Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht

De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450

Diana Spiekhout

rijksuniversiteit groningen / faculteit der letteren / kenniscentrum landschap

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht

De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450

Diana Spiekhout

Colofon

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht
De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450

ISBN 978-90-5345-273-8

Uitgave: Rijksuniversiteit Groningen, Kenniscentrum Landschap
GVO drukkers en vormgevers, Ede

Vormgeving: Ferdinand van Nispen: Citroenvlinder DTP&Vormgeving, *my*-thesis.nl

Omslag: foto's kasteel Rechteren (voorkant) en de Hunenborg (achterkant) door Albert Speelman: https://www.castlephoto.info/

© Adriana Gretha Maria (Diana) Spiekhout

rijksuniversiteit groningen

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht

De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. C. Wijmenga
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

maandag 12 oktober 2020 om 18.00 uur

door

Adriana Gretha Maria Spiekhout

geboren op 12 september 1988
te Groningen

Promotores

Prof. dr. ir. Th. Spek
Prof. dr. J.A. Mol
Prof. dr. G.J. de Langen

Beoordelingscommissie

Prof. dr. H. Ronnes
Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld
Prof. dr. J. Renes

Voor Beppe

Voorwoord

Het begon allemaal in het najaar van 2009. Als bachelorstudente aan het Groninger Instituut voor Archeologie was ik op zoek naar een scriptieonderwerp. Mijn hele leven woon ik al in het dorp Eelde. En laat daar nu een bijzonder archeologisch monument zijn: de Waterburcht. Om eerlijk te zijn wist ik tot het einde van 2009 niets over dit kasteelterrein. Wie had het gebouwd en hoe had het er eigenlijk uitgezien? Een bezoek aan het terrein, hoewel het slechts 1200 meter van mijn toenmalige huis aflag, had ik nog nooit gebracht. Toch voelde ik een drang om meer te weten te komen over de Waterburcht en andere kastelen in Noordoost-Nederland. Die interesse heeft vanaf dat moment mijn leven veranderd: na de bachelorscriptie volgden de onderzoeksmasterscriptie en dit promotieonderzoek met kastelen in de hoofdrol.

Al tijdens mijn bachelorscriptie raakte ik gefascineerd door het enorme grachten- en wallenstelsel dat de Waterburcht omringde. Waarom lag het daar? Was er ook een afbuiging van het grachtenstel die een derde voorburcht omsloot, zoals bekend was bij enkele andere voorbeelden in Nederland? En hoe bijzonder is nu eigenlijk zo'n stelsel van meerdere wallen en grachten? Ik slaagde er destijds niet in om deze vragen goed te beantwoorden. Nu, meer dan tien jaar verder, heb ik in dit promotieonderzoek oplossingen gevonden.

Zo'n promotieonderzoek komt natuurlijk niet zomaar tot stand. Als pas afgestudeerde bijna 25-jarige had ik maar weinig ervaring met het opzetten van zo'n groot onderzoek en alle aanverwante zaken. Dankzij de begeleiding en coaching van mijn eerste promotor, Theo Spek, heb ik vanaf dat moment mijzelf kunnen ontwikkelingen. Theo, bedankt voor al jouw gesprekken, geduld, ideeën, en opmerkingen. De ervaring die ik heb opgedaan bij het Kenniscentrum Landschap heeft mijn leven in zeer positieve zin veranderd. Jouw ideeën en opvattingen over wetenschappelijk onderzoek helpen mij ook in mijn huidige werk om helder en gestructureerd werkzaamheden op te pakken.

Mijn tweede promotor, Hans Mol, ben ik ook zeer erkentelijk. Als *hardcore*-archeoloog waren geschreven bronnen aanvankelijk voor mij een 'onontgonnen wildernis'. Hans, met behulp van jouw tips en kritische kanttekeningen heb ik deze 'mediëvistische wildernis van het Oversticht' in cultuur kunnen brengen. Ook mijn derde promotor, Gilles de Langen, ben ik zeer dankbaar voor zijn scherpe opmerkingen en ideeën over zowel de inhoud als de indeling van dit proefschrift.

Mijn paranimf Ben Olde Meierink van de Nederlandse Kastelenstichting ben ik ook zeer erkentelijk voor zijn betrokkenheid bij dit proefschrift. Ben, je was altijd bereid om te discussiëren over de Overstichtse kastelen. Met jouw fabelachtige kennis van Europese kastelen deelde je altijd relevante bronnen. Ik ben je ook zeer dankbaar dat je me hebt geïntroduceerd in het netwerk van de Nederlandse en Europese kasteelkundigen. De congressen in Braubach (Duitsland), Bad Neustadt an der Saale (Duitsland) en Roscommon (Ierland) waren onvergetelijk.

Ook de andere paranimf en collega-promovendus, Harm Smeenge, ben ik zeer dankbaar voor alle interessante gesprekken over het onderzoek en de wederzijdse steun tijdens het schrijven van onze proefschriften. Het Hunenborg-avontuur was geweldig: door onze samenwerking hebben we het kasteellandschap goed kunnen reconstrueren. Dat we in dezelfde week kunnen promoveren zie ik als een prachtige afsluiting van dit hele traject.

Tijdens het proefschrift heb ik samengewerkt met andere onderzoekers. Hoofdstuk 4 is tot stand gekomen in samenwerking met historisch ecoloog Harm Smeenge en archeoloog Huub Scholte Lubberink. Betreffende hoofdstuk 5 heb ik veel gegevens uitgewisseld met middeleeuws historicus Hein Jongbloed, die in november 2019 is gepromoveerd. De uitvouwkaart van het Oversticht is vormgegeven door landschapshistorica Shera van den Wittenboer. In het bijzonder wil ik graag nog historische boerderij-onderzoeker en groot

Twente-kenner Henk Woolderink noemen, waar ik verschillende keren op bezoek ben geweest in Borne. Henk, ik wil je graag bedanken voor jouw bereidheid om ongepubliceerde data te delen. Daarnaast wil ik ook Bert Terlouw bedanken voor het delen van zijn waarnemingen. Met al deze mensen heb ik zeer plezierig samengewerkt. Het is dankzij hun bijdrage dat ik sommige onderdelen zo ver heb kunnen uitdiepen.

Tijdens mijn promotie-avontuur heb ik naast bovengenoemde personen veel andere mensen leren kennen. Van de collega's bij het Kenniscentrum Landschap, de leden van de kastelenstudiegroep en de klankbordgroep Twente tot aan de werkgroepleden van de Drents Historische Vereniging. Uiteraard wil ik ook mijn nieuwe collega's van het Fries Museum bedanken, de plek waar ik sinds 14 mei 2018 werkzaam ben als conservator middeleeuwen en terpencultuur. Tijdens het opzetten van de tentoonstelling Wij Vikingen (19 oktober 2019/ 15 maart 2020) heb ik veel nieuwe vaardigheden geleerd die ik heb kunnen gebruiken ter afronding van dit proefschrift. In het bijzonder ben ik dank verschuldigd aan Marlies Stoter, collega en mede-eindredacteur van het boek *Wij Vikingen. Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen*. Haar ideeën over het opzetten van een boek hebben mij veel geholpen in de eindfase van dit proefschrift.

Ook wil ik mijn familie en vrienden bedanken. In het bijzonder mijn ouders, die mij tijdens dit zware traject op allerlei mogelijke manieren hebben gesteund. Maar ook mijn vrienden die voortdurend mijn verhalen hebben aangehoord over de proefschriftkwellingen. Mijn beste vriendin Annemiek was het zwaarst getroffen slachtoffer. Annemiek, bedankt dat je mijn gezeur hebt aangehoord. Tot slot wil ik mijn verloofde Ruben bedanken voor zijn enorme steun tijdens de laatste en zwaarste fase van dit proefschrift. Ruben, wat heb je toch veel geduld en begrip getoond voor mijn situatie. En natuurlijk mag ik onze hond Max, de 'trippelcoach', niet vergeten. Hij zorgde ervoor dat het bazinnetje fysiek en mentaal gezond bleef tijdens het schrijfproces.

Inhoudsopgave

Voorwoord **6**

Hoofdstuk 1: Inleiding 15
1.1 Introductie 16
1.2 Stand van onderzoek 17
Het kastelenonderzoek in Engeland 17
Inleiding 17
De militair-functionalistische onderzoekstraditie (circa 1860 - circa 1990) 18
De structureel-symbolische onderzoekstraditie (1979-heden) 19
De landschappelijke onderzoekstraditie 1984 21
Ierland 22
Schotland 22
Duitsland 23
De pioniersperiode: het militair-functionalisme van de negentiende eeuw 23
Vernieuwingen in de vroege twintigste eeuw: de bijdragen van Piper en Ebhardt 24
De opkomst van de Duitse kastelenarcheologie (1931-1981) 26
Ontwikkeling van multifunctionele benaderingen in het Duitse kastelenonderzoek (1981-heden) 27
Frankrijk 28
België en Luxemburg 31
Nederland 31
Inleiding 31
De eerste wetenschappelijke interesse in kastelen (circa 1850-1900) 32
Het Nederlandse kasteel vanuit bouwhistorisch en archeologisch perspectief (circa 1900-heden) 32
Naar een multidisciplinaire aanpak met het oog op een multifunctionele interpretatie 35
Disciplinaire studies vanaf de jaren zeventig 36
Langetermijnontwikkelingen van kastelenonderzoek in West-Europa 40
1.3 Probleemstelling 41
1.4 Theoretisch kader 42
Definiëring van het begrip 'kasteel' 42
Definiëring van het begrip landschap 46
Naar een multidimensionaal model van een kasteellandschap 47
1.5 Afbakening van het onderzoek 51
Inleiding 51
Geografische afbakening 51
Chronologische afbakening 52
Thematische afbakening 52
1.6 Onderzoeksthema's en onderzoeksvragen 52
1.7 Bronnen en onderzoeksmethoden 54
1.8 Opbouw van het proefschrift 55

Hoofdstuk 2: Het kastelenlandschap van het Oversticht: een overzicht van de terreinen en hun relatie met het landschap 57
2.1 Inleiding 58
2.2 Stand van kennis 58
Het vooroorlogse onderzoek van Doornink 58
Regionale kastelenstudies sinds 1969 59
De ontwikkelingsmodellen van Janssen 62
Kennislacunes 65
2.3 Onderzoeksdoelen en vraagstelling 65
2.4 Bronnen en onderzoeksmethoden 66

Bronnen 66
Archeologische bronnen 66
Bouwhistorische bronnen 69
Iconografische bronnen 69
Historische bronnen 71
Cartografische bronnen 73
Onderzoeksmethoden 73
Samenstelling catalogus en database 73
Landschapsreconstructie 74
2.5 Landschapsopbouw van het Oversticht tijdens de volle en late middeleeuwen 75
Inleiding 75
Landschapsreconstructiekaart van het Oversticht rond 1450 82
2.6 De kastelen: overzicht van hun datering, verschijningsvormen, bouwmaterialen en bouwheren 82
Inleiding 82
Aanleg en gebruiksduur 83
Aanleg 83
Gebruiksduur 88
Verschijningsvorm van de kastelen 91
Inleiding 91
Ruimtelijk verschijningsvorm van grachten- en wallenstelsels 91
De hoofdburcht 98
De voorburcht 104
Bouwmateriaal 105
Funderingstechnieken 108
Bouwheren van de kastelen 110
2.7 De fysisch-geografische ligging van de kastelen 112
Inleiding 112
Regionale differentiatie in het verspreidingspatroon van de kastelen 112
Geomorfologische ligging van de kastelen 117
Bodemkundige ligging van de kastelen 120
Relaties tussen kastelen en natuurlijke waterlopen 122
2.8 Relaties tussen kastelen en middeleeuwse doorgaande landroutes 124
Inleiding 124
Het Nederlandse netwerk van doorgaande wegen rond 1600 volgens Horsten 124
De Noordwest-Europese Hanzewegen volgens Bruns en Weczerka 126
Reconstructie van de doorgaande middeleeuwse routes in het Oversticht 128
De relaties tussen wegen en kastelen in het Oversticht 130
2.9 Relaties van kastelen met nederzettingen en centrale plaatsen 131
Inleiding 131
Het begrip stad 133
Domeinhoven 137
Vergaderplaatsen en rechtsplaatsen 138
Kerken en kloosters 139
De relatie tussen kastelen en centrale plaatsen 141
2.10 Kasteelontwikkeling in relatie tot het fysieke landschap 141

Hoofdstuk 3: Het kastelenlandschap van het Oversticht: een overzicht van de relatie tussen de kastelen en de ontwikkeling van de bisschop als territoriaal machthebber 143
3.1 Inleiding 144
3.2 De ontwikkeling van de bisschoppelijke territoriale macht en de vorming van het Oversticht 145
Inleiding 145
Het ontstaan van het Sticht als wereldlijk territorium 149
De uitbouw van het prinsbisdom 157
Verzwakking van de territoriale macht (circa 1225-1350) 162
Herbevestiging en consolidatie (1350-1450) 164
Conclusie 167

3.3 Bisschoppelijke kastelenpolitiek 168
Inleiding 168
Juridische aspecten van de middeleeuwse kastelenpolitiek 169
Het versterkingsrecht 171
De bisschoppelijke kastelen in het Oversticht 173
De functies van bisschoppelijke kastelen in het Oversticht 174
De burggraven, kasteleins en ambtmannen op de Overstichtse bisschoppelijke kastelen 175
Borgmannen 177
Kastelen die in leen werden uitgegeven of opgedragen 178
Open huizen 181
Verpande kastelen en kastelen die in pand zijn genomen 182
Langetermijnontwikkeling van de kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen in het Oversticht (circa 1050 tot circa 1450) 183
De kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen 183
Kastelenpolitiek versus stedenpolitiek 187
3.4 Niet-bisschoppelijke kastelenbouw 188
Inleiding 188
De eerste stamkastelen van edelvrijen en ministerialen 188
Kastelen in partijstrijd en vetes 189
De adel en de steden 191
Terreinen met onbekende bouwheer 192
Langetermijnontwikkeling van niet-bisschoppelijke kastelenbouw 192
3.5 Synthese: Langetermijnontwikkeling van de middeleeuwse kastelen in het Oversticht 193
Inleiding 193
Reflectie op de ontwikkelingsmodellen van Janssen 193
Kasteelontwikkeling in relatie tot de ontwikkeling van bisschoppelijke territoriale macht 195
Fase 1a en 1b (circa 700-890/950) - ontwikkeling bisdom Utrecht 199
Fase 2a (circa 1060/1075-1140) - veilig stellen van de verkregen graafschappen 199
Fase 2b (circa 1140-1225) - opbouw territoriale macht in een deel van de verkregen graafschappen 200
Fase 3 (circa 1225 – 1350) - relatieve verzwakking van de bisschoppelijke macht 200
Fase 4a (circa 1350-1400) - consolidatie van de territoriale macht in Salland, Vollenhove en in mindere mate Twente 202
Fase 4b: circa 1400-1450: consolidatie van de territoriale macht in Twente, Drenthe en het Gorecht. 204
3.6 De regionale kastelenlandschappen in het Oversticht 205
Het kastelenlandschap van het Gorecht en de Kop van Drenthe 206
Het kastelenlandschap van Zuidwest-Drenthe 208
Het kastelenlandschap van de Regge en de Vecht 210
Het kastelenlandschap tussen Zwolle en Deventer 211

Hoofdstuk 4: Het kasteellandschap van de Hunenborg 213
4.1 Inleiding 214
4.2 Voorgaand onderzoek 215
Waarnemingen en hypothesen van negentiende-eeuwse oudheidkundigen 215
De opgraving van Holwerda in 1916 218
Nieuwe hypothese van Verlinde 220
Proefsleuvenonderzoek door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1994 221
Booronderzoek op de Lage Hunenborg in 2005 221
Interdisciplinair landschapsarcheologisch onderzoek in 2016 221
De hypothesen van Schlüter 222
4.3 Onderzoeksdoelen en vraagstelling 223
4.4 Bronnen en onderzoeksmethoden 223

4.5 Morfologie en materiële cultuur 227
Omvang van de Hunenborg 227
De opgravingen op de hoofdburcht 229
De profielen 229
Het vlak 233
Aansluitende walstructuren 234
Vondstmateriaal van de hoofdburcht en voorburcht 236
Botmateriaal 241
OSL-dateringen 242
Interpretatie: de aanleg- en gebruiksperiode van de Hunenborg 245
4.6 Historisch-landschappelijke context 249
Ligging van de burcht in het natuurlijke landschap 249
De waterhuishouding in de omgeving van het kasteel 253
Ligging ten opzichte van middeleeuwse boerderijen en nederzettingen 253
Verbinding van de Hunenborg met de regionale en bovenregionale buitenwereld 254
4.7 Historisch-maatschappelijke context 258
De politieke ontwikkelingen 258
Het religieuze leven 260
Rechten op grond: foreestrecht en domeinbezit 262
Goederen van de bisschop van Utrecht 270
Goederen kapittels en rijksabdijen 271
Goederen van kloosters 271
Adellijk goed 272
Grondbezit ten tijde van de Hunenborg 273
Discussie: bouwheer, datering en functie van de Hunenborg 274
4.8 Synthese: langetermijnontwikkeling van het kasteellandschap van de Hunenborg 276
Functies van de Hunenborg 277

Hoofdstuk 5: Het kastelenlandschap rond Goor en Diepenheim (Zuidwest-Twente) 281
5.1 Inleiding 282
5.2 Voorgaand onderzoek 283
Historisch onderzoek tot circa 1960 283
Archeologisch en historisch onderzoek vanaf 1960 284
Conclusie 285
5.3 Onderzoeksdoelen en vraagstelling 285
5.4 Bronnen en methoden 286
De landschapsreconstructie 286
Reconstructie politieke, juridische en sociale context 288
Reconstructie van rechten op de grond 288
5.5 De kastelen 291
Inleiding 291
Chronologie, verschijningsvorm en bouwheren van de Zuidwest-Twentse kastelen: een beknopt overzicht van Diepenheim en Goor 291
Kasteel Dale 294
5.6 Fysisch-geografische landschapsopbouw 297
Het stuwwallandschap 299
Hoge stuwwallen, grondmoreneruggen en -glooiingen 300
Smeltwaterterrassen, -heuvels en -dalen 300
Dekzandlandschap 300
Kleinschalige kopjesduinen 300
Grootschalige dekzandruggen en dekzandwelvingen 302
Gordeldekzandruggen als overgang tussen de stuwwal en de vlieren 302
Broeken en vlieren 302
Broekgebieden 302
Vliergebieden 304
Waterhuishouding 306
De kastelen en het fysisch-geografische landschap 307

5.7 Bewoningsgeschiedenis 308
Steden 310
Goor 310
Diepenheim 313
Relatie tussen de kastelen en de bewoningspatronen 314
5.8 De historische waterhuishouding 314
Inleiding 314
De waterhuishouding vóór de aanleg van de Schipbeek 315
De regionale waterhuishouding tijdens en na de aanleg van de Schipbeek 323
Kastelen in relatie tot de historische waterhuishouding 325
5.9 Historische wegen 327
De positie van Zuidwest-Twente binnen het bredere patroon van doorgaande routes in Oost-Nederland 327
Landschappelijke situering van het middeleeuwse wegenpatroon en de belangrijke moeraspassages rond Goor en Diepenheim 330
Wegen en kastelen 331
5.10 Lokale en regionale machtsverhoudingen 332
Inleiding 332
Het grafelijk gezag in Zuidwest-Twente 332
De rol van kastelen in de wereldlijke organisatie van Zuidwest-Twente 335
Regalia en andere rechten 338
5.11 Boeren, burgers en borgmannen: de samenleving rondom het kasteel 339
Inleiding 339
Boeren 339
Borgmannen en kasteelpersoneel 339
Burgers 343
5.12 Relaties tussen de kastelen en de kerk 344
Kerkfiliatie en parochiestructuur 344
Kastelen en kloosters 347
5.13 Middeleeuwse rechten op de grond 347
Verschillende vormen van middeleeuwse rechten op de grond 348
Rechten op de grond van de heer van Goor vóór circa 1250 349
Rechten op de grond van de heren van Diepenheim en de graven Van Dale-Diepenheim vóór 1331 350
Rechten op de grond rond 1400 in Zuidwest-Twente en de relatie met kastelen 352
Hofhorige goederen van rijksabdijen 353
Goederen van kapittels 353
Goederen van kloosters en kerken 354
Tafelgoederen van de bisschop rond 1400 354
Leengoederen van de bisschop van Utrecht rond 1400 356
Goederen van ministerialen 360
Conclusie: de relatie tussen kastelen en bezitsverhoudingen rond Goor en Diepenheim 361
5.14 Synthese: de langetermijnontwikkeling van het regionale kastelenlandschap in Zuidwest-Twente 362
Fase 0 – circa <1100: het landschap vóór de kastelen 362
Fase 1 – circa 1100-1177: het stamkasteel van de edelvrijen Van Diepenheim en het bisschoppelijke kasteel/stamkasteel van de edelvrijen Van Goor 363
Fase 2 – circa 1177 - circa 1250: de graven van Dale-Diepenheim en de bouw van stamkasteel Diepenheim-II 370
Fase 3 – circa 1250-1331: Goor weer in eigendom van de bisschop 371
Fase 4 – 1331->1450: De aankoop van de heerlijkheid Diepenheim door de bisschop en de bouw van kastelen door de lage adel in Zuidwest-Twente 372

Hoofdstuk 6: De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in het Oversticht tussen 1050 en 1450 375
6.1 Inleiding 376
6.2 De langetermijnontwikkeling van het Overstichtse kastelenlandschap 377
6.3 De langetermijnontwikkeling van micro-regionale en lokale kastelenlandschappen in het Oversticht 384
6.4 Discussie: het Overstichtse kastelenlandschap in (inter)nationaal perspectief 387
De langetermijnontwikkeling van bisschoppelijke kastelen en adellijke huizen in het Nedersticht 387
Het prinsbisdom Munster 396
Discussie 402
6.5 Het model van kasteellandschap: resultaten en bruikbaarheid voor toekomstig onderzoek 404

Catalogus 409
Curriculum Vitae 591
Samenvatting 592
Summary 601
Zusammenfassung 610
Bibliografie 619
Lijst van gebruikte archieven 619
Lijst van uitgegeven bronnen 619
Lijst van geraadpleegde literatuur 621
Lijst van gebruikte kaarten 645
Lijst van gebruikte websites 646
Afbeeldingverantwoording 646

Bijlagen 655
Bijlage 2.1 Database van de besproken Overstichtse kastelen en mogelijke kastelen 656
Bijlage 3.1 Bezetting en verpandingen eigenkastelen 678
Bijlage 3.2 Aankoop van kastelen 705
Bijlage 3.3 Open huizen 706
Bijlage 3.4 Kastelen die in leen zijn gegeven 709
Bijlage 3.5 Toepassingen versterkingsrecht 711
Bijlage 3.6 Bisschoppelijke stadsstichtingen 716
Bijlage 3.7 Tijdlijn Utrechts-Groningse oorlog op basis van stadsrekeningen 717
Kostenposten voor de oorlog in de stadsrekeningen van Deventer en Zwolle 717
1400 717
1401 717
1402 718
1403 718
1404 718
1405 719
Bijlage 4.1 Profielen van de opgraving naar de Hunenborg in 2016 (zie H4 voor uitleg) 720
Bijlage 4.2 Pollendiagrammen onderzoek de Hunenborg (H. Smeenge) 722
Bijlage 5.1: laatmiddeleeuws grondbezit in Zuidwest-Twente ingedeeld naar eigenaar vruchtgebruik 725
Richterambt Kedingen: stadsgericht Goor 725
Richterambt Kedingen: kerspel Goor 726
Richterambt Kedingen: buurschap Markelo 728
Richterambt Kedingen: buurschap Elsen 732
Richterambt Kedingen: buurschap Herike 734
Richterambt Kedingen: buurschap Stockum 737
Richterambt Delden: buurschap Wiene-Zeldam 740
Richterambt Delden: buurschap Hengevelde 743
Richterambt Diepenheim: kerspel Diepenheim 745
Richterambt Diepenheim: buurschap Markvelde 746

Bijlage 5.2 Borglenen Goor in leenrepertorium van het Sticht 749
Bijlage 5.3 Borgmannen genoemd in de lijst van leenmannen, uitgave Keijzer 752
Bijlage 5.4 Borglenen Diepenheim in leenrepertorium van het Sticht 755
Bijlage 5.5 Borglenen Diepenheim genoemd in de lijst van leenmannen, editie De Keijzer 757
Bijlage 5.6 Vergelijking borgmannen Goor en Diepenheim uitgaven Muller/uitgave De Keijzer tussen het leenrepertorium 759
Bijlage 5.7 Goederenlijst van graaf Hendrik van Dale, samenwerking met Hein Jongbloed (HJ) 761
Bijlage 5.8 Archeologische waarnemingen paleolithicum-mesolithicum-neolithicum 805
Bijlage 5.9 Archeologische waarnemingen bronstijd-ijzertijd-Romeinse tijd 806
Bijlage 5.10 Archeologische waarnemingen vroege middeleeuwen 807
Bijlage 5.11 Archeologische waarnemingen volle en late middeleeuwen 808

Apart: Uitvouwkaart. Bijlagen 5.11 t/m 5.14 aan de andere zijde

Bijlage 5.12 Spreiding goederen waarvan de graven van Dale-Diepenheim de blooteigendom over bezaten.
Bijlage 5.13 Goederen in Zuidwest-Twente in de vijftiende eeuw, ingedeeld op basis van blooteigendom
Bijlage 5.14 Goederen in Zuidwest-Twente in de vijftiende eeuw, ingedeeld op basis van vruchtgebruik

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Introductie

De dichter en schilder Willem J. Hofdijk publiceerde tussen 1854 en 1861 samen met de schrijver, advocaat en kamerlid Jacob van Lennep de veelgelezen en geciteerde reeks *Merkwaardige Kasteelen in Nederland*. Van zijn werkgever, de Raad van Alkmaar, kreeg hij zelfs een jaar onbetaald verlof om verspreid over het land vele honderden tekeningen te maken. Deze zouden later de basis vormen voor de fraaie lithografieën van deze reeks.[1]

In een van de delen zien we een fantasieafbeelding van zijn hand van het middeleeuwse kasteel Coevorden in Zuidoost-Drenthe (afb. 1.1), dat gerekend kan worden tot de belangrijkste burchten van het Oversticht.[2] Het kasteel, voorzien van vier hoektorens die door muren met elkaar worden verbonden, staat op een verhoogd platform dat wordt omringd door een gracht. Rondom de burcht is het landschap leeg, op enkele bosschages op de voorgrond na. Zo wordt het hoog oprijzende gebouw sterk geaccentueerd. Daarnaast trekt de ridder op de voorgrond de aandacht. Zijn blik is gericht op het kasteel. Mede door het nachtelijke uur, met alleen wat maneschijn in een overigens donkere middeleeuwse wereld, wordt de indruk gewekt dat we kijken naar een scène uit een spannende ridderroman.

Figuur 1.1: W.J. Hofdijk - Het kasteel te Coeverde. Litho uit Van Lennep & Hofdijk 1855.

Deze fantasieafbeelding van Hofdijk is illustratief voor de beeldvorming over middeleeuwse kastelen tijdens de negentiende eeuw, maar ook ver daarna. Het gaat om een clichématig beeld vol ridderromantiek waarin de nadruk in sterke mate ligt op de militaire aspecten van de kasteelarchitectuur. De hoofdburcht, dat is het gedeelte van het kasteelterrein waarop het hoofdgebouw staat, wordt in deze visie gepresenteerd als het totale kasteel terwijl de voorburcht, bijgebouwen en omringende verdedigingswerken meestal buiten beschouwing blijven.

Natuurlijk is er veel veranderd sinds de publicatie van de zes delen *Merkwaardige Kasteelen in Nederland*, maar wanneer we de lange onderzoekstraditie van de Nederlandse kastelenkunde

1 Van Lennep & Hofdijk 1854a; 1854b; 1855; 1857; 1861a; 1861b.
2 Van Lennep & Hofdijk 1855: 44.

bekijken, zien we nog steeds een sterk accent op de analyse van de hoofdburcht. De landschappelijke elementen en structuren die destijds rondom die hoofdburcht lagen hebben tot dusverre veel minder aandacht gekregen, net zoals de bredere sociale, economische en culturele context waarbinnen het kasteel in de loop der eeuwen heeft gefunctioneerd. De symbolisch bedoelde leegte rondom de door Hofdijk opgetekende burcht Coevorden is dus ook in concrete zin lang niet opgevuld. Het idee dat een kasteel een middeleeuwse versterking was die uitsluitend uit een hoofdburcht bestond, is ons onbewust al opgelegd in onze kindertijd. Wie kent niet de speelgoedburchten met wapentuig en ridders, de roze sprookjeskastelen met elfjes en eenhoorns of de talrijke boeken en televisieseries waarin ridders en jonkvrouwen in hoogoprijzende kastelen de hoofdrol spelen? Dergelijke impressies bepalen ook de beeldvorming op latere leeftijd, zelfs in de wetenschap.

In dit proefschrift kijken we niet alleen naar de hoofdburcht maar ook naar de andere gebouwen en verdedigingswerken die bij het kasteel lagen, naar de landschappelijk situering van de kastelen en naar de samenleving die ze heeft gebouwd. Kastelen zijn immers geen op zich zelf staande bouwwerken maar onderdelen van een veel grotere wereld. Daarbij moeten we bedenken dat ze elk ook in de loop der eeuwen een geheel eigen ontwikkeling doormaakten en zo steeds een reflectie vormden van de samenleving en van de politieke, economische, sociale en culturele omstandigheden in de desbetreffende tijden en regio's. Om de wisselwerking tussen deze variabelen te onderzoeken is een meer contextuele en diachrone benadering nodig waarmee de fysieke leegte op de tekening van Hofdijk nader kan worden ingevuld en de relaties tussen kastelen en hun fysieke, sociale en mentale omgeving beter kunnen worden doorgrond.

1.2 Stand van onderzoek

Met dit onderzoek naar kastelen sluiten we aan op een lange Europese wetenschappelijke traditie. Zowel in Nederland als in andere Europese landen zijn zoveel publicaties verschenen dat het vrijwel onmogelijk is de inhoud daarvan op volledige wijze samen te vatten. Gelukkig hebben diverse onderzoekers voor ons de stand van kennis op dit terrein in hun eigen land besproken en daarbij enkele grote lijnen getrokken op empirisch, methodologisch en theoretisch gebied. We nemen die publicaties als vertrekpunt voor de weergave van enkele hoofdlijnen van het Engels-, Duits- en Franstalige onderzoek, aangevuld met andere richtinggevende publicaties.[3] Verder gaan we uitgebreid in op de Nederlandse onderzoekstraditie. Naast de hieronder te presenteren algemene historiografie over het kastelenonderzoek zullen we in de navolgende hoofdstukken 2 tot en met 5 van dit proefschrift een meer specifieke stand van kennis beschrijven voor de deelgebieden die daarin behandeld worden.

Het kastelenonderzoek in Engeland

Inleiding

Dankzij het boek *Castles in context: power, symbolism and landscape, 1066 to 1500*, gepubliceerd in 2005 door de Engelse landschapshistoricus Robert Liddiard, krijgen we een helder geschreven overzicht van de ontwikkeling van het Engelse kastelenonderzoek in de afgelopen anderhalve eeuw.[4] Volgens Liddiard kunnen we in die langetermijnontwikkeling drie elkaar opvolgende paradigma's onderscheiden, die elk de beeldvorming over Engelse kastelen decennialang hebben bepaald. Als eerste en tegelijkertijd ook meest persistente paradigma onderscheidt hij het militair-functionalisme, dat zijn wortels heeft in negentiende eeuw en tot in de huidige tijd is blijven voortbestaan. Kasteelarchitectuur wordt volgens de aanhangers gezien als functionele verdedigingsarchitectuur die hoofdzakelijk was bedoeld om een belegering te weerstaan.

Het tweede paradigma is volgens Liddiard dat van het structureel-symboliek, opgekomen tijdens de zogenoemde *cultural turn* van de jaren tachtig van de twintigste eeuw.

3 Liddiard 2005; Zimmer 2008; Oram 2008; O'Conor 2008; Flambard-Héricher & Lepeuple 2008; Böhme & Friedrich 2008; Bourgeois 2006; Zeune 1999.
4 Liddiard 2005.

Aanhangers van deze denkwijze prefereren een meer culturalistische benadering boven een militair-functionele van kastelen. Zij menen dat de architectuur niet uitsluitend vanuit functionalistisch oogpunt dient te worden beschouwd, maar ook als representatie en symbolisering van de status van de kasteelheer. Eind jaren tachtig ontstond dan volgens Liddiard het derde paradigma, te weten het landschapsparadigma. Volgens deze denkwijze zouden niet alleen de morfologie, functionaliteit en culturele betekenis van het kasteel zelf centraal moeten staan in het onderzoek, maar tevens de talrijke relaties van het kasteel met het omringende landschap. We bespreken hieronder de belangrijkste ontwikkelingen in het Engelse kastelenonderzoek wat meer uitvoerig aan de hand van deze drie paradigma's.

De militair-functionalistische onderzoekstraditie (circa 1860 - circa 1990)

Aan het einde van de negentiende eeuw werden in Engeland de eerste academische publicaties over kastelen gepubliceerd. Kenmerkend voor deze vroege studies is dat de onderzoekers kastelen zagen als symbolen voor de gewelddadige middeleeuwse samenleving waarin oorlogen aan de orde van de dag waren.[5] Zij vonden het dan ook vanzelfsprekend dat kasteelarchitectuur militair-functioneel was bedoeld, dat wil zeggen ter bescherming van de kasteeleigenaar en -bewoners tegen een belegering.

De civiel ingenieur George Thomas Clark was in 1884 de eerste onderzoeker die een belangrijke tweedelige academische overzichtsstudie wijdde aan kastelen, met als titel *Mediaeval Military Architecture in England*.[6] Clark onderscheidt in zijn werk diverse architectuurvormen, koppelt deze aan markante historische gebeurtenissen en schetst op basis hiervan vervolgens een langetermijnontwikkeling. Voorts bevat zijn studie een catalogus van uitgebreide architectuurbeschrijvingen van vele Engelse en ook enkele Franse kastelen voorzien van plattegronden.

In 1912 kwamen twee andere belangrijke pionierstudies uit die daarna decennialang toonaangevend bleven, namelijk *The Early Norman Castles* van de archeologe en historica Ella Sophia Armitage en *Military Architecture in England during the Middle Ages* van de historicus Alexander Hamilton Thompson.[7] Armitage, die goed op de hoogte was van de ideeën van vroegere en toenmalige Engelse, Franse en Duitse collega's, onderscheidt in haar werk diverse vormen van verdedigingsarchitectuur in de vroege en volle middeleeuwen. Dit zijn allereerst de vroegmiddeleeuwse Angelsaksische en Deense verdedigingswerken, gevolgd door het door de Normandiërs in Engeland samen met de feodaliteit geïntroduceerde mottekasteel.[8] Daarna behandelt Armitage in haar studie de distributie en kenmerken van deze burchten, gevolgd door een bespreking van alle in geschreven bronnen bekende Normandische kastelen in het elfde-eeuwse Engeland.[9] Interessant is dat deze auteur naast geschreven bronnen en materiële overblijfselen ook het landschap enigszins in haar analyse betrok, waarmee ze feitelijk haar tijd ver vooruit was. Zo constateert ze dat mottes in tegenstelling tot de prehistorische *hillforts* hoofdzakelijk in de buurt van vruchtbaar land en nederzettingen *down-hill* lagen.[10]

Thompson's werk is vooral gericht op de architectuur van de hoofdburcht van Engelse kastelen. Hij behandelt in zijn boek in tegenstelling tot Armitage niet alleen de vroeg- en volmiddeleeuwse kasteelarchitectuur, maar ook die van de late middeleeuwen. Hij legt daarbij de nadruk op de evolutie van de morfologie van de hoofdburcht. Veranderingen in vorm verklaart hij consequent als reacties op de ontwikkeling van de wijze van oorlogsvoeren.[11] Daarmee heeft Thompson de basis gelegd voor het militair-functionalistisch verklaren van de opkomst en ondergang van de Engelse kastelen.

De door voornoemde auteurs gehanteerde benaderingen hebben decennialang de basis voor Engelse kasteelstudies gevormd.[12] Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog veranderde

5 Liddiard 2005: 2.
6 Clark 1884a; Clark 1884b.
7 Thompson, 1912.
8 Armitage 1912: 62, 79.
9 Armitage 1912: 96.
10 Armitage 1912: 83.
11 Thompson 1912: Zie bijvoorbeeld 160 of 212.
12 Liddiard 2005: 3.

er weinig in de theorie- en methodologievorming met betrekking tot Engelse kastelen.[13] De drie belangrijkste publicaties tot aan ongeveer 1960 zijn de monografieën *Castles* van Charles W.C. Oman, *The English castle* van Hugh Braun en *A history of fortification* van de hand van Sidney Toy, allen militair-historici.[14] Deze publicaties leverden vooral meer feitelijke gegevens over de Engelse kastelen op, maar de onderzoekers zagen nog steeds het kasteel als overwegend militair-functioneel bouwwerk en borduurden daarmee voort op de bestaande beeldvorming.[15]

De eerste kritiek op de beeldvorming over Engelse kastelen kwam van de militair-historicus Reginald Allen Brown in zijn in 1954 uitgegeven standaardwerk *English Medieval castles*. Hij formuleert in zijn boek de kritiek als volgt: 'In the last-half century there have been several good books upon the English castle, but all of them have been concerned with its architectural history only, and generally speaking this is also true of the very many articles upon individual castles to be found in local histories and the publications of antiquarian societies. The history of the English castle in the full and proper sense has never yet been written.'[16] Toch neemt hij in zijn eigen onderzoek wel de ideeën over van eerdere onderzoekers. Hij verklaart veranderingen in architectuur als een reactie op politieke en militaire ontwikkelingen waarin de opkomst en ondergang van het middeleeuwse kasteel in zijn ogen een reactie zijn op de wapenevolutie. Tegelijkertijd verfijnt Brown in zijn werk de chronologie van de architectuurontwikkeling van burchten en verdiept hij de interpretatie van de opkomst en ondergang van de Engelse kastelen. Daarin vormen de mottekastelen in zijn ogen de eerste fase, die samen met het feodale systeem door de Normandiërs in Engeland werden geïntroduceerd in 1066, zoals Armitage reeds had geopperd. Deze vroege kastelen waren gemaakt van hout en hadden vooral tot doel om het veroverde territorium te controleren. In de tweede fase zijn stenen burchten gebouwd, omdat er vraag was naar een huis dat verdediging, een vaste verblijfplaats en comfort verenigde. Gedurende de derde fase is het stenen kasteel geperfectioneerd tot het ultieme verdedigingsbouwwerk dat feitelijk niet of nauwelijks meer veroverd kon worden. Door de toenemende mate van het gebruik van buskruit aan het einde van de middeleeuwen kwam er volgens Brown een einde aan het effectief verdedigbare middeleeuwse kasteel, aangezien stenen muren niet bestand waren tegen de in kanonnen afgeschoten kogels.

Een tweede belangrijke Engelse kastelenonderzoeker uit de naoorlogse periode was de militair-historicus David James Cathcart King. Hij is vooral bekend van zijn standaardwerk *Castellarium Anglicanum: an index and bibliography of the castles in England, Wales, and the islands.*[17] Zoals de titel aangeeft gaat het om een omvangrijke catalogus van kastelen in Engeland en Wales. Daarmee heeft hij een grote bijdrage geleverd aan de inventarisatie van Engelse kastelen. De analyse van deze catalogus werd vijf jaar later gepubliceerd door Cathcart King in een nieuw boek *The castle in England and Wales; an interpretative history*. Hij volgde daarbij de reeds bestaande chronologie en interpretatie van de desbetreffende kastelen.[18]

De structureel-symbolische onderzoekstraditie (1979-heden)

In de jaren zestig van de twintigste eeuw kwam voor het eerst serieuze kritiek op bovenstaande ideeën over architectuurontwikkeling van de Engelse kastelen. Uit onderzoek bleek namelijk dat de eerste Normandische kastelen ringwalburchten waren in plaats van mottekastelen, waardoor de bestaande zienswijze over de ontwikkeling van kasteelvormen moest worden bijgesteld.[19] Deze kritiek veranderde echter niets aan het tot dan toe geldende militair-functionalistische paradigma.[20]

13 Liddiard 2005: 5.
14 Oman 1926; Braun 1936; Toy 1955.
15 Oman 1926; Braun 1936; Toy 1955.
16 Brown 1954: 7.
17 Cathcart King 1983.
18 Cathcart King 1988.
19 Davison 1967.
20 Liddiard 2005: 6.

Deze zienswijze werd pas doorbroken in 1979 door de historicus Charles Coulson in zijn baanbrekende artikel *Structural symbolism in Medieval Castle Architecture*. In plaats van een militaire uitleg te geven aan de ontwikkeling van kasteelarchitectuur stelt Coulson dat verdedigingsarchitectuur vooral vanuit representatie dient te worden verklaard.[21] Hij baseert deze claim op historische documenten, de zogenoemde *license to crenelate*, dat zijn de vergunningen die edelen moesten aanvragen wanneer zij hun huis wilden versterken. Adellijke lieden van lagere afkomst probeerden vaak een dergelijke vergunning te verkrijgen om zo hun heerlijke status te verhogen.[22] Weliswaar boden burchten in de ogen van Coulson bescherming tegen gevaren van buitenaf, maar dan voor kleinschalig geweld. Daarbij moeten we denken aan bijvoorbeeld protectie tegen roverbendes en niet tegen een heel leger. Coulson meent dat het militaire belang in de middeleeuwen dan ook sterk ondergeschikt was aan de functie van het kasteel als statussymbool.[23]

Coulson's idee kreeg in de jaren negentig steun vanuit de archeologie en bouwhistorie. Tijdens archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar Bodiam Castle (The Weald, Zuidwest-Engeland), een burcht die tot op dat moment werd gezien als hoogtepunt in de evolutie van militaire architectuur, concludeerden de onderzoekers dat de verdedigingsarchitectuur inefficiënt was.[24] Vooral het review-artikel van de archeoloog David Stocker uit 1992 *The shadow of the general armchair* droeg bij aan het in twijfel trekken van een militaire benadering in kastelenstudies ten voordele van een meer culturalistische benadering.[25] In zijn artikel schetst Stocker het op dat moment actuele wetenschappelijke debat rond kastelen. Hij concludeert dat de meeste kasteelonderzoekers veelal geïnspireerd zijn door het militaire Victoriaanse verleden van Engeland waarin men streefde naar perfectie. Het was vanuit een dergelijke visie gezien vanzelfsprekend dat kastelen steeds beter verdedigbare versterkingen werden zodat ze weerstand boden tegen de steeds geavanceerdere wijzen van oorlogsvoering. Sociaalhistorische en economisch-historische benaderingen kwamen naast deze militaire visie tot dan toe weinig aan bod in de archeologie. Stocker pleit er daarom voor dat archeologen moeten proberen om kastelen meer vanuit de materiële cultuur te gaan begrijpen zonder dat zij daarbij meteen uitgaan van een militaire verklaring.

Tien jaar na het kritische artikel van Stocker publiceerde de archeoloog Matthew Johnson zijn theoretische visie op kastelen en kastelenonderzoek in het boek *Behind the castle gate; from Medieval to Renaissance*.[26] Hierin stelt Johnson dat het artikel van Stocker tot dan toe weliswaar enige invloed heeft gehad op de theorievorming van de kastelenkunde, maar dat de invloed in de wetenschap toch teleurstellend is. Nog altijd leggen volgens hem onderzoekers te veel nadruk op de vervolmaking van kasteeltypologieën in plaats van op de uitdieping van de achterliggende formatieve processen en basisprincipes.[27] Johnson meent ook dat het kastelenonderzoek veel te lang heeft gewerkt met allerlei aannames zonder dat hiervoor bewijs is geleverd of is gepoogd om deze te falsifiëren.[28] Een kasteel is in zijn ogen een te veelzijdig en complex fenomeen om uitsluitend op basis van relatief eenvoudige militaire of symbolische achtergronden te worden beschouwd en onderzocht: 'They were active and complex pieces of landscape and material culture.'[29] Johnson pleit in zijn boek voor vergelijkende en diachrone studies van regionale en nationale bouwtradities. De mogelijke resultaten daarvan weerleggen naar alle waarschijnlijkheid het idee dat alle regio's als gevolg van onderlinge contacten en diffusie van kennis in essentie dezelfde kasteelontwikkeling hebben gehad, zij het in een soms wat verschillende chronologie. Johnson pleit tevens voor een meer interdisciplinaire internationale en interregionale aanpak waarin de diversificatie en diachrone ontwikkeling van bouwkundige elementen, principes of technieken, als ook de daarmee samenhangende landschappelijke, technologische en sociaal-economische ontwikkelingen centraal staan. Daarbij dient ook ruimte te zijn voor het ontleden van lokale

21 Coulson 1979; Coulson 1994.
22 Coulson 1979: 78.
23 Coulson 1979: 82.
24 Platt 2007: 85.
25 Stocker 1992.
26 Johnson 2002.
27 Johnson 2002: 178.
28 Johnson 2002: 180-181.
29 Johnson 2002: 3.

invloeden, patronen en processen, omdat ook deze doorslaggevend kunnen zijn voor de lokale kasteelbouw.[30]

De landschappelijke onderzoekstraditie 1984

In 1984 publiceerde de archeoloog en historicus David Austin een alternatieve kijk op kastelen door een landschapsgerichte benadering toe te passen.[31] Hij laat in zijn artikel de grote mogelijkheden van deze aanpak zien in detailstudies van de kastelen Barnard (Noordoost-Engeland) en Dinefwr (Zuidwest-Wales). Austin concludeert onder meer: 'Castles, I want to argue, were merely one element in a complex web of social and economic relationships aimed at organizing the ways in which the resources of the landscape, such as arable land, woodland, industry, building and roads were allocated and manipulated by the human population of the Middle Ages'.[32] Hij haalt zijn inspiratie vooral uit de *géohistoire* van de Annales school, waarin maatschappelijke ontwikkelingen onder meer in de context van hun fysieke omgeving worden beschouwd. Kastelen, kloosters, nederzettingen, akkercomplexen *et cetera* dienen daarom niet als geïsoleerde verschijnselen te worden onderzocht, maar steeds vanuit hun samenhang met het landschap en de samenleving in bredere zin. Austin laat in zijn detailstudies zien dat de locatiekeuze van kastelen te verklaren valt vanuit omringende elementen, zoals de aanwezigheid van domeinen, markten en de diversiteit van het landschap.

Het duurde bijna twintig jaar totdat een uitgebreide reactie kwam op Austins benadering. Mede geïnspireerd op Austins nieuwe aanpak publiceerde de archeoloog Oliver Creighton in 2002 het boek *Castles and Landscapes; power, community and fortification in Medieval England*.[33] Hij schrijft daarin dat zijn boek '…had as its principal aim the re-integration of castles into their contemporary surroundings in order to further a more holistic understanding of their functions and place into the medieval landscape.'[34] Ter illustratie van zijn ideeën gebruikt Creighton voorbeeldstudies waarin hij de wisselwerking tussen burchten en de landschappelijke en maatschappelijke omgeving bespreekt. De thema's die hij behandelt zijn locatiekeuze en ruimtelijke verspreiding, status en symboliek, domeinen en grondbezit, religie, stadsvorming en de verhouding van kastelen met economie en samenleving van het platteland. Hoewel deze voorbeeldstudies laten zien dat met een landschappelijke aanpak een kasteel veelzijdiger kan worden begrepen, heeft Creighton zijn ideeën niet verder uitgewerkt met een theoretisch en methodologisch kader.

Ook Robert Liddiard pleit in zijn reeds aangehaalde boek voor een gevarieerde kijk op kastelen.[35] Hij bespreekt daarin de chronologische ontwikkeling van het kasteel vanuit verschillende invalshoeken. Ten aanzien van de oudste elfde-eeuwse kastelen komt hij tot de conclusie dat de functies daarvan onzeker en complex zijn. Dit geldt ook voor de vraag in hoeverre kastelen in Engeland een Normandisch importproduct zijn. Voordat de Normandiërs kwamen kende Engeland immers al een rijke traditie in de bouw van versterkingen, aldus Liddiard.[36]

Hij trekt zowel de militaire als symbolische verklaring voor de vormontwikkeling van kastelen in twijfel: 'Although the idea that the changing nature of siege and warfare affected development in design has been rejected, we have not yet reached the stage where a detailed and nuanced alternative can be put in its place. A common buzzword is 'status' but this term is as problematic a term as 'warfare'; it can only superficially explain why individual builders chose to build in the way they did and is lacking subtlety as an explanation for the changing form of castles over time.'[37] Weliswaar speelden kastelen in specifieke perioden een belangrijke rol in oorlogen maar in veel andere gevallen kwamen kastelen niet of nauwelijks in aanraking met krijgsgeweld.[38]

30 Johnson 2002: 176-177.
31 Austin 1984.
32 Austin 1984: 73.
33 Creighton 2002.
34 Creighton 2002: 223.
35 Liddiard 2005.
36 Liddiard 2005: 37-38.
37 Liddiard 2005: 67.
38 Liddiard 2005: 95-96.

Liddiard heeft ook kastelen vanuit een landschappelijk perspectief bestudeerd, waarbij hij vooral zich afvroeg of en in hoeverre het landschap rondom kastelen nu volgens een vooropgezet 'masterplan' werd ontworpen, bijvoorbeeld als recreatief park voor de kasteelbewoners. Het kan namelijk goed zijn dat dit omringende landschap een optelsom was van ontwikkelingen in geheel verschillende perioden. Door gebrek aan nauwkeurige dateringen voor veel elementen en structuren in het landschap blijft dit een discussiepunt.[39] Net als Johnson pleit Liddiard voor meer theoretische studies naar kastelen, waarbij het verzamelen van historische, architectonische en archeologische gegevens zou helpen om een meervoudig perspectief te schetsen van de rol en betekenis van burchten in het middeleeuwse landschap en de middeleeuwse samenleving.[40]

In 2004 publiceerden de archeologen Oliver Creighton en Robert Higham het artikel *Castle studies and the 'landscape' agenda* waarin zij opnieuw de potentie van de landschapsbenadering benadrukken voor het toekomstige onderzoek.[41] In zijn boek *Castle studies and the European medieval landscape: traditions, trends and future research directions* (2009) breidt Creighton zijn blikveld uit tot andere delen van Europa.[42] Aan de hand van diverse Europese voorbeelden stelt hij vast dat vrijwel alle studies tot dusverre een sterk lokaal, regionaal of nationaal karakter hebben en dat er een groot gebrek is aan een meer overkoepelend Europees perspectief. Volgens Creighton zou toekomstig landschapsonderzoek zich meer moeten richten op de zogenoemde *designed castle landscapes*, dat wil zeggen op het geheel van doelgerichte aanpassingen door de kasteelheer van het landschap rondom het kasteel. Als mogelijke onderzoeksthema's noemt hij onder meer: de visuele relaties tussen de kasteelgebouwen en hun omgeving (belangrijk voor de bevestiging van de status van de kasteelheer richting bezoekers en ondergeschikten), landschapsbeschrijvingen van kastelen in literaire bronnen uit de middeleeuwen, de rol van water in het kastelenlandschap, als ook de ecologische en landschappelijke impact van de kasteelheer.

Samengevat zien we dat het Engelse kastelenonderzoek zich heeft ontwikkeld vanuit een sterk objectgericht en militaire onderzoekstraditie naar een veelzijdige aanpak waarin sociale en landschappelijke factoren als verklaring voor kasteelontwikkeling worden aangedragen. Meerdere onderzoekers pleiten voor een uitbreiding van een dergelijke aanpak en geven daar ook aanzetten voor. Tot op heden is een dergelijk theoretisch en methodologisch kader nog niet gepubliceerd.

Ierland

De archeoloog Kieran O'Conor concludeert in zijn recente historiografisch overzicht voor Ierland uit 2008 dat het kastelenonderzoek aldaar pas laat op gang is gekomen.[43] Op één handboek uit 1941 na werden pas in 1997 en 1999 voor het eerst overzichtsstudies gepubliceerd over Ierse kastelen.[44] Deze geringe interesse heeft volgens hem vooral te maken met de Ierse beeldvorming over kastelen als symbolen van de Engelse overheersing. Ierse archeologen hielden zich liever bezig met de vroegmiddeleeuwse of prehistorische periode. Baanbrekende Ierse kastelenstudies ontbreken daarom vooralsnog. Het kastelenonderzoek dat tegenwoordig wordt uitgevoerd in Ierland is sterk beïnvloed door de Engelse theorie- en methodologievorming. O'Conor acht het van groot belang dat in eerste instantie de Ierse kastelen zorgvuldig worden geïnventariseerd zodat er een goede basis ontstaat voor verder onderzoek.

Schotland

De Schotse archeoloog Richard Oram meent in zijn artikel over de ontwikkeling van het kasteelonderzoek in Schotland dat al in de achttiende eeuw interesse bij de Engelse hogere

39 Liddiard 2005: 119-121.
40 Liddiard 2005: 151.
41 Creighton & Higham 2004: 15.
42 Creighton 2009.
43 O'Conor 2008.
44 Leask 1941; McNeill 1997; Sweetman 2000.

elite bestond voor de Schotse kastelen.[45] Tijdens de negentiende eeuw kreeg volgens hem het kasteel in bredere kringen aandacht, onder meer omdat de gotische stijlkenmerken van de middeleeuwse burchten veelvuldig werden gebruikt in nieuwe landhuizen van die tijd. Door deze belangstelling voor middeleeuwse architectuur kwam ook de academische interesse in de kasteelarchitectuur op gang. Dit leidde volgens Oram tot publicaties waarin de nadruk vooral op architectuur, typologie en datering lag. De beeldvorming over het kasteel in deze periode noemt Oram de *Wiggish tradition*. Kastelen werden gezien als locaties van waaruit roofridders de lokale boeren lastigvielen, waarmee buitenlandse overheersers het ingenomen land probeerden te domineren en als plekken waarop de verarmde lokale adel zich terugtrok om aan geweld van bijvoorbeeld de Highlanders te ontkomen. De *Wiggish tradition* staat symbool voor de ontwikkeling van de middeleeuwse Schotse barbarij naar de vanuit Engeland aangestuurde civilisatie aan het begin van de zeventiende eeuw. In tegenstelling tot de Ieren, die alles wat met de Engelse overheersing te maken had probeerden weg te drukken, dikten de Schotten juist dit beeld aan, aangezien het symbool stond voor geharde Keltische krijgers.[46]

Tot ongeveer 1960 werd volgens Oram deze *Wiggish tradition* aangehangen door Schotse onderzoekers, die vooral een achtergrond in architectuur en archeologie hadden. Na 1960 kregen ook historici steeds meer interesse in kastelen. Zij legden het accent meer op de sociale organisatie van de burchten en hun symboliek. Ook hadden zij aandacht voor de politieke en economische functies. Studies waarin geschiedenis en archeologie met elkaar werden gecombineerd zijn volgens Oram echter schaars. Rond 1980-1990 waren veel archeologen en architectuurhistorici vooral bezig met de voortzetting van het klassieke architectuuronderzoek met de nadruk op datering, vorm en functie.[47]

Oram stelt dat vanaf het jaar 2000 de ideeën van de Engelse onderzoekers Coulson en Johnson geleidelijk aan zijn geïntegreerd in het Schotse onderzoek. Oram meent echter dat deze methodologieën dienen te worden omgezet naar de Schotse situatie. Hij pleit in zijn artikel voor een aanpak waarin sociale, culturele, economische en politieke patronen en processen worden gebruikt als kader voor de analyse van de architectuur en het omringende landschap.[48]

Duitsland

Om een indruk te krijgen van de Duitse onderzoekstraditie kunnen we gebruik maken van diverse historiografische overzichten. De archeoloog en historicus Joachim Zeune heeft in een hoofdstuk de grote lijnen voor de gehele Duitse onderzoekstraditie beschreven tot 1999.[49] Daarna zijn in 2008 in de congresbundel van *Château Gaillard* diverse artikelen verschenen waarin de onderzoekstraditie van de afgelopen 25 jaar van Duitsland wordt behandeld. De hoogleraar middeleeuwse archeologie Horst Wolfgang Böhme en de directeur van de Duitse kastelenstichting Reinhard Friedrich behandelen daarin de onderzoeksgeschiedenis van volmiddeleeuwse kastelen in West- en Zuid-Duitsland.[50] De archeoloog Hans-Wilhelm Heine heeft in dezelfde bundel een bijdrage geschreven over de kastelen in Nedersaksen en aangrenzende gebieden.[51] Peter Ettel, hoogleraar middeleeuwse archeologie, publiceerde een overzicht van het Duitse onderzoek naar kastelen uit de vroege middeleeuwen.[52]

De pioniersperiode: het militair-functionalisme van de negentiende eeuw

De belangstelling voor middeleeuwse kastelen in Duitsland in de achttiende eeuw is lange tijd sterk beïnvloed door de Romantiek. Wetenschappelijke interesse naar dit thema ontstond in de eerste helft van de negentiende eeuw door onderzoekers met een militaire achtergrond. Niet verrassend zochten zij hoofdzakelijk naar militair-functionele verklaringen voor de door

45 Oram 2008.
46 Oram 2008: 350.
47 Oram 2008: 351.
48 Oram 2008: 356-3/57.
49 Zeune 1999.
50 Böhme & Friedrich 2008.
51 Heine 2008.
52 Ettel 2008.

hen geanalyseerde kasteelarchitectuur. Hun dateringen van de diverse ontwikkelingsfasen waren doorgaans slecht onderbouwd en zijn naar onze begrippen vaak erg vroeg.[53] Om onderscheid te maken tussen verschillende soorten kastelen gebruikten zij onder meer de landschappelijke ligging als belangrijk criterium.

De eerste academische publicatie in Duitsland over kastelen is het in 1829 verschenen boek *Über die Bauart der altdeutschen Ritterburgen: in besonderer Beziehung auf die Fränkischen, vorzüglich der Altenburg bei Bamberg* geschreven door de militair Joseph Heller.[54] Op basis van architectuur en historische bronnen geeft Heller voor de kastelen in het bisdom Bamberg en het graafschap Bayreuth een globale landschappelijk-morfologische classificatie. Hij maakt daarbij een landschappelijke tweedeling tussen de waterburchten (*Wasserschlösser)* in de valleien en de berg- en rotskastelen (*Berg-und Felsenschlösser*) in de hogere delen van het landschap. De motieven van deze locatiekeuzen waren volgens Heller puur strategisch, want een burcht moest zijn omgeving controleren. De middeleeuwse kastelen zijn volgens hem een voortzetting van Romeinse verdedigingsarchitectuur. Heller heeft zijn dateringen doorgaans niet of nauwelijks gefundeerd.

In 1859 verscheen het werk van de beroepsofficier Georg Heinrich von Hochfelden getiteld *Geschichte der Militär-Architektur in Deutschland mit Berücksichtigung der Nachbarländer von der Römerherrschaft bis zu den Kreuzzügen*.[55] Ook Von Hochfelden legt in zijn boek sterk de nadruk op architectuurhistorische kenmerken. Hij identificeert veel van de door hem waargenomen kasteelarchitectuur als Romeins, terwijl deze eigenlijk middeleeuws zijn.[56] Net als bij Heller geeft Von Hochfelden geen goede onderbouwing voor zijn dateringen.

De pastoor Johann Nepomuk Cori bekritiseert de dateringen van Von Hochfelden in zijn boek *Bau und Einrichtung der Deutschen Burgen in Mittelalter* uit 1895. Hij bestrijdt onder meer de Romeinse datering van de zogenoemde *Buckelquaderbau* (een bouwtechniek met rechthoekige stenen van zand- of kalksteen die aan de buitenkant een rug hebben en worden omgeven door een rand), zonder overigens daar een duidelijke argumentatie voor te geven.[57] Anders dan voorgaande onderzoekers besteedt Nepomuk Cori aandacht aan de niet-militaire functies die het kasteel had: 'Die Burgen wurden nicht bloβ als Schutzwehr, sondern auch aus Erwerbsucht, ja nicht selten für den Raub gebaut. Sie waren nicht nur ein Bollwerk gegen Feinde, sondern gaben auch die Mittel, um Freiheit, Unabhängigkeit und Eigentum zu erringen und zu vermehren.'[58] Wel nam hij de indeling in waterburchten en berg- en rotsburchten over en verfijnde hij de beschrijving van de architectuurelementen.

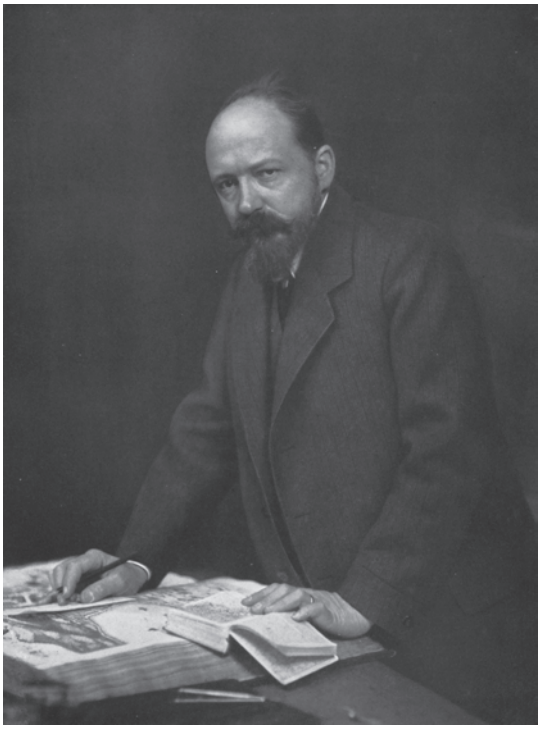
Zijn werk werd al snel opgevolgd in 1898 door het boek *Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters* van de militair Karl August von Cohausen dat postuum werd uitgegeven.[59] Von Cohausen had in de loop der jaren veel kastelen en kasteelruïnes bezocht, zowel onder militaire dienst als in zijn vrije tijd. De observaties die hij tijdens deze tochten deed vormden de basis voor zijn boek, waarin hij verdedigingsarchitectuur vanaf de prehistorie tot aan de Renaissance behandelt. Ook Von Cohausen houdt de landschappelijke classificatie tussen hoog en laag aan om de kastelen in te delen. Hij beschrijft de architectuur, de gebruikte materialen en de bouwtechnieken uitgebreid. Het is geen wonder dat Von Cohausen, met zijn militaire achtergrond, vooral de kasteelarchitectuur vanuit strategisch perspectief benadert.

Vernieuwingen in de vroege twintigste eeuw: de bijdragen van Piper en Ebhardt

Hoewel diverse autodidacten zich in de eerste decennia van de twintigste eeuw bezig hielden met kastelenonderzoek, is het toenmalige beeld toch vooral bepaald door de jurist Otto Piper en de architect Bodo Ebhardt.[60] Hun baanbrekende publicaties worden ook tegenwoordig

53 Zeune 1999: 26-29.
54 Heller 1829.
55 Von Hochfelden 1859.
56 Zeune 1999: 28.
57 Cori 1895.
58 Cori 1895: 5.
59 Von Cohausen 1898.
60 Zeune, 1999: 29-30.

nog gebruikt.[61] Piper publiceerde in 1895 *Burgenkunde: Bauwesen und Geschichte zunächts innerhalb des Deutschen Sprachgebietes*, en daarna *Abriβ der Burgenkunde* in 1914.[62] Vele dateringen van eerdere onderzoekers heeft hij in deze werken weerlegd.[63] Piper was ook de eerste onderzoeker die een duidelijke chronologisch-morfologische indeling maakte van de Duitse defensiearchitectuur, beginnend in de Romeinse periode, gevolgd door de vroegmiddeleeuwse versterkingen en tot slot het vol- en laatmiddeleeuwse kasteel. Hij behandelt in zijn publicatie de burchten naar architectuurthema's, zoals de bergvrede, de woontoren, poorten, grachten, ringmuren, *chemin de rondes*, schietgaten, watervoorraad, kapellen, tunnels en gevangenissen. Ook bespreekt hij de diverse toegepaste bouwtechnieken.

Figuur 1.2: De autodidactische kastelenonderzoeker Bodo Ebhardt was de oprichter van de Duitse kastelenstichting (Die Deutsche Burgenverrein).

Ebhardt, die tot dan toe al decennialang actief was op het terrein van kasteelrestauraties en in 1899 aan de wieg stond van *Die Deutsche Burgenverrein*, publiceerde in 1939 uiteindelijk zijn magnum opus *Der Wehrbau Europas in Mittelalter*.[64] Ebhardt ziet het kasteel als een gebouw dat in de eerste plaats zijn bewoners bescherming moest bieden, territoriumgrenzen moest verdedigen of zelfs onderdeel was van een verdedigingslinie van meerdere kastelen: 'Die Burgen hatten, wie gesagt, neben der auβenpolitischen Aufgabe des Schutzes der Grenzen und der Handelsstraβen auch die der Beherrschung und Verteidigung des Landesinnern. Der eindringende Feind fand jeden strategischen Punkt, jeden Bergpaβ, jede verteidigungsfähige Höhe, auch an Nebenstraβen, mit Burgen besetzt.'[65] Ook benadrukt Ebhardt de toenmalige economische, politieke en culturele invloed van kastelen: 'So hatten die Burgen Bedeutung für alle Äuβerungen des kriegerischen, politischen und wirtschaftlichen Lebens des Volkers; sie waren die festen Kernpunkte der politischen Kräfte, die Meisterwerke der Baukunst, die

61 Gruben *et al*. 2008: 75.
62 Piper 1905; Piper 1914.
63 Zeune 1999: 30.
64 Ebhardt 1939; Ebhardt 1958a; Ebhardt 1958b.
65 Ebhardt 1939: 11.

Heimat der bildenden Künste, der Dichtkunst, Musik und der vornehmen, ritterlichen Sitte'.[66] Voor wat betreft de indeling zet Ebhardt in zijn werk de traditie van eerdere onderzoekers voort door kastelen in te delen naar hun ligging in het landschap. Naast de *Höhenburgen*, *Felsenburgen* en *Wasserburgen* onderscheidt hij ook *Höhlenburgen* en *Talsperren*. Ebhardt introduceert tevens nog diverse andere soorten kastelen, zoals de *Ganerbenburgen* (naar een rechtssysteem waarbij een kasteel verdeeld is onder meerdere eigenaren), *Stadtburgen* en *Stadttürme*. Versterkte kerkhoven, boerderijen, kerken en kloosters zijn eveneens opgenomen in zijn overzicht.

De opkomst van de Duitse kastelenarcheologie (1931-1981)

De bovengenoemde militaire en architectuurhistorische publicaties van autodidacten hebben lange tijd een stempel gedrukt op de beeldvorming over Duitse kastelen. Dit veranderde met de publicatie *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte* (1931), geschreven door Carl Schuchhardt. Hij was de eerste archeoloog die een wetenschappelijk werk uitbracht over kastelen, hoewel zijn visies later zijn weerlegd.[67] Volgen hem zijn kastelen niet specifiek middeleeuws maar een fenomeen waarvan de oorsprong in essentie uit de oudheid dateerde. Ook pleit hij ervoor dat kasteeltypologieën niet uitsluitend op basis van de landschappelijke situering, maar tevens op grond van hun chronologie en opdrachtgever dienen te worden opgezet.

Het belang van de archeologie voor de kennisontwikkeling over kasteelbouw drong goed door in de jaren vijftig en zestig. Daarvoor waren twee beeldbepalende kasteelopgravingen van groot methodologisch belang, namelijk die van Husterknupp en Holtrop, allebei gelegen in Westfalen niet ver van Keulen.[68] Bij beide opgravingen was de conservering van organisch materiaal zeer goed, waardoor archeologen gedetailleerd inzicht verkregen in de oorspronkelijke houtbouw van de burchten. De archeoloog Adolf Herrnbrodt groef tussen 1949 en 1951 de Husterknupp op. Hij stelt in het opgravingsverslag dat het kasteel vier verschillende bouwfasen heeft gekend. Een aangetroffen motte bleek verrassenderwijs niet uit de eerste, maar uit de tweede fase te stammen. In de eerste fase was de Husterknupp een door palissade, wal- en gracht omringde *Flachsiedlung* waar houten gebouwen stonden. De *Kernmotte* is bovenop deze *Flachsiedlung* gebouwd. Daarvoor heeft men de loop van de wal moeten veranderden in deze tweede bouwfase. In de derde fase is de motte opgehoogd, zodat er een *Hochmotte* ontstond en het voorburchtterrein werd vergroot. Tot slot heeft men in de vierde fase het gebouw op de motte in steen opgetrokken.[69]

De door de archeoloog Wilhelm Piepers opgegraven burcht Holtrop, waarvan de resultaten in 1960 zijn gepubliceerd, kende ook meerdere bouwfasen van tenminste vier middeleeuwse voorgangers.[70] Deze opgraving laat net als die van de Husterknupp zien dat kasteelarchitectuur veel dynamischer en complexer is dan men tot dan toe dacht. Net als bij de Husterknupp richt Piepers zich in het opgravingsverslag op de verschillende ontwikkelingsfasen die het kasteel heeft doorgemaakt.

Beide opgravingen zijn vanuit methodologisch oogpunt toonaangevend, omdat hierin consequent met verschillende opgravingsvlakken is gewerkt. Het doel was hierbij om elke nederzettingslaag afzonderlijk te volgen en bijhorende sporen en vondsten goed te documenteren. Aangevuld met de verticale opgravingsprofielen kon zo een duidelijk overzicht worden verkregen van de diverse bouwfasen van een kasteel. Deze methodiek werd de standaard voor de daaropvolgende decennia.[71]

66 Ebhardt 1939: 15.
67 Zeune 1999: 31.
68 Piepers 1960; Herrnbrodt 1958.
69 Herrnbrodt 1958: 14-15.
70 Piepers 1960: 23-24.
71 Zeune 1999: 32.

Ontwikkeling van multifunctionele benaderingen in het Duitse kastelenonderzoek (1981-heden)

Tot 1981 had de archeologie van de middeleeuwen geen universitaire inbedding. Daar kwam in dat jaar verandering in toen aan de Universiteit van Bamberg een leerstoel voor middeleeuwse archeologie werd opgericht waarin het kastelenonderzoek een voorname rol speelde. Door de academische aanpak, de verbeterde dateringstechnologieën en veldtechnieken konden archeologen bouwfasen nauwkeuriger dateren. Zij behaalden ook meer resultaten door nieuwe technieken te gebruiken, zoals grondradar, dendrochronologie, fosfaat-analyse, magnometrisch onderzoek, het gebruik van luchtfoto's en het bestuderen van andere soorten luchtscans. Onderzoekers integreerden daarnaast steeds vaker andere disciplines in het kasteelonderzoek, zoals de archeozoölogie, archeobotanie, bouwhistorie, kunstgeschiedenis, *Siedlungsgeographie* en antropologie.[72]

Deze ontwikkelingen hebben er niet alleen toe geleid dat typologieën beter werden gedateerd en verfijnd, maar ook dat burchten vanuit andere perspectieven werden bekeken dan alleen vanuit de architectuur. We zien vanaf deze periode publicaties verschijnen over de rol van het kasteel als economisch centrum, hun rol bij landuitbreiding zoals ontginning, de rol van de kasteelheer bij stadsstichtingen en de rol van burchten bij territoriumvorming.[73] Deze nieuwe multidisciplinaire onderzoeksaanpak is sterk vertegenwoordigd in de publicaties die na de jaren tachtig zijn uitgegeven door *Die Deutsche Burgenverein* en de artikelen in het tijdschrift *Burgen und Schlösser*. Het duidelijkste voorbeeld is het tweedelige handboek *Burgen in Mitteleuropa* (1999).[74] Hierin wordt vanuit verschillende invalshoeken (architectuur, functies en rechtsgeschiedenis) voor vrijwel het hele Duitstalige gebied globaal de kasteelontwikkeling besproken door verschillende auteurs. De bijdrage in deze bundel van Bode *et al*. is de sleutel om de Duitse kasteelontwikkeling te begrijpen. Zij bespreken kort de verschillende vormen en typen die in het Duitse gebied voorkomen. Daarin maken zij onderscheid in topografische typen, architectonische typen en functionele typen (tabel 1.1).

Onder de hoogteburchten rekenen Bode *et al.* de grote vroegmiddeleeuwse walburchten die volledige bergplateaus innamen en die uit de volle en late middeleeuwen met veelal een polygonale plattegrond. Waterburchten, gekenmerkt door een hoofburcht- en voorburchteiland, vinden we volgens hen niet alleen in laaggelegen land, maar in geheel Midden-Europa. De meest gebruikte architectuurvorm bij kastelen is volgens Bode *et al.* de torenburcht: torens blijven tot ver in de late middeleeuwen in zwang. De functionele typen, namelijk rijkskastelen, landsheerlijke kastelen, dynastenburchten, kastelen van lage adel, kastelen van borgmannen of ministerialen, kastelen van geestelijken, garnizoensburchten, voogdijkastelen, ganerbenburchten en ridderordenkastelen zijn volgens hen het lastigst te definiëren, aangezien bezitsverhoudingen en functies konden veranderen. Tot deze groep rekenen zij ook tolburchten en kastelen die havens of rivieren blokkeerden. Gebouwen zoals kerken en kloosters werden soms tot kasteel omgebouwd (bijvoorbeeld een kerkkasteel). In dat geval moeten we deze versterkingen volgens Bode *et al.* tevens tot de functionele kasteeltypen rekenen.

72 Zeune 1999: 32.
73 Böhme & Friederich 2008: 45-47; bijvoorbeeld Zeune 2006; Herdick 2001; Strickhausen 1998.
74 Böhme *et al.* 1999a; Böhme *et al.* 1999b.

Indeling op basis van landschappelijke ligging	Indeling op basis van functie (vervolg)
Höhenburgen	*Ministerialenburgen und Burgmannensitze*
Niederungsburgen/Wasserburgen	*Vogteiburgen*
	Garnisonsburgen
Indeling op basis van architectuur	*Ganerbenburgen*
Turmburgen	*Sperrburgen*
	Hafensperren
Indeling op basis van functie	*Flußsperren*
Stadtburgen	*Zollburgen*
Kastellburgen	*Stadt- und Marktbefestigungen*
Burg und Reiseherrschaft: Pfalzen	*Landwehren*
Dynastenburgen	*Warten*
Reichsburgen	*Kirchenburgen/Wehrkirchen/Wehrkirchhöfe*
Burgen geistlicher Großer	*Klosterburg*
Ordensburgen	*Bauernburgen*
Kleinadelsburgen	*Kreuzfahrerburgen*

Tabel 1.1. Indeling van middeleeuwse kastelen in Duitsland op basis van landschappelijke ligging, vorm en functie door Bode *et al.* (1999).

Frankrijk

Het is lastig om een helder beeld te verkrijgen van de vroege ontwikkeling van het Franse kasteelonderzoek, aangezien er weinig historiografische analyses voorhanden zijn en het opsporen van de talrijke oorspronkelijke publicaties te tijdrovend is. De beschikbare overzichten op dit terrein richten zich op vrijwel uitsluitend op de naoorlogse periode en dan vooral op het onderzoek dat aan de universiteit van Caen is verricht.[75] Toch willen we proberen hoofdlijnen uit deze laatstgenoemde publicaties te schetsen omdat ze ook relevante informatie opleveren voor het kastelenonderzoek elders. Uit deze overzichten blijkt dat het naoorlogse kastelenonderzoek in Frankrijk één hoofdthema kent, namelijk de origine van het kasteel, dat wil zeggen de wijze waarop de oudste middeleeuwse kastelen in Frankrijk ontstonden. De nadruk van het onderzoek ligt dientengevolge op de burchten die rondom het jaar 1000 zijn gebouwd.

Het Franse academische onderzoek na de Tweede Wereldoorlog vond vooral plaats aan de Universiteit van Caen, waar de rijke middeleeuwse traditie van de Normandische kastelen veel belangstelling genoot. De centrale persoon daarbij was de archeoloog Michel de Bouard. Hij was de eerste president van het bekende Europese kastelencongres Château Gaillard dat sinds 1961 om de twee jaar plaatsvindt.[76] Vanaf 1981 was De Bouard ook de leider van een onderzoeksteam dat als doel had om op nationaal niveau een catalogus te maken van aarden versterkingen. Zo kon een beter beeld worden verkregen van de ruimtelijke spreiding van deze versterkingen, hun functies en de relatie met de samenleving, dorpen en infrastructuur. De Bouard heeft de verzamelde gegevens verwerkt in een lexicon dat in 1982 uitkwam.[77] Onderzoekers van de Universiteit van Caen zijn in 1997 verder gegaan met het onderzoeksprogramma waar De Bouard mee was begonnen. Zij inventariseerden tal van elfde-eeuwse kastelen in Haute Normandie.[78]

Een tweede belangrijke onderzoeker was de historicus Gabriel Fournier, die in 1978 het handboek *Le château dans la France mediévale. Essai de sociologie monumentale*

75 Flambard-Héricher & Lepeuple 2008; Bourgeois 2006.
76 Flambard-Héricher & Lepeuple 2008: 189.
77 Flambard-Héricher & Lepeuple 2008: 190-192.
78 Flambard-Héricher & Lepeuple 2008: 194-201.

publiceerde.[79] Hij past daarin een interdisciplinaire combinatie van geschiedenis, archeologie en historische geografie toe om de kasteelontwikkeling in Frankrijk de schetsen. Hij ziet in politiek-sociale en landschappelijke factoren de belangrijkste aanleidingen om veranderingen in kasteeltypen te verklaren. Volgens Fournier bestaat vanaf het Romeinse rijk al een traditie waarin versterkingen werden gebouwd, maar verschijnt het kasteel als nieuw type met de introductie van de feodaliteit in de tiende en elfde eeuw. Kastelen moeten we volgens hem niet alleen als militaire bouwwerken zien maar als complexe 'organismen'. Zo dienden veel kastelen als residentie van een heer. Deze heren gebruikten hun kasteel als instrument om het omliggende land te exploiteren en te beschermen. Met deze verklaring voor de opkomst van kastelen volgt Fournier de in 1953 door de historicus Duby opgestelde theorie van de zogenoemde feodale revolutie.[80] Historici die deze zienswijze aanhingen dachten dat rond het jaar 1000 in West-Europa grote veranderingen plaatsvonden als gevolg van het ineenstorten van het Karolingische Rijk. Deze gebeurtenis resulteerde onder andere in de opkomst van een lokale elite en hun burchten. Vanuit kastelen konden deze lokale heren districten ontwikkelen en macht en bestuurlijk gezag uitoefenen over de boerenbevolking die daarbinnen leefde. Ook pleit Fournier ervoor het onderzoek naar de kasteelontwikkeling niet te laten stoppen in de middeleeuwen, maar door te laten gaan in de Nieuwe Tijd.[81]

Gaandeweg de middeleeuwen kregen kastelen volgens Fournier andere functies en verschijningsvormen. Dit kwam door ontwikkelingen in de plattelandssamenleving. De vroegmiddeleeuwse versterkingen waren gebouwd in een landschap waar slechts weinig door de mens was veranderd. Door de opkomst van handel, ontginningen en bevolkingsgroei veranderde ook de plek én rol van de kastelen, die nu werden gebouwd in een veranderend landschap of – nog later – in een volledig uitgekristalliseerd middeleeuws cultuurlandschap waar tal van fysieke en sociale structuren aanwezig waren, zoals handelsnetwerken, parochies of bestuurlijke systemen.[82]

Een ander thema dat Fournier aansnijdt is de rol van kastelen bij de nederzettingsontwikkeling. Volgens hem heeft de aanwezigheid van burchten in sterke mate de ontwikkeling van nederzettingen bepaald. Bij veel Franse kastelen is namelijk in de loop van de middeleeuwen een nederzetting ontstaan. De plattegronden daarvan weerspiegelen de relatie tussen kasteelheer en de dorpelingen en ook de verschillende expansiefasen van de nederzetting.[83]

De historicus en archeoloog André Debord, eveneens afkomstig van de Universiteit van Caen, heeft een overkoepelend handboek voor Frankrijk geschreven dat in 2000 postuum is gepubliceerd onder de titel van *Aristocratie et pouvoir. Le rôle du château dans la France médievale*. Volgens hem zijn Franse historici maar weinig geïnteresseerd in kastelen zelf. De materiële overblijfselen van kastelen zijn het domein van voornamelijk archeologen. Historici behandelen voor wat betreft de volle middeleeuwen volgens Debord hoofdzakelijk institutionele, sociale en ideologische vraagstukken over de feodale revolutie maar

79 Fournier 1978.
80 Fournier 1978: 254-255. Zie voor het debat over de feodale revolutie West 2013. West zet verschillende visies uiteen. Volgens hem is de in 1953 door Duby opgestelde theorie van de feodale revolutie sinds de jaren negentig bekritiseerd. Een deel van de kritiek had betrekking op de manier waarop historici tot dan toe de bronnen hadden geïnterpreteerd. De door hen waargenomen sociale transformaties rond het jaar 1000 zouden volgens de critici het gevolg zijn van een verkeerde interpretatie van geschreven bronnen. In die tijd veranderende namelijk de manier waarop men informatie op schrift stelde. Ook vanuit de antropologie kwam commentaar op de theorie. De structurele veranderingen in de samenleving die de feodale revolutie met zich mee zou brengen, konden volgens antropologen methodologisch gezien niet. In 2013 heeft de historicus Charles West op basis van een casus in het gebied tussen de rivieren de Marne en de Moezel een nieuwe hypothese geïntroduceerd. Volgens hem moeten we veel meer kijken naar de Karolingische hervormingen in de negende eeuw waarin de Karolingers met behulp van de Kerk verhoudingen in de samenleving probeerden te formaliseren. Deze socio-politieke verandering resulteerde geleidelijk aan in zich steeds verder uitkristalliserende machtsverhoudingen. De veranderingen die plaatsvonden waren dus niet het gevolg van het ineenstorten van het Karolingische rijk, maar eerder het gevolg en wellicht zelfs van de continuïteit van de Karolingische hervormingen. Zie ook John 2015 voor enkele kritische kanttekeningen bij de hypothese van West.
81 Fournier 1978: 257-259.
82 Fournier 1978: 255-256.
83 Fournier 1978: 256-257.

onderschatten hierbij de rol van de kastelen.[84] Volgens de gangbare historische beeldvorming verschijnt het kasteel in de elfde en twaalfde eeuw als uitvloeisel van gevechten tussen de adel. De archeologie toont volgens Debord echter aan dat deze zienswijze niet klopt. Niet alleen zijn er sinds de publicaties van deze historische werken veel meer kastelen geïnventariseerd, maar ook blijken de ligging en de invloed van deze burchten veel complexer te zijn geweest. Debord probeert door het combineren van archeologische en historische bronnen in zijn boek te laten zien dat gezag en kastelen in elkaars verlengde liggen. Uiteindelijk legt hij toch veel nadruk op de politiek-sociale veranderingen om kasteelontwikkeling te verklaren.[85]

Debord heeft vervolgens in zijn werk een nieuwe visie gepresenteerd over de opkomst en ontwikkeling van Franse burchten. Het begin van het kasteel moeten we volgens hem zoeken in de vorming van een nieuwe aristocratische klasse in de negende en tiende eeuw die als uitdrukking van zijn economische en politieke macht en gezag kastelen bouwde. Kenmerkend voor deze aristocratie is de erfelijkheid en de diversiteit: zowel grote territoriale dynasten als minder invloedrijke edelen behoorden tot deze sociale laag. De klasse was mobiel. Door bijvoorbeeld slimme huwelijkspolitiek toe te passen konden nazaten van een eenvoudige edelman in sociaal, politiek en economisch aanzien stijgen. Deze ontwikkeling, waarbij uiteindelijk de hoge aristocratie zich steeds meer onafhankelijker opstelde van de koning, resulteerde rond ongeveer 930 in de geboorte van territoriale vorsten.[86]

Vooral in de jaren 970-980 nam het aantal kastelen volgens Debord sterk toe, een ontwikkeling die zich voortzette in de eerste helft van de elfde eeuw. Er was in deze tijd geen sprake van een specifieke voorkeur voor een bepaald type burcht, hoewel de snel en goedkoop te bouwen mottekastelen het meeste voorkwamen. In de twaalfde en dertiende eeuw was het kasteel vooral een middel om gezag tot uitdrukking te brengen en macht uit te oefenen. De kasteelheer kon vanuit zijn burcht nauw toezicht houden op goederen, mensen, ontginningen en veranderingen in de productie. Zo behield hij zijn economische superioriteit. Al deze ontwikkelingen zijn volgens Debord nauw verbonden met algemene veranderingen op politiek, economisch en sociaal gebied. Tot aan het einde van de twaalfde eeuw werden kastelen steeds meer geperfectioneerd. Op dat moment kwam er in Normandië strijd tussen verschillende territoriale vorsten, waardoor kastelen nu ook steeds meer een militaire geopolitieke rol gingen vervullen. Toch waren veel van deze burchten in de praktijk niet gemoderniseerd, aldus Debord.[87]

De archeoloog Jean Bourgeois publiceerde in 2006 een historiografisch overzicht over het kastelenonderzoek naar vroege kastelen in België en Frankrijk.[88] Hij geeft daarin een belangrijk kritiekpunt op onder meer de studie van Debord. Volgens Bourgeois is door veel onderzoekers ten onrechte verondersteld dat er geen kastelen bestonden vóórdat de feodaliteit op gang kwam. Als gevolg daarvan hebben zij de vroege ontwikkeling van kastelen genegeerd, met name dat naar de ontwikkeling van de militaire versterkingen vanaf de Romeinse tijd tot aan de introductie van de motte. Een ander probleem is volgens hem dat de drie disciplines van het reguliere kastelenonderzoek, te weten de geschiedenis, de architectuurhistorie en de archeologie elk hun eigen onderzoekstraditie hebben en dientengevolge te weinig met elkaar onderling gecommuniceerd hebben. Zo concentreerden de historici zich volgens Bourgeois op de residenties van de aristocratie. Architectuurhistorici richtten zich vooral op de architectuur en stijlontwikkeling en de archeologen op de oorsprong van het kasteel. Bourgeois pleit in zijn artikel voor een interdisciplinaire aanpak waarin onderzoekers door middel van bestudering van de materiele cultuur proberen de ontwikkeling, hiërarchie en functies van de vroege kastelen te doorgronden.

Dat veel van de voornoemde onderzoekers verbonden zijn of waren aan de Universiteit van Caen, zou de indruk kunnen wekken dat de betreffende overzichten niet zozeer

84 Zie voetnoot 80.
85 Debord 2000: 17.
86 Debord 2000: 221.
87 Debord 2000: 221-222.
88 Bourgeois 2006.

representatief zijn voor heel Frankrijk, maar vooral voor Normandië of Noordwest-Frankrijk. Toch hebben andere Franse universiteiten in de laatste decennia zich ook bezig gehouden met kastelenonderzoek, zo blijkt uit de organisatie van een Franstalig congres op *Château fort d'Écaussinnes-Lalaing* door de universiteit Charles de Gaulle in Lille, waarvan de bijdragen in 2011 zijn gepubliceerd.[89] Aan dit congres namen sprekers uit Frankrijk, België en Luxemburg deel. Anders dan te Caen staat in Lille vooral het kasteel in de volle en late middeleeuwen centraal. Behalve architectuurstudies zijn in de betreffende bundel ook meer culturalistische thema's verwerkt over bijvoorbeeld status, symboliek en het dagelijks leven op het kasteel.

België en Luxemburg

De geschiedenis van het Belgische kastelenonderzoek is een tiental jaar geleden in kaart gebracht door de archeologen Johnny De Meulemeester en Philippe Mignot.[90] Zij maken in hun historiografie een scheiding tussen het Vlaamse deel en het Waalse deel van België. In Vlaanderen zijn in de twintigste eeuw slechts twee synthetiserende studies verschenen, namelijk *De Vlaamse krijgsbouwkunde* in 1950 en *De grafelijke burchten in Vlaanderen in 1966*.[91] Volgens De Meulemeester & Mignot wordt in Vlaanderen weinig gravend onderzoek verricht, want daar inventariseert men vaak kasteelsites en laat deze vooraf beschermen zonder verder veldonderzoek.[92] Desondanks zijn er diverse publicaties verschenen die zich richten op verschillende kasteeltypen, namelijk op grote en kleine ringwalversterkingen, mottes, polygonale kastelen en vorstelijke residenties.[93]

In Wallonië is het academisch onderzoek naar de overblijfselen van kastelen net als in Vlaanderen pas na 1950 op gang gekomen. Volgens De Meulemeester & Mignot hebben Waalse onderzoekers tot op heden vooral monografieën geschreven.[94] Vanaf de jaren zeventig verschijnen daarnaast publicaties van overzichten van Waalse kastelen.[95] Als belangrijke onderzoekslijn benoemen De Meulemeester & Mignot de relatie tussen kasteel en de ontwikkeling van de territoriale prins(bis)dommen, zoals dit bijvoorbeeld is onderzocht voor het graafschap Chiny.[96]

Het Luxemburgse onderzoek leunt volgens de archeoloog John Zimmer sterk op de Duitse, Belgische en Franse onderzoekstradities.[97] Archeologisch onderzoek naar Luxemburgse kastelen is vooral op gang gekomen dankzij de inzet van het *Comité Permanent* van Château Gaillard in 1983. Sinds de jaren tachtig zijn er naar verschillende Luxemburgse kastelen archeologische opgravingen verricht en is er een inventarisatieproject uitgevoerd.[98] Dit heeft echter nog niet geleid tot synthetiserende studies.

Nederland

Inleiding

In 2008 heeft de archeoloog, historicus en tevens hoogleraar kastelenkunde Hans L. Janssen een kritische historiografie van het Nederlandse kastelenonderzoek gepubliceerd. De studies naar Nederlandse burchten waren volgens hem lange tijd het domein van amateurs die zich vooral interesseerden in de bouwgeschiedenis en genealogie van individuele kastelen.[99] Deze ontwikkeling heeft volgens Janssen geleid tot een stroom van publicaties die in veel gevallen niet of nauwelijks een wetenschappelijk karakter hebben. Als gevolg daarvan is de academische traditie in het Nederlandse kastelenonderzoek zwak ontwikkeld. Kastelen zijn bijvoorbeeld nog nooit onderwerp geweest van een grootschalig wetenschappelijk onderzoeksprogramma.[100]

89 Zie de bundel Cauchies & Guisset 2011.
90 De Meulemeester & Mignot 2008: 91.
91 Van Hemelrijck 1950; Verhulst 1966.
92 De Meulemeester & Mignot 2008: 91.
93 Bijvoorbeeld De Meulemeester 1995; De Meulemeester *et al.* 2002.
94 De Meulemeester & Mignot 2008: 94.
95 Bijvoorbeeld Genicot 1975.
96 De Meulemeeste & Mignot 2008: 96-100; Mathys 1983.
97 Zimmer 2008.
98 Zimmer 2008: 407-408.
99 Janssen 1990; Janssen 2008.
100 Janssen 2008: 238.

Een ander probleem dat Janssen benadrukt, is dat veel van het tot dusverre uitgevoerde onderzoek sterk monodisciplinair van aard is. Vooral de archeologie en vanaf de jaren tachtig ook de bouwhistorie zijn sterk vertegenwoordigd. Toch neemt Jansen ook positieve ontwikkelingen waar. Zo zijn de beschikbare bouwhistorische en archeologische gegevens over kastelen de laatste decennia sterk in aantal toegenomen. Ook de door Janssen zelf vervaardigde chronotypologie van Nederlandse kastelen biedt een goed handvat voor nieuw kastelenonderzoek. Daarnaast ziet hij het Nederlands kastelenlexicon als belangrijke basis voor verder onderzoek. Als negatieve ontwikkelingen noemt hij de commerciële archeologie, waarin archeologen, die nauwelijks kennis hebben over kastelen, deze toch opgraven en daarbij niet de juiste onderzoeksvragen stellen. Voor toekomstig onderzoek stelt Janssen dat het kasteel als veelzijdig verschijnsel dient te worden bestudeerd en dat de traditionele grenzen tussen verschillende disciplines moeten worden overschreden. Nieuwe studies dienen zich te richten op de ontwikkeling van een waarderingskader dat kan worden gebruikt in de archeologie en in de erfgoedzorg.[101]

In de volgende paragrafen zullen we de ontwikkeling van het Nederlandse kastelenonderzoek uiteenzetten. Er is voor gekozen alleen de publicaties te bespreken die bepalend zijn geweest voor de ontwikkeling van de discipline. Dit betekent dat veel monografieën en objectgerichte studies niet worden behandeld, hoewel deze een onmisbare basis vormen voor verder synthetiserend onderzoek.

De eerste wetenschappelijke interesse in kastelen (circa 1850-1900)

Net als in de meeste andere Midden- en West-Europese landen ontstond ook in Nederland de interesse in kastelen tijdens de negentiende eeuw, gestimuleerd door de Romantiek. In deze periode van de negentiende-eeuwse natiestaten nam de interesse voor de geschiedenis van het eigen land en de eigen regio sterk toe.[102] Zo vinden we in verschillende provinciale volksalmanakken uit die tijd artikelen over individuele kastelen waarin men probeerde de nog zichtbare resten te beschrijven en in een historische context te plaatsen.[103]

De eerste publicatiereeks over Nederlandse kastelen is de reeds in de inleiding aangehaalde serie *Merkwaardige kastelen in Nederland* van de schrijver en dichter Jacob van Lennep en de tekenaar Willem J. Hofdijk. In totaal publiceerden zij tussen 1854 en 1861 zes delen in deze serie.[104] In hun teksten wisselen ze literaire romantische beschouwingen af met meer zakelijke analyses van de kastelen en de geschiedenis van de bewoners. Van Lennep en Hofdijk definiëren kastelen als strategische bouwwerken die door de Romeinen in Nederland zijn geïntroduceerd. Aanvankelijk waren de constructies van hout, maar later in de middeleeuwen ging men over tot het bouwen van bakstenen kastelen in een relatief eenvoudige bouwtrant, aldus Van Lennep en Hofdijk. De zes boeken concentreren zich vooral op een inventarisatie van 'merkwaardige' Nederlandse kastelen, of liever gezegd kastelen die de auteurs de moeite waard hebben gevonden om te beschrijven. De beschrijvingen Van Lennep zijn hoofdzakelijk gebaseerd op historische bronnen. De tekeningen van Hofdijk berusten voor een belangrijk deel op fantasie, zoals we al voor Coevorden hebben gezien.

Het Nederlandse kasteel vanuit bouwhistorisch en archeologisch perspectief (circa 1900-heden)

Jan Hendrik Holwerda, Albert Egges van Giffen en Wouter Cornelis Braat zijn de eerste archeologen geweest die kastelen hebben opgegraven. Holwerda kreeg bekendheid met de opgravingen van de Hunenborg bij Volthe in Twente en de Hunnenschans bij het Uddelermeer op de Veluwe.[105] Hij had destijds geen breed archeologisch referentiekader om deze sites nader te interpreteren. Zijn interpretaties zijn als gevolg daarvan tegenwoordig niet meer houdbaar.[106] Gedurende de oorlog en de naoorlogse periode groef Braat diverse

101 Janssen 2008.
102 Mathijsen 2013.
103 Bijvoorbeeld Koning 1827; Weeling 1836; Feith 1839.
104 Van Lennep & Hofdijk 1855; Van Lennep & Hofdijk 1854a; Van Lennep & Hofdijk 1854b; Van Lennep & Hofdijk 1857; Van Lennep & Hofdijk 1861b; Van Lennep & Hofdijk 1861a.
105 Holwerda 1917; 1936.
106 Zie voor de Hunenborg hoofdstuk 5.

kastelen op, waaronder enkele vroegmiddeleeuwse ringwalburchten in Zeeland, waardoor ook over dit type meer inzicht werd verkregen.[107] Van Giffen heeft vier kastelen opgegraven, namelijk kasteel Alfa in Groningen uit de Tachtigjarige Oorlog, de kastelen Grunsvoort en Rosande in Gelderland, en de Waterburcht bij Eelde in Drenthe.[108]

Na de Tweede Wereldoorlog nam het archeologisch onderzoek naar kasteeloverblijfselen in Nederland toe. Dit kwam door de oorlogsschade en doordat veel terreinen door de expansie van steden werden bedreigd waardoor archeologen tal van noodopgravingen moesten uitvoeren.[109] De oprichting van de Nederlandse Kastelenstichting in 1945 gaf een belangrijke impuls aan de verdere ontwikkeling van kastelenstudies in Nederland. Het belangrijkste doel van de stichting was om kennis over kastelen te vergaren, te behouden en te verspreiden.[110] De toename aan vooral bouwhistorische data leidde tot talrijke studies waarin de architectuurontwikkeling van individuele kastelen werd geschetst, wat het op den duur ook mogelijk maakte om overzichtswerken te publiceren over de Nederlandse kastelen en hun ontwikkeling.

De architectuurhistoricus en tevens hoogleraar aan de technische hogeschool in Delft, Engelbert Hendrik ter Kuile, was de eerste die een dergelijke poging waagde in zijn boek *Kastelen en adellijke huizen: de schoonheid van ons land deel XIII* uit 1954.[111] De voornaamste bijdrage van zijn studie is de daarin beschreven indeling van Nederlandse kastelen op basis van hun morfologische kenmerken. Ter Kuile's werk bevat echter geen gedegen kwantitatieve analyse van de besproken burchten, en biedt geen nadere verantwoording van zijn indeling. Hij onderscheidt achtereenvolgens ronde kastelen, alleenstaande woon- en verdedigingstorens, vierkante of rechthoekige kastelen met hoektorens, onregelmatige kastelen met donjon, en overige middeleeuwse kastelen. Het type ronde kastelen is volgens Ter Kuile de oudst voorkomende architectuurvorm. Deze raakte volgens hem al vrij snel buiten gebruik, al geeft hij niet aan wanneer dit precies gebeurde. Alleenstaande woon- en verdedigingstorens komen volgens hem ook al in de vroege middeleeuwen voor. In de dertiende eeuw doet een nieuw kasteeltype zijn intrede: het vierkante of rechthoekige kasteel met hoektorens. Anders dan bij de eerdere kasteeltypen vermeldt hij nu wél een einddatering voor het vierkante kasteel, namelijk 1528, het jaar dat de Habsburgers de macht in het Neder- en Oversticht overnamen. Onregelmatige kastelen vormen volgens Ter Kuile een minder duidelijk type vanwege hun variatie in vorm. Hij geeft voor dit type geen specifieke datering. Datzelfde geldt voor de categorie 'overige kastelen', de kastelen die Ter Kuile niet nader kan thuisbrengen (zie tabel 1.2.).

Architectuurvormen	Datering
Ronde kastelen	vroege middeleeuwen - ?
Solitaire woon- en verdedigingstorens	vroege middeleeuwen - ?
Vierkante kastelen met hoektorens	circa 1200 - 1528
Onregelmatige kastelen	geen specifieke datering
Overige kastelen	geen specifieke datering

Tabel 1.2 Morfologie en chronologie van middeleeuwse kasteeltypen in Nederland volgens Ter Kuile (1954).

In 1955 publiceerde Alphons I.J.M. Schellart, bouwkundige en een groot liefhebber van kastelen, een overzicht van alle middeleeuwse versterkingen met een ronde, veelhoekige of ovale grondvorm, getiteld *Ronde burchten in Nederland*.[112] Hij benoemt twee ronde kasteeltypen, te weten de motte en de vluchtburcht. In 1958 en 1960 heeft Schellart

107 Braat 1941; 1945; 1954.
108 Renaud *et al.* 1991, 11. Van Giffen heeft de resultaten van deze opgravingen nooit gepubliceerd.
109 Renaud 1983: 4.
110 Janssen 1992: 4.
111 Ter Kuile 1954.
112 Schellart 1955.

vervolgens aanvullingen op zijn inventarisatie gepubliceerd.[113] Hij onderscheidt in de publicatie uit 1958 nog meer typen ronde burchten, zoals onder meer de vliedbergen en werven die in Zeeland voorkomen. Het probleem bij voornoemde publicaties is dat Schellart niet alleen de vorm van de hoofdburcht meeneemt, maar ook ronde grachten zonder dat hij weet hoe de hoofdburcht eruit heeft gezien. Daarmee creëert hij geen gelijkwaardige dataset. Ook ontbreekt een gedegen kwantitatieve analyse in deze inventarisatie.

Het in 1965 gepubliceerde boek *Middeleeuwse Kastelen* van de hand van de in Amerika wonende Nederlander en kastelenliefhebber Paul E. van Reyen is meer dan Ter Kuile's boek systematisch gericht op het schetsen van een typologie van Nederlandse kastelen op basis van de toen op dat moment beschikbare informatie. Van Reyen onderscheidt vier kasteeltypen, namelijk vroege kastelen, ronde waterkastelen, vierkante kastelen en woontorens.[114] Kasteelarchitectuur heeft volgens hem vooral een militaire functie waarbij in de middeleeuwen steeds nieuwe vormen in gebruik kwamen en de oudere vormen als ouderwets werden afgedaan. Van Reyen gaat vooral uit van de verandering van de hoofdburcht, hoewel hij de categorie vroege kastelen baseert op een afbakening in tijd. Zowel ringwalburgen, mottekastelen, ringmuren en woontorens behoren tot de vroege kastelen. Deze liggen volgens Van Reyen steeds nabij een strategisch punt zoals een doorgaande weg, een moeras of een rivier. Een fundering van deze conclusie wordt echter niet door hem gegeven.

Van Reyen baseert zich voor de afbakening van de tweede groep, de ronde waterkastelen, hoofdzakelijk op een opsomming van voorbeelden zonder duidelijke overeenkomende kenmerken te geven. Rond 1200 wordt volgens hem het ronde waterkasteel het overheersende kasteeltype in de Holocene (overstromingsgevoelige) delen van Nederland. Vanaf 1300 waren deze ronde waterkastelen in zijn ogen ouderwets geworden, waarbij hij zich verbaast dat deze vorm toch nog werd toegepast.[115] De ronde kastelen maakten in de veertiende eeuw geleidelijk aan plaats voor kastelen met een vierkante plattegrond, een vorm die is overgenomen uit Frankrijk en Engeland en tot grofweg 1500 in ons land is toegepast.

De woontorens vormen de vierde en laatste categorie in Van Reyens overzicht. Hij ziet deze kasteelvorm als woning voor edellieden die niet over voldoende vermogen beschikten om een grote burcht te bouwen. Net als bij de voorgaande typen geeft Van Reyen niet een hele strikte afbakening, te meer daar de groep van woontorens naast de ronde en vierkante kastelen heeft bestaan. Uit de geboden context valt echter af te lezen dat woontorens vooral tussen 1200 en 1500 zijn gebouwd.

Kasteeltype	Datering
Vroege kastelen	kastelen tot circa 1200
Ronde waterkastelen	circa 1200 - circa 1300
Vierkante kastelen	circa 1260 - circa 1500
Woontorens	circa 1200 - circa 1500

Tabel 1.3: Morfologie en chronologie van middeleeuwse kasteeltypen volgens Van Reyen (1965)

De studie van Nederlandse kastelen is in de na-oorlogse periode sterk beïnvloed door het werk van de van schoolmeester tot hoogleraar opgeklommen Jaap G.N. Renaud (1911-2007). Renaud publiceerde tijdens zijn lange werkzame leven maar liefst 291 artikelen en boeken, waarvan een groot deel over kastelen ging. Renaud was de eerste medewerker die zich bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB; tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) specialiseerde in kastelen. Daarnaast was hij in 1962 betrokken bij de oprichting van het Europese kastelencongres *Château Gaillard*. Vanuit de Nederlandse Kastelenstichting verkreeg Renaud in 1966 een positie als bijzonder hoogleraar

113 Schellart 1958; Schellart 1960.
114 Ter Kuile 1954; Van Reyen 1965; Gruben *et al.* 2008.
115 Van Reyen 1965: 47,59.

aan de Universiteit van Utrecht, een leerstoel die later naar de Technische Hogeschool in Delft verhuisde.[116] Daarmee raakte het onderzoek naar kastelen ingebed in de Nederlandse academische wereld. In zijn inaugurele rede getiteld *Variaties op het thema kasteel* benadrukt Renaud dat een diversiteit aan bronnen en methoden moet worden gebruikt om het kasteel te onderzoeken. Hij ziet de archeologisch-architectonische benadering in combinatie met het bestuderen van geschreven en iconografische bronnen als de ideale manier om de kasteelontwikkeling te onderzoeken en kasteelvormen te definiëren.[117] Hij was daarmee de eerste wetenschapper in Nederland die de noodzaak bepleitte om het begrip kasteel helder te omschrijven.[118]

Renaud heeft zelf geen typologie gepubliceerd, hoewel hij tijdens zijn colleges kastelenkunde wel een vormontwikkeling schetste voor zijn studenten. Enkele oud-studenten hebben op basis van hun aantekeningen deze vormontwikkeling gepubliceerd in *De Delfse colleges Kastelenkunde van prof. Dr. Jaap Renaud*.[119] Volgens zijn studenten onderscheidde Renaud in zijn colleges drie hoofdtypes: de motte, het ronde waterkasteel en het vierkante kasteel, hoewel hij dit overzicht chronologisch niet erg duidelijk afbakende. Het eerste type, de motte, bestond volgens hem uit een versterking op een heuvel van circa 4 m - 5 m hoog en was omringd door een gracht. Bovenop de heuvel stond een toren zodat het omringend terrein vanuit een hoge positie verdedigd kon worden. Een deel van de mottes is volgens Renaud in een later stadium uitgebouwd tot een rond waterkasteel, waarbij het accent in de verdediging niet op de hoogte van de heuvel kwam te liggen, maar op de breedte van de gracht. Daarnaast ontstonden tevens nieuwe ronde waterkastelen die geen motte als voorganger hadden. De oudste waterkastelen hadden een toren in het midden Bij jongere waterkastelen is deze juist bij de gracht gebouwd met aansluitend verschillende bijgebouwen. Het vierkante kasteel deed volgens Renaud rond 1250 zijn intrede. Via de Nederlandse kruisvaarders, die deze vorm hadden waargenomen tijdens de kruistochten, en via contacten met de Franse koning zou dit bouwconcept ook in West-Europa zijn geïntroduceerd. Net als Ter Kuile en Van Reyen is Renaud in zijn uitleg dus sterk gericht op de ontwikkeling van architectuurvorm van de hoofdburcht.

Kasteeltype	Datering
Mottekasteel	?
Ronde waterkastelen	?-1250
Vierkante kastelen	1250-?

Tabel 1.4: Morfologie en chronologie van middeleeuwse kasteeltypen volgens Renaud. Deze indeling is nooit door hemzelf gepubliceerd, maar opgesteld door enkele leerlingen op basis van Renaud's colleges in Delft (Gruben *et al*. 2008).

Naar een multidisciplinaire aanpak met het oog op een multifunctionele interpretatie

Renaud ging in 1981 met pensioen. Pas in 1992 werd een nieuwe hoogleraar kastelenkunde vanuit de Nederlandse kastelenstichting aangesteld. Het betrof de reeds genoemde historicus en archeoloog Hans L. Janssen. Janssen pleitte in zijn oratie voor een integrale aanpak in kastelenonderzoek: 'Wat we werkelijk nodig hebben, is een integrale benadering van ons onderwerp. Dit betekent dat we uitgaan van onderzoeksdoelstellingen, waarin de plaats van in dit geval het kasteel en zijn omgeving, de middeleeuwse maatschappij, centraal staan.'[120] Een dergelijke benadering vereist volgens hem samenwerking tussen onderzoekers uit verschillende disciplines. De onderzoekers zouden hun centrale vraagstelling op elkaar moeten afstemmen om uiteindelijk ook hun onderzoeksresultaten te kunnen integreren tijdens de eindfase van het onderzoek.[121]

116 Gruben *et al.* 2008: 11.
117 Renaud 1966: 22.
118 Gruben *et al.* 2008: 89-90.
119 Gruben *et al.* 2008.
120 Janssen 1992: 10.
121 Janssen 1992: 11.

Janssen had twee jaar eerder al het artikel *The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research* gepubliceerd waarin hij de stand van het Nederlandse onderzoek bespreekt en ook de vormontwikkeling van Nederlandse kastelen behandelt.[122] Daarin stelt Janssen dat volgens hem het ultieme doel van kastelenonderzoek is om een functionele analyse uit te voeren op de verschillende militaire, politieke, administratieve, economische en sociale functies van kastelen. Zes jaar later publiceerde hij een onderzoek naar Nederlandse kastelen, *Tussen woning en versterking*, dat tot op heden nog altijd de belangrijkste studie is op het terrein van de Nederlandse kasteelontwikkeling.[123] De nadruk van dit werk ligt nog steeds op de ontwikkeling van de vorm van de hoofdburcht, aangezien hier de meeste gegevens over beschikbaar waren op dat moment, maar in tegenstelling tot de eerdere indelingen heeft Janssen andere uitgangspunten toegevoegd aan zijn typologische ontwikkeling. Allereerst kiest hij ervoor alleen het oorspronkelijke bouwconcept te gebruiken, dus zonder eventuele latere uitbreidingen. Ten tweede koppelt hij deze vormontwikkeling aan de bouwheer. Tot slot hanteert hij ook een meer uitgebreide definitie van het historische kasteel: 'Een kasteel is een middeleeuws gebouw dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid combineert, door het verschaffen van woonruimte en verdedigbaarheid aan een beperkte groep mensen, variërend van een adellijke familie met een paar dienaren tot een kleine hofhouding en een militair garnizoen tot een maximum van ongeveer 50 personen. Essentieel hierbij is dat deze groep mensen in een afhankelijkheidsrelatie staat tot één persoon of instelling.'[124] De daaruit voortgevloeide typologie (tabel 1.5) van Janssen is in allerlei opzichten veel duidelijker afgebakend dan die van eerdere onderzoekers. Janssen is in 2011 met pensioen gegaan. Zijn leerstoel is nadien niet opnieuw bezet geraakt.

Kasteeltype	Opdrachtgever	Globale gebruiksduur
Ringwalburgen	onbekend	850-1100
Versterkte vorstelijke residenties	vorsten	1050-1250
Residenties: zaalbouwen	kleine dynasten	1050-1150
Residenties: donjons	kleine dynasten	1150-1250
Mottekastelen met hoge motte (6 meter - 10 meter)	landsheren, hoge adel, lage adel	1000-1200
Motte kasteel met lage motte (3 meter - 4 meter)	landsheren, hoge adel, lage adel	1150-1250
Ronde en polygonale kastelen	landsheren, hoge adel	1150-1350
Vierkante kastelen	landsheren, hoge adel	1275>
Woon- en zaaltorenkastelen: woontorens	lage adel	1225-1500
Woon- en zaaltorenkastelen: zaaltorens	lage adel	1250-1350
Woon- en zaaltorenkastelen: compacte zaaltorenkastelen	lage adel	1350-1425
Omgrachte adellijke huizen	lage adel	1450

Tabel 1.5: Morfologie, chronologie en opdrachtgevers van middeleeuwse kasteeltypen in Nederland volgens Janssen (1996).

Disciplinaire studies vanaf de jaren zeventig

Voornoemde overzichtsstudies, die sterk de beeldvorming over Nederlandse kastelen hebben bepaald, worden gekarakteriseerd door een overwegend architectonische benadering van de hoofdburcht. We zien deze aanpak terugkeren in tal van Nederlandse studies. Hoewel dit soort publicaties interessante gegevens hebben opgeleverd over bouwgeschiedenis en soms ook over de familiegeschiedenis van een bepaald geslacht, hebben we ze in het historiografisch overzicht buiten beschouwing gelaten omdat zij niet bepalend zijn voor de theorie- en methodologievorming van het Nederlandse kastelenonderzoek.

122 Janssen 1990.
123 Janssen 1996.
124 Janssen 1996: 16.

Diverse Nederlandse onderzoekers hebben andere benaderingen toegepast naast deze gangbare voornamelijk architectonische benadering. Zo kunnen we verschillende historische studies onderscheiden die de ontwikkeling en functie van kastelen in een territoriale politiek-historische context plaatsen. Een voorbeeld is de dissertatie van de historicus K.A. Kalkwiek, *De hertog en zijn burchten* uit 1976.[125] Dit is de eerste Nederlandse studie waarin kastelenpolitiek in relatie tot territoriumvorming in kaart wordt gebracht voor een gebied, in dit geval het hertogdom Gelre; een nieuwe kijk op dit onderzoek is gepubliceerd door de historicus Stefan Frankewitz in 2003.[126] Janssen heeft voor het Sticht Utrecht twee artikelen met dezelfde thematiek geschreven waarin hij naast historische bronnen ook gegevens over kasteelarchitectuur heeft verwerkt.[127]

Een voor Nederland opmerkelijke studie die vanuit overwegend een historische traditie is geschreven, is het boek *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (2009), van de mediëvist Paul Noomen.[128] In dit werk behandelt de auteur familienetwerken, bezit en ook, zij het in mindere mate, de verschijningsvorm van de kastelen (stinzen) in Friesland. Uitgangspunt vormt daarbij de bijzondere situatie van het Friese zeekleilandschap waar als gevolge van het gebrek van het doorzetten van landsheerlijkheid de kastelenbouw een geheel andere ontwikkeling doormaakte dan in de Europese gebieden waar wel territoriaal gezag aanwezig was. De bovenlaag van de Friese bevolking werd gevormd door zogenoemde hoofdelingen. Sommige dienden een naburige territoriaal machthebber, zoals de graaf van Holland of de bisschop van Utrecht, maar veel dienden ook geen heer en waren dus feitelijk ook geen ridder. Wel hielden deze hoofdelingen er een ridderlijke levensstijl op na waarbij hun kasteel als patrilineair kristallisatiepunt van het familiebewustzijn diende. Ook konden stinzen als bescherming dienen tijdens de vele veten in het Friese gebied en hadden ze tot op een zekere hoogte een verdedigbare functie. In totaal kon Noomen op het grondgebied van de huidige provincie Friesland meer dan 700 stinzen inventariseren.[129] Hij vermoedt op grond van historische bronnen en iconografische bronnen dat de meeste woon- of zaaltorens zijn geweest. Uitgebreid archeologisch onderzoek heeft echter nog niet plaatsgevonden om deze veronderstelling te testen.

Naast deze historische studies zijn ook enkele historisch-geografische publicaties verschenen over Nederlandse kastelen. De eerste bijdrage in dat verband is van de hand van de historisch geograaf Arthur W.A.Th. Steegh die in het boek *Kastelen in Brabant* een bijdrage heeft geschreven over de landschappelijke ligging van de kastelen in dat gebied.[130] Hoewel destijds nog geen gedetailleerde inventarisatie van Brabantse kastelen beschikbaar was, probeert Steegh aan de hand van voorbeelden verschillende historisch-geografische ontwikkelingen te schetsen. Daarbij snijdt hij ook de definitieproblematiek van kasteelsites aan en concludeert hij dat de scheidingslijn tussen kastelen en *moated sites* (de Brabantse schransen) lang niet altijd goed te trekken is. Daardoor vindt hij het lastig om een goede dataset te creëren van Brabantse kastelen voor historisch-geografisch onderzoek. Vervolgens behandelt Steegh de ligging van kastelen in de verschillende Brabantse landschapstypen en daarna de relatie tussen kasteel en nederzettingsontwikkeling. De kastelen zijn volgens hem gelegen op locaties waar de voordelen van een hoog schootsveld en de ligging bij water voor de grachten optimaal konden worden benut. Daarmee gaat Steegh uit van een militaire verklaring voor de locatiekeuze, hoewel hij dit niet kan ondersteunen met andere bronnen. In de zandgebieden zijn de meeste kastelen gebouwd in de beekdalen en in de rivierkleigebieden liggen ze op de grens van de oeverwallen met de komgronden. Volgens hem liggen in beide landschapstypen kastelen van de oude adel. Dat kan niet worden gezegd voor de veengebieden, want de burchten daar zijn na ongeveer 1200 gebouwd door lage adel. De eigenaren speelden naar verwachting een rol als locator in de ontginningen van deze veengebieden. Voorts wijst Steegh erop dat bij kastelen ook nederzettingen konden ontstaan. Zo kon op instigatie van een territoriaal machthebber een gehucht worden gebouwd. Maar

125 Kalkwiek 1976.
126 Frankewitz 2003.
127 Janssen 1977; Janssen 2014.
128 Noomen 2009.
129 Noomen 2009: 76.
130 Steegh 1982.

ook kon bij een kasteel een dorp of zelfs een stad ontstaan. Steegh denkt dat landsheerlijke inmenging een rol kan hebben gespeeld in het ontstaan van dergelijke nederzettingen en vermoedt dat een kasteel bijvoorbeeld ambachtslieden heeft aangetrokken die zich aldaar vestigden en een stad zo op 'natuurlijke wijze' groeide.

Figuur 1.3: De Schierstins in Veenwouden (Friesland) is het enige overgebleven kasteel van de ongeveer 700 door Paul Noomen gelokaliseerde middeleeuwse stinzen in Friesland.

Een tweede studie waarin een landschappelijke benadering is toegepast, is een hoofdstuk over het Limburgse kastelenlandschap van de historisch-geograaf Hans Renes in het in 1996 verschenen boek *Middeleeuwse kastelen in Limburg*.[131] Renes stelt dat de bestaande literatuur over Nederlandse kastelen is gericht op de militaire en architectonische aspecten van burchten. Als er dan al historisch onderzoek is verricht, gaat dit volgens hem meestal niet verder dan stamboomonderzoek. In zijn bijdrage stelt hij de wederzijdse relatie tussen kasteel en landschap centraal. Dit doet hij door eerst te schrijven over het fysieke landschap en vervolgens de relatie tussen kastelen en bewoningsgeschiedenis, bestuurlijke ontwikkeling, wegen, verplaatsing van kastelen, de bouwplaats en de strategische overwegingen in de locatiekeuze te analyseren. Ook komen de verkrijgbaarheid van bouwmateriaal en de relatie met de kasteelhoeve aan bod. De thema's die volgens Renes behoren tot de invloed van de kastelen op de omgeving zijn cultuurland en bos, jacht en wildbeheer, vis, de relatie met nederzettingsontwikkeling en de doorloop naar buitenplaats. Hoewel Renes destijds niet een uitgebreide dataset ter beschikking had, kon hij toch al belangrijke conclusies trekken. Zo meent hij de spreiding van kastelen te begrijpen vanuit het bewoningspatroon, de bestuurlijke ontwikkeling en de loop van transportroutes. Hij stelt tevens dat veel kastelen op de natte lage plekken in het landschap liggen. Wanneer deze natte situatie niet oorspronkelijk aanwezig was, damde men soms beken af om haar alsnog te creëren. De invloed van het kasteel op het landschap was in Limburg duidelijk aanwezig. Zo hoorde volgens Renes in de middeleeuwen bij ieder kasteel een landbouwbedrijf, dat vaak de grootste in de omgeving was. Verder werden in de buurt van kastelen gebieden voor de jacht gebruikt en trof men er visvijvers en konijnenwarandes aan.

131 Hupperetz *et al.* 1996.

Een onderzoek dat eenzelfde opzet hanteert is dat van de historisch-geografe Elyze Storms-Smeets. Zij publiceerde in 2013 een bijdrage in het overzichtswerk *Kastelen in Gelderland* waarin zij het spreidingspatroon van 390 Gelderse kastelen heeft onderzocht.[132] Storm-Smeets concludeert dat de oudste kastelen, namelijk ringwallen en mottes, liggen in de hogere delen van het landschap. Het hoogtepunt van de kastelenbouw vond plaats in de veertiende eeuw: toen werden 130 van de in totaal 390 Gelderse kastelen gebouwd. Deze burchten zijn in de lage delen van het landschap opgetrokken, namelijk in het rivier- of beekdallandschap. Ter plekke liggen de kastelen relatief gezien op een iets hoger gelegen deel zoals een rivierduin of stroomrug. Zo benutte men de voordelen van stevige grond en die van de onontgonnen komgronden om de gracht nat te houden. Op lokaal niveau wijst Storms-Smeets erop dat toponiemen een indicatie kunnen bieden om de locatiekeuze te begrijpen. Het toponiem Ooij, wat bijvoorbeeld voorkomt in de kasteelnaam Ammersoyen, verwijst naar een lage plek bij een rivierbocht. De locatiekeuze kan overigens op een hoger abstracter niveau volgens Storms-Smeets verbonden zijn aan het bezit van macht. Tevens merkt zij op dat er vaak een ruimtelijke relatie waarneembaar is tussen kasteel en een dorp of stad aangezien zulke nederzettingen soms uit de voorburcht ontstonden. Tot slot concludeert Storms-Smeets dat sommige kastelen zeer dicht bij elkaar liggen, maar dat dergelijke clusteringen verschillende oorzaken kunnen hebben zoals splitsing van erfgoederen.

In de afgelopen jaren zijn verschillende studies over kastelen en de relaties tussen middeleeuwse veenontginningen in West- en Centraal-Nederland verschenen waarin de onderzoekers ook een landschappelijke aanpak hebben gebruikt.[133] De meest belangwekkende resultaten zijn door de archeologen Jan van Doesburg en Bas van der Laan, de bouwhistoricus Taco Hermans en door Hans Renes gepubliceerd.[134] Zij hebben voor drie casussen, te weten Langbroek, Jutphaas en het Utrechts-Hollandse veengebied, onderzocht wat de mogelijke relatie is in deze gebieden tussen de kastelen en de ontginningen aldaar. Hoewel door gebrek aan voldoende bronmateriaal het ze niet is gelukt om dit verband concreet aan te tonen, kunnen zij toch verschillende interessante waarnemingen doen met betrekking tot de locatiekeuze van de kastelen. In Langbroek blijken de kastelen te zijn gebouwd op lage dekzandruggen en op grondbezit van adellijke families. Daarentegen blijken in Jutphaas alle kastelen juist langs een wetering te zijn opgetrokken. Voor het Utrechts-Hollandse veengebied kunnen Van Doesburg *et al.* niet zo'n typisch locatiekeuzepatroon vaststellen. Zij merken wel op dat hier meerdere kastelen met stelsels van meervoudige wallen en grachten liggen. Deze zouden volgens hen uit de periode vóór de ontginningen stammen uit de twaalfde eeuw, hoewel ze deze bewering niet met archeologische dateringen kunnen onderbouwen.

De laatste tijd dringen ook antropologische en cultuurhistorische thema's steeds meer door in de Nederlandse kastelenkunde. Een belangrijke bijdrage aan dit onderzoek is geleverd door de archeoloog en cultuurhistorica Hanneke Ronnes. Zij schreef een boek over architectuur en elitecultuur in Nederland, Engeland en Ierland in de periode 1500-1700. Hoewel de door Ronnes gekozen onderzoeksperiode dus post-middeleeuws is, draagt haar werk wel bij aan het wetenschappelijk debat omtrent de kasteeldefinitie. Na de beeldvorming van het kasteel in de moderne samenleving op zowel academisch, nationalistisch als persoonlijk gebied te hebben behandeld, probeert zij aan de hand van vooral ego-documenten te achterhalen hoe individuen uit het verleden kastelen hebben beleefd. Zij heeft bewust voor een aanpak gekozen waarin personen en hun culturele leefwereld centraal staan.[135] Behalve dit boek zien we ook diverse cultuurhistorische artikelen over kastelen in de wetenschappelijke bundels *Kastelen in veelvoud* (2009) en *Ambitie in steen* (2012).[136]

In 2013 kreeg het bouwhistorische onderzoek een impuls met het verschijnen van de tweedelige dissertatie *Middeleeuwse woontorens in Nederland; de bouwhistorische*

132 Storms-Smeets 2013.
133 Van Doesburg 2012; Van Doesburg *et al.* 2017a.
134 Van Doesburg *et al.* 2017a.
135 Ronnes 2006. Dit boek is geschreven aan de hand van Ronnes haar dissertatie uit 2004.
136 Zie Landewé 2009; Landewé 2012; Ronnes 2012.

benadering van een kasteelvorm van de bouwhistoricus Taco Hermans.[137] Dit is het eerste proefschrift in Nederland dat is gewijd aan de bouwhistorie van kastelen. Hermans heeft alle bekende woontorens in Nederland die solitair staan, dat wil zeggen direct oprijzend uit de gracht of staande op een klein eilandje, onderzocht en heeft daarbij bekeken in hoeverre de torens zich onderscheiden van andere kastelen en of er ook onderling verschil waarneembaar is. Hij concludeert dat er tot op zekere hoogte sprake is van een solitaire toren als apart kasteeltype, hoewel tussen de woontorens wel veel morfologisch verschil waarneembaar is. Dit type voldoet volgens hem aan de volgende definitie: 'De woontoren in Nederland is de kleinst mogelijke hoofdburcht die alle kenmerken van een hoofdburcht van een kasteel in zich draagt. Het gaat om een solitair gebouw op een, meestal omgracht stuk grond, dat door zijn beperkte omvang geen andere bebouwing toelaat. De vertrekken zijn op elkaar gestapeld en per bouwlaag bevat de toren één ongedeeld vertrek. De toren heeft over het algemeen een maat van tussen de 8 en de 10 meter in het vierkant, later meer rechthoekig, en met een hoogte van gemiddeld twee bouwlagen boven een kelder. De toren is overwegend gebouwd in de tweede helft van de dertiende en eerste helft van de veertiende eeuw. De toren is vrijwel uitsluitend gebouwd door ministerialen of personen uit dezelfde sociale groep zoals de lage adel. De functie was naast verdediging en woning hoofdzakelijk statussymbool en landmark.'[138]

Afgelopen decennia zijn naast synthetiserende studies veel inventarisaties gepubliceerd. Zo zijn er inmiddels voor veel provincies systematische overzichten vervaardigd en draagt het Kastelenlexicon van de Nederlandse kastelenstichting bij aan het actualiseren van de kennisstand van de Nederlandse kastelen.[139] Dit werk is van cruciaal belang als basis voor diepgaander wetenschappelijk onderzoek.

Langetermijnontwikkelingen van kastelenonderzoek in West-Europa

Uit het voorgaande blijkt dat de verschillende Europese landen eigen nationale onderzoektradities hebben. Deze tradities zijn weliswaar vrijwel onafhankelijk van elkaar ontstaan, maar hebben met elkaar gemeen dat ze zijn begonnen met de studie naar materiële overblijfselen van de kastelen zelf en dat kasteelarchitectuur veelal als militair-functioneel werd uitgelegd. In de meeste gevallen begint deze traditie al in de negentiende eeuw.

In Engeland, Frankrijk en Duitsland zien we dat vanaf de jaren zeventig er steeds meer nadruk is komen te liggen op de multifunctionaliteit van kastelen. Vooral in Engeland is de objectgerichte militaire benadering verworpen voor postmodernistische ideeën over status en symboliek waarbij de nadruk ligt op theorievorming. Als recente ontwikkeling kan in toenemende mate de inbedding van het kasteelonderzoek in de landschapsstudie worden toegevoegd. Franse studies integreerden ook steeds meer een bredere sociale en landschappelijke context. Duitse onderzoeken bleven daarentegen nog wel sterk gericht op het object zonder duidelijke theorievorming, hoewel ook in Duitsland recentelijk studies zijn verschenen over de niet-militaire functies van het kasteel. De nadruk ligt in dit soort studies vooral op de ontwikkeling in methodologievorming.

In de andere besproken landen, te weten Nederland, België, Luxemburg, Schotland en Ierland, was de architectuur gerichte benadering lange tijd dominant. Wel zien we ook in deze landen in de afgelopen twintig jaar geleidelijk aan een verschuiving optreden naar meer postmodernistische thema's waarbij het kasteel breder wordt behandeld, maar dit gaat slechts om enkele studies. Het is dus zeer recent dat onderzoekers in deze landen hun traditionele militair-functionele en objectgerichte benaderingen inruilen voor veelzijdige.

137 Hermans 2013a; Hermans 2013b.
138 Hermans 2013a: 216.
139 Bijvoorbeeld Jas *et al.* 2013; Hupperetz *et al.* 2005; Stöver 2000; Olde Meierink *et al.*1995a.

1.3 Probleemstelling

Anderhalve eeuw kastelenonderzoek heeft veel interessante invalshoeken en resultaten opgeleverd, waarbij onderzoekers zich steeds bewuster zijn geworden van de veelzijdigheid van het onderwerp. Toch zijn er nog altijd grote kennislacunes aan te wijzen, niet alleen empirisch, maar zeker ook in theoretisch en methodologisch opzicht. We noemen er enkele.

Allereerst ontbreekt in veel studies een heldere definiëring van het begrip kasteel of worden relatief smalle definities gehanteerd waarmee allerlei interessante en relevante terreinen bij voorbaat worden uitgesloten van een nadere analyse. Zo is het belangrijkste chrono-typologische overzicht van kastelen in Nederland van de hand van Janssen weliswaar gebaseerd op een helder afgebakende definitie, waarmee een typologie kon worden opgesteld gebaseerd op basis van vorm, bouwheer en functie, maar zijn daarbij tegelijkertijd veel belangwekkende terreinen buiten de definitie gelaten omdat er te weinig informatie beschikbaar was om de gehanteerde definitie toe te kennen. Dit resulteert in een grote grijze zone van mogelijke kasteelterreinen waarvan onbekend is hoe deze zich verhouden ten opzichte van de kastelen die wel binnen de definitie passen, maar waar archeologen wel mee te maken krijgen in de erfgoedzorg. We denken daarbij aan onder meer omgrachte terreinen waarvoor geen historische context bekend is. De uitdaging is om dit soort terreinen in een breder kader te plaatsen zodat ze uiteindelijk beter kunnen worden onderzocht en beschermd.

Een tweede knelpunt in het kastelenonderzoek tot dusverre is de al te sterke focus op alleen de hoofdburcht in plaats van op de opbouw en ontstaansgeschiedenis van het kasteelcomplex als geheel. Hoewel van eminent belang vertegenwoordigde de hoofdburcht in veel gevallen slechts een deel van het totale kasteelcomplex. Vaak was er ook een voorburcht bij opgetrokken en lagen soms rondom het kasteel complexe stelsels van meervoudige wallen en grachten die op hun beurt ook nog eens konden aansluiten op een landweer. In dit proefschrift pleiten we voor een brede benadering van kasteelterreinen, waarin alle op het kasteelterrein voorkomende ruimtelijke elementen en structuren in de beschouwing worden betrokken.

Trekken we deze lijn door, dan kunnen we in het kastelenonderzoek tot dusverre een sterke gerichtheid op de burcht als object waarnemen. De samenhang met het omringende landschap en de bijbehorende samenleving wordt slechts ten dele onderzocht. Juist in deze relaties kunnen veel verklaringsmogelijkheden schuilen voor waargenomen patronen en processen binnen het kasteelterrein zelf. Behalve een objectgerichte benadering is daarom een meer contextuele aanpak van het kastelenonderzoek gewenst. In historisch-ruimtelijke zin betekent dit meer aandacht voor de relatie tussen kasteelterrein en het omringende landschap, zoals de toenmalige lokale en regionale waterhuishouding; het regionale wegenpatroon; de ligging ten opzichte van aangrenzende plattelandsnederzettingen of steden; de relatie tot de hoeven en landerijen die tot het kasteel behoorden; de relatie tot lokale en regionale markten; de ligging ten opzichte van centrale bestuurscentra en juridische centra; de ligging van individuele kastelen en grotere defensieve structuren zoals verdedigingslinies en/of territoriale grenzen als ook de verhouding van kastelen tot religieuze instituties. Direct verbonden met deze ruimtelijke relaties zijn uiteraard de talrijke maatschappelijke verhoudingen tussen het kasteel en de omringende samenleving, bijvoorbeeld met bredere geopolitieke verhoudingen en jurisdicties, bezitsverhoudingen, verkeersstromen en handelsrelaties, religieuze verhoudingen en culturele betrekkingen. Het is duidelijk dat zich hiermee tal van nieuwe onderzoeksthema's aandienen die de opbouw en ontstaanswijze van individuele kasteelterreinen in een nieuw licht kunnen plaatsen, en óók de relaties tussen kastelen onderling als onderwerp van studie hebben. Er kan daarbij gedacht worden aan burchten binnen een bepaalde microregio, langs bepaalde doorgaande routes, langs grenzen of binnen een bepaalde heerlijkheid of vorstendom. De uitdaging is om op basis van herinterpretatie van bestaande gegevens én nieuw onderzoek te komen tot een meer contextuele benadering van kastelen waarbij de wisselwerking tussen kastelen en hun landschappelijke en maatschappelijke omgeving meer systematisch en diepgaand onderzocht wordt en in bredere politieke, sociale, economische en culturele context wordt

geplaatst. Door middel van goed afgebakende deelstudies wordt in dit onderzoek een eerste stap in deze richting gezet.

We komen hiermee aan een vierde belangrijke kennislacune in het kastelenonderzoek tot dusverre: het gebrek aan een overkoepelend conceptueel kader waarmee de relatie tussen kastelen onderling en die van kastelen met het omringende fysieke, sociale en mentale landschap kan worden onderzocht. Dit is niet alleen een theoretisch vraagstuk, maar ook een methodologisch probleem. Hoe kunnen we de tot dusverre vaak sterk monodisciplinair ingestoken methoden van kasteelonderzoek onderling verbinden tot een meer interdisciplinaire aanpak van kasteelterreinen en kasteellandschappen? Wie een dergelijke benadering van de castellologie nastreeft, dient daartoe een beroep te doen op een breed scala aan disciplines, zoals die van de archeologie, architectuurgeschiedenis, middeleeuwse politieke, institutionele en sociaal-economische geschiedenis, landschapsgeschiedenis, rechtsgeschiedenis en cultuurgeschiedenis in bredere zin. Daarbij moet de onderzoeker van kastelen terugvallen op specialisten uit deze vakgebieden om zijn of haar analyses en uitkomsten te toetsen. De uitdaging voor de komende jaren is om de eerste stappen te zetten naar de interdisciplinaire theorievorming en methodologie van het toekomstige onderzoek van kastelen en kasteellandschappen. Op het laatstgenoemde begrip gaan we in de navolgende paragraaf nader in.

1.4 Theoretisch kader

Kastelen zijn door hun bouwheren met een bepaalde motivatie op een gekozen plek in het middeleeuwse landschap neergezet. Daaraan zal een combinatie van politieke, juridische, sociale, economische en landschappelijke argumenten ten grondslag hebben gelegen. Eenmaal gepositioneerd op een bepaalde plek ging een kasteel omgekeerd ook invloed op het omringende landschap uitoefenen, waarbij niet alleen aan fysieke aspecten kan worden gedacht, maar ook aan militair-strategische, juridische, sociale, economische en culturele invloeden op de nabije of wijdere omgeving. Willen we een dergelijke wisselwerking tussen kasteel en landschap wetenschappelijk onderzoeken, dan is allereerst een zorgvuldige definiëring nodig van de begrippen 'kasteel' en 'landschap'. Vervolgens dient een multidimensionaal model te worden opgesteld voor kasteellandschappen op verschillende schaalniveaus. De vraag is daarbij hoe we op verantwoorde wijze de interactie tussen één of meerdere kastelen en het landschap ontsluiten.

Definiëring van het begrip 'kasteel'

'One of the striking features of castles, so obvious that it is often ignored, is that each one is different, one from another', aldus de archeoloog Johnson.[140] Dat is een heel juiste constatering: kastelen werden in de middeleeuwen in allerlei soorten en maten gebouwd en het is juist die variatie die kastelen interessant maakt voor nader onderzoek. Zo konden de bouwheer, de vorm en de functie van kastelen sterk verschillen per periode en per regio. Sommige kastelen werden maar kort gebruikt en daarna weer afgebroken, andere zijn sinds de twaalfde eeuw tot aan de dag van vandaag blijven bestaan. Ook het uiterlijk van het kasteel is in de loop der tijd aan sterke veranderingen onderhevig geweest. Vaak zijn ze vele malen verbouwd, afgebrand of verwoest. Het woord kasteel, zoals we dat tegenwoordig gebruiken, is dus een sterk generaliserende term.

Het grote probleem met het opstellen van een kasteeldefinitie is dat in het geval van moderne academische definities altijd een groep van mogelijke kastelen is die net niet binnen de definitie past. Daarom zouden onderzoekers beter kunnen proberen om te bestuderen wat de mensen uit de betreffende periode zelf dachten over deze bouwwerken.[141] Dat is echter voor ons studiegebied van het middeleeuwse Oversticht beperkt mogelijk, simpelweg omdat geschreven bronnen over dit onderwerp uiterst schaars zijn en egodocumenten vrijwel volledig ontbreken.

140 Johnson 2002, 10.
141 Ronnes 2006: 35-37.

In de fragmentarisch overgeleverde schriftelijke bronnen zien we dat middeleeuwse schrijvers diverse termen hanteren voor constructies die wij nu kastelen noemen, zoals de Latijnse termen *castrum, castellum, munitio,* en *turris*. Een nadere definitie van deze begrippen valt uit de contextuele informatie vaak nauwelijks op te maken. Daarnaast kan de invulling van deze termen sterk hebben verschild per regio, periode en/of auteur. Het probleem van de kastelenkunde is daarom dat op basis van historische bronnen geen duidelijk definitie van kasteel kan worden gegeven, maar dat wel een zekere mate van definiëring nodig is om de te onderzoeken sites nader aan te duiden.

In Nederland heeft Janssen, zoals we hebben gezien, een kasteeldefinitie proberen op te stellen op basis van vergelijking van verschillende reeds bestaande wetenschappelijke kasteeldefinities.[142] Deze herhalen we voor de duidelijkheid: 'Een kasteel is een middeleeuws gebouw dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid combineert, door het verschaffen van woonruimte en verdedigbaarheid aan een beperkte groep mensen, variërend van een adellijke familie met een paar dienaren tot een kleine hofhouding en een militair garnizoen tot een maximum van ongeveer 50 personen. Essentieel hierbij is dat deze groep mensen in een afhankelijkheidsrelatie staat tot één persoon of instelling.'[143]

De toepassing van de door Janssen opgestelde definitie levert in de praktijk de nodige problemen op. Het overgrote deel van de middeleeuwse kastelen is namelijk in latere tijd gesloopt en lang niet elk kasteel wordt ook in de geschreven bronnen genoemd. Dat betekent dat soms alleen nog de laatste restanten zichtbaar zijn, in de meeste gevallen de grachten. Soms is het mogelijk om te achterhalen wat de naam van een dergelijk omgracht terrein was, maar in veel gevallen kunnen omgrachte terreinen niet aan een historische bron worden gekoppeld. Een desbetreffend terrein mag wel qua vorm kasteelachtig aandoen, maar zonder historische en archeologische context kunnen onderzoekers de functies niet met zekerheid achterhalen en de criteria van de wetenschappelijke kasteeldefinitie niet bewijzen. Er is dus met andere woorden een grijs gebied tussen de kastelen volgens de bovengenoemde definities en de terreinen met 'kasteelachtige' kenmerken die in de praktijk vaak worden aangetroffen. Omdat onderzoekers dit gebied vanwege de gehanteerde definitie niet meenemen in het kastelenonderzoek, zal ook geen nieuwe kennis ontstaan over deze groep.

Met het bespreken van de problematiek rond omgrachte middeleeuwse terreinen en het vaststellen van de functie van deze terreinen wordt een tweede wetenschappelijke discussie aangesneden, te weten die van de *moated sites*. Hoewel de letterlijke Nederlandse vertaling van een *moated site* een omgracht terrein is, wordt met een *moated site* in de praktijk toch meestal een brede groep van verschillende typen sites bedoeld. Een *moated site* kan volgens Janssen als zodanig worden bestempeld wanneer deze was omringd door een gracht van tenminste vijf meter breed. Op het binnenterrein waren één of meerdere bouwwerken zonder functionele verdedigbaarheid gelegen (bijvoorbeeld woonhuizen, spiekers *et cetera*), hoewel verdedigingselementen in sommige gevallen wel voorkomen. Deze verwijzingen naar militaire architectuur hebben dan normaliter alleen een symbolische functie: ze demonstreren de rijkdom en macht van de eigenaar. Het verschijnsel komt vanaf de dertiende eeuw voor.[144]

Een duidelijke afgebakende definitie van *moated sites* is voor Nederland tot op heden niet opgesteld, vooral omdat er maar weinig onderzoek naar is uitgevoerd en er dus niet genoeg criteria bestaan om een betere definitie te verantwoorden. Voorbeelden van *moated sites* zijn omgrachte landhuizen, spiekerbelten, boerderijen, hoven en kloosters. Het zal duidelijk zijn dat er enorme variatie aanwezig is qua gebruiksduur, datering en functies van deze terreinen. Dat is ook precies het probleem. Het is een containerbegrip van verschijnselen die zowel in tijd, vorm en functie variëren.

142 Janssen 1996: 15.
143 Janssen 1996: 16.
144 Janssen 1996: 96-97; Schuyf 1981 publiceerde voor het eerst over *moated sites* in Nederland.

Figuur 1.4: Het omgrachte terrein Ramele bij Raalte, dat bestaat uit drie ronde concentrische grachten, is een mooi voorbeeld van een 'grijs terrein'. Er zijn geen historische bronnen bekend waarin het terrein wordt genoemd en archeologisch onderzoek heeft maar weinig aanwijzingen opgeleverd over de functie van deze site. Hoewel het meervoudige wallen- en grachtensysteem kenmerkend is voor kastelen, kunnen we Ramele niet rekenen onder de Nederlandse bestaande kasteeldefinities door het gebrek aan nadere gegevens. Uitsnede van de kadastrale minuut, vervaardigd tussen 1811 en 1832. Gemeente Raalte, Overijssel, sectie L, blad 01.

Vooral het criterium 'ontbreken van functionele verdedigbaarheid' levert problemen op. Janssen relateert dit namelijk aan laatmiddeleeuwse historische criteria van de muurdikte van een gebouw. Wanneer deze dikte minder dan 45 centimeter - 60 centimeter is kan deze volgens hem niet functioneel verdedigbaar zijn.[145] Maar juist dit criterium levert veel grensgevallen op, zoals hij zelf ook al aangeeft. Zo zijn veel *moated sites* edelmanswoningen van voornamelijk lage adel. De eigenaar liet bijvoorbeeld als uiting van zijn status een gracht aanleggen en kantelen op zijn huis plaatsen. Zoals we in de stand van onderzoek hebben aangegeven is het militair-functionele aspect van kastelen een veel bediscussieerd thema. Juist in de late middeleeuwen werd veel ogenschijnlijke militaire architectuur toegepast die niet bedoeld was om complete legers buiten de deur te houden. Wel bood dit soort architectuur bescherming tegen vormen van kleinschalig geweld zoals rondtrekkende huurlingen en roversgroepen.

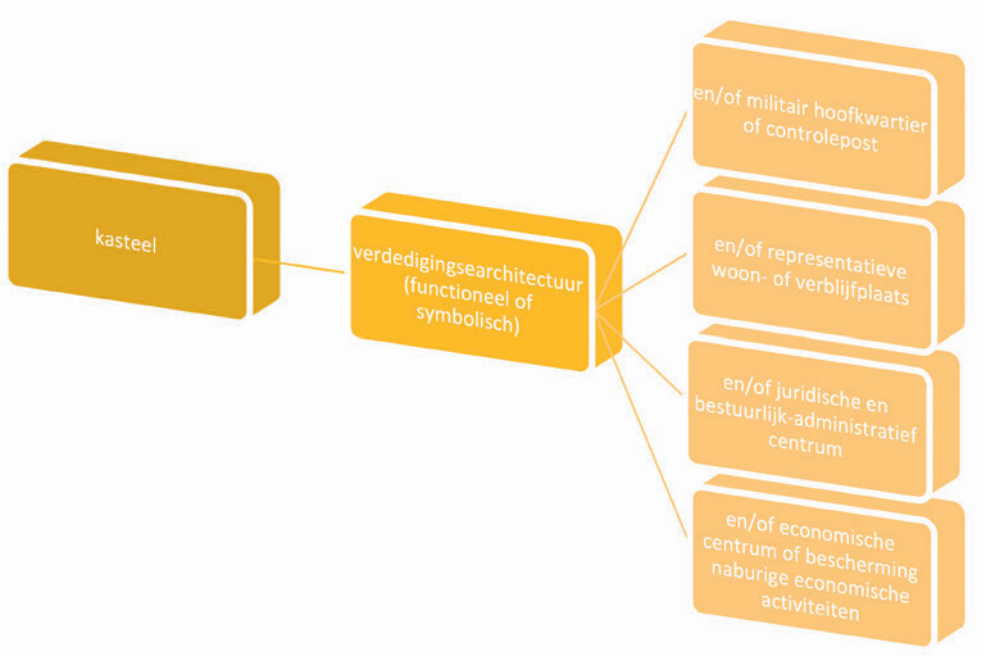
Omgrachte spiekers kunnen ook niet ondubbelzinnig tot de *moated sites* worden gerekend. Aanvankelijk was een spieker bedoeld als opslagplaats voor graan, maar er zijn ook gevallen bekend van spiekers als stevige torens met een duidelijke fortificatiearchitectuur, geheel

145 Janssen 1996: 97.

omringd door een gracht. Een voorbeeld is de archeologische site Hof Hengelo, die in de catalogus wordt behandeld. Op dit terrein stond een toren die we, wanneer geen verdere historische bronnen beschikbaar waren, zouden definiëren als een woontoren. Uit historische bronnen is gebleken dat deze toren een spieker werd genoemd.[146] De scheidingslijn tussen *moated site* en kasteel is in dit soort gevallen dus vaag.

In het onderstaande willen we een aangepaste definitie geven van het begrip kasteel, waarbij we ook een deel van de hierboven besproken 'grijze' categorieën meenemen. We hanteren daarom de volgende multifunctionele werkdefinitie:

Een kasteel is een middeleeuws bouwwerk met een vorm van militair-functionele of symbolische verdedigingsarchitectuur dat één of meer van de volgende functies bezit: (1) de functie van een militair hoofdkwartier c.q. controlepost; (2) de functie van representatieve woon- of verblijfplaats; (3) de functie van juridisch en bestuurlijk-administratief centrum; (4) de functie van economisch centrum c.q. bescherming van naburige economische activiteiten.

Figuur 1.5: De in dit proefschrift gehanteerde werkdefinitie van kastelen. Hoewel dit ook een moderne definitie is hopen we door bestudering van dergelijke terreinen zo goed mogelijk een indruk te verkrijgen wat de gedachten van de middeleeuwers zelf waren over deze bouwwerken.

De toepassing van deze werkdefinitie op de totale voorraad aan versterkte en/of omgrachte middeleeuwse kasteelterreinen levert aanzienlijk meer objecten op dan die op basis van de bovengenoemde definitie van Janssen kunnen worden onderscheiden. Zo voldoen de meeste middeleeuwse steden aan deze nieuwe criteria. In het geval van bijvoorbeeld de stad Groningen wordt het kasteelkarakter versterkt door de aanwezigheid van de burggraaf en zijn borgmannen.[147] Geestelijke bouwwerken, zoals kloosters, kerken en uithoven zouden tot op zekere hoogte tevens binnen de werkdefinitie kunnen passen. Zowel steden als kloosters en uithoven zijn echter niet opgenomen in de catalogus, omdat dit een meer uitgebreide studie zou vereisen die niet past binnen het tijdsbestek van dit onderzoek.

146 Olde Meierink 1995a: 17.
147 Noomen 1990: 129-130.

Ondanks de uitbreiding van onze moderne kasteeldefinitie blijven er nog steeds interpretatieproblemen over die vooral veroorzaakt worden door het gebrek aan voldoende archeologische en historische bronnen om een terrein definitief als kasteel aan te wijzen. Zo staat de middeleeuwse ouderdom van een site lang niet altijd vast of kan bijvoorbeeld van een omgracht terrein de historische context niet worden achterhaald. Om deze problemen het hoofd te bieden nemen we de terreinen waarvan het aannemelijk is dat er ooit een kasteel op zou kunnen hebben gestaan, tevens mee in de inventarisatie die aan de basis van dit proefschrift staat. Het gaat daarbij om:

I. **adellijke huizen:** in geschreven middeleeuwse bronnen wordt regelmatig een adellijk huis genoemd, waarvan het onduidelijk is hoe deze eruit heeft gezien;
II. **restanten van versterkingsarchitectuur:** op kaarten of in het veld is een omgracht en/of door een wal omringd terrein zichtbaar dat op grond van archeologische en/of morfologische indicaties waarschijnlijk uit de middeleeuwen dateert maar waarover geen historische bronnen beschikbaar zijn.

Definiëring van het begrip landschap

Over de historische en actuele betekenis van het begrip 'landschap' in onze Noordwest-Europese cultuur wordt reeds vanaf de negentiende eeuw intensief gediscussieerd door wetenschappers uit diverse vakgebieden. Vaak betogen zij dat de geboorte van het visueel-esthetische begrip landschap in de vijftiende en zestiende eeuw plaatsvond in de Vlaamse schilderkunst. Van daaruit zou het dan uitgewaaierd zijn over omringende landen. Vanaf de negentiende eeuw zou door de opkomst van onder meer de geografie en de ecologie een meer holistisch begrip van een samenhangende regionale eenheid gegroeid zijn waarin de wisselwerking tussen mens en natuur tot een breed scala aan landschapsprocessen en landschapspatronen heeft geleid.

De Deense geograaf Olwig heeft echter aangetoond dat het begrip landschap veel oudere wortels kent die tot diep in de middeleeuwen dateren.[148] Het Germaanse woord *lantskip/ lantscap*, zoals dat algemeen werd gebruikt in grote delen van Noordwest-Europa in de middeleeuwen, is volgens hem in essentie een rechtshistorisch en politiek-historisch begrip dat niet alleen verwijst naar een door natuurlijke of politieke grenzen afgebakende landstreek inclusief alle daar voorkomende fysieke kenmerken, maar ook naar de samenleving die vanouds in deze landstreek geworteld was én alle bij die landstreek en in die samenleving thuishorende instituties, normen en waarden, zeden en gewoonten.[149] Hiermee wordt direct duidelijk dat landschap indertijd veel meer was dan alleen een visueel-esthetisch begrip of alleen een fysiek begrip: ook de sociale en culturele dimensie maakten er onlosmakelijk deel van uit.

Vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw hebben wetenschappers steeds meer oog gekregen voor juist deze sociale en culturele dimensie, waarbij niet zozeer het fysieke landschap zelf centraal kwam te staan, maar veel meer de perceptie, betekenisgeving en representatie van dit landschap door individuen of groepen mensen. Geïnspireerd door het driedelige ontologische model van Habermas heeft de Wageningse filosoof Maarten Jacobs een driedimensionaal model uitgewerkt waarin de fysieke, sociaal-culturele en mentale realiteiten van het landschap elk een eigen plek krijgen.[150] Ten eerste onderscheidt hij het fysieke landschap (*matterscape*), dat bestaat uit alle in een streek voorkomende natuurlijke en antropogene fysieke kenmerken, structuren en patronen, zowel bovengronds als ondergronds, zowel op het land als op de zee. Dit tastbare 'ware landschap' kan met behulp van onder meer natuurwetenschappelijk en geografisch onderzoek op positivistische wijze worden onderzocht. Ten tweede onderscheidt Jacobs de sociale dimensie van het landschap (*powerscape*), dat bestaat uit alle ruimtelijk georganiseerde sociale, economische, juridische en culturele patronen, processen en relaties, inclusief taal. Deze dimensie ligt veel meer op het werkterrein van de sociale, economische en geesteswetenschappen en wordt door

148 Olwig 1996.
149 Olwig 1996: 631-633.
150 Jacobs 2006: 8.

Jacobs vanwege het normatieve en cultureel bepaalde karakter ook wel aangeduid als het 'juiste landschap'. Tot slot onderscheidt Jacobs ook nog de individuele mentale dimensie van het landschap (*mindscape*), waarin de persoonlijke waarden, gedachten, gevoelens en houdingen van het individu ten opzichte van het landschap een plek krijgen. Dergelijke studies van het individuele 'waarachtige landschap' zijn in wetenschappelijke opzicht het domein van onder meer de psychologie, culturele geografie en de kunst.[151] Dit drieledige model biedt niet alleen veel helderheid bij de bestudering van landschappen in brede zin, maar kan ook van nut zijn bij de ontwikkeling van een multidimensionaal model van de talrijke relaties tussen kastelen en het hun omringende landschap. Daarin spelen immers allerlei ruimtelijk zeer diverse fysieke, sociale en mentale aspecten een rol.

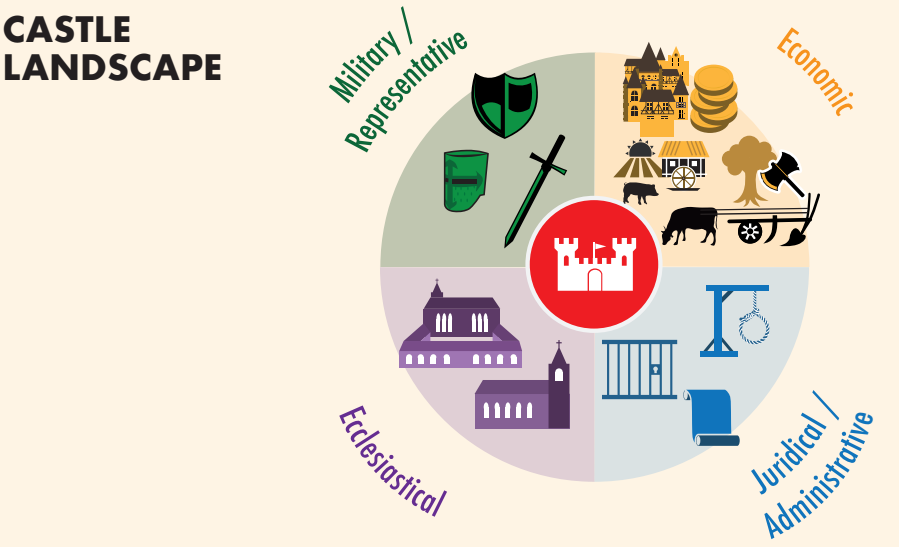
Naar een multidimensionaal model van een kasteellandschap

Zoals is gebleken uit de historiografie is in het Noordwest-Europese kastelenonderzoek dringend behoefte aan de ontwikkeling van een theoretisch en methodologisch kader van waaruit de diversiteit van kastelen kan worden onderzocht en geplaatst in de context van het toenmalige fysieke landschap en de samenleving. Daarmee wordt tegenwicht geboden aan de nog altijd dominante objectgerichte benaderingen waarin vooral het kasteel vanuit de architectuur wordt bestudeerd. Wij willen bijdragen aan deze behoefte door een model te creëren dat bruikbaar is voor het onderzoek naar Europese kastelen waarin de interactie tussen kasteel en landschap zo volledig mogelijk en op wetenschappelijke verantwoorde wijze wordt ontsloten.

Normaal gesproken zou in een onderzoek nu het opstellen van een model volgen gebaseerd op ideeën van diverse voorgaande onderzoekers. Daarbij lopen we echter tegen het praktische probleem aan dat er tot op heden maar weinig onderzoekers geweest zijn die zich op een diepgaand theoretisch en methodologisch niveau hebben bezig gehouden met een dergelijke aanpak. De belangrijkste ideeën op dit gebied zijn geponeerd in Engelse studies. De middeleeuwse situatie in Engeland wijkt in de middeleeuwen af van die in Nederland en is daarom niet altijd toepasbaar.[152] Bovendien zijn deze Engelse ideeën over kasteel en landschap nog niet uitgebreid uitgewerkt; het gaat eerder om het benoemen van relevante relaties dan om het structureel uitwerken van deze relaties. We stonden daarom aan het begin van dit onderzoek voor de uitdaging om met weinig voorgaand werk een wetenschappelijk verantwoord model te ontwikkelen dat representatief is voor de interactie tussen kasteel en landschap.

Om antwoord te geven op dit theoretische en methodologische vraagstuk moeten we daarom teruggrijpen op de hiervoor gepresenteerde definities van kasteel en landschap, die wel voldoende wetenschappelijk zijn onderbouwd. We hebben gezien dat kastelen multifunctioneel waren en dat de invloedssferen van deze functies de verschillende domeinen van de samenleving raakten. Wanneer we de interactie tussen het kasteel en landschap willen onderzoeken, dienen we dus rekening te houden met deze invloedssferen en de uitingen daarvan in de fysieke, sociale en mentale dimensies van het landschap. Uitgaande van deze twee definities kunnen we de volgende definitie opstellen van een kasteellandschap: onder een kasteellandschap verstaan wij de totaliteit van invloedssferen waarbinnen de interactie tussen kasteel en het fysieke, sociale en mentale landschap plaatsvindt. Deze definitie vormt zowel de theoretische als methodologische leidraad van ons model, dat in figuur 1.6 is gepresenteerd.

151 Jacobs 2006: 8-9.
152 Van Doesburg *et al.* 2017: 213.

Military / Representative	Economic	Juridical / Administrative	Ecclesiastical
Physical dimension (matterscape) • castle • residence of castle owner • houses of 'borgmannen' • moats • earthworks	**Physical dimension (matterscape)** • manors, farms and fields of castle owner • road network and water courses • urbanization and markets • deer park, warrants, fish ponds, holding swans • water system/water and wind mills	**Physical dimension (matterscape)** • court • prison • gallow • jurisdiction border	**Physical dimension (matterscape)** • church/chapel/cloister
Social dimension (powerscape) • castle regality: the right to fortify and to construct castles • guardianship: protection for the society in and around the castle	**Social dimension (powerscape)** • property rights • relation castle owner and tenants • minting coins • tollage right • city and market rights • emergence of (a) new social layer(s), e.g. craftsman • rights on the wilderness: hunting rights, rights on water and wind	**Social dimension (powerscape)** • center of jurisdiction • traveling through lordship to administer justice • promulgating charters	**Social dimension (powerscape)** • patronage and/or foundation of parish church, chapel or cloister • patron of christian art
Symbolic dimension (mindscape) • representation castle owner and/or heart of a lordship • impression of visitors and passers-by • deterrence of rivals and attackers • noble lifestyle	**Symbolic dimension (mindscape)** • economic representation of lordship over a larger area • representation of lordship in immediate environment of the castle • central place • symbol of authority • representation noble lifestyle	**Symbolic dimension (mindscape)** • representation of authority and justice	**Symbolic dimension (mindscape)** • representation of christian lifestyle • representation of religious authority

Figuur 1.6: Het model van een kasteellandschap waarin de totaliteit van invloedssferen, waarbinnen de interactie tussen kasteel en het fysieke, sociale en mentale landschap plaatsvindt, schematisch is weergegeven. De invloedsferen zijn onderverdeeld in vier verschillende categorieën die corresponderen met de diverse functies die een kasteel kon hebben.

Het begrip invloedsfeer heeft in voornoemde definitie betrekking op verschillende functies die een kasteel kon vervullen in de middeleeuwse samenleving. Elk van deze invloedssferen had een eigen ruimtelijke begrenzing. Zo kon een kasteel van een territoriaal machthebber deel uitmaken van een grensverdediging en dus vanuit militair perspectief op territoriaal niveau een rol spelen. Datzelfde kasteel kon voor de bewoners uit de omgeving een plaats zijn waarheen zij op gezette tijden goederen moesten afleveren waardoor de economische invloedssfeer niet verder reikte dan de directe nabijheid van het kasteel. Bovendien veranderden de invloedssferen ook nog in de loop van de tijd, bijvoorbeeld wanneer een kasteel een nieuwe eigenaar kreeg. De invloedsfeer in de fysieke, sociale en mentale dimensies van het landschap kon tevens op een ander schaalniveau tot uiting komen. Wanneer bijvoorbeeld een territoriaal machthebber juridische functies aan een kasteel toekende voor een district (bijvoorbeeld een graafschap of een ambtgebied), fungeerde het kasteel vanaf dat moment als juridisch centrum voor dat gehele district. Deze juridische centrumfunctie was zowel in de dimensie van het sociale landschap als het mentale landschap binnen het gehele district voelbaar in de samenleving. De uiting in het fysieke landschap van deze centrumfunctie was vooral lokaal zichtbaar, bijvoorbeeld door de aanwezigheid van een gevangenis en gerechtsplaats bij het kasteel. Kasteellandschappen zijn dus vanuit zowel ruimtelijk als chronologisch oogpunt dynamisch.

We hebben de invloedsferen in het model in vier hoofdcategorieën ingedeeld die corresponderen met verschillende functies die kastelen konden vervullen, namelijk (1) militair en representatief, (2) economisch, (3) juridisch en administratief en (4) religieus. Tussen deze invloedssferen kon overigens ook weer interactie bestaan: zo was een bepaalde economische basis nodig voor de bouw en verbouw van militaire en/of representatieve architectuur.

De militaire en representatieve functies van de kastelen zijn bewust in één categorie samengevoegd, aangezien deze functies beiden worden gereflecteerd in de kasteelarchitectuur (het fysieke landschap). We kunnen daarbij denken aan de hoofdburcht zelf maar ook aan de gebouwen op de voorburcht, de huizen van het personeel en de grachten en wallen rondom het kasteel. Deze categorie is ook de best onderzochte voor wat betreft de hoofdburcht waarin vooral archeologie en bouwhistorie de dominante disciplines zijn. Zoals Coulson reeds heeft geïllustreerd kunnen we juist door het gebruik van historische bronnen meer duidelijkheid verkrijgen in de kwestie in hoeverre kasteelarchitectuur nu militair-functioneel of symbolisch was bedoeld.[153] Zo kan inzicht worden verkregen in wat de regels waren met betrekking tot kastelenbouw, hoe die regels in de praktijk uitwerkten en wat bepaalde lagen van de bevolking dachten over de kastelen. Dit is dus het domein van de sociale dimensie van het landschap. Voorts is er ook een mentale dimensie die we in sommige gevallen aansnijden als er egodocumenten bewaard zijn gebleven waarin een persoon zijn of haar beleving van de kasteel en de bewoners heeft opgeschreven.

Met de categorie economische functies komen we meer in het omliggende landschap van het kasteel terecht. Fysieke uitingen van deze functie zijn het bezit van boerderijen, grond, wegen, water, wind, het houden van specifieke dieren, het bezit van molens (zowel water, wind als rosmolens) en de aanwezigheid van een stad met markt bij het kasteel. Deze zichtbare economische uitingen in het landschap kwamen vooral voort uit de sociale dimensie van het landschap waarin de kasteelheer rechten op onroerend goed bezat welke de economische basis voor het kasteel en zijn bewoners vormden.[154] Ook konden de bewoners of eigenaren diverse hoogheidsrechten bezitten door schenking van de koning of de territoriaal machthebber, zoals het foreestrecht (het houden van specifieke dieren, het recht om de wildernis te ontginnen en dat te gebruiken), het muntrecht, het marktrecht, het recht om stadsrechten te verlenen en het heffen van tol.[155] Een ander gevolg van een dergelijke economische stimulans was dat er rondom het kasteel een unieke sociale laag kon ontstaan met ambachtslieden. Deze economische en daaraan gekoppelde sociale ontwikkelingen zullen individuen op hun eigen manier hebben beleefd. We kunnen daarbij

153 Coulson 1979; Coulson 1994.
154 Creighton 2002: 89.
155 Creighton 2002: 185-193.

denken aan het feit dat over grote afstanden boeren aan herinnerd werden dat zij werkten op het land van hun heer of dat het kasteel een economische centrumfunctie vervulde waar zij goederen op de markt brachten.

Een kasteel kon ook functioneren als juridisch en administratief centrum.[156] Als fysieke uiting daarvan waren in de nabijheid van een burcht met dergelijke functies een gevangenis en een gerechtsplaats met bijvoorbeeld een galg aanwezig. De 'politietaak' reikte in de dimensie van het sociale landschap veel verder. Zo zal de schout, die op het kasteel resideerde, door zijn district hebben rondgereisd om recht te spreken waardoor de inwoners van dat district voortdurend werden herinnerd aan de degene die de grafelijke macht vertegenwoordigde. Daarnaast vaardigde men op sommige kastelen ook oorkonden uit, bijvoorbeeld wanneer een verzoening tussen strijdende partijen werd bereikt. Zulke oorkonden bewaarde men veelal op de burcht met mogelijk ook nog andere administratieve documenten zoals goederenlijsten en rentmeestersrekeningen.

Als vierde en laatste categorie onderscheiden wij de religieuze functies waarin burchten een rol konden speelden. Kastelen verrezen in een wereld waar parochievorming ver was voortgeschreden en de kerk een belangrijk onderdeel van de samenleving vormde. Het is dan ook geen wonder dat we kastelen vlakbij kerken, kloosters of kapellen (of andersom) aantreffen: de kasteelbewoner kon bij het heiligdom zijn eigen zielenheil veiligstellen. Als wereldlijke beschermer van geestelijk goed (patroon) genoot hij daarnaast ook van speciaal daarvoor bestemde inkomsten.[157] Vraag blijft daarbij of eerst het kasteel werd gebouwd en daarna een kapel, kerk of klooster verrees of andersom. Beide scenario's zijn mogelijk, hoewel in het geval van de kerk vaak de burcht bij de kerk is gebouwd omdat de parochievorming al zo ver was gevorderd.[158] De ruimtelijke relatie tussen kasteel, kapel, klooster of kerk is de uiting van deze relatie in het fysieke landschap, maar ook in het sociale landschap kon een kasteelbewoner of -eigenaar als stichter van een kapel, klooster of kerk veel invloed op de religieuze organisatie uitoefenen. Bovendien genoot de desbetreffende persoon van hoog sociaal aanzien.

Met de benoeming van deze vier invloedssferen en de uiting daarvan in de drie dimensies van het landschap hopen wij een basis te hebben gecreëerd voor kastelenonderzoek. Het is niet ons doel om voornoemde uitleg als strikte definitie te presenteren – dit zou immers wederom een moderne constructie zijn – maar als handvat om kastelen op uitgebreide wijze te ontsluiten om uiteindelijk te begrijpen wat de motieven en gedachten van de middeleeuwers zelf waren.

Tot nu toe hebben we steeds gesproken over de situatie waarin de interactie tussen één kasteel en het landschap plaatsvond. Hoewel een individueel kasteel een enorme reikwijdte van invloedssferen kon hebben, noemen we dit een lokaal kasteellandschap, omdat de fysieke uitingen het duidelijkst waarneembaar zullen zijn in de directe omgeving. Met behulp van beschikbare bronnen die voor elke burcht verschillend zijn, dient de onderzoeker zo goed mogelijk de interactie tussen kasteel en landschap te reconstrueren in de verschillende dimensies van dat landschap.

Het is echter ook mogelijk een groter gebied met meer dan één kasteel te onderzoeken, zoals een specifiek landschapstype, een clustering van kastelen bij elkaar, een heerlijkheid of een huidige bestuurlijke grens zoals een gemeente. Daarbij is niet alleen de vraag hoe kasteel en landschap elkaar wederzijds hebben beïnvloed, maar ook of er interactie plaatsvond tussen de kastelen onderling en of deze interactie ook werd gereflecteerd in het landschap. Twee mooie voorbeelden van dergelijke studies betreffen het onderzoek door Van Doesburg *et al.* naar de kastelen in Nederlandse veenontginningsgebieden en het landschapshistorische en archeologische onderzoek naar kastelen in het Engelse district Cheshire door Swallow.[159]

156 Janssen 1977.
157 Creighton 2002: 110-115.
158 Creigthon 2002: 131-132.
159 Van Doesburg *et al.* 2017a; Swallow 2015.

Behalve voor de studie van zo'n regionaal kastelenlandschap kan de onderzoeker ook kiezen voor de studie van een vorstendom. Aangezien in dergelijke territoria vaak meer dan honderd kastelen lagen is het veelal niet mogelijk daarin de individuele kasteellandschappen tot in detail te reconstrueren en met elkaar te vergelijken. Daarentegen zou het interessant zijn om vanuit dit perspectief de nadruk te leggen op de interactie tussen kasteel en landschap op territoriaal niveau, aangezien de vorst degene was die het kastelenbouwregaal handhaafde en de sterkte of zwakte van zijn positie dus hoogstwaarschijnlijk ook van invloed was op de kasteelontwikkeling in dat territorium. Verschillende onderzoekers hebben namelijk vooral aan de hand van historische bronnen aangetoond dat er sprake is van kastelenpolitiek van de territoriaal machthebber.[160] Bestudering van kastelen in een vorstendom kan daarom van groot belang zijn om meer inzicht te verkrijgen in de ontwikkelingen van de kastelenbouw. De interactie tussen de diverse kasteellandschappen binnen zo'n territorium in relatie tot de territoriaal machthebber noemen wij daarom een territoriaal kastelenlandschap.

Het onderzoek naar een individueel kasteellandschap of een kastelenlandschap in een relatief kleine regio biedt als voordeel dat die tot in detail zo'n goed mogelijk inzicht biedt in de wisselwerking tussen kasteel en het directe omringende landschap. Zonder een overkoepelende studie naar een territoriaal kastelenlandschap is het maar beperkt mogelijk de ontwikkelingen binnen een grotere politieke context te plaatsen. In dit onderzoek hebben wij er daarom voor gekozen om alle drie schaalniveaus te onderzoeken in een vorstendom zodat we zowel een goed beeld krijgen van de algemene ontwikkelingen binnen dat territorium als in detail kunnen treden in casussen om de uniekheid van elk lokaal of micro-regionaal kasteellandschap te benadrukken.

1.5 Afbakening van het onderzoek

Inleiding
In dit proefschrift willen we het bovengenoemde concept van het kastelenlandschap operationaliseren voor en toetsen aan kastelenonderzoek in het Oversticht. Voordat de opzet in de volgende paragraaf nader wordt gemotiveerd en beschreven, geven we hieronder eerst een korte beschrijving voor de gekozen geografische, chronologische en thematische afbakening van het onderzoek.

Geografische afbakening
Het studiegebied dat in dit proefschrift centraal staat is dat van het middeleeuwse Oversticht. Zoals bekend besloeg het Oversticht een deel van het vorstbisdom van de bisschop van Utrecht. In de elfde eeuw was er nog niet zo zeer sprake van duidelijke grenzen, maar in de twaalfde en dertiende eeuw kristalliseerden deze zich steeds meer uit, om ten slotte het gebied af te bakenen van de huidige provincies Overijssel en Drenthe, evenals het toenmalige Gorecht in de huidige provincie Groningen en een deel van Stellingwerf in het huidige zuidoosten van Friesland (zie de uitvouwkaart). Voor een meer uitgebreide analyse van de territoriale ontwikkeling wordt verwezen naar paragraaf 3.2.

De keuze voor het Oversticht als onderzoeksgebied heeft verschillende redenen. De eerste reden is dat de auteur tijdens haar bachelor en research master reeds verschillende kastelen in het noordelijkste deel van het Oversticht heeft onderzocht, namelijk die in de Kop van Drenthe en het Gorecht. Na afronding van deze voorbereidende studies kwam de wens op om deze kastelen in een bredere politieke en ruimtelijke context te plaatsen.

Een tweede reden is dat de kastelen van het Oversticht, op twee verwante studies van Janssen naar bisschoppelijke kastelen na, tot dusver nauwelijks onderwerp zijn geweest van onderzoek. Door het Oversticht als studiegebied te kiezen kunnen we een bijdrage leveren aan de empirische kennis over het middeleeuwse Oversticht en de rol van de kastelen daarbinnen.

160 Bijvoorbeeld Janssen 1977; Janssen 2014; Grathoff: 2005.

Uiteraard zou het beeld van het bisschoppelijke kastelenlandschap completer zijn wanneer ook het andere deel van het territorium van de Utrechtse bisschop, dat van het Nedersticht, zou worden meegenomen. Die inspanning paste echter onmogelijk binnen het tijdsbestek van dit onderzoek en wacht dus op toekomstige onderzoekers. Om de bevindingen van het Oversticht te toetsen hebben we in paragraaf 6.4 wel de grote lijnen van de kasteelontwikkeling in het Nedersticht en het prinsbisdom Munster geschetst.

Chronologische afbakening
De gekozen onderzoeksperiode (circa 850 – circa 1450 AD, met de nadruk op de periode circa 1050 – circa 1450 AD) is gebaseerd op de chronologische indeling van Nederlandse kasteeltypen van Janssen.[161] Vanaf circa 850 werden volgens hem in de toenmalige Nederlanden versterkingen gebouwd in de vorm van ringwalburchten en vanaf 1050 kwamen de eerste versterkte vorstelijke residenties in Nederland voor. Vervolgens bouwden in de daaropvolgende eeuwen zowel de kleine dynasten, hoge adel, landsheren en lage adel kastelen. Rond 1450 begon volgens Janssen een nieuwe ontwikkeling van omgrachte adellijke huizen met weinig defensiearchitectuur en raakte het middeleeuwse kasteel, als zijnde een gebouw dat bewoning en verdediging met elkaar combineert, buiten gebruik. Bijna alle door hem onderscheidden kasteeltypen kwamen niet meer voor na 1425; alleen woontorens werden nog tot rond 1500 gebouwd. We zullen overigens lopende het onderzoek deze gekozen tijdsgrenzen nader evalueren.

Thematische afbakening
Om het bovengenoemde multidimensionale model van het kastelenlandschap in het Oversticht te operationaliseren hebben we gekozen voor onderzoek op drie schaalniveaus: (1) onderzoek naar het lokale kasteellandschap, dat wil zeggen naar de relatie tussen een individueel kasteel en het fysieke, sociale en mentale landschap op lokale schaal; (2) onderzoek naar het microregionale kastelenlandschap, dat wil zeggen naar de onderlinge relaties tussen een groep kastelen binnen eenzelfde regio inclusief hun relatie met het omringende landschap; en (3) onderzoek naar het territoriale landschap, dat wil zeggen naar de rol die kastelen op het niveau van het gehele Oversticht hebben gespeeld in de kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschop, inclusief hun samenhang met centrale plaatsen, territoriale structuren en interregionale routes. Het onderzoek start met een analyse op territoriaal niveau (hoofdstukken 2 en 3), vervolgt met een studie van een kastelenlandschap op lokaal niveau (hoofdstuk 4) en eindigt met een detailstudie naar een microregionaal kastelenlandschap (hoofdstuk 5).

Op elk van de drie schaalniveaus bespreken we het fysieke landschap en de morfologische kenmerken, datering en bouwhe(e)r(en) van de aanwezige kaste(e)l(en). Vervolgens analyseren we het landschap in relatie tot het/de kaste(e)l(en), namelijk de opbouw van het natuurlijke landschap, waterhuishouding, routenetwerken en bewoningsgeschiedenis. Aansluitend bestuderen we de concrete relaties tussen kaste(e)l(en) en het machtslandschap, te weten de politieke, sociale, religieuze en economische aspecten. Deze verschillende aspecten van de interactie tussen kasteel en landschap voegen we vervolgens in de synthese samen waarin de langetermijnontwikkeling van het kaste(e)l(en)landschap wordt geschetst. Zo hopen we ons model op het desbetreffende schaalniveau nader inhoud te geven. Na afronding van de drie deelstudies zal in het slothoofdstuk het hierboven gepresenteerde model tegen het licht worden gehouden.

1.6 Onderzoeksthema's en onderzoeksvragen

Het in deze studie gepresenteerde onderzoek is zoals hierboven aangegeven uitgevoerd op drie verschillende schaalniveaus, met elk hun eigen doel- en vraagstelling die corresponderen met het uitwerken van het kasteellandschapsmodel op de drie genoemde ruimtelijke niveaus. Centraal staat daarbij de volgende hoofdvraag:

161 Janssen 1996.

'*Welke bijdrage kan de interdisciplinaire analyse van de functionele en ruimtelijke relaties tussen middeleeuwse kastelen en de hen omringende fysieke, sociale en mentale landschappen leveren aan de wetenschappelijke kennis over de langetermijnontwikkeling van kastelen in het Oversticht en aan de conceptuele en methodologische ontwikkeling van kastelenonderzoek in bredere zin*?'

Deze vraagstelling wordt geoperationaliseerd in de volgende deelstudies en bijbehorende onderzoeksvragen:

- **Deelstudie A: het territoriale kastelenlandschap van het Oversticht.** Op het territoriale niveau zal de bisschoppelijke kastelenpolitiek voor het Oversticht nader worden onderzocht. Daarbij staan de volgende onderzoeksvragen centraal: (1) Welke kastelen kwamen voor in het middeleeuwse Oversticht en wat is bekend over hun landschappelijke situering, morfologische kenmerken, bouwheer, datering en functies(?; (2)) Welke langetermijnontwikkeling is waarneembaar op basis van deze kenmerken(? (3)) Kan aan de hand van deze langetermijnontwikkeling, de landschappelijke situering en overig bronnenmateriaal een beeld worden gevormd van de bisschoppelijke kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen tijdens de volle en late middeleeuwen?

- **Deelstudie B: het lokale kasteellandschap van de Hunenborg.** In dit tweede onderzoeksthema proberen we tot in detail de relatie tussen kasteel en landschap te schetsen. Het probleem is wel dat we geen historische bronnen hebben om de Hunenborg nader te duiden. Door het model van kasteellandschap toe te passen hopen we toch beter inzicht te verkrijgen in het functioneren van dit kasteel. De belangrijkste onderzoeksvragen die we in dit deel behandelen zijn: (1) Hoe zag het landschap eruit toen de Hunenborg werd gebouwd en hoe is het landschap ten tijde van het gebruik van de Hunenborg veranderd?; (2) Hoe past de Hunenborg binnen de territoriale kasteelontwikkeling van het Oversticht; (3) Hoe verhoudt de Hunenborg zich tot de elfde-eeuwse kastelenbouw?

- **Deelstudie C: het micro-regionale kastelenlandschap van Zuidwest-Twente.** Op het microregionale niveau is gekozen voor een studie naar het kastelenlandschap rondom Goor en Diepenheim in Zuidwest-Twente. Nergens anders in het Oversticht lagen zoveel kastelen zo dicht bij elkaar als in dit gebied. Mede dankzij de gunstige bronnensituatie en de relatief goed te reconstrueren bezitsverhoudingen kan in dit gebied de meervoudige relatie tussen kasteel en landschap tot in vrij grote mate van detail worden onderzocht. De belangrijkste onderzoeksvragen zijn daarbij: (1) Welke kastelen kwamen in deze microregio precies voor, wie waren hun bouwheren en latere eigenaren en welke langetermijnontwikkeling is waarneembaar in hun ontwikkeling?; (2) Welke landschappelijke locaties zijn precies gekozen bij de bouw van de diverse kastelen en wat kan daaruit worden afgeleid over de motieven van hun bouwheren?; (3) Welke relaties kunnen worden aangetoond tussen het kasteel enerzijds en het grondbezit, de waterhuishouding, de infrastructuur en de economische, juridische en religieuze instituties in deze streek anderzijds?; (4) Welke relaties vertoonden de kastelen onderling en hoe functioneerde daarbij het voor Goor en Diepenheim bekende borgmannensysteem?

Iedere deelstudie is in dezelfde volgorde uitgevoerd. Na een korte inleiding wordt eerst de stand van kennis over het onderzoeksgebied besproken, waarna een meer gespecificeerde onderzoeksopzet en vraagstelling volgt, evenals de bespreking van de beschikbare bronnen en methoden. Daarna proberen we een reconstructie te maken van het fysieke en het sociale landschap aan de hand van de beschikbare bronnen en daarin de interactie met de kastelen te bestuderen. Uiteindelijk dienen deze reconstructies te worden samengevoegd in de

synthese aan het einde van elk thema waarin we de langetermijnontwikkeling schetsen van kastelenbouw in het desbetreffende gebied. Vervolgens zullen we de resultaten in hoofdstuk 6 bespreken en vergelijken met de kasteelontwikkeling in het Nedersticht Utrecht en het Sticht Munster. Daarna evalueren we de bijdrage van dit proefschrift aan wetenschappelijke discussies.

1.7 Bronnen en onderzoeksmethoden

Indien we de gekozen kastelenlandschappen integraal willen onderzoeken, dienen we alle beschikbare bronnen te bestuderen en te integreren om een zo'n volledig mogelijke reconstructie van de desbetreffende kastelenlandschappen te maken. De daarvoor gebruikte bronnen en methoden zijn afkomstig van de archeologie, bouwgeschiedenis, kunstgeschiedenis, fysische geografie, historische geografie en mediëvistiek. In elk onderzoeksthema zullen we voor het betreffende gebied in detail de gebruikte bronnen en methoden bespreken, maar in de volgende paragrafen zullen we ons beperken tot de algemene lijnen van deze disciplines.

De basis voor de landschapsreconstructies vormen fysische-geografische gegevens. We hebben daarbij vooral gebruik gemaakt van reeds bestaande bronnen. Het gaat om bodemkundige, geomorfologische en paleogeografische kaarten.[162] Waar nodig zijn deze aangepast of verfijnd zoals in de deelstudies nader wordt toegelicht. Voor het deelonderzoek naar de Hunenborg heeft de historisch ecoloog Harm Smeenge nieuw veldonderzoek uitgevoerd ten behoeve van een paleogeografische reconstructie waardoor we over gedetailleerde informatie van het lokale landschap van de Hunenborg beschikken.

De archeologische bronnen bestaan overwegend uit reeds gepubliceerde opgravingsrapporten en -verslagen alsmede informatie die beschikbaar is in ARCHIS, het databasesysteem van de Rijkdienst van het Cultureel Erfgoed waarin onder meer archeologische waarnemingen en monumenten geregistreerd zijn. Verschillende keren hebben we ongepubliceerde opgravingstekeningen geraadpleegd, die zich in het Noordelijk Archeologisch Depot Nuis of het Archeologische depot in Deventer bevinden. Voor de Hunenborg was het mogelijk om in teamverband archeologisch veldwerk te verrichten met doelgerichte vragen.

Anders dan voor veel andere gebieden zijn in het Oversticht weinig middeleeuwse kastelen bovengronds bewaard gebleven. We hebben daarom slechts in beperkte mate bouwhistorische publicaties gebruikt. Het gaat in alle gevallen om reeds gepubliceerde verslagen. Een belangrijke bron voor het opgaande muurwerk vormen in de zeventiende eeuw vervaardigde tekeningen van kastelen. De vraag is daarbij in hoeverre deze afbeeldingen betrouwbaar zijn en in welke mate de desbetreffende kunstenaars hun fantasie er op hebben losgelaten.

In dit onderzoek hebben we veel gebruik gemaakt van middeleeuwse archivalia. In eerste instantie hebben we aan de hand van diverse uitgegeven en/of getranscribeerde bronnen, zoals oorkonden, bisschoppelijke rekeningen en de Deventer cameraarsrekeningen de kastelenpolitiek van de bisschop van Utrecht gereconstrueerd en de houding van verschillende sociale groepen in het Sticht. Voorts hebben we in de deelstudies B en C gebruik gemaakt van een retrospectieve reconstructie van de middeleeuwse bezitsverhoudingen. Het voordeel was daarbij dat we voor een deel de reeds bestaande bezitsstudies konden gebruiken en verder verfijnen.[163]

De retrospectieve bezitsreconstructie komt ook tot uiting in het domein van de historische geografie, namelijk door een reconstructie op kaart te maken van het grondbezit in een bepaalde periode. Daarnaast is in combinatie met historische bronnen geprobeerd om

162 Zie bronvermelding voor een uitgebreid overzicht van deze kaarten.
163 Woolderink 2013; 2014; 2015a; 2015b; 2015c.

verantwoorde reconstructies van het middeleeuwse cultuurlandschap te maken waarin centrale plaatsen, wegen en waterlopen zijn weergegeven. Onmisbaar is daarbij het gebruik van een geografisch informatiesysteem (GIS). Door gebruik van GIS software was het mogelijk om de behaalde resultaten uit verschillende disciplines op kaart te zetten en zo een reconstructie te maken.

Tijdens de bronneninventarisatie bleek dat in het Oversticht geen middeleeuwse egodocumenten bewaard zijn gebleven, hoewel we indirect soms wel in aanraking komen met de ideeën van specifieke individuen. Door deze bronnenschaarste kunnen we dus maar in beperkte mate het mentale kastelenlandschap in de deelstudies te onderzoeken.

1.8 Opbouw van het proefschrift

Dit proefschrift bestaat uit zes hoofdstukken, te weten een inleidend hoofdstuk, vier kernhoofdstukken en een slothoofdstuk met hoofdlijnen en conclusies. De vier kernhoofdstukken bestaan uit drie deelstudies: het territoriale kastelenlandschap van het Oversticht (hoofdstuk 2 en 3), het lokale kasteellandschap van de Hunenborg (hoofdstuk 4) en het micro-regionale kastelenlandschap van Zuidwest-Twente (hoofdstuk 5). Daarnaast bevat dit boek een uitgebreide catalogus waarin de stand van kennis per opgenomen site staat beschreven en een grote uitvouwkaart waar de meeste besproken sites op staan weergegeven.

De drie deelstudies kennen dezelfde indeling. Na een korte inleiding volgt een historiografie over het onderzoeksgebied, de daaruit volgende onderzoeksthema's en onderzoeksvragen en de bespreking van de gebruikte bronnen en methoden. Daarna wordt het fysieke landschap zo goed mogelijk gereconstrueerd en de relatie met de kastelen onderzocht. Voorts bespreken we de politieke, juridische, religieuze en – indien mogelijk – economische ontwikkelingen in het gebied in relatie tot de burchten. Dit alles resulteert uiteindelijk in een synthese waarin de langetermijnontwikkeling van de kastelenlandschappen of het kasteellandschap wordt besproken.

Hoofdstuk 2 en 3 vormen samen de overzichtsstudie naar het territoriale kastelenlandschap van het Oversticht. Omdat de studie te groot was voor één hoofdstuk is deze in tweeën gesplitst. In hoofdstuk 2 behandelen we de kenmerken van het fysieke landschap en van de kastelen en in hoofdstuk 3 wordt het machtslandschap besproken. Deze deelstudie is gericht om de grote lijnen van de kasteelontwikkeling in een vorstbisdom in een landschappelijk kader te plaatsen. Hoofdstuk 4 en 5 vormen casussen binnen dat territorium. Daar ligt de nadruk vooral op de directe ontwikkelingen rondom de kastelen in het betreffende onderzoeksgebied.

De gegevens die in voornoemde hoofdstukken zijn verzameld vormen de basis voor hoofdstuk 6. Daarin schetsen we de langetermijnontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in het Oversticht. Daarna vergelijken we de resultaten met de kasteelontwikkeling in het Nedersticht Utrecht en het prinsbisdom Münster. Vervolgens evalueren we het theoretische en methodologische model van kasteellandschap. We zullen ook ingaan op de bijdrage van dit onderzoek aan bestaande wetenschappelijke debatten. Tot slot zullen aanbevelingen worden gegeven voor verder onderzoek en de maatschappelijke toepassing van de opgedane kennis.

Hoofdstuk 2: Het kastelenlandschap van het Oversticht: een overzicht van de terreinen en hun relatie met het landschap

2.1 Inleiding

Verspreid over het Oversticht lagen in de volle en late middeleeuwen ten minste 134 terreinen die aan onze in hoofdstuk 1 opgestelde criteria voldoen. De informatie over deze terreinen is vastgelegd in een breed scala aan historische en recent gevormde bronnen dat bovendien diverse vakgebieden bestrijkt. Tot dusverre is geen systematisch wetenschappelijk overzicht gemaakt van deze informatie. Ons eerste doel is dan ook om in deze omissie te voorzien in de vorm van een catalogus van middeleeuwse kastelen in het Oversticht (zie de catalogus in dit boek). Op basis hiervan is een beknopte relationele database vervaardigd waarvan kwantitatieve overzichten kunnen worden gemaakt van een aantal bepalende morfologische, historische en geografische kenmerken. We kunnen daarmee onder meer analyseren hoe oud de kasteelterreinen zijn, hoe lang ze in gebruik zijn geweest, welke verschijningsvormen ze kenden en wie verantwoordelijk waren voor de bouw van de diverse typen kastelen.

Het tweede doel van dit hoofdstuk is om tot een verantwoorde landschapsreconstructie te komen van het vol- en laatmiddeleeuwse Oversticht. Met een dergelijke reconstructie kan vervolgens de relatie tussen de geïnventariseerde kastelen en dit landschap worden onderzocht. We zullen daarbij onder meer analyseren welke fysisch-geografische ligging de burchten in de middeleeuwen kenden. Vervolgens onderzoeken we de ruimtelijke relaties van kastelen met de regionale en interregionale infrastructuur, de locatie van de nederzettingen en de situering ten opzichte van centrale plaatsen zoals steden, domeinhoven, vergaderlocaties van bisschop en landdag, juridische centra en geestelijke centra. De verwachtingen daarbij dienen enigszins getemperd te worden, aangezien het een eerste verkenning is van het gehele Oversticht gedurende een periode van meerdere eeuwen. In dit stadium van het onderzoek naar kasteellandschappen kunnen we uitsluitend een aantal eerste basale statistische en cartografische samenhangen blootleggen. Om tot een meer gedetailleerd inzicht te komen zijn verdiepende case studies op het niveau van individuele kasteelterreinen of op het niveau van microregionale kastelenstudies noodzakelijk. In de hoofdstukken 4 en 5 worden twee van dergelijke studies uitgevoerd, maar dat neemt niet weg dat nog veel extra onderzoek nodig zal zijn om meer antwoorden te krijgen op de talrijke vragen over de relatie tussen kasteel en landschap.

De resultaten van de diverse bovengenoemde analyses voegen we vervolgens samen met de resultaten van hoofdstuk 3 om te komen tot een reconstructie van het territoriale kastelenlandschap van het Oversticht tussen circa 1050 en 1450. Uiteindelijk leidt dit tot een interdisciplinair model waarin deze langetermijnontwikkeling op basis van de volgende zes samenhangende variabelen wordt gepresenteerd in relatie tot de sociale en politieke ontwikkelingen: 1. Bouwperiode; 2. Bouwheer; 3. Kasteelvorm; 4. Landschappelijke ligging; 5. Functie en exploitatievorm; 6. Bouwkundige kenmerken.

2.2 Stand van kennis

Met het onderzoek naar Overstichtse kastelen treden we in de voetsporen van diverse andere archeologen en historici die zich bezig hebben gehouden met de kasteelontwikkeling van het Oversticht of delen daarvan. In deze paragraaf zullen we per onderzoeker uiteenzetten wat de resultaten zijn van dit onderzoek. We behandelen daarbij uitsluitend de publicaties van onderzoekers die de kasteelontwikkeling van de Overstichtse kastelen in breder verband hebben proberen te plaatsen en laten studies die betrekking hebben op één kasteel, terzijde.

Het vooroorlogse onderzoek van Doornink

Hoewel diverse Twentse kastelen, als voorlopers van de havezaten, reeds zijdelings in 1911 zijn beschreven door de historicus Gijsbertus J. ter Kuile, duurde het tot 1938 voordat een studie verscheen waarin specifiek de middeleeuwse kasteelontwikkeling werd behandeld.[1] Deze studie, van de hand van historicus Gerrit J. Doornink, laat zien dat kastelen een rol

1 Ter Kuile 1974; Doornink 1938.

speelden in de ontwikkeling van het Oversticht als landsheerlijke territorium.[2] In zijn artikel 'De wording van het Oversticht' stelt hij dat roofridders een belemmering voor de rijke handelsstad Deventer vormden, aangezien deze ridders zich na hun plundertochten terugtrokken in hun sterke kastelen waarbinnen zij zich onaantastbaar waanden.[3] Volgens Doornink droegen de continue financiële problemen van de bisschop en het Gelderse conflict tussen de Van Heeckerens en de Van Bronckhorsten, toen dat doordrong in het Oversticht, bij aan de onzekerheid in het Oversticht in de loop van de veertiende eeuw. Deze situatie leidde volgens hem tijdens het bewind van Jan van Arkel tot een nieuwe politiek waarbij de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden gingen samenwerken om de interne orde te bewaren en dreigingen van buiten af te wenden. Zij beloofden elkaar ook om kastelenbouw van edelen in Salland tegen te gaan en hard op te treden tegen degenen die buiten Salland vanuit hun kastelen voor overlast zouden zorgen. De bisschop had vóór de samenwerking met de steden pogingen gedaan steunpunten voor zijn wereldlijk gezag te creëren door middel van kastelenbouw en het uitvaardigen van open-huisverdragen, maar er bestond geen onderling verband tussen deze kastelen. Zij beheersten vooral de directe omgeving en toegangswegen, aldus Doornink. Voor deze laatste bewering draagt hij overigens geen bewijzen aan.[4] Doornink beschrijft na de bespreking van deze ontwikkeling de op historische bronnen gebaseerde stand van kennis over de bisschoppelijke kastelen Vollenhove, Hardenberg, Coevorden, Lage, Goor, Diepenheim, Waardenborg, Arkelstein, Kuinre en de Blankenborg. Daarbij bespreekt hij ook globaal de bezetting van deze kastelen en het open-huisverdrag.[5]

Aansluitend reconstrueert Doornink vooral op basis van de Deventer stadsrekeningen hoe de strijd tussen de bisschop en de Sallandse hoofdsteden enerzijds, en de adel anderzijds, in de praktijk is verlopen. Hij ziet als hoogtepunten het neerhalen van de kastelen Voorst, Eerde en Coevorden door de bisschop en de Sallandse hoofdsteden in de strijd tegen de rovende adel.[6] Doornink wijst erop dat de verwoestingen van de Overstichtse huizen Ypelo (vermoedelijk Koohorst), Duur, Ter Molen, Gerner, Nijenhuis en Saterslo tevens behoren tot deze ontwikkeling, evenals de strafexpedities naar Gelre. Overigens merkt hij op dat veel edelen, na de verwoesting of afbraak van hun huizen, zich met de steden verzoenden en daarna zelfs vooraanstaande posities in het stadsbestuur innamen. In zijn slotbeschouwing komt Doornink tot de conclusie dat het vooral de veertiende eeuw was waarin het Oversticht werd bevestigd, de macht van de adel werd teruggedreven en de steden zich als machtige spelers ontplooiden.[7]

Regionale kastelenstudies sinds 1969

Pas in 1969 verschenen meer overzichtsstudies naar kastelen in diverse regio's van het Oversticht.[8] Hoewel sommige onderzoekers in navolging van Doornink probeerden de kasteelontwikkeling aan de politieke context te koppelen, lag de nadruk nu toch meer op het beschrijven en inventariseren van de concrete overblijfselen van de burchten. Deze ontwikkeling is vooral te danken aan de opkomst van de middeleeuwse archeologie vanaf 1950 waardoor archeologen nieuwe inzichten over de middeleeuwse verschijningsvorm van kastelen verkregen.[9]

De eerstvolgende studie na Doornink was het in 1969 verschenen themaboek *Overijssel '69'* waarin de archeoloog Cornelus C. W.J. Hijszeler een bijdrage presenteert over de middeleeuwse kastelen.[10] In de trant van Doornink beschrijft Hijszeler hoe de bisschop van Utrecht kastelen bouwde en kasteleins aanstelde om zijn overheidsrechten te organiseren, en hoe vervolgens deze overheidsrechten in de praktijk overgingen naar lokale heren die hun eigen heerlijkheden wisten te creëren zoals Zalk en Veecaten, Kuinre, Gramsbergen en Almelo. Hijszeler merkt daarbij op dat de bisschop ook zijn alleenrecht om kastelen te bouwen verloor als gevolg van problemen met aangrenzende territoriale vorsten en

2 Doornink 1938: Hierna publiceerde Doornink een artikel over kasteel Arkelstein, zie Doornink 1940.
3 Doornink 1938: 245.
4 Doornink 1938: 246-247.
5 Doorink 1938: 247-254.
6 Doorink 1938: 254.
7 Doornink 1938: 255-262.
8 Hijszeler 1969; Hulshoff 1970; Renaud 1983; Waterbolk 1985; Gevers & Mensema 1983; Bos *et al.* 1989; Gevers & Mensema 1995; Gevers *et al.* 2004; Klomp 2005.
9 Voorbeelden zijn: Renaud 1960; Hulshoff 1964a&b; Hulshoff 1966a&b; Anonymus 1966.
10 Hijszeler 1969.

stijgende financiële problemen. Dit resulteerde volgens hem in de bouw van kastelen door lokale edelen, onder andere Saterslo, Voorst, Rutenberg, Eerde en Buckhorst. Onder het episcopaat van Jan van Diest werd het dieptepunt bereikt, maar onder Jan van Arkel trad herstel op. Edelen mochten het versterkingsrecht niet langer zonder toestemming van de bisschop en de drie Sallandse steden Zwolle, Deventer en Kampen toepassen. De bisschop en deze steden lieten verschillende bestaande kastelen slechten en zagen toe op de herbouw en verbouw van bestaande kastelen.[11] Over het uiterlijk van de kastelen stelt Hijszeler: 'Aangezien het nagenoeg onmogelijk is, uit historische bronnen af te leiden hoe een bepaald kasteel er in de tijd dat het gebouwd is heeft uitgezien (wel worden soms summiere opgaven verstrekt van verbouwingen, verwoestingen, inrichtingen e.d.) dienen de vlakke dimensies van de geschreven geschiedenis te worden verlaten om over te gaan tot de derde dimensie van de middeleeuwse geschiedenis: de archeologie van de middeleeuwen. Het hierna volgende summiere overzicht van wat er op archeologisch terrein inzake de castellologie achtereenvolgens werd verricht in de kwartieren van Vollenhove, Salland en Twente na 1836, is soms voor de duidelijkheid aangevuld met wat historische gegevens.'[12] Daarna volgt een beschrijving van diverse Overijsselse kastelen die al in de middeleeuwen bestonden zonder verdere overkoepelende analyse van de archeologie.

De rechtshistoricus en tevens conservator van het Rijksmuseum Twente, Adam L. Hulshoff, heeft één jaar na voornoemde studie ook een overzichtsstudie over Overijsselse kastelen gepubliceerd.[13] Daarbij heeft hij gebruik gemaakt van reeds bestaande kennis over morfologische ontwikkeling van kastelen, waarbij hij steeds illustratieve voorbeelden in Overijssel heeft gezocht bij de toenmalige algemeen geldende theorie zoals die eerder was opgesteld door Van Reyen.[14] In de Twentse kastelen Hunenborg, Schulenborg en mogelijk ook de Hölterhof ziet Hulshoff voorbeelden van tiende- of elfde-eeuwse woon- of vluchtplaatsen.[15] Vanaf 1100 deed volgens Hulshoff de motte zijn intrede, maar hij noemt geen voorbeelden van dergelijke constructies in Overijssel. Wel wijst hij erop dat verschillende Overijsselse kastelen een ronde aanleg hadden, namelijk Diepenheim, Goor, Vollenhove en Kuinre. Deze kastelen waren eigendom van de bisschop, edelvrijen of graven. Voor de verdediging van Goor, Diepenheim en mogelijk ook Vollenhove werden borgmannen ingezet.[16] De positie van de bisschop verzwakte echter, waardoor het belang van het kasteel verviel en vooral de dienstmannen de macht kregen. Zij bouwden hun eigen versterkte adellijke huizen, zoals Bevervoorde, Olidam, Hondenborg bij Zenderen, Laer en Enschede, aldus Hulshoff.[17]

De hoogleraar kastelenkunde Jaap N. G. Renaud heeft in het verslag van de opgraving van kasteel Voorst een inleiding geschreven met daarin een historiografisch overzicht over de Overijsselse kastelen tot 1983.[18] Renaud behandelt daarin zowel de resultaten van historische als archeologische studies. Hij merkt op dat de archeologie van de Overijsselse kastelen karig is: 'Het is die opmerkelijke armoede van de Oostnederlandse plattelandsbevolking geweest, die in het verleden in zo vele gevallen heeft geleid tot het compleet uitbreken van de funderingen. Wat puinsleuven, een enkele op zijn plaats gebleven zwerfsteen uit de vlijlaag van het fundament, de funderings- en beschoeiingspalen, ziedaar de schamele aanwijzingen waarmee de kasteelarcheologie het in Overijssel doorgaans moet doen.'[19] Over de kasteelontwikkeling concludeert Renaud dat in het Oversticht geen overtuigend bewijs is gevonden voor een mottekasteel, maar dat wel ronde en ovalen burchten voorkwamen. Tot deze laatste categorie rekent hij Vollenhove, Kuinre en de Hunenborg.[20] In kasteel Buckhorst, zoals dat op afbeeldingen uit de achttiende eeuw staat weergegeven, ziet Renaud een vierkante of rechthoekige hoektoren.[21] Renaud merkt op dat verschillende

11 Hijszeler 1969: 83-84.
12 Hijszeler 1969: 84.
13 Hulshoff 1970.
14 Van Reyen 1965.
15 Hulshoff 1970: 312.
16 Hulshoff 1970: 312-313. Zie paragraaf 3.5 over de functie van borgmannen.
17 Hulshoff 1970: 315-322.
18 Renaud 1983.
19 Renaud 1983: 4.
20 Renaud 1983: 9-11.
21 Renaud 1983: 11.

veertiende-eeuwse kastelen, zoals Arkelstein, Kuinre-II en Voorst, dubbele grachten hadden. Dit verschijnsel kwam bij andere Nederlandse kastelen voor zoals bij de grafelijke kastelen Nieuwburg en Middelburg bij Alkmaar.[22] Maar met alle 'sloten' die rondom kasteel Voorst lagen weet Renaud zich geen raad: 'Wanneer men de tekening van de recente opgraving overziet, krijgt men de indruk van een doolhof met doodlopende paden tussen slechts op het eerste gezicht concentrische watergangen.'[23] Als suggestie geeft Renaud dat dit stelsel van wallen en grachten misschien wel door de belegeraars van kasteel Voorst is gegraven om het kasteel af te sluiten.[24] De belegering van Voorst plaatst Renaud in het kader van de politiek van Jan van Arkel ten opzichte van versterkte adellijke huizen.[25]

De hoogleraar archeologie Harm Tjalling Waterbolk heeft in 1985 kort de ontwikkeling van de Drentse kastelen beschreven.[26] Die hebben volgens hem maar weinig aandacht gekregen van archeologen. Van drie Drentse kasteelterreinen, namelijk Wittesheuvel, Borgbarchien en de Klinkenberg, denkt Waterbolk dat ze uit de twaalfde eeuw stammen en dat op de bijbehorende heuveltjes houten woontorens stonden. Zo'n heuvel is ook voor het kasteel Coevorden aangetoond. De Waterburcht te Eelde was volgens hem een kasteelterrein van veel forsere allure, omdat de burcht werd omringd door een stelsel van meervoudige wallen en grachten.[27]

De historici Arnold J. Gevers en Albertus J. Mensema hebben in hun driedelige serie publicaties over de havezaten van Salland, Twente en Vollenhove aandacht besteed aan de Overijsselse kastelen, aangezien ze in veel gevallen de voorlopers waren van de huizen die in de zestiende en zeventiende eeuw de status van havezate kregen.[28] Met deze status konden de bewoners, mits zij van riddermatige afkomstig waren, tot 1795 deel uitmaken van de regering van Overijssel.[29] In het Sallandse havenzatenboek, dat in 1983 is uitgegeven, behandelen Gevers en Mensema kort de geschiedenis van de gebouwen. Zij concluderen dat de havezaten die zijn voortgekomen uit een kasteel in contemporaine bronnen worden aangeduid als 'huis'. Het woord huis werd volgens Gevers en Mensema overigens ook gebruikt om de versterkingen van de bisschop aan te duiden, maar deze zijn niet vergelijkbaar met de havezaten omdat ze een sterk militair strategisch karakter hadden.[30]

In het Twentse havezatenboek hebben Gevers en Mensema meer aandacht besteed aan de ontwikkeling en indeling van Overijsselse kastelen dan in dat over Sallandse havezaten. Ze maken betreffende de voorlopers van Twentse havezaten onderscheid tussen burchten, versterkte edelmanswoningen en spiekers.[31] Als oudste burchten onderscheiden zij de Hunenborg en de Schulenborg, maar de functie van deze kastelen is volgens hen niet duidelijk. Zij gaan ervan uit dat rond 1100 het mottekasteel in Twente zijn intrede deed en dat de kastelen Goor en Diepenheim mogelijk deze verschijningsvorm kenden. Gevers en Mensema stellen dat deze kastelen waren gebouwd door soevereine dynasten. Vervolgens verschenen de bisschoppelijke kastelen waarvan het kasteel Vollenhove het eerste exemplaar was.[32] Tot de versterkte edelmanswoningen in Twente rekenen Gevers en Mensema de huizen Bevervoorde, Hondeborg bij Zenderen, Grimberg en Saasveld. Als voorbeelden van havezaten die uit een spieker zijn voortgekomen noemen zij Hengelo en de havezaten rondom Goor.[33] In het laatste boek bespreken Gevers en Mensema de in Vollenhove gelegen kastelen, namelijk de bisschoppelijke kastelen Vollenhove en Kuinre, maar behandelen zij de kasteelontwikkeling niet in een breder kader.[34]

22 Renaud 1983: 11.
23 Renaud 1983: 12.
24 Renaud 1983: 12.
25 Renaud 1983: 12-13.
26 Waterbolk 1985.
27 Waterbolk 1985: 87-88.
28 Gevers & Mensema 1983: Gevers & Mensema 1995: Gevers *et al*. 2004.
29 Gevers & Mensema 1995: 13.
30 Gevers & Mensema 1983: XXIII.
31 Gevers & Mensema 1995: 27-30.
32 Gevers & Mensema 1995: 27.
33 Gevers & Mensema 1995: 27-30.
34 Gevers *et al*. 2004.

In navolging van Hijszeler, Hulshoff en Renaud heeft de archeoloog Michael Klomp in 2005 in het hoofdstuk *De eerste 'Stenen Huizen' in Overijssel* zowel de historische als archeologische stand van kennis van de Overijsselse kasteelterreinen beschreven.[35] Daarvoor heeft hij gebruik gemaakt van de typologie van Janssen (paragraaf 1.2) als kapstok voor de beschrijving.[36] Klomp schetst in deze bijdrage kort de politieke achtergrond van middeleeuws Overijssel waarna hij de kastelen per type op chronologische wijze bespreekt. Hij onderscheidt de residenties van de bisschop, de kastelen van de bisschop, de kastelen van de lokale adel en kasteelachtige maar niet verdedigbare huizen van de adel. De huizen van de bisschop in Zwolle en Deventer behoren volgens hem tot de bisschoppelijke residenties. De burchten de Hunenborg, Schulenborg, Vollenhove, Hardenberg, Venebrugge, Kuinre, Blankenham, Waardenborg en Arkelstein rekent hij tot de bisschoppelijke kastelen.[37] Aansluitend benoemt hij nog acht kastelen van lokale adel, namelijk Rutenberg, Buckhorst, Voorst, Werkeren, Eerde, Laar, Gerner en Rechteren.[38] Als voorbeeld van een kasteelachtige adellijk huis zonder militair-functionele verdedigingsarchitectuur noemt Klomp de rond 1524 gebouwde Toutenburg in Vollenhove. Daarnaast zou het blokhuis te Genemuiden, dat tussen 1516 en 1523 is gebouwd, volgens hem een voorbeeld zijn van een militair-functionele versterking. Beide voorbeelden zijn indicatief voor de eindfase van het kasteel omdat verdediging en bewoning nu van elkaar werden gescheiden, aldus Klomp.[39]

De ontwikkelingsmodellen van Janssen

De castelloloog Hans L. Janssen heeft een prominente bijdrage geleverd aan het onderzoek naar Overstichtse kastelen in de vorm van twee artikelen over de bisschoppelijke burchten in het Sticht. In tegenstelling tot de regio-gebonden onderzoekers heeft hij wél in bredere zin gekeken naar de relatie tussen kastelen en de ontwikkeling naar landsheerlijkheid. Daarbij heeft hij zich niet beperkt tot één bron, maar zowel historische, archeologische, topografische als bouwhistorische bronnen gebruikt. Het doel van het eerste artikel, getiteld *The castles of the bishop of Utrecht and their function in the political and administrative development of the bishopric*, was om de politieke, functionele en administratieve aspecten van de bisschoppelijke kastelen te analyseren in relatie tot de ontwikkeling van bisschoppelijke landsheerlijkheid.[40] In het tweede artikel, *The Border Castles of the Bishop of Utrecht c. 1050-1528. From Military Strongholds to Seats of Power and Authority*, gaat Janssen specifiek in op de bisschoppelijke kastelen die als grensburchten in het Sticht functioneerden.[41] In beide artikelen heeft hij uitsluitend de kastelen van de bisschop in zijn beschouwing betrokken en niet die van diens vazallen, want in de constructie daarvan zou de bisschop naar zijn mening te weinig inspraak in hebben gehad. Beide artikelen hebben geresulteerd in de opstelling van twee verwante modellen die we hieronder afzonderlijk kort bespreken.

Het kasteelontwikkelingsmodel van Janssen uit 1977 – In het eerstgenoemde artikel heeft Janssen een model opgesteld voor de kasteelontwikkeling van bisschoppelijke burchten in relatie tot de ontwikkeling naar landsheerlijkheid in het Sticht.[42] Als eerste fase onderscheidt hij het *castellum* Utrecht: de vroegste versterking van de Utrechtse bisschoppen uit de zevende tot en met tiende eeuw. Deze vroege multifunctionele versterking van de bisschop bestond al vóórdat de territoriumvorming van het Sticht van start ging. Het was toen uiteraard ook het centrum van de bisschoppelijke macht. Die multifunctionaliteit was uiteindelijk ook een probleem, want de stad Utrecht kwam in conflict met de bisschop.[43]

De tweede fase in de bisschoppelijke kastelenbouw begon volgens Janssen tussen circa 1075 en 1140.[44] Deze eerste versterkingen die buiten het *castellum* werden gebouwd hadden waarschijnlijk uitsluitend een militaire functie als tijdelijke versterkingen gedurende het

35 Klomp 2005.
36 Janssen 1996.
37 Klomp 2005: 11-15.
38 Klomp 2005: 16-21.
39 Klomp 2005: 22-23.
40 Janssen 1977: 136.
41 Janssen 2014: 225.
42 Janssen 1977: 157 Op deze passage zijn de komende alinea's gebaseerd.
43 Janssen 1977: 138-140.
44 Janssen 1977.

proces van territoriumvorming. Er zijn maar twee voorbeelden bekend, namelijk IJselmonde bij het huidige Rotterdam (voor het eerst vermeld in 1076) en de Schulenborg bij Almelo (voor het eerst vermeld in 1123).[45]

Rond 1140, in de derde fase, lieten de bisschoppen volgens Janssen grenskastelen bouwen die als doel hadden de macht in het territorium in ontwikkeling te consolideren. Vooral in het oostelijk deel van het Sticht lieten zij kastelen aanleggen. Bisschop Hartbert heeft tijdens zijn episcopaat (1139-1150) Bentheim veroverd en ingenomen en ook een residentie laten bouwen op het pas gebouwde bisschoppelijke kasteel Coevorden. Bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178) liet Vollenhove in het noordwesten en Montfoort, Ter Horst en Woerden in het westen van het Sticht bouwen als grensverdediging.[46]

De vierde fase wordt volgens Janssen gekenmerkt door verzwakking van het bisschoppelijk gezag, die vanaf 1200 optrad als gevolg van het Concordaat van Worms (1122). Deze verzwakking werd vooral veroorzaakt doordat in de nieuwe constellatie naburige seculiere vorsten invloed konden uitoefenen op de bisschopsverkiezingen. Hierdoor waren de bisschopskandidaten genoodzaakt om andere kandidaten af te kopen en concessies te doen jegens deze vorsten. Aan het begin van een nieuw episcopaat had de kersverse bisschop daardoor al vaak veel schulden opgebouwd en was hij door de gemaakte afspraken met de vorsten ook al een deel van zijn territoriale macht kwijt. Daardoor ontwikkelden de administratieve functies van de kastelen zich traag in vergelijking met die in de omringende seculaire territoria en was de bisschop nauwelijks in staat nieuwe kastelen te bouwen. Slechts bij Hardenberg (1229), Vreeland (1258-1260), Dullenborch (circa 1312) en Stoutenburg (1315/1316) verrezen in deze fase bisschoppelijke kastelen. Mogelijk zijn ook het Nederstichtse Gein (vóór 1225) en het Overstichtse Lage (circa 1270) door de bisschop gebouwd. De kastelen Goor en Diepenheim zijn in een latere fase daarnaast toegevoegd aan het Oversticht; de eerste door strijd en de tweede door aankoop. Aangrenzende territoriale heren konden door deze verzwakking juist de grenzen van hun eigen territorium uitbreiden ten koste van het Sticht.[47]

Toch lukte het volgens Janssen de bisschoppen uiteindelijk om tussen 1350 en 1450 hun macht te consolideren en het Sticht te laten uitgroeien tot een volwaardig vorstbisdom. Dit is de vijfde en laatste fase die Janssen onderscheidt. Deze consolidatie heeft vooral plaats kunnen vinden doordat de bisschop samenwerkte met de steden Utrecht, Zwolle, Deventer en Kampen. Zij steunden de bisschop financieel, diplomatiek en soms ook militair, zodat hij de interne orde weer in het Sticht kon herstellen. In ruil voor hun hulp kregen de steden zeggenschap in de organisatie van het Sticht, waaronder ook de aanstelling van kasteleins.[48] In deze eindfase waren de bisschoppelijke kastelen de steunpilaren van de administratieve organisatie van het Sticht. Het Nedersticht was rond 1350 voltooid als vorstbisdom, het Oversticht pas een eeuw later. Tijdens dit proces bouwden en verwierven de opeenvolgende bisschoppen diverse kastelen, waaronder Ter Eem (1354), Duurstede (1449) en Acboude (1449) in het Nedersticht en Arkelstein (1347-1360), Waardenborg (1378/1379), Coevorden (1395), Kuinre (1407), Venebrugge (vóór 1413), Neuenhaus (1418), Enschede (1433), Blankenham (vóór 1434), Slingeborg (vóór 1434), het verpande Lage (1445) en Blankenborg (1449).[49]

Het kasteelontwikkelingsmodel van Janssen uit 2014 – Enkele decennia nadat hij zijn eerste theorie had gelanceerd ontwikkelde Janssen op basis van nieuwe gegevens en voortschrijdend inzicht in 2014 een nieuwe fasering voor de ontwikkeling van grenskastelen van de bisschop van Utrecht. Onder grenskastelen verstaat Janssen alle kastelen die zijn gebouwd om territoriale grenzen of cruciale punten op deze grenzen te verdedigen gedurende het bestaan van de betreffende kastelen. De eerst onderscheiden fasen spelen

45 Janssen 1977: 140-141. Voor een nadere omschrijving van de hieronder genoemde kasteelsites wordt verwezen naar de catalogus van dit proefschrift.
46 Janssen 1977: 142-143.
47 Janssen 1977: 143-147.
48 Zie paragraaf 3.5 over de functie van een kastelein.
49 Janssen 1977: 147-153.

hier geen rol omdat het Sticht toen als territoriale eenheid nog niet bestond. Voor wat betreft de overige drie fasen heeft Janssen het model verder uitgebreid en aangevuld.[50]

De eerste fase, die Janssen ontwikkeling van de territoriale macht noemt, duurde van 1050 tot 1200. Rond 1050 beschikte de bisschop over een paleis in Utrecht. Waarschijnlijk stonden in deze tijd ook in Deventer en misschien in Zutphen bisschoppelijke paleizen.[51] In de elfde eeuw werden bisschoppen niet vaak uitgedaagd en waren er dus ook geen redenen om grenskastelen te bouwen. Er verrezen in deze eeuw wel enkele burchten in reactie op militaire uitdagingen. Deze kastelen werden gebouwd op strategische punten, zoals voorden en kruispunten van wegen. In het Oversticht behoorden de Schulenborg en mogelijk de Hunenborg tot deze categorie.[52] Hartbert van Bierum is mogelijk de eerste bisschop geweest die actief grenskastelen bouwde. Hij was waarschijnlijk verantwoordelijk voor de bouw van Coevorden en stelde in de stad Groningen en kasteel Coevorden burggraven aan. Deze bisschop wist ook kasteel Bentheim te veroveren en daar een bisschoppelijk leen van te maken. In deze burcht reserveerde de bisschop een onderkomen voor zichzelf. Onder Godfried van Rhenen werd het grenskasteel Vollenhove gebouwd tegen de inwoners van Stellingwerf. Behalve hun militaire functie hadden deze kastelen een representatieve en soms residentiële functie. De militaire leiding was in handen van een burggraaf, die meestal een juridisch ambt in leen had.[53] Voor de bescherming van het kasteel waren borgmannen in dienst. De meest voorkomende verschijningsvormen van deze burchten waren een motte of een hoofdburcht met een ovale of ronde ringmuur.[54]

De verzwakking van het bisschoppelijk gezag tussen circa 1200 en 1350 is de tweede fase in het model.[55] Dit begon na de dood van bisschop Godfried van Rhenen door de gevolgen van het Concordaat van Worms voor de bisschopsverkiezingen waarin de politieke wensen van de graven van Gelre en Holland doorklonken. Uiteindelijk bleek de strijd om de bisschopszetel vooral negatief uit te vallen voor de bisschoppelijke schatkist, aangezien rivalen in de verkiezingsstrijd moesten worden afgekocht. In de dertiende eeuw werd geen actieve politiek gevoerd door de bisschoppen om grenskastelen op te trekken. De bouw van Hardenberg (1229) was volgens Janssen vooral een teken van zwakte, aangezien dit kasteel het vervreemde kasteel Coevorden moest neutraliseren. Zwolle ondersteunde de bouw van Hardenberg. Wel werden in het Oversticht enkele kastelen verworven, namelijk Lage (1266), Goor (circa 1248/1250) en Diepenheim met de bijbehorende heerlijkheid (1331). Twee sterke bisschoppen, Hendrik van Vianden (1249) en Gwijde van Avesnes (1301-1317), wisten kastelen te bouwen, maar dan vooral in het Nedersticht. Onder het bewind van bisschop Gwijde is tevens kasteel Goor herbouwd.[56] De bezetting van de kastelen bestond nog steeds uit borgmannen onder leiding van een burggraaf. Bisschop Gwijde was de eerste bisschop die ervoor koos het erfelijke burggraafschap om te zetten in een niet-erfelijke zetel voor ambtmannen die een juridisch district moesten besturen. Het Sticht raakte vooral verzwakt onder Jan van Nassau (1267-1290) en bereikte het dieptepunt van neergang onder Jan van Diest (1323-1340).[57]

Tot slot onderscheidt Janssen een derde fase in de kasteelontwikkeling tussen circa 1350 en 1450 die inhoudelijk grotendeels overeenkomt met de vijfde fase van het model uit 1977.[58] In deze fase werkte de bisschop samen met de steden. Er verrezen in het Oversticht nieuwe bisschoppelijke kastelen, vaak in combinatie met landweren. De stad Deventer liet in samenwerking met de bisschop de zuidgrens van Salland beveiligen met een landweer om het grensgebied met Gelre te verdedigen. De Deventernaren bouwden, waarschijnlijk met bisschoppelijke toestemming, tevens eigen versterkingen in deze landweer, namelijk het Koershuis en de Swormertoren. De bisschop reorganiseerde in die tijd zowel de militaire als de administratieve structuur van de

50 Janssen 2014: de volgende alinea's bieden samenvattingen van de faseringen zoals Janssen deze in zijn artikel heeft gepubliceerd.
51 Zie paragraaf 3.2 voor de discussie over de palts van Zutphen.
52 Janssen 2014: 227-229.
53 Zie paragraaf 3.5 over de functie van een burggraaf.
54 Janssen 2014: 228-230.
55 Janssen 2014: 230-232.
56 Janssen noemt geen specifieke datering van de herbouw.
57 Janssen 2014: 232.
58 Janssen 2014: 232-237.

bisschoppelijke kastelen door het erfelijke burggraaf-borgmannensysteem te vervangen door een niet-erfelijk kastelein-huurlingensysteem. Meestal kreeg de kastelein een additionele functie als drost, maarschalk of rentmeester. De grotere kastelen zoals Arkelstein bij Bathmen en de Waardenborg bij Holten bestonden, voor zover bekend, uit een vierkante plattegrond met torens aan de buitenkant en gebouwen op het binnenplein.[59]

Kennislacunes
Hoewel er verschillende interessante studies naar Overstichtse kastelen zijn verschenen, is er tot op heden nog geen overkoepelende studie gepubliceerd die alle Overstichtse burchten behandelt. De meeste studies hebben betrekking op een deel van het Oversticht of, in het geval van Janssen, alleen op de bisschoppelijke kastelen in het hele Sticht. Met de huidige stand van kennis is het voor veel Overstichtse kastelen niet te doorgronden binnen welke sociale en politieke context ze tot stand zijn gekomen. De ruimtelijke en landschappelijke situering van deze burchten en hun relatie tot infrastructuur, nederzettingen en centrale plaatsen is daarbij tot dusverre niet of nauwelijks aan bod gekomen. Juist op deze punten proberen we in dit hoofdstuk en hoofdstuk 3 een aanvulling te geven.

2.3 Onderzoeksdoelen en vraagstelling

Het in dit hoofdstuk gepresenteerde onderzoek kent een drieledige doelstelling. In eerste plaats beoogt het in grote lijnen het laatmiddeleeuwse landschap van het Oversticht te reconstrueren op basis van bestaande paleogeografische, geomorgologische, bodemkundige, hydrologische, cartografische en historische bronnen. De gecreëerde kaartlagen vormen de basis voor de ruimtelijke analyse van de kastelen op territoriaal niveau.

In de tweede plaats heeft dit hoofdstuk als doel aan de hand van de bestaande archeologische, historisch-bouwkundige, historische en cartografische bronnen een overzicht van alle bekende kasteelterreinen en hun kenmerken in het Oversticht te bieden. Op basis hiervan kunnen kwantitatieve overzichten worden vervaardigd van onder meer de datering, verschijningsvormen, bouwmaterialen en bouwheren van de 134 kastelen, als ook de correlaties tussen deze verschillende kenmerken.[60] De verzamelde gegevens vormen belangrijke bouwstenen voor het in hoofdstuk 3 te formuleren integrale ontwikkelingsmodel voor de kastelen in het Oversticht.

In de derde plaats beoogt het in dit hoofdstuk beschreven onderzoek een beeld te geven van de landschappelijke situering van de kasteelterreinen op territoriaal niveau, waarbij zowel de fysisch-geografische ligging (geomorfologie, bodem) als de cultuurlandschappelijke ligging ten opzichte van wegen, waterlopen, grenzen, nederzettingen, vergaderplaatsen, domeinhoven, kerken en kloosters aan bod komen. Hiermee hopen we een scherper zicht te krijgen op de ruimtelijke samenhangen tussen kasteel en landschap en de regionale patronen binnen het Overstichtse kastelenlandschap. Deze gegevens zijn ook bouwstenen voor het in hoofdstuk 3 te presenteren ontwikkelingsmodel.

Om de gestelde doelen de bereiken is het eerst van belang om de samenstelling van de dataset te verantwoorden. Welke landschapsopbouw kende het Oversticht in de volle en late middeleeuwen op hoofdlijnen? (paragraaf 2.5 + uitvouwkaart) Welke (mogelijke) kasteelterreinen zijn op basis van archeologische, bouwhistorische, historische en cartografische bronnen vast te stellen binnen het territorium van het middeleeuwse Oversticht? (paragraaf 2.6 + catalogus). Vervolgens behandelen we het uiterlijk van de

59 Janssen 2014: 234-235.
60 De dataset geeft de stand van kennis weer op 9 september 2018. Door de langdurige droogte in de zomer van 2018 zijn op satellietfoto's door de amateurhistoricus Bert Terlouw veel interessante structuren ontdekt die nader moeten worden onderzocht, maar waarover nog geen duidelijkheid bestaat of het wel of niet kasteelterreinen zijn. Deze sites zijn daarom nog niet meegenomen in de inventarisatie. Dit geldt ook voor het onderzoek naar Burgvoort in Zuidlaren.

kastelen. Welke morfologische en chronologische kenmerken hadden deze kastelen in de volle en late middeleeuwen? Met welke bouwmaterialen werden de kastelen gebouwd en hoe werden ze gefundeerd? En wie waren de bouwheren? (paragraaf 2.6 + catalogus). Daarna wordt de relatie tussen de kastelen en het natuurlijke landschap onderzocht. Welke verbanden zijn aantoonbaar tussen de ligging van de kastelen ten opzichte van de bodem, geomorfologie en waterlopen? En welke regionale differentiatie is waarneembaar in het verspreidingspatroon van de kastelen ten opzichte van het fysieke landschap? (paragraaf 2.7 + uitvouwkaart). Tot slot bespreken we de relatie tussen de kastelen en het cultuurlandschap. Hoe zag het middeleeuwse verkeersnetwerk eruit en welke verbanden kunnen worden gelegd tussen de ligging van kastelen en routes? (paragraaf 2.8 + uitvouwkaart). Is er een relatie aantoonbaar tussen kastelen en 'centrale plaatsen', namelijk middeleeuwse vergaderplaatsen, domeinhoven, kerken en kloosters? (paragraaf 2.9 + uitvouwkaart)

2.4 Bronnen en onderzoeksmethoden

Voor de reconstructie van het kastelenlandschap van het Oversticht zijn we aangewezen op bronnen uit verschillende disciplines, namelijk de archeologie, bouwhistorie, iconografie, geschiedenis, kunstgeschiedenis en landschapsgeschiedenis. Deze gegevens vormen de basis voor de op te stellen datasets. In het onderstaande worden de kwaliteit en kwantiteit van de Overstichtse bronnen per discipline besproken. Vervolgens wordt uiteengezet welke methoden zijn toegepast om tot een verantwoorde reconstructie te komen.

Bronnen

Archeologische bronnen

Van de 134 bekende kasteelterreinen in het Oversticht zijn er 40 archeologisch onderzocht, dat wil zeggen ongeveer dertig procent. Dat is gebeurd op uiteenlopende wijze. In sommige gevallen zijn terreinen grootschalig opgegraven, in andere gevallen zijn slechts delen bestudeerd door het graven van proefsleuven of het verrichten van booronderzoek en/of geofysisch onderzoek. Archeologen voerden vooral vóór de jaren negentig grootschalige opgravingen uit waarbij zij als doel hadden de hoofdburcht te documenteren.[61] Zij kenden in hun documentatie niet of nauwelijks vondstnummers aan de sporen toe, waardoor we weinig inzicht hebben in de datering van de gevonden sporen.

De Leidse archeoloog Jan H. Holwerda (1873-1951) verrichte in 1916 de eerste grootschalige kasteelopgraving in ons gebied, namelijk van de Hunenborg bij Volthe.[62] In deze periode bevond de Nederlandse archeologie zich nog in de pioniersfase, zowel op methodologisch als theoretisch gebied. Holwerda beschikte bijvoorbeeld nog niet over de middelen om de aangetroffen sporen en vondsten in een bredere context te plaatsen en interpreteerde de site daarom naar onze huidige maatstaven niet correct.

61 Holwerda 1917; Hulshoff 1964; Hulshoff 1965; Hulshoff 1966; Hulshoff 1968; Hulshoff 1970. De opgraving naar Coevorden van Renaud is niet eens uitgewerkt.
62 Holwerda 1917.

Figuur 2.1: Theepauze tijdens de opgraving naar de Hunenborg in 1916 met, vanaf linksaf gezien, de archeoloog Holwerda, Ter Kuile (historicus en lid van de Oudheidkamer Twente), Blijdenstein (lid van de Oudheidkamer Twente), de vrouw van Holwerda, Van Deinse (lid van de Oudheidkamer Twente) en de hond.

Figuur 2.2: Het graafwerk werd tijdens de opgraving van de Hunenborg in 1916 verricht door arbeiders.

Behalve deze vroege opgraving zijn tot aan ongeveer 1960 geen opgravingen meer verricht naar Overstichtse kastelen. Hulshoff wist echter in samenwerking met de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis (NJBG) in de jaren zestig en zeventig vier grootschalige archeologische onderzoeken uit te voeren, namelijk Den Dam, Weleveld, Olidam en Grimberg.[63] Hij voerde deze opgraving uit in het kader van een zomerkamp voor de jeugdige leden van de NJBG. De opgravingsdocumentatie is echter matig en er zijn slechts enkele veldtekeningen bewaard gebleven. Hulshoff, die verantwoordelijk was voor de officiële verslaglegging, heeft de onderzoeken summier uitgewerkt en publiceerde vooral zijn interpretaties over de architectuur en het vondstmateriaal, maar besteedde nauwelijks aandacht aan de uitwerking van de waarnemingen waarop hij zijn interpretaties baseerde.

Van de campagnes met betrekking tot kasteel Coevorden, die onder leiding van Renaud zijn uitgevoerd in de jaren zestig, zijn wel veel veldtekeningen bewaard gebleven. De relaties tussen vondsten en grondsporen zijn ook in dit geval nauwelijks gedocumenteerd op de veldtekeningen. Tot een uitgebreide rapportage van de archeologische resultaten is het nooit gekomen. Dit geldt ook voor het door de archeoloog Waterbolk opgegraven kasteel de Gronenburg en het door de archeoloog Van Giffen opgegraven kasteel De Waterburcht.[64] Beide onderzoekers hebben weliswaar korte verslagen gepubliceerd maar kwamen niet toe aan een uitgebreide archeologische rapportage. Enkele veldtekeningen van de opgraving naar de Waterburcht zijn zelfs verdwenen.

Het uitgebreide onderzoek naar terreinen Zernike, Huis Hengelo, de Waardenborg, Werkeren, Elba, de Kranenburg en de Kuinderburchten is wel goed gedocumenteerd.[65] De verslagen van deze opgravingen bieden dan ook de meeste inzichten in de ontwikkeling en opzet van de Overstichtse kastelen. In het geval van kasteel Gerner was er weliswaar sprake van een grootschalige opgraving, maar vonden de archeologen vooral sporen van de opvolger van deze burcht.[66] Op de terreinen van Ter Molen en Bevervoorde zijn tevens grootschalige opgravingen verricht, maar daar vonden de opgravers geen restanten van een kasteel dat met zekerheid van vóór 1450 dateerde.[67]

De hoofdburchten van vier terreinen zijn succesvol geofysisch onderzocht. Het gaat om de kastelen Arkelstein, Buckhorst, Selwerd en de Waterburcht.[68] Helaas hebben de onderzoekers die zich hiermee bezighielden hun gegevens niet of in beperkte mate getoetst zodat zij weinig uitspraken konden doen over de fasering en functies van de gevonden structuren.

De kleinere opgravingen leverden wisselende resultaten op. Zo was het onderzoek naar de Klinkenberg redelijk succesvol, aangezien de archeologen op basis van de verzamelde gegevens belangrijke uitspraken konden doen over de gebruiksduur en het gebruikte bouwmateriaal.[69] Dat geldt ook voor het proefsleuvenonderzoek naar Diepenheim-II, waar Renaud globaal de verschijningsvorm en datering van de oudste hoofdburcht kon vaststellen.[70] De opgravingen naar Twickel, Eerde en Duivelshof leverden tevens inzichten op over middeleeuwse delen van deze sites.[71] Dat kan niet worden gezegd voor het onderzoek naar Borgbarchien, Vollenhove, Hondeborg te Zenderen, Hölterhof en Wolfsbarge, aangezien bij het onderzoek weinig middeleeuwse sporen van deze kastelen werden gevonden.[72] Bij de opgravingen naar de Blankenborg en de Slingeborg vond men het kasteel niet eens.[73]

63 Hulshoff 1964a; Hulshoff 1964b; Hulshoff 1965; Hulshoff 1966a; Hulshoff 1966b; Hulshoff 1970.
64 Anonimus 1966; Anonimus 1967; Spiekhout 2013; de opgraving naar de Gronenburg was tot voor kort niet gepubliceerd.
65 Wieringa & Helfrich 2010; Janssen & Verlinde 1977; Clevis 2005; Kortekaas 1994; Klomp 2008; Klomp 2009; Van Doesburg & De Boer 2001.
66 Verlinde & Van Beek 1976; Verlinde & Van Beek 1977; Verlinde & Van Beek 1978.
67 Verlinde 1999: 179-182; Verlinde 1996: 155.
68 Bartels *et al.* 2007; Warning & Jordanov 2010; Exaltus & Orbons 1995; Van Vilsteren 1989.
69 Van Doesburg 2002.
70 Renaud 1962.
71 Van Dalfsen 2011; Scholte Lubberink 2002; Scholte Lubberink 2006.
72 Van Doesburg 2002; Scholte Lubberink 2013; Renaud 1969; ARCHIS wng nr. 402613; Groenendijk 1986.
73 Coops 1969; ARCHIS wng nr. 402617.

Drie terreinen zijn uitsluitend onderzocht door middel van boringen. Dat leverde voor de Schulenborg belangrijke inzichten op over het uiterlijk van het kasteel. Voor het terrein Ramele konden de archeologen de aard en omvang van het grachtenstelsel bepalen.[74] Behalve deze onderzoeken zijn in geval van sommige sites ook verschillende niet-archeologische graafwerkzaamheden uitgevoerd waarbij toch archeologische waarnemingen zijn gedaan. Dit is het geval bij het Cortinghuis, de Schulenborg, de Schultinkhof en Wilderink.[75]

Uit het voorgaande blijkt dat onze archeologische kennis en beeldvorming over de Overstichtse kastelen steunt op onderzoeken van wisselende kwaliteit en omvang. De verslagen ervan verschaffen vooral informatie over de verschijningsvorm van de hoofdburcht, veel minder over de voorburcht en de omliggende defensiewerken en bijgebouwen. Gelukkig konden we door bestudering van het AHN 2 in veel gevallen alsnog inzicht verkrijgen in de ruimtelijke indeling van de structuren die rondom de hoofdburcht lagen. Zo blijkt dat Arkelstein met een stelsel van tenminste drie wallen en grachten werd omgeven, waarvan een deel nog zichtbaar is op het AHN2. Het Bolwerk bij Noordlaren maakt deel uit van een landweer van meer dan 2 kilometer lang, en ook de Koohorst stond mogelijk in verbinding met zo'n landweer. We konden tevens waarnemen dat de Waterburcht afbuigende grachten heeft die waarschijnlijk een tot nu toe onbekend voorburchtterrein omsloten. Het stelsel van wallen en grachten van borg Brammelo en de mogelijke voorburcht van dit kasteel zijn ook goed zichtbaar op het AHN2.

Bouwhistorische bronnen

Hoewel de Nederlandse kastelenkunde sterk gefundeerd is op de bouwhistorie, is juist het bouwhistorisch onderzoek naar kastelen ondervertegenwoordigd in het Oversticht. Dat komt vooral omdat veel middeleeuwse burchten in latere perioden zijn opgenomen in nieuwbouw of zijn gesloopt en vervolgens overbouwd. Als een kasteel buiten gebruik raakte werd veelal in de daaropvolgende eeuwen het nog bruikbare bouwmateriaal weggehaald. Vaak is bij ruilverkavelingen dan het overgebleven reliëf – te denken valt aan de wallen, grachten en de kasteeleilanden – ook nog eens geëgaliseerd ten behoeve van de landbouw.

Het is door deze ontwikkeling dat we slechts bij een gering aantal kastelen nog overblijfselen aantreffen van opgaand middeleeuwse muurwerk. Alleen bij Bentheim, Lage, Echten, Nijenhuis-Wijhe, Rechteren, Ter Hansouwe en Coevorden blijkt dit aanwezig. Van de laatste twee kastelen is het niet eens zeker of het om middeleeuwse bouwdelen gaat. Bentheim en Lage zijn nooit aan een grondig bouwhistorisch onderzoek onderworpen.

Iconografische bronnen

Soms konden we een indruk van middeleeuwse bouwfasen verkrijgen door bestudering van iconografische bronnen. Van veel adellijke huizen zijn namelijk in de eerste helft van de achttiende eeuw zogenoemde kasteelportretten vervaardigd.[76] Deze tekeningen kunnen een waardevolle bron van informatie vormen, omdat middeleeuwse delen soms nog zichtbaar zijn op de tekening. Toch moet voorzichtig worden omgegaan met zulke bronnen, want niet elke kunstenaar tekende of schilderde even accuraat.[77] We maken in de catalogus vooral gebruik van het werk van Cornelis Pronk en Abraham de Haen uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Deze kunstenaars worden door kenners als betrouwbaar gezien.[78] De kunstenaar Jacobus Stellingwerf was ook zeer actief op dit front, maar de historische accuratesse in zijn werk is in vele gevallen twijfelachtig.[79] In totaal konden we op achttien tekeningen mogelijke middeleeuwse gebouwsporen identificeren.

74 Wng nr. 427292 Deze beschrijving staat alleen in ARCHIS en is niet opgenomen in een RAAP rapport. Omdat de resultaten voor slechts een klein publiek toegankelijk zijn wordt in de catalogus veel aandacht besteed aan de waarnemingen; Van Doesburg *et al.* 2009.
75 Mulock Houwer 1921; Eshuis 1950; Olde Meierink 1980: 185-186; ARCHIS wng nr. 24475.
76 Beelaerts van Blokland & Dumas 2005: 52.
77 Beelaerts van Blokland & Dumas 2005: 55.
78 Gevers & A.J. Mensema 1995: 50.
79 Gevers & Mensema 1995: 52; Beelaerts van Blokland & Dumas 2005: 56.

Figuur 2.3: Schets gemaakt door Abraham de Haen van het huis de Ansen op 4 juli 1732.

Figuur 2.4: Tekening vanuit het binnenplein van kasteel Vollenhove, vervaardigd door Cornelis Pronk naar een tekening van Abraham de Haen. Datering 1730.

Historische bronnen

Voor het bestuderen van de geschiedenis van de kastelen, de territoriale ontwikkeling van het Oversticht, de kastelenpolitiek van de bisschoppen van Utrecht, en het ontleden van de positie en visies van andere kastelenbouwers zijn we voor een belangrijk deel aangewezen op geschreven bronnen. Voorbeelden zijn vermeldingen in oorkonden, stadsrekeningen, leenprotocollen en kronieken. Uit ons onderzoek blijkt dat 118 van de 134 kasteelterreinen in deze schriftelijke bronnen voorkomen. Veelal gaat het om een korte vermelding van een kasteel, maar ook uitgebreidere vermeldingen komen voor waarin de eigenaar, context, functie en soms zelfs de landschappelijke situering zijn beschreven. De historische bronnen die betrekking hebben op de bisschoppelijke kastelen ná 1350 zijn verreweg het talrijkst en kwalitatief het beste. Te denken valt aan aanstellingsbrieven, kameraarsrekeningen, kroniekberichten, inventarissen en bouwrekeningen.[80]

De bovengenoemde bronnen variëren sterk in betrouwbaarheid en bruikbaarheid. Het beleid van de Utrechtse bisschoppen ten aanzien van hun kasteelpolitiek in het Oversticht komt het duidelijkst naar voren in oorkonden. Daarom zijn alle gepubliceerde oorkonden of regesten daarvan die betrekking hebben op het Oversticht doorgenomen. Voor het Gorecht en Drenthe kon de periode tot 1405 het Oorkondenboek van Groningen en Drenthe (OGD) worden ingezien op de website Cartago. Voor Salland en Twente is voor de periode tot 1350 het Oorkondenboek Overijssel (OBO) van Ter Kuile (dat eigenlijk geen oorkonden zijn maar regesten daarvan) en de ongepubliceerde opvolger, Overijsselse oorkonden (OO), voor de tijd tot 1450 gebruikt. [81] Deze regesten zijn veelal slechts beknopte samenvattingen van oorkonden. Daarom verwijzen we naar de volledige oorkonde en veelal niet naar het werk van Ter Kuile. Behalve deze oorkondenboeken zijn ook de regesten van het huisarchief van Almelo (RHA) en de driedelige serie Zwolse regesten (ZR) doorgenomen, welke beide de gehele onderzoeksperiode beslaan.[82] Deze regesten zijn in tegenstelling tot het OBO en het OO veel volledige. Vooral de laatste serie levert belangrijke aanvullingen op Ter Kuile's oorkondeboeken. In principe zijn in de bovenstaande bronnenpublicaties het merendeel van de eerder uitgegeven oorkonden- en regestboeken meegenomen, zoals Racers *Overysselsche Gedenkstukken*, het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* en de serie *Tijdrekenkundig register op het Oud Provinciaal Archief van Overijssel*.[83]

Vanuit historisch oogpunt is het uiteraard belangrijk om meer originele akten nader te bestuderen, aangezien de regesten niet altijd de volledige lading van de inhoud dekken en er niet altijd een volledige druk of vertaling beschikbaar is. Het paste echter niet binnen het tijdsbestek van dit onderzoek om zulk gedetailleerd en tijdrovend historisch bronnenonderzoek te doen, aangezien dit een veel uitgebreidere historische studie zou vereisen. Bovendien nemen we aan dat in bovenstaande verzameling charters en regesten het overgrote deel van de beschikbare schriftelijke gegevens over ons studiegebied zijn vastgelegd. Dergelijke bronnen geven vooral weer hoe de bisschop zijn kastelen wilde inzetten in het Oversticht.

Een ander brontype dat veel voor ons doel oplevert is het genre van de stadsrekeningen. Deze bronnen zijn vanaf 1337 voor Deventer bewaard en vanaf 1399 voor Zwolle.[84] Vooral de Deventer kameraarsrekeningen bevatten veel informatie over de politieke context van die periode, zo ook over kastelen. Het voordeel van deze bronnen is dat ze feitelijke informatie bevatten van kostenuitgaven van de stad. De relevante kostenposten kunnen in verschillende categorieën worden ingedeeld. In eerste instantie hebben de kameraars kosten genoteerd die betrekking hebben op het diplomatieke verkeer, namelijk het zenden van bodes met brieven en vertegenwoordigers naar vergaderingen. Soms heeft een kameraar kort beschreven over welke politieke kwestie dit diplomatiek contact betrekking had. In tweede

80 Zie bijvoorbeeld Hulshoff 1954; Bartels *et al* 2007; Janssen 2009.
81 Het *Oorkondenboek Groningen en Drenthe* is te raadplegen op www.cartago.nl, de zesdelige serie *Oorkondenboek van Overijssel 797-1350*; *Ter Kuile 1963*; *Ter Kuile 1964*; *Ter Kuile 1966*; *Ter Kuile 1967*; *Ter Kuile 1968*; *Ter Kuile 1969* en het ongepubliceerde vervolg *Overijsselse oorkonden 1350-1450,* bestaande uit drie delen (OBO I t/m VI, OO I t/m IIb) dat zich bevindt in de bibliotheek op het Historisch Centrum Overijssel.
82 Bordewijk & De Raat 1993; Berkenvelder 1980; Berkenvelder 1983; Berkenvelder 1986.
83 Alsnog gebruikt in dit proefschrift: Racer 1782; Racer 1787; Racer 1793; Van Doorninck 1874.
84 Van Doornink 1888; Elte & Berkenvelder 1970.

instantie hebben diverse kameraars kosten opgenomen betreffende gewapende conflicten. Onder deze categorie vallen de uitgaven voor de bouw van verdedigingswerken, het zenden van soldaten, levensmiddelen, gereedschap, bouwmateriaal en wapentuig.

Hoewel deze rekeningen dus feitelijke informatie weergeven over gebeurtenissen waaraan de kameraars geld hebben uitgegeven, moeten we voorzichtig zijn met het gebruiken daarvan. Veelal zijn de beschrijvingen zo beknopt dat het zonder achtergrondkennis van de periode niet mogelijk is om deze in bredere context te plaatsen. Een probleem is verder dat de gebeurtenissen vaak verspreid staan over diverse rubrieken. Er waren namelijk vanaf 1345 in Deventer twee kameraars actief die elk hun eigen boekhouding bijhielden en de kostenposten ook nog eens in verschillende rubrieken onderbrachten.[85] Het kan dus goed zijn dat de eerste kameraar bij de rubriek 'Vor Ridinghe' melding maakt van bodeverkeer over de zaak van een zekere edelman, maar dat we pas in de rekening van de tweede kameraar van het betreffende jaar onder de rubriek 'Van Alrehande Zaken' lezen dat deze zekere edelman bezig was met kasteelbouwwerkzaamheden die Deventernaren als dreigend beschouwden.

Voor de Zwolse kameraarsrekeningen gelden ook voornoemde kanttekeningen. Deze maandrekeningen zijn niet allemaal voor elk jaar bewaard gebleven. Wel hebben de kameraars van de maandrekeningen van elk jaar later korte samenvattende overzichten gemaakt, de zogenoemde jaarrekeningen.[86] In verhouding tot de Deventer kameraarsrekeningen zijn de Zwolse maandrekeningen en vooral de jaarrekeningen veel beknopter.

Behalve oorkonden en stadsrekeningen vinden we ook informatie over kastelen in verhalende bronnen. Verreweg de belangrijkste verhalende bron voor de twaalfde eeuw en het eerste kwart van de dertiende eeuw is de *Quedam Narracio* ofwel de *Narracio*. Deze Latijnse tekst is geschreven door een anonieme, vermoedelijk Friese, schrijver tussen 31 oktober 1232 en 26/27 juli 1233.[87] Hoewel de *Narracio* vanuit de bisschoppelijke partij is opgesteld, geeft deze bron bij zorgvuldige en kritische beschouwing veel relevante informatie over de toenmalige kastelenpolitiek van de bisschoppen voor een periode waarvoor nauwelijks oorkonden overgeleverd zijn.

Voor de veertiende eeuw kunnen we gebruik maken van een andere verhalende bron, namelijk de *Croniken van den Stichte Utrecht ende van Hollant*. De auteur Johannes de Beke schreef dit werk kort na 1346.[88] Daarna hebben meerdere anonieme schrijvers de kroniek voorgezet. Het gedeelte over de periode 1346 tot 1393 is door de zogenoemde Vermeerderaar geschreven. Daarna hebben diverse andere anonieme schrijvers kortere bijdragen aan de tekst geleverd tot aan de tijd tot 1417.[89] Dit laatste deel staat bekend als 'Het Vervolg'.[90] Daarin vinden we ook veel relevante informatie over Overstichtse kastelen. Anders dan bij de *Quedam Narracio* kunnen vele vermeldingen hieruit worden vergeleken met andere kronieken en oorkonden, zodat een goed beeld kan worden gevormd over de betrouwbaarheid van de schrijvers. Daaruit blijkt overigens dat Beke en zijn opvolgers lang niet altijd nauwkeurig zijn in hun beschrijvingen over kastelen.[91]

Aanvullend op deze twee belangrijke verhalende teksten zijn er ook enkele die een minder overkoepelend karakter hebben en alleen spreken over één of enkele gebeurtenissen met betrekking tot één of enkele kastelen. Deze bronnen worden in de betreffende catalogustekst besproken.[92] We moeten ons bij het gebruik van verhalende bronnen realiseren dat de informatie minder betrouwbaar is dan die in de oorkonden en de kameraarsrekeningen. Niet alleen telt mee dat kroniekschrijvers zelf vaak partijdig waren, ook moeten we bedenken dat zij vaak gebruik maakten van oudere secundaire of tertiaire bronnen om hun verhaal aan te vullen. Dit overschrijven heeft vaak tot onnauwkeurigheden geleid.[93]

85 De Meyer 1968: XI-XII.
86 Elte & Berkenvelder 1970: 199.
87 Van Rij 1989: IV-XI.
88 Bruch 1982: VII.
89 Bruch 1982: VIII.
90 Bruch 1982: LVIII, LIX.
91 Zie in de catalogus 'Blankeweer', 'Eerde', 'Saterslo', 'Voorst', 'Ter Molen', 'Laar'.
92 Nass 2006; Winkelmann 1864; Jansen & Janse 1991; Jamar & Van Kalveen 2005.
93 Een mooi voorbeeld van deze onnauwkeurigheden zijn de beschrijvingen over de verwoesting

Cartografische bronnen

Voor de precieze lokalisering van de kastelen, de analyse van de landschappelijke situering en voor het onderzoeken van de relatie met politieke grenzen, historische nederzettingen, historische wegen en waterlopen, infrastructuur en centrale plaatsen zijn goede cartografische bronnen onmisbaar. Uit de middeleeuwen zelf zijn geen kaarten van het Oversticht bewaard gebleven. We zijn daarom aangewezen op het gebruik van historische kaarten uit de zestiende tot en met twintigste eeuw. Deze kunnen van grote waarde zijn omdat de topografie op deze kaarten tal van relicten van de voorafgaande middeleeuwse situatie toont. Kasteelterreinen, grachtenstelsels, interregionale routes, nederzettingskernen, verkavelingspatronen en toponiemen kennen vaak een sterke continuïteit, waardoor een retrospectieve reconstructie van de laatmiddeleeuwse situatie kansrijk is. Uiteraard dient wel kritisch met de desbetreffende kaarten te worden omgegaan, want er moet altijd rekening worden gehouden met de mogelijkheid van tussentijdse dynamiek. In tabel 2.1 staat het overzicht van de cartografische bronnen die bij het vervaardigen van catalogus en database gebruikt zijn.

Kaart	Datering	Kaartbladen
Christiaan 'sGrooten Madrileense atlas	1592	n.v.t.
Bartoldus Wicheringe	1616	n.v.t.
Cornelis Pijnacker	1634	n.v.t.
Nicolaas Ten Have	1650	n.v.t.
Nicolaus Visscher van Groningen	1680-1690	n.v.t.
Topografisch-militaire Kaart 1:50000	1850-1864	6-8, 11-13, 15-18, 20-23, 26-29, 32-35, 39-41
Geomorfologische kaart van Alterra geraadpleegd	geraadpleegd op 11-03-2016	online; n.v.t.
Palaeogeographical maps of the Netherlands	geraadpleegd op 11-03-2016	online; n.v.t.
Bodemkaart	geraadpleegd op 11-03-2016	online; n.v.t.
AHN 2	geraadpleegd op 11-03-2016	online; n.v.t.

Tabel 2.1. Overzicht van de geraadpleegde cartografische bronnen.

Onderzoeksmethoden

Samenstelling catalogus en database

Om de Overstichtse kasteelterreinen te inventariseren hebben we in eerste instantie bestaande overzichten, databases en catalogi doorzocht. Daarbij is dankbaar gebruik gemaakt van het Kastelenlexicon van de Nederlandse Kastelenstichting (NKS).[94] In dit lexicon hebben medewerkers van de NKS voor alle Nederlandse kastelen per burcht de bestaande historische, archeologische, bouwhistorische en iconografische kennis samengevat. De door de Nederlandse Kastelenstichting gehanteerde kasteeldefinitie is echter op andere criteria gebaseerd dan onze werkdefinitie en is daarom voor dit onderzoek niet volledig dekkend. De lexiconbeschrijvingen die wel aan onze criteria voldoen, bevatten overigens niet altijd alle informatie. Dat komt vooral omdat sommige beschrijvingen nog niet voltooid of vernieuwd zijn.

Behalve het Kastelenlexicon is het archeologische datasysteem van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), het zogenoemde Archis II, geraadpleegd. Deze online database geeft in principe alle archeologische waarnemingen en beschermde monumenten weer van heel Nederland. Archis II heeft als pluspunt dat verwijzingen naar publicaties over het

van de kastelen Eerde, Laar, Ter Molen en -waarschijnlijk onterecht- Gerner. Zie de catalogus over deze kastelen.

94 https://www.kastelen.nl/start-kastelenlexicon-nederland.php.

betreffende object zijn opgenomen in de beschrijving. Soms konden deze publicaties direct online worden ingezien via de functie Live-LINK van Archis II. Gedurende de loop van dit promotieonderzoek ging de RCE over op de nieuwe software Archis III en was Archis II met de achterliggende bestanden in Live-Link niet meer toegankelijk.[95] Hoewel de RCE in Archis III ook veel data heeft verwerkt, is deze dataset (nog) niet zo volledig als Archis II. Daarom hebben we voor elk terrein aanvullend het datasysteem DANS-easy doorzocht, omdat hier de meest recentste archeologische rapporten uit de commerciële archeologie te vinden zijn die niet altijd staan vermeld in Archis III.

Onmisbaar voor de inventarisatie zijn overzichtspublicaties waarin alle bekende havezaten en andere huizen van stand zijn beschreven, zoals die van Bos *et al.* in Drenthe en van Gevers en Mensema in Overijssel.[96] Omdat een deel van de havezaten is voortgekomen uit een adellijk stamkasteel, kan door het bestuderen van deze boeken een overzicht worden verkregen van de huizen die een mogelijke middeleeuwse ouderdom hebben. Daarnaast bieden de beschrijvingen veel informatie over vooral de stand van historische kennis over deze huizen en hun bewoners.

Tot slot zijn de hiervoor behandelde historische bronnen doorgenomen om vast te stellen of er melding wordt gemaakt van kastelen die niet in voornoemde databestanden worden genoemd maar wel onder de werkdefinitie van kasteel vallen. Dit resulteerde eveneens nieuwe terreinen op zoals Mastenbroek-Ludiken, Mastenbroek- Bertold, Wezenberg en Westenrode.

De inventarisatie leverde in totaal 134 terreinen op. De volgende stap was om al deze terreinen in een catalogus en in een database te ordenen. Het verschil tussen deze twee datasets is dat de catalogus bestaat uit beschrijvingen van de bestaande kennis over de terreinen, terwijl in de database deze kennis op dusdanige wijze is verwerkt dat deze geschikt is voor statistische en ruimtelijke analyses. De catalogus bestaat voor elk kasteel en mogelijk kasteel uit een beschrijving waarin eerst voor elke site een korte introductie van de landschappelijke situering en de tegenwoordige terreingesteldheid wordt gegeven. Daarop volgt een administratief gedeelte waarin de coördinaten, naam, toponiem en gemeente staan vermeld. Dit gedeelte wordt gevolgd door een deel waarin de stand van kennis over archeologie, bouwgeschiedenis, iconografie en geschiedenis per discipline worden beschreven. Tot slot worden in het gedeelte 'datering' de oudste bekende datering en de einddatering gegeven.

Na de vervaardiging van de catalogus zijn diverse kenmerken van de terreinen verwerkt in een Excel-database (bijlage 2.1). Elke Excel-rij begint eerst met de naam en de coördinaten van de site. Vervolgens is er met 'ja' of 'nee' aangegeven of er archeologische, bouwhistorische, iconografische of historische bronnen beschikbaar zijn over de site. Zo kan inzicht worden verkregen in de kwantiteit van de bronnen. Daarna is de eerst bekende eigenaar ingevuld, gevolgd door de oudst bekende datering en – indien we te maken hebben met een site van een adellijke familie die zich naar haar bezit heeft genoemd – de oudste vermelding van deze familie. Aansluitend volgt een classificatie van de site als kasteel of mogelijk kasteel op basis van onze werkdefinitie. Daaropvolgend wordt, indien dit kan worden bepaald, de hoofdfunctie van het kasteel vermeld. In het aansluitende gedeelte worden de architectuurvormen besproken, gevolgd door een gedeelte waarin de waargenomen bouwmaterialen staan opgesomd. Tevens wordt de ligging van site beschreven met betrekking tot de terreinvorm (geomorfologie) en de samenstelling van de bodem. Tot slot wordt aangegeven of de kastelen ook een stelsel met meervoudige wallen en grachten hadden.

Landschapsreconstructie

Het doel van de landschapsreconstructie was om bij benadering een voor het Oversticht vlakdekkende kaart te maken waarop de verschillende hoofdlijnen van zowel het natuurlijke

95 https://archis.cultureelerfgoed.nl/#/login.
96 Gevers & Mensema 1983; Gevers & Mensema 1995; Gevers *et al.* 2004; Bos *et al.* 1989; Formsma *et al.* 1973; Von Bruch 1962.

landschap als het cultuurlandschap rond 1400 zijn weergegeven. De resultaten van deze landschapsreconstructie zijn weergegeven in de uitvouwkaart achter in dit boek, die is gemaakt met medewerking van de landschapshistorica Van den Wittenboer.

Betreffende het natuurlijke landschap reconstrueren we de verschillende landschapstypen die de mate van toegankelijkheid van een gebied bepaalden, zoals stuwwallen, dekzandruggen, broekgebieden, hoogvenen en rivierduinen. Deze landschapstypen kunnen het best worden onderscheiden op paleogeografische kaarten, geomorfologische overzichts- en detailkaarten en bodemkaarten. Het is niet ons doel om hierbij tot een hoge mate van detail te komen, maar veel meer om de grotere landschappelijke eenheden en de natuurlijke waterlopen in beeld te brengen, waaronder de talrijke *wetlands* die indertijd in Noordoost-Nederland voorkwamen in de vorm van beekdalen, broekgebieden, zeggenmoerassen en hoogveengebieden. Zulke gebieden vormden tot ver in de volle middeleeuwen onontgonnen en nauwelijks te doorkruisen barrières voor het doorgaande verkeer. Daardoor hadden ze een belangrijke formatieve invloed op het toenmalige doorgaande wegenpatroon, inclusief de meest geschikte doorgaande passages door deze natte gebieden. Daarnaast besteden we aandacht aan de ligging van de waterlopen, aangezien deze juist van belang zijn voor de ontsluiting van gebieden.

Het cultuurlandschap is gereconstrueerd aan de hand van cartografische en historische bronnen. Daarvoor zijn naast de reeds besproken geschreven bronnen veel zestiende- en zeventiende-eeuwse manuscriptkaarten gebruikt die retrospectief kunnen worden geïnterpreteerd.[97] Op deze wijze is in combinatie met historische bronnen een reconstructie gemaakt van het routenetwerk rond 1400 en de ligging van diverse centrale plaatsen zoals steden, vergaderplaatsen, domeinhoven, parochiekerken en kloosters.

Veel van bovengenoemde cartografische en aardkundige bronnen zijn op een schaalniveau van 1:25.000 of zelfs 1:50.000 beschikbaar. Voor reconstructies op lokaal detailniveau is aanvullend onderzoek op het terrein van grondboringen, AHN-analyse, toponymisch onderzoek en veldkartering noodzakelijk.

2.5 Landschapsopbouw van het Oversticht tijdens de volle en late middeleeuwen

Inleiding

Het Oversticht bestond rond 1400 uit een gebied van ruim 6500 kilometer^2 dat grofweg de hele huidige provincies Drenthe en Overijssel omvatte en een gebied rondom de huidige stad Groningen (Gorecht). Dit territorium kende geen natuurlijke landschappelijke grens, maar was het resultaat van politieke ontwikkelingen vanaf de elfde eeuw (zie figuur 2.5, paragraaf 3.2 en de uitvouwkaart). Binnen deze grenzen liggen verschillende landschapstypen waarvan in de middeleeuwen maar een beperkt gebied geschikt was voor bewoning, te weten de hogere Pleistocene delen van het landschap. Deze plekken werden omsloten door uitgestrekte venen en moerasbossen die pas in de nieuwe tijd zijn ontgonnen. De middeleeuwse mens moest dus leven met een beperkte toegankelijkheid van het landschap om de hindernissen zoals moerasbossen zoveel mogelijk te vermijden.

97 Zie bronvermelding 'Kaarten'.

Figuur 2.5: De situering van het Oversticht ten opzichte van andere vorstdommen in de late middeleeuwen.

In deze paragraaf proberen we op grote lijnen dit natuurlijke landschap te reconstrueren. Zo kunnen we in een later stadium analyseren hoe de kastelen ten opzichte hiervan lagen. Als uitgangspunt is het jaar 1400 genomen, aangezien het voor die periode mogelijk is een relatief betrouwbare reconstructie van het toenmalige fysieke landschap te maken. Het resultaat daarvan is de uitvouwkaart. Deze dient als basis voor een eerste grove territoriale analyse van de kastelen in relatie tot de ruimte. Tussen het ontstaan en de situatie omstreeks 1400 is het natuurlijke landschap overigens aan veel verandering onderhevig geweest. Zo zijn broekbossen ontgonnen en is als gevolge daarvan de waterhuishouding veranderd, zoals in de deelstudies van de Hunenborg (hoofdstuk 4) en Zuidwest-Twente (hoofdstuk 5) zal blijken. De uitvouwkaart is een hulpmiddel om de langetermijnontwikkeling van het Overstichtse kastelenlandschap te schetsen en moet niet zonder de context uit de hoofdstukken 2 en 3 en de catalogus worden geïnterpreteerd.

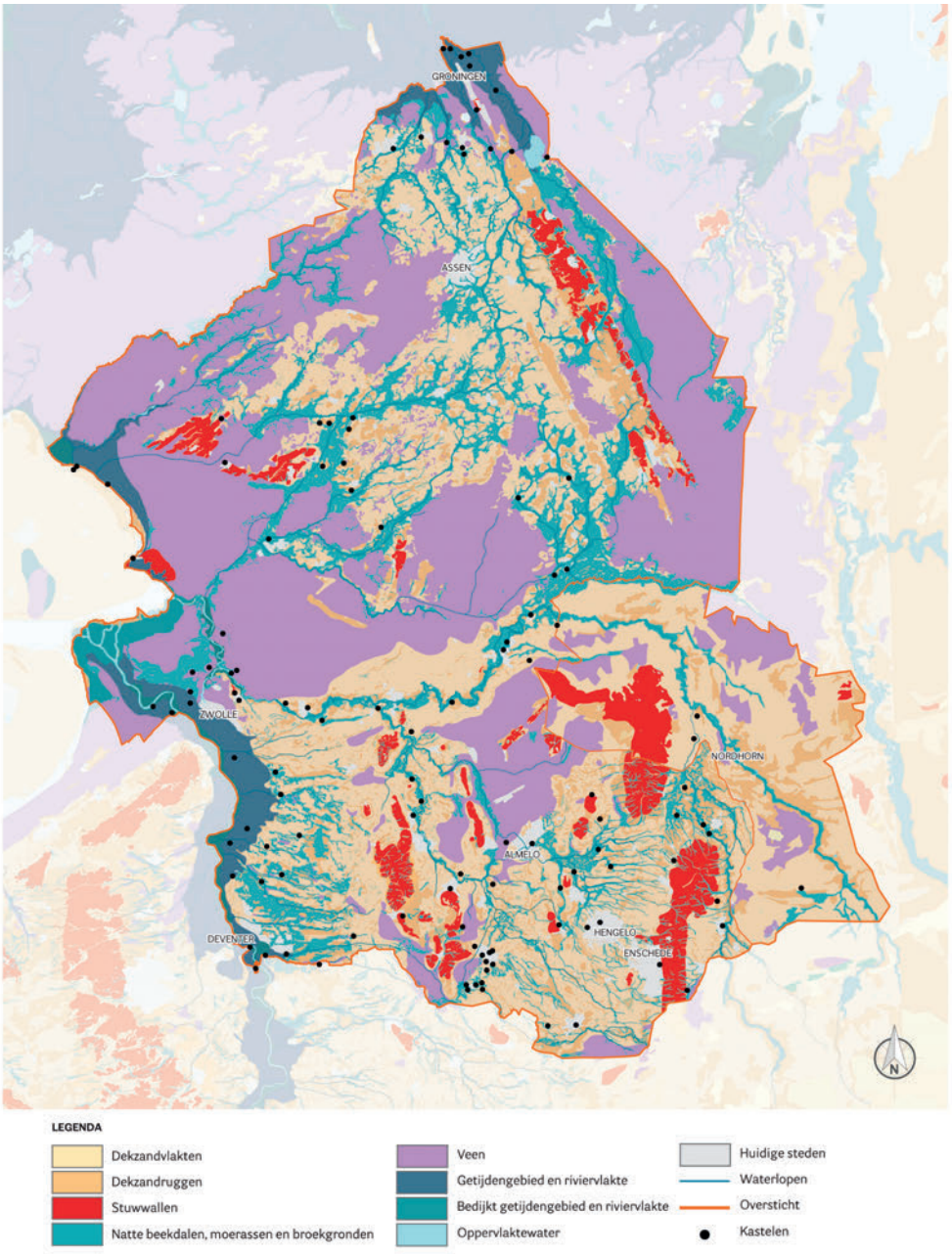
Voor de bestudering van de toentertijd daar voorkomende natuurlijke landschappen gebruiken we de serie paleogeografische kaarten die voor heel Nederland zijn gemaakt door de fysisch geograaf Peter Vos op basis van boorgegevens, fysisch-geografische kaarten en hoogtemetingen. De voor dit onderzoek relevante kaartbeelden zijn die van de periode 800 na Chr. en 1500 na Chr.[98] Hoewel deze kaarten niet zijn gemaakt voor interpretaties op lokaal niveau en op dat schaalniveau ook niet altijd even nauwkeurig zijn, zijn ze voor het in dit hoofdstuk centraal staande territoriale schaalniveau bij uitstek geschikt. Ze geven namelijk duidelijk aan welke gebieden in de volle en late middeleeuwen bewoonbaar en toegankelijk waren en welke tot de wildernis konden worden gerekend. Om die reden vormen deze kaarten van Vos een belangrijk fundament voor deze paragraaf en de landschapsreconstructiekaart van het Oversticht in de late middeleeuwen (zie uitvouwkaart).

Toen de bisschop in de elfde eeuw de graafschappen Drenthe, Salland en mogelijk ook Twente verkreeg, bestonden grote delen van dit gebied uit wildernis. Door Vos is deze eenheid aangeduid met de verzamelnaam 'veengebied'. Bij nadere beschouwing kenden deze, op de kaart zeer uniform bruin gekleurde wildernissen, een rijk gevarieerd palet aan verschillende soorten *wetlands*, waaronder beek- en rivierdalen, broekgebieden, zeggenmoerassen, vliergebieden en hoogveengebieden. Deze vormden niet alleen belangrijke barrières voor doorgaand verkeer, maar waren tevens de gebieden waar de bisschop op basis van het door de Duitse koning aan hem geschonken *ius forestense* belangrijke rechten kon doen gelden. Dit foreestrecht was een koninklijk voorrecht (regaal) dat betrekking had op het onbeheerd goed, waaronder de wildernis werd verstaan maar ook stromend water, wind en wilde dieren.[99] Deze veenwildernissen vormden op tal van plekken een natuurlijke grenszone tussen vanouds bewoonde regio's. Regalia waren in essentie eigendom van de koning, maar hij schonk gaande de middeleeuwen veel van deze rechten aan de onder hem ressorterende adellijke personen en geestelijke instellingen.[100]

Een eerste blik op deze paleogeografische kaarten én op de moderne geomorfologische en bodemkaarten maakt duidelijk dat het Oversticht in een zestal fysisch-geografische hoofdlandschappen kan worden onderverdeeld, te weten: A. Stuwwal- en smeltwaterlandschappen; B. Keileem- en dekzandlandschappen; C. Beekdal- en broeklandschappen; D. Rivierenlandschappen; E. Hoogveenlandschappen; F. Getijdelandschappen (figuur 2.6). Het grootste deel van het land dat in het middeleeuwse Oversticht geschikt was voor bewoning en akkerbouw had een pleistocene oorsprong. Dit zijn de eenheden die op de kaarten van Vos enigszins verwarrend worden aangeduid met pleistoceen en glaciaal. Zoals bekend maken de diverse glacialen (ijstijden) onderdeel uit van het Pleistoceen. De door Vos gekarteerde eenheden bestaan voor een belangrijk deel uit dekzand- en keileemlandschappen (eenheid Pleistoceen) en stuwwal- en

98 Vos, P., in voorbereiding. Palaeogeographical maps of the Netherlands, Chapter 2: Compilation of the Holocene palaeogeographical maps of the Netherlands. Utrecht. Op [03-11-2016] gedownload van www.archeologieinnederland.nl.
99 Wever 2016b: 20.
100 Wever 2016.

smeltwaterlandschappen (eenheid glaciaal).[101] De hogere delen van het pleistocene landschap zijn reeds vanaf de vroege prehistorie gebruikt als woonplaats.

Figuur 2.6: Vereenvoudigde landschapstypenkaart met daarop de in dit proefschrift besproken sites. Zie de uitvouwkaart voor een gedetailleerder beeld.

101 In de reconstructiekaart is ervoor gekozen om de door Vos gebruikte legenda-eenheden te vervangen door een uitgebreidere beschrijving. Zo is 'glaciaal' vervangen door het stuwwallandschap en 'pleistoceen' door dekzandlandschap.

Ter hoogte van de stad Groningen en langs de kust van de voormalige Zuiderzee heeft de zee invloed gehad op het landschap. Daarbij moet worden aangetekend dat volgens de huidige inzichten de hoeveelheid veengronden ter plekke van de Zuiderzee tot in de twaalfde-dertiende eeuw groter is geweest dan de kaarten van Vos aanduiden. Het huidige Noordwest-Overijssel ter hoogte van Kuinre was rond het jaar 1000 nog binnenland, namelijk een oeverzone van een riviersysteem.[102] Rond het einde van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw ontstond de Zuiderzee. De golven zorgden voor veel landsafslag, waardoor de huidige grens van Noordwest-Overijssel een kustlijn werd.

Ten slotte is er nog het rivierenlandschap van de IJssel, waarlangs in de middeleeuwen de Hanzesteden Zwolle, Kampen en Deventer lagen. De toenmalige IJssel – die op onderdelen een enigszins andere loop had dan de huidige IJssel – vormde ook een belangrijke scheidinglijn voor het middeleeuwse Sticht. Het Oversticht is – op Kampen en Buckhorst na – het gebied dat ten noorden en oosten van de IJssel lag en het Nedersticht het gebied dat ten westen van de IJssel lag. We bespreken hieronder in het kort de belangrijkste kenmerken van deze zes hoofdlandschappen.

A: Stuwwal en smeltwaterlandschappen – De stuwwallen in het Drentse deel van het Oversticht zijn in de voorlaatste ijstijd (Saalien) ontstaan en bestaan uit verschillende parallel aan elkaar gesitueerde kaarsrechte keileemruggen, waarvan vroeger werd gedacht dat het om stuwwallen ging. Tegenwoordig worden ze echter aangeduid als zogenoemde '*megaflutes*', ontstaan door toedoen van een snel stromende ijsstroom binnen een relatief traag bewegende landijskap.[103] Het gaat om de Hondsrug en de evenwijdig daaraan gelegen kleinere Rolder-, Zeijen-, en Tynaarlorug. In het zuidwesten van Drenthe en in Salland en Twente komen daarentegen wel talrijke stuwwallen voor. Zo vindt men op de grens van Salland en Twente de Sallandse heuvelrug en in Noordoost-Twente de stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal. De meeste van deze stuwwallen zijn gevormd als zijmorenes van grote gletsjertongen in de laatste fase van Saalien.[104] In deze periode breidde het landijs zich uit over een vlakte van vlechtende rivieren, waardoor heel Noord-Nederland onder een dik pakket landijs lag. Dit ijspakket vloeide via landtongen uit in Oost-Nederland, waardoor diepe glaciale tongbekkens, zoals het IJsselbekken, ontstonden. Aan de flanken van de tongbekkens werd het materiaal juist opgestuwd.[105] De Noordoost-Twentse stuwwallen bij Ootmarsum en Oldenzaal zijn op dergelijke wijze ontstaan, want zij zijn gestuwd door het glaciale tongbekken van Nordhorn. Het landijs heeft echter deze stuwwal deels verplaatst, waardoor ter hoogte van Enschede een grondmorenerug is ontstaan.[106] Alle stuwwallen in Salland en Twente zijn na hun vorming overreden door het landijs, met als gevolg dat op de plek waar het ijs de ondergrond raakt grondmorene is afgezet. Tijdens dit proces zijn druppelvormige lage stuwwallen, zogenoemde drumlins, gevormd met een noord-zuid oriëntatie. De stuwwallen zijn na het afsmelten van het landijs aan erosie onderhevig geweest. Daardoor zijn aan de flanken van de stuwwallen diepe erosiedalen gevormd en delen van de stuwwal op andere plekken afgezet, bijvoorbeeld in de vorm van smeltwaterterassen.[107]

Behalve de glaciale afzettingen vinden we in het Oversticht veel afzettingen die zijn gevormd in de laatste ijstijd, het zogenoemde Weichselien, als gevolg van sneeuwsmeltwater en wind. Het landijs bereikte in deze periode Nederland niet, maar er was wel sprake van periglaciale omstandigheden.[108] Toen in het Vroeg-Weichselien sneeuw smolt, liet dit diepe sporen na in het landschap aangezien het water niet in de bodem kon wegzakken als gevolg van de permafrost. Zo ontstonden aan de voet van de stuwwal zogenoemde fluvioglaciale puinwaaiers en hellingafzettingen en werden vooral bekkens opgevuld met erosiemateriaal.[109]

102 Mol 2011: 52-54.
103 Bregman & Smit: 97-98.
104 De Mulder 2003: 201; Bregman & Smit 2012: 110.
105 Maas: 2.
106 Maas: 2.
107 Maas: 3.
108 De Mulder 2003: 206.
109 Maas: 3.

B: Keileem- en dekzandlandschappen – Deze landschappen vormen de ondergrond voor een groot deel van het Oversticht. In Drenthe komen zowel keileemlandschappen als dekzandlandschappen voor, in Salland en Twente overheerst het dekzandlandschap. Hoewel Spek in zijn dissertatie uitvoerig de verschillen tussen beide heeft aangetoond op het terrein van de prehistorische en vroegmiddeleeuwse locatiekeuze, hebben we dit onderscheid bij dit kastelenonderzoek niet benadrukt.[110] Het keileemlandschap van Drenthe is ontstaan onder de ijskap van de voorlaatste ijstijd (Saalien) en bestaat uit een moeilijk doorlatende laag van leem, zand en grind. Dit landschap domineert op de grondmoreneruggen van het Hondsrugsysteem. Het dekzandlandschap is tot stand gekomen in de laatste ijstijd (Weichselien) toen onze streken afwisselend veranderden in een toendra en een poolwoestijn.[111] In de laatstgenoemde hoedanigheid vonden grootschalige verstuivingen van lokaal en regionaal zand plaats die grote delen van het landschap overdekten met een dikke laag matig fijn zand: het zogenaamde dekzand. Deze afzettingen domineren in de zuidwestelijke helft van Drenthe en grote delen van Salland en Twente. Ze hebben in vergelijking met het meer vlakke en grootschaliger keileemlandschap een kleinschaliger dekzandreliëf, bestaande uit dekzandruggen, dekzandlaagten en dekzandvlakten.

C: Beekdal- en broeklandschappen – In het zowel het stuwwal- als dekzandlandschap, afhankelijk van de geologische ligging, vinden we verschillende natuurlijke riviertjes, zoals de Hunze, de Drentse Aa, de Kuinder, de Beneden-Regge, de Slinge en de Vecht. Daarnaast komen vooral in Drenthe en Twente tal van kleinere beken voor in deze landschappen. Vanaf het begin van het Holoceen, toen de temperatuur steeg en het landschap steeds dichter begroeid raakte, werd ook de sedimentlast van de rivieren kleiner zodat ze een meanderend karakter kregen.[112] In de stroomdalen van voornoemde riviertjes en broekgebieden liggen natte zandgronden (beekeerdgronden, gooreerdgronden, veldpodzolgronden) en mesotrofe en eutrofe venen.[113] In met name Salland en Twente vinden we ook tal van dalvormige dekzandlaagten met een slechte afwatering waar geen natuurlijke riviertjes voorkwamen. Op dergelijke locaties ontstonden doorstroommoerassen: gebieden waar het water oppervlakkig of via de ondergrond geleidelijk aan afstroomde naar lager gelegen delen, vaak door broekbossen of door zeggeveenmoerassen. Ze werden geflankeerd door hooggelegen dekzandruggen en dekzandkoppen die vanaf de prehistorie reeds bewoningseilanden vormden.[114] Zuidwest-Twente, dat in hoofdstuk 5 wordt behandeld, kende van nature deels ook dergelijke doorstroommoerassen. Ze worden ofwel als broekgebieden (gebieden met een dichte broekbosvegetatie) ofwel als vlieren (gebieden met een meer open moerasvegetatie) aangeduid. Omstreeks 1400 blijkt de waterhuishouding echter sterk te zijn aangepast door menselijk ingrijpen. Met name in Twente kwamen rond het jaar 800 zeer uitgestrekte broekgebieden voor, onder meer in de omgeving van Markelo, Diepenheim en Goor. Tegenwoordig vinden we ter plekke van deze vroegere doorstroommoerassen vrijwel altijd gegraven waterlopen. Zowel het afwateringssysteem als ook de veenbedekking waren in het middeleeuwse Oversticht zeer dynamische fenomenen. Dat komt enerzijds door grootschalige veenontginningen waardoor oude beekdalen als gevolg van oxidatie en klink onder het veen vandaan konden komen en opnieuw een functie kregen, anderzijds omdat de mens in de volle en late middeleeuwen veel kunstmatige watergangen heeft gegraven in zowel beekdalen als afvoerloze laagten, waardoor tal van afwateringssystemen ingrijpend veranderd zijn. Hoewel we in onze kaart deze ontwikkelingen zoveel mogelijk verwerkt hebben op basis van de beschikbare informatie, kan het kaartpatroon bij nadere analyse zonder twijfel nog verder verbeterd worden. Binnen het tijdsbestek van het hier gepresenteerde promotieonderzoek was een meer uitgebreide analyse van het laatmiddeleeuwse waterlopenstelsel op territoriaal niveau helaas niet mogelijk, maar wel op regionaal en lokaal niveau (zie de hoofdstukken 4 en 5).

110 Spek 2004a & 2004b: hoofdstukken 4, 12 en 17.
111 De Mulder 2003: 207.
112 Maas: 7.
113 Maas: 7.
114 Maas: 7.

Figuur 2.7: Olieverfschilderij van een moeras gemaakt door Anton Mauve rond 1885-1888. In de middeleeuwen zullen grote delen van het Oversticht er zo uit hebben gezien.

D: Rivierenlandschappen – In het zuidwestelijke deel van het Oversticht treffen we een rivierlandschap aan, bestaande uit rivierzanden en rivierkleigronden. De IJssel, de Dinkel en een deel van de benedenloop van de Vecht zijn oude pleistocene rivieren, die worden geflankeerd door rivierterrassen met talrijke paleogeulen van een vlechtend riviersysteem. Op deze plekken komen ook talrijke rivierduinen voor die vanaf de prehistorie belangrijk zijn geweest voor bewoning en transport.[115] Een mooi voorbeeld is de keten van rivierduinen en dekzandruggen direct ten noorden van de Vecht. Op basis van archeologische vondsten en opgravingen is bekend dat deze al vanaf de vroege prehistorie in gebruik is geweest en mogelijk ook al als een belangrijke oost-west corridor door de uitgestrekte venen ten noorden en zuiden daarvan heeft gediend.[116] Bij de uitmondingen van de rivieren richting de zee vinden we de kenmerkende stroomruggen en deltavorming, waarvan het Kampereiland een goed voorbeeld van is.[117]

E: Hoogveenlandschappen – Grote delen van het Oversticht waren in de volle middeleeuwen bedekt met uitgestrekte oligotrofe venen of hoogvenen. Bekende voorbeelden waren in Drenthe het Oostermoer (Bourtangermoor), het Hogeveen en de woldgebieden van Noord- en Zuidwest-Drenthe.[118] In Twente waren dit bijvoorbeeld de venen rond Dedemsvaart, het Vriezenveen, de Engbertsdijksvenen en het Aamsveen. De in de loop van het Holoceen gevormde venen groeiden vaak metershoog boven hun omgeving uit en bereikten, afhankelijk van de ligging, dikten van drie tot acht meter. Dit was een overwegend open landschap van veenmossen, heide en andere hoogveenplanten, met alleen aan de randen een wat dichtere begroeiing met berken of dennen. Tot ver in de middeleeuwen waren deze hoogveencomplexen uiterst moeilijk begaanbaar. Alleen via de veenriviertjes konden mensen deze gebieden binnendringen. Door de venen zelf kon lokaal, zoals op het tracé tussen Zuidwolde (Dr.) en Ommen (Ov.), een route worden gevolgd in het zomerhalfjaar. De reiziger benutte dan de zandruggen en zandkoppen die boven het veen uitstaken.

115 Maas: 9.
116 Neefjes *et al*. 2011: 56-61.
117 Haartsen & Harten 2010: 114-115.
118 Spek 2004: 220-227.

Vanaf de elfde en twaalfde eeuw zijn de hoogvenen in de kop van Overijssel (omgeving Wieden en Weerribben) als ook die van de woldstreken van Noord- en Zuidwest-Drenthe op grote schaal ontgonnen tot landbouwgrond. Hierbij ontstonden uitgestrekte middeleeuwse agrarische veenontginningen met hun kenmerkende opstrekkende verkaveling en langgerekte wegdorpen.[119] Hoewel ook die gebieden in de winter heel lastig begaanbaar waren, konden deze nieuwe ontginningsgebieden in de tijd van de middeleeuwse kastelen vaak wel degelijk over land worden doorkruist in bepaalde maanden van het jaar.

F: Getijdenlandschappen – Het laatste fysisch-geografische hoofdlandschap van het Oversticht dat we willen bespreken is dat van het getijdenlandschap. Dit kwam in de latere middeleeuwen alleen in de kop van Drenthe (benedenlopen Hunze, Drentsche Aa, Eelderdiep en Peizerdiep) en in de IJsseldelta (omgeving Kampen) voor. De invloed van de zee was in de diep uitgesleten benedenloop van de eerstgenoemde riviertjes in Noord-Drenthe als eerste merkbaar. Hier ontmoetten zoet beekwater van het Drents Plateau en zout en brak zeewater uit de Waddenzee elkaar.[120] Nadat in de kop van Drenthe de bovengenoemde veenontginningen hadden plaatsgevonden, daalde het maaiveld vanwege klink en oxidatie van het veen al heel snel, waarna vanaf de twaalfde eeuw overstromingen plaatsvonden in deze gebieden.[121] Ze veranderden daarbij in een getijdengebied. Een soortgelijk proces trad op in Noordwest-Overijssel, waar de oprukkende Zuiderzee vanaf de twaalfde en dertiende eeuw aanzienlijke delen van het latere kustgebied tussen Blokzijl en Lemmer overstroomde. Op dezelfde wijze werd vanaf de twaalfde eeuw de delta van het Kampereiland gevormd.[122]

Landschapsreconstructiekaart van het Oversticht rond 1450
Op basis van de zojuist besproken landschapsindeling is een kaart vervaardigd waarop de zes landschapstypen zijn weergegeven (zie uitvouwkaart).[123] Deze kaart geeft de situatie weer zoals deze naar verwachting rond 1400 zal zijn geweest. Een deel van het middeleeuwse landschap, vooral ten noorden van de IJssel en bij Mastenbroek, was toen al ontgonnen en in gebruik. Veel broekbossen waren in deze tijd ook al omgezet in grasland. Toch lagen in het Oversticht nog veel hoogveenpakketten die de mate van toegankelijkheid sterk beïnvloedden. In de volgende paragrafen zullen op deze kaart verschillende elementen van het middeleeuwse cultuurlandschap worden geprojecteerd.

2.6 De kastelen: overzicht van hun datering, verschijningsvormen, bouwmaterialen en bouwheren

Inleiding
In totaal konden we 134 kasteelterreinen in het Oversticht aantonen die voldoen aan de in hoofdstuk 1 opgestelde criteria (figuur 2.6). Daarvan voldoen 78 aan onze werkdefinitie van kasteel. Voor de overige 56 terreinen bestaat geen zekerheid, maar een sterk vermoeden dat het kastelen waren. Dat we voor deze laatste categorie niet konden vaststellen of het om een kasteel ging, heeft vooral te maken met de kwaliteit en kwantiteit van de beschikbare bronnen. In deze paragraaf worden de belangrijkste kenmerken van de kastelen en mogelijke kastelen onderzocht, namelijk de aanleg en gebruiksduur, de verschijningsvorm, de gebruikte bouwmaterialen, de funderingswijze en de eigenaren. Het uiteindelijke doel is om op basis van deze observaties uitspraken te kunnen doen met betrekking over de samenhangen tussen de diverse kasteelkenmerken en de chronologische ontwikkeling daarvan.

119 Zomer 2016.
120 De Mulder 2003: 220.
121 Zomer 2016: 231-276.
122 De Mulder 2003: 229.
123 Deze landschapskaart is door Shera van den Witteboer gemaakt in opdracht van het Kenniscentrum Landschap.

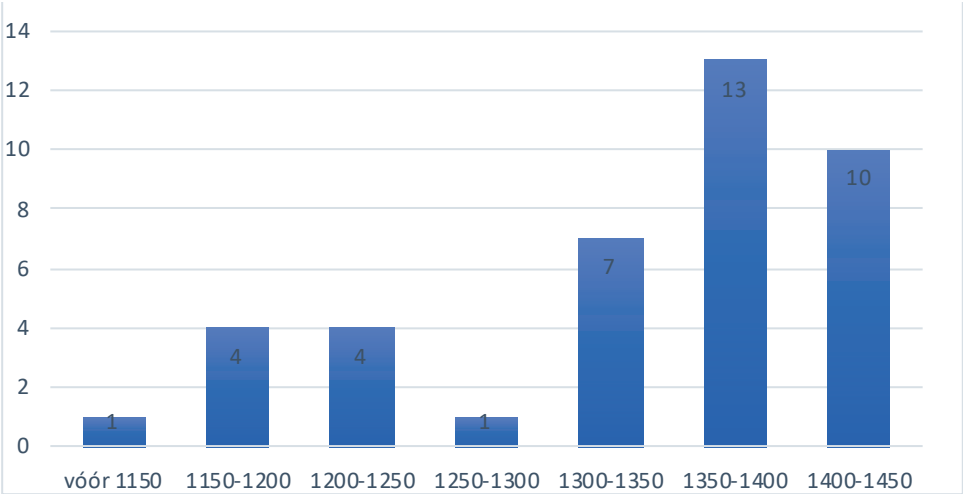
Aanleg en gebruiksduur

Voordat we de diverse eigenschappen van de kasteelterreinen nader onder de loep nemen, is het van belang een overzicht te krijgen van de datering, dat wil zeggen van het moment van aanleg, de periode van gebruik en het moment van buiten gebruik raken van de onderzochte kastelen. Deze data zijn van groot belang voor de latere analyses van de chronologische ontwikkeling van locatiekeuze, verschijningsvorm, eigenaar en functies van de Overstichtse kastelen.

Aanleg

De scherpste dateringen betreffende aanleg en gebruiksduur zijn verkregen op basis van archeologisch onderzoek. Bouwhistorisch onderzoek kon tevens inzicht opleveren over de gebruiksduur, maar daarbij is het de vraag of de nog bestaande gebouwen ook de oudste fase vertegenwoordigen. Soms konden terreinen worden gedateerd aan de hand van geschreven bronnen als daarin vermeld staat wanneer een kasteel is gebouwd of wanneer het versterkingsrecht werd verleend. In totaal konden we voor 41 kastelen aan de hand van deze verschillende bronnen vaststellen wanneer ze zijn gebouwd.

Als we de bouwdatum van de kastelen met een bekende begindatering uitzetten in intervallen van vijftig jaar, valt op dat één site vóór 1100 is gebouwd, namelijk de Hunenborg bij Volthe in Twente (grafiek 2.1). Voor de periode 1100 en 1150 kan vooralsnog geen kastelenbouw worden aangetoond, maar tussen 1150 en 1200 zijn de kastelen Diepenheim-II, Kuinre-I, Vollenhove en Zernike verrezen. Tussen 1200 en 1250 zijn dan de kastelen Glimmen-I, Hardenberg-I, de Klinkenberg en Mitspete tot stand gekomen. Voorst-III is aangelegd tussen 1250 en 1300. In de daaropvolgende vijftig jaar nam de kastelenbouw sterk toe, want toen werden Arkelstein, Dorth, Elba, Gramsbergen, de Hondeborg, Rechteren en Stellingwerf opgetrokken. Deze stijging zette zich door tussen 1350 en 1400 met de bouw van tien dateerbare kastelen, te weten Eerde, Hardenberg-II, Hulsvoorde, Kuinre-II, Westenrode, Haersolte, Mastenbroek-Ludiken, Mastenbroek-Bertold, Blokhuis Sateslo, Lambert Rethering, Waardenborg, Werkeren en Wezenberg. In de laatst door ons onderscheiden periode zijn verder nog Ammerckehorn, Blankeweer, Blankevoorde, het Bolwerk bij Deventer, Den Doorn, Eelde, Olidam, Peize-II, Singraven en de Swormertoren gebouwd tussen 1400 en 1450.

Grafiek 2.1: Overzicht van de bouwdatum van 40 dateerbare middeleeuwse kastelen in het Oversticht, ingedeeld in intervallen van 50 jaar. Van de overige 94 bekende kasteelterreinen in deze regio is niet precies bekend wanneer ze zijn gebouwd.

Bovengenoemde waarnemingen hebben betrekking op slechts 40 van de 134 terreinen. We hebben ook de andere terreinen proberen te dateren door daarvan de *terminus ante quem*, dat wil zeggen het moment waarop we voor het eerst een kasteel in de bronnen konden aantonen, te bepalen (tabel 2.2.). Veelal is het *terminus ante quem* gebaseerd op de eerste historische vermelding, hoewel het ook op bouwhistorische of archeologische bronnen gebaseerd kan zijn. Het is duidelijk dat gezien de beperkte bronnensituatie uit een dergelijke benadering geen zwaarwegende conclusies getrokken mogen worden. De kans is immers reëel dat diverse kastelen veel ouder zijn dan de datum waarop ze voor het eerst voorkomen in de bronnen. De grafiek levert dus vrijwel zeker een 'te jong' beeld op. Desondanks achten we het van nut deze analyse toch te maken, omdat hiermee ook een eerste idee kan worden gevormd over alle tot dusverre nog niet nauwkeurig gedateerde kastelen. Om een indruk te krijgen van de betrouwbaarheid hebben we vervolgens de resultaten van de *terminus ante quem* analyse vergeleken met de 40 kastelen waarvan de bouwdatum wel bekend is (tabel 2.2).

Vooral bij de mogelijke stamkastelen van de adel blijkt het lastig de bouwdatum vast te stellen, vanwege het gebrek aan adequate historische bronnen. Vaak kon het bestaan van adellijke families al sinds de volle middeleeuwen worden aangetoond, maar van hun huizen pas in de vijftiende eeuw. Veelal noemde een edelman zich naar zijn belangrijkste bezit, wat zou betekenen dat de eerste vermelding van een lid van een bepaalde adellijke familie ook het bewijs is voor een adellijke residentie op die plek.[124] Dit gebruik kwam in zwang vanaf de twaalfde eeuw.[125] Kasteel Almelo zou bijvoorbeeld al in 1157 kunnen hebben bestaan omdat er toen al een familie Van Almelo bestond, terwijl het kasteel zelf pas in 1272 voor het eerst wordt genoemd. Wanneer een site als Almelo 'verkasteeld' is, en in wat voor soort huis de familie dan vóór die tijd heeft gewoond, valt aan de hand van de huidige kennis niet te bepalen. Overigens komt het vanaf de veertiende eeuw ook voor dat een kasteel werd vernoemd naar de eigenaar. Zo kreeg bijvoorbeeld het kasteel Ter Molen op den duur de naam Schulenborg, aangezien de eigenaar Van Schulenborg heette.

naam kasteelterrein	***terminus ante quem* site**	***terminus ante quem* familie**
Almelo	1272	1157
Ammerckehoern	1405	n.v.t.
Ansen	1196	1196
Arkelstein	1347	n.v.t.
Batinge	1492	n.v.t.
Beerse	1476	1381
Bentheim	1143	n.v.t.
Bevervoorde	1505	1230
Blankenborg (Haaksbergen)	1377	n.v.t.
Blankenham	1418	n.v.t.
Blankenvoorde	1405	n.v.t.
Blankenweer	1400	n.v.t.
Bolwerk Deventer	1421/1422	n.v.t.
Bolwerk Noordlaren	?	n.v.t.
Borg Brammelo	?	n.v.t.
Borgbarchien	?	n.v.t.
Borgbeuningen	1613	1207
Borggreve	circa 1320	circa 1320
Boxbergen	1416	n.v.t.
Bredenhorst	1379	n.v.t.
Buckhorst	1213	1133

124 Gietman 2013: 40.
125 Noomen 2009: 28.

naam kasteelterrein	***terminus ante quem* site**	***terminus ante quem* familie**
Campherbeek	1595	1365
Coevorden	circa 1140	n.v.t.
Cortinghuis	circa 1336	<1382
Den Dam	circa 1503	1382
Diepenheim-I	1115	1105
Diepenheim-II	1177-1188	1177
Den Doorn	1480	n.v.t.
Dorth	1329	1329
Duivelshof	1382	1379
Duur	1348	1323
Echten	circa 1450	1262
Eelde	1405	n.v.t.
Eerde	1380	1334
Eese	1340	1264
Elba	circa 1300	n.v.t.
Elsen	1300-1350	n.v.t.
Enschede	1433	n.v.t.
Eschede	1531	n.v.t.
Gerner	1350	1263
Glimmen-I	1227	n.v.t.
Glimmen-II	?	?
Goor	circa 1178-1196	circa 1140
Gramsbergen	1336/1339	1385
Grimberg	1297	1303
Gronenburg	1242	n.v.t.
Haersolte	1366	1133
Hardenberg-I	1229	n.v.t.
Hardenberg-II	1362	n.v.t.
Heeckeren	1400	n.v.t.
Hemercamp	1378	n.v.t.
Hemmen	?	n.v.t.
Hengelo	1350	n.v.t.
Herinkhave	1530	1133
Hoenlo	1365	1230
Hölterhof	?	?
Hondeborg Weerselo	?	?
Hondeborg Z	1333	?
Hoykink	?	?
Hulsvoorde	1395	n.v.t.
Hunenborg	circa 1070	n.v.t.
Jodenkerkhof	?	?
Kevelham	1394	n.v.t.
Klencke	1482	1219
Klinkenberg	1239	n.v.t.
Koerhuis	1405	n.v.t.
Koohorst	1344	n.v.t.
Kranenburg	circa 1350	n.v.t.
Krijtenberg	1448	1439
Kuinre I	1197	n.v.t.
Kuinre II	circa 1375	n.v.t.
Laar (oud)	1380	?

naam kasteelterrein	***terminus ante quem* site**	***terminus ante quem* familie**
Lage	1270	n.v.t.
Lambert Rethering	1373	1373
Liewerdawinkel	1228	n.v.t.
Mastenbroek-Ludiken	1369	n.v.t.
Mastenbroek-Bertold	1368	n.v.t.
Mensinge	1480	n.v.t.
Mit/Nutspete	1231	n.v.t.
Munitio Threntonum	1339	n.v.t.
Neuenhaus	n.v.t.	n.v.t.
Nijenhuis-Wijhe	circa 1379	n.v.t.
Nijenhuis-Diepenheim	circa 1379	n.v.t.
Oldengaerde	1420/1435	n.v.t.
Oldenhave	circa 1379	1139
Olidam	circa 1400	n.v.t.
Peize	1251	circa 1177
Peize II	1400/1405	n.v.t.
Pekkedam	circa 1379	circa 1379
Ramele	?	?
Rechteren	1320	1326
Rhaan	1385	n.v.t.
Rutenberg	1328	1276
Saterslo	1361	1145
Saterslo blokhuis	1361	n.v.t.
Scherpenzeel	1313	1313
Schulenborg	1123	n.v.t.
Schultinchof	1395	n.v.t.
Selwerd	1357	1311
Singraven	1415	n.v.t.
Slingeborg	1399	n.v.t.
Steenwijk	1229	?
Stellingwerf	1309	n.v.t.
Stoevelaar	1379	1379
Swormertoren	1409	n.v.t.
Ten Clooster	1517	1341
Ter Hansouwe	1418	1376
Ter Molen	1378	n.v.t.
Terwee	1488	n.v.t.
Twickel	1389	n.v.t.
Venebrugge	1413	n.v.t.
Veste up der were	1357	n.v.t.
Vledderinge	1466	1227
Volenhove	circa 1165	n.v.t.
Voorst I	circa 1219/1227	1195
Voorst II	circa 1219/1227	1195
Voorst III	circa 1260/1280	1195
Vrydemahuys	1339	1339
Waardenborg	1378	n.v.t.
Warmelo	1415	1339
Waterburcht	1453	1392
Weldam	1379	1269
Weleveld	1353	1244

naam kasteelterrein	*terminus ante quem* site	*terminus ante quem* familie
Wesepe	?	?
Wezenberg	1365	1295
Werkeren	1367	n.v.t.
Westenrode	1365	1365
Wilderink	1500	?
Wittelte-II	?	n.v.t.
Wittesheuvel	?	?
Wolfsbarge	?	?
Yperenberg	1405	n.v.t.
Zernike	circa 1190	?
Zuthem	1521	1347

Tabel 2.2. De *terminus ante quem* voor de kastelen en de *terminus ante quem* voor de eerste vermelding van een adellijke familie die zich naar haar kasteel noemde (bisschoppelijke kastelen niet meegenomen). Soms zit er wel een hiaat van meer dan twee eeuwen tussen deze vermeldingen.

Een tweede kanttekening heeft betrekking op de bronnensituatie. Omdat er weinig archeologische data beschikbaar is om de oudste datum te bepalen, zijn de meeste oudste dateringen gebaseerd op geschreven bronnen die in de veertiende eeuw veel talrijker zijn overgeleverd dan in de eeuwen daarvoor.[126] Het kan dus zijn dat de toename van het aantal kastelen in de veertiende eeuw niet alleen het resultaat is van de kasteelontwikkeling, maar ook van de ontwikkeling van de middeleeuwse schriftcultuur.

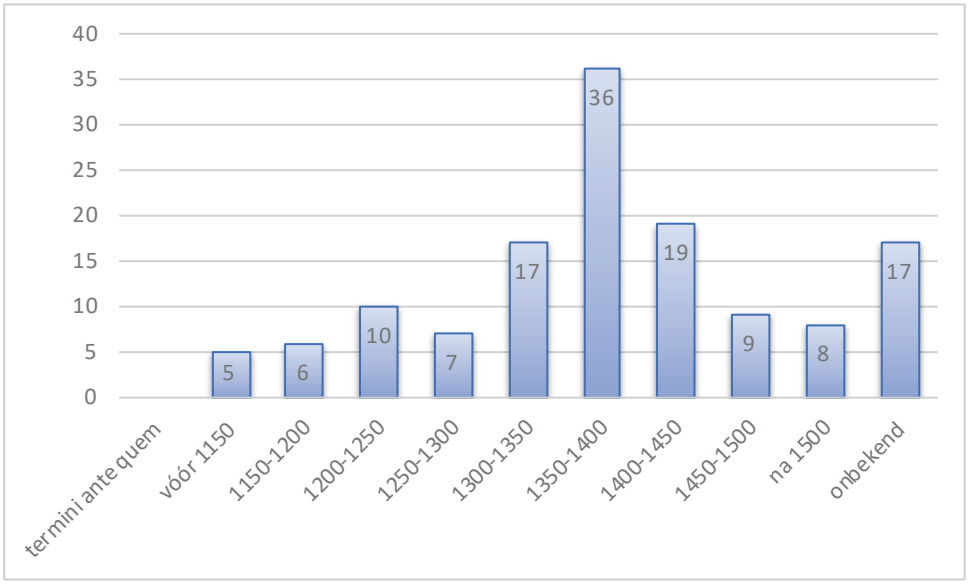
De resultaten van onze tweede analyse – dus op basis van vroegste vermelding in de bronnen – zijn verwerkt in de database. Vervolgens zijn ook deze *ante quem*-dateringen gecategoriseerd in klassen van vijftig jaar en weergegeven in een grafiek (grafiek 2.2.). Uit deze analyse blijkt dat terreinen ouder dan 1100 erg schaars zijn. Behalve voor de Hunenborg zijn namelijk geen andere terreinen bekend met een dergelijke datering. Daarna volgen tussen 1100 en 1150 Diepenheim-I, Schulenborg, Bentheim en Coevorden. Voor het tijdvak 1150 en 1200 neemt het aantal vroegst aangetoonde vermeldingen toe met zes, te weten Vollenhove, Diepenheim-II, Zernike, Ansen, Kuinre-I en Goor. Tussen 1200-1250 verdubbelt het aantal terreinen bijna, namelijk met Buckhorst, Glimmen-I, Voorst-I en -II, Liewerdawinkel, Steenwijk, Mitspete, Hardenberg-I, Klinkenberg en de Gronenburg. In de periode 1250-1300 is een afname waarneembaar, gedurende deze periode worden de kastelen Peize, Eese, Weldam, Lage, Almelo, Voorst-III en Grimberg voor het eerst vermeld.

Voor het tijdvak tussen 1300 en 1350 kunnen we het bestaan van zeventien terreinen aantonen, namelijk Elba, Stellingwerf, Scherpenzeel, Rechteren, Borggreve, Rutenberg, Dorth, Hondeberg te Zenderen, Eerde, Cortinghuis, *Munitio Threnthonum*, Vrydemahuis, Gramsbergen, Arkelstein, Elsen, Duur en Koohorst. De *termini ante quem* van verreweg de meeste terreinen dateren uit de periode 1350-1400, namelijk 35. Het gaat om Gerner, Hengelo, Kranenburg, Weleveld, Selwerd, Veste up der were, Saterslo, blokhuis Saterslo, Haersolte, Hardenberg-II, Hoenlo, Werkeren, Kuinre-II, Blankenborg, Hemercamp, Ter Molen, Waardenborg, Bredenhorst, Lambert Rethering, Mastenbroek-Ludiken, Mastenbroek-Bertold, Nijenhuis-Diepenheim en Nijenhuis-Wijhe, Laar, Oldenhave, Pekkedam, Duivelshof, Rhaan, Stoevelaar, Twickel, Kevelham, Hulsvoorde, Schultinchof, Slingeborg, Westenrode en Wezenberg.

Vanaf 1400 neemt het aantal oudst bekende dateringen af. We komen dan de eerste aanwijzingen tegen voor de terreinen Blankeweer, Heeckeren, Olidam, Ammerckehoern, Blankenvoorde, Eelde, Koerhuis, Yperenberg, Peize-II, Swormertoren, Venebrugge, Singraven, Warmelo, Boxbergen, Blankenham, Ter Hansouwe, Enschede, Oldengaerde en Krijtenberg. Zeventien terreinen konden we pas na 1450 met zekerheid aantonen en voor

126 Behalve dat er geleidelijk aan steeds meer oorkonden werden uitgevaardigd, beschikken we in de veertiende eeuw over de eerste kameraarsrekeningen en overzichten van het bisschoppelijk goederenbezit.

veertien terreinen was het onduidelijk hoe oud ze waren. Omdat de historische bronnen in de vijftiende eeuw rijkelijk vloeien, is de kans groot dat de geconstateerde afname van eerstvermeldingen daadwerkelijk een sterke terugloop in de aanleg van nieuwe burchten weerspiegelt.

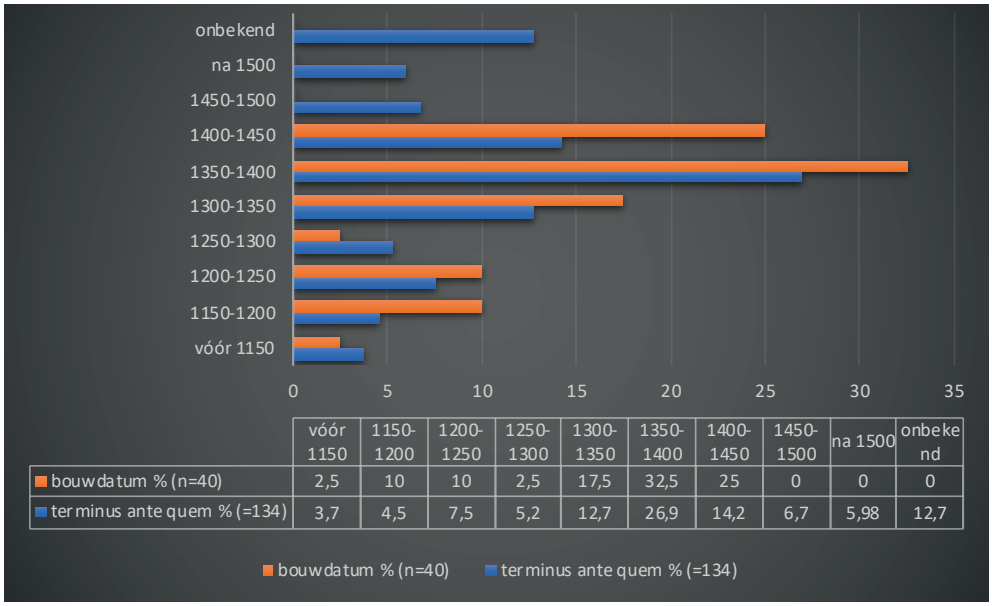
Grafiek 2.2: Overzicht van de vroegste historische vermeldingen of archeologische of bouwkundige dateringen van 117 middeleeuwse kasteelterreinen in het Oversticht, weergegeven in intervallen van vijftig jaar. Van de overige zeventien terreinen is geen datering bekend (n=134).

In vergelijking met de 40 terreinen waarvan we wel precies de datering weten, valt op dat de grafiek met de oudst bekende eerstvermeldingen weliswaar een verschil laat zien in percentages maar tegelijk ook een langetermijnontwikkeling toont waarin de toe- en afname van kastelenbouw nagenoeg gelijk is. Het enige verschil is dat er in de perioden 1150-1200 en 1200-1250 sprake is van een lichte toename bij de *terminus ante quem*-analyse en dat bij de kastelen waarvan de exacte bouwdatum van bekend is noch groei noch afname waarneembaar is.

De conclusie op basis van het voorafgaande is dat de eerste aanwijzingen voor kastelenbouw in het Oversticht uit de tweede helft van de elfde eeuw dateren; dat in de periode 1150 tot 1350 een gestage groei is opgetreden in het aantal nieuw gebouwde kastelen; dat zich in de tweede helft van de veertiende eeuw mogelijk een tijdelijke versnelling heeft afgetekend in de kasteelbouw en dat in de vijftiende en zestiende eeuw een afname in de nieuwbouw van kastelen te constateren valt.

Gebruiksduur

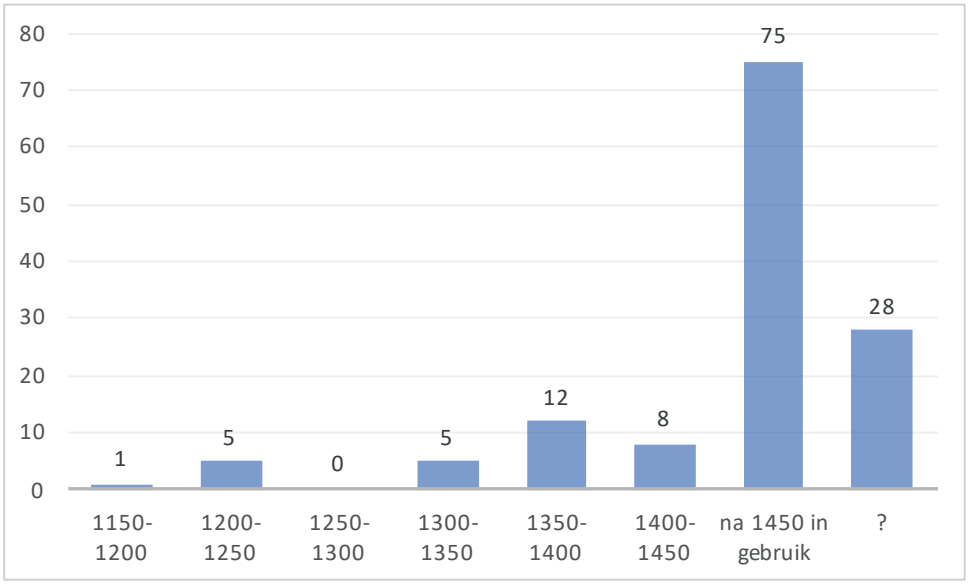
Behalve dat het vaststellen van de bouwdatum essentieel is, is het om meerdere redenen van belang om ook te weten hoe lang de kastelen in gebruik zijn geweest. Zo kan worden onderzocht of burchten met bepaalde kenmerken na een periode niet meer voorkwamen. Het vaststellen van de einddatering bleek eenvoudiger te zijn dan het vaststellen van de begindatering. Dit komt omdat veel kastelen nog lang na 1450 zijn gebruikt. Voor de kastelen die vóór 1450 uit gebruik zijn genomen kon ook veelal worden vastgesteld op basis van historische en archeologische bronnen wanneer dit is gebeurd.

	vóór 1150	1150-1200	1200-1250	1250-1300	1300-1350	1350-1400	1400-1450	1450-1500	na 1500	onbekend
bouwdatum % (n=40)	2,5	10	10	2,5	17,5	32,5	25	0	0	0
terminus ante quem % (=134)	3,7	4,5	7,5	5,2	12,7	26,9	14,2	6,7	5,98	12,7

Grafiek 2.3: Vergelijking tussen de terminus ante quem analyse met de analyse van de kastelen waarvan de bouwdatum wel bekend is. Hoewel de percentages fluctueren, blijft de langetermijnontwikkeling in toename en afname van kastelenbouw in de periode 1050-1450 nagenoeg hetzelfde.

Ten minste 75 terreinen zijn na 1450 in gebruik gebleven (grafiek 2.4). Veel kastelen bestaan zelfs nog steeds en zijn in de nieuwe tijd omgevormd in een buitenplaats. Voor 28 kasteelterreinen ontbraken bronnen om vast te stellen wanneer ze uit gebruik zijn geraakt. Toch konden we dit voor 30 terreinen wel redelijk nauwkeurig vaststellen. Dit gebeurde betreffende Diepenheim-I al vóór 1200 en in de gevallen van de Hunenborg, Schulenborg, Glimmen-I, Hardenberg-I en Liewerdawinkel tussen 1200 en 1250. De Klinkenberg werd tussen 1250-1300 opgegeven nadat de burcht slechts kort in gebruik was geweest. Voor het tijdvak 1300 en 1350 slaagde bisschop Gwijde van Avesnes er niet in om een kasteel in Stellingwerf te bouwen en werden Zernike en het Vrydemahuys verlaten. Vanaf 1350 tot 1400 raakten de Veste up der were, Voorst-III, Selwerd, Duur, Mastenbroek-Ludiken, Lambert Rethering en Wezenberg uit gebruik. Tevens werden Elba, Goor en Kuinre-I verlaten. De versterking Hulsvoorde mocht niet verder worden afgebouwd. Ammerckehoern, Blankevoorde, Blankeweer, Eelde en Peize-II zijn alle op last van een overeenkomst in 1405 afgebroken en de burcht Hardenberg-II raakte na 1407 uit gebruik.

Grafiek 2.4: Grafiek waarin is weergeven wanneer de Overstichtse kastelen uit gebruik raakten, verdeeld over intervallen van 50 jaar (n=134).

Wat zijn nu de redenen geweest waarom deze kastelen zijn verlaten? We kunnen, op de Gronenburg en het te bouwen kasteel in Stellingwerf na, deze vraag voor alle kastelen beantwoorden. De volgende scenario's zijn waargenomen:

1. verwoesting zonder herbouw of herstel;
2. verlies van functie;
3. sloop op last van een partij;
4. sloop na aankoop door een partij die hinder van het kasteel ondervond;
5. erosie.

(1) Verwoesting zonder herbouw of herstel van een kasteel – Een deel van de besproken Overstichtse kastelen heeft minstens één belegering meegemaakt. Veelal weten we dat een kasteel is belegerd omdat dit is vermeld in historische bronnen; soms zijn er ook archeologische bewijzen voor aan te dragen. Na de belegering kwam het vaak voor dat de kastelen werden hersteld of herbouwd, zoals in het geval van de Schulenborg, Ter Molen, Coevorden, Hoenlo en Goor. Toch zijn er ook kastelen geweest waar de verwoesting definitief het einde betekende van het bouwwerk, namelijk betreffende Diepenheim-I, Elba, Klinkeberg, Glimmen-I (in aanbouw), Wezenberg, Cortinghuis, Vrydemahuis, Duur en Lambert Rethering (in aanbouw).

(2) Verlies van functie – Een tweede waargenomen scenario is dat een kasteel in ongebruik raakte omdat zijn functie niet meer paste binnen het gevoerde beleid. Dit lot ondergingen de bisschoppelijke kastelen Schulenborg, Goor, Hardenberg-I, Hardenberg-II en waarschijnlijk ook de Hunenborg. We kunnen uit de *Narracio* een kleine aanwijzing halen wat er met deze kastelen gebeurde na functieverlies. Volgens de anonieme schrijver liet bisschop Wilbrand poortdeuren maken voor zijn nieuwe kasteel Hardenberg-I van planken die afkomstig waren van het oude bisschoppelijke kasteel de Schulenborg.[127] Dit betekent dat delen van het opgegeven kasteel werden hergebruikt.

(3) Sloop op last van een partij – Verder zijn verschillende kastelen op last van partijen, bijvoorbeeld de Sallandse steden, gesloopt omdat zij deze kastelen als bedreigend

127 Van Rij 1989: 66-67.

beschouwden. Een goed voorbeeld daarvan betreft het kasteel dat door Ludiken van Eerde in 1369 in het pas ontgonnen Mastenbroek werd gebouwd. Nadat de Sallandse hoofdsteden te Werven hadden vergaderd over de bouwactiviteiten van Ludiken zocht de stad Deventer vervolgens diplomatiek contact met hem.[128] De druk die Deventer daarna in naam van de drie Sallandse hoofdsteden op Ludiken uitoefende leidde ertoe dat Ludiken besloot om '… van den selven tijmmer dat hi dat laten wolde omme onse stad wille'.[129] Een soortgelijk lot ondergingen Munitio Threntonum, de Veste up der Were, Hulsvoorde, Lambert Rethering, Saterslo (blokhuis), Blankeweer, Blankevoorde, Eelde, Peize-II en Ammerckehoern. In de gevallen van Hulsvoorde en Lambert Rethering ging het net als bij Ludiken om de stop van een kasteel-in-aanbouw, bij de andere terreinen om de sloop van functionerende kastelen.

(4) Sloop na aankoop van een partij die hinder van het kasteel ondervond – Een variant op de opties 1 of 3 was dat kastelen door de Overstichtse steden werden gekocht en vervolgens door hen werden gesloopt. Dit gebeurde bij de kastelen Eerde en Selwerd. Blijkbaar vonden de steden dat aankoop goedkoper was dan een belegering.

(5) Erosie – Deze reden is alleen maar voor één kasteel aangetoond, namelijk Kuinre-I. Ter plekke had de kasteelheer dusdanig veel last van de oprukkende zee dat hij zich genoodzaakt voelde zijn sterkte meer landinwaarts te verplaatsen.

Verschijningsvorm van de kastelen

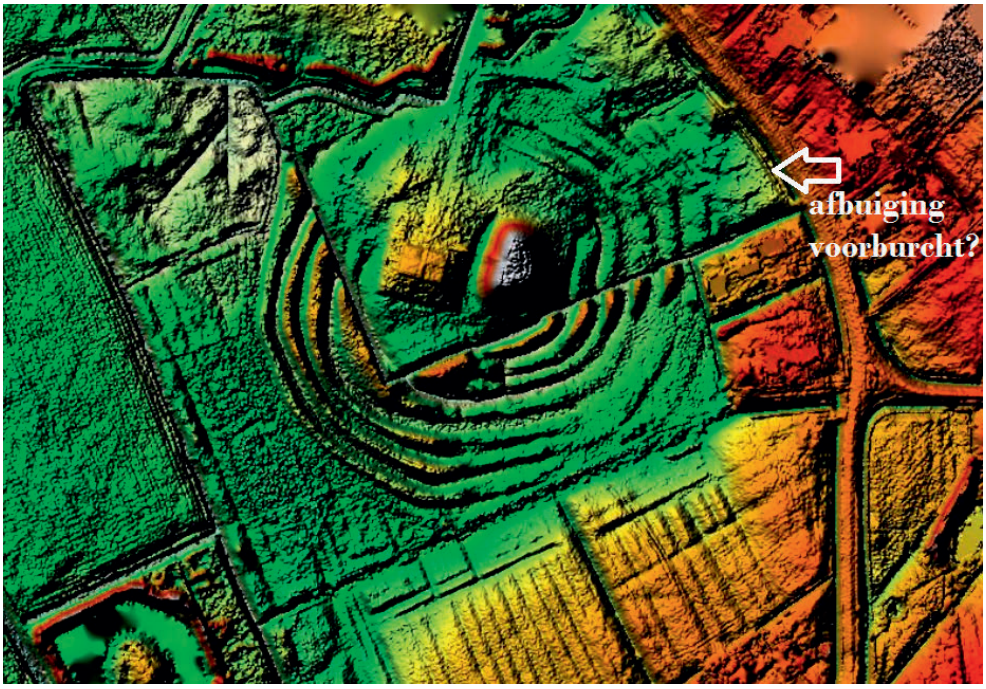
Inleiding

Hoewel de gegevens om de middeleeuwse verschijningsvormen van Overstichtse kasteelterreinen te onderzoeken beperkt zijn, proberen we door middel van het combineren van diverse soorten bronnen de nodige inzichten in dit onderwerp te verkrijgen. We zullen ons daarbij niet alleen concentreren op de hoofdburcht, maar ook op de voorburcht en de grachtenstelsels. Bij elk van deze onderdelen wordt onderzocht of er sprake is van vormontwikkeling gedurende de volle en late middeleeuwen.

Ruimtelijk verschijningsvorm van grachten- en wallenstelsels

Grachtenstelsels zijn de best bewaarde restanten van de Overstichtse kasteelterreinen. Hun aard en omvang is vaak nog goed zichtbaar op luchtfoto's, historische kaarten of digitale hoogtekaarten (AHN2). Door bestudering van het grachtenstelsel krijgen we een indruk van de ruimtelijke indeling en begrenzing van een kasteelsite, hoewel we niet mogen uitsluiten dat buiten het zichtbare grachtenstelsel ook nog niet-omgrachte bijgebouwen stonden. Ook dient in overweging te worden genomen dat het waargenomen grachtenstelsel een product kan zijn van verschillende bouwfasen, dat niet altijd alle toenmalige grachten meer zichtbaar zijn of dat jongere grachten oudere structuren hebben vernietigd.

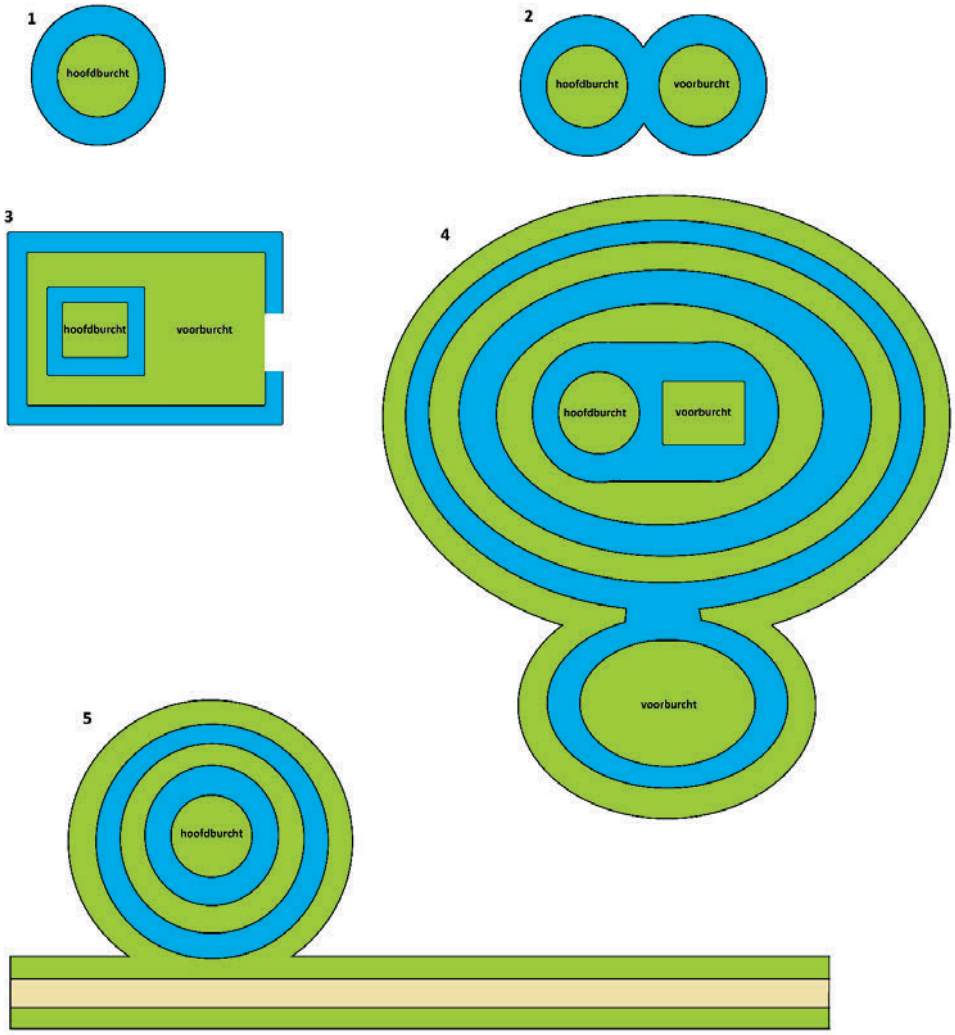
128 Van Doorninck 1889: 186.
129 Van Doorninck 1889: 187.

Figuur 2.8: Uitsnede van het AHN2 van de zogenoemde Waterburcht in Eelde (Drenthe). We zien hierop de restanten van het stelsel van meervoudige wallen en grachten van de Waterburcht. De wallen, die langs de winkelhaakvorm liggen, zijn gereconstrueerd, evenals de twee middenterreinen. De rest van het grachtenstelsel is oorspronkelijk. Vóór het verschijnen van het AHN2 werd gedacht dat er drie tot vier grachten en wallen rondom de Waterburcht lagen, maar op het kaartbeeld wordt duidelijk dat dit er veel meer zijn. Tot dusver was onbekend dat het grachtenstelsel zich in oostelijke richting heeft uitgestrekt.

Bij de analyse van de kasteelterreinen zijn de volgende verschijningsvormen van de ruimtelijke begrenzingen waargenomen waarvan we vrijwel zeker weten dat de vorm uit de middeleeuwen dateert (figuur 2.9):

1. één rond kasteeleiland omringd door één gracht, waarbij op luchtfoto's, historische kaarten en het AHN2 geen bewijzen te vinden zijn voor meerdere grachten of omgrachte voorburchten;
2. twee ronde, ovalen, rechthoekige, vierkante of onregelmatige kasteeleilanden omringd door één gracht en waarvan de eilanden van elkaar worden gescheiden door een tussengracht;
3. een rechthoekig of vierkant kasteeleiland, omringd door een rechthoekige tweede gracht die aan één zijde nog een groter terrein omsluit;
4. een kasteelterrein zoals 1 of 2, maar dan omringd door een stelsel van meervoudige wallen en grachten waarbij vaak aan de buitenkant van de wallen en grachten nog een terrein wordt omsloten;
5. kasteelterreinen gelegen in een landweer waarin alle voornoemde groepen kunnen voorkomen.

Figuur 2.9: Schematische weergave van de waargenomen ruimtelijke indelingen (bovenaanzicht) van middeleeuwse grachtenstelsels (blauw) van kasteelterreinen in het Oversticht. 1= één rond kasteeleiland omringd door één gracht, waarbij op luchtfoto's, historische kaarten en het AHN2 geen bewijzen te vinden zijn voor meerdere grachten of omgrachte voorburchten; 2= twee ronde, ovalen, rechthoekige, vierkante of onregelmatige kasteeleilanden omringd door één gracht en waarvan de eilanden van elkaar worden gescheiden door een tussengracht; 3= een rechthoekig of vierkant kasteeleiland omringd door een rechthoekige tweede gracht, die aan één zijde nog een groter terrein omsluit; 4= een kasteelterrein zoals 1 of 2, maar dan omringd door een stelsel van meervoudige wallen en grachten waarbij vaak aan de buitenkant van de wallen en grachten nog een terrein wordt omsloten; 5= kasteelterreinen die gelegen zijn in een landweer waarin alle voornoemde groepen kunnen voorkomen. De landweren bestaan uit meerdere wallen (groen) en één of meerdere greppels (beige). Bij 2, 4 en 5 is gekozen voor een ronde vorm, maar in de praktijk kan dit ook een rechthoekige vorm, een onregelmatige vorm of een combinatie daarvan zijn geweest.

(1) Eén rond kasteeleiland omringd door één gracht, waarbij op luchtfoto's, historische kaarten en het AHN2 geen bewijzen te vinden zijn voor meerdere grachten of omgrachte voorburchten – Voorbeelden van kasteelterreinen die bestaan uit één eiland omringd door één gracht (figuur 2.9: type 1) zijn Borggreve, Glimmen-II, Laar en de Hondenborg in Zenderen. Het is goed mogelijk dat deze kasteelterreinen aanvankelijk uitgebreider waren, maar dat dit niet meer zichtbaar is op luchtfoto's, historische kaarten of het AHN2. Zo staat in een oorkonde uit 1333 vermeld dat de Hondeborg in Zenderen ook een voorburcht had. Op luchtfoto's, historische kaarten en het AHN2 zien we daar echter alleen maar één omgracht terrein.[130] De Hondeborg is ook het enige kasteel waarvoor een datering van bekend is. In dit specifieke geval heeft naar verwachting op het omgrachte eiland de hoofdburcht gestaan waarvoor de bisschop versterkingsrecht had verleend. Of dit ook opgaat voor de andere drie terreinen moet toekomstig onderzoek uitwijzen.

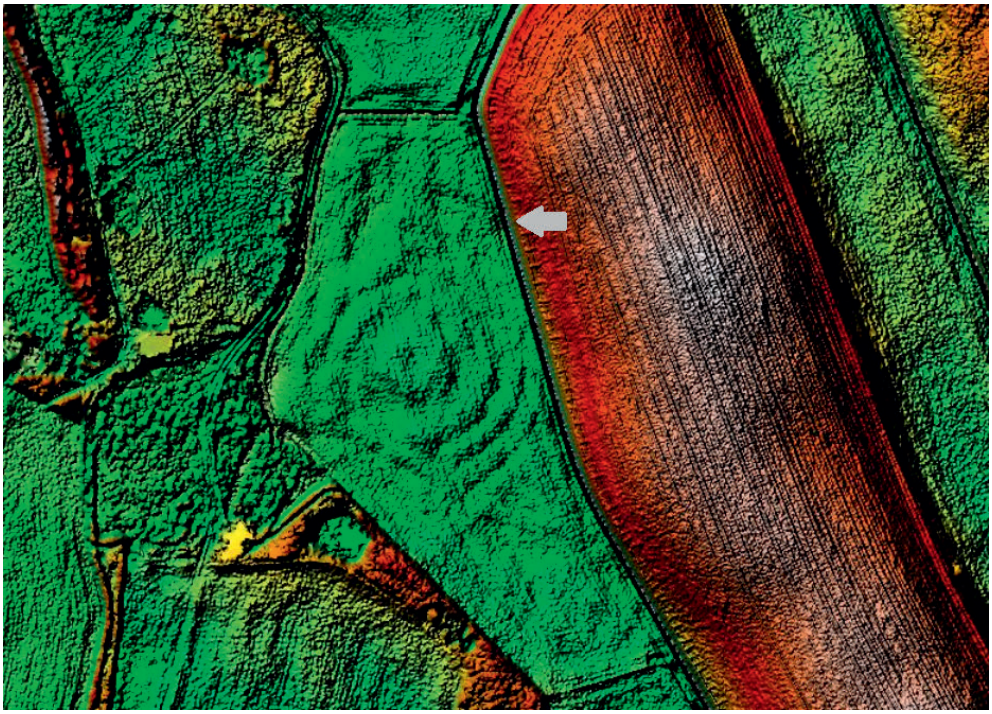
(2) Twee ronde, ovalen, rechthoekige, vierkante of onregelmatige kasteeleilanden omringd door één gracht en waarvan de eilanden van elkaar worden gescheiden door een tussengracht – De tweedeling tussen hoofdburcht en voorburcht, waarbij de eilanden zijn omgeven door één gracht en van elkaar zijn gescheiden door een tussengracht (figuur 2.9: type 2) is waargenomen bij de volgende kasteelterreinen: Cortinghuis, Gronenburg, Hunenborg, Hoykink, Jodenkerkhof, Klinkenberg, Schulenborg, Vollenhove en Zernike. Voornoemde voorbeelden zijn, voor zover we dat kunnen aantonen, gebouwd tussen 1050/1075 en 1250.

(*3) Een rechthoekig of vierkant kasteeleiland omringd door een rechthoekige tweede gracht, die aan één zijde nog een groter terrein omsluit* – Ten noordwesten van de stad Groningen was nog een variant op de tweedeling voorburcht-hoofdburcht waarneembaar, namelijk één waar een vierkant–omgracht eiland werd omsloten door een tweede rechthoekige gracht, die aan één zijde het voorburchtterrein omsloot (figuur 2.9: type 3). Deze vorm is alleen waargenomen bij het rond 1300 gebouwde Elba.

(4) Een kasteelterrein zoals 1 of 2, maar dan omringd door een stelsel van meervoudige wallen en grachten waarbij vaak aan de buitenkant van de wallen en grachten nog een terrein wordt omsloten – De meeste kasteelterreinen waarvan de middeleeuwse vorm nog kon worden vastgesteld bleken omringd te zijn door een stelsel van meervoudige wallen en grachten (figuur 2.9: type 4). Het is goed mogelijk dat de hierboven omschreven terreinen ook zo'n grachtenstelsel hadden, maar dat deze niet meer zichtbaar zijn op luchtfoto's, historische kaarten of het AHN2. Aangezien archeologen zich vooral hebben geconcentreerd op de hoofdburcht, weten we dus door het gebrek aan archeologische waarnemingen ook niet of deze grachten er wel of niet zijn geweest. Meervoudige omwallingen en omgrachtingen zijn vastgesteld voor Arkelstein, het Bolwerk bij Noordlaren, Borg Brammelo, Duivelshof, Eerde, Kranenburg, Kuinre-I en Kuinre-II, Olidam, Ramele, Selwerd, Terwee, Voorst-III, Waterburcht, Werkeren, Wesepe, Wittelte-II, Wolfsbarge en waarschijnlijk ook Diepenheim-I en -II.

De gebruiksduur van stelsels met meervoudige wallen en grachten omvat vaak meerdere eeuwen: de oudste site is Kuinre-I (circa 1150/1200) en de jongste Kuinre-II (verbetering van het grachtenstelsel rond 1407). We zien ook dat zowel ronde, ovalen als rechthoekige vormen voorkomen bij dit soort omgrachtingen. Het onderzoek naar de Kuinderburchten heeft overigens uitgewezen dat men het tracé van de grachten meerdere malen heeft verlegd, mogelijk als gevolg van de invloed van de oprukkende zee.[131]

130 UA BA nr. 319x.
131 Van Doesburg & De Boer 2001: 76.

Figuur 2.10: Uitsnede van het AHN2 van de Borg Brammelo ten westen van Haaksbergen in Twente, waarop een voorbeeld van een stelsel met meervoudige wallen en grachten te zien is met één kasteeleiland dat door tenminste vier grachten wordt omringd. Aan de noordoostzijde zijn bovendien de restanten van een rechthoekig voorburchtterrein zichtbaar (zie pijl).

(5) *Kasteelterreinen die gelegen zijn in een landweer waarin alle voornoemde groepen kunnen voorkomen* – Diverse kasteelterreinen maakten ook nog deel uit van een landweer, waardoor ze eigenlijk onderdeel waren van een groter defensiewerk (figuur 2.9: Type 5). Onder een landweer wordt een langgerekte barrière in het landschap verstaan, bestaande uit één of meerdere wallen waartussen veelal greppels hebben gelegen. Men kon de defensieve waarde van een landweer uitbreiden door heggen te planten, palissaden te bouwen of struikelgaten te graven.[132] Zo is uit onderzoek naar Westfaalse landweren gebleken dat de meeste zijn opgebouwd uit een afwisseling van begroeide wallen en greppels. Veelal gaat het om drie greppels en twee wallen, hoewel ook andere variaties konden voorkomen.[133] Op de plekken waar een weg door de landweer liep stond vaak een slagboom en soms ook een versterking in de vorm van een toren.[134]

Het verschijnsel landweren in Nederland is door de historisch geograaf Brokamp onderzocht. Hij heeft een inventarisatie gemaakt van alle bekende Nederlandse landweren, daarbij steunende op het werk van regionale onderzoekers.[135] Brokamp komt op basis van deze literatuurstudie tot een functionele typologische indeling van Nederlandse landweren. Op territoriaal niveau onderscheidt hij grenslandweren en binnenlandweren. In districten, dus op een lager en kleiner rechtsniveau, onderscheidt hij kerspellandweren en marke-landweren. De stadslandsweren moeten volgens Brokamp tot een aparte categorie worden gerekend, aangezien deze zwaarder werden bewaakt en ook veelal uitgebreider waren dan de landweren in districten. Als laatste categorie onderscheidt hij een wegversperring of weggeleiding.[136]

132 Brokamp 2007a: 42-57.
133 Kneppe 2014: 13.
134 Kneppe 2014: 15-16.
135 Brokamp 2007b; zie bijvoorbeeld Olde Meierink 1980: 84-114.
136 Brokamp 2007a: 62.

Uit de inventarisatie van Brokamp blijkt dat vooral in Overijssel veel landweren hebben gelegen.[137] Verschillende van deze landweren lagen op de grenzen van Salland-Gelderland, Twente-Borculo, Twente-Munster, Twente-Bentheim en Salland-Bentheim. Dit waren dus de verdedigingslinies van de grenzen van het prinsbisdom. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we in dit stelsel van landweren kasteelterreinen aantreffen, namelijk het Bolwerk bij Deventer, Koerhuis, Yperenberg, Swormertoren, Waardenborg, Arkelstein, de Slingeborg en Venebrugge.

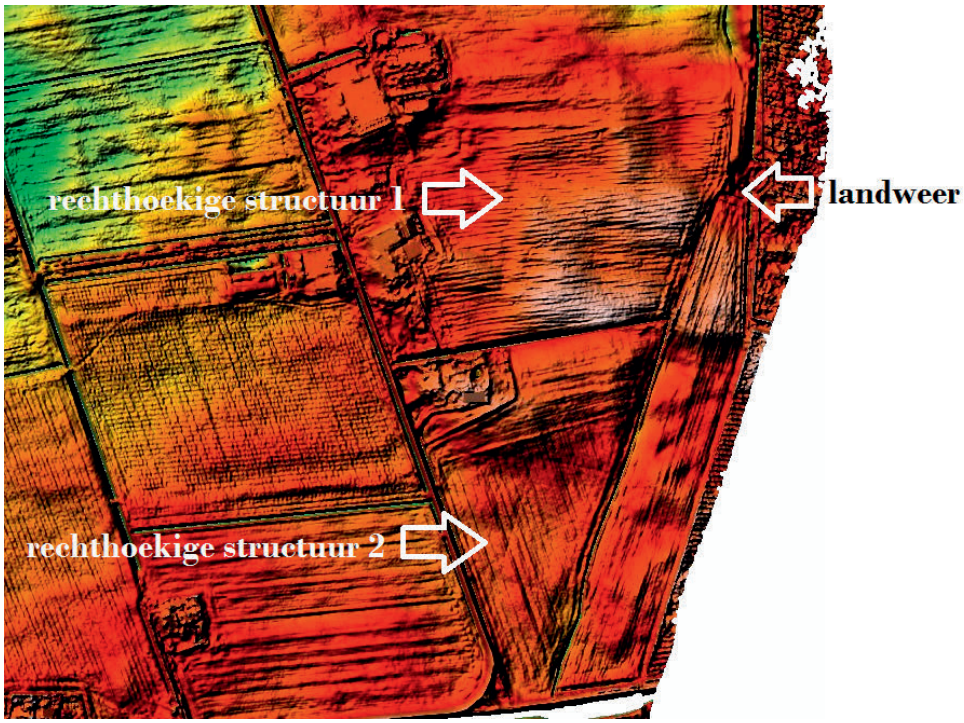
De ligging van de Deventer landweer en de daaraan gekoppelde Sallandse landweer is in 2013 zo goed mogelijk door Brokamp gereconstrueerd.[138] Rondom de stad- en grenslandweren van Deventer lagen in de landweerdoorgangen diverse versterkingen, namelijk het Bolwerk, Koerhuis en Yperenberg. Aan de oostzijde sloot de stadlandsweer aan op de Sallandse landweer die aanvankelijk tussen Deventer en Holten was gelegen, maar in opdracht van bisschop Frederik van Blankenheim is uitgebreid richting Westervlier. Het doel van deze landweer was om de grens met Gelre af te sluiten. In deze landweer lagen drie kasteelterreinen, namelijk de Swormertoren, Arkelstein, en de Waardenborg.

Tussen Westervlier en Haaksbergen werd de Sallandse landweer voorgezet met de Twentse-Borculose landweer.[139] Deze grenslandweer is waarschijnlijk tijdens het episcopaat van Frederik van Blankenheim aangelegd, want in deze periode is er op last van de Sallandse hoofdsteden bij Diepenheim een landweer gegraven, zo blijkt uit kostenposten uit de Deventer kameraarsrekeningen.[140] Hoe het tracé van deze landweer precies heeft verlopen, is niet duidelijk. Ter hoogte van Buurse zijn diverse landweertracés waargenomen die mogelijk verband houden met de Twentse-Borculose landweer.[141] Voor zover bekend lagen er geen kasteelterreinen in deze landweer.

Van de Twentse-Munsterse landweer is een kaart opgetekend in opdracht van de Munsterse overheid in 1767.[142] Deze landweer is echter niet door de bisschop van Utrecht aangelegd maar door de bisschop van Munster en diende dus eigenlijk tegen het Sticht.[143] Ter hoogte van het Twentse Duivengoor bij Broekheurne zijn nog tracés waarneembaar op het AHN 2. In het Aamsveen ten zuiden van Enschede ligt in deze verdedigingslinie het kasteelterrein Hölterhof. Vanaf dit terrein zou deze landweer hebben doorgelopen richting het noordelijke Oldenzaalse veen. Deze restanten zijn nu niet meer zichtbaar.[144] Tussen het tracé bij Broekheurne, op de grens met Altstätte en de Hölterhof, zal naar verwachting het Aamsveen zelf als barrière hebben gediend en was er dus geen wal nodig.

Op de grens met het graafschap Bentheim zijn ook restanten van landweren gevonden, zoals bij Overdinkel, Losser, de Lutte en Beuningen. [145] Ten oosten van Oldenzaal is bekend dat de landweer onderdeel uitmaakte van de Bentheimse grenslandweer evenals het gedeelte ter hoogte van De Lutte. Beide landweren zijn in opdracht van de graaf van Bentheim verrezen.[146] Op deze locaties zijn echter geen kasteelterreinen bekend.

137 Brokamp 2007b.
138 Brokamp 2013b.
139 Brokamp 2007b: 208-209, 216-217.
140 De Meyer 1971: 17, 492-494 in 1400 is de Deventernaar Bertold van Bakerweerde bezig met bouwwerkzaamheden en in 1410 is hij samen met Bruen van Hederike bezig met het maken van een landweer.
141 Brokamp 2007: 200-201.
142 Ten Hove 2012: 154.
143 Ten Hove 2012: 154-155.
144 Brokamp 2007: 212.
145 Brokamp 2007: 192-195, 224-225, 225-228, 232-233, 234-235; Olde Meierink 1980: 88-89.
146 Ten Hove 2012: 126 Olde Meierink 1980: 88-89.

Figuur 2.11: Een uitsnede van het AHN2 van de locatie waar ooit de Slingeborg stond. We zien verschillende sporen die mogelijk in verband staan met de ligging van de verdedigingswerken van de Slingeborg. De landweer, die ook op historische kaarten traceerbaar is, is nog goed zichtbaar.

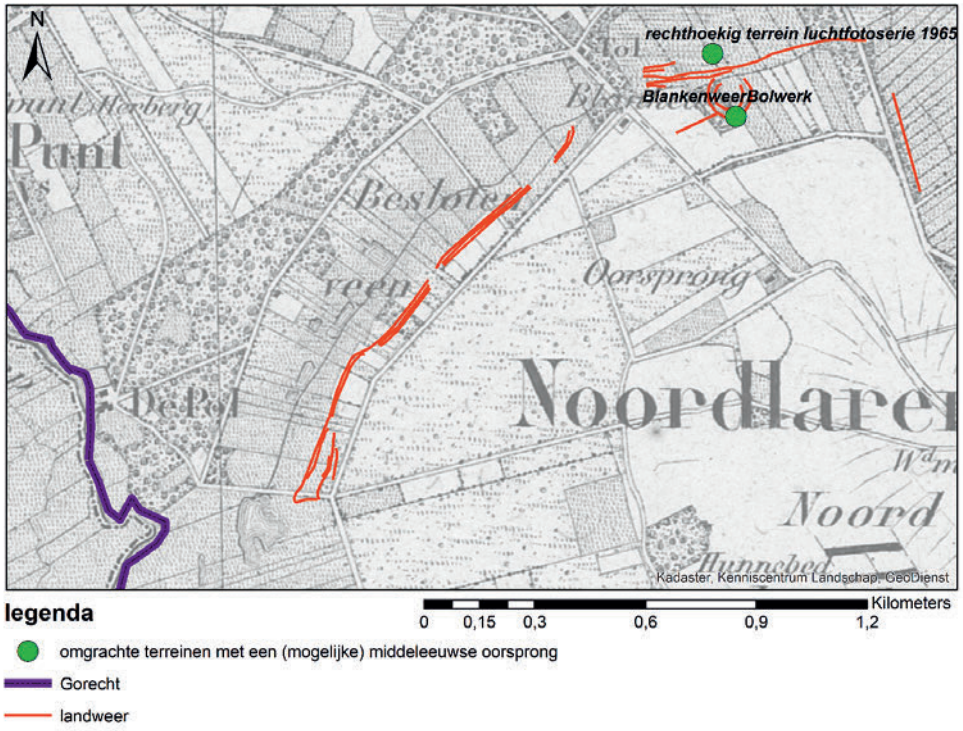
Geheel anders is dat voor de bisschoppelijke Sallandse-Bentheimse grensverdediging, die bestaat uit twee individuele landweren waarbij twee kastelen lagen, te weten Slingeborg en Venebrugge.[147] De ruimte tussen deze landweren bestond uit veen. Beide landweren sloten de grens en toegangswegen richting Bentheim af.[148] De landweer bij de Slingeborg is rond 1405 door Zwolse burgers aangelegd.[149] Wanneer dit voor Venebrugge is gebeurd, is niet bekend, maar in 1500 was de met Venebrugge beleende leenman verplicht om naast de bergvrede en de vesting ook de landweer en de slagboom te onderhouden, zoals zijn voorgangers dit ook hadden gedaan.[150]

Op de grens tussen de huidige provincies Friesland en Drenthe hebben ook verschillende landweren gelegen, namelijk bij Appelscha, Bakkeveen, Blesdijke en Haulerwijk.[151] Voor zover bekend liggen in deze landweren geen kasteelterreinen. Het is niet bekend of deze landweren door de bisschop of door de Friezen zijn aangelegd.

Behalve landweren die langs de grenzen van het Oversticht liggen komen we ook landweren in het binnenland van het Oversticht tegen waarin verschillende versterkingen zijn gesitueerd. Het gaat om het Zuidwest-Drentse terrein terreinen Wittelte-II en Wittesheuvel en wellicht Koohorst in het Twentse buurschap Ypelo. Het best bewaarde voorbeeld van een landweer-wegversperring ligt bij Noordlaren, de Blankweer. In dit voorbeeld liggen bovendien twee mogelijke kasteelterreinen.[152] Overigens komen er in het Oversticht veel meer

147 Brokamp 2007: 218-219.
148 Ten Hove 2012: 126.
149 Elte & Berkenvelder 1976: 51, 62.
150 Eijken 1995: nr. 409.
151 Brokamp 2007: 14-21.
152 Zie 'Het Bolwerk bij Noordlaren' in de catalogus.

binnenlandweren en landweer-wegversperringen voor, maar of kastelen daar onderdeel van uitmaakten is onbekend.[153]

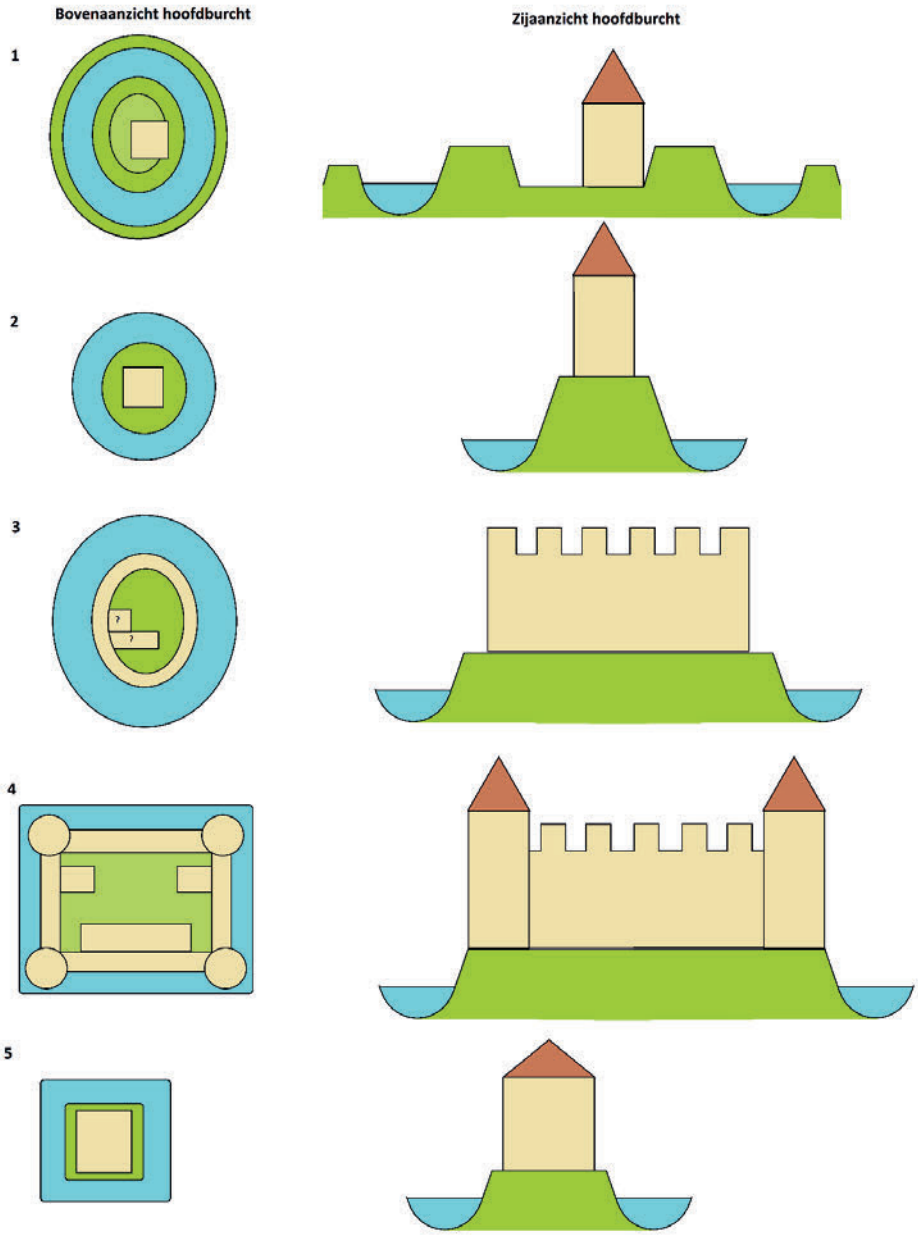
Figuur 2.12: Reconstructie van het laatmiddeleeuwse landweertracé van de Blankeweer bij Noordlaren met daarop de locaties van twee omgrachte terreinen. Goed te zien is hoe de landweer een weg afsluit, in dit geval de vrije Koningsweg (NW-ZO lopende weg ter hoogte van het toponiem Blankeweer) tussen Groningen en Drenthe.

Het valt op dat de meeste van de te dateren landweer-kasteelcombinaties tussen 1350 en 1420 zijn gebouwd, namelijk de Sallandse landweer, de Rouwe Slinge en de Blankeweer. In al deze gevallen bestaan de nog zichtbare landweerrestanten uit dubbele wallen en greppels. De Overstichtse landweren zijn aangelegd in terreinen waar in de late middeleeuwen geen natuurlijke barrières aanwezig waren. Zij sloten dus de doorgang door niet-moerassige gebieden af. Als vorm van het grachtenstelsel heeft men voor het Bolwerk bij Noordlaren, het Bolwerk bij Deventer en het Koerhuis gekozen voor een ronde of ovale vorm. De Swormertoren bestond uit een ronde toren omringd door een driehoekige ringmuur, maar het is niet duidelijk of de gebouwen werden omgeven door een gracht. In de Yperenberg is geen ronde vorm verwerkt in de architectuur. De Waardenborg had een rechthoekig grachtenstelsel en Arkelstein werd beschermd door een rechthoekig meervoudig wallen- en grachtenstelsel, waarvan een deel nog op het AHN2 aan de zuidoostzijde zichtbaar is.

De hoofdburcht

Binnen de groep van middeleeuwse kasteelterreinen in het Oversticht kwamen vijf verschillende verschijningsvormen van de middeleeuwse hoofdburcht voor, te weten: (1) hoofdburchten omgeven door een ringwal; (2) hoofdburchten op een ronde heuvel die oorspronkelijk meer dan 3 meter hoog was (motte); (3) hoofdburchten omgeven door een ronde of ovalen ringmuur; (4) hoofdburchten omgeven door een vierkante of rechthoekige ommuring; en (5) hoofdburchten met een (zaal)toren.

153 Brokamp 2007: voor de inventarisatie in Overijssel, Drenthe, Friesland en Groningen.

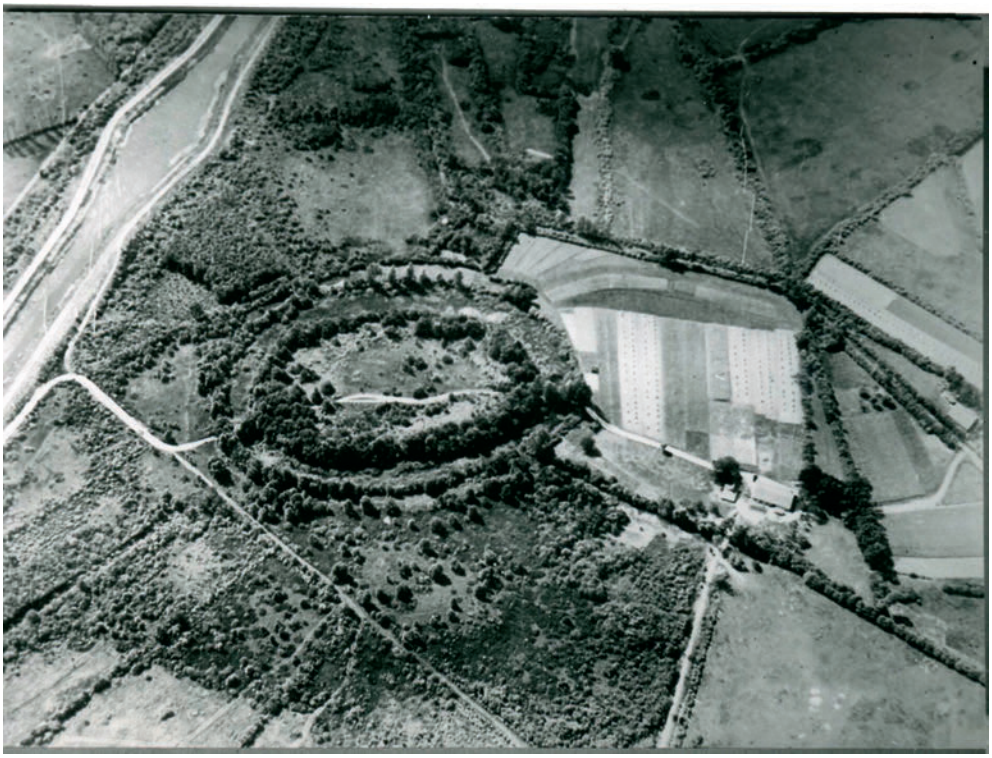

Figuur 2.13: Schematische weergave van de waargenomen verschijningsvormen van de hoofdburchten in het Oversticht. 1= hoofdburchten omgeven door een ringwal; 2= hoofdburchten op een ronde heuvel (motte); 3= hoofdburchten omgeven door een ronde of ovalen ringmuur; 4= hoofdburchten omgeven door een vierkante of rechthoekige ommuring; en 5= hoofdburchten met een (zaal)toren.

(1) Hoofdburchten met een ringwal – De oudste verschijningsvorm van de hoofdburcht is de ringwal. Deze is aangetoond voor de hoofdburchten van de Hunenborg (1100 of eerder), Schulenborg (vóór 1123) en Diepenheim-II (circa 1177-1188). Een vierde voorbeeld waar

deze architectuurvorm in de beginfase mogelijk is toegepast is kasteel Vollenhove (circa 1156-1164). Dit kasteel is echter lang in gebruik geweest en heeft in de loop van de tijd waarschijnlijk vele transformaties ondergaan. We vermoeden dat hier een aanvankelijk gelegen ringwal later is vervangen door een stenen ringmuur.

Kenmerkend voor een ringwalburcht is dat de kern bestond uit een vlak middenterrein waaromheen een stevige wal en een gracht lagen. De Hunenborg is het best geconserveerde Overstichtse terrein (figuur 2.14).[154] Vanaf de kern gezien was deze hoofdburcht als volgt opgebouwd: rondom het vlakke binnenterrein lag een massieve aarden wal met daaromheen een gracht, waarna dit geheel werd omsloten door een tweede kleinere aarden wal. Op het vlakke hoofdburchtterrein stond een gebouw waarvoor zowel tufsteen als Bentheimer zandsteen is gebruikt. Daarnaast zijn restanten van diverse houten gebouwen aangetroffen. Een soortgelijke bebouwing heeft mogelijk ook op de Schulenborg gestaan, want op het terrein zijn tijdens niet-archeologische graafwerkzaamheden dezelfde soorten materialen gevonden.[155] In het geval van Diepenheim-II viel niet vast te stellen wat voor constructies op het middenterrein hebben gestaan.[156] Aangezien het voor de Hunenborg aannemelijk is dat dit kasteel in de loop van de tweede helft van de elfde eeuw is opgetrokken, de Schulenborg al in 1123 en mogelijk ook al eerder bestond en Diepenheim-II tussen 1177 en 1188 is aangelegd, kunnen we concluderen dat het bouwconcept ringwalburcht tussen circa 1050-1200 in gebruik is geweest.[157]

Figuur 2.14: Luchfoto van de Hunenborg (jaartal onbekend). De Hunenborg bij Volthe is het oudste Overstichtse kasteel en de best bewaarde Overstichtse ringwalburcht.

154 Zie hoofdstuk 4.
155 Eshuis 1950; Eshuis 1976: 7-9.
156 Renaud 1960: 189, 215.
157 Zie de catalogus voor de dateringen van deze terreinen.

(2) Mottes – De motte (Fr. *château à motte*) is de tweede vroege verschijningsvorm die kon worden aangetoond in het Oversticht. Kenmerkend voor dit soort hoofdburchten was dat ze waren gebouwd op een deels kunstmatige of volledig kunstmatige heuvel – de motte – van tenminste drie meter hoog.[158] Deze verschijningsvorm kwam in het onderzoeksgebied voor in de twaalfde en dertiende eeuw en kon worden aangetoond voor de terreinen Coevorden (vóór 1150), de tweede fase van Borgbarchien (datering onbekend), de Klinkenberg (circa 1239) en Wittesheuvel (datering onbekend). Vermoedelijk waren ook de eerste fasen van Kuinre-I en Hardenberg-I mottes. Veelal kon niet meer worden vastgesteld hoe hoog het burchteiland van de hoofdburcht oorspronkelijk was. Het is goed mogelijk dat er nog meer Overstichtse mottekastelen zijn geweest, die dan door afgraving in latere fasen zijn verdwenen en daarmee niet gemakkelijk te traceren zijn. Voor zover bekend, zijn ná 1250 geen mottekastelen meer gebouwd.

Figuur 2.15: De Klinkenberg bij Gees (Drenthe) is één van de weinig bewaard gebleven mottes in het Oversticht.

(3) Hoofdburchten met een ovalen of ronde ringmuur – Voor twee terreinen kon worden aangetoond dat op het hoofdburchtterrein een ronde of ovale ringmuur had gestaan, namelijk voor het dertiende-eeuwse Kuinre-I en het veertiende-eeuwse Voorst-III. Binnen de ringmuren zijn geen gebouwen gevonden tijdens het archeologische onderzoek.[159] Mogelijk zijn deze er wel geweest, maar zijn de fundamentsporen als gevolg van sterke erosie of afgraving verdwenen. Ook bij Vollenhove wordt het bestaan van zo'n muur vermoed als opvolger van de eerdere ringwal.

(4) *Hoofdburchten omgeven door een vierkante of rechthoekige ommuring* – Vanaf 1350 kwamen ook zogenoemde vierkante of rechthoekige kastelen voor, waarbij de hoofdburcht niet werd omringd door een ronde of ovalen muur, maar door een vierkante of rechthoekige muur. Dit is aangetoond voor de kastelen Arkelstein, Waardenborg en Coevorden. Voor de Waardenborg en Coevorden kon worden vastgesteld dat aan de buitenkant van de muur torens hebben gestaan. Bij Arkelstein is dit niet zeker, maar worden ook hoektorens vermoed.

158 Besteman 1981: 41.
159 Verlinde 1983: Van Doesburg & De Boer 2001.

(5) *Hoofdburchten bestaande uit een (zaal)toren* – Uit verschillende geschreven bronnen blijkt dat de hoofdburcht van diverse Overstichtse kastelen bestond uit in ieder geval een toren, namelijk Buckhorst, Lage, Voorst-I, Voorst-II en Steenwijk, hoewel het daarbij wel de vraag, is door gebrek aan fysieke overblijfselen, of deze torens niet deel uitmaakten van een omvangrijkere hoofdburcht.[160] Zo zouden we in de restanten van een natuurstenen gebouw binnen de ringwal van de Hunenborg ook mogelijk een toren kunnen zien, hoewel met de huidige stand van kennis niet valt vast te stellen hoeveel verdiepingen dit gebouw dan heeft gehad. Uit archeologisch onderzoek is tevens duidelijk geworden dat op de terreinen Zernike en de Gronenburg stevige funderingen van een mogelijke toren aanwezig waren.[161] Deze twee opgravingen leverden ook het oudste bewijs dat de vermeende toren op een iets opgehoogd woonplatform heeft gestaan zonder dat op het kasteeleiland ruimte was voor andere gebouwen.

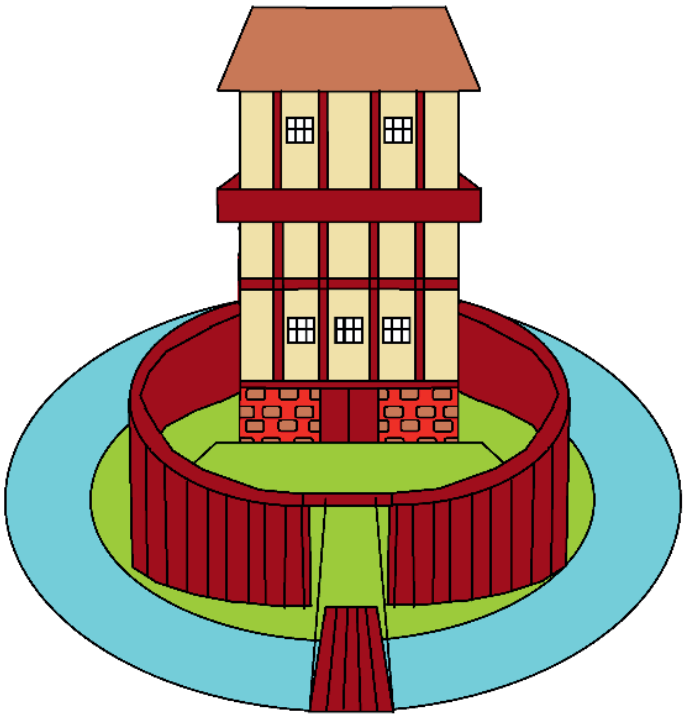
Figuur 2.16: Tekening van binnenplein van kasteel Vollenhove met daarop de mogelijk twaalfde-eeuwse toren. Deze was een belangrijk onderdeel van de hoofdburcht van het kasteel. Tekening van Cornelis Pronk uit 1730, naar eerdere tekening van Abraham de Haen.

Gedurende de veertiende en vijftiende eeuw bleef de toren onderdeel van de hoofdburcht. Bij archeologisch onderzoek naar Elba, Selwerd, Olidam en Hengelo zijn tevens aanwijzingen gevonden voor torenfunderingen die solitair op een eiland stonden. De fundamenten van de ronde toren van kasteel Rechteren stammen waarschijnlijk ook uit de veertiende eeuw. Op kasteel Goor en de Waardenborg zouden zogenoemde bergvreden hebben gestaan. In de vijftiende eeuw -en misschien al wel eerder- zijn ook vermeldingen van bergvreden bekend te Almelo, Batinge, Blankenham, Grimberg, Slingeborg en Venebrugge.

Maar wat bedoelde men nu in middeleeuwse teksten met het woord bergvrede? De naam bergvrede refereert in de context van voornoemde voorbeelden waarschijnlijk aan een houten skelet van een toren op een vaste staanplaats.[162] Duitse onderzoekers noemen de torens op mottekastelen van de lage adel ook bergvredes. Dit soort torens komen in het Duitstalige gebied sinds de tiende eeuw voor. Ze waren opgebouwd uit hout en aarde en

160 Zie voor deze kastelen de catalogus.
161 Spiekhout 2013: 118-129.
162 Haslinghuis & Janse 1997: 70.

stonden op een lage heuvel die werd omringd door een palissade en een gracht.[163] Uit Duits onderzoek in de omgeving van Lübeck is echter gebleken dat men de naam bergvrede ook gebruikte in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw voor alleenstaande torens op lage, vaak opgeworpen heuvels van veelal hout en vakwerk of soms baksteen die werden omringd door een gracht. Veelal was de onderste bouwlaag een stenen sokkel waarna de verdere verdiepingen van vakwerk werden gebouwd (figuur 2.17). Hoewel de lage adel aanvankelijk deze torens liet optrekken, werden de bergvredes gaandeweg de vijftiende eeuw steeds vaker gebruikt als lusthuizen voor burgers of vooraanstaande geestelijken. Qua vorm lijken deze bergvredes nog steeds op de torens die in de volle middeleeuwen werden gebouwd.[164] Bij Grimberg zijn waarschijnlijk de restanten van zo'n bergvrede teruggevonden. De hoektorens van het rond 1400 gebouwde kasteel Coevorden worden in historische bronnen ook bergvredes genoemd, maar Janssen heeft aannemelijk gemaakt dat deze bergvredes hoektorens waren van een vierkant kasteel en dus niet solitair stonden.[165] Wellicht dat de tijdens archeologisch onderzoek aangetroffen baksteenfundering van één van deze bergvredes diende als sokkel voor een toren die verder was opgebouwd uit hout en vakwerk. De naam bergvrede verwees in dit geval mogelijk naar de gebruikte bouwtechniek.

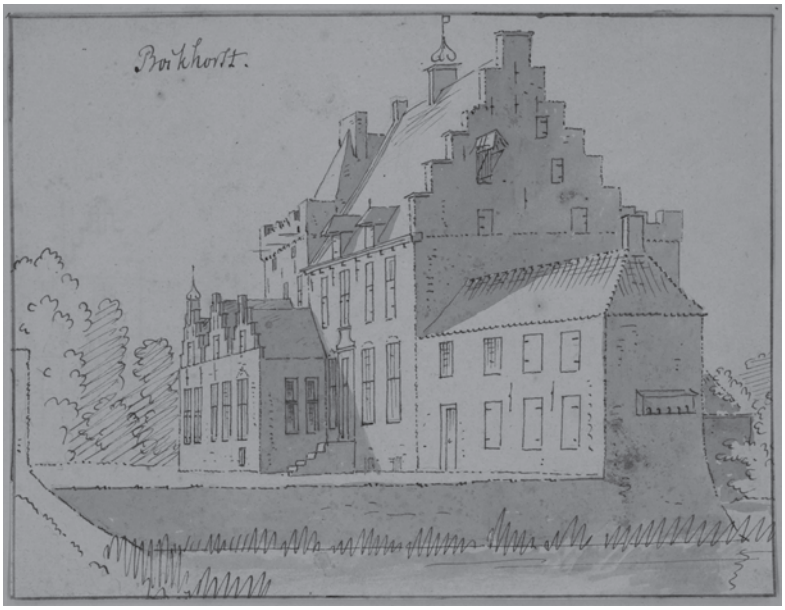

Figuur 2.17: Schematische weergave van een bergvrede aan de hand van een vijftiende-eeuws voorbeeld uit de omgeving van Lübeck. De bergvrede stond op een verhoogd plateau dat werd omringd door een palissade. De toren zelf stond op een sokkel van steen en is daarna verder in vakwerk uitgevoerd. Waarschijnlijk was de hoofdburcht van veel kleinere kastelen zo opgebouwd. Zie ook Scheftel (2012, 211).

Op de torens van Coevorden en Rechteren na hebben alle voornoemde Overstichtse torens, waarvan de vorm bekend is, een vierkante of rechthoekige plattegrond. Of het om torens of zaaltorens ging, valt niet vast te stellen. Om van een zaaltoren te spreken moet namelijk

163 Scheftel 2012: 209.
164 Scheftel 2012.
165 Janssen 2009: 109-111.

de binnenruimte per verdieping meer dan één vertrek hebben.[166] De gegevens over de Overstichtse kasteelterreinen zijn echter te beperkt om de afmetingen van de torens vast te stellen.

Figuur 2.18: Schets van het huis Buckhorst door Cornelis Pronk, omstreeks 1730. De gekanteelde toren aan de achterkant is naar verwachting het oudste gebouw en maakt mogelijk deel uit van de hoofdburcht.

De voorburcht

Anders dan bij de hoofdburcht is het lastig de verschijningsvorm van de Overstichtse voorburchten te onderzoeken. Dat komt omdat het aantal onderzochte voorburchten aanzienlijk kleiner is en – als er dan toch onderzoek is verricht – de aangetroffen sporen en structuren slecht geconserveerd zijn. Alleen naar de terreinen Arkelstein, Elba, Gronenburg, Voorst-III, Hunenborg, Schulenborg, Selwerd en Zernike is archeologisch onderzoek verricht naar de voorburcht.

Uit het onderzoek naar kasteel Arkelstein blijkt dat de voorburcht secundair was aangelegd. Enige tijd na de bouw van dit kasteel is omstreeks het einde van de veertiende eeuw of in de vijftiende eeuw een deel van de gracht gedempt en de Sallandse landweer verplaatst ten behoeve van de aanleg van een omgrachte voorburcht. Voor dit doel werd de locatie eerst verhoogd met schoon wit zand.[167] Op dit ophogingspakket vonden de opgravers de fundamenten van een houten gebouw en restanten van poeren en haarden die afkomstig waren van een ander gebouw. De opgravers hebben het onderzoek moeten beperken tot het terrein dat verstoord zou worden, maar geven aan dat de voorburcht mogelijk nog omvangrijker is geweest dan dat zij konden aantonen.[168] Overigens menen zij dat de term voorburcht onjuist is: '… gezien de geringe omgang – en daarmee de geringe defensieve functie – van de gracht. Daarom is voor de term 'voorhof' gekozen.' [169] Deze veronderstelling is echter onjuist, want voorburcht betekent eigenlijk niets meer en minder dan het terrein dat vóór de burcht ligt. Of en zo ja dit een verdedigbaar terrein was, is door gebrek aan

166 Janssen 1996: 89.
167 Van der Wal 2015: 21, 24.
168 Van der Wal 2015: 73-75.
169 Van der Wal 2015: 31.

onderzoek op dit moment discutabel. We nemen daarom deze redenering niet over en interpreteren de voorhof van Arkelstein dus als een voorburcht.

De archeologen konden op het voorburchtterrein van Voorst-III sporen van een rechthoekige ommuring vaststellen. Deze voorburcht lag net als de hoofdburcht in het midden van het stelsel met meervoudige wallen en grachten. Maar uit het verzoeningsverdrag tussen de bisschop en de heren Van Voorst blijkt dat er naast deze voorburcht nog een tweede voorburcht aanwezig was.[170] Er staat namelijk in het verdrag dat de bisschop de hofstede tot Voorst mocht behouden zoals die binnen de buitenste grachten was gelegen benevens de buitenste voorburcht en het huis, voor zover dit met rode steen van de binnenste voorburcht was bekleed. De term 'buitenste gracht', die betrekking zal hebben op het stelsel van meervoudige wallen en grachten van kasteel Voorst, geeft aan dat in de buitenkant van dit stelsel nog een voorburchtterrein moet hebben gelegen. Waarschijnlijk moeten we hier ons een situatie zoals bij Borg Brammelo en mogelijk ook de Waterburcht in Eelde voorstellen waarbij één of twee grachten nog een extra terrein omringen (zie ook figuur 2.9). Het is overigens goed denkbaar dat, indien er sprake is van meer dan één voorburcht bij een kasteel, deze verschillende functies hebben vervuld.

Archeologisch onderzoek naar de andere terreinen leverden geen bouwsporen op. Een mogelijke verklaring voor deze sporenschaarste kan zijn dat de gebouwen op de voorburcht niet zo zwaar en diep gefundeerd waren als de gebouwen van de hoofdburcht, waardoor de resten sneller verdwenen als gevolg van erosie en afgraving.

Bouwmateriaal

Hoewel slechts weinig over is van de Overstichtse kastelen, konden toch verschillende soorten bouwmateriaal worden aangetoond, namelijk:

1. tufsteen;
2. baksteen;
3. Bentheimer zandsteen;
4. hout;
5. zwerfkeien;
6. ijzeroer;
7. Baumberger steen;
8. secundair gebruikt bouwmateriaal

Bij welke kastelen zijn deze materialen waarneembaar, waar komen deze vandaan, voor welke doeleinden werden ze gebruikt en hoelang bleven deze in gebruik?

(1) Tufsteen – Tufsteen is opgebouwd uit steensplinters van andere steensoorten en vulkanisch as dat is samengekit. Het kent daardoor verschillende verschijningsvormen.[171] Tufsteen is aangetoond voor de kastelen Hunenborg, Schulenborg, Voorst-III, Buckhorst, Kuinre-I en Vollenhove. In alle gevallen ging het om fragmenten tufsteen die niet meer in oorspronkelijk metselverband lagen zodat we geen verdere uitspraken kunnen doen over het gebruik ervan. Aangezien tufsteen van oorsprong niet voorkomt in het Oversticht moet het materiaal zijn geïmporteerd uit het Eifelgebied.[172]

(2) Baksteen – Baksteen wordt en werd uit klei vervaardigd. Het baksel had veelal een rode of gele kleur. Deze kleur werd bepaald door de toevoer van de hoeveelheid zuurstof, het kalkgehalte van de klei en de daarin voorkomende ijzerverbindingen.[173] Op verschillende kasteelterreinen is het gebruik van baksteen in de middeleeuwen aangetoond, namelijk Arkelstein, Diepenheim-II, Coevorden, Cortinghuis, Echten, Elba, Gronenburg, Kuinre-I, Rechteren, Selwerd, Swormertoren, Ter Molen, Voorst-III, Waardenborg, Werkeren en Zernike. Naar verwachting is baksteen op meer terreinen toegepast, maar alleen bij deze kastelen lagen de bakstenen nog *in-situ* of beschikken we over bronnen waaruit we het gebruik van

170 ZR I nr. 52.
171 Haslinghuis & Janse 1997: 472.
172 Haslinghuis & Janse 1997: 472.
173 Haslinghuis & Janse 1997: 46.

baksteen konden aantonen. Het oudste bakstenen gebouw is de vermeende toren op de site Zernike uit het einde van de twaalfde eeuw.

Over de herkomst van de bakstenen is weinig bekend. De door Benders en Bloemink onderzochte bouwrekening van kasteel Diepenheim is het enige document waarin goed staat beschreven hoe en waar de bakstenen werden vervaardigd.[174] Uit de Diepenheimse bouwrekening blijkt dat de bouwers, dat waren de Deventernaren, voorkeur gaven aan grondstofwinning in de buurt. Zij kozen ervoor om het keileem van de Markelose stuwwal ter hoogte van de Herikerberg te halen als grondstof.[175] Om er zeker van te zijn dat ze de beste grondstoffen gebruikten, wonnen de Deventernaren eerst uit drie proefputten keileem die zij vervolgens naar de stadsbakkerij van Deventer brachten om de stenen te laten bakken. Na deze test wonnen zij keileem uit de omgeving van de testput waar het beste resultaat naar voren was gekomen waarna de bakstenen werden vervaardigd bij het kasteel.[176] Alleen de kalk, die voor metselmortel werd gebruikt, werd door Deventernaren elders ingekocht.[177]

Voor de andere burchten beschikken we niet over dergelijke gegevens. Wel hebben diverse kameraars van de steden Deventer en Zwolle soms uitgaven genoteerd voor materiaal- en personeelskosten in verband met kastelenbouw van bakstenen constructies, zoals in het geval van de Swormertoren.[178] Dit soort vermeldingen zijn eerder de uitzondering dan de regel. Uit archeologisch onderzoek naar de kastelen Voorst en Selwerd blijkt dat de bouwers naast het kasteel ter plekke baksteen hebben gebakken in ovens.[179]

(3) Bentheimer zandsteen – Bentheimer zandsteen is een grofkorrelige gele zandsteen met veel ijzerverontreiniging afkomstig uit groeves bij Bentheim en Gildehaus.[180] Volgens de bouwhistoricus De Vries werd Bentheimer zandsteen tot ongeveer 1400 alleen als bouwmateriaal gebruikt op plaatsen die slechts enkele tientallen kilometers van de groeve aflagen. Vanaf 1400 raakte het gebruik van Bentheimer zandsteen meer in zwang en kwam er vooral vanaf Zwolle een levendige handel in deze steensoort tot bloei, aangezien deze stad het stapelrecht had.[181] Het door De Vries geschetste beeld klopt met de archeologische waarnemingen bij de kastelen. Behalve bij kasteel Bentheim, dat volledig uit deze steensoort is opgebouwd, kon de toepassing van Bentheimer zandsteen alleen worden aangetoond bij de Schulenborg, Hunenborg en Hengelo. In het geval van de Hunenborg blijkt uit archeologisch onderzoek dat het opgaand muurwerk had bestaan uit een laag van Bentheimer zandsteen aan de buitenkant en een vulling van keien aan de binnenkant.[182] Op basis van vorm en ouderdom zouden we een soortgelijke situatie bij de Schulenborg verwachten. Bij de veertiende-eeuwse fase van Hengelo was zandsteen gelegd op een houten ingeheide paalfundering.[183] De muren van het vijftiende-eeuwse Ter Molen bevatten ook fragmenten van Bentheimer zandsteen.[184]

(4) Hout – Hout werd gedurende de hele onderzoeksperiode gebruikt als bouwmateriaal voor zowel skeletbouw als funderingen. Olidam, Kranenburg en waarschijnlijk ook Borgbarchien en de Klinkenberg waren geheel uit hout geconstrueerd. Op de Hunenborg en ongetwijfeld ook bij andere kastelen stonden houten bijgebouwen. Daarnaast hebben we waargenomen dat dit materiaal werd gebruikt in funderingen, namelijk bij Voorst-III, Cortinghuis, Hengelo en Kuinre-I. De gekapte bomen konden zowel uit de omgeving komen als van elders. Zo is bekend dat in de vijftiende eeuw de steden Deventer en Hasselt speciale houtmarkten hielden waar kooplieden voornamelijk Westfaals en Bentheims hout verhandelden.[185] Voor

174 Benders & Bloemink 1996.
175 Benders & Bloemink 1996: 14.
176 Benders & Bloemink 1996: 15-16.
177 Benders & Bloemink 1996: 16.
178 De Meyer 1971: 456.
179 Ufkes & Schoneveld 1997: 23; 29-33.
180 Haslinghuis & Janse 1997: 69.
181 De Vries 1994: 51-52.
182 Holwerda 1917.
183 Verlinde 1996: 90-95.
184 Verlinde 1999: 179-182; Verlinde 1996: 155.
185 De Vries 1994: 27-30; Verlinde 1983: 48-49.

de verbouw van kasteel Diepenheim tussen 1436 en 1436 blijkt dat de bouwers hout uit de omgeving gebruikten.[186]

(5) Zwerfkeien – Zwerfkeien werden zowel voor de fundering als voor de vulling in een vulmuur gebruikt. Het gebruik van zwerfkeien als fundering is aangetroffen bij de opgraving naar kasteel Olidam, waaruit bleek dat het gebouw op het burchteiland was gefundeerd op stiepen (grote zwerfkeien).[187] Bij de opgraving naar Borchbarchien vonden archeologen kleine veldkeien die mogelijk als bouwmateriaal zijn gebruikt.[188] Hulshoff vond tijdens de opgraving naar Grimberg nog een funderingssleuf gevuld met zowel grote als kleine veldkeien.[189] Op de Hunenborg en de Schulenborg zijn ook keien als fundering gebruikt.[190] Tijdens de opgraving naar Voorst-III zijn tevens de restanten van een keifundering waargenomen.[191] Een vulmuur waarbij de bouwers zwerfkeien als vulling hebben gebruikt kon alleen voor de Hunenborg worden aangetoond.[192]

Over de herkomst van de zwerfkeien is weinig te zeggen. Het is aannemelijk dat de kastelenbouwers de keien verzamelden op plekken waar keileem aan het oppervlakte lag. Dit soort plekken zijn door het hele Oversticht te vinden.

(6) IJzeroer – Net als zwerfkeien konden ook ijzeroerblokken lokaal worden gewonnen. Dit harde sediment ontstaat in moerassen doordat ijzeroxide is neergeslagen en is samengekit met zand.[193] We zien het gebruik van het sediment ijzeroer terug bij één kasteel, namelijk Coevorden. De bouwers hebben blokken ijzeroer gebruikt in de fundering van de Sallandse toren.[194]

(6) Baumberger steen – De geelgroene Baumberger steen is een fijne zandige kalksteen die werd gewonnen in het Munsterland in de omgeving van Billerbeck.[195] Deze steensoort kon alleen worden aangetoond voor kasteel Diepenheim. Het was namelijk de bedoeling dat voor de bouwactiviteiten tussen 1436 en 1438 de goten en de wangen van de schouwen werden gemaakt van dit natuursteentype.[196]

(*7) Secundair gebruik bouwmateriaal* – In de middeleeuwen waren stenen duurzame producten. Daarom werden tuf-, zand- en bakstenen hergebruikt voor zowel de bouw van nieuwe kastelen als voor andere doeleinden. Dat zien we bijvoorbeeld bij de oudste fase uit het huis Ter Hansouwe. De bouwers hebben hiervoor uitsluitend secundair gebruikte middeleeuwse baksteen benut. Het is in zo'n geval niet mogelijk om op basis van de bakstenen vast te stellen uit welke tijd de bouwfase dateert en of de stenen afkomstig zijn van een oudere fase van het kasteel dan wel van elders zijn aangevoerd.[197] Kastelenbouwers gebruikten overigens niet alleen complete bouwmaterialen opnieuw, maar ook puin om bijvoorbeeld een stevige grondverbetering voor een fundering te creëren. Deze techniek is onder andere toegepast bij Elba.[198] Hout kon ook worden hergebruikt, zo blijkt uit de reeds aangehaalde passage uit de *Narracio* waarin gesproken wordt over de vervaardiging van poortdeuren van Hardenberg-I uit oud hout van de Schulenborg.[199]

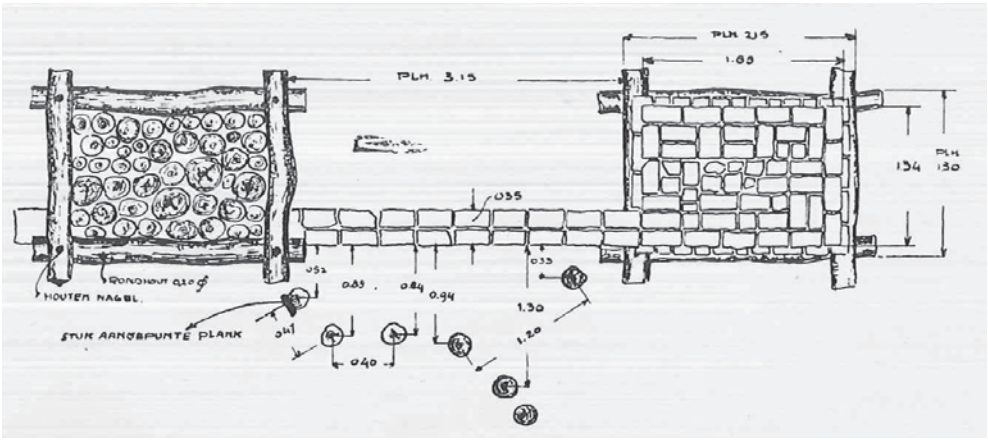
186 Benders & Bloemink 1996: 16.
187 Hulshoff 1966: 99-100.
188 Van Doesburg 2002: 181.
189 Hulshoff 1970: 321.
190 Eshuis 1950.
191 Verlinde 1983: 20.
192 Zie hoofdstuk 4.
193 Haslinghuis & Janse 1997: 231.
194 Zie Coevorden in de catalogus.
195 Haslinghuis & Janse 1997: 62.
196 Benders & Bloemink 1996: 14.
197 Battjes & Ladrak 2010: 36, 106.
198 Kortekaas 1994: 11-12.
199 Van Rij 1989: 66-67.

Funderingstechnieken

Veel beter dan over het opgaande muurwerk zijn we geïnformeerd over de manier waarop de Overstichtse kastelenbouwers de kastelen fundeerden. Dat komt omdat men funderingen diep in de grond groef. We kunnen de volgende funderingstechnieken onderscheiden:

(1) ingeheide palenrasters en spaarbogen;
(2) grondverbetering met of zonder spaarbogen;
(3) puin- of keifundering;
(4) koud op de grond;
(5) stiepen;
(6) palen;
(7) ijzeroerblokken.

(1) Ingeheide palenrasters en spaarbogen – Deze funderingstechniek kon worden vastgesteld voor de kastelen Cortinghuis en Kuinre-I. De bouwers heiden palen binnen een houten rechthoekig raamwerk in de grond (figuur 2.19).[200] De raamwerken volgden elkaar op regelmatige afstand en dienden als steunpunt voor spaarbogen. Zulke spaarbogen waren open bogen in het metselwerk bedoeld om zowel materiaal als arbeid te reduceren.[201] Dit werd gedaan door minder bakstenen te gebruiken tussen de spaarbogen, terwijl op het houten raamwerk juist meer bakstenen werden aangelegd waarop de fundering steunde.

Figuur 2.19: Schematisch bovenaanzicht van een deel van de in 1919 gevonden fundamenten van het Cortinghuis. Deze spaarboogfunderingen bestonden uit een raamwerk van in de grond ingeslagen houten palen.

(2) *Grondverbetering* – Een andere manier om stenen gebouwen te funderen was door een funderingssleuf in te graven en die vervolgens vol te storten met stevige grond. Dit is aangetoond voor de fundering van de vermeende toren van de Gronenburg, hoewel de opgravers niet aangeven uit wat voor grond deze grondverbetering bestond.[202] Een ander kasteel waarbij deze funderingstechniek werd toegepast was het bakstenen gebouw van Zernike. Volgens de archeologen bestond de grondverbetering uit zandige kleikluitjes.[203]

(3) *Puin- of keifundering* – Kastelenbouwers konden er ook voor kiezen de grondverbetering te laten bestaan uit puin of keien. Zo waren de spaarbogen van het Groningse kasteel Elba gefundeerd op twee lagen baksteenpuin waartussen een kleilaag lag van 40 centimeter.

200 Mulock Houwer 1921; Van Doesburg & De Boer 2001: 76.
201 Haslinghuis & Janse 1997: 423.
202 Spiekhout 2013: 118-129; Het zou nog lonen om in de toekomst de losse vondsten, die met zekerheid afkomstig zijn van de Gronenburg, nader te determineren om zo inzicht te verkrijgen in de gebruiksduur van het kasteel.
203 Kortekaas 2001: 16.

De vier spaarboogfunderingen werden met elkaar verbonden door funderingsgreppels van harde klei. De totale breedte van de fundering verschilde tussen de 1 meter en de 2,4 meter.[204] Archeologen troffen een keifundering aan op het burchteiland van Grimberg, hoewel het niet zeker is of deze fundering uit de middeleeuwen stamt.[205] De hoofdburcht van kasteel Voorst was op zwerfkeien en restanten tufsteen gefundeerd.[206]

Figuur 2.20: Detailfoto van de keifundering van Grimberg zoals deze tijdens de opgravingen in de jaren zestig is aangetroffen.

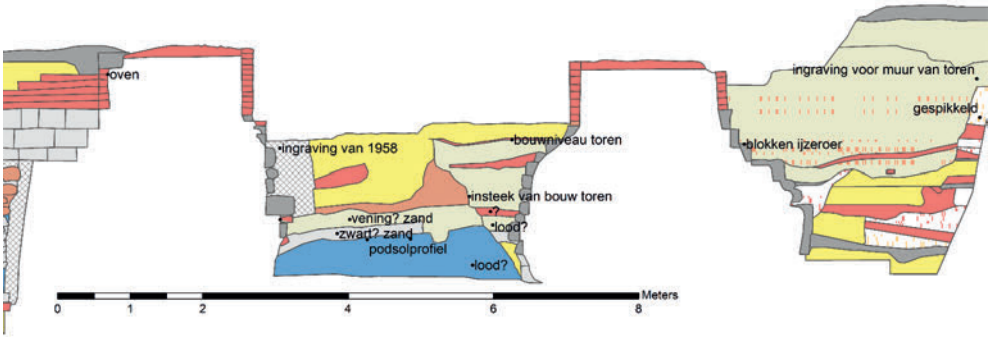
(4) Koud op de grond – Soms waren de omstandigheden van de ondergrond dusdanig gunstig dat de bouwers geen fundering hoefden aan te leggen. In een dergelijk geval is het muurwerk koud op de grond gelegd. We konden deze techniek waarnemen voor Bevervoorde, waarvan overigens niet zeker is of het huis al vóór 1450 bestond.[207] Ook de muur van de voorburcht van kasteel Voorst was grotendeels koud op de grond gefundeerd. Alleen bij een zwakke plek hadden de bouwers horizontale boomstammen neergelegd ter versteviging.[208]

(5) *Stiepen* – Stiepfundering wordt bij houtbouw gebruikt om de onderslag of gebintstijl te steunen.[209] De stiepen bestonden uit grote veldkeien. Een dergelijke funderingswijze kon worden aangetoond voor Olidam. [210]

(6) *Palen* – Tijdens de opgraving naar Hengelo bleek dat de fundering van de oudste veertiende-eeuwse fase bestond uit ingeheide palen waarop brokken Bentheimer zandsteen rustten.[211] De opgravers van de Kranenburg konden ook aantonen dat de eerste fase (houtbouw) was gefundeerd met palen.[212]

204 Kortekaas 1994: 11-12.
205 Hulshoff 1970: 321.
206 Verlinde 1983: 20.
207 Verlinde 1996: 155.
208 Verlinde 1983: 21-24.
209 Haslinghuis & Janse 1997: 442.
210 Hulshoff 1966: 99-100.
211 Verlinde 1996: 92.
212 Klomp 2008: 97-100; Klomp 2009: 286-287.

(7) *IJzeroerblokken* – Deze funderingstechniek kon alleen voor kasteel Coevorden worden aangetoond. De Sallandse toren, die rond 1400 is gebouwd, was op ijzeroer gefundeerd (figuur 2.21).

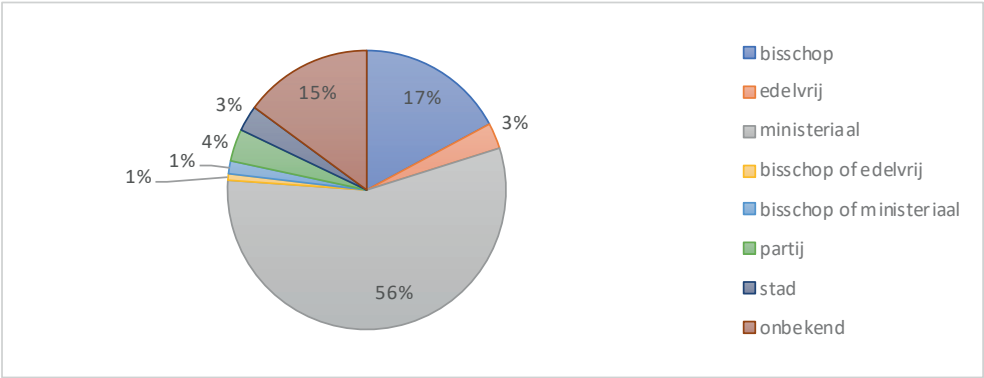
Figuur 2.21: Profieltekening van de Sallandse toren van het kasteel Coevorden, die rond 1400 moet zijn gebouwd. Uit de opgraving van Renaud in 1968 blijkt dat de grote bakstenen ronde toren was gefundeerd op brokken ijzeroer.

Bouwheren van de kastelen

De eerst aantoonbare bouwheren (eigenaren) van de geïnventariseerde kasteelterreinen kunnen op basis van hun maatschappelijke positie in vijf groepen worden verdeeld, namelijk: (1) de bisschop; (2) edelvrijen; (3) ministerialen; (4) partijen (dat wil zeggen maatschappelijke groeperingen die samen een factie vormden zoals de Drenten en Gelkingen) en (5) steden. Of deze eerst aantoonbare eigenaren ook daadwerkelijk aan de basis hebben gestaan van de oorspronkelijke bouw van de desbetreffende kastelen, kon niet altijd worden achterhaald, maar is wel aannemelijk. Alleen van de kastelen die vóór 1200 zijn gebouwd zou in theorie de koning de opdrachtgever kunnen zijn, maar deze hebben we gemakshalve tot de bisschoppelijke kastelen gerekend.[213] In hoofdstuk 3 wordt uitgebreider ingegaan op de historische achtergrond van deze kastelenbouwers en hun rol in de middeleeuwse samenleving. We beperken ons nu tot een kwantitatief overzicht als fundament voor het latere verhaal.

Wanneer wordt aangenomen dat de eerst aantoonbare eigenaar ook werkelijk verantwoordelijk was voor de bouw, blijkt dat verreweg de meeste terreinen zijn gebouwd in opdracht van ministerialen (56 procent), oftewel van de dienstadel van de bisschop van Utrecht (grafiek 2.5.). Daarna volgen getalsmatig de bisschop zelf (17 procent), partijen (4 procent), de stad Deventer (3 procent) en edelvrijen (3 procent). Bij drie terreinen is het niet geheel duidelijk of de bisschop zelf of een ministeriaal dan wel een edelvrije de oorspronkelijke bouwheer was. Voor zeventien terreinen kon niet worden vastgesteld wie de eigenaar was.

213 Zie paragraaf 2.8 'het versterkingsrecht'.

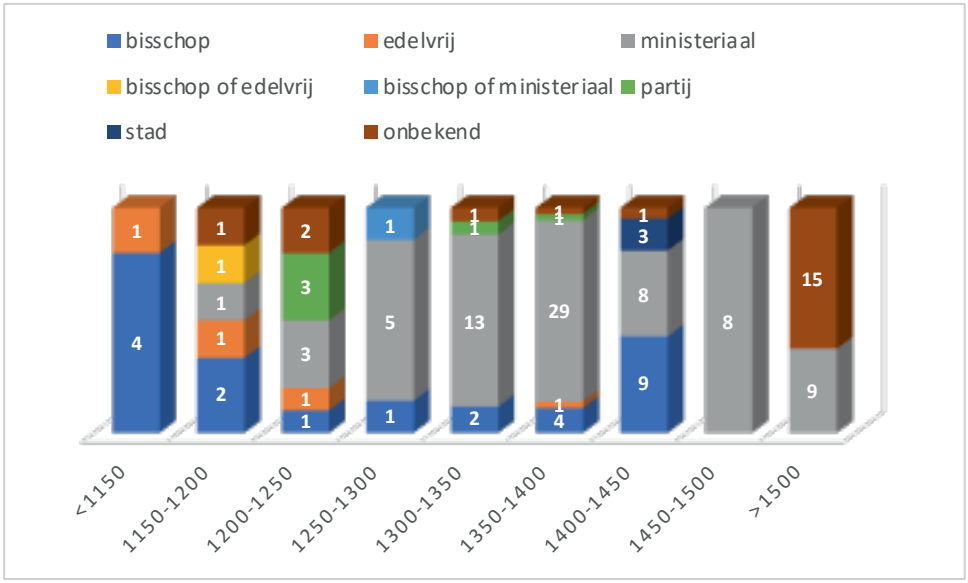
Grafiek 2.5: Frequentieverdeling van de eerst aantoonbare eigenaren van middeleeuwse kasteelterreinen in het Oversticht (n=134).

Wanneer we de eerst aantoonbare eigenaar afzetten tegen de oudst bekende datering van de kasteelterreinen (deze vallen overigens veelal samen), dan zien we dat vóór 1200 twee groepen burchten bouwden of bezaten. Tot de eerste groep behoren de edelvrije heren van Diepenheim (Diepenheim-I) en de graven van Dale-Diepenheim (Diepenheim-II). De Utrechtse bisschop kan tot de tweede groep worden gerekend met de bouw of het eigendom van de Hunenborg, Schulenborg, Coevorden, Bentheim en Vollenhove (grafiek 2.6). Voor kasteel Goor is het niet zeker of het door de bisschop of zijn edelvrije leenman is opgetrokken.

Vanaf 1200 traden vooral de ministerialen als bouwheren op. Vooral tussen 1300 en 1400 zien we een flinke groei van het aantal kastelen en mogelijke kastelen dat in opdracht van deze groep is geconstrueerd. Daarbij is het bij veel terreinen wel de vraag in hoeverre de huizen ten tijde van de oudste vermelding al tot kasteel waren omgevormd.

Tussen 1400 en 1450 was de bisschop weer de hoofdverantwoordelijke voor de bouw van nieuwe kastelen, hoewel ook toen nog altijd edelen als bouwheer optraden. Dat laatste geldt zeker voor de tweede helft van de vijftiende eeuw.

Behalve voornoemde bouwheren zijn er ook nog verschillende kleine groepen kastelenbouwers. Zo lieten partijen als het Groningse stadspatriciaatsgeslacht de Gelkingen en partijen als communale organisaties in het eerste kwart van de dertiende eeuw drie kastelen bouwen. De stad Deventer bouwde vanaf ongeveer 1400 haar eigen versterkingen in de omgeving van de stad.

Grafiek 2.6: Chronologisch overzicht van de eerst aantoonbare eigenaren van de middeleeuwse kastelen in het Oversticht, ingedeeld in intervallen van 50 jaar (n =134).

2.7 De fysisch-geografische ligging van de kastelen

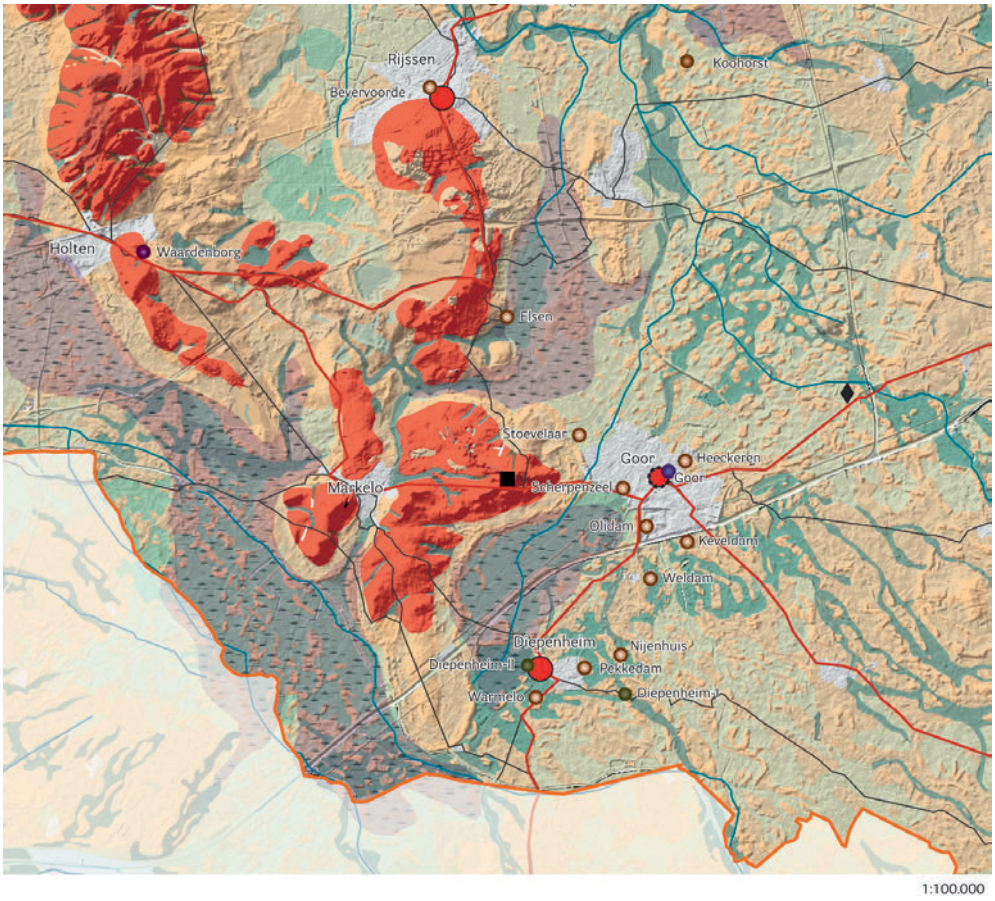
Inleiding

Bij de bouw van kastelen was de ondergrond van groot belang, niet alleen vanwege de noodzakelijke fundering van deze vaak grote en zware gebouwen, maar ook vanwege de wens om watervoerende grachten rond de burcht te kunnen aanleggen. De bouwheren hadden veelal specifieke wensen over de landschappelijke ligging, bijvoorbeeld wanneer ze bepaalde natuurlijke passages door laagten wilden controleren of wanneer de kasteelheer een specifiek uitzicht wenste.

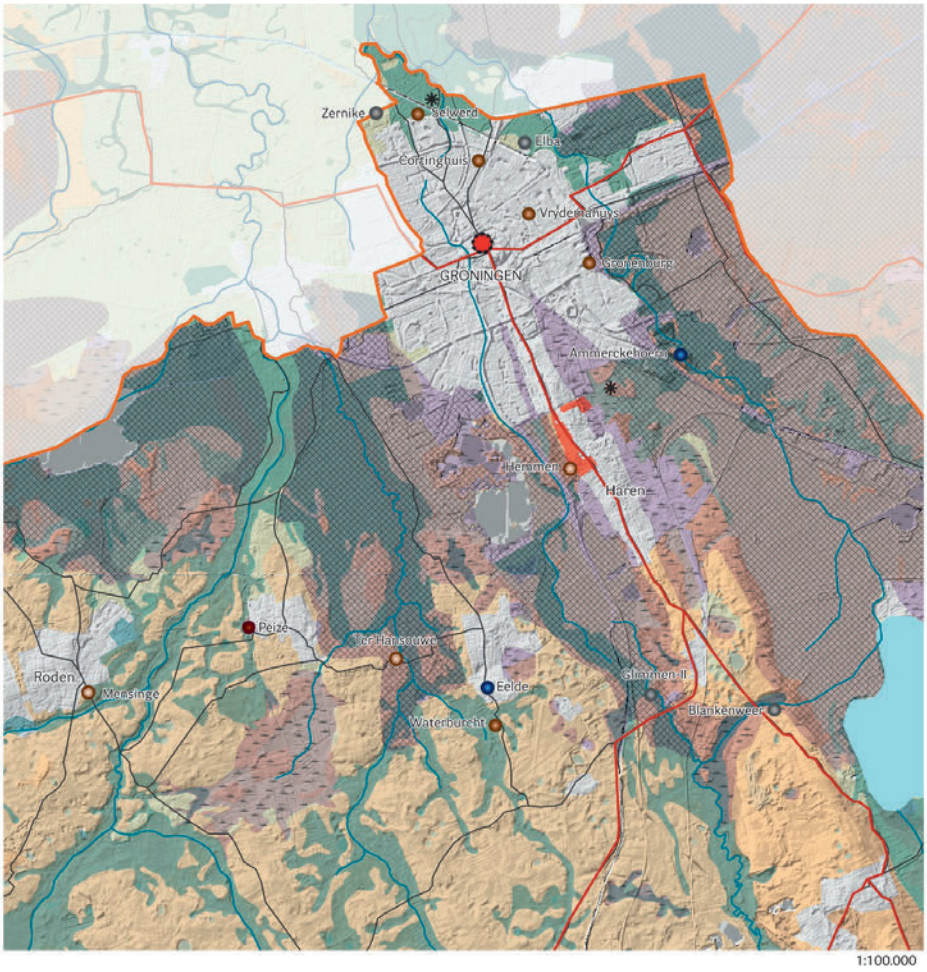
Door de geomorfologische, bodemkundige en hydrologische ligging van de kastelen te bestuderen kunnen mogelijke voorkeuren voor locatiekeuzes worden ontdekt. Een dergelijk analyse kan zowel op lokale schaal als op een regionale of, in dit geval, territoriale schaal. We beginnen hieronder met een kwantitatieve analyse door de kasteellocaties te confronteren met geomorfologische kaarten en bodemkaarten, variërend in schaal van 1:10.000 tot 1:50.000.

Regionale differentiatie in het verspreidingspatroon van de kastelen

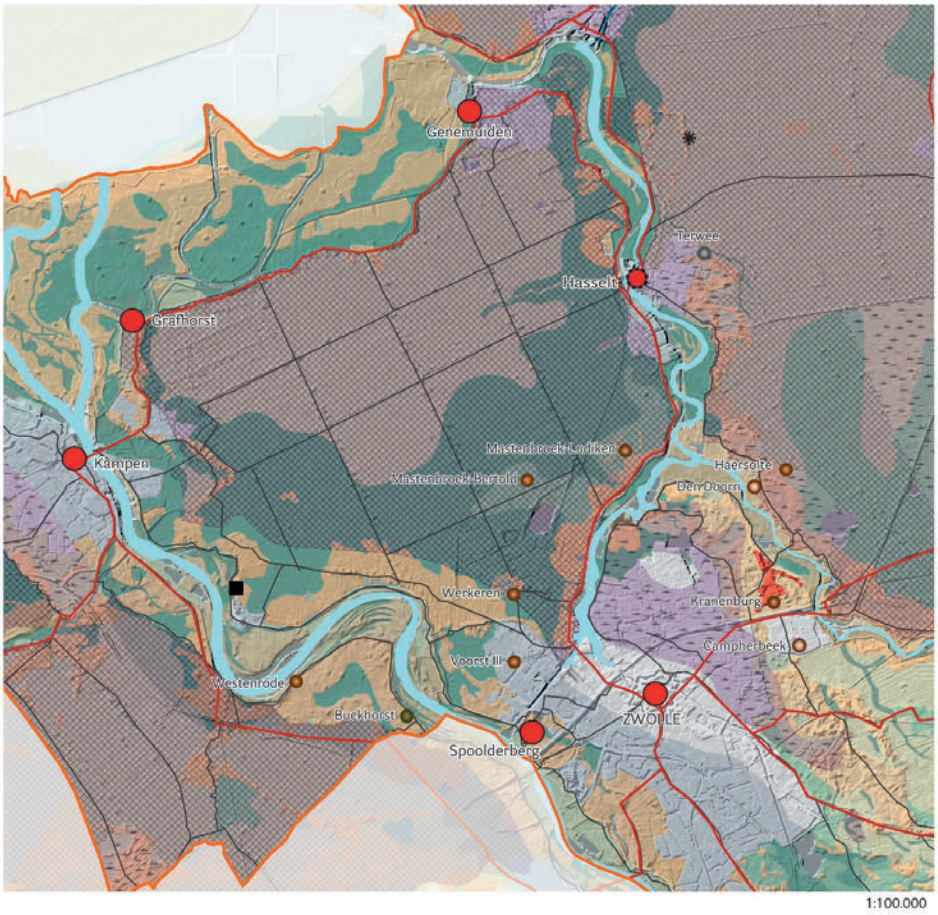
Wanneer we de verspreiding van kasteelterreinen tussen 1000 en 1450 in het Oversticht in één oogopslag overzien, blijkt direct dat er grote regionale verschillen bestaan in de dichtheid. Er zijn gebieden waar vrijwel geen burchten voorkomen, zoals bijvoorbeeld grote delen van de keileemplateaus en dekzandgronden van het Drents Plateau (Noordenveld, Rolder dingspel, Oostermoer, Zuidenveld, Beiler dingspel, Dieverder dingspel), centraal Salland (wijde omgeving Raalte) en het overgrote deel van de Sallandse en Twentse stuwwallen. Daarnaast zijn er gebieden waar op relatief korte onderlinge afstand een clustering van kastelen zichtbaar is. Voorbeelden zijn de woldgebieden en direct aangrenzende natte zandgronden in de Kop van Drenthe (Noordenveld, Gorecht), Zuidwest-Drenthe en Noordwest-Overijssel en de broekgebieden in Zuidwest-Twente en het Bekken van Hengelo (figuur 2.6).

Figuur 2.22: Detailuitsnede van de uitvouwkaart van het gebied Zuidwest-Twente, waar betreffende het Oversticht de hoogste concentratie kastelen ligt.

Figuur 2.23: Detailuitsnede van de uitvouwkaart betreffende Noord-Drenthe en het Gorecht. In dit noordelijke deel van het Oversticht ligt een duidelijke concentratie kastelen.

Figuur 2.24: Detailuitsnede van de uitvouwkaart betreffende de omgeving Zwolle. Hier is een duidelijke concentratie kastelen waarneembaar ten opzichte van andere delen van het Oversticht.

Interessant is dat deze regionale differentiatie in gebieden met relatief weinig en gebieden met relatief veel middeleeuwse kastelen een duidelijke samenhang vertoont met de mate van toegankelijkheid van een streek. De ligging van hoogveenpakketten, waterlopen en stuwwallen en dekzandruggen lijkt doorslaggevend te zijn in de aan- of afwezigheid van burchten. Het valt op dat de meeste kastelen opgetrokken zijn vlakbij rivieren of beken. Op de hoog in het landschap liggende terreinen zonder veendek, zoals het Drents plateau, komen weinig tot geen kastelen voor. Deze locaties worden sinds de vroege prehistorie bewoond. Hier golden oude rechtsverhoudingen die dateren van ver vóór het jaar 1000. Dit komt onder meer tot uitdrukking in een sterk ontwikkeld vroeg- en volmiddeleeuws grootgrondbezit in de vorm van hofhorige domeinen.[214] Dit tijdens de volle middeleeuwen dominante en volledig uitgekristalliseerde domaniale systeem – waarin de Utrechtse bisschop overigens zowel in Drenthe, Salland als Twente een zeer dominante positie vervulde – bood mogelijk weinig ruimte voor nieuwe vormen van grootgrondbezit, zoals bijvoorbeeld dat van de in de volle middeleeuwen sterke opkomende groep van ministerialen, stadspatriciaat of nieuwe kloosters. Alleen wanneer tijdens reorganisaties oude domaniale goederen in leen werden gegeven aan ministerialen, kon deze groep ervoor kiezen om op een dergelijke locatie een burcht te bouwen. Toch gebeurde dit veelal niet. Wellicht waren de verhoudingen in de elfde

214 Noomen 1990 (Gorecht); Spek 2004; Spek 2014: 994-996; Spek *et al.* 2010.

en twaalfde eeuw al zodanig gevuld met oudere – en ook sterk gefossiliseerde – machts- en bezitsverhoudingen dat hier weinig ruimte was voor nieuwe grootgrondbezitters. Dat neemt niet weg dat de bisschop al wel in de volle middeleeuwen over goederen beschikte in het domaniale hartland en daar kastelen had kunnen bouwen. Toch heeft hij dit, voor zover bekend niet gedaan. Het is goed denkbaar dat de bisschop en waarschijnlijk ook de andere kastelenbouwers de relatief hooggelegen delen in het landschap minder aantrekkelijk vonden.

In de woldgebieden en broekgebieden aan de randen van dit oudland vinden we daarentegen wel burchten. Uit eerder onderzoek is gebleken dat op dit soort locaties in de loop van de volle middeleeuwen grootschalige ontginningsprojecten hebben plaatsgevonden. Eerst reguleerden de ontginners meestal de regionale afwatering door weteringen, dijken en sluizen aan te leggen. Daarna groeven ze uitgestrekte slootpatronen en zetten ze de natuurlijke moerasvegetaties om in vruchtbaar cultuurland. In Noordwest-Overijssel en Noord-Drenthe lijken de oudste woldontginningen uit de late tiende eeuw te dateren en waren deze aan het einde van de twaalfde eeuw grotendeels afgerond.[215] In Zuidwest-Drenthe lijken de ontginningen in de late elfde eeuw te zijn gestart en waren ze in de twaalfde en dertiende eeuw op hun hoogtepunt.[216] De kom- en broekgebieden van West-Salland zijn voor zover bekend tussen de twaalfde en veertiende eeuw aangepakt, die van Mastenbroek in de veertiende eeuw.[217]

Hoewel toekomstig onderzoek in deze ontginningsgebieden de chronologie van de bezitsverhoudingen, ontginningen en kasteelbouw nader dient te preciseren en kritisch te analyseren, is een verband waarneembaar tussen de aanleg van nieuwe kastelen en de grootschalige ontginningsbewegingen. Zoals gezegd heeft de bisschop als plaatsvervanger van de Duitse koning het wildernisregaal en dus de rechten op deze veenwildernissen verkregen. Hij kon op zijn beurt deze rechten overdragen op zijn kapittels of ministerialen. Deze instellingen en personen zouden dan als *locatores*, dat zijn een soort projectontwikkelaars, de ontginningen van deze gebieden kunnen aansturen zodat de wildernis werd omgezet tot productief cultuurland. De bisschop kreeg uit deze nieuw ontgonnen landerijen inkomsten, bijvoorbeeld de novale tienden. Ook de *locatores* konden genieten van de opbrengsten van dit nieuwe land.[218] De relatie tussen kasteel en ontgonnen gebieden komt vooral in Mastenbroek duidelijk naar voren. Vlak na de in opdracht van de bisschop uitgevoerde verdeling van het pas ontgonnen land hebben in 1364 lokale heren geprobeerd om drie kastelen te bouwen in 1368/1369, namelijk Werkeren in opdracht van de heren van Voorst, Mastenbroek-Bertold in opdracht van Bertold van Haersolte en Mastenbroek-Ludiken in opdracht van Ludiken van Eerde.[219] Mogelijk zijn deze kasteelheren hier niet neergezet als *locatores*, maar ontleenden ze hun claims aan ouder grondbezit.[220] Werkeren werd aan de rand van de Mastenbroek gebouwd op grond van de heren van Voorst, en Bertold ontleende de rechten op grond aan het bezit van de hof te Haersolte. Ludiken ontleende mogelijk zijn claims aan familiebanden met de familie Van Oldeneel.[221] Hij en waarschijnlijk ook Bertold hebben elk hun kasteel niet kunnen afbouwen, terwijl de heren van Voorst daar wel in zijn geslaagd.[222]

Het is een mogelijkheid dat er ook een meer indirect verband heeft bestaan tussen de opkomst van ministerialen en hun kastelen enerzijds en de nieuwe ontginningen anderzijds. Wanneer wildernissen in relatief korte tijd worden omgevormd tot relatief dicht bevolkte en agrarisch productieve ontginningslandschappen biedt dit vaak na verloop van tijd tal van economische perspectieven voor diverse bevolkingsgroepen, en dus ook voor machtshebbers. Hoewel de kolonisten in ontginningsgebieden over een relatief grote vrijheid beschikten bij de

215 Mol 2011; Zomer 2016.
216 Wever, i.v.
217 Spek *et al.* 1996: 55; Van der Pas & Zeiler 1995.
218 Buitelaar 1993; Spek 2004; lopend promotieonderzoek B. Wever (RUG-Kenniscentrum Landschap).
219 Zie catalogus voor een verdere beschrijving over de Mastenbroekkastelen.
220 Van der Pas & Zeiler 1995: 63.
221 Zie catalogus.
222 Zie hoofdstuk 3.

uitoefening van de bedrijfsvoering van hun boerderij, kunnen bestuur, rechtspraak, kerk en handel na verloop van tijd in handen zijn geraakt van een opkomende nieuwe elite in of rond deze gebieden. Wellicht verklaart deze ontwikkeling ook het faseverschil dat in diverse gebieden waarneembaar is tussen de bloeiperiode van de ontginningen en de opkomst van nieuwe elites en hun kastelen.[223]

In het westelijke deel van Salland lijkt het faseverschil overigens minder groot of zelfs afwezig. Hier lagen tot aan de volle middeleeuwen uitgestrekte wildernissen in de komgrondenzone direct ten oosten van de rivierduinen en oeverwallen langs de IJssel. Tot aan de vroeg veertiende-eeuwse bedijking stroomde het rivierwater meerdere malen per jaar diep de achtergelegen dekzand- en broekgebieden in en bedekten deze met een laag komklei.[224] Vanaf de twaalfde eeuw is hier onder leiding van de bisschop op grote schaal gewerkt aan de ontwatering, waarbij uitgestrekte weteringenstelsels ontstonden zoals de Nieuwe Wetering, Soestwetering en de Zandwetering. Toen vervolgens aan het begin van de veertiende eeuw de bandijk ten oosten van de IJssel werd gesloten, konden de uitgestrekte komgebieden en dekzandlaagtes van West-Salland worden ontgonnen. Het is bekend dat de Utrechtse bisschop bij deze ontginningen een voorslagrecht had.[225] Het lijkt geen toeval dat in en langs de rand van deze uitgestrekte ontginningsgebieden diverse kastelen lagen, zoals bij voorbeeld die van Zuthem, Bredenhorst, Krijtenberg, Wezenberg, Duur, Hoenlo en Boxbergen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of hier sprake is van een chronologische en organisatorische samenhang tussen de opkomst van deze kastelen en de grootschalige ontginningen van de broekgebieden in deze regio. Over de relatie tussen de ontwatering en de ontginning van de broekgebieden in Zuidwest-Twente zullen we in hoofdstuk 5 nader spreken. Rond deze *wetlands* komen ook opvallend veel kastelen voor, maar is er sprake van een andere ontwikkeling dan in het geval van Salland.

Samengevat kunnen we een duidelijke ruimtelijke differentiatie aantonen tussen vanaf de prehistorie hooggelegen bewoonde en sterk door domaniale bezitsverhoudingen gedomineerde kerngebieden ('oudland') en in de loop van de volle middeleeuwen gekoloniseerde en ontgonnen *wetland*-gebieden ('nieuwland') waar domaniale bezitsverhoudingen veel minder prominent aanwezig waren. In het oudland is namelijk sprake van een lage dichtheid aan kastelen, terwijl in het nieuwland een relatief hoge dichtheid aan kastelen voorkomt en de lagere ligging ook gunstiger was voor de toevoer van water voor de gracht. In de nog niet ontgonnen hoogvenen vinden we in deze periode geen kastelen. Dit kan worden verklaard door erop te wijzen dat deze wildernissen slecht toegankelijk waren.

Geomorfologische ligging van de kastelen

Aan de hand van bestudering van de geomorfologische kaart konden we voor 90 van de 134 kasteelterreinen vaststellen op wat voor terreinvorm, bijvoorbeeld een beekdal, de burcht was gebouwd. Daaruit bleek dat van deze 90 (100 procent) kasteelterreinen 27 waren gebouwd op een terreinvorm in het beekdal- en broeklandschap (30 procent), 23 in het keileem- en dekzandlandschap (26 procent), 11 in het stuwwal- en smeltwaterdallandschap (12 procent), 8 in het getijdenlandschap (9 procent), 6 in het rivierenlandschap (7 procent) en één kasteelterrein in het voormalig hoogveenlandschap (1 procent). Daarnaast waren er 14 kasteelterreinen gebouwd op de overgang van twee verschillende terreinvormen(15 procent).

Kasteelterreinen die in het beekdal en broeklandschap zijn gebouwd komen het vaakst voor. Het gaat om Almelo (2R5), Batinge, (2M4), Borg Brammelo (2M9), Borgbarchien (2R2), Borgbeuningen (3R7), Bredenhorst (2R2), Den Dam (2R6), Dorth (2M8), Eschede (2M3), Glimmen-II (2R4), Herinkhave (2<8), Hoenlo (2M14), Koerhuis (2R5), Laar (3R7), Hoykink (2R5),

223 Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld Langbroek ten zuidoosten van Utrecht. De ontginningen vonden hier vanaf het tweede kwart van de twaalfde eeuw plaats, de kasteeltorens aldaar verrezen echter pas in de loop van de dertiende eeuw, dus een eeuw later. Van Doesburg & Renes (2017) signaleren dit faseverschil, maar geven aan dat nader onderzoek nodig is om voor dit verschijnsel een verklaring te bieden.
224 Spek *et al.* 1996: 54-55.
225 Spek *et al.* 1996: 54-55.

Nijenhuis-Diepenheim (2M24), Ramele (2R2), Rhaan (3R7), Saterslo (2R2), Singraven (3R7), Swormertoren (2R5), Ter Molen (3R7), Terwee (2M81) Vledderinge (2R1), Waterburcht (2R2), Weleveld(2R5) en Wesepe (2M24).

De ligging van kasteelterreinen ten opzichte van de terreinvormen	Aantal
A: Stuwwal en smeltwaterlandschappen	
3L2(A) Grondmorene (+/- welvingen, hooggelegen)	5
10B3 Hoge stuwwal	1
11B3 Hoge stuwwal	1
11B6 Hoge stuwwal (gestuwde grondmorene)	1
3K16 Gordeldekzandrug +/- oud bouwlanddek	1
4G5 Daluitwspoelingswaaier, met dekzand / löss	1
4H3/10B1 Glooiing van hellingsafspoeling (+/- oud bouwlanddek) / Hoge stuwwal	1
4K1 Lage stuwwal (tectonische invloed)	1
B: Keileem- en dekzandlandschap	
3L5 Dekzandruggen (+/- oud bouwlanddek)	10
3K14 Dekzandrug (+/- oud bouwlanddek)	9
4K14 Dekzandrug (+/- oud bouwland)	3
3K18 Dekzandkopje	2
C: Beekdal- en broeklandschap	
3R7 Beekdalbodem met meanderruggen en -geulen	5
2R2 Dalvormige laagte, zonder veen	5
2R5 Beekdalbodem, zonder veen, relatief laaggelegen	5
2R4 Beekdalbodem met veen	1
2M8 Vlakte van sneeuwsmeltwaterafzettingen (+ dekzand)	2
2M3 Grondmorenevlakte	1
2M4 Vlakte van grondmorene (+/- welvingen)	1
2R6 Beekdalbodem, zonder veen, relatief laaggelegen	1
2R1 Dalvormige laagte, met veen	1
2M9 Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden	1
2M14 Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden (vervlakt door veen en/of overstromingsmateriaal)	1
2M24 Beekoverstromingsvlakte	2
2M81 Ontgonnen veenvlakte	1
D: Rivierenlandschap	
3K25 Rivieroeverwal	2
2M25 Rivierkomvlakte	1
1M23 Rivierkomvlakte	1
4L15 Meanderruggen en -geulen in uiterwaard	1
E: Hoogveenlandschap	
2M44 Veenkoloniale ontginningsvlakte	1
F: Getijdenlandschap	
1M35 Vlakte van getij-afzettingen	6
3H13 Kustduinglooiing	2

De ligging van kasteelterreinen ten opzichte van de terreinvormen	Aantal
Overgang	
3R7/3K14 Beekdalbodem met meanderruggen en -geulen / dekzandrug (+/- oud bouwlanddek)	2
2M4/3L2A Vlakte van grondmorene (+/- welvingen) / grondmorenewelvingen (=/- welvingen, hooggelegen)	1
3K14/2M24 Dekzandrug (+/- oud bouwlanddek) / beekoverstromingsvlakte	1
3K14/4K6 Dekzandrug (+/- oud bouwlanddek) / grondmoreneglooiing, bedekt met dekzand (+/- opgevulde smeltwaterdalen)	1
2R5/1R4 Beekdalbodem, zonder veen, relatief laaggelegen / beekdalbodem met veen	1
4K14/3N4 Dekzandrug (+/- oud bouwland) / laagte zonder randwal, moerassig	1
4K16/2R2 Gordeldekzandrug (+/- oud bouwlanddek) / dalvormige laagte, zonder veen	1
4K6/3L2 Grondmoreneglooiing, bedekt met dekzand (+/- opgevulde smeltwaterdalen) / grondmorene (+/- welvingen, hooggelegen)	1
3L2A/1R4 Grondmorene (+/- welvingen, hooggelegen) / beekdalbodem met veen	1
2M9/3K16 Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden / gordeldekzandrug (=/- oud bouwlanddek)	1
3L6/4E3 Gordeldekzandwelvingen (+/- oud bouwlanddek) / smeltwaterterras)kame), zwak matig golvend	1
4L14/2R11 Meanderruggen en - geulen / geul van meanderd afwateringsstelsel	1
3L5/2M24 Dekzandruggen (+/- oud bouwlanddek) / beekoverstromingsvlakte	1

Tabel. 2.3. De ligging van de Overstichtse kasteelterreinen ten opzichte van de terreinvormen. Dit kon voor 92 kasteelterreinen worden vastgesteld.

Terreinvormen behorende tot het keileem- en dekzandlandschap waren erg in trek, waarschijnlijk vanwege de stevige ondergrond die geschikt was om stevig te funderen. De kasteelterreinen Rutenberg (3K14), Arkelstein (3L5), Beerse (3K14), Borggreve (3K14), Diepenheim-II (3K14), Eerde (3L5), Gerner (3K14), Grimberg (3L5), Haersolte (4K14), Heeckeren (3L5), Hengelo (3L5), Hondeborg-Zenderen (3K18), Hunenborg (3K14), Kevelham (3L5), Koohorst (3K18), Kranenburg (3L5), Krijtenberg (3K14), Nijenhuis-Wijhe (3L5) en Pekkedam (3L5) zijn namelijk op dekzandruggen gebouwd. Wanneer we de locatiekeuze nauwkeuriger bekijken blijkt wel dat deze sites veelal aan de lagere flanken van de dekzandruggen liggen. Echter, drie kasteelterreinen liggen toch meer in het midden van een dekzandrug, namelijk Gerner, Grimberg en de Kranenburg. Betreffende Gerner moet wel de kanttekening worden gemaakt dat uit archeologisch onderzoek is gebleken dat het oorspronkelijke huis waarschijnlijk 50 m à 100 m ten westen van het huidige huis lag.[226] Voor Grimberg en Kranenburg zijn geen aanwijzingen gevonden dat ze zijn verplaatst.

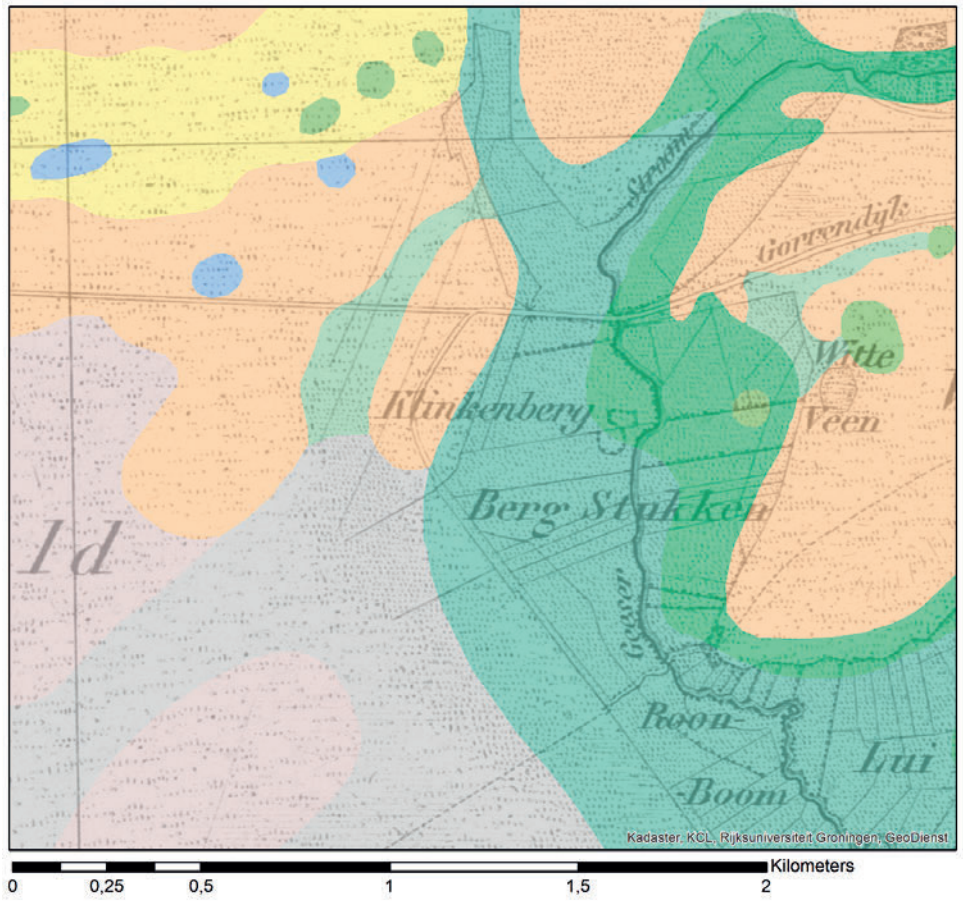
Net als bij het keileem-en dekzandlandschap lagen in het stuwwal- en smeltwaterlandschap de terreinen het Bolwerk bij Noordlaren (4K1), Echten (3L2a), Hölterhof, Mensinge (3L2), Ter Hansouwe (3L2), Twickel (3L2a), Vollenhove en Wittesheuvel (3L2a) ook aan de flanken. De Eese (11B6), Waardenborg (11B3) en de Duivelshof (3K16) lagen daarentegen hoger op de stuwwal.

In het getijdenlandschap treffen we de kasteelterreinen Cortinghuis (1M35), Elba (1M35), Gronenburg (1M35), Selwerd (1M35) en Zernike aan (1M35). Kuinre-I en Kuinre-II liggen beide op een kustduinglooiing (3H13), maar deze afzetting is pas gevormd nadat de kastelen werden verzwolgen door de zee; de kaart weerspiegelt dus niet de middeleeuwse locatiekeuze.

Het Bolwerk bij Deventer (4L15), Buckhorst (3K25), Den Doorn (3K25), Rechteren (2M25) en Zuthem (1M23) zijn alle gebouwd in het rivierenlandschap. Slechts één kasteel lag in het voormalig hoogveenlandschap, namelijk Wolfsbarge (2M44).

226 Verlinde & Van Beek 1976: 28-29.

Niet alle kasteelterreinen waren eenduidig op één terreinvorm aangelegd. Ansen (3K14/4K6), Boxbergen (3K14/2M24), Elsen (3L6/4E3), Gramsbergen (3R7/3K14), Hemmen (4H3/10B1), Hondeborg-Weerselo (4K16/2R2), Jodenkerkhof (3R7/3K14), Klencke (3L2A/1R4), Klinkenberg (2R5/1R4), Oldengaerde (2M4/3L2A), Oldenhave (4K6/3L2), Stoevelaar (2M9/3K16), Weldam (3L5/2M24), Werkeren (4K14/3N4) en Yperenberg (4L14/2R11) lagen allemaal op de overgang tussen twee verschillende terreinvormen. Nadere bestudering van de ligging wijst uit dat al deze terreinen zijn gelegen in een laaggelegen gebied of aan de flank van een stuwwal of dekzandrug naar een laaggelegen gebied.

Figuur 2.25: Het mottekasteel de Klinkenberg (Drenthe), op de kaart weergegeven als een achtvorm, lag in het beekdal van de Geesterstroom (mosgroene gedeelte op de kaart). De kastelenbouwers hebben in dit geval gekozen voor de laagst mogelijke ligging aan een waterloop. Achtergrond: geomorfologische kaart en Topografisch-militaire Kaart.

Bodemkundige ligging van de kastelen

Behalve de geomorfologie zijn ook de bodemtypen van de voornoemde 90 kasteelterreinen onderzocht. Daaruit blijkt dat de meeste terreinen gelegen zijn op beekeerdgronden, namelijk Borg Brammelo, Borgbarchien, Borggreve, Den Dam, Eerde, Eschede, Grimberg, Hemmen, Hondenborg te Zenderen, Hoykink, Jodenkerkhof, Klencke, Klinkenberg, Koohorst, Mensinge, Nijenhuis, Olidam, Ramele, Rhaan, Scherpenzeel, Schulenborg, Stoevelaar, Ter Molen, Terwee, Waterburcht en Weldam. Daarna volgen de enkeerdgronden

met de terreinen Almelo, Beerse, Echten, Gerner, Laar, Pekkedam, Ten Clooster, Twickel, Waardenborg, Warmelo, Boxbergen en Kevelham.

De terreinen Ansen, het Bolwerk bij Noordlaren, Duivelshof, Hölterhof, Hunenborg, Oldengaerde, Oldenhave, Wilderink en Wolfsbarge zijn gelegen op veldpodzolgronden. Acht terreinen, te weten Buckhorst, Campherbeek, Den Doorn, Hoenlo, Kranenburg, Rechteren, Rutenberg en Vollenhove liggen op vlakvaaggronden. Op de poldervaaggronden liggen zeven terreinen, namelijk het Bolwerk bij Deventer, het Cortinghuis, Elba, Gramsbergen, Gronenburg, Swormertoren en Ammerckehorn.

Arkelstein, Dorth, Elsen en Ter Hansouwe zijn gebouwd op laarpodzolgronden, en Borgbeuningen, Singraven en de Schultinchof op een kleiige beekdalbodem. Twee terreinen liggen op knippoldervaaggronden, namelijk Selwerd en Zernike. Saterslo en Weleveld zijn gelegen op leek-/ woudeerdgronden en het Koerhuis en Yperenberg op ooivaaggronden. Zuthem ligt op drechtvaaggronden.

Er zijn ook kastelen gesitueerd op bodemsoorten die maar één keer voorkomen. Zo ligt Batinge op gooreerdgronden, Glimmen-II op koopveengronden en Vledderinge op meerveengronden. Daarnaast zijn er kasteelterreinen die liggen op twee grondsoorten. De Hondeborg te Weerselo is opgetrokken op zowel veldpodzolgronden als enkeerdgronden, Werkeren ligt op zowel veldpodzolgronden als vlakvaaggronden en de Bredenhorst op vlakvaaggronden en beekeerdgronden. Kuinre-I en Kuinre twee liggen op vlakvaaggronden en meerveengronden, en de Eese op loopodzolgronden en laarpodzolgronden. Op de locatie van Herinkhave en Wittesheuvel dagzomen veldpodzolgronden en beekeerdgronden aan het oppervlak. En Terwee is gebouwd op weideveengronden.

Wanneer we de gegevens van de 90 kasteelterreinen bestuderen in relatie tot de waterhuishouding, valt op dat slechts 18 procent van de kasteelterreinen is gelegen op drogere gronden, namelijk op enkeerdgronden, ooivaaggronden en mengelgronden (tabel 2.4.). Kasteelterreinen die op vochtige gronden liggen, namelijk veldpodzolgronden, vlakvaaggronden, veldpodzol/beekeerdgronden, veldpodzol/enkeerdgronden, gooreerdgronden, laarpodzolgronden, loopodzol/laarpodzolgronden, omvatten 30 procent van de 90 kastelen. Verreweg de meeste kastelen, namelijk 52 procent, liggen op natte gronden, namelijk vlakvaaggronden/beekeerdgronden, vlakvaaggronden/meergronden, beekeerdgronden, meerveengronden, koopveengronden, drechtvaaggronden, leek/ woudeerdgronden, knippoldervaaggronden, kleiige beekdalbodem, veldpodzolgronden/ poldervaaggronden en weideveengronden.

Ligging van de kasteelterreinen ten opzichte van de bodem	**aantal**
Drogere gronden: enkeerdgronden, ooivaaggronden, mengelgronden	
Enkeerdgronden	13
Ooivaaggronden	2
Mengelgronden	1
Vochtige gronden: veldpodzolgronden, vlakvaaggronden, veldpodzol/ beekeerdgronden, veldpodzol/enkeerdgronden, gooreerdgronden, laarpodzolgronden, loopodzol/laarpodzolgronden	
Veldpodzolgronden	9
Vlakvaaggronden	8
Laarpodzolgronden	5
Veldpodzolgronden/beekeerdgronden	2
Gooreerdgronden	1
Loopodzolgronden/laarpodzolgronden	1
Veldpodzolgronden/enkeerdgronden	1

Ligging van de kasteelterreinen ten opzichte van de bodem	aantal
Natte gronden: vlakvaaggronden/beekeerdgronden, vlakvaaggronden/meergronden, beekeerdgronden, meerveengronden, koopveengronden, drechtvaaggronden, leek/woudeerdgronden, knippoldervaaggronden, kleiige beekdalbodem, veldpodzolgronden/poldervaaggronden, weideveengronden	
Poldervaaggronden	7
Kleiige beekdalbodem	3
Knippoldervaaggronden	2
Leek-/woudeerggronden	2
Vlakvaaggronden/meergronden	2
Drechtvaaggronden	1
Koopveengronden	1
Meerveengronden	1
Veldpodzolgronden/poldervaaggronden	1
Vlakvaaggronden/beekeerdgronden	1
Weideveengronden	1
Beekeerdgronden	25

Tabel 2.4: Tabel waarin is weergegeven hoe de kastelen waren gelegen ten opzichte van de bodem. Dit kon voor 90 kasteelterreinen worden bepaald.

Wanneer we zowel de geomorfologische als de bodemkundige kenmerken van de Overstichtse kastelen op lokaal niveau bekijken, komt duidelijk naar voren dat de bouwheren een sterke voorkeur hadden voor de laaggelegen vochtig tot natte delen van het landschap. Dit is niet verwonderlijk, want om watervoerende grachten te hebben is een lage ligging van belang. Dat we veel kastelen aantreffen langs de flanken van de stuwwallen en dekzandruggen kan vanuit bouwtechnisch perspectief worden verklaard. Voor de constructie van een stenen hoofdburcht was het voor de bouwers nog wel mogelijk de stevige pleistocene ondergrond te gebruiken om een fundering aan te leggen, maar konden ze ook de lagere ligging voor watervoerende grachten benutten. De kastelen die op natte slappe bodems zijn gebouwd zullen lastiger zijn geweest om goed te funderen. Op dergelijke gronden moesten de bouwers stenen constructies funderen tot aan het pleistoceen of kiezen voor lichtere houtbouw. Bij de hoger gelegen kastelen was de fundering geen probleem, maar zullen de grachten waarschijnlijk niet altijd watervoerend zijn geweest.

Relaties tussen kastelen en natuurlijke waterlopen

De meeste Overstichtse burchten vertonen een duidelijke ruimtelijke samenhang met rivier- en beeklopen. Vooral in de gevallen van de rivieren De Vecht en De Regge lagen ze als parels aan een ketting langs de rivierbedding. In alle gevallen bedroeg de afstand tussen kasteel en rivier minder dan 1 kilometer. Maar ook langs andere kleinere en soms gegraven beken zien we een duidelijke relatie tussen de ligging van de kasteelterreinen en waterlopen.

De relatie tussen kasteel en rivier komt het duidelijkst tot uitdrukking langs de Vecht. Wanneer men per schip vanuit Utrecht naar het Oversticht zou varen kon men ter hoogte van kasteel Vollenhove het land bereiken via de monding van De Vecht/Het Zwarte Water. Als de reiziger de Vechtstroom stroomopwaarts zou aanhouden kon diegene de kastelen Den Doorn, Haersolte, Kranenburg, Campherbeek, Rutenberg, Gerner en Rechteren zien. Op de plek waar de Vecht samenvloeide met de Regge lag het kasteel Laar. Stroomopwaarts op de Vecht volgden Beerse, Hardenberg-I, Hardenberg-II, Jodenkerkhof en Gramsbergen. Te Gramsbergen splitste de Regge zich in de Coevordense Vecht, die noordoostelijk stroomopwaarts langs Ten Clooster naar kasteel Coevorden leidde, en de hoofdstroom die via de Duitse plaatsen Emlichheim, Neuenhaus, Nordhorn verder zuidoostelijk richting Schuttdorf stroomde. Net voor het kasteel Neuenhaus kon de reiziger ervoor kiezen om stroomopwaarts in zuidoostelijke richting over de Dinkel te varen door Twente richting het Duitse plaatsje Gronau. Diegene kwam dan langs de kastelen Lage, Singraven, Borgbeuningen en de Schultinchof.

Wanneer de middeleeuwse reiziger ervoor had gekozen om stroomopwaarts de splitsing bij

kasteel Laar te nemen, kon hij over de Regge varen. Vanaf Laar gezien zou diegene langs Eerde, Rhaan, Ter Molen, Den Dam, Grimberg en Koohorst zijn gekomen. Ter hoogte van Enter kon hij doorvaren naar Goor en Diepenheim. Dit tracé tussen Enter en Westervlier was echter een gegraven waterloop.[227]

Anders dan bij de Regge en de Vecht lagen langs de IJssel maar relatief weinig kastelen, namelijk stroomopwaarts gezien vanaf Kampen het kasteel Buckhorst, het Bolwerk-Deventer en de Yperenberg. Misschien dat het kasteel van Van Westenrode, indien dit op het goed Westenrode was gebouwd, ook aan de IJssel heeft gelegen. De andere kastelen in de buurt van deze rivier, zoals Voorst-III, Werkeren en Hoenlo, liggen te ver van het water af om te spreken van een duidelijk verband.

Het afwateringssysteem van het Drents Plateau, bestaande uit de waterlopen De Tjonger/Kuinder, de Linde, de Steenwijker Aa, de Sethe/Meppelerdiep en hun bovenlopen, vertoont tevens een duidelijke relatie met de ligging van kastelen. De terreinen Echten, Vledderinge, Oldenhave, Borgbarchien, Ansen, Oldengaerde, Wittesheuvel, Wittelte-II, Batinge, Steenwijk en Eese zijn namelijk aan de randen van het Drents plateau in of vlakbij deze waterlopen gesitueerd. Het oeversysteem van voornoemde riviertjes mondde rond het jaar 1000 uit in het Almere. De kustlijn van Noordwest-Overijssel lag toen nog veel westelijker. Rond de tiende eeuw liep de Kuinder/Tjonger langs Kuinre, dat toen nog geen Zuiderzeekust was, in zuidwestelijke richting om waarschijnlijk bij Blokzijl aan te sluiten op een benedenstroom van de Steenwijker Aa. Het water kreeg voorbij Vollenhove aansluiting met dat van de Vecht-IJssel-Nagele.[228] Toen aan het einde van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw de zee doorbrak in het Almere, schoof de kustlijn meer naar het oosten op als gevolg van landsafslag. De eerste burcht van Kuinre lag bij de nieuwe monding van de Kuinre/Tjonger in de Zuiderzee. Waarschijnlijk heeft de bisschop dit kasteel laten bouwen nadat de oude loop tussen Kuinre en Blokzijl al buitendijks was komen te liggen. De monding van de Kuinder vormde vanaf dat moment een nieuwe toegangspoort naar de binnenlanden van het Oversticht. Het kasteel Vollenhove kwam als gevolg van het oprukkende water ook aan zee te liggen. De kustafslag leidde er zelfs toe dat de eerste burcht van Kuinre rond het laatste kwart van de veertiende eeuw moest worden opgegeven. Meer landinwaarts liet de burggraaf van Kuinre een nieuwe burcht bouwen ter vervanging. Ook dit kasteel is uiteindelijk door de zee verzwolgen. Het iets zuidelijker gelegen vijftiende-eeuwse kasteel Blankenham onderging waarschijnlijk hetzelfde lot.

Rondom de stad Groningen is ook een duidelijke relatie waarneembaar tussen de ligging van kastelen en waterlopen. De stad wordt aan zowel de west- als oostkant omsloten door riviertjes die water vanaf het zuidelijk gelegen Drents plateau afvoeren naar zee. Aan de westzijde van de stad stroomt de Drentse Aa. Daar liggen Glimmen-II, Hemmen en waarschijnlijk ook Zernike. Het riviertje de Hunze stroomt aan de oostzijde. Daar liggen de burchten Ammerckehorn, Gronenburg, Elba, Cortinghuis en Selwerd.

Voornoemde rivieren hebben allen een natuurlijke oorsprong. In het Oversticht komen ook waterlopen voor die deels of volledig door mensenhanden zijn aangelegd. Zulke beken zijn te herkennen aan hun rechte karakter. De meest in het oog springende relatie is die tussen de door Deventernaren gegraven Schipbeek en de kastelen het Koerhuis, de Swormertoren en Arkelstein. Daarnaast zien we dat er tal van kastelen in de buurt van kleinere beken liggen. Tot op heden is er weinig onderzoek verricht naar de ouderdom daarvan. Het is vanwege de omvang van een dergelijke studie niet mogelijk om op territoriaal niveau te onderzoeken wanneer alle Overstichtse gegraven waterlopen zijn aangelegd. We konden dit wel voor Zuidwest-Twente vaststellen. Daaruit blijkt dat juist ten tijde van het bestaan van de kastelen de waterhuishouding ingrijpend is veranderd. Alle waterlopen in dit gebied zijn door mensen aangelegd en aangepast gedurende de volle en late middeleeuwen.[229] We moeten er dus rekening mee houden dat ook in andere gebieden de waterhuishouding is aangepast.

227 Zie hoofdstuk 5.
228 Mol 2011: 49-55. Hoe precies de Kuinder/Tjonger tussen Kuinre en Blokzijl heeft gelopen is nu onduidelijk, aangezien het geulensysteem is uitgewist door de Zuiderzee.
229 Zie hoofdstuk 5.

2.8 Relaties tussen kastelen en middeleeuwse doorgaande landroutes

Inleiding

Bestaat er een verband tussen de ligging van kastelen ten opzichte van het toenmalige routenetwerk? Om deze vraag te beantwoorden is allereerst een zo betrouwbaar mogelijke reconstructie nodig van het routenetwerk in de volle en late middeleeuwen. We moeten daarbij gebruik maken van modelmatige reconstructies, want er zijn geen kaarten uit die periode bekend. Wel kan gebruik worden gemaakt van twee zorgvuldige reconstructies voor een wat latere datum, namelijk die van Horsten voor de Nederlandse doorgaande wegen rond 1600 en die van Bruns en Weczerka voor de laatmiddeleeuwse Hanzewegen in Noordwest-Europa.[230]

Voorafgaande aan onze analyses hieronder dienen we eerst te benadrukken dat er een duidelijk onderscheid te maken is tussen historische routes en historische wegen. Met een historische route bedoelen we een verbinding tussen twee locaties die in verschillende perioden van de geschiedenis verschillende wegtracés kan hebben gekend. Dat gebeurt bijvoorbeeld omdat oude wagensporen niet langer begaanbaar waren en werden vervangen door een nieuw spoor ernaast, of omdat bewoners, bestuurders of gebruikers soms een geheel ander wegtracé kozen om hun moverende redenen. In feite bestaat een route dus vaak uit talrijke naast elkaar lopende wegen uit verschillende perioden van de geschiedenis. De levensduur van een route is daarmee veel langer dan die van een weg, zeker in de middeleeuwse tijd waarin vrijwel geen enkele weg in het Oversticht verhard was en het verkeer dus sterk afhankelijk was van de natuurlijke terreingesteldheid.[231] Alleen in die gevallen waar een route over een dijktracé liep zal naar alle waarschijnlijkheid een meer continu wegtracé hebben gefunctioneerd.

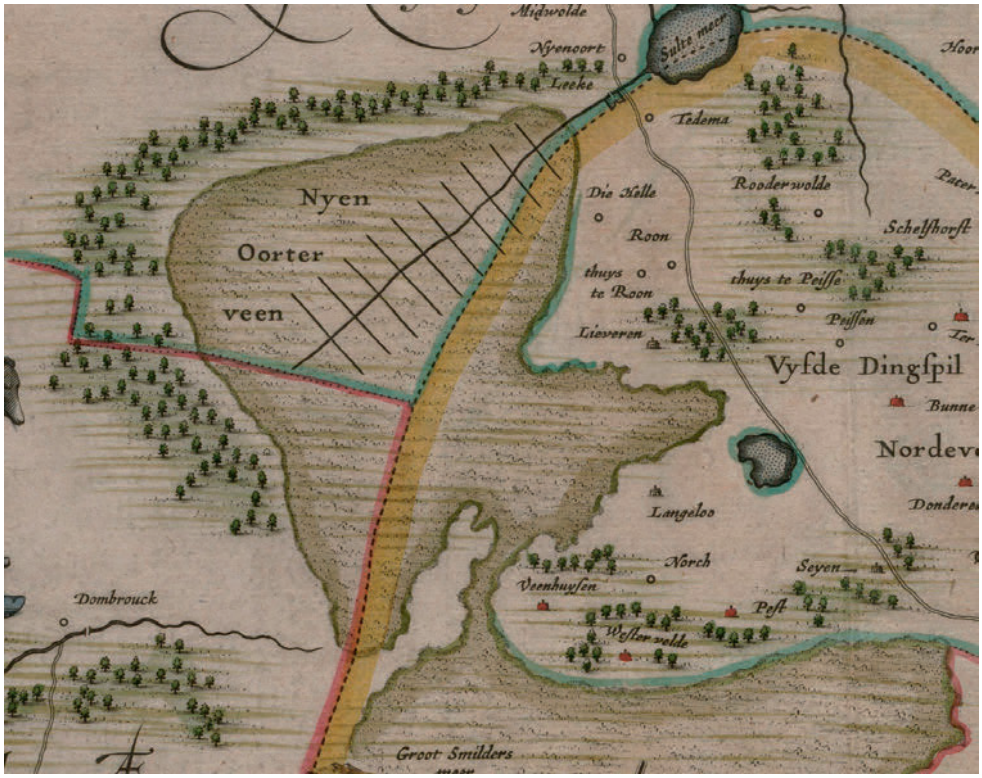
Het Nederlandse netwerk van doorgaande wegen rond 1600 volgens Horsten

Voor een reconstructie van de doorgaande routes in de middeleeuwen kan deels een beroep worden gedaan op de dissertatie van de historisch geograaf Horsten, die onderzoek heeft verricht naar het Nederlandse wegennetwerk tot 1850. Als begindatum heeft hij 1600 genomen, aangezien er vanaf die periode voldoende kaarten beschikbaar zijn om primaire doorgaande wegen te kunnen reconstrueren.[232] Onder primaire doorgaande wegen verstaat hij wegen, die de verbinding vormden tussen grote stedelijke bevolkingscentra van tenminste 10.000 inwoners tussen circa 1675 en 1750.[233] Deze wegen zullen naar verwachting niet of nauwelijks verhard zijn geweest (zandwegen, kleiwegen, veenwegen *et cetera*) en men zal hebben geprobeerd om steeds de zo kortst mogelijke afstand tussen plaatsen te gebruiken, zodat de reiziger zo weinig mogelijk tijd kwijt was (Eng. *principle of least effort*). Het wegennetwerk tussen een cluster van aangrenzende steden of dorpen had in een ideale situatie zonder landschappelijke hindernissen het karakter van een driehoekspatroon waar werd gekozen voor de kortste weg, welke Horsten vervolgens heeft ingetekend. In vergelijking tot verharde wegen die na 1850 zijn aangelegd was het wegennetwerk dichter.[234] Niet alle wegen zijn opgenomen in de inventarisatie van Horsten. Zo zijn de tiendwegen, die overigens vooral van lokaal belang waren, door hem achterwege gelaten; ook heeft hij de zomerwegen in de meeste gevallen niet meegenomen.[235]

230 Bruns & Weczerka 1962: Horsten 2005.
231 Van Lanen *et al.* 2016: 2.
232 Horsten 2005: 10.
233 Horsten 2005: 9, 14.
234 Horsten 2005: 14.
235 Horsten 2005: 30.

Figuur 2.26: Uitsnede van de kaart van Metius (1622) van Oost-Friesland. Hierop is te zien dat ter hoogte van Bakkeveen en Haule twee wegen lagen die Friesland en Drenthe met elkaar verbonden.

Figuur 2.27: Uitsnede van de kaart van Pijnacker (1634) van West-Drenthe. Pijnacker heeft de wegen tussen Drenthe en Friesland ter hoogte van Haule en Bakkeveen, die wel zichtbaar zijn op de kaart van Metius (1622), niet ingetekend.

Horsten's reconstructie is op verschillende kaarten gebaseerd, onder meer die van Christiaan sGrooten uit de late zestiende eeuw. Deze laatstgenoemde kaarten zijn vervaardigd in opdracht van de Spaanse koning. De oudste atlas is in 1573 is voltooid en een tweede in 1592. Voor de inventarisatie van de wegen in Overijssel en Drenthe heeft Horsten vooral gebruik gemaakt van de kaarten van Pijnacker (1634) en Ten Have (1650). Horsten stelt dat de kaart van Pijnacker van Drenthe evenwel belangrijke lacunes vertoont, want wegen richting Friesland die wel op de kaart van Metius uit 1622 zichtbaar zijn staan niet op de kaart van Pijnacker. Een tweede lacune op de kaart van Ten Have is dat de weg van Haaksbergen naar Munster niet is weergegeven, terwijl deze weg wel op de kaart van sGrooten staat. Om dit probleem op te lossen heeft Horsten ervoor gekozen om al het beschikbare kaartmateriaal uit de zeventiende eeuw te aggregeren en waar nodig aan te vullen. 'sGrooten's kaarten van 1573 en 1592 zijn in deze methode gecombineerd met diverse kaarten uit de periode 1621 tot 1650.[236]

De Noordwest-Europese Hanzewegen volgens Bruns en Weczerka

In het driedelige werk *Hansische Handelsstrassen* hebben de historici Bruns en Weczerka getracht een reconstructie te maken van routes die gedurende de late middeleeuwen zijn gebruikt door kooplieden van de Hanze. Bruns en Weczerka hebben hun reconstructie verantwoord met een omvangrijke hoeveelheid middeleeuwse historische bronnen.

In hun werk zetten zij eerst de geschiedenis van de middeleeuwse wegen uiteen. Al in de vroege middeleeuwen kunnen op basis van historische bronnen, bijvoorbeeld rechtsteksten, doorgaande wegen worden onderscheiden. In de loop van deze periode werden de doorgaande wegen eigendom van de koning. Ze werden daarom aangeduid als *via regia* of *strata regia*, in Nederland koningsweg, de herenweg, de *strata communis* en de landsweg.[237] Voor de reiziger was het voordelig om gebruik te maken van zo'n koningsweg. Hij genoot daarop namelijk bescherming, anders dan op de door lokale buren onderhouden kleinere wegen. Om de wegen te onderhouden kon de koning zijn onderdanen verplichten te werken aan zowel de weg zelf als bruggen en dammen. Ook kon hij reizigers dwingen om van de koningsweg gebruik te maken. Dit heet wegendwang. Ter compensatie van de gemaakte kosten hief de koning tol- en geleidegeld.[238] Uit laatmiddeleeuwse bronnen is bekend dat ook de (minimale) breedte van de wegen was vastgelegd.[239]

Gedurende de regeerperiode van koning Frederik II (1194-1250) kwamen door verdragen veel regalia, en dus ook het wegenregaal, definitief in handen van geestelijke en wereldlijke territoriale vorsten, onder wie de bisschop van Utrecht.[240] Gaandeweg de volle middeleeuwen werd het wegenregaal, net als vele andere regalia, aan geestelijke instellingen en leken geschonken waardoor verantwoordelijkheid over de wegen steeds verder versnipperde. In de praktijk werkte deze ontwikkeling vaak ongunstig uit. Wegen werden niet meer onderhouden, reizigers niet meer beschermd en vaak werd er ook nog eens onrechtmatig veel tol geheven dat vooral diende als inkomstenbron voor een heer en niet werd gebruikt voor de bescherming en onderhoud.[241]

Hoe kunnen we voor deze juridisch en territoriaal sterk versnipperde middeleeuwse wereld toch vaststellen wat de belangrijke doorgaande wegen waren? Bruns en Weczerka hebben daarvoor verschillende bronnen gebruikt. In eerste instantie zijn belangrijk voor hen historische vermeldingen van wegen, tollen, veren, geleiderecht, stratendwang, stapelrecht, dammen, voorden en bruggen. Wanneer deze bronnen worden verzameld kan een goede indruk worden verkregen van de destijds in gebruik zijnde wegen.[242] Vervolgens kan worden onderzocht waar de herbergen en kroegen lagen: deze gebouwen waren immers mede bedoeld voor de weggebruikers. Hospitalen lagen vaak ook aan doorgaande wegen,

236 Horsten 2005: 16-17.
237 Bruns & Weczerka 1962: 39.
238 Bruns & Weczerka 1962: 39.
239 Bruns & Weczerka 1962: 78.
240 Bruns & Weczerka 1962: 39.
241 Bruns & Weczerka 1962: 40.
242 Bruns & Weczerka 1962: 83-85.

evenals nederzettingen of buurten waar veel vervoerders, ambachtslieden en/of handelaren woonden.[243] Hetzelfde gold voor centrale gebouwen, zoals koningshoven, gerichtsplaatsen en kerkelijke instellingen.[244]

Een tweede groep historische bronnen die Bruns en Weczerka hebben geraadpleegd zijn individuele beschrijvingen van specifieke wegen of routes. Het kan gaan om door kooplieden gemaakte beschrijvingen, maar ook om reisverslagen, verslagen van veldtochten, bodediensten en zittingen.[245] Daarnaast zijn er ook nog administratieve bronnen waarin de aanleg, verbetering of inspectie van een weg staan vermeld.[246] Namen van plaatsen, percelen of stadspoorten kunnen ook refereren naar de ligging van een doorgaande weg.[247]

Behalve deze gevarieerde reeks aan geschreven bronnen hebben Bruns en Weczerka ook landkaarten gebruikt. Met de oudste kaarten uit de Nieuwe Tijd konden zij echter niet precies vastleggen hoe het verloop van het toenmalige wegennetwerk was. Er dient ook rekening mee te worden gehouden dat lang niet alle wegen van elke toenmalige route op deze kaarten zijn weergegeven. Toch geven deze post-middeleeuwse kaarten wel degelijk de belangrijke routes weer. Daarom wordt door Bruns en Weczerka op beperkte schaal een beredeneerde retrospectieve reconstructie toegepast.[248]

Tot slot kunnen uiteraard fysieke overblijfselen worden gebruikt om wegen te reconstrueren. Deze restanten zijn soms zichtbaar bij archeologische opgravingen, op luchtfoto's, satellietbeelden of in het veld getraceerde karrensporen of middeleeuwse gebouwen die langs wegen hebben gestaan of nog altijd staan.[249] Bruns en Weczerka pleiten er voor om zoveel mogelijk op basis van middeleeuwse bronnen te werk te gaan en zo min mogelijk de toevlucht te zoeken bij retrospectieve methoden, omdat in de sterke economische expansie van de vroege nieuwe tijd (lange zestiende eeuw) tal van veranderingen in het wegennetwerk kunnen zijn opgetreden.[250]

Met deze methodiek hebben de Bruns en Weczerka een nog altijd waardevolle atlas gemaakt van het door kooplieden van de Hanze gebruikte netwerk van handelsroutes en bijbehorende wegen tijdens de veertiende en vijftiende eeuw.[251] Aangezien de in het Oversticht gelegen Stichtse hoofdsteden, Zwolle, Deventer, Kampen en Groningen allemaal Hanzesteden zijn, biedt het eindresultaat van Bruns en Weczerka ook voor ons studiegebied een goed inzicht welke routes voor de belangrijkste laatmiddeleeuwse steden van belang waren. Bovendien geven zij voor ieder wegentracé in het Oversticht een *terminus ante quem.*

In het Oversticht waren in de veertiende en vijftiende eeuw voor de Hanze verschillende routes van belang. Deventer was in de middeleeuwen een belangrijke centrale plaats waarheen veel handelswegen liepen. Het tracé Bremen(DU)-Lingen(DU)-Deventer wordt voor het eerst vermeld rond 1380. Deze weg stond ook wel bekend als de Vlaamse straat, klaarblijkelijk omdat de route na Deventer verder doorliep naar de Zuidelijke Nederlanden. Via Nordhorn kwam deze route het Oversticht binnen bij Denekamp, waarna de weg in Holten samenkwam met het wegtracé Rhein (DU)-Bentheim(DU)-Goor. Vervolgens kon de reiziger via deze route richting Deventer gaan.[252] De specifieke vermelding van dit laatstgenoemde wegtracé in de bronnen dateert overigens al van 1344.[253]

De hoofdroute van Deventer naar Munster liep in de twaalfde eeuw via het graafschap Zutphen.[254] In de dertiende eeuw is waarschijnlijk als alternatief de verbinding via Goor,

243 Bruns & Weczerka 1962: 86-87.
244 Bruns & Weczerka 1962: 87-88.
245 Bruns & Weczerka 1962: 88-93.
246 Bruns & Weczerka 1962: 93.
247 Bruns & Weczerka 1962: 95.
248 Bruns & Weczerka 1962: 95-96.
249 Bruns & Weczerka 1962: 96-97.
250 Bruns & Weczerka 1962: 100.
251 Bruns & Weczerka 1962: atlas.
252 Bruns & Weczerka 1962: 364-367.
253 Bruns & Weczerka 1962: 397.
254 Bruns & Weczerka 1962: 415.

Enschede en Gronau in gebruik genomen. Ter hoogte van Hengelo splitste zich – vanaf Duitsland gezien – een landroute af in de richting van Kampen, die echter in de late middeleeuwen maar weinig door de Hanzekooplieden werd gebruikt.[255] Via Deventer kon de reiziger vanaf Goor ook in de richting van Haaksbergen, Ahaus, Coesfeld, Hamm en Soest reizen.[256] Vanaf Deventer kon men tevens een zuidelijke route volgen die door het graafschap Zutphen via Groenlo en Dorsten naar Dortmund en Essen in het Roergebied voerde of verder naar de economisch zeer belangrijke stad Keulen.[257] Zowel Deventer als Kampen hadden over water (de IJssel) en land (via Gelre) verbinding met West-Nederland. Vanuit deze steden kon men dus ook naar de Stichtse hoofdstad Utrecht gaan of naar het graafschap Holland reizen.[258] Het wegtracé Bremen (DU)-Lingen (DU)-Zwolle-Kampen/Elburg wordt eveneens voor het eerst vermeld rond 1380.[259]

Te Groningen kwam het tracé Emden/Groningen-Rheine-Munster uit, dat voor het eerst in 1457 wordt genoemd.[260] De weg Groningen-Coevorden-Bentheim-Munster is volgens Bruns en Weczerka de belangrijkste doorgaande landroute geweest in middeleeuws Drenthe. Deze voerde over de noordelijke Hondsrug, stak ter hoogte van Gasteren, Balloo en Rolde over naar de daaraan parallel lopende Rug van Sleen en bereikte via allerlei dekzandkoppen rond Coevorden, Venebrugge, Hardenberg en Nordhorn uiteindelijk Bentheim. Slicher van Bath noemt deze route de Werdense Weg, omdat hierlangs reeds in de vroege middeleeuwen allerlei goederen van de abdij Werden lagen. Belangrijk tussenstation was daarbij de hof van deze abdij bij Elfterheurne ten oosten van De Lutte in Noordoost-Twente.[261] De bisschoppelijke hoven bij Ootmarsum, Emmen, Anloo en Groningen waren ook via deze route vrijwel zeker al in de vroege middeleeuwen met elkaar verbonden.[262] Deze weg had indertijd de status van herenweg, een naam die nog altijd op veel plekken in Drenthe wordt gehanteerd ter plekke. Te Hardenberg kon de reiziger in oostelijke richting tevens via de noordelijke Vechtroute doorreizen naar Zwolle (via de Oude Twentse Weg) of meer zuidelijk via Lemele en Holten richting Deventer.[263] De landroute tussen Leer (DU), Groningen, Leeuwarden en Harlingen/Stavoren was in de late middeleeuwen duidelijk van secundair belang voor de Hanze, naar alle waarschijnlijkheid omdat een groot deel van de wegen in de tussenliggende natte gebieden grote delen van het jaar nauwelijks begaanbaar waren.[264]

Reconstructie van de doorgaande middeleeuwse routes in het Oversticht

De twee bovengenoemde reconstructies van Horsten en die van Bruns en Weczerka hebben hun voordelen en hun tekortkomingen. De door Bruns en Weczerka gereconstrueerde routes zijn ten dele representatief voor de middeleeuwse situatie omdat het om laatmiddeleeuwse handelsroutes van de Hanze gaat. Deze reconstructie geeft weliswaar relevante hoofdroutes weer, maar laat echter diverse doorgaande routes die niet door de Hanzesteden werden gebruikt buiten beschouwing. Een andere kanttekening is dat Bruns en Weczerka niet de precieze tracés van de door hun gereconstrueerde routes weergeven. Zij zijn namelijk vooral uitgegaan van locaties die in historische bronnen worden genoemd en hebben op jongere kaarten geprobeerd de duidelijkste verbindingen tussen deze locaties te karteren. Het is daarnaast de vraag in hoeverre deze laatmiddeleeuwse reconstructie representatief is voor het routenetwerk van volle middeleeuwen, want behalve Deventer vervulden de andere Hanzesteden toen nog niet een dergelijke centrale rol.

De door Horsten vervaardigde reconstructie van het routenetwerk kent ook haar tekortkomingen. Horsten heeft namelijk bewust wegdelen weggelaten omdat hij alleen als doorgaande weg de kortste weg tussen vroegmoderne stedelijke bevolkingscentra met minimaal 10.000 inwoners definieerde. De in de middeleeuwen belangrijke bevolkingscentra

255 Bruns & Weczerka 1962: 418-419.
256 Bruns & Weczerka 1962: 445-447.
257 Bruns & Weczerka 1962: 448; 457-459.
258 Bruns & Weczerka 1962: 480-483.
259 Bruns & Weczerka 1962: 367-369.
260 Bruns & Weczerka 1962: 385.
261 Slicher van Bath 1943: 15.
262 Spek 2004: 163.
263 Bruns & Weczerka 1962: 377-381.
264 Bruns & Weczerka 1962: 373.

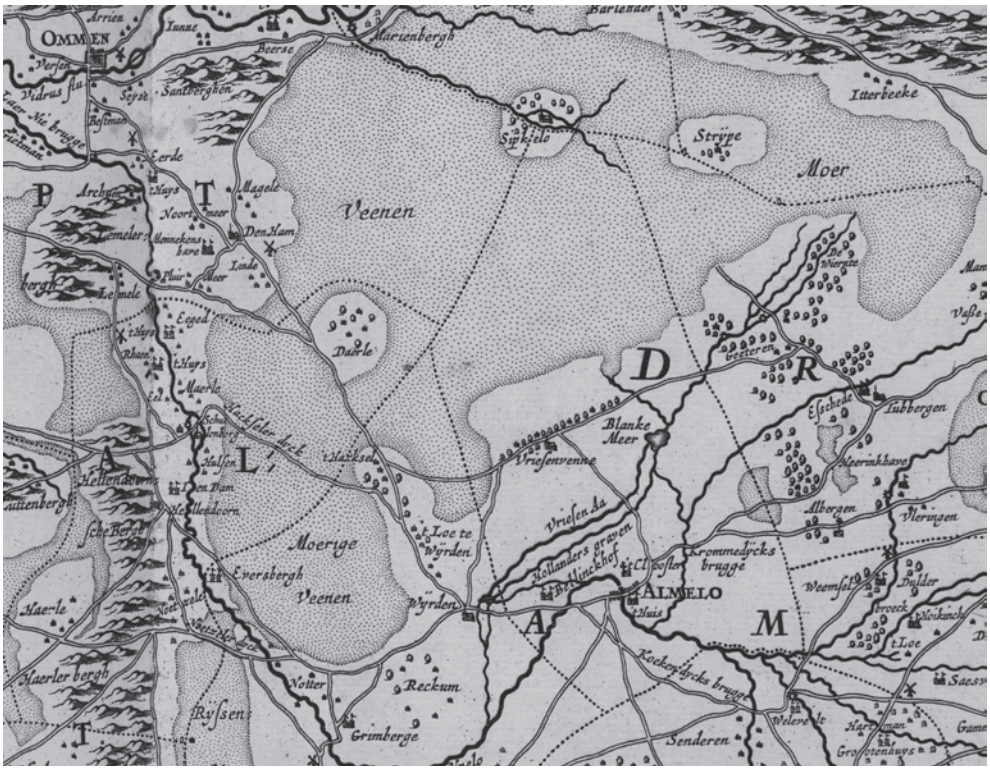
voldeden in de zestiende en zeventiende eeuw lang niet altijd aan dit criterium. Het gevolg is dat Horsten middeleeuwse belangrijke centrale plaatsen, zoals Deventer en Kampen, niet mee neemt in zijn analyse. Bovendien zijn er tal van middeleeuwse centrale plaatsen (gerechtsplaatsen; vergaderplaatsen; hoven; versterkingen *et cetera*) geweest die geen stad waren en dus ook niet als zodanig zijn meegenomen in de reconstructie van Horsten (zie pargraaf 2.9).

Om op basis van bovengenoemde werken én andere beschikbare bronnen een beredeneerd overzicht te verkrijgen van het gehele Overstichtse wegennetwerk hebben we de oudste bruikbare kaarten uit de periode 1570-1690 bestudeerd. Dat zijn die van sGrooten en Ten Have voor Overijssel, Pijnacker voor Drenthe en Wicheringe en in aanvulling voor Groningen en West-Drenthe, Visscher en Metius.[265] sGrooten blijkt, zoals verwacht, zeer onnauwkeurig. Het is opvallend dat op zijn kaart langs een plek als Bentheim helemaal geen weg is aangegeven, terwijl deze er ongetwijfeld wel was. Maar ook de kaarten uit de zeventiende eeuw zijn niet compleet. Zo ontbreken op zowel de kaart van Pijnacker als die van Wicheringe routes, die wel op Metius en Visscher zijn ingetekend. [266] Het werk van Visscher is overigens ook niet zo precies. Zo tekent hij een rechte weg van het huis Ter Hansouwe naar Oostenbroek, beide gelegen in Noord-Drenthe, waarbij Ter Hansouwe zuidelijker ligt dan Oostenbroek. Dit kaartbeeld klopt niet, want Oostenbroek ligt toch aanzienlijk meer zuidelijk.

Vervolgens hebben we in GIS de door Horsten en Bruns en Weczerka gereconstrueerde routes over de Topografisch-militaire Kaart van 1850 gelegd en vergeleken met de analyse van bovengenoemde zeventiende-eeuwse kaarten. Na vergelijking is een meer precieze reconstructie van het zeventien-eeuwse routenetwerk gemaakt door de routes, die niet door Horsten en Bruns en Weczerka zijn meegenomen, te karteren. Hoewel we bij deze reconstructie zoveel mogelijk bestaande wegen hebben gedigitaliseerd, is het niet verantwoord om deze te definiëren als reconstructie van het wegennetwerk, aangezien veelal niet bekend is of de wegen ook al op exact dezelfde plek lagen in de middeleeuwen. We kiezen er daarom voor om te spreken van de reconstructie van het routenetwerk in plaats van het wegennetwerk. Soms was het tracé niet meer duidelijk zichtbaar en hebben we de route moeten reconstrueren door bestaande wegen te volgen. In sommige gevallen, zoals tussen Vriezenveen en Geesteren in Twente, blijkt de landverbinding op de Topografisch-militaire Kaart van 1850 al geheel verdwenen. In dergelijke gevallen is geprobeerd om een globale verbindingsroute in te tekenen. Het resultaat van deze reconstructie is weergeven in de uitvouwkaart.

De door ons opgespoorde middeleeuwse bronnen over de aanleg van wegen in het Oversticht zijn zeer schaars. Er zijn slechts twee concrete vermeldingen bekend; beide dateren uit het episcopaat van Frederik van Blankenheim. In 1402 gaf deze bisschop aan de drie Sallandse hoofdsteden vrijdom van tol op de aan te leggen weg tussen Ane en Coevorden.[267] Daarnaast had bisschop Frederik met Egbert van Almelo in 1405 besloten om een weg te maken van den Hamme over Daerler-vonder door de heerlijkheid Almelo naar Twente. Heer Egbert kreeg van elke kar, wagen en dieren die over de weg werden getransporteerd, een vergoeding, ter compensatie van de opheffing van het veer Wederdervoorde. Er mocht echter door Egbert geen tol worden geheven.[268]

265 Voor een precieze bronverwijzing van de in deze paragraaf gebruikte historische kaarten wordt verwezen naar de lijst van geraadpleegde kaarten achterin dit boek.
266 Horsten 2005: 16-17.
267 OGD II nr. 1123.
268 Muller 1918: nr. 1754.

Figuur 2.28: Fragment van de kaart van Nicolaas Ten Have uit 1648 met daarop de weg tussen het Sallandse Den Ham via de stuwwalkop van Daerle naar Almelo. Deze weg is op het initiatief van bisschop Frederik van Blankenheim en Egbert van Almelo in 1405 of kort daarna aangelegd.

De relaties tussen wegen en kastelen in het Oversticht

Wanneer we de precieze ligging van de door ons gelokaliseerde kasteelterreinen (n=107) ten opzichte van het door ons gereconstrueerde routenetwerk analyseren, dan zien we dat ruim tweederde van de kastelen (n=70) binnen 500 m langs een doorgaande interregionale route ligt. Dat is een statistisch significant verband dat ongetwijfeld ook een doelbewuste motivatie van de bouwheren aantoont. Toch was voor een derde van de kastelen (n=37) niet zo'n duidelijk verband waarneembaar, aangezien ze verder dan 500 m van het gereconstrueerde doorgaande routenetwerk aflagen. Voor 27 kasteelterreinen konden we de locatie niet meer vaststellen.

Tussen de terreinen die aan routes liggen is een tweedeling waarneembaar. Verschillende terreinen liggen namelijk niet alleen langs een weg, maar tevens op een flessenhalslocatie in het landschap. Zo'n flessenhalslocatie kan een passage door een moeras of beekdal zijn en/of een afgesloten deel in een landweer. Een dijk kan ook als flessenhals fungeren, omdat delen van het middeleeuwse rivierklei- en getijdenlandschap in de winter slecht toegankelijk waren vanwege wateroverlast. Alleen ter plekke van de flessenhalslocatie kan de reis worden voortgezet door bijvoorbeeld een voorde of brug over te steken. Op zo'n plek is de weg dus gefixeerd en kan men niet gemakkelijk een alternatieve route kiezen. We zien dit terugkomen bij de terreinen Waterburcht, Ter Hansouwe, Coevorden, Echten, Mensinge, Borgbarchien, Bolwerk bij Noordlaren, Venebrugge, Borgbeuningen, Goor, Diepenheim-II, Scherpenzeel, Singraven, Twickel, Weleveld, Arkelstein, Boxbergen, Buckhorst, Gramsbergen, Waardenborg, Koerhuis, Yperenberg, Bolwerk bij Deventer, Swormertoren en Ter Molen. Ook de locaties van de kastelen Vollenhove, Kuinre-I en -II en mogelijk ook Blankenham waren

in de late middeleeuwen gelegen aan een flessenhalslocatie, alleen dan in tegenstelling tot voornoemde terreinen op een plek waar men vanaf de Zuiderzee het Oversticht in kon varen of aan land kon gaan. Daarnaast zien we in het vlakke getijdenlandschap ten noorden van de stad Groningen dat de sites Selwerd, Zernike en het Cortinghuis vlakbij de doorgaande wegen tussen de Groningse Ommelanden en de stad Groningen zijn gebouwd, zodat al deze doorgaande wegen binnen het zichtveld van een kasteel lagen. Ter plekke van het Cortingshuis en Zernike lagen bovendien belangrijke waterwegen.

Tijdens de analyse viel op dat in de volle en late middeleeuwen ook de Klencke, de Klinkenberg, Laar, de Slingeborg en mogelijk ook Saterslo op lokaal niveau nabij een weg grensden op de TMK van 1850 en net als voornoemde terreinen waren gelegen nabij een flessenhals. Deze wegen zijn echter niet weergegeven op de zestiende en zeventiende eeuwse kaarten. Het is dus goed mogelijk dat in de late middeleeuwen andere routes van belang zijn geweest. Bij de Klinkenberg is dat bijvoorbeeld zeer waarschijnlijk, omdat de toenmalige strategisch belangrijke landroute vanaf Coevorden richting Ruinen en Steenwijk niet anders dan ten noorden van het uitgestrekte hoogveengebied van Hoogeveen kon liggen. Niet toevallig ligt de motte van de Klinkenberg bij Gees vlakbij het punt waar de doorgaande weg het meest noordoostelijke puntje van dit hoogveencomplex doorsnijdt. Hiermee wordt begrijpelijk dat dit kasteel in de dertiende eeuw een veel prominentere ligging en functie had.

De andere terreinen die niet op zo'n flessenhalslocatie lagen maar wel langs een lange doorgaande route tussen lagere *wetland*-gebieden door, konden alsnog hetzelfde effect creëren. Fraaie voorbeelden zijn de doorgaande oost-west landroutes over de rivierduinen en dekzandruggen ten noorden en zuiden van het Vechtdal, de noord-zuidroute op de westflank van het Reggedal, en de landweg tussen Deventer en Zwolle die over de oeverwallen en rivierduinen ten oosten van de IJssel voerde. De ligging van kasteelterreinen als Buckhorst, Rutenberg, Rechteren, Zuthem, Den Doorn, Gerner, Beerse, Jodenkerkhof, Eerde, Rhaan en Den Dam liggen direct aan deze doorgaande rivierbegeleidende landroutes.

De vraag is in hoeverre de kastelenbouwers de ligging langs een land- of waterroute als een doorslaggevende factor beschouwden in de keuze voor de locatie van de te bouwen burcht. Vrijwel zeker speelden ook allerlei andere politieke, economische of militaire overwegingen een rol. We zullen in hoofdstuk 3 hierop terugkomen, aangezien voor de beantwoording van deze vraag ook gegevens nodig zijn over de politieke context. Een andere kanttekening die bij voornoemde analyse moet worden geplaatst is dat bepaalde kastelen ouder kunnen zijn dan de wegen die erlangs voeren. Met name in zeer open landschappen kunnen de hoogoprijzende kastelen belangrijke richtpunten voor het doorgaande verkeer zijn geweest, waardoor routes en wegen zich mogelijk aanpasten aan eerder aangelegde bouwwerken.

2.9 Relaties van kastelen met nederzettingen en centrale plaatsen

Inleiding

Om inzicht te verkrijgen in de relatie tussen kastelen en nederzettingen kunnen we teruggrijpen op onze eerdere analyse van het natuurlijke landschap. Daaruit is immers gebleken dat circa 80 procent van de kasteelterreinen zijn gelegen in vochtige tot natte gebieden. Deze gebieden liggen vrijwel steeds buiten de nederzettingen of aan de rand daarvan. Soms zorgde de aanwezigheid van een kasteel voor het ontstaan van een nederzetting. Een mooi voorbeeld van zo'n situatie betreft Coevorden waar na verloop van tijd bij het kasteel een nederzetting uitgroeide tot stad (figuur 2.29).

Figuur 2.29: Kasteel en stad Coevorden omstreeks het midden van de zestiende eeuw. De nederzetting ten zuidwesten van het kasteel is in de loop van de veertiende eeuw uitgegroeid tot stad. Kaart vervaardigd door Jacob van Deventer.

De meeste kastelen lagen overigens wel in of vlakbij middeleeuws cultuurland (zie uitvouwkaart). Twee uitzonderingen zijn de Hunenborg en de Schulenborg. Beide kastelen zijn gebouwd op een kleine dekzandrug (horst) die ten tijde van gebruik werd omringd door een uitgestrekt, nat en niet onontgonnen broekgebied. De achterliggende verklaring hiervoor zal in hoofdstuk 4 worden besproken.

Behalve de agrarische nederzetting zijn er in het vol- en laatmiddeleeuwse Oversticht tal van locaties geweest die één of meer centrale functies vervulden. Maar wat is nu een centrale plaats? We hebben net besproken dat Horsten plaatsen die tussen 1675 en 1750 meer dan 10.000 inwoners hadden, ziet als centrale plaats waarlangs belangrijke doorgaande wegen lagen. Volgens deze benadering zijn alleen Zwolle en Groningen een centrale plaats. Het probleem met Horstens definitie is dat deze een inwoneraantal ná de middeleeuwen als criterium heeft, toen de bevolking al flink was gegroeid. Bovendien kunnen in het middeleeuwse gedachtengoed de centrale rol van locaties ook door andere ideeën worden bepaald dan door het inwoneraantal.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit de studie van de historicus en archeoloog Theuws naar de nederzetting Sint-Servaas (Maastricht). Hij ziet in de vroege middeleeuwen centrale plaatsen, zoals Sint-Servaas, als locaties waar '…de articulatie van de uitwisseling van geschenken en van waren gekoppeld is aan het houden van onvervreemdbare bezittingen in een cultusplaats, waarbij die onvervreembare bezittingen een onderdeel van en gerelateerd zijn aan het mythisch kapitaal waaromheen de uitwisseling is georganiseerd.'[269] In deze uitleg speelt het inwonersaantal dus geen rol, maar de functie van de plek als cultusplaats en de uitwisseling van waren op zowel lange termijn als korte termijn. In het latere Oversticht lagen in de vroege middeleeuwen twee plaatsen die aan deze definitie van Theuws voldoen, namelijk Deventer en Oldenzaal.[270]

269 Theuws 2003: 13; zie ook Theuws 2001.
270 Theuws 2003: 7-8, 16.

In de vol- en laatmiddeleeuwse wereld komen we in het Oversticht tal van plaatsen tegen die voor de politieke en juridische organisatie van het Sticht van belang waren. Zij zijn volgens de criteria van bovengenoemde auteurs niet per definitie als centrale plaatsen te duiden, maar vervullen wel een dusdanige belangrijke rol dat ze goed bereikbaar moesten zijn. Te denken valt aan stedelijke centra, domaniale hoven waar door grootgrondbezitters afdrachten werden geïnd, plaatsen waar werd vergaderd en de bisschop werd gehuldigd, plekken waar recht werd gesproken en/of vonnissen werden voltrokken en centra van de geestelijke macht. Om deze reden hebben wij ervoor gekozen het begrip centrale plaats breed te houden en alle voornoemde categorieën hieronder te bespreken om vervolgens aan het einde van deze paragraaf de relatie te onderzoeken tussen de kastelen en deze centrale plaatsen.

Het begrip stad

Het definiëren van het begrip middeleeuwse stad is minstens zo problematisch als het definiëren van het begrip kasteel. Voor Overijssel is een inventarisatie van steden gemaakt in het in 2007 uitgegeven themanummer van de *Overijsselse Historisch Bijdragen*. De auteurs hebben voor het opstellen van dit nummer gebruik gemaakt van twee door de Staten van Overijssel in 1597 opgestelde landdagpenningen. Daarop zijn twintig steden heraldisch afgebeeld die de Staten erkenden. Het gaat om Almelo, Delden, Deventer, Diepenheim, Enschede, Genemuiden, Goor, Grafhorst, Gramsbergen, Hardenberg, Hasselt, Kampen, Oldenzaal, Ommen, Ootmarsum, Rijssen, Steenwijk, Vollenhove, Wilsum en Zwolle.[271] Verreweg de meeste steden hebben stadsrechten verkregen van de bisschop, maar er zijn ook steden waarvoor dat niet bekend is maar die de Staten van Overijssel wel als stad beschouwden. Voor Groningen en Drenthe is zulk onderzoek niet verricht, maar daar is de situatie veel eenvoudiger: aan het einde van de middeleeuwen lagen in dit gebied slechts twee steden, namelijk Coevorden en Groningen.

Voornoemde locaties verschillen echter in belang en kunnen niet over één kam worden geschoren. In de vijftiende eeuw bevonden zich in het Oversticht vier van de zes Stichtse hoofdsteden, namelijk Groningen, Zwolle, Deventer en Kampen. De andere twee Stichtse hoofdsteden lagen in het Nedersticht, te weten Utrecht en Amersfoort. Zij worden als zodanig in oorkonden en akten genoemd.[272] Deze steden namen een voorname positie als handelscentra in en hun inwoners oefenden veel invloed uit op de politieke, militaire en economische organisatie van het laatmiddeleeuwse Sticht. De andere in 1597 genoemde steden hadden veel minder politieke en economische invloed dan de Stichtse hoofdsteden.

Rond het jaar 1000 waren de meeste Overstichtse hoofdsteden en de andere steden nog niet uitgegroeid tot stad. Deze ontwikkeling vond juist in de navolgende eeuwen plaats. Maar wanneer beschouwde men een plaats als stad? Vanuit de historische bronnen gezien kan de eerste vermelding van 'stad' worden aangehouden of het verkrijgen van stadsrechten. Het risico bestaat in het laatste geval dat de bisschop wilde dat een plek zich ontwikkelde als stad maar in de praktijk de nederzetting niet verder groeide. Archeologisch onderzoek kan meer inzicht geven in de ontwikkeling van steden, maar meestal zijn de data schaars. Van de plaatsen Groningen, Deventer en Oldenzaal is bekend dat deze al vroeg als stad fungeerden. Groningen lag op een knooppunt waar zeehandel en binnenhandel bij elkaar kwamen. De plek ging terug op voormalig koningsgoed en had al in de vroege middeleeuwen een domaniale centrumfunctie. Omdat Groningen in 1040 munt- en tolrecht had, zal het in deze periode al een handelsnederzetting zijn geweest. De historicus Van Schaïk, die de verstedelijking van Groningen heeft geanalyseerd, stelt dat Groningen in de loop van de twaalfde eeuw uitgroeide tot stad in economische zin.[273] Deventer was al in de negende eeuw een multifunctionele en verdedigbare nederzetting en fungeerde bovendien als bisschopszetel.[274] Onderzoekers zien de schenking van verschillende privileges door de koning in 1123 als moment waarop Deventer stadsrechten kreeg, hoewel dit niet stadsrechten in traditionele zin zijn.[275]

271 Verlinde 2007: 13-14.
272 Zie bijlage I t/m V. Groningen is officieel een Stichtse hoofdstad, maar ging pas als zodanig fungeren na de Utrechts-Groningse oorlog (1400-1405).
273 Van Schaik 2008: 146-148.
274 Bartels & Slechte 2007: 41.
275 Bartels & Slechte 2007: 49-50.

Volgens de opsteller van de lijst van de Utrechtse bisschoppen (695-1378) heeft bisschop Balderik (in ambt 918-976) de stad en de kerk in Oldenzaal laten bouwen.[276] Officiële stadsrechtsverlening is niet voor Oldenzaal bekend, maar deze plek had al in 1049 marktrechten en rond 1220 een eigen wigbolt (stadsvrijheid).[277] In 1222 is er sprake van verdedigingswerken rondom de nederzetting, die uiteraard van veel oudere datum kunnen zijn.[278]

Twee van de vier Overstichtse steden die men rond 1400 als hoofdsteden van het Oversticht aanduidt, namelijk Deventer en Groningen, functioneerden al rond het jaar 1000 als centrale plaatsen. Van de Overstichtse hoofdstad Kampen is geen stadsrechtsverlening bekend, hoewel deze plek in de dertiende eeuw ook al een ommuurde handelsnederzetting was.[279] Zwolle is daarentegen door bisschop Wilbrand van Oldenburg verheven tot stad als beloning voor de door de Zwollenaren betoonde trouw en financiële steun aan de bisschop in de strijd tegen de Drenten en de bouw van het bisschoppelijk kasteel Hardenberg. De Zwollenaren mochten vanaf 1230 hun nederzetting met grachten en muren versterken. Voor het overige zouden zij de rechten genieten die de inwoners van Deventer bezaten.[280]

Verreweg de meeste Overstichtse steden hebben hun status te danken aan de bisschop die stadsrechten verleende aan deze plekken in de dertiende en veertiende eeuw. Vaak legden de inwoners na deze verlening een omgrachte nederzetting aan waarbinnen in de daaropvolgende decennia de bevolking groeide. De plekken Delden, Goor, Hardenberg, Rijssen en mogelijk ook Ommen zijn op deze manier ontstaan.[281] Vlakbij Hardenberg lag al een stad genaamd Nijenstede, waarvan onbekend is wanneer zij stadsrechten heeft gekregen. Bisschop Jan van Arkel verlegde deze rechten in 1362 naar de door hem versterkte plek Hardenberg.[282] De stad Genemuiden is 'kaal' gesticht nadat bisschop Jan van Nassau in 1275 stadsrechten aan deze plek verleende. Pas in het begin van de vijftiende eeuw is volgens de historicus Zeiler een poging gedaan verdedigingswerken rond Genemuiden te bouwen, maar volgens hem is deze nederzetting nooit tot een volwaardige vestingstad uitgegroeid.[283]

Waar Genemuiden nog in de vijftiende eeuw een kleine economische opleving beleefde, is het stadje Grafhorst, dat in 1333 van bisschop Jan van Diest stadsrechten kreeg, klein gebleven.[284] Over de geschiedenis van Wilsum is nog minder bekend. Dat moet ergens tussen 1260 en 1321 stadsrechten hebben verkregen. Vóór deze stadsrechtverlening is er sprake van een dorp Wilsum.[285]

In het geval van Hasselt was er reeds een bewoningsgebied aanwezig vóór de stadsrechtsverlening rond 1252. Pas aan het einde van de veertiende eeuw had Hasselt zich volledig ontwikkeld tot stad.[286] Enschede was al een omgrachte nederzetting voordat het privileges verkreeg van de bisschop.[287] De plek Steenwijk bestond ook al toen de bisschop tussen 1255 en 1296 aan deze nederzetting stadrechten verleende. Het stadje werd omringd door een wal en gracht, maar het is niet duidelijk of deze ook al ten tijde van de stadsstichting aanwezig waren of dat deze pas daarna zijn aangelegd.[288] De nederzetting Optenkamp aan de voet van het bisschoppelijk kasteel Vollenhove had zich vanaf de twaalfde eeuw geleidelijk aan ontwikkeld tot aanzienlijke nederzetting toen het in 1354 stadsrechten van bisschop Jan van Arkel ontving.[289] Wanneer Coevorden precies stadsrechten ontving is onbekend, maar

276 Jamar & Kalveen 2005: 11, 62-63.
277 OSU 1 nr. 206; Oude Nijhuis 2007: 16.
278 Oude Nijhuis 2007: 118.
279 Haze 2007.
280 OSU II nr. 803.
281 Kolks *et al.* 2007; Hesselink-Zweers 2007; Archeologische werkgroep Riesen 2007; Gevers 2007.
282 Hesselink-Zweers 2007: 90.
283 Zeiler 2007: 68-69; OSU IV nr. 1882.
284 Haze 2007.
285 Haze 2007: 161.
286 Schmidt 2007: 100.
287 Kolks 2007: 64.
288 Schmidt 2007: 143-145.
289 Mooijweer 2007: 154.

in 1407 herbevestigde bisschop Frederik van Blankenheim de burgers van Coevorden in hun rechten.[290]

Op de landdagpenningen staan diverse steden genoemd waarvoor het niet bekend is of ze stadsrechten hebben verkregen van de bisschop, namelijk Almelo, Diepenheim en Gramsbergen. De historicus Hagens veronderstelt dat Almelo zijn stadsstatus aan de kasteelheer van Almelo heeft te danken, hoewel hij geen onderbouwing voor deze veronderstelling geeft.[291] Een in 1346 uitgevaardigde oorkonde pleit voor bisschoppelijke bemoeienis bij de stadsvorming, want toen verleende bisschop Jan van Arkel aan het dorp Almelo het recht om twee jaarmarkten te houden.[292] Mogelijk heeft deze bisschop of een van zijn opvolgers in een later stadium ook stadsrechten gegeven. Hagens plaatst de eerste historische vermelding van een stad Almelo in 1374. In de door hem aangehaalde bron staat niets over een vermelding van een stad in 1374, maar wel over de burgers van Almelo die als partij in een oorkonde optreden.[293] Pas in 1401 wordt voor het eerst een stad Almelo genoemd.[294] Een andere verklaring voor de ontwikkeling van Almelo als stad is dat de stadsvorming een logisch gevolg is van de aanwezigheid van het kasteel. Dit kasteel trok immers allerlei lieden aan, zoals borgmannen en ander dienstpersoneel. Zo zou Almelo vanaf de kasteelstichting steeds meer kunnen zijn uitgegroeid tot een stedelijke nederzetting. Soortgelijke scenario's worden ook vermoed voor Diepenheim.[295] Vanaf wanneer men Gramsbergen tot stad rekende is tevens onduidelijk, maak ook daar is een kasteel aanwezig. Verdedigingswerken aldaar ontbreken en het inwoneraantal is klein gebleven.[296]

De historicus Van Engen en de architectuurhistoricus Rutte hebben aan de hand van de artikelen in de voornoemde themabundel van de Overijsselse bijdragen een analyse gemaakt van de ontstaansgeschiedenis van de Overijsselse steden. Zij onderscheiden vijf verschillende groepen op basis van geografische, religieuze, politieke en economische kenmerken. De eerste groep zouden volgens deze onderzoekers de oudste stedelijke nederzettingen zijn die al een lange voorgeschiedenis kennen en ook al lang als religieuze en/of domaniale centrumplaats fungeerden. Dit zijn de steden Deventer, Zwolle, Oldenzaal en tot op zekere hoogte Kampen.[297] De stad Groningen, die buiten het studiegebied van Van Engen en Rutte viel, moet ook tot deze eerste groep worden gerekend.

Ommen, Rijssen en Goor behoren volgens Van Engen en Rutte tot de tweede groep. Deze steden zijn allemaal rond 1250 op bisschoppelijke instigatie tot stad verheven, hoewel het hier om veel kleinere steden gaat die in het stroomgebied van de Regge liggen. De reden voor de bisschoppelijke bemoeienis is volgens Van Engen en Rutte strategisch van aard en gekoppeld aan machtspolitiek. Dergelijke versterkte nederzettingen zouden bisschoppelijke steunpunten hebben gevormd tegen expansiezuchtige edelvrijen als de graven van Goor, Bentheim en Gelre. Dat ze niet zijn uitgegroeid tot grote economische centra is volgens Van Engen en Rutte hierdoor ook te verklaren. De bisschop wilde in eerste instantie een strategische versterking creëren; de economische groei kwam pas op een tweede plaats.[298]

Zo zou Ommen een versterking zijn in de Drents-Overijsselse grenszone tussen Hardenberg, Zwolle en Vollenhove. Rijssen moest tot circa 1250 tegenwicht bieden tegen de graaf van Goor. Na de verovering van het kasteel Goor rond 1250 verving de bisschop de burcht door een stad. Dit laatste roept ook vraagtekens op bij de auteurs: 'Het blijft de vraag wat de drijfveren van de bisschop waren om te Goor in plaats van een kasteel een stad te laten

290 Kleis 2008: 1-2.
291 Hagens 2007: 25. In dit artikel worden veel aannames gedaan zonder annotatie. Zo zou de heerlijkheid Almelo rijksonmiddelijk zijn, maar ontbreekt elke vorm van argumentatie voor deze uitspraak. Vanaf het episcopaat van Jan van Arkel werd overigens in een oorkonde vastgelegd dat de heer van Almelo niet kon beschikken over de hoge rechtspraak, zie bijlagen hoofdstuk 3.
292 RHA I nr. 29.
293 RHA I nr. 75.
294 RHA I nr. 148.
295 Zie hoofdstuk 5.
296 Gevers 2007.
297 Van Engen & Rutte 2007: 188-190.
298 Van Engen & Rutte 2007: 190-192.

bouwen.'[299] Deze veronderstelling van de auteurs is echter onjuist. Kasteel Goor is namelijk rond circa 1400, dus ongeveer 150 jaar later, uit gebruik geraakt en heeft tot die tijd als centraal bisschoppelijk steunpunt in Twente gefungeerd.[300]

De derde groep die Van Engen en Rutte onderscheiden zijn vier nederzettingen die rond 1300 zijn verrezen in het mondingsgebied van de IJssel en de Vecht, namelijk Hasselt, Genemuiden, Wilsum en Grafhorst. Deze plekken heeft de bisschop ook tot stad verheven, hoewel dit voor Wilsum niet helemaal duidelijk is. Deze nederzettingen zijn, in tegenstelling tot Rijssen, Ommen en Goor, niet het resultaat van bisschoppelijke machtspolitieke motieven. Van Engen en Rutte vermoeden dat deze steden tegenwicht moesten bieden tegen vooral Zwolle en Kampen.[301]

Steenwijk, Vollenhove, Hardenberg, Delden en Diepenheim behoren volgens Van Engen en Rutte tot de vierde groep, namelijk laatmiddeleeuwse nieuwe steden in de veertiende eeuw. Van de eerste drie is bekend dat deze van de bisschop stadsrechten hebben verkregen. Steenwijk, Vollenhove en Hardenberg gingen wel terug op oudere kernen, maar de stadsplattegrond is na stadsrechtverlening binnen korte tijd tot stand gekomen. Net als de tweede groep steden zijn ook deze steden volgens Van Engen en Rutte vooral om strategische redenen door de bisschop gesticht. In Steenwijk zouden we een bisschoppelijk steunpunt tegen de opstandige Drenten en Friezen moeten zien. Vollenhove was dat reeds. Daarna volgde de nieuwbouw van de stadsversterking Hardenberg omwille van de rust en de vrede in het bisdom. Of Delden ook als zo'n strategisch steunpunt moet worden beschouwd laten Van Engen en Rutte in het ongewisse. Voor Diepenheim is niet duidelijk of het een bisschoppelijke stichting betrof.[302]

Tot de laatste groep die Van Engen en Rutte onderscheiden behoren de Twentse plaatsen Enschede, Almelo en Ootmarsum. Deze nederzettingen groeiden in de veertiende en vijftiende eeuw uit tot marktstadjes. De bisschop vervulde hier, in tegenstelling tot de tweede, derde en vierde groep, een bescheiden rol in de stadsvorming.[303]

Het door Van Engen en Rutte gepresenteerde faseringsmodel van Overijsselse steden heeft veel raakvlakken met de functies van bisschoppelijke kastelen. Ze veronderstellen dat tot circa 1250 de bisschop kastelen liet bouwen om strategische steunpunten te creëren en dat na 1250 stadsstichtingen uit de tweede en de vierde groep deze taak overnamen. Rutte heeft dit idee nog stelliger in zijn proefschrift gepresenteerd dan in zijn artikel met Van Engen.[304] We zullen in hoofdstuk 3 onderzoeken hoe deze bisschoppelijke stedenpolitiek zich verhoudt ten opzichte van de kastelenpolitiek.

Wat is nu de ruimtelijke relatie tussen stad en kasteel? Uit het voorgaande blijkt dat meerdere kastelen bij of in stedelijke nederzettingen liggen, namelijk Coevorden, Almelo, Vollenhove, Gramsbergen, Goor, Diepenheim, Steenwijk en Rijsen/Bevervoorde. Voor Goor en Vollenhove is bekend dat de bisschop stadsrechten heeft gegeven nadat er al een kasteel aanwezig was. In de gevallen van Diepenheim, Gramsbergen, Almelo en Coevorden is geen stadrechtsverlening bekend. Te Steenwijk stond in 1229 een toren waarin soldaten werden gestationeerd, de stadsrechtverlening volgde pas enkele decennia later.[305] In het geval van Bevervoorde is onduidelijk wanneer het huis is gebouwd. Er bestaat de mogelijkheid dat het pas geruime tijd na de stadsstichting is verrezen.[306]

299 Van Engen & Rutte 2007: 193.
300 Zie hoofdstuk 5.
301 Van Engen & Rutte 2007: 193-195.
302 Van Engen & Rutte 2007: 196-198.
303 Van Engen & Rutte 2007: 201-202.
304 Rutte 2002: 114 Overigens beweert Rutte hier ten onrechte dat er in Rijssen een bisschoppelijk kasteel heeft gestaan, te weten Bevervoorde. Kasteel Bevervoorde is nooit een bisschoppelijk kasteel geweest. Zie 'Bevervoorde' in de catalogus.
305 Van Rij 1989: 68-69.
306 Verlinde 1996: 155.

Domeinhoven

Onder centrale plaatsen die voor de bisschop van territoriaal belang waren, kunnen we ook de plaatsen rekenen waar de domaniale inkomsten van het bisschoppelijke goederenbezit werden geïnd, namelijk de zogenoemde hoven (latijn: *curtes*). De oorsprong hiervan gaat terug tot in de vroege middeleeuwen, toen de organisatie van de staat was gebaseerd op een netwerk van persoonlijke relaties. De koning en ook andere grootgrondbezitters reisden over grote gebieden om banden te onderhouden.[307] Tijdens deze tochten dienden de domeinen voor het onderhoud van het gevolg. Ze lagen verspreid over afstanden van honderden kilometers. Het beheerscentrum van deze domeinen vormden de hoven, die tevens als herberg functioneerden voor het rondreizende gevolg. Een hof vervulde regionaal gezien ook een juridische functie, want er werd recht gesproken over de horigen van het betreffende domein. Hoven waren de administratieve, residentiële, economische en juridische centra van de vroege en volle middeleeuwen.[308]

De koning begunstigde in vooral de tiende en elfde eeuw de bisschop van Utrecht met goederen en rechten.[309] De bisschop behield een deel van deze goederen voor zijn eigen huishouding, het zogenoemde tafelgoed. Het andere deel gaf hij in leen uit of schonk hij door aan de kapittels van Sint-Pieter, Sint-Jan, Sint-Marie, de Sint-Paulusabdij of andere instellingen zoals de Johannieters. Deze waren in de elfde eeuw gesticht en hadden de bisschoppelijke goederen gekregen om in hun onderhoud te voorzien. De twee reeds bestaande zelfstandig functionerende kapittels, Oudmunster (Sint-Salvator) en de Dom, wisten in de elfde eeuw ook aanspraken te maken op een deel van dit bisschoppelijk goederenbezit.[310]

In de late middeleeuwen verdween de centrumfunctie van het overgrote deel van de hoven. Dat kwam deels omdat ze in de wereldlijke organisatie veelal niet meer als steunpunten voor grondheerlijkheid fungeerden. In plaats daarvan had de laatmiddeleeuwse wereld zich ontwikkeld tot een territoriale staat die werd bestuurd vanuit districten met daaraan verbonden ambtmannen.[311] Deze ontwikkeling had ook gevolgen voor de Overstichtse bisschoppelijke hoven. De bisschopshof in Groningen werd in 1325 overgedragen aan de Martinikerk, waarna hij vervolgens werd ontbonden. In Drenthe werden de bisschoppelijke domeinen Anloo (1313) en Emmen (1314) in pacht uitgegeven.[312] Een andere oorzaak van het verdwijnen van de hoven is een economische; arbeid was in de late middeleeuwen schaarser dan grond geworden. Het was voor grootgrondbezitters lucratiever om grond te verpachten.

In Overijssel en het Nedergraafschap Bentheim waren de meeste bisschoppelijke hoven gesitueerd. De bisschop gebruikte de opbrengsten daarvan voor zijn eigen huishouding. Eind veertiende eeuw lagen in Salland de bisschoppelijke hoven Colmschate, Borgele, Hasselt en Ommen. Te Vollenhove lag ook een bisschoppelijk domein, evenals in Steenwijk.[313] Net buiten Salland in Gelders gebied was de hof Gietelo gesitueerd.[314] In Noord-Twente, dat in de late middeleeuwen Bentheims territorium was, lagen de bisschoppelijke hoven Lage, Wilsem en Hardingen.[315] Te Deventer lag een bisschopshof in de stad. Twente kende tevens een grote concentratie van bisschoppelijk domeingoed. Hier waren de hoven Ootmarsum, Oldenzaal, Borne, Delden, Goor en Weddehoen gesitueerd die tot ver na de middeleeuwen grotendeels als traditionele hofhorige domeinen werden geëxploiteerd. [316] In de late middeleeuwen kocht of verkreeg de bisschop door ruil daarnaast ook de hoven Haaksbergen, Langelo en Kagelink.[317]

307 Noomen 1990: 98.
308 Zie onder meer Spek 2014.
309 Zie paragraaf 3.2 voor een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkeling van het wereldlijk Sticht. De bisschop ging pas vanaf ongeveer 1060 zijn territorium uitbouwen, hoewel hij al eerder beschikte over goederen en rechten.
310 Spek 2014: 246-256.
311 Noomen 1990: 112.
312 Noomen 1990 113; Spek 2014: 246-254.
313 Mol 2011: 59.
314 Spek 2010: 108.
315 Woolderink 2015: nrs. 4382 (Wilsum); 4132 (Lage); 4141 (Hardingen).
316 Woolderink 2006: 50.
317 Woolderink & Ooink 2015: nrs 2158 (hof te Langelo) Zie ook hoofdstuk 5. Langelo is afkomstig uit de

We kennen voornoemde hoven uit de laatmiddeleeuwse administratie, maar er zijn sterke aanwijzingen dat het beheer in die periode al sterk was gecentraliseerd. Zo heeft Spek erop gewezen dat in het kerspel Raalte in iedere buurschap een centraal bisschoppelijk erf lag dat in de naam het bestandsdeel hof droeg. De precieze oorsprong en functie van deze lokale 'hoven' is niet geheel duidelijk.[318] Uit ons onderzoek naar grondbezit in Zuidwest-Twente blijkt dat de Twentse bisschoppelijke hoven Goor en Kagelink zijn gereorganiseerd in de veertiende eeuw.[319]

Niet alleen de bisschop van Utrecht beschikte in de middeleeuwen over domeinhoven in het Oversticht, ook andere domaniale grootgrondbezitters exploiteerden hun goederen vanuit dergelijke *curtes*. Zo bezat de abdij van Werden hoven in Groningen en in Elfterheurne bij De Lutte in Twente.[320] De abdij van Essen had al in de tiende eeuw hoven in Ommen, Olst en Yrthe langs de Vecht direct ten oosten van Zwolle.[321] De bisschop van Munster bezat hoven in Heeten (Salland) en Delden (Twente).[322] Diverse kapittels beschikten ook over domeinhoven in Drenthe, Salland en Twente. Het Kapittel van Sint-Pieter bezat in Drenthe in de elfde eeuw hoven in Peelo, Wittelte en Uffelte, en in Twente een hof in Espelo bij Lonneker.[323] Het Domkapittel had de eigendom in Drenthe van hoven in Groningen en Norg.[324] En het kapittel van Sint-Jan had in Twente een hof in Dulder.[325]

Tussen domeinhoven en kastelen hebben verbanden bestaan. Deze kunnen we aantonen voor de bisschoppelijke hoven en kastelen Lage, Vollenhove en Goor. Kasteel en hof lagen in deze gevallen vlak bij elkaar. Mogelijk zijn ook andere bisschoppelijke kastelen vlakbij een hof aangelegd, maar beschikken we niet over de bronnen om dit nader te duiden.

Uit bestudering van de catalogus blijkt dat een secundaire relatie waarneembaar is tussen door de bisschop in leen gegeven goederen en de ontwikkeling van kastelen. Vanuit hun leengoed probeerden veel leenmannen in de veertiende en vijftiende eeuw hun eigen burchten te bouwen. Zij kozen binnen de grond waar zij rechten op konden doen gelden de meest geschikte locaties uit. Het vruchtgebruik van deze lenen vormde tevens de economische basis voor de bouwwerkzaamheden en het onderhoud. In dit scenario hoeven de betreffende leengoederen niet noodzakelijk van oorsprong een hof te zijn geweest, maar we komen wel meerdere goederen tegen met de toevoeging -hof. Voorbeelden zijn de hof Haersolte en kasteel Haersolte, de hof Saterslo en kasteel Saterslo, de hof Rechteren en kasteel Rechteren en de hof Dorth en kasteel Dorth.

Vergaderplaatsen en rechtsplaatsen

Een element waar Horsten geen rekening mee heeft gehouden bij het vaststellen van zijn definitie van centrale plaatsen is dat op zulke locaties niet altijd veel mensen woonden. Zo waren er in de middeleeuwen plekken waar men op gezette tijden de landdag hield, recht sprak, vonnissen voltrok of geëxecuteerden te kijk stelde. Een bekende plek is de Bisschopsberg tussen Havelte en Steenwijk waar de bisschop zowel de regelmatige als buitengewone zittingen van de landdag hield. Wanneer de bisschop vanuit Utrecht per schip via de Zuiderzee, langs Vollenhove en over de Steenwijker Aa richting Steenwijk reisde, kon hij vervolgens over land relatief gemakkelijk Drenthe bereiken. De Bisschopsberg was daarbij een belangrijke eerste pleisterplaats. De zittingen van de landdag konden overigens ook plaatsvinden in het Grollerholt bij Rolde, Hulsvoorde ten noorden van Coevorden of

Diepenheimse boedel, Kagelink is door een ruil met de bisschop van Munster verkregen. Ook de hof te Haaksbergen behoorde mogelijk tot de Diepenheimse boedel, maar is via de Ahaus-tak bij deze familie beland. De bisschop heeft dit hof in 1449 aangekocht; Woolderink & Ooink 2015: nr. 2283. Langelo, Kagelink en Haaksbergen zijn dus allemaal 'jong' bezit.

318 Spek 2010: 108-109.
319 Zie hoofdstuk 4.
320 Slicher van Bath 1943a & 1943b.
321 Spek *et al.*, 2010: hoofdstuk 7.
322 Spek *et al.*, 2010: hoofdstuk 7.
323 Spek 2014.
324 Spek 2014; Zomer 2016: 254-257.
325 Palmboom 1995.

in de kerk van Beilen.[326] In Salland functioneerde de Spoolderberg als zodanig.[327] Van de Herikerberg bij Markelo en de Spoolderberg bij Zwolle is bekend dat deze locaties fungeerden als vergaderplaatsen, verzamelpunten en huldigingsplekken voor de bisschop en zijn dienstmannen.[328]

Niet alleen de bisschop gebruikte zulke centrale plaatsen, ook andere machthebbers deden dat. Zo kwamen de drie Sallandse hoofdsteden vaak samen op De Werven, een plek langs de IJssel bij Heerde die exact op de grens tussen Gelre en het Oversticht lag en die gemakkelijk per schip kon worden bereikt.[329] De Drenten hadden in de late middeleeuwen, weliswaar met bisschoppelijke invloed, zelf hun eigen hooggerecht genaamd de Etstoel. Drie keer per jaar waren er bijeenkomsten van dit rechtscollege, die werden gehouden in de openlucht bij Balloo, de kerk of in de spijker van Rolde en in de kerk van Anloo.[330] Een direct verband tussen deze vergaderplaatsen en kastelen is alleen aantoonbaar voor Goor, mits de veronderstelling klopt dat de Herikerberg de locatie was waarop de bisschop werd gehuldigd. De verhoogde weg De Bandijk verbond namelijk dit gedeelte van de stuwwal met de burcht.[331] Voor de andere vergaderplaatsen is geen duidelijk verband waarneembaar.

Kerken en kloosters

Geestelijke centra als kerken en kloosters waren belangrijke plekken in de middeleeuwse samenleving. We hebben ze geïnventariseerd en gekarteerd op basis van overzichten van de historici Joosting en Muller.[332] Kerken hadden als doel om gelovigen in een begrensd gebied, de zogenoemde parochie, in hun zielzorg te voorzien. De oudste kerken zijn vlak na de kerstening eind achtste, begin negende eeuw gesticht als missiekerken. Uit recent onderzoek van Mol & De Langen blijkt dat deze oudste godshuizen in Drenthe en de Friese kustzone tussen de Vlie en de Eems nog geen duidelijke hiërarchische centrumfunctie hadden.[333] Pas in de laatste helft van de tiende eeuw stichtte de bisschop een groot aantal primaire kerken die op regelmatige afstand van elkaar lagen. Vlak na het jaar 1000 vormden zowel de missiekerken als de primaire kerken centra van parochies. Rond 1100 moest men deze parochies splitsen door de toenemende bevolkingsgroei, behoefte aan zielzorg en de ontginningen. Dit proces ging door tot en met de vijftiende eeuw en heeft geresulteerd in het kerkenlandschap, zoals dit op de uitvouwkaart is weergegeven.[334] In de oudste kerken en later ook in sommige afgesplitste dochterkerken werd ook het kerkelijk recht, het zogenoemde seendrecht, gesproken.[335]

Is er nu ook een relatie tussen kastelen en kerken waarneembaar? Een blik op de uitvouwkaart leert dat sommige kastelen in de directe omgeving van een kerk liggen. Voor Almelo en Diepenheim weten we dat dit geen toeval is, want hier zijn de kasteelheren actief betrokken geweest bij de stichting van een nieuwe parochie. In het geval van Diepenheim is zelfs de voormalig kasteelkapel verbouwd tot parochiekerk.[336] De adel functioneerde vaak als patroon van een kerk waaraan het recht van collatie, dat is het kiezen van de pastoor, aan was verbonden.[337] Zo was het collatierecht van de kerk in het Drentse dorp Eelde tot aan het einde van de dertiende eeuw in handen van de kasteelheer van het Overijsselse Buckhorst.[338] In dit geval is er geen sprake van een ruimtelijk verband tussen kasteel en kerk, maar wel van een machtsverband tussen kasteelheer en kerkelijke regels. Het uitoefenen van het

326 Van Kalveen 1985: 233.
327 Ter Kuile 1970: 82 De Klaring heeft rond 1379 plaatsgevonden in één van de drie Sallandse hoofdsteden, maar uiteindelijk wist Deventer de zitting naar zich toe te trekken.
328 Racer 1782: 182; Ter Kuile 1970: 82.
329 De Meyer 1971: Zie bijvoorbeeld de stadsrekeningen Deventer voor de vergaderlocaties.
330 Van Kalveen 1985: 205-206, zie noot 61.
331 Zie hoofdstuk 5.
332 Joosting & Muller 1915.
333 De Langen & Mol 2019.
334 Kuys 2004: 43; zie De Langen & Mol 2019 voor de meest recente inzichten over parochievorming.
335 Kuys 2004: 137-141; Blok 1985: 151-155 bespreekt de oerparochies en het seendrecht in Drenthe. Voor de andere Overstichtse delen beschikken we echter niet over een dergelijk overzicht.
336 Zie 'Almelo' en 'Diepenheim' in de catalogus.
337 Kuys 2004: 50-51.
338 Koopstra 2001: 299-300 Zie hele artikel voor de kritische kanttekeningen bij het stichtingsverhaal, zoals dat in de balijekroniek staat vermeld.

patronaatsrecht had meerdere voordelen. Behalve het benoemen van de pastoor kon de patroon van een kerk soms ook beschikken over de kerktienden en in geval van nood kon hij zelfs de inkomsten uit de kerkgoederen benutten. De patroon had veelal een eigen kerkbank en het recht om vooraan in een processie te lopen.[339] Aan het collatierecht waren dus zowel religieuze als economische privileges verbonden waarmee de kasteelheren hun machtpositie in de parochie konden uitdrukken.

Behalve kerken lagen op het Overstichtse platteland verschillende kloosters.[340] Het oudste klooster is het benedictijnerklooster te Ruinen, dat vóór 1141 al bestond.[341] De voogdij over het klooster was in handen van de ministerialenfamilie Van Ruinen, die ook de kerk te Ruinen in leen hield van de bisschop.[342] De heer van Ruinen woonde op de Oldenhave.[343] Het dubbelklooster Ruinen werd overigens in 1325 naar Dikninge verplaatst.[344]

In dezelfde periode werd nog een ander benedictijnerdubbelklooster gesticht onder het toeziend oog van de graaf van Goor, namelijk Weerselo.[345] De abdij werd vanaf 1282 uitsluitend een benedictenessenklooster.[346] In 1169 werd grond voor het te stichten benedictijnse dochterklooster Selwerd verkocht aan het moederklooster te Ruinen.[347] Gedurende de dertiende eeuw vinden we direct ten zuiden van dit klooster het kasteel Selwerd, dat doet vermoeden dat de Van Selwerds mogelijk als voogden van dit klooster optraden.[348] Rond 1233 stichtte bisschop Wilbrand van Oldenburg een benedictenessenklooster te Hasselt ter nagedachtenis van de gesneuvelde ridders bij Ane in 1227; een dochterstichting van dit klooster te Raalte mislukte.[349]

De orde van de cisterciënzers komen we vanaf de twaalfde eeuw ook in het Oversticht tegen. In 1215 werd het cisterciënzerinnenklooster Yesse/Essen ten zuiden van Groningen gesticht en in 1225 het vrouwenstift Ter Hunnepe, ook wel bekend onder de naam Mariënhorst, bij Deventer.[350] In het Oversticht ligt slechts één cisterziënermannenklooster, namelijk het in 1405 gestichte klooster in Sibculo.[351] Behalve deze twee kloosterorden vinden we het dubbelklooster Windesheim (1387), het vrouwenklooster in Diepenveen (1401) en het klooster in Albergen (rond 1406) waar het gedachtengoed van de Moderne Devotie werd aangehangen; dit gebeurde ook in Sibculo.[352] Vanaf 1407 leefden de zusters van het Almelose begijnenhof volgens de regel van de derde orde van Franciscus in het Sint-Catherijneklooster te Almelo.[353] Voor zover bekend zijn tussen deze kloosters en de kasteelheren geen duidelijke relaties bekend.

In het Oversticht waren ook twee commanderijen van de Duitse orde gevestigd, namelijk te Bunne en te Ootmarsum. Vanuit zo'n commanderij regelden de broeders het beheer van goederen van de Duitse orde.[354] De stichter en stichtingsdatum van Bunne zijn niet met zekerheid vast te stellen, maar waarschijnlijk heeft Ludolf van Bunne deze na 1276 gesticht.[355] Ootmarsum is vlak na 1262 opgetrokken, want in dit jaar schonken diverse edelen goederen aan het Duitse huis in Utrecht als economische basis voor de stichting.[356] In 1273 is er voor

339 Kuys 2004: 50-51.
340 We nemen de stadskloosters niet meer, aangezien de steden als zichzelf als centrale plaats op de kaart zijn weergegeven.
341 Blok 1985: 162.
342 Blok 1985: 162-163.
343 Zie catalogus 'Oldenhave'.
344 Bos *et al*.: 248.
345 Zie hoofdstuk 3.
346 Post 1970: 108-109.
347 Noomen 1990: 130.
348 Zie 'Selwerd' in de catalogus.
349 Post 1970: 109.
350 Post 1970: 109.
351 Post 1970: 110.
352 Post 1970: 112-113; Kuiper 1959: 33-34; Goudriaan 1998: 207.
353 Roelofs 1983: 6-11.
354 Bos *et al*. 1989: 456.
355 Koopstra 2001: 299-300 Zie hele artikel voor de kritische kanttekeningen bij het stichtingsverhaal, zoals dat in de balijekroniek staat vermeld.
356 OBO II nr. 275, zie aantekeningen aldaar.

het eerst sprake van een commanderij te Ootmarsum.[357] Een duidelijke ruimtelijke relatie tussen de ligging van de commanderijen en kastelen is niet waarneembaar.

De relatie tussen kastelen en centrale plaatsen

We kunnen uit het voorgaande concluderen dat er verschillende relaties waarneembaar zijn tussen kastelen en centrale plaatsen, namelijk:

(1) relatie tussen kasteel en stadsstichting of -ontwikkeling;
(2) de bouw van een kasteel bij een domeinhof;
(3) de ligging van een kerk of klooster bij een kasteel als gevolg van bemoeienis van de kasteelheer met de stichting.

(1) Relatie tussen kasteel en stadsstichting of ontwikkeling – De aanwezigheid van een kasteel kon de reden zijn waarom vlak daarbij een stad ontstond. In het Oversticht zijn verschillende nederzettingen waar kasteel, stad en soms ook heerlijkheid een twee- of drie-eenheid vormden. Dit is aantoonbaar voor Coevorden, Hardenberg, Goor, Gramsbergen, Diepenheim, Vollenhove en Almelo. In al deze gevallen was er eerst een kasteel en daarna een stad. Soms gebeurde een stadsstichting op bisschoppelijke instigatie, zoals in Goor, maar voor Diepenheim en Almelo is het ook goed mogelijk dat de stad op 'natuurlijke' wijze is gegroeid doordat het kasteel allerlei niet-agrarische werklieden aantrok. De relatie tussen stad en kasteel kon overigens ook andersom werken. Stadsbesturen lieten namelijk zelf kastelen bouwen om hun burgers te beschermen.

(2) De bouw van een kasteel bij een bestaande domeinhof – We konden alleen voor de bisschoppelijke kastelen Goor, Vollenhove en Lage waarnemen dat kasteel en hof vlakbij elkaar lagen. De bisschop had deze hoven al in eigendom voordat hij zijn kastelen liet bouwen. Een tweede indirect verband is dat bisschoppelijke leenmannen hun leengoederen, waaronder ook hoven, als economische basis gebruikten voor de bouw van kastelen. De edelman zocht dan binnen eigen (leen)goed de meest geschikte locatie.

(3) De ligging van een kerk of klooster bij een kasteel als gevolg van bemoeienis van de kasteelheer met de stichting – We konden aantonen dat tussen de ligging van sommige burchten een verband bestaat met die van kloosters of kerken omdat de kasteelheer als voogd optrad voor het klooster of als patroon voor een kerk. Dit is in de gevallen van de kloosters Ruinen en Selwerd ruimtelijk waarneembaar, aangezien de kastelen in de nabijheid van het klooster lagen. In het geval van de parochiekerken kon de relatie zich uiten in bemoeienis van de kasteelheer met parochiesplitsing en de stichting van nieuwe kerken nabij het kasteel, zoals in Almelo en Diepenheim. Wellicht is dit op meer plekken gebeurd; alleen bij voornoemde locaties beschikken we over historische documenten om het verband ook daadwerkelijk te bewijzen. De band tussen kasteelheer en kerk of klooster hoefde overigens niet altijd zich in het directe landschap af te tekenen, zoals in het geval van de kasteelheer van Buckhorst, die over het patronaatsrecht van de kerk in Eelde beschikte.

2.10 Kasteelontwikkeling in relatie tot het fysieke landschap

In dit hoofdstuk hebben we geprobeerd zo goed mogelijk de kenmerken van de Overstichtse kastelen en het fysieke landschap te reconstrueren en te analyseren. In hoofdstuk 3 voegen we daar ook een maatschappelijke dimensie aan toe, die samen met de hieronder uiteengezette resultaten als basis zullen dienen voor de reconstructie van de langetermijnontwikkeling van het Overstichtse kastelenlandschap. We geven in de volgende paragrafen een overzicht van de tot dusver behaalde resultaten.

In dit hoofdstuk hebben we allereerst het fysisch-geografische landschap van het Oversticht op hoofdlijnen gereconstrueerd. Daaruit blijkt dat op basis van geomorfologische en

357 OBO II nr. 321, zie aantekeningen aldaar.

bodemkundige kenmerken zes landschapstypen in het Oversticht te onderscheiden zijn, namelijk stuwwal- en smeltwaterlandschappen, keileem- en dekzandlandschappen, beekdal- en broeklandschappen, rivierenlandschappen, hoogveenlandschappen en getijdelandschappen. Tussen ongeveer 1000 en 1450 is het Oversticht sterk aan verandering onderhevig geweest. Kolonisten ontgonnen toen wildernissen waardoor de waterhuishouding en het landgebruik veranderden. In dit dynamische landschap zijn de kastelen tot stand gekomen.

Vervolgens hebben we de kenmerken en dateringen van de Overstichtse kastelen geanalyseerd. Daaruit blijkt dat de burchten veelal groter van omvang zijn dan dat tot nu toe door onderzoekers is verondersteld. Behalve de hoofdburcht kunnen Overstichtse kastelen ook één of meerdere voorburchten hebben. Deze hoofd- en voorburchten worden veelal omsloten door ingewikkelde stelsels van meervoudige wallen en grachten (circa 1150/1200-1410) en maken soms deel uit van een landweer (circa 1350-1450). Gedurende de middeleeuwen komen verschillende vormen van hoofdburchten voor, namelijk ringwalburchten (circa 1050 -circa 1190), mottes (circa 1140 circa 1240), ringmuren (circa 1200-1350), torens (circa 1050-1450) en vierkanten kastelen (circa 1350-1400). Voor de bouw van de hoofdburcht heeft men waarschijnlijk tot 1200/1225 tufsteen gebruikt. Daarna deed baksteen rond 1190 zijn intrede. Houtbouw komt daarnaast de gehele onderzoeksperiode voor. Zulke houten gebouwen zijn veelal gefundeerd op stiepen of op ingeheide palen, terwijl stenen gebouwen op ijzeroer, grondverbetering, puin- en keilagen of op spaarbogen op ingeheide palenrasters staan verankerd. De bouwheren van de Overstichtse kastelen waren overwegend ministerialen en de bisschop van Utrecht. Toch hebben ook andere groepen een gering aantal kastelen gebouwd, namelijk edelvrijen, de stad Deventer en partijen zoals de Drenten en Gelkingen.

Vervolgens hebben we de ligging van de Overstichtse burchten ten opzichte van het natuurlijke landschap bestudeerd. Daaruit blijkt dat de kastelen zijn gebouwd aan de randen van het oude cultuurland of in ontgonnen gebieden en niet binnen de oude domaniale kernen. De kastelenbouwers prefereerden vooral natte tot zeer natte omgevingen als bouwplaats. Langs de grotere rivieren als de Vecht vinden we veel kastelen terug, maar ook in de beekdalen van kleinere waterlopen. Op de uitvouwkaart van het Oversticht zijn enkele opvallend hoge concentraties kasteelterreinen waarneembaar bij waterlopen of laagtes, namelijk rondom de stad Groningen en de Kop van Drenthe, in Zuidwest-Drenthe, in Zuidwest-Twente, langs de rivieren de Regge en de Vecht en langs de IJssel tussen de steden Deventer en Zwolle.

We kunnen aan de hand van onze reconstructie van historische routes vaststellen dat de Overstichtse kastelen veelal in de buurt van doorgaande routes zijn aangelegd. Soms blijkt een direct verband met de ligging van een weg aantoonbaar, namelijk wanneer een kasteel deel uitmaakt van een landweer waarmee men in de middeleeuwen de weg afsloot. Betreffende de andere burchten is het echter de vraag in hoeverre de bouwheren hier strategische bedoelingen mee hadden. Niet alle kastelen liggen overigens in de nabijheid van wegen. De oudste burchten de Hunenborg en de Schulenborg zijn zelfs op plekken opgetrokken die in de middeleeuwen relatief afgelegen waren.

In het laatste paragraaf hebben we de locaties gereconstrueerd die een centrale rol in de economie, politiek, religie of rechtspraak vervulden in het Oversticht. Daaruit blijkt dat tussen sommige kastelen een duidelijk verband bestaat met het ontstaan van steden, klooster of parochiekerken. Een kasteel kon ook in de buurt van een bestaand agrarisch bedrijf zijn gebouwd. Veelal was een boerderij de economische basis van de burcht, maar werd de versterking zelf op de wat lagergelegen gronden aangelegd binnen het grondbezit van de bouwheer. De relatie tussen kasteel en vergaderplaats is echter minder duidelijk aantoonbaar.

Hoofdstuk 3: Het kastelenlandschap van het Oversticht: een overzicht van de relatie tussen de kastelen en de ontwikkeling van de bisschop als territoriaal machthebber

3.1 Inleiding

Het Sticht Utrecht kende omstreeks 1450 geen graaf of hertog maar een bisschop als landsheer. Deze had vooral door diverse schenkingen van de koning in de tiende en elfde eeuw een groot aantal grondheerlijke en grafelijke rechten verworven over land in het midden, oosten, westen en noorden van het huidige Nederland. De schenkingen waren voor een belangrijk deel gesitueerd binnen zijn kerkelijk territorium.[1] Vanaf ongeveer 1060/1075 ontplooide de bisschop zich in een deel van de gebieden waarover hij jurisdictie bezat geleidelijk tot territoriaal machthebber. Hij ging deze regio's nu niet alleen kerkelijk, maar ook wereldlijk besturen en beschermen. Om dat te bewerkstelligen had de bisschop steunpunten nodig van waaruit hij een politieke, militaire, administratieve, juridische en economische structuur kon opbouwen. Deze steunpunten werden de bisschoppelijke kastelen.

De bisschop van Utrecht was niet de enige die in dit gebied kastelen in bezit had en gebruikte. In het midden van de nieuw verworven gerechtsdistricten woonden vanouds verschillende edelvrijen met burchten. Verder bouwden na verloop van tijd dienstmannen van de bisschop eigen versterkte huizen ter bevestiging van hun status. Vanaf de dertiende eeuw waren er dan in conflictperioden ook nog diverse bondgenootschappelijke partijen die tijdelijke versterkingen oprichtten. Tot slot bouwden tevens steden eigen fortificaties. In de kastelenbouw tussen het midden van de elfde eeuw en het midden van de vijftiende eeuw zijn aldus twee bewegingen te herkennen: één *top-down*, geleid door de bisschop als territoriaal machthebber, en de ander *bottom-up*, voortkomende uit initiatieven van edelvrijen, ministerialen en steden. Beide bewegingen hebben samen geresulteerd in het rijk gevarieerde Overstichtse kastelenlandschap van de volle en late middeleeuwen.

Het eerste doel van dit hoofdstuk is om de politieke, juridische, sociale en – in mindere mate – economische context van de vol- en laatmiddeleeuwse kastelenbouw in het Oversticht te analyseren en de resultaten te combineren met die uit hoofdstuk 2. Een tweede is om aansluitend daarop een model voor de langetermijnontwikkeling van het Overstichtse kastelenlandschap te presenteren. Daarbij wordt vooral gekeken naar de kastelenpolitiek die de Utrechtse bisschoppen voerden in het kader van de ontwikkeling van hun territoriale macht. Maar ook de niet-bisschoppelijke kastelenbouw komt aan bod. We willen analyseren in hoeverre deze de feitelijke machtspositie van de bisschop als territoriaal machthebber in een bepaalde periode weerspiegelt.

Om de langetermijnontwikkeling van de kastelen te onderzoeken in relatie tot de ontwikkeling van bisschoppelijke territoriale macht is het van belang de vorming en consolidatie van het Oversticht te bespreken. Omdat daarvan in de literatuur geen actueel overzicht beschikbaar is, lijkt het ons nuttig vooraf een samenvatting te geven van de stand van kennis op dit gebied. Het gaat dan om de vraag welke fasering zichtbaar is in de territoriale politieke ontwikkeling van het Oversticht tussen circa 1000 en circa 1450 (paragraaf 3.2). De paragraaf hierover biedt tevens een verantwoording van de politieke grens van het Oversticht zoals deze op de uitvouwkaart achterin dit boek is weergegeven. Vervolgens willen we (in paragraaf 3.3) nagaan hoe de bisschop het versterkingsregaal toepaste en hoe zijn beleid op dit terrein is veranderd in de loop van onze periode. Centraal staat dan de langetermijnontwikkeling van de kastelenbouw door de bisschop zelf. In paragraaf 3.4 behandelen we vervolgens de kastelen die niet door de bisschop zijn gebouwd, aan de hand van de vraag welke fasering van toepassing is op de niet-bisschoppelijke kastelenbouw in het Oversticht tussen circa 1000 en circa 1450.

Na deze bespreking van de historische kasteelontwikkeling willen we in paragraaf 3.5 eerst onze gegevens afzetten tegen de eerder behandelde modellen van Janssen. Kunnen we die modellen nu verder aanscherpen op basis van de door ons besproken historische aspecten? Daarbij combineren we vervolgens de verworven historische informatie met de in hoofdstuk 2 besproken landschappelijke en morfologische gegevens, om te proberen een nieuw model

1 Zie ook paragraaf 3.2.

van de langetermijnontwikkeling van de middeleeuwse kastelen in het Oversticht te maken. Tot slot bespreken we in paragraaf 3.6 de op de uitvouwkaart zichtbare kastelenclusters, aan de hand van de vraag hoe de hoge dichtheid aan kastelen in bepaalde regio's kan worden verklaard ten opzichte van de ontwikkeling van het territoriale kastelenlandschap als geheel?

Voor een overzicht van de gebruikte bronnen en methoden verwijzen we terug naar paragraaf 2.4. Om inzicht te krijgen in de politieke, juridische en sociale context van de Overstichtse kastelenbouw hebben we de aldaar besproken bronnen doorgenomen en verwerkt in de bijlagen 3.1 tot en met 3.6. In de eerste bijlage (3.1) treft men een overzicht van historische vermeldingen over de bezetting en verpanding van bisschoppelijke kastelen. Bijlage 3.2 bevat een overzicht van kastelen die door de bisschop zijn aangekocht. Bijlage 3.3 geeft een inventarisatie van alle in de bronnen genoemde open huizen weer en in bijlage 3.4 worden de kastelen behandeld die door de bisschop in leen zijn gegeven. In bijlage 3.5 vindt men alle verdragen die betrekking hebben op het verlenen, toepassen of uitvoeren van het versterkingsrecht. De systematisch in deze bijlagen bijeengebrachte informatie vormt de basis voor de paragrafen 3.3 en 3.4.

3.2 De ontwikkeling van de bisschoppelijke territoriale macht en de vorming van het Oversticht

Inleiding

Vanaf 925 behoorde het bisdom Utrecht, dat voordien in het koninkrijk Lotharingen lag, tot het Oost-Frankische of Duitse rijk.[2] Dit rijk was zo groot, dat de koning moeite had effectief zijn macht te organiseren door middel van centrale bestuurlijke organen. Dat stelde grootgrondbezitters met eigen grond- en gerechtsheerlijkheden op gewestelijk niveau zoals edelen, bisschoppen, abten en soms ook steden in staat om macht naar zich toe te trekken. Zij ontleenden hun posities aan hun goederen- en inkomstenbezit en de daaraan verbonden uitoefening van rechtspraak in strafzaken over onderdanen.[3] Rond het begin van de twaalfde eeuw bakenden zij steeds duidelijker eigen autonome regio's af. In deze periode kan er nog niet gesproken worden van duidelijk begrensde districten, maar van machtsbasissen bestaande uit grondbezit in combinatie met de criminele rechtspraak. Een machthebber kon de uitbouw van zijn territorium-in-wording beïnvloeden door bijvoorbeeld usurpatie van goederen en rechten van anderen tijdens vetes, huwelijkspolitiek of vererving, ontginning van wildernissen en het stichten van steden, kloosters en domeinen. Daarbij maakte hij gebruik van de economische groei, criminele jurisdictie en kastelen als fundament voor het nog uit te bouwen territorium.

In de twaalfde en dertiende eeuw ontstond zo in het Duitse koninkrijk een nieuwe politiek-geografische structuur van gebieden waar wereldlijke en kerkelijke landsvorsten zich steeds meer als territoriale machtshebbers profileerden. De term vorst of prins was in de twaalfde eeuw een verzamelnaam voor vooraanstaande heren met verschillende titels als aartsbisschop, bisschop, hertog, graaf, palts- land- of markgraaf.[4] Zij oefenden rechterlijk gezag uit over afgebakende gebieden waarbinnen zij de landvrede moesten handhaven en verdedigen. Daartoe ontwikkelden ze een militair apparaat, bouwden kastelen, stichtten steden, vormden hofhoudingen en bouwden bestuursapparaten op met juridisch geschoolde ambtenaren. Daarnaast verwierven zij veel koninklijke rechten en land, in ruil voor de steun die ze de koning voor diens rijkspolitiek boden.

Hoe kwam het dat juist in deze periode vooraanstaande edelen begonnen met de uitbouw van een territorium? Volgens de historicus Arnold zijn daar verschillende interactieve sociale factoren voor aan te wijzen die vanaf de tweede helft van de elfde eeuw deze ontwikkeling

2 Van Winter 1997a: 105.
3 Arnold 1991a: 25-27.
4 Arnold 1991b: 19.

stimuleerden.[5] Een eerste belangrijke factor was een verandering van de manier waarop de jurisdictie werd uitgeoefend. Rechtspraak werd steeds meer uniform georganiseerd binnen districten die de naam van hertogdom, graafschap of voogdij van een geestelijke instelling droegen. De term graafschap had overigens in de twaalfde eeuw niet (meer) dezelfde betekenis als in de tiende en elfde eeuw.[6] Een tweede factor was dat vooraanstaande aristocratische families zich in takken opsplitsten die zich in regio's verankerden. Zij droegen een dynastiek bewustzijn uit in de streek of het gewest waarbinnen ze hun hoofdvestigingen bouwden, vaak met een burcht als centrum. Naar deze plekken gingen ze zich ook vernoemen. Deze beweging hing dan weer samen met een derde, meer geestelijke ontwikkeling, namelijk dat er vanaf het midden van de elfde eeuw, in verband met een kerkelijke hervormingsbeweging, overal kloosters verrezen. De Kerk stimuleerde adellijke families om eigen gebedshuizen te stichten. De daarin actieve kloosterlingen zorgden onder meer voor belangrijke economische impulsen op het platteland. Aan het einde van de elfde eeuw was er ook nog een tweede economische impuls zichtbaar die als vierde factor kan worden aangewezen. De regionale vorsten gaven opdracht voor de ontginning van woeste gronden en lieten, profiterend van een aanhoudende bevolkingsgroei, op grote schaal nieuwe gebieden in cultuur brengen. Ook stichtten zij nieuwe nederzettingen, boerderijen, kastelen, markten, steden en kloosters.

De bisschop van Utrecht was een van deze regionale grootgrondbezitters met heerlijkheidsrechten in het Duitse Rijk die erin slaagden zich te ontplooien als territoriale machthebbers. Hij ontleende zijn positie oorspronkelijk aan de goederen en rechten van de Utrechtse kerk.[7] Het gebied waarover hij territoriale macht ging uitoefenen lag voornamelijk in het midden, noorden en oosten van het huidige Nederland. Omstreeks 1350 hadden de grenzen van zijn wereldlijk territorium, het zogenoemde Sticht, hun vaste vorm bereikt: het prinsbisdom Utrecht strekte zich uit over ongeveer de huidige provincie Utrecht, de huidige provincies Overijssel en Drenthe en een klein deel van de provincie Groningen (het Gorecht).[8] Het vormde geen aaneengesloten territorium, omdat de bisschop het territoriaal bestuur over de Veluwe had moeten afstaan aan de graven, later hertogen van Gelre. In de late middeleeuwen werd het gebied, dat vanaf Utrecht gezien aan de overzijde van de IJssel lag, het Oversticht genoemd. Het centrale territorium rondom Utrecht kreeg dan de naam van Nedersticht. Door deze complexe tweeledige ligging van zijn gebied had de bisschop naast Gelre met een groot aantal concurrerende vorstendommen te maken. Aan de westkant van het Nedersticht lag het vorstendom van de graaf van Holland. Aan de zuidkant, in het rivierengebied, bevonden zich verschillende autonome territoria van kleine heren. In het Oversticht grensde het prinsbisdom Utrecht in het oosten aan de gebieden van de graaf van Bentheim, de edelvrije heer van Ahaus en de bisschop van Munster. Zuidelijk van het Oversticht, ter hoogte van Diepenheim, was er het machtsgebied van de heer van Borculo. In het noorden grensde het Stichtse territorium aan de vrije Friese landen. Willen we begrijpen hoe het Sticht als politiek territoriale eenheid is ontstaan, dan dienen we na te gaan welke goederen en rechten de bisschop als uitgangsbasis voor de uitbouw van zijn territorium heeft gebruikt, in welke gebieden hij zijn territoriale macht heeft kunnen vestigen, en hoe hij deze gebieden is gaan besturen.

5 Arnold 1991b: 62-63.
6 Zie verderop in dit paragraaf voor de definitie van graven en graafschappen.
7 Arnold 1991b: 20.
8 Kossmann-Putto 1982: 19.

Figuur 3.1: Topografische kaart waarop de grenzen van het Sticht omstreeks 1350 staan weergegeven. Het rood omlijnde gebied in Noordoost-Nederland geeft de grenzen van het Oversticht weer en dat rondom Utrecht het Nedersticht. Het Friese gedeelte is vermoedelijk in de eerste decennia van de veertiende eeuw afgesplitst, maar hebben we weergegeven omdat het niet precies duidelijk is hoe de grens rond die periode verliep.

Figuur 3.2: Gezicht op de Domtoren van de Utrechtse domkerk, vervaardigd door Caspar Jacobsz. Phillips naar een tekening van Jan de Beijer in 1757.

Het ontstaan van het Sticht als wereldlijk territorium

Voordat de bisschop met de uitbouw van zijn territoriale macht begon was er reeds enkele eeuwen sprake van het bisdom Utrecht.[9] De zetel van dit diocees, dat rond 777-778 als suffragaanbisdom van Keulen werd erkend, lag binnen het Romeinse *castellum* Utrecht.[10] De bisschop beschikte in deze periode reeds over goederen en inkomsten om in zijn onderhoud te voorzien. Gedurende het tweede kwart van de negende eeuw verloor hij echter als gevolg van de Vikinginvallen veel van deze eigendommen. Vooral in het kust- en rivierengebied werden talrijke kerken vernield en gingen vele bisschoppelijke bezittingen verloren. Het *castellum* Utrecht viel zelf ook ten prooi. De bisschop was genoodzaakt te vluchten en kreeg van koning Lotharius II (ongeveer 835-869) het munster in Sint-Odiliënberg als wijkplaats toegewezen. Toch prefereerde de bisschop Deventer als toevluchtsoord aangezien hij daar kon rekenen op bescherming van het Oost-Frankische gezag.[11] Pas rond 925 keerde hij terug naar Utrecht.

Nadat koning Hendrik I (919-936) Lotharingen had veroverd, kwam het bisdom Utrecht te liggen in het rijk van de Ottonen (919-1024).[12] De Ottoonse koningsdynastie, en de op haar volgende Salische (1024-1125), hadden tot aan het Concordaat van Worms (1122) de mogelijkheid zelf bisschoppen en abten te benoemen. De abdijen en kerken van deze prelaten genoten koninklijke bescherming. De koning begunstigde hun instituties met goederen en rechten, veelal immuniteiten, en vanaf de elfde eeuw ook met graafschappen.[13] Zo ook de bisschop van Utrecht. Deze bezittingen vormden aan het einde van de elfde eeuw de basis voor het Sticht.

Over de betekenis van het bekleden van bisschoppen en abten met wereldlijke macht door de koning en over de daarmee samenhangende schenking van omvangrijke koninklijke goederen en rechten aan hen, bestaat discussie.[14] In de meeste Duitstalige literatuur van de twintigste eeuw is deze ontwikkeling vaak geduid als een doelbewuste politiek van de Ottonen en Saliërs om via de Kerk een kring van gezagsgetrouwe niet-erfelijke vazallen te vormen. In dit verband wordt ook wel gesproken van het rijkskerkensysteem. Volgens deze visie bekleedde de koning de door hem aangewezen bisschoppen en abten vaak met bestuursmacht ten koste van lokale wereldlijke kandidaten.[15] Door hun instellingen (bisdommen en abdijen) van koningsgoed te voorzien zorgde de koning ervoor dat dit niet in handen kwam van lastig te controleren graven en hertogen. Veel koninklijke goederen en rechten waarmee graven en hertogen waren beleend, waren aan de greep van de koning onttrokken door overerving. Bisschoppen en abten konden hun functie daarentegen niet doorgeven aan een erfgenaam. Daarom schonk de koning aan hen in de tiende eeuw veel goederen en rechten en in de elfde eeuw zelfs graafschappen. Door na het overlijden van een bisschop een nieuwe koningsgezinde kandidaat te installeren hoopte de koning greep te houden op zijn positie en goederen. Als tegenprestatie voor de geschonken privileges diende de bisschoppen en abten de koning en zijn gevolg te ontvangen tijdens zijn rondreizen. Meestal had de koning een speciaal voor hem gereserveerde palts waar hij verblijf hield. De kroon beschikte zo over een netwerk van steunpunten in het hele rijk. Vooral op plekken waar de macht van de koning nog moest worden geconsolideerd, vertrouwde hij grafelijke macht, met bijbehorende goederen en voorrechten, toe aan bisschopskandidaten uit zijn omgeving die bij voorkeur afkomstig waren uit andere stamregio van het rijk.[16]

De historicus Finck von Finckenstein heeft erop gewezen dat het aartsbisdom Keulen een belangrijke rol speelde in het uitoefenen van koninklijk gezag: het strekte zich niet uit over één stamregio maar over twee, namelijk Saksen en Lotharingen.[17] Keulen lag dicht bij Lotharingen

9 Van Vliet 2002: 72.
10 Van Vliet 2002: 124.
11 Van Vliet 2002: 202-203.
12 Finck von Finckenstein 1989: 30.
13 Finck von Finckenstein 1989: 28.
14 Wangerin 2017: 5.
15 Reuter 2006: 326. De bisschoppen van Utrecht worden in de literatuur gezien als rijksbisschoppen. Zie bijvoorbeeld Kossmann-Putto 1982: 12; Winter 1997a; Winter 1997b.
16 Finck von Finckenstein 1989: 33.
17 Finck von Finckenstein 1989: 36-37, 44, 202-203.

dat oorspronkelijk niet bij het rijk van de Ottonen hoorde. Het aan Keulen onderhorige suffragaanbisdom Utrecht werd volgens hem gezien als een geschikt steunpunt om de koninklijke macht uit te oefenen en uit te breiden in het Friese deel van Neder-Lotharingen. Finck von Finckenstein vindt aanwijzingen voor deze veronderstelling in de afkomst van de bisschopskandidaten. Drie Utrechtse bisschoppen kwamen niet uit Lotharingen: Folcmar, ook wel Poppo genoemd (afkomstig uit Saksen, 976-990/991), Boudewijn I (afkomstig uit Franken, 990/991-995) en Ansfried (afkomstig uit Saksen, 995-1010). Zij moeten dus wel door de koning zijn aangesteld, want kapittels wilden veelal een kandidaat uit eigen regio. Dat de koning niet eerder dan 976 te Utrecht een bisschop uit een andere regio dan Lotharingen plaatste, kan volgens Finck von Finckenstein worden verklaard doordat bisschop Balderik (917-975), die nog onder West-Frankisch gezag was verkozen, lang heeft geregeerd. De bisschopszetel was dus nog niet vrijgekomen. Toch plaatst Finck von Finckenstein wel een kanttekening, want Folcmar en Ansfried hadden door hun familiebanden connecties in Lotharingen. Overigens lijkt in de elfde eeuw de koning minder interesse te hebben gehad in het aanstellen van uitheemse bisschoppen. De bisschoppen Adelbold (1010-1026) en Willem (1054-1076) kwamen uit Lotharingen. De afkomst van bisschop Bernold (1026/1027-1054) is onbekend.[18]

Dat er sprake zou zijn geweest van een systematische politiek van de Ottonen en Saliërs om bisschoppen en abten in te zetten bij het bestuur van het rijk is in twijfel getrokken door de historicus Reuter.[19] Hij stelt dat er geen sprake is van een rijkskerkensysteem. Volgens hem oefenden de koningen weliswaar veel invloed uit op het benoemen van bisschoppen en abten, maar was het doel daarvan vooral om bepaalde vooraanstaande maar deloyale aristocratische families of specifieke individuen te straffen. Het benoemen van prelaten was een van de middelen die de koning kon inzetten om edelen trouw aan de kroon te houden. Daarmee week zijn beleid niet veel af van dat van zijn Europese collega's. Wel waren de schenkingen van immuniteiten en de ban belangrijker dan in andere gelijktijdige Europese koninkrijken, maar dit feit moet volgens Reuter verklaard worden door de manier waarop de rechtspraak en politiek regionaal in het Duitse Rijk waren georganiseerd.[20] Het belang van de overdracht van graafschappen aan bisschoppen moet volgens hem niet overschat worden, want in de praktijk waren het alsnog vaak leken die de grafelijke rechten uitoefenden. Bovendien vroegen bisschoppen zelf om met graafschappen begiftigd te worden. Er was dus volgens hem geen sprake van een doelbewuste politiek om graafschappen te schenken om zo tegenwicht te bieden tegen de seculiere magnaten.[21]

Een probleem bij de visie van Reuter is echter, zoals de historicus Hoffmann terecht heeft geconstateerd, dat hij de grote aantallen graafschapsschenkingen in de elfde eeuw niet goed kan verklaren.[22] Hoffmann heeft daarom op basis van de uit de Ottoonse en Salische tijd overgeleverde schenkingsoorkonden onderzocht wat het doel van de koning daarbij was. Aangezien het latere Sticht Utrecht grotendeels bestond uit door de koning geschonken graafschappen zijn juist deze elfde-eeuwse schenkingen van groot belang voor dit onderzoek. We zullen daarom in het onderstaande eerst uiteenzetten wat nu precies onder een graafschap moet worden verstaan. Vervolgens bespreken we welke graafschappen door de koning aan de Utrechtse kerk zijn geschonken en wat de bisschop er daarna mee heeft gedaan.

Rond het jaar 1000 was een graafschap in eerste instantie een gerechtsdistrict dat zich over een groep mensen uitstrekte, met uitzondering van de binnen het graafschap gelegen immuniteiten.[23] Graafschappen waren in de Ottoonse en Salische tijd nog geen afgebakende territoria: ze konden uit een deel van een gouw of meerdere gouwen bestaan. Sommige besloegen een kleine regio terwijl andere een groot, meer samengesteld gebied omvatten.

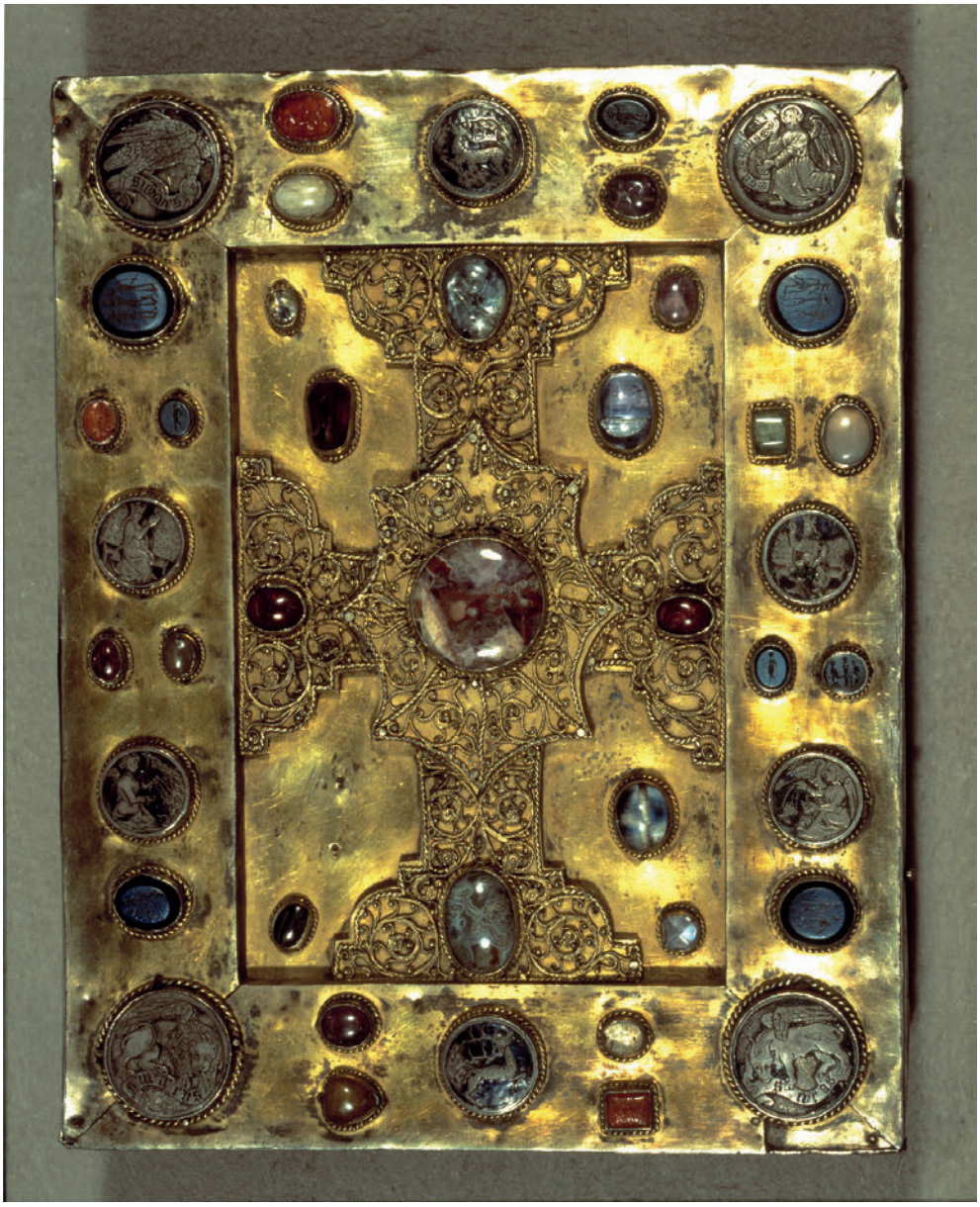
18 Finck von Finckenstein 1989: 202-203; Van Winter 1997b: 118 denkt dat Bertold kapelaan was en niet tot de rijksaristocratie behoorde.
19 Reuter 2006.
20 Reuter 2006: 352.
21 Reuter 2006: 339-341.
22 Hoffmann 1990: 376-377.
23 Hoffmann 1990:457.

De exacte grenzen zijn van geen enkel graafschap overgeleverd.[24] Indien de uitvoerder van het gezag, de graaf, door de koning was aangesteld, hield hij het graafschap in leen. Als hij onder een bisschop was aangesteld, was hij in ieder geval belast met de organisatie van en toezicht op de uitoefening van strafrechtspraak, waaruit hij tevens inkomsten kon genereren, en met de ordehandhaving. Ook diende hij een gewapend gevolg aan te voeren en weerbare mannen te mobiliseren in tijden van nood. Als vergoeding voor het uitoefenen van zijn functie kreeg de graaf inkomsten uit ambtsgoed. Dat hoefde overigens niet binnen de grenzen van zijn graafschap te liggen.[25]

Hoffmann kwam in zijn onderzoek naar de betekenis van de elfde-eeuwse graafschapsschenkingen tot de conclusie dat het tot aan de Investituurstrijd niet de bedoeling van de koning was om bisschoppen daadwerkelijk als graaf te laten optreden. Zijn schenkingen waren er vooral op gericht de zittende graven tot leenmannen van de bisschoppen te maken en hen via de leenverhouding nauwer aan elkaar te binden.[26] Met het begin van de Investituurstrijd kregen de schenkingen van graafschappen volgens Hoffmann een nieuwe functie. De koning nam de graafschappen van diverse van zijn seculiere leenmannen terug en schonk ze aan bisschoppen die als taak kregen de oude machthebbers uit hun macht te ontzetten en te verjagen.[27] Deze politiek van koning Hendrik IV (in ambt 1050-1106) zou volgens Hoffmann maar weinig succes hebben gehad. Alleen onder gunstige omstandigheden was het voor de bisschoppen rond het einde van de elfde en het begin van de twaalfde eeuw mogelijk om daadwerkelijk hun schenkingen om te zetten in territoriale macht. Het waren volgens hem vooral de tijdens de Investituurstrijd geschonken graafschappen waar de bisschop dan ook daadwerkelijk kans had om zijn macht te vestigen.[28]

Voordat de koning het bisdom Utrecht begon uit te rusten met graafschappen, beschikte de bisschop aan het begin van de elfde eeuw alleen over het graafschap Utrecht, dat eerder deel had uitgemaakt van de gouw Nifterlake. De grafelijke macht over deze gouw en het bijbehorende ambtsgoed waren door de koning ontnomen aan graaf Radbod (mogelijk 939 gestorven), omdat deze graaf had deelgenomen aan een opstand tegen hem in 939. Vervolgens heeft de koning veel van deze goederen en rechten aan de bisschop geschonken. Zo kwam het dat binnen het graafschap Utrecht omstreeks 1000 veel immuniteiten van het gelijknamige bisdom lagen.[29] Behalve de goederen en rechten die de bisschop van de koning had gekregen, kon hij ook beschikken over bezit dat hem of zijn kerk door voorname heren of instellingen was geschonken. Zo is bekend dat bisschop Ansfried, die vóór zijn aantreden als bisschop lange tijd de koning als wereldlijk graaf had gediend, tijdens zijn episcopaat het bisdom met rechten en onroerend goed uit het eigen familievermogen heeft begiftigd.[30] Volgens het kerkelijk recht mochten geestelijken zelf geen seculier recht spreken en dienden zij dit uit te besteden aan leken.[31] Een graaf-voogd oefende daarom namens de bisschop de rechtspraak en ordehandhaving uit. Hij was tot aan ongeveer 1080 tevens burggraaf van Utrecht.[32]

24 Hoffmann 1990: 458.
25 Hoffmann 1990: 456-457.
26 Hoffmann 1990: 478-480.
27 Hoffmann 1990: 477.
28 Hoffmann 1990: 476.
29 Buitelaar 1993: 38.
30 Van Winter 1997b: 116.
31 Arnold 1991b: 82.
32 Buitelaar 1993: 38-39. We bespreken de functie van burggraven uitgebreid in paragraaf 3.3.

Figuur 3.3: De zogenoemde Ansfriduscodex. Het handschrift is vervaardigd in het Zwitserse klooster Sankt Gallen in de periode 950-1000. De boekband dateert van 1200-1400, maar heeft ook latere toevoegingen

Voor zover op grond van bronnen geconcludeerd kan worden hebben de bisschop en de koning in de Ottoonse en Salische tijd tot aan het episcopaat van bisschop Godebald (1100-1112) een goede relatie met elkaar onderhouden.[33] Wanneer de koning naar Utrecht kwam, kon hij binnen het *castellum* verblijf houden binnen zijn eigen palts, Lofen genaamd, die door de bisschop voor hem werd onderhouden. Tevens heeft de koning verschillende

33 Zie Van Winter 1997a en 1997b voor een beschrijving van de bisschoppen en hun verhouding tot de koning. Zie 4.7 *Discussie: bouwheer, datering en functie van de Hunenborg* over bisschop Godebald.

keren beroep gedaan op het militaire apparaat van de bisschop.[34] Zo werd bijvoorbeeld het bisschoppelijke leger in 1018 en 1049 herhaaldelijk door hem ingezet tegen de rebelse graaf van Holland.[35] Het bisschoppelijke militaire apparaat bestond uit de (burg-)graven met hun gevolg, dat bestond uit dienstlieden te paard, en boeren die verplicht waren om deel te nemen aan de heervaart. De bisschop beschikte zelf ook over bereden militairen. Zij stonden onder een bevel van een beschermvoogd die namens de bisschop was belast met de leiding van dit gevolg.[36]

De bisschop kreeg naast de immuniteiten rondom Utrecht tal van graafschappen geschonken van de koning in de elfde eeuw.[37] De eerste schenking is bekend uit 1024. Toen begiftigde koning Hendrik II (in ambt 1002-1024) hem met het graafschap Drenthe, een schenking die door Hendrik III herbevestigd werd in 1025 en 1046, en nogmaals door diens opvolger Hendrik IV (in ambt 1056-1106) tussen 1056 en 1062.[38] In 1026 begiftigde koning Koenraad II (in ambt 1024-1039) de bisschop met een graafschap dat was gelegen in Teisterbant (beneden-rivierengebied).[39] Tussen 1056 en 1062 is een oorkonde uitgevaardigd waarin koning Hendrik IV deze gift bevestigde.[40]

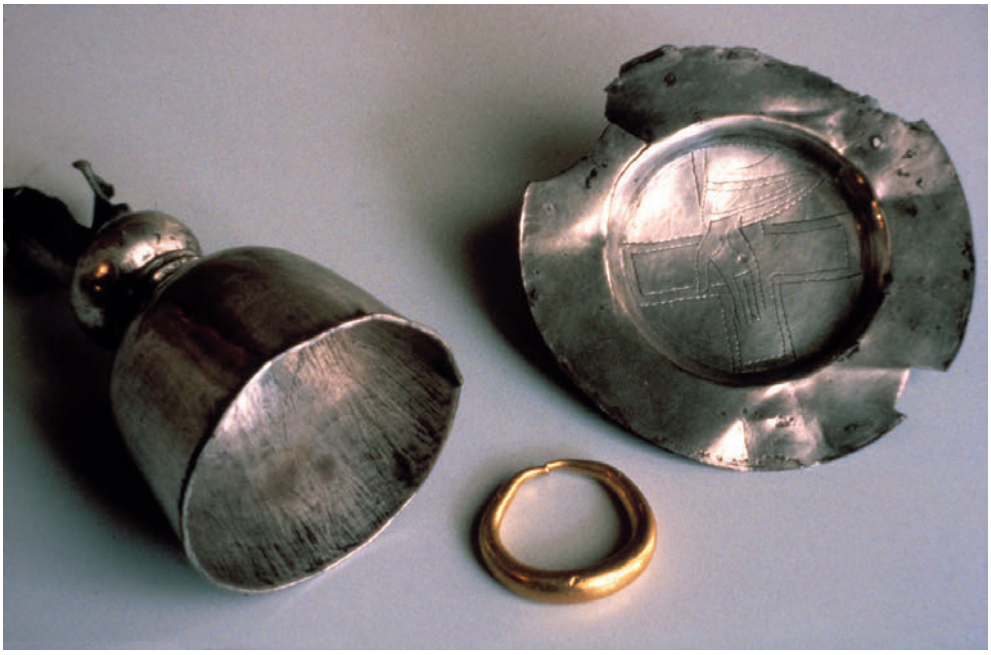
Onder het bewind van koning Hendrik III (in ambt 1028-1056) kreeg bisschop Bernold in 1042 van hem het raadselachtige graafschap Agridiogen of Umbalaha toegewezen.[41] Datema betoogde in 1993 dat Agridiogen de Agridingouw was die in Westfalen gezocht moet worden bij Meppen en Haselünne.[42] Zeiler deelt deze mening echter niet. Hij stelt dat de Agridiogen en Umbalaha staan voor Salland. Agridiogen zou een verschrijving voor Luchere zijn en Umbalaha voor Salaha, wat Salland betekent. In de betreffende oorkonde staat volgens hem 'een graafschap, eens de gouw Luchere, nu Salland genoemd'.[43]

Koning Hendrik III schonk tevens in 1046 noordelijk Hamaland en de plek Deventer aan bisschop Bernold: een territorium dat min of meer overeenkomt met het latere graafschap Zutphen. De noordgrens van dit graafschap lag blijkens de tekst tussen Rande, het erve de Hunne, het erve Wegstapel bij Holten, Westervlier bij Diepenheim tot aan Hagastaldaburg, wat waarschijnlijk het huidige erf Hazelberg bij Lochem is. Vanuit Hazelberg liep de Hamalandse grens richting de Oude IJssel naar het woud Steenderen, over de IJssel naar Leuvenum bij Brummen, en vervolgens via Eerbeek naar Empe onder Voorst om weer terug de IJssel over te gaan om bij Eschede bij Gorsel uit te komen. Jongbloed heeft betoogd dat dit graafschap aan de koning is teruggevallen na de rebellie van hertog Godfried II met de Baard (ongeveer 1010-1069), die noordelijk Hamaland in leen hield van de koning. Na zijn tweede rebellie zou hij dit graafschap zijn kwijtgeraakt.[44]

De koning heeft mogelijk het graafschap Twente, waar geen schenkingsoorkonde van bewaard is gebleven, ook in handen van de bisschop gegeven. De historicus Van Vliet veronderstelt dat dit graafschap mogelijk tussen 1040 en 1049 door koning Hendrik III aan de Utrechtse kerk is geschonken. Rond 1050 begiftigde bisschop Bernold namelijk de kort daarvoor opgerichte kapittels van Sint-Pieter en Sint-Jan met verschillende Twentse hoven als onderdeel van hun dotatie. Deze hoven zou Bernold pas hebben verkregen na de schenking van het graafschap Twente. Bovendien waren de koning en de bisschop betrokken bij de schenking van marktrecht aan Oldenzaal in 1049, wat we volgens Van Vliet

34 Buitelaar 1993: 44.
35 Henderikx 2001: 59.
36 Buitelaar 1993: 45.
37 Jamar & Van Kalveen 2005: 19.
38 OSU nrs. 179, 181, 201; Zie ook Jongbloed 2006: 72, in 1046 was hertog Gozelo overleden; OSU nrs. 180, 215, 216. Behalve de grafelijke rechten schonk de koning ook de wildban (zie Mol 2011) en het koningsgoed Groningen (OSU 1 nr. 195).
39 OSU nr. 183.
40 OSU nr. 214.
41 OBO I nr. 30; OSU nr. 199, nr. 202.
42 Datema 1993.
43 Zeiler 2009: 21
44 Jongbloed 2006: 87-88.

als een toevoeging op de graafschapsschenking van Twente zouden kunnen zien.[45] Beide schenkingen zijn zo te interpreteren als aanwijzingen voor een schenking van dit graafschap door de koning aan de Utrechtse kerk vlak voor 1050. Het gebied dat tot dit graafschap werd gerekend, was echter groter dan het huidige Twente. De historicus Pot heeft erop gewezen dat het Nedergraafschap Bentheim aanvankelijk ook tot het graafschap Twente werd gerekend, maar dat de bisschop hier in de loop der tijd wereldlijk terrein verloren heeft aan de graaf van Bentheim.[46]

Figuur 3.4: Kelk, pateen en bisschopsring van bisschop Bernold, rond 1050 vervaardigd in het Nederrijngebied. Deze objecten zijn tijdens werkzaamheden aan het koor van de Sint-Pieterskerk gevonden in 1656 in de sarcofaag van de bisschop.

Uit de tijd van bisschop Willem (1054-1076) is slechts één overdracht bekend. De jonge koning Hendrik IV (in ambt 1056-1106) schonk in 1064 aan deze bisschop het gecombineerde graafschap Westflinge (Texel, Kennemerland, Westfriesland en Waterland) en Rijnland in het West-Nederlandse kustgebied, dat zich vanaf het toenmalige Vlie uitstrekte tot voorbij de boorden van de Rijn.[47]

Voornoemde schenkingen zouden volgens de theorie van Hoffmann bedoeld zijn geweest om de graven en de bisschop beter met elkaar te verbinden, niet om de bisschop als graaf te laten optreden. De schenking van verschillende graafschappen die eerder waren bestuurd door graaf Egbert II van Brunswijk (ongeveer 1060-1090) maakten volgens hem daarentegen deel uit van de nieuwe stijl graafschapsschenkingen waar de bisschop dat juist wel diende te doen.[48] Koning Hendrik IV had de lenen van Egbert II afgenomen nadat deze had meegedaan aan een opstand tegen de kroon. Vervolgens schonk hij aan bisschop Koenraad (1076-1099) in 1077 het graafschap Staveren, ofwel Zuidergo.[49] In 1086 kreeg de bisschop van hem

45 Van Vliet 2002: 259.
46 Van der Pot 1954: 95-96; Hulshoff 1957: 38; OSU I nr. 337.
47 OSU I nr. 226; Hendrikx 2001: 60. Rijnland strekte zich uit aan weerszijden van de rivier.
48 Hoffmann 1990: 477.
49 OSU I nr. 238.

tevens de graafschappen IJsselgo, Oostergo en Westergo.[50] Vlak daarna kwam het tot een verzoening tussen de koning en Egbert II, die vervolgens Oostergo en Westergo terugkreeg. Toen Egbert II zich in 1088 wederom misdroeg, ontnam de koning deze twee graafschappen opnieuw aan hem om ze in 1089 weer aan de bisschop van Utrecht over te dragen.[51]

Met de dood van Egbert II was de bisschop nog geen onbetwist eigenaar van de genoemde graafschappen in Friesland, omdat Egberts erfgenaam Hendrik de Vette van Northeim (ongeveer 1060-1101) ze naar zich toe probeerde te trekken. De historicus Janse suggereert dat de moord op bisschop Koenraad in 1099 vooropgezet spel was vanwege deze erfeniskwestie.[52] Hendrik de Vette profiteerde namelijk van de dood van bisschop Koenraad, die tijdelijk leidde tot een verzwakking van de bisschoppelijke machtspositie. Binnen twee jaar probeerde Hendrik zijn claims op de Friese graafschappen op te eisen door Friesland binnen te vallen. Hij bekocht de aanval echter met de dood. Daarna lijkt de bisschop tot ongeveer 1125 de grafelijke rechten in handen te hebben gehad. Dat veranderde tijdens het koningschap van Lotharius (in ambt 1125-1137), want toen zijn Oostergo en Westergo aan iemand anders overgedragen. Koning Koenraad III (1138-1152) gaf in 1138 deze graafschappen alsnog weer terug.[53] Desondanks heeft de bisschop nooit zijn grafelijke rechten in de Friese graafschappen kunnen omzetten in territoriale macht, zoals verderop in deze paragraaf nader zal worden toegelicht.

Gaf koning Hendrik IV nu daadwerkelijk de graafschappen met een ander doel dan voorheen aan de bisschop van Utrecht omstreeks de Investituurstrijd, zoals Hoffmann beweert? Kijken we naar de historische gebeurtenissen, dan blijkt dat een schenking van grafelijke rechten aan de bisschop al vóór de begiftiging van de Friese graafschappen leidde tot het verdrijven van een zittende graaf in het betreffende gebied. Het gaat om de hierboven besproken schenking van 1064 van de streek ten westen van het Vlie en Rijnland aan bisschop Willem. Daar oefende de Westfriese graaf, later graaf van Holland genoemd, grafelijke rechten uit.[54] Hij was in het begin van de elfde eeuw in conflict gekomen met de koning en de bisschop van Utrecht omdat hij goederen en rechten claimde waar ook anderen aanspraak op maakten.[55] Vooral de rechten op de veenmoerassen tussen de monding van de Merwede en de Oude Maas waren inzet van de strijd.[56] Zowel de bisschop van Utrecht als de graaf van Westfriesland bezaten rechten op deze wildernis die zij allebei wilden ontginnen. Graaf Dirk III (circa 982-1039) had zich het woud Merwede toegeëigend.[57] Ook had hij in Vlaardingen een burcht gebouwd en hief hij een hoge tol voor kooplieden die door het Maas-Merwedegebied reisden. Handelaren uit Tiel en verschillende bisschoppen en abten die hier bezittingen hadden, klaagden over het gedrag van graaf Dirk III bij koning Hendrik II. De koning gaf vervolgens opdracht voor een strafexpeditie waaraan ook de bisschop van Utrecht deelnam.[58] De expeditie eindigde voor het koninklijke leger in 1018 echter in het fiasco van de verloren slag bij Vlaardingen.

In de periode 1046-1049 lokte het handelen van de Westfriese graaf opnieuw maatregelen van de koning uit, onder meer omdat graaf Dirk IV de rebellie van Godfried met de Baard II steunde.[59] Koning Hendrik III liet verschillende veldtochten tegen hem uitvoeren, namelijk in 1046, 1047 en 1049. Tijdens de laatstgenoemde expeditie deed ook de bisschop weer mee samen met zijn collega's uit Luik en Metz. In dat laatste jaar slaagde koning Hendrik III erin graaf Dirk IV te laten doden.

Na de dood van Dirk's opvolger, graaf Floris I, in 1061 trouwde zijn weduwe Geertruid (1033-

50 OSU I nr. 249; OSU I nr. 248; Jamar & Van Kalveen 2005: 70-72.
51 OSU I nrs. 254, 310; Mol 2011: 60-61.
52 Janse 1993: 34.
53 OSU I nr. 368; Jamar & Van Kalveen 2005: 70-71; Janse 1993: 34.
54 Janse 2002: 70-75.
55 Hendrikx 2001: 59.
56 Hoppenbrouwers 2002: 105-107.
57 Janse 2002: 70-75.
58 Buitelaar 1993: 44.
59 Henderikx 2001: 59-62.

1113) met een zoon van graaf Boudewijn van Vlaanderen, Robrecht de Fries (1029/1032-1093). Vlak daarna sloot bisschop Willem in 1063 een overeenkomst met de abt van Echternach over de verdeling van de door de Westfriese graven geüsurpeerde kerken, waarna zoals gezegd in 1064 koning Hendrik IV aan bisschop Willem grafelijke rechten op Westflinge en Rijnland schonk; een overeenkomst die de Robrecht dan nog wel graaf over Maasland, inclusief de omgeving van Vlaardingen deed zijn. Eind 1070 of in 1071 kwam het wederom tot een koninklijke strafexpeditie onder aanvoering van hertog Godfried met de Bult van Neder-Lotharingen (1069-1076) en bisschop Willem. Het koninklijke leger wist Robrecht de Fries te verslaan, die vervolgens vluchtte naar Vlaanderen. Anders dan na de eerdere veldtochten van de koning lijkt het hertog Godfried met de Bult en bisschop Willem na hun overwinning te zijn gelukt om de grafelijke macht daadwerkelijk van de Westfriese graaf over te nemen in Westflinge en Rijnland.

Het succes was echter van korte duur, want in 1076 brak de strijd weer los.[60] Dirk V (1052-1091), de zoon van graaf Floris I, wilde het rijk van zijn vader weer opeisen. Ondertussen blijkt de bisschop over een kasteel te beschikken: IJsselmonde. Deze burcht was gebouwd aan de westzijde van het Maas-Merwede gebied, dat toen nog tot de Stichtse invloedssfeer behoorde en direct aan het graafschap Maasland van Dirk V grensde. Hoelang dit kasteel al bestond is niet bekend. Het wordt genoemd in 1076, het jaar waarin bisschop Willem overleed. In dat jaar verbleef zijn opvolger, bisschop Koenraad, in dit kasteel, dat zeer zwaar zou zijn versterkt. Toen Dirk V dit vernam besloot hij, met steun van stiefvader Robrecht de Fries, IJsselmonde aan te vallen en zo zijn claims op het gebied te laten gelden. Daarmee kreeg het Westfriese gravenhuis niet alleen weer beschikking over de goederen en rechten die in 1064 aan de Utrechtse kerk waren geschonken, maar verwierf hij ook heerschappijrechten over het Maas-Merwedegebied. Of de graaf van Holland na 1076 deze gebieden nog in leen hield met tussenkomst van de bisschop staat ter discussie.[61]

Na de schenking van de graafschappen Westflinge en Rijnland aan de bisschop in 1064 kon dus pas zeven jaar later de zittende Westfriese graaf met geweld uit zijn positie verdreven worden. Maar deze situatie is dan korte tijd later, in 1076 alweer ongedaan gemaakt. Of de bisschop in de tussentijd zelf de grafelijke rechten in Westflinge en Rijnland heeft kunnen uitoefenen is de vraag: mogelijk heeft hertog Godfried met de Bult dit op zich genomen, uit naam van de bisschop.[62] Het feit dat de bisschop op de grens van het twistgebied beschikte over een burcht en daar ook zelf verblijf hield, is echter wel een aanwijzing voor een veranderde rol jegens wereldlijke zaken. Niet alleen was de bisschop bezig met de verdediging van koninklijke en kerkelijke belangen, maar ook hield hij zich bezig met de vestiging van zijn eigen territoriale macht.

Na zijn dood zette bisschop Koenraad deze politiek voort. In de elfde eeuw waren de bisschoppen in het Duitse Rijk vooral afhankelijk geweest van graven uit de aristocratische toplaag van de samenleving voor de verdediging, rechtspraak en ordehandhaving van hun rechten en goederen. Veel van deze leken exploiteerden de bisschoppelijke goederen voor eigen gebruik, wat uiteindelijk leidde tot ontvreemding.[63] Sterke bisschoppen probeerden daarom af te komen van deze constructie. Op lager bestuurlijk en militair niveau gingen bisschoppen edelvrijen vervangen door eigen dienstlieden uit de onvrije stand: de ministerialen. Ze hoopten daarmee meer grip te krijgen op de bisschoppelijke rechten en bezittingen. Koenraad was een dergelijke bisschop, want hij hervormde het administratieve en militaire apparaat door ministerialen te rekruteren. Zo gaf hij bijvoorbeeld het burggraafschap van Utrecht, dat eerder nog door de graaf-voogd werd uitgeoefend die ook was belast met de uitoefening van andere grafelijke rechten, in leen aan een ministeriaal.[64] Koenraad maakte daarbij gebruik van de gunstige economische conjunctuur die rondom Utrecht tot uiting kwam in planmatig grote veenontginningen en een snelle groei van Utrecht als handelsstad.

60 Gumbert-Hepp *et al*. 2007: XII, 136-139. De betreffende passage is door een anonymus op schrift gesteld vóór circa 1120.
61 Vergelijk Janse 2002: 73-74 en Henderikx 2001:65.
62 Henderikx 2001: 61-62.
63 Arnold 1991b: 82.
64 Buitelaar 1993: 51.

We kunnen op basis van bovenstaande uiteenzetting concluderen dat de Utrechtse bisschop tot het midden van de elfde eeuw geen doelbewuste politiek heeft gevoerd om territoriale macht uit te bouwen. Weliswaar beschikte hij over grafelijke rechten en immuniteiten, maar voor het beheer daarvan liet hij zich vertegenwoordigen door een voogd van edelvrije afkomst. Deze waarnemingen sluiten grotendeels aan bij de bevindingen van Hoffmann: tot aan de kroning van Hendrik IV lijkt geen sprake van een koninklijke politiek om de bisschoppen zelf als territoriaal machthebber te laten optreden. Dat de rol van de schenkingen van graafschappen zou veranderen tijdens de Investituurstrijd, zoals Hoffmann beweert, lijkt voor Utrecht niet volledig op te gaan. De schenking in 1064, die al vóór de Investituurstrijd plaats vond, leidde na de veldtocht in 1070/1071 tot de tijdelijke verdrijving van de zittende gravendynastie in het betreffende gebied. De veronderstelling van Hoffmann dat de bisschop zijn macht in de graafschappen heeft kunnen vestigen die na de Investituursstrijd zijn geschonken blijkt juist hier niet te kloppen. Dat lijkt ook voor de situatie aan de zuidoostkant van het Sticht het geval, zoals hieronder nader zal worden besproken. Ook daar verloor hij in recent verworven graafschappen aanspraken, terwijl hij in de graafschappen die vóór koning Hendrik IV aan hem waren gegeven veelal wel zijn claims heeft kunnen omzetten in territoriale macht. Hoe kunnen we dit verklaren?

De uitbouw van het prinsbisdom

Toen bisschop Koenraad in 1099 werd vermoord, verkreeg zijn opvolger, bisschop Burchard (1100-1112) de beschikking over immuniteiten, goederen en grafelijke rechten die verspreid lagen over een groot gebied. Het beschikken over grafelijke rechten betekende niet dat hij ook daadwerkelijk de zeggenschap had over de volledige jurisdictie en grond binnen deze rechtsdistricten. Er lagen namelijk ook immuniteiten en voogdijen in die toebehoorden aan andere heren.

De positie van de bisschop van Utrecht als territoriaal machthebber is sterk bepaald door het Concordaat van Worms (1122). De koning werd nu gedwongen de benoeming van abten en bisschoppen los te laten. De kanunniken van de Utrechtse kapittels kozen vanaf dat moment de bisschop van Utrecht. Dat maakte de positie van een pas verkozen bisschop een stuk zwakker, aangezien bisschopskandidaten vaak allerlei toezeggingen moesten doen aan stemgerechtigden en daarbij ook veel geld uitgaven.[65] Vooraanstaande seculiere machthebbers in de omgeving beïnvloedden de bisschopsverkiezingen sterk, in het bijzonder de graven van Holland en Gelre. De verkiezingen verliepen meestal problematisch omdat veel kiesgerechtigden elk een andere kandidaat steunden.[66] Andries van Cuijk (1128-1139) was de eerste kandidaat die volgens de regels van het Concordaat van Worms tot bisschop is verkozen.

Hoe liep het na de Investituurstrijd met de opbouw van de territoriale macht van de bisschop? We zagen reeds dat bisschop Willem de Utrechtse rechten en goederen in het Maas-Merwedegebied probeerde veilig te stellen en dat bisschop Koenraad het militaire apparaat ging reorganiseren. In of buiten de graafschappen die de bisschop verwierf stuitte hij verder op de tegenstand van de families die tot dan toe de grafelijke rechten in handen hadden gehad. Deze telgen van autonome seculiere graafschapsdynastieën hadden meestal verschillende graafschappen erfelijk in leen en bestuurden deze veelal op afstand. We zagen bijvoorbeeld al dat Hendrik de Vette als erfgenaam van de Brunonen grafelijke rechten in Friesland met geweld probeerde toe te eigenen ten koste van de bisschop. Daarnaast waren er ook nog kleinere edelvrijen die oude grond- en gerechtsheerlijkheden bezaten binnen andermans graafschappen, zoals de heer Van Diepenheim (zie hoofdstuk 5). Ook zij begonnen met de uitbouw van hun territoriale macht.

Zo is het opmerkelijke gat tussen het latere Nedersticht en het Oversticht ontstaan door het verlies van de Veluwe. Er is geen schenkingsoorkonde van de Veluwe bewaard gebleven, maar het graafschap is waarschijnlijk na de rebellie van Godfried met de Baard II door de koning aan de bisschop van Utrecht geschonken. Aan het einde van de twaalfde eeuw blijkt

65 Renaud *et al*. 12.
66 Post 1978: 161.

de bisschop de Veluwe in leen te hebben gegeven aan de hertog van Brabant.[67] Deze heeft het op zijn beurt weer in achterleen gegeven aan de graaf van Gelre, met goedvinden van de koning. Bisschop Boudewijn (1178-1196) heeft tevergeefs pogingen gewaagd een eind te maken aan deze constructie. Daarvoor is hij het gebied meerdere keren binnengevallen. De hertog van Brabant had namelijk verzuimd om op tijd de leenband te vernieuwen, waardoor het graafschap volgens het leenrecht was teruggevallen aan de bisschop. De koning bepaalde echter dat de Veluwe in handen moest blijven van de hertog van Brabant en zijn achterleenman, de graaf van Gelre, maar dan wel met de bisschop als opperleenheer.[68] Hoewel deze situatie tot 1311 zo bleef, leidde de constructie tot vervreemding van de bisschoppelijke macht over het graafschap en werd de Veluwe uiteindelijk onderdeel van Gelre.[69]

De edelvrije graven die hun graafschap in leen hielden van de bisschop van Utrecht gedroegen zich, voor zover we dit kunnen reconstrueren, behoorlijk zelfstandig. De situatie in en om noordelijk Hamaland verschaft hier het nodige inzicht. Daar verloor de bisschop zijn greep op het graafschap al snel aan zijn vertegenwoordiger ter plekke: de graaf van Zutphen.[70] Dat kan daarmee te maken hebben dat, naar Jongbloed vermoedt, deze graaf dezelfde functie al vóór de schenking aan de bisschop had uitgeoefend namens hertog Godfried II met de Baard.[71] Dat zou af te lezen zijn uit de schenkingsoorkonden betreffende de graafschappen Drenthe en noordelijk Hamaland. In het laatste geval wordt namelijk de indruk gewekt dat de schenking niet alle graafschapsrechten omvatte. Eenzelfde soort formulering als in de oorkonde van noordelijk Hamaland vinden we ook in de oorkonde met betrekking tot het graafschap Agridiogen (Salland), waar later de graaf van Gelre claims op probeerde te maken, zoals hieronder nader wordt besproken.[72]

De vraag is nu of en in hoeverre de bisschop territoriale macht in Zutphen heeft weten op te bouwen nadat hij de grafelijke rechten op het gebied had verkregen in 1046. De fundamenten van een vermoedelijk rond 1050 gebouwde tufstenen aula die tijdens archeologisch onderzoek zijn aangetroffen spelen in dit vraagstuk een belangrijke rol. In zijn dissertatie over de ontwikkeling van de versterkte nederzetting Zutphen heeft de archeoloog Groothedde onderzocht wie de bouwheer van dit gebouw van vorstelijke allure kan zijn geweest.[73] De verklaring zoekt hij in de hierboven besproken schenkingsoorkonde van Deventer en noordelijk Hamaland in 1046. Groothedde wijst bisschop Bernold als de meest waarschijnlijke bouwheer aan. Na het verkrijgen van noordelijk Hamaland zou hij opdracht hebben gegeven voor de bouw van een bisschoppelijk paleis in Deventer op het voormalige koningsgoed aldaar en voor een koningspalts in Zutphen. Daarbij suggereert Groothedde dat de bisschop niet alleen beschikking had over de grafelijke rechten, maar ook over de territoriale macht: 'De macht van de bisschop was middels de schenking van het graafschap door de koning gesteund en hij had uitzicht op een duurzame, feitelijk onbeperkte beschikking over het territorium en alle daarbinnen gelegen regalia.'[74] Het in de oorkonde beschreven graafschap zou dan een nieuw paltsdistrict voorstellen. Omdat in het dichtbebouwde Deventer geen ruimte was voor een koninklijke palts naast de bisschoppelijke, zouden de koning en bisschop overeengekomen zijn die koninklijke palts in het oude grafelijke machtscentrum van de Hamalandse graven in Zutphen te bouwen. Daar zou dan vervolgens de bouw van de ook door Bernold opgerichte elfde-eeuwse Utrechtse eigenkerk in Warnsveld mee in verband staan. 'Als nieuwe landsheer van het graafschap rond Zutphen beoogde Bernold met de stichting van de Warnsveldse eigenkerk 'vreemde' invloeden in zijn landsheerlijke territoria te marginaliseren', aldus Groothedde.[75]

67 Jongbloed 2006: 99-100.
68 Van Rij 1989: 8-11. Dit is de situatie tijdens het episcopaat van bisschop Boudewijn OSU I nr. 527. In 1299 is de bisschop nog steeds opperleenheer getuige OSU V nr. 2934.
69 Jongbloed 2006: 100.
70 Groothedde 2013: 393, 103.
71 Jongbloed 2006: 87-88. Jongbloed volgt Datema en gaat ervan uit dat de Agridingouw is Westfalen lag.
72 Jongbloed 2006: 87-88.
73 Groothedde 2013: 393.
74 Groothedde 2013: 392
75 Groothedde 2013: 393.

Hoewel Groothedde er terecht op wijst dat de archeologische datering van de veronderstelde koningspalts lijkt samen te vallen met de schenking van noordelijk Hamaland is er toch een probleem om bisschop Bernold als uitbouwer van territoriale macht aan te dragen. De door Groothedde aangehaalde voorbeelden van territorialisering hebben namelijk alleen maar betrekking op geestelijke activiteiten en niet op wereldlijke. Kortom, er zijn nog weinig aanwijzingen dat bisschop Bernold met het verkrijgen van de grafelijke rechten over noordelijk Hamaland ook de beschikking kreeg over territoriale macht in Zutphen. Het is ook niet waarschijnlijk dat hij dit ook meteen heeft nagestreefd.[76] Het was vooral de edelvrije graafvoogd die, weliswaar met tussenkomst van de bisschop, er zich ontplooide tot territoriaal machthebber.[77] De graaf van Zutphen – later de graaf van Gelre en Zutphen – lijkt er alles aan gedaan te hebben de Utrechtse leenband naar de achtergrond te schuiven, onder meer door tal van valse oorkonden te laten opstellen.[78]

Niet alleen de graafschappen noordelijk Hamaland, Westflinge en Rijnland en de Veluwe gingen over in handen van een edelvrije die was belast met de uitoefening van de grafelijke rechten, maar ook Teisterbant.[79] In het graafschap Salland had de bisschop meer succes. Daar kon hertog van Brabant als leenheer aanspraken maken op de grafelijke rechten evenals zijn leenman, de graaf van Gelre, die tevens de voogdij over de goederen van abdij Essen in Salland bezat. Laatstgenoemde edelvrije had de grafelijke rechten van Salland in achterleen gegeven aan de edelman Willem van Bronkhorst.[80] In 1225 kwamen bisschop Otto II van Lippe (1215-1227) en de graaf van Gelre tot een overeenkomst over het bezit van de Sallandse grafelijkheid, die vanaf deze periode definitief aan de bisschop toeviel.[81] De graaf droeg zijn rechten op het graafschap in 1226 aan bisschop Otto II over. In ruil daarvoor ontving hij een afkoopsom van 1100 pond. De hertog van Brabant zag van zijn grafelijke claims af nadat hij van de bisschop het graafschap Steenderen had gekregen.[82] Dat zou eerder door de bisschop in leen zijn gegeven aan de graaf van Gelre.[83]

De bisschop heeft ook een succes geboekt in de strijd tegen Otto van Rheineck (gestorven in 1151), die kasteel Bentheim in allodiaal bezit had. De toenmalige bisschop, Hartbert (1139-1150), kwam in actie nadat Otto bezig was met de usurpatie van een graafschap. De historicus Veddeler heeft aannemelijk gemaakt dat het hier gaat om het graafschap Twente.[84] Otto probeerde zich dit zonder succes toe te eigenen, want de bisschop wist hem in de buurt van Ootmarsum, op een plek genaamd Walstad, te verslaan.[85] Hartberts overwinning leidde ertoe dat het Sticht werd uitgebreid met het allodium en kasteel Bentheim. Deze goederen zijn tot en met het episcopaat van bisschop Boudewijn van Holland (1178-1196), wiens broer graaf van Bentheim was, in bisschoppelijke handen gebleven. Volgens de anonymus van de *Narracio* heeft Boudewijn de Utrechtse claims uit broederliefde verwaarloosd waardoor Bentheim weer verloren ging.[86] Boudewijn begunstigde zijn broer erfelijk met het burggraafschap van Utrecht en van Coevorden.[87] Zo kon de graaf van Bentheim vanaf de dertiende eeuw zijn territorium opbouwen ten nadele van de bisschop van Utrecht.[88]

76 Zie de paragrafen hiervoor.
77 Zie ook Jongbloed 2006 over de paltsdiscussie. In het bovenstaande gaat het ons vooral om de vraag in hoeverre de bisschop zijn grafelijke rechten in de omgeving van Zutphen heeft omgezet in territoriale macht. Dat de bisschop de bouwheer van de aula was en of deze aula heeft gefunctioneerd als koninklijke palts valt door gebrek aan archeologische informatie noch te bewijzen noch te ontkrachten.
78 Groothedde 2013: 102-103.
79 Jongbloed 2006: 97-99.
80 Jongbloed 2006: 100.
81 OSU II nrs. 738, 741, 742.
82 OSU II nrs. 742, 745-747; Jongbloed 2006: 100. Hoe de bisschop aan dit graafschap is gekomen er waar het lag, is onduidelijk.
83 OSU II nr. 741.
84 Veddeler 1970: 39.
85 Winkelman 1884:72; Pertz 1859:84; deze Latijnse editie is echter gebaseerd op een zeventiende eeuws handschrift. Toen Winkelmann zijn vertaling publiceerde was inmiddels het origineel teruggevonden. Veddeler 1970:39; Van Rij 1989: 4-5.
86 Van Rij 1989: 4-5.
87 Hulshoff 1957: 40. De Bentheimse invloed in Coevorden was echter van korte duur.
88 Veddeler 1970: 32-53.

Misschien dat Otto van Rheineck zijn claims op Twente heeft ontleend aan de erfenis van zijn vrouw, Geertruid van Northeim (gestorven na 1154). Zij was erfgename van Hendrik de Vette. Dat zou ook betekenen dat het koppel aanspraak kon maken op Oostergo en Westergo.[89] Of zij dit ook daadwerkelijk hebben geprobeerd, is onbekend, maar de graaf van Holland heeft deze Northeimse connectie wel aangehaald om zelf rechten op de Friese graafschappen te doen gelden. De dochter van Geertruid en Otto van Rheineck, dochter Sophia van Bentheim (1120-1176) was namelijk getrouwd met graaf Dirk VI van Holland (1114-1157).

Helderheid in de Friese kwestie kwam pas in 1165 toen koning Frederik Barbarossa besloot dat de bisschop én de Hollandse graaf samen (in *condominium*) het wereldlijk gezag over de graafschappen Oostergo en Westergo dienden uit te oefenen.[90] Een vice-graaf, die door beide partijen moest worden gekozen, zou het gezag daadwerkelijk gaan uitvoeren. Wanneer de graaf en bisschop geen overeenstemming over de keuze van de vice-graaf konden bereiken, zou deze door de koning zelf worden benoemd.

Bisschop Boudewijn (1178-1196) gaf Oostergo en Westergo in leen aan de jongere broer van de graaf van Dirk VII van Holland (1190-1203), Willem I (1168-1222). Deze Willem wist ook het graafschap Staveren toe te voegen aan het gebied waarover het *condominium* gold. In 1204 verpandde Lodewijk van Loon (?-1218) het Hollandse deel van Oostergo, Westergo en Staveren aan bisschop Godfried voor een bedrag van 300 mark.[91] Janse wijst erop dat de bisschoppelijke macht in deze periode nog wel iets voorstelde, want de anonieme schrijver van de *Narracio* heeft in zijn kroniek diverse keren vermeld dat de Friezen de bisschop van Utrecht steunden.[92] In daaropvolgende eeuwen vinden we echter geen aanwijzingen dat de bisschop van Utrecht actief zijn wereldlijke rechten in Friesland heeft uitgeoefend. Enkele bisschoppelijke leengoederen en -rechten in Oostergo, Westergo en Staveren herinneren mogelijk nog aan de schenkingen van de koning aan de bisschop, zoals de tol van Staveren.[93]

Hoe kwam de rol van de bisschop als eigenaar van de grafelijke rechten nu in deze gebieden tot uiting? Wat betreft de twaalfde-eeuwse situatie krijgen we door bestudering van de *Narracio* inzicht hoe hij de uitoefening van grafelijke rechten had geregeld in Noord-Nederland. Volgens de anonieme schrijver waren tot het episcopaat van Hartbert van Bierum, een telg van een Friese adelsfamilie met bovenregionale status uit noordelijk Westergo, bisschoppelijke afgezanten en meiers (*nuncii et villici*) verantwoordelijk voor het beheer van de goederen en rechten rondom de nederzetting Groningen en in Drenthe.[94] Bisschop Hartbert voerde twee nieuwe functies in voor de uitoefening van de grafelijke rechten omdat, aldus de anonieme schrijver van de *Narracio*, hij voor zijn broers een hoge positie wenste. De oudste kreeg de prefectuur (later het Gorecht genoemd) van Groningen in erfelijk leen en de jongste het schoutambt van Drenthe en kasteel Coevorden.[95] Deze burggraven – ze zullen verderop in dit hoofdstuk nog uitgebreid ter sprake komen – waren belast met de grafelijke taken binnen hun respectieve districten. Voor het Gorecht heeft Noomen aannemelijk gemaakt dat de taken van de burggraaf het uitoefenen van het militair commando, het bestuur en de rechtspraak betroffen.[96] Ook was hij beheerder van de bisschoppelijke goederen. Een soortgelijke functie zal de burggraaf van Coevorden voor Drenthe hebben vervuld.

In de twaalfde eeuw kwam de bisschop eens in de vier jaar, meestal in een schrikkeljaar, naar Drenthe en Groningen voor zijn gerechtelijke rondreis. Zo'n rechtstournee om de grafelijke macht uit te oefenen was gebruikelijk in het Duitse Rijk.[97] De graaf of zijn vertegenwoordiger beschikte in het betreffende district over locaties waar hij met zijn gevolg kon overnachten.

89 Janse 1993: 36-38.
90 OSU I nr. 449.
91 OSU II nr. 564.
92 Janse 1993: 41; Van Rij 1989: 60, 62-64, 76-81, 92.
93 Eijken 1995: nr. 1722. Zie ook Noomen 2009: hoofdstuk 2 over de ontwikkeling van grafelijkheid in Friesland.
94 Noomen 2009: 69, 75, Van Rij 1989: 2-5.
95 Van Rij 1989: 2-5.
96 Noomen 1990: 124.
97 Noomen 2009: 81.

Volgens de anonieme schrijver van de *Narracio* ging dat als volgt: 'Als de bisschop op een rondreis door de verschillende delen van zijn sticht om er de wereldlijke zaken te regelen en recht te spreken, besloot ook naar de Drenten te gaan, werd zijn komst bericht aan de heer, dat wil zeggen de burggraaf en schout, van Coevorden.'[98] Daarop volgde een rondreis van zes weken waar bisschop en schout beide aan deelnamen. De tournee begon in Coevorden en eindigde in Groningen. Mogelijk is aan deze praktijk een einde gekomen rond 1200, want toen oefende een andere vertegenwoordiger, de schout van Eelde, waarschijnlijk de rechtspraak uit in het bisschopsjaar.[99] In de tweede helft van de twaalfde eeuw is de bisschop in Groningen en Drenthe via zijn schout direct betrokken bij de uitoefening van de rechtspraak. Uit het hierboven aangehaalde citaat blijkt dat de bisschop dit ook heeft gedaan in andere delen van het Sticht. In de eerste helft van de dertiende eeuw komen we in Twente, Vollenhove, Salland en Eemland ambtenaren tegen die, net als de burggraaf van Coevorden, waren belast met de rechtspraak binnen een vast begrensd gebied. Zij werden schout of drost genoemd.[100] Mogelijk waren zij ook belast met het rentmeesterschap: het beheer over alle bisschoppelijke inkomsten en uitgaven in hun ressort. Wanneer de bisschop zelf niet kon komen voor de gerechtelijke rondreis, liet hij zich vervangen door een door hem aangewezen afgezant.[101] Voor het bestuur en de bescherming van het Sticht zette de bisschop vanaf het episcopaat van bisschop Koenraad voornamelijk ministerialen in. Telgen uit oudadellijke geslachten komen we maar zelden tegen.[102]

Rondom Utrecht waren in de twaalfde eeuw net als in Groningen en Drenthe de bisschoppelijke meiers of rondtrekkende rechters verantwoordelijk voor de uitoefening van de hoge rechtsspraak.[103] In het geval van Amstelland had bisschop Hartbert zelfs een nieuwe constructie ingevoerd, die van het *officium villicationis*.[104] De meier aldaar kreeg van hem de hoge en lage rechtspraak erfelijk in leen. Het is waarschijnlijk bisschop Otto III van Holland (1233-1249) geweest die nieuwe posities voor de uitoefening van de rechtspraak introduceerde. Hij gebruikte de naam maarschalk, een titel die bij een elfde-eeuws ambt hoorde, voor een nieuw ambt. De maarschalk oefende in de dertiende eeuw namens de bisschop in het Nedersticht de hoge rechtspraak uit. Hij diende misdadigers op te sporen en te berechten. Ook zag hij erop toe dat de vonnissen werden uitgevoerd. Daarnaast kon hij de mensen die in zijn rechtsdistrict woonden 'per klokslag' oproepen voor diensten.

In de Friese graafschappen week de situatie af ten opzichte van de andere graafschappen als gevolg van de invloed van het Hollandse gravenhuis en het ontbreken van grote feodale en domaniale goederen.[105] Toen het condominium in 1165 werd uitgevaardigd, is vastgelegd hoe de graaf van Holland en de bisschop samen de rechtspraak moesten organiseren in Oostergo en Westergo.[106] Zij dienden een graaf aan te stellen die namens beide partijen aldaar rechtsprak. Beide heren mochten daarnaast ook een voogd instaleren die afgezet kon worden. In het condominium werd bepaald dat de graaf en bisschop gezamenlijk in de maand mei naar Friesland moesten afreizen waarna ze begonnen aan een acht-wekelijkse tournee. De Hollandse graaf sprak namens de bisschop recht, of bij geval van afwezigheid van de eerste deed de door de bisschop en graaf aangestelde vertegenwoordiger dat of één van hun afgezanten. Nadat de acht weken voorbij waren begon de bisschop met de kerkelijke rechtspraak en wikkelde de graaf lopende zaken af. De historica Maris vermoedt dat de hierboven besproken regeling alleen op papier bekend is maar nooit in de praktijk als zodanig is uitgevoerd.[107] Er is één bisschoppelijke gerechtsreis naar de Friese graafschappen bekend. Dirk van Are (1197-1212) was volgens de anonieme schrijver van de *Narracio*

98 Van Rij 1989: 11. Het citaat is de vertaling van Van Rij van het Latijnse origineel.
99 Vergelijk Gosses 1941: 53; Maris 1954: 45.
100 Maris 1954: 104, 176. Maris gaat ervan uit dat deze schoutambten niet erfelijk waren in tegenstelling tot die van Coevorden en het Gorecht.
101 Maris 1954: 103.
102 Buitelaar 1993: 70-71, 374.
103 Van den Hoven van Genderen & Dekker 1997: 215-216.
104 Maris 1954: 120-123, 175.
105 Noomen 2009: 78.
106 Maris 1954: 41.
107 Maris 1954: 41.

ongeveer zes weken in Friesland onderweg om als bisschop en graaf recht te spreken.[108] Door een aanval van de broer van de graaf van Holland, die op dat moment met zijn eigen familielid in strijd was, werd de bisschoppelijke tournee toen verstoord in Staveren.

Maken we de balans op rond 1225, dan kunnen we concluderen dat de bisschop zijn grafelijke rechten aan het omzetten was in territoriale macht in het gebied rondom Utrecht (het Nedersticht) en de streken Salland, Twente, Vollenhove, Drenthe met inbegrip van de stad Groningen (het Oversticht). In de andere graafschappen is hij daarin niet geslaagd. De belangrijkste verklaring daarvoor is, de Friese graafschappen buiten beschouwing gelaten, de invloed van magnaten die al eerder graafschappen in handen hadden en die grafelijke rechten uitoefenden in de graafschappen die de bisschop van de koning had verkregen. Weliswaar deden ze dat als leenman van de bisschop, maar in de praktijk konden ze zelf als territoriaal machthebber optreden. In Zutphen is zelfs de leenband verdonkermaand met valse oorkonden. In de graafschappen waar de bisschop wel zijn territoriale macht heeft kunnen uitbouwen ontbraken zulke sterke edelvrije magnaten of wist de bisschop de edelvrije inbreng op het terrein van bestuur, rechtspraak en ordehandhaving te vervangen door die van eigen dienstmannen. De uitbreiding van het Sticht met kasteel Bentheim en bijbehorende goederen was van korte duur (ongeveer 1150-1200), doordat bisschop Boudewijn het huidige Nedergraafschap Bentheim, deel van het oude graafschap Twente, aan een broer afstond.

Verzwakking van de territoriale macht (circa 1225-1350)

In het Duitse rijk probeerden in de dertiende en veertiende eeuw prinsen zoals de bisschop van Utrecht steeds meer grenzen af te bakenen van gebieden waarover zij territoriale macht uitoefenden.[109] De vaststelling daarvan was niet alleen van belang voor de erkenning van hun jurisdictie binnen het betreffende district maar ook voor het innen van belastingen. Iedere vorst probeerde zijn gebied waarover hij territoriale zeggenschap uitoefende vaak met geweld uit te breiden.[110] Door de zogenoemde confederatie met de kerkvorsten in 1220 kregen bisschoppen en abten in het Rijk vergaande autonomie in de manier waarop zij hun overheidsgezag in praktijk wilden brengen.[111] De koning hoopte als tegenprestatie meer steun te krijgen van zijn prelaten. Dit betekende dat de Utrechtse bisschop vanaf dat moment zonder koninklijke instemming bijvoorbeeld steden mocht stichten, munten kon slaan en kastelen kon doen optrekken. Een soortgelijk verdrag werd in 1231 voor de rijksvorsten uitgevaardigd, het zogenoemde statuut ten voordele van de vorsten.

De strijd om lokale rechten en goederen evenals de erkenning daarvan door anderen resulteerde in de dertiende eeuw in harde gewapende gevechten in het Duitse rijk tussen bisschoppen en seculiere magnaten.[112] Dat gold ook voor de bisschop van Utrecht. Al in de loop van de twaalfde eeuw was de bisschop vaak in conflict gekomen, zowel met rivaliserende landsheren-in-wording als met de eigen onderdanen. Verder moest hij rekening houden met de steden die zich als nieuwe spelers in de machtspolitiek van het Sticht meldden.[113] Om zijn macht te behouden moest de bisschop telkens weer strafexpedities uitvoeren. Dergelijke ondernemingen kostten veel geld en vereisten bovendien militaire steun van onderdanen en bondgenoten. In de twaalfde en in het begin van de dertiende eeuw wist de Utrechtse bisschop zijn wereldlijke positie nog redelijk succesvol te verdedigen, maar na de desastreuze nederlaag bij Ane in 1227 kreeg hij steeds meer problemen om zijn positie als territoriaal machthebber te behouden. Zijn rol als wereldlijk leider verzwakte daarbij door de uitwerking van het Concordaat van Worms. We zien dat na de uitvaardiging daarvan de meeste bisschoppen onder invloed van naburige seculiere magnaten werden gekozen.[114]

108 Van Rij 1989: 25.
109 Van den Hoven van Genderen 1997: 199.
110 Arnold 1991a: 65.
111 Kossmann-Putto 1882: 13.
112 Arnold 1991a: 79.
113 Janssen 1977: 143.
114 Van Winter 1997c: Van den Hoven van Genderen 1997.

Het grootste probleem van de bisschop was zijn vrijwel voortdurend lege schatkist. Hij spendeerde in de dertiende en eerste helft van de veertiende eeuw veel geld aan interne en externe gewapende conflicten en het afkopen van kandidaten tijdens bisschopsverkiezingen. Om zijn uitgaven te bekostigen werden ambten, land en goederen verpand en schulden gemaakt.[115] Deze slechte financiële situatie had ook gevolgen voor het bestuur van het Sticht: wie geen geld had, kon ook geen leger op de been brengen om zich te handhaven. Het bisschoppelijke gezag verzwakte daardoor ernstig. Zowel bisschoppelijke leenmannen als de steden grepen in dit politieke klimaat hun kans om hun eigen machtspositie uit te breiden ten koste van hun heer. Coevorden, Drenthe en de stad Groningen wisten zich zo grotendeels aan de bisschoppelijke controle te onttrekken.[116] Oostellingwerf is zelfs kort na 1328 afgesplitst van het Sticht, waardoor territorium verloren ging.[117]

De bisschoppen Otto III van Holland (1233-1249), Hendrik van Vianden (1249-1267), Willem Berthout (1296-1301) en Gwijde van Avesnes van Henegouwen (1301-1317) hebben ondanks de financiële problemen het Sticht krachtig bestuurd.[118] Hun daden werden echter snel tenietgedaan door het handelen van de elect Jan van Nassau (1268-1290) en de zwakke bisschoppen Jan van Sierck (1291-1296), Frederik van Sierck (1317-1322) en Jan van Diest (1323-1340). Onder laatstgenoemde bisschop bereikte het Sticht het dieptepunt van zijn neergang. Tijdens de bisschopsverkiezingen spendeerde deze elect-bisschop veel geld aan het afkopen van de andere kandidaten. Daarmee steeg de enorme schuld die het bisdom al had nog meer. Inmiddels hadden verschillende voorgangers die schuld proberen te verlichten door goederen, rechten en bijbehorende ambten te verpanden. Van Diest zette deze trend voort, maar verpandde daarbij nog veel grotere gebieden.[119] Desalniettemin heeft hij wel voor uitbreiding van het Sticht gezorgd door verschillende goederen en de heerlijkheid Diepenheim aan te kopen, maar ook daarvoor moest hij enorme schulden maken.[120] Het Sticht als wereldlijk territorium dreigde daarmee ineen te storten, wat met enig genoegen waargenomen werd door de naburige territoriale vorsten, die zo kans zagen een gebiedsuitbreiding te realiseren. Zo had de graaf van Holland zich voorgenomen het Nedersticht bij zijn gebied in te lijven en wilde de graaf (vanaf 1339 hertog) van Gelre hetzelfde doen met het Oversticht.[121] Uiteindelijk hebben beide heren hun plan niet kunnen uitvoeren vanwege interne problemen omtrent hun successies en in het geval van Gelre tevens als gevolg van de financiële problemen in eigen huis.[122] Ondertussen kreeg de opvolger van Van Diest, bisschop Jan van Arkel (1342-1364), steun van eigen onderdanen waardoor de positie van het Sticht sterker werd.

Hoewel de bisschop tussen 1227 en 1342 als wereldlijk leider was verzwakt, vond er in deze periode toch een aantal belangrijke ontwikkelingen plaats met betrekking tot de wording van het Sticht als prinsbisschoppelijk territorium. We zien ten eerste dat de bisschop vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw erin slaagde de hoge rechtsmacht in handen te krijgen over een aaneengesloten gebied.[123] Het ging hem niet alleen om het uitoefenen van de jurisdictie, dus om de halsrechtspraak uit te oefenen, maar ook om het prestige dat de beschikking erover met zich meebracht. Degene die de hoge jurisdictie in handen had, kon zich als onafhankelijk heer beschouwen. Hij had daarmee tevens het recht om belastingen te heffen en de inwoners van zijn rechtsdistrict per klokslag op te roepen voor diensten. Een tweede ontwikkeling is dat de bisschop doorging met het aanstellen van ambtenaren voor districten die namens hem waren belast met het uitoefenen van de hoge jurisdictie. Steeds vaker hadden deze ambtenaren ook het kasteleinschap op een bisschoppelijk kasteel in handen.[124] Vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw kwam er

115 Jamar & Van Kalveen 2005: 86-87.
116 Van den Broek 2007: 311-312.
117 Tromp 1985: 184; zie vooral Mol 2010 over de positie van Stellingwerf ten opzichte van de bisschop. Oostellingwerf blijkt zich in 1328 te hebben afgesplitst van Drenthe.
118 Jamar & Van Kalveen 2005: 80-93; Van den Hoven van Genderen 1997: 187.
119 Muller 1978: 81-84.
120 Zie hoofdstuk 5 over de mogelijke achtergrond van deze opmerkelijke daad.
121 Post 1978: 167.
122 Van den Hoven van Genderen 1997: 187.
123 Van den Hoven van Genderen & Dekker 1997: 209.
124 Van den Hoven van Genderen & Dekker 1997: 216.

een aparte functie van rentmeester bij. Zo ontstond geleidelijk aan het fundament voor de laatmiddeleeuwse territoriale ambtsstaat waarbij bescherming, rechtspraak, ordehandhaving en goederenbeheer vanuit een centraal punt werden georganiseerd voor een duidelijk afgebakend district door afzetbare ambtmannen.[125]

Herbevestiging en consolidatie (1350-1450)

Gedurende het episcopaat van Jan van Diest zullen weinigen hebben gedacht dat de bisschop ooit zijn wereldlijke machtspositie zou heroveren en consolideren. Toch is dit gebeurd. Een belangrijke reden voor deze ontwikkeling was de steun die de bisschop genoot in de late middeleeuwen van de grote steden in zijn gebied. Hoewel de middeleeuwse stadsbestuurders zeer waren gesteld op hun autonomie, hadden zij ook belang bij een veilige handelsomgeving. De adel, die in de periode van relatieve verzwakking van het bisschoppelijke gezag zijn macht sterk had kunnen uitbreiden, werd voor de Stichtse steden steeds vaker een probleem. De steden besloten daarop te gaan samenwerken met de bisschop om hun eigen posities te versterken en de macht van de adel terug te dringen.[126]

Dit gebeurde vanaf het episcopaat van Jan van Arkel. Deze bisschop wist met hulp van de steden de pandsom voor het Oversticht aan de hertog van Gelre af te betalen en verkreeg zo weer de beschikking over Vollenhove, Salland en Twente.[127] Daarna ging Van Arkel verder samenwerken met de steden om zijn heerschappij in het voornamelijk het Nedersticht, Salland en Vollenhove te behouden.[128] Drenthe en de heerlijkheden Coevorden en het Gorecht behoorden ook tot het Oversticht, maar in de praktijk was de bisschop zijn gezag aldaar grotendeels kwijt geraakt.

Figuur 3.5: Zilveren Utrechtse Groot met daarop een portret van bisschop Jan van Arkel, vervaardigd tussen 1341 en 1364. Onder het bewind van Jan van Arkel begon de consolidatie van het Oversticht.

125 Maris 1954: 177. Zij wijst bisschop Gwijde van Avesnes aan als degene die in het Nedersticht als eerste deze ambtmanconstructie invoerde. Zie paragraaf 3.3 voor het Oversticht. Zie ook Kossmann-Putto 1982: 20-31.
126 Doornink 1938: 246-262.
127 Rutgers 1970: 46-51.
128 Rutgers 1970: 75.

Tijdens de episcopaten van Jan van Virneborg (1364-1371) en Arnold van Horn (1371-1378) verzandde de samenwerking tussen de Sallandse steden en de bisschop echter. Aan het einde van het episcopaat van Jan van Arkel was namelijk onenigheid ontstaan tussen de bisschop en de stad Deventer over gruitrechten. Na het aantreden van Van Virneborg escaleerde de kwestie. Deze bisschop probeerde zelfs de adel op te zetten tegen Deventer; de situatie werd uiteindelijk in Rome beslecht ten nadele van de bisschop.[129] Een nieuwe wending in de verzwakking van de bisschoppelijke machtspositie was de gevangenname van Van Virneborg in Goor door Westfaalse edelen in 1370. Zij vroegen voor de vrijlating van de bisschop een enorme som losgeld. Aangezien de financiële positie van het Sticht nog steeds niet goed was moesten daarvoor hoge schulden worden gemaakt. Na de dood van Van Virneborg in 1371 erfde zijn opvolger Arnold van Horn deze schulden.[130]

Floris van Wevelinkhoven (1379-1393), die eerder bisschop van Munster was, besloot om net als bisschop Jan van Arkel samen te werken met de Sallandse hoofdsteden. Deze coöperatie resulteerde in een gezamenlijke strijd tegen de adel alsook in de uitbreiding van de grensverdediging van vooral Salland, waardoor de bisschoppelijke macht aldaar werd hersteld.[131]

Met de inhuldiging van Frederik van Blankenheim (1393-1423) in 1393 kreeg de samenwerking met de Sallandse steden nog meer gestalte. Van Blankenheim was vóór zijn aanstelling in Utrecht prinsbisschop van Straatsburg geweest, waar hij tevergeefs had geprobeerd het bisschoppelijke wereldlijke gezag te herstellen. Nadat dit project was mislukt, liet hij zich met de hulp van zijn oom, de hertog van Gelre, overplaatsen naar Utrecht.[132] Van Blankenheim probeerde ook in het Sticht Utrecht de vervreemde bisschoppelijke wereldlijke rechten te herstellen. Al gedurende zijn eerste rondreis door het Sticht ging Van Blankenheim tot actie over door een strafexpeditie te leiden tegen de Westfaalse edelman Jan van Raasfelt, die bepaalde Overstichtse gebieden geplunderd had.[133] Tijdens deze tocht vernam Van Blankenheim tevens dat in Coevorden, Drenthe en het Gorecht de bisschoppelijke machtsuitoefening aldaar was verwaarloosd.

Om in deze gebieden zijn gezag te herstellen moest de bisschop eerst langs het kasteel en de heerlijkheid Coevorden. Deze plek was in de decennia daarvoor uitgegroeid tot een heerlijkheid onder de scepter van Reinoud IV van Coevorden. Deze was niet van plan zijn panden meteen terug te geven aan de bisschop.[134] Frederik besloot daarom in 1395 Coevorden te belegeren. Daarvoor diende hij eerst een verdrag te sluiten met de Friezen van Stellingwerf, Opsterland, Schoterwerf, Doniawerstal, Westergo en Oostergo. Zij waren bang dat Van Blankenheim ook hun gebieden zou binnenvallen. De bisschop gaf hun daarom de garantie dat hij zich in zijn militaire acties slechts zou beperken tot het terugwinnen van Coevorden en Drenthe. Niet alleen deze Friese gebieden zagen Frederik overigens als een bedreiging, maar ook de Hollandse graaf Albrecht van Beieren.[135] De Overstichtse hoofdsteden, met uitzondering van Groningen, deden vervolgens mee aan het beleg van Coevorden en ook de Drenten betuigden hun steun omdat zij hinder ondervonden van de heerschappij van Reinoud. Frederik won en het kasteel en de heerlijkheid kwamen daarmee vanaf 1395 weer terug in bisschoppelijke handen. Door zijn verbond met de Drenten kon de bisschop overigens in Drenthe zonder al te veel problemen zijn gezag weer herstellen. Er was echter nog één deel waar het bisschoppelijke gezag nog niet was teruggewonnen, namelijk de meest noordelijk gelegen Stichtse stad met bijbehorende heerlijkheid: Groningen en het Gorecht.

De Groningers stonden niet bepaald te springen om na jaren van eigen bestuur de bisschop feestelijk in te huldigen. Groningen streefde naar zoveel mogelijk autonomie. De stad wist,

129 Schneider 1994: 119-123.
130 Schneider 1994: 128-132.
131 Schneider 1994: 136-137.
132 Schmedding 1899: 43-63.
133 Bruch 1982: 247.
134 Schmedding 1899.
135 Janse 1993: 97-99.

in tegenstelling tot de andere Stichtse hoofdsteden, op eigen kracht zonder bisschoppelijke interventie de macht van de adel te beperken. Daarbij had de stad Groningen tweederde deel van de rechten over het Gorecht voor honderd jaar gepacht van het Domkapittel in 1393.[136] Frederik wist echter een overeenkomst aan te gaan met het Domkapittel en op die manier belangrijke rechten over het Gorecht in handen te krijgen.[137] Desondanks weigerden de Groningers nog steeds Frederik te erkennen. Het gevolg was een vijf jaar durende oorlog.[138] Frederik trok uiteindelijk aan het langste eind, waarmee Groningen weer onder bisschoppelijk gezag werd gebracht. Hij kocht het resterende derde deel van het Gorecht in 1405 terug en gaf het geheel vervolgens weer in pacht aan de stad Groningen.[139] In 1419 huldigden de Groningers de bisschop alsnog.[140]

Verder kocht Frederik met de hulp van de Sallandse hoofdsteden in 1407 de heerlijkheid Kuinre terug.[141] Deze heerlijkheid was om meer redenen van belang. De heren van Kuinre hadden zich in de voorgaande jaren herhaaldelijk misdragen tegen kooplieden op de Zuiderzee met roverij en kaapvaart. Door aankoop zou die dreiging vanuit Kuinre worden geneutraliseerd. Verder had de graaf van Holland Kuinre op bepaalde momenten als uitvalsbasis gebruikt voor een militaire expeditie tegen Friesland. Kuinre was daarmee een steunpilaar van een rivaliserende territoriale dynast die bovendien van plan was zijn macht daar met militair geweld verder uit te breiden. Tot slot had Kuinre ook een belangrijke strategische ligging in relatie tot de toegang tot Zuidoost-Friesland, omdat van hieruit zowel het verkeer over de rivier de Kuinder of Tjonger als dat over de Linde kon worden gecontroleerd, inclusief de daaraan parallel lopende doorgaande landroutes. De ligging bij een belangrijk knooppunt van infrastructuur is daarmee vergelijkbaar met de situering van Vollenhove als toegangspoort tot het Land van Steenwijk en Zuidwest-Drenthe.[142]

Frederik van Blankenheim was ook verantwoordelijk voor de verwerving van kasteel en stad Neuenhaus en het kerspel Uelsen langs de Dinkel net over de grens met het huidige Duitsland. Hij wist dit Bentheimse deel te verwerven na een strafexpeditie tegen de latere graaf van Bentheim. Na een succesvolle belegering verkreeg de bisschop dit vijfde deel van het territorium in pand waar de graaf van Bentheim hoge rechtspraak uitoefende, hoewel Neuenhaus en het kerspel Uelsen wel onderdeel bleven uitmaken van Bentheim.[143]

Na de dood van Frederik in 1423 ontstond een hevige strijd rond de bisschopsverkiezing. Dit resulteerde in het zogenoemde Utrechtse schisma waarin Rudolf van Diepholt en Zweder van Culemborg elkaars concurrenten waren.[144] De paus besloot dat Van Culemborg bisschop mocht worden, hoewel Van Diepholt de meeste stemmen had gekregen. De Overstichtse inwoners zagen daarom Van Diepholt als hun werkelijke heer. Nadat Van Culemborg was overleden werd Van Diepholt eindelijk ook in de ogen van de paus bisschop van Utrecht in 1433. De aanhangers van de overleden bisschop Zweder hadden echter een andere kandidaat op het oog, namelijk Walraven van Meurs. Gedurende dit schisma kreeg Rudolf van Diepenholt steun van zowel de ridderschap van Overijssel als de steden Zwolle, Deventer en Kampen.[145] Zijn episcopaat was relatief vredig, maar in de laatste jaren van zijn aanstelling raakte Van Diepholt betrokken in de opvolgingsstrijd voor de naburige Munsterse bisschopszetel. Hij steunde zijn broer Koenraad, die als kandidaat werd aangedragen voor deze zetel. Rudolf blies in 1455 zijn laatste adem uit op kasteel Vollenhove. Daarmee eindigde de Stichtse bemoeienis met de Munsterse kwestie.[146] Onder Rudolf's episcopaat werd overigens ook de heerlijkheid de Blankenborg bij Haaksbergen nog voor het Sticht verworven, waardoor

136 OGD nr. 850.
137 OGD nr. 1081.
138 Spiekhout 2016b.
139 OGD nrs. 1202, 1222, 1223.
140 Van den Broek 2007: 319.
141 De Boer & Geurts 2002: 112-113.
142 De Boer & Geurts 2002: 65-70.
143 Veddeler 1970: 83.
144 Van Kalveen 1985: 232.
145 Alberts 1970: 66.
146 Alberts 1970: 67.

we kunnen spreken van een kleine uitbreiding van het territorium. Het Sticht bleef tot 1528 bestaan als landsheerlijk territorium tot dat de bisschop zijn landsheerlijke macht aan keizer Karel V in dat jaar overdroeg.

Conclusie

In deze paragraaf is uiteengezet hoe het Oversticht is ontstaan, welke gebieden ertoe behoorden in diverse perioden en hoe de bisschop er zijn wereldlijke rechten organiseerde. Daaruit is naar voren gekomen dat de totstandkoming het resultaat was van in- en externe politieke ontwikkelingen, usurpaties, aankopen, ontginningen en persoonlijke keuzes. De basis voor de wereldlijke macht van de bisschop in het Sticht vormde het omvangrijke bezit van het bisdom. Dat waren de voornamelijk door de koning geschonken grafelijke rechten, verspreid liggende goederencomplexen, landerijen, kerken, tienden en andere rechten. De bisschop liet de grafelijke rechten uitoefenen door edelvrijen afkomstig uit vooraanstaande aristocratische families. In het bisdom Utrecht wilde de koning, zoals Hoffmann veronderstelde, in eerste instantie niet de bisschop zozeer als bezitter van de grafelijke rechten laten optreden maar graaf en bisschop beter aan elkaar binden. Onder het bewind van koning Hendrik IV veranderde de betekenis van de schenkingen. Toen verdedigde een koninklijk leger onder leiding van Godfried met de Bult en bisschop Willem in pas verkregen graafschappen de bisschoppelijke wereldlijke rechten. Na hun overwinning ontnamen ze de grafelijke rechten aan de West-Friese graaf. Deze politiek werd voortgezet door de opvolgers van bisschop Willem. We zien vanaf bisschop Koenraad dat vertegenwoordigers van oudadellijke geslachten in de functies van bisschoppelijke voogd of graaf werden vervangen door bisschoppelijke ambtenaren, vaak van ministeriale afkomst. Dat waren veelal bisschoppelijke vertegenwoordigers of meiers. Bisschop Hartbert introduceerde voor de uitoefening van de hoge rechtspraak in Amstelland het *officium villicationis*, waarbij de bisschoppelijke meier de hoge en lage rechtspraak in leen kreeg. Het was ook deze bisschop die in Groningen en Drenthe de oorspronkelijke meiers en bisschoppelijke vertegenwoordigers verving door burggraven.[147] Zij waren belast met de uitoefening van de rechtspraak, ordehandhaving, bescherming en het beheer van de bisschoppelijke goederen in hun district. Zoals gebruikelijk in het Duitse Rijk kon de bisschop wel met deze vertegenwoordigers meegaan op rechtstournee door het betreffende district. Vaak combineerde hij dit met de uitoefening van kerkelijk recht.

De bisschop slaagde erin zijn grafelijke rechten om te zetten in territoriale macht op de plekken waar hij de autonome seculiere graafschapsdynastieën buiten spel kon zetten. In het geval van Drenthe lijkt dit weinig problemen te hebben opgeleverd, maar in bijvoorbeeld Salland moest hij eerst de aanspraken van anderen heren afkopen. In een deel van de graafschappen was de bisschop niet opgewassen tegen de claims van de edelvrijen. Hoewel de graven van West-Friesland (later Holland), Gelre en Zutphen evenals de hertog van Brabant graafschappen in leen hielden van de bisschop, hebben zij zich maar weinig van de bisschoppelijke aanspraken aangetrokken. Zij wisten de grafelijke rechtsuitoefening om te zetten in territoriale macht ten koste van de bisschop.

Rond circa 1200 komen de contouren van het Oversticht scherper naar voren. De bisschop raakte in deze periode Bentheim, inclusief het Nedergraafschap, kwijt. Ook de macht over de Veluwe ontglipte hem, ten gunste van vooral de graaf van Gelre. De bisschop verloor verder geleidelijk aan zijn positie als territoriaal machthebber in Friesland. In noordelijk Hamaland heeft hij nooit zijn gezag kunnen effectueren. Over Salland heeft hij echter wel de volledige heerschappij verkregen. Rond 1350 bestond het Sticht zodoende uit Utrecht, het Gorecht, Drenthe (exclusief Stellingwerf), Vollenhove, Salland en Twente.

147 In 3.5 en hoofdstuk 5 beredeneren we dat kasteel Goor, waar nog een edelvrije beschermvoogd van de bisschop aanwezig was, ook tot deze twaalfde-eeuwse categorie van bisschoppelijke vertegenwoordigers moet worden gerekend. Dit geldt mogelijk ook voor kasteel Almelo (zie 3.5 en Almelo in de catalogus).

Figuur 3.6: Fantasieprent waarin de nederlaag van bisschop Otto II van Lippe bij de slag bij Ane op 28 juli 1227 is afgebeeld. Deze veldslag, waarbij de bisschop zelf zijn leven verloor, leidde tot ernstige verzwakking van de wereldlijke positie van de bisschop in het Oversticht. De prent is tussen 1662 en 1664 vervaardigd door een anonymus.

Bisschop Jan van Diest wist, ondanks zijn slechte financiële positie, het Oversticht uit te breiden door de heerlijkheid Diepenheim aan te kopen. Daardoor schoof de Overstichtse grens ter hoogte van Goor iets naar het zuiden op richting Westerflier. Onder bisschop Frederik werden door middel van het pandverdrag ook Neuenhaus en Uelsen ingelijfd. Bisschop Rudolf kocht de Blankenborg met bijhorende heerlijkheid wat een kleine uitbreiding van het Sticht betekende. Daarnaast wisten verschillende opeenvolgende bisschoppen na circa 1350 vervreemde gebieden weer terug te veroveren, te kopen of via diplomatie te verkrijgen, namelijk Coevorden, Drenthe, het Gorecht, Kuinre en Lage.

3.3 Bisschoppelijke kastelenpolitiek

Inleiding

De Utrechtse bisschop bezat in de late middeleeuwen een kerkelijk-geografische structuur die al sinds het episcopaat van bisschop Balderik (tiende eeuw) bestond. Er waren diverse hoofdkerken: allereerst de Domkerk en de Sint-Salvatorkerk, ook wel bekend als de Oudmunsterkerk, te Utrecht, vervolgens ook de kerken van Elst (Gelderland.), Deventer en Oldenzaal.[148] Met de hiervoor besproken schenkingen van diverse graafschappen was de bisschop van Utrecht naast geestelijk leider ook wereldlijk machthebber geworden. Hoe kon

148 Jamar & Van Kalveen 2005: 21.

hij al deze relatief in korte tijd verworven graafschappen besturen? Om zijn wereldlijke rechten en plichten daadwerkelijk te kunnen uitoefenen moest de bisschop in deze gebieden een bijpassende institutionele structuur creëren waarmee hij zijn bestuurlijke, juridische, militaire en economische taken en belangen op effectieve en efficiënte wijze kon organiseren. Daarvoor had hij reeds beschikking over de bestaande kerkelijke en domaniale organisaties met alle daarbij behorende taken. Deels diende hij ook nieuwe structuren op te zetten. Behalve zijn bisschopszetel in Utrecht had de bisschop daarvoor allerlei andere steunpunten in het Sticht nodig van waaruit bovengenoemde bestuurlijke, juridische, militaire en economische taken duurzaam konden worden uitgeoefend of gecontroleerd. Voor dat doel waren kastelen uitermate geschikt.

Juridische aspecten van de middeleeuwse kastelenpolitiek

Tegen het einde van de elfde eeuw en in het begin van de twaalfde eeuw ging de bisschop steeds meer gebruik maken van kastelen als steunpilaren voor de uitoefening van zijn wereldlijke macht. Welke kastelenpolitiek heeft de bisschop daarbij voor ogen gehad en hoe heeft deze politiek zich gedurende de middeleeuwen ontwikkeld?

Verschillende onderzoekers hebben zich beziggehouden met de rol van kastelen bij de opbouw van territoria.[149] Uit hun studies blijkt dat gedurende de volle en late middeleeuwen burchten een belangrijke rol speelden bij de opbouw en consolidatie van de territoriale macht en het bestuur van de verschillende landsdelen. Het verkrijgen of bouwen van kastelen legde daartoe een onmisbaar fundament. Vanaf de dertiende eeuw en vooral in de veertiende eeuw is in het Duitse Rijk dan ook een doelbewuste kastelenpolitiek gevoerd door diverse territoriale machthebbers als ook door de koning zelf.[150]

Om een afgerond territorium te verkrijgen en te behouden had een territoriaal machthebber de mogelijkheid om verschillende manieren van kastelenpolitiek in te zetten. In de eerste plaats kon hij beschikken over zijn eigen kastelen. Dat zijn burchten die in opdracht van hem zijn gebouwd, aangekocht of in sommige gevallen door schenkingen of usurpatie zijn verkregen. Dergelijke bouwwerken waren dus een directe reflectie van territoriaal gezag en speelden een actieve rol in het beheer en behoud van een gebied. Burchten van een territoriaal machthebber waren multifunctioneel. Hij zette deze in als militaire steunpunten evenals juridische en administratieve centra. Tevens gebruikte hij vaak de kastelen als verblijfplaats wanneer hij door het land trok.[151]

Kastelen die in leen aan een territoriaal machthebber waren opgedragen vormden de tweede juridische basis onder kastelenpolitiek. Een leen was een verbond tussen twee vrijen waarvan één de rol als heer innam en de ander de rol van vazal. De vazal stond de heer bij in vooral militaire dienst, de heer stond garant voor de bescherming en het levensonderhoud van de vazal. Meestal kreeg de vazal daarvoor een stuk land in leen voor het vruchtgebruik, maar een leen kon ook bestaan uit onroerend goed, geld of een recht. Wanneer een edelman zijn kasteel opdroeg aan een territoriaal machthebber, betekende dit echter niet dat de heer nu ook over het kasteel kon beschikken. Het hield in dat de vazal de territoriaal machthebber als heer erkende en dat hij een deel van eigen rechten opgaf om de bescherming van de heer te genieten.[152]

Het leenwezen hield op twee verschillende manieren verband met de kastelenpolitiek. Ten eerste gebruikte de territoriaal machthebber het om de militaire bezetting van zijn kastelen te organiseren.[153] Hij beleende degene die het militaire bevel had over het kasteel, de burggraaf, en de burchtsoldaten, de zogenoemde borgmannen, met goederen, rechten en soms ook geldbedragen als vergoeding voor hun diensten. De borgmannen moesten op of

149 Zie over dit thema bijvoorbeeld Wilmanns 1973; Berns 1980; Kerber 1999a, 1999b & 1999c; Grathof 2005 Kalkwiek 1976; Janssen 1977; Frankewitz 2003; Janssen 2014.
150 Kerber 1999: 73.
151 Berns 1980: 22-32.
152 Kerber 1999: 75-76.
153 Grathoff 2005: 197.

vlakbij het kasteel wonen zodat zij dit ten alle tijde konden beschermen.[154] Ten tweede waren er ook 'vreemde' kastelen uit allodiale heerschappen die in leen waren opgedragen aan een leenheer. Daarmee vergrootte de leenheer zijn aantal vazallen en kon hij de dreiging van een mogelijke concurrent neutraliseren.[155]

Een derde juridische basis voor kastelenpolitiek werd gevormd door het zogenoemde 'open huis'. Dit was een verbond met particulieren die hun eigen kasteel openstelden voor een heer. Het recht van open huis, wat in het Latijn *ius aperturae* wordt genoemd, is in de Duitse literatuur als volgt beschreven: 'Das Öffnungsrecht an Burgen beinhaltet die Pflicht eines Öffners, die Truppen des Öffnungsinhabers (Lehensherr, Territorialherr, Schirmherr) unentgeltlich in seiner Burg aufzunehmen. Der Öffnungsinhaber war damit befugt, die Besatzung einer geöffneten Burg durch seine eigenen Truppen zu verstärken'. [Het openingsrecht van kastelen verplicht de opensteller om troepen van de eigenaar van het openingsrecht (leenheer, landsheer of beschermheer) kosteloos in zijn kasteel op te nemen. De eigenaar van het openingsrecht was bevoegd om de bezetting van een geopende burcht met eigen troepen te versterken].[156] In tijden van oorlog mocht de heer dus volgens het open huisrecht gebruik maken van een vreemd kasteel voor militaire doeleinden. [157] Het voordeel van dit recht was dat de heer er een steunpilaar bij had maar zelf niet voor de kosten van het onderhoud van het kasteel hoefde op te draaien.[158]

Een vierde rechtsvorm die we tegenkomen bij kastelenpolitiek is verpanding; deze kwam voort uit financiële problemen van degene die het kasteel in pand gaf. Een pand hield in dat door heer A geld was geleend aan heer B. Heer A kreeg daarvoor een kasteel van heer B in onderpand tot het moment dat de pandsom door de laatstgenoemde was voldaan. Dit betekende dat heer A tot aan de aflossing van de pandsom volledige beschikking had over het kasteel en bijbehorende rechten. Wanneer heer B de pandsom had terugbetaald kreeg hij zijn burcht weer terug. Soms kwam het voor dat heer B niet de pandsom bij elkaar kon krijgen. Heer A hield dan het kasteel voorgoed in eigen bezit. Om toch een band tussen de pander en de oorspronkelijke eigenaar te houden, werd soms een feodale verhouding gebruikt. In een dergelijke situatie ontving heer A een kasteel in pand, maar was de burcht gedurende de pandperiode wel een leen waarbij heer B als leenman optrad. Dit gaf de wederzijdse verplichtingen als gevolg van de band tussen heer en vazal.[159]

In de late middeleeuwen kregen verpandingen vaak een andere betekenis. Voor de organisatie van de laatmiddeleeuwse territoriale staat maakten territoriale machthebbers gebruik van afzetbare ambtmannen. Deze ambtmannen hadden vaak een kasteel als residentie en kregen dit dan gedurende hun ambttermijn in pand. Het ging hierbij niet om een schuldpand maar om overdrachts- en inauguratieaktes. Met dit soort verpandingen hoopte de territoriaal machthebber greep op het functioneren van de ambtmannen te houden. Het voordeel van een dergelijk pand was dat het ambt, bij inlevering van de pandsom, ten alle tijde kon worden opgezegd. Pandverdragen speelden een belangrijke rol in de overgang van de twaalfde- en dertiende-eeuwse leenstaat naar de territoriale vlakdekkende ambtsstaat van de veertiende en vijftiende eeuw.[160]

Wanneer we inzicht willen verkrijgen in de bisschoppelijke kastelenpolitiek in het Oversticht moeten dus al deze verschillende rechtsvormen worden verzameld. De inventarisatie van alle historische bronvermeldingen over deze rechtsvormen vindt men in de bijlagen 3.1 tot en met 3.5. Achtereenvolgens komen in de volgende paragrafen het versterkingsrecht, de bisschoppelijke kastelen, de in leen gegeven en opgedragen kastelen, de open huizen en de verpande en in pand genomen kastelen aan bod.

154 Kerber 1999: 74-75.
155 Grathoff 2005: 198.
156 Bachmann 1999: 33.
157 Bachmann 1999: 33.
158 Kalkwiek 1976: 52.
159 Zie bijvoorbeeld Grathoff 2005: 201-310.
160 Kerber 1999: 76-78.

Het versterkingsrecht

De bouw van kastelen was in theorie alleen voorbehouden aan de koning, want het versterkingsrecht was een regaal. Dit hield tevens in dat de koning burchten mocht slopen die zonder zijn toestemming waren gebouwd.[161] Als vertegenwoordiger van de kroon kon de bisschop dit recht eveneens uitoefenen. Zoals gezegd werd in 1220 bepaald dat prelaten zelfstandig kastelen mochten bouwen zonder koninklijke bemoeienis.[162] In de praktijk bouwden al in de twaalfde eeuw zowel de bisschop als edelvrijen hun eigen kastelen zonder aantoonbare toestemming van de koning. Hoe ging de Utrechtse bisschop met het versterkingsrecht om in het Oversticht?

Hoewel bekend is dat de bisschop in de eerste helft van de twaalfde eeuw al verschillende kastelen heeft bezeten, weten we niet zeker of hij deze ook daadwerkelijk heeft gebouwd. Dat komt omdat we voor de later in het Oversticht gelegen burchten de Schulenborg en Coevorden alleen maar vermeld zien dat de bisschop ze op het betreffende moment bezat. De eerste melding van Overstichtse kastelenbouw in opdracht van de bisschop dateert uit de tijd van Godfried van Rhenen (1156-1178), de bisschop die het kasteel Vollenhove liet bouwen.[163] Een *terminus ante quem* voor de uitvoering van het kasteelbouwregaal door de bisschop in het latere Oversticht kan dus op ongeveer 1165 worden geplaatst.[164] Zoals in 3.2 is besproken heeft waarschijnlijk bisschop Willem rond 1076 al gebruik gemaakt van het versterkingsregaal door IJsselmonde te laten optrekken.[165] Bovendien heeft ons onderzoek naar de Hunenborg uitgewezen dat dit kasteel waarschijnlijk ook door de bisschop is gebouwd in dezelfde periode.[166] De Utrechtse bisschop paste dus rond 1075/1100 al het versterkingsrecht toe.

Tussen de bouw van het eerste bisschoppelijke kasteel in het latere Oversticht en oorkonden waarin het versterkingsrecht werd verleend aan een inwoner van het Oversticht (1320) zit een hiaat van minstens twee eeuwen.[167] Deze verdragen, die pas vanaf de veertiende eeuw zijn overgeleverd, kunnen in twee categorieën worden onderverdeeld. In eerste instantie zijn er verdragen die betrekking hebben op een kasteel van een edelman waarin de bisschop aan de desbetreffende edele toestemming gaf zijn huis te versterken. Vanaf circa 1350 betrok de bisschop hierin ook de drie Sallandse hoofdsteden. De edelman beloofde op zijn beurt niets vijandigs te ondernemen vanuit zijn huis en droeg in veel gevallen ook nog zijn kasteel als open huis in leen op aan de bisschop. Het eerste verdrag van dergelijke aard dateert uit 1320 en werd herbevestigd in 1326. Volgens de opsteller van deze oorkonden machtigde bisschop Frederik van Sierck Roderik en Herman van Voorst om hun huis Rechteren, dat zij als open huis aan hem in leen hadden opgedragen, te verbouwen en te versterken en 'op te bouwen'.[168] In deze oorkonden vallen het versterkingsrecht, de leenband en het open-huisverdrag samen.

Dat pas uit de tijd na 1320 veel berichten over dit soort acties zijn overgeleverd reflecteert tot op zekere hoogte wel de kastelenpolitiek van die periode, maar zal ook te maken hebben met de ruimere beschikbaarheid van historische bronnen in het algemeen. De bisschop paste namelijk deze vorm van kastelenpolitiek al vóór 1320 toe. Dit blijkt uit een samenvatting van een verloren gegaan charter dat in 1213 uitgevaardigd zou zijn. Daarin staat dat kasteel Buckhorst gerepareerd en opgetimmerd mocht worden, maar dat de muren slechts één steen dik mochten zijn. Het verdrag werd gesloten tussen bisschop Otto I van Gelre (1212-1215) en Hendrik en Derk van Buckhorst. De Van Buckhorsten kregen daarbij ook

161 Kalkwiek 1976: 44; Kerber 1999: 66.
162 Kossmann-Putto-1982: 13.
163 Van Rij 1989: 6-7.
164 Zie 'Vollenhove' in catalogus betreffende de datering van de bouw.
165 Zoals in 3.2 is besproken is kasteel IJsselmonde gebouwd in het conflict tussen de bisschop en de graaf van West-Friesland. De bisschop kreeg steun van de koning. Dit zal ook hebben betekend dat IJsselmonde met koninklijke toestemming is opgetrokken.
166 Zie hoofdstuk 4.
167 Bijlage 3.5.
168 UA BA nr. 168 A; UA BA nr. 370 fol. 187 vs B.

het lage gerecht van de bisschop.[169] Als deze samenvatting waarheidsgetrouw is, dan was de bisschop in 1213 al actief bezig met het in toom houden van niet-bisschoppelijke functionele verdedigingsarchitectuur. De oorkonden waarin het versterkingsrecht, leenrecht en open huis recht met elkaar worden gecombineerd, komen niet meer voor na het episcopaat van Jan van Arkel.

We zien vanaf 1389 dat de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden oorkonden uitvaardigden waarin zij edelen toestemming gaven om hun kastelen te verbouwen. De edelman hoefde zijn huis echter niet meer in leen op te dragen of open te stellen voor de bisschop.[170] In dit soort verdragen legden de bisschop en de steden vast in welke mate deze edelmanshuizen verdedigbaar mochten zijn. Die verdedigingsarchitectuur had niet alleen betrekking op de dikte van de muren van het huis zelf, maar ook op de omvang en het aantal van grachten, voorburchten, bolwerken en in het geval van Laer zelfs de ligging van het te bouwen huis.[171] Elke nieuwe generatie kasteelbewoners bevestigde de gemaakte afspraken opnieuw.[172]

De tweede categorie charters waarin het versterkingsrecht naar voren komt is die waarin de bouw van nieuwe kastelen wordt verboden en, in sommige gevallen bepaald wordt dat, bestaande kastelen moeten worden gesloopt. De eerste vermelding van een dergelijk verdrag dateert uit 1352. Ze betreft een overeenkomst tussen de drie Sallandse hoofdsteden en bisschop Jan van Arkel. De partijen waarborgden dat gedurende een periode van drie jaar niemand burchten mocht bouwen of vergroten tussen Holten, Nyenstede (Hardenberg) en Emelwerden (Emmeloord), op Voorst en Rechteren na. Ook zouden de bisschop en de steden hard optreden tegen degene die op de grens kastelen bouwde.[173]

Aan het einde van de veertiende eeuw zijn meer verdragen overgeleverd waarin de bisschop bepaalde dat in hele landsdelen van het Oversticht geen kastelen mochten worden gebouwd. Met name voor Salland zijn na de eerste oorkonde uit 1352 ook in 1381 en 1383 soortgelijke charters uitgevaardigd. Deze hadden een geldingsduur, in tegenstelling tot die uit 1352, voor onbepaalde tijd.[174] We vinden de beperking van kastelenbouw ook terug in de ambtbrief van de ambtman van Twente, Wolter van Coevorden, uit 1425. Hij moest ervoor zorgen dat anderen in zijn ambtgebied geen kastelen bouwden. Overigens mocht hij dat zelf ook niet doen.[175]

We kennen ook voor Drenthe zulke verdragen, maar slechts voor een beperkte periode, namelijk voor het jaar 1395. Dat heeft te maken met hun doel, want de verdragen zijn gesloten binnen de context van de herstel- en bevestigingspolitiek van Frederik van Blankenheim. Frederik sloot in 1395 eerst een verdrag met de Friezen, zodat hij kasteel Coevorden ongehinderd kon veroveren en de Friezen niet hoefden te vrezen dat Frederik Friesland zou binnenvallen.[176] Een vergelijkbaar verdrag met de Drenten had dezelfde functie, want op deze manier wist Frederik de loyaliteit van veel Drenten te winnen.[177] Anders dan in het Sallandse verdrag, dat tot doel had de macht van de adel te beperken, ging het in deze Drentse verdragen ook om beperking van de kastelenbouw van de bisschop. Vijf jaar later bleek dit verdrag niet erg effectief te zijn, want Frederik liet toen in het kader van de toenmalige Groningse oorlog zelf vijf kastelen en een landweer bouwen in Drenthe en het Gorecht.[178] Frederik had klaarblijkelijk zoveel indruk gemaakt met zijn kastelenpolitiek in deze oorlog dat de stad Groningen hem alleen huldigde wanneer de bisschop beloofde geen kastelen meer tegen hun stad te bouwen. De vijf genoemde kastelen in kwestie waren toen al gesloopt.[179]

169 Schaap 1981: 235.
170 Laar: ZR nr. 227; Rutenberg: ZR I 333; Buckhorts: ZR I nr. 333.
171 ZR I nr. 227.
172 UA BA nr. 2.
173 ZR I nr. 7.
174 RHA nr. 100.
175 Racer 1787: 324.
176 OGD nr. 876.
177 OGD nr. 900.
178 OGD nr. 1221; Spiekhout 2016b.
179 RHA nr. 214.

Behalve het recht om kastelen op te trekken en bestaande gebouwen te versterken hield het versterkingsregaal ook in dat de bezitter van dit recht burchten die zonder zijn toestemming waren gebouwd, mocht verwoesten. De eerste vermelding van verwoesting door de bisschop van vreemde kastelen op Stichts grondgebied dateert van de jaren 1219 tot en met 1227.[180] Bisschop Otto van Lippe had in die tijd een conflict met de graaf van Gelre, met name omdat deze naar de mening van Otto te hoge tolkosten hief voor de inwoners van het Sticht. Hoewel het conflict op zeker moment beslecht leek te zijn, stookte de graaf van Gelre de inwoners van Salland op om tegen de bisschop te rebelleren. Bisschop Otto ondernam vervolgens een strafexpeditie en verwoestte, nadat hij het Sallandse leger had verslagen, drie belangrijke kastelen, te weten twee genaamd Voorst en Buckhorst.[181] Mogelijk speelde ook mee dat Salland vanaf 1226 volledig onderdeel van het Sticht uitmaakte en bisschop Otto II de dreiging van 'vreemde' kastelen op zijn grondgebied wilde neutraliseren.

De afbraak van de burcht Laar van de heren van Coevorden in 1228 in opdracht van bisschop Wilbrand van Oldenburg was ook het gevolg van een strafexpeditie.[182] Deze bisschop voerde na de slag bij Ane vergeldingsacties uit tegen de opstandige Coevordenaren en Drenten. Nadat zes legers van de bisschoppelijke partij Drenthe en Coevorden waren binnengevallen had de tegenpartij zich overgegeven. De bisschop sloot vervolgens een verdrag met de Drenten en Coevordenaren waarin onder andere werd bepaald dat de heren van Coevorden hun kastelen Laar en Coevorden aan de bisschop moesten overdragen. Wilbrand van Oldenburg heeft vervolgens direct Laar laten slopen. Op deze manier probeerde hij waarschijnlijk de militaire macht van de Van Coevordens te breken.

De volgende vermelding van een verwoesting van een kasteel door de bisschop dateert pas van 130 jaar later. Bisschop Jan van Arkel belegerde in 1361 met de drie Sallandse hoofdsteden de heer van Saterslo (in Saasveld, Twente) succesvol waarna hij het kasteel Saterslo volledig liet afbreken.[183] Verder slaagde Van Arkel erin kasteel Voorst te verwoesten in 1362 na een conflict met de heren van Voorst. De burcht stond volgens kroniekschrijver Johannes de Beke bekend als 'die alrerijctste starcste borch die in allen desen lande stond, want si hadde dubbel graften ende diep an beiden siden opghemuert'.[184] Bisschop Floris van Wevelinkhoven liet in 1380 het kasteel Eerde van Evert van Essen na aankoop afbreken en kon in dezelfde zomer zonder strijd ook de kastelen Ter Molen en Laer innemen en vervolgens doen neerhalen.[185] Het is aannemelijk dat de eigenaars van de meeste van deze kastelen hun bouwwerken zonder toestemming van de bisschop hadden laten versterken in de perioden waar het bisschoppelijk gezag te zwak was om het versterkingsregaal te handhaven. Er zijn vóór deze belegeringen in ieder geval geen verdragen overgeleverd tussen de bisschop en de bewoners van deze kastelen.

De bisschoppelijke kastelen in het Oversticht

Zoals Janssen reeds heeft aangetoond vormden kastelen belangrijke steunpilaren voor de bisschop van Utrecht.[186] In totaal hebben de Utrechtse bisschoppen tussen ongeveer 1170 en 1528 aantoonbaar ten minste 24 kastelen in bezit gehad in het Oversticht (zie uitvouwkaart).[187] Het gaat om de volgende kastelen: (1) Schulenborg; (2) Coevorden; (3) Bentheim; (4) Vollenhove; (5) Kuinre-I; (6) Goor; (7) Hardenberg-I; (8) Lage; (9) Diepenheim; (10) Arkelstein; (11) een blokhuis bij Saterslo; (12) Waardenborg; (13) Hardenberg-II; (14) Peize; (15) Eelde; (16) Ammerckehorn; (17) Blankeweer; (18) Blankevoorde; (19) Slingeborg; (20) Kuinre-II; (21) Venebrugge; (22) Blankenham; (23) Enschede en (24) Blankenborg.

180 Van Rij 1989: 34-35. Het conflict vond plaats na de vijfde kruistocht waaraan Otto deelnam.
181 Van Rij 1989: 34-37.
182 Van Rij 1989: 62-63.
183 Bruch 1982: 209.
184 Bruch 1982: 212.
185 Bruch 1982: 231-232 Hier vertaald als Laghe, maar dat kan onmogelijk het geval zijn geweest aangezien dit een bisschoppelijk kasteel was. De lezing Lare lijkt mij dan ook het meest waarschijnlijke.
186 Janssen 1977: 323; Janssen 2014.
187 Bij deze telling zijn de vreemde kastelen op of nabij Overstichts grondgebied die in leen zijn opgedragen, maar geen rol speelden in het wereldlijk bestuur van het Sticht, niet meegenomen. Voornoemde inventarisatie is uitsluitend gebaseerd op historische bronnen.

Daarnaast had bisschop Gwijde van Avesnes nog plannen rond 1309/1313 om een kasteel in Stellingwerf te bouwen en was de burcht Rutenberg in theorie ook een bisschoppelijk kasteel, hoewel deze nooit zo heeft gefunctioneerd. De Hunenborg, waarvan we geen historische vermeldingen kennen, is waarschijnlijk ook een bisschoppelijk kasteel geweest, zoals we in hoofdstuk 4 zullen beredeneren. De catalogus van dit proefschrift biedt een overzicht van de stand van kennis over deze kastelen. We zullen in het volgende gedeelte bespreken welke functies de bisschoppelijke burchten vervulden en hoe de bezetting was georganiseerd.[188]

De functies van bisschoppelijke kastelen in het Oversticht

De voornoemde burchten kunnen op basis van hun functies in twee categorieën worden ingedeeld, namelijk de permanent aanwezige multifunctionele kastelen en de tijdelijke kastelen die zijn gebouwd als reactie op een conflict.

De eerste permanente kastelen waren in de twaalfde eeuw de Schulenborg, Coevorden, Vollenhove, Bentheim, Kuinre, en mogelijk ook de Huneborg en Goor. Hoewel slechts weinig bronnen uit deze periode zijn overgeleverd kan op basis daarvan voorzichtig de functies van deze burchten worden geschetst. In ieder geval waren deze bisschoppelijke kastelen multifunctioneel. Ze vertegenwoordigden het territoriaal gezag van de bisschop ter plekke en vanuit de burcht moest bescherming worden geboden voor dreigingen van binnenuit en buitenaf. De combinatie van een beschermende en een gerechtelijke functie is in de twaalfde eeuw alleen maar voor Coevorden aangetoond, maar we weten dat in een wat latere periode Vollenhove en Goor ook een dergelijke functie vervulden.[189] Het is waarschijnlijk dat deze kastelen ook al eerder als zodanig functioneerden. In principe gingen de handhaving van de openbare orde en het uitoefenen van de rechtspraak met elkaar samen, want wie recht sprak moest ook in staat zijn dit te handhaven.

Behalve deze taken blijkt uit geschreven bronnen dat Coevorden en Bentheim in de twaalfde eeuw ook een residentiële functie voor de bisschop vervulden aangezien hij er kon overnachten.[190] Aan Vollenhove en soms ook Goor kan tevens een administratieve functie worden toegeschreven, want de bisschop liet aldaar oorkonden uitvaardigen.[191] Mogelijk hebben de oudste bisschoppelijke kastelen nog meer functies gehad, maar alleen voornoemde functies kunnen op grond van bronnen worden aangetoond.

Wat de dertiende eeuw betreft zijn we slecht geïnformeerd over het functioneren van de permanente bisschoppelijke burchten. Coevorden raakte in deze tijd in handen van de burggravenfamilie Van Coevorden, en Bentheim was in het bezit van de graaf van Bentheim zonder dat de bisschop daar nog invloed uitoefende.[192] Daarnaast streefden de bisschoppelijke burggraven van Goor en Kuinre naar onafhankelijkheid, hoewel de Goorse burggraaf dit rond 1250 moest bekopen met een strafexpeditie waarbij hij uit zijn ambt werd ontzet.[193] De bisschop verwierf of bouwde wel het kasteel Lage. Deze burcht lag ten noorden van Denekamp op de grens van Twente en het graafschap Bentheim. Net als bij Coevorden was ook hier een gedeelte – in dit geval de toren – voor de bisschop gereserveerd wanneer hij een bezoek bracht aan het kasteel.[194]

Voor de veertiende eeuw zijn meer bronnen overgeleverd over de bisschoppelijke kastelen. Gwijde van Avesnes wilde in Stellingwerf een burcht laten bouwen tegen de Friezen om via dit militaire steunpunt het territoriaal gezag aldaar te herstellen.[195] Of Gwijde hier een tijdelijk of permanent kasteel voor ogen had valt op grond van bestaande kennis niet vast te stellen. In ieder geval was de bouw wel een reactie op een lopend conflict. Indirect is

188 Zie de catalogus voor de beschrijving van de kastelen.
189 Van Rij 1989:2-3; Blok 1985:151; Ter Kuile 1963: 56; OBO III nr. 768.
190 Van Rij 1989: 2-5.
191 Gevers *et al*. 2004: 13; Ter Kuile 1963: 128.
192 Tromp 1985; Van Rij 1989: 4-5.
193 Bruch 1982: 129.
194 OSU IV nr. 1775; Hulshoff 1957: 41.
195 UA BA nr. 425; Bruch 1982: 168-170. Zie Mol 2010 over de relatie tussen de bisschop en de Stellingwervers.

ook een achterliggend economisch aspect van belang, want de ongehoorzaamheid van de Stellingwervers ging namelijk om de afdrachten voor het gebruik van in het land van Vollenhove gelegen bisschoppelijke goederen. Kasteel Vollenhove functioneerde onder deze bisschop als een militair, juridisch, economisch en administratief steunpunt.[196] De herbouw van kasteel Goor na de verwoesting door Groenlose burgers is ook in opdracht van bisschop Gwijde gebeurd.[197]

Uit de tijd van Jan van Diest zijn meer oorkonden overgeleverd die betrekking hebben op bisschoppelijke kastelen. Dat komt omdat Van Diest de kastelen Vollenhove en Goor vele malen heeft verpand, vaak in combinatie met verschillende ambten.[198] Het is onduidelijk of de combinatie van het kasteel met bijbehorende ambten van oudsher ook al bij elkaar hoorden, of dat deze het resultaat waren van de verpandingspolitiek van Jan van Diest. In ieder geval kunnen we vanaf die periode concluderen dat zowel Vollenhove als Goor functioneerden als juridische, economische, administratieve en militaire centra. Wat Van Diest precies voor ogen had met de aankoop van kasteel de Rutenberg langs de Vecht bij Dalfsen is niet geheel duidelijk. Ook voor Diepenheim zijn meerdere scenario's mogelijk, zoals uiteen zal worden gezet in hoofdstuk 5.[199]

Tijdens de daaropvolgende episcopaten zien we dat de trend, waarin juridische, economische en militaire centrumfuncties aan de bisschoppelijke kastelen zijn gekoppeld, wordt voorgezet.[200] Zo werd kasteel Arkelstein het ambtskasteel van Salland en was kasteel Vollenhove het ambtskasteel in het land van Vollenhove. Na de verovering van Coevorden werd deze burcht het ambtskasteel voor Drenthe. Het land Twente had daarentegen niet een vast ambtskasteel. Zowel Goor, Diepenheim, Enschede, Lage als de Blankenborg hebben gefunctioneerd als zetel van de ambtman daar.[201] De meeste andere permanente kastelen kregen tevens een gerechtelijke functie toegewezen die een minder groot gebied betrof, zoals de voormalige heerlijkheid Diepenheim. Zulke ambtskastelen waren de belangrijkste steunpilaren voor het effectief uitoefenen van het bisschoppelijk gezag.

Van de tweede categorie kastelen, de tijdelijke kastelen die de bisschop liet bouwen gedurende bepaalde oorlogsconflicten, is waarschijnlijk Hardenberg het vroegst bekende voorbeeld.[202] In latere perioden bouwde hij hier weliswaar opnieuw een kasteel, maar het oorspronkelijk in 1230 aangelegde bouwwerk was bedoeld om de macht van kasteel Coevorden te bedwingen. Hierbij speelde de militaire functie de belangrijkste rol. Mogelijk dat het eerdergenoemde kasteel-in-aanbouw in Stellingwerf ook tot deze categorie behoorde. Voor zowel Hardenberg-I als Stellingwerf is het onbekend of de bisschop ook permanente functies aan deze burchten wilde toekennen. Het blokhuis te Saterslo en de kastelen die door Frederik van Blankenheim ten behoeve van de Utrechts-Groningse oorlog in Noord-Drenthe en het Gorecht zijn aangelegd behoren zeker tot deze categorie. Anders dan de permanente kastelen zijn deze nooit uitgegroeid tot multifunctionele centra.[203]

De burggraven, kasteleins en ambtmannen op de Overstichtse bisschoppelijke kastelen

De functies die de bisschoppelijke kastelen vervulden konden alleen maar worden uitgevoerd als daar ook daadwerkelijk mensen op aanwezig waren. Wat voor bezetting was aan de bisschoppelijke kastelen verbonden? Uit welke stand of standen was de bezetting afkomstig? En zijn er gedurende de middeleeuwen ook veranderingen opgetreden in de manier waarop kastelen werden beheerd?[204]

196 Zie 'Vollenhove' in de catalogus.
197 Kuys *et al*. 1983:101; zie ook 'Goor' in de catalogus.
198 Zie bijlage 3.1
199 Zie hoofdstuk 5 over de achterliggende motieven voor de aankoop van Diepenheim van Van Diest
200 Zie bijlage 3.1.
201 Zie de bijlage 3.1 onder Lage, Goor, Diepenheim Enschede en de Blankenborg.
202 Van Rij 1989: 66-67.
203 Bruch 1982: 209; OGD nr. 1221; Spiekhout 2016b.
204 Zie bijlage 3.1 van hoofdstuk 3. Hierin staan alle historische vermelding betreffende de bezetting van bisschoppelijke kastelen.

Uit de verzamelde historische bronnen blijkt dat de belangrijkste persoon op een bisschoppelijk kasteel degene was die het kasteel moest bewaken en bewaren voor de heer.[205] Hij was daarmee de directe vertegenwoordiger van het bisschoppelijk gezag ter plekke. In het Overstichtse gebruikte men twee verschillende termen om deze kasteelbewaarder aan te duiden, namelijk *burggraaf* of *kastelein*. Later werd ook de term *ambtman* gebruikt, hoewel deze naam ook breder kon worden ingezet.[206] Over het functioneren van de burggraaf, kastelein of ambtman zijn uit de twaalfde en dertiende eeuw weinig bronnen bekend. Wel weten we dat op de burchten Goor, Bentheim, Coevorden en Lage de bewaring in handen was van een burggraaf/kastelein die deze functie erfelijk in leen had. Deze burggraven/kasteleins waren afkomstig uit zowel de edelvrije als de ministeriale stand. Zo was de rond 1140/1150 aangestelde burggraaf van Coevorden een broer van de toenmalige bisschop Hartbert van Bierum.[207] De heer of graaf van Goor behoorde tot de edelvrije stand, evenals de graaf van Bentheim.[208] De Van Kuinre's en de Van Saterlo's/Van Lage's kwamen daarentegen uit de ministerialiteit.[209] Op kasteel Goor is mogelijk tot 1316 ook nog een erfelijk burggraaf aangesteld die was belast met de bescherming van het kasteel. In dat jaar werd namelijk een oorkonde uitgevaardigd waarin staat dat het *burggravium* van het bisschoppelijk kasteel Goor aanvankelijk in handen was van Hendrik van Almelo maar dat de bisschop dit van hem had afgenomen door middel van een gerechtelijke procedure.[210]

Onder het episcopaat van Jan van Diest veranderde de manier waarop de bisschop kasteleins aanstelde. In eerste instantie benoemde hij voor kortere perioden edelen. De betreffende persoon resideerde dan op een kasteel van waaruit hij de functie van kastelein, schout en soms ook die van rentmeester uitoefende.[211] Als economische basis voor het uitoefenen van deze functies beschikte de pander over de goederen die aan het kasteel waren verbonden. Daarnaast ontving hij van de bisschop een geldbedrag. Soms had één persoon meerdere of alle functies in pand gekregen, maar het kwam ook voor dat de functies van kastelein, schout en rentmeester waren verdeeld over meerdere personen.[212]

Of de driedeling van kastelein, schout en rentmeester ook al in de twaalfde en dertiende eeuw gold kan op grond van de huidige kennis niet worden vastgesteld. Wel weten we dat er in deze perioden in ieder geval burggraven/kasteleins aanwezig waren die het kasteel voor de bisschop moesten bewaren. Voor Coevorden is bekend dat de burggraaf/kastelein eveneens het schoutambt uitoefende over Drenthe, dus daar vervulde de kasteelbewaarder ook een juridische centrumfunctie over een groter gebied.[213]

Na het episcopaat van Jan van Diest bleef de driedeling tussen kastelein, schout en rentmeester bestaan op de kastelen die als centrum voor een ambt dienden. De kasteleins/schouten waren in de meeste gevallen dezelfde personen en werden door de bisschop gerekruteerd uit de adel.[214] Zoals eerder is uiteengezet, kwam vanaf het episcopaat van Van Arkel een nauwe samenwerking tot stand tussen de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden. Deze samenwerking klonk ook door in de aanstelling van de kasteleins, want de steden probeerden in ruil voor hun financiële steun zeggenschap te verwerven in de kasteleinsbenoemingen. Deze ontwikkeling zien we aantoonbaar vanaf 1379/1380.[215] In alle gevallen werd het bestuur van het kasteel sindsdien toevertrouwd aan een kastelein die zijn functie niet kon vererven. Zo voorkwam de bisschop dat de kastelen vervreemd raakten en gingen fungeren als dynastenburchten.

205 Zie bijlage 3.1.
206 Zie bijlage 3.1.
207 Van Rij 1989: 2-3.
208 Zie hoofdstuk 5 over Goor.
209 OSU IV nr. 1775; Hulshoff 1957: 41; De Boer en Geurts 2002: 33.
210 RHA nr. 17.
211 De verpandingen staan in bijlage 3.1 opgesomd
212 Zie bijlage 3.1.
213 Van Rij 1989: 2-3; Blok 1985: 151.
214 Zie bijlage 3.1.
215 ZR I nr. 159, ZR I nr. 162.

In de volgende periode bleven de Sallandse steden greep houden op de kasteleinsbenoemingen. Bisschop Floris van Wevelinkhoven verklaarde in 1380 dat hij als kastelein van Arkelstein uitsluitend iemand zou aanstellen die burger was uit een van deze steden.[216] Zwolle, Deventer en Kampen hadden Van Wevelinkhoven namelijk financieel gesteund met de inlossing van de pandsom.[217] Op het pas gebouwde kasteel Waardenborg stelde de bisschop ook een Deventer burger als kastelein aan.[218] In 1383 werd zelfs bepaald dat de kastelein van de Waardenborg per se een burger uit Deventer moest zijn.[219] Deze bemoeienis van de steden zien we ook terugkomen bij de andere kastelen waar de drie Sallandse steden meegeholpen hebben om deze weer aan het Sticht te brengen, namelijk Diepenheim, Kuinre, Coevorden en Neuenhaus.[220] Op het kasteel Blankeweer, dat in de Utrechts-Groningse oorlog rond 1400 door de bisschop en de drie steden is gebouwd, rouleerde het kasteleinschap zelfs tussen afgevaardigden van Zwolle en Deventer.[221]

De manier waarop de bisschoppelijke kastelen werden bewaard is dus in de loop van de middeleeuwen aan veranderingen onderhevig geweest. Eerst gebruikte de bisschop een erfelijke leenband om de beheerder aan zich te binden. Toen bleek dat dit juist vervreemding in de hand werkte probeerde de bisschop af te komen van een erfelijk burggraafambt. Op de nieuwe bisschoppelijke kastelen die tijdens of na het episcopaat van Jan van Arkel zijn gebouwd werden zulke functies daarom niet langer erfelijk in leen gegeven en op de reeds bestaande bisschoppelijke kastelen eiste, kocht of veroverde de bisschop het gezag terug om het vervolgens op 'moderne' wijze te beheren. Het door Van Arkel teruggekochte kasteel Lage vormde hier echter een uitzondering op, aangezien het hier om een pand ging waarbij de pander volledig over het kasteel kon beschikken.[222]

Borgmannen

Voor de bescherming van de oudste bisschoppelijke kastelen maakte de bisschop gebruik van een permanente bezetting, de zogenoemde borgmannen, die hun taak erfelijk in leen hadden.[223] We vinden bewijs voor de aanwezigheid van borgmannen op de kastelen Schulenborg, Vollenhove, Hardenberg-I, Lage, Goor en Diepenheim. Hoewel de vroegste vermelding van borgmannen uit de dertiende eeuw dateert, is het aannemelijk dat ze ook al in de twaalfde eeuw functioneerden, aangezien met de in 1123 vermelde *castellanni* van de Schulenborg waarschijnlijk de borgmannen van dit kasteel worden bedoeld.[224]

De informatie die beschikbaar is over de borgmannen en hun taken is divers. Zo hadden de borgmannen van Goor hun eigen recht. De Diepenheimse borgmannen behielden na de aankoop van Dale-Diepenheim samen met de gewone Diepenheimse dienstmannen het recht, zoals dat ook onder de graven van Dale-Diepenheim gold.[225] Er zijn voor Schulenborg, Hardenberg-I, Vollenhove en Lage daarentegen geen rechtsdocumenten bekend. De meeste gegevens die we hebben over de bisschoppelijke borgmannen komen dan ook voornamelijk uit Goor en Diepenheim. We zullen in hoofdstuk 5 nader ingaan op het functioneren van de borgmannen van deze twee kastelen.

Dat de bisschop voor de Diepenheimse dienst- en borgmannen een apart document had opgesteld waarin hij de rechten en de plichten van deze mannen vastlegde, is te verklaren door de aankoop door bisschop Jan van Diest in 1331. Maar waarom hadden de borgmannen van Goor een apart recht en waarom zijn dergelijke rechten niet van de andere kastelen overgeleverd? Een eenduidig antwoord valt hier niet op te geven. Er zijn

216 ZR I nr. 162.
217 ZR nr. 169.
218 ZR I nr. 199.
219 GAD nr. 52.
220 ZR I nr. 430.
221 Zie bijlage 3.7 voor een reconstructie van de Utrechts-Groningse oorlog.
222 Zie bijlage 3.1; de graaf van Bentheim had de bisschop geholpen en kreeg in ruil daarvoor zijn kasteel terug, waarvan hij eerder niet in staat was om de pandsom in te lossen. Dit werd wel gedaan op de voorwaarde dat Neuenhaus een Stichts leen bleef.
223 Snuif 1925.
224 Winkelmann 1864; 116: Nass 2006: 577.
225 Zie hoofdstuk 5.

namelijk verschillende processen en factoren waarmee rekening moet worden gehouden. De desbetreffende rechtsdocumenten kunnen bijvoorbeeld verloren zijn gegaan of überhaupt nooit op schrift zijn gesteld. Daarnaast kan het recht van de borgmannen voor ieder kasteel hebben verschild, want het valt aan te nemen dat de kastelein verantwoordelijk was voor hun rekrutering. Als iedere kastelein daarvoor een eigen manier van handelen had, zal dit ook hebben geresulteerd in verschil van rechten en plichten. Bovendien is het mogelijk dat het borgmansysteem in de veertiende eeuw, toen dergelijke rechten voor het eerst schriftelijk werden vastgelegd, al niet meer actief werd ingezet voor de bescherming van de voornoemde bisschoppelijke kastelen. Het was toen dus ook niet langer nodig deze rechten vast te leggen.

Net als het burggraafschap/kasteleinschap was ook het borgmanschap , met inbegrip van de daarbij behorende lenen, overerfbaar. Deze lenen konden tweeledig zijn, zo blijkt uit een vermelding van een borgleen van het Munsterse bisschoppelijk kasteel Nienborg bij de Westfaalse plaats Heek. Aldaar kreeg de borgman een erf op het kasteel toegewezen om op te wonen en zijn residentieplicht uit te oefenen. Daarnaast kreeg hij ook het vruchtgebruik van een agrarisch bedrijf als economische basis voor zijn militaire diensten.[226] Of dit bij Overstichtse kastelen ook zo werkte, is niet overgeleverd. We weten niet eens zeker of de Overstichtse borgmannen in speciale huizen woonden, of dat zij op boerderijen dicht bij het kasteel leefden. In het door Eijken opgestelde leenrepertorium zijn uitsluitend borglenen vermeld die waren bestemd voor het onderhoud van de borgman. Het gaat om borglenen van de kastelen Goor, Diepenheim, Vollenhove en zelfs één van de Schulenborg, hoewel laatstgenoemde kasteel allang niet meer functioneerde. Lage wordt daarentegen niet vermeld. Voor Goor en Diepenheim beschikken we daarnaast nog over aparte lijsten van borgmannen.[227] Op de burchten die tijdens of na het episcopaat van Jan van Arkel zijn gebouwd zette de bisschop geen borgmannen meer in voor de bewaring van het kasteel. De bezetting van deze kastelen bestond uit soldaten die hun ambt niet erfelijk in leen hadden. Op Diepenheim en Goor vinden we nog wel borgmannen in deze periode.

Behalve de militaire bezetting van de kastelen zal er ook ander personeel aanwezig zijn geweest. We krijgen echter weinig inzicht in wie deze personen waren en wat voor functies ze vervulden. Een interessante uitzondering is de vermelding van een kok van Arkelstein, genaamd Frederik Klopman in 1431. Deze man stond terecht aangezien hij iemand had geholpen met het stelen van drie paarden.[228]

Kastelen die in leen werden uitgegeven of opgedragen

De bisschoppen van Utrecht hebben op twee manieren het leenstelsel gebruikt in hun kastelenpolitiek. De eerste manier was door de militaire bezetting op bisschoppelijke kastelen lenen te geven in ruil voor hun diensten. De tweede was om niet-bisschoppelijke kastelen van edelen aan zich te binden door de betreffende kasteelheer zijn huis op te laten dragen als leen aan de bisschop. Hoe probeerde de bisschop zeggenschap te krijgen en te houden over deze kastelen en vazallen?

We hebben reeds uiteengezet dat het in leen geven van het burggraaf-/kasteleinschap de vroegste beheersvorm was op bisschoppelijke kastelen. De eerste vermeldingen over de band tussen leenheer en leenman zijn afkomstig uit de *Narracio*. Betreffende Bentheim laat de anonieme schrijver weten dat bisschop Hartbert deze burcht met allodia liet opdragen aan het Sticht als leen nadat hij graaf Otto had verslagen. Bisschop Harbert was graaf Otto genadig, want met deze juridische constructie kon Otto blijven wonen op 'zijn' kasteel Bentheim. Toch bleef de situatie niet hetzelfde, want bisschop Harbert hield namelijk een deel van het kasteel voor zichzelf en liet aldaar een woonverblijf en een kapel inbouwen.[229] Of de in 1165 genoemde hal, keuken en spieker ook nieuw werden gebouwd of al reeds

226 WUB VIII nr. 645.
227 Zie hoofdstuk 5, paragraaf borgmannen.
228 Oud-rechterlijk archief Zutphen, inv. Nr. 14 folio 1 r 23-10-1431. Met dank aan Jeroen Benders die mij op deze vermelding attendeerde.
229 Van Rij 1989: 4-5.

bestonden, is niet duidelijk.[230] Op basis van deze vermelding kunnen we concluderen dat feodaliteit in heel concrete zin tot uitdrukking kwam in dit residentiële gebruik. De vazal mocht het kasteel gebruiken (vruchtgebruik) en bewaren (militaire dienst) voor zijn heer, maar wanneer de heer het wenste kon deze ook gebruik maken van een specifiek gereserveerd gedeelte van de burcht waarmee hij duidelijk maakte dat hij de eigenaar was.

Dit residentiële aspect vinden we ook terug in Coevorden waar bisschop Hartbert voor zichzelf een gepast onderkomen had laten construeren.[231] Wanneer de bisschop in het bisschopsjaar naar het Oversticht reisde om recht te spreken en wereldlijke zaken te regelen moest de burggraaf/kastelein van Coevorden hem één nacht onderdak bieden. Hij droeg dan de sleutels van het kasteel over aan de bisschop wanneer deze op bezoek kwam waarna bisschoppelijke manschappen de burcht bezetten. Zoals in paragraaf 3.2 reeds is besproken diende de burggraaf/kastelein van Coevorden daarna met de bisschop mee te gaan in zijn gevolg om zo de gerechtelijke rondreis door Drenthe voor een periode van zes weken te maken. Bij terugkomst in Coevorden droegen de bisschoppelijke manschappen de burcht weer over aan de burggraaf/kastelein.[232] Ook in dit geval is de boodschap dat de burggraaf/kastelein het vruchtgebruik van het kasteel in leen hield maar bij deze symbolische handeling zijn meerdere erkende door de burcht aan zijn leenheer over te dragen.

Uit de dertiende eeuw is slechts één bron bekend waarin de verhouding tussen heer en vazal naar voren komt, namelijk in de aanstellingsoorkonde van de burggraaf/kastelein van kasteel Lage. In het betreffende charter staat dat hij residentieplicht had in het versterkte gedeelte van het kasteel – de kasteeltoren – wanneer de bisschop zelf niet aanwezig was. In ruil voor zijn diensten kregen de burggraaf/kastelein en zijn opvolgers de molen in het kasteel als borgleen.[233] De burggraaf/kastelein trad in dit geval op als vertegenwoordiger van de bisschop, maar moest net als bij Bentheim en Coevorden zijn functie overdragen wanneer de bisschop zelf aanwezig was.

De onderkomens op Bentheim, Coevorden en Lage waren niet alleen in praktische zin heel bruikbaar voor de bisschop, maar bevestigden dus tegelijkertijd de hiërarchische verhouding tussen leenheer en leenman. Vollenhove had mogelijk ook al in de twaalfde eeuw zo'n residentiële functie, want op deze plek werden door de bisschop immers oorkonden uitgevaardigd.[234] Voor de andere bisschoppelijke kastelen uit de elfde, twaalfde en dertiende eeuw zijn geen bronnen overgeleverd, maar het is aannemelijk dat ook hier soortgelijke situaties bestonden. De laatste historische vermelding waarin een nieuw leen werd uitgegeven ten behoeve van een aanstelling van een kastelein dateert uit 1313 voor Vollenhove.[235]

Behalve voor het beheer van de bisschoppelijke burchten werd het leenstelsel ook ingezet om de vergoedingen voor de militaire diensten van de burggraven/kasteleins en borgmannen te regelen, zoals reeds in het vorige paragraaf is toegelicht.[236] Een deel van deze lenen staat genoemd in de lijst van leenmannen uit 1379.[237] Mogelijk heeft 'dat borchleen to Diepenheim', dat in 1385 voor het eerst in de bronnen voorkomt, betrekking op de economische basis voor de uitvoering van een erfelijk burggraaf/kasteleinambt op kasteel Diepenheim.[238] Het leen komt na 1395 niet meer voor. Eenzelfde beschrijving vinden we terug voor twee borglenen van kasteel Vollenhove. Het gaat om het geldborgleen van vijftien zwarte tournooisen dat in 1379 toebehoorde aan Sweder van der Ese.[239] Deze inkomstenbron was het in 1313 gecreëerde leen voor kastelein Herman Vleesch.[240] De borglenen van de Schulenborg, Vollenhove, Goor en Diepenheim vinden we ook terug in

230 Van Rij 1989: 4-5, Janssen 2014: 228; OHZ I nr.
231 Van Rij 1989: 2-3; Blok 1985: 151.
232 Van Rij 1989: 10-13.
233 OSU IV nr. 1775; Hulshoff 1957: 41.
234 Janssen 2014: 230.
235 UA BA nr. 3, afschrift in Diversorium I Rudolf van Diepholt, fol. 178.
236 Zie hoofdstuk 5 over het functioneren van borgmannen voor Goor en Diepenheim.
237 Eijken 1995, nr. 371; vgl. Muller 1891; De Keijzer 2015.
238 Eijken 1995 nr. 303.
239 Eijken 1995 nr. 1405.
240 Eijken 1995: nr. 1404.

de laatmiddeleeuwse administratie, hoewel toen alleen op Goor en Diepenheim nog actief sprake was van borgmannen.[241]

Figuur 3.7: Foto van de Kronenburg, onderdeel van de hoofdburcht van kasteel Bentheim. Het muurwerk ter hoogte van het ronde raam zou volgens de bouwhistoricus Olde Meierink uit de twaalfde eeuw kunnen stammen.

De tweede manier waarop de bisschop het leenstelsel inzette in zijn kastelenpolitiek was door niet-bisschoppelijke burchten van edelen binnen of grenzend aan het Oversticht in leen te laten opdragen aan de Utrechtse kerk. De belening viel in deze gevallen vaak samen met het verlenen van toestemming tot versterking en met het open-huisverdrag. Het eerst bekende voorbeeld van een dergelijke aanpak betreft de leenopdracht van kasteel Rechteren in 1320.[242] Daarna volgden de kastelen Dorth, Hondeborg en Breydenhorst.[243] Een uitzondering vormt het kasteel Rutenberg, dat eerder een leen was van Bentheim, maar in 1328 werd aangekocht door de bisschop. Zo werd deze burcht Utrechts leengoed.[244]

Niets wijst erop in de bronnen dat de bisschop van Utrecht voornoemde kastelen ook daadwerkelijk heeft ingezet om het Oversticht te besturen en te verdedigen. We moeten deze verdragen eerder zien als pogingen om de dreiging van een vreemd kasteel op of nabij Stichts grondgebied te neutraliseren. Sommige van deze leenbanden vindt men tot aan het einde van de vijftiende eeuw vermeld in de bisschoppelijke administratie, zoals die betreffende Rechteren, Breydenhorst en de Hondeborg.[245]

241 Zie hoofdstuk 5.
242 Muller 1889: nr. 289.
243 Zie bijlage 3.2.
244 OGD I nr. 313.
245 Eijken 1995: nr. 150.

Kasteel Almelo was ook een bisschoppelijk leen. Dit kunnen we concluderen uit een in 1314 uitgevaardigde oorkonde waarin de ridder Johannes Rading de voogdij kreeg over de kinderen van Arnoldus van Almelo. Hij werd door bisschop Gwijde van Avesnes daarbij belast met het beheer en bewaking van kasteel Almelo en bijbehorende goederen in bijzijn van vrienden en verwanten van de gestorven Arnoldus van Almelo. De aanwezigen waren onder andere Johan, de graaf van Bentheim en Godefridus van Goor. Johannes Rading beloofde de bisschop dat hij zonder diens toestemming geen afstand deed van zowel de voogdij als het beheer totdat de kinderen de juiste leeftijd hadden bereikt om beleend te worden met de burcht. Uit deze laatste bepaling kunnen we opmaken dat Almelo in deze periode als bisschoppelijk leen werd gezien.[246] Dit zou ook verklaren waarom de bisschop eerder bij twee erfgoedkwesties van de familie Van Almelo was betrokken, te weten in 1272 en 1297.[247] Het kasteel kwam in deze kwesties ook aan de orde. Daarnaast blijkt uit dit in 1297 uitgevaardigde charter dat op kasteel Almelo borgmannen aanwezig waren.

Uit de betreffende bronnen wordt niet duidelijk of kasteel Almelo in opdracht van de bisschop is gebouwd, of dat een bisschoppelijke ministeriaal zelf een kasteel heeft laten bouwen en dit heeft opgedragen aan de bisschop als leen. Het voorkomen van borgmannen wijst er echter wel op dat Almelo gelijk mag worden gesteld aan bisschoppelijke burchten uit die periode als Vollenhove, Lage en Goor. In 1318 verloor de toenmalige bisschop, Frederik van Sierck, echter de controle over de burcht, want Egbert van Almelo droeg toen zijn kasteel op als open huis en leen aan de zoon van de graaf van Gelre.[248] Hoewel kasteel Almelo niet in Gelderse handen is gebleven, is het na deze vervreemding nooit meer een bisschoppelijk kasteel geweest maar slechts een burcht die door het open-huisverdrag aan de bisschop was verbonden.[249]

Open huizen

Het oudste voorbeeld van een open-huisverdrag in het Oversticht betreft de openstelling van kasteel Coevorden in 1263. Voor de bewaring van de burcht stelde de bisschop twee ridders aan, namelijk Gerard Clencke en Hacko van Hardenberg. Omdat zij geld hadden voorgeschoten voor de bisschop hielden zij Coevorden in pand totdat de som was afgelost. Tijdens de pandperiode moesten Gerard en Hacko het kasteel wel openstellen voor hem.[250] Daarmee voorkwam de bisschop dat de burcht uit zijn handen raakte, zoals eerder was gebeurd.[251]

Het eerstvolgende bekende open-huisverdrag dateert uit 1320. Roderik en Herman van Voorst droegen toen aan bisschop Frederik van Sierck kasteel Rechteren in leen op en ontvingen het terug als open huis dat zij mochten verbouwen en versterken. Hier combineerde de bisschop dus het open-huisverdrag met een leen en het geven van versterkingsrecht.[252] Dat geldt ook voor de verdragen van Dorth (1329), de Hondeborg (1333), Kuinre (1363) en de Breydenhorst (<1379).[253] Voor Almelo en later ook Rechteren is uitsluitend sprake van een open-huisverdrag, dat overigens bij de aanstelling van een nieuwe bisschop werd herbevestigd.[254]

Behalve de bisschop heeft ook de graaf van Gelre verschillende open huizen in het Oversticht bezeten. In 1295 kreeg de graaf met instemming van de bisschop de beschikking over Voorst als open huis.[255] Egbert van Almelo heeft tevens in 1318 zijn kasteel aan de zoon van de graaf

246 UA BA nr.208.
247 OSU IV nr. 1830; OSU V nr. 2936.
248 OBO III nr. 685, 686 (zie aantekeningen aldaar).
249 Zie bijlagen hoofdstuk 3 voor de verschillende verdragen die rondom Almelo zijn gesloten en de catalogus voor een uitgebreide beschrijving van dit kasteel.
250 OSU nr. 1591.
251 Zie 'Coevorden' in de catalogus over de geschiedenis van kasteel Coevorden.
252 Muller 1889: nr. 289; HCO HAR nr. 840.
253 Breydenhorst; Eijken 1995: 475; De Keijzer 2015: 62; Hondenborg: UA BA nr. 319x; Dorth: UA BA nr. 2 Diversorium van Frederik van Blankenheim fol. 136, 70 vs, 36 vs.
254 RHA nr. 51.
255 OSU V nr. 2719.

van Gelre opgedragen als open huis.[256] Verder droegen in 1348 Seyne van Dorth en zijn zoon hun huis op aan de hertog van Gelre.[257] Na 1379 komen er echter geen vermeldingen van nieuwe open huizen meer voor in de bronnen.

Verpande kastelen en kastelen die in pand zijn genomen

Betreffende het onderzoek naar de rol van panden in de bisschoppelijke kastelenpolitiek kunnen we ons deels beroepen op een in 1981 verschenen doctoraalscriptie van de historica Wielinga. In haar onderzoek staat de financiële politiek van de Utrechtse bisschoppen en de daarmee verbonden aanstellingen van bisschoppelijke ambtenaren in de periode 1309-1407 centraal.[258] Ze heeft tevens het pandverdrag in relatie tot de aanstelling van kasteleins op de bisschoppelijke kastelen behandeld. Wielinga concludeert dat de bronnensituatie niet optimaal is om dit te bestuderen. Zij constateert dat er bronnen ontbreken en de beschikbare bronnen lang niet altijd volledig zijn. Mede om die reden heeft zij niet kunnen vaststellen of er een bepaalde ontwikkeling waarneembaar is in de groei van pandsommen en salarissen van de bisschoppelijke ambtenaren.[259] Zij slaagde er ook niet in om een vast patroon te ontdekken in de wijze waarop de bisschop ambten en sloten verpandde en salarissen toekende aan de bisschoppelijke ambtenaren.[260] Wel stelt Wielinga vast dat degenen die het kasteleinambt en de burcht in pand kregen vóór ongeveer 1350 allen afkomstig waren uit vooraanstaande adellijke families uit het Oversticht of adellijke families, veelal uit Gelre, die in het Oversticht bezittingen hadden.[261] Voor de periode na ongeveer 1350 stelt ze vast dat de machtspositie van de adel werd doorbroken door de drie Sallandse hoofdsteden, die medezeggenschap kregen in de aanstelling van de kasteleins. Volgens Wielinga hadden de steden aan het einde van de veertiende eeuw inspraak in vrijwel alle ambten in het Oversticht.[262]

We kunnen aan de hand van de verzamelde bronnen naast de conclusies van Wielinga nog meer observaties doen over de ontwikkeling van het gebruik van pandverdragen in het Oversticht.[263] De eerst bekende oorkonde waarin de bisschop een kasteel in pand gaf is reeds in het vorige paragraaf voorbijgekomen, namelijk die met betrekking tot Coevorden uit 1263. Het eerstvolgende pandverdrag komen we pas tegen ten tijde van Jan van Diest. Deze bisschop verpandde veel goederen, kastelen en ambten om geld te lenen. Hij heeft tenminste vier keer kasteel Vollenhove en tenminste vijf keer kasteel Goor in pand gegeven in combinatie met bestuurlijke functies.[264]

Het oudst bekende verdrag dat betrekking heeft op de aflossing van een pandsom dateert uit 1346. Jan van Arkel sloot toen met de graaf van Gelre een overeenkomst om de pandsom te betalen voor de kastelen Vollenhove en Goor, evenals voor de landen van Salland, Twente en Vollenhove.[265] Onder het bewind van deze bisschop kregen de drie Sallandse hoofdsteden steeds meer invloed in de pandpolitiek. Zo verklaarde Jan van Arkel aan de schepenen, raden en burgers van de drie Sallandse hoofdsteden dat hij en zijn opvolgers kasteel Arkelstein nooit zouden vervreemden of verpanden.[266] Bisschop Arnold van Horn hield zich echter niet aan deze afspraak, want hij gaf het in pand aan Wouter van Voorst in 1376.[267] Om het kasteel weer in bisschoppelijke handen te krijgen, zocht bisschop Floris van Wevelinkhoven steun van de drie Sallandse hoofdsteden. Zij schoten de inlossing van de pandsom voor, maar wel in ruil voor privileges.[268]

256 OBO III nrs. 685-686, zie aantekeningen aldaar.
257 OBO VI nr.1458.
258 Wielinga 1981.
259 Wielinga 1981: 56.
260 Wielinga 1981: 57.
261 Wielinga 1981: 87.
262 Wielinga 1981: 58-59.
263 Zie bijlage 3.1.
264 Zie bijlage 3.5.
265 OBO VI nr.1324, zie aantekeningen aldaar.
266 ZR I nr. 37.
267 OO I nrs. 663-664, zie aantekeningen aldaar
268 ZR I nr. 169; RHA nr. 101; ZR I nr. 188

Op dezelfde wijze als bij Arkelstein loste Floris van Wevelinkhoven met hulp van de steden in 1380 ook de pandsom van Diepenheim in.[269] Ten tijde van deze bisschop zien we hier voor het eerst een ontwikkeling optreden die later voor de meeste kastelen de regel werd, namelijk dat de kastelein de schuld van de vorige kastelein afbetaalde.[270] Daarnaast kregen de drie Sallandse hoofdsteden meerdere malen een burcht in pand omdat zij geld hadden voorgeschoten voor de bisschop. Zo werd in 1397 kasteel Vollenhove als onderpand gegeven.[271]

Behalve de vele verpandingen heeft de bisschop slechts één kasteel in pand genomen, namelijk Neuenhaus in 1418.[272] Over het algemeen was de bisschop niet in staat zelf geld uit te lenen aan anderen door zijn zwakke financiële positie.

Langetermijnontwikkeling van de kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen in het Oversticht (circa 1050 tot circa 1450)

De kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen

In voorgaande paragrafen is geanalyseerd welke verschillende rechtsvormen de Utrechtse bisschoppen gebruikten in hun kastelenpolitiek in de periode 1050-1450.[273] Hieronder proberen we dit geheel in een langere tijdlijn te plaatsen, welke schematisch is weergegeven in tabel 3.1.

Vorm van kastelenpolitiek	***Gebruiksduur***	***Uitwerking***
Het versterkingsrecht Bisschoppen die aantoonbaar het versterkingsrecht toepasten door niet-bisschoppelijke kastelen te beperken in fortificatiearchitectuur of te slopen ***:*** *Otto I van Gelre; Otto II van Lippe; Wilbrand van Oldenburg; Jan van Arkel; Floris van Wevelinkhoven; Frederik van Blankenheim* *(bouw bisschoppelijke kastelen volgt hierna, dit is ook een uiting van het versterkingsrecht maar wordt apart behandeld)*	circa 1050/1125-1450	• tot circa 1225 oefende de bisschop succesvol het versterkingsrecht uit op Overstichts grondgebied door militaire-functionele kastelenbouw van concurrenten te beperken of hun kastelen te verwoesten • Na circa 1225 kastelenbouw door anderen dan de bisschop. In Drenthe en het Gorecht geen aanwijzingen voor het verlenen van versterkingsrecht aan deze andere kastelenbouwers, in Salland en Twente wel • Na circa 1350: hard optreden tegen illegale militair-functionele kastelenbouw door verwoesting van niet-bisschoppelijke kastelen, verbod op bouw van illegale kastelen en het toezien op de verschijningsvorm van nieuwe adellijke huizen

269 ZR I nrs. 172, 173, 197
270 ZR I nr. 384.
271 ZR I 512. Zie bijlage 3.5 voor meer van dit soort situaties.
272 ZR II 1107.
273 Voor de onderbouwing van hierna genoemde voorbeelden wordt verwezen naar de paragrafen hierboven en naar de desbetreffende onderdelen van de kastelencatalogus.

Vorm van kastelenpolitiek	*Gebruiksduur*	*Uitwerking*
Bisschoppelijke kastelen Bisschoppen die aantoonbaar kastelen bouwden of aankochten: *Willem I of Koenraad, Hartbert van Bierum; Godfried van Rhenen; Wilbrand van Oldenburg; Hendrik van Vianden; Gwijde van Avesnes; Jan van Diest; Jan van Arkel; Floris van Wevelinkhoven; Frederik van Blankenheim; Rudolf van Diepenholt*	circa 1050/1125-1450	• Eerste permanente bisschoppelijke kastelen Schulenborg (en waarschijnlijk de Hunenborg) militair, andere functies (nog) niet aangetoond • Vanaf Coevorden (circa 1140) tot circa 1350 bisschoppelijke kastelen aantoonbaar gebruikt als multifunctionele centra, bedoeld als wereldlijke steunpunten voor de bisschop • Tot 1350 vooral individuele steunpunten, geen aantoonbare samenhang tussen bisschoppelijke kastelen. Erfelijke lenen voor burggraaf/kastelein en borgmannen • Na 1350 wel samenhang tussen de kastelen; grensverdediging van eerst Salland en na 1400 het Oversticht • Nu geen erfelijke leen meer maar afzetbare kasteleins door middel van een pandsom bij ambtsaanvaarding • De drie Sallandse hoofdsteden krijgen vanaf circa 1380 veel invloed op de aanstelling van de kastelein in ruil voor financiële, militaire en diplomatieke steun aan de bisschop
Kastelen die door de bisschop in leen zijn uitgegeven of aan hem werden opgedragen Bisschoppen die aantoonbaar het leenstelsel gebruikten: *Hartbert van Bierum; Jan van Nassau (elect); Gwijde van Avesnes; Frederik van Sierck; Jan van Diest* *Let op (!) leenband is erfelijk en blijft veelal lang bestaan*	circa 1050/1125-1430	• Leenstelsel tot circa 1320 gebruikt om burggraaf/kastelein en borgmannen aan te stellen • Aangezien de lenen erfelijk waren bleven vooral de borglenen voor de borgmannen tot na 1450 bestaan hoewel de functies van de borgmannen waren veranderd • Opdragen van niet-bisschoppelijke kastelen in leen tussen circa 1300-1430, vaak in combinatie met open-huisverdrag en versterkingsrecht • Ook deze leenbanden blijven bestaan tot in de vijftiende eeuw of langer
Open huizen Bisschoppen die aantoonbaar een open-huisverdrag uitvaardigden: *Hendrik van Vianden; Frederik van Sierck; Jan van Diest; Jan van Arkel*	circa 1250-1400	• Veelal uitgevaardigd in combinatie met belening en versterkingsrecht • Geen aanwijzingen dat de bisschop tijdens oorlog daadwerkelijk één van deze huizen heeft gebruikt als militair steunpunt
Verpande kastelen of in pand genomen kastelen Bisschoppen die aantoonbaar panden of verpandden: *Hendrik van Vianden; Jan van Diest; Jan van Arkel; Jan van Virneburg, Floris van Wevelinkhoven; Frederik van Blankenheim; Rudolf van Diepenholt*	circa 1250-1450>	• Verpanding was tot circa 1350 vooral uit geldnood • Na 1350 en vooral na 1400 moesten kasteleins van de bisschoppelijke kastelen een pandsom voorafgaand aan hun functie betalen; veelal het bedrag dat de bisschop schuldig was aan de vorige kastelein • Vanaf circa 1350 en vooral vanaf circa 1380 in toenemende mate inspraak van de drie Sallandse hoofdsteden op de verpandingen

Tabel 3.1: De langetermijnontwikkeling van kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen.

Op basis van de in tabel 3.1 weergegeven ontwikkelingen en voorgaande paragrafen kunnen we de ontwikkeling van de Utrechtse kastelenpolitiek schetsen. Deze politiek blijkt een sterke samenhang te vertonen met de positie van de bisschop als territoriaal machthebber zoals deze in paragraaf 3.2 is geschetst.

Uit de overgeleverde historische bronnen krijgen we de indruk dat de bisschop tot circa 1225 het versterkingsregaal succesvol uitoefende en handhaafde. Hij beschikte toen al over diverse kastelen die voor het eerst aantoonbaar zijn in de twaalfde eeuw, maar waarschijnlijk al vanaf de episcopaten van bisschop Willem of Koenraad (de Hunenborg) kunnen zijn gebouwd.[274] Het begin van de kastelenbouw valt dan samen met het bewind van koning Hendrik IV. We zagen in 3.2 dat bisschop Willem en Koenraad de eerste bisschoppen waren die zich als territoriaal machthebber gingen gedragen. Hij stelde vertegenwoordigers aan die ter plekke zowel de interne orde bewaarden als bescherming boden tegen externe dreigingen. Vanaf 1141 – en mogelijk ook al eerder – zien we dat de bisschop in het latere Oversticht gebruik maakte van burggraven/kasteleins voor dergelijke taken. Deze kasteelbewaarders hadden hun ambt erfelijk in leen. Voor de bescherming van het kasteel rekruteerden zij speciale strijders, de zogenoemde borgmannen. Hun functies waren net zoals die van de burggraven en kasteleins erfelijk.

In de gevoerde kastelenpolitiek was het twaalfde-eeuwse kasteel een symbool van bisschoppelijk wereldlijk gezag. Niet alleen was het een militair, politiek en juridisch centrum waar vanuit bestuur, verdediging en rechtshandhaving plaatsvonden, ook was het de plek waar de bisschop tijdens zijn rondreis kon verblijven. Deze twaalfde-eeuwse bisschoppelijke burchten zijn ingericht op het idee van de volmiddeleeuwse 'staat' die gebaseerd was op een netwerk van persoonlijke relaties. De leenheer onderhield zijn banden met vazallen door rond te reizen, hetgeen letterlijk tot uitdrukking kwam op de bisschoppelijke kastelen. Tijdens het verblijf van de bisschop op één van zijn burchten werd tevens de band tussen leenheer en vazal bevestigd. Te verwachten valt dat in deze eeuw de bisschoppelijke kastelen ook reeds een economische functie hadden, bijvoorbeeld doordat bisschop en burggraven/kasteleins markten instelden, privileges aan handelaren gaven, een hof bij het kasteel hadden en het onderhoud van wegen en waterlopen reguleerden, maar helaas zijn hierover nauwelijks historische gegevens bekend. Van al deze functies stond de militaire functie vrijwel zeker voorop, omdat deze een vereiste vormde voor de andere. Enerzijds werd vanuit de kastelen de interne orde in een district gehandhaafd. Anderzijds speelde bescherming tegen concurrerende territoriale dynasten een belangrijke rol. Misschien heeft de bisschop in de elfde en twaalfde eeuw wel meer kastelen in twistgebieden gebouwd waarop ook anderen aanspraak probeerden te maken. Mogelijk moeten we de bouw van de burchten Hunenborg en de Schulenborg in het graafschap Twente in deze context plaatsen.

De verzwakking van de bisschoppelijke macht in de dertiende eeuw was onder meer het gevolg van de kastelenpolitiek uit de twaalfde eeuw. De erfelijke burggraven/kasteleins op de bisschoppelijke kastelen hadden de neiging om de burcht waarop zij resideerden te gebruiken als hun eigen dynastieke huis. Vanuit het kasteel probeerden zij hun eigen heerlijkheid met bijbehorend territorium verder uit te bouwen. Daarbij streefden zij op den duur steeds duidelijker naar autonomie ten koste van het gezag van de bisschop. Hij ging als reactie op deze ontwikkeling nu zijn kastelen inzetten in zowel interne als externe conflicten. Het eerst bekende voorbeeld van een dergelijk in een conflict gebouwd bisschoppelijk kasteel is Hardenberg in 1229. Daarnaast lijkt de bisschop kasteel Lage in de dertiende eeuw te hebben gebouwd of op één of andere manier te hebben verkregen, waarschijnlijk als grensverdediging tegen het verloren gegane Noord-Twente (het huidige nedergraafschap Bentheim). Bisschop Gwijde van Avesnes zette deze politiek aan het begin van de veertiende eeuw voort door kastelen te (her)bouwen als reactie op lopende conflicten.

Ten tijde van Frederik van Sierck en Jan van Diest zien we dat deze bisschoppen, als gevolg van de verzwakking van hun territoriaal gezag, een andere kastelenpolitiek moesten voeren.

274 Zie hiervoor uitvoerig hoofdstuk 4.

Zij lieten geen nieuwe kastelen meer bouwen maar verleenden het versterkingsrecht aan verschillende adellijke inwoners van het Sticht die hun eigen kasteel wilden optrekken. Wel moesten de betreffende adellijke bouwheren dan hun huis openstellen voor, en in leen opdragen aan de bisschop. Zo probeerden deze bisschoppen niet alleen de band met hun vazallen te versterken en mogelijke dreiging vanuit vreemde burchten te neutraliseren, maar konden zij ook eventueel voor militaire doeleinden gebruik maken van deze kastelen zonder voor de kosten van het onderhoud op te draaien. Dit laatste was gunstig, gezien de slechte financiële positie van het bisdom op dat moment. Het is ook bisschop Jan van Diest geweest die voor het eerst aantoonbaar zijn kastelen liet verpanden en daarnaast – opmerkelijk gezien de slechte financiële situatie – twee kastelen kocht.

Jan van Arkel paste echter een andere kastelenpolitiek toe dan zijn voorgangers. Zoals de historicus Rutgers heeft benadrukt zorgde Van Arkel er eerst voor dat het Sticht kon blijven bestaan. Vervolgens spande hij er zich voor in de bisschoppelijke macht te herwinnen om er vervolgens naar te streven deze te consolideren.[275] In het Oversticht zien we deze beweging vooral weerspiegeld in Salland. Betreffende de kastelenpolitiek hield dit in dat Van Arkel de pandsom van de door Van Diest verpande kastelen moest inlossen en vervolgens de vermoedelijk illegaal gebouwde kastelen van edelen moest slechten of aan zich moest zien te binden. Daarnaast liet deze bisschop in samenwerking met de Sallandse hoofdsteden de bouw van nieuwe kastelen in Salland verbieden. Tot slot diende Van Arkel de macht te behouden en consolideren, hetgeen hij realiseerde door nieuwe kastelen te bouwen die ook een nieuwe exploitatievorm kregen waarin erfelijkheid van functies werd vermeden. In deze modernere vorm waren burchten centra van districten van de laatmiddeleeuwse territoriale ambtsstaat. Van Arkel heeft alleen deze kastelenpolitiek kunnen uitvoeren door samen te werken met, en de financiële, militaire en diplomatieke steun te zoeken van de drie Sallandse hoofdsteden Zwolle, Deventer en Kampen. Zijn opvolger, Jan van Virneborg, zette deze politiek echter niet voort.

Het samenwerkingsverband in de kastelenpolitiek tussen de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden kwam tijdens het episcopaat van Floris van Wevelinkhoven tot volle wasdom. Vooral Deventer was er nauw bij betrokken. Deze stad verzorgde de bouw van de Waardenborg, dat is het tweede kasteel in de Sallandse landweer die op de grens met Gelre lag. Verder liet deze bisschop Salland nog beter beschermen door te Hardenberg, dat al door Van Arkel was versterkt, een stenen kasteel te bouwen. Floris van Wevelinkhoven liet ook, net als tijdens het episcopaat van Jan van Arkel, kastelen van edelen belegeren en/of slechten die door hem en de drie Sallandse hoofdsteden als bedreiging werden gezien voor de interne orde van vooral Salland. Deze bisschop liet eveneens in samenwerking met deze steden ook meer verdragen uitvaardigen waarin hij de mate van functionele fortificatie vastlegde zodat kastelenbouw geen bedreiging voor Salland kon gaan vormen.[276] Dat Floris van Wevelinkhoven en zijn opvolgers geen nieuwe open huisverdragen meer opstelden kan ook door deze ontwikkeling worden verklaard. Er werd nu op toegezien dat edelen geen militair-functionele verdedigingsarchitectuur meer bouwden, dus de bisschop hoefde de dreiging van dit soort kastelen ook niet meer door middel van een open-huisverdrag te neutraliseren.

Voornoemde nieuwe kastelenpolitiek had met name betrekking op de interne orde en grensverdediging van Salland. Maar het Oversticht besloeg een groter gebied: ook Coevorden, Twente, Drenthe en het Gorecht behoorden tot het wereldlijke territorium van de bisschop. Met name bisschop Frederik van Blankenheim was zich daar zeer van bewust. Hij droomde van een volledig in ere hersteld prinsbisdom en besloot in deze delen zijn territoriale macht weer op te eisen. Dat deed hij onder meer door een actieve kastelenpolitiek te bedrijven. In eerste instantie zorgde Frederik van Blankenheim ervoor dat hij de macht in het hele Oversticht terug verwierf waarbij hij kastelen inzette. Nadat dit was gelukt, probeerde hij vooral de grenzen van het Oversticht zeker te stellen en de dreiging van aan het Oversticht grenzende kastelen te neutraliseren door meer kastelen te (ver)bouwen of aan te kopen.

275 Rutgers 1970.
276 Laer ZR I nr. 227; Rutenberg ZR I nr. 311.

Figuur 3.8: In de tweede helft van de negentiende eeuw vervaardigde Charles Rochussen (1814-1894) een houtgravure van een historisch tafereel. De Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim (in ambt 1393-1423) krijgt op de betreffende afbeelding van de stad Kampen een zeehond en een teiltje met vis aangeboden.

Dat Frederik veel waarde hechtte aan het bezit van kastelen blijkt uit een in 1420 uitgevaardigde oorkonde. Daarin staat dat deze bisschop de vijf kapittels had getoond dat hij veel tijd en geld had besteed aan het verkrijgen en versterken van kasteel Everstein in het Nedersticht, aan Kuinre, aan de kostbare expedities tegen de Friezen in Stellingwerf, het verkrijgen en versterken van slot Neuenhaus en aan de kostbare timmeringen van alle andere Stichtse sloten. Hij had deze kosten nog niet voldaan, en dat terwijl er nog meer investeringen nodig waren om het Sticht te behouden. De kapittels zagen dit belang ook en gaven Frederik toestemming om allerlei goederen en rechten, behalve de Stichtse sloten, te verpanden voor een periode van tien jaar.[277]

In de daaropvolgende jaren breidde Frederiks opvolger, Rudolf van Diepholt, de bestaande structuur in het Oversticht zoals deze door Frederik was gecreëerd uit met meer grenskastelen. Rudolf van Diepholt wist met steun van de Sallandse steden en de ridderschap de kastelen Enschede en de Blankenborg nog aan het Sticht toe te voegen. In 1445 loste deze bisschop eindelijk de pandsom van Lage in, waardoor ook dit kasteel weer aan het Sticht kwam. Voor zover bekend bouwde Rudolf van Diepenholt geen nieuwe kastelen meer en liet hij geen kastelen van de adel meer belegeren. Dit laatste kan worden verklaard doordat de bisschop en de Sallandse hoofdsteden er succesvol op toezagen dat niemand anders behalve zij militair-functionele kastelen bouwden.

Kastelenpolitiek versus stedenpolitiek

Vergelijken we nu de door ons geschetste kastelenpolitiek met de toenmalige stedenpolitiek, zoals deze in het model van Van Engen en Rutte is beschreven (zie paragraaf 2.9), dan valt direct de sterke parallellie van beide op.[278] Van Engen en Rutte suggereren namelijk dat

277 Doornink 1874: 231.
278 Van Engen & Rutte 2007.

de stadsstichtingen van Rijssen, Goor, Ommen, Delden, Hardenberg, Steenwijk, Vollenhove en mogelijk ook Diepenheim vooral om strategische redenen hebben plaatsgevonden die pasten bij de machtspolitiek van de bisschop. Deze beweging vond plaats vanaf circa 1250. Op de kwestie hoe de bisschop vanuit deze verdedigbare nederzettingen strategisch steunpunten creëerde, gaan Van Engen en Rutte niet in.

Wij hebben niet als doel om alle kenmerken van voornoemde steden te bestuderen. Toch hebben we een duidelijk verschil waargenomen tussen de door Van Engen en Rutte genoemde bisschoppelijke strategische stadssteunpunten en de door ons beschreven bisschoppelijke kastelenpolitiek. Voor de burchten konden we aantonen dat deze zowel militaire, juridische, symbolische als economische steunpunten vormden van territoriaal gezag. Dit blijkt onder meer uit de aanwezigheid van speciale functies als burggraaf/kastelein en borgmannen of soldaten ter verdediging van bisschoppelijke kastelen. Van Engen en Rutte geven daarentegen niet aan hoe voornoemde Overstichtse steden precies werden ingezet in het bisschoppelijk beleid en gaan er vanzelfsprekend van uit dat de bisschop een strategische stedenpolitiek bedreef. Wij zijn van mening dat deze veronderstelling nadere onderbouwing nodig heeft.

Uit een op 15 februari 1397 uitgevaardigde oorkonde blijkt dat Frederik van Blankenheim energiek de aanleg van versterkingen rondom nederzettingen heeft gestimuleerd. Op 15 februari van dat jaar schonk hij namelijk aan de schepenen en burgers van Ootmarsum een perceel veldgrond als beloning voor het versterken van de stad.[279] In 1402 wilde Frederik alleen maar aan de inwoners van Ootmarsum de pacht van de accijns voor vijf jaar verlengen als de stad haar verdedigingswerken verbeterde.[280]

3.4 Niet-bisschoppelijke kastelenbouw

Inleiding

In de voorgaande paragraaf is het beleid geschetst dat de Utrechtse bisschoppen in de volle en late middeleeuwen ontwikkelden met betrekking tot de kastelenbouw binnen hun territorium. De bisschop was echter niet de enige die indertijd kastelen in het Oversticht bouwde, zoals we reeds hebben gezien in paragraaf 2.5. We konden deze andere (mogelijke) kastelenbouwers op basis van hun maatschappelijke status in vier groepen indelen, namelijk edelvrijen, ministerialen, partijen en de stad Deventer. De meeste van deze niet-bisschoppelijke huizen, op die van de edelvrijen na, kwamen tot stand na 1200, met een sterke toename in de periode 1300-1400. We zullen in de volgende paragrafen bespreken hoe deze niet-bisschoppelijke kastelenbouw zich verhield tot de ontwikkeling van de territoriale macht van de bisschop.

De eerste stamkastelen van edelvrijen en ministerialen

De weinige niet-bisschoppelijke burchten die we vóór 1225 waarnemen zijn de door edelvrijen gebouwde kastelen Buckhorst, Diepenheim-I en Diepenheim-II. Of Buckhorst een allodium was is niet zeker, maar voor beide kastelen Diepenheim is dit wel bekend.[281] De grond waarop de kastelen Diepenheim verrezen was vrij eigen goed. Dat er vóór 1225 nauwelijks anderen dan de bisschop kastelen bouwden, is niet zo verwonderlijk. Eerder hebben we reeds uiteengezet dat de bisschop van Utrecht tot ongeveer 1225 erin slaagde de bouw van niet-bisschoppelijke kastelen te controleren en het kasteelbouwregaal te handhaven. Immers, in het geval van Buckhorst probeerde hij te voorkomen dat de burcht een bedreiging voor het Oversticht zou vormen.[282] Vanaf 1200 verwoestte de bisschop de oudst bekende Overstichtse kastelen van edelen, namelijk die van Voorst-I, Voorst-II en Buckhorst.[283] De

279 OO I nr. 1417, zie aantekeningen aldaar.
280 OGD II nr. 1122.
281 UA BA nr. 78.
282 Schaap 1981: 235.
283 Van Rij 1989: 34-37.

belangrijkste functie van dergelijke burchten van edelvrije en later ook ministeriale families, die in de dertiende eeuw samenvloeiden in de stand van de ridderadel, was dat deze huizen stamkastelen (Duits = *Stamburgen*) vormden. De residentiële functie was prominent aanwezig en gericht op continuïteit, want ook de volgende generaties dienden immers te kunnen wonen op het kasteel.

Kastelen in partijstrijd en vetes

Het conflict in het noordelijke deel van het Oversticht (Groningen, Drenthe en Coevorden), dat in 1227 begon, vormde een keerpunt in de Overstichtse kasteelontwikkeling. De bisschop slaagde er niet in om overtuigend als territoriaal machthebber op te treden in de ontstane partijstrijd tussen de door hem gesteunde Groningse prefectenfamilie enerzijds en het Groningse koopliedengeslacht de Gelkingen en de burggravenfamilie van Coevorden anderzijds. Laatstgenoemde partij kon eveneens rekenen op steun van edelen en weerbare mannen uit Goor, Steinfurt, Dale en Drenthe. Beide partijen bouwden in dit conflict zonder bisschoppelijke toestemming kastelen met als doel elkaar en tevens de bisschop te bestrijden. De bouw van een kasteel bij Glimmen door de prefectenfamilie was zelfs de aanleiding tot een oorlog die resulteerde in de Slag bij Ane.[284] In de strijd bouwden de partijen overigens niet alleen nieuwe kastelen, maar lieten zij ook bestaande gebouwen versterken. Zo deelt de anonieme schrijver van de *Narracio* onder meer mee dat de Groningse Sint-Walburgskerk werd omgebouwd tot versterking.[285]

Uit de context van de twee belangrijkste kronieken uit de dertiende eeuw, de reeds aangehaalde *Narracio* en de kloosterkroniek van de abdij Bloemhof te Wittewierum blijkt dat de functie van dit soort partijkastelen anders was dan die van de stamkastelen. Voor zover bekend dienden ze namelijk niet als huis voor een adellijke familie, maar werden ze voor het moment opgetrokken en was hun functie vooral militair-strategisch. Het gaat naast Glimmen-I om de terreinen Mit- of Nutspete, Liewerdawinkel en mogelijk ook het kasteel in Eelde dat daar door de zonen van de schout werd gebouwd.[286] De Coevordense burcht Laar had waarschijnlijk ook een militaire functie, aangezien de bisschop deze liet slopen na overgave van de Coevordenaren.[287] In de veertiende eeuw kunnen we tot deze categorie de *munitio Threntonum*, de *Veste up der Were* en Hulsvoorde rekenen.

Dat we deze door partijen gebouwde versterkingen vooral in Drenthe en het Gorecht tegenkomen, kan worden verklaard doordat juist in dit gebied het bisschoppelijk gezag vanaf ongeveer 1225 tot 1395/1405 was verzwakt. We zien dit duidelijk terug in een in 1339 uitgevaardigde oorkonde, waarin de burggraaf van Coevorden, de schout van Eelde, de etten en het Land Drenthe enerzijds en de stad Groningen en het Gorecht anderzijds elkaar bescherming en ordehandhaving garandeerden.[288] Zo beloofde het stadsbestuur aan de Drentse partij veiligheid in de stad Groningen en in een deel van het Gorecht ter hoogte van de huidige Peizerweg, de verbinding tussen Groningen en Drenthe. Verder bepaalden de partijen dat zij veiligheid voor elkaar zouden waarborgen in het deel van het Gorecht dat was gelegen tussen de stad en het *munitio Threntonum* in het zuiden. Tegelijkertijd garandeerden zij deze veiligheid op de rivieren de Drentse Aa en de Hunze, het gebied dat daartussen lag, en het gebied dat ten westen van de Drentse Aa lag.[289] Deze ordehandhaving behoorde echter tot de taak van de bisschop. Die was kennelijk in 1339 dusdanig afwezig dat anderen zich genoodzaakt voelden om zijn taak over te nemen. Deze situatie duurde voort tot kort voor de verovering van Coevorden in 1395, toen de Drenten begonnen met de bouw van kasteel Hulsvoorde.[290] Aanwijzingen voor versterkingen die door partijen zijn gebouwd in het huidige Overijssel, zijn niet gevonden.

---

284 Van Rij 1989: 44-45.
285 Van Rij 1989: 44-45.
286 Zie 'Glimmen-I', 'Liewerdawinkel', 'Mit/Nutspete' en 'Waterburcht' in de catalogus.
287 Van Rij 1989: 63.
288 Van den Broek 2007: 51, 312. De uitleg van de oorkonde is gebaseerd op de uitleg zoals deze door Van den Broek is gegeven op 312.
289 Van den Broek 2007: 51, 312. De uitleg van de oorkonde is gebaseerd op de uitleg zoals deze door Van den Broek is gegeven op 312.
290 Ter Kuile 1975: nr. XLVII, p. 243.

Zoals we in 2.5 hebben waargenomen nam vooral in de veertiende eeuw de kastelenbouw door de adel sterk toe. De bisschop was in Salland en Twente soms betrokken bij deze kastelenbouw door het versterkingsrecht te verlenen, al dan niet in combinatie met het openhuisverdrag en de leenband. We zien deze verdragen vooral terug bij de meest succesvolle edelen. Deze edellieden probeerden een eigen, bij voorkeur hoge, heerlijkheid te creëren en streefden ernaar daaromheen een aaneengesloten goederenbezit te verkrijgen. Tot deze geslachten behoorden in de veertiende eeuw de heren van Almelo, Selwerd, Ruinen en Buckhorst. Zweder van Voorst probeerde rond 1360 tevens zijn eigen lage heerlijkheid bij bisschop Jan van Arkel af te dwingen, maar werd uiteindelijk uit zijn kasteel gezet voordat hij deze plannen tot uitvoering kon brengen.[291] Overigens is het voor kasteel Almelo maar zeer de vraag of dit niet van oorsprong een bisschoppelijk kasteel was, zoals hierboven is uiteengezet. Diepenheim was zeker een hoge heerlijkheid, maar hoorde tot 1331 nog niet tot het Sticht.[292]

Toch lukte het de bisschop niet de adel volledig aan zich te binden en voor interne orde te zorgen. Er zijn namelijk diverse aanwijzingen dat Overstichtse edelen onderling met elkaar overhoop lagen. De historicus Tromp heeft dit voor Drenthe in de veertiende eeuw onderzocht.[293] Er is dan geen sprake meer van een anti-bisschoppelijke en een bisschopsgezinde partij, maar van verschillende edelen die onderling in conflict zijn. Bisschop Jan van Diest probeerde zich in deze processen te mengen door de riddermatige geslachten Van Norg, Van Eelde, Van der Polle, Van Langel, Van Echten, Klencke en Van den Gore te beloven te helpen en bij te staan tegen: '…de Drenthen na onser macht, hur recht tieghen de Drenthen te vervolghen ende hure onrecht te verweren ende in onzen lande ende ute onzen lande te riden ende te comen , alst hem ghevoghet. Ende wert tsake , dat hem ons lands ende stede ghebrake, so woudwise bi ons selves live op ons huse ende slote onthouden ende enghen zoen buten dese lude ende buten huren rade mitten Drenthen te maken noch an te ghaen. Ende woudse oec yemant veronrechten , want si voer ons comen willen , so wilwise, bescermen ende houden voer alle deghene , die se veronrechten wilden...'[294] Andersom beloofden voornoemde Drentse edelen ook de bisschop bij te staan tegen de Drenten.[295] Over wie nu precies de vijandelijke Drenten waren maakt de opsteller van het charter geen melding, maar waarschijnlijk gaat het hier om andere riddermatige geslachten.[296]

Kastelen speelden vaak een rol bij deze conflicten, die zich overigens ook buiten de Stichtse grenzen konden uitstrekken. Dit blijkt onder andere uit een in 1378 uitgevaardigde oorkonde: 'Sweder van der Schulenborg en zijn vrouw Hadewighe van Almelo beloven dat zij de akten die Arend en Albert van Almelo geheten van Hulsenen, broers, hadden ten laste van Vrederick en Johan van der Eze, sprekende op de heerlijkheid Almelo, zullen overdragen aan Everd van Heker, heer tot Almelo, knape, en Beatrix, jonkvrouwe van Almelo, en dat zij genoemde Everd en diens vrouw op hun sloten Hemercampe en ter Molen zullen beschermen en helpen tegen de aanvallen van Vrederick van Zuelen en Henrick van Ampsem en dat hij zich in het veld onder de bannier van de heer van Almelo zal scharen en hem na aanmaning een hengst zal leveren.'[297] De kastelen Hemercamp en Schulenborg konden dus worden ingezet om de heer van Almelo te beschermen. Bisschop Floris van Wevelinkhoven stond deze conflicten toe, zo blijkt uit een in 1389 uitgevaardigde oorkonde waarin hij en de graaf van Bentheim beloofden elkaar geen schade te zullen doen. Uitgezonderd van deze overeenkomst waren echter de in het Oversticht gelegen huizen Almelo, Twickelo, het huis van Arend van den Grimberg en dat van Evert van Langen (Koohorst).[298]

291 UA BA nr. 443.
292 UA BA nr. 78.
293 Tromp 1985: 182-183.
294 OGD nr. 282.
295 OGD nr. 283.
296 Tromp 1985: 182-183 Tromp stelt dat de twisten in Drenthe in deze periode een patroon hebben van een vete waarin bondgenootschappen tussen de diverse riddermatige families wisselden.
297 RHA I nr. 91.
298 UA BA nr. 469.

De adel en de steden

Nog duidelijker komt de interne onrust in de veertiende eeuw naar voren in de strijd tussen de adel en de steden. Behalve kastelen waarvan de bisschop voor de bouw toestemming had verleend stonden in het Oversticht tal van kastelen waarvan geen verdrag met betrekking tot versterking is overgeleverd, maar die wel een dusdanige mate van verdedigbare versterking hadden dat zij door de steden Zwolle, Deventer, Kampen en Groningen als bedreigend werden beschouwd voor de veiligheid van hun handelsverkeer. In de Deventer kameraarsrekeningen vinden we verschillende kostenposten met betrekking tot belegeringen of aankoop van dergelijke adellijke kastelen, met als uiteindelijke doel afbraak. De eerste aantoonbare keer dat Deventer in actie kwam, was in 1344 toen het stadsleger het beleg sloeg voor het huis van Rudolf van Bevervoorde te Ypelo en dat omver haalde. Daarna volgden Sateslo (1361), Voorst (1362), Duur (1363), Hoenlo (1365), Wezenberg (1373), Ter Molen (1375/1376 en 1381), Blankenborg (1377), Eerde (1380), Laer (1380) en mogelijk Rutenberg (circa 1389).[299] Deventer werkte bij deze acties overigens in de meeste gevallen wel samen met de andere Sallandse hoofdsteden en veelal ook met de bisschop, hoewel de bisschop Jan van Virneborg zich afzijdig hield.[300]

Figuur 3.9: *De skyline van Deventer, vervaardigd door Claes Jansz. Visscher (II) in 1615.*

Uit diverse kostenposten in de kameraarsrekeningen blijkt dat Deventenaren er op toezagen dat edelen geen verdedigbare stamsloten lieten bouwen zoals Haersolte, Mastenbroek-Bertold, Mastenbroek-Ludiken, Lambert Rethering, Rutenberg, Koohorst, Twickel, Westenrode en Singraven.[301] Afgevaardigden van de drie Sallandse hoofdsteden reden dan samen naar het bouwsel in kwestie om de 'tymmeringhe' te bekijken.[302] Soms leidden dit soort acties tot een voortijdige stop van de bouw, zoals in het geval van Ludiken van Eerde die in de Mastenbroek was begonnen met de constructie van een gebouw dat de Sallandse hoofdsteden als dreigend ervaarden. De steden lastten zelfs in 1369 een speciale vergadering te Werven in om over de zaak te praten. Spoedig na dit overleg liet Ludiken weten dat hij vanwege Deventer had besloten zijn 'tijmmer' niet af te maken.[303] In het geval van de 'tymmeringhe' van Lambert Rethering gingen afgevaardigden van Deventer niet alleen ter plaatse polshoogte nemen, maar maakten zij ook de bedreigende bouwactiviteiten ongedaan: 'een deel van den scepenen ende raet ende mit eyn deel anderen luden do sie gheweest hadden ende hadden mit der ghemeynten Lambert Retherings gravene gheeffent.'[304] Hoe het met de andere 'tymmeringhen' Koohorst, Twickel, Westenrode, Singraven en die van Bertold van Haersolte in Haersolte en Mastenbroek is afgelopen, valt niet op te maken uit de rekeningen. Overigens zijn sommige van de belegerde kastelen, zoals Wezenberg en Ter Molen, ook eerst aan een inspectie onderworpen voordat zij werden belegerd.[305]

De strijd tussen de steden en de adel was echter al ouder, waarbij overigens wel moet worden opgemerkt dat leden van de adel ook aan de kant van de burgerij konden staan en zich tegen andere edelen keerden. In feite is de reeds aangehaalde partijstrijd tussen de

299 Zie in de catalogus 'Koohorst', 'Sateslo', 'Voorst', 'Duur', 'Hoenlo', 'Ter Molen', 'Eerde', 'Laer'.
300 Schneider 1994: 145-149.
301 Zie in de catalogus 'Haersolte', 'Koohorst', 'Kuinre-II', 'Lambert Rethering', 'Mastenbroek-Bertold', 'Mastenbroek-Ludiken', 'Wezenberg'en 'Singraven' en 'Westenrode'.
302 Schneider 1994: 145-146.
303 Van Doorninck 1889: 186-187.
304 De Hullu 1897: 55.
305 Zie 'Wezenberg'en 'Ter Molen'in de catalogus.

koopliedenfamilie de Gelkingen en de prefectenpartij het oudste voorbeeld van zo'n conflict. In 1295 is de tweede vermelding van een dergelijke strijd.[306] Zwolse burgers en enkele edelen belegerden toen kasteel Voorst. Ook kennen we uit de veertiende eeuw diverse bronnen waaruit blijkt dat Groninger burgers actief de kastelen rondom de stad probeerden te slopen door deze te belegeren of aan te kopen.[307] Helaas zijn er voor deze steden veel minder bronnen beschikbaar dan voor de stad Deventer. We mogen dus niet uitsluiten dat de strijd tussen burgers en de adel al langer gaande was en dat de steden nog meer kastelen hebben belegerd of aangekocht en ze vervolgens hebben geslecht.

Overigens bewoog de strijd tussen de steden en de adel zich niet altijd binnen de landsgrenzen. Zo beloofde bisschop Arnold van Horn aan de schepenen, raad en gemeente van Kampen in 1373 dat Elburg en Puttenstein zonder dralen zouden worden veroverd en verwoest.[308] In datzelfde jaar werd ook het huis van Simon van Solms genaamd Ootmars, gelegen ten zuidwesten van Deventer aan de Gelderse kant van de IJssel, door Deventenaren in brand gestoken.[309] Doornink heeft er voorts op gewezen dat de Gelderse kastelen Netelenhorst (1358 en 1360) en Duistervoorde (1374) tevens door Deventenaren werden belegerd.[310] Ook de stad Groningen belegerde kastelen buiten Overstichtse grenzen, want rond 1400 verwoestten Groninger burgers in de Ommelanden het huis van de familie Onsta.[311]

Daarbij hield de rol van de steden niet op, want vanaf ongeveer 1350 begonnen zij ook zelf verdedigingswerken in de vorm van landweren en versterkingen in de landweren buiten de stadsmuren te bouwen. Het voornaamste doel van deze verdedigingswerken was om de steden en het handelsverkeer te beschermen. We zijn, vanwege de kameraarsrekeningen, ten aanzien van deze fortificaties het best geïnformeerd over de stad Deventer.[312] De Deventenaren bouwden verschillende landweren en lieten in de passages door de landweren koertorens en grote fortificaties aanleggen. Het is goed mogelijk dat ook de andere Overstichtse hoofdsteden dit deden, maar van deze steden zijn minder historische bronnen bewaard gebleven dan voor de stad Deventer. Een Zwolse kameraar heeft in ieder geval vermeld dat Zwolse burgers de landweer bij de Slingeborg hebben gegraven.[313] Aangezien de Sallandse steden nauw samenwerkten met de bisschop zal de aanleg van de verdedigingswerken geen schending geweest zijn van het kasteelbouwregaal

Terreinen met onbekende bouwheer

Onder de door ons geïnventariseerde (mogelijke) kastelen bevinden zich sites waarvan de bouwheer en/of eigenaar onbekend zijn. Door gericht archeologisch onderzoek te doen naar dit soort terreinen is het mogelijk deze toch binnen de politieke context van het Oversticht te plaatsen. Een mooi voorbeeld daarvan is de Klinkenberg, een mottekasteel dat slechts kort is gebruikt en waarschijnlijk door geweld is verwoest. Aangezien archeologisch onderzoek nauwkeurige dateringen heeft opgeleverd over de bouw en gebruiksduur kunnen we de burcht plaatsen binnen de periode van de Drentse partijstrijd. Het zou dan, net zoals Mitspete/Nutspete en Glimmen-I een door een partij gebouwde versterking geweest kunnen zijn die was opgetrokken gedurende een conflictsituatie. De Klinkenberg lag vlakbij de doorgaande landroute die vanaf Coevorden in noordwestelijke richting langs de noordrand van het toen nog onontgonnen Hoogeveen voerde en van daaruit in de richting van Pesse, Havelte en Steenwijk.[314]

Langetermijnontwikkeling van niet-bisschoppelijke kastelenbouw

Op basis van de voorgaande paragrafen kunnen we concluderen dat er een duidelijk verband bestaat tussen de bouwheer, de toename van het aantal kastelen en de feitelijke machtspositie

306 OSU V nr. 2719.
307 Zie 'Cortinghuis', 'Vrydemahuis', 'Veste up der were'en 'Selwerd' in de catalogus.
308 GAK collectorium blz. 2.
309 De Hullu 1897: 85.
310 Doornink 1938: 256-258.
311 Van den Hombergh 2012: 37.
312 Zie Brokamp 2013 voor een uitvoerige reconstructie van de verdedigingswerken rondom Deventer.
313 Elte en Berkenvelder 1976: 51, 62.
314 Kaart van Drenthe Cornelis Pijnacker 1634.

van de bisschop als territoriaal machthebber. Tot ongeveer 1225 was de bisschop in staat zijn versterkingsrecht te handhaven en te voorkomen dat er in zijn wereldlijk territorium militair-functionele kastelen werden gebouwd die een mogelijke dreiging zouden kunnen vormen. Na 1225 verloor hij sterk aan macht en lukte het hem vooral in het noordelijk Oversticht niet goed toe te zien op de kastelenbouw door anderen omdat hij ook niet altijd meer in staat was de orde intern te handhaven. Daardoor kon het gebeuren dat bepaalde edelen tegen de bisschop, de stad Groningen en onderling hun vetes en partijstrijden uitvochten. Deze ontwikkeling resulteerde in het noordelijk Oversticht in de bouw van burchten met een militaire functie en de versterking van adellijke huizen zonder bisschoppelijke toestemming. Rond het midden van de veertiende eeuw kwamen partijen (het stadsbestuur van Groningen, de burggraaf van Coevorden, de landschappen van Drenthe en de Ommelanden) in en grenzend aan Coevorden, Drenthe en het Gorecht met elkaar overeen kastelenbouw te beperken om zo te voorkomen dat deze bouwwerken nog een rol zouden spelen in onderlinge partijstrijden.

Wat de ontwikkeling in het zuidelijk deel van het Oversticht betreft kunnen we concluderen dat de bisschop na 1225 zijn positie als territoriaal machthebber tot op zekere hoogte wel heeft kunnen handhaven met hulp van het versterkingsrecht, aangezien hij aan verschillende invloedrijke adellijke geslachten toestemming verleende om hun huizen te versterken. Toch bouwden edelen ook kastelen met functionele versterkingsarchitectuur waar de bisschop, voor zover bekend, geen toestemming voor had gegeven. Het waren vooral de Sallandse hoofdsteden die van de riddermatigen die deze kastelen hadden gebouwd hinder ondervonden en daarom deze bouwwerken belegerden en sloopten. Vanaf het episcopaat van Jan van Arkel traden steeds vaker de Sallandse steden en de bisschop gezamenlijk op tegen de illegale kastelenbouw. Na de succesvolle verwoestingen van verschillende 'roofridderkastelen' in de jaren zestig, zeventig en tachtig van de veertiende eeuw, zagen de bisschop en de steden er sterk op toe dat edelen geen of in beperkte mate militair-functionele fortificatiearchitectuur toepasten. Dit betekent dat de adellijke huizen na circa 1380 in Salland, Vollenhove en Twente, mits er geen afspraken met de eigenaren waren gemaakt, niet of in beperkte mate nog verdedigbaar waren. De partijen die nog wel toestemming hadden om naast de bisschop militair-functionele versterkingen te bouwen, waren de Sallandse steden zelf.

3.5 Synthese: Langetermijnontwikkeling van de middeleeuwse kastelen in het Oversticht

Inleiding

In hoofdstuk 2 en voorgaande paragrafen hebben we de belangrijkste kenmerken van de Overstichtse kastelen besproken, het landschap ten tijde van de burchten gereconstrueerd en het politieke, juridische en – vanwege bronnenschaarste in veel mindere mate onderzochte – economische krachtenveld geanalyseerd. In deze paragraaf combineren we de resultaten van deze drie onderdelen tot een samenhangend beeld van de langetermijnontwikkeling van de middeleeuwse kastelen in het Oversticht. Gewapend met deze kennis willen we dan vervolgens eerst de eerder door de castelloloog Janssen ontwikkelde modellen ten aanzien van bisschoppelijke kastelenpolitiek evalueren waarna we tot slot een eigen model presenteren en toelichten.

Reflectie op de ontwikkelingsmodellen van Janssen

Aan het begin van dit hoofdstuk is de aanname gedaan dat in de kasteelontwikkeling in een prinsdom-in-wording zich de positie weerspiegelt van de territoriaal machthebber in een bepaalde periode. Als kapstok om die ontwikkeling te begrijpen hebben we in paragraaf 2.2 de modellen van Janssen gepresenteerd over de ontwikkeling van bisschoppelijke kastelen en hun rol in de vorming van het Sticht.

In de eerste plaats kan de door Janssen onderscheiden fase 1 uit het model van 1977 worden uitgebreid. Janssen gaat ervan uit dat vóór de schenkingen van grafelijke rechten het *castellum* Utrecht de enige versterking was. De bisschop maakte echter, als reactie op de Vikinginvallen, gebruik van de multifunctionele versterking Deventer en misschien ook al Oldenzaal.[315] Deze versterkingen lagen overigens in een graafschap waarin een graaf en niet de bisschop de wereldlijke macht vertegenwoordigde: er is in deze fase nog geen sprake van een relatie tussen de bouw van versterkingen en territoriumvorming. Het is dan ook de vraag of de bisschop invloed had op de bouw. Aan de hand van de reconstructie van de vorming van het bisdom, zoals in paragraaf 3.2 is geschetst, is een nadere periodisering te maken betreffende de rol van deze versterkingen, namelijk fase 1a (circa 700-890/950), waarin het bisdom tot aan de Noormanneninvallen zich ontwikkelde als kerkprovincie, en een fase 1b, waarin de wederopbouw centraal stond en multifunctionele versterkingen de bisschop bescherming boden (circa 890/950-1100).

Tot zijn tweede fase van het model uit 1977 rekent Janssen IJsselmonde, de Schulenborg en mogelijk ook Lexmond. Deze burchten worden door hem gekenschetst als tijdelijke versterkingen die werden gebouwd als reactie op conflictsituaties. Hoewel hij in het model van 2014 geen aparte fase voor deze kastelen onderscheidde, heeft hij wel aangegeven dat ze afwijken van de andere jongere kastelen. De Hunenborg zou mogelijk ook tot deze categorie te rekenen zijn. Over de locatie stelt hij dat de groep werd gebouwd op strategische punten, zoals voorden en kruispunten van wegen.[316] Ons onderzoek in hoofdstuk 4 heeft echter uitgewezen dat de Hunenborg en de Schulenborg – die net als de Hunenborg ook een ringwalburcht bleek te zijn en geen motte – in een slecht toegankelijke wildernis lagen. Beide kastelen hebben minimaal honderd jaar bestaan, hoewel het niet zeker is dat ze ook continu in gebruik zijn geweest.[317] Verder hebben we aangetoond dat op de Schulenborg borgmannen waren belast met de verdediging van de burcht. De Hunenborg en de Schulenborg passen daarom niet binnen de door Janssen geschetste ontwikkeling als zijnde tijdelijke versterkingen op strategische locaties. Omdat deze kastelen wel onderdeel waren van de opbouw van de territoriale macht, maar qua ligging en mogelijk ook functie afwijken van de bisschoppelijke kastelen die vanaf ongeveer 1140 zijn gebouwd, willen we voorstellen om net als in het model van 2014 de Hunenborg en de Schulenborg toe te voegen aan de ontwikkeling van de territoriale macht. Binnen deze ontwikkeling kunnen dan een fase 2a en 2b worden onderscheiden. Fase 2a zou aanvangen omstreeks 1060/1075, omdat pas toen de bisschop begon met de opbouw van zijn territoriale macht.[318] Deze fase eindigde rond 1140, want rond deze tijd werd kasteel Coevorden gebouwd, dat wel lag op een strategische passage en niet in een slecht toegankelijke wildernis.

Een derde aanpassing die we willen voorstellen heeft betrekking op de fase van relatieve verzwakking van de bisschoppelijke macht. Janssen laat in beide modellen deze fase beginnen omstreeks 1200. In de eerste decennia na 1200 was echter in het Oversticht de wereldlijke heerschappij van de bisschop nog sterk verankerd. De anonymus van de *Narracio* schrijft zelfs dat juist in deze periode het bisdom welvarend was, er geen schulden waren en de inkomsten ruim binnenvloeiden.[319] Bovendien belemmerde bisschop Otto I de heer van Buckhorst in verdedigbare kastelenbouw en trad Otto II nog krachtig op tegen de Sallanders.[320] Het keerpunt was volgens deze schrijver de nederlaag bij de slag bij Ane in 1227. Daarom begon de periode van relatieve verzwakking van de bisschoppelijke macht in het Oversticht rond 1225 en niet rond 1200.[321]

Tot slot kunnen de vijfde fase uit het model van 1977 en de derde fase in het model van 2014 in twee delen worden opgesplitst. In het artikel *De Vijf van Frederik; bisschoppelijke*

315 Spitzers 1996: 94-96.
316 Janssen 2014: 227-229.
317 Zie hiervoor de catalogustekst.
318 Hoffmann 1990: 477.
319 Van Rij 1989: 34-35.
320 Van Rij 1989: 36-37.
321 We kiezen ervoor om steeds af te ronden en niet specifieke jaartallen te geven. Daarom kiezen we dus voor 1225 en niet voor 1227.

kastelen en landwerenpolitiek in het noordelijkste deel van het Oversticht blijkt dat een aantal kastelen door Janssen niet is meegenomen in het model.[322] Deze kastelen behoren weliswaar chronologisch gezien tot de vijfde fase van het model van Janssen, maar ze vertegenwoordigen een andere ontwikkeling. In het Nedersticht en het zuidelijke deel van het Oversticht was namelijk sinds het episcopaat van Jan van Arkel sprake van een samenwerkingsverband tussen de bisschop en de steden Utrecht, Amersfoort, Zwolle, Deventer en Kampen. Deze partijen bouwden samen kastelen en landweren ter verdediging van het Sticht en pasten kastelenpolitiek toe om de macht van de adel te beperken. De bisschop en de steden zetten de burchten actief in voor het bestuur, administratie, rechtspraak, bescherming en economie.

In het noordelijke deel van het Oversticht was de situatie anders. Op Coevorden zwaaide immers de burggraaf van Coevorden tot 1395 de scepter en de Drenten en de Groningers garandeerden zelf hun veiligheid zonder bisschoppelijke inmenging. Bovendien had de stad Groningen de kastelenbouw en de macht van de adel al in haar omgeving weten te beperken. De stad stond niet te springen om de bisschop te huldigen als territoriaal machthebber, hetgeen in 1400 resulteerde in oorlog tussen Groningen en de rest van het Sticht. Het gevolg was dat nu de bisschop en de vijf Stichtse hoofdsteden kastelen en een landweer bouwden tegen deze zesde Stichtse hoofdstad. Onze suggestie is dan ook om deze fase te splitsen in een deel dat betrekking heeft op het Nedersticht en het zuidelijke deel van het Oversticht (vanaf circa 1350) en een deel dat betrekking heeft op het noordelijke deel van het Oversticht (van circa 1400).[323] Janssen heeft overigens het chronologische verschil ook al aangegeven, maar niet in zijn model verwerkt.[324] De aanpassingen van het model van Janssen zien er met de bovengenoemde kanttekening als volgt uit voor het Oversticht:

- *Fase 1 (circa 700-1060): ontwikkeling bisdom Utrecht*
  - 1a: (circa 700-890/950): ontwikkeling bisdom
  - 1b (circa 890/950-1060): wederopbouw bisdom
- *Fase 2 (circa 1060/1075-1225): opbouw territoriale macht, ontwikkeling van het Sticht Utrecht*
  - 2a: (circa 1060/1075-1140): veiligstellen van de grafelijke rechten in de verkregen graafschappen.
  - 2b: (circa 1140-1225): opbouw territoriale macht in een deel van de verkregen graafschappen (de bisschop heeft niet in alle graafschappen zijn rechten kunnen omzetten in territoriale macht)
- *Fase 3 (circa 1225-1350): relatieve verzwakking bisschoppelijke macht*
- *Fase 4a (circa 1350-1450): consolidatie van territoriale macht en voltooiing van het territoriaal gezag*
  - 4a: (circa 1350-1400): consolidatie van de territoriale macht in Salland en Vollenhove en Twente
  - 4b: (circa 1400-1450): consolidatie van de territoriale macht in Drenthe en het Gorecht.

Kasteelontwikkeling in relatie tot de ontwikkeling van bisschoppelijke territoriale macht

Deze aanpassingen van het model van Janssen hebben betrekking op de bisschoppelijke kastelen en de positie van de bisschop als territoriaal machthebber in het Sticht. We bespraken hierboven echter niet alleen de bisschoppelijke kastelen maar ook de andere facetten van het versterkingsrecht, het leenverband, het open-huisverdrag, het pandschap evenals uitingen van het versterkingsregaal door anderen dan de bisschop op Overstichts grondgebied. Bovendien hebben we van al deze kastelen naast hun historische ontwikkeling nog veel gegevens verzameld met betrekking tot hun morfologie en landschappelijke ligging. Hoe verhouden al deze ontwikkelingen zich tot het voornoemde aangepaste model van Janssen?

322 Spiekhout 2016b.
323 Spiekhout 2016b: 43.
324 Janssen 2014: 232-237.

Tabel 3.2: Langetermijnontwikkeling van middeleeuwse kastelen in het Oversticht aan de hand van zes onderscheidende kenmerken: 1. Bouwperiode en hoofdkenmerk; 2. Bouwheer; 3. Kasteelvorm; 4. Landschappelijke ligging; 5. Functie en exploitatievorm; 6. Bouwkundige kenmerken.

1. Periode en classificatie	2. Bouwheer	3. Kasteelvorm hoofdburcht	4. Landschappelijke ligging op territoriaal niveau	5. Functie(s) en exploitatievorm	6. Bouwkundige kenmerken
circa 890-circa 1100 Multifunctionele versterkingen	Communaal? Bisschop?	Grote ringwallen om nederzetting	Knooppunt van handelsroutes over land en water	• Bescherming tegen Vikingaanvallen • Religieuze functie • Bescherming handel	Ringwal met gracht om nederzetting
circa <1100–1225 Stamburchten edelvrijen	Edelvrijen en misschien koning	Ringwalburcht Toren	Ligging in de nabijheid van infrastructuur en patrimoniaal bezit	• Stamkasteel voor edelvrijen • Machtsbasis voor beheer goederen en rechten • Bescherming door borgmannen • Basis voor latere heerlijkheid	Ringwal Toren Mogelijk al gebruik meervoudige omwalling en omgrachting Vermoedelijk gebouwd van natuursteen of hout
circa 1060/1075-<1150 Bisschoppelijke wilderniskastelen	Bisschop	Ringwalburcht	Achteraf ligging in slecht toegankelijke wildernis	• Militair • Erfelijke leenband borgmannen	Ringwalburcht, bestaande uit hoofd- en voorburcht met representatief gebouw van tufsteen en zandsteen op het hoofdburchtterrein evenals houtbouw
circa 1140-1320 Tweede generatie bisschoppelijke kastelen	Bisschop	Motte, ringmuur, toren, ringwalburcht?	Ligging in laaggelegen gebied bij knooppunten van wegen of waterwegen van territoriaal belang of bij Stichtse grenzen	• Bescherming tegen usurpatie opkomende rivaliserende machten • Militaire steunpunten • Politietaak voor interne orde • Erfelijke leenband beheer kasteel: burggraaf en borgmannen • Soms: koppeling burggraafschap met jurisdictie over landsdeel • Soms: economisch-administratief inningspunt goederen en tolgeld • Soms: residentieel gedeelte bisschop	Tweedeling hoofd- en voorburcht Motte, ringmuur, toren, en mogelijk ringwalburcht op het hoofdburchtterrein Meervoudige omwalling en omgrachting Kapel

1. Periode en classificatie	2. Bouwheer	3. Kasteelvorm hoofdburcht	4. Landschappelijke ligging op territoriaal niveau	5. Functie(s) en exploitatievorm	6. Bouwkundige kenmerken
circa 1200>-1380 Kastelen leenmannen	Leenmannen (ministerialen)	Ringmuur, toren, zaalbouw	Ligging temidden van eigen goederenbezit en vaak vernoeming naar belangrijkste bezit waarop kasteel is gebouwd Soms: belangrijkste bezit wordt vernoemd naar familienaam Ligging zowel in laag gebied als op de grens van hoog naar laag of hoog. Ook verplaatsing naar hoog gebied kan voorkomen op last van de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden (bijv. Laar).	• Stamslot • Machtsbasis van goederenbezit • Bescherming varieert: reactie op kleinschalig geweld zoals vetemaatschappij tot verdediging bieden tegen een belegering • Militair-functionele architectuur na 1380/1400 verboden; verdedigingsarchitectuur niet of in beperkte mate toegestaan • Streven naar clustering goederen en rechten rondom kasteel=> voorbode landgoederen in de nieuwe tijd • Soms: centrum van hoge- of lage heerlijkheid (in-wording) • Overgang in zestiende eeuw: deelname landsdag ontleend aan bezit adellijk 'betimmerde' residentie	Tweedeling hoofd en voorburcht, soms meerdere voorburchten, waargenomen gebouwen op de hoofdburcht zijn een ringmuur, torens en mogelijk zaalbouw Meervoudige wallen- en grachtenstelsel, voorburchten, de vorm van de hoofdburcht en de dikte van het muurwerk werden als militair functioneel beschouwd, evenals een lage ligging in het landschap Zowel houtbouw als baksteenbouw aangetoond
circa 1200-1300 Versterkingen van partijen	Partijen	?	?	• Reactie op conflicten en vetes • Militair steunpunt voor betreffende partij • Bestemd voor soldaten, geen woonfunctie adellijke familie	Waarschijnlijk tijdelijke versterkingen van hout en aarde

1. Periode en classificatie	2. Bouwheer	3. Kasteelvorm hoofdburcht	4. Landschappelijke ligging op territoriaal niveau	5. Functie(s) en exploitatievorm	6. Bouwkundige kenmerken
circa 1350-1450 Bisschoppelijke ambtskastelen	Bisschop	Vierkant of rechthoekig, toren	Ligging bij grenzen van het Oversticht; in de nabijheid van infrastructuur vaak op knooppunten	• Bisschoppelijke hoofdkastelen voor organisatie landsdelen=> militaire, juridische, administratieve en economische steunpunten laatmiddeleeuwse territoriale ambtsstaat • Aangekochte/veroverde kastelen om dreiging rivaliserende dynasten te neutraliseren en grensverdediging uit te breiden, • Bewaken van handelsroutes, grenzen te verdedigen en tol te heffen	Tweedeling hoofd- en voorburcht, de hoofdburcht is vierkant of rechthoekig of bestaat uit een toren Grachtenstelsel zowel rond als vierkant of rechthoekig. Kastelen met een meervoudig wallen -en grachtenstelsel met meer dan twee wallen en grachten worden na 1380 alleen maar door de bisschop gebouwd Vaak in combinatie met landweren
circa 1350-1400 Tijdelijke bisschoppelijke kastelen	Bisschop	?	Ligging bepaald door te belegeren tegenpartij	• Militair-functioneel • Tijdelijk: na conflict geen functie meer • Misschien al eerder, Hardenberg I en Stellingwerf: lastig aan te tonen in hoeverre deze kastelen als tijdelijk waren bedoeld • Kastelen gebouwd in oorlogsvoering om handelsroutes te blokkeren	Meervoudige wallen- en grachtenstelsels? Kan in combinatie met landweer
circa 1350-1450 Versterkingen gebouwd door steden	Deventer en Zwolle	Driehoekige muur, ronde toren en ringmuur	Ligging bepaald door landweer; passages in de landweer worden bewaakt door een verdedigingswerk	• Militair-functioneel; het bewaken en controleren van grenzen en (water) wegen • Onderdeel landweer • Permanente functie • Soms: gebruikt als vergaderplaats	Toren, driehoekige ringmuur

Om deze vraag te beantwoorden hebben we, los van het model van Janssen, op basis van de opgestelde catalogus van kastelen van het Oversticht allereerst een matrixtabel gemaakt waarin we de langetermijnontwikkeling van deze kastelen schetsen aan de hand van samenhangen tussen de volgende zes variabelen: 1. hun bouwperiode; 2. hun bouwheren; 3. hun kasteelvormen; 4. hun landschappelijke ligging binnen het territorium van het Oversticht; 5. hun functies en exploitatievormen; 6. hun bouwkundige kenmerken (tabel 3.2). Vervolgens bespreken we aan de hand van het aangepaste faseringsmodel van Janssen de mogelijke relatie tussen deze waargenomen ontwikkelingen en de ontwikkeling van bisschoppelijke territoriale macht.

Fase 1a en 1b (circa 700-890/950) - ontwikkeling bisdom Utrecht
In de eerste fase van de ontwikkeling van het kerkelijk bisdom (circa 700 - circa 890/950) kwamen er nog geen versterkingen voor in het latere Oversticht. Pas in fase 1b (circa 890/950 - 1060) van de wederopbouw van het bisdom werden in het latere Oversticht multifunctionele versterkingen gebouwd. Het betrof hier de tweede bisschopsstad Deventer en mogelijk ook Oldenzaal. Deze versterkingen staan echter los van de bisschoppelijke territoriumontwikkeling, aangezien de bisschop in deze periode nog geen wereldlijke macht uitoefende. Daarnaast liet de bisschop binnen de versterkte nederzettingen Utrecht, Deventer en mogelijk Zutphen paleizen bouwen. Te Utrecht waren dat een residentie voor de koning (Lofen) en een paleis voor hemzelf, te Deventer een bisschoppelijke residentie en te Zutphen mogelijk één voor de koning.

Fase 2a (circa 1060/1075-1140) - veilig stellen van de verkregen graafschappen
Tussen circa 1060/1075 en 1140 zijn de eerste kastelen in het latere Oversticht gebouwd. In deze fase waren de grenzen van het Oversticht nog onduidelijk. Niet alleen was er sprake van grenszones, maar ook moest de bisschop nog daadwerkelijk zijn verkregen macht effectueren. In een deel van de gevallen lukte dat, maar in de graafschappen Teisterbant, Zutphen, het gebied ten westen van het Vlie en Rijnland, de Veluwe, Oostergo, Westergo en Staveren slaagde hij daar uiteindelijk niet in. De meeste van deze graafschappen waren namelijk door de bisschop in leen uitgegeven aan autonome seculiere graafschapsdynastieën. Zij bezaten vaak meerdere graafschappen waar zij probeerden hun rechten om te zetten in territoriale macht voor zichzelf ten koste van het Sticht. Dat de bisschop zijn gezag in de Friese graafschappen verloor, kan worden verklaard door een gebrek aan bisschoppelijke goederen aldaar om een goede grafelijke infrastructuur op te zetten. Daarnaast deelde de bisschop vanaf het in 1165 door de koning uitgevaardigde condominium zijn grafelijke macht met de graaf van Holland.

De bisschop van Utrecht bouwde in het latere Oversticht, mogelijk met koninklijke inmenging, als eerste aantoonbaar kastelen, namelijk ringwalburchten gelegen in een moeilijk toegankelijke moerassige wildernis, dat tot het foreest behoorde. Het ging om de Schulenborg en het vermoedelijke bisschoppelijk kasteel de Hunenborg (zie ook hoofdstuk 4 van dit proefschrift). Deze kastelen waren beide gelegen in het graafschap Twente. Hiervan weten we niet precies wanneer het aan de bisschop is geschonken en of anderen claims op dit graafschap legden. Zoals in hoofdstuk 4 nader wordt besproken zou de bouw van deze twee kastelen te maken kunnen hebben met de strijd om de grafelijke rechten. Aangezien het graafschap Twente niet het enige twistgebied was, kan deze aanname ook betekenen dat de bisschop meer burchten heeft gebouwd in gebieden die later verloren zijn gegaan aan andere territoriale dynasten. De burcht IJsselmonde, dat later in Hollands gebied kwam te liggen, is daar een goed voorbeeld van.

In de door de bisschop verkregen graafschappen lagen, naast de reeds bestaande burcht van Zutphen en de multifunctionele versterkingen Deventer en Oldenzaal, geen andere versterkingen. Wel is Diepenheim-I in de elfde of begin twaalfde eeuw op een patrimonium gebouwd dat vermoedelijk toen nog tot het graafschap Twente behoorde, hoewel dit gebied later als hoge heerlijkheid functioneerde.[325]

325 Zie betreffende Diepenheim uitvoerig hoofdstuk 5.

Fase 2b (circa 1140-1225) - opbouw territoriale macht in een deel van de verkregen graafschappen

De bisschoppelijke kastelen van de tweede generatie lagen, in tegenstelling tot die uit fase 2a, op knooppunten in het landschap van territoriaal belang. Dit zijn locaties waar de reiziger, als gevolg van de beperkte toegankelijkheid van het landschap, langs moest om de reis voort te zetten zonder dat er in de directe omgeving alternatieve routes aanwezig waren. Bij deze tweede groep van vroege bisschoppelijke kastelen was de ligging bij infrastructuur juist wel van belang. De kastelen Vollenhove en Kuinre lagen bij de monding van rivieren die toegang gaven tot een ruim achterland. Coevorden lag op de enige plek waar men vanuit Salland over land naar Drenthe kon reizen. Goor lag ook op zo'n knooppunt, want vlakbij het kasteel kon het natte moeras rondom de stuwwal worden doorkruist. De stad Groningen, die in deze tijd ook als een burcht functioneerde aangezien er een burggraaf was aangesteld, lag eveneens op een dergelijke locatie.

De bisschop had tot 1225 weinig concurrentie van andere kastelenbouwers, namelijk de edelvrije families Van Buckhorst, Van Diepenheim, Van Dale-Diepenheim en de ministeriale families Van Coevorden en Van Voorst. Of de Van Buckhorsten en de Van Diepenheims zelf hun kasteel hebben gebouwd, of dat zij dit van de koning hebben gekregen, is onduidelijk. De familie Van Dale-Diepenheim heeft opdracht gegeven voor de bouw van Diepenheim-II. Waarschijnlijk hoorde het gebied rondom Diepenheim destijds niet tot het territorium van de bisschop, want er zijn geen sporen in historische bronnen te vinden dat hij daar toen als territoriaal heer optrad. Tot de kastelen van ministerialen kunnen we kasteel Laar rekenen, dat in bezit was van de Van Coevordens.[326] De twee kastelen Voorst van de gelijknamige familie behoren ook tot deze categorie. Of de adellijke residentie te Ansen van de Van Coevordens in deze periode ook al een kasteel was, is onduidelijk. In het grensgebied met de Groningse Ommelanden verrees rond 1200 het kasteel Zernike op initiatief van een onbekende bouwheer.

Over de verschijningsvorm van deze niet-bisschoppelijke kastelen bestaat veel onduidelijkheid. Alleen het kasteel Zernike, dat lag in het getijdenlandschap, is grotendeels opgegraven. Het bestond uit een bakstenen gebouw, mogelijk een toren, met daaromheen een complex stelstel van aan elkaar grenzende grachtenstelsels met meer bouwfasen uit de dertiende eeuw. Archeologen konden voor kasteel Diepenheim-II vaststellen dat dit een ringwalburcht was. Vollenhove zou mogelijk ook van oorsprong een soortgelijke aanleg hebben gekend. Uit historische bronnen is bekend dat kasteel Buckhorst in deze fase een toren had. Omstreeks 1225 bepaalde de bisschop dat de muren van deze burcht niet te dik mochten zijn.

De motieven achter de locatiekeuze van deze kastelen van edelen waren waarschijnlijk anders dan die van de bisschop. Zowel de edelvrijen als ministerialen lieten de kastelen in eerste instantie bouwen op hun eigen goederenbezit ter representatie van hun afkomst. Bij voorkeur bouwden deze kasteelheren hun burcht op nattere grond binnen dit bezit in de buurt van een weg of waterweg en niet in een ontoegankelijk gebied zoals de bisschoppelijke kastelen uit fase 2a.

Fase 3 (circa 1225 – 1350) - relatieve verzwakking van de bisschoppelijke macht

De verzwakking van de toenmalige bisschoppelijke macht wordt deels gereflecteerd in de kasteelontwikkeling van bisschoppelijke kastelen in deze periode. Zo waren de bouw van het kasteel Hardenberg als tegenwicht voor het uit bisschoppelijke handen geraakte kasteel Coevorden, de herbouw van kasteel Goor en de plannen voor de bouw van een bisschoppelijk kasteel in Stellingwerf indirect tekenen van zwakte. Immers, deze kastelen waren bedoeld als bisschoppelijk steunpunt om ter plaatse de wereldlijke macht terug te winnen. Het verlies van kasteel Bentheim was uiteraard ook een uiting van de verzwakte positie van de Utrechtse bisschop.

Wat de ligging, functie en exploitatie aangaat, zette de bisschop de trend uit de tweede fase voort. Ruimtelijk gezien kwam de nadruk wel te liggen op grenssteunpunten. Het

326 Zie Laar in de catalogus. De burcht wordt in 1228 gesloopt maar is mogelijk al ouder.

vermoedelijke nieuwe kasteel Lage was zo'n grenssteunpunt van de bisschop. Daarnaast functioneerden vooral de kastelen Goor, Kuinre, Coevorden en Vollenhove als bisschoppelijke grenskastelen. Nog steeds gebruikte de bisschop het leenstelsel om leenmannen aan zich te binden, wat juist de verzwakking van de bisschoppelijke macht en vervreemding van bisschoppelijke kastelen in de hand werkte. Vooral de burggraven van Coevorden, Kuinre en Goor streefden hun eigen belangen na op de kastelen van hun heer. De heren van Kuinre hebben in de dertiende en veertiende eeuw hun trouw zelfs verschillende malen gewisseld tussen de graaf van Holland en de bisschop. Rond 1300 was de heer van Kuinre leenman van zowel de bisschop als de Hollandse graaf. Een soortgelijke situatie zien we ook in Almelo, waar bisschop Gwijde nog in 1314 optrad als leenheer van het kasteel terwijl het in 1318 door de heer van Almelo aan de zoon van de graaf van Gelre in leen werd opgedragen. Deze ontwikkeling had grote gevolgen voor het noordelijk Oversticht, waarmee Coevorden, Drenthe, Stellingwerf en het Gorecht worden bedoeld. Het lukte de bisschop hier niet goed meer om als territoriaal machthebber op te treden. Daardoor kon Groningen zich tot een onafhankelijke stad ontwikkelen en splitste een deel van de Stellingwerf zich af. In zowel Drenthe als Groningen waren vetes en Coevorden werd tijdelijk het centrum van de gelijknamige heerlijkheid van de burggravendynastie.

Over het uiterlijk van de bisschoppelijke kastelen in deze fase zijn weinig bronnen voorhanden. In Kuinre werd de motte afgetopt, waarna er vervolgens op het woonplatform een ringmuur verrees. Het geheel werd omringd door een meervoudig wallen- en grachtenstelsel. Waarschijnlijk had ook Vollenhove naast een toren zo'n ringmuur, maar dit kasteel kan van oorsprong eveneens een ringwalburcht zijn geweest. Te Lage en te Goor bestond de kern uit een toren.

De verzwakking van het bisschoppelijk gezag weerspiegelt zich in deze fase in de totstandkoming van kastelen van zelfstandig opererende vazallen. Niet alleen bouwden ministerialen hun eigen stamsloten als uiting van hun adellijke status op hun voornaamste bezit, maar ook bouwden partijen – dit konden zowel adellijke facties zijn als een combinatie van adel en kooplieden – diverse versterkingen in conflictsituaties. Gaandeweg de veertiende eeuw wisten verschillende edelen zich zowel op basis van hun kasteel (zowel bisschoppelijk als niet-bisschoppelijk), invloed en mogelijk ook grondbezit te onderscheiden van anderen. Belangrijk in dit opzicht waren de families Van Coevorden, Van Kuinre, Van Ruinen, Van Buckhorst, Van Almelo, Van Voorst, Van Rechteren, Van Heeckeren, Van Dale-Diepenheim en Van Rutenberg. Alleen de families Van Ruinen, Van Buckhorst, Van Dale-Diepenheim, Van Almelo, Van Kuinre en Van Coevorden zijn er in deze periode tijdelijk in geslaagd een heerlijkheid te creëren rondom hun goederen; de familie Van Voorst probeerde dit tevergeefs.

Gedurende de episcopaten van Frederik van Sierck en Jan van Diest is voor het eerst een reactie waarneembaar op deze ontwikkeling. Deze bisschoppen probeerden niet de bouw van de adellijke stamkastelen tegen te gaan, maar de mogelijke dreiging te neutraliseren en bij voorkeur de kasteelheren aan zich te binden. Daarvoor gebruikten deze bisschoppen zowel de leenband, het versterkingsrecht als het open-huisverdrag. Met het open-huisverdrag had de bisschop tevens de beschikking over een kasteel zonder de onderhoudskosten daarvan te betalen. Ideaal dus voor een prinsbisdom dat moeite had genoeg financiën te verwerven. Dit geldprobleem was de reden dat Overstichtse bisschoppelijke kastelen ten tijde van Jan van Diest uit handen van de bisschop raakten omdat hij niet meer genoeg geld bij elkaar kon krijgen om het pand in te lossen.

Van diverse stamkastelen is bekend hoe ze eruit hebben gezien. Zo had kasteel Voorst een hoofdburcht en een voorburcht, die beide werden omringd door een muur. Verder zou er ten minste nog één andere voorburcht aanwezig zijn geweest. Het geheel werd omgeven door een stelsel van meervoudige wallen en grachten. Zulke stelsels zijn voor deze periode ook bekend voor de Waterburcht, het Huis te Eerde en Selwerd. Ook is één motte bekend, namelijk de Klinkenberg. Deze motte is bij de gebruiker slechts kortstondig in gebruik geweest, wat doet vermoeden dat deze in een conflictsituatie is gebouwd. Wellicht zijn de Drentse mottes Borgbarchien en Wittelte in deze periode verrezen, maar daarvan is geen datering bekend. De

andere militair-functionele versterkingen zoals Nutspete en Lenerdawinkel zijn tot op heden niet teruggevonden. Waarschijnlijk zijn deze met hout en aarde gebouwd en kortstondig in gebruik geweest, waardoor ze lastig te traceren zijn. Voornoemde niet-bisschoppelijke kastelen werden net als de meeste bisschoppelijke kastelen op natte grond gebouwd.

Fase 4a (circa 1350-1400) - consolidatie van de territoriale macht in Salland, Vollenhove en in mindere mate Twente

Sinds het aantreden van Jan van Arkel kwam er een samenwerking tussen de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden op gang, hoewel onder het episcopaat van Jan van Virneborg een verzanding van deze samenwerking optrad. Gezamenlijk probeerden zij in eerste instantie in Salland de macht van de adel te beperken en vervolgens er hun eigen macht te consolideren. Zo verwoestten de bisschop en de Sallandse hoofdsteden diverse burchten van edelen. In deze periode liet de bisschop tevens verdragen uitvaardigen waarin hij kastelenbouw verbood of de mate van verdediging beperkte. Deze maatregelen zijn het gevolg van een toename van – vermoedelijk illegale – kastelenbouw in de veertiende eeuw. Behalve de hoge adel bouwden ook steeds vaker leden van de lage adel kastelen, die door de steden als bedreigend werden ervaren voor de handel en orde. Deze kasteelheren overvielen met enige regelmaat kooplieden. Overigens strekten deze maatregelen zich uit tot buiten de grenzen van het Sticht, want ook kastelen die in andere territoria (vooral in de grenszones) voor overlast zorgden werden door de bisschop en de steden belegerd en verwoest

De bisschop was niet altijd betrokken bij het neerhalen van kastelen. Er zijn ook voorbeelden bekend waar Deventer of alle drie Sallandse hoofdsteden zonder de bisschop adellijke huizen in Salland of in Gelre belegerden. Hoewel in 1352 de bisschop voor een periode van drie jaar met de Sallandse steden afsprak om illegale kastelenbouw in Salland tegen te gaan en ook ervoor te zorgen dat niemand een bestaand huis versterkte, zetten de Sallandse steden deze afspraak ook na het verlopen van dit verdrag voort. Deventer was zelfs al eerder in Twente in 1344 bezig om bedreigende huizen van edelen te belegeren en te slopen. Vooral na het aantreden van Jan van Virneborg, een bisschop die niet het bondgenootschap met de steden voortzette, belegerden de steden zonder bisschoppelijke bemoeienis kastelen.

We kunnen nu op basis van zowel oorkonden, landschappelijke gegevens als archeologische gegevens inzicht krijgen in wat de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden in deze fase als bedreigende architectuur beschouwden. Twee belegerde kastelen, Voorst en Eerde, waren voorzien van een stelsel met meervoudige wallen en grachten. Van het kasteel Laar, dat na Eerde op de agenda stond om door voornoemde partijen te worden verwoest, is een zoenverdrag bekend uit 1384. Daarin bepaalden de bisschop en de Sallandse hoofdsteden onder andere dat het woonhuis genaamd de hofstede ten Lare met de voorburcht en vestingwerken moest worden geslecht. De bewoners en hun erfgenamen mochten geen vesting meer op dezelfde oever van de Vecht bouwen als waar het kasteel stond. Ze mochten echter wel aan de andere zijde van de Vecht op het hoge land een nieuw huis bouwen onder de voorwaarde dat dit huis geen grachten kreeg en alleen mocht worden gebouwd met toestemming van de bisschop, jonkheer Reynold van Coevorden en de drie Sallandse hoofdsteden.[327] Een moeilijk te naderen lage ligging en grachten werden dus als dreigend gezien.

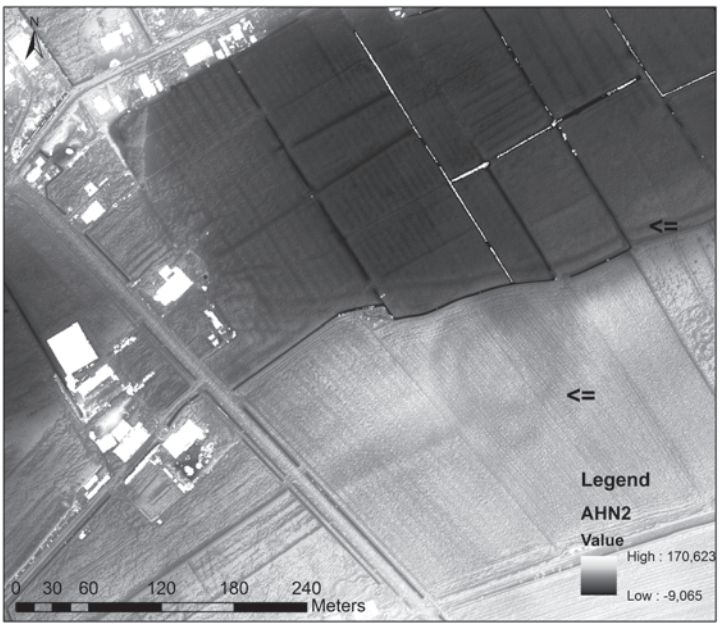
Voor kasteel Rutenberg is in 1389 een soortgelijk verdrag uitgevaardigd.[328] Het mocht niet worden versterkt met grachten, bolwerken en voorburchten, tenzij met eenstemmige toestemming van de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden. Zij stonden wel toe dat de kasteelheer, Hake van den Rutenberg, de op dat moment uitgevoerde verbouwing voltooide met zolders, deuren en vensters. Hake mocht ook de stenen van het oude huis uit de gracht halen waarna hij de oude gracht kon ruimen en zuiveren. De bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden verboden hem om nieuwe grachten aan te leggen.[329]

327 ZR I nr. 227.
328 ZR I nr. 311.
329 ZR I nr. 311.

In 1391 waren de bisschop en de steden nauw betrokken bij de ontwerpplannen van kasteel Buckhorst. Johan van Buckhorst had namelijk in een oorkonde beloofd dat hij en zijn nakomelingen het huis Buckhorst, dat Johan aan het bouwen was en waarvan de vorm was toegestaan, niet zou versterken zonder toestemming van voornoemde partijen.[330]

We kunnen op basis van deze gegevens concluderen dat niet alleen de hoofdburcht zelf, maar ook de omringende versterkingen door de bisschop en de Sallandse hoofdsteden als bedreigend werden beschouwd, evenals een lage en natte ligging. Wat precies de voorburchten en bolwerken inhielden, valt niet met zekerheid te zeggen door gebrek aan archeologische gegevens, maar over de grachten kunnen we op grond van archeologische gegevens wel een verklaring geven. Het gaat hier om stelsels met meervoudige grachten en wallen. Immers, de verwoeste kastelen Voorst en Eerde hadden zo'n stelsel en in de oorkonde van kasteel Rutenberg wordt gedoeld op de aanleg van meer dan één gracht rondom de reeds bestaande gracht. Betreffende de vermelding over de lage ligging zouden we voorzichtig kunnen stellen dat alle geïnventariseerde mogelijke kastelen, die gelegen waren in een laagte, beekdal of direct langs een rivier, daar om (meer) militair-functionele redenen zijn aangelegd. Deze observatie maakt het nog waarschijnlijker dat zij onder onze werkdefinitie van kasteel vallen. Deze veronderstelling zou in de toekomst archeologisch moeten worden getest.

Uit de Deventer kameraarsrekeningen blijkt ook dat onder militair-functioneel kastelenbouw de gracht(en) moeten worden verstaan, aangezien Deventenaren in het geval van de 'tymmeringhe' van Lambert Rethering de gracht(en) dichtmaakten. Maar ook de hoofdburcht kon als dreigend worden beschouwd, want te Wezenberg staken de Deventenaren het gebouw met teer in brand en sloopten ze vervolgens de kelder eruit. Mogelijk was de hoofdburcht van Wezenberg een bergvrede op een stenen sokkel die verder uit hout bestond (zie paragraaf 3.4).

Figuur 3.10: Het Bolwerk bij Noordlaren was voorzien van een stelsel van meervoudige wallen en grachten. Deze verdedigingsvorm werd door de bisschop en de Sallandse steden als bedreigend ervaren wanneer edelen dit toepasten voor hun stamkastelen. Na 1380 is deze vorm van verdediging voor de adel verboden en wordt deze alleen nog maar toegepast door de bisschop, zoals bij Kuinre-II en Arkelstein.

330 RHA nr. 121; ZR I nr. 333.

De samenwerking tussen de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden kwam ook tot uiting in de bouw en het beheer van nieuwe verdedigingswerken. De bisschoppelijke kastelen Arkelstein en de Waardenborg maakten deel uit van de Sallandse landsweer tussen Deventer en Holten, die de grens met Gelre verdedigde. Vooral de stad Deventer had geholpen met de constructie van zowel deze kastelen als de landweer. De steden waren tevens betrokken bij de aanstelling van de kasteleins op de bisschoppelijke burchten. Behalve deze bisschoppelijke kastelen lagen in de landweer verschillende kleinere verdedigingswerken die de stad Deventer beheerde.

In deze fase sloot de bisschop de noordoostgrens van Salland af door kasteel Hardenberg-II te laten bouwen. Kasteel Vollenhove functioneerde in deze periode nog steeds als bisschoppelijk kasteel dat het land van Vollenhove en Salland van de noordwestkant beschermde. Gedurende de aanstelling van Floris van Wevelinkhoven werd deze verdedigingslinie langs de grenzen van Salland en Vollenhove voltooid. Dit is de eerste keer dat er sprake was van een systematisch georganiseerde territoriale grenskastelenpolitiek. De andere bisschoppelijke kastelen buiten Salland en Vollenhove, namelijk Lage, Goor en Diepenheim, waren echter verpand en ook Coevorden was naar alle waarschijnlijkheid reeds verpand tijdens het bewind van Jan van Diest. Kasteel Arkelstein is zelfs korte tijd verpand, maar de Sallandse steden hebben geholpen om de pandsom in te lossen. In 1380 is hetzelfde voor Diepenheim gebeurd.

In deze fase zien we de eerste aanzetten van iets wat later de regel zou worden, namelijk een ambtskasteel dat het symbolische, militaire, juridische en economische centrum van een district vormde. De daarbij behorende ambten werden bekleed door ambtmannen die in ruil voor hun diensten geen erfelijk leen maar een vergoeding kregen. Het kasteel Arkelstein is het eerste bisschoppelijke kasteel dat op dergelijke wijze is georganiseerd. Omdat de drie Sallandse steden de bisschop steunden, wisten zij veel invloed uit te oefenen in de benoeming van de ambtmannen. Daarmee probeerden de steden vooral tegen te gaan dat de bisschop deze kastelen verpandde aan vijandige edelen waardoor de controle over een kasteel werd verloren. Geleidelijk zorgden de steden ervoor dat niet meer het kasteel zelf werd verpand, maar het ambt. Zij hebben tevens in tijden van bisschoppelijke geldnood zelf kastelen in pand genomen om te voorkomen dat deze vervreemd raakten.

Niet alleen de exploitatie was nieuw, maar ook de vorm van de hoofdburcht. Arkelstein en de Waardenborg hadden beide een vierkante- of rechthoekige plattegrond. Ook nieuw was de aanleg van het grote defensiesysteem van de Sallandse landweer, waar de Waardenborg aanvankelijk de afsluiter van was. Ter plekke kwamen twee voor de Hanze belangrijke doorgaande wegen samen die vervolgens westelijk richting Deventer voerden. De Waardenborg was de poort van Salland. Geen wonder dat de Deventenaren probeerden zoveel mogelijk inspraak te krijgen in de exploitatie van dit kasteel. Dezelfde situatie vinden we aan de noordoostelijke kant van Salland terug bij Hardenberg. Op deze plek kwamen zowel de Hanzewegen uit Drenthe als uit Bentheim samen. Arkelstein, het belangrijkste Sallandse kasteel, lag niet bij zo'n knooppunt van wegen. Het maakte echter wel deel uit van de Sallandse landweer, die niet alleen de Hanzehandel beschermde, maar ook de grens met Gelderland verdedigde.

Fase 4b: circa 1400-1450: consolidatie van de territoriale macht in Twente, Drenthe en het Gorecht.

Met de aanstelling van Frederik van Blankenheim als bisschop van Utrecht veranderde de kastelenpolitiek. Waar zijn voorgangers eerst vooral Salland hadden teruggewonnen en geconsolideerd met kastelen en landweren, aasde Frederik van Blankenheim op herstel van de bisschoppelijke rechten in het gehele Oversticht. Om dit doel te bereiken paste hij verschillende vormen van kastelen- en landwerenpolitiek toe. Hij wist de voormalig bisschoppelijke kastelen Coevorden en Kuinre weer onder zijn macht te brengen en liet in beide gevallen ter plekke een nieuw kasteel bouwen. Betreffende Coevorden liet Frederik een vierkante of rechthoekige hoofdburcht optrekken en op kasteel Kuinre liet hij het reeds bestaande ronde stelsel van wallen en grachten aanpassen. Frederik van Blankenheim

maakte beide tot ambtskastelen: Kuinre voor de gelijknamige heerlijkheid en Coevorden wederom voor heel Drenthe. Deze bisschop besteedde tevens geld aan het onderhoud van de bestaande bisschoppelijke kastelen Diepenheim en Vollenhove en breidde de Sallandse landweer uit tot aan Westervlier, waar Deventenaren ook werkten aan de Twents-Borculose landweer.

Frederik is waarschijnlijk ook verantwoordelijk geweest voor de bouw van de kleinere bisschoppelijke grenskastelen Venebrugge, Slingeborg en Blankenham. In het geval van de Slingeborg was de stad Zwolle nauw betrokken bij de aanleg van de landweer. We weten uit historische bronnen dat deze kastelen bestonden uit een bergvrede en in het geval van de Slingeborg en Venebrugge ook uit een landweer. De burchten lagen, voor zover we dat kunnen aantonen, op een plek waar een weg of waterweg een Stichtse grens kruiste.

Deze bisschop liet in samenwerking met de vijf Stichtse hoofdsteden tevens tenminste vijf kastelen en één landweer aanleggen in de Utrechts-Groningse oorlog. Deze verdedigingswerken hadden aanvankelijk een tijdelijk militair-strategisch doel, namelijk de handelsroutes in het Sticht die naar Groningen leidden blokkeren en zo de Groninger markt af te sluiten. Blankeweer, waarschijnlijk de belangrijkste van de vijf, kreeg gedurende de oorlog een kastelein. Rondom dit kasteel werden ook soldaten gestationeerd.

Voorts wist Frederik van Blankenheim nog het kasteel Neuenhaus en het kerspel Uelsen, gelegen in het rond 1200 verloren gegane Noord-Twente, in pand te krijgen als schadevergoeding. Ook had Frederik de Blankenborg te Haaksbergen willen kopen, waarmee een deel van de Twentse zuidgrens werd verdedigd. Dit gebeurde echter pas na aantreden van bisschop Rudolf. Deze bisschop wist ook kasteel Enschede te verwerven of te bouwen en na bijna honderd jaar de pandsom van kasteel Lage in te lossen, waardoor nu ook de Twentse oostgrens werd beschermd door verschillende verdedigingswerken.

Rond het jaar 1450 functioneerde het Oversticht als laatmiddeleeuwse territoriale ambtsstaat verdeeld in districten waarbinnen kastelen het centrale punt vormden voor de juridische, militaire en economische organisatie. In deze periode werd ook de grensverdediging van het Oversticht afgerond met zowel bisschoppelijke kastelen, stadsversterkingen als landweren. Dat omstreeks 1450 de adel geen verdedigbare kastelen meer bouwde kwam omdat de bisschop en de Overstichtse hoofdsteden daar streng op toezagen, hoewel de adel wel de bouw van 'huizen van stand' voortzette.

3.6 De regionale kastelenlandschappen in het Oversticht

In de reconstructie van het territoriale kastelenlandschap zijn twee verschijnselen opmerkelijk. Ten eerste zien we dat de twee oudste kastelen, de Hunenborg en de Schulenborg, ten opzichte van de jongere kastelen een andere landschappelijke situering kennen. We gaan daarom in hoofdstuk 4 met behulp van nieuwe veldwerkgegevens het kasteellandschap van de Hunenborg reconstrueren. Op die manier hopen we meer inzicht te krijgen in de landschappelijke ligging, bouwheer en ontwikkeling van deze burcht ten opzichte van de langetermijnontwikkeling van de Overstichtse kastelen op territoriaal niveau.

Een tweede opmerkelijk verschijnsel is dat in het Oversticht enkele kastelenclusters waarneembaar zijn, namelijk rondom de stad Groningen en de Kop van Drenthe, in Zuidwest-Drenthe, in Zuidwest-Twente, langs de rivieren de Regge en de Vecht en langs de IJssel tussen de steden Deventer en Zwolle. Met de voorgaande kennis over de ontwikkeling van het machtslandschap in het Oversticht is het nu mogelijk een eerste aanzet te geven om de ontstaansgeschiedenis van deze concentraties te verklaren. In hoofdstuk 5 zullen we één kastelenlandschap, namelijk dat van Zuidwest-Twente, uitgebreid reconstrueren.[331]

331 Voor een uitgebreide reconstructie van dit kastelenlandschap verwijzen we door naar hoofdstuk 5 van dit proefschrift.

Het kastelenlandschap van het Gorecht en de Kop van Drenthe

In het noordelijkste deel van het Oversticht hebben zowel in het getijdelandschap als aan de randen van het keileem- en dekzandlandschap, op de overgang naar beekdalen, veel kastelen gestaan. De opdrachtgever koos bij voorkeur een plek uit waar de landreiziger een waterloop kon passeren. In het geval van de in of vlakbij het Gorecht gelegen burchten had de bouwheer nog een extra eis: hij liet de burcht bij een territoriumgrens aanleggen.[332] Dat kon de Stichtse grens zijn, maar ook een jurisdictiegrens binnen het Sticht zoals de grens tussen Drenthe en het Gorecht. De Kop van Drenthe vormde politiek gezien in de late middeleeuwen onderdeel van het land Drenthe. De stad Groningen en het omringende gebied van het Go, het Wold en het land Selwerd vormden in de late middeleeuwen de hoge heerlijkheid het Gorecht.

Op Gorechts grondgebied vinden we de sites Glimmen-I en II, Hemmen, Bolwerk, Blankeweer, Wolfsbarge, Ammerckehoern, Gronenburg, Vrydemahuys, Elba, Cortinghuis, Selwerd en Zernike. Aan de randen van het Drents plateau zijn de burchtcomplexen Mensinge, Ter Hansouwe en de Waterburcht tot stand gekomen. Volgens geschreven bronnen hebben er nog meer burchten in het Gorecht en de kop van Drenthe gestaan, maar deze zijn tot op heden niet met zekerheid teruggevonden. In de buurt van Peize zouden ten minste twee kastelen hebben gestaan: Peize en Liewerdawinkel. Te Eelde zou behalve de Waterburcht nog een ander kasteel hebben gelegen. Op Drents grondgebied, maar wel in de buurt van het Gorecht, moet de versterking Mitspete/Veste up den Were/*Munitio Threntonum* gesitueerd zijn geweest. De burcht Blankevoorde moet eveneens in het Gorecht of de Kop van Drenthe worden gezocht. Dit kastelenlandschap van het noordelijkste deel van het Oversticht lijkt op de kaart het resultaat te zijn van één ontwikkeling, vooral omdat de burchten zo'n duidelijke relatie vertonen met de wegen, waterlopen en grenzen.[333] Uit ons onderzoek blijkt echter dat het gefaseerd tot stand is gekomen.

De nederzetting Groningen behoort tot de oudste fase. In de twaalfde eeuw liet de bisschop in deze stad-in-ontwikkeling, die sinds de eerste helft van de elfde eeuw versterkt was, een burggraaf aanstellen die de beschikking had over borgmannen.[334] Zoals gezegd in 3.2 was de Groningse burggraaf, ook wel prefect genoemd, verantwoordelijk voor de rechtspraak, ordehandhaving, bestuur en het beheer van het bisschoppelijk bezit in de hoge heerlijkheid het Gorecht. Net als de tweede generatie bisschoppelijke kastelen lag ook Groningen op een scharnierpunt in het Oversticht, namelijk op de plek van waar men vanuit het Gorecht naar de niet-Stichtse Friese Ommelanden kon reizen.

De dubbelfunctie van Groningen als kasteel en stad-in-ontwikkeling leverde een probleem op, want de burggraaf en zijn aanhangers kwamen in de vroege dertiende eeuw in conflict met de gevestigde en gegoede lokale machtige familie de Gelkingen. Beide partijen zochten bondgenoten: de burggraaf werd gedekt door de bisschop, de Gelkingen kregen steun van ontrouwe bisschoppelijke leenmannen uit Coevorden en Drenthe. Het lukte de bisschop niet om in dit conflict de twee partijen uit elkaar te houden en tot een verzoening te komen. Een grote strafexpeditie om de orde te herstellen resulteerde in de dramatisch verlopen Slag bij Ane, het keerpunt voor de machtspositie van de bisschop in het hele Oversticht. Nadien wist de bisschop zijn gezag tot 1400 niet meer goed te herstellen waardoor de partijstrijd in het noordelijke Oversticht doorging.

Deze strijd leidde in de dertiende eeuw tot een tweede fase van kastelenbouw rondom de stad Groningen. Vanaf 1227 bouwden zowel de burggravenpartij als de Gelkings/Drents/Coevordense partij versterkingen die zij als uitvalsbasis gebruikten in hun conflict. Deze burchten hadden een militaire functie. Ze werden door hun bouwheren naar alle waarschijnlijkheid op eigen initiatief opgetrokken zonder dat de bisschop er toestemming voor had verleend. In deze versterkingen werden soldaten gestationeerd. De locaties waren,

332 Spiekhout 2013.
333 De kastelen zijn reeds in meerdere onderzoeken ter sprake gekomen. Zie bijvoorbeeld Noomen 1990; Van den Broek 2007: 301; Spiekhout 2013; Spiekhout 2017.
334 Noomen 1990: 131; Kortekaas & Van der Werff 2004: 2; Kortekaas *et al.* 2008: 47-48.

voor zover we dat uit de historische bronnen kunnen opmaken, strategisch. Zo probeerde burggraaf Egbert zijn kasteel Glimmen-I juist binnen zijn eigen heerlijkheid te bouwen op de grens met Drenthe als steunpunt tegen de Drenten en Coevordenaren. Dit is mogelijk hetzelfde terrein als Glimmen-II, dat in het beekdal van de Drentse Aa ligt vlakbij een plek van waaruit de reiziger de laagte kon doorkruisen om van Drenthe in het Gorecht te komen. De Drenten en Gelkingen construeerden dan van hun kant in 1228 een sterkte te Peize; mogelijk is dit dezelfde als de historisch bekende versterking Liewerdawinkel (1242). Deze burcht was waarschijnlijk gericht tegen de in Peize wonende familie van burggraaf Egbert. De bouw van Nut-/Mitspete in 1231/1232 door de Drenten en Coevordenaren werd gerealiseerd op een locatie waar eerder nog een veldslag was uitgevochten. Dit was dus blijkbaar een strategische plek. Voor zover bekend heeft geen van deze versterkingen ooit een andere rol dan een militaire vervuld. Misschien dat de kasteelterreinen bij Zernike, waarvan de oudste al in deze fase moet hebben bestaan, ook een rol in deze strijd hebben vervuld.

De in opdracht van de burggraaf van Groningen gebouwde Gronenburg (circa 1242) en het door de Drentse schoutenfamilie gebouwde kasteel Eelde (1266) waren ook militair-functionele versterkingen. Het is mogelijk dat ze, anders dan de hierboven genoemde burchtcomplexen, tevens hebben gefungeerd als edelmanswoning. De burcht te Eelde zou het huis van de schout kunnen zijn geweest en de Gronenburg de residentie van één van takken van de prefectenfamilie, de Van Gronenbeke's.[335] Bewijs voor deze veronderstelling ontbreekt tot nu toe echter.

De Gronenburg is het enige archeologische terrein dat we met zekerheid met dertiende-eeuwse historische vermeldingen kunnen verbinden. Het kasteel, bestaande uit twee burchteilanden, lag net buiten de stadsvrijheid van Groningen in een meander van de Hunze. Archeologen troffen op het meest westelijke burchteiland de restanten van een bakstenen toren aan. De noord- en oostzijde werden begrensd door het agrarische veenontginningsgebied van Drenterwolde. Het Cortinghuis en Glimmen-II liggen ook in een bocht van een rivier: mogelijk dateren deze sites eveneens uit de dertiende eeuw.

Gaandeweg de dertiende eeuw vorderde verloor de prefect van Groningen steeds meer aan macht. Zo werd hij in 1250-1251 verslagen door de Friezen van Hunsingo, Fivelingo en het Oldambst. Als uitkomst van deze strijd moesten de prefect en zijn mannen de stad verlaten en hun steenhuizen verlagen. De functie van burggraaf werd vanaf die tijd beperkt tot uitsluitend de uitoefening van gerechtelijke taken.[336] Hoewel de prefect weer terug wist te keren naar de stad lukte het hem in de decennia daarna niet meer zijn oude gezag te herstellen. Zowel de Friezen als de Stadjers drongen zijn positie steeds meer terug zodanig dat zijn militaire rol uitgespeeld was en Groningen ook niet meer als een kasteel onder zijn bewind kon functioneren. De prefectuur was overigens al sinds de twaalfde eeuw in drieën gedeeld. De tak van de familie Van Groningen lijkt in de dertiende eeuw steeds de belangrijkste uitoefenaar te zijn geweest van het burggraafschap. Haar leden resideerden in de stad op de prefectenhof. Aan het begin van de veertiende eeuw is deze tak echter uitgestorven: het was daarna aan de families Van Gronebeke/Van Selwerd en de Van Echten/Van den Hove om de resterende taken van het uitgeklede burggraafschap uit te oefenen.[337] Aangezien de heerlijke rechten van het Gorecht ook wel bekend staat onder de naam Gericht van Selwerd, lijkt het erop dat de tak Van Gronebeke/Van Selwerd tak deze naar zich toe heeft kunnen trekken.[338] Deze familie bezat in Selwerd, dat sinds 1283 officieel onderdeel van het Gorecht was, de gelijknamige burcht.[339]

De partijconflicten konden in de veertiende eeuw herhaaldelijk weer oplaaien omdat de bisschop niet in staat was daadkrachtig op te treden in het noordelijk Oversticht.[340]

335 Volgens Schaap resideerden de Van Gronebeke's op de Gronenburg. Zie Schaap 1979.
336 Noomen 1990: 131-32; Van den Broek 2007, 308.
337 Schaap 1979: Noomen 1990: 127.
338 Van den Broek 2007: 317.
339 OGD nr. 162.
340 Een uitzondering vormt de scheidsrechterlijke uitspraak van de bisschop in de strijd van de burggraaf met de Westerpartie. Zie Van den Broek 2007: 227 en OGD nr. 227.

Omstreeks 1300, toen de prefect nog een autoriteit was, werden er nog steeds kastelen opgetrokken in het Gorecht. Voor zover we kunnen aantonen zijn de meeste van deze kastelen door de leden van de prefectenfamilie gebouwd. Zo was het reeds genoemde kasteel Selwerd, dat rond 1311 waarschijnlijk al bestond, de stamburcht voor één van de drie takken van de burggravenfamilie: de Van Gronebeke's/Van Selwerds. Rond 1300 werd tevens de nabijgelegen burcht Elba gebouwd, waarvan we overigens niet precies weten hoe deze functioneerde en door wie hij was aangelegd. Misschien dat het in 1339 gesloopte Vrydemahuis ook in deze periode is opgetrokken.

De verschillende partijen in deze regio hebben zich in de veertiende eeuw als bestuurseenheden ontwikkeld, zoals de Friese landsgemeenten en het stadsbestuur. De Groningers en de omringende landsgemeenten, die in de decennia daarvoor met elkaar hadden gestreden, gingen rond 1350 samenwerken om veiligheid in eigen streek te garanderen.[341] Deze samenwerking betekende onder meer dat Groningers burchten rondom de stad lieten slopen. Zo voorkwamen ze dat deze kastelen als uitvalsbases werden gebruikt in eventuele toekomstige conflicten, zoals bijvoorbeeld nog met het Cortinghuis in 1336/1337 en de Gronenburg in 1338 het geval was geweest.[342] De Drenten hadden zelfs in 1339 nog steeds hun eigen versterking, *Munitio Threntonum*, liggen in een grensgebied van Drenthe met het Gorecht. Mogelijk is dit dezelfde versterking als Nut-/Mitspete en de in 1357 gesloopte de *Veste up der were*. Tegen rovende edelen traden deze partijen hard op. Zo namen ze de roofridder Rolf Prediker, kastelein van Selwerd, gevangen waarna ze hem vervolgens ter dood veroordeelden.[343] De Groningers kochten in 1361 deze burcht en lieten het daarna slechten.

Behalve voornoemde bouwwerken lagen in het Gorecht en de Kop van Drenthe nog andere mogelijke kastelen. Ze functioneerden in de late middeleeuwen als woningen voor edellieden, maar we weten niet of ze verdedigbaar waren. Het gaat om Mensinge, Ter Hansouwe, het huis Peize en Hemmen. De Waterburcht, een terrein waarvan zeker is dat er een middeleeuws kasteel heeft gestaan maar waarvan we niet precies weten wanneer het is gebouwd, functioneerde rond 1400 als huis van de familie Ter Borch.

Rond 1390 zullen de meeste militair-functionele kastelen rondom de stad Groningen op last van het stadsbestuur en de Friese landsgemeenten zijn gesloopt. De bisschop van Utrecht had zich tot dan grotendeels afzijdig gehouden als wereldlijk heerser. Bisschop Frederik van Blankenheim voerde echter een ander beleid: hij wilde dat de stad Groningen hem erkende als de rechtsmatige heer. Toen de Groningers dit weigerden verklaarde Frederik hun de oorlog. De bisschop en zijn bondgenoten, de steden Utrecht, Amersfoort, Zwolle, Deventer en Kampen, bouwden in dit conflict versterkingen tegen de stad Groningen. Deze kastelen- en landwerenpolitiek maakte deel uit van een strategisch *masterplan* om de transportroutes over land en water naar de stad af te sluiten om zo het handelsverkeer te blokkeren.[344] De steunpunten zijn tussen 1400 en 1405 gebouwd en in dat laatste jaar ook alweer afgebroken nadat de bisschop en de stad tot een overeenkomst waren gekomen. De in de kop van Drenthe gelegen kastelen Blankeweer, Blankevoorde, Eelde, Peize en Ammerckehoern behoren tot deze vierde fase van dit kastelenlandschap, evenals de landweer bij Blankeweer. Mogelijk dateert Wolfsbarge, mits de veronderstelling klopt dat dit identiek is aan het Bolwerk Blankeweer, ook uit deze fase. Nadien zijn er geen andere versterkingen meer gebouwd in het noordelijk Oversticht.[345]

Het kastelenlandschap van Zuidwest-Drenthe

Langs de zuidrand van het Drents plateau, op de plekken waar het dekzand- en keileemlandschap overgaat in voedselrijke beekdalen en moerassige veengronden, liggen

341 Van den Broek 2007: 312.
342 Van den Broek 2007: 293. Deze auteur veronderstelt dat Selwerd in deze tijd is verwoest, maar het is niet duidelijk waarop deze veronderstelling gebaseerd is. Zie Van den Hombergh & Van der Werff 2012: 47 en voetnoot 2.
343 Zie 'Selwerd' in de catalogus
344 Zie bijlagen hoofdstuk 3 voor de oorkonden en een reconstructie van de Utrechts-Groningse oorlog.
345 We hanteren het jaartal 1450 als eindpunt, hoewel daarna wel weer versterkingen zijn gebouwd zoals Weerdenbras.

het kasteel Batinge, de versterkingen Borgbarchien, Wittesheuvel en Wittelte-II, en de adellijke huizen Echten, Oldenhove, Ansen en Oldengaerde.

Het oudst gedateerde terrein in dit gebied is de versterking Borgbarchien. De familie Van Ansen heeft waarschijnlijk dit mogelijke mottekasteel laten bouwen: zij was tussen het einde van de twaalfde eeuw tot aan het begin van de veertiende eeuw grootgrondbezitter in de marke Ansen.[346] De opdrachtgever koos een strategische plek uit, namelijk een bocht van de oude Aa vlakbij een oversteekplaats door deze waterloop. Daar kon de reiziger vanuit Steenwijk naar Ansen gaan en vanuit daar zijn reis voortzetten in Drenthe. Een dergelijke strategische situering zou passen in de periode van de partijstrijd in het noordelijk Oversticht in de dertiende en veertiende eeuw. De grenzen van Drenthe waren vooral in de dertiende eeuw van belang, aangezien ze toen het territorium van de Coevordense/Drentse/ Gelkingse partij scheidden van dat van de bisschoppelijke partij. Borgbarchien zal langere tijd hebben gefunctioneerd, want de eigenaar heeft gaandeweg het bestaan de loop van de Oude Aa noodgedwongen moeten verleggen, aangezien de bocht steeds dichter bij de heuvel kwam te liggen en deze zelfs ging ondergraven.

Een soortgelijk terrein als Borgbarchien is Wittesheuvel, dat vooralsnog aangeduid kan worden als een mogelijk mottekasteel. Het is van deze site onduidelijk wie de versterking heeft gebouwd, wanneer dat gebeurde en hoelang ze heeft bestaan. Een middeleeuwse datering is, gezien de vorm, aannemelijk. De locatie van Wittesheuvel is net iets anders dan die van Borgbarchien, aangezien het terrein aan de rand van oud cultuurland ligt en niet middenin een beekdal. Ten zuidoosten van de mogelijke motte liggen verschillende dekzandkoppen die zich in zuidoostelijke richting uitstrekken. De reiziger kon hier het beekdal van de Dwingelderstroom doorkruisen. Vanuit het zuiden gezien was dit na Borgbarchien de tweede passagemogelijkheid om vanuit Steenwijk Zuidwest-Drenthe binnen te komen. Hoewel we geen aanwijzingen hebben dat hier een belangrijke route lag, mogen we niet uitsluiten dat Wittesheuvel iets te maken heeft met de oversteekmogelijkheid door het brede beekdal. Deze locatiekeuze zou dan ook goed passen bij de partijconflicten uit de dertiende en veertiende eeuw.

Wittelte-II vertoont een duidelijke relatie met de landroute die van Steenwijk naar Zuidoost-Drenthe leidde, aangezien de landweer deze passagemogelijkheid afsloot. Alleen ter hoogte van Wittelte-II kon de reiziger de route vervolgen. Een versterking hier had dus als doel de weg te controleren. Het is de vraag of we in deze sterkte ook een dertiende-eeuwse burcht mogen zien, aangezien de combinatie landweer-versterking alleen bekend is uit de veertiende en vijftiende eeuw. Archeologisch onderzoek zou hier meer duidelijkheid over kunnen verschaffen. Net als Borgbarchien en Wittesheuvel zou de locatie van Wittelte-II goed passen in de periode van de partijstrijd in het noordelijk Oversticht.

Van de zojuist besproken middeleeuwse versterkingen weten we dus niet precies wanneer ze zijn gebouwd, hoelang ze in gebruik zijn gebleven, wie de bouwheer was en waartoe ze precies dienden. Gezien hun ligging en vorm kan aangenomen worden dat ze in ieder geval in hoofdzaak een militaire functie hebben gehad.

Van de in Zuidwest-Drenthe gelegen edelmanshuizen is – op Batinge na – niet bekend of ze in de middeleeuwen een vorm van versterkingsarchitectuur hadden. Vooral in Ruinen (Oldenhave) zouden we verwachten dat hier een kasteel stond, aangezien deze familie een eigen heerlijkheid bezat. Vergelijken we de ligging van deze huizen met die van Borgbarchien, Wittesheuvel en Wittelte-II, dan valt op dat Oldenhave en Echten net als deze sites bij oversteekplaatsen in beekdalen liggen. Het gaat in alle gevallen om routes tussen Overijssel en Drenthe. Oldehave, Echten, Borgbarchien, Wittesheuvel en Wittelte-II vormden de toegangspoorten van het Drents Plateau. Ook de andere edelmanswoningen Batinge, Oldengaerde en Ansen liggen in de buurt van plekken waar een beekdal kon worden doorkruist. Qua ligging ten opzichte van het oude cultuurland zijn de edelmanshuizen aan de

346 Zie Spek 2004a: 435.

rand van het dekzand- en keileemlandschap naar het beekdal toe gesitueerd. Deze locatie heeft Wittesheuvel ook: Borgbarchien en Wittelte-II liggen lokaal iets verder weg van de essen.

Moeten we de locatiekeuze van deze adellijke huizen verklaren als strategisch? Edelen kozen binnen hun eigen goed een geschikte locatie uit om een huis te bouwen. Door de politiek instabiele situatie in Drenthe in de dertiende en veertiende eeuw voelden zij zich mogelijk genoodzaakt om op zulke kruisingen van landroutes en beekdalen kastelen op te trekken. Het probleem is dat we voor de meeste edelmanswoningen niet weten of ze waren versterkt en als we dat al zouden weten, wanneer de versterking zou zijn gerealiseerd. Ook andere motieven hebben zeer waarschijnlijk een rol gespeeld. Zo waren de heren Van Echten en van Ruinen actief betrokken bij de ontginningen in Zuidwest-Drenthe. Een gedetailleerde reconstructie naar het Zuidwest-Drentse kastelenlandschap zou hier meer duidelijkheid over kunnen geven.

Het kastelenlandschap van de Regge en de Vecht

Langs de rivier de Regge lagen van zuidoost naar noordwest, wanneer de gegraven Regge van Zuidwest-Twente niet wordt meegerekend, de kastelen Koohorst, Grimberg, Den Dam, Ter Molen, Rhaan, Eerde en, op de plek waar de Vecht en Regge samenvloeiden, Laar. Aan de Vecht waren van noordoost naar zuidwest gezien de burchten Gramsbergen, Jodenkerkhof, Hardenberg, Beerse, Gerner, Rechteren, Rutenberg, Campherbeek, Kranenburg, Den Doorn, Haersolte en Terwee opgetrokken. Vollenhove, dat omstreeks 1400 aan de Zuiderzee lag, was toegangspoort van het Oversticht.

De oudste fase van dit kastelenlandschap vinden we vertegenwoordigd in het in 1165 gebouwde kasteel Vollenhove. Deze bisschoppelijke burcht is gebouwd bij een domaniale hof waar de bisschop het Oversticht binnenkwam wanneer hij met een schip via het Almere en de Nagele vanuit Utrecht reisde. In deze tijd lag rondom Vollenhove een dik pakket veen dat in de eeuwen daarna verdween als gevolg van ontginningen. Via de Vecht kon de bisschop verder zijn tocht landinwaarts vervolgen naar bijvoorbeeld de burcht Coevorden.

De tweede fase van dit kastelenlandschap dateert van de dertiende eeuw. Toen liet de bisschop in 1230 de burcht Hardenberg bouwen om vanuit daar de macht van de ontrouwe burggraaf van het bisschoppelijk kasteel Coevorden te bedwingen. Deze fase hangt samen met het begin van de verzwakking van de bisschop als territoriaal machthebber als gevolg van de Slag bij Ane. Coevorden is vanuit Hardenberg gezien aan een bovenloop van de Vecht gesitueerd. Hardenberg lag precies op de plek waar de Vecht werd gekruist door een belangrijke landroute tussen Drenthe (de Hereweg) enerzijds en Bentheim en Salland anderzijds. Door hier een burcht te bouwen kon de bisschop al het verkeer over land en water tussen Coevorden en het zuiden controleren. Mogelijk dateert ook het terrein Jodenkerkhof uit de dertiende eeuw, want de situering in een meander van een rivier lijkt op die van verschillende Gorechtse en Zuidwest-Drentse burchten.

De meeste kastelen langs de Regge en de Vecht behoren tot de derde fase. De oudste burcht uit deze fase is Rechteren (1315). Veel Sallandse en Twentse edelen probeerden toen hun huis te versterken met militair-functionele verdedigingsarchitectuur. Het gaat om Koohorst, Grimberg, Ter Molen, Rhaan, Eerde, Laar, Gramsbergen, Gerner, Rechteren, Rutenberg, Kranenburg en Haersolte.[347] Dit gebeurde in een periode waarin de bisschop er niet voldoende in slaagde het versterkingsregaal te handhaven. Veel van voornoemde huizen zullen dan ook zonder bisschoppelijke toestemming zijn versterkt, hoewel Rechteren wel versterkingsrecht heeft verkregen. Mogelijk horen de huizen Den Dam, Beerse en Den Doorn ook tot deze groep, maar het is onbekend of ze in de middeleeuwen verdedigingsarchitectuur hadden. Van de versterking op het terrein Terwee, die een mogelijke voorloper was van het gelijknamige adellijke huis, is onbekend wanneer ze werd opgetrokken. Morfologisch gezien lijkt deze op Wittelte-II, Ramele, het Bolwerk en Wolfsbarge, maar ook van deze terreinen is de datering niet zeker.

347 Betreffende kasteel Laar is het niet duidelijk aan welke historische vermelding het archeologische terrein gekoppeld kan worden, zie 'Laar' in de catalogus.

Dit veertiende-eeuwse kastelenlandschap veranderde vanaf ongeveer 1340 en vooral vanaf 1350, toen de bisschop de macht in zijn territorium kon herstellen met behulp van de Sallandse hoofdsteden. Als gevolg van de maatregelen van deze partijen tegen kastelenbouw door edelen hadden voornoemde burchten rond 1400 geen of een beperkte mate van verdedigingsarchitectuur.

De bouw van het bisschoppelijk kasteel Hardenberg-II kunnen we ook tot deze consolidatiefase rekenen. Bisschop Floris van Wevelinckhoven wilde dat deze burcht Salland zou beschermen. Het eerder gebouwde Hardenberg-I was ten tijde van de bouw van Hardenberg-II al geruime tijd buiten gebruik. Toen Frederik van Blankenheim ook het noordelijk deel van het Oversticht in handen kreeg was Hardenberg-II niet meer nodig; het waren nu de bisschoppelijke kastelen Coevorden, de Slingeborg en Venebrugge die de grenskastelen van het Sticht in deze regio vormden. Wie omstreeks 1400 stroomafwaarts over de Vecht of Regge reisde, zou een kastelenlandschap waarnemen van adellijke huizen waarbij de nadruk van de architectuur lag op de status. Aan het einde van de tocht werd de reiziger beloond met het zicht op een echt middeleeuws kasteel: Vollenhove.

Het kastelenlandschap tussen Zwolle en Deventer

In het kastelenlandschap tussen Zwolle en Deventer treffen we verschillende landschapstypen aan, zoals het keileem-en dekzandlandschap van Salland, de agrarische veenontginningen rondom Zwolle en het rivierenlandschap van de IJssel. Daarbinnen ligt de laatste te bespreken opmerkelijke concentratie kasteelterreinen: Campherbeek, Kranenburg, Den Doorn, Haersolte, Mastenbroek-Ludiken, Mastenbroek-Bertold, Werkeren, Voorst (I t/m III), Westenrode, Buckhorst, Zuthem, Heino, Bredenhorst, Nijenhuis, Krijtenberg, Ramele, Duur, Wezenberg, Wesepe, Hoenlo, Boxbergen, Bolwerk Deventer, Yperenberg, Koerhuis en Swormertoren. Waarschijnlijk heeft de burcht van Lambert Rethering ook in dit gebied gestaan.

De oudste versterking in dit kastelenlandschap was de stad Deventer. Nadat de Noormannen aan het einde van de negende eeuw de nederzetting hadden verwoest, liet de koning er een D-vormige versterking om heen aanleggen, om herhaling te voorkomen. De constructie daarvan stond los van de ontwikkeling van bisschoppelijke territoriale macht, aangezien de bisschop toen nog geen wereldlijke macht uitoefende. De omwalling van Deventer werd rond het midden van de elfde eeuw uitgebreid.[348] Mogelijk functioneerde Deventer toen ook nog als bisschoppelijke steunpunt.

Pas rond het eerste kwart van de dertiende eeuw vinden we de vroegste aanwijzing voor kastelenbouw in deze streek. Te Buckhorst, aan de zuidwestzijde van Zwolle aan de overzijde van de IJssel, stond een kasteel van de gelijknamige edelvrije familie. Het is goed mogelijk dat de heer van Buckhorst ook al in de twaalfde eeuw een kasteel had, gezien zijn status.[349] De ministerialen Van Voorst hadden aan de Overstichtse zijde van de IJssel in deze periode twee kastelen tot hun beschikking.

De meeste kastelen tussen Zwolle en Deventer zijn gebouwd in de veertiende eeuw. Veel Sallandse edelen probeerden toen op leen- of eigen goed een versterkt huis te bouwen. Dat deden ze bij voorkeur in een laaggelegen gebied. Het ging hun daarbij om goed verdedigbare sterke stenen huizen, die bij voorkeur werden voorzien van meerdere wallen, grachten en eventueel bolwerken. Het kasteel Voorst-III stond volgens Beke omstreeks 1350 bekend als het sterkste kasteel in dit gebied. Uit archeologisch onderzoek blijkt dat Voorst een stevige ringmuur had, een ommuurde voorburcht en een uitgebreid meervoudig wallen- en grachtenstelsel dat volgens historische bronnen een derde voorburchtterrein omsloot.

Of de andere kastelen er ook zo uitzagen, is tot op heden nog niet onderzocht. De versterkingen Wesepe en Ramele hebben wel een meervoudige wallen- en grachtenstelsel, maar daarvan is onbekend door wie ze zijn aangelegd. De bouwheren van Duur, Hoenlo,

348 Bartels 2006: 85, 210.
349 Zie Buckhorst in de catalogus: de familie was eerst edelvrij en daarna ministeriaal

Wezenberg, Nijenhuis en Bredenhorst lieten hun kastelen bouwen in het rivierenlandschap van de IJssel of in het Sallandse keileem- en dekzandlandschap, bij voorkeur in of op de grens met een beekdal. Ze lagen allemaal in de buurt van landroutes en soms ook waterwegen. Van de huizen Zuthem, Boxbergen en Krijtenberg weten we niet zeker of ze in de middeleeuwen een vorm van versterkingsarchitectuur hadden.

Deze kasteelheren kregen vanaf ongeveer het midden van de veertiende eeuw tegenspel van de bisschop en de Sallandse steden. Zoals eerder uiteengezet leidde dit tot de ontmanteling van de zwaarste bouwwerken en de beperking van militair-functionele architectuur bij edelmanswoningen. Zo braken de bisschop en de Sallandse steden de macht van de kasteelheer van Voorst na de verovering van de burcht in 1362. De steden belegerden de kastelen Duur (1363), Hoenlo (1370) en Wezenberg (1372). Regelmatig vonden er inspecties plaats bij edelmanshuizen-in-aanbouw. Bertold van Haersolte kreeg twee keer te maken met afgevaardigden van de Sallandse steden, namelijk toen hij Haersolte in 1366 wilde versterken en in 1368 toen hij in Mastenbroek een kasteel wilde bouwen. Hoe deze bezoeken zijn afgelopen, is niet overgeleverd. Van een andere kastelenbouwer in Mastenbroek, de edelman Ludiken van Eerde, is bekend dat hij na overleg met Deventer toch maar afzag van de bouw. In 1373 sloopten de Deventenaren het kasteel-in-aanbouw van Lambert Rethering. De steden zijn ook bij Westenrode poolshoogte wezen nemen, maar het is onduidelijk of dit gevolgen heeft gehad voor de bouwwerkzaamheden.

Hoe mochten de edelmanshuizen er dan wel uitzien volgens de bisschop, Zwolle, Deventer en Kampen? We kennen twee voorbeelden van opgegraven huizen met beperkte verdedigingsarchitectuur, namelijk Kranenburg en Werkeren. De hoofdburcht van de Kranenburg is rond 1375 gebouwd van hout. Het kasteeleiland werd omringd door twee grachten. Bij het in 1367 gebouwde kasteel Werkeren, de opvolger van Voorst-III, werd de bakstenen zaaltoren tevens omringd door een dubbele gracht. We zien hier dus dat aan de eis om minder grachten aan te leggen, is voldaan. Waarschijnlijk mochten de edellieden ook geen sterke hoofdburchten meer bouwen; mogelijk is Kranenburg daarom in hout opgetrokken en had de zaaltoren van Werkeren vermoedelijk een beperkte muurdikte.

Tot een geheel andere categorie versterkingen behoren het Bolwerk bij Deventer, de Swormertoren, de Yperenberg en het Koerhuis. Deze fortificaties zijn door de Deventenaren aangelegd. De gebouwen vormden onderdeel van de landweren om de stad Deventer en van de Sallandse landweer. Deventer legde deze versterkingen aan in de periode toen de Sallandse steden en de bisschop probeerden de bisschoppelijke territoriale macht te herstellen. De versterkingen hadden in eerste instantie een militaire functie en vertonen een duidelijke relatie met de ligging van de grens van het Oversticht en wegen.

In het bovenstaande hebben we de ontwikkelingen van de regionale kastelenlandschappen vooral verklaard vanuit die van het territoriale kastelenlandschap. In hoeverre waren nu lokale en regionale factoren van invloed op de ontwikkeling van een regionaal kastelenlandschap? En hoe uitte zich dat in het fysieke landschap? We zullen in de volgende hoofdstukken daarom twee gebieden reconstrueren, namelijk de Hunenborg in Noordoost-Twente en de kastelen in en rondom Goor en Diepenheim in Zuidwest-Twente. Daarmee hopen we meer inzicht te krijgen in de wisselwerking tussen kasteel en landschap in de directe omgeving van de burchten.

Hoofdstuk 4: Het kasteellandschap van de Hunenborg

A.G.M. Spiekhout, H. Smeenge & H. Scholte Lubberink

4.1 Inleiding

In het Voltherbroek, een moerassig gebied tussen Ootmarsum en Volthe in Noordoost-Twente, liggen de overblijfselen van een kasteel dat bekend staat onder de naam Hunenborg (figuur 4.1). Binnen het totaal van Overstichtse kastelen is dit een bijzondere burcht, in de eerste plaats omdat de Hunenborg het oudst bekende kasteel in het Oversticht is, in de tweede plaats omdat de burcht een landschappelijke ligging heeft die afwijkt van de meeste andere kastelen in deze regio, in de derde plaats omdat de Hunenborg zijn oorspronkelijke vorm nog heeft behouden. Na het verlaten van het terrein is weliswaar bouwmateriaal weggehaald, maar de burcht is in latere perioden niet overbouwd, dit in tegenstelling tot de meeste andere kastelen in de regio.

Figuur 4.1: De Hunenborg vanaf bovenaf gezien in 2016.

Toch is er één probleem bij de nadere duiding van dit bijzondere kasteelterrein: er is geen enkele middeleeuwse schriftelijke bron overgeleverd waarin de Hunenborg wordt genoemd. We weten daarom niet hoe oud het kasteel precies is, wie het heeft aangelegd en gebruikt en welke functie(s) het precies vervulde. Tot voor kort waren de archeologische gegevens ontoereikend om de precieze aanleg en gebruiksduur vast te kunnen stellen. Hierdoor was het ook onmogelijk om de Hunenborg in een bredere historische context te plaatsen.

Onderzoekers hebben uiteenlopende hypothesen over de ouderdom en functies van het terrein opgesteld, maar door gebrek aan gegevens konden deze niet nader worden getoetst. Dit veranderde in 2016 toen de drie auteurs van dit hoofdstuk in het kader van restauratiewerkzaamheden een archeologisch proefsleuvenonderzoek op de Hunenborg konden uitvoeren. Dit onderzoek leverde diverse nieuwe inzichten op over de bouw, de verschillende fasen van gebruik, als ook het buiten gebruik raken van de Hunenborg. Met deze nieuwe resultaten wordt het voor het eerst mogelijk om het kasteel in een bredere historische, archeologische en landschappelijke context te plaatsen.

Figuur 4.2: De ligging van de Hunenborg ten opzichte van de huidige topografie.

4.2 Voorgaand onderzoek

Waarnemingen en hypothesen van negentiende-eeuwse oudheidkundigen

Al meer dan drie eeuwen vormt de oorsprong en ouderdom van de Hunenborg een bron van speculatie. In 1660 wist dominee Johan Picardt (1600-1670) in zijn *Korte Beschryvinge van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteten Der Provintien en Landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe* te melden dat destijds tussen Ootmarsum en Oldenzaal in het buurschap Volthe een vervallen en verwilderde herenzaal of paleis lag.[1] Op dit soort plekken werden volgens hem in vroegere tijden publieke vergaderingen gehouden en audiënties gegeven. Dat dit verhaal klaarblijkelijk in de tijd van Picardt nog rondzong in de kringen van oudheidkundig geïnteresseerden is opvallend. We zouden hieruit af kunnen leiden dat de burcht van bovengemiddelde betekenis werd geacht.

De Oldenzaalse rector Jan Weeling deelt in 1837 de mening van Picardt niet. Hij meent in de Hunenborg eerder een versterking dan een paleis te zien.[2] Volgens hem hadden bewoners uit de omgeving allerlei verklaringen bedacht over de herkomst van het kasteel. Zo zouden er 'Hunnen' hebben gewoond die via een weg in het moeras, de zogenoemde Zilver Straat,

1 Picardt 1660: 80-81.
2 Weeling 1837: 7-24.

hun zilverbuit met de inwoners van Ootmarsum ruilden. Ook zou er een heidense keizer verblijf hebben gehouden. De Magyaren zijn volgens Weeling waarschijnlijk de bouwheren geweest van de Hunenborg.[3] Weeling heeft ook een beschrijving gemaakt van de resten van het kasteel. De Hunenborg bestond in 1837 volgens hem uit een bijna ronde omgrachte en omwalde heuvel die in een moerassig gebied lag. De gracht was in die tijd nog watervoerend; alleen bij langdurige hitteperioden kon deze in de zomer droog komen te liggen.[4] Op het zuidelijke gedeelte van het binnenterrein heeft volgens Weeling het hoofdgebouw gestaan. Ter plekke van het kleinere gedeelte – daarmee bedoelt hij waarschijnlijk de zuidzijde van de Hunenborg, aangezien daar het stenen gebouw heeft gestaan – zijn bakstenen weggehaald. Op deze locatie heeft hij in 1836 zelf puinresten waargenomen. Bij 'omdelvingen' in de gracht zijn volgens hem een ijzeren potje en een lans of piek gevonden.[5]

In datzelfde jaar nam ook de leraar Frans en toenmalige markerichter in Volthe, Johan Helderman, aan dat de Hunnen of Magyaren de stichters waren van de Hunenborg.[6] In tegenstelling tot Weeling veronderstelt Helderman terecht dat de Hunenborg niet uit één, maar uit twee delen bestaat: de Hoge Hunenborg en de Lage of Kleine Hunenborg. Op dit laatstgenoemde gedeelte, dat net als de Hoge Hunenborg op een horst (zandkop in moeras) is aangelegd, hebben volgens Helderman de Hunnen akkerbouw bedreven. Zowel de Hoge als de Lage Hunenborg waren in 1837 grote delen van het jaar omgeven door water.[7] Anders dan op de Hoge Hunenborg heeft Helderman op de Lage Hunenborg geen (bak)stenen waargenomen. Rond de jaren veertig – hiermee zal Helderman die van de achttiende eeuw hebben bedoeld – had een boer genaamd Steenhof verschillende wagens vol met stenen van de Hoge Hunenborg gehaald. Helderman heeft van enkele boeren uit de omgeving gehoord dat in de gracht een aanzienlijke partij vrij grote Bentheimer 'voetstenen' zijn gevonden.[8]

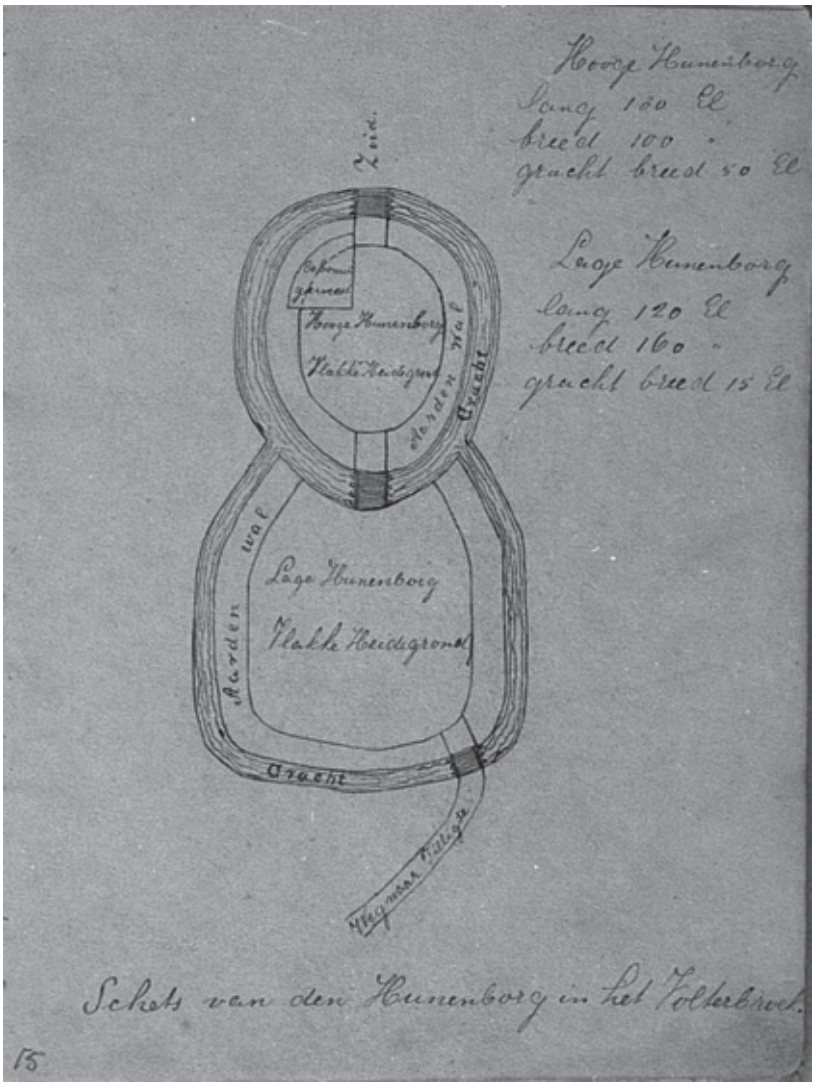
Volgens zowel Weeling als Helderman zou de Hunenborg in de tiende eeuw gebouwd zijn. In 1843 publiceerde de uit Almelo afkomstige Deventer predikant Philipp.C. Molhuijsen nog een aanvulling op deze veronderstelling. Hij schatte de Hunenborg nog ouder, aangezien het kasteel volgens hem onderdeel uitmaakte van een verdedigingswerk dat was aangelegd in de periode dat de Romeinen en Germanen met elkaar in Overijssel streden.[9] In de Hunenborg dacht Molhuijsen een vervallen Romeinse sterkte te zien die in latere tijd was hergebruikt door de Hunnen.[10]

Al in het volgende jaar werkte Johannes H. Stork de ideeën van Molhuijsen verder uit.[11] Volgens hem was de Hunenborg het centrale punt binnen een uitgebreid defensiewerk van landweren.[12] Hij meende destijds vlakbij de Hunenborg een landweer te hebben waargenomen die helemaal vanaf de kerk van Saasveld met het Voltherbroek in verbinding zou staan. De gehele structuur had volgens Stork de vorm van een hoefijzer en bestond afwisselend uit één of meerdere wallen. Het defensiewerk was in zijn ogen bedoeld om aanvallen vanuit het noorden te weren. In het oosten werd de Hunenborg volgens Stork beschermd door een tweede landweer.

In 1847 heeft een anonieme schrijver in de *Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren 1848* op basis van opmetingen en opgravingen voor het eerst een beschrijving en een kaart van de Hunenborg gepubliceerd (figuur 4.3).[13] De auteur is niet overtuigd van de ideeën van Molhuijsen en Stork. Volgens hem is het een punt van discussie of de Hunenborg door de Romeinen of Franken is gebouwd. Het is opmerkelijk dat deze anonieme schrijver, in tegenstelling tot eerdere onderzoekers, vermeldt dat er geen enkele baksteen is aangetroffen

3 Weeling 1837: 35-36.
4 Weeling 1837: 3-4.
5 Weeling 1837: 5-6.
6 Helderman 1837.
7 Helderman 1837: 219-220.
8 Helderman 1837: 220 Het is onduidelijk wat in dit verband met de term 'voetstenen' wordt bedoeld. Het Middelnederlands Woordenboek kent de term, maar vermeldt dat de betekenis onduidelijk is.
9 Molhuijsen 1843.
10 Molhuijsen 1843: 181-183.
11 Stork 1844.
12 Stork 1844: 198-199.
13 Anoniem 1847.

op de Hoge Hunenborg. Volgens hem lagen in 1847 ter plekke wel andere stenen waarop resten van metselspecie te zien waren, namelijk Bentheimer zandstenen, keien en tufstenen. Op de Lage Hunenborg lagen volgens Stork geen zichtbare archeologische sporen, hoewel hij daar een brug over de gracht had verwacht.[14]

Figuur 4.3: Plattegrond van de Hunenborg in 1847. Op deze schetskaart zien we de Hoge en de Lage Hunenborg aangegeven evenals de locatie van bouwsporen op het eerstgenoemde deel van de burcht. Het zuiden is boven.

De anonieme schrijver gaat niet dieper in op de uitkomsten van de opgravingen, maar de toenmalige conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, Leonardus F.H. Janssen, vermeldt in zijn in 1848 uitgegeven boek *Drentsche Oudheden* dat op de Hunenborg een opgraving heeft plaatsgevonden. Janssen was in 1846 afgereisd naar de Hunenborg en heeft toen met voornoemde heren Molhuijsen en Stork de plek bezocht. Tot een opgraving is

14 Anoniem 1847: 203-204.

het in dat jaar echter niet gekomen. Het was dankzij de inzet van Dirk van Schreven, de eerste ambtenaar van het provinciaal gouvernement van Overijssel, dat er een jaar later toch een opgraving naar de Hunenborg is verricht. Hoewel Janssen graag bij deze opgraving aanwezig had willen zijn, is het hem door een miscommunicatie niet gelukt om deze met eigen ogen te aanschouwen. Hij had echter van zijn contacten vernomen dat de resultaten teleurstellend waren en dat de opgraving niet met de juiste nauwkeurigheid was uitgevoerd.[15] De hierboven vermelde schetstekening van de Hunenborg (figuur 4.3) blijkt op verzoek van Janssen te zijn vervaardigd. Hij heeft echter besloten de tekening niet op te nemen in zijn boek omdat deze al was gepubliceerd in de Overijsselsche Almanak. Volgens Janssen heeft de toenmalige burgemeester van Weerselo, Hendrik Willink, de kaart vervaardigd.[16] Janssen heeft tijdens zijn bezoek in 1846 wel opmetingen van het terrein gemaakt.[17] Hij vermoedt dat de Hunenborg door de Franken is gebruikt en dat opgravingen zouden moeten uitwijzen of de burcht nog oudere fasen heeft gekend.[18]

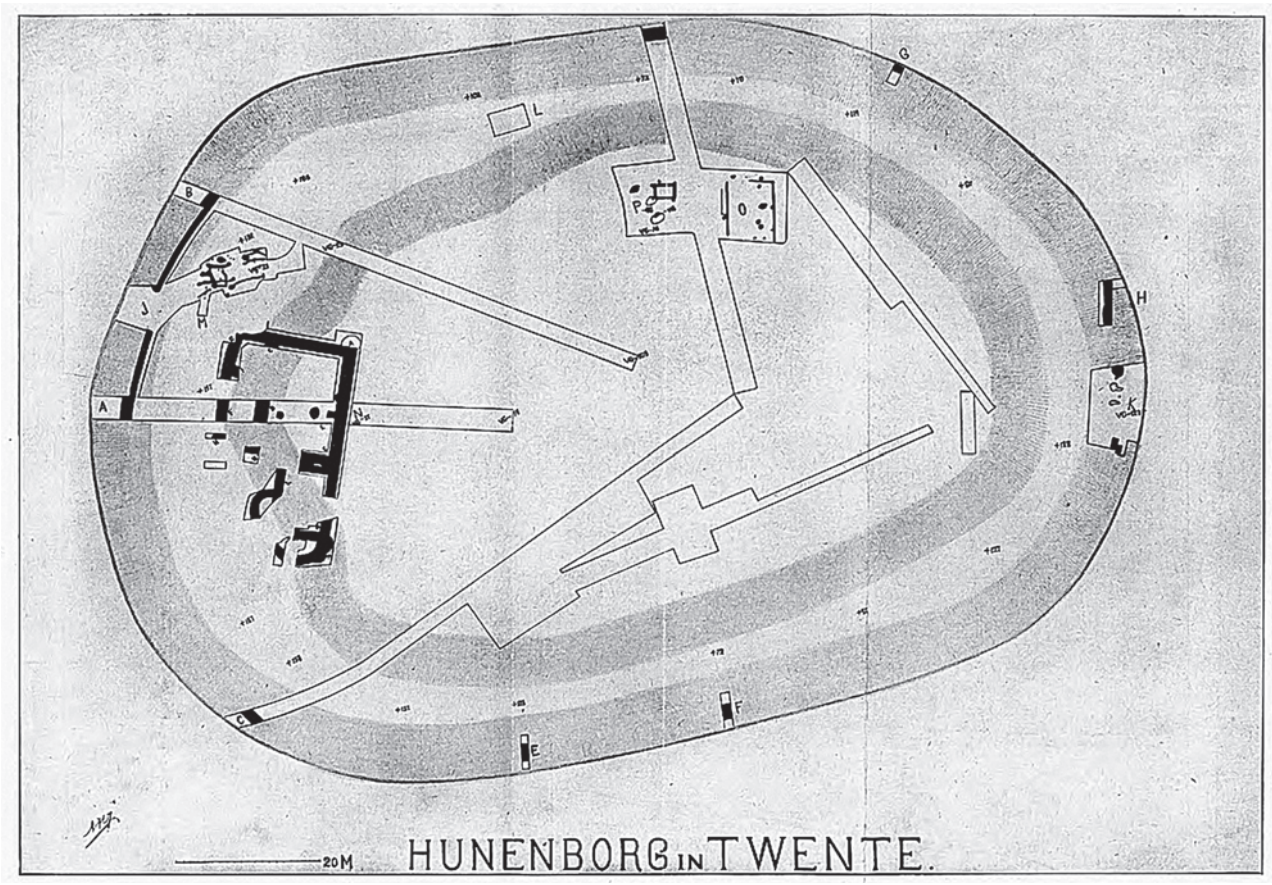
Pastoor Johannes Geerdink uit De Lutte heeft gedurende zijn leven verschillende aantekeningen over de Hunenborg gemaakt die in 1895 door zijn broer postuum zijn uitgegeven. Behalve een korte beschrijving van de Hunenborg vermeldt de Luttense dorpspastoor in zijn aantekeningen dat vanaf 'de eerste burg' een dam naar het zuiden liep welke vervolgens overging in een westelijke landweer. Aan het einde daarvan lag volgens hem een Romeinse renbaan van 350 stappen rond. Interessant is dat Geerdink vermeldt dat tijdens de cultivering van de voorburcht verbrande lijken zijn gevonden. Ook zijn volgens hem een voorwerp van gepolijst goud en wetstenen om wapens te slijpen aangetroffen.[19]

De opgraving van Holwerda in 1916

Tussen 19 juni en 8 juli 1916 is op verzoek van de Oudheidkamer Twente onder leiding van de toenmalige conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, Jan H. Holwerda, een opgraving verricht op de Hoge Hunenborg. Op het ovaalvormige binnenterrein van ongeveer 150 meter x 100 meter liet hij diverse zoeksleuven aanleggen van twee à drie meter breed. Vervolgens heeft hij op plekken waar archeologische sporen bloot kwamen te liggen de sleuven verder uitgebreid.[20] In het daaropvolgende jaar publiceerde Holwerda reeds de resultaten.[21]

Holwerda stelde tijdens de opgraving vast dat het binnenterrein van de Hoge Hunenborg is opgehoogd met zand. Onder deze ophogingslaag trof hij een donkere laag grond aan die hij interpreteerde als 'zwarte heidegrond'. In het centrum van het middenterrein was het natuurlijke maaiveld niet opgehoogd, want daar lag de zwarte heidegrond direct aan de oppervlakte.[22] Rondom de binnenwal aan de grachtzijde meende Holwerda de restanten van een pallisadegreppel waar te nemen (figuur 4.4 A, B, C, E, F, H). De wal zelf was volgens hem opgebouwd uit een kern van heideplaggen van ongeveer 1,3 meter hoog waaroverheen zand is gestort tot een hoogte van tenminste 2 meter.[23] Ter hoogte van J (zie figuur 4.4) dacht Holwerda de oorspronkelijke ingang te hebben aangetroffen, aangezien hier de vermeende pallisadegreppel niet aanwezig was. Ter plekke lagen houtrestanten (figuur 4.4 M) die hij interpreteerde als een constructie voor houten vlonders.[24] Tussen de Hoge Hunenborg en de Lage Hunenborg lag volgens hem ook een doorgang in de wal (zie K op fig 4.4), want ook daar was de palissadegreppel niet zichtbaar.

15 Janssen 1848: 135-136.
16 Janssen 1848: 136. Volgens het collectiearchief van de oudheidkamer Twente zou de prent echter door J.J. van Deinse zijn gemaakt.
17 Janssen 1848: 138.
18 Janssen 1848: 140.
19 Geerdink 1895: 93, 485 486.
20 Holwerda 1917: 4.
21 Holwerda 1917.
22 Holwerda 1917: 5.
23 Holwerda 1917: 5-7.
24 Holwerda 1917: 9-11.

Figuur 4.4: De resultaten van de opgraving van de Hunenborg door J.M. Holwerda uit 1916. Op de afbeelding zijn de gegraven sleuven en de aangetroffen grondsporen ingetekend.

Holwerda legde op het middenterrein van de Hoge Hunenborg diverse funderingen van gebouwen bloot. Het meest opmerkelijke fundament was dat van een stenen gebouw waarvan alleen de uitbraaksleuven resteerden (figuur 4.4). De kern van dit gebouw bestond uit een rechthoek van 16,8 x 12,7 meter buitenwerks. Het had een funderingsgreppel van 1,8 tot 2,0 meter breed en 40 centimeter diep. Aan de zuidoostzijde van het gebouw lag een kleinere rechthoekige aanbouw van 10,4 x 8,4 meter die aan de zuidzijde door een ovalen fundering was omgeven. De funderingsgreppels van beide aanbouwen waren tussen de 1,4 en 1,6 meter breed en 30 centimeter diep. Op deze grondverbetering heeft Holwerda de laatste restanten van muurwerk in-situ aangetroffen, bestaande uit een laag van onregelmatige stenen en keien in kalk van 15 centimeter hoog, gevolgd door opgemetseld muurwerk. Deze bovenlaag was aan de buitenkant opgebouwd uit vrij regelmatig gehouwen blokken Bentheimer zandsteen die aan de binnenkant waren opgevuld met ruwe steenbrokken en kalk. Behalve keien en zandsteen heeft Holwerda op het terrein ook fragmenten tufsteen gevonden.[25]

Op het middenterrein lagen ook restanten van kleinere gebouwen. Aan de westkant ging het om overblijfselen van een vierkant gebouw van ongeveer 6 x 6 meter. Dit was gefundeerd op palen en een kleine funderingsgreppel. Ongeveer 7 meter ten zuiden van dit gebouw vond Holwerda de fundering van een kleiner rechthoekig gebouw van 3 x 4 meter. De fundamentgreppel was ongeveer 30 á 40 centimeter breed en bevatte restanten gedroogde

25 Holwerda 1917: 13-17.

leem. Mogelijk was de leem afkomstig van de wanden. Mogelijk was er ook een vuurplaats in het gebouw, want in de zuidoosthoek trof Holwerda brandsporen aan, bestaande uit houtskool en verbrande grond.[26]

Tijdens de opgraving heeft Holwerda verschillende artefacten gevonden, namelijk kogelpotscherven, Pingsdorfscherven, fragmenten van kannen met een geknepen voet, ijzeren pinnen, twee ijzeren duimen, een ijzeren spijker, een tang, een mogelijk ijzeren mesje, een knop op vier pootjes van verguld brons, netverzwaringen van gebakken aarde en een klein fragment van een molensteen.[27]

Om de Hunenborg in een breder historisch en archeologisch kader te plaatsen heeft Holwerda deze vergeleken met andere versterkingen. De Hunneschans bij Uddelemeer, waar hij in 1908 onderzoek naar verrichtte, en de Pepijnsborg bij Osnabrück, zijn volgens hem soortgelijke ringwalburchten. Desalniettemin heeft de Hunenborg volgens Holwerda een aantal afwijkende kenmerken ten opzichte van de andere twee. Zo is de wal van de Hunenborg veel minder hoog dan die van de Hunneschans en zijn ook de gebouwen op het binnenterrein anders. Op de Hunneschans zijn namelijk aanwijzingen voor bewoning gevonden. Het stenen gebouw op de Hunenborg zou volgens hem echter een woontoren van een kasteel zijn geweest. Holwerda vermoedde dat op de Hunenborg maar weinig mensen aanwezig waren, aangezien er in vergelijking tot de andere sites weinig vondsten zijn aangetroffen.

Op basis van het aardewerk dateerde Holwerda de bouw van de Hunenborg in de negende eeuw. Hij vermoedde – vanwege het geringe vondstmateriaal – dat de burcht daarna vrij snel is verlaten. Voorts wees Holwerda op de overeenkomsten tussen de Hunenborg en een door Alpertus van Metz beschreven burcht.[28]

Nieuwe hypothese van Verlinde

In 1975 heeft Ad D. Verlinde, de toenmalige provinciaal archeoloog van Overijssel, een nieuwe hypothese over de datering en identificatie van de Hunenborg en de Schulenborg bij Almelo opgesteld.[29] Zowel de Hunenborg als de Schulenborg waren volgens Verlinde ringwalburchten.[30] Anders dan die van Oldenzaal zouden deze twee ringwalburchten niet zijn uitgegroeid tot een groter kasteel of zelfs stad omdat deze in een moerassig gebied lagen.[31] Aan de hand van de nieuwste inzichten op het terrein van middeleeuws aardewerk stelde Verlinde vast dat alle bekende scherven van de Hoge Hunenborg uit de twaalfde eeuw stamden en die van de Lage Hunenborg uit de elfde of twaalfde eeuw. Die laatste datering berust op aardewerkvondsten uit onder meer de waterput op dit deel van de burcht. Volgens Verlinde is verder geen enkele andere toepassing van het gebruik van Bentheimer zandsteen van vóór de twaalfde eeuw bekend, wat volgens hem een datering van de Hunenborg in de negende of tiende eeuw onwaarschijnlijk maakt. Dat het kasteel rond 1200 zou zijn verlaten hield volgens hem verband met de gelijktijdige verplaatsing van Oud-Ootmarsum naar de nieuwe – waarschijnlijk versterkte – nederzetting Ootmarsum. Deze laatste zou de functie van de Hunenborg dus hebben overgenomen.

Verlinde had ook een andere mening over de oorspronkelijke toegang van de Hunenborg dan Holwerda. Die heeft volgens hem aan de noordwestzijde gelegen en voerde over een kleine stroomrug van de Dinkel door het Voltherbroek in de richting van Ootmarsum. Via die route zou men volgens Verlinde van de Hunenborg naar Oud-Ootmarsum hebben kunnen reizen. Daarbij is hij uitgegaan van dezelfde veronderstelling als Weeling over de Zilveren Straat.[32]

26 Holwerda 1917: 18-19.
27 Holwerda 1917: 21-22. Een deel van de vondsten is bewaard gebleven. Deze worden in paragraaf 5.5 besproken.
28 Holwerda 1917: 22-31.
29 Verlinde 1975.
30 Waar hij betreffende de Schulenborg later op terug komt en het kasteel onterecht identificeerde als motte, (zie catalogus).
31 Zie 'Schulenborg' in de catalogus.
32 Verlinde 1975: 64.

In het uit 1978 daterende artikel *De Hunenborg bij Ootmarsum, een vroege bisschoppelijke burcht aan een voormalige Dinkelloop* is Verlinde samen met Rob A. van Zuidam, op dat moment werkzaam aan het Internationaal Instituut voor Luchtkartering en Aardkunde (tegenwoordig ITC) te Enschede en Tieme Bruins van de Rijks Geologische Dienst nader ingegaan op de functies van de Hunenborg in relatie tot het fysische milieu.[33] Op basis van archeologische, historische en geologische gegevens, als ook de interpretatie van luchtfoto's en historische kaarten concludeerden zij dat de Hunenborg een twaalfde-eeuwse bisschoppelijke burcht moet zijn geweest die toentertijd aan een oude arm van de rivier de Dinkel lag.

Proefsleuvenonderzoek door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1994

In 1994 heeft de ROB onder leiding van de archeologe Ellen Vrenegoor vijf kleine proefsleuven door de gracht en wallen gegraven. Het doel daarvan was om vast te stellen hoeveel grachtvulling van de deels verlande gracht verwijderd kon worden zonder de archeologische waarden aan te tasten (figuur 4.5).[34] Vrenegoor concludeerde op basis van de opgravingsresultaten dat zowel de binnen- als buitenwal zijn opgeworpen uit grond die is vrijgekomen bij het uitgraven van de gracht in de middeleeuwen. Zij vermoedde op basis van een mogelijke grachtinsteek bij sleuf P1 (figuur 4.5) tussen de Hoge Hunenborg en de Lage Hunenborg dat deze gracht in twee fasen is aangelegd. Tijdens het proefsleuvenonderzoek is aan de westzijde bij sleuf P4 (figuur 4.5) een kleine dam ontdekt bestaande uit resten eikenhout, vlechtwerk van voornamelijk wilg en soms els en veldkeien waartussen zand is geworpen. Vrenegoor heeft dit hout dendrochronologisch onderzocht en concludeerde dat het gaat om secundair gebruikt constructiehout dat tussen circa 1155 (+/-6) AD en 1159 (+/-6) AD is gekapt. Een deel van het vlechtwerk en bijbehorend organisch materiaal is botanisch onderzocht. Daaruit is gebleken dat er typische moerasplanten in de gracht groeiden. Zaden van rogge en andere gecultiveerde grassen duidden op akkerbouw in de buurt van de burcht. De planten van ruderale en verstoorde plaatsen waren matig vertegenwoordigd. Opvallend was een hoog aandeel hulstbladeren in de monsters. Andere macroresten waren afkomstig van els, es en esdoorn.[35] De archeologen hebben tijdens het onderzoek verschillende vondsten gedaan, namelijk een fragment van een ruiterspoor, een bootshaak en diverse aardewerkscherven uit de elfde en/of twaalfde eeuw. In de westelijke grachtvulling zijn keien en restanten van Bentheimer zandsteen aangetroffen.

Booronderzoek op de Lage Hunenborg in 2005

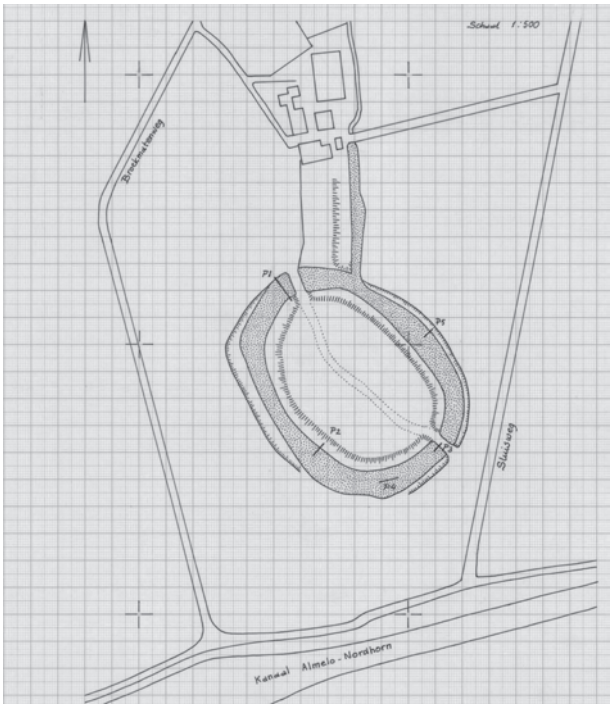
In het kader van de actualisatie van het monumentenregister heeft Archeologisch Adviesbureau RAAP in 2005 booronderzoek uitgevoerd op de Lage Hunenborg.[36] Uit dit onderzoek bleek dat de bodem op de voorburcht behoorlijk was verstoord als gevolg van vroegere egalisatiewerkzaamheden. Behalve enkele fragmenten kogelpotaardewerk hebben de archeologen geen antropogene indicatoren aangetroffen. De oostelijke gracht was volgens hen nog grotendeels intact, maar liep in het noorden dood tegen de landerijen van de boerderij van de familie Oudehengel. De noordelijke gracht was 1,2 meter diep en lag deels in een oude beekloop. Deze oude loop zou volgens de onderzoekers ook onder de ophoging van de Lage Hunenborg liggen. De westelijke gracht was het minst diep: de grachtbodem lag daar op circa 70 centimeter diepte.

Interdisciplinair landschapsarcheologisch onderzoek in 2016

In 2013 hebben Spiekhout en Smeenge in het artikel *De Hunenborg, een tweeledige ringwalburcht in Volthe* geopperd dat het van belang is om meer inzicht te verkrijgen in de datering en functie van de Hunenborg door middel van gericht archeologisch onderzoek.[37] Met deze gegevens zou het namelijk mogelijk zijn om de historische en landschappelijke context van het kasteel beter te duiden en de bestaande hypothesen testen. De terreinbeheerder Landschap Overijssel heeft naar aanleiding van dit artikel besloten om het terrein van de Hunenborg opnieuw in te richten. Ter voorbereiding hiervan is in 2015 en 2016 door

33 Verlinde *et al.* 1978.
34 Interne documentatie E. Vrenegoor, afkomstig uit archeologisch depot Overijssel.
35 Vreenegoor *et al.* 1995: 1.
36 De Haan 2005.
37 Spiekhout & Smeenge 2013.

Bureau Geofox, Archeologisch Adviesbureau RAAP en het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen nieuw multidisciplinair onderzoek verricht op en rond het terrein van de burcht, bestaande uit geofysisch onderzoek, booronderzoek, pollenonderzoek en proefsleuvenonderzoek.[38] De resultaten van dit onderzoek worden verderop in dit hoofdstuk in meer detail besproken.

Figuur 4.5: Locatie van de proefsleuven in de gracht van de Hunenborg tijdens het veldwerk van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1994. Ter hoogte van P4 ligt een dam bestaande uit onder andere secundair gebruikt constructiehout. Dit bleek halverwege de twaalfde eeuw te zijn gekapt. Tussen de kap en de aanleg van de dam kan een aanzienlijke tijd zijn verstreken.

De hypothesen van Schlüter

In 2017 en 2018 heeft de historicus en amateurarcheoloog Dick Schlüter op basis van oudere gegevens enkele nieuwe hypothesen opgesteld over de oorsprong, functies, exploitatie en landschappelijke ligging van de Hunenborg. Deze heeft hij gepresenteerd in een reeks van drie artikelen.[39] In het eerste artikel stelde hij dat voorgaande onderzoekers voorbij zijn gegaan aan het feit dat de Lage Hunenborg in 1397 nog was bewoond en de naam Steenhof droeg. Schlüter stelde dat de in 1207 genoemde schout Frethericus de Arnethe op de Hunenborg resideerde en dat aldaar ook afdrachten werden geïnd. Hij meende ook dat rondom het kasteel borgmannen aanwezig waren die in de dertiende en veertiende eeuw op hun eigen boerderijen rondom de Hunenborg woonden. Dat we niet de middeleeuwse naam van de Hunenborg kennen zou volgens Schlüter komen omdat de functie van schout steeds wisselde en deze functie niet overerfbaar was. Betreffende de landschappelijke situering stelde hij dat de Hunenborg destijds strategisch lag in een flessenhals van een oude doorgaande route.

In het tweede artikel heeft Schlüter beweerd dat de Hunenborg eigenlijk Steenborg werd genoemd en is voortgekomen uit een bisschoppelijk hoofdhof. Deze zou in 1160 zijn

38 Scholte Lubberink, Smeenge & Spiekhout 2019.
39 Schlüter 2017; Schlüter 2018a; Schlüter 2018b.

verbouwd tot kasteel in opdracht van bisschop Godfried van Rhenen.[40] Volgens Schlüter heeft de hoofdhof samen met huizen en stallen op de Lage Hunenborg gestaan. Met de bouw van de Hunenborg meent Schlüter dat bisschop Godfried zijn hoofdhof beter heeft willen beveiligen en tevens een residentie voor zijn schout heeft willen inrichten. Het kasteel zou daarnaast hebben gediend als een logistiek verzamelpunt ten behoeve van het vervoer van de Bentheimer zandsteen en voedsel, bestemd voor de bouwploegen van de kerk in Oldenzaal. Werklieden die aldaar bezig waren zouden volgens Schlüter ook hebben meegeholpen aan de constructie van de Hunenborg. Na de bouw in 1160 zou rond 1195 de Hunenborg zijn verwoest en tijdens het episcopaat van Dirk van Are weer zijn opgebouwd. In 1216 zou uiteindelijk het stenen gebouw zijn afgebroken omdat het zijn militaire functie had verloren aan Oldenzaal, aldus Schlüter.

In het laatste artikel heeft Schlüter de resultaten van veldwaarnemingen op de Lage Hunenborg door middel van metaaldetectie gepresenteerd. Dit onderzoek leverde slechts één vondst op, namelijk verharde leem met spijkers daarin. Daarnaast presenteert hij een reconstructie van de locatie van een structuur die volgens hem de hoofdhof zou moeten zijn.[41]

4.3 Onderzoeksdoelen en vraagstelling

Hoewel onderzoekers zich dus al vanaf de negentiende eeuw hebben gebogen over de oorsprong en ouderdom van de Hunenborg, beschikten zij tot voor kort over te weinig betrouwbare archeologische, historische en landschappelijke gegevens om ontstaan, ontwikkeling, eigenaren en functie van dit bijzondere kasteelterrein in voldoende mate te kunnen duiden. In dit hoofdstuk willen we een nieuwe poging wagen door ten eerste de gegevens van ons multidisciplinaire onderzoek uit 2016 te presenteren en ten tweede door deze gegevens in een breder historisch-maatschappelijk en historisch-landschappelijk kader te plaatsen. We gebruiken hiervoor het in hoofdstuk 1 geïntroduceerde model van het kasteellandschap.

Allereerst bestuderen we in detail de morfologie en materiële cultuur van de Hunenborg op basis van eerder verricht en nieuw uitgevoerd archeologisch veldonderzoek. Welke gebouwen en structuren maakten deel uit van de Hunenborg? Wanneer is de burcht aangelegd, hoelang is deze in gebruik geweest en zijn er ook verschillende bouwfasen waarneembaar? Wat zegt het aangetroffen vondstmateriaal over de functie en de bewoners van de burcht (paragraaf 4.5)? Vervolgens wordt de burcht in een bredere historisch-landschappelijke context geplaatst. Hoe lag de Hunenborg ten opzichte van het natuurlijke landschap en het cultuurlandschap (paragraaf 4.6)? Een derde onderzoeksthema is dat van de historisch-maatschappelijke context van de Hunenborg. Wat is bekend over de middeleeuwse rechten op de grond in de omgeving van het kasteel? Hoe verhoudt de burcht zich tot de politiek-bestuurlijke en juridische verhoudingen in het toenmalige Noordoost-Twente (paragraaf 4.7)? Op basis van deze bouwstenen proberen we in het laatste paragraaf de volgende vraag te beantwoorden: Welke langetermijnontwikkeling heeft het kasteelterrein van de Hunenborg doorgemaakt (paragraaf 4.8)?

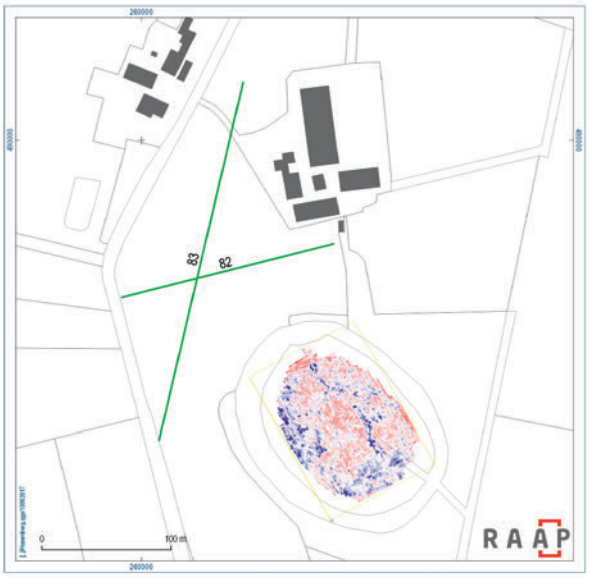
4.4 Bronnen en onderzoeksmethoden

Het archeologisch onderzoek in 2016 had als doel om nieuwe data te verzamelen ten behoeve van de herinrichting van het terrein. Daarvoor zijn verschillende methoden gebruikt, namelijk geofysisch onderzoek, booronderzoek en gravend onderzoek.

Op 14, 15 en 18 december 2015 heeft het bureau Geofoxx geofysisch onderzoek uitgevoerd met een *Ground Penetrating Radar* (GPR) op de hoofdburcht en voorburcht. Met behulp van

40 Schlüter 2018a.
41 Schlüter 2018b.

een GPR kunnen de verschillen in de fysische samenstelling van de ondiepe ondergrond op non-destructieve wijze worden onderzocht op afwijkende objecten en structuren. De methode produceert verticale doorsneden van de ondergrond met een hoge resolutie, de zogenoemde radarprofielen. Deze leveren informatie op over de geologische opbouw (lithologie, stratigrafie en structuur), over de poriënvulling (watergehalte, zoutgehalte), over hydrologische aspecten (grondwaterstand, rivierbodemtopografie, ijsdikte) en over verstoringen zoals kabels.[42] Zo kunnen eventuele archeologische sporen in kaart worden gebracht.
Ter plaatse van de hoofdburcht heeft Geofoxx met een draagbaar GSSI SIT-3000 grondradaryststeem en een 400 MHz-antenne een raster aan meetlijnen opgenomen. De onderlinge afstand tussen de lijnen bedroeg 2 bij 2 meter. [43] De onderzoekers hebben over de voorburcht twee raaien aangelegd met als doel de lengte en de breedte van de gracht aldaar vast te stellen. De gemeten waarden zijn weergegeven in figuur 4.6.

Figuur 4.6: De ligging van het door middel van geofysisch onderzoek onderzochte gebied op de hoofdburcht en de gemeten raaien (82 en 83) op het terrein van de voorburcht.

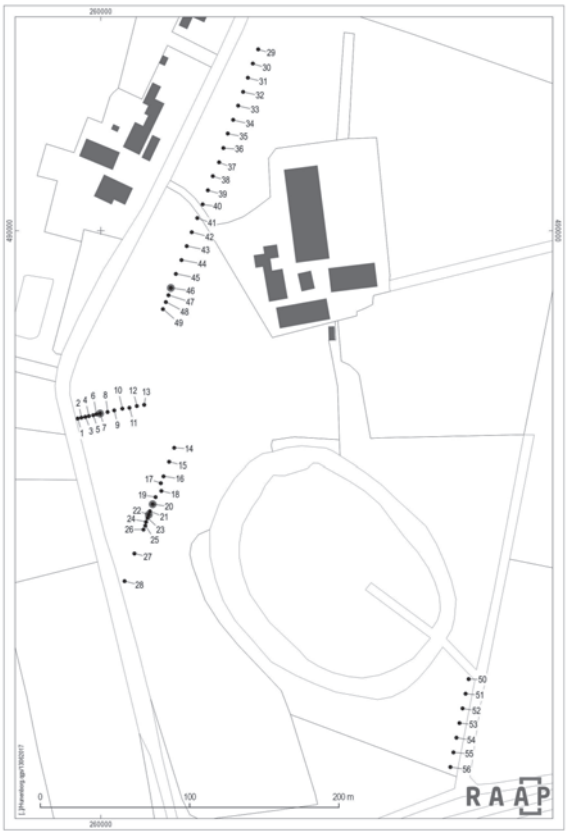
Het booronderzoek vond plaats op 18 februari 2016 en richtte zich op het voorburchtterrein.[44] De doelen hiervan waren om de gedempte grachten exact te lokaliseren en de bodem van de gracht te bemonsteren ten behoeve van palynologisch onderzoek en fysisch dateringsonderzoek. In totaal zijn 49 boringen gezet met een Edelmanboor met een diameter van 7 centimeter en, indien mogelijk, met een gutsboor met een diameter van 3 centimeter. De boorlocaties zijn verdeeld over drie boorraaien: deze snijden de gedempte gracht van de voorburcht in het noorden (boringen 29 t/m 49, lengte 185 meter), westen (boringen 1 t/m 13, lengte 45 meter) en zuiden (boringen 14 t/m 28, lengte 95 meter) (figuur 4.7). De diepte van de boringen varieerde tussen de 40 en 210 centimeter en de onderliggende afstand verschilde tussen de 2,5 en 20 meter.

Smeenge heeft de boorlocaties die het meest geschikt waren voor palynologisch onderzoek bemonsterd: deze punten zijn weergeven in figuur 4.7 met een rode stip. De bemonstering is verricht met een brede guts met een diameter van 6 centimeter.[45] Boring 22 is gezet in het

42 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 44.
43 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 43.
44 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 39.
45 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 40.

fossiele profiel van de grachtvulling, de boringen 7 en 20 zijn gericht op het fossiele maaiveld onder de wal die tegen de gracht aanlag. In boring 46 zijn op een diepte van 180 centimeter zegge- en houtresten bemonsterd. Alle monsters zijn uitgewerkt en geïnterpreteerd door Bas van Geel van de Universiteit van Amsterdam. De bladresten van dit monster zijn door de Rijkuniversiteit Groningen op basis van de koolstofdatering gedateerd.

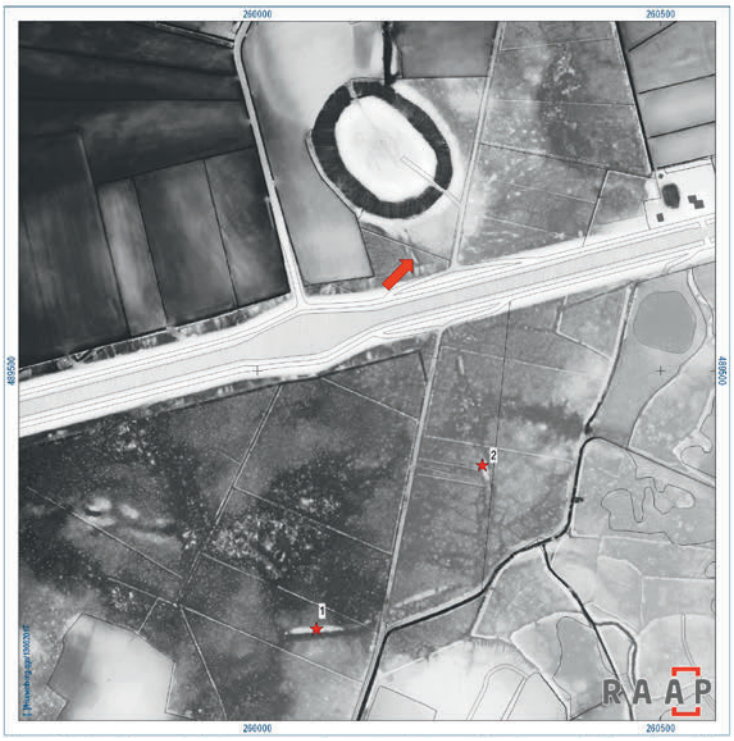
Ten zuidoosten van het hoofdburchtterrein heeft Smeenge zeven boringen gezet met een Edelmanboor op 23 februari 2016. Deze had een diameter van 7 centimeter. De boring is gezet tot een diepte van 90 centimeter beneden het maaiveld. Op deze locatie was op het AHN2 namelijk een halve maanvorm te zien (figuur 4.8, pijl). Uit het booronderzoek blijkt dat deze vorm natuurlijk is: het betreft waarschijnlijk een deel van dezelfde dekzandrug waarop de Hunenborg is aangelegd.[46]

Figuur 4.7: Boorpuntenkaart van het onderzoek in 2016. De bemonsterde boringen zijn aangeduid met een stip.

Na het booronderzoek zijn kleine smalle sleuven gegraven ten behoeve van bemonstering voor optisch gestimuleerde luminescentie (OSL) datering. De bemonsterde locaties zijn weergegeven op figuur 4.7 en figuur 4.8. De monsters zijn genomen in het wallichaam van de voorburcht en het wallichaam ten zuiden van de hoofdburcht. Het voorburchtterrein is op 19 juli 2016 ter hoogte van boring 22 bemonsterd voor een OSL-datering.[47] Ze zijn vervolgens aangeboden aan het Oxford Luminescence Dating Laboratory van de universiteit van Oxford in Groot-Brittannië.

46 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 42.
47 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 40-43.

Figuur 4.8: Locatie van de halvemaanvormige verhoging ten zuidoosten van de Hunenborg (pijl) en de locaties ten behoeve van monstername gegraven profielkuilen op relicten van wallichamen in het Voltherbroek/Wiekermeden.

Van 18 tot 21 juli 2016 is proefsleufonderzoek verricht op de hoofdburcht. Het betrof één van de proefsleuven die honderd jaar eerder door Holwerda was aangelegd (figuur 4.4 sleuf A). Nadat de archeologen deze hadden gelokaliseerd verwijderde een graafmachine de stort. De ongeveer 3 meter brede sleuf liep vanaf de zuidelijke grachtrand 44 meter tot aan het centrum van de Hoge Hunenborg. De stort die uit de sleuf kwam is gezeefd met een schudzeef met een maaswijdte van 15 millimeter en vervolgens onderzocht met een metaaldetector. Zo konden artefacten die door het team van Holwerda waren gemist alsnog worden opgespoord.[48]

De sleuf is uitgegraven totdat het ongestoorde vlak uit 1916 was bereikt. Daarna is één opgravingsvlak aangelegd in de top van het natuurlijke bodemprofiel, dat was de A-horizont van een veldpodzol. Alle grondsporen en laaggrenzen in dit vlak en de profielen zijn aangekrast en ingemeten. De diepte van de sleuf varieerde van circa 75 centimeter tot 220 centimeter onder het maaiveld.[49] Tien lagen in het zuidwestprofiel zijn bemonsterd voor stuifmeelonderzoek.

48 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 45-46.
49 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 46.

Figuur 4.9: AHN2 kaart van de Hunenborg met daarbinnen de opgravingsplattegrond van het onderzoek uit 1916. Sleuf A is opnieuw opgehaald in 2016.

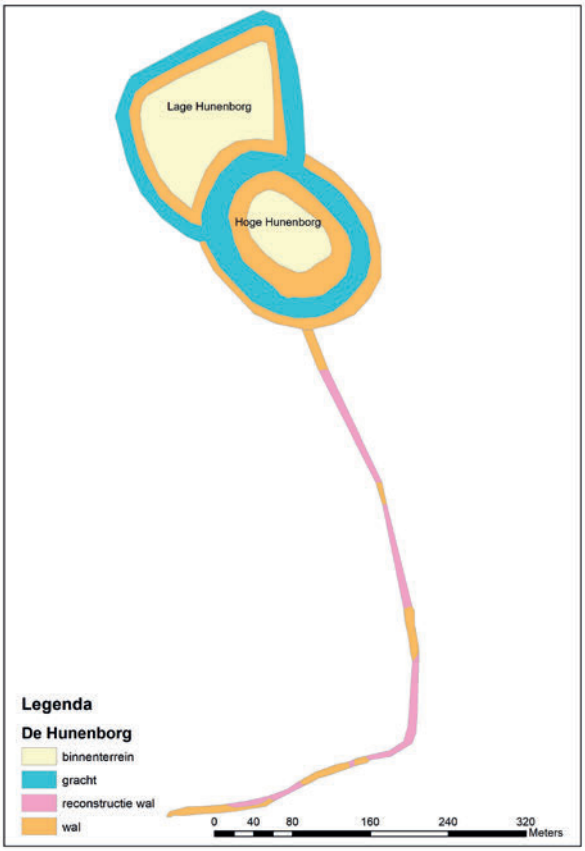
4.5 Morfologie en materiële cultuur

Omvang van de Hunenborg

De Hunenborg bestaat uit een ovaalvormige hoofdburcht genaamd de Hoge Hunenborg, een rechthoekige voorburcht genaamd de Lage Hunenborg, en een walstructuur die aansluit aan de zuidkant van de Hoge Hunenborg (figuur 4.10). De kern van de Hoge Hunenborg omvat een vlak middenterrein waarop verschillende gebouwen van hout en steen hebben gestaan. Het burchteiland wordt vanaf het midden gezien omringd door een massieve wal, een gracht en voorts een kleinere buitenwal. Dit ovaalvormige eiland meet exclusief de gracht en inclusief de binnenwal ongeveer 150 bij circa 100 meter. De omringende gracht heeft een breedte tussen de 16 en 23 meter. Het wallichaam is circa 700 meter lang en loopt, gezien vanaf de Hoge Hunenborg, eerst ongeveer 440 meter in zuidelijke richting waarna het afbuigt in westelijke richting en vlak voor een kleine dekzandrug stopt voordat het de gordeldekzandrug van de Ootmarsumse stuwwal bereikt.

De Lage Hunenborg is aan drie zijden recht; alleen de kant van de Hoge Hunenborg kent een ronde zijde. De voorburcht meet exclusief de gracht en inclusief de binnenwal ongeveer 130

bij 110 meter. De gracht staat in verbinding met die van de Hoge Hunenborg. Aanwijzingen voor een buitenwal rondom de Lage Hunenborg, zoals deze wel waarneembaar is rondom de Hoge Hunenborg, zijn niet gevonden. Uit het in 2016 uitgevoerde archeologische booronderzoek blijkt dat deze gracht oorspronkelijk een breedte van ongeveer 15 meter had.[50] Op het binnenterrein van de Lage Hunenborg zijn, op een mogelijke waterput na, tot op heden geen aanwijzingen voor bebouwing gevonden.[51] Dat hier menselijke resten hebben gelegen, zoals pastoor Geerdink heeft beweerd, kan met de bestaande archeologische gegevens niet worden aangetoond.[52]

Figuur 4.10: Schematische weergave van de Hunenborg vervaardigd op basis van het AHN2. De burcht bestaat uit een trapeziumvormig omwald en omgracht voorburchtterrein (de Lage Hunenborg) en een omwald, omgracht en nog een keer omwald hoofdburchtterrein (de Hoge Hunenborg). De buitenste wal van de hoofdburcht staat aan de zuidwestkant in verbinding met een wallichaam. Uit ons onderzoek blijkt dat deze wal niet bij de eerste aanleg hoorde, hoewel dit wel zo lijkt op deze afbeelding.

Zowel de hoofdburcht als de voorburcht zijn aangelegd op een lage dekzandrug in een moerassig gebied. Op de Lage Hunenborg is tijdens het booronderzoek in 2016 een veldpodzolbodem (Hn) teruggevonden op de hoogste delen van de dekzandrug, vermoedelijk de bodem die Holwerda in 1916 als een 'zwarte heidegrond' beschreef.[53] Langs de flanken

50 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 54.
51 Verlinde 1975.
52 Geerdink 1895.
53 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 52.

en in de omringende vlakten liggen gooreerdgronden (pZn) en beekeerdgronden (pZg), wat duidt op een vochtige tot natte omgeving van het terrein. Deze gaan op een diepte van 75 tot 100 centimeter over in matig grof, grindhoudend fluvioperiglaciaal zand.

Figuur 4.11: De tegenwoordige ingang van de Hoge Hunenborg. Ter hoogte van de bomen op de voorgrond ligt een kleine buitenwal, naar binnen toe gevolgd door een watervoerende gracht en vervolgens een grote binnenwal die het vlakgelegen middenterrein omsluit. De huidige ingang is niet de oorspronkelijke ingang. Deze laatste lag iets meer naar het oosten.

De opgravingen op de hoofdburcht

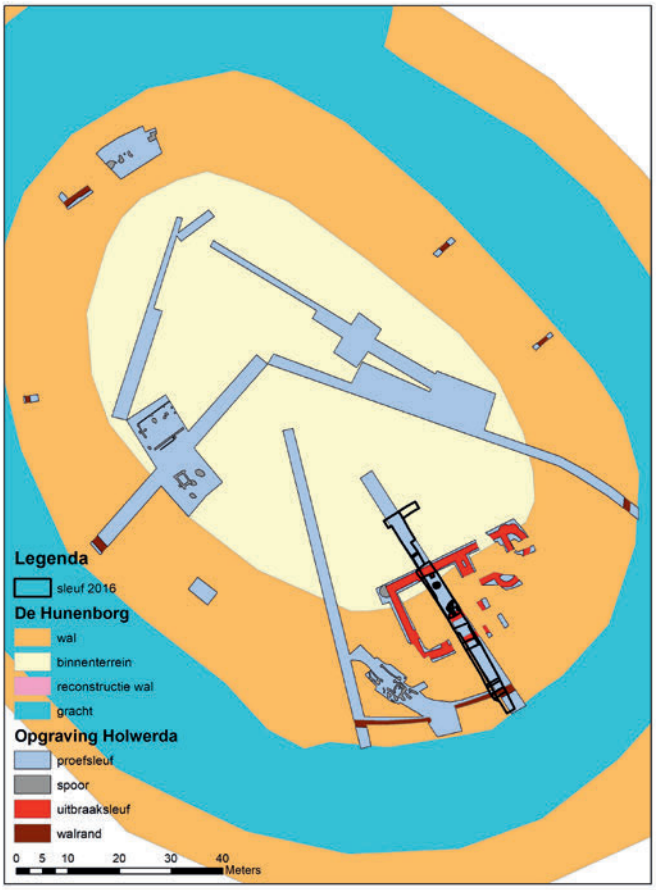
De opgraving in 2016 heeft veel nieuwe informatie opgeleverd ten opzichte van die van Holwerda met betrekking tot de bodemopbouw, stratigrafie, datering en fasering. Uit het onderzoek blijkt dat de burcht gebouwd is op een lage natuurlijke verhoging van jong dekzand waarin zich in de loop van het Holoceen een veldpodzolgrond heeft ontwikkeld, een bodemtype dat in het winterhalfjaar vochtig is door relatief ondiep grondwater en in het zomerhalfjaar droog. De A-horizont is sterk humeus tot venig en heeft een donkerbruine tot zwarte kleur. De proefsleuf is aangelegd in deze A-horizont op een hoogte van ongeveer 21,3 NAP. De top van de A-horizont bevindt zich ongeveer 20 centimeter boven het opgravingsvlak waarna deze ongeveer 25 tot 30 centimeter dieper overgaat in een AE horizont.

De profielen

De profielen hebben waardevolle nieuwe inzichten opgeleverd over de opbouw en fasering van de Hunenborg. Daaruit blijkt dat het natuurlijke oppervlak 1 tot 2 meter is opgehoogd ten behoeve van de bouw van de burcht. Binnen de wal zijn destijds op het natuurlijke maaiveld 40 tot 60 centimeter dikke pakketten geelwit zand gestort die waarschijnlijk afkomstig zijn uit de brede gracht rondom de Hunenborg. Holwerda stelt in zijn opgravingsverslag dat het storten van grond vooral heeft plaatsgevonden langs de binnenranden van de burcht en niet op het centrale middenterrein.[54] Uit het in 2016 uitgevoerde onderzoek blijkt dat het ophogingspakket het dikst is op de plek waar de uitbraaksleuven van het stenen gebouw

54 Holwerda 1917: 4-5; Scholte Lubberink *et al.* 2018: 65.

liggen.[55] Binnen het eerste ophogingspakket zijn verschillende humeuze lagen zichtbaar. Het gaat hier mogelijk om oude loopvlakken of fasen van stilstand in de ophoging (figuur 4.13). Dit sluit goed aan bij de waarnemingen van Vrenegoor in de gracht, want zij vermoedt dat zowel de binnenwal als gracht in meerdere fasen zijn aangelegd.[56]

Figuur 4.12: Uitsnede van de reconstructiekaart 4.10 waarin de in 1916 en 2016 aangelegde proefsleuven en de daarin aangetroffen sporen en structuren zijn weergegeven.

De top van de eerste ophoging bestaat uit een grijze verrommelde laag. Deze bevat lokaal soms veel humusdeeltjes en sterk gefragmenteerd houtskool. Daarop ligt een oud loopvlak of vloerniveau van ongeveer 5 tot 10 centimeter dik bestaande uit brokjes zandsteen en zandsteengruis, bewerkingsafval van steenhouwers, en roodverbrande leem (figuur 4.13). Dit grondspoor is zowel binnen de begrenzing van het stenen gebouw als daarbuiten aangetroffen. Mogelijk was het de basis voor een natuurstenen of lemen vloeroppervlak dat nu niet meer zichtbaar is. Op het grondspoor ligt op enkele plaatsen een laag met dik grof zand met grote brokken zandsteen, veldkeien, leembrokken en soms ook houtskool. Of deze laag als een tweede vloerniveau of als sloop- of verbouwingslaag geïnterpreteerd dient te worden, is onduidelijk.[57]

55 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 65-67.
56 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 32.
57 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 67.

Figuur 4.13: Door humeuze banden en vloerniveaus van elkaar gescheiden ophogingslagen van geelwit dekzand in het noordoostprofiel.

Op het vloerniveau bevindt zich een tweede, 30 tot 50 centimeter dik ophogingspakket van homogeen lichtbruin matig fijn zand met grindjes, ijzervlekken- en concreties. Deze laag reikt op de meeste plekken tot aan de huidige bosbodem. Op één locatie in het noordoostprofiel, namelijk binnen de uitbraaksleuven van het stenen gebouw, is een tweede mogelijk vloerniveau waarneembaar. Het is tussen de 5 en 10 centimeter dik en bestaat uit roodbruin gekleurd grofzand met stenen en keitjes. Daarop rust een ongeveer 30 centimeter dikke donkergrijsbruine laag van matig fijn zand met veel grote keien en brokken steen (bijlage 4.1).[58]

In de wanden van de proefsleuf zijn diverse grondsporen waargenomen die vanuit loopvlakken/vloerniveaus zijn ingegraven. Ter hoogte van het onderste niveau in het profiel zijn twee paalsporen of kuilen zichtbaar (bijlage 4.1) die net niet tot aan de natuurlijke ondergrond reiken. De sporen bestaan deels uit een gelaagde (nr. 52 bijlage 4.1) en deels uit een gevlekte zandige (nr. 58 bijlage 4.1) vulling met brokken. Ze zijn afgedekt door het onderste vloerniveau en doorsneden door de uitbraaksleuven van de muur. Het is niet duidelijk of het gaat om resten van paalsporen of de insteek van de muurfundering. Een paalspoor is het meest waarschijnlijk, omdat de sporen gering zijn ingegraven en een ronde vorm hebben.[59] In de vulling van deze twee sporen zijn geen zandsteenbrokjes en keien aangetroffen. Deze worden wel in de jongere lagen op het terrein gevonden. Mogelijk representeren ze een vroege houtbouwfase vóór de stenen bebouwing.[60]

Een ander paalspoor (nr. 47, bijlage 4.1) doorsnijdt deels het onderste vloerniveau en is ingegraven tot aan de natuurlijke ondergrond. In het bovenste ophogingspakket zijn ook meerdere (paal)gaten waargenomen, vooral in het noordelijke gedeelte van het noordoostprofiel (nrs. 49, 50 en 53 zie bijlage 4.1). Deze sporen reiken, gezien vanaf de onderlaag van de bosgrond, tot een diepte van ongeveer 70-80 centimeter en gaan door de ophogingslaag heen tot in het eerste vloerniveau. Ze zijn opgevuld met een lichtbruingrijze

58 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 69.
59 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 70.
60 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 71.

zandige vulling. De bovenzijde van de sporen bestaat uit vullingen met een grijsbruine kleur die waarschijnlijk in verband staat met het uitgraven van de palen: hierin mogen we vermoedelijk een latere bewonings- of bebouwingsfase zien. Het is onduidelijk hoe de palen zich verhouden ten opzichte van het stenen gebouw. Wanneer de palen gelijktijdig hebben bestaan kunnen zij onderdeel hebben uitgemaakt van een houten constructie binnen het stenen gebouw. Indien de sporen ouder zijn kijken we mogelijk naar een tweede houtbouwfase vóór de steenbouwfase.

Figuur 4.14: Ophogingslaag van geelwit dekzand in het noordoostprofiel met aan de basis brokken van het natuurlijke bodemprofiel.

Holwerda heeft in 1916 de verticale opbouw van de 2 meter hoge binnenwal van de hoofdburcht gedocumenteerd. In de in 2016 aangelegde profielen konden zijn waarnemingen opnieuw worden gecontroleerd. Deze blijken behoorlijk accuraat te zijn.[61] De wal is aangelegd op de natuurlijke ondergrond vóór de ophoging van het binnenterrein. De walkern is ongeveer 8 meter breed, tussen de 0,8 en 1,2 meter hoog en bestaat uit een pakket donkerbruin, sterk humeus zand met brokken oer en brokken oranje en geel bodemmateriaal. Dit humeuze materiaal is qua kleur en samenstelling vrijwel identiek aan de top van het natuurlijke

61 Holwerda 1916: 5-7; Scholte Lubberink *et al.* 2018: 75.

bodemprofiel waarop de wal is aangelegd. De grond waaruit het wallichaam bestaat is waarschijnlijk afkomstig uit de gracht. Vooral in het noordoostprofiel heeft de wal een meer gelaagde opbouw bestaande uit een afwisseling van enkele donkerbruin en sterk humeuze lagen en grijsbruine, lichtere gekleurde lagen. Op de walkern rusten enkele donkerbruingrijze tot bruingrijze, sterk doorwortelde en uitgedroogde zandlagen. Al deze lagen behoren tot de oorspronkelijke aanleg van de wal.[62]

Figuur 4.15: Opbouw van de wal in het noordoostprofiel.

Aan de buitenzijde van de wal is een ondiep donker spoor waargenomen. Dit spoor is eerder door Holwerda geïnterpreteerd als palissadegreppel omdat het de buitenste begrenzing van de wal vormde. Tijdens de opgraving in 2016 bleek echter dat dit de natuurlijke dagzoom in het talud van de gracht is: er is dus geen sprake is van een palissadegreppel.[63]

Het vlak

In het vlak zijn de reeds door Holwerda gekarteerde (paal)sporen opnieuw bekeken. De vullingen van deze sporen, die zijn ingegraven in de oudste ophogingslaag, komen overeen met de oudste in het noordoostprofiel waargenomen (paal)sporen. Ook deze vullingen bestaan namelijk uit verrommeld (dek)zand, dat afkomstig is uit de eerste ophogingslaag. Er zitten geen brokjes natuursteen in, hoewel in één van de gaten een grote veldkei is gevonden. De uitbraaksleuf van de steenbouw oversnijdt deze vlaksporen: ze dateren dus van vóór de steenbouw, maar van ná de ophoging van het middenterrein.[64]

Op drie plaatsen zijn in de proefsleuf de uitbraaksleuven van het reeds door Holwerda gekarteerde stenen gebouw aangetroffen. Deze vormen samen onderdeel van een rechthoekige ruimte die een omvang heeft van ongeveer 13,75 x 17 meter buitenwerks binnen de plattegrond van het stenen gebouw. De noordelijke uitbraaksleuven hebben een breedte van circa 2,2 meter. De minder brede zuidelijkste sleuf heeft een breedte van 1,6 meter en maakt deel uit van een aparte ruimte binnen het rechthoekige gebouw. Dit vertrek heeft een omvang van ongeveer 17 x 4,8 meter. Volgens Holwerda is deze ruimte opgedeeld

62 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 75.
63 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 76.
64 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 72. Zie ook bijlage 4.1.

in kleinere ruimten door tenminste één dwarsmuur. Uit de opgraving van 2016 blijkt dat de ruimte tussen de zuidelijkste buitenmuur van de aanbouw en de wal tijdens het bestaan van de burcht is dichtgestort. De vulling van dit pakket bestaat uit grijsbruin tot lichtbruingrijs zand: op de wal is vervolgens een extra zandlaag opgebracht.[65] De uitbraaksleuven hebben allemaal dezelfde vulling bestaande uit een mengsel van lichtbruingrijs matig grof zand met brokken en fragmenten zandsteen, keien, oer en mortel (figuur 4.16).[66]

Figuur 4.16: De uitbraaksleuf van de mogelijke aanbouw in het vlak. De stenen zijn afkomstig van een door Holwerda gedocumenteerd restant van de fundering van het natuurstenen gebouw.

Aansluitende walstructuren

Het hierboven beschreven wallichaam dat aan de Hoge Hunenborg vast zit behoort tot het derde onderdeel van de burcht (figuur 4.17 wallichaam A). De breedte van het wallichaam bedraagt 6 meter en de hoogte is ongeveer 60 centimeter ten opzichte van het fossiele maaiveld. Ter hoogte van het punt VO3 (zie bijlage 4.1) is een dwarsprofiel gegraven om inzicht te krijgen in de opbouw van de wal. Voor de ophoging heeft men gebruik gemaakt van lokaal gewonnen sterk lemig zand met humusvlekken en oranjebruine ijzervlekken. Aan de basis van de wal is het leemgehalte aanzienlijk lager dan aan de top.[67] In het profiel zijn bovenin karrensporen waargenomen. Voordat de wal is opgeworpen heeft men deze route al gebruikt, want onder het wallichaam ligt een loopvlak.[68]

Verschillende onderzoekers hebben geopperd dat de Hunenborg deel uitmaakte van een systeem van wallen. Behalve de zojuist besproken wal zouden er nog omvangrijkere walstructuren zijn geweest die in verbinding stonden met de Hunenborg. Stork veronderstelde namelijk in 1844 dat tussen de kerk van Saasveld en het Voltherbroek destijds een landweer lag die helemaal doorliep naar de Hunenborg. Op sommige plekken dacht hij in dit defensiestelsel dubbele wallen te hebben waargenomen. Volgens hem ging het om een defensiewerk bedoeld om aanvallen vanuit het noorden te weren. Een wal ten oosten van

65 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 72.
66 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 73.
67 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 58.
68 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 59.

de Hunenborg behoorde in zijn ogen ook tot deze verdedigingswerken.[69] Helaas heeft Stork geen kaart gemaakt waarop hij de waargenomen wallen heeft ingetekend, zodat het niet helemaal duidelijk is wat hij precies bedoelt.

Pastoor Geerdink was net als Stork van mening dat een wal in verbinding stond met de Hunenborg, maar ook hij gaf geen kaart van zijn waarnemingen. Volgens hem zou een dam vanaf de Hoge Hunenborg naar het zuiden lopen, waarna deze overging in een landweer richting het westen waarover men een half uur kon lopen.[70] Deze beschrijving correspondeert grotendeels met de hierboven besproken wal (figuur 4.17 A) die aan de Huneborg vast zit.

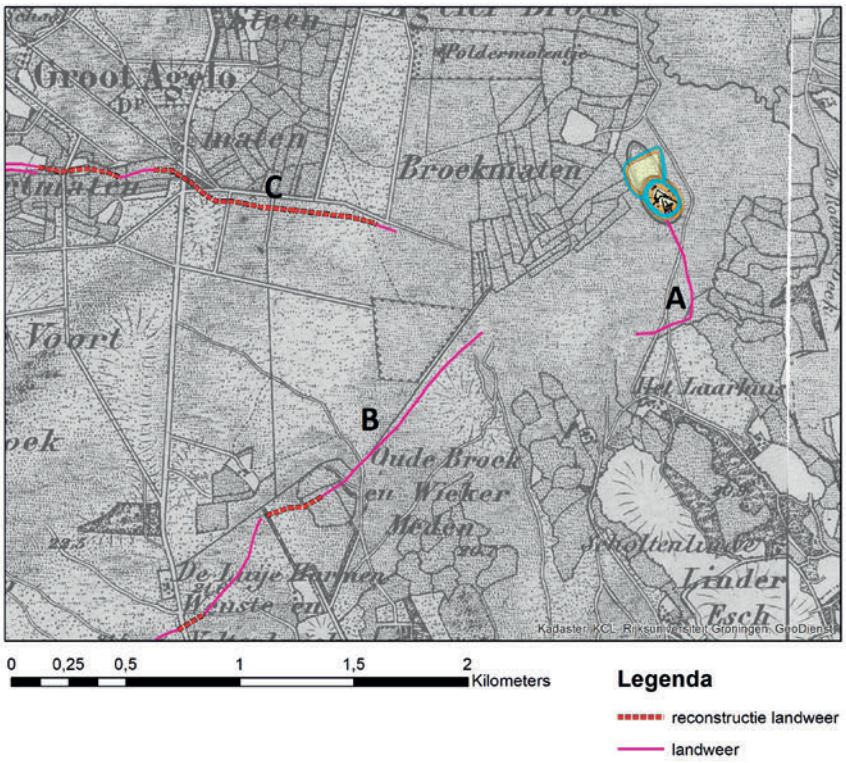
Indien Stork zijn bevindingen juist zijn moet er behalve wal A nog een omvangrijker wallenstelsel hebben bestaan. Welke walstructuren kan hij hebben bedoeld en moeten we deze ook daadwerkelijk interpreteren als onderdeel van de Hunenborg?

In 1977 heeft een werkgroep van de heemkundekring in Ootmarsum een studie gepubliceerd naar bestaande en verdwenen landweerrestanten rondom Ootmarsum.[71] In de publicatie behandelen ze ook de landweertracés in de buurt van de Hunenborg. De landweren die de werkgroepleden hebben waargenomen zijn weergegeven in figuur 4.17, B en C. De historisch geograaf Brokamp denkt op basis van deze studie dat de zuidelijkste landweer B de door Stork en Geerdink beschreven landweer is die aansloot op het wallichaam A van de Hunenborg.[72]

Het idee dat de walstructuur B zou aansluiten op die van A lijkt ons twijfelachtig, hoewel het verleidelijk is om, zoals Brokamp ook heeft verondersteld, de bij de Hunenborg beginnende wal denkbeeldig westelijk door te trekken naar B. De nu ontbrekende waldelen van wal A zou kunnen zijn opgeruimd om de waterhuishouding in het broekgebied te verbeteren. De walstructuren A en B verschillen echter in bouwwijze van elkaar. A loopt dwars door het broekbos heen en bestaat uitsluitend uit een wal. B bestaat uit een wal en twee greppels waarvan het noordelijke gedeelte doodloopt in het moeras (figuur 4.17). Het waltracé omringt de rand van de Ootmarsumse stuwwal en loopt verder in zuidelijke richting naar de Rossumerweg. Door een wal op deze wijze aan te leggen werd de toegang van en naar Ootmarsum gecontroleerd. Daarmee lijkt wal B op veel laatmiddeleeuwse landweren die we elders in het Oversticht waarnemen.[73] Dergelijke landweren zijn gebouwd op hoofdzakelijk droge en vochtige dekzand- en stuwwalhoogten waar natuurlijke *wetland*-barrières zoals broekbossen of venen niet aanwezig zijn of te weinig bescherming boden (zie hoofdstuk 2). Wanneer wel een grote natuurlijke barrière aanwezig was, zoals het Voltherbroek, nam de nauwelijks doordringbare wildernis de functie van de landweer over en was dus geen wal nodig. We zien een dergelijke overgang ook bij landweer B (figuur 4.17), waar het noordelijkste deel van de wal stopt terwijl de greppels nog enkele meters het Voltherbroek zijn ingegraven om daar alsnog te eindigen.
Het wallichaam dat aansluit bij de zuidwestzijde van de Hoge Hunenborg heeft niet de kenmerken van een typische landweer omdat deze in de wildernis is aangelegd. We zouden op zo'n plek geen landweer verwachten aangezien het Voltherbroek zelf al als natuurlijke afsluiter diende. Deze waarneming is reden om te twijfelen aan identificatie van het wallichaam in het Voltherbroek als defensiewerk. Daar komt nog bij dat landweren voor zover bekend hoofdzakelijk uit de late middeleeuwen dateren, terwijl we bij de Hunenborg vooral aan een datering in de volle middeleeuwen denken.

Ten noordwesten van de Hunenborg ligt eveneens een landweer (figuur 4.17 C). Net als landweer B sluit deze een weg af en eindigt die in het moeras. We vermoeden daarom dat ook deze structuur jonger is dan de Hunenborg.

69 Stork 1844: 198-199.
70 Geerdink 1895: 485.
71 Tenninglo *et al.* 1977.
72 Brokamp 2007b: 241-243.
73 Zie hoofdstuk 3.

Figuur 4.17: Walstructuren rondom de Hunenborg. Het wallichaam A is een toegangsweg geweest, de andere wallichamen hebben gefunctioneerd als landweer.

Wat voor andere functie(s) kan de wal A hebben gehad? Wij denken vooral aan die van verhoogde toegangsweg. Daarvoor zijn twee argumenten aan te dragen. Ten eerste zijn op de wal karrensporen waargenomen tijdens ons proefsleuvenonderzoek in 2016. Ten tweede blijkt uit de opgraving van de ROB uit 1994 dat precies op de plek waar de wal de buitenste omwalling van de Hoge Hunenborg raakt de reeds besproken midden twaalfde-eeuwse dam ligt van hergebruikt hout.

Samengevat komen we op grond van dit alles tot de conclusie dat walstructuur A een directe relatie vertoont met de Hunenborg. De wal heeft als verhoogde weg gefunctioneerd. De overige wallen in de omgeving van de Hunenborg hebben geen directe relatie met de burcht en moeten ons inziens als laatmiddeleeuwse landweren worden geïnterpreteerd.

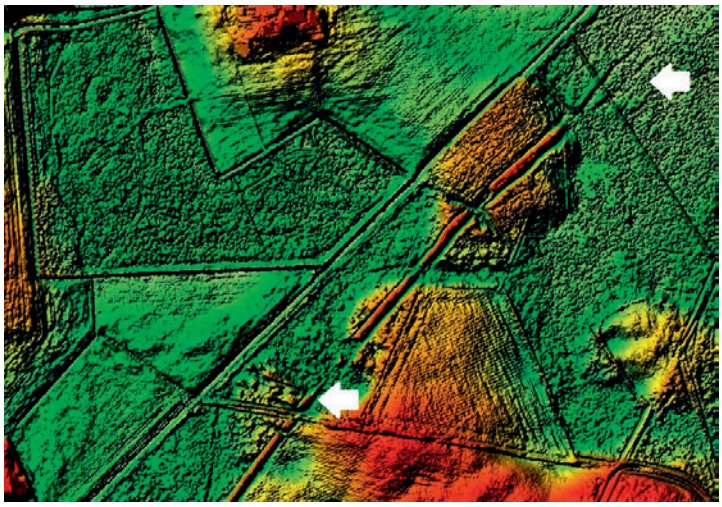
Vondstmateriaal van de hoofdburcht en voorburcht

Op de Hunenborg zijn tijdens de opgravingen in 1916, 1994 en 2016 vondsten gedaan. Daarnaast zijn ook nog diverse losse vondsten bekend die nu in het Provinciaal depot van Overijssel liggen.[74] De objecten bestaan uit de materiaalcategorieën metaal, keramiek, bot en natuursteen. Ze zijn, in zoverre dat mogelijk was, in 2016 opnieuw bestudeerd en gedetermineerd.[75]

Een belangrijk aandeel van de vondsten bestaat uit metaal. Holwerda vond tijdens de opgraving in 1916 diverse objecten die hij interpreteerde als hoefijzerfragmenten, een ijzeren spijker, een ijzeren pin, een punt van een ijzeren pin, twee ijzeren duimen, een ijzeren

74 Voor een uitgebreid overzicht van alle bekende vondsten wordt verwezen naar het RAAP-rapport 3377.
75 Zie Scholte Lubberink *et al.* 2018.

pinnetje met haak, een mogelijk mesje, een ijzeren tang en een knop op vier pootjes van verguld brons (figuur 4.22).[76]

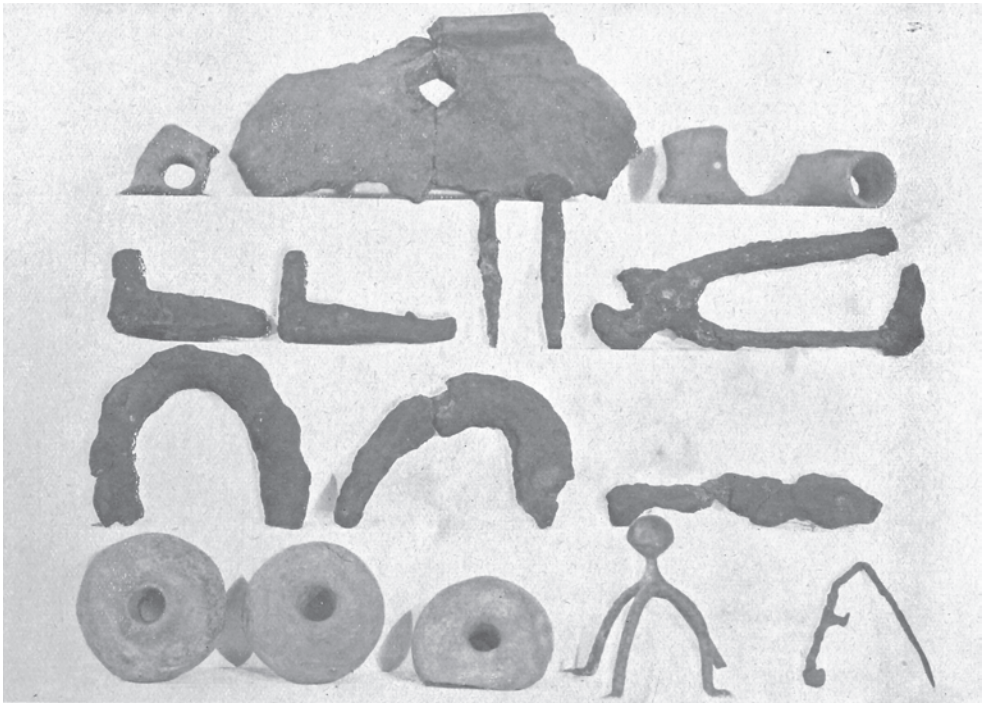
Figuur 4.18: Detailuitsnede van landweer B. Het noordelijke einde van de landweer op deze kaart loopt dood in het Voltherbroek. Ter plekke zijn geen aanwijzingen zichtbaar dat de landweer ooit nog langer is geweest en in verbinding stond met de mogelijke toegangsweg van de Hunenborg.

Het aantal aangetroffen metalen objecten is door het onderzoek in 2016 aanmerkelijk uitgebreid. Dat komt omdat het opgravingsvlak en de stort uit de sleuf systematisch met een metaaldetector zijn onderzocht. Deze werkwijze leverde de volgende objecten op: drie zilveren middeleeuwse munten, een pseudomuntfibula, open umbo's (schildknoppen), schildbeslag, sier- of kledingnaalden, een deksel, een fragment van een draaigrendelslot, hoefijzers en -nagels, constructieonderdelen, beslag, spijkers en nagels, een smeedslak van ijzer, een loden visnetverzwaarder en nog enkele objecten van ijzer waarvan de functie niet duidelijk is.[77] In het provinciaal depot van Overijssel bevinden zich daarnaast drie priksporen, een dolk, delen van een zwaard en een bootshaak.[78]

Verschillende van deze objecten kunnen specifieker worden gedateerd. De drie munten die in 2016 zijn gevonden (figuur 4.20) kunnen we rekenen tot de categorie anonieme Utrechtse bisschoppelijke penningen daterend uit de eerste helft van de twaalfde eeuw.[79] Ouder is de pseudomuntfibula van koperlegering (figuur 4.21), want deze is rond het midden van de elfde eeuw vervaardigd. In het centrum van de broche zit een vierkant gat: de pseudomunt is dus hergebruikt als hanger of beslag nadat het bevestigingsmechanisme kapot was gegaan.[80] Het draaigrendelslot komt voor in zowel de elfde en twaalfde eeuw.[81]

76 Holwerda 1917.
77 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 95-119.
78 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 109, 117.
79 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 100.
80 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 102.
81 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 111.

De open schildknoppen en de fragmenten van schildbeslag zijn allebei onderdelen die op houten schilden waren bevestigd. Ze zijn van koperlegering gemaakt en daarna verguld: sporen van vergulsel zitten nog op diverse exemplaren.[82] Dergelijke metalen onderdelen zaten op zogenoemde Normandische schilden. Dit waren met leer bespannen houten amandelvormige schilden die in de twaalfde eeuw werden gebruikt.[83] De gevonden beslagstrips dateren stilistisch gezien uit de periode 1080-1150.[84] Deze datering sluit aan bij de gevonden ruitersporen die vervaardigd zijn tussen 1100/1150 en 1300.[85] Ook de golfrandhoefijzers kunnen aan de volle middeleeuwen worden toegeschreven, want dit type is tussen 1000 en 1300 in omloop. In de periode 1050 tot 1225 kent dit type zijn hoogtepunt. Golfrandhoefijzers behoren tot het vroegste type hoefijzers. Ze zijn relatief smal en dik en hebben drie tot vier nagelgaten per beugeltak. De gaten zijn tijdens het smeden in het gloeiend ijzer geslagen. Als gevolg daarvan zijn golven in het ijzer ontstaan.[86]

Figuur 4.19: Vondsten die Holwerda in 1916 heeft aangetroffen.

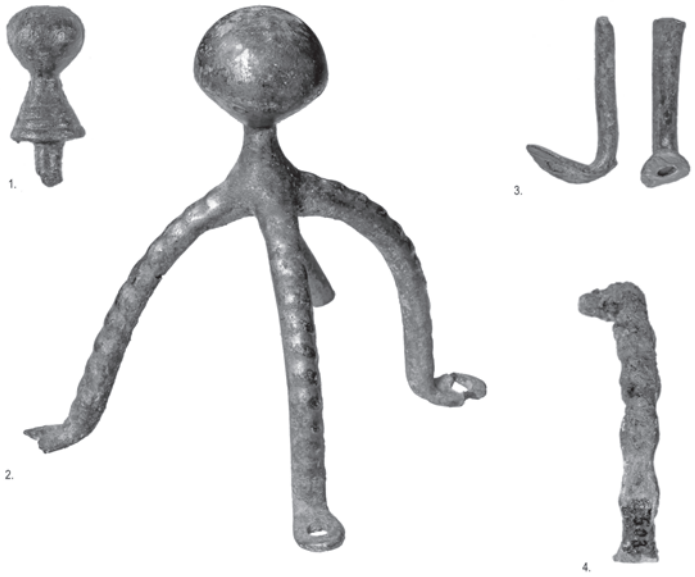
82 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 104.
83 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 107.
84 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 105.
85 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 111.
86 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 112.

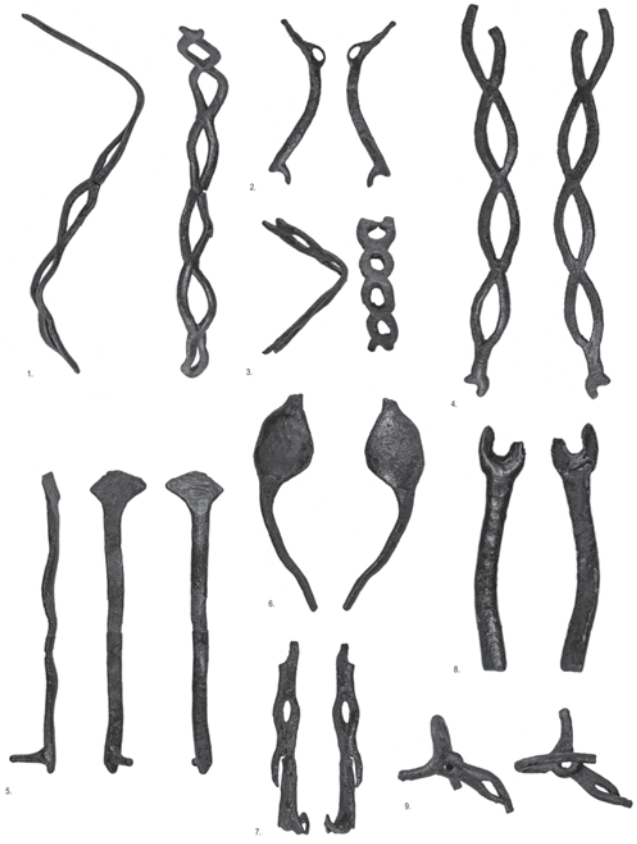
Figuur 4.20: De drie op de Hunenborg gevonden munten. Het zijn allemaal anonieme Utrechtse bisschopspenningen uit eerste helft van de twaalfde eeuw.

Figuur 4.21: Als beslagstuk hergebruikte elfde-eeuwse pseudomuntfibula.

Figuur 4.22: Schildknopfragmenten van de Hunenborg.

Figuur 4.23: Fragmenten van schildbeslag.

De vondstcategorie aardewerk biedt tevens inzicht in de datering van de burcht. Tijdens de opgraving in 2016 zijn in totaal 58 zeer gefragmenteerde scherven gevonden. Zes behoren tot het type Pingsdorf en 52 tot het type kogelpot. Daarnaast zijn ook de eerder gevonden scherven bestudeerd. Naast kogelpot en Pingsdorf bleek daar ook een scherf Paffrath bij te zitten.[87] De kogelpotscherven dateren voornamelijk uit 1075- 1150/1175. Kogelpotscherven met facetrand, die in Noordoost-Twente vanaf 1150/1175 voorkomen, zijn nauwelijks aangetroffen op de burcht. Ook de Pingsdorfscherven kunnen globaal in de twaalfde eeuw worden geplaatst, maar het aardewerk is te fragmentarisch om er een specifieke datering aan te verbinden.[88] Behalve deze scherven heeft Holwerda in 1916 ook nog drie keramische schijven aangetroffen die hij als visnetverzwaarders interpreteerde. Waarschijnlijk gaat het hier echter om weefgewichten.[89] Het is niet mogelijk om een datering aan deze te verbinden, maar de vondsten duiden wel op de aanwezigheid van een weefgetouw op de burcht. Van de Lage Hunenborg is één jongere scherf van grijsbakkend aardewerk bekend.[90]

Wanneer we de ouderdom van de tot dusverre aangetroffen metaalvondsten en aardewerkfragmenten op een rij zetten, blijken deze een bandbreedte te beslaan van de periode 1050 tot 1200 met een nadruk op de periode 1100-1150/1175. Sommige vondsten zouden ook nog uit de dertiende eeuw kunnen dateren, maar dat komt vooral omdat de ouderdom niet nauwkeurig kon worden vastgesteld. Vondsten die uitsluitend uit de dertiende eeuw komen zijn, op de grijsbakkende aardewerkscherf nagelaten, onbekend.

Aan de hand van de vondsten krijgen we ook inzicht in de identiteit van de gebruikers van de Hunenborg. De objecten kunnen in verschillende gebruikscategorieën worden ingedeeld, namelijk wapens, paardenspullen, gereedschap, voedsel en bouwmateriaal. De categorieën wapens en paardenspullen zijn sterk vertegenwoordigd. Steekwapens, schilden in combinatie met hoefijzers en priksporen duiden op de aanwezigheid van cavalerie. Een slijpsteen, bedoeld op wapens mee scherp te houden, houdt waarschijnlijk ook met de aanwezigheid van krijgers verband.[91]

Het meeste archeologische materiaal op de Hunenborg bestaat uit puinfragmenten. Het gaat om delen van Bentheimer zandsteen, tufsteen en veldkeien.[92] Vooral het voorkomen van tufsteen is bijzonder, want dit bouwmateriaal is nergens anders in Oost-Twente aangetroffen. Op basis van de waarnemingen van Holwerda kan worden vastgesteld dat deze stenen zijn gebruikt voor kistmuren. De kern van een dergelijke muur is gevuld met keien, steenhouwersafval, mortel en zand. De buiten- en binnenkant zijn bekleed door rechthoekige blokken zandsteen van ongeveer 35 bij 32 bij 30 centimeter. Ook voor dit doel is tufsteen gebruikt.[93] De gereedschappen en spijkers die zijn aangetroffen kunnen ook in verband worden gebracht met de bouwactiviteiten op de Hunenborg.

Het gevonden keramiek bestaat zowel uit lokaal vervaardigde kogelpotten als Rijnlandse importen (Paffrath en Pingsdorf). Men gebruikte in de middeleeuwen dit soort aardewerk voor voedselbereiding en opslag. De samenstelling van de typen wijkt niet af van wat in de omgeving op boerderijen wordt gevonden.[94] Alleen de aanwezigheid van kogeltuitpotten is onbekend in Oost-Twentse context.[95] Aangezien er maar weinig aardewerk is aangetroffen kunnen hier geen verdere conclusies aan worden verbonden.

Botmateriaal

Tijdens het veldwerk in 2016 zijn 137 fragmenten van botten aangetroffen van verschillende soorten dieren, te weten rund (41 procent), varken (37 procent), schaap/geit (16 procent)

87 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 120.
88 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 121-122.
89 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 123.
90 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 123.
91 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 126.
92 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 126.
93 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 137-138.
94 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 121.
95 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 123.

en mogelijk ook wild zwijn (3,5 procent).[96] Het botmateriaal is voor een groot deel sterk verweerd, waardoor niet altijd de leeftijd van de dieren kan worden vastgesteld. Mogelijke gebruikssporen zijn daardoor niet altijd zichtbaar. Op enkele botten zijn snij- zaag en boorsporen vastgesteld, een belangrijke indicatie voor consumptie en bewerking. Diverse botten bevatten ook knaagsporen, wat wijst op de mogelijke aanwezigheid van honden. De varkens zijn waarschijnlijk gegeten omdat de gevonden botten van onvolgroeide dieren waren. De schapen/geiten zijn mogelijk niet alleen voor vleesproductie gebruikt, maar ook voor hun melk en eventueel als trekdier.

OSL-dateringen

Tijdens het veldwerk heeft Smeenge OSL-monsters genomen van zowel de voorburcht, de hoofdburcht als het wallichaam.[97] Hij heeft lagen bemonsterd waar hij de kans het grootst achtte dat de zandkorrels goed door zonlicht waren gebleekt. In zulke lagen is het aannemelijk dat het luminescentiesignaal op nul is komen te staan en dus een succesvolle datering mogelijk is. In de proefsleuf van de hoofdburcht heeft hij verschillende lagen en vloerniveaus bemonsterd voor de OSL-datering (zie profieltekeningen).

Vrijwel alle dateringen leverden niet het gewenste resultaat. Dat komt omdat de bemonsterde lagen bestaan uit relatief snel opgeworpen natuurlijke zandpakketten. Slechts een deel van de zandkorrels is gebleekt door zonlicht, het andere deel niet. Het gevolg is dat de dateringen zeer ruime standaarddeviaties hebben. Toch blijkt dat enkele meetgegevens een meest waarschijnlijke datering tussen ongeveer 1050 en 1200 hebben. Verschillende andere dateringen kunnen worden gerelateerd aan latere sloopactiviteiten van stenenzoekers op de Hunenborg.[98]

Proefsleuf A, Hoofdburcht Hunenborg	X	Y	Code	OSL (cm-mv)	Multi grain 4mm*	Multi grain 2mm*	Single grain*	Single grain MAM*
Oorspronkelijke bodem	260182	489738	SP1000, M12	128	3079 v.C. ± 565	--	1774 v.C. ± 4635	671 AD ± 340
Ophoging- en funderingslagen	260182	489737	SP16, M14	96	874 v.C. ± 300	39 v.C. ± 560	926 AD ± 790	1106 AD ± 185
	260183	489735	SP26, M15	98	4724 v.C. ± 1135	489 v.C. ± 170	47 v.C. ± 1955	631 AD ± 260
	260184	489735	SP21, M16	143	1094 v.C. ± 1530	9 v.C. ± 1380	1061 AD ± 1795	1551 AD ± 185
	260189	489731	SP57, M17	133	1494 v.C. ± 450	--	1241 AD ± 815	1336 AD ± 125
Leeflaag	260181	489739	SP14, M13	73	2154 v.C. ± 485	709 v.C. ± 1180	981 AD ± 1370	1081 AD ± 240
	260189	489731	Sp60, M18	73	656 AD ± 95	--	921 AD ± 445	1021 AD ± 340
Toplaag omwalling	260191	489727	SP62, M19	109	7484 v.C. ± 895	--	1081 AD ± 2350	1451 AD ± 225
Opvullingslaag tussen omwalling en stenen muur	260191	489728	SP62, M20	85	1359 v.C. ± 2445	731 AD ± 731	1106 AD ± 2720	1706 AD ± 885

Tabel 4.1: Overzicht van de OSL-dateringen van de hoofdburcht bestaande uit de meest waarschijnlijke dateringen met standaardafwijking met behulp van diverse technieken. Door onvoldoende bleking heeft geen enkele van deze monsters een nauwkeurige datering opgeleverd. Kalenderjaren zijn uitgerekend op basis van de resultaten van een single grain Minimum Age Model (MAM).
* Onbetrouwbaar, gedeeltelijk gebleekt

96 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 129-132.
97 Voor een uitgebreide bespreking van de methoden en technieken verwijzen we naar Scholte Lubberink *et al.* 2018
98 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 89, 138.

Fossiel maaiveld hoofdburcht (Sp1000, M10)

Begraven veldpodzolgrond — Coördinaten 260191/489721

Code	cm-mv	Beschrijving
Ahb	0-23	leemarm, matig fijn zand
AE	23-29	leemarm, matig fijn zand
Bhs	29-41	leemarm, matig fijn zand

Grachtvulling voorburcht Hunenborg (DIHUA5 2,5/DIHU22)

Begraven leekeerdgrond — Coördinaten: 260034/489812

Code	cm-mv	Beschrijving	Multi grain 4mm	Multi grain 2mm	Single grain	Single grain MAM
Aag1	0-34	Bouwvoor				
Aag2	34-54	menglaag bouwvoor en ijzerhoudend zand				
Ahb1	54-70	grachtvulling met zware zavel				
Ahb2	70-75	zware zavel met witte zandafzetting van zwaklemig zand	1246 AD ± 60***		1226 AD ± 295**	1206 AD ± 220
Ahb3	75-83	zware zavel basis van de grachtvulling	1214 v.C ± 3215*	1654 v.C ± 1515*	1136 AD ± 1430*	1526 AD ± 245
Cer	83-100	zwaklemig, matig fijn zand (moedermateriaal)				

**** Meest zekere, datering door toepassing van 'central mean model'*

** Onbetrouwbaar, gedeeltelijk gebleekt*

*** Betrouwbaar, geheel gebleekt*

Fossiel maaiveld geëgaliseerde wal voorburchtterrein (DIHUB15/DIHU7)

Begraven broekeerdgrond — Coördinaten: 259999/489882

Code	cm-mv	Beschrijving
Aap	0-25	restant van de wal
Ahb	25-45	fossiele moerige eerdlaag
Cg	45-55	zwaklemig matig fijn zand
Cgc	55-60	zwaklemig matig fijn zand, met ijzerconcreties

Fossiel maaiveld geëgaliseerde wal voorburchtterrein (DIHUA60/DIHU20)

Begraven broekeerdgrond — Coördinaten: 260040/489820

Code	cm-mv	Beschrijving
Aap	0-33	restant van de wal

Ahb	33-51	fossiele moerige eerdlaag, amorf materiaal
Ce	51-55	zwaklemig matig fijn zand
Cg	55-70	zwaklemig matig fijn zand met banden sterk lemig matig fijn zand
Cgr	70-90	zwaklemig matig fijn zand
Cer	90-110	zwaklemig matig fijn zand
Cr	110-120	zwaklemig matig fijn zand

Voltherbeekweide (VO2)			Coördinaten 260779/489546			
Leekeerdgrond						
Code	cm-mv	Beschrijving	Multi grain 4mm	Multi grain 2mm	Single grain	Single grain MAM
1 Apg	0-25	kleiig matig fijn zand				
1Cg	25-34	kleiarm matig fijn zand	691 AD ±110*		1066 AD ± 695*	1701 ±285*
1Ahb	35-59	zware zavel				
2Cg	59-80	leemarm matig fijn zand	9979 v.C. ±1005***			

Oude toegangsweg (VO3)						
Begraven leekeerdgrond			Coördinaten 260053/489187			
Code	cm-mv	Beschrijving	Multi grain 4mm	Multi grain 2mm	Single grain	Single grain MAM
Faz	2-0					
Ah	0-15	kleiig matig fijn zand				
ACu	15-45	kleiig matig fijn zand				
Cg1	45-50	zwaklemig matig fijn zand				
Cg2	50-60	zwaklemig matig fijn zand met sterke pseudogley				
Ahb	60-65	zware zavel met houtskoolfragmenten	599 v.C ± 190*		216 AD ± 1250*	1436 AD ± 500*
Ahbg	65-70	lichte zavel	1326 AD ± 50**		1281 AD ± 70***	1526 AD ± 125*
Cg	70-75	zwaklemig matig fijn zand				
Cgr	75-100	zwaklemig matig fijn zand				

Restant oude toegangsweg (VO5)						
Begraven Leekeerdgrond			Coördinaten 260274/489379			
Code	cm-mv	Beschrijving	Multi grain 4mm	Multi grain 2mm	Single grain	Single grain MAM
Ah	0-20	kleiig matig fijn zand				
Ah/ Cg	20-50	kleiig matig fijn zand				
Cgr	50-57	kleiarm matig fijn zand				
Ahb	57-66	lichte zavel	1291 AD ±60**		1261 AD ± 45***	1266 AD ± 105**
Cgr	66-80	kleiarm matig fijn zand				

**** Meest zekere, datering door toepassing van 'central mean model'*

** Onbetrouwbaar, gedeeltelijk gebleekt*

*** Betrouwbaar, geheel gebleekt*

Voltherbroek landweer (VO7)						
Begraven broekeerdgrond			Coördinaten: 259129/488943			
Code	cm-mv	Beschrijving	Multi grain 4mm	Multi grain 2mm	Single grain	Single grain MAM
Aa	0-60	zwaklemig matig fijn zand				
Ahb	60-88	moerige lichte zavel	41 AD ±140*		881 AD ± 825*	1571 AD ± 320*
ACu	88-93	overgang tussen eerdlaag en moedermateriaal	3344 v.C ±410*		1194 BC ± 2470*	1121 AD ± 450*
Cg	93-100	zwaklemig matig fijn zand				
*** Meest zekere, datering door toepassing van 'central mean model'				* Onbetrouwbaar, gedeeltelijk gebleekt		
** Betrouwbaar, geheel gebleekt						

Tabel 4.2: Overzicht en datering van fossiele bodems. De monsters waar een * voor staat zijn onbetrouwbaar omdat het hier gaat om bodemmateriaal dat slechts ten dele is gebleekt.

Van enkele monsters van het wallichaam en de voorburcht was het materiaal wel voldoende gebleekt.[99] De wal zal volgens de OSL-datering rond het midden van de dertiende eeuw zijn opgeworpen. Dit zou betekenen dat de wal dus jonger is dan het vondstmateriaal van de Hunenborg. We kunnen ons afvragen of de OSL is geslaagd, of dat de datering toch wat te jong is uitgevallen, vooral omdat de andere dateringen niet zijn geslaagd. Een zandlaag bij de basis van de natuurlijke grachtvulling van de voorburcht leverde een datering op in de twaalfde tot dertiende eeuw. Deze laag is waarschijnlijk net iets jonger dan de aanleg van de gracht. De datering is dus niet in strijd met die welke op basis van de objecten is verkregen.

Interpretatie: de aanleg- en gebruiksperiode van de Hunenborg

Op basis van alle beschikbare archeologische gegevens is het nu mogelijk om de constructie en het gebruik van de Hunenborg globaal door de tijd heen in kaart te brengen. We kunnen de volgende fasen onderscheiden:

- Fase 1 – aanleg van de burcht: De Hunenborg is op een lage dekzandrug in een moerassig gebied opgetrokken. De bouwers groeven het grachtenstelsel van de voor- en hoofdburcht uit en met de vrijgekomen grond legden zij de wallen aan. Om het binnenterrein van de Hoge Hunenborg geschikt te maken voor bebouwing hebben de bouwers vervolgens het gebied binnen de wal, behalve het centrale deel dat blijkbaar al hoog genoeg was, opgehoogd met een pakket zand van ongeveer 40-60 centimeter. Na deze ophoging is men begonnen met het optrekken van een houten gebouw. Op de Hoge Hunenborg stonden blijkens het onderzoek van Holwerda ook andere houten gebouwen. Hij heeft aan westkant restanten van een vierkanten bouwsel aangetroffen van ongeveer 6 x 6 meter dat was gefundeerd op palen en een kleine funderingsgreppel. Ongeveer 7 meter ten zuiden van dit gebouw lagen volgens Holwerda de restanten van een kleiner rechthoekig gebouw van 3 x 4 meter. Deze constructie had een fundamentgreppel van ongeveer 30 á 40 centimeter breed van (gedroogde) leem. Holwerda vermoedt dat de wanden ook in leem waren opgetrokken.[100] Of deze kleinere houten gebouwen al in de eerste fase zijn aangelegd is onduidelijk.

- Fase 2 of fase 2 en 3 – tweede ophoging van het middenterrein met houtbouw en mogelijk ook de eerste fase van de steenbouw: In een tweede fase is het terrein nog een keer opgehoogd met een pakket 30 tot 50 centimeter relatief schoon zand. Paalsporen in de jongere lagen van het profiel doen vermoeden dat er nog een tweede houtfase voorafgaand aan de steenbouwfase is

99 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 89.
100 Holwerda 1917: 18-19.

geweest, hoewel ook de mogelijkheid bestaat dat deze palen afkomstig zijn van skeletbouw binnen het stenen gebouw. In ieder geval is er na fase 1 een stenen gebouw opgetrokken. Nauwkeurige bestudering van de plattegrond doet vermoeden dat dit bouwwerk mogelijk in twee fasen tot stand is gekomen. Tussen het grootste rechthoekige gebouw en de oostelijke aanbouw met halfronde fundamenten is namelijk een dubbelmuur aanwezig (figuur 4.24 en figuur 4.25).

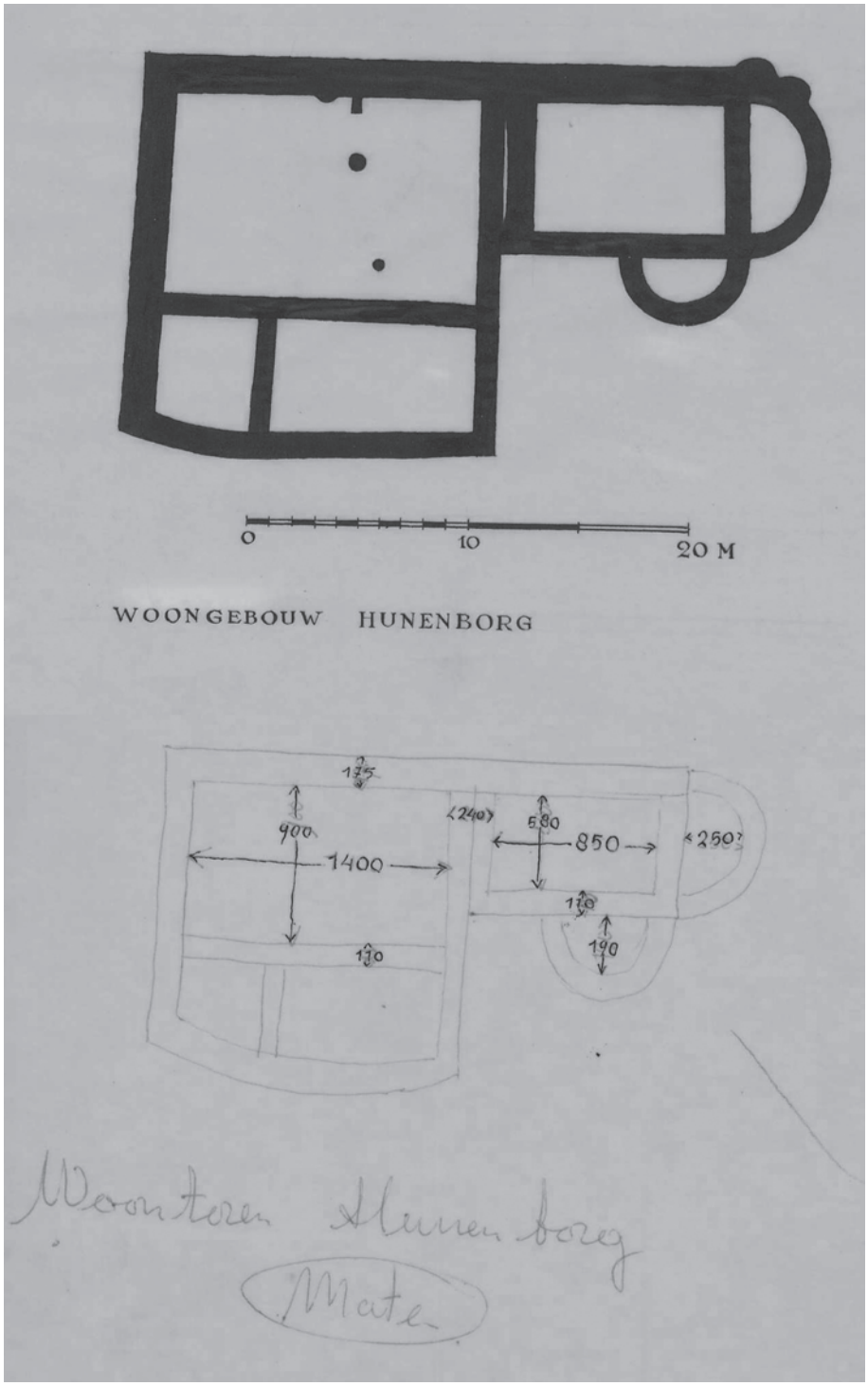
- Eindfase van de burcht – einde militaire functie van de Hunenborg: De dam in de gracht die in 1994 door de RCE is aangetroffen behoort tot de eindfase van de militaire functie van de burcht. Het grachtenstelsel verloor namelijk door de aanleg hiervan zijn defensieve waarde. De wal die aansluit op de Hoge Hunenborg ligt in het verlengde van de dam, dit moet dus een toegangsweg zijn geweest. Voordat de dam was opgeworpen zou ter plekke een opklapbrug kunnen hebben gelegen. De dam kan zijn gebouwd nadat de Hunenborg zijn defensieve functie had verloren om zo gemakkelijk op het terrein te komen en eventueel sloopmateriaal weg te voeren. Een andere mogelijkheid is dat deze tijdens een potentiële belegering door de belegeraars is aangelegd om zo het kasteel te veroveren.[101]

Het was aanvankelijk de bedoeling dat het nieuwe veldonderzoek OSL-dateringen zou opleveren waarmee de verschillende bouwfasen konden worden gereconstrueerd. Helaas heeft dit onderzoek niet het gewenste resultaat opgeleverd. Toch is het mogelijk om op basis van het vondstmateriaal een specifiekere datering te geven aan de gebruiksduur van de burcht. De meeste objecten blijken namelijk vooral uit de twaalfde eeuw te komen. Verschillende kogelpotscherven en de pseudomuntfibula zouden een vroege datering in de elfde eeuw toelaten. Waarschijnlijk is er rond 1155 nog gebouwd aan de burcht, want het constructiehout van de dam, mits dat uiteraard van één van de gebouwen van de Hunenborg afkomstig is, heeft een kapdatum van circa 1155 (+/-6) en 1159 (+/- 6 AD.[102] Niet lang daarna moet de burcht uit gebruik zijn geraakt, want dertiende-eeuwse vondsten zijn niet op de hoofdburcht aangetroffen. Het vrijwel ontbreken van kogelpotten met facetranden pleit ervoor dat de activiteiten op de hoofdburcht tussen 1150/1175 zijn afgenomen. Op de Lage Hunenborg is overigens wel een scherf grijsbakkend aardewerk gevonden: die moet na de twaalfde eeuw dateren. De OSL-datering is wel geslaagd voor de toegangsweg: deze blijkt rond het midden van de dertiende eeuw te zijn aangelegd.

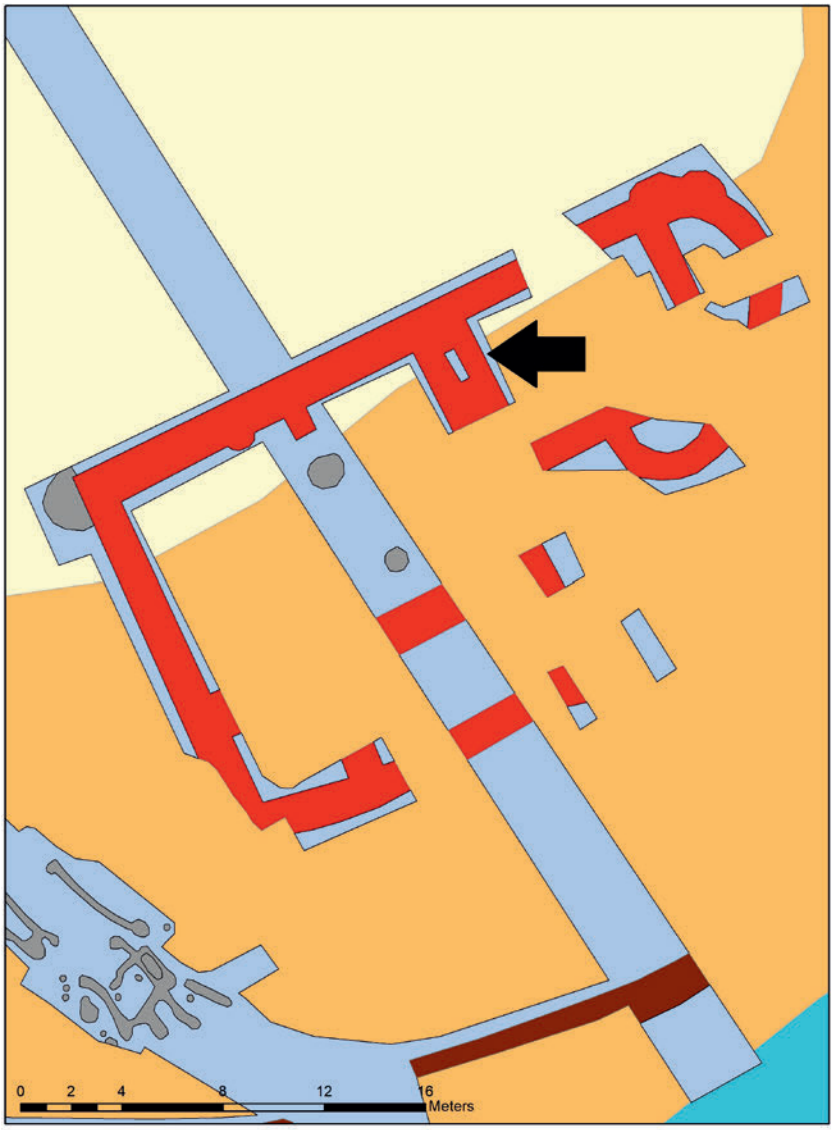
Uit dit alles kunnen we de volgende globale fasering reconstrueren:

- bouw van de Hunenborg; aan het begin van de twaalfde eeuw moet de burcht er al hebben gestaan.
- (precieze datering onbekend): mogelijke verbouw van het houten hoofdgebouw;
- (precieze datering onbekend): bouw van het stenen gebouw;
- (precieze datering onbekend): mogelijke uitbreiding stenen gebouw;
- (na circa 1150 – circa 1165): eindfase militaire functie Hunenborg; aanleg dam door gracht en aanleg van de verhoogde weg;
- onbekend: overige gebouwsporen (chronologie onduidelijk).

101 Met dank aan Ben Olde Meierink voor het advies over de functies van de dam en het brainstormen over de fasering en functies van het stenen gebouw
102 Interne documentatie E. Vrenegoor, afkomstig uit archeologisch depot Overijssel.

Figuur 4.24: Interpretatietekening van Holwerda van het stenen gebouw. Hierop heeft hij duidelijk aangegeven dat er sprake is van een aanbouw, aangezien er ruimte tussen de muren zit.

Figuur 4.25: De opgraving van Holwerda. Ter hoogte van de pijl heeft Holwerda een onderbreking ingetekend in de muur: deze vertrekken zijn waarschijnlijk niet gelijktijdig aangelegd.

Voor de meeste gebouwen is het onduidelijk wat voor functie ze hebben vervuld. Alleen voor het stenen gebouw kan een suggestie worden gedaan. Wie de Hunenborg binnenkwam zag als eerste dit gebouw. Het was de enige constructie die uit steen was opgetrokken en niet uit hout en leem. Mogelijk vervulde het een representatieve en wellicht ook een militaire functie. Een religieuze functie behoort eveneens tot de mogelijkheden, want de aangetroffen ronde fundering zou van de apsis (abside) van een toenmalige kapel kunnen zijn geweest. Dit idee wordt versterkt doordat deze vermeende apsis inderdaad op het oosten is georiënteerd, de gebruikelijke oriëntatie van dit gedeelte van een kerk of kapel.[103]

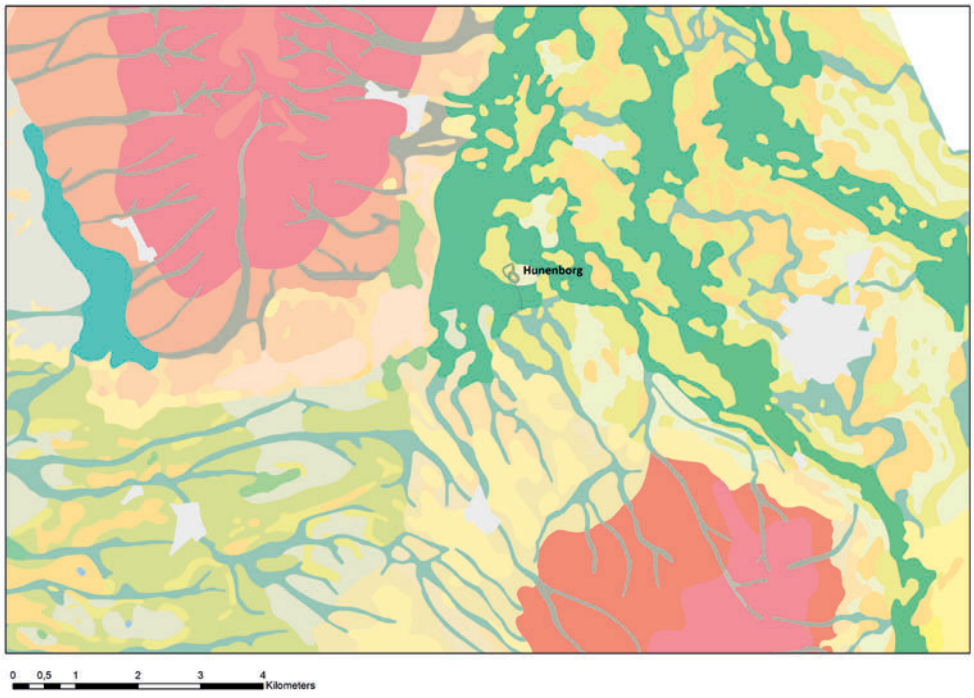
103 Met dank aan Ben Olde Meierink voor zijn suggestie betreffende de kapel.

De vondsten geven belangrijke aanwijzingen over de gebruikers van de burcht. In eerste instantie is het opmerkelijk dat voor het stenen gebouw tufsteen is benut. Het gebruik van dit materiaal voor de Hunenborg is opmerkelijk, want in de Lage Landen werd tufsteen vooral verwerkt in religieuze gebouwen of in constructies in steden zoals Deventer.[104] In Oost-Twente wordt dit materiaal verder nergens aangetroffen.[105] Het optrekken van een tufstenen gebouw vereist geld en complex transport. Zoiets zou alleen door een vermogende bouwheer kunnen worden geïnitieerd. Opvallend is dat meerdere artefacten duidden op de aanwezigheid van soldaten en paarden. De mogelijke weefgewichten en een deksel van een inktpot zijn een indicatie dat men zich ook bezighield met weven en mogelijk schrijven.

4.6 Historisch-landschappelijke context

Ligging van de burcht in het natuurlijke landschap

De Hunenborg is gebouwd op een dekzandeiland in het Voltherbroek (figuur 4.26). Ruim twee kilometer naar het noordwesten rijst de hoogopgaande stuwwal van Ootmarsum op en in het zuidoosten ligt de stuwwal van Oldenzaal. Blijkens onderzoek van de historisch ecoloog Smeenge is het Voltherbroek in het Laat-Pleistoceen ontstaan door rivieractiviteit van de Dinkel. Deze rivier had indertijd een sterk vlechtend karakter met talrijke oude stroomgeulen die in het voorjaar smeltwater van de stuwwal afvoerden naar het noorden. In het Voltherbroek liggen diverse van dergelijke paleogeulen (figuur 4.26, de mosgroene gebieden). Tussen de geulen liggen hogere terrasresten of oeverwallen uit diezelfde tijd. Deze zijn aan het einde van de Weichselijstijd met een laag dekzand overdekt (figuur 4.26, de blauwgroene gebieden). Geogenetisch heeft dit broekgebied meer kenmerken van een Pleistoceen rivierenlandschap dan van een dekzandlandschap.

Figuur 4.26: De ligging van de Hunenborg ten opzichte van de geomorfologie. De rode en oranje delen representeren de stuwwallen, de gele gedeelten dekzandruggen en de groene gedeelten laagten.

104 Bartels 2006, 211.
105 Scholte Lubberink *et al.* 2018: 126.

X	Y	Pollenonderzoek hoofdburcht	Horizont	Pollen cm-mv	Fase
260184	489734	M1, SP1000 fossiel maaiveld veldpodzolgrond	Ahb	1,5	A
260184	489734	M2, SP19, humeuze laag tussen twee pakketten schoon ophoog zand		1,28	B
260183	489735	M3, SP25, vermoedelijk vloerniveau		1,02	B
260183	489735	M4, SP1000, fossiel maaiveld veldpodzolgrond	Ahb	1,45	A
260182	489737	M5, SP16, laag met humeuze banden tussen twee pakketten schoon ophoog zand		0,98	B
260186	479731	M6, SP1000, fossiel maaiveld veldpodzolgrond	Ahb	1,64	A
260181	489739	M7, SP14, humeuze laag tussen twee pakketten schoon ophoog zand		0,73	B
260182	489737	M8, SP24, basis van een latere "steengroeve"		0,79	C
260191	489721	M10, SP1000 fossiel maaiveld veldpodzolgrond (diagram)	Ahb, AE, Bh	1,64-1,94	A

X	Y	Pollenonderzoek voorburchtterrein, fossiele broekeerd onder wallichaam	Horizont	Pollen cm-mv	Fase
260040	489820	Fossiele broekeerdgrond onder verdwenen wal (DiHUA60/-20)	Ahb	35, 44	A
259999	489882	Fossiele broekeerdgrond onder verdwenen wal (DIHUB15/-7)	Ahb	30, 38	A
260034	489812	Grachtvulling voorburchtterrein (DIHUA5-2,5/DIHU22)	Ahb2-Ahb3	62-97 **(86, 92,97, 100)^**	B, C

X	Y	Pollenonderzoek oude toegangsweg en landweer	Horizont	Pollen cm-mv	Fase
260053	489187	Fossiele bodem oude toegangsweg Hunenborg	Ahb	60-65/65-70 **(70-75)^**	B
260274	489379	Fossiele bodem restant oude toegangsweg Hunenborg (VO5)	Ahb	1, 5, 10, 15, 20/59, 61, 63	B
259129	488943	Fossiele bodem top broekeerdgrond landweer Voltherbroek (VO7)	Ahb1	62	C

^ Gesynchroniseerd op basis van lithologie. Profielkuil bleek meer opgebracht materiaal te bevatten als oorspronkelijke monsterlocatie.

Onderscheiden fases op basis van lithostratigrafische kenmerken

A) voorafgaand aan de bouw van het kasteel
B) tijdens of na het kasteel
C) na het kasteel

Tabel 4.3: Overzicht van de bodemprofielen en pollenmonsters op en rond het terrein van de Hunenborg die in 2016 door H. Smeenge en B. van Geel zijn onderzocht.

Door paleobotanisch onderzoek is het mogelijk om meer inzicht te krijgen in de vegetatie rondom de burcht. We beschikten reeds over de gegevens van het paleobotanisch onderzoek uit 1994, maar we hadden meer pollenmonsters nodig om de omgeving van de burcht te begrijpen. In 2016 heeft de tweede auteur van dit hoofdstuk (H. Smeenge) daarom monsters verzameld van het fossiele maaiveld onder de Hoge Hunenborg, de grachtvulling van de Lage Hunenborg en van de walstructuur A (tabel 4.3 en bijlage 4.1).[106] Deze monsters zijn door paleoecoloog B. van Geel (UvA) onderzocht en uitgewerkt in enkele pollendiagrammen (bijlage 4.2). De dateringen van de diagrammen zijn gebaseerd op de bodemstratigrafie.

Op basis van dit paleobotanische onderzoek heef Smeenge het vegetatiebeeld net voor de bouw van de Hunenborg kunnen reconstrueren. De burcht verrees volgens hem in een bosrijk landschap met de eik, els en hazelaar als hoofdaandeel. Het boompollenpercentage van de spectra was in deze vroege fase zeer hoog (80-100 procent), wat wijst op een grotendeels gesloten boslandschap. De aanwezigheid van grove den, schapenzuring, wolfsklauw, hengel, adelaarsvaren, en vuilboom wijzen in de richting van een relatief voedselarm *Berken-Eikenbos*, dat waarschijnlijk vooral op de hogere dekzandeilanden van het Voltherbroek groeide. Vermoedelijk hadden deze bossen aan de randen een vrij open karakter, gezien de talrijke pollentypen die wijzen op zoomvegetaties tussen droge- en vochtige milieus, met onder andere koningsvaren, valeriaan, moerasspirea, blauwe knoop, ganzerik, walstro, schapenzuring, hengel en wolfsklauw.

Daarnaast zijn in de pollenspectra van de Hunenborg ook tal van boomsoorten en lagere planten aangetroffen uit vochtiger en rijkere milieuomstandigheden, zoals haagbeuk, beuk, hulst, gewone es, linde, iep en varens met psilate sporen. Smeenge vermoedt dat deze afkomstig zijn van de lagere delen van het Voltherbroek, dat wil zeggen de goor- en beekeerdgronden van de riviervlakten en paleogeulen. Hier lagen ten tijde van de bouw van de Hunenborg waarschijnlijk rijke en wisselvochtige *Eiken-Haagbeukenbossen* of *Vogelkers-Essenbossen*. Met wisselvochtig wordt bedoeld dat deze bossen in het winterhalfjaar erg nat waren, in het zomerhalfjaar aanmerkelijk droger. Pollen die duiden op gemeenschappen van open water, moeras, hoogveen of natte heide zijn niet in de monsters aanwezig. Pollen van rogge, andere granen, alsem, perzikkruid en brandnetel wijzen op lokale ontginningsactiviteiten in de omgeving van de Hunenborg, waarbij overigens niet duidelijk is of deze afkomstig zijn van de hogere zandgronden in de omgeving of het Voltherbroek zelf.

106 De volgende alinea's over vegetatie zijn gebaseerd op het nog niet gepubliceerd proefschrift van H. Smeenge 2020.

Uit dit alles kunnen we concluderen dat de Hunenborg in een vrij dicht, gevarieerd, grotendeels vochtig en ook hoogopgaand boslandschap – genaamd het Voltherbroek – is aangelegd. De kans is dan ook groot dat de burcht toentertijd diep verscholen lag in dit beboste broekgebied, zodat bezoekers deze alleen konden zien wanneer ze tot op heel korte afstand genaderd waren. Vanwege de hoge begroeiing zal de relatief lage burcht vanaf de top van de stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal indertijd ook niet te zien zijn geweest.

Figuren 4.27 en 4.28: Impressies van de historisch-ecologische kenmerken van de dekzandrug tijdens de aanleg van de Hunenborg. We zien een aangevreten vrij open en voedselarme vegetatie op een pleistocene rivierduin in de Biebrza-vallei in Noordoost-Polen, omgeven door uitgestrekte elzenbroekbossen. De bosvegetatie bestaat uit eik, berk, een solitaire kleinbladige linde en uiterst rechts zwarte els.

Toen de Hunenborg in gebruik was bleef het aandeel bos in de directe omgeving hoog. Er is namelijk slechts een heel geringe afname waarneembaar in het boompollenpercentage in het monster dat op het voorburchtterrein is genomen (DIHU22): dit gaat van ongeveer 90 procent naar 85 procent. Ten opzichte van de vroege middeleeuwen zijn er nauwelijks veranderingen in de samenstelling van de vegetatie af te leiden. De perifere locaties (VO3 en VO5) – gelegen in de lagere vlakke delen van het broek – geven vooral aanwijzingen voor een *Eiken-Haagbeukenbos*, waarin de voor bodemdegradatie indicatieve soort adelaarsvaren ontbreekt. Aangezien beuk, berk, eik en gewone eikvaren wel zijn aangetroffen, is dit niet te wijten aan een nattere groeiplaats.

In de volle middeleeuwen is, behalve in de grachten, nauwelijks vegetatie aangetroffen die duidt op de aanwezigheid van open water of moerassen. Met de term broek werd in dit geval dus vrijwel zeker een vochtig en rijk loofbosgebied bedoeld. Het voorkomen van grote waterweegbree, paardenstaart en waterdrieblad wijst op zowel grondwater als stagnerend regenwater, waardoor er sprake is van matig voedselrijke omstandigheden. Dit idee wordt ondersteund door het voorkomen van het alg *Spirogyra*, een aanwijzing dat de gracht een eutroof tot mesotroof karakter had. Langs de oevers groeiden waarschijnlijk pijptorkruid, watermunt, scherpe zegge, veerdelig tandzaad en zachte duizendknoop. Het voorkomen van greppelrus wijst op een verdichte bodem. Deze soort groeide vermoedelijk samen met waterpeper en perzikkruid in pioniermilieus, terwijl stinkende kamille wijst op ammoniakrijke standplaatsen.

In de omgeving van de hoofd- en voorburcht moet gecultiveerd land hebben gelegen. Dat blijkt uit de aanwezigheid van granen in de monsters. De pioniervegetaties alsem, ganzevoetfamilie en zwaluwtong duiden ook op de nabije aanwezigheid van akkers. Dauwnetel is kenmerkend voor stikstofrijke beschaduwde plaatsen en is vooral voor Twente een bekende akkerplant. Margriet, gewone brunel, smalle weegbree en brandnetel duiden op overhoekjes of stadia van braaklegging. Op het voorburchtterrein wijzen mestschimmels, het relatief hoge aandeel grassen (maximaal 10 procent) en de stikstof-indicerende planten op beweiding.

In de omgeving van de wal geven de taxa uit het fossiele maaiveld meer aanwijzingen voor verstoring en dichtgeslagen bodems. Hier bevatten de monsters een hoog aandeel pollen van zwarte els, grote of ruige weegbree, smalle weegbree en grote waterweegbree. Het levermos watervorkje en diverse soorten uit het pitrus-type zijn ook indicatief voor tredmilieus, zoals greppels, bermen, paden, trapkuilen en akkers, die periodiek nat en droog zijn. Mogelijk lag er voor het opwerpen van het wallichaam een niet verhoogd pad, want dit zijn duidelijke tredbegroeiingen. De algen *Botryococcus, Pediastrum* en *Zygnema* wijzen op ondiep open water en een veranderend milieu, waaronder erosieprocessen. Ze zijn een indicatie voor een vernattend landschap in de periode tussen 1211 en 1351 AD. Dit is precies de tijd waarin de toegangsweg naar de Hunenborg werd verhoogd.

Figuur 4.29: Foto van een hooipad in het rivierbegeleidende bos van de Biebrzavellei in Noordoost-Polen. Zo zou ook de toegangsweg naar de Hunenborg voorafgaand aan de ophoging er kunnen hebben uitgezien.

De fossiele bodem onder de walstructuur B in het westen van het Voltherbroek toont een overeenkomstig beeld met de omgeving van de toegangsweg. De aanwezigheid van eik, berk, adelaarsvaren, zwartkoren, gewone eikvaren, blauwe knoop en gewone waternavel wijzen op een armere zoomvegetatie. Het past landschapsecologisch gezien bij de positie van de onderzoekslocatie, waar de hoge zandrug waarschijnlijk kenmerken van een *Berken-Zomereikenbos* bevatte en de semi-geïsoleerde laagte die van een *Eiken-Haagbeukenbos/ Vogelkers-Essenbos*, waarin zelfs maretak voorkwam.

Samenvattend kunnen we stellen dat het in de vroege en volle tot late middeleeuwen minder nat was in het Voltherbroek dan tegenwoordig. De Hunenborg is gebouwd midden in een vrijwel ongestoord groot bosgebied. Rondom de burcht stonden waarschijnlijk *Eiken-Haagbeukenbossen/Vogelkers-Essenbossen.* Op de lage terreindelen was een hoog aandeel zwarte els aanwezig. De grachtvulling wijst op periodieke overstroming vanuit het Dinkelsysteem, maar gezien de microfossielen van algen in de fossiele bodem onder de toegangsweg gebeurde dit pas in de volle tot late middeleeuwen toen de Hunenborg waarschijnlijk al (bijna) was verlaten.

De overige taxa uit het fossiele maaiveld onder de veronderstelde toegangsweg van de Hunenborg wijzen op een tredvegetatie. Kennelijk werd het in de volle tot late middeleeuwen zo nat dat men de moeite nam om de bestaande weg op te hogen. Het voorburchtterrein was misschien als akker in gebruik, maar de stikstof-indicerende planten en de mestschimmels wijzen op (periodieke) beweiding met landbouwhuisdieren.

De waterhuishouding in de omgeving van het kasteel

Toen de Hunenborg werd gebouwd was het Voltherbroek nog niet zo nat als tegenwoordig, zo blijkt uit voorgaande vegetatiereconstructie van Smeenge. Hij heeft aan de hand van het pollenmonster van walstructuur A vastgesteld dat pas in de dertiende en veertiende eeuw (datering OSL-monsters tussen 1211 en 1351) vernatting in de omgeving van de burcht is opgetreden. De vegetatiesamenstelling veranderde toen en er zijn overstromingslagen waar te nemen in het profiel. Deze veranderingen in de waterhuishouding zijn waarschijnlijk ook de verklaring voor de aanleg van walstructuur A.

Wat zijn de oorzaken van de vernatting? We vermoeden dat de grootschalige ontginningen die in de volle middeleeuwen hebben plaatsgevonden in het bovenstroomse Duitse en Nederlandse stroomgebied van de Dinkel en de daarmee gepaard gaande ontbossingen in de loop der tijd voor steeds hogere piekafvoeren en overstromingen van deze rivier hebben gezorgd en daarmee ook voor meer frequente inundaties van het Voltherbroek. Door deze ontbossing nam ook de erosie in het stroomgebied toe, wat ook de in het broek waargenomen afzetting van nieuw klei-houdend sediment verklaard (VO3, VO5 en in zeker zin DIHU22). Voorts nemen we in die monsters voor het eerst ook substantiële hoeveelheden algen van open water en moerasplanten waar. Dit zijn extra aanwijzingen voor meer frequente natte omstandigheden rond de (verlaten) Hunenborg.

Ligging ten opzichte van middeleeuwse boerderijen en nederzettingen

Toen de Hunenborg gebouwd werd lagen op de hogere stuwwal- en dekzandgronden in de omgeving al tal van boerderijen. Dit kunnen we afleiden uit het feit dat een groot deel van de boerderijen die in het schattingsregister van Twente uit 1475 worden genoemd in de marken Ootmarsum, Tilligte, Volthe, Rossum en Agelo een hofhorige status hebben.[107] Dit wijst in de regel op een ontstaan in de periode dat het domaniale grootgrondbezit in Oost-Nederland is uitgebouwd (achtste tot elfde eeuw). De overgrote meerderheid van deze erven heeft bovendien een vol waardeel in de laatmiddeleeuwse marke, was tiendplichtig, betaalde twee schilden schatting aan de bisschop en betaalde bovendien ook miskoren aan de kerk. Dit zijn allemaal aanwijzingen dat het hier inderdaad om boerderijen van hoge (goeddeels vroegmiddeleeuwse) ouderdom gaat.[108]

Kijken we naar de landschappelijke ligging van de desbetreffende boerderijen, dan zien we dat deze zowel in een krans rond de stuwallen lagen, dat wil zeggen op de overgang van de gordeldekzanden naar de broekgebieden (Ootmarsum, Agelo, Volthe), als ook op de lagere flanken van de grotere dekzandeilanden in het oosten en zuiden van het studiegebied (Tilligte, Rossum).[109] Niet toevallig hadden al deze boerderijen een duidelijke flankligging: ze hadden hun akkers op de aangrenzende, iets hoger in het landschap liggende, essen en gebruikten de aangrenzende lager gelegen broekgronden voor beweiding en de aanleg van hooilanden.

In een later stadium, waarschijnlijk in de twaalfde en dertiende eeuw, vormde deze oudere bewoning een soort springplank voor de ontginningen van kleinere dekzandruggen die dieper in de broekgebieden waren gelegen, een kolonisatie- en ontginningsproces dat ook elders in Twente en Salland veelvuldig is waargenomen.[110] Vermoedelijk ging het hand in hand met allerlei individuele en collectieve maatregelen om de afwatering van de omringende lagere

107 Zie paragraaf 4.7.
108 Ter Kuile 1953.
109 Zie ook https://maps.hisgis.nl/horigheid/ voor de ligging van de Hunenborg tussen de drie marken in de wildernis.
110 Spek 2010.

gronden te verbeteren. In de omgeving van de Hunenborg betreft dit onder meer de kleine dekzandkoppen tussen Ootmarsum en Tilligte, die ten zuidoosten van Agelo en die ten noorden van Volthe. De bewoning kwam dus in de loop van de volle middeleeuwen wat meer in de buurt van de Hunenborg, maar dit betekende zeker niet dat het kasteel daarbij meer in de bewoonde wereld kwam te liggen. Ook aan het einde van de twaalfde eeuw lagen de dichtstbijzijnde boerderijen nog altijd op minstens 1,5 tot 2 kilometer afstand, waardoor de Hunenborg zijn geïsoleerde positie in een dichtbegroeid laaggelegen bosgebied behield.

Behalve deze bovengenoemde verspreid liggende boerderijenzwermen in de wijdere omgeving van de burcht lag circa 8 kilometer naar het zuiden de versterkte stedelijke nederzetting van Oldenzaal, het belangrijkste economische, politieke en religieuze centrum van het toenmalige graafschap Twente.[111]

Ootmarsum was in de actieve periode van de Hunenborg nog geen stad maar had indertijd wel een belangrijke centrale functie in dit deel van het bisdom Utrecht vanwege de aanwezigheid van zowel een belangrijke bisschoppelijke eigenkerk (Heilige Simon en Judaskerk) als een bisschoppelijke hof.[112] Hemelsbreed lag Ootmarsum op minder dan 3 kilometer van de burcht, maar vanwege het moeilijk toegankelijke terrein zullen de toenmalige bewoners alleen via een omweg Ootmarsum hebben kunnen bereiken.

Uit dit alles blijkt dat de wijdere omgeving van het kasteel in de volle middeleeuwen al vrij dicht bewoond was. Het kasteel zelf kende echter geen directe ruimtelijke samenhang met dit oude cultuurland. Het Voltherbroek was toen nog grotendeels onontgonnen en alleen zeer extensief in gebruik. De bouwheer van de Hunenborg heeft een locatie uitgekozen die juist buiten het toenmalige bewoningsareaal viel en dus in de wildernis lag. Wel is er uiteraard de mogelijkheid dat één of meerdere boerderijen uit de wijdere omgeving heeft/hebben gediend voor het levensonderhoud van de toenmalige kasteelbewoners en ook voor het onderhoud van het kasteel zelf.

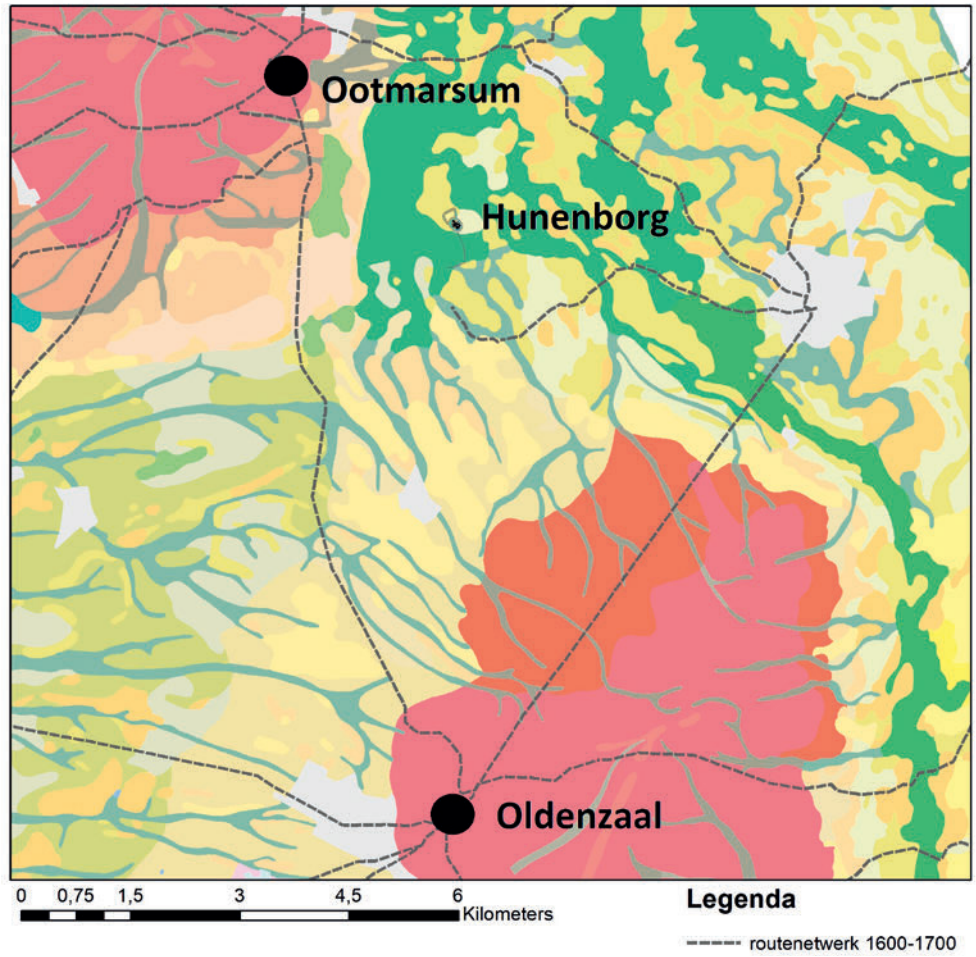
Verbinding van de Hunenborg met de regionale en bovenregionale buitenwereld

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de Hunenborg opgetrokken is in het dichtbegroeide bosgebied van het Voltherbroek. Dit betekent dat de burcht ten tijde van de bouw en het gebruik van alle kanten werd omringd door wildernis. Toch zullen de kasteelbewoners waarschijnlijk niet als kluizenaars afgesloten van de buitenwereld hebben geleefd. Op welke wijze was de Hunenborg precies verbonden met de omliggende bewoonde wereld?

Om deze vraag te beantwoorden is het eerst van belang om te constateren hoe het routenetwerk rondom de Hunenborg er in de volle middeleeuwen er waarschijnlijk heeft uitgezien. We kunnen voor dit doel gebruik maken van de in hoofdstuk 2 gemaakte reconstructie van het wegennetwerk.

We hebben reeds geconstateerd dat walstructuur A, die aan de Hunenborg vast zit, heeft gefungeerd als weg. Voordat deze verhoogde weg werd aangelegd hebben we tevens aangetoond dat men dezelfde route benutte om naar de Hunenborg te komen. Aanwijzingen voor andere toegangswegen naar het kasteel zijn niet gevonden. Wanneer we naar de structuur van de weg kijken zijn twee punten opmerkelijk. In eerste instantie gaat de weg niet recht naar het zuiden, maar maakt deze een knik om in westelijke richting af te buigen naar de stuwwal van Ootmarsum. In tweede instantie loopt de weg dood in het Voltherbroek. Dat komt waarschijnlijk doordat de walstructuur in latere tijden is opgeruimd ter bevordering van de afwatering.

111 Scholte Lubberink 2011: 24.
112 Woolderink 2013.

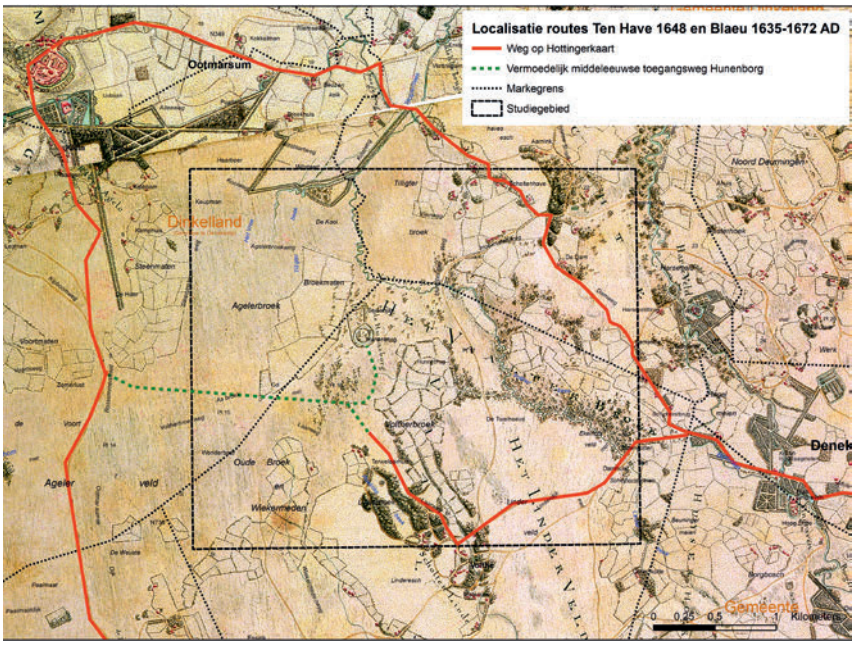

Figuur 4.30: De ligging van de Hunenborg ten opzichte van het wegennetwerk uit 1600-1700, de geomorfologie en de dichtstbijzijnde centrale plaatsen.

Wanneer we de ligging van de toegangsweg bestuderen ten opzichte van de geomorfologie en de ligging van het routenetwerk rondom de burcht (figuren 30 tot en met 33) kunnen we een verklaring geven voor de westelijke knik. Door, vanaf de Hunenborg gezien, eerst een stuk naar het zuiden en vervolgens naar het westen te gaan kon men namelijk over diverse hoger gelegen dekzandkopjes lopen of rijden om zo het laaggelegen broekgebied te doorkruisen. Wanneer we de weg, gezien vanaf het punt waar die eindigt in het Voltherbroek, denkbeeldig zouden doortrekken in westelijke richting, volgt deze precies de uitstekende dekzandkopjes.

Vanaf de burcht kon men op deze manier dus op de belangrijke oude interregionale verbindingsroute tussen Oldenzaal en Ootmarsum komen. Dit waren plekken waar de bisschop van Utrecht verschillende belangen had, zoals we hieronder nader zullen bespreken (paragraaf 4.7). De toegangsweg kwam uit op het laaggelegen gebied tussen de twee stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal: hier dienden de reizigers dus een laagte te overbruggen. Zoals in hoofdstuk 2 is besproken moet een route zoals die van Oldenzaal naar Ootmarsum een hoge ouderdom hebben, aangezien men hier gekozen heeft voor plekken die van nature al beter bereikbaar waren.[113] Aangezien deze route onderdeel was van een intraregionaal routenetwerk konden de gebruikers van de Hunenborg tevens makkelijk relatief snel op andere locaties komen.

113 Van Lanen *et al.* 2016: 2.

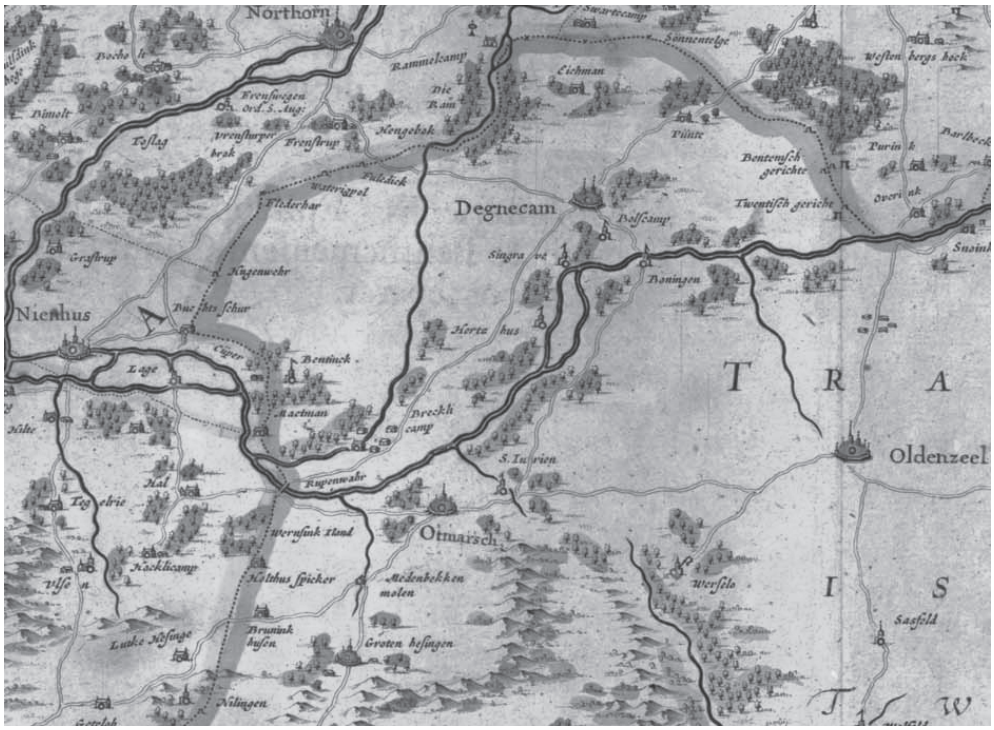
Figuur 4.31: De door Smeenge gelokaliseerde routes op de kaarten van Ten Have (1648) en Blaeu (1635-1672), geprojecteerd op de Hottingerkaart (1773-1794).

Behalve de belangrijke weg tussen Ootmarsum en Oldenzaal heeft Ten Have ook een interregionale weg afgebeeld ten zuiden van Klein Agelo en Singraven. Deze weg komt na de zeventiende eeuw niet meer voor op historische kaarten.[114] Op de oudste kaart van dit gebied, namelijk die van Ten Have (1648), zien we dat er een interregionale weg tussen Singraven en Klein Agelo (figuur 4.32) ligt. Deze weg ontbreekt echter op de kaart van Blaeu (1635-1672).

Figuur 4.32: De kaart van Ten Have uit 1648 met daarop het wegennetwerk rondom Ootmarsum afgebeeld.

114 Smeenge 2020, ongepubliceerd proefschrift paragraaf 5.3.

Figuur 4.33 De kaart van Blaeu, gemaakt tussen 1635 en 1672, met daarop het wegennetwerk rondom Ootmarsum.

Smeenge heeft de waarschijnlijke locatie van deze route gereconstrueerd (figuur 4.31). De ligging zoals Ten Have deze heeft afgebeeld is vanuit fysisch-geografisch perspectief opmerkelijk, want deze zou dwars door het Voltherbroek lopen. Dat kan niet anders betekenen dan dat deze route gebruik heeft gemaakt van de hierboven besproken kleine dekzandkoppen (*stepping stones*) als ook van walstructuur A (= de kunstmatige verbindingsweg tussen deze natuurlijke koppen). Deze route gaf de bewoners van de Huneborg ook de mogelijkheid om op de zuidelijke dekzandrug te komen in de buurschap Volthe om zo richting het oosten en zuiden van Twente te reizen. Walstructuur A sluit ter hoogte van de knik bijna aan op een dekzandrug.

Op basis van bovengenoemde bespreking van het routenetwerk kunnen we concluderen dat de burcht vanuit een lokaal perspectief in een afgelegen boswildernis lag, maar vanuit een meer regionaal perspectief gezien relatief korte en snelle verbindingen had met belangrijke routes door het graafschap Twente.

Geen van voornoemde conclusies sluit aan op de door Weeling geopperde ideeën over de Zilveren Straat (paragraaf 4.2). Dit was een oeverwal van een voormalige Dinkel-arm ten noordwesten van de Hunenborg, die volgens hem als weg naar de burcht werd gebruikt.[115] Hij veronderstelde dat de naam Zilveren Straat betrekking heeft op de weg waar de Hunnen hun zilverbuit over zouden transporteren richting Ootmarsum om deze aldaar te ruilen tegen andere goederen.[116] Het lijkt ons niet waarschijnlijk dat de Zilveren Straat een landweg was. Behalve de hoge oeverwal zou deze namelijk dwars door de wildernis naar de voet van de stuwwal moeten lopen. Daarmee is de Zilveren Straat niet een weg waar men bewust koos voor de verbinding tussen hoger gelegen *stepping stones*. Er is bovendien maar één toegang naar de burcht waarneembaar, namelijk de verhoogde toegangsweg aan de zuidzijde. Wij

115 Weeling 1837: 7.
116 Weeling 1837: 10.

zien daarom geen reden om de Zilveren Straat als toegangsweg naar de Hunenborg te identificeren.

4.7 Historisch-maatschappelijke context

Doordat het archeologisch onderzoek uit 2016 meer inzicht in de datering van de aanleg en gebruiksduur van de Hunenborg heeft opgeleverd, is het mogelijk om het kasteel te plaatsen in een breder historisch verband. Welke politieke, sociaaleconomische en religieuze ontwikkelingen vonden in de periode dat de Hunenborg actief werd gebruikt in Noordoost-Twente plaats? Welke rol zou de Hunenborg in die ontwikkelingen kunnen hebben gespeeld? En valt op basis hiervan meer te zeggen over de mogelijke functies van dit kasteel en de mogelijke bouwheer? Om deze vragen te beantwoorden onderzoeken we eerst wie de grafelijke rechtsmacht in Twente tussen circa 1050-1225 toekwam en welke politieke gebeurtenissen zich rond die grafelijkheid afspeelden. Daarna bespreken we de religieuze ontwikkelingen en tot slot gaan we in op wie er ten tijde van de Hunenborg rechten had op inkomsten uit de boerderijen rondom de Hunenborg.

De politieke ontwikkelingen

Zoals in hoofdstuk 3 uitgebreid is besproken waren er in de elfde eeuw maar weinig mensen die over voldoende macht en financiële middelen beschikten om een kasteel te kunnen bouwen. In aanmerking als bouwheer komen de koning zelf, zijn grafelijke vertegenwoordigers als ook edelvrijen. In de eerste twee gevallen zou de burcht dus een rol hebben gespeeld als steunpunt van koninklijk of grafelijk gezag, in het derde geval die van een adellijk stamkasteel. Welke van deze drie scenario's is het meest waarschijnlijk binnen de politieke gebeurtenissen is Noordoost-Twente?

Dat de koning betrokken was bij de bouw valt op basis van de huidige stand van kennis niet te bewijzen. In paragraaf 3.2 hebben we wel kunnen vaststellen dat hij waarschijnlijk tussen 1040 en 1049 de grafelijke rechten over Twente geschonken heeft aan de bisschop. Over de politieke gebeurtenissen in Noordoost-Twente in de loop van de tweede helft van de elfde eeuw zijn geen geschreven bronnen overgeleverd. Pas in de twaalfde eeuw kennen we verschillende vermeldingen uit de *Narracio*. We bespraken reeds in paragraaf 3.2 dat de ministerialen van bisschop Hartbert met succes de graaf van Bentheim op het slagveld versloegen in de buurt van Ootmarsum op een plek genaamd Walstad.[117] Het is aantrekkelijk om Walstad (Middelnederlands voor slagveld) te identificeren met de Hunenborg, zoals Van Rij heeft gedaan.[118] Een geheel sluitend bewijs is dit echter niet, want een slagveld kan uiteraard evengoed betrekking hebben op een andere plek in de omgeving van Ootmarsum.

We vernemen pas ten tijde van bisschop Boudewijn, die tussen 1178 en 1196 de Utrechtse bisschopszetel bekleedde, weer iets over Noordoost-Twente. De Coevordenaren raakten in conflict met de bisschop en hebben samen met hun bondgenoten ter vergelding diverse bisschoppelijke goederen platgebrand in onder andere de omgeving van Ootmarsum. De inzet van het conflict was dat bisschop Boudewijn de burggravenfamilie Van Coevorden hun lenen en kasteel had afgenomen wegens ongehoorzaamheid waarna de bisschop, zoals gezegd in paragraaf 3.2, zijn eigen broer ermee beleende.[119] De Van Coevordens keerden zich vervolgens tegen de bisschop en diens broer. Toen in het Gorecht problemen ontstonden rondom de toewijzing van de voogdij van de minderjarige erfgenaam van de overleden prefect van Groningen sloegen de Coevordenaren en hun bondgenoten toe. Ze plunderden Drenthe en verjoegen de graaf van Bentheim, die op dat moment ook al het burggraafschap over Coevorden uitoefende. Hoewel bisschop Boudewijn twee legers had klaarstaan om via Coevorden en Steenwijk Drenthe binnen te vallen, wist de graaf Van Gelre dit te verhinderen door als bemiddelaar op te treden in Deventer. Zijn plan was in werkelijkheid anders. Hij wilde namelijk onrust creëren ten gunste van de anti-bisschoppelijke/Bentheimse/Hollandse

117 Van Rij 1989: 4-5.
118 Van Rij 1989: 5, voetnoot 9.
119 Van Rij 1989: 12 -21.

partij. De Coevordenaren wisten ondertussen het kasteel Coevorden in te nemen en de gravin van Bentheim en het grafelijke gevolg gevangen te nemen. De burcht was volgens de anonieme schrijver van de *Narracio* namelijk onverdedigd, waarschijnlijk omdat de bisschop en zijn mannen naar Deventer waren 'gelokt' voor de bemiddelingspoging van de Gelderse graaf.[120] De bisschop probeerde kasteel Coevorden terug te winnen, maar dit mislukte. Daarna zette hij de aanval in op Gelre omdat hij graaf Otto van Gelre wilde straffen voor zijn verraad. Als vergelding voor de bisschoppelijke inval op grafelijk gebied besloot graaf Otto zich te verbinden met de Coevordenaren en de Drenten waarna zij gezamenlijk de bisschop aanvielen op Stichts grondgebied. Tijdens deze actie staken ze onder andere Ootmarsum in brand.[121] Over de Hunenborg wordt in deze bron echter geen woord gerept.

We beschikken naast deze vermeldingen uit de *Narracio* nog over diverse oorkonden die betrekking hebben op Noordoost-Twente. Deze charters geven geen direct inzicht in de politieke situatie, maar er komen wel verschillende lekengetuigen in voor uit de omgeving van de Hunenborg.

Op de Hunenborg zal, net zoals bij andere kastelen, een militaire bezetting aanwezig zijn geweest. De aan de burcht verbonden adel kan mogelijk een rol hebben gespeeld als getuige in oorkonden. Indien deze veronderstelling klopt is het goed mogelijk dat één of meer aan de Hunenborg verbonden edelen staan genoemd in een op 1139 uitgevaardigde oorkonde. In dit charter verklaarde bisschop Andreas dat hij aan de kerk van Oldenzaal een jaarlijkse uitkering heeft geschonken die de kerken van Drentse dorpen Anlo, Beilen, Vries, Norg, Roden, Roderwolde en Eelde moesten opbrengen. In ruil daarvoor kregen de dorpen een hoeve in Emmen, welke door bisschop Godebald aan de Oldenzaalse kerk was geschonken, terug. Behalve de edelvrijen graaf Godefridus en zijn broer Harmannus en de gebroeders Franco en Wernerus van Diepenheim worden in deze oorkonde verschillende ministerialen genoemd. Het gaat om Hugo de Honvorst, Fredericus schout, Otto de Runa, Lidulphus de Oldenzeel en andere niet bij naam genoemde ministerialen.

Vermoedelijk zullen aan de Hunenborg verbonden edelen ook aanwezig zijn geweest bij de schenking van de kerk van Ootmarsum in 1162 door bisschop Godfried van Rhenen aan het nabijgelegen klooster Weerselo.[122] In deze oorkonde komen we naast verschillende geestelijken diverse leken als getuigen tegen, overigens zonder verdere toenaam. Het gaat om de edelvrijen Liffardus, Wilhelmus, kastelein Theodricus en de minsterialen Everhardus, Engelbertus en Mezelinus. Met Theodricus zal de broer van bisschop Godfried worden aangeduid die als kastelein in meerdere oorkonden als getuige wordt genoemd.[123]

Met meer zekerheid kunnen we diverse edelen uit de marken rondom de Hunenborg aanwijzen in de herbevestigingsoorkonde van deze schenking die in 1207 is uitgevaardigd door bisschop Dirk II.[124] Onder de lekengetuigen staan '*…Gozwinus de Gernere, Hermannus de Vorst, Theodericus de Buchurst, Ecbertus de Huven, Frethericus de Arnethe schout van Tventa, Arnoldus de Almelo, Volquinus de Lindelo, Hermannus de Saterslo, Gerardus burgravius van Gore, Jacobus de Gestern, Heinricus de Tilget, Arnoldus Grip, Ludolfus de Agelo, Heinricus de Boninge…*' en andere niet bij naam genoemde leken.[125] Verschillende getuigen zijn afkomstig uit de buurschappen rondom de Hunenborg, namelijk Volthe (Arnoldus Grijp vermoedelijk van erve Griep in Volthe), Agelo, Tilligte en Beuningen. Schout Fredericus van Arnethe komt mogelijk ook uit de omgeving van Ootmarsum, want we zien namelijk dat hij of zijn erfopvolger betrokken was bij de stichting van de commanderij aldaar.[126] Vermoedelijk is de 1139 genoemde schout Frederik ook verwant aan Fredericus van Arnethe, aangezien de voornaam en functie overeenkomt.

120 Van Rij 1989: 16-17.
121 Van Rij 1989: 16-19.
122 OSU I nr. 436.
123 OSU nr I. vgl. nrs. 416, 420 en 445.
124 OSU II nr. 581.
125 OSU II nr. 581.
126 OSU III nr. 1565.

Zijn één of meer van deze getuigen destijds verbonden geweest aan de Hunenborg? Schlüter meent van wel, want hij beweert op basis van de oorkonde uit 1207 dat schout Frederik de bewoner van de Hunenborg was aangezien zo'n schout een uitvalsbasis nodig had om wereldlijk recht te spreken. Volgens Schlüter moest een dergelijke schout ook als rentmeester fungeren om de bisschoppelijke goederen te innen, hetgeen volgens hem werd gedaan op de burcht die tevens als hof fungeerde.[127] Het probleem bij deze veronderstellingen van Schlüter is dat deze niet bewezen kunnen worden, hoewel wij het niet onmogelijk achten dat Fredericus aan de Hunenborg verbonden was. Dat het kasteel als een hof fungeerde waar bisschoppelijke inkomsten uit goederen werden geïnd lijkt ons onwaarschijnlijk gezien de slecht toegankelijke ligging in het moeras en ook het ontbreken van iedere vermelding in dit opzicht in de bisschoppelijke rekeningen of andersoortige archieven. In hoofdstuk 5 hebben we bovendien geconstateerd dat hoven juist op oud en goed toegankelijk cultuurland lagen en niet in de wildernis.

Sommige ministerialen uit de omgeving van de Hunenborg worden ook in de schriftelijke bronnen uit de periode na het verlaten van de burcht genoemd. Zo getuigde in 1266 Al. de Agelo bij de verkoop van goederen van Herman van Saterslo aan de commanderij van de Johannieters in Steinfurt.[128] Hermannus de Tilghote werd op 12 mei 1321 in een door de paus uitgevaardigde oorkonde genoemd. Daarin droeg de paus de abt van Klaarkamp (Friesland, Rinsumageest) op om een onderzoek in te stellen naar diverse edelen uit Bentheim, Twente en Drenthe. [129] Aanleiding van dit onderzoek waren klachten van het klooster in Assen over het geweld van deze edelen.

Op basis van de zojuist genoemde bronnen meent Schlüter te kunnen concluderen dat op de Hunenborg borgmannen aanwezig waren. Dit zouden de ministerialen uit de omgeving van het kasteel zijn geweest die in de dertiende en veertiende eeuw op hun borglenen woonden, aldus Schlüter.[130] In dit geval kan hij deze veronderstelling ook niet bewijzen hoewel wij het eveneens goed mogelijk achten dat de ministerialen (of hun voorouders) in de omgeving aanvankelijk iets met de Hunenborg te maken hadden. Volgens ons is er een ander belangrijk argument aan te dragen waarom er mogelijk wel borgmannen op de Hunenborg aanwezig waren: op het sterk met de Hunenborg vergelijkbare kasteel de Schulenborg bij Almelo waren namelijk ook borgmannen verbonden, zoals hieronder nader zal worden besproken.

Uit de hiervoor besproken historische bronnen blijkt dat vooral de bisschop van Utrecht het wereldlijk Noordoost-Twentse toneel vanaf ongeveer 1050/1070 domineerde. Het scenario waarin een edelvrije heer de Hunenborg heeft gebouwd en gebruikte als stamkasteel wordt door geen enkele bron ondersteund. Daarbij moet wel de kanttekening worden geplaatst dat deze conclusie gebaseerd is op zeer weinig bronnen. Toch is het aannemelijk dat de aanwezigheid van een grote edelvrije heer in de elfde en twaalfde eeuw in geschreven bronnen is overgeleverd. Zoals gezegd is ook bemoeienis van de koning niet uitgesloten. Desalniettemin lijkt de bisschop de meest waarschijnlijke eigenaar en ook mogelijke bouwheer van de Hunenborg te zijn.

Het religieuze leven

Tijdens het bestaan van de Hunenborg behoorde Twente tot het diocees Utrecht.[131] Verschillende opeenvolgende bisschoppen toonden veel interesse in Noordoost-Twente. Bisschop Radboud zou volgens de opsteller van de *Vita Radbodi* gestorven zijn in Ootmarsum in 917.[132] Een belangrijke plek voor de bisschop was de stad Oldenzaal. De Utrechtse bisschop Balderik stichtte daar in 945 een collegiaal kapittel en in 1049 verleende bisschop Bernold stadsrechten aan deze plek.[133] De Plechelmuskerk van Oldenzaal was in de

127 Schlüter 2017: 14.
128 OSU III nr. 1704.
129 OSU I nr. 271.
130 Schlüter 2017: 14.
131 Zie hoofdstuk 2.
132 Nissen & Hunink 2004: 55.
133 Van Vliet 2002: 185.

twaalfde eeuw de hoofdkerk van het aartsdiaconaat Twente.[134] Deze nederzetting was dus een centrale plaats volgens de door Theuws opgestelde definitie.[135] Dit idee wordt nog eens versterkt door de aanwezigheid van een reliek in de vorm van het lichaam van de heilige Plechelmus, die patroonheilige was van de gelijknamige kerk.[136]

Figuur 4.34: De huidige kloosterkerk van Weerselo dateert uit de veertiende eeuw en is gebouwd met Bentheimer zandsteen en ijzeroerbrokken.

De bisschop van Utrecht was ook betrokken bij de stichting van het klooster Weerselo rond 1140. Toen verrees namelijk op initiatief van de ridder Hugo van Buren ongeveer 6,5 kilometer van de Hunenborg in Weerselo het benedictijnerklooster Sint-Remigius. Zijn bloedverwant, Hugo van Goor, steunde Van Buren in deze stichting met goedkeuring van bisschop Hartbert. De abt werd in 1152 gewijd.[137] Al snel groeide de kloostergemeenschap uit haar voegen. Bisschop Godfried van Rhenen schonk namelijk in 1162 de kerk van Ootmarsum aan het klooster Weerselo zodat abt Hildebrandus desgewenst het klooster naar Ootmarsum kon verplaatsen.[138] Dit heeft de abt niet gedaan, waarschijnlijk omdat men het klooster ter plekke heeft verbouwd. De bisschop van Munster wijdde in 1178 het hoofdaltaar.[139] Wel bevestigde de Utrechtse bisschop Dirk II de schenking van bisschop Godfried in een op 1207 uitgevaardigde oorkonde.[140]

Een directe link tussen de Hunenborg en deze religieuze activiteiten in de omgeving blijkt niet direct uit de historische bronnen. Wel oefende de bisschop van Utrecht als kerkvader verschillende belangrijke religieuze activiteiten en rechten uit in de nabije omgeving van de burcht, wat opnieuw een aanwijzing vormt voor een belangrijke centrale functie van dit deel van het toenmalige graafschap Twente.

134 Van Vliet 2002: 188.
135 Theuws 2003: 13; zie ook Theuws 2001.
136 Van Vliet 2002: 185.
137 Van Vliet 2002: 382-384.
138 OSU V nr. 3040.
139 Van Vliet 384; OBO I nr. 76, zie aantekeningen aldaar.
140 OSU V nr. 3045.

Rechten op grond: foreestrecht en domeinbezit

Wie bezat de rechten op grond in en rondom de Hunenborg in de volle middeleeuwen? Wanneer we antwoord krijgen op deze vraag, kunnen we wellicht ook vanuit een juridisch en economisch perspectief inzicht krijgen in de mogelijke bouwheer en gebruiker van de burcht. De Hunenborg is niet op vroegmiddeleeuws cultuurland gebouwd, maar in een onontgonnen wildernis die normaliter onder het foreestrecht viel. Wie bezat het recht op de wildernis rond 1050/1075? Dit zal hoogstwaarschijnlijk de toenmalige eigenaar van de grafelijk rechten zijn geweest, waarvan we hierboven op gezag van Van Vliet het zeer waarschijnlijk achten dat dit de bisschop van Utrecht was.

Deze veronderstelling kan pas voor het eerst worden bewezen in 1346. De Utrechtse kapittels gaven in dat jaar toestemming aan bisschop Jan van Arkel om de grond die bij de verdeling van de novale landen (nieuw ontgonnen landen, dus voorheen wildernis) in Drenthe, Twente, Salland langs de Vecht in cijns, pacht of erfpacht uit te geven. Het ging om het land dat Van Arkel en zijn voorgangers al hadden verkregen of in de toekomst nog zouden verkrijgen.[141] De bisschop van Utrecht was dus zeker in 1346 de eigenaar van de wildernis. Een belangrijke aanwijzing dat hij deze rechten ook al eerder bezat, is dat ook het bisschoppelijk kasteel de Schulenborg al in 1123 en mogelijk al eerder eveneens in een nog onontgonnen wildernis in Twente is gebouwd, te weten in het brede stroomdal van de Aa tussen Wierden en Almelo. Met andere woorden: de bisschop heeft waarschijnlijk twee burchten gebouwd in onontgonnen wildernissen waarover hij zelf als houder van het foreestrecht de zeggenschap had.

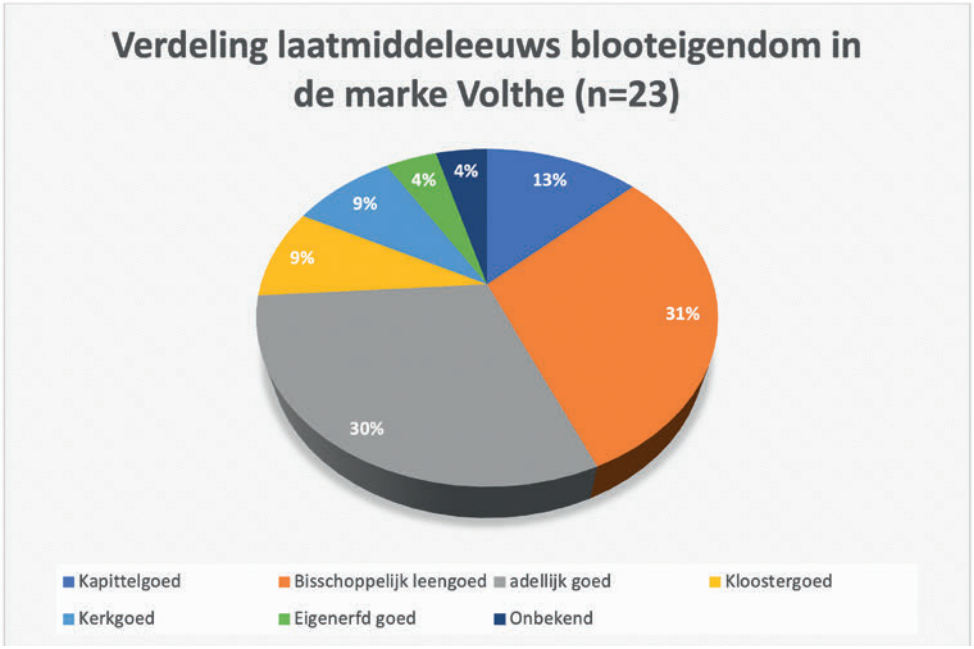
Een andere manier om de economische belanghebbenden rond de Hunenborg te achterhalen is door te kijken welke grootgrondbezitters in de volle middeleeuwen in de directe omgeving gegoed waren. Deze grootgrondbezitters hadden mogelijk iets te maken met het kasteel en het is ook denkbaar dat één of meerdere boerderijen als economische basis voor het onderhoud van de burcht en de bezetting hebben gediend. We zullen daarom proberen vast te stellen welke personen of instellingen in de volle middeleeuwen de boerderijen in de marken Agelo, Volthe en Tilligte in bezit hadden.

Het oudste vrijwel volledige overzicht van het aantal boerderijen in de marken rondom de Hunenborg is afkomstig uit het schattingsregister van Twente dat dateert van 1475. De eerst aantoonbare eigendomsrelaties zijn soms nog jonger, hoewel deze in veel gevallen wel zeer waarschijnlijk de situatie rond 1475 weerspiegelen. We proberen in de volgende paragrafen eerst uit te zoeken wie in de late middeleeuwen de boerderijen rondom de Hunenborg in bezit hadden. Daarvoor gebruiken we net als in hoofdstuk 5 de boerderijboeken van Woolderink als uitgangspunt.[142] In de volgende paragrafen zijn de bezitsverhoudingen in de marken Volthe, Tilligte en Agelo samengevat. Van in totaal 73 erven worden de boerderijnaam, de status, de blooteigendom, het vruchtgebruik en ook de oudste vermelding in de archieven van elk erf weergegeven in tabellen.[143] Voor een meer uitgebreide toelichting van deze aanpak wordt verwezen naar paragraaf 5.13 van dit proefschrift. Vervolgens proberen we aan de hand van dit overzicht inzicht te krijgen in de volmiddeleeuwse situatie. Dit doen we door te bestuderen hoe oud de rechten van de grootgrondbezitters kunnen zijn en hoe zij hun goederen hebben verkregen.

141 OGD I nr. 390 Met dank aan Bart Wever die mij op deze oorkonde attendeerde.
142 Woolderink 2013; 2014.
143 De door Woolderink genoemde stukken land in Groot Agelo uit het schattingsregister uit 1601 zijn niet meegenomen, aangezien deze stukken te jong zijn en geen verband aantoonbaar is met oudere grootgrondbezitters.

Boerderijnaam (Volthe n=23)	Status	Blooteigendom	Vruchtgebruik	Oudste vermelding
Steenhof	adellijk goed	Fam. van Bevervoorde (1601)	Fam. Van Bevervoorde (1601)	1379
Leferink / Leffording	kerkgoed	Vicarie Oldenzaal (1601)	Vicarie Oldenzaal (1601)	1379
Adelink / Alink	adellijk goed	Huis Weemselo (1601)	Huis Weemselo (1601)	1379
Lesscher / Lesger	kapittelgoed	Kapittel Oldenzaal (1500)	Kapittel Oldenzaal (1500)	1395
Weernink	adellijk goed	<1329 Graaf van Dale-Diepenheim 1601: Klooster Frenswegen	<1329 Hermannus de Binchorst; 1601 Klooster Frenswegen	1433
Ensink/Esman/ Ansemanning	kapittelgoed	Kapittel Oldenzaal (1500)	Kapittel Oldenzaal (1500)	1475
Rikhof	adellijk goed	½ Huis Weemselo (1601); ½ Van Coevorden te Goor (1601)	1/2 Huis Weemselo (1601) 1/2 Van Coevorden te Goor (1601)	1417
Velthuis	kloostergoed	Klooster Almelo (1444)	Klooster Almelo (1444)	1379
hof te Lindelo/ Scholte Linde	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1348)	De vrouw van Evert van der Eze (1379)	1348
Reinink	eigenerfd goed	Bewoners (1832)	Bewoners (1832)	1475
Griepink/Griep	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1450
Lashof/Laarsehof	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1379)	Hendrik van Selwerd (1379)	1379
Mullink/ Mölleman/ Meuleman	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1398)	Johan Hondeberch (1398)	1398
Ubbenkotte/ Obbenkotte	adellijk goed	Huis Everlo (1500)	Huis Everlo (1500)	1475
Roelink/Roerink/ Roelvink	adellijk goed	Huis Weemselo (1601)	Huis Weemselo (1601)	1379
Mensink/ Mensman	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1379)	Bertold ten Hove (1379)	1379
Hubbelink/ Hubbelt/Hobbelt	adellijk goed	Graaf van Bentheim	Graaf van Bentheim (tot 1277); daarna horig aan Commanderij Duitse Orde	1277
Nijhuis	kerkgoed	Vicarie Oldenzaal (1601)	Vicarie Oldenzaal (1601)	1379
Sanderink/ Sanderman	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1262); daarna Commanderij Duitse Orde	Onbekend	1262
Smienk/Smeink	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1433)	Wolter van Coevorden (1433)	1433
Hamsink	onbekend	Onbekend	Wolter van Coevorden (1433)	1433
Smellink/ Smellenkote	kapittelgoed	Kapittel Oldenzaal (1500)	Kapittel Oldenzaal (1500)	1475
Everlo	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1393)	Fam. Van Coevorden (1393)	1393

Tabel 4.4: De laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in de marke Volthe.

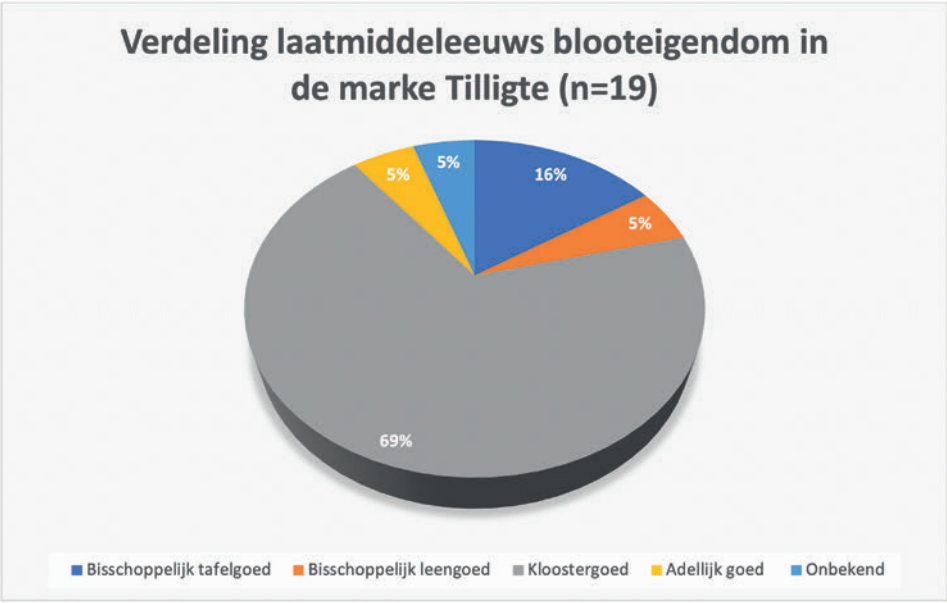

Grafiek 4.1: Verdeling van de blooteigendom in de marke Volthe in de late middeleeuwen. De meeste goederen zijn in handen van de bisschop en de adel.

Boerderijnaam (Tilligte n=19)	Status	Blooteigendom	Vruchtgebruik	Oudste vermelding
Scholte Varwijk	bisschoppelijk tafelgoed	Bisschop van Utrecht (1385)	Bisschop van Utrecht (1385)	1385
Menseman	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Langkamp	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1338)	Commanderij Duitse Orde (1338)	1338
Aarnink	bisschoppelijk tafelgoed	Bisschop van Utrecht (1295)	Bisschop van Utrecht (1295); daarvoor borgman Rembertus de Turri van kasteel Nienborg	1295
Hof te Tilligte/ Scholtenhave	bisschoppelijk tafelgoed	Bisschop van Utrecht (1385)	Bisschop van Utrecht (1385)	1385
Beyerink/ Beyerman	adellijk goed	Graaf van Bentheim <1334 tot 1350	Onbekend	1334
Kienhuis	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Nijhuis/Nijenhuis	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1433)	Wolter van Coevorden (1433)	
Bokum	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1338)	Commanderij Duitse Orde (1338)	1338
Enkman	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1338)	Commanderij Duitse Orde (1338)	1338
Stegink/Stegeman	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475

Borggreve	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1332)	Commanderij Duitse Orde (1332)	1332
Kottink/Kotman/ Kateman	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Kampstede	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Mazeland	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde 1601	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Graal	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1475)	Commanderij Duitse Orde (1475)	1475
Groeneveld	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Katerstede Veldhuis	?	?	?	1475
Wiemsel/Schutte	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1495)	Commanderij Duitse Orde (1495)	1475

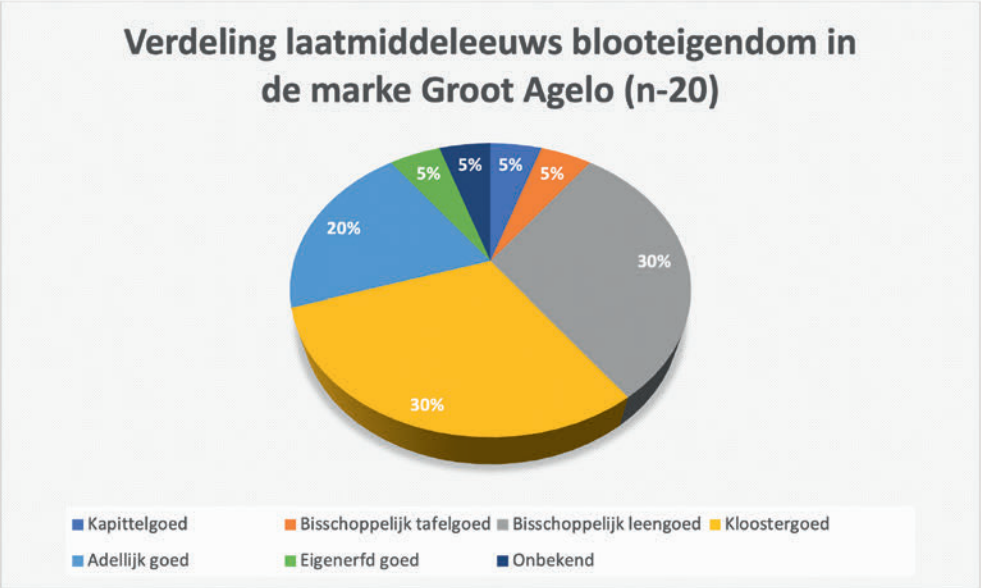
Tabel 4.5: De laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in de marke Tilligte.

Grafiek 4.2. Verdeling van de blooteigendom in de marke Tilligte in de late middeleeuwen. De meeste goederen waren in handen van kloosters.

Boerderijnaam (Groot Agelo n=20)	Status	Blooteigendom	Vruchtgebruik	Oudste vermelding
Kolthof	adellijk goed	Huis Almelo	Huis Almelo (1297)	1297
Garvelink/Gervelink	kloostergoed	Stift Weerselo	Stift Weerselo (1538)	1382
Oostertuen/ Toenink/ Toenman	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1277)	Commanderij Duitse Orde (1277)	1277
Meinderink/ Meynert/ Meenderink	adellijk goed	Graaf van Bentheim (1270); daarna hofhorig Commanderij Duitse Orde	Graaf van Bentheim (1270) - daarna hofhorig Commanderij Duitse Orde	1270
Holtwik	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1379)	Jacob van Beynen anders geheten '*die Dempighe*'	1379
Abrahamink/Braam	kapittelgoed	Kapittel Oldenzaal (1350)	Kapittel Oldenzaal (1350)	1350
De Meijer/ Jacobinkhof	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1379)	Herman van Selwerd (1379)	1379
Wiegerink/Wiegert	kloostergoed	Klooster Essen (1667)	Onbekend	1475
Westenagelo	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1379)	Hendrik van Haersolte (1379)	1379
Getkate	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1379)	Godekin van Wolde (1379)	1379
Nijhuis	adellijk goed	Huis Almelo (1323)	Johannes van Almelo (1323)	1323
Sleiderink	eigenerfd goed	Bewoners	Fam. Ketteler (1601)	1475
Lohuis/Loman	kloostergoed	Stift Weerselo (1475)	Stift Weerselo (1475)	1475
Winkelink	bisschoppelijk tafelgoed	Bisschop van Utrecht (1385)	Bisschop van Utrecht (1385)	1385
Assink/Asman	kloostergoed	Klooster Albergen (1494)	Klooster Albergen (1494)	1475
Steggink/Stegeman	adellijk goed	Huis Almelo (1323)	Johannes van Almelo (1323)	1323
Tijink/Tijman	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1379)	Bertout van den Hove (1379)	1379
Schuurman/ Schurink	bisschoppelijk leengoed	Bisschop van Utrecht (1472)	Zweder van Overhagen namens Klooster Weerselo	1283
Marfordink/Marvelink	kloostergoed	Stift Weerselo (1538)	Stift Weerselo (1538)	1475
Moekotte/ Modekate	onbekend (eigenerfd goed?)	Bewoners	Bewoners	1475

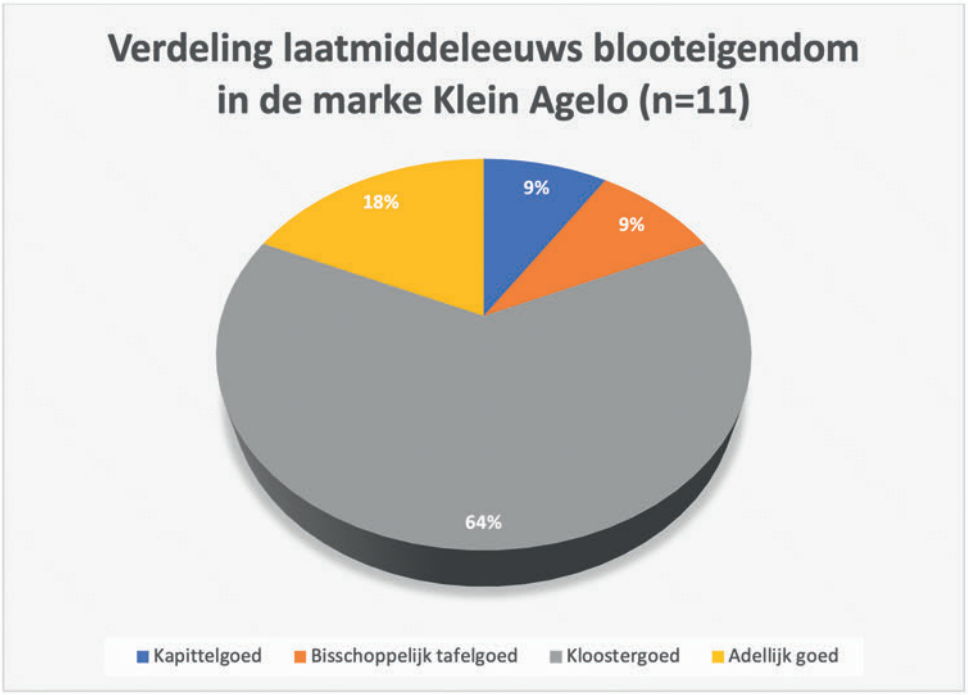
Tabel 4.6: De laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in de marke Groot Agelo.

Grafiek 4.3: Verdeling van de blooteigendom in de marke Groot Agelo in de late middeleeuwen. De meeste goederen zijn in handen van de bisschop en kloosters.

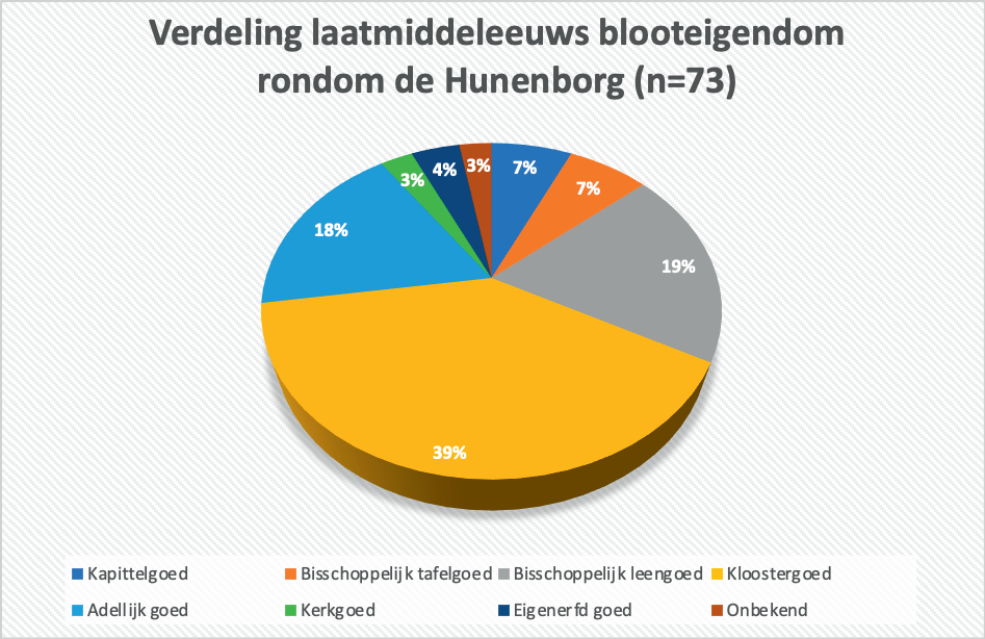
Boerderij (Klein Agelo n=11)	**Status**	**Blooteigendom**	**Vruchtgebruik**	**Oudste vermelding**
Stevelink/ Stevelman	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Keupink/Koepink/ Koepman	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1394
Broekhuis/ Brookhuis	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Dusink/Duisman	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Wiegman/ Wichmanning/ Wichmink	bisschoppelijk tafelgoed	Bisschop van Utrecht (1385)	Bisschop van Utrecht(1385)	1385
Klarink	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1601)	Commanderij Duitse Orde (1601)	1475
Repink/Olsmannink	kapittelgoed	Kapittel Sint-Pieter (1283)	Kapittel Sint-Pieter (1283)	1283
Brungerink/ De Brunger	adellijk goed	Huis Everlo	Huis Everlo (1703)	1379
Raatgerink	adellijk goed	Huis Almelo(<1408)	onbekend	1408
Segerdink	kloostergoed	Stift Weerselo (1543)	Stift Weerselo (<1543)	1475
Bruggink/ Bruggeman	kloostergoed	Commanderij Duitse Orde (1475)	Commanderij Duitse Orde (1475)	1475

Tabel 4.7: De laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in de marke Klein Agelo.

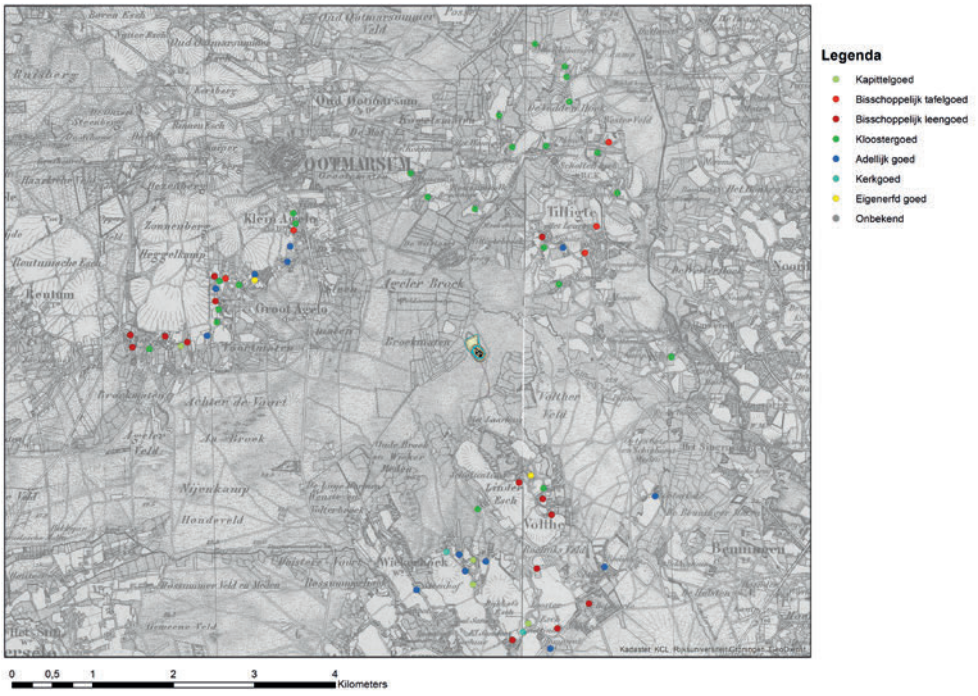

Grafiek 4.4: Verdeling van de blooteigendom in de marke Klein Agelo in de late middeleeuwen. De meeste goederen zijn in handen van kloosters.

In de late middeleeuwen waren 68 van de 73 erven (93 procent) rondom de Hunenborg in handen van grootgrondbezitters. De kloosters (29 procent) en de bisschop van Utrecht (26 procent) bezaten de blooteigendom van de meeste goederen. Daarna volgde de adel (18 procent). De overige goederen waren in handen van kapittels (7 procent), eigenerfden (3 procent) of dienden als inkomsten voor een kerk (2 procent). Van 2 procent is onbekend wie ze in bezit had. In de marken Volthe en Groot Agelo was de bisschop van Utrecht de meest dominante grondbezitter, in de marken Tilligte en Klein Agelo was dit de Commanderij van de Duitse orde (20 procent, onderdeel van de categorie kloostergoed).

Grafiek 4.5: Verdeling van de blooteigendom in de marken Volthe, Tilligte, Groot Agelo en Klein Agelo. De meeste goederen waren in de late middeleeuwen in handen van kloosters en de bisschop van Utrecht.

Figuur 4.35: Verdeling laatmiddeleeuws grondbezit rondom de Hunenborg in de marken Groot Agelo, Klein Agelo, Tilligte en Volthe.

Goederen van de bisschop van Utrecht

De bisschop van Utrecht had zeven tafelgoederen en veertien leengoederen in de omgeving van de Hunenborg liggen. De in Agelo gelegen erven Wiegman en Winkelink en de in Tilligte gelegen boerderijen Scholte Varwijk en de hof Tilligte waren bisschoppelijke tafelgoederen die horige lasten afdroegen aan de bisschoppelijk hof in Ootmarsum. Deze worden alle voor het eerst in 1385 genoemd, maar kunnen al eeuwen eerder in bezit van de bisschop zijn geweest. Hij kan deze goederen bijvoorbeeld samen met de grafelijkheid hebben verkregen, hoewel we ook niet mogen uitsluiten dat hij al vóór de graafschapsschenking Twents onroerend goed bezat. Zo is het waarschijnlijk dat het in de tiende eeuw door de bisschop gestichte kapittel van Oldenzaal van hem goederen heeft gekregen voor het onderhoud van de kanunnikengemeenschap. Tafelgoederen kunnen ook later in bisschoppelijk bezit zijn gekomen, want de in Tilligte gelegen boerderij Aarnink (1295) heeft deze status pas na 1295 gekregen.[144]

In de marke Volthe lagen geen tafelgoederen, wel acht leengoederen die voor het eerst in 1379 worden vermeld: hof te Lindelo, Lashof, Smienk, Multink, Mensink, Sanderinc, Hamsink en Everlo. In Agelo lagen de leengoederen Holtwik, De Meijer, Westenagelo, Getkate, Tijink en Schuurman. Net als de bisschoppelijke tafelgoederen kunnen ook deze leengoederen al ten tijde van de Hunenborg in bezit zijn van de bisschop. De leengoederen Nijehuis (1433), Smienk (1433), Hamsink (1433), Everlo (1660) en Schuurman (1472) aldaar zijn pas later in leen opgedragen. Het gaat hier dus om jong bisschoppelijk bezit.

Toch moet het oorspronkelijke bisschoppelijke onroerend goed in de marken Volthe, Agelo en Tilligte groter zijn geweest. Dat blijkt onder andere uit een charter uit 1262. De ridder Frederik van Arreth en de Oldenzaalse burger Liffardus Pape schonken toen enkele van hun Stichtse lenen, te weten Sanderinc te Volthe en Lutheke Ullande bij de stad Oldenzaal aan bisschop Hendrik van Vianden. De bisschop droeg vervolgens de goederen over aan de commandeur van het huis van de Duitse Orde in Utrecht. Ter compensatie kreeg de bisschop drie huizen van ridder Hendrik van Almelo opgedragen die hij als Stichts leengoed weer aan Hendrik teruggaf. Daarnaast stond Hendrik nog een huis af aan de Duitse Orde en beloofde hij samen met Liffardus afstand te doen van een ander bisschoppelijk leengoed.[145]

Ook uit de reeds aangehaalde oorkonde uit 1207, waarin de schenking van de kerk van Ootmarsum wordt herbevestigd met als getuigen de bisschoppelijke ministerialen Arnoldus Grip, Heinricus de Tilget en Ludolfus de Agelo, blijkt indirect dat de bisschop meer goederen heeft bezeten.[146] Arnoldus zal zich mogelijk hebben vernoemd naar zijn leengoed Griep in de marke Volthe. In 1601 kunnen we voor het eerst dit goed terugvinden als bezit van de commanderij van de Duitse Orde. We hebben hier dus naar alle waarschijnlijkheid te maken met een bisschoppelijk leengoed dat op een zeker moment door de commanderij is verworven.

Uit een op 6 februari 1321 uitgevaardigde oorkonde blijkt tevens dat de bisschop meer goederen heeft bezeten rondom de Hunenborg. De bisschop verkocht toen goederen aan zowel zijn eigen dienstmannen als dienstmannen van andere heren, dit tot ergernis van burgers uit Ootmarsum.[147] Aan de door deze dienstmannen gekochte goederen waren namelijk diensten verbonden ten behoeve van het Sticht en Ootmarsum. De dienstmannen weigerden de burgers echter deze diensten te verrichten waardoor de Ootmarsumse burgers te zwaar werden belast. Bisschop Frederik van Sierk beloofde de dienstmannen alsnog te dwingen om hun werkzaamheden na te komen.

Hoewel er slechts enkele overdrachtsoorkonden bewaard zijn gebleven kunnen we op grond van bovengenoemde vermeldingen concluderen dat de bisschop meer goederen rondom de Hunenborg heeft bezeten, maar dat hij deze goederen heeft afgestoten ten gunste van

144 UA BA nr. 98.
145 OSU III nr. 1565.
146 OSU V nr. 3045.
147 OBO VI nr. 1553, zie aantekeningen aldaar.

de commanderij van de Duitse Orde en dienstmannen. Dit gebeurde, voor zover we dit kunnen aantonen, na het verlaten van de Hunenborg tussen circa 1260 en 1330. Toch is het bisschoppelijke bezit in de late middeleeuwen ook weer vergroot omdat verschillende edelen hun goed in leen opdroegen aan de bisschop.

Goederen kapittels en rijksabdijen

Het oudste grootgrondbezit vormen de goederen van de rijksabdijen. In de marken rondom de Hunenborg ligt slechts één boerderij, Wiegerink in Agelo, dat in eigendom was van een dergelijke rijksabdij, namelijk van het in 852 gestichte adellijke vrouwenklooster Essen.[148] De eerste vermelding van dit erf, waarvan we overigens niet weten wie het vruchtgebruik in bezit had, dateert pas van 1667. Deze eigendomsrelatie zou kunnen teruggaan tot in de vroege middeleeuwen.

De boerderijen in eigendom van de kapittels van Sint-Pieter en Oldenzaal kunnen al in de vroege middeleeuwen in bezit zijn geweest van deze instellingen. Het kanunnikenconvent in Oldenzaal werd in 945 gesticht en dat van Sint-Pieter in 1048.[149] De Oldenzaalse kanunniken kregen inkomsten uit vier hofhorige erven, namelijk Smellink (1500), Lesscher (1500) en Ensink (1500) in de marke Volthe en Abrahamink (1350) in de marke Agelo. Vraag is hierbij of de kanunniken de rondom de Hunenborg gelegen goederen van hun stichter, de bisschop van Utrecht, hebben verkregen of dat zij deze later hebben geruild of verworven. Dit geldt ook voor de boerderij van het kapittel van Sint-Pieter, namelijk Repink (1283) in de marke Agelo.

Goederen van kloosters

Rondom de Hunenborg hadden in de late middeleeuwen diverse kloosters, namelijk het klooster Weerselo, het klooster Albergen en de commanderij van de Duitse Orde in Ootmarsum, boerderijen in hun bezit. Het klooster Weerselo werd rond 1140/1152 gesticht, dus toen de Hunenborg nog in gebruik was.[150] De kloostergemeenschap beschikte in de marke Agelo over de inkomsten uit Segerdink (1543), Lohuis (1475), Marfordink (1538) en Garvelink (1538). Deze rechten zullen tussen de stichting van Weerselo en de eerste vermelding van deze eigendomsrelatie in bezit zijn gekomen van het klooster.

De meeste kloostergoederen rondom de Hunenborg waren in de late middeleeuwen eigendom van de commanderij van de Duitse Orde in Ootmarsum. Deze is rond 1273 gesticht.[151] Het oudst bekende goederenbezit van de commanderij gaat terug tot 1262. Zoals we reeds bij het bisschoppelijke goederenbezit hebben besproken werden in dat jaar diverse boerderijen geschonken aan het Duitse huis bedoeld voor de te stichten commanderij.[152] We zien in deze kwestie dat de schenkers hun bisschoppelijk leengoed met goedkeuring van de bisschop gebruikten als basis voor de te stichten commanderij. Deze overdracht betrof een inkoopsom, aangezien we schenker Fredericus van Arreth in 1273 tegenkomen als broeder van de commanderij.[153] De schenking van graaf Otto van Bentheim (tussen 1263 en 1277), waaronder een huis Meiderink in Agelo en Hubbelink in Volthe, moeten we ook als een dergelijke inkoopsom zien.[154] De ligging van het goederenbezit werd in deze gevallen dus bepaald door eigendom van een ridder die lid wilde worden van de Duitse Orde.

Behalve voornoemde intredeschenkingen probeerde de commanderij ook haar goederenbezit uit te breiden door koop. Zo kochten de broeders in 1277 het erve Osternun in het buurschap Groot-Agelo van ridder Fredericus de Boninke.[155] Het goed Borggreve, dat we als mogelijk kasteel behandelen in de catalogus, kwam in 1332 door aankoop in bezit van de commanderij.[156] Dat blijkt uit een in dat jaar vervaardigde oorkonde waarin Herman

148 Spek *et al.* 2010: 120; Spek 2014: 256.
149 Van Vliet 2002: 185.
150 Van Vliet 2002: 382-384.
151 OSU IV nr. 1841.
152 OSU III nr. 1565.
153 OSU IV nr. 1841.
154 OSU II nr. 983.
155 OSU IV nr. 1934.
156 Woolderink 2013: Nr. 708.

van Lage verklaarde dat Gert Borchgrevync, zijn zuster Ermike en de vijf kinderen van Gert de erven genaamd het Grote en Lutteke Burchgrevynck met de daartoe behorende lieden hadden verkocht aan de landscommandeur van Utrecht en de broeders van de commanderij te Ootmarsum. De familie Borggrevink had blijkbaar financiële problemen, want een deel van de koopsom werd gebruikt om een bestaande schuld af te lossen.[157] Omdat de commanderij zowel de blooteigendom als het vruchtgebruik over het goed bezat, moeten zij het als allodiaal goed hebben aangekocht. Een soortgelijke situatie zien we ook in het geval van erve Sumbeke, dat net buiten ons onderzoeksgebied ligt.[158]

Uit de zojuist besproken charters blijkt dat het Duitse huis in Ootmarsum zijn goederen door zowel koop als schenking heeft verkregen. Daarnaast mogen we ruil niet uitsluiten. Dit betekent dat de goederen daarvoor in bezit kunnen zijn geweest van verschillende personen of instellingen die in de meeste gevallen niet meer te achterhalen zijn. We hebben waarschijnlijk te maken met een geleidelijk proces waarbij broeders door de eeuwen heen probeerden hun bezit te concentreren in de omgeving van de commanderij.

Tot een nog jongere categorie grootgrondbezitters behoren het rond 1406 gestichte klooster Albergen en het rond 1407 gestichte klooster Almelo waar de stroming van de Moderne Devotie werd aangehangen.[159] Hoe deze kloosters precies aan hun goederen zijn gekomen is onbekend.

Adellijk goed

Tot de oudste groep adellijke grootgrondbezitters behoren de edelvrijen. In de omgeving van de Hunenborg waren dit de graaf van Bentheim en de graaf van Dale-Diepenheim. Zoals is vastgesteld in de reeds aangehaalde oorkonde werd Bentheims grondbezit op 5 juni 1277 afgestoten.[160] In 1328 blijkt ook dat op de boerderij Rolvinc in Volthe oorspronkelijk rechten van de graaf rustten. Wilhelmus de Azelo verkocht toen een rente over deze boerderij de aan Hermannus Schoppinc.[161] Volgens de opsteller van het charter was de rente eerder door Wilhelmus aangekocht van de graaf van Bentheim. Om wat voor soort rente het precies ging, staat niet vermeld in de oorkonde.

De graaf van Dale-Diepenheim stootte zijn bezit in Volthe af, want in 1329 verkocht hij de blooteigendom over Weernink aan degene die het tot op dat moment in leen van de graaf hield, namelijk Hermannus van Binchorst. Na de koop had deze Hermannus dus de voleigendom van Weernink in zijn bezit.[162] Op een gegeven moment moet dit allodiale erf zijn geschonken, geruild of verkocht aan het klooster Frenswegen (Duitsland), want in 1601 blijkt Weernink een horig goed te zijn van dit klooster. Aangezien Frenswegen in 1394 is gesticht, moet de schenking, ruil of verkoop tussen 1394 en 1601 hebben plaatsgevonden.

De graven van Bentheim en Dale-Diepenheim hebben hun bezit rondom de Hunenborg afgestoten tussen circa 1270-1330. Behalve deze edelvrije heren had in de late middeleeuwen het ministeriale geslacht Van Almelo verschillende goederen in eigendom rondom de Hunenborg. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een in 1273 uitgevaardigde oorkonde waarin een hof in Agelo met zeven onderhorige hoeven in bezit was van Heinricus van Almelo die onder bisschoppelijke begeleiding zijn erfgoed verdeelde. De niet bij naam genoemde hof in Agelo was bestemd voor zijn kleinzoon. In de context van de oorkonde valt niet op te maken of het om allodiaal bezit of om leengoed ging, maar de bisschoppelijke betrokkenheid doet vermoeden dat het wel eens om Stichts leengoed kon gaan.[163] In 1323 verdeelden twee gebroeders van Almelo diverse goederen waarbij werd bepaald dat knape Johannes van Almelo onder andere de huizen *Nova domus* (Nijehuis) en Steghe in Agelo kreeg toegewezen

157 OBO IV nr. 996 (zie aantekeningen aldaar), OBO V 1201 (zie aantekeningen aldaar), OBO VI 1431 (zie aantekeningen aldaar).
158 OSU IV nr. 2442.
159 Post 1970: 112-113; Kuiper 1959: 33-34; Roelofs 1983: 6-11.
160 OSU IV nr. 1940.
161 OBO IV nr. 884 (zie aantekeningen aldaar).
162 OBO IV 891 (zie aantekeningen aldaar).
163 OSU IV nr. 1830.

als leengoed van Ecbertus van Almelo, die hier als leenheer optrad.[164]

Figuur 4.36: Tegenwoordig zijn er nog steeds bouwdelen van het klooster Frenswegen (Duitsland, gelegen in Nedersaksen), zichtbaar.

Een edelman uit Westfalen bezat ook rechten op grond rondom de Hunenborg. In 1295 verkocht namelijk de Nienborgse borgman (het bisschoppelijke kasteel Nienborg van de bisschop van Munster in Westfalen) aan Herman van Saterslo het huis Arnoldinch in de marke Tilligte.[165] Of het in deze oorkonde om uitsluitend het vruchtgebruik gaat of ook om de blooteigendom is onduidelijk. Omdat we in 1385 dit erf tegenkomen als onderhorige boerderij van de hof Lage hebben we mogelijk te maken met de overdracht van de voleigendom.

De in Volthe gelegen boerderij Steenhof, die in 1601 met zekerheid een allodiaal erf was, werd in 1333 door de edelman Arent Schonevelt samen met andere goederen en waardelen verkocht aan Wilikinus de Vlederinghe en zijn vrouw Aleydis de Steenhof.[166] In de oorkonde staat niet vermeld of de verkoop de voleigendom of alleen het vruchtgebruik inhield.

Grondbezit ten tijde van de Hunenborg

In het voorgaande hebben we voor de marken Volthe, Klein- en Groot Agelo en Tilligte proberen te achterhalen wie in de volle middeleeuwen deze boerderijen in eigendom had. Daarvoor is gebruik gemaakt van de stand van kennis uit de late middeleeuwen, want dan is voor het eerst een totaaloverzicht van de boerderijen en hun bezitters per marke beschikbaar. Deze waren toen vrijwel allemaal in handen van grootgrondbezitters. Vooral de laatmiddeleeuwse grootgrondbezitters, zoals de commanderij van de Duitse Orde, beschikten over veel boerderijen in de marken rondom de Hunenborg. In de volle middeleeuwen bestonden deze instellingen echter nog niet. Dat betekent dat de jonge instellingen hun goederen van oudere grootgrondbezitters hebben gekocht, geruild of verworven. Maar welke personen of instellingen waren dit?

Voor sommige boerderijen konden we achterhalen wie de volmiddeleeuwse eigenaar was

164 OGD I nr. 278.
165 OSU V nr. 2688.
166 OBO IV nr. 1041, zie aantekeningen aldaar.

voordat ze in eigendom kwamen van instellingen zoals de Duitse Orde. We vonden in diverse charters sterke aanwijzingen dat de bisschop van Utrecht in de volle middeleeuwen de blooteigendom van meerdere boerderijen moet hebben bezeten en dat hij het vruchtgebruik daarvan in leen heeft gegeven. De bisschop bezat overigens in de late middeleeuwen ook nog steeds veel boerderijen in de omgeving. Hoewel enkele van deze boerderijen pas in de late middeleeuwen in bisschoppelijk bezit zijn gekomen, zullen de meesten in de volle middeleeuwen al tot het onroerend goed van de Utrechtse kerk hebben behoord.

De bisschop was overigens niet de enige die in de volle middeleeuwen goederen rondom de Hunenborg in eigendom had, want ook de edelvrije families Van Bentheim en Van Diepenheim hebben enkele boerderijen bezeten evenals oudere abdijen en kapittels. Aanwijzingen dat het om meer dan een paar boerderijen ging hebben we niet gevonden. Er is dus, voor zover we dit kunnen aantonen, geen sprake van een groot edelvrij goederenbezit rondom de Hunenborg.

Discussie: bouwheer, datering en functie van de Hunenborg

We hebben in het voorgaande verschillende historische invalshoeken bestudeerd om zo meer inzicht te krijgen wie de eigenaar en ook mogelijk bouwheer van de Hunenborg was. Daaruit blijkt dat de bisschop van Utrecht de meest waarschijnlijke bouwheer en eigenaar van deze vroege burcht is geweest, omdat:

- hij degene was aan wie vermoedelijk al in de tweede helft van de elfde eeuw en zeker in de twaalfde eeuw de grafelijke rechtsmacht toekwam in Twente;
- hij tijdens het gebruik van de burcht hoogstwaarschijnlijk het recht op de wildernis en de blooteigendom van diverse boerderijen in de omgeving bezat;
- hij al voor de schenking van het graafschap Twente kerkelijke belangen aldaar had, hoewel we deze belangen niet kunnen koppelen aan de burcht;
- er geen aanwijzingen zijn voor een andere bouwheer of eigenaar dan de bisschop, zoals een edelvrije.

Op basis van de archeologische vondsten kan worden geconcludeerd dat de burcht zeker tot in de loop van de tweede helft van de twaalfde eeuw in gebruik is geweest. Wanneer de burcht precies is gebouwd, kon niet duidelijk vast worden gesteld aan de hand van de beschikbare archeologische dateringen. Dit zou zowel in de tweede helft van de elfde eeuw als aan het begin van de twaalfde eeuw kunnen zijn gebeurd. Vanuit landschappelijk perspectief is het aannemelijk dat de burcht relatief vroeg in de volle middeleeuwen is gebouwd, want toen was het gebied nog niet zo nat. Op basis van de politieke gegevens zou de bouw van de burcht al in de tweede helft van de elfde eeuw kunnen hebben plaatsgevonden (zie paragraaf 3.2).

Nu we een sterk vermoeden hebben dat de Hunenborg een bisschoppelijk kasteel is geweest, kunnen we ons afvragen wat voor functie het vervulde. De bisschop van Utrecht was vanaf de tweede helft van de elfde en de twaalfde eeuw bezig met de vestiging van zijn grafelijk gezag. Zoals in de hoofdstukken 2 en 3 al is opgemerkt vertoont de Hunenborg veel overeenkomsten met één ander Overstichts kasteel, namelijk de Schulenborg tussen Wierden en Almelo. Beide kastelen, die in het eerste kwart van de twaalfde eeuw al in gebruik waren, zijn ringwalburchten. De bouwers hebben dezelfde bouwwijze toegepast. Ze hebben een dekzandrug opgehoogd met zand zodat binnen de wal een vlak terrein ontstond waarop zij vervolgens gebouwen konden plaatsen. Net als bij de Hunenborg heeft op de Schulenborg tenminste één gebouw gestaan waarvoor tufsteen en Bentheimer zandsteen is gebruikt. Nog opmerkelijker is de overeenkomst in landschappelijke ligging. Zowel de Hunenborg als de Schulenborg zijn namelijk gebouwd op een dekzandkop in een relatief afgelegen wildernis.[167] De andere onderzochte Overstichtse kastelen lagen daarentegen vrijwel altijd in de buurt van de bewoonde wereld langs een waterloop of weg.

167 Zie voor de Hunenborg Smeenge 2020, voor de Schulenborg Wng nr. 427292. De weg langs de Schulenborg is van latere datering, zie catalogus.

In tegenstelling tot de Hunenborg is over de Schulenborg relatief veel historische informatie bekend die ons wellicht indirect kan helpen om de Hunenborg beter te begrijpen. De Schulenborg wordt voor het eerst in 1123 vermeld in de zogenoemde Rijkskroniek van de Annalista Saxo.[168] Deze historische bron is geschreven tussen 1148 en 1152 door een geschiedschrijver uit het Saksische gebied.[169] Koning Hendrik V nam volgens deze schrijver in 1123 de Schulenborg in.[170] Volgens de historicus Tschuschke had de belegering van de Schulenborg te maken met de politieke situatie van de laatste Salische koningen die hun invloed in Saksen probeerden te intensiveren. De Saksische adel, onder leiding van hertog Lotharius van Süpplinburg, verzette zich succesvol tegen deze poging. Lotharius werd zelfs uiteindelijk koning. In deze strijd werd ook de Utrechtse bisschop Godebald betrokken. Hij verbond zich met de gravin van Holland, die tevens de halfzus van hertog Lotharius was, en keerde zich daarmee tegen koning Hendrik V. Waarschijnlijk was deze vijandige houding richting de koning het gevolg van een eerdere ruzie tussen het koninklijk gevolg en de bisschoppelijke dienstmannen.[171] Koning Hendrik V reageerde op Godebalds verraad door het bisschoppelijk kasteel de Schulenborg te belegeren om de bisschop zo een gevoelige slag toe te brengen. De koninklijke troepen slaagden er inderdaad in om het bisschoppelijk kasteel te veroveren. Hertog Lotharius en Theodricus, de bisschop van Munster, schoten los van elkaar Godebald te hulp en probeerden de Schulenborg te heroveren. Een tussenliggend moeras verhinderde echter dat de legers van hertog Lotharius en bisschop Theodricus de Schulenborg konden belegeren.[172]

Vervolgens besloten ze om het koningsgezinde Deventer aan te vallen met als doel de koning ook naar deze plek te lokken. Het plan werkte, want koning Hendrik V besloot de Schulenborg op te geven om de stad Deventer te helpen. Terwijl de koning uit het kasteel was gelokt, heroverden Lotharius en de Munsterse bisschop vervolgens de Schulenborg, versterkten de *castellanni* en brachten voorraden en levensmiddelen naar de burcht. Daarmee was hun doel bereikt: de Schulenborg was ontzet.[173] In nog hetzelfde jaar 1123 verzoende bisschop Godebald zich echter met koning Hendrik V en werd de Schulenborg verbrand.[174] Blijkbaar zag de koning de burcht dus als bedreigend voor zijn gezag.

Meer dan honderd jaar later wordt een bisschoppelijk kasteel met de naam de Schulenborg vermeld in de *Narracio*. De historicus Hagens heeft uiteengezet dat dit kasteel dezelfde moet zijn als het kasteel dat in 1123 werd genoemd.[175] Na de verbranding in 1123 moet de Schulenborg dus op een zeker moment weer zijn opgebouwd. Rond 1229 gebruikte bisschop Wilbrand de poortdeuren en planken van de Schulenborg om kasteel Hardenberg te bouwen.[176] Hagens trekt daaruit de conclusie dat de Schulenborg overbodig was voor de bisschop aangezien het kasteel werd ontmanteld ten behoeve van de bouw van een ander kasteel.[177] Zijn conclusie wordt ondersteund door een in 1243 uitgevaardigde oorkonde. Daarin staat dat electbisschop Otto III zijn ministeriaal Hendrik van Almelo beleende met verschillende tienden uit Delden, Ootmarsum en andere tienden uit Twente, die voorheen een borgleen van de Schulenborg waren en in leen waren gegeven aan de inmiddels overleden ridder Herman van Roden.[178] Na de belening van Hendrik van Almelo met de borglenen van de Schulenborg in 1243 komt de burcht, behalve voornoemd borgleengoed in 1379, niet meer voor in de bronnen. Dat de vroege vermelding van de Schulenborg bewaard is gebleven, kan uitsluitend worden verklaard door de rol van dit kasteel op rijksniveau.

De Schulenborg heeft dus tenminste meer dan een eeuw gefunctioneerd als bisschoppelijk

168 Verlinde 2002: 249-250; Hagens 1985.
169 Nass 2006: VIII-IX.
170 Winkelmann 1864: 116-118.
171 Tschuschke 2007: 307-310.
172 Winkelmann 1864: 116; Nass 2006: 577.
173 Winkelmann 1864: 116; Nass 2006: 577.
174 Winkelmann 1864: 118; Nass 2006 578: 585.
175 Hagens 1985: 45.
176 Van Rij 1989: 66-67.
177 Hagens 1985: 44.
178 OBO VI 1541, zie aantekeningen aldaar.

kasteel, maar voldeed in 1229 niet meer aan de eisen. Uit de historische beschrijvingen blijkt vooral dat de burcht een militaire functie vervulde, hoewel andere functies niet mogen worden uitgesloten. De locatiekeuze is strategisch, aangezien de strijdkrachten door de moerassige gesteldheid van het terrein geen slag konden leveren. Dankzij de Saksische Annalist krijgen we ook een aanwijzing over de bezetting, want die zou volgens de auteur hebben bestaan uit *castellani*. Daarmee zouden weleens de borgmannen van de Schulenborg kunnen zijn bedoeld waarvan in jongere bronnen de borglenen worden genoemd.[179] Zulke borglenen hebben immers alleen nut als er ook borgmannen zijn geweest.

In hoeverre mogen wij deze historische gegevens over de Schulenborg nu projecteren op de Hunenborg? Aangezien beide burchten gelijktijdig hebben bestaan en beide zijn gelegen in het graafschap Twente, lijkt het ons zeer aannemelijk dat deze door zelfde bouwheer zijn gebouwd. Daarom is de kans groot dat ook de Hunenborg net als de Schulenborg in opdracht van de bisschop van Utrecht is gebouwd, wellicht met inmenging van koning.

4.8 Synthese: langetermijnontwikkeling van het kasteellandschap van de Hunenborg

In het voorgaande hebben we de diverse kenmerken van het kasteellandschap van de Hunenborg behandeld. We kunnen op basis van de archeologische, landschappelijke en historische kenmerken de volgende fasering onderscheiden:

- (circa 1050-circa 1075/1100): bouw van de Hunenborg waarschijnlijk in opdracht van de bisschop van Utrecht;
- (precieze datering onbekend): mogelijke verbouw van het houten hoofdgebouw;
- (precieze datering onbekend): bouw van het stenen gebouw;
- (precieze datering onbekend): mogelijke uitbreiding stenen gebouw;
- (na circa 1150/1165)-circa 1200: eindfase militaire functie Hunenborg; aanleg dam door gracht;
- onbekend: overige gebouwsporen (chronologie onduidelijk).

Tussen ongeveer 1050/1075-1100 verrees in het Voltherbroek de Hunenborg op een bolle dekzandkop te midden van een vrijwel ongestoord groot bosgebied. De broekgebieden rondom de burcht bestonden uit rijke wisselvochtige loofbossen. Qua soortensamenstelling lijken ze op de tegenwoordig voorkomende *Vogelkers-Essenbossen* en *Eiken-haagbeukenbossen*. Op de lage terreindelen stond een hoog aandeel zwarte els. Er was dus sprake van een moeilijk toegankelijk vochtig tot periodiek nat bos.

Zowel het ovaalvormige hoofburchtterrein, dat was versterkt met stevige wallen en een gracht, en een minder versterkt voorburchtterein, waaromheen een wat kleinere wal en gracht lagen, zijn in deze eerste fase uitgegraven. Het hoofdburchtterrein is eerst omwald met de vrijgekomen grond uit de gracht en daarna op sommige plekken nog verhoogd voordat men constructies aanlegde. Tot de eerste bouwfase op het middenterrein van de hoofburcht behoort volgens ons ook de aanleg van de houtbouw ter hoogte van de ingang van de burcht. Er lag op dat moment nog geen verhoogde toegangsweg. Het voorburchtterrein was toen al waarschijnlijk als akker in gebruik en er vond ook beweiding met landbouwhuisdieren plaats. Of er op de voorburcht gebouwen stonden is onduidelijk.

Hoewel geen geschreven bronnen bewaard zijn gebleven waarin Hunenborg wordt genoemd, hebben we een sterk vermoeden dat de bisschop van Utrecht de eigenaar en mogelijk ook de opdrachtgever is geweest. In theorie zou de koning ook als bouwheer in aanmerking kunnen komen, maar de bronnen laten het niet toe om hierover uitspraken te doen. Zowel de Hunenborg als de Schulenborg hebben mogelijk iets te maken met de effectuering van de grafelijke rechten van de bisschop in Twente.

179 Bordewijk, H. & R.M. de Raat 1993: nr. 3; Eijken 1995: nr. 772.

Op een niet nader te dateren moment is het houten gebouw bij de ingang ver- of herbouwd, misschien zelfs twee keer, maar dat is met de huidige stand van kennis niet duidelijk of het om één of twee her/verbouwingen gaat.

In een volgende bouwfase heeft men het houten gebouw bij de ingang vervangen door een stenen gebouw. Deze bestond uit twee verschillende ruimten die los van elkaar tot stand zijn gekomen. Het vertrek met de absides is mogelijk een kapel geweest, voor de andere ruimte ontbreekt het aan verdere aanwijzingen over de functie.

Het vrijwel ontbreken van kogelpotten met facetranden, die in Noordoost-Twente vanaf 1150/1175 veel voorkomen, plaatst het uit gebruik raken van de burcht in de loop van de tweede helft van de twaalfde eeuw. Dit sluit goed aan bij de datering van het hout van de dam waar men hergebruikt hout uit circa 1150/1165 voor heeft benut. Door de aanleg hiervan verloor de burcht zijn verdedigende waarde. Tijdens het onderzoek hebben we geen aanwijzingen gevonden voor intensief gebruik na de periode 1200/1225.

De aanwezigheid van de Hunenborg leidde slechts lokaal tot veranderingen in het landschap. In de aangelegde grachten kwamen pioniergemeenschappen en soorten van matig voedselarme moerasvegetaties voor. Het voorburchtterrein is waarschijnlijk benut als akker en beweidingsgebied. Aan het einde van de Hunenborg of vlak na het verlaten van de burcht is het Voltherbroek natter geworden. Als reactie op deze verandering in de waterhuishouding heeft men gekozen om de toegangsweg naar het kasteel op te hogen. Waarschijnlijk is het grootste deel van deze toegangsweg tot en met de zeventiende eeuw onderdeel geweest van een interregionale route die Ootmarsum met Denekamp verbond. Wanneer de overige houten gebouwen op de Hoge Hunenborg zijn aangelegd, is onduidelijk.

Functies van de Hunenborg

Ons onderzoek heeft ook nieuwe inzichten opgeleverd met betrekking tot de functies van de burcht. Allereerst is vast komen te staan dat de Hunenborg een militaire functie vervulde. Dat leidden we af uit de aanwezigheid van wapenuitrusting, de lokaal afgelegen ligging in een broekbos en de vergelijking met kasteel de Schulenborg. Op de burcht hebben ook andere bezigheden plaatsgevonden. Er werd waarschijnlijk landbouw en veeteelt bedreven op de voorburcht, er was mogelijk een smid aanwezig en er werd gewoven. Het ziet er naar uit dat de kasteelbewoners langere tijd zelfvoorzienend konden zijn.

Het onderzoek naar het territoriale kastelenlandschap van het Oversticht heeft uitgewezen dat de Hunenborg en de Schulenborg qua ligging en ouderdom afwijken van de andere Overstichtse kastelen. Beide hebben een hoge ouderdom en zijn gebouwd in een lokaal afgelegen wildernis. Is dit een kenmerk van volmiddeleeuwse kasteelbouw of juist voor kastelen die een specifieke functie vervulden? Op basis van de vorm en ligging zouden we de Hunenborg en de Schulenborg wildernisringwalburchten kunnen noemen. Dit soort kastelen hebben maar weinig aandacht gekregen in het Nederlands onderzoek. Janssen onderscheidt weliswaar houten moerasburchten als kasteeltype, maar gaat er daarbij vanuit dat dit type in een meander van een rivier kan liggen en vooral in ontginningssituaties voorkomt. De aanleg van een wal en een gracht was volgens Janssen bij dit soort burchten voldoende, aangezien de moerassige slecht toegankelijke ligging al van nature bescherming bood. Omdat de ondergrond slap was werden ze gebouwd van hout en niet van steen.[180] Deze door Janssen beschreven locatiekeuze is anders dan die van de Hunenborg en de Schulenborg, waar wel voor een stevige ondergrond is gekozen en naast houtbouw ook steenbouw voorkwam. Bovendien liggen de kastelen niet eens langs een rivier.

Janssen deelt de Hunenborg en de Schulenborg overigens niet in bij moeraskastelen. Hij ziet de Hunenborg eerder als een ringwalburg/ringwalburcht. Dit type valt volgens hem op basis van vorm, functie en geografische ligging onder te verdelen in twee groepen.[181] De eerste

180 Janssen 1996: 34-35.
181 Janssen 1996: 19.

groep bestaat uit ronde walburchten zonder voorburcht die liggen langs het Nederlandse kustgebied.[182] Soortgelijke ringwalstructuren liggen ook in de kustgebieden van België, Frankrijk en Duitsland.[183] Archeologen hebben deze sites in het verleden geïnterpreteerd als wijkplaatsen waar de lokale bevolking zich samen met hun vee kon verschansen tegen de Vikingen. De versterkingen zouden op Frankisch initiatief zijn aangelegd in het laatste kwart van de negende eeuw.[184] Ten Harkel en Tys *et al.* hebben deze zienswijze bekritiseerd.[185] Zij geven aan dat deze ogenschijnlijke homogene sites verschillen in vorm, politieke ligging en ouderdom, maar kunnen door gebrek aan archeologische gegevens de meeste Nederlandse sites ook niet specifieker duiden.

Janssen ziet in de in Overijssel en Gelderland gelegen ringwalburchten een tweede groep.[186] Het gaat naast de Hunenborg en de Schulenborg om de in Gelderland gelegen sites de Hunnenschans bij Uddelermeer, de Duno bij Oosterbeek en de Heimenberg bij Rhenen. De Hunenborg en de Schulenborg zijn echter jonger dan de Gelderse burchten.

Interdisciplinair onderzoek naar de locatie van kastelen die in de elfde en begin twaalfde eeuw gebouwd zijn ontbreekt tot op heden. Toch is er één aanwijzing om aan te nemen dat men voor bepaalde versterkingen heel bewust koos voor de ligging in de wildernis. Alpertus van Metz heeft namelijk de ideeën over de locatiekeuze van de bouw van een 'fort' dat rond 1006 verrees beschreven: 'Op tweehonderd schreden afstand van de Maas bevindt zich een moerassig meer, met daarin een kleine heuvel; deze was moeilijk toegankelijk – behalve met een schip kon men er namelijk vanwege de diepte van het meer en de onbegaanbaarheid van het moeras op geen enkele manier komen – en bood daardoor iemand die een opstand in de zin had de mogelijkheid er een burcht te bouwen. Toen Wichman van zijn nieuwe vrienden over die plek had gehoord, liet hij boten komen en hij voer er naar toe. Nadat hij de situatie had opgenomen, bracht hij terstond een grote menigte gewapende mannen bijeen; uit de wijde omtrek riep hij boeren op, die hij rondom een gracht liet graven en de heuvel een flink stuk ophogen. Daarna voorzag hij de heuvelrand van een rondlopende palissade, hij richtte torens op en bouwde zo een fort van behoorlijke sterkte. Vervolgens gelastte hij, niet zonder arrogantie, de omwonenden om proviand naar de vesting te brengen. Precies degenen die hem van advies hadden gediend legde hij als garnizoen in het fort. Hij was van mening dat deze plaats voor de komende tijd voldoende zekerheid bood om het gezag van de prefectuur te handhaven en Balderik met weinig moeite in bedwang te houden, voor het geval die iets zou ondernemen.'[187]

De locatiekeuze van het 'fort' vertoont een overeenkomst met de ligging van de Hunenborg, want ook dit kasteel werd gebouwd op een relatief afgelegen verhoging in de wildernis. Alpertus geeft ook een aanwijzing over het functioneren van het 'fort': dit zou zijn opgetrokken om een rechtsgebied te beheersen. Dat zou heel goed passen bij onze hypothese waarin we stellen dat de bouw van de Hunenborg waarschijnlijk iets te maken heeft met het verkrijgen of behouden van het grafelijk gezag in het graafschap Twente. Net zoals het fort van Wichman was de Hunenborg mogelijk bedoeld om het gezag te handhaven en mogelijk een eventuele concurrent te bedwingen.[188] De bisschop gebruikte de burcht waarschijnlijk als uitvalsbasis voor cavalerie. Vanuit zulke bases probeerde hij mogelijk over een groter gebied zijn macht te vestigen, te versterken en te behouden.

De Hunenborg en de Schulenborg zijn volgens ons twee voorbeelden van de *missing link* in de Nederlandse kastelenkunde. Dat ringwallen ook in de volmiddeleeuwse kasteelcontext voorkomen naast mottekastelen, is in Nederland tot dusver onderbelicht. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen of de ontoegankelijke ligging in een moeras alleen voor kastelen met een specifieke vorm en functie van toepassing is, of dat dit de eisen zijn van elfde-eeuwse kastelenbouw. In landschappen waar heuvels en bergen liggen kan de

182 Janssen 1996: 19-23.
183 Ten Harkel 2013: 253; Tys *et al.* 2016: 176.
184 Henderikx 1995: 111; Van Heeringen 1995: 39; Janssen 1996, 22.
185 Ten Harkel 2013; Tys *et al.* 2016.
186 Janssen 1996: 23.
187 Van Rij 1999: 61.
188 Dit proefschrift, hoofdstuk 3.

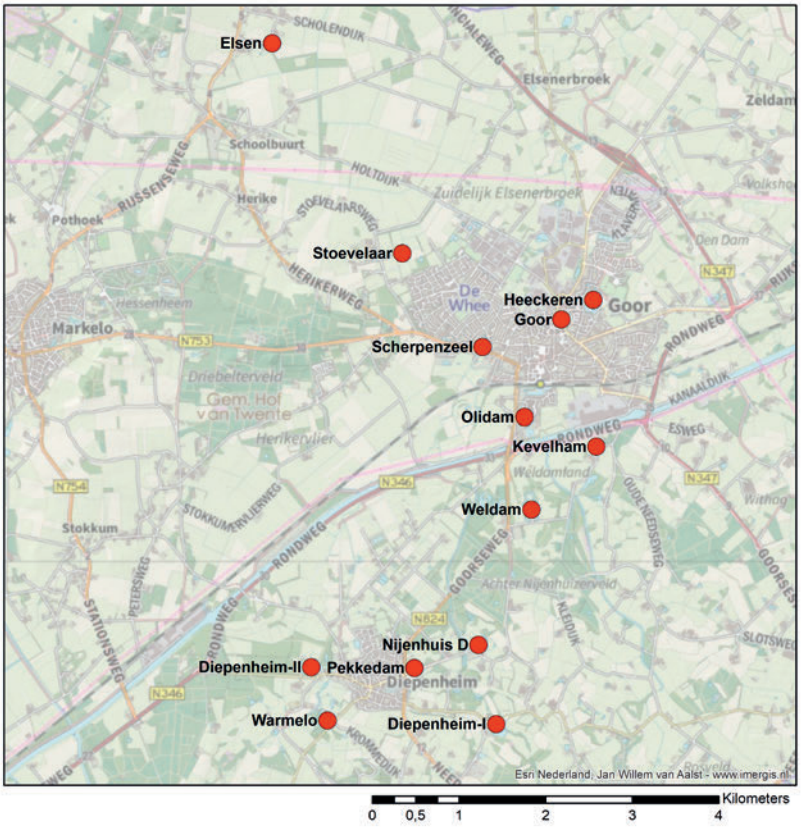
bouwheer hetzelfde resultaat behalen als bij een wildernisburcht. Men kan namelijk het kasteel slechts via één toegang bereiken. De landschapsgesteldheid dient daarom per gebied in overweging te worden genomen.

Hoofdstuk 5: Het kastelenlandschap rond Goor en Diepenheim (Zuidwest-Twente)

5.1 Inleiding

Wie een blik op de uitvouwkaart achterin het boek werpt, ziet dat er rondom de stad Groningen en de Kop van Drenthe, in Zuidwest-Drenthe, in Zuidwest-Twente, langs de rivieren de Regge en de Vecht en tussen de steden Deventer en Zwolle langs de IJssel relatief veel kastelen bij elkaar liggen. In dit hoofdstuk gaan we één van deze gebieden, te weten Zuidwest-Twente, op microregionaal niveau analyseren. Het doel is om zo meer inzicht te krijgen in het ontstaan en de ontwikkeling van een micro-regionaal kastelenlandschap. We hanteren daartoe de in hoofdstuk 1 geïntroduceerde interdisciplinaire werkwijze waarbij archeologische, historische, landschappelijke en kunsthistorische bronnen en methoden met elkaar worden gecombineerd.

Het Zuidwest-Twentse kastelenlandschap springt, in vergelijking tot de andere Overstichtse gebieden met een hoge kastelendichtheid, eruit. Nergens anders in het Oversticht liggen zoveel terreinen, dertien in totaal, zo dicht bij elkaar. De kastelen Goor en Diepenheim bestonden al in de twaalfde eeuw. Ze speelden in de late middeleeuwen een belangrijke rol in de ontwikkeling naar landsheerlijkheid, zoals reeds in hoofdstuk 3 naar voren is gekomen. De ontstaansgeschiedenis van Goor staat echter los van die van Diepenheim. Deze laatstgenoemde burcht en omringende heerlijkheid behoorden tot 1331 niet tot het Sticht, maar waren eigendom van de graven van Dale-Diepenheim. Toch hebben de burchten een overeenkomst: beide werden beschermd door borgmannen. Deze edelen bouwden vanaf de veertiende eeuw rondom Goor en Diepenheim hun eigen huizen als uitdrukking van hun ridderlijke status.

Figuur 5.1: De ligging van de in dit hoofdstuk besproken terreinen.

5.2 Voorgaand onderzoek

Historisch onderzoek tot circa 1960

Het onderzoek naar de Zuidwest-Twentse kastelen staat in een lange en vooral historisch georiënteerde onderzoekstraditie, waarin vaak wel de kastelen zijdelings worden behandeld, maar meestal niet het hoofdonderwerp van de studie zelf zijn. In een dergelijke context komen we de kastelen Goor en Diepenheim voor het eerst tegen in het zevende deel van de *Overijsselsche gedenkstukken* van de historicus Jan W. Racer uit 1793.[1] Racer heeft in zijn werk verschillende historische documenten getranscribeerd en gepubliceerd die betrekking hebben op (middeleeuws) Zuidwest-Twente. Daarnaast heeft hij op basis van deze documenten de geschiedenis van Goor en Diepenheim gereconstrueerd. Met deze studie heeft Racer belangrijke primaire bronnen ontsloten, hoewel zijn interpretaties en ook zijn transcripties door andere onderzoekers later in twijfel zijn getrokken. Zo is één van de door Racer getranscribeerde documenten aan het begin van de twintigste eeuw opnieuw gepubliceerd door de historici Friedrich Philippi en Willem A.F. Bannier. Volgens deze auteurs kunnen de nodige toevoegingen en correcties worden gemaakt op de publicatie van Racer.[2] Zij hebben daarom verbeteringen aangebracht en aanvullingen gegeven op één van de door Racer uitgegeven stukken, namelijk de zogenoemde Diepenheimse goederenlijst waarop het bezit van de graven van Dale-Diepenheim staat beschreven. De kern van deze goederenlijst dateert uit 1188, maar er is veel informatie in de decennia daarna bijgeschreven. Philippi en Bannier hebben de lijst niet alleen opnieuw getranscribeerd, maar proberen in hun studie ook het genoemde bezit van de graven van Dale-Diepenheim te lokaliseren.

De amateurhistoricus Cornelis J. Snuif publiceerde in 1925 een studie over het borgmansrecht van kasteel Goor waarin hij dit recht relateerde aan de ontwikkeling van het desbetreffende kasteel. [3] Hij was de eerste onderzoeker die de verschijningsvorm van de burcht Goor behandelde, maar besprak uitsluitend algemene literatuur over de architectuur van kastelen en geen overblijfselen van het kasteel in Goor zelf. Zijn werk is vooral van belang door de toegevoegde transcripties van het recht van borgmannen, mannen en dienstmannen van Dale en Diepenheim (1338) en de rechten van de borgmannen van Goor (1365).

Snuif had zich overigens al veel eerder met het kasteel Goor bezig gehouden tijdens zijn onderzoek naar de zogenoemde Bandijk.[4] Deze verhoogde weg verbond de stuwwal met de stad en kasteel Goor. Zo kon men in de middeleeuwen ook in natte perioden deze passage bereizen. De amateurhistoricus Anton ten Doesschate heeft in zijn artikel *Varia uit het oud archief van Goor* uit 1935 een toevoeging op de studie van Snuif gepresenteerd samen met een aantal andere onderwerpen betreffende het kasteel.[5] Zo leidt zijn studie naar de topografie van Goor tot de belangrijke conclusie dat de borgmannen hun woonverblijven niet op het kasteel zelf hadden maar vooral in het nabijgelegen stadsgebied.

In een ander artikel *Over den vermoedelijken oorsprong van Goor* raakt Ten Doesschate eveneens zijdelings de kasteelgeschiedenis.[6] Hij concludeert daar dat de hof Goor en de stad Goor, Het Schild genaamd, aan de basis stonden van het ontstaan van Goor en dat pas later het kasteel door een graaf is gebouwd bij Het Schild. In de tiende of elfde eeuw is volgens hem de hof in bezit van de bisschop gekomen en werd de graaf leenman van de bisschop. De graaf zette rond 1200 ministerialen in als borgmannen, die dan in ruil voor hun diensten borglenen kregen, afkomstig uit de horige erven rondom Goor. Op deze borglenen bouwden de borgmannen later havezaten, aldus Ten Doesschate. Nadat de graaf rond 1250 door de koning was verdreven en het kasteel in bisschoppelijk bezit kwam, gaf de bisschop het beheer van het kasteel in handen van een kastelein.

1 Racer 1793: 4.
2 Philippi & Bannier 1904.
3 Snuif 1925.
4 Snuif 1911.
5 Ten Doesschate 1935.
6 Ten Doesschate 1938: 55-56.

De archivaris en historicus Wiebe J. Formsma publiceerde in 1935 een artikel over het politiek functioneren van de graaf van Goor.[7] Hij stelt daarin op grond van oorkonden dat deze graaf Twente in leen hield van de bisschop van Utrecht. Kasteel Goor en het graafschap Twente hoorden volgens Formsma bij elkaar. De genealoog Jan de Groot publiceerde twee jaar later onderzoek over de familiebindingen van het Goorse gravenhuis.[8] Volgens hem onderhielden verschillende generaties nauwe contacten met de bisschop. Deze graaf functioneerde als beschermvoogd (*advocatus*) van het Sticht, een ambt dat hij erfelijk in leen had. De eerste bekende *advocatus* was de edelvrije Luizo. Hij wordt omstreeks 1058 genoemd. De toenaam 'van Goor' verschijnt pas omstreeks 1150. Na de verwoesting van kasteel Goor, die volgens De Groot in 1246 plaatsvond, zou dit geslacht in de mannelijke lijn uitgestorven zijn.[9]

Archeologisch en historisch onderzoek vanaf 1960

De middeleeuwse overblijfselen van de kastelen zijn pas in 1960 aan een onderzoek onderworpen. Toen liet de castelloloog Jaap G. N. Renaud enkele proefsleuven graven op de zogenoemde Kasteelbelt van Diepenheim.[10] Vóór de opgraving dacht Renaud dat de Kasteelbelt een motte was. Nadien kon hij aantonen dat het kasteel van oorsprong een ringwalburcht was.

Adam J. Hulshoff, conservator van het Rijksmuseum Twente, heeft in 1965 en 1966 opgravingen naar Olidam verricht.[11] Hij trof de fundamenten van een gebouw aan dat tussen 1400 en 1600 in gebruik is geweest. Het terrein waarop deze gebouwsporen lagen bestond uit een rond burchteiland dat ongeveer 1,60 meter hoog was en een diameter had tussen de 14,50 en 18 meter.[12] Daaromheen lag een gracht met een oorspronkelijke breedte tussen de 15 en 20 meter. Deze stond in verbinding met de Poolbeek.[13]

Het historisch onderzoek kreeg een nieuwe impuls door toedoen van Hulshoff. Hij transcribeerde en publiceerde de Twentse schattingsregisters uit 1475.[14] Deze publicatie heeft de aanleiding gevormd tot nieuwe lokale studies over de vroegere bezitsverhoudingen in dit deel van Zuidwest-Twente. Zo onderzocht de amateurhistoricus Jan van der Veen het middeleeuws grondbezit in Diepenheim. Hij concludeerde dat er niet twee maar drie opeenvolgende kastelen Diepenheim hebben bestaan en dat het tot dusverre onbekende oudste kasteel heeft gelegen bij boerderij De Horde ten zuidoosten van Diepenheim.[15] In 2001 is veldonderzoek verricht naar dit vermeende eerste kasteel Diepenheim, met negatief resultaat, want bij De Horde is geen kasteelterrein aangetoond.[16]

Archeologisch onderzoek in de jaren tachtig leidde in combinatie met historisch onderzoek tot nieuwe inzichten in de oorsprong van Goor.[17] In 1985 publiceerde de toenmalige provinciaal archeoloog Ad D. Verlinde een nieuwe interpretatie van de stichting van de stad Goor op Het Schild (de naam voor het stadje Goor).[18] Op basis van diverse proefsleuven aldaar concludeerde Verlinde dat de verhoging op Het Schild grotendeels door mensenhanden tot stand is gekomen. De kern is weliswaar een paraboolduin, maar de holle binnenzijde van dit duin was volgens hem in de tweede helft van de dertiende eeuw dichtgeschoven, zodat men een platform kon creëren voor de stadsstichting. Vondstmateriaal van vóór 1250 heeft Verlinde niet aangetroffen. Hij concludeert dan ook dat Het Schild niet de oudste stad Goor kan zijn, zoals Ten Doesschate eerder had gesteld in zijn artikel over de oorsprong van Goor.

7 Formsma 1935.
8 De Groot 1937: 389-390. In bijlage II heeft De Groot voor de reconstructie van de Goorse stamboom ook verdachte oorkonden gebruikt en plaatst daarom de vermelding van Hugo al omstreeks 1024.
9 De Groot 1937.
10 Renaud 1960; Hulshoff 1966.
11 Renaud 1960; Hulshoff 1966.
12 Hulshoff 1965.
13 Hulshoff 1965: 144.
14 Hulshoff 1968.
15 Van der Veen 1960.
16 Schorn 2001.
17 Kolks & Verlinde 1991.
18 Verlinde 1985.

Vanaf 1990 is het historisch onderzoek naar Diepenheim voortgezet. Jan Spoolder heeft voor zijn doctoraalscriptie geschiedenis de ontwikkeling van het borgmanscollege van Diepenheim onderzocht.[19] De amateurhistoricus Leonard G. Chr. Grabandt heeft in 1998 een studie verricht naar de heerlijkheid Diepenheim tot 1331, waarin hij diverse Latijnse bronnen ontsluit.[20] Op basis van bouwrekeningen van kasteel Diepenheim tussen 1436 en 1438 hebben de historicus Jeroen F. Benders en de bouwhistoricus Wijnand Bloemink deze bronnen kunnen situeren binnen de politieke gebeurtenissen tijdens het zogeheten Utrechtse schisma.[21] Verder heeft de stedenbouwkundig historicus Reinout Rutte de ontwikkeling van de stad en het kasteel Goor in het kader van stedenpolitiek en stadsplanning proberen te plaatsen. Rutte stelt dat de stad Het Schild kasteel Goor verving vanaf 1263 nadat het kasteel was verwoest door de Gelderse graaf. [22]

Het meest complete beeld van de kasteelontwikkeling in Zuidwest-Twente vindt men in het standaardwerk over Twentse havezaten van Arnold J. Gevers en Albertus J. Mensema. [23] Hoewel hun focus ligt op de buitenplaatsen in de periode ná 1500, geven zij veel historische informatie over middeleeuwse kastelen omdat een deel daarvan uiteindelijk het recht tot havezate heeft verkregen. Voor kasteel Goor komen zij uit op het volgende. Tot ongeveer 1250 was dit het centrum van de heerschappij van de graaf van Goor, die een deel van Twente omvatte. De koning van het Duitse Rijk gaf na verovering de burcht terug aan de bisschop, die daarna in Goor borgmannen introduceerde. Het borgmansrecht was eerst een persoonlijk recht, maar vanaf het einde van de zestiende eeuw werd het vooral een recht dat was gebonden aan onroerend goed. Over Diepenheim doen Gevers en Mensema geen uitspraken op dit punt.[24]

Betreffende de Diepenheimse kasteelgeschiedenis kan een beroep worden gedaan op recent onderzoek van de historicus Hein Jongbloed.[25] Hij publiceerde een nieuwe editie van de Diepenheimse kroniek en onderzocht het leven van de Diepenheimse kasteelvrouwe Cunegunde van Dale-Diepenheim. In beide publicaties komen de familierelaties rondom het geslacht Van Diepenheim uitgebreid aan bod. In het laatstgenoemde artikel gaat Jongbloed in op de mogelijke motieven voor de aankoop van de heerlijkheid Diepenheim door de bisschop. Jongbloed bereidt op dit moment een proefschrift voor over de middeleeuwse geschiedenis van Diepenheim.[26]

Conclusie
In het voorgaande gedeelte hebben we de bestaande studies en beeldvorming betreffende de kastelen in en rondom Goor en Diepenheim besproken. Hoewel er lange onderzoekstradities bestaan, is het onderzoek tot dusver hoofdzakelijk monodisciplinair van aard geweest. Studies die deze deelonderzoeken onderling verbinden in een poging om de kasteelontwikkeling van Zuidwest-Twente in een breder perspectief te plaatsen ontbreken tot op heden.

5.3 Onderzoeksdoelen en vraagstelling

Hoewel in en rondom de stadjes Goor en Diepenheim sprake is van een ongekende dichtheid van adellijke huizen, is er tot op heden maar weinig samenhangend onderzoek verricht naar het ontstaan van deze opmerkelijke concentratie. Daarnaast is onbekend welke achterliggende landschappelijke en historische processen en krachtenvelden een rol hebben gespeeld in de totstandkoming van dit kastelencluster. Tot op heden is niet onderzocht

19 Spoolder 1995.
20 Grabandt 1998.
21 Benders & Bloemink 1996.
22 Rutte 2002: 108, 114.
23 Gevers & Mensema 1995: 224-225.
24 Gevers & Mensema 1995: 168-169.
25 Jongbloed 2014.
26 Jongbloed, in voorbereiding. Jongbloed heeft enkele delen van zijn proefschrift ter inzage gegeven bij het vervaardigen van dit hoofdstuk, waarvoor ik hem erkentelijk ben. Hij is op 11 november 2019 gepromoveerd, maar toen was dit hoofdstuk inmiddels al afgesloten.

welke invloed de toenmalige kasteelbewoners en -eigenaren hebben uitgeoefend op de ontwikkeling van het omringende cultuurlandschap.

Dit hoofdstuk wil in deze kennislacunes voorzien door de ontwikkeling van het regionale kastelenlandschap van Zuidwest-Twente tussen circa 1050 en 1450 te analyseren op basis van zowel de kasteelmorfologie, de landschappelijke ligging van de kastelen als hun politieke, juridische en economische functioneren. Daarmee kan ook het in hoofdstuk 1 gepresenteerde model van een regionaal kastelenlandschap worden geoperationaliseerd en getoetst.

Om deze doelen te bereiken zullen we de volgende vragen proberen te beantwoorden: Welke morfologische ontwikkeling maakten de kastelen in en rond Goor en Diepenheim tussen circa 1050 en 1450 door en wie waren in deze eeuwen verantwoordelijk voor hun bouw en verdere ontwikkeling? (paragraaf 5.5) Welke opbouw kende het landschap van Zuidwest-Twente tussen 1050 en 1450 en hoe waren de kastelen daar gesitueerd? (paragraaf 5.6) Welke bewoningsgeschiedenis kende Zuidwest-Twente tussen 1050 en 1450 en hoe verhoudt deze zich tot de kastelen? (paragraaf 5.7) Welke ontwikkelingen vonden plaats in de waterhuishouding van Zuidwest-Twente in genoemde periode en welke rol speelden de kasteelheren daarbij? (paragraaf 5.8) Wat waren tussen 1050 en 1450 de belangrijkste doorgaande wegen en passages in Zuidwest Twente en hoe waren de toenmalige kastelen ten opzichte daarvan gelegen? (paragraaf 5.9) Wie controleerden in de genoemde periode de rechtspraak en andere inkomstenbronnen in Zuidwest-Twente en welke rol speelden de kastelen en kasteelheren daarbij? (5.10) Welke sociale groepen kende de samenleving in deze regio in de genoemde periode en hoe verhielden deze groepen zich tot de kastelen? (5.11) Hoe waren de kerkelijke indeling en kerkelijke rechten van Zuidwest-Twente tussen 1050 en 1450 georganiseerd en welke rol speelden de kasteelbewoners in het religieuze leven? (5.12) Welke langetermijnontwikkeling c.q. fasering is zichtbaar in de relatie tussen kasteelontwikkeling en rechten op de grond tussen 1050 en 1450? (paragraaf 5.13). In de slotparagraaf voegen we de deelresultaten samen en onderzoeken we welke samenhangende langetermijnontwikkeling we kunnen waarnemen in het multidimensionale kastelenlandschap van Goor en Diepenheim tussen 1050 en 1450 (paragraaf 5.14).

5.4 Bronnen en methoden

De landschapsreconstructie

Wie de relatie tussen kasteel en landschap wil onderzoeken, dient te begrijpen hoe het landschap rond Goor en Diepenheim er in de volle en late middeleeuwen uitzag. Daartoe is allereerst een reconstructie van het toenmalige natuurlijke landschap gemaakt op basis van de fysisch-geografische samenhang tussen geologie, terreinvorm, bodemopbouw, waterhuishouding en vegetatie. Op basis van deze kenmerken is het landschap rondom Goor en Diepenheim geordend in drie landschapstypen die elk zijn onderverdeeld in diverse landschapseenheden. De bijbehorende landschapskenmerken zijn gerangschikt in een matrixlegenda. Om een goed regionaal overzicht te verkrijgen is bij deze landschapsreconstructie gekozen voor een vrij ruime kaartuitsnede rond de steden en kerspelen Goor en Diepenheim, waarbij ook de omringende marken Markelo, Elsen, Herike, Stockum, Wiene-Zeldam, Hengevelde en Markvelde in de analyse zijn betrokken.

De basis voor de kaart en de matrix vormen de geomorfologische kaart, de digitale bodemkaart, de Topografisch-militaire Kaart van 1850 en de Chromotopografische Kaart van rond 1900.[27] Vooral de terreinvorm heeft een doorslaggevende rol gespeeld in het creëren van de landschapskaart, aangezien het natuurlijke reliëf op de meeste plaatsen in dit studiegebied sinds de middeleeuwen niet ingrijpend gewijzigd is. Op onderdelen kon de bodemkaart een meer differentiërende rol spelen, bijvoorbeeld tussen gebieden met en zonder veen in de bovengrond.

27 Maas ongepubliceerd; Bouwman *et al.* 2013.

Het reconstrueren van de natuurlijke vegetatie is voor de middeleeuwen erg lastig, want na 1100 is geleidelijk aan veel daarvan verdwenen als gevolg van menselijk ingrijpen in het landschap. Van Beek *et al.* hebben voor heel Twente, dus ook voor het onderzoeksgebied, vegetatie gereconstrueerd voor de perioden 200 na Chr. en 1500 na Chr.[28] Het ligt voor de hand hun onderzoek te gebruiken, aangezien zij per landschapseenheid zeer nauwkeurig op kaart hebben bepaald wat voor vegetatie bij deze eenheid hoorde. Toch gebruiken we dit onderzoek met voorzichtigheid, want de datering van de geschetste vegetatiebeelden en de achterliggende methodiek zijn onvoldoende uitgewerkt. Om dit probleem op te vangen, hebben we los van de vegetatiebeelden van Van Beek *et al.* per landschapstype op basis van vergelijking met soortgelijke Nederlandse landschapstypen getracht een beeld te schetsen van de natuurlijke en half-natuurlijke vegetatie.[29]

We hebben in deze casus bestaande archeologische en historische studies gebruikt voor de reconstructie van de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis. In eerste instantie kan een globale indruk van de bewoningsgeschiedenis worden verkregen door bekende archeologische waarnemingen te projecteren op een kaart. Zo'n kaart wordt weliswaar beïnvloed door de onderzoeksintensiteit in een gebied, maar deze geeft toch een globale indruk van de verspreiding van bewoning in bepaalde perioden en kan bovendien worden vergeleken met resultaten uit andere onderzoeksgebieden en met historische bronvermeldingen uit diezelfde tijd. Op basis van archeologische waarnemingen uit Archis hebben we daarom vier kaarten gemaakt (zie bijlagen 5.8 - 5.11).[30] De kaarten geven weer waar waarnemingen zijn gedaan en wat de dateringen van deze waarnemingen zijn.[31]

Voor het bestuderen van de middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis kunnen we naast de archeologische waarnemingen ook gebruik maken van de boerderijboeken van de amateurhistoricus Henk Woolderink.[32] Hij heeft de bezitsgeschiedenis van boerderijen, die aangegeven staan op de kadastrale minuutplans van 1832, tot in de late middeleeuwen voor heel Twente uitgezocht. Vanaf de negende eeuw kregen boerderijplaatsen, die in de voorgaande periode steeds op nieuwe locaties werden gebouwd nadat de levensduur van de boerderij was afgelopen, een vaste plek in het landschap.[33] Retrospectieve bezitsstudies in de aangrenzende dekzand- en stuwwallandschappen van Drenthe en Salland, gecombineerd met een aantal archeologische testopgravingen, hebben aangetoond dat de oudste categorie van boerderijen – bestaande uit domeinerven van specifieke grootgrondbezitters – veelal stamde uit de negende tot en met de elfde eeuw. Een tweede categorie, bestaande uit goederen van jongere regionale grootgrondbezitters zoals de uit de ministerialiteit afkomstige adel, de kloosters en burgers uit de steden, dateerde veelal uit de twaalfde tot en met de vijftiende eeuw.[34]

Voor de reconstructie van de antropogene waterhuishouding is gebruik gemaakt van verschillende bestaande studies over waterlopen, zoals die van Doornink, Schutten, Driessen *et al.*, Waterbolk, Haartsen en Jongbloed.[35] De resultaten van deze studies zijn vergeleken met historische vermeldingen, historische kaarten en de reeds aangehaalde geomorfologische kaarten. Op basis van deze vergelijking zijn reconstructies vervaardigd van de vol- en laatmiddeleeuwse waterhuishouding.

Betreffende de reconstructie van de historische wegen is vooral gebruikt gemaakt van de bronnen en methoden zoals deze reeds in paragraaf 2.4 zijn beschreven. Op basis van

28 Van Beek *et al.* 2015.
29 Spek *et al.* 1996: hoofdstuk 3.
30 ARCHIS III is geraadpleegd op : https://zoeken.cultureelerfgoed.nl/#/zaak/search.
31 Deze kaarten zijn weergegeven in de bijlagen 5.8 t/m 5.11.
32 Woolderink 2013; Woolderink 2014; Woolderink 2015.
33 Van Beek *et al.* 2014: 62-63.
34 Spek *et al.* 2015: 186; Van Beek *et al.* 2014: 448-449.
35 Doornink 1935; Schutten 1981: 27-28; Waterbolk 1990: 358-366; Driessen *et al.* 2000: 127-128; Haartsen: 138; Jongbloed 2010: 61-64.

bestudering van de eerder gemaakte reconstructie is een overzicht gemaakt van relevante oversteekplaatsen. Daarna is de ligging van de kastelen ten opzichte van de wegen bestudeerd.

Reconstructie politieke, juridische en sociale context

Voor de reconstructie van de politieke en juridische context is gebruikt gemaakt van verschillende soorten geschreven bronnen. Allereerst zijn alle relevante passages over Goor en Diepenheim in charters bestudeerd. De oorkonden die betrekking hebben op Goor zijn echter gering in aantal, omdat in 1647 het gehele Goorse archief verloren is gegaan tijdens een brand. Alleen een ijzeren kist met documenten heeft het vuur overleefd.[36] In deze kist lagen overigens wel belangrijke papieren, onder meer het oudste register van de vrijwillige rechtspraak van Goor (1333-1408).[37] We vinden in deze bron uitspraken van schepenen van de stad Goor met betrekking tot bestuur, rechtspraak en notariële taken. Dit is de belangrijkste bron om inzicht te krijgen in de verschillende groepen in de veertiende-eeuwse samenleving in Goor.

De Diepenheimse geschiedenis vóór de bisschoppelijke aankoop in 1331 kunnen we op basis van charters en de Diepenheimse kroniek beschrijven. Jongbloed heeft kunnen aantonen dat de kroniek in de late jaren 1330 is geschreven door de dorpspastoor van Diepenheim, genaamd Albert.[38] Daarin heeft de pastoor geprobeerd om de geschiedenis van de heren van Diepenheim en de graven van Dale-Diepenheim vast te leggen. Uit de studie van Jongbloed blijkt dat de betrouwbaarheid van de kroniek betreffende de passages die gaan over de Diepenheimse kerkgeschiedenis, over de jongere linies van de familie Ahaus en de passages over de graven van Dale-Diepenheim, hoog is. De oudste geschiedenis van de familie Van Diepenheim is daarentegen niet in overeenstemming met oorkonden. Een ander door Jongbloed geopperd kritiekpunt is dat de dorpspastoor verschillende belangrijke gebeurtenissen niet vermeldt.[39]

Behalve de oorkonden en kronieken hebben we ook financiële of andere documenten geraadpleegd, namelijk de kameraarsrekeningen van de stad Deventer, die al in paragraaf 2.4 ter sprake zijn gekomen, en een unieke bouwrekening van een verbouwing aan kasteel Diepenheim.[40] Deze rekening is tussen 1436 en 1438 vervaardigd en bevat naast kostenposten ook belangrijke informatie over de betrokken personen en de gebruikte bouwmaterialen.

Reconstructie van rechten op de grond

Aanvankelijk was het de bedoeling om het goederenbezit van de kasteelheren door de tijd heen te bestuderen en vervolgens de relatie met de landschappelijke ligging van deze goederen te analyseren. De daarvoor beschikbare bronnen zijn echter alleen voor Diepenheim toereikend genoeg. Voor de reconstructie van het Diepenheimse goederenbezit kon namelijk gebruik worden gemaakt van diverse historische bronnen, waarvan de Diepenheimse goederenlijst de belangrijkste bron is. Hoewel deze lijst door Racer en Philippi en Bannier eerder is gepubliceerd, waren op deze edities de nodige verbeteringen aan te brengen, zowel op de transcriptie als op de lokalisering van de goederen. Jongbloed heeft voor zijn proefschrift de moedertekst opnieuw geanalyseerd en kwam daarbij tot veel nieuwe inzichten over de samenstelling van tekst, aard, ligging en ouderdom van de goederen. Hoewel zijn 'goederenlijst-hoofdstuk' nog niet is gepubliceerd, mocht ik voor dit hoofdstuk gebruik maken van de voorlopige resultaten.[41]

Op grond van de goederenlijst van Hendrik van Dale-Diepenheim krijgen we een indruk van het zeer omvangrijke goederenbezit van de graven van Dale-Diepenheim. Hoewel in het document staat dat het uit 1188 dateert, heeft Jongbloed aangetoond dat de lijst goederen bevat die tussen 1188 en 1296/1307 aan het bezit van de graven van Dale-Diepenheim zijn

36 Vredenberg 1974: 9.
37 Vredenberg 1974.
38 Jongbloed 2014: 39-41.
39 Jongbloed 2014: 40-41.
40 Benders & Bloemink 1996: 16.
41 Jongbloed, in voorbereiding: hoofdstuk 4.

toegevoegd. Het document is een overschrijving van een oudere lijst. Extra complicerend is dat verschillende oorkonden zijn opgenomen tussen de opsomming van het goederenbezit door de kopiist. Tijdens het overschrijven van de oudere bronnen heeft de kopiist een fout gemaakt: namen van leenmannen die in deze oorkonden zijn genoemd heeft hij opgeschreven als namen van goederen. Deze hebben echter nooit bestaan. Een bijkomend probleem is dat verkochte of geruilde goederen niet zijn doorgehaald. Hoewel de goederenlijst dus in eerste instantie een homogeen geheel lijkt, is zij dat beslist niet. Wel is – voornoemde kanttekeningen daargelaten – een bepaalde indeling in de lijst aangehouden. Het document begint met een kopje waarin het allodiale bezit van de graven van Dale-Diepenheim wordt beschreven. Daarin staan de goederen genoemd die vaste afdrachten opleveren voor de graaf. Bij ieder goed is vermeld wat jaarlijks moest worden afgestaan aan de graaf van Dale-Diepenheim. De opsomming van deze goederen wordt echter doorsneden door een opsomming van Geesterse en Needense tienden van het Aegidiusklooster te Munster die in 1224 zijn geruild tegen de hof te Herborn en het huis Harth.[42] Na dit gedeelte gaat de opsomming van tafelgoederen weer verder, gevolgd door een hele lijst aan goederen die de graven van Dale-Diepenheim uit hun patrimonium in leen hebben uitgeven. In deze lijst komen echter ook tussenstukjes voor die zijn overgeschreven uit andere documenten.[43]

Een tweede bron met betrekking tot het goederenbezit van de graven is de zogenoemde leenrol van de graaf van Dale-Diepenheim waarop de leenmannen en hun in leen gehouden goederen staan. Dit zwaar beschadigde document wordt op dit moment bewerkt door Jongbloed in het kader van zijn dissertatie en kan daardoor nog niet worden geïntegreerd in dit onderzoek. Behalve de leengoederen zijn op de leenrol ook de toenmalige leenmannen terug te vinden. In de komende jaren zal deze lijst worden gepubliceerd.

Aanvullend bestaat een lijst met leengoederen die in 1324 is opgesteld. Daarin vinden we een opsomming van de Daalse leenmannen en hun lenen.[44] Tot slot bevat de aankoopoorkonde uit 1331, waarin staat beschreven dat bisschop Jan van Diest Diepenheim en Dale aankocht, een – eveneens incomplete – opsomming van diverse goederen die bij de koop waren inbegrepen.[45] De opstellers vermeldden in dit charter nadrukkelijk dat de heerlijkheid en het huis Diepenheim met toebehoren eigen (allodiale) goederen van de graaf waren. Enkele allodiale goederen die in deze overdrachtsoorkonde worden genoemd, zowel de nog in bezit zijnde als de reeds verkochte, komen terug in de goederenlijst als voor de grafelijke inkomsten bestemde goederen. Behalve dit document zijn ook nog diverse oorkonden bekend die betrekking hebben op het ruilen en de verkoop of aankoop van goederen.[46]

We vinden daarnaast aanwijzingen in de Utrechtse bisschoppelijke administratie over de ligging van voormalig Daals-Diepenheims goed, want voor sommige bisschoppelijke laatmiddeleeuwse leengoederen staat soms vermeld dat deze behoorden tot heerschap van Diepenheim of Dale.[47] Alle goederen met een dergelijke beschrijving in de bisschoppelijke administratie heb ik geïnventariseerd en vergeleken met de voornoemde bronnen uit de tijd van de graven van Dale-Diepenheim. Deze vergelijking levert overeenkomsten op, maar ook nieuwe goederen die wel in bisschoppelijke tijd worden vermeld maar die niet in oudere bronnen voorkomen.

Vervolgens is geprobeerd om al deze goederen op te sporen door gebruik te maken van verschillende methoden. Allereerst hadden Philippi en Bannier reeds de in de goederenlijst genoemde goederen zo goed mogelijk geprobeerd te lokaliseren, hoewel dit niet heeft geleid tot een uitgave van een kaart. Op de locaties die zij hebben aangegeven moeten de nodige verbeteringen worden aangebracht. Meer dan een eeuw na hun publicatie zijn namelijk verschillende bronnen beschikbaar gekomen waarmee de goederen preciezer kunnen worden geïdentificeerd en gelokaliseerd, namelijk het leenrepertorium van de

42 WUB III nr. 200.
43 Zie bijlage 5.7.
44 Van Doorninck 1890.
45 UA BA nr. 78.
46 Zie bijlage 5.7.
47 Eijken 1995.

Utrechtse bisschoppen, de boerderijboeken van Woolderink, het toponiemenonderzoek in Gelderland, het overzicht van Munsterse boerderijen en moderne digitale kaarten.[48] Daarnaast heeft Jongbloed op basis van zijn onderzoek ook de nodige verbeteringen kunnen aanbrengen.

Aan de hand van voornoemde bronnen is een tabel gemaakt waarin alle goederen van de graven van Dale-Diepenheim zijn ingevoerd (bijlage 5.7). Deze lijst houdt de indeling van de goederenlijst van graaf Hendrik van Dale-Diepenheim aan. Vervolgens is deze aangevuld en vergeleken met goederen uit oorkonden, de lijst van Diepenheim-Daalse leenmannen en de laatmiddeleeuwse bisschoppelijke administratie. Ieder goed heeft een nummer gekregen. Betreffende de goederenlijst is de nummering aangehouden die Philippi en Bannier reeds aan de goederen hadden gegeven. De goederen die daar niet in voorkwamen hebben een nieuw nummer gekregen. In dit hoofdstuk refereren we aan al deze goederen met de codering GL gevolgd door het betreffende nummer. Per goed kan in de tabel worden nagegaan hoe nauwkeurig de locatie is teruggevonden. Ook staat vermeld, indien bekend, of een goed aangekocht of verkocht is tussen 1188 en 1331. Alle goederen die zijn gevonden, hebben een grijze kleur gekregen in de tabel en een witte indien ze niet met zekerheid te traceren waren. De betreffende goederen zijn allemaal patrimoniale goederen van de graven van Dale-Diepenheim. Goederen die zij in leen hielden van andere leenheren, zoals Kageldink, zijn niet meegenomen aangezien hier geen totaaloverzicht van bekend is. Vervolgens is getracht met behulp van GIS de locatie van de goederen zo nauwkeurig mogelijk op kaart te zetten. Deze laag bevat een achterliggende meta-data-tabel waarin de naam van het goed en het nummer dat het goed heeft is weergegeven. Op deze manier is het mogelijk om van de puntenlaag een thematische kaart (bijlage 5.12) te maken waarin de goederen staan weergegeven naar type eigendom, naam of het nummer in de Excel-tabel. De nauwkeurigheid van de locatie van de boerderijen in de puntenlaag verschilt. Zo konden de Twentse goederen relatief eenvoudig worden gekoppeld aan de boerderijboeken van Woolderink. Het was ook mogelijk om veel Borculose goederen met hoge nauwkeurigheid te traceren aan de hand van de diverse veldnaam- en boerderijboeken die voor het studiegebied beschikbaar waren.[49] Betreffende de andere in Nederland gelegen goederen heb ik geen vergelijkbare naslagwerken gevonden. Op basis van de verzamelplans van de kadastrale minuut van 1832 is voor deze gebieden geprobeerd om boerderijen alsnog op te sporen, maar dat is niet in alle gevallen gelukt.

Voor het traceren van de Duitse goederen in Niedersachsen en Westfalen is gebruik gemaakt van verschillende historische kaarten.[50] Daarnaast kon voor een deel van Westfalen gebruik worden gemaakt van het uitgebreide boerderij-overzicht van Feldmann, waardoor de locatie van de boerderijen nog beter kon worden onderbouwd.[51] Het komt soms voor dat in een bepaald kerspel diverse boerderijen lagen met dezelfde naam. Waar geen overzicht van Feldmann voorhanden was, zijn de goederen geplaatst op grond van historische kaarten waar vele boerderijnamen nog op staan. Gelukkig was een groot deel van de boerderijen uitgegroeid tot kleine nederzettingen, waardoor alsnog de namen konden worden teruggevonden. Deze punten zijn wel minder nauwkeurig dan de meeste gelokaliseerde Nederlandse en Westfaalse goederen.

Deze voor Diepenheim toegepaste methode kon niet voor de andere onderzochte Zuidwest-Twentse kastelen worden gebruikt aangezien er voor deze kastelen geen gedetailleerde bronnen op dit punt zijn overgeleverd. Alleen betreffende kasteel Goor geeft de opsteller van het *Memoriale Adelboldi* een kleine aanwijzing over het goederenbezit van de graaf. Hij zou veel bezittingen in leen hebben gehad van de bisschop van Utrecht tegen het einde van de twaalfde eeuw, maar een lijst waar de namen van deze bezittingen op staan is niet

48 Feldmann 1995; Woolderink 2013; Woolderink 2014; Woolderink 2015.
49 Bloemendal *et al.* 1992; Eggink *et al.* 1995; Meerman 2002; Dorrestijn 2002; Maas & Schaars 2004.
50 https://www.geoportal.nrw/; http://www.lgln.niedersachsen.de/startseite/geodaten_karten/historische_karten/. In vergelijking tot de Westfaalse site is deze site uit Niedersachsen een stuk minder gebruiksvriendelijk en kunnen geen zoekfuncties worden ingevoerd. Geraadpleegd op 6 mei 2016.
51 Feldmann 1995.

overgeleverd.[52] Hoewel het *Memoriale Adelboldi* een valse oorkonde is uit zogenaamd 1021 waarin de zeven hofambten van de Utrechtse kerk worden beschreven, zou de inhoud in werkelijkheid de situatie tussen 1178 en 1196 beschrijven. [53] De bron geeft de rijksideologie weer waarin de graven als steunpilaren van het bisschoppelijk gezag functioneerden en de bisschop boven de graven stond in de hiërarchie.[54] Van de andere kastelen bestaan niet eens dergelijke historische aanwijzingen.

Dankzij het monnikenwerk van boerderijhistoricus Woolderink, dat hiervoor al kort ter sprake is gekomen, is het echter wel mogelijk om een indruk te verkrijgen van de laatmiddeleeuwse eigenaren van vrijwel alle boerderijen in het studiegebied. Zijn onderzoek is gebaseerd op middeleeuwse en vroegmoderne bronnen die hij gedurende enkele tientallen jaren nauwgezet heeft geïnventariseerd en gedocumenteerd.[55] In zijn werken staan alle gegevens van de Twentse boerderijlocaties, het type eigendom (allodiaal, feodaal, horig) en de afdrachten die aan deze erven waren verbonden (tienden, miskoren, *et cetera*).[56] Op basis van die verzamelde vermeldingen kon vervolgens een selectie worden gemaakt van alle boerderijen die van vóór 1500 dateren. De door Woolderink verzamelde locatiegegevens zijn ingevoerd in een GIS-database.[57] Behalve de basisdata van Woolderink heb ik ook de hiervoor besproken kaartlaag van de goederen van de graven van Dale-Diepenheim toegevoegd en zijn de borglenen van Goor en Diepenheim apart onderscheiden.[58]

Voor het onderzoek naar de rechten op de grond van de diverse boerderijen is allereerst per marke een tabel gemaakt (bijlage 5.1) van de door Woolderink verzamelde gegevens, voor zover die door de tijd te volgen zijn. Vervolgens zijn twee kaartlagen in GIS gemaakt. De eerste kaartlaag (bijlage 5.13) geeft de blooteigendom volgens Woolderink weer van een boerderij. In de tweede kaartlaag zijn de eigenaren van het vruchtgebruik weergeven (bijlage 5.14). Daarbij zijn de grootgrondbezitters verdeeld naar adellijke personen, geestelijke instellingen en eigenerfden.

5.5 De kastelen

Inleiding

Dat we tegenwoordig rondom Goor en Diepenheim een hoge concentratie adellijke huizen aantreffen is het resultaat van een ontwikkeling die begon rond de elfde à twaalfde eeuw. Gedurende hun bestaan zijn de kastelen vele malen verbouwd, verwoest, verbrand, verplaatst en van eigenaar gewisseld. In de volgende paragrafen bespreken we in het kort de aanleg en gebruiksduur, de verschijningsvorm en de bouwheren of eigenaren van de Zuidwest-Twentse kastelen. Voor een uitgebreide beschrijving van de stand van kennis per kasteel kan de catalogus worden geraadpleegd. Vervolgens zullen we de achtergrond van het stamkasteel van de graven van Dale bespreken, aangezien dit kasteel van belang is bij de bespreking van de kasteelgeschiedenis van Diepenheim tot 1331.

Chronologie, verschijningsvorm en bouwheren van de Zuidwest-Twentse kastelen: een beknopt overzicht van Diepenheim en Goor

We zijn het best geïnformeerd over de geschiedenis van de kastelen Goor en Diepenheim. Deze burchten zijn niet alleen de oudste, maar hebben ook zowel op lokaal, regionaal als territoriaal niveau een belangrijke rol gespeeld in het middeleeuwse Oversticht, zoals duidelijk is gemaakt in het vorige hoofdstuk. Over de jongere kastelen is veel minder bekend. Een vaststaand feit is dat ze tussen circa 1350 en 1600 als representatief huis voor een adellijk

52 OSU I nr. 174: Tenhaeff 1913: 129-130. Beke's datering is niet precies.
53 Buitelaar 1993: 83.
54 Buitelaar 1993: 83.
55 Woolderink 2013; Woolderink 2014; Woolderink 2015.
56 Woolderink 2013; Woolderink 2014; Woolderink 2015.
57 Deze laag is gemaakt door Thomas Vermaut in opdracht van het Kenniscentrum Landschap en de Fryske Akademy voor het project hofhorige erven.
58 Eijken 1995.

geslacht zijn gebouwd of verbouwd.[59] Helaas zijn in de meeste gevallen historische noch archeologische gegevens voorhanden om de 'verkasteling' nader te dateren.

Het oudst aantoonbare kasteel in Zuidwest-Twentse is Diepenheim-I, dat volgens de Diepenheimse dorpspastoor Albert, de auteur van de veertiende-eeuwse Diepenheimse kroniek, al zou hebben bestaan in de dagen van Bernard I van Diepenheim (circa 1105 - circa 1118-1127). Albert schrijft: 'dat Casteel toe Diepenhem ist hem angeervet van sijnen Voor Olderen.'[60] Er vanuit gaande dat dit een betrouwbare bron is, maakt dit de kans groot dat het eerste kasteel Diepenheim al in de elfde eeuw is gebouwd en heeft behoord tot de oudste generatie van Overstichtse kastelen. Diepenheim-I werd in 1177 verwoest door troepen van de bisschop van Munster en daarna waarschijnlijk niet meer hersteld.[61] De burcht zou volgens dorpspastoor Albert hebben gelegen bij de Diepenheimse watermolen, vermoedelijk de watermolen De Haller aan de Molenbeek ten oosten van het huidige stadje Diepenheim.[62] Gedurende de extreem droge zomer van 2018 heeft amateurarcheoloog Bert Terlouw vlakbij De Haller *crop marks* waargenomen op een satellietfoto die afkomstig kunnen zijn van een stelsel van meervoudige wallen en grachten (figuur 1 Diepenheim-I). Nader archeologisch onderzoek moet uitwijzen of deze grachten de resten zijn van Diepenheim-I.[63]

Graaf Hendrik I van Dale, die trouwde met erfdochter Regenwite en zo Diepenheim met toebehoren in zijn bezit kreeg, liet de burcht herbouwen. Dit deed hij op een andere locatie dan die van het eerste kasteel.[64] Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat de hoofdburcht van dit kasteel heeft bestaan uit een vlak binnenterrein met daaromheen een wal.[65] Deze nieuwe ringwalburcht werd in de daaropvolgende decennia de stamzetel van het geslacht Van Dale-Diepenheim. Voor de bescherming van het kasteel zette de graaf borgmannen in.[66] De heren van Dale-Diepenheim en hun heerlijkheid behoorden tot 1331 niet tot het (wereldlijk) Sticht van Utrecht, want toen bisschop Jan van Diest in 1331 het Daalse en Diepenheimse bezit kocht, werd expliciet in de oorkonde vermeld dat zowel de heerlijkheid Diepenheim als het 'graafschap' Dale vrije en eigen goederen waren van de graaf van Dale-Diepenheim.[67]

Ondertussen verrees nog een kasteel, namelijk Goor. Over de precieze datering van de bouw van dit kasteel tasten we in het duister en ook de opdrachtgever is niet met zekerheid vast te stellen. De familie Van Goor was al in de twaalfde eeuw in Zuidwest-Twente actief en heeft naar verwachting toen ook al over een residentie beschikt.[68] De eerste aanwijzing dat er in Goor een kasteel stond, vinden we pas aan het einde van de twaalfde eeuw in het *Memoriale Adelboldi*.[69] Kasteel Goor was volgens de opsteller van het charter een door de bisschop in leen gegeven kasteel. De leenman was de heer van Goor, die in deze oorkonde wordt genoemd als één van deze zeven grote leenmannen van de bisschop. Hij handhaafde en verdedigde krachtens de oorkonde de rechten van de kerk van Sint-Maarten als banier- of vaandeldrager.[70] Hoe kasteel Goor er in deze periode precies heeft uitgezien is onduidelijk, maar als de bisschop verantwoordelijk was voor de bouw zou een ringwalburcht of een motte kunnen worden verwacht.

Zowel in Goor als Diepenheim zijn veranderingen opgetreden wat eigenaar en exploitatievorm betreft. Goor was in de twaalfde eeuw mogelijk een bisschoppelijk kasteel – zeker weten doen we dit niet – maar het was ook het stamkasteel van de edelvrije familie Van Goor. De

59 Gevers & Mensema 1995.
60 Jongbloed 2014: 43.
61 Jongbloed in voorbereiding: hoofdstuk 2.
62 Zie hiervoor ook de paragrafen over waterhuishouding en parochiesplitsing. De Haller lijkt de enige watermolen te zijn die in aanmerking komt.
63 Zie catalogus, overige sites. Bert Terlouw heeft na het afronden van dit hoofdstuk nog verschillende interessante waarnemingen gedaan die kunnen duiden op nog meer kastelen in Zuidwest-Twente. Om deze terreinen te waarderen is veldwerk noodzakelijk.
64 Jongbloed 2014: 21; Philippi & Bannier 1904: 386.
65 Renaud 1960: 215.
66 Zie paragraaf 5.11 voor een uitgebreide beschrijving van Diepenheim-II en de borgmannen.
67 UA BA nr. 78.
68 De Groot 1937: 388; Van Vliet 2002: 383; Jongbloed 2006: 69; Jongbloed 2010: 34.
69 OSU I nr. 174: Tenhaeff 1913: 129-130. Beke's datering is niet precies.
70 OSU I nr 174: Tenhaeff 1913: 129-130. Beke's datering is niet precies.

graaf of heer van Goor heeft zijn positie echter misbruikt, want volgens de veertiende-eeuwse kroniekschrijver Beke klaagde de bisschop bij de koning over het onrecht dat de graaf van Goor zijn 'lande ende an sinen luden' aandeed.[71] De koning eiste verantwoording van de graaf, maar deze kwam niet opdagen. Daarop volgde volgens Beke een strafexpeditie in 1248 waarbij de koning het volk van de graaf verjoeg en de graaf gevangen werd genomen. De koning overhandigde de graaf vervolgens aan de bisschop. Alle rechten en goederen, en daarmee dus ook het kasteel Goor, waren vanaf dat moment weer in handen van de bisschop.[72] In de daaropvolgende decennia komen we kasteel Goor dan ook tegen in de bisschoppelijke administratie als bisschoppelijk kasteel.

Gedurende de bisschoppelijke periode is kasteel Goor tenminste twee keer verwoest. De eerste keer was in 1262 toen de graaf van Gelre het liet platbranden.[73] De tweede keer was rond 1311 als gevolg van een conflict tussen de bisschop en inwoners van Goor enerzijds en de burgers van Groenlo anderzijds. In dat jaar werd namelijk een oorkonde uitgevaardigd waarin de Groenloërs beloofden het door hen in brand gestoken kasteel Goor te herstellen. In het charter vinden we ook een beschrijving welke gebouwen in brand zijn gestoken: het huis, de kapel, de bergvrede en alle verdere bezittingen van de bisschop. De burgers van Groenlo hadden de keuze: ze mochten de verbrande gebouwen herstellen of de bisschop 100 mark uitkeren.[74] Herstel en mogelijk ook een verbouwing heeft daarna plaatsgevonden, want Beke merkt bisschop Gwijde van Avesnes aan als bouwheer van kasteel Goor.[75]

Een soortgelijke functieverschuiving is ook waarneembaar bij kasteel Diepenheim-II. Daarvan weten we zeker dat het als stamkasteel is gebouwd en dat het is aangekocht door de bisschop in 1331.[76] Met deze koop verloor de burcht de functie van stamkasteel en werd het een van de bisschoppelijke kastelen die de grenzen van het Oversticht bewaakten, zoals we reeds in hoofdstuk 3 hebben gezien. Mogelijk is ook de aankoop door de bisschop de reden geweest dat kasteel Diepenheim van vorm is veranderd. In de veertiende eeuw is het binnenterrein van de hoofdburcht, dus de ruimte binnen de ringwal, dichtgeschoven zodat een platform werd gecreëerd waarop een bakstenen kasteel kon worden gebouwd.[77]

Wel bleef Diepenheim de zetel voor het bestuur van de omringende heerlijkheid. De borgmannen en dienstmannen uit de Daals-Diepenheimse periode zijn door Van Diest overgenomen. Eveneens weten we op basis van een bouwrekening dat tussen 1436 en 1438 het kasteel grondig is verbouwd om bescherming te bieden tegen vijandige troepen die waren gelegen in Borculo gedurende het Utrechtse schisma. Helaas valt niet uit deze bouwrekening op te maken wat precies is verbouwd.[78] Goor komt daarentegen na 1400 niet meer voor in de bisschoppelijke administratie en moet dus zijn functie als bisschoppelijk kasteel hebben verloren. Op de vraag waarom dit is gebeurd, komen we later in dit hoofdstuk nog terug.

In hoofdstuk 3 hebben we geconstateerd dat vanaf de veertiende eeuw steeds meer lage edelen een huis van stand gingen bouwen. In Zuidwest-Twente was dat ook het geval. Onduidelijk is vooralsnog waarom in die regio in vergelijking met andere Overstichtse gebiedsdelen zo'n hoge concentratie aan adellijke huizen ontstond. Het antwoord op deze vraag hangt samen met de geschiedenis van de kastelen Goor en Diepenheim, die beide een systeem van borgmannen kenden voor hun bescherming. Het zijn juist deze borgmannenfamilies geweest die adellijke residenties lieten bouwen. De borgmannen gingen namelijk op zeker moment wonen op goederen rondom de kastelen die zij oorspronkelijk werden geacht te beschermen. Misschien dat deze huizen aanvankelijk niet of nauwelijks afweken van andere boerderijen, maar tussen circa 1300 en 1500 zijn ze elk stap voor stap uitgegroeid tot huizen

71 Bruch 1982: 129.
72 Bruch 1982: 129.
73 OSU III nr. 1550.
74 UA BA nr. 206 blz. 52 (B).
75 Bruch 1982: 174.
76 UA BA nr. 78.
77 Renaud 1960: 215.
78 Benders & Bloemink 1996.

van stand. Hoe deze huizen er precies hebben uitgezien, is door gebrek aan archeologisch en bouwhistorisch onderzoek vooralsnog niet vast te stellen. Alleen voor Olidam is een plattegrond vastgesteld.[79]

Slecht één vermelding geeft enig inzicht in dit proces van kasteelvorming. In 1401 was de ambtman van Diepenheim, Bertold van Bakerweerde, bezig met bouwactiviteiten te Diepenheim in opdracht van de drie steden en vermoedelijk ook de bisschop. Lubbert Budel, een burger uit Deventer, reed samen met afgevaardigden naar Diepenheim om de voortgang van dit bouwproces te bezien. Daarna reed het gezelschap door 'voert Pelgrim Sticken tymmeringhe'.[80] Dit laatste bezoek staat los van de bouwactiviteiten van Bertold en moet waarschijnlijk worden gezien als een van de inspecties die de drie Sallandse hoofdsteden uitvoerden bij nieuwe of verbouwde adellijke huizen om ervoor te zorgen dat deze niet konden uitgroeien tot roofriddernesten.[81] Gevers en Mensema vermoeden dat deze vermelding betrekking heeft op het Nijenhuis, aangezien borgman Pelgrim Sticke dat in zijn bezit had.[82] Op basis van deze vermelding kunnen we concluderen dat in 1401 het 'verkastelingsproces' in Zuidwest-Twente al in gang was.

De huizen van de lage adel functioneerden in eerste instantie als stamkasteel, waarbij de uitdrukking van ridderlijke status voorop zal hebben gestaan. Aangezien de stad Deventer met inspecties bezig was van de bouwactiviteiten, valt het op basis van de eerder geconstateerde algemene ontwikkeling (hoofdstuk 3) aan te nemen dat de architectuur van deze huizen was afgestemd op de eisen van de bisschop en de Sallandse hoofdsteden. Verdedigingsarchitectuur zal niet of in beperkte mate aanwezig zijn geweest.

Behalve de kastelen waren in Zuidwest-Twente tenminste twee landweren aanwezig. Het gaat om een grenslandweer in de buurt van Westervlier waar de grens tussen het Sticht en Borculo werd beschermd en om een interne landweer ten oosten van Goor. Laatstgenoemde werd in 1396 al als oude landweer beschouwd.[83] De grenslandweer bij Westervlier is vermoedelijk tijdens het episcopaat van Frederik van Blankenheim aangelegd, want uit de Deventer stadsrekeningen blijkt dat de Deventer burger Bertold Bakerweerde samen met Bruen van Hederike de leiding had over de bouw van een landweer in opdracht van de Sallandse hoofdsteden in of in de buurt van Diepenheim.[84] Voor zover bekend hebben in deze landweren geen kastelen gelegen.

Kasteel Dale

Hoewel kasteel Dale, het stamslot van de graven van Dale, niet in Zuidwest-Twente is gelegen, behandelen we de hoofdkenmerken van dit kasteel wel. De vergelijking tussen Dale en Diepenheim vormt namelijk een belangrijk element in ons latere betoog. Kasteel Dale lag in het Duitse Westfalen ten westen van het plaatsje Bork aan de rivier de Lippe. Over de exacte locatie van kasteel Dale bestaan in de literatuur de nodige discussies, die voor een goed begrip eerst dienen te worden opgehelderd. In totaal zijn er namelijk maar liefst vier terreinen die in aanmerking komen om kasteel Dale te zijn.

De amateurhistoricus Reynders schreef in 1988 een artikel over de locatie van het stamslot van de heren van Dale.[85] Tijdens een veldbezoek aan het huis Dale, gelegen bij de hof Dale, attendeerden de bewoners hem erop dat het eigenlijke kasteel Dale aan de zuidelijke oever van de Lippe was gelegen, circa 1 kilometer ten westen van Huis Dale in het buurschap Markfeld, Kreis Recklinghausen bij Datteln. Aldaar liggen restanten van een kasteelterrein

79 Zie 'Olidam' in de catalogus.
80 De Meyer 1973: 17.
81 Schneider 1994: 145. Zie ook het vorige hoofdstuk. Bij deze inspecties ging het erom dat de kastelen niet te veel militair-functionele architectuurelementen hadden zodat ze als *stronghold* konden worden gebruikt.
82 Gevers & Mensema 1995: 183.
83 Brokamp 2007b: 208-209, 215-216.
84 De Meyer 1971: 17, 492-494 in 1400 is Bertold bezig met bouwwerkzaamheden en in 1410 is hij samen met Bruen van Hederike bezig met het maken van een landweer.
85 Reynders 1988.

dat lokaal bekend staat onder de naam Fuchsspitze.[86] Naar deze Fuchsspitze is in 1897 archeologisch onderzoek verricht door de pioniersarcheoloog Baum, maar tot 1999 waren de resultaten van die opgravingen niet gepubliceerd. De Duitse archeoloog Eggenstein bracht daar echter verandering in.[87] Naast de reeds genoemde Fuchsspitze, te weten een lange, langs de oever parallel lopende verhoging van 50 x 20 meter met twee heuvels, was er nog een tweede deel van het kasteelterrein dat Reynders niet heeft genoemd, de zogenoemde Burgstätte. De verhogingen van de Fuchsspitze zijn de restanten van een motte. De westelijke heuvel was aan het einde van de negentiende eeuw 5 meter hoog en de oostelijke heuvel 4 meter. Baum heeft tijdens de opgraving op ongeveer 1,5 meter diepte een sleutel, een kruisvormig ijzer en drie nagels gevonden in de heuvellichamen. In het bovenste deel lag vooral houtskool, scherfmateriaal van kogelpot en Pingsdorf en dierlijk botmateriaal. Baum heeft geen fundamenten van gebouwen gevonden.[88]

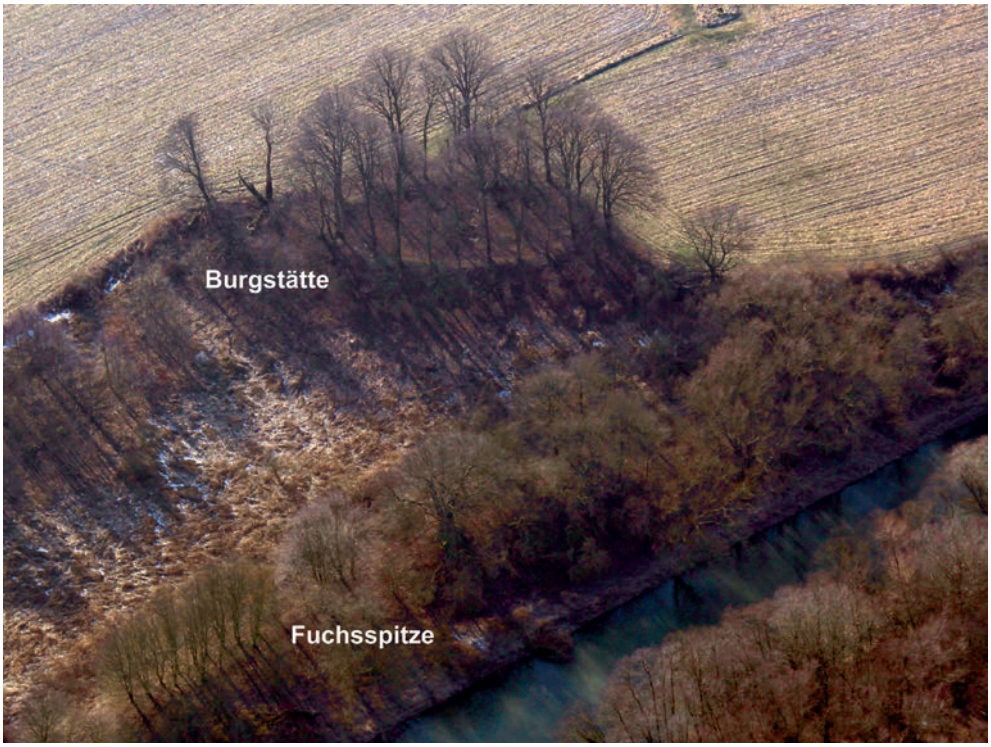
De nabijgelegen Burgstätte is geen motte, maar een ringwalburcht. Het terrein bestaat uit een vlak burchteiland dat is omringd door een ronde wal van circa 30 x 15 meter. Daaromheen ligt een nog veel grotere hoefijzervormige west-oost georiënteerde wal van circa 120 x 80 meter. Het opgravingsteam groef in totaal tussen de drie à vier meter diep en Baum kon daarbij drie cultuurlagen onderscheiden. In de onderste laag trof hij resten aan van 'wapens van steen', ongebrande kommen en graan. Deze 'wapens' bleken tijdens latere determinatie molenstenen te zijn. De middelste laag bestond uit een 40 centimeter dikke brandlaag waarin op een diepte van 0,8 meter tot 1 meter de fundamenten van een gebouw van 10 x 8 meter werden gevonden. In het zuidoosten troffen de opgravers een vierkante aanbouw van 3,4 x 4 meter aan. Het fundament bestond uit zwerfkeien en rolstenen. Baum vond in deze laag botmateriaal, scherven en veel metaal. Vooral de wapens, het gereedschap en bouwmateriaal zoals nagels waren in de laatste categorie dominant. Ook werden er hoefijzers en sieraden opgedolven. Tot slot onderscheidde Baum een bovenlaag, waarvan de grond voor het grootste deel afkomstig was van de wal. Die heeft men in de negentiende eeuw weggegraven om het middenterrein op te hogen.

Eggenstein kon, ondanks dat de vondsten van Baum in de Tweede Wereldoorlog verloren zijn gegaan, op basis van foto's en documentatie toch het grootste deel van het vondstmateriaal determineren en dateren. Het bestond bij beide terreinen voornamelijk uit kogelpotkeramiek dat typologisch gezien tussen de tiende en dertiende eeuw gedateerd dient te worden. Daarnaast heeft men tijdens de opgraving Paffrath aangetroffen uit de elfde en twaalfde eeuw. De andere vondsten dateren tussen de tiende/elfde en dertiende eeuw.[89] Zowel de Burgstätte als de Fuchsspitze lijken met de huidige stand van kennis gelijktijdig in gebruik te zijn geweest.[90] Deze gelijktijdigheid krijgt nog meer ondersteuning door de ontdekking van een meervoudig wallen- en grachtenstelsel met tenminste vier grachten dat beide terreinen omsluit.[91] Natuurwetenschappelijke dateringsmethoden zijn echter niet toegepast, waardoor het niet mogelijk is een nauwkeurige datum van bouw en verwoesting te geven.

De vraag is nu of de Burgstätte, de Fuchsspitze en het stelsel van meervoudige wallen en grachten geïdentificeerd kunnen worden als het oorspronkelijke stamslot van de heren van Dale. Behalve de lokale overlevering kan er namelijk niet een direct verband tussen deze familie en de Burgstätte worden gelegd. Bij het Huis Dale, dat zowel door Racer als Philippi en Bannier is aangeduid als stamslot, ligt aan de zuidelijke kant van de Lippe ook een mottekasteel dat volgens de opstellers van de EBI-DAT het stamslot van de graven van Dale was. Zij geven hiervoor echter geen afbeelding of referentie, waardoor het lastig is deze waarneming op waarde te schatten.[92] Huis Dale zelf is jonger; de oudste gebouwsporen dateren uit de vijftiende eeuw.[93] De Burgstätte en Fuchsspitze sluiten qua datering van het

86 Reynders 1988: 61.
87 Eggenstein 1999.
88 Eggenstein 1999: 125-126.
89 Eggenstein 1999: 133.
90 Eggenstein 1999: 137.
91 Song & Eggenstein 2012.
92 Europäisches Burgen-Institut: *Dahl bei Selm*.
93 Song & Eggenstein 2012: 135.

vondsmateriaal daarentegen wel heel goed aan bij wat bekend is uit geschreven bronnen over kasteel Dale. Het kasteel Dale van de graven van Dale moet gedurende de dertiende eeuw namelijk zijn verdwenen.[94]

Figuur 5.2: Luchtfoto waarop de Burgstätte en de dubbele motte genaamd Fuchsspitze zichtbaar zijn.

De meest plausibele verklaring is, zoals Eggenstein reeds heeft voorgesteld, dat er sprake is geweest van een verplaatsing van kasteel Dale en dat we in de Fuchsspitze en Burgstätte het oudste kasteel Dale moeten zien. Daarbij moeten we ons realiseren dat de Burgstätte en de Fuchsspitze het kasteel Dale vormen van de voorouders van graaf Hendrik en dat het nieuwe kasteel Dale geen eigendom is geweest van de graven van Dale-Diepenheim en ook veel jonger is.[95] De jongste vondsten van de Fuchsspitze en de Burgstätte worden in de dertiende eeuw geplaatst, dus waarschijnlijk is dit het moment geweest waarop kasteel Dale zijn functie verloor en Diepenheim uitgroeide tot stamkasteel. Deze veronderstelling sluit bovendien aan bij wat we in de geschreven bronnen tegenkomen, want in de goederenlijst van de graven van Dale-Diepenheim worden alleen twee borglenen van kasteel Dale genoemd en niet meer het kasteel zelf. Dat moet dus tussen 1188 en 1296/1307 buiten gebruik zijn geraakt.

Samenvattend kunnen we stellen dat de Zuidwest-Twentse kastelen wat eigendom en ontwikkeling betreft verschillende fasen hebben gekend. De oudste kastelen – Goor, Diepenheim-I en Diepenheim II – werden al in de twaalfde eeuw bewoond door hoge adel. Betreffende Goor heeft het kasteel behalve als residentie van de heer van Goor ook als bisschoppelijk kasteel gefunctioneerd; kasteel Diepenheim kreeg die functie in 1331. De borgmanshuizen dateren daarentegen uit de veertiende eeuw of later. Door gebrek aan archeologische en historische bronnen is het lang niet altijd duidelijk wanneer deze borgmanshuizen zijn uitgegroeid tot kasteel.

94 Zie paragraaf 5.10 over grondbezit.
95 Song & Eggenstein 2012: 116.

Figuur 5.3: Op een luchtfoto is goed zichtbaar dat zowel de Fuchsspitze als de Burgstätte worden omringd door een meervoudig wallen-en grachtenstelsel.

5.6 Fysisch-geografische landschapsopbouw

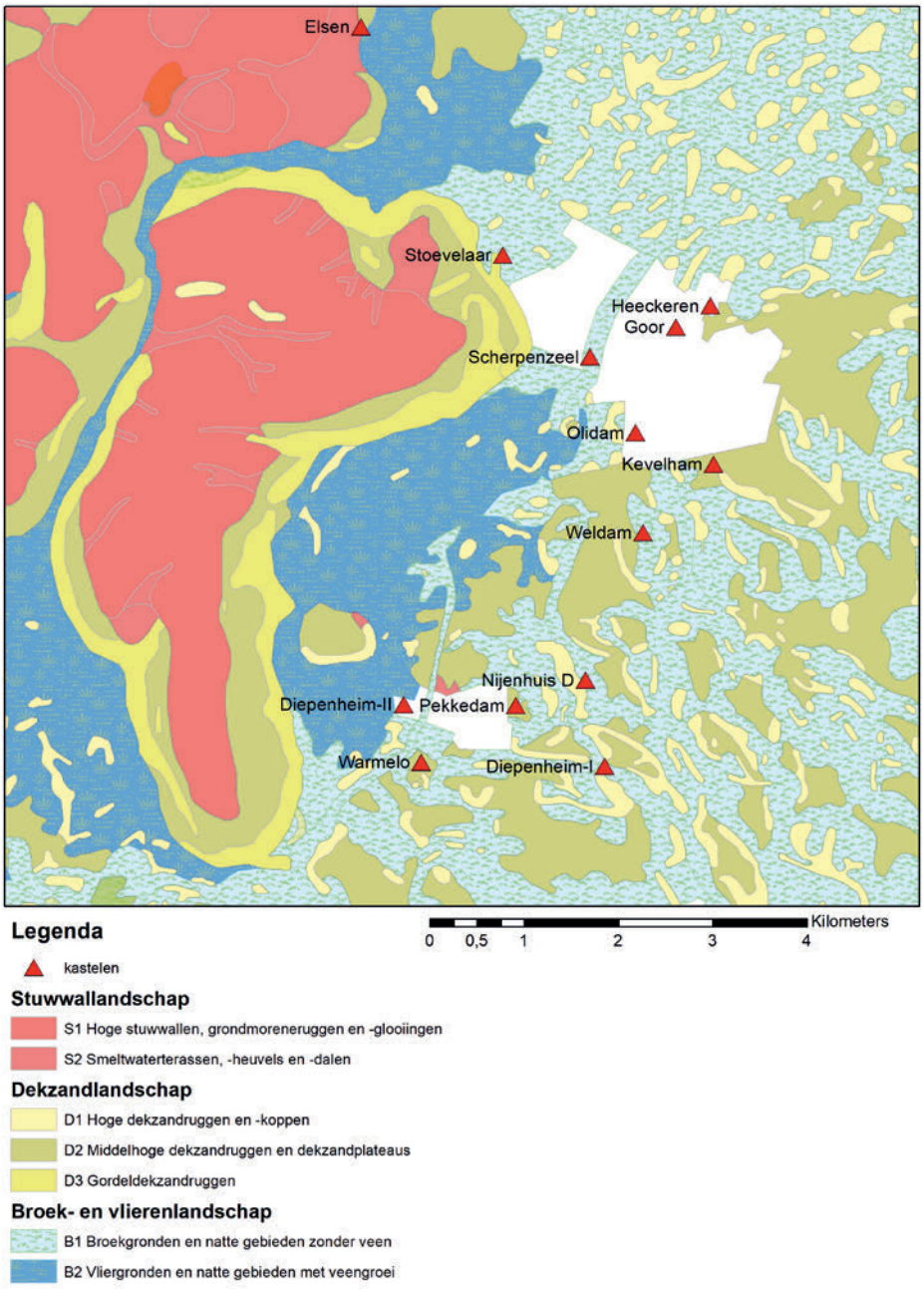
Wat zou bisschop Bernold van Utrecht hebben gedacht toen hij van de riddermatige klerk Adolfus het goed Goor in handen kreeg?[96] De opsteller van de oorkonde geeft als beschrijving van dat goed een standaardformulering. Het omvatte de daartoe behorende erven, gebouwen, horige lieden, landerijen, weiden, bossen, wateren en waterleidingen – verkregen of nog te verkrijgen – met alle bewind of rechtsdwang.[97] De plaatsnaam Goor zelf beloofde uiteraard niet veel goeds, want zulke namen werden gegeven aan modderige moerassige plekken.[98] Had deze klerk Adolfus de bisschop onder valse voorwendselen een afgelegen moeras aangesmeerd, of zou Bernold een domein met bijbehorende horigen, hoeven, erven en wildernis aantreffen, zoals de opsteller van de oorkonde gestandaardiseerd beschreef? Dat in de daaropvolgende eeuw in Goor een bisschoppelijk kasteel verrees, doet vermoeden dat Bernold goed heeft gehandeld. Wanneer hij richting Goor zou zijn gereisd om zijn goed in ogenschouw te nemen, zal hem ongetwijfeld het reliëf zijn opgevallen. Bernold zou over de landroute vanaf Deventer waarschijnlijk eerst over de stuwwal bij Markelo zijn gereisd, die op bijna on-Nederlandse wijze hoog boven het omringende landschap uitstak. Vervolgens zou hij vanaf de top van de Herikerberg zijn goed Goor, gelegen in een laag landschap waar veel glooiingen in zichtbaar zijn, hebben kunnen overzien.

96 OSU I nr. 186.
97 Dumbar 1859: 10.
98 Ter Laak 2005: 85.

Figuur 5.4: Uitsnede van de Hottingerkaart, kaartblad N1-N2. Wanneer de reiziger vanuit het westen over de Herikerberg naar het oosten wilde reizen, moest hij eerst de natte vlieren rondom de Markelose stuwwal passeren. Dit kon ter hoogte van Goor. Het noorden is links.

De omgeving van Goor en Diepenheim wordt gedomineerd door drie landschapstypen: het stuwwallandschap uit de Saale-ijstijd, het dekzandlandschap uit de Weichsel-ijstijd en het broek- en vlierlandschap uit de Holocene periode (figuur 5.5). Hieronder zullen per landschap de belangrijkste kenmerken worden behandeld zoals wij die ons voorstellen voor de middeleeuwen. Vervolgens wordt de natuurlijke waterhuishouding in het gebied besproken

Figuur 5.5: Fysisch-geografische landschappen en landschapseenheden rondom Goor en Diepenheim. Deze kaart is gebaseerd op de geomorfologische kaart van Maas en de bodemkaart.

Het stuwwallandschap

Aan de westzijde van Goor en Diepenheim bevindt zich het hoog opgaande stuwwallandschap van Markelo. De stuwwallen in dit gebied kregen hun basisvorm in de Saale-ijstijd (370.000-130.000 jaar geleden).[99] Het opgestuwde materiaal bestaat uit gestuwde leem-, zand- en

99 De Mulder *et al.* 2003: 201.

grindlagen afkomstig van rivierafzettingen uit het Vroeg- en Midden-Pleistoceen (figuur 5.5 eenheid S1). Na hun vorming werden de stuwwallen in een latere fase van de Saale-ijstijd overreden door het landijs. Daarbij werd op het contactpunt tussen landijs en ondergrond keileem gevormd, een slecht doorlatende, maar tegelijkertijd ook vruchtbare leemlaag met veel zwerfstenen. Anders dan bij de meeste stuwwallen in Nederland ligt deze keileemlaag hier ook op grote hoogte, wat de toplaag van de Markelose en Herikerberg van nature relatief vruchtbaar maakt en dus aantrekkelijk voor de mens. Ter hoogte van Stockum zijn bovendien onder het schuivende landijs druppelvormige gestroomlijnde lage stuwwallen gevormd, die in de geologie *drumlins* worden genoemd.[100]

Hoge stuwwallen, grondmoreneruggen en -glooiingen

Op de stuwwalplateaus vinden we tegenwoordig verschillende soorten podzolgronden en keileemgronden. Hierop groeien onder natuurlijke omstandigheden rijk ontwikkelde loofbossen, in de prehistorie hoofdzakelijk bestaande uit eik en linde. Gaandeweg de late prehistorie, de Romeinse tijd en de middeleeuwen maakten deze loofbossen echter successievelijk steeds meer plaats voor halfopen parkbossen, grasheiden en op armere plaatsen uiteindelijk zelfs voor uitgestrekte heidevelden.[101] De toponiemen met het bestandsdeel veld (= open landschap), zoals het Drie Belten Veld, refereren aan deze vegetatie. De meeste toponiemen op het stuwwalplateau verwijzen juist naar het reliëf, waarbij elke hoogte een eigen naam kreeg. Zo komen we toponiemen tegen met de bestanddelen *berg* (stuwwalkop) en *belt* (langgerekt stuwwalplateau), zoals de Herikerberg, de Markeler berg, de Kraaijenbelt of de Beltenakker. Dit laatstgenoemde toponiem refereert tevens aan het latere historische landgebruik, net zoals de toponiemen Dorpsesch en Noordesch.

Smeltwaterterrassen, -heuvels en -dalen

Behalve het landijs hebben periglaciale en eolische processen in de latere Weichsel-ijstijd (115.000-11.700 jaar geleden) grote invloed uitgeoefend op de terreinvormen van het stuwwalgebied, met name langs de hellingen van de stuwwal. Het sneeuwsmeltwater stroomde oppervlakkig af, omdat de ondergrond permanent was bevroren. Daardoor erodeerde de helling van de stuwwal sterk en ontstonden complexe stelsels van sneeuwsmeltwaterdalen (figuur 5.5: eenheid s2). Het afgespoelde materiaal werd aan de voet van de stuwwal in fluvioglaciale puinwaaiers afgezet.[102]

Net als op de stuwwalgronden vinden we ook in de smeltwaterafzettingen verschillende soorten podzolgronden, maar die zijn hier veel armer. De oorspronkelijke loofbossen, hoofdzakelijk bestaande uit eik en berk, waren dientengevolge ook minder zwaar ontwikkeld. Gedurende de brons- en ijzertijd ontstonden hier sneller open plekken met grassen en heide als gevolg van ontbossing, een ontwikkeling die in de middeleeuwen leidde tot uitgestrekte heidevelden.[103]

Dekzandlandschap

Een groot deel van Zuidwest-Twente kan in fysisch-geografisch opzicht tot het dekzandlandschap worden gerekend. Met name het dekzand dat in de latere fasen van de Weichsel-ijstijd is afgezet, is in sterke mate bepalend geweest voor het kleinschalige reliëf in dit landschapstype.[104] Binnen het dekzandlandschap komen drie aparte landschapseenheden voor, namelijk: (1) de kleinschalige kopjesduinen en dekzandruggen; (2) de grootschalige dekzandwelvingen en dekzandruggen; en (3) de gordeldekzandruggen rond de stuwwallen.

Kleinschalige kopjesduinen

Ten noorden van Goor ligt een heel kleinschalig landschap van kleine dekzandkopjes in een overigens zeer nat broekgebied. Dit landschap wordt door geomorfologen ook wel het 'kopjesduinenlandschap' genoemd (figuur 5.5 eenheid D1). Zulke duinvormen zijn de eerste duinvormen die ontstaan bij verstuiving van een vlakte.[105] Ook de kleinere en hoger

100 Maas ongepubliceerd: 2-3.
101 Spek *et al.* 1996: 16.
102 Maas ongepubliceerd: 4-5.
103 Spek *et al.* 1996: 16.
104 Maas ongepubliceerd: 4-5.
105 Maas ongepubliceerd: 15-16.

gelegen dekzandkoppen in het dekzandgebied ten zuiden van Goor zijn aangeduid onder de eenheid D1. Op deze kopjes komen verschillende soorten enkeerd- en podzolgronden voor.[106] In de middeleeuwen lagen op de hogere dekzandkoppen ten zuiden van Goor vooral akkers. Grotere akkercomplexen hebben een toponiem met het bestandsdeel *-es*, zoals de Wieneres, en de kleinere het bestanddeel *–kamp*, zoals de Seckenkamp. Daarentegen gebruikte men het kopjesduinenlandschap niet voor akkerbouw.

stuwwallandschap	geomorfologie	bodem	vegetatie	toponiemen
S1 hoge stuwwallen, grondmoreneruggen en -glooiingen	• 10B14 • 7D2 • 11B3 • 4K6 • 5H6 • 10B3 • 4H5	• hoge zwarte enkeerdgronden, fijn zand • veldpodzolgronden, lemig fijn zand • zeer ondiepe keileem, potklei enz. • loopodzolgronden, lemig fijn zand • holtpodzolgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand	***vergelijkbare landschappen:*** ***natuurlijke vegetatie*** *loofbos: samenstelling afhankelijk van bodemgesteldheid (arm of rijk)* ***halfnatuurlijke vegetatie*** *heidevelden: samenstelling afhankelijk van bodemgesteldheid (arm of rijk)* ***Van Beek et al.*** ***200 na Chr.*** akkers op droge grond ***1500 na Chr.*** akkers op droge grond akkers op vochtige grond open gemengd loofbos op droge grond	-esch, -berg, -belt, -kamp
S2 smeltwaterterrassen, -heuvels en -dalen	• 4K12 • 11/10R3 • 5E3 • 2R3 • 3H3 • 4E3 • 5H6	• veldpodzolgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand • veldpodzolgronden, lemig fijn zand • laarpodzolgronden, lemig fijn zand • moerige eerdgrond met een zanddek en een moerige tussenlaag	***vergelijkbare landschappen:*** ***natuurlijke vegetatie*** *loofbos: minder rijk dan op stuwwalplateau* ***halfnatuurlijke vegetatie*** *heideveld* ***Van Beek et al.:*** ***200 na Chr.*** open gemengd loofbos (eik, hazelaar, iep) op vochtige grond zeer open gemengd loofbos op droge grond ***1500 na Chr.*** grasland	-veld, -berg, -esch

Tabel 5.1: Samenhang tussen geomorfologie, bodemgesteldheid, vegetatie en toponiemen van het stuwwallandschap van Zuidwest-Twente. Zie ook paragraaf 5.4.

106 Zie tabel 5.1. Gebaseerd op bodemkaart.

Grootschalige dekzandruggen en dekzandwelvingen

Ten zuiden van Goor liggen naast kleinere koppen vooral grotere dekzandruggen en dekzandwelvingen (eenheid D2), die worden gescheiden door overwegend zuidoost-noordwest lopende beekoverstromingsvlakten (die vallen onder eenheid B1). Hier vinden we ook verschillende soorten eerd- en podzolgronden. In deze landschapseenheid zien we dat op grotere dekzandruggen toponiemen met het suffix *-veld* voorkomen, wat duidt op vochtige heidevelden met dophei en pijpenstrootje. Van nature groeide er op dit soort gronden een *Berken-Zomereikenbos*.[107] Op de kopjesduinen ten noorden van Goor na werden de meeste hoger gelegen dekzandruggen en -koppen en de gordeldekzandwelvingen gebruikt als akker. Om de grond vruchtbaarder te maken, brachten boeren plaggen op het midden van de dekzandruggen, waardoor deze steeds hoger kwamen te liggen in het maaiveld.[108] Deze akkers heten ook es of kamp, bijvoorbeeld de Diepenheimse es.

Op de dekzandruggen en -welvingen treffen we verschillende boerderijen aan die het bestanddeel *dam* in hun naam hebben, zoals Zeldam. Dit verwijst naar een door uitgegraven aarde opgeworpen verhoogde weg door een moerassig gebied.[109] Veel boerderijennamen in de dekzandgebieden eindigen op *-ing/-ink*. Deze uitgang verwijst niet naar een kenmerk van het fysieke landschap, maar betekent 'behorend tot de familiegroep van …', vaak gekoppeld aan een persoonsnaam van de stichter van de desbetreffende boerderij.[110]

Gordeldekzandruggen als overgang tussen de stuwwal en de vlieren

De zogenoemde gordeldekzandruggen, die we tegenkomen ten westen van Goor en Diepenheim bij Herike, Stockum, Elsen en Markelo, (figuur 5.5 eenheid D3) vormen een derde landschapseenheid binnen het dekzandlandschap. Zij zijn de overgang tussen het hooggelegen stuwwallandschap en de laaggelegen natte vlieren. Deze terreinvorm is ook ontstaan in de Weichsel-ijstijd. Het dekzand dat in deze periode op de stuwwallen en spoelzandwaaiers lag, werd door de wind meegenomen en afgezet rondom de stuwwal. Het bestandsdeel *-lo* ('open bos; bosweide') in de naam Markelo wijst erop dat hier oorspronkelijk lichte loofbossen met eik en ruwe berk hebben gestaan. In de late middeleeuwen werden de meeste gronden echter gebruikt als akker. Net als bij de andere dekzandruggen kwam in deze periode ook het maaiveld van de gordeldekzandruggen flink hoger te liggen doordat boeren zandhoudende plaggenmest opbrachten.[111] We vinden langs de gordeldekzandruggen eveneens boerderijnamen die eindigen op *-ing/-ink*.

Broeken en vlieren

Tussen de dekzandeilanden en rondom de stuwwallen van Zuidwest-Twente liggen uitgestrekte laaggelegen gebieden die vanouds sterk door kwelwater en overstromingswater beïnvloed zijn en daardoor vroeger zeer nat waren. Deze moerassen vormden echter geen homogene eenheid, maar kunnen worden onderverdeeld in de vochtig tot natte broekgebieden en de zeer natte vliergebieden. Op enkele plekken waar water stagneerde ontstonden veentjes, maar daar zijn maar weinig voorbeelden van.

Broekgebieden

Tussen de dekzandkoppen en -ruggen lagen de dekzandlaagten, beekdalen en wat minder laaggelegen smeltwatervlakten en natte laagten, door vroegere bewoners aangeduid als *broeken* of *broekgebieden*. Het toponiem *broek* refereert aan 'moerasbos/broekbos'.[112] Hier reikte het grondwater in het winterhalfjaar weliswaar vaak tot aan het maaiveld of was het terrein zelfs enkele maanden geïnundeerd, maar zakte dit in het zomerhalfjaar tot enkele decimeters beneden maaiveld, waardoor het terrein toegankelijk werd voor mens en vee. Onder dit soort omstandigheden ontwikkelde zich een dichte *Elzenbroekbosvegetatie* bestaande uit Zwarte els, Grauwe wilg en Zwarte bes. In de ondergroei komen in zo'n natuurlijke situatie verschillende soorten Zegge, Hennegras, Gele lis, Blauw glidkruid,

107 Spek *et al.* 1996: 32.
108 Spek *et al.* 1996: 27.
109 Spek *et al.* 1996: 81.
110 Spek *et al.* 1996: 97.
111 Spek *et al.* 1996: 24.
112 Ter Laak 2005: 77.

Bitterzoet, Moerasstro, Grote wederik, Valeriaan, Melkeppe en Moerasspirea voor.[113] Juist gedurende de middeleeuwen verdwenen steeds meer *Elzenbroekbossen* omdat de mensen broekgebieden ontwaterden en ontgonnen als weide- en hooiland.[114] Tegenwoordig zijn het nog steeds hoofdzakelijk graslanden.

dekzandlandschap	geomorfologie	bodem	vegetatie	toponiemen
D1 kleinschalige kopjesduinen	• 3K14 • 3K18 • 4K14 • 4K19 • 4L8	• hoge zwarte enkeerdgronden, fijn zand • hoge bruine enkeerdgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand • laarpodzolgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand • veldpodzolgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand • laarpodzolgronden, lemig fijn zand • hoge zwarte enkeerdgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand • haarpodzolgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand	***vergelijkbare landschappen:*** ***natuurlijke vegetatie*** *Berken-Zomereikenbos* ***halfnatuurlijke vegetatie*** *akker* ***Van Beek et al.:*** ***200 na Chr.:*** akkers op vochtige grond heideveld op droge grond heideveld op vochtige grond zeer open gemengd loofbos op droge grond ***1500 na Chr.*** akkers op vochtige grond	-esch -eng/enk/ing/ink -laar -brink -ink/ing -blok -kamp -horst -dam witzand luizenbelt
D2 grootschalige dekzandruggen, dekzandwelvingen en dekzandlaagten	• 3L5 • 3L6 gordeldek-zandwel-vingen)	• hoge zwarte enkeerdgronden, fijn zand • veldpodzolgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand • beekeerdgronden, lemig fijn zand • laarpodzolgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand • laarpodzolgronden, lemig fijn zand	***vergelijkbare landschappen:*** ***natuurlijke vegetatie*** *Berken-Zomereikenbos* ***halfnatuurlijke vegetatie*** *akker of heideveld* ***Van Beek et al.:*** ***200 na Chr.*** akkers op vochtige grond open gemengd loofbos ***1500 na Chr.*** open landschap met bosschages op vochtige grond akkers op vochtige grond	-hoek -blok

113 Spek *et al.* 1996: 42-43.
114 Spek *et al.* 1996: 43.

dekzandlandschap	geomorfologie	bodem	vegetatie	toponiemen
D3 gordeldekzandrug-gen	• 3K16 • 4K16 • 3K19	• haarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand • hoge zwarte enkeerdgronden; fijn zand	***vergelijkbare landschappen:*** ***natuurlijke vegetatie*** *lichte loofbossen met eik en Ruwe berk* ***halfnatuurlijke vegetatie*** *akker* ***Van Beek et al.:*** ***200 na Chr.*** *open gemengd loofbos op vochtige grond* *zeer open gemengd loofbos op droge grond* *heideveld op vochtige grond* *heideveld op droge grond* ***1500 na Chr.*** *open landschap met bosschages op vochtige grond* *akker op vochtige grond* *heideveld op vochtige grond* *heideveld op droge grond*	-

Tabel 5.2: Samenhang tussen geomorfologie, bodemgesteldheid, vegetatie en toponiemen van het dekzandlandschap van Zuidwest-Twente. Zie ook paragraaf 5.4.

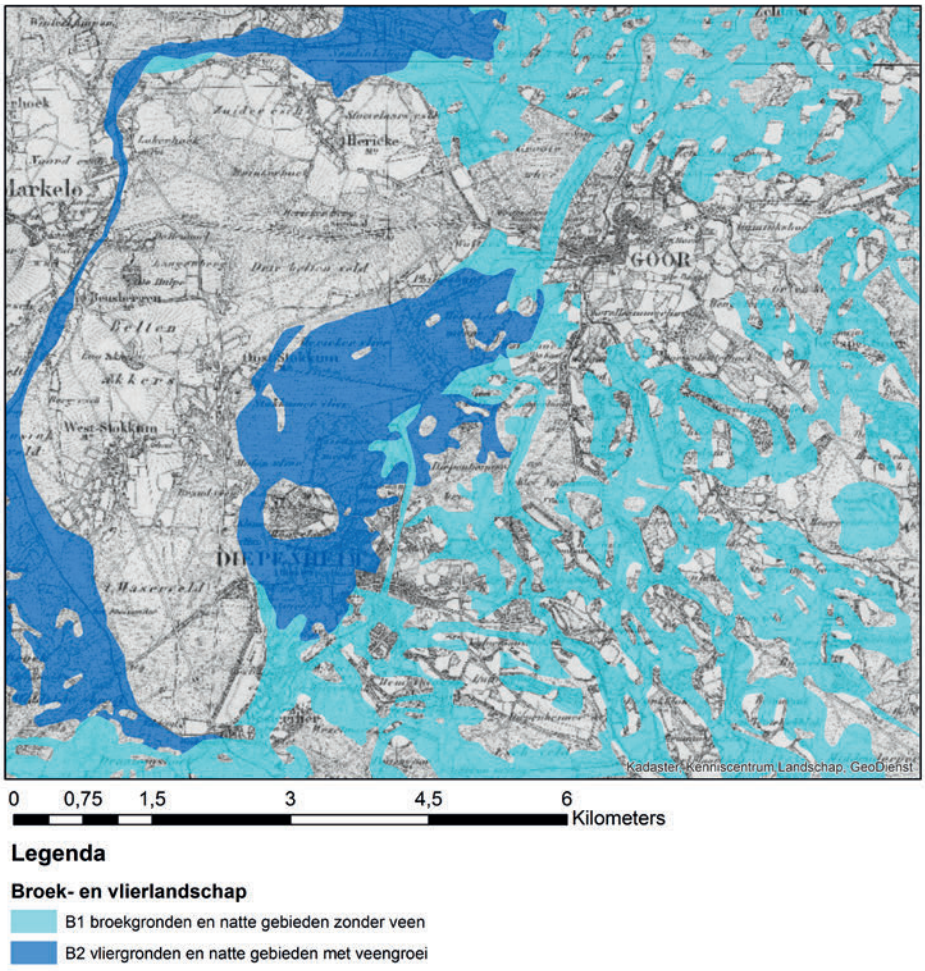
Rondom Goor en Diepenheim vinden we verschillende broektoponiemen. Ze ontstonden vooral aan de voet van de hogere stuwwallen, omdat de kweldruk van grondwater daar heel groot was. Het grootste broekgebied lag ten zuidwesten van Diepenheim, namelijk het Stockumerbroek. Binnen dit broekgebied vinden we verschillende kleine dekzandkoppen die boven het broek hebben uitgestoken met het suffix *-horst*, zoals de Stoelhorst. Daarnaast komen er kleinere broekgebieden voor, namelijk het Diepenheimse broek en het Elsenerbroek. Behalve de broektoponiemen kan ook de naam Goor zelf worden gerekend tot de moerasnamen. De naam verwijst naar een modderige en moerassige plek.[115] De moerasnaam *mars* wordt tevens gebruikt, zoals bij het Marshuis bij Diepenheim. Met het bestanddeel 'mars' wordt een plek bedoeld die regelmatig onder water kwam te staan.[116]

Vliergebieden

De natste gebieden waren te vinden ten zuiden en oosten van de stuwwal van Markelo, omdat hier zowel grote massa's kwelwater uit deze stuwwal alsook oppervlaktewater vanuit talrijke dekzandlaagten zich verzamelden. Vanwege deze permanent zeer natte situatie stonden deze gebieden grote delen van het jaar onder water en vond hier dientengevolge op grote schaal

115 Spek *et al.* 1996: 85.
116 Ter Laak 2005: 113.

veengroei plaats. De vroegere bewoners noemden deze gebieden *vlieren*. Dit toponiem – ook wel *fleers*, *fliers* of *fledders* – komt in Noord- en Oost-Nederland veel voor.[117] In Drenthe is aangetoond dat dit toponiem een benaming is geweest voor moerasgebieden die in de overgangszone van voedselarme gronden naar matig voedselrijke veengronden lagen. De naam werd veel gebruikt in bron- en bovenloopgebieden van riviertjes waar stagnatie van het water plaatsvond en de bovengrond daardoor werd verzadigd met water.[118] We moeten ons daarbij in een natuurlijke situatie een *Gagel-Berkenbroekbos* bij voorstellen, bestaande uit een lage boomlaag van Zachte berk met daaronder struiken van Wilde gagel. In de ondergroei kwamen verschillende soorten veenmos voor.[119]

Figuur 5.6: Reconstructie van de broeken en vlieren rondom Goor en Diepenheim.

In Salland komt het toponiem vlier voor in afvoerloze dekzandlaagten en op de grens van broekgebieden naar dalvormige dekzandlaagten naar hoger gelegen gronden. Wanneer zo'n locatie voldoende nat was gedurende het jaar, ontstond er net als in Drenthe een overgangsvorm van oligotroof naar mesotroof veen. Bij de Sallandse vlieren moeten we ons een transitie voorstellen tussen *Elzenbroekbos* en *Zomereiken-Berkenbos* waar vooral de

117 Spek 2004, 206.
118 Spek 2004: 208.
119 Spek 2004: 206-209.

Zachte berk zal hebben overheerst, aangevuld door de Zwarte els en de Ruwe berk. Daarnaast kunnen we in de struiklaag bij dit soort gronden van nature Sporkehout, Gagel, Lijsterbes en Wilg aantreffen en in de ondergroei verschillende zeggesoorten en Pijpestrootje.[120] Rondom Goor en Diepenheim komen verschillende toponiemen voor met het suffix *-vlier*, namelijk Westerflier, Molenvlier, Stockumervlier, Herickervlier. Deze namen liggen vooral ten oosten van de stuwwal.

Wanneer de veenlaag dikker was, veranderde de begroeiing in een typische hoogveenvegetatie met veenmossen, heide en kleine berkjes. Dat soort plekken kregen geen *vlier-*, maar een *veen*-toponiem. Rondom Goor en Diepenheim liggen nauwelijks *veen*-toponiemen. Het Brandveen aan de voet van de stuwwal ten westen van Diepenheim is één van de weinige voorbeelden en is dusdanig klein, dat we het niet als aparte landschapseenheid onderscheiden. Aan de noordwestkant van Goor, net buiten het gereconstrueerde onderzoeksgebied, ligt het veel grotere veengebied Elsenerveen, dat ontstaan is in een zogenaamd doodijsgat.

Waterhuishouding

Tegenwoordig liggen er verschillende gekanaliseerde beken in de omgeving van Goor en Diepenheim. De Regge ontspringt zelfs bij Westervlier. Het lijkt er dus in eerste instantie op dat we te maken hebben met een gebied waar natuurlijke beken zijn rechtgetrokken om het water beter te leiden en dat deze beken in de periode voor de menselijke bemoeienis meanderend door het landschap stroomden. Toch zijn we tijdens de reconstructie van de verschillende landschapstypen geen restanten van zulke natuurlijke meanderende beken tegengekomen.

Hoe verliep dan de afwatering in deze moerassige streek? In de dekzandlandschappen van Oost-Nederland zijn verschillende mogelijkheden met betrekking tot de afwatering. Er kwamen meanderende beken en soms ook kleine rivieren als de Berkel, Regge, Dinkel en Vecht voor, die hun sporen achterlieten in het landschap. Daarnaast zijn er ook talrijke langgerekte dekzandlaagten en broekgebieden aan te wijzen waar geen spoor te vinden is van vroegere of huidige natuurlijke beken. Het water stroomde hier niet via één beekloop, maar sijpelde veel meer in een brede geleidelijk afstromende watermassa door de broekbossen af naar benedenstroomse gebieden. Dit afwateringspatroon wordt in de ecologie ook wel als *doorstroommoeras* aangeduid.[121]

Het laatste scenario doet zich voor in de broeken en vlieren rondom Goor en Diepenheim. De 'beekdalen' van de Molenbeek, Schipbeek en Regge, zoals die op de geomorfologische kaart staan aangegeven, zijn weliswaar dalvormige laagten waar tegenwoordig 'beken' stromen, maar deze beeklopen zijn – zeker in hun bovenloop – alle door mensenhand ontstaan. Ze hebben namelijk een overwegend recht karakter en zijn bovendien op veel plekken dwars door dekzandkoppen gegraven om de afwatering te versnellen. Bovendien hebben bodemkundigen en geomorfologen hier nooit natuurlijke beekafzettingen of oude beekmeanders aangetroffen; een belangrijke aanwijzing dat hier inderdaad van nature geen beken stroomden. Ondanks het toponiem *-beek* hebben de waterlopen in dit deel van Zuidwest-Twente dus een sterk kunstmatig karakter. Overigens heeft men bij het graven van de watergangen vaak wel gebruik gemaakt van natuurlijke dekzandlaagten, waardoor het soms lijkt alsof bochtige trajecten daar ook van nature hebben gelegen. In het dekzandlandschap tussen het stroomgebied van de Berkel en de Schipbeek tot aan het begin van het beekdal van de Regge bij Enter is sprake van zo'n doorstroommoeras. Tot ver in de middeleeuwen verzamelde het regenwater en kwelwater zich in de laagten tussen de dekzandruggen en stroomde vervolgens via de oppervlakte en door de bovengrond van de met broekbos gevulde laagten af, zonder duidelijk afgebakende waterlopen.

120 Spek *et al.* 1996: 45.
121 Spek *et al.* 1996: 34-37.

broek-en vliergronden	geomorfologie	bodem	vegetatie	toponiemen
B1 broekgronden en natte gebieden zonder veen	• 2M24 2M9 • 2R5 • 3N5 • 2R2	• beekeerdgronden, lemig fijn zand	***vergelijkbare landschappen:*** ***natuurlijke vegetatie*** *Elzenbroekbos* ***halfnatuurlijke vegetatie*** *weide- en hooiland* ***Van Beek et al.: 200 AD*** open elzenbroekbos met es en wilg schaduwrijk loofbos (eik, linde) met open plekken op vochtige grond ***1500 AD*** grasland	-broek -veld -hoek -moer -mars -blok
B2 vliergronden en natte gebieden met veengroei	• 2M14 • 2R4	• moerige eerdgronden met een moerige bovengrond of moerige tussenlaag op gerijpte klei • moerige eerdgronden met een moerige bovengrond op zand • koopveengronden op zand, beginnend ondieper dan 120 centimeter • gooreerdgronden, lemig fijn zand	***vergelijkbare landschappen:*** ***natuurlijke vegetatie*** *overgang Elzenbroekbos naar Zomereiken-Berkenbos* ***halfnatuurlijke vegetatie*** *hooiland* ***Van Beek et al.: 200 AD*** schaduwrijk loofbos (eik, linde) met open plekken op vochtige grond ***1500 AD*** grasland	-vlier -broek -goor -waterland -veen

Tabel 5.3: Samenhang tussen geomorfologie, bodemgesteldheid, vegetatie en toponiemen van het broek- en vlierlandschap. Zie ook paragraaf 5.4.

De kastelen en het fysisch-geografische landschap

Op grond van de landschapstypen- en -eenhedenkaart en de matrix kunnen we nu een model schetsen van het landschap ten tijde van bisschop Bernold. Wanneer de bisschop inderdaad naar Goor zou zijn afgereisd om zijn pas verworven goed te bekijken, trof hij een moerassig gebied aan, wat de toegankelijkheid van dit gebied sterk belemmerde. Toch bood het moeras ook veel potentie, want er lagen dekzandkoppen en -ruggen in, waar gewoond, geakkerd, gekapt en gejaagd kon worden en van waaruit vee in het zomerhalfjaar in het omliggende broek kon worden geweid. Nog interessanter voor de bisschop zullen nieuwe ontginningen zijn geweest, aangezien dit nieuw land en dus nieuwe inkomsten voor de bisschoppelijke kas opleverde. Volgens het gezegde 'twee ruilen, één huilen' was Bernold

dus beslist niet de huilende partij. Het zijn echter Bernolds opvolgers en de buurman in Diepenheim geweest die het landschap nog meer naar hun hand hebben gezet om de toegankelijkheid en productiviteit ervan te verbeteren.

5.7 Bewoningsgeschiedenis

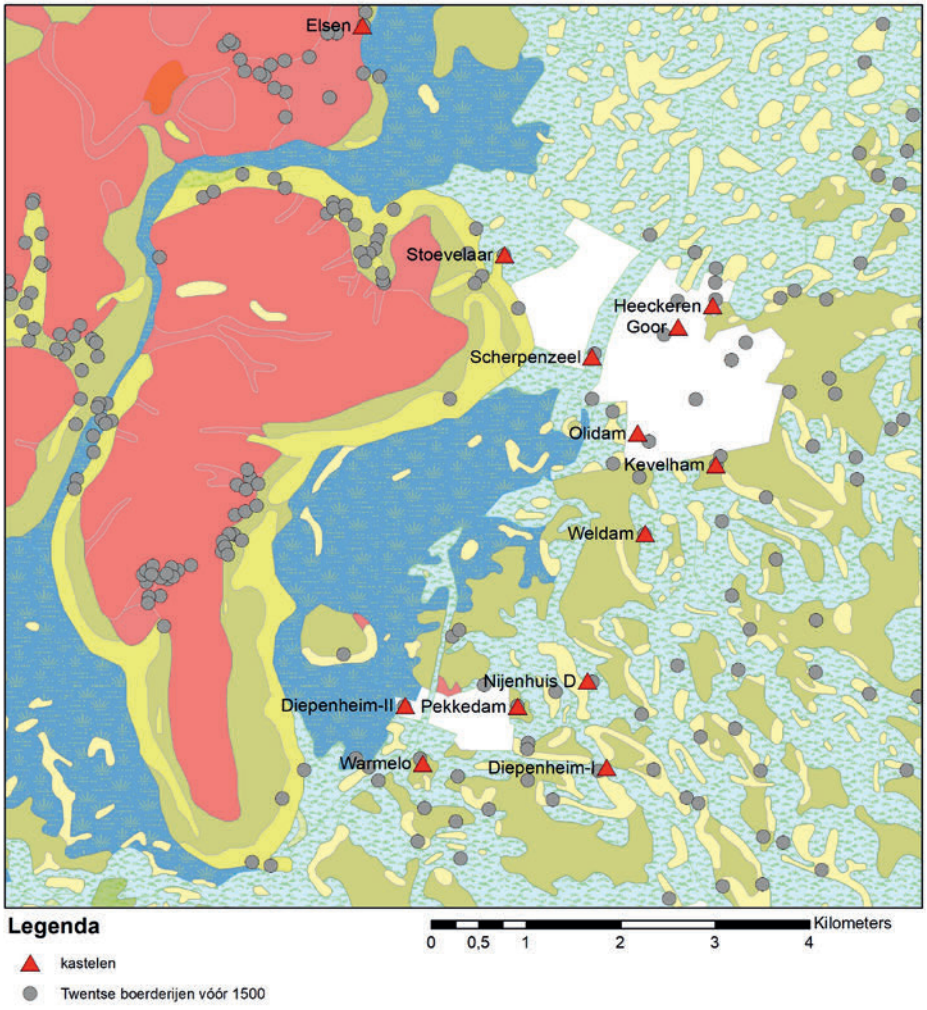
Toen Frederik van Blankenheim rond 1394 een rondreis door het Oversticht maakte, zag het landschap rondom Goor en Diepenheim er heel anders uit dan toen bisschop Bernold ongeveer 350 jaar eerder het goed Goor door ruil verwierf. Waar Bernold zich vanaf de hooggelegen stuwwal van Markelo te paard nog door broekbossen en vlierveenmoerassen moest bewegen om uiteindelijk in Goor uit te komen om zijn pas verworven goed te bezichtigen, reed Frederik met twee ruiters aan zijn zijde over een verhoogde Bandijk door een inmiddels open drassig hooi- en weilandengebied van de berg naar de stad Goor. Wanneer Frederik vervolgens besloot om naar het zuiden af te reizen om een bezoek te brengen aan het Schipbeek-project bij Westervlier, kwam hij op zijn reis verschillende beken en een watermolen tegen. Op weg naar het zuiden passeerde hij het stadje Diepenheim. Boeren waren op de dekzandruggen en -koppen druk bezig om op hun akkers gewassen te verbouwen en langs de beken lagen uitgestrekt gras- en hooilanden op de plekken waar Bernold ooit nog moerasbos had gezien. In de 350 jaar tussen de veronderstelde reizen van beide bisschoppen was dus veel veranderd in het cultuurlandschap, de waterhuishouding en de toegankelijkheid van de streek rond Goor en Diepenheim. In de navolgende paragrafen zullen we onderzoeken wat die veranderingen zijn geweest en welke relatie deze hadden met de kasteelontwikkeling in deze regio.[122]

Figuur 5.7: Gezicht op Goor omstreeks 1840. Het schilderij is gemaakt door James de Rijke. We zien de splitsing tussen de grindweg naar Delden en die langs Weddehoen naar Goor.

122 Zie ook paragraaf 5.13 waarin uitgebreid de bezitsverhoudingen worden behandeld.

Wanneer we de tot dusverre bekende archeologische waarnemingen uit de database ARCHIS (bijlagen 5.8 t/m 5.11) op de landschapstypenkaart projecteren, zien we dat prehistorische vindplaatsen in het stuwwallandschap vooral voorkomen op de stuwwal. De meerderheid van deze vindplaatsen dateert van het neolithicum tot aan de ijzertijd. Het gaat voornamelijk om vondsten van grafheuvels en nederzettingen. Uit onderzoek van de archeoloog Bert Groenewoudt naar het natuurgebied De Borkeld bij Holten, dat direct ten westen ligt van Zuidwest-Twente, blijkt dat prehistorische bewoning vooral te vinden is aan de randzone van het keileemplateau op de stuwwal.[123] Vondsten die uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen dateren zijn weinig op de stuwwal aangetroffen. Op de Herikerberg heeft hoogstwaarschijnlijk een vroegmiddeleeuws grafveld gelegen.[124] In de volle en late middeleeuwen concentreert de bewoning zich langs de flanken van de stuwwallen op de gordeldekzandruggen in plaats van op de stuwwalplateaus, waar juist nauwelijks archeologische waarnemingen van bekend zijn in deze periode.

Figuur 5.8: Boerderijlocaties in het studiegebied Goor-Diepenheim omstreeks 1400, geprojecteerd op een reconstructie van de natuurlijke ondergrond. In het stuwwallandschap links ligt de meerderheid van de boerderijen op de lage flanken en gordeldekzandruggen van de stuwwallen. In het dekzandlandschap rechts liggen de boerderijen op de flanken van de dekzandruggen.

123 Groenewoudt 1989, 314.
124 Zie datadump Archis II WNG 1053, WNG 22200, WNG 4836 en WNG 24147.

In het dekzandlandschap zijn minder prehistorische vondsten gedaan dan in het stuwwallandschap. De meeste dateren uit het paleolithicum en mesolithicum en zijn gedaan in het kopjesduinenlandschap. Sporen uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen zijn nog schaarser. Behalve vroegmiddeleeuwse keramiekscherven bij de hof Kageldink en boerderij de Horde zijn in dit landschapstype geen vroegmiddeleeuwse waarnemingen bekend.[125] Daarbij moet wel de kanttekening worden geplaatst dat sommige delen van het dekzandlandschap tussen Goor en Diepenheim nauwelijks onderzocht zijn. Mogelijk levert toekomstig onderzoek meer vroegmiddeleeuwse vondsten op. Na omstreeks het jaar 1000 neemt het aantal archeologische waarnemingen toe. In tegenstelling tot de eerdere perioden komen de vol- en laatmiddeleeuwse waarnemingen vooral uit de lagere gebieden tussen de dekzandkoppen en -ruggen. De gordeldekzandruggen direct rond de stuwwallen en de grotere dekzandruggen waren favoriete vestigingslocaties. Vrijwel alle vroegere boerderijen en akkers lagen op deze hogere ruggen. Vanwege het relatief kleinschalige en door laagten versneden landschap kende de bebouwing op de dekzandruggen een sterk verspreid karakter van zowel eenzame hoeven als kleine gehuchten. Dat geldt niet voor het kopjesduinenlandschap ten noorden van Goor, dat weliswaar in de vroege prehistorie in trek was bij jagers-verzamelaars, maar nadien tot ver in de middeleeuwen nagenoeg onbewoond is gebleven. De wat lager gelegen dekzandwelvingen en dekzandplateaus waren goed begaanbaar voor mens en dier, maar voor bewoning en akkerbouw vrijwel steeds te vochtig en te arm. Hier lagen dan ook doorgaans de meer perifere woeste gronden van de nederzettingen, waar begrazing, strooiselwinning, houtkap en turfwinning de belangrijkste gebruiksfuncties waren. Datzelfde geldt voor de broekgronden in de beekdaloverstromingsvlakten tussen deze ruggen en plateaus. Hier lagen tot ver in de middeleeuwen uitgestrekte broekbossen en half-natuurlijke graslanden.

Steden

Op twee plekken in Zuidwest-Twente concentreerde de bewoning zich, namelijk in de stadjes Goor en Diepenheim. Waarom gebeurde dit juist op deze locaties? En wanneer begon het clusteringsproces precies?

Goor

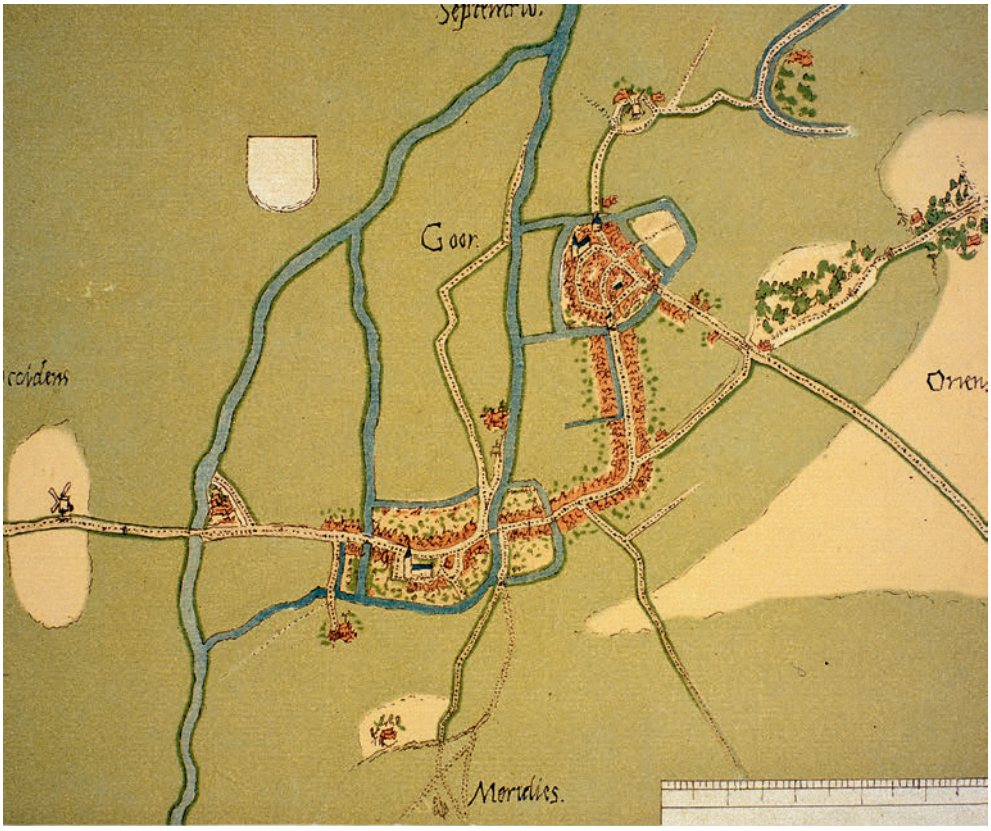
De stad Goor is op initiatief van bisschop Hendrik van Vianden verrezen. Hij schonk in 1263 stadsrechten aan deze nederzetting.[126] Zoals in hoofdstuk 2 is behandeld wilde de bisschop zo waarschijnlijk een strategische plek creëren. Een eerste indruk van het uiterlijk van de vroegere stad Goor krijgen we pas rond 1560 door de kaart van Jacob van Deventer (figuur 5.9). Op deze kaart zijn twee stedelijke kernen zichtbaar. Beide zijn omgeven door een gracht en verbonden door een weg. De meest noordelijke nederzetting staat bekend als 'Het Schild', de zuidelijke wordt meestal aangeduid als de locatie waar de kerk staat, maar heeft geen specifieke eigennaam. Ten noordoosten van Het Schild lag het bisschoppelijke kasteel Goor, waarvan het grachtenstelsel in verbinding stond met dat van de stad.

Omdat in diverse bronnen vanaf de veertiende eeuw wordt geschreven over de oude en nieuwe stad, heeft dit geleid tot de veronderstelling dat de beide kernen de oude en de nieuwe stad vertegenwoordigen.[127] Over welk van beide precies de oude respectievelijk de nieuwe stad is bestaan diverse hypothesen. Ten Doesschate is de eerste onderzoeker geweest die zich over de kwestie heeft uitgelaten. Hij ziet in de hof van Goor, die gelegen is op Het Schild, de plek waar de nederzetting Goor is ontstaan. Het Schild moet volgens hem dus wel de oude stad zijn.[128]

Verlinde heeft deze hypothese bekritiseerd op basis van archeologische vondsten. [129] Hij leidde diverse opgravingen op Het Schild en die leverden archeologisch materiaal op dat niet ouder was dan uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Daarmee zou het dus een relatief jong deel van de stad zijn, oftewel de nieuwe stad. De door Jacob van

125 WNG 1061, Schorn 2001: 12.
126 Bolink & Siebelink 2007: 74.
127 Geerts 1989.
128 Ten Doesschate 1938: 55-57.
129 Verlinde 1985.

Deventer afgebeelde 'kerk' op Het Schild interpreteerde Verlinde als een kapel, omdat hij geen aanwijzingen vond voor begravingen ter plekke. In Het Schild moeten we volgens Verlinde een door mensenhanden opgeworpen woonplatform zien. De historicus Geerts ondersteunde met historische argumenten de hypothese van Verlinde. Door bestudering van oorkonden waarin de oude en de nieuwe stad werden genoemd en de koppeling van deze passages aan de kaart van Jacob van Deventer, kon Geerts alleen maar concluderen dat de nieuwe stad toch echt Het Schild moest zijn. Hij verwierp met deze argumenten de eerdere opvatting dat op Het Schild de oorsprong van Goor moest worden gezocht.[130] Woolderink is deze mening echter niet toegedaan, hij ziet in de hof te Goor wel degelijk de oorsprong van deze nederzetting en deelt daarmee de mening van Ten Doesschate, maar beargumenteert dit niet nader.[131]

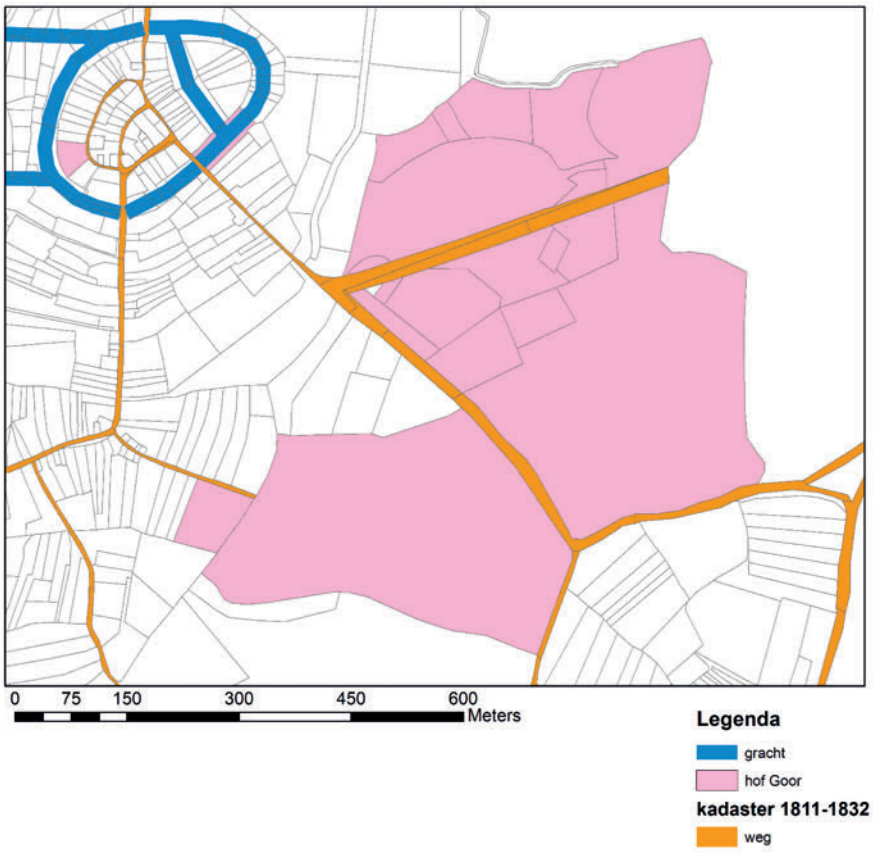
Figuur 5.9: Stadsplattegrond van Goor vervaardigd door Jacob van Deventer. Op de kaart is goed te zien dat Goor in het midden van de zestiende eeuw uit twee kernen bestaat. De meest noordelijk gelegen kern met een achthoekig grachtenstelsel is de locatie waar het bisschoppelijk kasteel heeft gestaan, en wel op het oostelijke eiland. Het westelijke eiland is de locatie van Het Schild.

Welke visie is nu het meest plausibele? Tegen de archeologische waarnemingen van Verlinde kan worden ingebracht dat deze slechts een klein deel van het hele Schild betreffen en dus mogelijk niet representatief zijn voor het hele stadje. De aanvullende analyse van Geerts laat zien dat met Het Schild toch wel echt de nieuwe stad wordt bedoeld. Omdat er geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden naar de kern rondom de kerk kunnen we vooralsnog niet concluderen of met deze nederzettingsclustering de oude stad wordt bedoeld. Een feit is wel dat Het Schild al in de middeleeuwen bestond.

130 Geerts 1989.
131 Woolderink 2006: 31-32.

Zowel Ten Doesschate als Woolderink gaan ervan uit dat de hof Goor altijd op dezelfde plek heeft gelegen. Maar als we naar de situering van de hoflanden van de hof kijken, zoals die door Woolderink zelf is gereconstrueerd (figuur 5.10), kunnen we opmerken dat de hof niet bij de landerijen ligt maar op een relatief klein perceel binnen de stad.[132] Wanneer de waarnemingen van Verlinde kloppen zou het mijns inziens goed mogelijk zijn dat de hof Goor na de aanleg van Het Schild is verplaatst naar binnen de stadsgrachten.

De architectuurhistoricus Rutte heeft in zijn proefschrift de stadstichting van Goor in een breder kader van stedenpolitiek en stadsplanning van de Utrechtse bisschoppen geprobeerd te plaatsen.[133] Volgens hem zou het stadje Het Schild de functie van kasteel Goor hebben vervangen en was dus het kasteel zelf, dat door de graaf van Gelre zou zijn verwoest, niet meer nodig. Goor zou vergelijkbaar zijn met de stad Rijssen en het daarbij gelegen kasteel Bevervoorde, waar de stad de functie van het bisschoppelijk kasteel heeft overgenomen. Rutte gaat echter volledig voorbij aan het feit dat kasteel Goor tot aan het begin van de vijftiende eeuw als bisschoppelijk kasteel heeft gefunctioneerd. Ook zijn vergelijking met Rijssen is niet op haar plaats, want zoals we in het voorgaande hoofdstuk hebben gelezen, bestaat er weliswaar een kasteel Bevervoorde, maar is dit geen bisschoppelijk kasteel. De theorie dat de bisschoppen van Utrecht in het Oversticht hebben geprobeerd een kasteel te vervangen door een stad moet mijns inziens daarom worden verworpen.

Figuur 5.10: De landerijen van de hof te Goor, ingetekend naar analoog kopie van Woolderink. Hij heeft de ligging kunnen reconstrueren aan de hand van de domeinkaarten uit de zeventiende eeuw. De hof lag toen in de stad Het Schild, maar de landerijen lagen daarbuiten. Het perceel in de gracht zal waarschijnlijk pas na demping daarvan aan de hof Goor zijn toegewezen.

132 De reconstructie is gebaseerd op analoge documentatie van Woolderink.
133 Rutte 2002: 108, 114.

Diepenheim

De plek Diepenheim is van oorsprong een natte omgeving geweest, want het woord diep betekent in het Middelnederlands onder andere 'ondergelopen, doorweekt, onder water staande, nat, moerassig, blank staande'. Met heim wordt woonplaats bedoeld. De naam Diepenheim refeert dus naar een woonplaats in een drassige omgeving.[134]

Betreffende het stadje Diepenheim is het idee geopperd dat er meerdere nederzettingen Diepenheim zijn geweest. Deze veronderstelling kwam van de amateurhistoricus Van der Veen, wiens visie we reeds hebben besproken.[135] De discussies zijn in feite identiek, omdat Van der Veen ervan uitgaat dat kasteel en nederzetting aan elkaar waren verbonden. Het oudste kasteel – en dus ook de oudste nederzetting – zou volgens hem hebben gelegen bij boerderij 'De Horde' ten zuiden van de Diepenheimse Es. Vervolgens zouden zowel kasteel als nederzetting in een tweede fase zijn verplaatst naar een gebied ten noorden van die es, namelijk bij de watermolen De Haller en de boerderij Nijhof. In de laatste en derde fase zouden kasteel en nederzetting tenslotte zijn gebouwd op de locatie waar ze tegenwoordig nog steeds liggen, dat wil zeggen aan de westkant van de huidige bebouwing van Diepenheim.[136]

Nu hebben we reeds gezien dat het veronderstelde kasteel bij De Horde vrijwel zeker geen kasteel is geweest en voor zover bekend lag daar ook geen nederzetting. Ook voor een nederzetting bij De Haller is tot nu toe geen enkel bewijs gevonden. Het is bovendien de vraag of nederzetting en kasteel in deze periode al automatisch bij elkaar hoorden. De enige locatie waar duidelijk sprake is van een clustering is in het stadje zelf, dat wil zeggen in de derde fase van Van der Veen. Deze nederzetting heeft op zeventiende- tot negentiende-eeuwse kaarten de vorm van een langgerekt ovaal met een oost-west oriëntatie. Aan de westzijde is een meervoudig wallen- en grachtensysteem waarneembaar. Hoewel stadsrechten niet bekend zijn voor Diepenheim wordt er in 1379 wel over een stad Diepenheim gesproken.[137]

Figuur 5.11: Uitsnede van het kadastrale minuutplan van Diepenheim uit 1832, sectie B, blad 1. Zowel de grachten van de stad Diepenheim als het huis Diepenheim zijn duidelijk zichtbaar.

134 http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=06582&lemma=diep&domein=0&conc=true geraadpleegd op 2 oktober 2019.
135 Van der Veen 1952: Zie hiervoor in de catalogus 'Diepenheim-I' en 'Diepenheim-II'.
136 Van der Veen 1952: 34, 45.
137 Kolks 2007: 56, 57.

Relatie tussen de kastelen en de bewoningspatronen

Voordat in het doorstroommoeras de kastelen Goor en Diepenheim verrezen, was het gebied al bewoond en lagen er verschillende vroegmiddeleeuwse boerderijen aan de flanken van de grotere dekzandruggen in het moeras en langs de randen van de stuwwal op de gordeldekzandruggen. De bouw van de burchten in de twaalfde eeuw kwam tot stand in dit cultuurlandschap. In de loop van de (volle) middeleeuwen concentreerde zich op of in de onmiddellijke nabijheid van de eenmaal gestichte kastelen vaak een cluster van verschillende functies, zoals rechtspraak, tijnsheffing, een kapel voor gebedsdiensten en begravingen van de familie, woningen van personeel en borgmannen alsook een stedelijke markt die geleidelijk aan nieuwe economische activiteiten en bijbehorende bebouwing aantrok. Kortom: er was doorgaans een intensieve relatie tussen bewoningspatronen en kasteelstichting, zowel bij aanvang als in de loop van hun bestaan. In het geval van Goor is dat met opzet gedaan door de bisschop. Voor de ontwikkeling van Diepenheim zijn verschillende opties mogelijk. De bisschop van Utrecht zou stadsrechten kunnen hebben geschonken aan Diepenheim, maar het is ook goed mogelijk dat de nabijheid van het kasteel een aantrekkelijke vestigingsfactor was.

5.8 De historische waterhuishouding

Inleiding

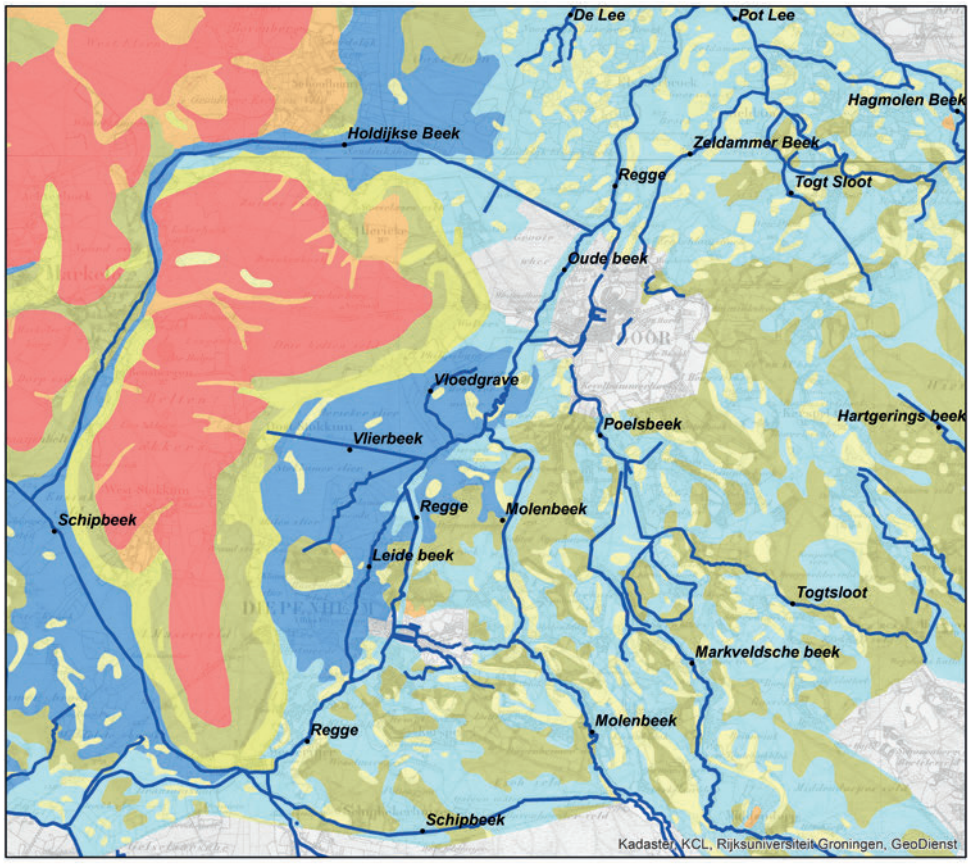
Zoals we reeds hebben beschreven bestond Zuidwest-Twente van oorsprong uit een reeks kletsnatte en zeer uitgestrekte gebieden van dalvormige dekzandlaagten en veengebieden begroeid met gesloten broekbossen en meer open vliervenen. Binnen die moerassen lagen verschillende dekzandkoppen en -ruggen die geschikt waren voor bewoning. In de loop van de volle middeleeuwen kwamen grote veranderingen op gang in met name deze moerassige landschappen, toen op tal van plekken in Salland en Twente een aanvang werd gemaakt met de grootschalige ontwatering van deze lage gebieden. Deze veranderingen in de waterhuishouding zijn niet alleen van groot belang geweest voor de ontginningen in Oost-Nederland, maar ook voor de aandrijving van watermolens en het transport van goederen over water. Wie een blik werpt op het uiteindelijke resultaat in ons studiegebied van dit eeuwenlange ontwateringsproces ziet op de negentiende-eeuwse kaarten een fijnmazig stelsel van natuurlijke beken, vergraven beken en gegraven waterleidingen van verschillende aard en omvang. Onderzoek heeft de afgelopen decennia duidelijk gemaakt dat het overgrote deel van deze waterlopen door mensenhanden is gegraven (figuur 5.12). Er zijn nauwelijks beeklopen in Oost-Nederland te vinden die nog een grotendeels natuurlijk karakter hebben.[138]

Voor een betrouwbare laatmiddeleeuwse landschapsreconstructie is het dan ook van belang om inzicht te krijgen in de langetermijnontwikkeling van de menselijke ingrepen in het regionale watersysteem. Dat is overigens bij gebrek aan voldoende bronnen in veel gevallen moeilijk vast te stellen, hoewel het verhang, de landschappelijke ligging en de morfologie van de waterlopen op meer recente kaarten en het huidige veld vaak wel sterke aanwijzingen geven, bijvoorbeeld in het geval van kaarsrechte weteringen of van beken die dwars door dekzandruggen zijn gegraven. Ook zijn allerlei voorheen los van elkaar gelegen moerassige laagten door middel van gegraven waterlopen onderling met elkaar verbonden om de afstroming te bevorderen, laaggelegen gebieden te kunnen ontginnen en meer water naar watermolens te laten stromen.[139]

Eenmaal gerealiseerd, zorgden de veranderingen in de waterhuishouding in toenemende mate voor nieuwe wateroverlast elders, met name gedurende de winter.[140] Zeker wanneer in het stroomgebied uitgebreide ontginningsactiviteiten plaatsvonden, konden de smalle watergangen aanvankelijk het massaal toestromende extra oppervlakte- en grondwater onvoldoende snel afvoeren. Daardoor traden deze frequent buiten hun oevers en zorgden ze

138 Zie bijvoorbeeld Driessen *et al.* 2000: 126-127; Schutten 1981: 13-15.
139 Driessen *et al.* 2000: 126-127.
140 Driessen *et al.* 2000: 125-126.

geregeld voor grote overstromingen. Een voordeel was dat hierdoor zeer geregeld sliblaagjes op de aangrenzende hooi- en weilanden werden afgezet. Zulke wintervloeden waren zeer gunstig voor de bodemvruchtbaarheid en zorgden bovendien voor een vroegere grasgroei in het voorjaar vanwege de als gevolg van overstromingswater minder koude bodems. Tegelijkertijd belemmerden de overstromingen de bereikbaarheid van de groenlanden sterk. Tijdens hevige regenval overstroomde bovendien ook in de zomer het land geregeld, een calamiteit die vaak desastreuze gevolgen had voor de hooioogst ter plekke.[141]

Figuur 5.12: Overzicht van de waterlopen in Zuidwest-Twente in de periode 1850-1900, gereconstrueerd aan de hand van de Topografisch-militaire Kaart 1850.

Hieronder onderzoeken we welke waterlopen in het middeleeuwse kastelenlandschap van Goor en Diepenheim stroomden, wanneer deze zijn ontstaan, welke invloed de aanleg heeft gehad op de cultuurlandschapsontwikkeling en welke relatie deze waterlopen hadden met de kastelen ter plekke. Vanwege de ingrijpende gevolgen die de aanleg van de Schipbeek in 1399/1402 heeft gehad op de regionale waterhuishouding, wordt hieronder eerst de waterhuishouding vóór de aanleg van deze beek besproken en vervolgens de situatie tijdens en na de aanleg van de Schipbeek.

De waterhuishouding vóór de aanleg van de Schipbeek

De eerste vermelding van een gegraven waterloop in de buurt van Goor en Diepenheim is afkomstig uit de Diepenheimse Kroniek van omstreeks 1340.[142] '…und is doe ter tijdt een

141 Schutten 1981: 13-15.
142 Jongbloed 2014: 41.

Krijg erresen tuschen Wolbertum und den Heeren van Goer, welcken krijg lang heeft geduijrt, angesien sij twistich waeren wegen des Waeterpass, welcken bij Diepenheim hen vliet; Die van Goer wolden dat waeter leijden nae haeren willen; daertegens de strijtbaere Heldt Wolbertus als doe was resisteerende und ist ten lesten den twist dael gelegt in folgender gestaldt, dat Wolbertus had getrouwt des Heeren van Goers dochter mit naemen Gysela een devote, vrome, adelicke persoen und ist haer mitgegeven een Huijs gelegen neffens Marckeloe. Heeft also de Heer Wolbertus beholden sijnen waterganck als dat is vlietende neffens Diepenheim.'[143] Er was volgens deze bron rond 1150 een conflict ontstaan over een niet bij naam genoemde waterloop. De heer van Goor wilde deze waterloop verleggen, maar dit zou ten nadele zijn van de heer van Diepenheim. Liefhard van Ahaus trad hierin succesvol op voor zijn minderjarige neef Wolbert van Diepenheim.[144] Hij nam vervolgens de wapens op en begon een gewapend conflict met de heer van Goor. Met succes, want Wolbert mocht zijn waterloop behouden en trouwde met de Goorse gravendochter Gysela ter beslechting van het conflict.[145]

Er is nog een tweede relevante vermelding van een waterloop en wel in de goederenlijst van graaf Hendrik van Dale.[146] Deze heeft betrekking op de waterlopen waar de graaf het recht van zwanendrift mocht uitoefenen. Het zou gaan om een gebied dat was gelegen tussen de molen Voorwerk (latere naam: Vaarwerk) bij het plaatsje Eibergen tot aan Westervlier ten zuiden van Diepenheim. Ter hoogte van Westervlier zou dan volgens deze bron de waterloop stroomopwaarts (tegen de stroom in) richting Lochem en stroomafwaarts (met de stroom mee) richting Goor lopen door de marke die behoorde tot de hof Stockum in de gelijknamige marke.[147]

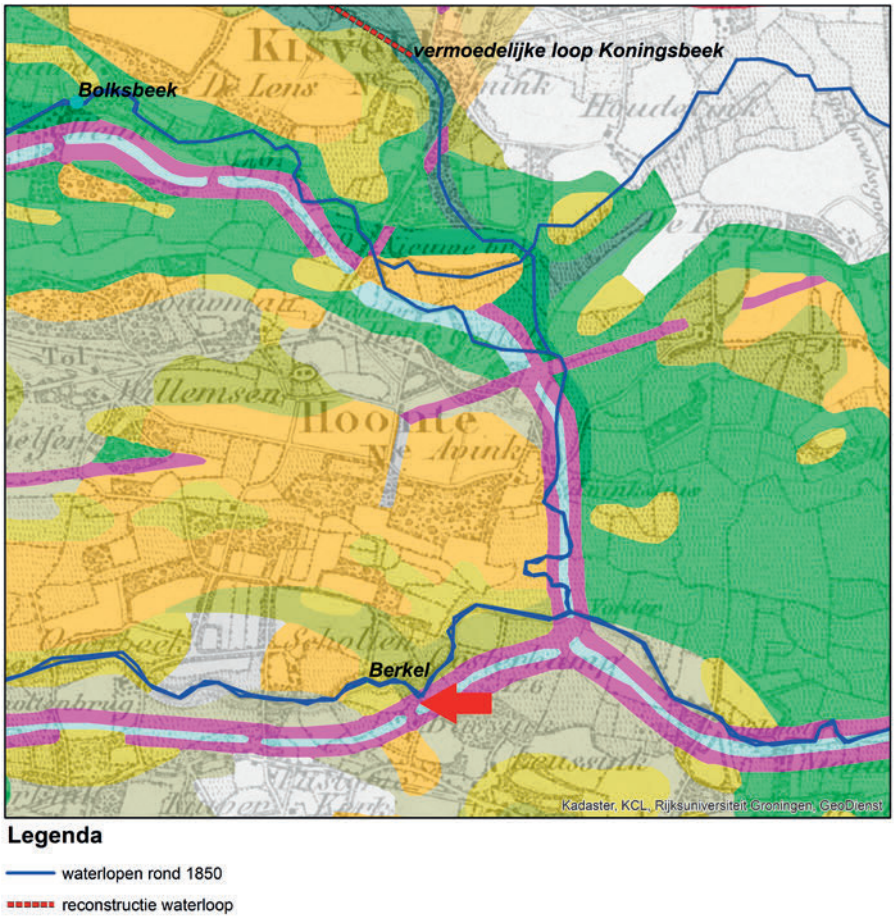
Verschillende onderzoekers hebben zich reeds gebogen over de ligging en ouderdom van deze waterlopen. We bespreken daarom eerst hun ideeën voordat we onze eigen reconstructie presenteren.[148] Schutten heeft zich als eerste uitgelaten over de ligging van voornoemde historische waterlopen.[149] Hij vermoedt dat met de in de goederenlijst genoemde waterloop de Regge wordt bedoeld. Op basis van de beschrijving in de goederenlijst denkt hij dat deze waterloop indertijd werd gevoed door Berkelwater dat via de bovenloop van de Bolksbeek naar de Koningsbeek, en vervolgens naar Westervlier, afstroomde. De broeklanden van Stockum, Gelselaar en Markelo werden hierdoor onder water gezet, waarna het water afvloeide richting Lochem en Goor. Ter ondersteuning van deze hypothese noemt hij de aanwezigheid van vier watermolens in dit gebied. Dit zou namelijk een teken zijn dat in eerdere perioden langs deze locaties veel water stroomde. Deze veronderstelde oorspronkelijke loop zou echter op zeker moment zijn veranderd toen bij de Oosterkamp in het Borculose Haarlo een dekzandrug werd doorgraven om de Berkel richting Borculo te leiden (figuur 5.13).

De archeoloog Waterbolk heeft in 1990 nog een argument toegevoegd aan deze veronderstelling. Hij meent op basis van de geomorfologische kaart te kunnen concluderen dat de Berkel inderdaad in de vroege middeleeuwen zijn natuurlijke loop richting Westervlier had en aldaar de bovenloop van de Regge vormde. Die conclusie had ook gevolgen voor de door hem nagestreefde reconstructie van vroegmiddeleeuwse bewoningsarealen. De dorpen Rekken, Mallem, Neede, Noordijk en Gelselaar, die ten westen van deze waterloop waren gelegen, behoorden in zijn ogen tot de vroegmiddeleeuwse gouw Twente en niet tot Hamaland. Dit gold ook voor de dorpen die ten oosten van deze Boven-Berkel/Regge lagen, te weten Eibergen, Haarlo, Overbiel, Nederbiel en Geesteren. Net als Hagens en Schutte ging Waterbolk ervan uit dat in de middeleeuwen ter hoogte van Haarlo en Borculo een overloop is gegraven waardoor vanaf toen al het Berkelwater ging stromen. Helaas gaat hij

143 Jongbloed 2014: 43.
144 Tschuschke 2007: 13, 23. 43-44.
145 Jongbloed 2014: 41.
146 Zie bijlage 5.7.
147 Zie Philippi & Bannier 1904 voor de Latijnse tekst. De vertaling is gebaseerd op Jongbloed 2010: 62.
148 Schutten 1981; Waterbolk 1990; Driessen *et al.* 2000; De Rooi 2005; Jongbloed 2014.
149 Schutten 1981: 27-28.

niet in op de vraag wanneer deze graafwerkzaamheden zouden hebben plaatsgevonden.[150]

Tien jaar na de genoemde publicatie van Waterbolk publiceerden de historisch-geografen Driessen, Van der Ven en Wasser een reconstructiekaart van de gegraven waterlopen in de Achterhoek met jaartal van uitvoering. De graafwerkzaamheden tussen Haarlo en Borculo zouden volgens hen rond 1250 hebben plaatsgevonden. Tussen de Berkel en de Regge hebben zij bij Westervlier een verdwenen rivierbed ingetekend. Dit is dezelfde loop die Waterbolk ter plekke vermoedde. Omdat Driesen *et al.* geen concrete bron vermelden waarop deze reconstructie is gebaseerd, is hun datering vooralsnog speculatief.[151] Datzelfde geldt voor de studie van Haartsen naar cultuurhistorie en waterbeheer in De Graafschap, die overigens niet concreet ingaat op de Berkel-kwestie. Wel komt hij tot de conclusie dat veel beekjes oorspronkelijk uitmondden in doorstroommoerassen.[152]

Figuur 5.13: Doorgraving van een dekzandkop bij de Oosterkamp ten zuiden van het Gelderse Hoonte.

In 2011 voltooide de Wageningse doctoraalstudent De Rooi aan de hand van fysisch-geografische, historisch-cartografische en archivalische bronnen een reconstructie van het bekenstelsel en de veen- en broekgebieden van de Gelderse Achterhoek. Dat heeft geresulteerd in een kaartenreeks voor onder meer de perioden 1100-1230, 1230-1400 en

150 Waterbolk 1990: 358, 366.
151 Driessen *et al.* 2000: 127-128.
152 Haartsen 2007: 138.

1400-1600. Op de reconstructiekaart van 1100-1230 laat hij geen natuurlijke verbinding zien tussen Berkel en Regge, maar wel die van de Koningsbeek. De Berkel zou volgens De Rooi omstreeks 1100 een natuurlijke loop hebben gekend die langs Eibergen, Haarlo, Gelselaar, Geesteren van laagte naar laagte richting Deventer stroomde. Hier gaat De Rooi dus uit van een doorstroommoeras, maar ook van een Boven-Regge bij Diepenheim die wordt gevoed met Berkelwater door de gegraven Koningsbeek.[153]

De door Hagens, Schutte en Waterbolk genoemde doorgraving bij Haarlo dateert ook volgens De Rooi van rond 1250. Deze doorgraving zou gerealiseerd zijn door de kasteelheer van Borculo die meer water in zijn kasteelgracht wilde hebben en daarom het water van de Berkel ging gebruiken. Helaas geeft ook De Rooi voor deze veronderstelling geen enkele nadere argumentatie of bron.[154] Behalve de Boven-Regge onderscheidt De Rooi voor deze zelfde periode nog een tweede waterloop in dit verband, namelijk de Molenbeek/Buurserbeek.[155]

In 2010 ontvouwde de middeleeuws historicus Jongbloed een nieuwe kijk op de waterlopen bij Diepenheim en van de doorgraving van de dekzandkop bij de Oosterkamp.[156] Hij deed dit in verband met zijn onderzoek naar de opbloei van Zutphen. Daar zou rond 1050 sprake zijn van een ijzerindustrie. Het ijzererts was afkomstig uit de moerassen van het Berkelgebied. Als een dergelijke Berkelindustrie inderdaad in die tijd aanwezig was en verband hield met de sterke groei van Zutphen, moest de Berkel uiteraard wel eerst bij Zutphen uitmonden in de IJssel. Om te onderzoeken of dat het geval was, grijpt Jongbloed vooral terug op de analyse van Waterbolk en de reconstructie van De Rooi. Jongbloed geeft op basis daarvan een interessante reeks interpretaties waarbij hij niet alleen licht werpt op de vermoedelijke datering van de aanleg van de Berkel tussen Eibergen en Borculo, maar ook denkt de hierboven genoemde twaalfde-eeuwse waterstaatsoorlog tussen Goor en Diepenheim te kunnen verklaren en de daarbij vermelde waterlopen te kunnen identificeren.[157] Daarom zullen we stap voor stap zijn betoog volgen.

De eerste bouwsteen van het betoog van Jongbloed is de aanname dat de oorspronkelijke loop van de Berkel langs Eibergen via ongeveer de Koningsbeek/Elsmansgoot naar Westervlier stroomde, zoals voorgaande onderzoekers ook hadden gereconstrueerd en zoals ook in de goederenlijst staat beschreven. De in de lijst genoemde beek die vanuit Lochem richting Westervlier stroomde kon door Jongbloed niet worden geïdentificeerd, vanwege de te sterke veranderingen in de waterhuishouding als gevolg van de laatmiddeleeuwse aanleg van de Schipbeek.

Als tweede bouwsteen in het betoog stelt Jongbloed dat de verlegging van de Berkelloop richting Borculo niet alleen hydrologische, maar ook politieke consequenties had, die mogelijk verband hielden met de belangen van het toenmalige Zutphense gravenhuis. Om dit te bewijzen, moest hij de aanleg van het tracé tussen Haarlo en Borculo wel kunnen dateren. En die datering zou bovendien moeten samenvallen met de opbloei van de ijzerindustrie langs de Berkel bij Zutphen rond 1050. Om de doorgraving bij Borculo-Haarlo te dateren haalt Jongbloed de vermelding van de niet bij name genoemde waterloop aan die ongeveer honderd jaar later de reden voor een conflict was tussen de heren van Diepenheim en Goor. Hij ziet dit conflict als een poging van de heer van Goor om de verlegging van de Berkelloop ter hoogte van Haarlo-Borculo ongedaan te maken. Door deze ingreep zou minder Berkelwater richting de Regge stromen en dus ook minder water richting Goor en Diepenheim.[158] De Goorse partij ondervond volgens Jongbloed mogelijk hinder van de verminderde toevoer van water ten nadele van de scheepvaart, tolheffing en visserij.[159]

Als we deze hypothese volgen betekent dit dat de verlegging van de Berkel al vóór 1150 moet hebben plaatsgevonden en niet in 1250, zoals Driessen *et al*. en De Rooi beweren.

153 De Rooi 2005: 18, kaart 1100-1230.
154 De Rooi 2005: 25, 1230-1400.
155 De Rooi 2005: 18, kaart 1100-1230.
156 Jongbloed 2010: 61-62.
157 Jongbloed 2010: 62-64.
158 Waterbolk 1990: 68.
159 Jongbloed 2010: 63-64.

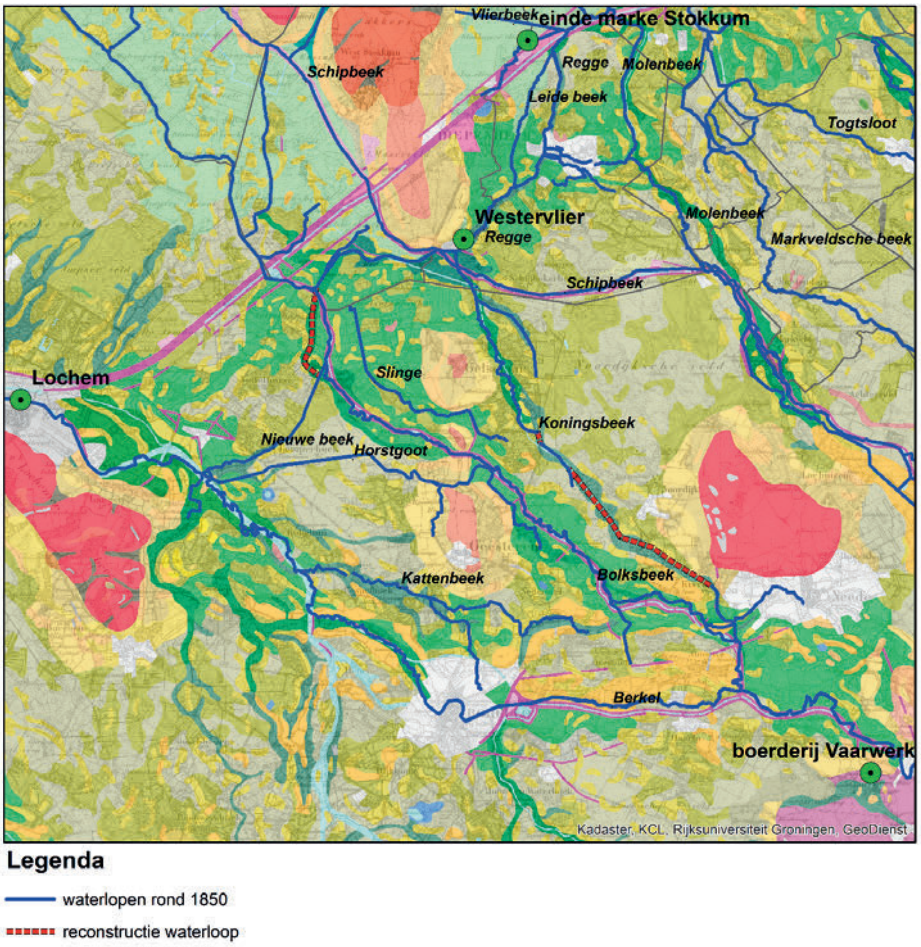
Jongbloed gaat echter nog een eeuw eerder terug in de tijd om de verlegging van de Berkel naar Borculo te dateren. Hoewel hij aangeeft dat het lastig is om te bewijzen, heeft hij er toch weinig twijfel bij dat het graaf Godeschalk (gestorven in 1063) is geweest die opdracht heeft gegeven voor de verlegging van de Berkel. Deze graaf was namelijk zowel in noordelijk Hamaland (Zutphen) als Twente de vertegenwoordiger van het hoogste gezag, waardoor hij een ingreep die beide gouwen betrof relatief eenvoudig kon aansturen. Bezwaren van het in Twente gelegen Goor tegen de aanleg van de nieuwe Berkel konden daardoor ook gemakkelijk door Godeschalk de kop in worden gedrukt. Dat het honderd jaar later alsnog tot een conflict kwam, heeft volgens Jongbloed te maken met de ogenschijnlijk zwakke positie van het Diepenheimse huis op dat moment. En, als klap op de vuurpijl, geeft hij nog als hypothese dat we hier ook de oorsprong van de heren van Diepenheim in mogen zien. Zij zouden rond 1050 door de graaf van Zutphen in Diepenheim zijn geplaatst om de doorgraving bij Haarlo-Borculo te beschermen.[160]

Zo leidt dus een simpele vraag over de ouderdom van de in de Diepenheimse kroniek en de goederenlijst beschreven waterlopen tot uitgebreide en contrasterende antwoorden die niet alleen over het fysieke landschap gaan, maar ook over het machtslandschap. Welke nieuwe bronnen en inzichten kunnen we aan dit alles toevoegen? En tot welke eindconclusie leidt dit ten aanzien van de wisselwerking tussen kastelen en kasteelheren enerzijds en de regionale waterhuishouding anderzijds? De belangrijkste nieuwe bron lijkt de door Maas ontwikkelde geomorfologische detailkaart van het studiegebied te zijn, waarop de dekzandlaagten en natuurlijke beekdalen nauwkeurig zijn ingetekend.[161] In combinatie met de beschikbare historische kaarten en het AHN2 kan met behulp van GIS een gedetailleerd beeld worden verkregen van de samenhang tussen hydrologie en topografie op de ter discussie staande trajecten (figuur 5.14).

Deze reconstructie levert enkele nieuwe inzichten op in de vroegere ligging van dalvormige dekzandlaagten in het studiegebied, zoals deze daar sinds de ijstijd voorkomen. Het gaat hier in oorsprong om smeltwaterdalen uit de Weichsel-ijstijd die tijdens het Holoceen meestal zijn omgevormd tot een beekdal met een natuurlijk meanderend stroompje, maar soms ook geen beekdal werden, maar een doorstroommoeras zonder echte beekloop. Voordat we deze nieuwe inzichten bespreken, moet eerst de kanttekening worden gemaakt dat verschillende voorgaande onderzoekers ten onrechte de suggestie hebben gewekt dat er vroeger natuurlijke rivierlopen van de Berkel en Regge hebben bestaan in de bovenstroomse gebieden. Bodemkundigen en geomorfologen hebben hier nergens fossiele natuurlijke beeklopen aangetroffen. Wel kwam een ander soort natuurlijke afwatering voor: die van het doorstroommoeras, dat wil zeggen een afstroming van oppervlaktewater door natuurlijke moerasgebieden in dalvormige dekzandlaagten inclusief bijbehorende grondwatersystemen.[162] Hoewel het Berkelwater dus weliswaar richting Diepenheim stroomde, was er van nature geen meanderende beekloop aanwezig waarop gevaren kon worden.

Toch is er wel een verbinding tussen de Berkel en de Regge waarneembaar, namelijk de zogenoemde Koningsbeek. Op de geomorfologische kaart is zichtbaar dat deze waterloop zich veel verder moet hebben uitgestrekt dan dat rond 1850 nog zichtbaar was, want het beekdal loopt op deze kaart door tot aan de Berkel (figuur 5.14 rode tracé ter hoogte van de naam Koningsbeek). Gezien het rechte karakter van deze beek zal deze zijn gegraven in een doorstroommoeras ter plekke van een Pleistocene, dalvormige dekzandlaagte. Deze constatering is nieuw, want voorgaande onderzoekers hebben de verbinding tussen de Berkel en de Regge altijd bij de Wenninkmolen gezocht nabij Gelselaar.[163] De Rooi heeft op zijn reconstructiekaart van de waterlopen zelfs de Koningsbeek in het verlengde van de Bolksbeek getekend, terwijl dit in werkelijkheid twee verschillende waterlopen zijn (figuur 5.14.).[164] Over de ouderdom en opdrachtgever achter het graven van de Koningsbeek zijn geen gegevens bekend. De naam zelf doet vermoeden dat mogelijk een koning opdrachtgever was of dat de naam wellicht refereert aan het koninklijke recht op de wildernis.

160 Jongbloed 2010: 63-64.
161 Maas ongepubliceerd.
162 Maas ongepubliceerd: 7. Ook voor Salland is dit verschijnsel bekend, zie Spek *et al.*: 34-37.
163 Hagens 1979: 64; De Rooi 2005: 18 en bijlage 1100-1230.
164 De Rooi 2005: bijlage 1100-1230.

Figuur 5.14: Projectie van de relevante historische waterlopen uit de periode 1850-1900 op de geomorfologische detailkaart van Maas, aangevuld met enkele reconstructies van de waterloop die in de goederenlijst van de graven van Dale-Diepenheim uit 1188 beschreven is. Twee door Maas gekarteerde beekdaltrajecten (mosgroene delen met rode gearceerde lijnen) zijn niet of nauwelijks zichtbaar op de negentiende-eeuwse historische kaarten, maar liggen blijkens de geomorfologische situatie ter plekke wél in een natuurlijke dalvormige dekzandlaagte. Het gaat om het gegraven tracé van de Koningsbeek tussen Neede en Westervlier en om een niet met name bekende waterloop tussen Westervlier en de Bolksbeek. Vermoedelijk corresponderen deze trajecten van één en hetzelfde beekdal met de in de goederenlijst van 1188 beschreven waterloop.

Een tweede waarneming die nieuw licht werpt op de beschreven waterlopen in de goederenlijst betreft een verdwenen waterloop bij Westervlier ter hoogte van de Draaiomshoek, waarvan het beekdal net als in het geval van de Koningsbeek nog waarneembaar is op de geomorfologische kaart (figuur 5.14, rode tracé).

Bekijken we deze waarnemingen nu in het licht van de beschrijving van de Diepenheimse zwanendrift, dan valt op dat de door ons opgemerkte waterlopen corresponderen met deze beschrijving (figuur 5.14). Dit recht had namelijk betrekking op het gebied dat was gelegen tussen de molen Voorwerk bij het plaatsje Eibergen tot aan Westervlier ten zuiden van Diepenheim; dit deel correspondeert met de door ons gereconstrueerde Koningsbeek (figuur 5.14). Ter hoogte van Westervlier zou de zwanendrift zich dan tegen de stroom in richting Lochem uitstrekken; dit is de door ons gereconstrueerde waterloop ter hoogte van

de Draaiomhoek bij Westervlier. Ook zou de zwanendrift zich met de stroom mee richting Goor uitstrekken door de marke die behoorde tot de hof Stockum. Deze waterloop zou ongeveer het tracé van de latere gegraven Regge kunnen hebben gevolgd.[165] Als beide veronderstellingen juist zijn, dateren de in de goederenlijst genoemde beken van vóór 1307 en misschien zelfs wel van vóór 1188.[166]

Bovenstaande observaties hebben ook gevolgen voor de hypothesen van Jongbloed, aangezien uit onze landschappelijke analyse blijkt dat de Berkel-Regge van Eibergen tot Stockum oorspronkelijk geen duidelijke bevaarbare beek was, maar een doorstroommoeras. Om dit gedeelte bevaarbaar te maken, moest dus eerst de Koningsbeek worden gegraven (vóór 1050) en vervolgens moet – de redenering van Jongbloed volgend – graaf Godeschalk de beek weer hebben verlegd, zodat minder water door de Koningsbeek stroomde.

Behalve deze waarneming zijn er nog meer argumenten aan te dragen om de hypothese van Jongbloed in twijfel te trekken. Zo is het niet waarschijnlijk dat watertekort de reden voor het waterconflict was. In de periode van de waterstaatsoorlog kwamen namelijk de ontginningen van nattere gebieden op gang, wat juist resulteerde in wateroverlast. Al in de eeuwen daarvoor was er sprake van bomenkap. Uit archeologische opgravingen blijkt namelijk dat de winning van ijzeroer in de moerasgebieden en het produceren van houtskool in en rond Zutphen een lange geschiedenis kent die teruggaat in de Karolingische tijd.[167] De grootschalige ontbossing die als gevolg daarvan plaatsvond, zal vanwege de verminderde bufferwerking van het bos en de snellere afstroom van water naar de laagten een toenemende wateroverlast hebben gegeven in de benedenstroomse gebieden.

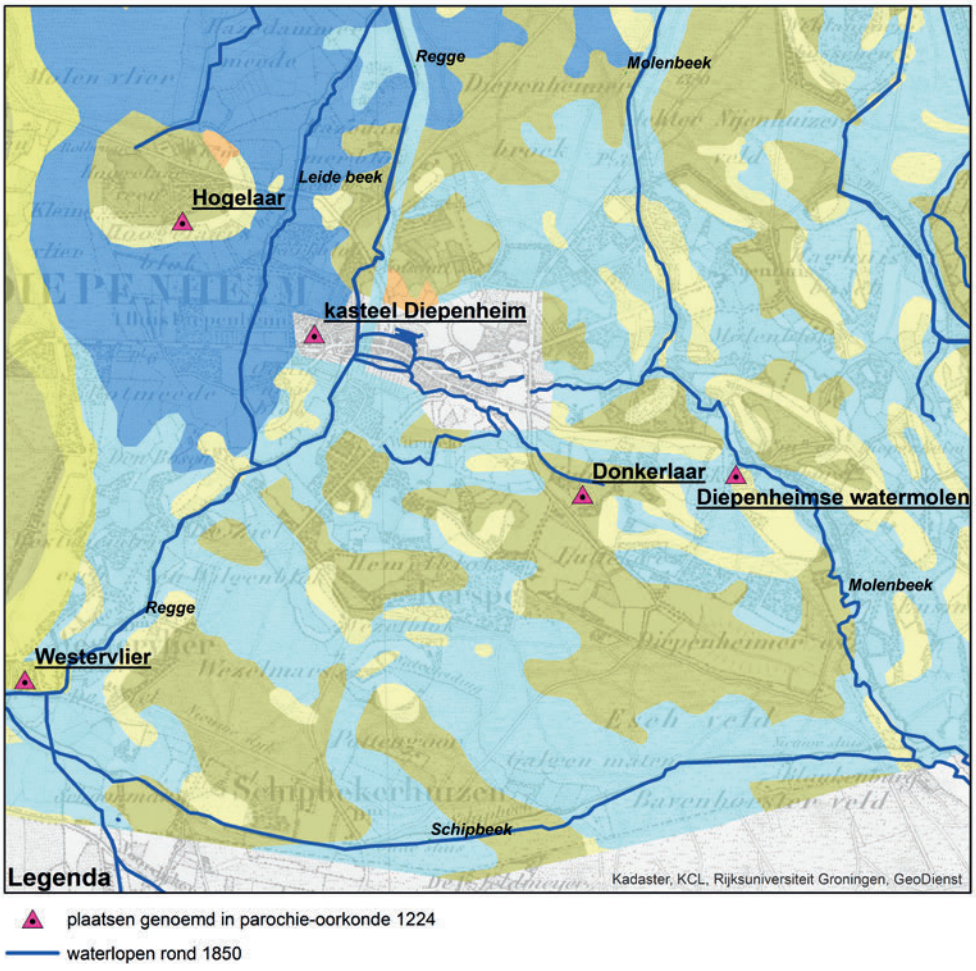
De veronderstelde tijdsspanne van een eeuw tussen de actie van Godeschalk en de reactie vanuit Goor alsook de situering van de oorzaak van het probleem ver buiten het Goorse areaal maken mijns inziens de gehele hypothese van Jongbloed minder sterk, vooral wanneer we bedenken dat de ontbossing en ontginning van de moerassen in die periode juist voor een veel ruimere toevoer aan water zorgden in plaats van een afname.

Wat zou de schrijver van de Diepenheimse kroniek dan wel hebben bedoeld met het waterconflict tussen de Diepenheimse en Goorse kasteelheren en op welke waterloop had het conflict betrekking? Om deze vraag te beantwoorden moeten we eerst de waterhuishouding rondom Diepenheim en Goor in de twaalfde eeuw begrijpen. We hebben reeds in paragraaf 5.6 uiteengezet dat ook het gebied rondom Goor en Diepenheim van oorsprong een groot doorstroommoeras was zonder natuurlijke waterlopen. Gaandeweg de volle en late middeleeuwen zijn dit soort gebieden in Oost-Nederland steeds verder ontwaterd en ontgonnen tot grasland. Dit kon alleen gebeuren wanneer men oppervlaktewater en grondwater grootschalig afleidde door middel van het graven van waterlopen of het vergraven van beken. Niet alleen kon men dan de dieper in het moerasbos gelegen dekzandruggen in gebruik nemen, maar ook konden de ontgonnen broekgebieden worden gebruikt als weide en hooilanden.[168]

Wanneer we dit gegeven projecteren op het Diepenheims-Goorse gebied, dan zou de situatie er als volgt kunnen hebben uitgezien. Het oppervlaktewater dat ten behoeve van een intensiever gebruik van de broek- en vliergebieden vanuit het Diepenheimse territorium diende te worden afgevoerd, moest vóór de aanleg van de Schipbeek noodzakelijkerwijs in noordelijke richting via de dalvormige laagten in de latere bovenloop van de Regge worden geloosd en kon dan ook niet anders dan een toenemende wateroverlast veroorzaken in het meer benedenstrooms gelegen Goor. Indien de Goorse partij in het conflict deze afvoer zou blokkeren door de desbetreffende waterloop te verleggen, betekende dit dus dat de Diepenheimers hun overtollige water niet meer kwijt konden. Dit zou onvermijdelijk leiden tot overstroming van een groot deel van de pas ontgonnen en voor beweiding gebruikte dekzandlaagten, broeken en vlieren in hun territorium en daarmee ook tot een slechtere bereikbaarheid van het gehele gebied in grote delen van het jaar. Het was naar alle

165 Zie Philippi & Bannier 1904 voor de Latijnse tekst. De vertaling is gebaseerd op Jongbloed 2010: 62.
166 Zie paragraaf 5.4 voor een bespreking van deze bronnen.
167 Groothedde 2013: 74-76.
168 Vervloet 2010: 152.

waarschijnlijkheid dit afwateringsprobleem dat de oorzaak vormde van het waterconflict in het midden van de twaalfde eeuw tussen de heren van Goor en Diepenheim.

Figuur 5.15: Plaatsen die in een in 1224 uitgevaardigde oorkonde van bisschop Otto II van Lippe worden genoemd als markering van de nieuwe parochie Diepenheim.

Om welke waterloop is het conflict dan precies gegaan? De belangrijkste kandidaat lijkt hier de gegraven Regge. We hebben gezien dat in de zwanendriftpassage een waterloop door de marke Stockum wordt vermeld. Mogelijk is het ook dit beektracé geweest dat men heeft laten aansluiten op de Regge, zodat de beek zelf ook onderdeel van het Reggesysteem ging uitmaken. In 1399, en dus mogelijk ook al eerder, stroomde de Regge al langs Diepenheim. We kunnen dat concluderen uit twee kostenposten uit de Deventer kameraarsrekeningen. In 1399 reden diverse Deventenaren uit '… omme te verneme enen waterghanc die regde te leydene ton Arkelsteyne'.[169] Het doel van dit project was dus om Reggewater te leiden naar kasteel Arkelstein. Dat dit daadwerkelijk gebeurde, blijkt uit de rekening van kameraar Martin ten Bome uit 1402, die een speciale kostensectie bijhield 'Voer die nye graft'.[170] Kameraar Martin vermeldt onder andere in deze rubriek dat twee Deventenaren naar het graafproject reden 'omme te besien wes daer ghevurdet were ende hoe dattet Bertolt van Bakerweerde baven dede maken dat water van der Regde in die graft te leedene'.[171] Het einde van deze

169 De Meyer 1968: 333.
170 De Meyer 1971: 119-120.
171 De Meyer 1971: 120.

nieuwe waterloop, de Schipbeek, was ter hoogte van Westervlier.[172] Dit moet dus ook de plek zijn geweest waar het Reggewater werd afgetapt.

Indirect kan op basis van een oorkonde uit 1224 een tweede kandidaat-waterloop worden geïdentificeerd, namelijk de Molenbeek. In de betreffende oorkonde honoreert bisschop Otto II van Lippe het verzoek van Otto van Dale-Diepenheim en zijn echtgenote tot afsplitsing van een Diepenheimse parochie van de Markelose en stichting van een parochiekerk te Diepenheim.[173] In het charter wordt ook het gebied van de nieuw te vormen parochie Diepenheim beschreven (figuur 5.15). Vanaf kasteel Diepenheim liep deze grens allereerst naar het huis Donkerlo, vervolgens naar Westervlier, Hogelaar, Ageslaar en de watermolen om vervolgens weer bij Donkerlo uit de komen.[174] Vanaf Donkerlo gezien bespreekt de opsteller van de oorkonde de parochie kloksgewijs. Wanneer we deze volgorde aanhouden, kan de watermolen omstreeks 1224 maar aan één waterloop hebben gelegen, te weten de Molenbeek (figuur 5.15). De vermelding van de watermolen wijst op zichzelf al op de toenmalige aanwezigheid van de Molenbeek.[175]

Of de derde kandidaat, te weten de Markveldsche beek (figuur 5.14), ook al in de dertiende eeuw bestond kan met de schriftelijke bronnen niet worden aangetoond. Wel is bekend dat aan deze beek twee molens hebben gestaan ter hoogte van de boerderijen Morshuis en Groot Boerman.[176]

De regionale waterhuishouding tijdens en na de aanleg van de Schipbeek

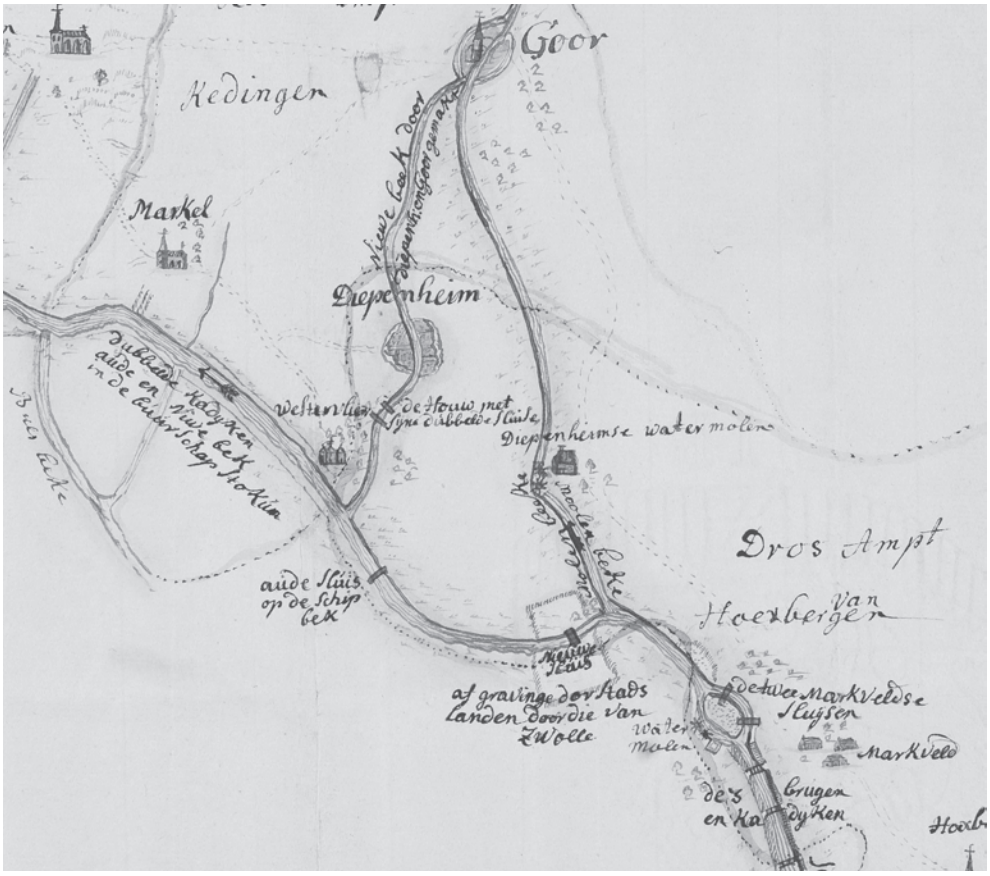
Behalve de reeds besproken waterlopen komen in Zuidwest-Twente nog twee andere door de mens aangelegde middeleeuwse waterlopen voor, namelijk de Hagmolenbeek en de Schipbeek. De Potbeek en de Bolksbeek zijn daarentegen pas na de middeleeuwen gegraven.[177] De Hagmolenbeek moet al vóór 1385 hebben bestaan, want in dat jaar wordt de Hagmolen voor het eerst vermeld.[178] Aangezien de beek een vereiste is voor het functioneren van de molen moet er toen ook al een waterloop hebben bestaan, hoewel het tracé mogelijk in latere perioden is uitgebreid.

In tegenstelling tot andere middeleeuwse waterlopen is de aanleg van de Schipbeek zeer goed te dateren. Dat komt omdat de kameraars van de stad Deventer in hun rekeningen kostenposten van het project hebben opgenomen. De bisschop van Utrecht en Deventer burgers lieten in de periode 1366 tot 1402 de beek graven tussen het klooster Ter Hunnepe bij Deventer in Zuidwest-Salland en Westervlier bij Diepenheim in Zuidwest-Twente. De Schipbeek teerde vooral op het water dat door de Koningsbeek bij Westervlier werd gebracht en dwars door het Stockummerbroek richting kasteel Arkelstein stroomde, aangevuld met de grote hoeveelheid kwelwater die jaarlijks vanuit de stuwwallen bij Markelo omhoogkwam in het Markelosebroek en Stockummerbroek.[179] Zoals we reeds hebben uiteengezet is het tracé tussen kasteel Arkelstein en Westervlier het sluitstuk van dit grote project geweest. Dit deel kwam tot stand tussen 1399 en 1402. Het was een majeure ingreep in de natuurlijke waterhuishouding tot dan toe, omdat er tegen het natuurlijk verval van het water werd ingegaan. Dat stroomde normaal van zuid naar noord. Door de aanleg van de Schipbeek ging het echter van het zuidoosten naar het westen stromen. De graafwerkzaamheden waren een gemeenschappelijk project van de stad Deventer en de bisschop van Utrecht, in de eerste plaats bedoeld als landweer om de grenzen van het Sticht te beschermen.[180] Maar de Schipbeek functioneerde ook als vaarroute, want door de Regge bij Westervlier af te snijden konden mogelijk schepen vanaf de Berkel via de Koningsbeek naar Deventer varen.[181] Zoals de historicus Doornink reeds uiteen heeft gezet was vooral Zwolle erg bang dat dit negatieve gevolgen zou hebben voor de Zwolse handel. Vanuit Duitsland zouden handelaren nu deze kortere Schipbeekroute bevaren om hun waren te verkopen op de Overstichtse markten. Dit

172 Zie in dit paragraaf 'De waterhuishouding tijdens en na de aanleg van de Schipbeek'.
173 Zie ook bijlage 5.9.
174 OSU II nr. 728.
175 Nijhof 1982: 16-18.
176 Hagens 1979: 400.
177 Schutten 1981: 34-36.
178 Hagens 1979: 58, 359.
179 Schutten 1981: 25.
180 Bos 1938: 51.
181 Schutten 1981: 28; De Meyer 1971: 1399/1402.

zou betekenen dat 'Duitse' schippers niet meer via de Vecht hoefden te varen en dat ze hun goederen op de Deventer markten zouden gaan verkopen en niet op die van Zwolle.[182]

De aanleg van de oost-west stromende Schipbeek, haaks op de bestaande noord-zuid georiënteerde waterlopen, dalvormige laagten, broeken en vlieren, heeft de afwatering van grote delen van zuidelijk Salland en Twente sterk verbeterd. Bovendien werd met deze nieuwe beek – de naam zegt het al – de scheepvaartverbinding tussen het bestuurlijk en economisch centrum Deventer en zijn achterland aanzienlijk bevorderd. De waterhuishouding in ons studiegebied is door dit project ook ingrijpend gewijzigd getuige diverse kaarten die uit de periode 1571-1850 van de Schipbeek zijn overgeleverd.[183] Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat op de oudste kaarten de gegraven Molenbeek als bovenloop van de Regge wordt gezien en niet meer de waterstroom die vanaf Westervlier langs de stuwwal richting het noorden stroomde.[184] De laatste waterloop werd op de kaarten uit de zestiende eeuw niet eens meer getekend. De Koningsbeek komt ook op geen enkele latere kaart meer voor. Veel later, in de achttiende eeuw, wordt tussen Westervlier en Diepenheim een nieuwe beek gegraven die vanaf dat moment de naam Regge draagt.[185] Pas rond 1611 kwam de verbinding tussen de Schipbeek met de Molenbeek tot stand, de zogenoemde Markelse Schipbeek.[186]

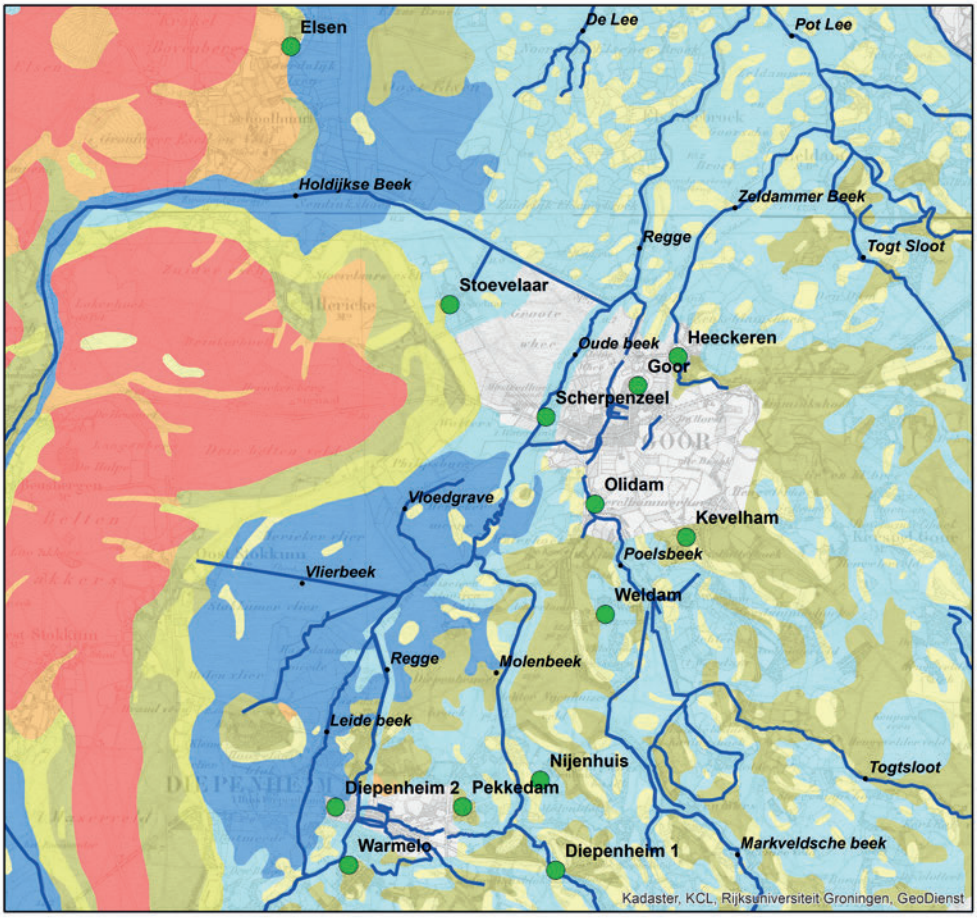
Figuur 5.16: Uitsnede van een manuscriptkaart uit 1757 met daarop de ligging van waterlopen tussen Westervlier en Goor. De kaart is georiënteerd op het noorden. Volgens de vervaardiger van de kaart is een nieuwe beek tussen Diepenheim en Goor gegraven, maar is er ook een oude beek in de buurschap

182 Doornink 1935: 70-72.
183 Stadsarchief Deventer, archieftoegang Markelse schipbeek (702).
184 Stadsarchief Deventer, archieftoegang Markelse schipbeek (702)nrs. 170, 169,198, 190.
185 Stadsarchief Deventer, archieftoegang Markelse schipbeek (702)nrs. 172.
186 Schutten 1981: 33.

Stockum geweest en ligt daar nu een nieuwe beek (zie bijschriften kaart). Het tracé van de oude beek is niet meer weergegeven op de kaart. Het was waarschijnlijk deze oude beek waar de graven van Dale Diepenheim het recht van zwanendrift hadden, althans in het traject tussen Westervlier en de markegrens van Stockum.

Kastelen in relatie tot de historische waterhuishouding

Uit voorgaande reconstructie van de middeleeuwse waterwegen rondom Goor en Diepenheim kunnen we concluderen dat deze het resultaat zijn van geleidelijk menselijk ingrijpen in de natuurlijke waterhuishouding. Dit proces is tussen 1050 en 1450, de periode wanneer onze kastelen worden gebouwd, nog in volle gang.

Figuur 5.17: De kastelen in relatie tot de ligging van de gegraven waterwegen, zoals we deze aan de hand van de Topografisch-militaire Kaart van 1850 en de Chromotopografische kaarten van rond 1900 konden reconstrueren. De meeste kastelen liggen aan of vlakbij een waterweg, maar het is de vraag of dit ook al in de middeleeuwen zo was. Veel van deze beken zijn namelijk pas na de middeleeuwen tot stand gekomen. Wel kon worden aangetoond dat een loop van de gegraven Regge al in de veertiende eeuw bestond en de Molenbeek al in 1224 functioneerde.

Wanneer we de ligging van de kastelen projecteren op onze reconstructie van waterlopen uit de periode 1850-1900, dan wordt de indruk gewekt dat de meeste kastelen zijn gelegen in de buurt daarvan (figuur 5.17). Het gaat om Goor, Diepenheim-II, Nijenhuis, Scherpenzeel en Warmelo. Het eerste kasteel Diepenheim was waarschijnlijk gesitueerd aan de Molenbeek.

Misschien dat het aan de Zeldammer beek gelegen Heeckeren en het aan de Polsbeek gelegen Olidam ook een weerspiegeling zijn van een middeleeuwse situatie, maar we mogen niet uitsluiten dat men deze beken pas na de middeleeuwen heeft aangelegd.

Wat is nu de relatie tussen de kastelen en de waterhuishouding? Het antwoord op deze vraag is het duidelijkst voor de twee oudste kastelen, Goor en Diepenheim-I. Een exacte datering voor de aanvang van de ontginningen van de broekbossen rondom Goor en Diepenheim kunnen we met de huidige stand van kennis niet geven, maar in de twaalfde eeuw was de controle over de waterhuishouding al van groot belang en zelfs reden tot conflict. Hoewel de beschrijving van het Goors-Diepenheimse waterconflict rond 1150 ruimte laat voor meerdere interpretaties, kan worden geconcludeerd dat een achterliggend motief de controle over een gegraven waterloop kan zijn geweest. De kasteelheren van Goor en Diepenheim moeten dus rond 1150 al actief bezig zijn geweest met het aansturen van de aanleg daarvan. Voor de hand liggende motieven zijn de verbetering van de waterhuishouding binnen hun territorium en de daaraan verbonden voordelen met betrekking tot gebruik van de lagere gronden en nieuwe ontginningen aldaar, hoewel ook scheepvaart niet mag worden uitgesloten. Door de ontginningen van de broeken was het mogelijk om nieuwe boerderijstichtingen te realiseren. Daarnaast verbeterden de beweidingsmogelijkheden in de beekdalen en broekgebieden en konden uiteindelijk ook nieuwe wei- en hooilandcomplexen worden ontgonnen. Een ander economisch voordeel was dat opgeleide beken grote delen van het jaar voldoende stromend water bevatten om watermolens aan te drijven die op hun beurt weer een belangrijke rol hadden in de lokale en regionale economie, bijvoorbeeld als graanmolen of oliemolen. Een bijkomend voordeel voor de kasteelheer was de permanente aanvoer van water naar de slotgracht.

Het is in dat licht gezien ook niet verwonderlijk dat conflicten rezen over juist dit cruciale onderdeel van het gebiedsbeheer. De controle over de woeste gronden en de ontginning daarvan was oorspronkelijk een regaal dat door versnippering bij verschillende wereldlijke en geestelijke heersers is terecht gekomen, onder wie blijkbaar ook de heren van Goor en Diepenheim. We hebben reeds gezien dat de naam Koningsbeek mogelijk nog naar dit regaal verwijst.[187] Tot dit recht behoorde niet alleen de wildernis zelf, maar ook het recht om daar te jagen, te vissen, hout te hakken en te ontginnen. De 'waterstaatsoorlog' is in onze ogen een directe reflectie van het gebruik van het wildernisregaal door beide kasteelheren. Betreffende de heren van Diepenheim zijn nog meer toepassingen van het wildernisregaal aantoonbaar die betrekking hebben op de waterhuishouding, namelijk het gebruik van molens en de zwanendrift. Het eerste kasteel Diepenheim was zelfs bij een molen gelegen, hoewel het niet duidelijk is of deze molen en de Molenbeek ook al waren aangelegd toen dit eerste kasteel Diepenheim nog in gebruik was. Door het graven van waterwegen, het aanleggen van molens en het houden van zwanen kwam het wildernisregaal en daarmee de rijkdom en heerschappij van de kasteelheren fysiek tot uitdrukking in het landschap rondom Goor en Diepenheim.

Een interessante relatie tussen kasteel en waterhuishouding is de verplaatsing van het tweede kasteel Diepenheim naar het westen richting de stuwwal. De burcht werd op deze plek omgeven door natte vlieren. Vóór 1307 moet daar al een beek hebben gestroomd, zoals we eerder hebben betoogd. Vanuit strategisch oogpunt werd de gehele westzijde van het kasteel beschermd door de vliermoerassen.

Over de jongere kastelen is minder bekend uit geschreven bronnen over de relatie met de waterhuishouding. Waren hun eigenaren/bewoners ook betrokken bij de ontginningen van broekbossen en de aanleg en verbetering van waterlopen? Een eenduidig antwoord valt met de huidige stand van kennis niet te geven. Wel blijkt dat al deze jongere *sites* rond 1850 vlakbij een beek liggen of direct aan een beek grenzen. Net als de meeste andere Overstichtse kastelen zijn ze gebouwd in een laaggelegen gebied of op de grens van hoog naar laag. De vraag is echter uit welke periode de relaties met de waterlopen dateren. Dat we niet weten wanneer deze huizen 'verkasteeld' zijn en wanneer men bepaalde waterlopen

187 Wever 2016.

heeft gegraven maakt het nog lastiger om inzicht te krijgen in de wisselwerking tussen waterhuishouding en kasteel.

5.9 Historische wegen

In hoofdstuk 2 hebben we een reconstructie gemaakt van het routenetwerk in het Oversticht tijdens de late middeleeuwen.[188] We zullen deze hieronder ook gaan gebruiken voor een gedetailleerdere analyse van de ligging van de Zuidwest-Twentse kastelen ten opzichte daarvan. De routes zijn hoofdzakelijk gereconstrueerd aan de hand van de tussen 1639 en 1644 vervaardigde kaart van Nicolaas Ten Have, die meer dan 175 jaar als belangrijkste referentiekaart voor Overijssel gold.[189] Hoewel deze kaart niet erg nauwkeurig lijkt, geeft zij toch een goede indruk van de wegen die door de kaartenmaker als doorgaande interregionale routes werden beschouwd in zijn tijd. We zullen aan de hand van deze kaart eerst de ligging van Zuidwest-Twente in het bredere patroon van doorgaande routes door Oost-Nederland behandelen. Vervolgens zullen we het wegenpatroon rond Goor en Diepenheim meer in detail gaan analyseren, met speciale aandacht voor de belangrijke oost-westpassages door de toenmalige natte zone van broekbossen en vlierveenmoerassen. Tot slot kijken we naar de ligging van de kastelen ten opzichte van deze routes en passages.

De positie van Zuidwest-Twente binnen het bredere patroon van doorgaande routes in Oost-Nederland

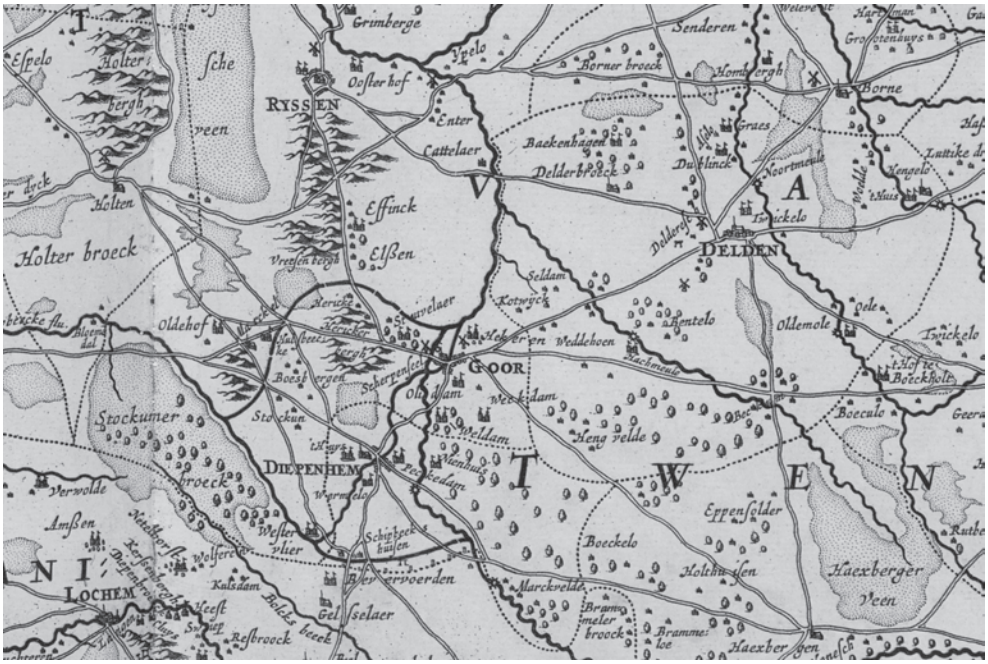
Overijssel en het aangrenzende deel van Duitsland kennen vanwege hun glaciale geschiedenis als gevolge van een opschuivende ijskap een sterk noord-zuid gerichte geologische hoofdstructuur met langgerekte stuwwallen en laaggelegen tongbekkens daartussen. Na de ijstijden bleven deze tongbekkens overwegend laaggelegen gebieden waar zich veel kwel- en oppervlaktewater verzamelde. Op zulke natte locaties ontstonden moerassen. Deze bekkens waren duizenden jaren lang barrières in het oost-westverkeer tussen Midden-Nederland/IJsseldal en het Duitse achterland (Niedersachsen/Westfalen). Reeds vanaf de vroege prehistorie hebben mensen geworsteld met de vraag hoe zij deze natte gebieden konden oversteken. Het Vechtdal was de belangrijkste oost-westverbinding. Ten zuiden daarvan dienden reizigers gebruik te maken van *stepping stones* waar ze de natte laagten konden oversteken. Zowel Goor als Diepenheim lagen bij een dergelijke passagemogelijkheid.

Wie een eerste blik op de kaart van Ten Have werpt, ziet direct dat zowel Goor als Diepenheim in de zeventiende eeuw belangrijke knooppunten waren van diverse doorgaande routes. Vrijwel zeker was dat ook in de latere middeleeuwen het geval. Een van de belangrijkste west-oostverbindingen tussen het IJsseldal en het Duitse achterland liep namelijk vanouds van Deventer via Holten naar de Markelose Berg/Herikerberg, stak ten oosten daarvan een groot moerasgebied door om vervolgens dwars door Goor te lopen. Even ten oosten van Goor splitste deze route zich in drieën. Allereerst was er een noordoostelijke route die via Delden en Oldenzaal richting het graafschap Bentheim liep. Vervolgens was er een oostelijke route die via Enschede en Gronau naar Steinfurt en Osnabrück leidde. En tot slot was er een zuidoostelijke route die via Haaksbergen en Ahaus naar Munster liep. Stuk voor stuk betrof het hier belangrijke bestuurlijke en economische centra uit die tijd, wat duidelijk maakt hoe strategisch het kasteel en de stad Goor waren gelegen. De verbinding Deventer–Goor–Delden maakte bovendien deel uit van een route die in de late middeleeuwen door Hanzehandelaren werd gebruikt.[190]

Vanuit Goor voerde een weg in zuidelijke richting. Deze route leidde naar Diepenheim en splitste zich aldaar in diverse routes, die onder meer naar Haaksbergen, Doetinchem, Groenlo, Winterswijk en het Duitse Vreden liepen. Deze routes leidden alle naar het toenmalige bisdom Munster. De eveneens daaraan verbonden route naar het hertogdom Gelre, te weten het tracé Goor-Diepenheim-Lochem-Zutphen, werd eveneens gebruikt door Hanzehandelaren.[191] Diepenheim zelf had tevens een eigen doorsteek door het moeras richting de

188 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 2.8.
189 Hogenstijn 2012: 7-8.
190 Zie de uitvouwkaart achterin dit boek.
191 Zie de uitvouwkaart achterin dit boek.

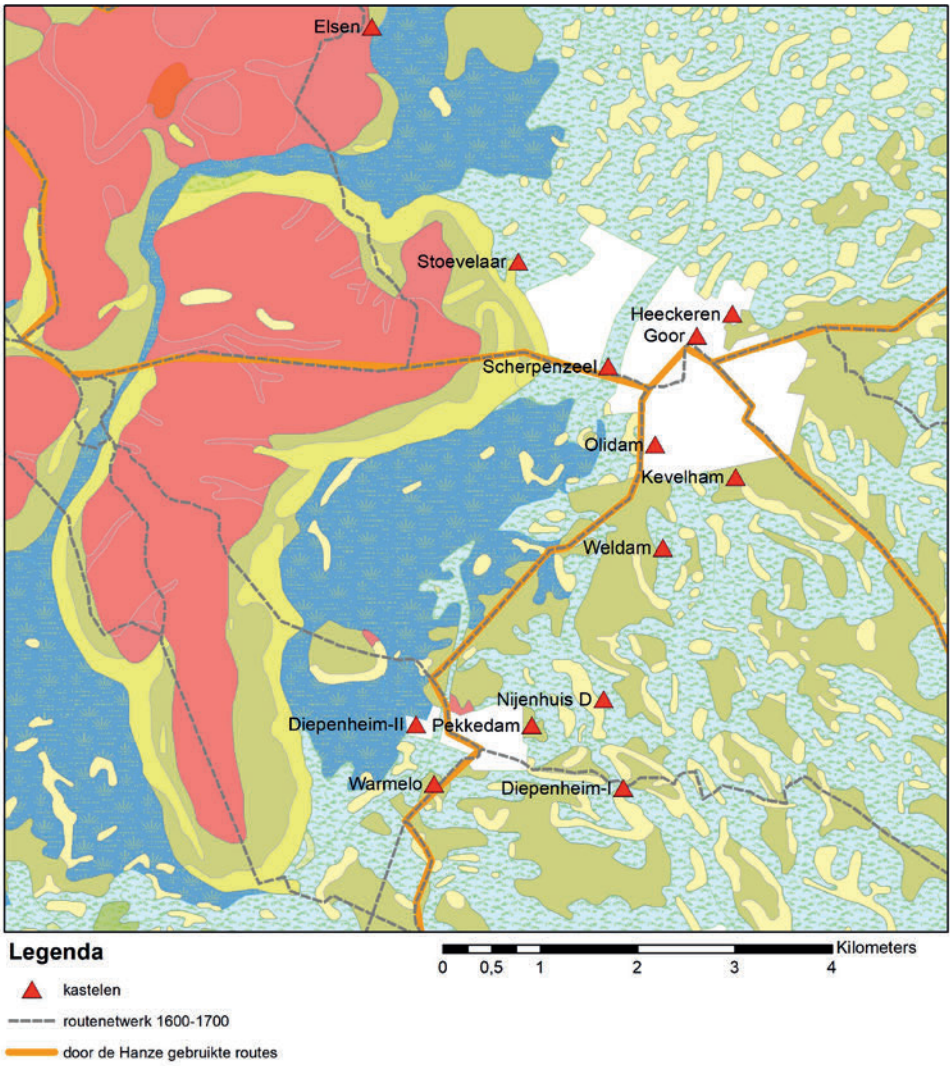
Markelose Berg, Holten en Deventer, waardoor ook dit kasteelstadje in strategisch opzicht uiterst gunstig lag. Het is dan ook niet overdreven om te stellen dat in de tijd dat de grote broek- en vliergebieden van Overijssel nog niet of nauwelijks ontwaterd waren zowel Goor als Diepenheim-II niet te onderschatten scharnierpunten vormden voor het oost-westverkeer tussen de IJsselstreek en het Duitse achterland.

Figuur 5.18: Fragment van de kaart van Nicolaas Ten Have uit het midden van de zeventiende eeuw met daarop het interregionale wegennetwerk van Zuidwest-Twente.

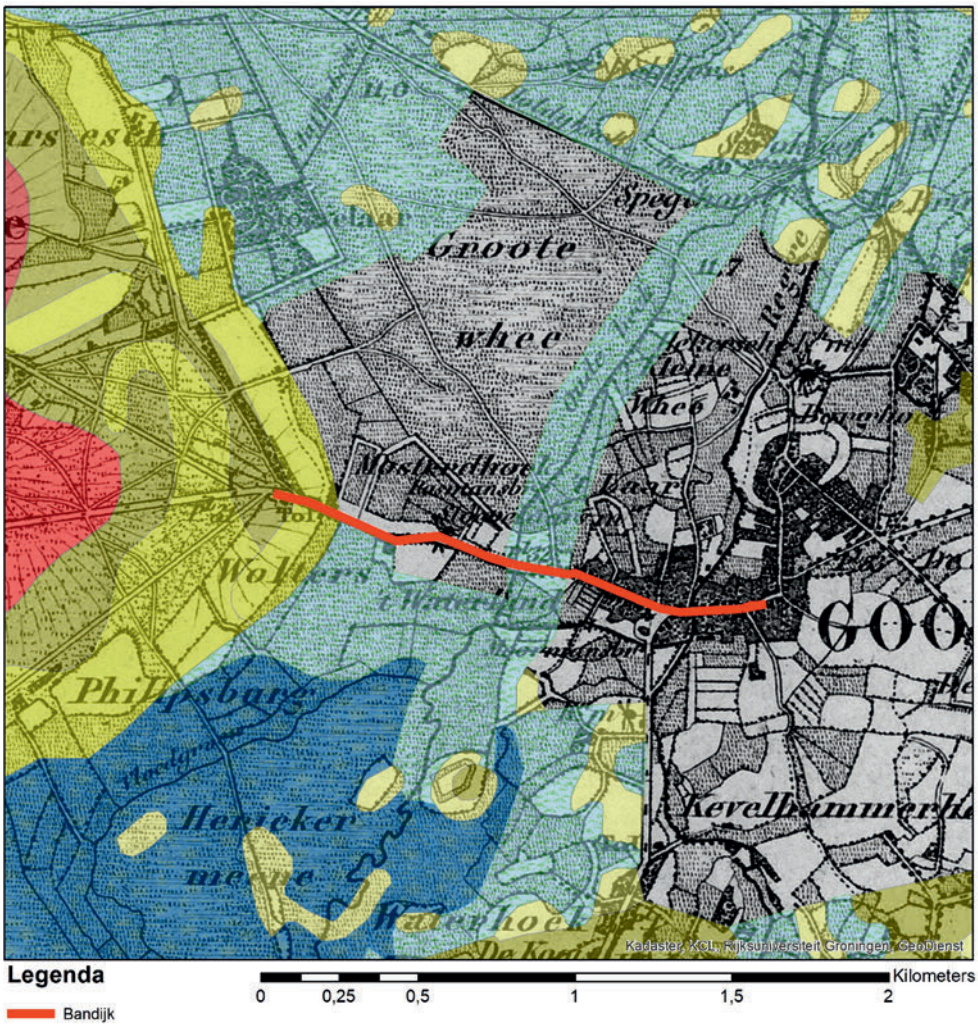
In hoeverre mogen we de zeventiende-eeuwse wegensituatie op de kaart van Ten Have nu terug projecteren op de situatie in de volle en late middeleeuwen? Een eenduidig antwoord op deze vraag kan helaas niet worden gegeven door het gebrek aan bronnen voor deze periode, maar wanneer we ons realiseren dat met name de waterhuishouding in de volle middeleeuwen nog nauwelijks gereguleerd was, kunnen we op basis van de geomorfologische en hydrologische situering van de diverse routes wel nagaan welke routes van nature de minste weerstand en problemen opleverden. Recent onderzoek door Van Lanen *et al*. heeft duidelijk gemaakt dat juist vanwege grote natuurlijke barrières – zoals uitgestrekte veen – en broekgebieden, rivieroversteken en steile hellingen – veel doorgaande routes vanaf de Romeinse tijd een verrassend hoge continuïteit kenden.[192] Hoewel karrensporen in de loop der eeuwen vaak herhaaldelijk over korte afstand zijn verlegd, bleef de route op zich vaak zeer constant. Wanneer we ons realiseren dat in Salland, Twente en de Achterhoek naast de stuwwallen het vooral ook de uitgestrekte en kletsnatte broek-, vlier- en veengebieden waren die voor het verkeer grote problemen opleverden, is het niet al te gewaagd om te veronderstellen dat de bovengenoemde doorgaande routes tijdens de volle en late middeleeuwen een nog prominenter rol vervulden in het lange-afstandsverkeer dan dat zij in de nieuwe tijd deden.

192 Van Lanen *et al.* 2018.

Figuur 5.19: 'Vertaling' van de kaart van Ten Have naar de Topografisch-militaire Kaart 1850. Als ondergrond is de landschapstypenkaart gebruikt. Zo zien we dat de doorgaande wegen van dekzandkop naar dekzandkop gingen of over de stuwwal, dus van de ene stepping stone naar de andere.

Wanneer we met deze blik opnieuw het door Ten Have geschetste wegennetwerk bekijken, zien we dat alle doorgaande wegen inderdaad steeds de weg van de minste weerstand volgden. Op de stuwwal heeft men de wegen vrij recht aangelegd omdat daar weinig natuurlijke barrières waren. De wegen leidden naar plekken aan de rand van de stuwwal waar men het beste naar de dichtstbijzijnde *stepping stone* kon komen: de oriëntatie werd dus bepaald door passagemogelijkheden in de omringende broek- en vliergebieden. Gewoonlijk was dit op de plek waar deze *wetlands* het smalst waren. Soms hielp de natuur en lag in een brede laagte een *stepping stone* in de vorm van een geïsoleerde dekzandrug. Er waren drie van dit soort mogelijkheden tussen Goor en Diepenheim en de stuwwal, namelijk ter hoogte van Goor, bij een paraboolduin te Diepenheim en helemaal in het zuiden van de stuwwal ter hoogte van Westervlier. Daarna vervolgden de wegen hun route in het dekzandlandschap over de grotere dekzandruggen.

Figuur 5.20: Detailopname van de zogenoemde Bandijk. Deze verhoogde weg verbond de Markelose stuwwal met Het Schild.

In een breder interregionaal verband kan ook het gehele stuwwallencomplex van Markelo als een uiterst belangrijke *stepping stone* tussen Salland, Twente, de Achterhoek, Bentheim en Munsterland worden beschouwd. Omdat dit hoog oprijzende heuvelgebied in zowel de late prehistorie als de middeleeuwen aan alle kanten werd omgeven door zeer uitgestrekte moerasgebieden, vormde het vele eeuwen lang, wellicht zelfs millennia lang, de schakel tussen oost en west. Het lijkt dan ook geen toeval dat de stuwwal tussen Markelo en Goor en Diepenheim al vanaf de vroege prehistorie zeer dicht bewoond was, in de vroege middeleeuwen reeds tal van nederzettingen en boerderijen kende en in de volle en late middeleeuwen de plek was waar de bisschop vergaderde en recht sprak over zijn onderdanen.

Landschappelijke situering van het middeleeuwse wegenpatroon en de belangrijke moeraspassages rond Goor en Diepenheim

Met het bovenstaande in het achterhoofd proberen we ons een indruk te vormen van de belangrijkste oversteekplaatsen in de tijd dat de moerasgebieden in Zuidwest-Twente nog niet

ontwaterd waren. De grootste barrière kwam men tegen bij de natte vliergebieden rondom de stuwwal vanwege de slappe veengronden aldaar en de zeer hoge grondwaterstanden gedurende een groot deel van het jaar. Het moet voor de reiziger uiterst lastig zijn geweest om deze vlieren te doorkruisen, ook al omdat deze in het winterhalfjaar vaak maandenlang onder water stonden.

Het is in dit licht gezien zeker niet toevallig dat zowel Goor als Diepenheim-II zijn gebouwd ter plekke van twee van de zeldzame oost-west passages die reizigers door de zeer uitgestrekte noord-zuid lopende gordel van broek- en vliergebieden van Twente konden leiden (figuur 5.19). Opvallend is dat wat verder naar het zuiden ook bij Westervlier een dergelijke doorgang lag, hoewel hier voor zover wij weten geen kasteel stond in de volle middeleeuwen.

De route die Deventer met het Sticht Munster en Bentheim verbond, bevat een belangrijke passage. Vanaf Markelo ging deze weg over de stuwwal naar het dekzandlandschap van Goor. Op de plek waar de natte zone tussen de stuwwal en de dichtstbijzijnde dekzandrug moest worden doorkruist, heeft men een verhoogde weg aangelegd, de zogenoemde Bandijk. De oudste vermelding van deze weg dateert uit de veertiende eeuw.[193] De Bandijk was dusdanig belangrijk dat bisschop Jan van Virneburg de onderhoudsplicht ervan schriftelijk heeft vastgelegd.[194] Virneburg bepaalde dat het water niet over de weg mocht stromen. De weg moest ook zo breed zijn dat de bisschop met twee ruiters naast hem eroverheen kon rijden, wat neerkomt op tenminste 2 tot 2,5 meter. Bijna alle marken in Twente – behalve Driene, Notter, Olde Ootmarsum, Vasser, Mander, Tilligte en Agelo – waren verplicht om de Bandijk te onderhouden, opnieuw een duidelijk teken van het grote interregionale belang van deze middeleeuwse route.[195]

Ten zuiden van deze oversteekplaats lag ter hoogte van Diepenheim een tweede mogelijkheid om vanaf de stuwwal naar het dekzandlandschap te komen. Het gaat om een route die over de stuwwal vanaf Markelo in het westen in zuidoostelijke richting door Stockum voerde om vervolgens direct ten noorden van kasteel Diepenheim het dekzandlandschap in te gaan. Op deze plek ligt namelijk een paraboolduin waardoor de oversteek door de natte vlieren eenvoudiger gemaakt kon worden. Daarna splitst de weg zich in tweeën: de reiziger kon over de grotere dekzandruggen in noordelijke richting naar Goor reizen, in zuidelijke richting naar Borculo, Gelre en Munsterland of in oostelijke richting door Diepenheim naar Haaksbergen. In alle gevallen volgde de weg het tracé van de grotere dekzandruggen, behalve op plekken waar men dit in latere perioden heeft aangepast. Deze tracés zijn te herkennen aan de rechte stukken weg die door grote delen van het broekgebied gaan.

Een derde punt waar men vanaf de stuwwal naar het dekzandlandschap kon reizen ligt ten zuiden van Diepenheim ter hoogte van Westervlier. Deze route ging over de stuwwal vanaf Markelo gezien langs Stockum en kwam aan bij Westervlier, waar de afstand tussen de stuwwal en een langgerekte dekzandrug zeer gering was. Deze verbinding kwam uit op dezelfde weg die vanaf Goor langs Diepenheim voerde en vervolgens doorging richting Borculo.

Wegen en kastelen

Wanneer we de ligging van de oudste kastelen in ons studiegebied relateren aan het hierboven behandelde wegenpatroon, blijken zowel Goor als Diepenheim-II te zijn gebouwd nabij plekken waar de enige mogelijkheden voor passage van de natte broek- en vliergebieden waren. Een dergelijke ligging maakte het mogelijk om vrijwel al het doorgaande verkeer in deze regio te controleren, wat zowel militair-defensieve als economisch voordelen bood.

Het eerste kasteel Diepenheim lag nabij de kruising van de weg tussen Diepenheim over de Molenbeek heen richting Haaksbergen in het oosten. Een relatie tussen weg en kasteel lijkt ook hier voor de hand te liggen. Toch moeten we met zo'n conclusie voorzichtig zijn, want we

193 Ten Doesschate 1935: 26.
194 Snuif 1911: 90.
195 Snuif 1911: 90.

weten niet of zowel de weg als de Molenbeek al bestonden toen het kasteel werd gebouwd. Bovendien kon men in het dekzandlandschap wel in de buurt een alternatief vinden om langs te reizen; bij de vlieren rondom de stuwwal was dat een stuk lastiger.

Bij de jongere kastelen in het studiegebied zijn ook diverse relaties met wegen waarneembaar. Scherpenzeel ligt naast de passage tussen de natte vlieren van de stuwwal richting Goor. Olidam is gesitueerd langs de doorgaande weg tussen Goor en Diepenheim op de plek waar men de broeken moest doorkruisen om naar de volgende dekzandrug te komen. Een soortgelijke situatie zien we ook bij Warmelo: dit huis ligt op een kleinere dekzandrug die als *stepping stone* fungeerde tussen twee grotere dekzandruggen. De andere huizen liggen ook in de nabijheid van een weg, maar niet zo direct als voornoemde sites.

Samenvattend kunnen we stellen dat een relatie waarneembaar is tussen de interregionale infrastructuur en de locatiekeuze van de kastelen in Zuidwest-Twente. Goor, Diepenheim-II en Scherpenzeel liggen bij de enige plekken in de wijde omgeving waar de brede moerasgordel tussen de stuwwallen van Markelo en de hogere dekzandgronden van zuidelijk Twente konden worden doorkruist. In het dekzandlandschap zien we een soortgelijke situatie bij Diepenheim-I, Olidam en Warmelo.

5.10 Lokale en regionale machtsverhoudingen

Inleiding

De bisschop van Utrecht kreeg van de koning gedurende de elfde eeuw de grafelijke rechten over diverse gebieden die uiteindelijk de basis voor zijn wereldlijke territorium vormden.[196] Het graafschap Twente behoorde zeer waarschijnlijk tot deze gebieden. Wie oefende het grafelijk gezag uit voordat de bisschop dit verkreeg? En welke rol speelden de kastelen bij het verkrijgen, consolideren en behouden van het wereldlijk gezag van zowel de bisschop als andere heren? Om deze vragen te beantwoorden zullen we eerst op basis van historische bronnen en reeds verschenen mediëvistische publicaties nagaan wat de structuur was van het middeleeuwse wereldlijk gezag in Goor en Diepenheim. Vervolgens wordt de kasteelontwikkeling in Zuidwest-Twente geplaatst binnen het kader van dit wereldlijk gezag.

Het grafelijk gezag in Zuidwest-Twente

Goor en Diepenheim zijn in de loop van de volle middeleeuwen door ruil (Goor) en verkoop (Diepenheim) in het bezit gekomen van de bisschop van Utrecht. Goor behoorde waarschijnlijk al sinds de eerste helft van de elfde eeuw tot het Sticht Utrecht. Dat blijkt uit de reeds aangehaalde oorkonde die ten tijde van bisschop Bernold (1027-1054) is uitgevaardigd. Daarin staat dat het goed Goor, dat was gelegen in het graafschap Twente van graaf Godeschalk en dat eigendom was van een riddermatige clericus Adolf, in handen kwam van de Utrechtse kerk. Adolf kreeg daarvoor tienden in Drenthe en Twente terug.[197] We moeten daarbij wel de kanttekening plaatsen dat in het betreffende charter niet de naam van het goed zelf wordt genoemd en dat de identificatie 'Goor' met latere hand is bijgeschreven. Maar we zullen verderop in dit hoofdstuk beargumenteren dat deze identificatie waarschijnlijk wel juist is, aangezien de bisschop de hof Goor nadien in zijn bezit blijkt te hebben.

Het graafschap Twente stond ten tijde van de ruil onder het gezag van graaf Godeschalk. Hij trad vanaf 1046 op als leenman van de bisschop van Utrecht voor noordelijk Hamaland, ook wel bekend als het graafschap Zutphen.[198] De bisschop had in dat jaar namelijk dit graafschap geschonken gekregen van de koning. Daarvoor was het eerst in bezit geweest van het gravenhuis van Verdun, waar Godeschalk overigens ook al als leenman in Zutphen voor optrad.[199] Zoals in paragraaf 3.2 is gesteld heeft de koning mogelijk rond 1050 het graafschap Twente geschonken, dus tijdens of net na het bewind van Godeschalk.[200]

196 Zie paragraaf 3.2.
197 OSU I no. 186.
198 Jongbloed 2010: 28-29, 33, 64-65.
199 Jongbloed 2010: 28.
200 Van Vliet 2002: 259; zie voor de schenking van graafschappen aan de bisschop paragraaf 3.2.

De heren van Diepenheim en hun heerlijkheid behoorden daarentegen tot 1331 niet tot het Sticht Utrecht.[201] Mogelijk heeft Diepenheim wel tot een graafschap behoord, waarschijnlijk Twente. In tegenstelling tot het graafschap Zutphen is er echter geen geschreven bron bewaard gebleven waarin de begrenzing van dit graafschap wordt aangegeven.[202] Waterbolk heeft op grond van de geomorfologische gesteldheid gesuggereerd dat de Borculose nederzettingen Rekken, Mallem, Neede, Noordijk, Gelselaar, Eibergen, Haarlo, Overbiel, Nederbiel en Geesteren ook onderdeel van het oude Twente waren. Hij ging ervan uit dat de loop van de oorspronkelijke Berkel-Regge als scheiding diende.[203] In paragraaf 5.7 hebben we uiteengezet dat met de nieuwste inzichten deze uitspraak over een natuurlijke bedding van de Berkel-Regge moet worden bijgesteld: er is nooit sprake geweest van een natuurlijke rivier de Regge ter hoogte van Diepenheim. We kunnen ook een historisch argument tegen de veronderstelling van Waterbolk aandragen. De dioceesgrens tussen de bisdommen Utrecht en Munster liep namelijk ter hoogte van Markvelde.[204] Wanneer we ons realiseren dat alle door Waterbolk genoemde dorpen in het diocees Munster liggen, lijkt de kans groot dat de oorspronkelijke wereldlijke grens (gouwgrens) en kerkelijke grens (dioceesgrens) met elkaar samenvielen. Vanuit landschappelijk perspectief past dit ook, omdat we tussen Diepenheim en de zuidelijk gelegen Borculose dorpen verschillende uitgestrekte laaggelegen vlakten van ten dele verspoelde dekzanden zien liggen die tot ver in de middeleeuwen een natuurlijke wildernis tussen de bewoonde wereld van Diepenheim en de voornoemde Borculose dorpen vormden. Op tal van plekken in Nederland zijn dergelijke wildernissen zeer bepalend geweest voor de ligging van grenzen en grenszones. Het toponiem Markvelde, samengesteld uit het Middelnederlandse woord *mark* 'grens' en *veld* 'open (heide)landschap', betekent letterlijk dus 'grenslandschap'.

In theorie zou de latere heerlijkheid Diepenheim op Twents grondgebied kunnen hebben gelegen en dus onder het gezag van graaf Godeschalk en later de bisschop van Utrecht zijn gevallen. De basis van de heerlijkheid kan echter ook rijksonmiddellijk zijn. De heren van Diepenheim beschikten namelijk aan het begin van de twaalfde eeuw over een patrimonium (eigen familiegoed) dat de basis vormde voor deze heerlijkheid.[205] Toen bisschop Jan van Diest uiteindelijk in 1331 het Daalse en Diepenheimse bezit kocht, werd expliciet in de oorkonde vermeld dat zowel de hoge heerlijkheid Diepenheim als het 'graafschap' Dale eigen goederen waren.[206] Opmerkelijk is wel dat de graaf van Gelre in 1330 verklaarde afstand te doen van zijn aanspraken op het kasteel en de heerlijkheid Diepenheim.[207]

Vóór de aankoop van Dale-Diepenheim nam de bisschop van Utrecht alleen een rol in als kerkelijk leider in Diepenheim. Zo komen we bisschop Otto II van Lippe tegen bij de parochiesplitsing in 1224. In de slag bij Ane streed de graaf van Dale-Diepenheim zelfs tegen de bisschop. Verder zijn er weinig bronnen over de relatie tussen de bisschop en de Van Dale-Diepenheimers gedurende de dertiende eeuw.

In het eerste kwart van de veertiende eeuw is er zelfs sprake van een gespannen situatie tussen de Utrechtse bisschop en de graaf van Dale-Diepenheim. Dat valt te concluderen uit een in 1320 uitgevaardigd charter waarin Frederik, bisschop van Utrecht, en Otto, graaf van Tecklenburg, Dale en Diepenheim overeen zijn gekomen dat zij tegen elkaars territoria geen geweld zouden gebruiken. Ze beloofden elkaar eventuele grensgeschillen zelf te regelen of door scheidslieden te laten beslechten.[208] Waren dit soort strubbelingen ook de reden voor de aankoop van de heerlijkheid Dale-Diepenheim door bisschop Jan van Diest in 1331?[209] Het is verleidelijk om aan te nemen dat Van Diest met de aankoop heeft getracht een concurrerende kleinere territoriale dynast buiten spel te zetten en tegelijkertijd zijn eigen

201 UA BA nr. 78.
202 Jongbloed 2010: 29.
203 Waterbolk 1990: 366.
204 Woolderink 2015.
205 Jongbloed 2014: 42-43.
206 UA BA nr. 78.
207 Jongbloed 2015: 28-29.
208 Ter Kuile 1966: 119.
209 UA BA nr. 78.

territorium daarmee te vergroten. Dit past ook in het motief dat wordt aangedragen voor de koop: het beschermen van de onderzaten van de bisschop tegen de 'roofridderpraktijken' vanuit Dale en Diepenheim.[210] In de aankoop-oorkonde wordt ook een onderliggend motief genoemd, namelijk het verkrijgen van de wereldlijke hoogheid in een gebied dat vanouds tot het bisdom Utrecht behoorde.[211]

Wanneer we de koop van Diepenheim bekijken met een oog op de bisschoppelijke kas roept deze echter veel vragen op. De bisschop zat namelijk in die tijd ontegenzeggelijk op zwart zaad en moest veel goederen en rechten in pand geven om het hoofd boven water te houden.[212] Een investering in een nieuwe heerlijkheid lag dus absoluut niet voor de hand. Zowel Tromp als Jongbloed vermoeden daarom dat de werkelijke motieven voor de aankoop niet bij de Utrechtse kerk moeten worden gezocht, maar bij graaf Reinoud II van Gelre.[213] Volgens Tromp speelde de graaf tussen 1330 en 1340 namelijk een grote rol in het terugdringen van het gezag van Jan van Diest om vervolgens zelf politiek overwicht te verkrijgen in het Oversticht. Dat blijkt uit een brief die Reinoud II aan de paus zond. Hierin stelde de Gelderse graaf dat de gebieden Salland en Twente verloren dreigden te gaan, zoals dit met een naburige streek – vermoedelijk bedoelde hij Drenthe – ook was gebeurd. Om Twente en Salland voor anarchie te behoeden verzocht Reinoud II de paus om hem de schoutambten van beide gebieden te laten bezetten voor de Utrechtse kerk. De bisschop moest dan wel aan Reinoud 800 pond per jaar betalen. De paus gaf gehoor aan Reinouds brief en in 1330 werd Reinouds voorstel uitgevoerd.[214] Een tweede stap van graaf Reinoud was om de bisschop financieel afhankelijk te maken door hem indirect geld te lenen voor de koop van het Daals-Diepenheimse bezit. Tromp meent dat deze koop van bisschoppelijke zijde was gemotiveerd doordat de heerlijkheid een bedreiging vormde voor het Sticht, aangezien de graven van Dale-Diepenheim leenroerig zouden zijn aan Gelre en dat Diepenheim was gelegen op Overstichts grondgebied.[215]

Jongbloed geeft een andere versie van de motieven rondom de aankoop van Dale-Diepenheim door bisschop Jan. Hij stelt ook dat de kern van het motief weliswaar in Gelre lag, maar dat de Gelderse belangen in Dale-Diepenheim moeten worden gezocht bij het neutraliseren van de aanspraken op de Daals-Diepenheimse bezittingen door een Hollandse tak van het Diepenheimse geslacht. Het gaat om de Hollandse edelman Hendrik Van Diepenheim/Van Haarlem die in 1307 en 1320 wordt genoemd in oorkonden. Bij kinderloos overlijden van erfgename Cunegunde van Dale-Diepenheim kon deze Hendrik aanspraak maken op de heerlijkheid Diepenheim.[216] Zo' n vergaande invloed van een Hollandse ridder, die zich ook nog in kringen van de Hollandse graaf bevond, is een scenario dat graaf Reinoud II op alle mogelijke manieren zal hebben proberen te voorkomen.

Maar Jongbloed gaat nog verder, want hij oppert dat om voornoemde reden Reinoud II Jan van Diest in 1320 is gaan steunen bij diens streven bisschop van Utrecht te worden. Ze zouden een afspraak hebben gemaakt: als Van Diest bisschop werd, zou hij ervoor zorgen dat het kinderloze huwelijk van Cunegunde met Otto van Tecklenburg werd ontbonden, zodat zij vervolgens met de Gelderse edelman Willem van Boxtel kon trouwen. Vervolgens zou de heerlijkheid via Van Boxtel worden verkocht aan de bisschop, waardoor de graaf van de Hollandse dreiging af was. Graaf Reinoud II zou op zijn beurt via zijn netwerk steun betuigen aan Van Diest.[217] Of deze overeenkomst daadwerkelijk is gesloten, valt lastig te bewijzen. De hypothese is zeker aanlokkelijk, vooral omdat bekend is dat het huwelijk van Cunegunde met Otto van Tecklenburg is ontbonden en dat zij later met Willem van Boxtel trouwde. Na de dood van Jan van Diest viel de Gelderse strategie om het Oversticht in handen te

210 UA BA nr. 78.
211 Jongbloed 2015: 37.
212 Zie hoofdstuk 3.
213 Tromp 1985: 184-185; Jongbloed 2015: 30-31.
214 Tromp 1985: 184-185.
215 Tromp 1985: 185.
216 Jongbloed 2015: 38-39.
217 Jongbloed 2015: 44.

krijgen echter uiteen door het krachtige optreden van Jan van Arkel.[218] Diepenheim bleef in bisschoppelijk bezit. Vanaf 1331 viel dus ook de heerlijkheid Diepenheim onder het gezag van de bisschop van Utrecht. De voormalige heerlijkheid werd nu één van de ambten van het Sticht.

De rol van kastelen in de wereldlijke organisatie van Zuidwest-Twente

Deze wisselende machtsverhoudingen komen ook tot uitdrukking in de functies van de Zuidwest-Twentse kastelen. Zo was zowel het eerste kasteel Diepenheim als het tweede tot 1331 het centrum van de heerlijkheid van de gelijknamige familie. Kasteel Goor zal tot de afzetting van de graaf ook als zo'n stamkasteel hebben gediend voor het gelijknamige geslacht. Toch is er een verschil met Diepenheim, want de Goorse graaf hield zijn kasteel in leen van de bisschop. Dit blijkt immers uit het *Memoriale Adelboldi*.[219] De graaf wordt in deze oorkonde genoemd als één van deze zeven grote leenmannen van de bisschop. Hij handhaafde en verdedigde krachtens het charter de rechten de kerk van Sint-Maarten als banier- of vaandeldrager.[220] Dat dit *Memoriale Adelboldi* op feiten is gebaseerd blijkt uit verschillende bronnen waarin we de graaf van Goor ook daadwerkelijk in deze functie tegenkomen, zoals bij de overdracht van het bisschoppelijk kasteel Ter Horst in 1178 en tijdens de Slag bij Ane in 1227.[221]

De vraag is nu hoe deze leenverhouding precies was: had de bisschop op zijn goed Goor een kasteel laten bouwen of had de graaf van Goor zelf een kasteel gebouwd en dit aan de bisschop in leen opgedragen? Indien dit laatste het geval zou zijn, dan was Goor een steunpilaar voor het wereldlijk gezag van de bisschop van Utrecht. Dat het kasteel wel een stamkasteel werd was een bijkomstigheid van de door de bisschop gekozen exploitatievorm van de bezetting. De heer van Goor ging zich in de tweede helft van de dertiende eeuw steeds meer gedragen als een zelfstandig heer, waarbij de band met zijn leenheer allengs zwakker werd. Dit heeft de graaf rond 1250 uiteindelijk zijn positie gekost, want toen hij zich niet bij de bisschop wilde verantwoorden voor zijn daden volgde een strafexpeditie geleid door de koning. De graaf werd volgens Beke gevangen genomen en uit zijn ambt gezet.[222]

De familie Van Goor onderhield vóór de afzetting in tegenstelling tot de zuidelijke buurman nauwe banden met de Utrechtse bisschop. De toenaam Van Goor wordt rond 1140-1150 voor het eerst vermeld.[223] Het geslacht was echter verbonden aan het bisschoppelijke hof als *advocatus* (beschermvoogd).[224] Dat we leden van dit geslacht zowel als Stichtse banierdrager als Stichtse beschermvoogd tegen komen, schept wellicht verwarring. Deze verwarring kan direct worden weggenomen, want de functies van beschermvoogd en banierdrager hoorden bij elkaar. Immers, als banierdrager moest de graaf de kerkelijke rechten verdedigen en handhaven; de waardigheid van banierdrager was dus verbonden aan die van beschermvoogd.[225] Waarom gebruikten deze beschermvoogden, die hun ambt erfelijk van de bisschop in leen hadden, pas rond 1140-1150 de toenaam Van Goor? Mogelijk is het antwoord op deze vraag dat zij rond die periode zich hadden gevestigd in Goor.[226] Uiteraard moet hierbij direct de kanttekening worden geplaatst dat er weinig bronnen zijn en dat op grond van de huidige kennis deze hypothese niet goed getest kan worden.

Uit verschillende bronnen blijkt dat kasteel Goor na de herovering door de koning een belangrijke steunpilaar voor de bisschop was. Hij vaardigde er soms charters uit en de burcht diende ook als ambtswoning voor de schout van Twente.[227] Dat laatste kan worden

218 Zie hiervoor hoofdstuk 3.
219 Buitelaar 1993: 83.
220 OSU I nr. 174; Tenhaeff 1913: 129-130.
221 OSU I nr. 499; Van Rij 1989: 48-49.
222 Bruch 1982: 129.
223 De Groot 1937: 388; Van Vliet 2002: 382; Jongbloed 2006: 69; Jongbloed 2010: 34. In een mededeling wijst Jongbloed er terecht op dat de familie op dat moment wel beschermvoogd is, maar dat het niet duidelijk is wanneer zij de functie van hoogvoogd hebben gekregen.
224 Formsma 1935: 43.
225 Maris 1954: 18-19.
226 De Groot 1937: 388.
227 OSU V nr. 2852 'Actum in castro nostro Ghore'.

geconcludeerd uit verschillende oorkonden uit het episcopaat van Jan van Diest. Hij verpandde namelijk het kasteel en bijbehorend schoutambt meerdere keren voor meestal een periode van een jaar.[228] Het is uiteraard wel de vraag of kasteel Goor altijd heeft gediend als ambtswoning van de schout van Twente, want uit eerdere perioden hebben we geen bronnen over deze functie. Tevens mag niet worden vergeten dat Goor tot 1331 als grenskasteel functioneerde tegen Diepenheim. Dat nam niet weg dat na de koop van de heerlijkheid Diepenheim kasteel Goor, dat nu deze grensfunctie verloor, nog enige tijd bleef bestaan. Bisschop Jan van Arkel wees namelijk op 27 maart 1347 Reinoud van Coevorden aan om het bewind over het kasteel en het schoutambt Twente voor de Utrechtse kerk uit te oefenen. Hier kreeg dus toch weer Goor de centrumfunctie en niet Diepenheim.[229]

Tijdens het episcopaat van bisschop Jan van Virneburg blijkt Goor nog steeds een belangrijke centrale plek te zijn voor de bisschop, aangezien hij aldaar verblijf hield. De zogenoemde Vermeerderaar van Beke schrijft daarover het volgende: '…. was bisscop Jan voerseit mit sinen ghesinde te Goer int stedekijn, dat si niet wiselike en hoeden noch en verwaerden. Want daer quaemen in der nacht des bisscops ontseide viande, alse Johan van Zwolms, Engbert van Zal, Otte van der Kemenade, Hendric Scunne Hundenberch, Symon van Zwolms, Herman Twickel, ende beclommen dat ombehoede stedekijn, venghen den bisscop mit hem dertienden ende sloeghen doot Henric van Entenicht mit hem derden.'[230] Daarna werd de bisschop vrijgekocht. De Utrechtse kerk verpandde alle sloten en ambachten in het Nedersticht en het Land van Vollenhove om het losgeld bij elkaar te krijgen.[231] De historicus Schneider heeft erop gewezen dat deze vermelding niet helemaal nauwkeurig is, want de gebeurtenis zou volgens de Vermeerderaar hebben plaatsgevonden in 1368, terwijl in de cameraarsrekeningen van Deventer pas in 1370 melding wordt gemaakt van 'van onses heren ghevengnisse van Utrecht'.[232] Het is dus de vraag hoe betrouwbaar nu precies deze vermelding is, vooral omdat deze niet met andere eigentijdse bronnen kan worden vergeleken. Voor ons is vooral belangrijk of de Vermeerderaar met het 'stedekijn' (stadje) alleen Het Schild of zowel Het Schild als het kasteel tezamen bedoelde, aangezien kasteel en stad aan elkaar vast lagen. We kunnen deze vraag niet beantwoorden. Dit geldt ook voor een in het jaar 1398 in Goor uitgevaardigde oorkonde waarin staat dat de rechtszaak tegen Hendrik van Selwerd wordt uitgesteld. Bedoelde de opsteller hiermee de stad of ook het kasteel?[233] Zonder verdere bronnen valt er geen antwoord op deze vraag te geven.

Kasteel Diepenheim-I fungeerde tot 1177 en Diepenheim-II tot 1331 als stamkasteel. Er was dus, voor zover bekend, geen territoriaal machthebber die deze familie en hun kastelen gebruikte als steunpilaar in zijn eigen (kastelen)politiek. Het is eerder zo dat de Van Diepenheims zelf probeerden een eigen territorium te creëren. Daarbij zal naar verwachting kasteel Diepenheim de machtsbasis en het jurisdictiecentrum van de heerlijkheid zijn geweest. Het kasteel had ook een administratieve functie, want er werden oorkonden uitgevaardigd.[234] Wellicht dat de in 1225 genoemde Diepenheimse drost Mathias verantwoordelijk was voor de rechtspraak in de heerlijkheid.[235]

Nadat bisschop Jan van Diest in 1331 Diepenheim aankocht ging het kasteel vanaf toen deel uitmaken van het Sticht Utrecht. De burcht werd daarmee centrum van het ambt Diepenheim, dat de voormalige heerlijkheid besloeg. De financiële problemen zorgden ervoor dat de bisschop verschillende malen Diepenheim moest verpanden, waardoor de zeggenschap over kasteel en heerlijkheid in handen kwam van adellijke panders.[236] Zo sloot bisschop Arnold van Horn op 11 september 1377 met de graaf van Bentheim een verdrag van twee jaren waarin beide heren elkaar bijstand beloofden, onder de voorwaarde dat de heerlijkheid

228 Zie de bijlagen van hoofdstuk 3.
229 OGD I nr. 394.
230 Bruch 1982: 215.
231 Bruch 1982: 215.
232 Schneider 1994: 128-129; Van Doorninck 1889: 288.
233 OGD nr. 992.
234 WUB III nr. 252; OSU II nr. 864.
235 OSU II nr. 733.
236 Zie bijlage 3.1 voor de verpandingen.

Diepenheim daarbuiten viel.[237] Blijkbaar had de bisschop dus weinig zeggenschap over Diepenheim. Dit vermoeden wordt bevestigd in een op 31 juli 1378 uitgevaardigd charter over verpanding van de heerlijkheid. Die was verpand aan heer Reinold van Brederode en Gennep. Hij verpandde het vervolgens weer aan Godert van Schonebeke.[238] De Sallandse steden besloten om bisschop Floris van Wevelinkhoven financieel te helpen om de pandsom te lossen in ruil voor privileges.[239] Zij leenden daarop de bisschop een bedrag van 2500 oude schilden, dat zou moeten worden terugbetaald uit de gerechtelijke inkomsten van het ambt Diepenheim of schattingen uit Twente en Salland.[240] De steden kregen kasteel en heerlijkheid in 1378 in onderpand. Ze mochten ook inspraak uitoefenen op de kasteleinbenoeming. Die kastelein moest vervolgens een eed afleggen dat hij zijn ambt niet zou misbruiken tegen de steden en het Sticht.

Wanneer we voornoemde gebeurtenissen met betrekking tot de kastelen Goor en Diepenheim-II koppelen aan de nieuw verworven inzichten uit hoofdstuk 3 over de bisschoppelijke kastelenpolitiek, kunnen we verklaren waarom kasteel Goor na de koop van Diepenheim-II buiten gebruik is geraakt en waarom dit tussen circa 1350-1380 is gebeurd en niet direct na de aankoop van Diepenheim. Tijdens het episcopaat van Jan van Diest zijn namelijk geen aanwijzingen te vinden dat deze bisschop al actief de grenzen van het hele Oversticht afsloot met kastelen en landweren. Het is dus maar de vraag of hij met de koop van Diepenheim een nieuw kasteel probeerde te verwerven voor de grensverdediging van het Oversticht, waardoor het oude kasteel Goor overbodig werd.

De aanleg van een systematische grensverdediging met kastelen en landweren is pas tijdens het episcopaat van Jan van Arkel aantoonbaar. Deze bisschop consolideerde vooral Salland, in samenwerking met de Sallandse hoofdsteden. Zuidwest-Twente viel daar dus buiten. Van Arkel's opvolger, Jan van Virneburg, bedreef daarentegen geen aantoonbare kastelenpolitiek, hetgeen te wijten is aan de houding van deze bisschop ten opzichte van de Sallandse hoofdsteden en, als gevolg daarvan, de verzanding van de samenwerking. Bovendien verkeerde Van Virneburg in een zwakke positie door zijn gevangenschap en de gemaakte schulden voor zijn borgtocht. Zijn opvolger Arnold van Horn erfde deze schulden.[241]

Tijdens het episcopaat van Floris van Wevelinkhoven kwam de samenwerking met de steden weer op gang. Zij gingen vanaf 1380 en vooral vanaf 1393 de grensverdediging van het Oversticht uitbreiden. Dit hield in dat na de pandlossing van het ambt Diepenheim in 1380 de burcht onderdeel werd van deze grensverdediging. Deze veronderstelling wordt ondersteund doordat Deventenaren ten zuiden van Diepenheim een grenslandweer aanlegden.[242] Het is mijns inziens deze nieuwe stijl van kastelen- en landwerenpolitiek aan het einde van de veertiende eeuw geweest die ertoe leidde dat kasteel Goor definitief overbodig werd, aangezien dit kasteel destijds niet aan een grens lag. Daarmee onderging Goor hetzelfde lot als het bisschoppelijke kasteel Hardenberg-II.[243]

Dat Diepenheim wel als grensverdediging bleef bestaan blijkt alleen al uit de onkosten en moeite die zijn gemaakt om het kasteel te verbouwen tijdens het Utrechtse schisma.[244] Met betrekking tot de andere kastelen in Zuidwest-Twente zijn geen aanwijzingen te vinden dat deze een rol hebben gespeeld in de verdediging, het behoud, de consolidatie, de administratie of de rechtspraak van een district. Deze jongere huizen waren adellijke residenties van edelen. In hoofdstuk 3 hebben we reeds uiteengezet dat de bouw van deze groep kastelen vanaf het begin van de veertiende eeuw flink toenam, maar dat vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw de drie Sallandse steden en de bisschop er actief op toezagen dat zulke huizen niet uitgroeiden tot machtsbases van'roofridders'. Om deze

237 OO I nr. 688, zie aantekeningen aldaar.
238 OO I nrs. 707, 719, zie aantekeningen aldaar.
239 ZR I nrs. 172, 173, 197.
240 OO I nr. 842, zie aantekeningen aldaar.
241 Schneider 1994: 120-132.
242 Brokamp 2007: 208-209.
243 Deze paragraaf is gebaseerd op de bevindingen uit hoofdstuk 3.
244 Benders & Bloemink 1996.

reden hebben deze adellijke huizen nooit een rol van betekenis gespeeld in de politiek van hun tijd. Zij waren vooral bedoeld als stamhuis voor de adellijke bewoners en hadden een statusverhogende functie.

Regalia en andere rechten

Behalve de hoge rechtspraak zijn er ook andere regalia die sommige kasteelbewoners of -eigenaren bezaten. Veel van deze regalia waren uitvloeisels van het foreestrecht en hadden betrekking op het gebruik van het landschap rondom het kasteel. Ze zorgden er dus voor dat de heerschappij van de kasteelbewoners of -eigenaren ook in het landschap en landgebruik tot uitdrukking kwam, zoals reeds in paragraaf 5.7 in het onderdeel waterhuishouding is gebleken. De middeleeuwse boer zal hier in het alledaagse leven voortdurend aan zijn herinnerd.

Welke regalia hebben de kasteelbewoners- en eigenaren van de door ons onderzochte Zuidwest-Twentse kastelen bezeten? Aan de hand van de analyse van verschillende historische bronnen zullen we proberen om hierop antwoord te vinden. We zijn enerzijds aangewezen op overgeleverde bronnen waar in directe zin specifieke regalia in staan vermeld. Anderzijds kunnen we ook indirect uit bepaalde bronnen afleiden dat de kasteelheren in Zuidwest-Twente regalia hebben benut, hoewel het in dergelijke gevallen niet altijd zeker is of zij deze daadwerkelijk via de officiële weg in eigendom hadden gekregen of dat zij zichzelf deze rechten wederrechtelijk hadden toegeëigend.

Het meest voor de hand liggende regaal in relatie tot de kastelen en hun eigenaren is het recht om kastelen te bouwen of te versterken en om bestaande kastelen te slopen. De bisschop van Utrecht bezat, als directe vertegenwoordiger van de koning, dit recht.[245] Zoals eerder uiteengezet, is het onduidelijk wie Diepenheim-I heeft gebouwd. Het is namelijk niet zeker tot welk graafschap Diepenheim behoorde. En ook voor de latere kasteelheer graaf Hendrik van Dale is het niet zeker of hij het 'kastelenbouwregaal' heeft bezeten, ondanks dat hij het wel toepaste. Het is onduidelijk of het versterkingsrecht ook aan de eigenaren van de jongere kastelen is verleend, maar we hebben reeds vermeld dat de bisschop en de Sallandse steden erop toezagen dat dit soort huizen niet te zwaar werd versterkt.[246]

In de goederenlijst van de graven van Dale-Diepenheim staan verschillende rechten ondubbelzinnig vermeld. Het gaat om patronaatsrechten van kerken, het houtgerecht en de zwanendrift.[247] Rondom Diepenheim kwam het patronaatsrecht van de kerk van Diepenheim en de zwanendrift tot uiting, de overige rechten lagen verder van Diepenheim af.[248]

Zowel de graven van Goor als de heren van Diepenheim hebben al in de twaalfde eeuw over het wildernisregaal beschikt. Dat valt af te leiden uit de reeds besproken waterstaatsoorlog tussen de graaf van Goor en de heer van Diepenheim.[249] Dat de heren van Diepenheim rechten op de wildernis uitoefenden bij Diepenheim blijkt ook uit een in 1299 uitgevaardigde oorkonde, waarin Willem van Dale-Diepenheim aan de kerk van Lochem het recht schonk om jaarlijks één *bijl* hout te hakken. Dit woud stond volgens het betreffende charter zowel bekend onder de naam Diepenheim als Kedingermark.[250] Zoals meestal is het niet te zeggen of de kasteelheren dit wildernisregaal hebben verkregen of dat ze zichzelf dat hebben toegeëigend.

In het Overstichtse leenrepertorium komen we in Zuidwest-Twente slechts één leen tegen dat betrekking heeft op het uitoefenen van het recht op de wildernis, namelijk: 'Den wint mitten berghe ende mitter wintmoelen in den kirspel van Ghoer.'[251] We zien hier dus het recht van de wind en de fysieke uiting daarvan in de vorm van een windmolen in één leen

245 Zie hoofdstuk 3 voor een uitgebreide bespreking van het versterkingsrecht.
246 Zie paragraaf 5.4 en hoofdstuk 3.
247 Philippi & Bannier 1904: 383.
248 Zie hiervoor paragraaf 5.8 Diepenheim tot 1331.
249 Zie hiervoor paragraaf 5.5.
250 OSU V Nr. 2923.
251 Eijken 1995: nr. 624.

samenvallen. Het betreffende leen is in 1412 door de bisschop aan Wolter van Coevorden gegeven. Wolter had overigens het huis te Goor – dus de latere havezate Heeckeren – en de hof te Goor in leen.[252] Waarschijnlijk is het aantal regalia, zoals het recht op wind en water, veel groter geweest, maar zijn daar geen historische vermeldingen meer van bekend omdat men het waarschijnlijk als gewoon beschouwde dat deze in bezit waren van een territoriaal machthebber of zijn vertegenwoordigers.

Een ander recht dat ook al uitgebreid is behandeld in het voorgaande hoofdstuk, was het geven van stadsrechten aan een nederzetting. Het verlenen van zulke privileges aan plaatsen in het (wereldlijke) Sticht Utrecht was voorbehouden aan de bisschop. Hij verleende in 1263 aan de burgers van Goor dezelfde rechten die Deventer en andere steden ook hadden.[253] Twintig jaar later stimuleerde de bisschop de economie en de centrumfunctie van het stadje door Goor het recht te schenken om tweemaal per jaar een jaarmarkt te houden.[254]

5.11 Boeren, burgers en borgmannen: de samenleving rondom het kasteel

Inleiding

De bouw van de kastelen in Zuidwest-Twente zal naar verwachting ook zijn weerslag hebben gehad op de Zuidwest-Twentse maatschappij. Wat voor invloed had de komst van de kastelen op de lokale en microregionale samenleving? En leidde de aanwezigheid van kastelen tot structurele veranderingen in die samenleving?

Boeren

Voordat de kastelen verrezen zal de Zuidwest-Twentse bevolking vooral hebben geleefd van het agrarisch bedrijf. Over de relatie tussen deze middeleeuwse agrarische samenleving en de in de twaalfde eeuw gebouwde kastelen informeren ons de geschreven bronnen slechts heel spaarzaam. De belangrijkste informatie die we hebben is die over de latere afdrachten van de lokale boerderijen aan diverse grootgrondbezitters, waaronder de adel op de onderzochte kastelen. Daarmee kon vermoedelijk in het levensonderhoud van de kasteelbewoners en de aanwezige militaire bezetting van Goor en Diepenheim worden voorzien (zie ook paragraaf 5.13 hierna). Een aansprekend voorbeeld van zo'n relatie is de omzetting van garfpacht van de Markveldse boerderijen Bachus en Ghesinc naar het leveren van producten die nodig waren voor de keuken van de graaf van Dale-Diepenheim.[255]

Behalve de levering van goederen konden inwoners uit een bepaald gebied ook worden opgeroepen om bepaalde diensten te verlenen. Dit blijkt uit de studie van Benders en Bloemink naar verbouwingen van kasteel Diepenheim-II tussen 1436 en 1438. [256] Tijdens deze bouwwerkzaamheden werden inwoners uit de wijde omgeving geacht om mee te helpen. Zo moesten zij hout brengen voor de baksteenovens en 500 bakstenen per persoon vervoeren naar het kasteel.[257]

Borgmannen en kasteelpersoneel

De bouw van de kastelen heeft zonder twijfel ook geleid tot het ontstaan van een groep van dienstpersoneel die dagelijks was belast met de huis-, tuin- en keukenwerkzaamheden in en rondom de kastelen. Helaas zijn ons geen bronnen bekend waaruit we deze groep specifieker kunnen leren kennen, dit in tegenstelling tot het personeel dat was belast met de bescherming van het kasteel: de borgmannen. Zij vormden zelfs een aparte sub-laag in de samenleving van Zuidwest-Twente, zoals hieronder nader wordt besproken.[258]

252 Eijken 1995: nr. 622.
253 OSU III nr. 1594.
254 OSU IV nr. 2168.
255 Zie Jongbloed hoofdstuk 4; Zie bijlage 5.7 GL 125 en GL 126.
256 Benders & Bloemink 1996.
257 Benders & Bloemink 1996: 16.
258 Zie over borgmannen in het Sticht ook hoofdstuk 3.

Een eerste indicatie voor de aanwezigheid van borgmannen in Zuidwest-Twente vinden we in de goederenlijst van de graven van Dale-Diepenheim.[259] Hierin staan niet de borgmannen zelf vermeld, maar hun borglenen. Uit latere bronnen weten we dat zo'n borgleen tweeledig kon zijn. Enerzijds kon het betrekking hebben op een woning bij het kasteel waar de borgman diende te verblijven, anderzijds kon het ook het leengoed zijn waaruit de borgman de inkomsten (vruchtgebruik) mocht gebruiken als vergoeding voor zijn militaire diensten.[260] Een combinatie van beide was ook mogelijk. Uit de context van de bovengenoemde goederenlijst blijkt dat het in ieder geval gaat om inkomsten uit leengoed, maar het is niet duidelijk of ook woningen zijn inbegrepen.[261]

In de goederenlijst van de graven van Dale-Diepenheim worden borglenen van twee kastelen genoemd: die van Dale en Diepenheim. Kasteel Dale wordt los van de borglenen in de lijst niet meer met name genoemd, maar er zijn nog wel twee borglenen van dit kasteel vermeld waarbij '*castrum Dale*' staat aangegeven, te weten *curia Burnewic* en *curia Scerdelbeke*. Zoals Reynders reeds heeft opgemerkt lijkt het er sterk op dat de Daalse burcht ten tijde van de op schriftstelling al niet meer functioneerde en dat kasteel Diepenheim toen de rol van kasteel Dale had overgenomen.[262] De twee vermelde borglenen zijn dus nog rudimenten van een eerdere periode. Diepenheim daarentegen fungeert in de goederenlijst wel als kasteel waar de graven van Dale-Diepenheim actief borgmannen inzetten. Wie het borgmannensysteem op kasteel Diepenheim heeft ingevoerd, is niet duidelijk. Het valt echter te verwachten dat de graven van Dale-Diepenheim ook voor hun nieuwe stamkasteel een militaire bezetting in de vorm van borgmannen hebben ingezet. Indien deze aanname klopt, zou het borgmannensysteem al rond circa 1200 hebben gefunctioneerd op kasteel Diepenheim.

De Goorse borgmannen worden voor het eerst vermeld in 1263 bij de schenking van stadsrechten aan Goor door bisschop Hendrik van Vianden.[263] Had de bisschop na de herovering van de koning op Goor dit systeem ingevoerd, of maakte zijn ontrouwe leenman reeds gebruik van dit systeem? De geschreven bronnen laten niet toe om een duidelijk antwoord op deze vragen te geven, maar er is wel een indicatie dat Goor mogelijk al borgmannen had in 1227, dus vóór de afzetting van de Goorse graaf. Op de lijst van de gesneuvelde ridders van de Slag bij Ane komen we namelijk twee achternamen tegen waarvan de nazaten als borgmannen van Goor in latere bronnen worden genoemd. Het gaat om Thiebolt de Thye versus Hardekijn van den Tye in 1313 en Theodericus Splinter versus een Ghert Splynter in 1394.[264] Klaarblijkelijk waren deze borgmannenfamilies al in 1227 riddermatig.

Wanneer we inzicht willen krijgen in het functioneren van de borgmannen, zijn we aangewezen op laatmiddeleeuwse documentatie. Een zeer waardevolle bron daarvoor is het borgmansrecht van Goor, dat in 1365 op schrift is gesteld in opdracht van bisschop Jan van Virneburg.[265] Voor Dale-Diepenheim zijn voor de borgmannen evenals de mannen en dienstmannen door bisschop Jan van Diest in 1338 ook verschillende regels op schrift gesteld.[266]

Het borgmansrecht van Goor uit 1365 bestaat in totaal uit dertien artikelen. Deze variëren van juridische kwesties, het handelen in oorlogstijd, het leenrecht van de borglenen tot aan de residentieplicht van de borgmannen. Op basis van deze artikelen kunnen we nagaan wat hun taak was. In het eerste artikel wordt de functie van de borgman genoemd, namelijk het Sticht Utrecht bijstaan in tijden van geweld en onrecht.[267] Om deze taak te kunnen uitoefenen,

259 Zie bijlage 5.7, de borglenen van Diepenheim zijn apart opgesomd.
260 Zie bijvoorbeeld Racer 1793: 90, waar zowel het huis op de burcht Nienborg (woning) als het hof Kageldink (inkomsten) in leen zijn gegeven aan graaf Hendrik van Dale-Diepenheim.
261 Vergelijk bijlage 5.7 goederenlijst nrs. 518 t/m 535 voor de borglenen in Diepenheim.
262 Reynders 1988.
263 OSU III nr. 1595.
264 Roolfs *et al.* 2011: 58; Immink & Maris 1969: 199 en bijlagen 5.2, 5.3, 5.6.
265 Snuif 1925: 217-221.
266 Snuif 1925: 217-221.
267 Snuif 1925: 199.

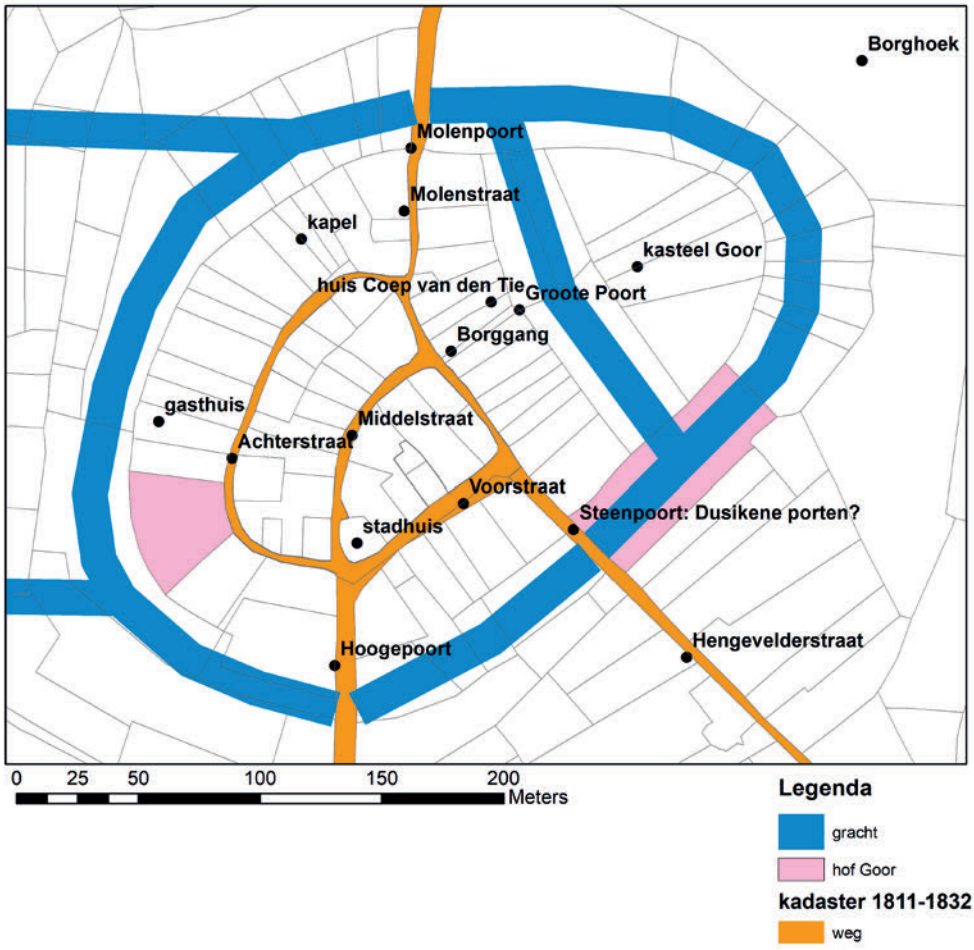
waren de borgmannen verplicht om op hun borgmanshuizen binnen de muren van Goor te wonen, zo blijkt uit het tweede artikel. Wanneer een borgman meer dan zes weken wegbleef, werd zijn leen aan een andere adellijke persoon overgedragen. Deze residentieplicht was aanvankelijk streng, maar verslapte gedurende de late middeleeuwen. Borgmannen hoefden toen alleen maar op bepaalde tijden in hun woning bij het kasteel te verblijven en konden zich laten vervangen.[268] Dat de regels in de loop der tijd zijn versoepeld, blijkt vooral uit het dertiende artikel, dat waarschijnlijk later is toegevoegd en ook een latere ontwikkeling weerspiegelt. Volgens dit artikel mochten de borgmannen met bisschoppelijke toestemming ook woonachtig zijn onder de klokkenslag van Goor en hoefden ze dus niet meer binnen de muren van het kasteel (of Het Schild?) te wonen.[269]

Wanneer is deze laatstgenoemde ontwikkeling op gang gekomen? In 1313 is een lijst van borgmannen (*borghsaten*) opgesteld.[270] Het ging in totaal om twintig borgmannen: 'Dit zijn die borghsaten te Goer (1313): Die eerste op die nortzide van der groter porte naest der porte so is Coep van den Tie(1) met zire hofstede ende daer an Harman van Vlederinghen (2) ende voirt Arnt van Rothem (3), haer Arnt van Boekel (4), Hardekijn van den Tye (5), die vrouwe van den Houte (6), Jans sone van Hassel (7), Bruin van Almeloe (8), Reynout van Covorde (9), Vrederic van Zatersloe (10), haer Roelof van Bevervoerde (11), Goedevaert van Goer (12), haer Barnt van Zebelinghen (13), tkind van Almeloe (14), Roelof van den Damme (15), die provest van Oudmonster (16), Arnd Keding (17), die biscop van Nawijc (18), Roelof van der Mate (19) ende tkint van Scarpenzeel (20).'[271] Opmerkelijk is dat één vrouw en een voorname geestelijke aanspraak maken op het borgmansrecht. De opsomming van borgmannen doet vermoeden dat ze vlak bij elkaar woonden en de klokkenslagregel nog niet in werking was getreden. Maar op welke plek was dit? Snuif en Ten Doesschate hebben opgemerkt dat op Het Schild twee poorten lagen die in verband kunnen worden gebracht met borgmannen, namelijk de Grimbergerpoort, vermeld in 1374, en de Blafferdes porten bij Blafferdeshus, vermeld in 1378. [272] Ten Doesschate concludeert op basis hiervan dat de borgmannen van Goor aan het einde van de veertiende eeuw niet op het kasteel woonden, een conclusie die Snuif ook al had getrokken op basis van het dertiende artikel in het borgmansrecht van Goor.[273] Ten Doesschate gaat echter nog een stap verder. Hij meent dat deze situatie ook geprojecteerd mag worden naar de opsomming van borgmannen uit 1313. Zijn voornaamste argument is dat het hoofdburchtterrein van kasteel Goor zelf te klein zou zijn voor zoveel borgmanshuizen. Daarnaast zou één van de borgmannen, Barnt van Zebelinghen, blijkens een andere bron een huis in de stad Goor hebben bezeten.[274] Aangezien er tot op heden weinig bekend is over het uiterlijk van kasteel Goor is het van belang om beide opties, dus dat de borgmanshuizen op het kasteel stonden of op Het Schild, open te houden.

Het recht van de Diepenheimse borgmannen is in 1338 samen met het recht van de mannen en dienstmannen van Dale en Diepenheim op schrift gesteld in opdracht van bisschop Jan van Diest. De opgeschreven regels golden ook al in de tijd van de graven van Dale-Diepenheim.[275] Het gaat in totaal om elf artikelen, die betrekking hebben op het takenpakket van de borg- en dienstmannen evenals de gewone mannen, hun leenrecht, diverse juridische zaken en het handelen in oorlogstijd.[276] In tegenstelling tot dat van Goor vinden we in dit Diepenheimse borgmansrecht geen artikelen over de woonplaats van de borgmannen. Volgens Spoolder moeten wij ons de ontwikkeling van de residentieplicht van de borgmannen in Diepenheim anders voorstellen dan in Goor. Hij stelt dat de borgmannen in de twaalfde en dertiende eeuw leefden op versterkte huizen rondom kasteel Diepenheim. Dit zijn de huizen die als borgleen in de goederenlijst worden genoemd.[277] In zijn redenering is er dus geen situatie geweest waarin de borgmannen op een voorburcht of voorburchtstad bij het kasteel

268 Snuif 1925: 200.
269 Snuif 1925: 205.
270 Immink & Maris 1969: 199.
271 Immink & Maris 1969: 199.
272 Snuif 1925: 164; Ten Doesschate 1935 9; Immink & Maris 1969: 199.
273 Snuif 1925: 164; Ten Doesschate 1935: 9; Immink 1969: 199.
274 Ten Doesschate 1935: 9.
275 Snuif 1925; Spoolder 1995: 16-17.
276 Snuif 1925: 217-218.
277 Spoolder 1995: 11.

woonden. Er zijn echter geen bronnen bekend over het functioneren van de borgmannen in de dertiende en het begin van de veertiende eeuw. Het zou dus ook heel goed kunnen dat de Diepenheimse borgmannen, net als die van Goor, eerst op of bij het kasteel leefden en dat het wonen op huizen rondom het kasteel een secundaire ontwikkeling is.

Figuur 5.21: Indeling van Het Schild en het kasteel Goor. De genoemde locaties zijn gebaseerd op Ten Doesschate (1938) en de ligging van de hof Goor op ongepubliceerd onderzoek van Woolderink. Borgman Coep van Tie zou aan de noordzijde van de Grote Poort wonen, waarna in 1313 een opsomming volgde van de andere borgmannen. We zien dat zowel Het Schild als het kasteel eigenlijk een soort hoofdburcht en voorburcht vormen waarbij de toegangswegen zijn afgeschermd met poorten en het geheel wordt omgeven door een gracht. De hof Goor bezit een kavel dat is gelegen in de gracht. Dit is mijns inziens het resultaat van een latere ingreep waarbij de gracht werd gedempt en de vrijgekomen grond werd verdeeld over de rechthebbenden, waaronder de hof Goor.

In hoeverre is het functioneren van de borgmannen aan verandering onderhevig geweest? We hebben voor Goor reeds gezien dat de residentieplicht in de loop der tijd versoepelde. We weten ook dat er in 1313 twintig borgmannen waren. In 1379 kunnen we weer een volledig overzicht krijgen van het aantal borgmannen in Goor en Diepenheim omdat deze zijn opgesomd in de lijst van leenmannen en indirect in de leenprotocollen.[278] We krijgen

278 Zie de bijlagen 5.2 t/m 5.6. De ligging van deze borglenen wordt in de paragraaf over eigendomsrechten op grond behandeld.

via deze opsommingen inzicht in het aantal borgmannen dat in dat jaar aanwezig was. Betreffende Goor blijkt dat het aantal borgmannen tussen 1313 en 1379 sterk is afgenomen van twintig naar een aantal tussen de zeven en de twaalf, afhankelijk welke editie van de lijst van leenmannen wordt gebruikt.[279] De meeste borgmannen hebben tevens, op drie na, naast borglenen ook andere lenen van het Sticht in leen. Zij zijn dus ook gewone dienstmannen van de bisschop. Het aantal Diepenheimse borgmannen bedroeg in 1379 tussen de tien en de dertien. Zij hadden, op twee na, ook andere goederen van de bisschop in leen en waren eveneens gewone leenmannen van de bisschop. In de goederenlijst van de graven van Dale-Diepenheim staan 19 borglenen vermeld (zie bijlage 5.7 GL 518 tot en met GL 535). Het is niet duidelijk voor welke periode deze lenen representatief zijn, of de goederen tegelijkertijd in leen zijn gegeven en of elke borgman in principe één leen kreeg.

Het lijkt er dus sterk op dat het belang van de borgmannen als beschermers van kasteel Goor gedurende de veertiende eeuw is afgenomen. Dat leiden we af uit de afname van borgmannen in Goor en het versoepelen van de residentieplicht. In het geval van Goor moet wel de kanttekening worden geplaatst dat dit kasteel rond het op schrift stellen van de lenen ook buiten gebruik is geraakt.

De Utrechtse bisschoppen hanteerden vanaf circa 1350 steeds vaker een ander systeem voor de bescherming van de bisschoppelijke eigenkastelen, zoals in hoofdstuk 3 reeds is uiteengezet. Ze stelden vanaf circa 1350 kasteleins aan die hun functie niet erfelijk in leen hadden. Voor de bescherming van het kastelen waren deze kasteleins belast met de taak soldaten, wachters en dienstlieden aan te stellen.[280] Deze veranderingen in het beleid waarop bisschoppelijke kastelen werden bestuurd zullen waarschijnlijk ook gevolgen hebben gehad voor de militaire organisatie van de bisschoppelijke kastelen Goor en Diepenheim. Toch bleven de borgmannen en hun borglenen bestaan. Geleidelijk aan werd echter de titel borgman gekoppeld aan het bezit van één van de borgmanshuizen in plaats van overerving van vader op zoon. Het borgmanscollege van Diepenheim bestaat zelfs tot op de dag van vandaag.[281]

Het gevolg van de veranderende maatschappelijke positie van de borgmannen was dat zij zich vooral in Goor gingen onderscheiden als aparte groep in de samenleving. Ze verwierven zeggenschap in de lokale politiek door zich te mengen in het stadsbestuur.[282] Een mooi voorbeeld daarvan is een op 13 december 1398 uitgevaardigd charter waarin schepenen en borgmannen van Goor toestemming van bisschop Frederik van Blankenheim kregen om een Sint-Antonius-vicarie te stichten in de kerk van Goor.[283] De Diepenheimse borgmannen stichtten een vicarie in het daaropvolgende jaar in de kerk van Diepenheim, maar van betrokkenheid van het stadsbestuur is geen sprake.[284]

Burgers

Met de vermelding van het Goorse stadsbestuur komen we een derde groep tegen uit de Zuidwest-Twentse samenleving, namelijk de burgerij. Al in de veertiende eeuw was Goor een nederzetting waar men het burgerschap kon verkrijgen en waar schepenen functioneerden.[285] Deze schepenen komen we tegen in het oudste register van de vrijwillige rechtspraak van Goor (1333-1408).[286] Niet alleen traden zij op bij bestuur en rechtspraak, maar ook waren zij belast met notariële taken. De meeste overgeleverde bronnen uit het register betreffen dan ook dergelijke notariële zaken. Dit kan gaan om de overdracht van goederen of de inkomsten daaruit, evenals wilsbeschikkingen en de vrijlating van horigen. Op verzoek van de

279 Zie bijlage 5.6 voor de vergelijking tussen de verschillende edities van de lijst van leenmannen.
280 Janssen 2014: 237 zie ook hoofdstuk 3.
281 Spoolder 1995: 62.
282 Gevers & Mensema 1995: 224.
283 OO I nr. 1515, zie aantekeningen aldaar.
284 OO I nr. 1546, zie aantekeningen aldaar.
285 Vredenberg 1974: nr. 18 wordt door de schepenen het burgerschap verleend aan een voorgedragen kandidaat.
286 Vredenberg 1974 is de belangrijkste bron om inzicht te krijgen in de verschillende groepen in de samenleving in Goor.

betrokken personen legden de schepenen de zaak of vast.[287] De vrijwillige rechtspraak betrof niet alleen burgers, maar ook borgmannen en andere adel.

Samenvattend kunnen we stellen dat de aanwezigheid van de kastelen invloed heeft gehad op de samenstelling van de microregionale samenleving. Behalve de kasteelbewoners en het dienstpersoneel zijn vooral de borgmannen een aparte laag in de samenleving gaan vormen. Als gevolg van stadsontwikkeling is daar ook burgerij bijgekomen.

5.12 Relaties tussen de kastelen en de kerk

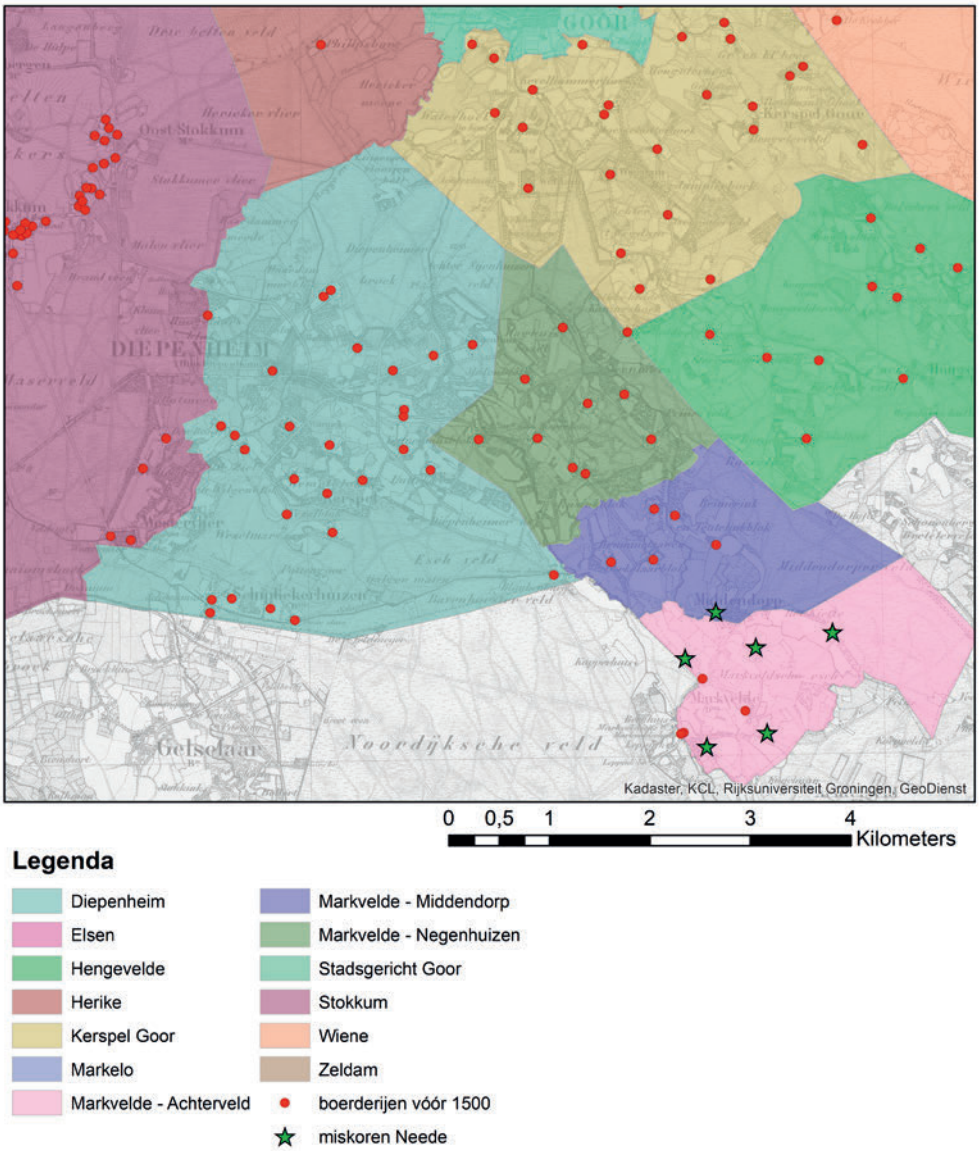
Kerkfiliatie en parochiestructuur
Zuidwest-Twente werd na de kerstening voor het grootste gedeelte toegewezen aan het Utrechtse diocees, meer specifiek aan het aartsdiakonaat van Oldenzaal.[288] Het buurschap Markvelde lag daarentegen in het diocees Munster. Deze oude grens is nog altijd te herkennen aan de boerderijen die in de late middeleeuwen een afdracht moesten leveren aan de koster te Neede.[289]

In ons onderzoeksgebied kwamen in de vijftiende eeuw zes parochies voor, namelijk de Utrechtse parochies Rijssen, Markelo, Delden, Goor en Diepenheim en de Munsterse parochie Neede. De marke Elsen behoorde tot de parochie Rijssen, de marken Wiene, Zeldam en Hengeveld tot Delden en de marken Stockum, Herike en Elsen tot Markelo. Goor vormde een afzonderlijk kerspel, net als Diepenheim. Markvelde- Middendorp en Markvelde Negenhuizen hoorden in die periode ook nog tot de marke en parochie Diepenheim.[290] Markvelde-achterveld, dat in de middeleeuwen de gehele marke Markvelde vormde, behoorde tot de parochie Neede.[291]

Volgens de historici Joosting en Muller is de parochie Goor tussen 1457 en 1484 afgescheiden van de parochie Delden, die al in 1118 bestond en toebehoorde aan het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht en vanaf 1294 aan het kapittel van Deventer.[292] Voor de kerk van Markelo en Rijssen vermelden Joosting en Muller geen datering, maar ze konden aantonen dat deze parochies toebehoorden aan de scholasticus van Sint-Marie.[293] Betreffende Diepenheim geven zij op basis van een charter wel een datering. Deze parochie is volgens hen in 1224 afgesplitst van Markelo.[294] Daaruit kan overigens indirect worden vastgesteld dat de parochie Markelo al vóór 1224 bestond.

De bovengenoemde veronderstelling over het ontstaan van de parochie Goor kan echter niet juist zijn. De kerk van Goor wordt namelijk al in 1348 in het oudste register van de vrijwillige rechtspraak van de stad Goor genoemd als locatie in een kwestie over onroerend goed.[295] Waar een kerk is, moet ook een parochie zijn en deze parochie moet dus al in 1348 hebben bestaan. Overtuigend bewijs voor de exacte ouderdom van de kerk valt op grond van historische kennis niet aan te dragen. Aangezien het kerspel Goor in vergelijking tot de kerspelen Rijssen, Delden en Markelo aanzienlijk kleiner is, zou het voor de hand liggen dat we te maken hebben met een dochterkerk die is afgesplitst van de parochie Delden of Markelo.

287 Vredenberg 1974: 7.
288 Kuys 2004: 12.
289 Woolderink 2015.
290 Smit 1969: 2-3.
291 Joosting & Muller 1915: 478-481.
292 Joosting & Muller 1915: 480.
293 Joosting & Muller 1915: 478, 481.
294 Joosting & Muller 1915: 481.
295 Vredenberg 1974: nr. 13.

Figuur 5.22: Marke-indeling uit de negentiende eeuw rondom Diepenheim met daarop de boerderijen afgebeeld die miskoren aan de kerk te Neede moesten afstaan. De meeste boerderijen in Markvelde-Achterveld en één boerderij op de grens tussen Markvelde-Achterveld en Markvelde-Middendorp moesten miskoren afleveren voor het onderhoud van de koster in de kerk van Neede, die in tegenstelling tot de rest van Zuidwest-Twente niet tot het bisdom Utrecht hoorde maar tot het bisdom Munster. De dioceesgrens liep dus dwars door Markvelde heen. Dit kan worden verklaard doordat Markvelde in 1601 eigenlijk bestond uit het gebied dat in de negentiende eeuw Markvelde-Achterveld werd genoemd. Markvelde-Negenhuizen en Markvelde-Middendorp behoorden hoogstwaarschijnlijk tot Diepenheim. Zie Smit 1969: 2-3.

De relatie tussen kasteelbewoners, kerken en parochies komt het duidelijkste naar voren in Diepenheim. De Van Diepenheims gingen van oudsher naar de kerk te Markelo om de mis

bij te wonen.[296] Dit was een hele tocht, want de kerkgangers moesten eerst de moerassen ten westen van Diepenheim doorkruisen om vervolgens naar het aan de andere zijde van de stuwwal gelegen Markelo te komen. Kasteelvrouwe Regenwite van Diepenheim zette tijdens haar leven tussen circa 1188-1217 een nieuwe stap om ook dichter bij Diepenheim een vorm van zielenheil te krijgen, want zij gaf opdracht om ten oosten van het huidige kasteel een kapel te bouwen. Zij liet ook een missaal vervaardigen. Haar familie hield er overigens al aantoonbaar een kapelaan op na.[297] Na het huwelijk van Regenwite met graaf Hendrik van Dale bleef het echtpaar, opmerkelijk genoeg, gebruik maken van de Markelose kerk. Graaf Hendrik (in leven tussen circa 1166-1212) heeft na zijn huwelijk met Regenwite een memorie gesticht voor de voorouders en de nazaten van zijn vrouw.[298] Gravin Regenwite werd begraven in de Markelose kerk. Het lichaam van graaf Hendrik werd echter in het Duitse klooster Flaesheim begraven, maar zijn ingewanden werden wel bijgezet in Markelo.[299]

Het nageslacht van het grafelijk echtpaar verkoos het Diepenheimse religieuze leven boven het Daalse. Dit kwam tot uitdrukking in de afsplitsing uit de parochie Markelo. De door Regenwite gebouwde kasteelkapel werd gepromoveerd tot kerk onder het bewind van graaf Otto van Dale-Diepenheim (circa 1207-1230). Hij bezat vanzelfsprekend ook het patronaatsrecht.[300] Als reden voor de splitsing gaf Otto de moerassige gesteldheid tussen Diepenheim en Markelo op. Hij verwijst waarschijnlijk naar de eerder gememoreerde moeilijke toegankelijkheid van het moerasgebied tussen de Markelose stuwwal en de hogere dekzandgronden bij Diepenheim. Het is echter ook goed denkbaar dat Otto de moerassige gesteldheid als excuus heeft gebruikt en dat zijn werkelijke motieven anders waren. Hoe dan ook, kasteel Diepenheim, dat in deze periode als stamslot van de graven van Dale-Diepenheim begon te fungeren, was vanaf die tijd een zelfstandig religieus centrum.

Nu zijn er twee punten opmerkelijk aan de parochiesplitsing. In eerste instantie zien we dat Regenwite en Hendrik ervoor kozen om te investeren in het kerkelijk leven rondom Diepenheim en niet in het voorouderlijke patrimoniale goed van graaf Hendrik rondom Dale. In tweede instantie is het opmerkelijk dat de zoon van Regenwite en Hendrik, Otto, een kerk in Diepenheim stichtte. Zo kwam de nadruk van het religieuze leven nog meer te liggen op Diepenheim.

Een tweede opmerkelijke zaak is dat na de parochiesplitsing de Markelose en niet de Diepenheimse kerk werd gebruikt voor begravingen van leden van het geslacht Van Dale-Diepenheim, terwijl we zouden verwachten dat dit nu in Diepenheim zou gebeuren.[301] Otto van Dale-Diepenheim werd na zijn dood begraven in de kerk te Markelo. Misschien dat de familie op dat moment verkoos om bij voorouders te worden bijgezet in plaats van in de dichtstbijzijnde kerk. Een ander motief kan een zekere financiële verantwoordelijkheid zijn jegens de Markelose kerk. Zo is bekend dat ze inkomsten miste door de parochiescheiding. Mogelijk werd dit gecompenseerd door de kerk voor begravingen te blijven gebruiken.[302]

De graven van Dale-Diepenheim hadden ook relatief ver van Diepenheim af invloed op het religieuze leven. Zo bezaten zij het patronaatsrecht van Ottmarsbocholt (Duitsland, bij Senden) en Schwagstorf (Duitsland, bij Ostercappeln). Eveneens bezaten zij één helft van het patronaatsrecht van Laer (Duitsland, ten zuidoosten van Horstmar) en één derde van Epe (ten zuidoosten van Horstmar).[303] Hieruit blijkt dat de invloedssferen op het gebied van religie ver buiten het eigenlijke kasteel reikten.[304]

296 Jongbloed 2014: 44.
297 Jongbloed 2014: 44.
298 Jongbloed 2014: 11, 45.
299 Jongbloed 2014: 11, 34.
300 OSU II nr. 728; Jongbloed 2014: 44-45.
301 Jongbloed 2014: 4.
302 Jongbloed 2014: 47.
303 Bijlage 5.7: GL nrs. 514, 515,516.
304 Zie Jongbloed in voorbereiding hoofdstuk 4.

Het in onduidelijk of er ten tijde van het grafelijk bewind al een kerk in Goor stond. Op of bij het kasteel Goor was wel een kasteelkapel aanwezig. Deze wordt genoemd in een oorkonde uit 1311 waarin verschillende door de inwoners van Groenlo verwoeste gebouwen staan opgesomd, waaronder een kapel te Goor die in eigendom was van de bisschop.[305] De relatie tussen deze kapel en het kasteel komt vooral tot uitdrukking in het leven van de Goorse borgmannen. De pastoor van Goor was namelijk verplicht een kapelaan te onderhouden die te allen tijde oproepbaar was voor de borgmannen om hun de mis en preek voor te dragen. Om dit te bekostigen, verkreeg de Goorse kerk de beschikking over de bisschoppelijke erven Brunsbrucgen en Hoynk.[306]

Kastelen en kloosters
In Zuidwest-Twente lag geen klooster, maar de kasteelheren van zowel Goor als Diepenheim onderhielden wel banden met kloosters. Zo hebben we reeds besproken dat graaf Hendrik van Dale banden had met het klooster Flaesheim en aldaar werd begraven. Zijn vrouw Regenwite was zelfs non geweest in het Duitse kanonikessenstift Asbeck (ten oosten van Ahaus) waar haar familie banden mee onderhield voordat zij werd teruggeroepen om te trouwen.[307] Hugo van Goor was zelfs rond 1140 actief betrokken bij een kloosterstichting. De graaf zou, met tussenkomst van de Utrechtse bisschop Hartbert, aan Hugo van Buren de kerk te Weerselo ter beschikking hebben gesteld ten behoeve van de stichting van een kloostergemeenschap aldaar.[308] Dit werd het benedictijnerklooster Sint-Remigius.[309]

5.13 Middeleeuwse rechten op de grond

De Engelse archeoloog Creighton stelt met betrekking tot Engelse kastelen: 'Control, if not outright ownership, of land was, if nothing else, a necessary pre-requisite for castle-building, so that character of landholding was always an important factor that influenced the circumstances of castle siting.'[310] Een kasteel of een netwerk van kastelen diende niet alleen ter bescherming van het verbonden grondbezit en degenen die het land bewerkten, maar in sommige gevallen ook als een centrale plaats van waaruit boerderijen en landerijen werden beheerd. Op een kasteel konden (grond)belastingen worden geïnd en werd de administratie van de goederen bijgehouden. De relatie tussen kasteel en landschap werkte ook in dit geval wederzijds: de heer liet een kasteel bouwen op veel ouder cultuurland, maar eenmaal ontstaan kon het als centrum van het goederenbeheer gaan dienen. De kasteelheer had de mogelijkheid zijn goederenbezit uit te breiden door bijvoorbeeld ruil en koop.[311]

In het Heilige Roomse Rijk was het bezit van grond, of beter gezegd de rechten op hoven, boerderijen en landerijen, in de middeleeuwen een belangrijke basis voor het verwerven van macht, zo ook in het hier bestudeerde Zuidwest-Twente.[312] In deze paragraaf onderzoeken we de ontwikkeling van de rechten op de grond en het goederenbeheer van de hier aanwezige kastelen.

Zoals eerder in dit hoofdstuk uiteen is gezet, is het beschikbare bronmateriaal hiervoor zeer divers. Voor wat betreft de heren van Goor zijn de bronnen op dit gebied beperkt, waardoor alleen enkele algemene observaties kunnen worden gedaan. Daarentegen was het mogelijk om voor de graven van Dale-Diepenheim een uitgebreide reconstructie te maken van hun goederenbezit (bijlage 5.7). Voor de jongere adellijke huizen beschikken we niet over dergelijke documenten en kunnen we het goederenbezit slechts heel fragmentarisch reconstrueren. In de periode dat deze huizen werden gebouwd, dus vanaf de veertiende eeuw en vooral de vijftiende eeuw, hebben we bovendien gezien dat Goor en Diepenheim niet meer als stamkastelen functioneerden, maar als bisschoppelijke kastelen. Deze functieverschuiving

305 UA BA nr. 206, blz 52 (B).
306 Snuif 1925: artikel 12 206-207.
307 Jongbloed 2014: 11, 34, 56 voetnoot 82.
308 Van Vliet 2002: 382-383.
309 Van Vliet 2002: 382-388.
310 Creighton 2002: 89.
311 Creighton 2002: 89.
312 Spek 2014: 245.

kan ook van invloed zijn geweest op de relatie tussen kasteel en grondbezit. De bisschop had niet meer als doel zoveel mogelijk goederen rondom zijn kasteel te verkrijgen maar om steunpunten te hebben voor de uitoefening van zijn gezag.

Op basis van het bovenstaande hebben we daarom voor een tweeledige aanpak gekozen. Eerst wordt de ontwikkeling van het grondbezit van de heren van Goor en Diepenheim afzonderlijk besproken, vervolgens proberen we een reconstructie op hoofdlijnen te maken van het laatmiddeleeuwse grootgrondbezit in Zuidwest-Twente in bredere zin.[313]

Verschillende vormen van middeleeuwse rechten op de grond

Machtsuitoefening in de vroeg- en volmiddeleeuwse wereld was gebaseerd op een netwerk van persoonlijke relaties waarbij grondbezit een belangrijke schakel vormde in de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende standen. Veel boeren stonden in een bepaalde afhankelijkheidsrelatie – veelal in de vorm van horigheid – met een grondheer.[314] In de vroege middeleeuwen werden goederen in het Karolingische rijk meestal geëxploiteerd door middel van het zogenoemde domaniale stelsel of hofstelsel.[315] Dit was een reactie op de schaarste aan arbeidskrachten die in de eeuwen na de Romeinse tijd was ontstaan als gevolg van een terugloop van de bevolking, het gebrek aan markten en het verdwijnen van belastingheffing. Kenmerkend voor het hofstelsel is de exploitatie van land in zogenoemde domeinen. Dat zijn één of meer complexen grond – al dan niet met boerderijen daarop – of bepaalde rechten op de grond die worden beheerd vanuit een beheercentrum: de hof (Lat. *curtis*). In bepaalde gevallen stond op een dergelijke hof ook een representatieve zaalbouw, de zogenoemde *sala*, een gebouw waar de domeinheer zijn relaties kon ontvangen en zijn horigen kon toespreken of berechten.

De domeinheer had zeggenschap over de boeren die op zijn land werkten. Zij waren persoonlijk eigendom van de heer. Om die reden sprak de domeinheer ook recht over deze boeren. Het bezit van grond en gezag waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Op klassieke domeinen was het land in tweeën gesplitst. Het eerste deel was het zogenoemde hoevenland dat in erfelijk gebruik was gegeven aan de horige boeren en het tweede deel was het herenland (vroonland of *reserve*) waarop deze horige boeren diensten moesten verrichten voor hun heer. Het is maar zeer de vraag of dit tweeledige stelsel in Oost-Nederland heeft bestaan. Behalve dit klassieke tweeledige model zijn namelijk ook andere vormen mogelijk, zoals die waarin de horige erven meer in *Streulage* verspreid over een bepaalde microregio lagen en de bijbehorende hoven hoofdzakelijk fungeerden als inningscentra voor de horige afdrachten, en dus geen klassiek vroonland en daaraan verbonden horige diensten kenden.[316]

Het hofstelsel verdween in de loop van de volle middeleeuwen geleidelijk en werd vervangen door modernere vormen, zoals pacht en erfpacht. In de meeste van onze streken – waaronder ook het Oversticht – zijn na circa 1100 nauwelijks meer nieuwe domeinen ontstaan.[317] Als belangrijkste oorzaak wordt de bevolkingsgroei aangewezen. In plaats van arbeid was nu grond schaars. Het was voor de eigenaren van de domeinen daarom lucratiever hun grond te exploiteren met betaalde arbeiders of deze in erf- of termijnpacht uit te geven.[318]

Het leenstelstel kende ook zijn oorsprong in de vroege middeleeuwen. Het uitgeven van lenen vormde de belangrijkste pijler van de middeleeuwse feodaliteit. Onder feodaliteit wordt een systeem van machtsuitoefening verstaan dat tot uiting komt in een contract gebaseerd op trouw tussen twee vrije mannen die in sociaaleconomische zin ongelijk waren. In zo'n contract kreeg de heer vooral militaire steun van zijn leenmannen (vazallen), die op hun beurt in ruil voor deze diensten goederen, landerijen, regalia, ambten en soms zelfs een geldsom in leen van de heer kregen.[319] *De jure* was dus de leenheer eigenaar van het leengoed – we

313 Zie 5.4 voor een opsomming van de gebruikte bronnen en methoden.
314 Noomen 1990: 98.
315 Blockmans & Hoppenbrouwers 2002: 106-110.
316 Blockmans & Hoppenbrouwers 2002: 106-110.
317 Noomen 1990: 111.
318 Blockmans & Hoppenbrouwers 2002: 163-164; Noomen 1990: 111.
319 Blockmans & Hoppenbrouwers 2002: 134.

noemen dit de blooteigendom –, maar *de facto* waren het de leenmannen die over het vruchtgebruik van het betreffende leen konden beschikken.[320] Wanneer iemand zowel over de blooteigendom als het vruchtgebruik beschikte, spreken we van voleigendom. De meeste lenen werden, afhankelijk van het type leenrecht, erfelijk doorgegeven bij overlijden van de leenman (vader) naar diens oudste zoon.[321] Net als elders in Noordoost-Nederland lagen ook in laatmiddeleeuws Zuidwest-Twente tal van zulke leengoederen van verschillende leenheren en met een groot aantal verschillende leenmannen.

Behalve deze meer overkoepelende rechtsvormen met betrekking tot het beheer van de grond, die zeer bepalend waren voor de manier waarop een groot deel van de Overstichtse middeleeuwse goederen werden geëxploiteerd, konden ook nog diverse andere grondbelastingen op een goed rusten, zoals onder meer de grote en smalle/kleine tienden. Hierbij moest doorgaans één tiende van de jaarlijkse opbrengst van de boerderij worden afgestaan aan een kerkelijke instantie, later ook andersoortige grootgrondbezitters. In het geval van de grote tiende ging dat veelal om afdrachten van veldgewassen, hoewel soms ook wijn voorkwam. Bij de smalle/kleine tiende ging het veelal om groenten, kruiden en/of jongvee. Ook de tiende kent haar oorsprong in de vroege middeleeuwen: vanaf 779 kreeg deze haar beslag in het Frankische rijk.[322] Aanvankelijk was de tiende bedoeld voor onderhoud van de parochiekerken. Voor de vroege kerken betekende dit dat de Utrechtse bisschop veelal als tiendheer optrad, later werd dit uiteraard uitgebouwd met vele andere soorten tiendheren die deze tienden van de bisschop of een ander kerkelijk instituut in leen hielden. Bovendien maakten tiendrechten in de late middeleeuwen ook steeds meer deel uit van goederenschenkingen of erfenissen, waardoor veel tienden in handen raakten van leken. De kerk bestreed aanvankelijk deze ontwikkeling, maar tolereerde het bezit van tienden door niet-geestelijken uiteindelijk. Alleen de zogenoemde novale tienden – dat zijn tienden die werden gehaald uit nieuwe ontgonnen gebieden – bleven ten allen tijde bestemd voor de bisschop.[323] De Zuidwest-Twentse parochianen betaalden overigens ook andersoortige afdrachten aan hun kerk, de zogenoemde 'uitgangen' of 'miskoren', die waren bedoeld als jaarlijkse inkomsten voor de pastoor ter voorziening in zijn levensonderhoud.[324]

Rechten op de grond van de heer van Goor vóór circa 1250

Over het middeleeuwse grondbezit van de heer van Goor is weinig bekend. Het *Memoriale Adelboldi* is de enige bron waarin een beknopte opsomming staat van dit bezit. Daaruit blijkt dat de graaf van de bisschop de volgende goederen in leen had ontvangen: 'feodum castrum Gore et terram dictam Ameyde cum multis terris, mansis, casis, domibus, silvis, campis, mancipiis, pratis, pascuis, aquis aquarumque decursibus, mobilibus et inmobilibus, et omnibus, ad dictos districtus de Gore et Ameyde pertinentibus.' Dit zou dus de feitelijke situatie zijn aan het einde van de twaalfde eeuw.[325] De kern van de grafelijke twaalfde-eeuwse bezittingen werd gevormd door het kasteel Goor in het Oversticht en door het land Ameide, gelegen in het noordoosten van de Alblasserwaard op de grens van het graafschap Holland en het Nedersticht. Van een graafschap Goor of Twente dat de heer van de bisschop in leen zou hebben rept de opsteller van het valse charter met geen woord.

Behalve deze beide in de *Memoriale Adelboldi* aangehaalde bisschoppelijke lenen, waar de graaf dus leenman was en de bisschop leenheer, geven enkele andere bronnen enig aanvullend inzicht in het twaalfde- en dertiende-eeuwse goederenbezit van de heren van Goor. Zo bezat heer Hugo van Goor tot omstreeks 1140 de kerk van Weerselo. Deze en het bijbehorend land stelde hij aan zijn familielid Hugo van Buren ter beschikking, die vervolgens aldaar het benedictijnerklooster Sint-Remigius stichtte.[326] De heer van Goor bezat in 1235 nog steeds goederen in Weerselo die hij in leen had uitgegeven. In de betreffende oorkonde werd een hoeve te Weerselo verkocht en in ruil daarvoor een erf in Markelo aangekocht van

320 Spek 2010: 104.
321 Eijken 1995: 15-55.
322 Kuys 2004: 61.
323 Kuys 2004: 61.
324 Woolderink 2013; Woolderink 2014; Woolderink 2015.
325 OSU I nr. 174.
326 Van Vliet 2002: 382-388.

het kapittel Oldenzaal, dat vervolgens weer in leen werd opgedragen aan 'de heren van Gore'.[327] Hoewel deze bronnen slechts een tipje van de sluier oplichten met betrekking tot het mogelijke grondbezit van de graaf van Goor, is het duidelijk dat hij optrad als leenheer en mogelijk dus allodiale goederen had of leengoederen in achterleen uitgaf. Het kasteel Goor zal ongetwijfeld een rol in het beheer en mogelijk ook de opslag van inkomsten in natura hebben gespeeld, alleen laten de bronnen het niet toe om daar verdere uitspraken over te doen.

Rechten op de grond van de heren van Diepenheim en de graven Van Dale-Diepenheim vóór 1331

De intense relatie tussen kasteel en grondbezit kan in ons studiegebied veel duidelijker dan in Goor worden aangetoond voor Diepenheim, met name als het gaat om de rechten op de grond van de graven van Dale-Diepenheim (zie paragraaf 5.4 voor de gebruikte bronnen en methoden). We kunnen aan de hand van diverse bronnen zicht krijgen op de goederen waarvan deze familie de blooteigendom had tussen circa 1188 en 1331.[328] Het bezit dat in deze bronnen wordt genoemd, heeft betrekking op het patrimonium van de familie Van Dale-Diepenheim. Een deel van de inkomsten uit deze goederen gebruikte de familie voor het eigen levensonderhoud. Zowel de blooteigendom als het vruchtgebruik waren dan in handen van het geslacht Van Dale-Diepenheim. Het andere deel van het patrimonium gaf de familie uit als leengoed. In een dergelijk geval bezat zij dus alleen de blooteigendom van het goed en profiteerde zij niet van het vruchtgebruik, aangezien dit was bestemd voor de leenman. Behalve het patrimoniale bezit verkreeg het gravenhuis nog inkomsten uit tienden van goederen waarover de kasteelheer niet altijd de opperste leenheer was. Overigens moeten we ons realiseren dat de graven van Dale-Diepenheim naast voornoemde patrimoniale bezittingen ook nog inkomsten konden krijgen uit goederen die zij in leen hadden gekregen van bijvoorbeeld de Utrechtse of Munsterse bisschop, maar van deze goederen is geen overzichtslijst bekend.

Het is niet ons doel om uitgebreid de achtergrond, datering en herkomst van al deze goederen in dit hoofdstuk te behandelen. Hiervoor wordt verwezen naar het later te verschijnen proefschrift van Jongbloed. We zullen ons beperken tot de relatie tussen kasteel en goederenbezit volgens de methodiek zoals we die in paragraaf 5.4 hebben besproken. Toch moeten we een kritische kanttekening plaatsen bij het gebruik van deze bronnen om misverstanden te voorkomen. Het gegenereerde kaartbeeld in bijlage 5.12 is namelijk niet statisch, maar presenteert een accumulatie van goederen die behoorden tot het Daals-Diepenheimse patrimonium tussen circa 1188-1331. Voor sommige goederen konden we bewijzen dat zij op een bepaald moment zijn afgestoten of verworven.

Het patrimonium van de graven van Dale-Diepenheim bestond uit onder meer uit hoven, boerderijen, landerijen, patronaatsrechten, kastelen, molens, varkens- en zwanendrift. Deze bezittingen lagen niet allemaal bij elkaar, maar verspreid over een gebied met een doorsnede van meer dan 100 kilometer in Twente en het huidige Duitse Niedersachsen en Westfalen. Binnen dit strooibezit zijn wel drie duidelijke clusters waarneembaar: bij Diepenheim, bij Dale (Westfalen) en bij Ankum (Niedersachsen).

Het grootste goederencluster lag rondom kasteel Diepenheim en strekte zich uit tot Haaksbergen in het oosten en de heerlijkheid Borculo in het zuiden. Philippi en Bannier denken dat deze goederen en de rondom de Duitse plek Horstmar gelegen goederen deel uitmaakten van het oorspronkelijke familiebezit van de Van Diepenheim's vóór de Daalse inmenging.[329] We vinden hier zowel goederen waarvan de inkomsten voor de graven van Dale-Diepenheim zelf bestemd waren alsook in leen uitgegeven goederen.

De graven van Dale-Diepenheim hebben in de loop der eeuwen hun bezit rondom Diepenheim vergroot. Zo ruilde Otto van Dale-Diepenheim in 1224, dus tegelijk met de

327 Van Vliet 2002: 113.
328 Zie hiervoor paragraaf 5.4.
329 Philippi & Bannier 1904: 380.

parochie-afsplitsing van Markelo, zijn hof Herborn en het huis Harth, gelegen in Kreis Werne nabij Hamm in Westfalen, tegen de tienden in Neede en Geesteren.[330] Graaf Willem ruilde ook met Hendrik van Metelen het huis Vroweninc in het kerspel Billerbeck, gelegen ten westen van Munster in Westfalen, tegen de hof van Enter bij Rijssen in 1296.[331] De kans lijkt groot dat dit doelbewuste ruilingen zijn geweest ter versterking van Diepenheim als zwaartepunt van het goederenbezit.

Een tweede cluster vinden we circa 100 kilometer ten noordoosten van kasteel Diepenheim in de omgeving van Ankum in Niedersachsen. Hier liggen opvallend veel goederen waarvan de inkomsten bestemd waren voor het gravenhuis zelf. In tegenstelling tot Diepenheim treffen we hier geen kasteel aan te midden van deze goederen. Daarvoor moeten we nog eens 30 kilometer naar het noordoosten naar kasteel Lohburg vlakbij Vechta. In dit cluster is dus geen rol weggelegd voor een kasteel als inningscentrum. Jongbloed heeft overigens sterke aanwijzingen gevonden dat dit Ankumse cluster in de loop van de dertiende eeuw is afgestoten.[332]

Tot slot lag een derde en meer verspreid goederencluster bij kasteel Dale zelf, nabij Bork circa 85 kilometer ten zuidoosten van Diepenheim. We vinden daar vooral veel goederen die de graven van Dale-Diepenheim in leen hebben uitgegeven. In dit cluster liggen twee kastelen, namelijk het kasteel Dale waaraan de graven van Dale-Diepenheim deels hun naam ontleenden en het kasteel Bruggen, dat hun in leen was gegeven. De kern van deze beide clusters komt volgens Philippi en Bannier van de bruidsschat van de moeder van graaf Hendrik van Dale, Hadewigis van Ravensberg.[333] Behalve deze drie clusters liggen er nog verschillende goederen in en rondom Dodewaard in de Midden-Betuwe. Philippi en Bannier menen in deze goederen het huisgoed van de familie van Avesnes en de graven van Henegouwen te zien.[334]

Wat betekenen deze waarnemingen nu voor de door ons onderzochte kastelen? De graven van Dale-Diepenheim hadden weliswaar een enorm omvangrijk goederenbezit, maar deze goederen lagen zeer verspreid, waardoor het lastig moet zijn geweest ze te beheren. Opmerkelijk is dat de kastelen Dale, Diepenheim en Bruggen in het midden van een goederencluster liggen; bij Ronen en Lohborg komen kleinere clusters voor maar is de relatie tussen kasteel en goederenbeheer niet evident. De kastelen Bruggen, Ronen en Lohborg zijn door de graven van Dale-Diepenheim op een zeker moment in leen gegeven, waarschijnlijk omdat het in de praktijk niet mogelijk was om al deze kastelen en omringende goederen zelf te beheren. Het is dan ook geen wonder dat de graven na hun verhuizing naar kasteel Diepenheim juist in die omgeving probeerden hun goederenbezit te vergroten. Net als andere edelen met territoriale ambities zullen zij hebben geprobeerd zoveel mogelijk goederen en rechten binnen een duidelijk afgebakend territorium te verkrijgen, waarover zij bij voorkeur ook nog eens de hoge rechtsmacht bezaten. Het concentreren van zo'n goederenbezit was in de volle middeleeuwen een cruciale schakel in het proces van territorialisering. Dit betekende overigens niet dat alle 'Duitse' goederen werden afgestoten. Zo ruilde de graaf in 1282 de Honhof in de parochie Greven, het Swinehus en het huis en de hof Hemberghe tegen de hof Werninch en het huis Smittinc in de Westfaalse parochie Nottuln.[335]

Op basis van de bovengenoemde goederenreconstructie krijgen we ook een indruk van de omvang van het Diepenheimse patrimonium vóór de Daalse inmenging. Het ligt voor de hand om dit goed deels rondom Diepenheim te situeren. Wat opvalt is dat de clustering van patrimoniaal bezit niet alleen rondom het laatmiddeleeuwse richterambt Diepenheim te vinden is, maar dat deze zich veel verder uitstrekt in de richting van Markelo, Borculo en Haaksbergen. Met de kennis in het achterhoofd dat de Borculo- en Ahaus-dynastie is voortgekomen uit die van Diepenheim, zoals Jongbloed heeft geopperd, zou het ons niet

330 WUB III nr. 200.
331 OSU V nr. 2764. De hof te Enter is GL 218.
332 Jongbloed, in voorbereiding.
333 Philippi & Bannier 1904: 381.
334 Philippi & Bannier 1904: 380.
335 Zie bijlage 5.7.

verbazen dat tussen Haaksbergen, Ahaus en Borculo aanvankelijk nog meer Diepenheimse goederen hebben gelegen, maar dat deze in de loop van de twaalfde eeuw in handen van deze families zijn beland.[336] Voor kasteel Ahaus kan dit zelfs worden ondersteund met een vermelding in de Diepenheimse kroniek. Stamvader Bernard I (circa 1105- circa 1118-1127) zou van de koning het kasteel Ahaus voor zijn ridderlijke diensten hebben verkregen.[337] Tschuschke heeft verondersteld dat de belening van Bernard met kasteel Ahaus tussen 1115 en 1125 heeft plaatsgevonden door de hertog en latere koning Lothar van Supplinburg als beloning voor Bernards hulp in de strijd tegen de toenmalige Salische koning Hendrik V. Na het overlijden van Bernard heeft één van zijn zoons, Liefhard, kasteel Ahaus geërfd, de andere zoon kreeg Diepenheim. Tschuschke suggereert tevens dat de belening van Ahaus mogelijk verband hield met het feit dat de Van Diepenheims aldaar reeds gegoed waren, maar dit is tot op heden niet bewezen.[338] In de goederenlijst vinden we in ieder geval Diepenheims bezit bij Ahaus terug. Hoewel Bernards zoon Liefhard van Diepenheim de eerste heer van Ahaus was, heeft het kasteel vooral gediend als stamkasteel voor deze Van Diepenheim-Van Ahaus-tak; het is dus geen kasteel van de heer van Diepenheim geworden. Bij deze splitsing zijn waarschijnlijk ook goederen uit het oorspronkelijke Diepenheimse patrimonium vererfd op Liefhard.

Vanuit ruimtelijk perspectief nam kasteel Diepenheim een centrale plaats te midden van het Diepenheimse goederencluster in. Het ligt voor de hand dat vanuit het kasteel zowel de bescherming, inning als de administratie van het grond- en regaliabezit zijn georganiseerd. Op basis van de Diepenheimse goederenlijst is het mogelijk twee van deze functies te illustreren. Ten eerste kunnen we aantonen dat de administratie van de goederen werd bijgehouden door de kapelaan en nadien de pastoor van de kapel, later kerk van Diepenheim, die vermoedelijk op de voorburcht van het kasteel stond.[339] Ten tweede blijkt dat de graaf de poortwachter van het kasteel inzette bij zowel de administratie als natura-inning van goederen. In de goederenlijst staat namelijk vermeld dat allerlei hutten en kampen rondom Diepenheim verplicht waren jaarlijks afdrachten te leveren in de vorm van hoenders of bijenwas. De betreffende kapelaan wist niet precies om welke hutten en kampen het ging, aangezien de situatie aan verandering onderhevig was geweest als het gevolg van sterfgevallen en andere alteraties onder degenen die de afdrachten moesten leveren. Daarom liet hij het vervaardigen van de namenlijst van de afdrachtplichtigen over aan de poortwachter van kasteel Diepenheim, die blijkbaar op de hoogte was van de actuele situatie.[340] Daaruit valt te concluderen dat de portier van het kasteel betrokken was bij de inning en administratie van kleine afdrachten.

In hoeverre de voor de graaf bestemde opbrengsten in Diepenheim nu bij het kasteel werden afgedragen, valt niet meer te achterhalen. Het grafelijke gevolg zal ongetwijfeld veel hebben rondgereisd om de persoonlijke banden te onderhouden met de leenmannen. Tijdens zo'n reis zal de graaf waarschijnlijk ook zijn inkomsten hebben laten verzamelen. Nog in 1324 zien we dat hij een dergelijke rondreis maakte.[341] We kunnen wel concluderen dat ruimtelijk gezien een duidelijk verband bestaat tussen de clustering van goederenbezit rondom de stamkastelen Dale en Diepenheim.

Rechten op de grond rond 1400 in Zuidwest-Twente en de relatie met kastelen

Van de jongere adellijke huizen zijn geen middeleeuwse documenten overgeleverd waarin het volledige goederenbezit van de bewoners staat beschreven. Om te onderzoeken of relaties aantoonbaar zijn tussen grondbezit en de Zuidwest-Twentse kastelen dient dus een andere aanpak te worden gevolgd. We hebben daarom de blooteigendom en het vruchtgebruik van de middeleeuwse boerderijen in de marken rondom Goor en Diepenheim – namelijk Elsen, Herike, Stockum, Markelo, kerspel Goor, stadsgericht Goor, kerspel Diepenheim, Markvelde, Hengevelde en Wiene-Zeldam – geanalyseerd volgens de in paragraaf 5.4 uiteengezette

336 Jongbloed 2010: 64.
337 Jongbloed 2014: 13, 43.
338 Tschuschke 2007: 315.
339 Philippi & Bannier 1904: 386-387; zie ook Jongbloed hoofdstuk 4.
340 Philippi & Bannier 1904: 420-421; zie ook Jongbloed hoofdstuk 4.
341 Van Doorninck 1890.

methodiek. Aan de hand van deze werkwijze krijgen we inzicht in de verdeling van de rechten op de grond in de directe omgeving van de laatmiddeleeuwse kastelen. In totaal gaat het om 297 erven die met zekerheid uit de periode vóór 1501 dateren (zie bijlage 5.1, 5.13- 5.14) en waarvan we in de meeste gevallen de geschiedenis in ieder geval tot het einde van de veertiende eeuw terug kunnen volgen. De indeling van de tabellen per marke (bijlage 5.1) is gebaseerd op degene die het erf omstreeks 1400 in bezit had.[342] We bespreken daarom in de volgende paragrafen het grondbezit vanuit de situatie aan het einde van de veertiende eeuw.

Het merendeel van de 297 boerderijen in de tien onderzochte marken en stadsgerichten, namelijk 173,5 (59 procent), was rond 1400 in handen van grootgrondbezitters.[343] Deze kunnen naar eigenaar in drie categorieën worden ingedeeld: (1) de bisschop van Utrecht, (2) de rijksabdijen Metelen en Vreden, (3) de kloosters en gasthuizen uit de regio, en (4) de adel. Misschien dat dit aandeel nog hoger is geweest, want voor 122,5 boerderijen (41 procent) is niet duidelijk wie in de middeleeuwen de eigenaar was. De kans bestaat dat het hier grotendeels om eigenerfde boeren ging. In de komende paragrafen zullen we voor de vier groepen grootgrondbezitters proberen na te gaan hoe oud hun rechten op de grond waren, hoe zij deze rechten in grote lijnen hebben verworven en of er een relatie is met de kasteelontwikkeling in Zuidwest-Twente.

Hofhorige goederen van rijksabdijen

In de onderzochte Zuidwest-Twentse marken liggen vijf boerderijen van twee rijksabdijen, te weten twee boerderijen van het Stift Metelen en drie van het Stift Vreden. Hoe deze rijksabdijen aan dit bezit zijn gekomen is onduidelijk, maar gezien hun negende-eeuwse ouderdom is het mogelijk dat deze goederen teruggaan op vroegmiddeleeuwse domeingoederen. Het Stift Metelen bezat zowel de blooteigendom als het vruchtgebruik (voleigendom) van de boerderijen Tijman in Markelo en Assink in Elsen. De voleigendom van de boerderijen Koenderink en Luppink te Stockum en de blooteigendom van Rierink te Stockum was in het bezit van het stift Vreden. Dit stift bezat overigens vóór 1400 meer boerderijen in Zuidwest-Twente, maar heeft dit bezit op een onbekend moment afgestoten. Zo weten we uit een oorkonde dat in 1225 het Stift erve Lowik in erfpacht heeft uitgegeven aan de drost van Diepenheim.[344] En in 1345 deed hij dit ook met het erve Zygynk in Markelo.[345]

Goederen van kapittels

Een tweede categorie oude grootgrondbezitters zijn de kapittels. Het oudste kapittel dat goederen in Zuidwest-Twente had liggen is het in de negende eeuw gestichte Sint-Lebuïnuskapittel in Deventer. De kanunnikengemeenschap in Oldenzaal dateert uit 945 en die van Sint-Pieter uit 1048.[346] Vier Zuidwest-Twentse boerderijen waren onderhorig aan de Eesterhof in Deventer, die behoorde tot de proosdij van Lebuinus. Deze kanunniken bezaten de voleigendom van drie boerderijen in de marke Elsen, – namelijk Henrikink, Rotman en Holten – en de boerderij Mensink in Stockum.

De proosdij van Oldenzaal bezat de voleigendom van de boerderijen Megelink en Leusink in Elsen evenals Harbertink en Ikkink te Stockum. Hoewel deze eigendomsverhoudingen pas in de nieuwe tijd bewezen kunnen worden, waren deze erven hoogstwaarschijnlijk al veel langer in bezit van deze proosdij.

Het kapittel van Sint-Pieter bezat omstreeks 1440 de blooteigendom en tevens het vruchtgebruik van één erf, namelijk Wichmink/Scholte in de marke Herike. Dit erf was onderhorig aan de hof te Espelo. Zoals in de volgende paragraaf nader wordt besproken, had het kapittel tenminste één ander goed tot 1299 in zijn bezit. Het heeft dat echter afgestoten ten gunste van het (jongere) klooster Ter Hunnepe.[347]

342 Hulshoff 1953.
343 Zie voor een uitgebreide analyse de tabellen in bijlage 5.1.
344 OSU II nr. 733; OBO IV nr. 974 (zie aantekeningen aldaar).
345 OBO VI nr. 1297 (zie aantekeningen aldaar).
346 Van Vliet 2002: 185; Spek 2010, 125.
347 OSU V nr. 2941.

Goederen van kloosters en kerken

In totaal waren achttien boerderijen in ons studiegebied in de late middeleeuwen in bezit van zes kloosters in Salland en Twente. Het cisterciënzervrouwenklooster Mariënhorst/Ter Hunnepe bij Deventer bezat de meeste boerderijen, namelijk zes. Deze stonden in de marke Markvelde. Ook de drie boerderijen van het klooster Albergen waren gesitueerd in één marke, namelijk Elsen. De overige instellingen, dat zijn klooster Almelo en klooster Diepenveen, hadden hun goederen verspreid liggen over verschillende marken.[348]

De herkomst van de boerderijen van Ter Hunnepe is overgeleverd in diverse charters. Daaruit blijkt dat vóór 1235 het kapittel van Sint-Pieter een aantal goederen in Markvelde bezat. De kanunniken gaven deze destijds in erfpacht uit. In 1235 droeg de erfpachter de inkomsten uit deze goederen over aan Ter Hunnepe.[349] Het kapittel van Sint-Pieter beschouwde zich in 1299 nog wel als blooteigenaar, want de juffers waren nog een jaarlijkse rente verschuldigd aan de kanunniken. Beide partijen kwamen overeen dat de pacht in dat jaar werd overgezet op een ander goed. Vanaf dat moment bezat Ter Hunnepe de voleigendom van deze goederen.[350] Het is overigens goed mogelijk dat het kapittel van Sint-Pieter het genoemde onroerend goed in een eerder stadium zelf van de Utrechtse bisschop had gekregen, bijvoorbeeld als onderdeel van de *dos* bij de stichting van dit kapittel in 1048.

De juffers hadden blijkbaar hun zinnen gezet op uitbouw van hun aantal boerderijen in Markvelde, want in 1289 beschikten ze tevens over het Nijehuis. Daarvoor was dit goed in 1265 als tijnsgoed uitgegeven en moest deze boerderij recognitietijns aan de kerk van Velen in Duitsland betalen. Ter Hunnepe kocht ook boerderij Luppinc aan, die net als het Nijenhuis afkomstig was uit adellijk bezit.[351] Boerderij Hannink in Markvelde was oorspronkelijk een Stichts leen, maar de leenman Rodolf Busse verkocht in 1277 het vruchtgebruik aan Ter Hunnepe. Busse kreeg een ander goed daarvoor terug, dat hij weer in leen opdroeg aan de bisschop, zodat het klooster de voleigendom kreeg.[352] De juffers kregen tevens op 1 mei 1342 de beschikking over het goed Rypinchorst te Markvelde van Gert Knedeborn, dit in ruil voor betaling van een tijns van één penning.[353] De herkomst van het laatmiddeleeuwse goederenbezit van Ter Hunnepe was dus divers.

Goederen die dienden als inkomsten voor een kerk, een pastorie of een vicarie kwamen ook voor in Zuidwest-Twente. In totaal hadden acht en een half erven zo'n functie voor de kerken te Diepenheim, Goor, Almelo, Markelo en Delden. Daarnaast was één erf in eigendom van de stad Goor. Van verschillende kerkelijke goederen weten we dat deze door particulieren en instellingen zijn geschonken. Zo gaf de bisschop van Utrecht de pastoor van Goor beschikking over het vruchtgebruik van zijn erven Brunsbrucgen en Hoynk. Met de inkomsten uit deze erven moest deze pastoor een kapelaan onderhouden.[354]

Tafelgoederen van de bisschop rond 1400

De bisschop van Utrecht bezat in de late middeleeuwen de meeste boerderijen in Zuidwest-Twente, namelijk ruim 130 van de 297 (44 procent). De meeste daarvan (73 erven) gaf hij uit aan de onder hem ressorterende leenmannen. Hij profiteerde dus niet direct van het vruchtgebruik. De andere 57 boerderijen, waaronder de drie bisschoppelijke hoven Goor, Kageldink en Wiene-Zeldam en de daartoe afdrachtplichtige erven, waren zogenoemde tafelgoederen die de bisschop gebruikte voor het onderhoud van zijn huishouding. Oorspronkelijk zal deze categorie goederen veel groter in omvang zijn geweest, maar door schenkingen en vooral ook beleningen zullen veel voormalige tafelgoederen in handen van andere grootgrondbezitters – aanvankelijk meestal ministerialen – zijn gekomen.

348 Zie bijlage 5.1 voor het overzicht van het aantal erven per marke.
349 OSU I nr. 482; OSU II nr. 890; OSU V nr. 3074.
350 OSU V nr. 2941.
351 OSU III nr. 1659; OSU IV nr. 2365; OSU IV nr. 2406; OSU IV nr. 2431.
352 OSU IV nr. 1932.
353 OBO V nr. 1256.
354 Snuif 1925: 206-207.

De bisschop mocht zijn tafelgoederen niet vervreemden of bezwaren zonder toestemming van de vijf kapittels.[355] Verreweg de meeste bisschoppelijke tafelgoederen waren onderhorige boerderijen van één van de drie bisschoppelijke hoven in het onderzoeksgebied, namelijk Goor, Weddehoen of Kageldink. Er zijn daarnaast nog twee boerderijen die onder andere bisschoppelijke hoven ressorteerden, namelijk de hof te Delden en de bisschopshof te Deventer.

De oorsprong van het bisschoppelijke tafelgoed is waarschijnlijk zeer divers geweest. Over de vroege geschiedenis van de hof Weddehoen, gelegen in de marke Wiene-Zeldam, in nauwelijks iets bekend. Mogelijk is het één van de hoven geweest die de Utrechtse kerk heeft gekregen als economische basis voor de grafelijke machtsuitoefening na de schenking van het graafschap Twente. Over de hof Goor bestaat meer duidelijkheid. Deze is naar alle waarschijnlijkheid onderdeel geweest van het goed dat de riddermatige clericus Adolfus tussen 1027 en 1054 aan de Utrechtse kerk schonk en dat vanaf die periode in bezit van de bisschop was.[356] We komen de hof tegen als bisschoppelijk tafelgoed én als leen van de bewoner van het huis Goor. 'Dat huys ende Hoff van Ghoer mit allen horen toebehoren, rechten, olden ende nyen tobehoren, soe als die gelegen zyn toe Ghoer ende in den kerspel van Ghoer.' Dit leen was vanaf 1400 erfelijk in bezit van de familie Van Coevorden, die ook het huis Goor – het latere Heeckeren – in leen hield.[357] Zoals eerder is gesteld, vermoed ik dat de hof te Goor pas later naar Het Schild is verplaatst toen dat werd aangelegd, maar dat het eerder op het vroonland heeft gelegen.

Van de hof Kageldink, die we in de bronnen uit het einde van de vijftiende eeuw als bisschoppelijk bezit terugvinden, kunnen we de voorgeschiedenis tot op zekere hoogte achterhalen. Deze hof met alle tien daartoe behorende hofhorige goederen was namelijk eerst blooteigendom van de bisschop van Munster. In 1311 kocht graaf Hendrik III van Dale-Diepenheim het vruchtgebruik van de hof Kageldink en de onderhorige goederen. De hof was toen een borgleen van het Munsterse bisschoppelijke kasteel Nienborg. Graaf Hendrik werd dus borgman van deze burcht, maar hij liet zich hoogstwaarschijnlijk vervangen.[358] Zijn motief voor de aankoop was vermoedelijk om de beschikking over het vruchtgebruik van Kageldink te krijgen, aangezien de hof en een deel van de onderhorige erven binnen de heerlijkheid Diepenheim lagen. Om de koop te bekostigen moest Hendrik de voogdij over het Osthus bij Roden, in de buurt van Selm, verkopen.[359]

Nadat het Daals-Diepenheimse bezit in 1331 was verkocht aan de bisschop van Utrecht, bleef de hof Kageldink een Munsters leen. In het oudst bekende leenregister van bisschop Florens van Munster (1364-1379) komen we de hof Kageldink tegen als 'gewoon' Munsters leengoed (dus geen borgleen) waarmee schout Esseken, beter bekend als Rotger van Twickel was beleend. 'Dominus inpheodavit Rotgherum de Twicle alias dictus Sculte Esseken cum **curte dicta Kagheldinch** cum attinentiis videlicet domum **Reymoldinch**, domum **Redinclere**, domum **Sedinckampe**, **Varenbrinke**, **Kikenbroke**, duas domos in **Stochem** in villa Depenhem in (?); item domum **Huntuelde** in parrochia Alstede; item domum **Enghesinch** in parrochia Depenhem; item **Leyskinch** in parrochia (?) in legione Almesik.'[360] Na deze vermelding verdwijnt de hof Kageldink uit de leenregisters van de bisschop van Munster. Uit de door Woolderink bestudeerde zeventiende-eeuwse domeinrekeningen blijkt dat Kageldink tot de Utrechtse tafelgoederen behoorde en niet tot de Munsterse leengoederen .[361] Klaarblijkelijk is de blooteigendom tussen 1379 en de zeventiende eeuw door verkoop of ruil van de Munsterse op de Utrechtse bisschop overgegaan. De vroegere leenroerigheid is daarbij komen te vervallen.

355 Kuys 2004: 118-119.
356 OSU I nr. 186.
357 Eijken 1995: nr. 622.
358 WUB VIII nr. 645.
359 WUB VIII nr. 811.
360 Kemkes 1995: nr. E591.
361 Woolderink 2014.

Bij dit alles is de leenbeschrijving in het Munsterse leenregister interessant omdat daarin ook de tien onderhorige boerderijen worden genoemd. Wanneer we deze beschrijving vergelijken met de Utrechtse administratie en de goederenlijst van de graven van Dale-Diepenheim blijkt dat de aankoop van Dale-Diepenheim voor een aanzienlijke reorganisatie van het hofstelsel heeft gezorgd. De bisschop van Utrecht heeft na de verwerving van Kageldink boerderijen toegevoegd die afkomstig waren uit de aankoop van de heerlijkheid Diepenheim in 1331 (zie bijlage 5.7 voor de GL nummers). Het gaat om *Nova curia* (GL 121), *domus Bachus* (GL 125), *domus Ghesinc* (GL 126) en *domus Luscinc* (GL 107).[362] Wij komen deze erven niet tegen in de Munsterse beschrijving uit 1364. Dit geldt ook voor de verder weg gelegen boerderijen in de huidige provincie Gelderland, namelijk *curia Browinchof* (GL 108), *curia Thescelinc* (GL 102), *domus Thenninc* (GL 103), *domus ton Broeke* (GL104), *curia Oldehof* (GL 106) en *curia Giflo* (GL 91). Ook komen we het in Haaksbergen gelegen leengoed *domus Werning* (GL 451) tegen, dat onder het bewind van de Utrechtse bisschop weer is omgezet naar tafelgoed. [363]

Behalve deze boerderijen uit het Daals-Diepenheimse patrimoniale bezit heeft de bisschop van Utrecht ook nog andere bisschoppelijke boerderijen onder de hof Kageldink geplaatst. Dit onroerend goed komt ook niet in de Munsterse beschrijving van 1364 voor. Het gaat om de in Markvelde gelegen boerderijen Bekkedam, Teutelink en Boerman en daarnaast om de boerderij Odink in Deldeneres en de in Gelderland gelegen boerderijen Rengerink en Elshof.[364] Het is mij niet bekend of de in 1364 genoemde Duitse goederen Hündtfeld bij Altstätte en Leeskert in het buurschap Almsick in het kerspel van Stadtlohn in deze periode nog onderhorig waren aan Kageldink. Ook de in 1364 genoemde erven Redinclere (misschien Relleker?), Kikenbroke (misschien Wiedenbroek?) en Engesinch zijn mij niet uit de Utrechtse administratie bekend als onderhorige erven van Kageldink.

Deze reorganisatie van de hof Kageldink geeft een fraai inzicht in de toenmalige centralisatie van de bisschoppelijke tafelgoederen. De belangrijkste conclusie is dat de hof Kageldink na 1379 is omgevormd tot een belangrijke centrale hof. In dit centralisatieproces zijn diverse nieuwe boerderijen, waarvan de meeste wel horig waren maar ook enkele leengoed waren, onderhorig verklaard aan Kageldink.

De bisschop heeft ook de exploitatie van boerderijen rondom de hof Goor gereorganiseerd. Dit blijkt uit het feit dat de hoven te Stockum (GL 109), Wolbertink (GL 80), Mensink (GL 81) en het Nova domus te Stockum (GL 82), goederen die eveneens tot patrimoniaal bezit van de graven van Dale-Diepenheim kunnen worden gerekend, in 1385 onderhorig waren aan de hof te Goor.[365] Het is goed mogelijk dat deze reorganisatie reeds vóór 1385 heeft plaatsgevonden, aangezien de Daals-Diepenheimse goederen vanaf 1331 bisschoppelijke bezittingen waren.

Leengoederen van de bisschop van Utrecht rond 1400

Behalve de bovengenoemde 57 hofhorige goederen bezat de Utrechtse bisschop tijdens de late middeleeuwen ook nog de blooteigendom van 73,5 boerderijen in Zuidwest-Twente die hij in leen had uitgegeven. Behalve de betaling van het heergewaad bij een nieuwe belening, ontving de bisschop over het algemeen geen inkomsten uit dit soort erven.[366] In de door ons bestudeerde marken hebben we te maken met in totaal 32 leenmannen, onder wie soms ook vrouwelijke plaatsvervangers. Sinds 1379 is de administratie van het bisschoppelijke leenstelsel overgeleverd, waardoor vanaf dit moment de lenen goed kunnen worden gevolgd.[367] Het jaartal 1379 is ook grofweg de *terminus ante quem* van datering van de meeste bisschoppelijke leengoederen, hoewel ook in de vijftiende eeuw soms een

362 Met GL wordt de nummers van de erven bedoeld die in bijlage 5.7 staan opgesomd.
363 Met dank aan H. Woolderink, die bereid was om zijn aantekeningen van de domeinrekeningen betreffende onderhorige boerderijen van hof Kageldink te delen.
364 Ook de gegevens over de Borculose erven ten tijde van de Utrechtse bisschop zijn afkomstig uit de aantekeningen van Woolderink.
365 Zie hiervoor de tabellen per marke in de bijlage 5.1.
366 Spek 2010: 112-114
367 Eijken 1996: 9

vermelding opduikt van een nieuw leengoed dat bijvoorbeeld was geruild of een allodiaal goed dat in leen was opgedragen.

De oorsprong van de Utrechtse leengoederen is divers. Een deel zal hoogstwaarschijnlijk behoord hebben tot bisschoppelijk domeingoed dat zijn oorsprong kende in de vroege middeleeuwen.[368] Volgens Eijken dateert het grootste deel van de bisschoppelijke lenen echter uit de elfde en twaalfde eeuw.[369] Om een aaneengesloten territorium te krijgen, probeerde de bisschop van Utrecht namelijk goederen aan te kopen, te ruilen en soms zelfs door verovering of inbeslagname van andere grootgrondbezitters goederen aan zijn bezit toe te voegen. Veel van dit soort onroerend goed was *Fernbesitz* van andere grootgrondbezitters, dat wil zeggen goederenbezit dat ver van hun machtscentra gelegen was.[370] Daarnaast kwam het ook voor dat bestaande grootgrondbezitters hun allodiale goederen opdroegen aan de bisschop en dat vervolgens in leen terug ontvingen. Dit was enerzijds gunstig in erfrechtelijke zin – leengoederen mochten in tegenstelling tot allodiale goederen niet gesplitst worden na de dood van de eigenaar –, anderzijds kon hiermee de loyaliteit tussen edelman en bisschop worden gesymboliseerd. Beide partijen beloofden elkaar trouw en konden rekenen op elkaars militaire steun.[371] De bisschop heeft naar verwachting ook veel nieuwe boerderijen laten stichten die hij hoogstwaarschijnlijk in leen heeft uitgegeven.

Wie waren de 32 leenmannen en -vrouwen die in het leenrepertorium worden genoemd (tabel 5.4)? Vele blijken borgmannen te zijn geweest die waren verbonden aan de kastelen Goor en Diepenheim. Ze hielden naast de door hen beheerde bisschoppelijke leengoederen ook nog borglenen van de bisschoppelijke kastelen in leen in ruil voor de bescherming van die kastelen.[372] In het geval van Goor hebben we reeds gezien dat deze borglenen aanvankelijk mogelijk tweeledig waren: de borgmannen woonden in een huis bij het kasteel en kregen daarnaast ook goederen van de kasteelheer in leen om in hun onderhoud te voorzien.[373] Deze huizen lagen bij of op het kasteelterrein. De lenen waaruit de borgmannen de vergoeding voor hun militaire diensten kregen, lagen vaak op enige afstand van het kasteel.[374] De Goorse borgmannen hadden tevens veel tienden in leen. Sommige borgmannen hadden hun lenen niet in Zuidwest-Twente liggen, maar in andere gebieden. Zo vinden we borglenen van Aspelaen Mullaert/ van Langhen terug in het Noordoost-Twentse Ootmarsum (zie bijlagen 5.2 – 5.4).

Voor Diepenheim kan dit tweeledige borgleenmodel niet worden aangetoond. De borglenen lagen net als bij Goor soms ver van het kasteel verwijderd. We kunnen de geschiedenis van deze lenen beter reconstrueren aangezien ze reeds vermeld staan in de goederenlijst van graaf Hendrik van Dale. In de bisschoppelijke tijd zijn de borglenen en -mannen bovendien vermeld in de twee uitgegeven lijsten van leenmannen uit 1379, alsook in de daaropvolgende reeksen van beleningen, opgenomen in het door Eijken opgestelde leenrepertorium (zie bijlagen 5.2 t/m 5.5).[375] Vergelijken we de lijst met borglenen uit 1379 met de goederenlijst van Hendrik van Dale, dan valt het op dat de twaalf van de twintig borglenen ook al door de graven van Dale-Diepenheim waren uitgegeven en dat deze borglenen hun status hebben behouden in de bisschoppelijke tijd.[376] Voor acht borglenen gold dit dus niet, waaruit we kunnen afleiden dat deze lenen aan een vrij sterke dynamiek onderhevig zijn geweest.

368 Spek 2010: 114
369 Eijken 1996: 18
370 Spek 2010: 114
371 Spek 2010: 114
372 Zie voor de lijst van borgmannen en borglenen in 1379 bijlage 5.2 t/m 5.5
373 Zie hiervoor paragraaf 5.6
374 Zie bijlagen 5.2 t/m 5.5 voor een opsomming van de borglenen in de late middeleeuwen
375 Muller 1891; De Keijzer 2015; Eijken 1995.
376 Zie ook bijlage 5.7. GL 518 = leen 186, hof to Benthele, buurschap Bentelo/richterambt Delden; GL 519 = leen 813, Lothgerinc, richterambt Oldenzaal/buurschap Hasselo; GL 520 = leen 303 die maet in dorpe to Diepenhem; GL 521 = leen 815, Mettekinchof, richterambt Oldenzaal/buurschap Hasselo; GL 523 = leen 310, Merschuys, richterambt Diepenheim/buurschap Diepenheim; GL 524 = leen 240, Johannic, richterambt Delden/buurschap Hengevelde; GL 527= leen 202, guet te Wilmync, richterambt Delden/buurschap Bentelo; GL 528 = leen 193, Nyehues, richterambt Delden/buurschap Bentelo; GL 529 = leen 202, Kiemeringmoele, Delden/buurschap Bentelo; GL 531 = leen 361, Halve Hoeve, richterambt Enschede/buurschap Usselo; GL 533 = leen 196, camp ghelegen by des Pottersbome = Boomkamp, Richterambt Delden/buurschap Bentelo.

naam en eerste vermelding leenman	Goor(kerspel & stadsgericht)	Markelo	Elsen	Herike	Stockum	Wiene-Zeldam	Hengevelde	kerspel Diepenheim	Markvelde	totaal
Armgard van Hopcingen (1385) ***borgman Diepenheim***	0	0	0	0	0	0	0	1	0	**1**
Arnd Sticke (1394) ***borgman Diepenheim***	0	0	0	0	2	0	0	1	0	**3**
Bruen van Hederke (1379)	0	0	0	1	0	0	0	0	0	**1**
Bruen van Maat(1379) ***borgman Goor***	1	1	0	0	0	0	0	0	0	**2**
Coenraad van Thie (1379) ***borgman Diepenheim***	0	2	0	2	0	0	1	0	0	**5**
Evert van Langhen (1379) ***borgman Goor***	0	0	1	0	0	0	0	0	0	**1**
fam. Splinter (1475)	0	2	0	0	0	0	0	0	0	**2**
fam. Van Warmelo (1442 en 1475)	0	0	0	2	0	0	0	3	0	**5**
Gerd van Eeschede (1379) ***borgman Diepenheim***	0	0	0	0	0	0	1	0	1	**2**
Gerd Totelinc	0	0	0	0	0	0	2	0	1	**3**
Gerrit van Bevervoorde (1379)	1	0	0	0	0	0	0	0	0	**1**
Godeken van Woolde ***borgman Diepenheim***	0	0	0	0	1	0	0	0	0	**1**
Godert van Heeker (1379) ***borgman Goor***	1	0	2	0	1	0	0	0	0	**4**
Hendrik Splinter (1455)	0	0	1	0	0	0	0	0	0	**1**
Jan Tye (1379) ***borgman Goor***	0	1	0	4	0	0	0	1	0	**6**
Jan van Heeker (1379) ***borgman Goor***	1	0	0	0	0	0	0	0	0	**1**

naam en eerste vermelding leenman	Goor(kerspel & stadsgericht)	Markelo	Elsen	Herike	Stockum	Wiene-Zeldam	Hengevelde	kerspel Diepenheim	Markvelde	totaal
Johan van Bevervoorde (1477)	0	0	0	0	0	1	0	0	0	**1**
Johan Boeck (1460)	0	0	0	0	1	0	0	0	0	**1**
Johan Werner Brokings (1379)	0	1	0	0	0	0	0	0	0	**2**
Peter van Wolde (1379)	1	0	0	0	0	0	1	0	0	**2**
Pilgrim Sticke (1394) ***borgman Diepenheim***	0	0	2	0	0	0	0	0	0	**2**
Reynold van Coevorden(1379 en 1400)	3,5	0	0	0	0	2	0	0	0	**5,5**
Rolof van Damme (1379) ***borgman Goor***	0	0	0	0	0	3	0	0	1	**4**
Rolof van Hovele (1379)	2	0	0	1	0	0	0	0	0	**3**
Vrouw van Evert van der Eze (1379) ***'borgman'Goor***	1	0	2	0	0	0	0	0	0	**3**
Werner ter Duse	0	0	0	0	0	1	0	0	0	**0**
Wigbolt van Warmelo (1379) ***borgman Diepenheim***	0	0	0	0	0	0	0	0	1	**1**
Willam van Bevervoorde (1379)	0	0	0	1	0	0	0	0	0	**1**
Willam van de Lare sr.	0	0	0	0	0	1	0	0	0	**1**
Willam van den Lare jr.(1379)	0	0	2	1	0	0	0	0	0	**3**
Willem van Vorden (1379)	0	0	0	0	0	0	0	1	0	**1**
Wolter Weldam (1379) ***borgman Goor***	2	0	0	0	2	0	0	0	0	**4**

Tabel 5.4. Bisschoppelijke leenmannen en hun lenen in Zuidwest-Twente, zoals deze worden vermeld in het bisschoppelijke leenregister van 1379. In totaal gaat het om 73,5 boerderijen. Veel van de genoemde leenmannen waren tevens borgman op de kastelen van Goor of Diepenheim.

De lijst van bisschoppelijke leenmannen uit 1379 correspondeert niet volledig met die van de borgmannen van Goor en Diepenheim uit 1379 (zie bijlagen 5.2 - 5.6).[377] Wel zijn er tal van familierelaties te bespeuren wanneer we deze lijst vergelijken met die van de borgmannen van Goor uit 1313. Zo worden in 1313 onder meer een Coep van den Tie en een Hardekijn van den Tye, Reynout van Covorde, haer Roelof van Bevervoerde, Roelof van den Damme en een Roelof van der Mate als borgmannen van Goor genoemd.

Uit het voorgaande kunnen we concluderen dat de borgmannen van zowel Goor als Diepenheim voor de compensatie van hun militaire diensten niet alleen het vruchtgebruik van lenen in de buurt van het door hen te beschermen kasteel in leen kregen, maar ook van erven die veel verder weg lagen. De invloed van het kasteel en zijn bezetting strekte zich dus in economische zin uit over een veel groter gebied dan de directe omgeving van de burchten. Op basis van vergelijkend onderzoek in Diepenheim naar het leenregister uit 1379 en de goederenlijst van de graaf van Dale-Diepenheim uit 1331 blijkt dat de kern van deze lenen vast is, maar dat ook nieuwe lenen werden toegevoegd. De situatie omstreeks 1379 is dus niet volledig representatief voor eerdere perioden.

Goederen van ministerialen

Zoals we in voorgaande paragrafen hebben gezien, waren verreweg de meeste bisschoppelijke leengoederen en borglenen door de bisschop in leen gegeven aan adellijke families die van oorsprong afkomstig waren uit de ministerialiteit. Een deel van deze families heeft, zoals reeds in paragraaf 5.5 is besproken, ook de Zuidwest-Twentse kastelen gesticht. Behalve deze bisschoppelijke lenen bezat de adel meestal ook nog allodiale goederen die ze zelf in leen kon uitgeven of voor eigen onderhoud kon gebruiken. In Zuidwest-Twente lagen diverse erven waarvan de adel blooteigenaar was. Zo had de kasteelheer van Almelo in de vijftiende eeuw de blooteigendom van de erven Leuverink en Wissink in Markelo evenals die van de erven Haikink en Roesink in Elsen. De familie Van Bevervoorde was in Wiene-Zeldam de blooteigenaar van Scherphof en Groot Argelo. De blooteigendom van het goed Houwhedde in Goor was in 1417 van de kasteelheer van Twickel. De hertog van Gelre bezat de blooteigendom van Meenderink te Markelo en had het vruchtgebruik van dit goed in leen uitgegeven aan het klooster Diepenveen. Het bezit van de kasteelheer van Steinfurt dat we in de vijftiende eeuw in Zuidwest-Twente tegenkomen is in de meeste gevallen zeer jong (zie bijlage 5.1 marke Elsen), hoewel dit voor Gorsveld en Ziedhof (zie bijlage 5.1 Wiene-Zeldam) niet aantoonbaar is. Over de ouderdom en oorsprong van de andere zojuist genoemde bezitsverhoudingen zijn geen bronnen bekend.

In Zuidwest-Twente is het in de meeste gevallen niet mogelijk om te achterhalen welke allodiale goederen de lokale adel in de late middeleeuwen in bezit had. Soms blijkt dat ze bezittingen had, maar kunnen we niet vaststellen of het om voleigendom of alleen de blooteigendom of het vruchtgebruik ging. Zo waren het huis Oldenhof en het erf Sickinc in 1475 in bezit van de borgmanfamilie Splinter. Sickinc was tot 1345 van het Stift Vreden. De Oldenhof groeide in de nieuwe tijd zelfs uit tot havezate. In de marke Herike lagen in 1475 de boerderijen Ruwenschot en Lutteke Plecht. Deze waren eigendom van de borgmanfamilie Van Warmelo. Bij het huis Weldam hoorde in 1412 het erve Hungerink te Stockum. En boerderij Hoevink was in bezit van de edelvrije familie Van Ahaus in 1452. De eigendomsverhoudingen kunnen echter nog complexer zijn geweest omdat de adel achterlenen van andere grootgrondbezitters beheerde.[378] Door het gebrek aan bronnen, zoals een leenregister of een goederenlijst, kunnen we geen verdere uitspraken doen over de betekenis van dit soort bezittingen voor de ontwikkeling van het regionale kastelenlandschap.

Daarentegen kan wel inzicht worden verkregen in de bouw van de laatmiddeleeuwse kastelen en de eigendomsrechten op grond. De eigenaren van de adellijke huizen Heeckeren, Kevelham en Stoevelaar hebben hun woning laten bouwen op een borgleen van Goor; zij waren borgmannen die op hun borgleengoed gingen wonen. Ook Pekkedam is opgetrokken op een borgleen, maar in dit geval behoorde het leen tot kasteel Diepenheim.

377 Zie bijlage 5.2 t/m 5.6.
378 Zie bijlage 5.1 voor de verantwoording van de beweringen in deze paragraaf.

De huizen Weldam, Warmelo, Scherpenzeel en het Nijenhuis zijn tevens in opdracht van borgmanfamilies verrezen, hoewel dit niet op een borgleen is gebeurd maar wel op grond waarover de families het vruchtgebruik genoten.[379]

Conclusie: de relatie tussen kastelen en bezitsverhoudingen rond Goor en Diepenheim

In de voorgaande paragrafen hebben we eerst het goederenbezit van de edelvrijen van Goor (tot circa 1250) en Dale-Diepenheim (tot 1331) bestudeerd. Daarna hebben we het grondbezit rondom deze kastelen tot omstreeks 1400, toen de kastelen Goor en Diepenheim in eigendom waren van de bisschop, geanalyseerd.

Betreffende Goor konden we door het gebrek aan bronnen niet de oorsprong en ontwikkeling van het grondbezit van de kasteelheer reconstrueren. In het geval van Diepenheim-I blijkt dat het kasteel te midden van een patrimonium is gebouwd, maar dat dit door huwelijkspolitiek en erfkwesties aan verandering onderhevig is geweest, waardoor onroerend goed bij Ahaus weer uit de boedel is verdwenen. Door het huwelijk van Regenwite van Diepenheim met graaf Hendrik van Dale werd het patrimoniale bezit vergroot. Graaf Hendrik en vooral zijn nazaten waren in de daaropvolgende decennia bezig om hun goederenbezit rondom Diepenheim te concentreren. Hierbij vormde de burcht een centraal punt te midden van die bezittingen. De kapelaan van de kasteelkapel (en later de pastoor van de tot parochiekerk gepromoveerde kapel) registreerde bepaalde afdrachten en hield de administratie van de goederen bij. Het kasteel speelde dus een cruciale rol in het beheer en de administratie van goederenbezit. De kasteelheer van Diepenheim-II gaf daarnaast goederen in leen aan borgmannen van zijn kasteel om hun militaire diensten te bekostigen. Goederenbezit was onmisbaar voor de militaire organisatie en hoogstwaarschijnlijk ook het onderhoud van de burcht.

In de late middeleeuwen zijn de kastelen Goor en Diepenheim-II onderdeel geworden van een groter bestuurlijk territorium, namelijk dat van het Sticht Utrecht. De leiding over de kastelen lag toen bij een door de bisschop aangestelde kastelein die zijn functie, behalve in het geval van een niet ingelost pand, normaal gesproken niet kon doorgeven aan zijn erfgenaam. Deze functieverschuiving van stamkasteel naar ambtskasteel had ook consequenties voor het goederenbezit. De kastelein kreeg voor de betaling van zijn functie inkomsten in de vorm van een geldsom en werd niet meer betaald uit erfelijke lenen.[380] Omdat hij afzetbaar was, verviel ook de behoefte om rondom het kasteel een aaneengesloten goederenbezit te creëren. Toch zijn er wel relaties met het goederenbezit waarneembaar. De borgmannen, die in de vijftiende eeuw voor zowel kasteel Goor als Diepenheim kunnen worden aangetoond, behielden namelijk ook toen hun status en bezaten borglenen, zelfs na het verdwijnen van kasteel Goor. Naar verwachting zal ook vanuit Goor en Diepenheim in bisschoppelijke tijd bescherming zijn geboden aan de omringende boerderijen en kunnen nog steeds bepaalde afdrachten zijn afgeleverd bij de kastelen.

Aangezien er voor de andere adellijke huizen geen volledige goederenlijsten zijn overgeleverd, konden we het grondbezit hiervan niet uitgebreid onderzoeken. Daarom hebben we geprobeerd om de rechten op de grond rondom deze huizen te reconstrueren omstreeks 1400. Daaruit blijkt dat er een verband bestaat tussen het gebruik van de grond en de ontwikkeling van de laatmiddeleeuwse adellijke huizen van de borgmannen van Goor en Diepenheim. Zij bouwden op hun (borg)lenen hun eigen adellijke huizen. De borgman moest bij de locatiekeuze van zijn huis vanuit juridisch perspectief met twee factoren rekening houden. In eerste instantie diende de woning te liggen op goed waarover hij in ieder geval het vruchtgebruik genoot. In tweede instantie moest de woning in de nabijheid van het te beschermen kasteel liggen, zodat de borgman in zekere zin toch aan zijn residentieplicht kon voldoen.

379 Zie hiervoor de beschrijving per kasteel in 5.4 en de catalogus.
380 Zie paragraaf 3.3.

5.14 Synthese: de langetermijnontwikkeling van het regionale kastelenlandschap in Zuidwest-Twente

In de voorgaande paragrafen hebben we de verschillende dimensies en deelaspecten van het Zuidwest-Twentse kastelenlandschap geanalyseerd aan de hand van bronnen uit diverse vakgebieden. De ontwikkeling van de fysieke en sociale dimensies stonden daarbij centraal. We konden aantonen dat de invloeden van de kasteelheren van Goor, Diepenheim-I en II doorslaggevend waren voor de langetermijnontwikkeling van het regionale kastelenlandschap. Door wisseling van eigenaar veranderde ook de functie. Als gevolg daarvan altereerde tevens het omringende fysieke en sociale landschap. We kunnen in totaal vijf fasen onderscheiden die bepalend zijn voor het tot stand komen van het Zuidwest-Twentse kastelenlandschap:

- Fase 0 (periode vóór circa 1100): de periode vóór de kastelen;
- Fase 1 (circa 1100 – circa 1177): de periode van het stamkasteel van de edelvrije familie Van Diepenheim en het bisschoppelijke kasteel/stamkasteel van de edelvrije familie Van Goor;
- Fase 2 (circa 1177 – circa 1250): de periode van de edelvrije familie Van Dale-Diepenheim en de bouw van stamkasteel Diepenheim-II;
- Fase 3 (circa 1250 – 1331): de periode van kasteel Goor als (weer) een bisschoppelijk kasteel;
- Fase 4 (1331 – na 1450): de periode van de aankoop van de heerlijkheid Diepenheim door de bisschop van Utrecht en de bouw van kastelen door de lage adel in Zuidwest-Twente.

Hoe deze gebeurtenissen precies de verschillende aspecten van het kastelenlandschap van Zuidwest-Twente hebben beïnvloed, is weergegeven in tabel 5.5.

Fase 0 – circa <1100: het landschap vóór de kastelen

Vóórdat de kastelen Goor en Diepenheim verrezen, had deze microregio het karakter van een kleinschalig dekzandlandschap waar een beperkt aantal hogere dekzandruggen werd omgeven door tal van dalvormige laagten. Ten westen van Goor en Diepenheim ging dit kleinschalige landschap over in een uitgestrekte vlakte van broekgebieden en veenmoerassen, die in die tijd nog niet werden ontwaterd door natuurlijke beeklopen of gegraven watergangen. Het grond- en oppervlaktewater stroomde slechts langzaam naar het noorden af, wat het gebied in geologische termen tot een doorstroommoeras maakte. Voor het oost-westverkeer tussen Twente en Salland was deze brede moerasgordel een lastig te doorkruisen barrière. Direct ten westen van dit laaggelegen landschap lag het hoogopgaande stuwwalcomplex van Markelo, dat al vanaf de vroege prehistorie intensief bewoond was en een belangrijke regionale *stepping stone* vormde voor transitoverkeer vanuit allerlei richtingen.

Zowel op de dekzandgordels onderaan de stuwwal als op de hogere ruggen in het dekzandgebied woonden in de vroege middeleeuwen mensen. De talrijke goederen die we vanuit laatmiddeleeuwse bronnen in deze gebieden kunnen lokaliseren vormden daarvan vermoedelijk in de negende tot elfde eeuw de kern. Dat is ook de periode waarin nederzettingen niet langer op de hogere flanken van de grotere dekzandruggen of stuwwallen lagen, maar naar de lagere flanken opschoven, om zo plaats te maken voor meer uitgebreide akkercomplexen.

De minder toegankelijke, lage en ook kleinste dekzandruggen en -koppen waren vóór 1100 nog niet of nauwelijks bewoond en zullen dientengevolge nog overwegend een natuurlijke of half-natuurlijke *Eiken-Berkenbosvegetatie* hebben gekend. We vinden daar dan ook nauwelijks domeingoederen. Samengevat was Zuidwest-Twente dus vóór de twaalfde eeuw een gebied met eilanden van oud cultuurland, omgeven door een uitgestrekte wildernis van broekbossen, hoogveenmoerassen en natte veldgrondencomplexen (heide, struweel, eikenberkenbos).

Fase 1 – circa 1100-1177: het stamkasteel van de edelvrijen Van Diepenheim en het bisschoppelijke kasteel/stamkasteel van de edelvrijen Van Goor

Rond 1100 – en misschien ook al eerder – verrees in de buurt van de huidige watermolen De Haller het kasteel Diepenheim-I, dat als stamkasteel voor het gelijknamige edelvrije geslacht fungeerde. Dit eerste kasteel Diepenheim werd gebouwd te midden van het patrimonium van de familie Van Diepenheim en is onlangs waarschijnlijk teruggevonden. We kunnen op basis van de historische beschrijving concluderen dat de ligging op eigen goederenbezit een doorslaggevende rol heeft gespeeld in de locatiekeuze.

Kasteel Goor is waarschijnlijk in de twaalfde eeuw gebouwd. Er zijn verschillende aanwijzingen dat de motieven achter de bouw van dit kasteel anders waren dan in het geval van Diepenheim-I. Aan het einde van de twaalfde eeuw werd kasteel Goor namelijk gezien als bisschoppelijk leengoed. De heer van Goor hield de burcht in leen. Het is daarom mogelijk dat niet de heer van Goor, maar de bisschop zelf kasteel Goor heeft laten bouwen en dit in leen heeft gegeven. Dit zou reeds rond 1140/1150 kunnen zijn gebeurd, want we komen de edelvrije heer van Goor al tegen bij de kloosterstichting van Weerselo en de Diepenheims-Goorse 'waterstaatsoorlog'.

Een tweede indicatie dat Goor met andere bedoelingen is gebouwd dan Diepenheim-I, is de ligging van het kasteel. Goor is namelijk gelegen op een strategische plek waar zich één van de weinige mogelijkheden voordeed om vanaf de Markelose stuwwal een belangrijke interregionale route oostelijk te vervolgen. Aan de noordkant werd het kasteel bovendien beschermd door een onontgonnen en nauwelijks doordringbare wildernis van broekbossen en vlierveenmoerassen die als natuurlijke verdedigingsbarrière diende.

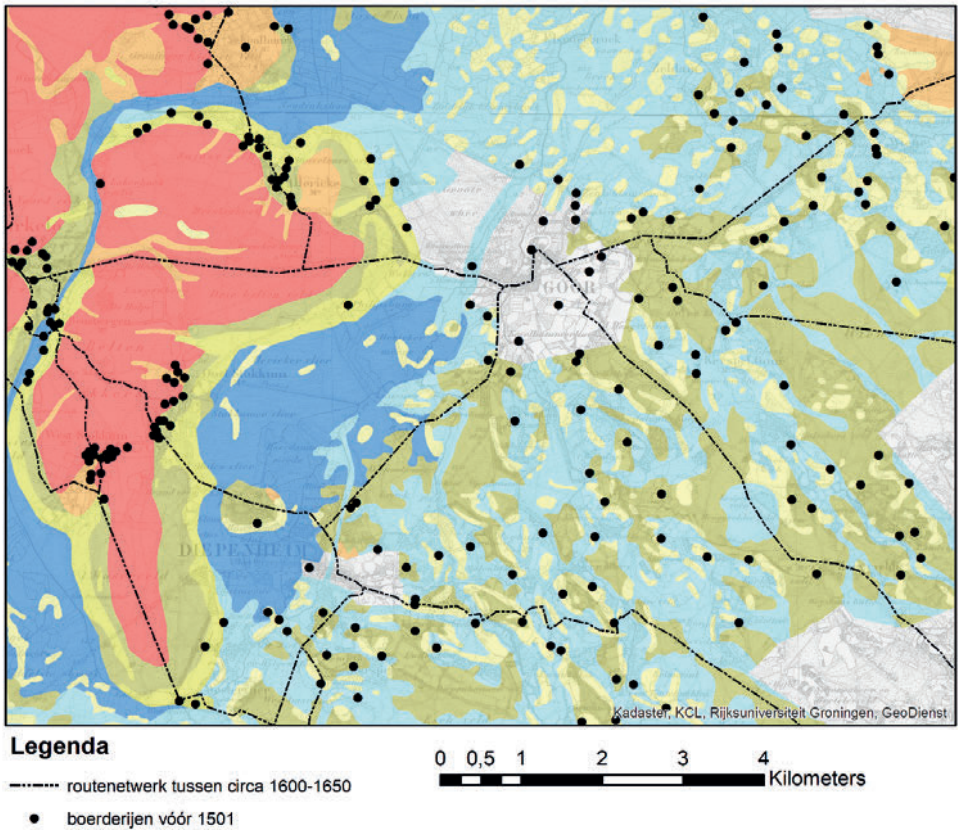
Fase	Kastelen	Eigenaar en functie(s)	Fysieke landschap	Bewonings-geschiedenis
Fase 0 <1100	n.v.t.	n.v.t.	Zonering van west naar oost van stuwwallandschap – landschap van broekbossen en vlierveenmoerassen en dekzandlandschap met doorstroommoerassen	Verspreide boerderijen op flanken van grote, goed toegankelijke dekzandruggen en op de flanken van de stuwwal
Fase 1 circa 1100-circa 1177	Diepenheim-I, vermoedelijk in de buurt van watermolen de Haller gebouwd: verschijningsvorm onbekend Goor, verschijningsvorm onbekend	Stamkasteel edelvrije familie Van Diepenheim Goor bewoond door edelvrije familie Van Goor. Bouwheer onzeker: in leen gegeven bisschoppelijk kasteel of aan de bisschop in leen opgedragen stamkasteel	Begin ontginningen van het doorstroommoeras door de aanleg van beken om de waterafvoer te bevorderen; broekbos maakt geleidelijk aan plaats voor grasland; vermeerderde watertoevoer als gevolg van ontginningen; beide kasteelheren betrokken in dit proces Goor: gebouwd bij strategische passage, maar beschermd door broekbos aan de noordzijde Misschien al aanleg Bandijk bij Goor (datering onzeker) Misschien al aanleg watermolens?	Verspreide boerderijen op dekzandruggen; nu ook stichting boerderijen op dekzandruggen dieper in het broekbos die eerder nog niet goed toegankelijk waren Huizen van kasteelpersoneel bij kastelen Goor en Diepenheim?
Fase 2 circa 1177-1250	Diepenheim-I verwoest, nieuw stamkasteel Diepenheim-II – een ringwalburcht – op andere locatie Goor vermoedelijk nog steeds op zelfde locatie: geen informatie bekend	Wisseling eigenaar Diepenheim door huwelijk: nu onderdeel van het ‘gravenhuis’ van Dale Kasteel Diepenheim en niet Dale werd het stamkasteel van deze familie	Verplaatsing kasteel naar de flank van de stuwwal; bescherming door natte vlieren en ligging bij passage door de vlieren Ontginningen nog steeds in gang Watermolens	Verspreide boerderijen op dekzandruggen Ontstaan van nederzettingscluster rondom Diepenheim-II

Politieke, juridische en administratieve context	Samenleving	Religie	Grondbezit
Zuidwest-Twente onderdeel graafschap Twente: graaf Godeschalk; vermoedelijk rond 1050/1075 in handen van de bisschop van Utrecht	Agrarische samenleving Belangrijk aandeel van hofhorige lasten Adel? Moet al wel sinds de vroege middeleeuwen aanwezig zijn (Frankisch grafveld)	Zuidwest-Twente vermoedelijk onderdeel oerparochie Markelo/Delden Parochievorming in Twente onduidelijk in deze periode	Combinatie van domaniaal systeem (hoven met hofhorige erven) en eigenerfde goederen Verspreid goederenbezit van talrijke grootgrondbezitters
Diepenheim: ontwikkelde zich onafhankelijk van het Sticht Utrecht tot eigen hoge heerlijkheid Goor: onderdeel van het Sticht Utrecht, gelegen in het Overstichtse graafschap Twente Kasteelheer van Goor begaf zich in kringen van de bisschop als banierdrager van Sint-Maarten	Agrarische samenleving Kasteelbewoners, vermoedelijk al borgmannen en ander personeel; kapelaan op kasteel Diepenheim aangetoond	Diepenheim: onderdeel parochie Markelo Familie Van Diepenheim onderhield banden met kloosters Goor: vermoedelijk onderdeel parochie Delden of Markelo Kasteelheer Goor betrokken bij kloosterstichting Weerselo	Verspreid goederenbezit grootgrondbezitters De heren van Diepenheim beschikten in Diepenheim over eigen patrimonium Afsplitsing van Diepenheimse Ahaus-tak uit het patrimonium De heren van Goor beschikten over veel in leen gegeven goederen van de bisschop van Utrecht, maar traden zelf eveneens als leenheer op en beschikten mogelijk ook over allodiale goederen
Diepenheim: Hoge heerlijkheid waar de graven van Dale-Diepenheim zetelden Administratie van het grafelijke bezit (uitvaardiging oorkonden en registratie leenmannen en goederen) geregeld in Diepenheim Goor: kasteelheer aanvankelijk trouwe leenman van de bisschop van Utrecht tot circa 1250	Diepenheim-II beschermd door borgmannen Goor: beschermd door borgmannen; ontstaan burgerij in stad Goor	Diepenheim: stichting kasteelkapel, vanaf 1224 werd dit de parochiekerk; graven Van Dale-Diepenheim patroon Parochiesplitsing van Markelo Ook banden met andere kerken en kloosters in Westfalen en Niedersachsen (patronaatsrecht, bijzetting in klooster) Goor: vermoedelijk onderdeel Markelo/Delden	Verspreid goederenbezit grootgrondbezitters Diepenheim: de familie Van Dale-Diepenheim had verspreid goederenbezit over Oost-Nederland, Westfalen en Niedersachsen De graven van Dale-Diepenheim probeerden bezit te clusteren in de omgeving van Diepenheim

Fase	Kastelen	Eigenaar en functie(s)	Fysieke landschap	Bewonings-geschiedenis
Fase 3 circa 1250-1331	Diepenheim-II: voortzetting ontwikkeling fase 2 Ontvreemd kasteel Goor weer terug in bisschoppelijke handen	Goor geen stamkasteel meer voor de edelvrije familie Van Goor, maar bisschoppelijk kasteel	Egalisatie van een dekzandrug om woonplatform te creëren voor stedelijke aanleg van Het Schild	Diepenheim-II: voortzetting ontwikkeling bewoningscluster bij kasteel Goor: aanleg nieuwe stad tegen het kasteel aan, naast verspreide boerderijen nu ook een nederzetting met een stedelijk karakter
Fase 4 1331-1450 (en daarna)	Aankoop Diepenheim-II door bisschop, aanwijzingen voor verschillende verbouwingen Goor raakt buiten gebruik Ontstaan nieuwe kastelen van vooral borgmannen rondom Goor en Diepenheim	Diepenheim-II geen stamkasteel meer, maar bisschoppelijk kasteel met afzetbare ambtenaar Borgmanskastelen kastelen lage adel slechts beperkt militair-functioneel, nadruk op representatief wonen	Aanleg Schipbeek: veranderende waterhuishouding, ontwatering Stockumerbroek en nieuwe weg langs Schipbeek Diepenheim/Westervlier grensverdediging Sticht: landweer	Zowel verspreide boerderijen op dekzandruggen als stedelijke bewoning rondom de stad Goor en ten oosten van kasteel Diepenheim

Tabel 5.5. De ontwikkeling van het Zuidwest-Twentse kastelenlandschap, uitgedrukt in vijf fasen. De verandering van eigenaar van Goor, Diepenheim-I en Diepenheim-II heeft geleid tot veranderingen in het landschap rondom de kastelen.

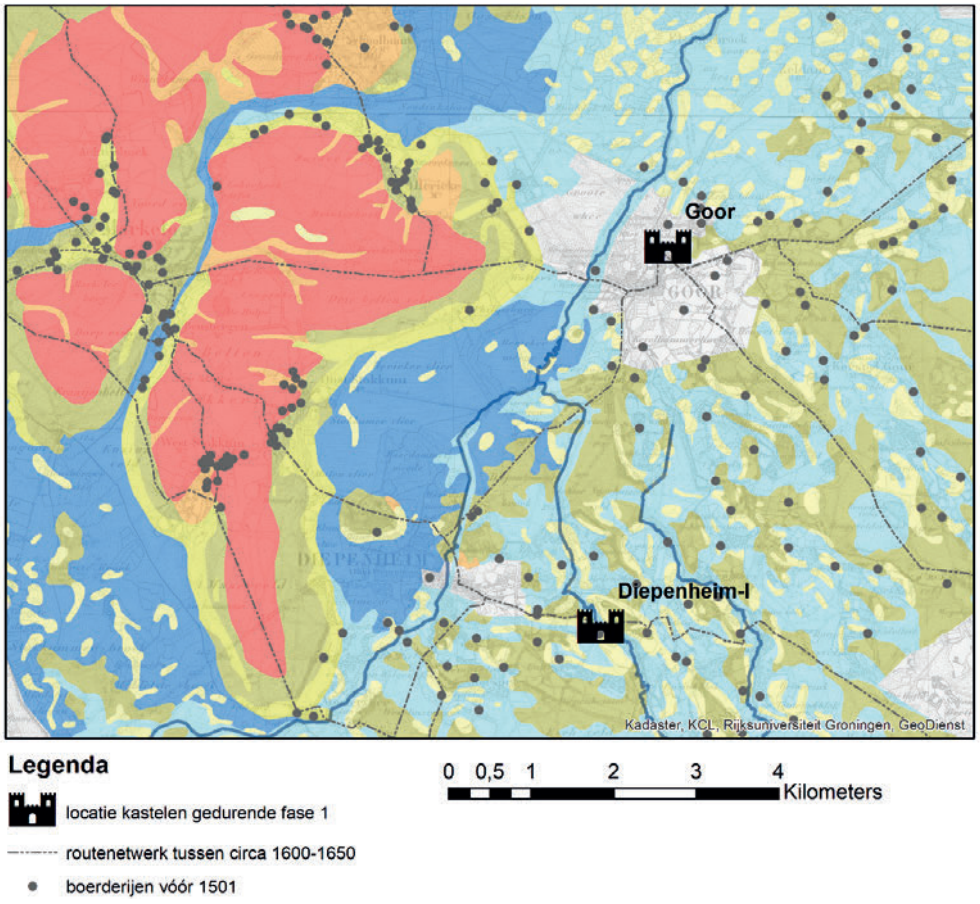
Politieke, juridische en administratieve context	**Samenleving**	**Religie**	**Grondbezit**
Goor: teruggave Goor aan bisschop na verovering; vanaf Jan van Diest (en mogelijk al eerder) juridisch centrum van Twente; uitvaardiging oorkonden Stadsrechtsverlening van de bisschop aan Goor (Het Schild)	Diepenheim en Goor: boeren, kasteelbewoners, borgmannen, overig kasteelpersoneel Goor: burgerij	Diepenheim: eigen parochie Goor eigen kasteelkapel, vanaf vermoedelijk de veertiende eeuw ook eigen parochie	Diepenheim: nog meer goederen geruild om aaneengesloten goederenbezit rondom Diepenheim te krijgen Goor: zonder stamkasteelfunctie verviel ook de behoefte van de kastelein om rondom het kasteel een aaneengesloten goederenbezit te creëren; goederen dienden nog wel als economische basis voor het bekostigen van de borgmannen
Zuidwest-Twente onderdeel van het Sticht Diepenheim ambtskasteel voor ambt Diepenheim Kasteel Goor raakte juridische en administratieve functies kwijt als gevolg van de aankoop van Diepenheim; dit gebeurde definitief na de structurele grensverdedigingspolitiek van het Sticht zoals deze vanaf het episcopaat van Van Wevelinkhoven werd gevoerd	Samenstelling bevolking net als in de voorgaande fase, echter de kasteelbewoners zijn nu afzetbare ambtenaren	Zowel Goor als Diepenheim eigen parochie	Omdat nu zowel Goor als Diepenheim in bisschoppelijke handen waren met afzetbare ambtenaren, voerden dezen geen politiek om een aaneengesloten territorium te creëren De bisschop voerde aan het einde veertiende eeuw centralisatie van zijn tafelgoederen door Relatie met grondbezit komt tot uitdrukking bij de bouw van de kastelen van de lage adel, die dat vooral op hun lenen deden

Figuur 5.23: Het Zuidwest-Twentse landschap vóór de kastelenbouw bestond uit laaggelegen zand- en veengronden, gedomineerd door broekbossen en open vlierveenmoerassen zonder natuurlijke waterlopen. Alleen de stuwwallen van de Herikerberg en Markeloseberg in het westen en de hoger gelegen dekzandruggen staken daar bovenuit. Op de lage flanken van beide lagen boerderijen, waarvan vele onderdeel waren van domaniaal grootgrondbezit. Achtergrond: Topografisch-militaire Kaart 1850.

Een derde argument is dat het goed Goor naar alle waarschijnlijkheid sinds de elfde eeuw al in bezit was van de bisschop. Waarschijnlijk was de hof Goor de oorspronkelijke kern van het goed Goor. Deze hof was in de veertiende en vijftiende eeuw nog steeds één van de hoven van de bisschop in Twente.

Deze drie waarnemingen doen vermoeden dat de bisschop opdracht heeft gegeven voor de bouw van het kasteel Goor. Dat de heer van Goor een kasteel heeft gebouwd en dit later in leen heeft opgedragen aan de bisschop, lijkt minder waarschijnlijk. Toch werd de burcht als gevolg van de erfelijke leenband tussen de bisschop en de heer van Goor, net als het eerste kasteel Diepenheim, het stamkasteel van de familie Van Goor.

Figuur 5.24: De ligging van de kastelen Goor en Diepenheim-I gedurende fase 1. De ingetekende waterlopen waren vóór de aanleg van de Schipbeek al aanwezig. Het tracé van de Regge is gebaseerd op een jongere waterloop die pas na de middeleeuwen is aangelegd, maar uit de Deventer kameraarsrekeningen is bekend dat vóór de aanleg van de Schipbeek de Regge ook al bij Diepenheim stroomde.

Na de bouw van de kastelen zijn beide kasteelheren actief het foreestrecht gaan uitoefenen. Dat deden zij door waterlopen te laten graven, waardoor de afwatering verbeterde en broekbos kon worden omgezet in grasland. Tevens konden op voorheen slecht toegankelijke dekzandkoppen en dekzandwelvingen tal van nieuwe boerderijen worden gesticht. Deze ontginningsactiviteiten van de kasteelheren leidden echter ook tot problemen. Dat kunnen we afleiden uit de in de Diepenheimse kroniek genoemde 'waterstaatsoorlog' tussen Diepenheim en Goor rond 1145-1150. Om de broek- en vliergronden te kunnen ontginnen diende de heer van Diepenheim waterlopen te graven die vanwege het verhang van het maaiveld in deze omgeving van zuid naar noord noodgedwongen moesten afwateren op de benedenstrooms gelegen gebieden. Deze landerijen werden gecontroleerd door de graaf van Goor. Wanneer de laatstgenoemde een dergelijke waterloop zou afdammen of verleggen, kreeg de heer van Diepenheim met een stagnerende afwatering en waarschijnlijk ook grootschalige inundaties te kampen in zijn gebied.

Het hoogoplopende conflict tussen beide heren maakt duidelijk dat de controle over het watersysteem uiterst belangrijk was. Kijken we naar de opvattingen over de bewoningsontwikkeling in soortgelijke gebieden, dan is de kans groot dat de kolonisatie en

ontginning van de hierboven genoemde nattere gebieden in de loop van de volle en late middeleeuwen gestalte hebben gekregen. Mogelijk zijn ook verschillende beken in deze fase al aangelegd, namelijk de verlenging van de Regge, de Koningsbeek, de Molenbeek en de Markveldsche beek.

Fase 2 – circa 1177 - circa 1250: de graven van Dale-Diepenheim en de bouw van stamkasteel Diepenheim-II

In het jaar 1177 liet de bisschop van Munster de kastelen Ahaus en Diepenheim verwoesten. De Diepenheimse lijn verdwijnt daarna uit de bronnen, waarschijnlijk omdat de mannen waren gedood in het krijgsgeweld van de Munsterse bisschop. Toch leefde het geslacht Van Diepenheim door via de vrouwelijke lijn. Regenwite, een dochter van het Diepenheimse geslacht, trouwde met graaf Hendrik van Dale uit de omgeving van Selm in Westfalen.[381]

Het huwelijk van Regenwite van Diepenheim met graaf Hendrik van Dale had grote gevolgen voor Zuidwest-Twente. Het echtpaar besloot namelijk om niet het stamkasteel van Hendrik als uitvalsbasis te nemen, maar een nieuw kasteel Diepenheim te bouwen op een andere locatie dan waar het oude kasteel had gelegen. Dit nieuwe kasteel was qua ligging deels vergelijkbaar met kasteel Goor. Het werd aangelegd op een uiterste oostelijke dekzandrug tegen de natte vlieren aan. Waar het broekbos in Goor een natuurlijke barrière vormde aan de noordzijde, deden de natte vlieren dit voor het tweede kasteel Diepenheim aan de westzijde. Ten noorden van Diepenheim lag echter een paraboolduin die als *stepping-stone* kon worden gebruikt om richting Markelo te reizen. Net als bij kasteel Goor was er dus ook sprake van een flessenhalssituatie.

Het was de zoon van Regenwite en Hendrik, Otto van Dale-Diepenheim, die definitief Diepenheim verkoos boven Dale. Tijdens zijn leven raakte kasteel Dale buiten gebruik en kwam kerkelijk de nadruk te liggen op Diepenheim. Graaf Otto en zijn vrouw maakten van Diepenheim een zelfstandige parochie. Zij lieten de voormalige kasteelkapel, die in opdracht van Otto's moeder was gebouwd, ombouwen tot parochiekerk.

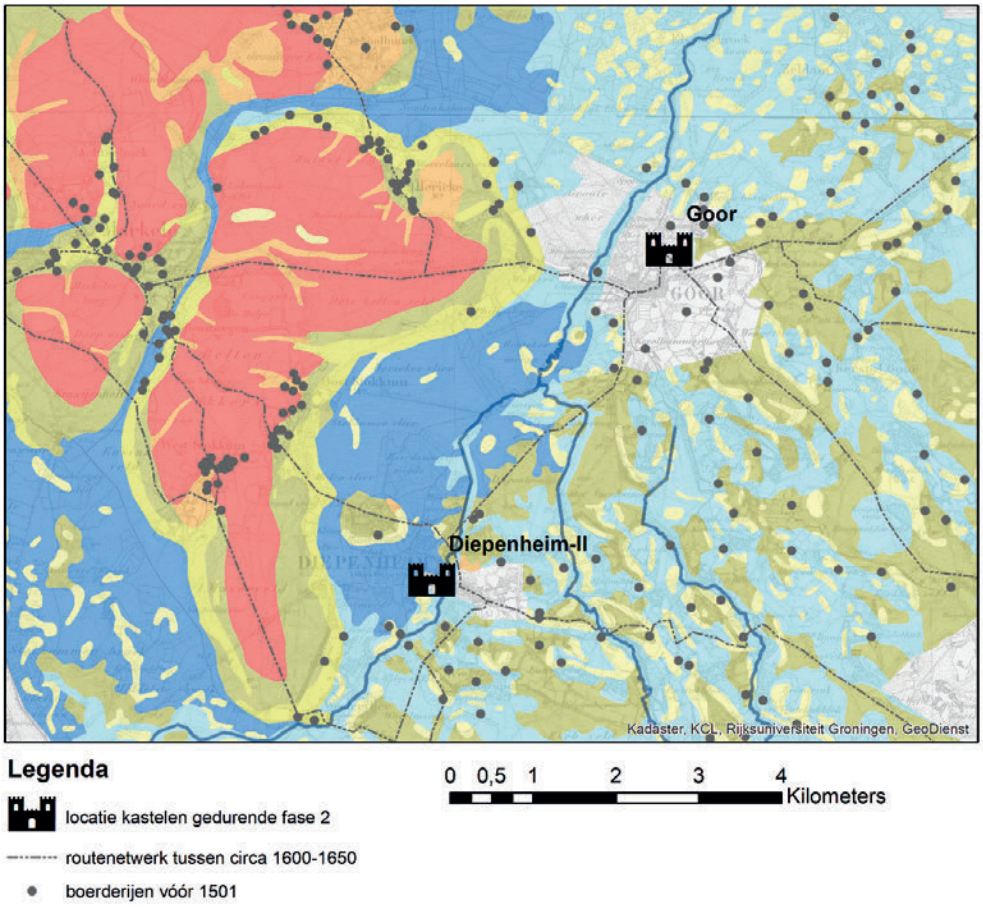
De Diepenheimse kapelaans (en na de parochiesplitsing pastoors) vervulden niet alleen een rol in het geestelijke leven van de Van Dale-Diepenheims, maar waren ook verantwoordelijk voor de boekhouding. Zij registreerden namelijk de leenmannen en het goederenbezit van hun patronen. Dankzij het werk van deze Diepenheimse geestelijken hebben wij ons een goed beeld kunnen vormen van het goederenbezit dat de graven van Dale-Diepenheim hebben bezeten. Dit strekte zich tot meer dan een straal van 100 kilometer buiten Diepenheim uit en lag verspreid over Niedersachsen, Westfalen en Gelderland. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de graven van Dale-Diepenheim in de loop van de dertiende eeuw probeerden dit bezit meer rondom hun stamkasteel te clusteren. Dat deden zij door goederen en rechten rondom Diepenheim aan te kopen of door hun *Fernbesitz* te ruilen tegen onroerend goed dat dichter bij de stamburcht lag.

De familie Van Dale-Diepenheim beschikte ook over rechten op de wildernis. Het uitoefenen van deze rechten had gevolgen voor de inrichting en het gebruik van het landschap. Rondom Diepenheim kwam dit tot uiting in het bezit van het Kedingerwoud en het recht om aldaar hout te hakken, het bezit van molens en het bezit van de zwanendrift.

De bouw van het tweede kasteel Diepenheim had ook consequenties voor de samenstelling van de samenleving, want het kasteelpersoneel ging nu aantoonbaar een aparte groep vormen naast de reeds bestaande agrarische bevolking. De aan het kasteel verbonden mensen bestonden uit borgmannen en huishoudelijk personeel. Van deze laatste groep kunnen we overigens alleen maar de poortwachter aantonen. Waar de Diepenheimse borgmannen in deze fase woonden, is onduidelijk. Om in hun onderhoud te voorzien kregen de borgmannen goederen in leen.

381 Jongbloed, hoofdstuk 3: manuscript.

Wat de impact van de opeenvolgende generaties kasteelheren Van Goor is geweest op het fysieke landschap, is door het gebrek aan bronnen minder duidelijk. Rond 1200 bezat de heer van Goor veel goederen in zowel Ameide, dat op dat moment in het Nedersticht lag, als in Goor. Een belangrijk verschil met de graven van Dale-Diepenheim is dat deze goederen niet behoorden tot het eigen patrimonium. De kasteelheer hield ze in leen van de bisschop van Utrecht. De heer van Goor verkeerde regelmatig in bisschoppelijke kringen. Tijdens de Slag bij Ane in 1227 reed Rudolf van Goor in het bisschoppelijke leger voorop met de banier van Sint-Maarten.

Figuur 5.25: De ligging van de kastelen gedurende fase 2. Kasteel Diepenheim is verplaatst naar het westen richting de stuwwal.

Fase 3 – circa 1250-1331: Goor weer in eigendom van de bisschop

Omstreeks 1250 belegerde de koning op verzoek van de bisschop van Utrecht succesvol kasteel Goor, waarna de kasteelheer uit zijn burcht werd gezet. Daarmee voorkwam de bisschop dat zijn ongehoorzame leenman, net zoals zijn zuidelijke buurman in Diepenheim, een eigen territorium kon ontwikkelen waarbij kasteel Goor als stamkasteel zou fungeren. Zo'n ontwikkeling zou immers mogelijk ten koste kunnen gaan van Stichts grondgebied. De bisschop zal er veel belang bij hebben gehad om dit onafhankelijkheidsstreven tegen te gaan, zeker na de problemen die zich eerder in Coevorden hadden voorgedaan.

Na de herovering van Goor had de bisschop grootse plannen met deze plek, want in 1263 verkreeg Goor van hem stadsrechten. Deze nieuwe juridische status van de nederzetting resulteerde ook in grote veranderingen in het fysieke landschap, want de bisschop liet een geheel nieuwe planmatige stad aanleggen, Het Schild. Waarschijnlijk is toen ook de hof Goor verplaatst binnen de grachten van deze nieuwe stichting. Het landschap werd voor de aanleg van deze stad ingrijpend aangepast. De bisschop liet een paraboolduin vergraven om ter plekke een kunstmatig woonplatform te creëren om daarop de planmatige stad aan te leggen. In de stad waren rechtspraak, markt en de hoffunctie geconcentreerd.

Door de aanleg van Het Schild bestond dit nieuwe Goor uit twee delen: in het westelijke gedeelte lag de eigenlijke stad en in het oosten het bisschoppelijke kasteel. De samenstelling van de bevolking van deze kasteelstad werd deels bepaald door de aanwezigheid van de burcht. Behalve burgers woonden er in 1313 namelijk de meeste borgmannen van kasteel Goor in borgmanshuizen op het kasteel of Het Schild. Als beschermers van het bisschoppelijke kasteel werden zij namelijk geacht om dicht bij de burcht te wonen. In de tweede helft van de veertiende eeuw mochten deze borgmannen ook verder weg wonen, namelijk binnen de klokkenslag van Goor. Zo konden de borgmannen in tijden van oorlog direct het kasteel beschermen. Net als de Diepenheimse borgmannen beschikten ook de Goorse borgmannen over borglenen om in hun onderhoud te voorzien. Deze lenen bestonden uit boerderijen of een tiende uit de inkomsten daarvan. De lenen lagen verspreid over Twente.

In de bloeiperiode van het borgmanneninstituut heeft kasteel Goor ook in uiterlijk een belangrijke verandering ondergaan. Bisschop Gwijde van Avesnes liet namelijk tijdens zijn episcopaat een nieuw kasteel Goor bouwen. Deze herbouw had waarschijnlijk te maken met de verwoesting van de burcht door de burgers van Groenlo. Tot 1311 bezat de bisschop in Goor een huis, kapel en een bergvrede, maar dit bezit werd door de Groenlose burgers verbrand. Aangezien bisschop Gwijde in 1317 is overleden, moeten we de bouw van dit nieuwe kasteel Goor tussen 1311 en 1317 plaatsen.

De bisschoppelijke bemoeienis reikte echter verder dan de aanleg van Het Schild. De bisschop vond namelijk de bereikbaarheid van Goor erg belangrijk. We hebben reeds gezien dat de toegankelijkheid van de dekzandeilanden lang niet altijd optimaal was, vooral niet ter hoogte van het drassige gebied bij de stuwwal. Om toch in alle jaargetijden Goor te bereiken is daarom een verhoogde weg aangelegd, de zogenoemde Bandijk, die de moerassen bij de stuwwal overbrugde. Wanneer dit precies is gebeurd, is niet overgeleverd. Deze weg was zo belangrijk dat door bisschop Johan van Virneborg werd vastgelegd dat de Bandijk door bijna alle Twentse marken moest worden onderhouden zodat de bisschop, vergezeld door twee ruiters aan zijn zijde, ook in natte tijden Goor kon bereiken.

Goor functioneerde als gerechtelijk bestuurscentrum van Twente in de veertiende eeuw. Misschien dat deze juridische taak ook al eerder vanuit kasteel Goor werd vervuld, maar daarover zijn geen bronnen bekend. Het kasteel vervulde tevens een administratieve functie, aangezien er enkele oorkonden zijn uitgevaardigd.

Fase 4 – 1331->1450: De aankoop van de heerlijkheid Diepenheim door de bisschop en de bouw van kastelen door de lage adel in Zuidwest-Twente

De koop van de heerlijkheid Dale-Diepenheim in 1331 door bisschop Jan van Diest had grote gevolgen voor het Zuidwest-Twentse kastelenlandschap. Kasteel Diepenheim was nu één van de bisschoppelijke ambtskastelen geworden die werden bestuurd door een bisschoppelijke ambtenaar die zijn ambt niet erfelijk bekleedde. Door de aankoop van de heerlijkheid was bovendien de grens van het Oversticht opgeschoven in zuidelijke richting, waardoor de territoriale verhoudingen veranderden.

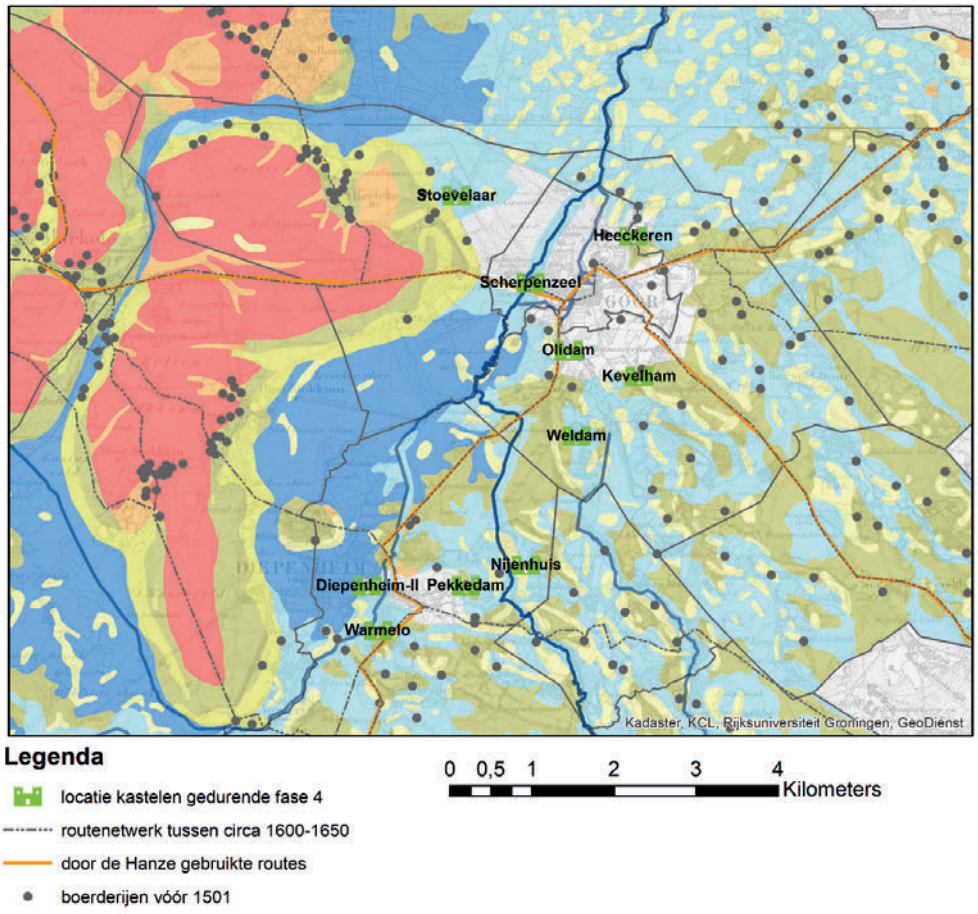
De verschuiving van de functie van kasteel Diepenheim van een stamkasteel naar een bisschoppelijk kasteel had veel gevolgen voor het Zuidwest-Twentse landschap. Het eerste gevolg had betrekking op kasteel Goor. Vanaf circa 1380 voerden de bisschop en de Sallandse hoofdsteden een politiek waarbij zij de grenzen van het Oversticht helemaal

afschermden met kastelen en landweren, zoals in hoofdstuk 3 is betoogd. De Zuidwest-Twentse landweer werd gebouwd op de grens met de heerlijkheid Borculo en het iets meer landinwaarts gelegen bisschoppelijke kasteel Diepenheim werd gebruikt als grenskasteel. Kasteel Goor, dat door de aankoop van de heerlijkheid Diepenheim veel meer landinwaarts kwam te liggen, vervulde geen rol in deze nieuwe kastelenpolitiek en raakte daardoor buiten gebruik. De laatste aanwijzing dat een bisschop in Goor verbleef, dateert uit de tijd van bisschop Jan van Virneburg, hoewel het kasteel dan al niet expliciet meer in de bronnen wordt genoemd. Van Virneburg had wel belang bij Goor, want hij heeft de rechten van de borgmannen op schrift gesteld evenals de Bandijkclausule. Goor was echter ook de plek waar deze bisschop gevangen werd genomen door vijanden.

Het tweede gevolg van de functieverschuiving was waarschijnlijk een grondige verbouwing van het kasteel Diepenheim, want Renaud constateerde tijdens zijn onderzoek in 1960 dat in de veertiende eeuw – een specifiekere datering geeft hij niet – het binnenterrein van de ringwal is opgevuld met aarde waarop een nieuw kasteel werd gebouwd. Behalve deze vermelding is bekend dat ook later tijdens het Utrechtse Schisma Diepenheim opnieuw grondig is verbouwd.

Een derde gevolg had betrekking op het grondbezit in de buurt van Diepenheim. De afzetbare kastelein van Diepenheim zal geen ambitie hebben gehad om rondom zijn ambtswoning goederen en rechten te verzamelen, zoals dat in eerdere fasen wel werd gedaan. Daarmee veranderde het karakter van het goederenbezit. De voormalige Diepenheimse goederen waren nu in bezit gekomen van de bisschop van Utrecht. De bisschop voerde tussen circa 1364 en 1380 in Zuidwest-Twente een reorganisatie van zijn hofhorige tafelgoederen door, waarbij de hoven Goor en Weddehoen en mogelijk ook al Kageldink fungeerden als centrale hoven waar de opbrengsten van deze goederen werden geïnd. Dit hield ook in dat andere hoven, zoals de Nijhof bij Diepenheim, nu onderhorig aan één van deze drie hoven werden.

Vanaf de veertiende eeuw werden nieuwe kastelen opgetrokken. Dit valt te relateren aan de algemene kasteelontwikkeling in die periode. Net als in andere delen van het Oversticht begon de lagere adel kastelen te bouwen als uiting van zijn status. Hoewel deze kastelen tot op zekere hoogte versterkt waren, was het uitdrukken van status het belangrijkste motief achter de bouw. De bisschop en de Sallandse hoofdsteden zagen er bovendien op toe dat dit soort huizen niet te veel verdedigingselementen kregen zodat ze een bedreiging voor het Sticht konden gaan vormen. In Zuidwest-Twente waren veel van deze nieuwe kastelenbouwers borgmannen van de kastelen Goor en Diepenheim. In de veertiende, maar vooral in de vijftiende en zestiende eeuw, lieten zij residenties bouwen op hun allodia, borglenen en gewone lenen in de buurt van het kasteel dat zij aanvankelijk dienden te beschermen. De locatiekeuze van deze huizen werd door verschillende factoren bepaald. De borgmannen mochten namelijk niet te ver van het kasteel wonen; voor kasteel Goor was dit binnen de klokkenslag. Dat betekende dat een borgman zijn huis alleen op goederen kon bouwen die dicht genoeg bij de burcht lagen. Binnen deze juridische vereiste koos hij een locatie uit die hem landschappelijk gezien het meest geschikt leek. Zo beïnvloedden niet alleen kasteel en landschap elkaar, maar zorgde de aanwezigheid van oude kastelen voor een nieuwe golf van kastelenbouw. Qua aanzien, functies en belang zijn de borgmanshuizen echter niet vergelijkbaar met Goor en Diepenheim.

Figuur 5.26: De ligging van de kastelen en mogelijke kastelen omstreeks 1400.

Hoofdstuk 6: De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in het Oversticht tussen 1050 en 1450

6.1 Inleiding

'Wat een ongehoorde brutaliteit van zulke schurken [de Coevordenaren en de Drenten]! Eén bisschop [Otto II van Lippe], hun vader en heer, hebben ze zonder aanleiding in een stinkend moeras wreed vermoord, en nu hebben ze hun nieuwe heer, diens opvolger als bisschop [Wilbrand van Oldenburg], gedwongen zijn dood eveneens in net zulke stinkende modder onder ogen te zien. Maar God, de Heer van erbarmen, heeft de razernij van die dolle honden niet langer geheel ongestraft gelaten. Hij heeft hen namelijk zo verblind, dat Roelof van Coevorden, slechts door één knecht vergezeld, naar de burcht Hardenberg is gegaan om met de bisschop over het voorgenomen vredesverdrag te spreken.' (Narracio, vertaling Van Rij, 1989: 73-75)

Dit is een van de vele passages uit de *Narracio* waarin de anonieme schrijver zijn frustratie uit over het wangedrag en de ontrouw van de burggraaf van Coevorden en de Drenten die het opnamen tegen hun heer, de bisschop van Utrecht. De bisschopsgezinde anonymus vergelijkt hen in dit citaat met dolle honden. Gelet op de ontwikkeling van de bisschoppelijke machtspositie in het Oversticht lijkt de beeldspraak toepasselijker dan de anonymus wellicht bedoelde. Als de territoriaal heer aangeduid mag worden als de leider van een roedel honden, dan kan ook worden gezegd dat hij voortdurend werd uitgedaagd door dominante honden uit zijn eigen roedel die erop uit waren zijn positie over te nemen. In dat geval moest hij als roedelleider in een gevecht aantonen dat hij de sterkste en machtigste was door ondergeschikte maar rivaliserende mannetjes op hun rug te werpen. Behalve dat hij zo voor stabiliteit in eigen roedel moest zorgen, diende hij ook nog rekening te houden met vijandige roedels, wel te verstaan de concurrerende territoriale heren.

Sinds ongeveer 1060 begon de bisschop met de uitbouw van zijn wereldlijke macht. De basis voor zijn machtspositie vormden immuniteiten en grafelijke rechten die hij van de koning in de tiende en elfde eeuw had gekregen. Het bezitten van deze rechten en goederen betekende niet dat hij direct als territoriaal machthebber kon optreden. Daarvoor moest de bisschop eerst zijn macht daadwerkelijk vestigen en door anderen in zijn positie worden erkend. Daarbij kwam hij voor belangrijke uitdagingen te staan voor wat betreft zijn bezit dat in Oost- en Noord-Nederland lag, het latere Oversticht. Ten eerste was het vanaf Utrecht gezien niet eenvoudig om naar dit gebied te reizen. Dat kwam omdat er grote en slecht toegankelijke wildernissen lagen: de 'stinkende modderige moerassen' volgens de anonieme schrijver van de *Narracio*. Tussen die moerassen in lagen bewoningsgebieden op dekzandruggen, stuwwallen en oeverwallen als een soort eilanden in de zee. Deze waren niet snel te bereiken en te verdedigen wanneer er een conflict uitbrak. Ten tweede probeerden in sommige gebieden waar de bisschop over de grafelijke rechten beschikte andere machthebbers hun positie te vestigen. Hoe moest de bisschop in dit voor hem moeilijk bereikbare gebied zijn concurrenten verjagen en zijn eigen macht vestigen?

Het antwoord vond de bisschop in kastelenbouw. Vanuit deze steunpunten probeerde hij de interne stabiliteit in het leefgebied van de bisschoppelijke onderdanen te organiseren en bescherming te bieden tegen de spreekwoordelijke vijandige 'roedels'. Natuurlijk kon hij zijn burchten ter plaatse niet zelf beheren. Daarom koos hij competente trouwe edelen – soms zelfs uit zijn eigen familie – om als zijn vertegenwoordigers op te treden: de burggraven. Deze beheerders van bisschoppelijke kastelen kregen hun ambt erfelijk in leen. De voorvaderen van de bovengenoemde opstandige Roelof van Coevorden zijn zo in het bezit gekomen van het burggraafschap over de gelijknamige bisschoppelijke burcht.

Met de kastelenpolitiek van de bisschop ging het op lange termijn echter mis. Eigengereide burggraven probeerden steeds vaker als dominante honden binnen een roedel met een zwakke leider hun eigen positie te versterken ten koste van hun heer. Roelof van Coevorden was zo'n dominant type: hij moest het bisschoppelijk kasteel Coevorden als grensversterking beheren en verdedigen en wel zó dat agressieve buren ervan zouden afzien het bisschoppelijk territorium binnen te vallen. In plaats daarvan gebruikte Roelof de versterking als uitvalsbasis en spande hij met een deel van de Drenten samen tegen hun wettige heer. Toen bisschop

Otto II van Lippe een groots opgezette strafexpeditie in 1227 uitvoerde om een eind te maken aan de opstandigheid, werd hij 'wreed vermoord in een stinkend moeras'. Om nog geloofwaardig als territoriaal heer te kunnen optreden en zijn gezag te handhaven, ook over zijn nog trouwe dienstlieden, had zijn opvolger bisschop Wilbrand van Oldenburg geen andere keus dan de dood van bisschop Otto te wreken en de opstandelingen zwaar te straffen.

Het feit dat kasteel Coevorden op de belangrijkste verbinding tussen de moerassen in het noordelijke (Drenthe, het Gorecht) en het zuidelijke deel (Salland, Twente, Vollenhove) van het Oversticht lag, maakte het niet eenvoudiger voor bisschop Wilbrand van Oldenburg om er voet aan de grond te krijgen. In de vroege twaalfde eeuw had een van zijn voorgangers, bisschop Hartbert, het strategische idee om bij deze belangrijke passage door de venen een burcht te bouwen. Nu was het voor de oorspronkelijke eigenaar een obstakel geworden in plaats van een steunpunt, waarin de afvallige burggravenfamilie zich lang wist te verschansen. De bisschop heeft het kasteel Coevorden dan ook verschillende keren belegerd om het terug te krijgen en zijn territoriaal gezag in het noordelijk Oversticht te herstellen, zo lezen we in de *Narracio*. Dat lukte een paar keer, maar even zovele malen wisten de Van Coevordens de burcht weer in handen te krijgen. In deze strijd liet Wilbrand een nieuw bisschoppelijk kasteel bouwen als dwangburcht tegen ontrouwe onderdanen: Hardenberg. Hij zette dus kastelenbouw in als reactie op de mislukte kastelenpolitiek van zijn voorgangers.

Op lange termijn had ook de kastelenpolitiek van bisschop Wilbrand weinig succes. Hardenberg raakte buiten gebruik en Coevorden werd verpand. De Van Coevordens hebben zich tot 1395 ongestoord als autonome burchtheren kunnen gedragen. Het was bisschop Frederik van Blankenheim die in genoemd jaar deze 'poort van Drenthe' wist terug te winnen en een eind maakte aan de macht van de burggravenfamilie. Hij liet na de verovering het oude kasteel, dat inmiddels symbool stond voor de macht van een onafhankelijk geslacht, afbreken en het vervangen door een moderne rechthoekige versterking.

Het verhaal over de burggraven van Coevorden is illustratief voor de langetermijnontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in het Oversticht. De kastelenbouw hangt in dit territorium samen met de sterke of zwakke positie van de vorstbisschop. Wie ambities had als semi-zelfstandige edelman een eigen positie uit te bouwen, probeerde in het middeleeuws Oversticht een kasteel op te trekken of te verwerven. Soms gebeurde dit met bisschoppelijke toestemming, maar in veel gevallen heeft de bisschop niet aantoonbaar het versterkingsrecht verleend. Dat heeft ermee te maken dat in de tweede helft van de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw, ruwweg tussen de slag bij Ane in 1227 en de aanstelling van Jan van Arkel in 1342, de bisschop vanwege zijn uiterst slechte financiële positie de grootste moeite had om de interne orde te handhaven. Tussen 1050 en 1450 hebben er in het Oversticht minstens 78 burchten gestaan.[1] Van 58 andere sites is het door gebrek aan bronnen niet met zekerheid uit te maken of het kastelen waren. Deze kastelen en mogelijke kastelen zijn lang niet allemaal door de bisschop gebouwd. Er waren ook edelvrijen, ministerialen, steden en partijen die burchten bouwden en dus het versterkingsrecht toepasten, dan wel het zich aanmaten. Het is dus een geheel aan gevarieerde persoonlijke en corporatieve ambities, in relatie tot de ontwikkeling van landsheerlijkheid, dat heeft geresulteerd in het Overstichtse kastelenlandschap tussen 1050 en 1450.

6.2 De langetermijnontwikkeling van het Overstichtse kastelenlandschap

In de hier gepresenteerde studie hebben we ons tot doel gesteld het kastelenlandschap van het Oversticht te reconstrueren. Lange tijd waren de burchten in dit gebied, dat in de late middeleeuwen ongeveer de huidige provincies Overijssel en Drenthe omvatte, evenals het toenmalige Gorecht in de huidige provincie Groningen en een deel van Stellingwerf in het huidige zuidoosten van Friesland, nauwelijks onderzocht. Het doel van dit onderzoek was

1 Volgens onze in hoofdstuk 1 opgestelde werkdefinitie.

om in deze kennislacune te voorzien door de ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen te analyseren en te verklaren in relatie tot het landschap in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450.

Daarbij stuitten we op een probleem. Een studie van de kasteelontwikkeling vereist raadpleging van verschillende typen bronnen: uit de archeologie, geschiedenis, architectuurgeschiedenis, landschapsgeschiedenis en kunstgeschiedenis. Het Europese kastelenonderzoek biedt echter geen sluitend theoretisch en methodologisch kader om deze soorten bronnen integraal te ontsluiten. Wel hebben enkele onderzoekers in de afgelopen decennia laten zien dat veel inzicht in de kastelen en hun rol in de middeleeuwse samenleving kan worden verkregen wanneer deze versterkingen worden onderzocht in relatie tot het hun omringende landschap. Zo'n landschappelijke benadering in de kastelenkunde heeft een tweevoudig vertrekpunt: ten eerste heeft het landschap invloed op de locatie van het kasteel en ten tweede gaf dat kasteel gedurende zijn bestaan mede vorm aan het omringende landschap. In de studies die zich hierop richtten ontbreekt het echter aan een onderzoeksmethode waarin de veelzijdigheid van kastelen op systematische wijze vanuit verschillende disciplines kan worden onderzocht.

Op basis van deze overwegingen hebben we daarom in hoofdstuk 1 het drieledige model van kasteellandschap geïntroduceerd als hulpmiddel om de wisselwerking tussen kasteel en landschap in het Oversticht te bestuderen. Dit model is gebaseerd op de ideeën van de Deense geograaf Kenneth Olwig en de Nederlandse landschapsfilosoof Maarten Jacobs. Olwig heeft aangetoond dat het Germaanse woord *lantskip/lantscap*, zoals dit in de middeleeuwen algemeen in grote delen van Noordwest-Europa werd gebruikt, niet alleen refereerde aan een historisch-politiek territorium met zijn fysieke kenmerken, maar ook aan de traditioneel daarbij behorende samenleving en haar instituties, gewoonten en gebruiken.[2] Dit concept, als een combinatie van een tastbare fysieke ruimte en een meer immaterieel sociaal en cultureel landschap, is verder uitgewerkt door Jacobs. Op basis van de driedelige ontologie van Habermas ontwierp Jacobs een driedimensionaal model van de verschillende realiteiten van landschap. Als eerste dimensie is er volgens hem die van het fysieke landschap (*matterscape*) dat zou bestaan uit alle soorten natuurlijke en culturele fysieke kenmerken, structuren en patronen. Deze kunnen positivistisch worden getest met natuurwetenschappelijke methoden. Ten tweede onderscheidt Jacobs een sociale dimensie van het landschap (*powerscape*), waarin alle sociale en economische relaties, rechten en culturele aspecten, inclusief taal tot uiting komen. Deze dimensie kan men dan rekenen tot het domein van de sociale, economische en geesteswetenschappen. Tot slot onderscheidt Jacobs de individuele mentale dimensie van het landschap (*mindscape*), die de persoonlijke waarden, gedachten, gevoelens en houdingen die individuen hebben ten opzichte van het landschap omvatten. Studies daarnaar vallen traditioneel onder het domein van de psychologie, de culturele geografie en de kunst.

Om tot een reconstructie van het Overstichtse kasteellandschap te komen is niet alleen een landschapsdefinitie, maar ook een definitie van het kasteel nodig. De huidige in de Nederlandse kastelenkunde gehanteerde definitie bleek niet geheel geschikt, omdat deze veel kasteelterreinen buiten beschouwing zou laten. Daarom is in hoofdstuk 1 een brede werkdefinitie opgesteld die inhoudt dat alle sites die een functionele of symbolische vorm van verdedigingsarchitectuur hebben en deze combineren met een economische, administratieve/juridische, representatieve of militaire functie – steden en kloosteruithoven uitgezonderd –, als kasteel beschouwd dienen te worden.

Deze definities van kasteel en landschap vormden de basis voor het kasteellandschapsmodel. Om de wisselwerking tussen kastelen en de omgeving te kunnen onderzoeken, dienden we de drie dimensies uit het model van Jacobs in kaart te brengen. Daarvoor waren verschillende bouwstenen nodig. De eerste bouwsteen vormde de inventarisatie van alle terreinen die aan voornoemde definitie van kasteel voldoen, plus de terreinen waar waarschijnlijk sprake is van verdedigingsarchitectuur uit de middeleeuwen, maar waarvan de context niet precies bekend

2 Olwig 1996: 631- 633; Jacobs 2006: 8-9; Zie ook Spiekhout & Spek 2018.

is. Latere adellijke huizen die al in de middeleeuwen bestonden maar waar geen bronnen van over het uiterlijk overgeleverd zijn, hebben we in de inventarisatie ook meegenomen als mogelijk kasteel.

Een tweede bouwsteen vormde een reconstructie van het fysieke middeleeuwse landschap (*matterscape*) op territoriaal niveau. Als uitgangspunt hebben we de situatie omstreeks 1400 genomen, met de kanttekening dat het landschap tussen 1050 en 1450 – de formatieve periode van de onderzochte kastelen – aan belangrijke veranderingen onderhevig is geweest. De reconstructiekaart mag daarom niet zonder de achtergrondinformatie uit de hoofdstukken 2 en 3 en de catalogus worden geïnterpreteerd. Toch is de kaart van groot belang voor de interpretatie van de kastelen op territoriaal niveau. Terreingesteldheid en toegankelijkheid waren in de middeleeuwen bepalend voor de locatiekeuze van bewoning en de ligging van routes. Alleen de hoge en droge, uitstekende pleistocene delen van het landschap en de oeverwallen langs de rivieren waren rond het jaar 1000 bewoond. Een graafschap als Drenthe lag bijvoorbeeld grotendeels ingesloten door veenmoerassen en kon toen over hoge en droge grond slechts via Groningen of Coevorden worden bereikt. In de volle middeleeuwen ontgonnen de inwoners van het Oversticht talrijke veenwildernissen, zoals die tussen Coevorden en Emmen, en in de Mastenbroek bij Zwolle. Deze agrarische veenontginningen zijn ook op de kaart weergeven. Daarnaast zijn in de twaalfde tot veertiende eeuw veel broekgebieden in Salland en Twente ontgonnen. De veranderende toegankelijkheid in bepaalde periodes en de dynamiek die deze met zich meebracht zijn van invloed geweest op de locatiekeuze van kastelen. Dat geldt ook voor de ligging van de burchten ten opzichte van de door de mens gecreëerde elementen in het landschap, zoals wegen, nederzettingen en vergaderplaatsen.

Door de kenmerken van kastelen te analyseren en deze vervolgens in de ruimte te projecteren was het mogelijk waarnemingen te doen in tijd en ruimte. Zo bleken de oudste burchten Hunenborg (bij Volthe) en Schulenborg (bij Almelo) een afwijkende liggen te hebben ten opzichte van de andere kastelen, namelijk in een afgelegen wildernis buiten de doorgaande verkeersroutes. Jongere burchten daarentegen treft men juist wel in de directe nabijheid van land- of waterwegen. Hoewel de eerste kastelen waarschijnlijk al in de elfde eeuw tot stand zijn gekomen, werden de meeste burchten opgetrokken in de periode 1300-1400 door leenmannen van voornamelijk de bisschop van Utrecht. De kastelen lagen overigens niet overal gelijkmatig verspreid in het landschap. Er is duidelijk sprake van clustering rondom de rivieren. Verder zijn opvallende concentraties waar te nemen in Zuidwest-Twente, Groningen/de Kop van Drenthe en de zuidrand van Drenthe. Het centrale deel van Drenthe daarentegen was 'leeg'.

De in het fysieke landschap waargenomen ontwikkelingen zijn een uiting van de samenleving die ze heeft voortgebracht. Onderzoeken waarom een Overstichtse bouwheer in een bepaalde tijd een burcht op een zekere locatie bouwde, vereist daarom een ontleding van de politieke, economische en sociale verhoudingen binnen de middeleeuwse samenleving (*powerscape*) inclusief de geschreven en ongeschreven regels die daarbinnen van kracht waren. Daartoe is in hoofdstuk 3 het vol- en laatmiddeleeuwse machtslandschap van het Oversticht in kaart gebracht. Centraal stond daarbij de relatie tussen de ontwikkeling van territoriaal gezag en de kastelenbouw. Door eerst de bisschoppelijke kastelenpolitiek te bestuderen en vervolgens de uitwerking daarvan te analyseren was het mogelijk de waarnemingen in het fysieke landschap te koppelen aan die van het machtslandschap. Zo kon een meer integraal zicht worden verkregen op de bouw van kastelen vanuit vorm, tijd, ruimte en samenleving.

Op de fundering van deze bouwstenen bleek het mogelijk om de hoofdlijnen van de kastelenbouw door de tijd heen vrij scherp in beeld te krijgen (zie paragraaf 3.2 voor de ontwikkeling van de bisschoppelijke wereldlijke macht en 3.5 voor een uitgebreide beschrijving van de ontwikkeling van het territoriale kastelenlandschap). Hoewel de bisschop al decennia voor circa 1060/1075 over grafelijke rechten en immunitaire goederen beschikte die hij had gekregen van de koning, zien we dat hij zich pas vanaf het bewind van koning Hendrik IV ging

gedragen als prinsbisschop. Zijn veranderende rol viel samen met algemene ontwikkelingen in het Duitse Rijk. Vanaf het midden van de elfde eeuw zien we dat grootgrondbezitters en magnaten begonnen met het opbouwen van territoriale macht. Verschillende factoren, zoals een toenemend dynastiek bewustzijn van edelen, de economische groei van stad en platteland, ontginningen evenals de stichting van boerderijen, kloosters en steden, stimuleerden het ontstaan van prinsdommen.

Tegelijk met deze veranderingen verschenen in het bisdom Utrecht de eerste kastelen. Zover we historisch kunnen nagaan zette de bisschop de burchten in om zijn aanspraken veilig te stellen op wereldlijke rechten en goederen. Omdat in deze periode de koning en bisschop een goede verhouding met elkaar hadden, is het zelfs denkbaar dat de koning bij de bouw van die kastelen betrokken is geweest. Voor de twee oudste kastelen in het Oversticht, de Hunenborg en de Schulenborg, konden we aantonen dat de bouwheer een duidelijke voorkeur had voor een bepaalde locatiekeuze. Hij liet ze namelijk aanleggen op een dekzandkop in een vrij ontoegankelijke wildernis. De opzet was tweeledig. Ten eerste waren ze door hun locatie en opzet zo ontoegankelijk, dat een leger de kastelen niet gemakkelijk kon innemen. Ten tweede lagen ze vanuit regionaal perspectief wel zo gunstig – in het centrum van het graafschap Twente – dat het van hieruit mogelijk was met bereden wapendragers het gehele gebied te bestrijken. Het waren dus waarschijnlijk uitvalsbases met een bezetting van burchtsoldaten die de beschikking hadden over paarden.

Hoewel de Schulenborg en Hunenborg nog wel in de twaalfde eeuw functioneerden, bouwde de bisschop geen soortgelijke in de wildernis gelegen ringwalburchten meer na 1140. In plaats daarvan liet hij nu kastelen optrekken op strategische punten in het landschap die van belang waren voor de beveiliging van de verkeersroutes en de grensverdediging: ze functioneerden als een soort poorten zoals we in 6.1 hebben uiteengezet voor kasteel Coevorden. Ook de burcht Vollenhove, die mogelijk als ringwalversterking is gebouwd, lag op zo'n locatie. De bisschop heeft deze burcht langs de vaarroute laten bouwen die hij – en wellicht ook vele anderen – nam wanneer hij vanuit Utrecht over de Zuiderzee naar het Oversticht reisde. Toen in de loop van de twaalfde eeuw door veenafslag een waterloop bij Kuinre vrij kwam te liggen, liet de bisschop die dan ook afsluiten met een mottekasteel: Kuinre-I. Mogelijk moeten we de burcht Goor, die toen bij een belangrijke passage door moerassig gebied op de grens met Diepenheim lag, eveneens als zo'n bisschoppelijk kasteel zien. Daarnaast functioneerde in deze periode de stad Groningen als burcht, gelegen op een kruispunt van land- en waterwegen. Ook daar werd een bisschoppelijke burggraaf gestationeerd. Waarschijnlijk fungeerde Deventer, de toegangspoort naar het Oversticht via de IJssel, waar ook een bisschoppelijk paleis stond, in deze periode ook als een dergelijk steunpunt. Het oosten van het bisschoppelijk territorium werd tenslotte afgesloten door de veroverde burcht Bentheim. Voor de exploitatie van zijn kastelen stelde de bisschop burggraven aan die hun ambt erfelijk in leen kregen. De militaire bezetting bestond waarschijnlijk al in deze periode uit borgmannen. In de twaalfde eeuw waren, voor zover bekend, nog geen andere kastelenbouwers dan de bisschop in het latere Oversticht. Te Diepenheim, waar in de twaalfde eeuw de gelijknamige edelvrije familie op een kasteel woonde, oefende de bisschop toen nog geen wereldlijk gezag uit.

De Hunenborg en de Schulenborg raakten in de dertiende eeuw buiten gebruik. Uit de studie naar het lokale kasteellandschap van de Hunenborg (hoofdstuk 4) blijkt dat destijds het landschap rondom deze burcht natter werd als gevolg van bovenstrooms gelegen ontginningen en de daarmee gepaard gaande grotere afvoer van oppervlaktewater. De wateroverlast was op een zeker moment zelfs zo groot dat een verhoogde toegangsweg moest worden aangelegd om bij de Hunenborg te komen. Mogelijk heeft deze landschappelijke verandering de bruikbaarheid van de twee kastelen negatief beïnvloed. Daarnaast speelde waarschijnlijk een rol dat het concept van wildernisburchten in deze periode niet langer functioneel was. Geen enkele Overstichtse kastelenbouwer heeft het namelijk na 1200 nog toegepast. Aangezien de bisschop in de dertiende eeuw een steeds duidelijker zicht kreeg op de grenzen van zijn territorium, was het voor hem interessanter om grenskastelen te bouwen.

In het eerste kwart van de dertiende eeuw vinden we voor het eerst aanwijzingen dat andere machtspartijen dan de bisschop in het Oversticht kastelen bouwden. De edelvrije familie Van Buckhorst blijkt dan bijvoorbeeld de beschikking te hebben over een kasteel. Het bisschoppelijke ministerialengeslacht Van Voorst had er zelfs twee. Mogelijk hadden de Van Coevordens in deze tijd reeds de burcht Laar in hun bezit. Zernike bestond ook al. Overigens zijn deze burchten, op Zernike na, vroeg of laat tijdens strafexpedities verwoest of geslecht door de bisschop. Duidelijk is verder dat de bisschop in het geval van Buckhorst heeft geprobeerd de militair-functionele kastelenbouw te beperken. Door een burcht van naar autonomie strevende potentaten op Stichts grondgebied te doen verwoesten brak hij de macht van de adellijke families waartoe ze behoorden en voorkwam de bisschop dat in zijn territorium vijandelijke militaire steunpunten ontstonden.

Vanaf 1227 deed zich een nieuwe ontwikkeling voor in de kastelenbouw in verband met de partijstrijd in het noordelijke deel van het Oversticht. Hoewel de bisschop in zijn rol als territoriaal machthebber verschillende pogingen heeft gewaagd de partijen te verzoenen, lukte hem dit niet vanwege zijn zwakke financiële positie. In deze fase konden partijen zonder bisschoppelijke toestemming gemakkelijker versterkingen opbouwen. Deze hadden vrijwel altijd alleen een militaire functie en werden gebouwd op strategische locaties. Een goed voorbeeld is de versterking Nutspete/Mitspete, die de Drenten bouwden op een plek waar zij eerder een veldslag hadden gestreden.

Een groot probleem voor de bisschop was dat hij in de dertiende eeuw en in de eerste helft van de veertiende eeuw de controle verloor over zijn kastelen. Dat kwam omdat de bisschoppelijke vertegenwoordigers, de burggraven, hun functie erfelijk in leen hadden. Hoewel ze in theorie hun heer moesten dienen, streefden velen van hen naar onafhankelijkheid. De van oorsprong bisschoppelijke kastelen groeiden onbedoeld uit tot de stamkastelen van deze leenmannen. Dit gebeurde het eerst in Coevorden. Al aan het einde van de twaalfde eeuw bleek de hier residerende burggraaf niet steeds de belangen van de bisschop te behartigen. De situatie escaleerde in 1227, toen hij met een aantal partijgangers zich tegen zijn heer keerde.

Dat het bezit van een versterking door niet-bisschoppelijke partijen in deze tijd als een bedreiging werd gezien, blijkt uit de slechting van kasteel Laar. Bisschop Wilbrand van Oldenburg had deze burcht in handen gekregen nadat hij de heren van Coevorden en de Drenten had verslagen in 1228. In plaats van Laar in te zetten in de bisschoppelijke kastelenpolitiek liet hij het kasteel direct afbreken. Uit deze gebeurtenis valt tevens te concluderen dat in elk geval deze burcht niet interessant was als steunpunt voor de bisschop, maar Coevorden wel.

We meldden al dat de ontrouwe burggraaf kasteel Coevorden weer terug wist te krijgen. In een ultieme poging de macht van zijn leenman te breken bouwde de bisschop daarop in 1229 kasteel Hardenberg langs de Vecht als dwangburcht tegen Coevorden. In dit kasteel wisten nabestaanden van de slachtoffers van de veldslag bij Ane de burggraaf gevangen te nemen en te doen veroordelen. Deze uitschakeling had op lange termijn echter weinig succes. De Van Coevordens wisten in de decennia nadien de bisschoppelijke burcht andermaal in handen te krijgen en te houden, tot 1395. Hun collega-burggraven in Kuinre en Goor streefden ook naar deze autonomie. De laatste is overigens door de koning uit zijn functie gezet.

Ondanks de problemen met deze erfelijke exploitatievorm veranderde de bisschop zijn beleid tot ongeveer 1350 niet. Hij bouwde of verwierf de burcht Lage, die als grenssteunpunt tegen het inmiddels uit handen van de bisschop geraakte territorium van Bentheim lag, en gaf ook daar weer het burggraafschap erfelijk aan een vazal in leen. De poging om een dwangburcht in Stellingwerf te bouwen in 1309 had verschillende motieven. Niet alleen hoopte hij vanuit dit steunpunt effectief de ongehoorzame Friezen te bestrijden en het verloren gegane territorium weer terug te winnen, ook wilde hij dat de Stellingwervers hem betaalden voor het zomergebruik van hooi- en weidelanden van zijn horigen in IJsselham en Blankenham.[3]

3 Mol 2010: 12.

Het was in dit politiek wispelturige klimaat dat anderen dan de bisschop hun kans schoon zagen zelf kastelen te bouwen met militair-functionele architectuur. Vooral in Drenthe en het Gorecht zien we dat in de tweede helft van de dertiende eeuw nieuwe versterkingen verrezen, zoals Eelde (mogelijk de Waterburcht), de Klinkenberg en de Gronenburg. Of deze burchten uitsluitend als militaire versterkingen dienden in de partijstrijd van het noordelijk Oversticht, of dat zij ook als huizen voor edelen functioneerden, blijft vooralsnog onduidelijk. Net als in de voorgaande perioden werd de locatie strategisch gekozen. Van de Gronenburg is bekend dat deze met opzet in een meander van de rivier de Hunze werd gebouwd, zodat de burcht vrijwel geheel door deze waterloop werd omsloten. Ook het Cortinghuis, Jodenkerkhof en Borgbarchien zijn op zo'n plek binnen het hoefijzer van een meander tot stand gekomen.

De verzwakking van bisschoppelijke macht had in de veertiende eeuw ook gevolgen in Salland en Twente. Steeds meer edelen, veelal bisschoppelijke leenmannen, kozen er hier voor hun huis te versterken. Aan het begin van de veertiende eeuw betrokken ze de bisschop nog wel bij hun bouwplannen. Hij verleende hun het versterkingsrecht, sloot open-huisverdragen met ze en liet ze de burchten in leen aan de Utrechtse kerk opdragen. Op deze manier hoopte hij zeggenschap te behouden over vreemde kastelen op Stichts grondgebied. Gedurende de dertiende eeuw bleken echter steeds meer edelen ook zonder bisschoppelijke toestemming hun huizen te versterken. Dat is te verklaren door de zwakke financiële positie van het bisdom, waarin de vorstbisschop genoodzaakt was allerlei burchten, goederen en zelfs landsdelen te verpanden, waardoor hij de zeggenschap daarover verloor. Wie geen geld had voor ordehandhaving, kon ook niet optreden tegen illegale kastelenbouw.

De edelen in kwestie lieten hun versterkte huizen soms bouwen op eigen goed maar soms ook op leengoed. In het geval van de oude edelvrije adel, die tevens grootgrondbezitter was, ging het om allodiaal goed. Burchten van edelvrijen komen vanaf de twaalfde eeuw voor. Ze zijn gebouwd toen de bisschop nog niet de volledige wereldlijke rechten over het betreffende gebied in handen had of er nog helemaal geen rechten uitoefende. Dit geldt voor de kastelen Diepenheim, Bentheim en Buckhorst. Van Diepenheim-II is bekend dat het een ringwalburcht was. Net als de bisschoppen zetten de edelvrijen van deze kastelen borgmannen in voor de verdediging. Vanaf de dertiende eeuw en vooral in de veertiende eeuw bouwden ook de edelen uit de ministerialenstand kastelen. Dat deden ze niet alleen op allodiaal bezit, maar ook op leengoed. Zowel de edelvrijen als de ministeriale edelen lieten hun versterkte huizen optrekken in laaggelegen gebied of op de grens van hoog naar laag. Veelal stonden deze adellijke huizen in de buurt van verkeersroutes en op oud cultuurland. Wanneer er opeenvolgende generaties edelen op zo'n kasteel woonden ging het huis functioneren als stamslot. Het kasteel stond dan symbool voor de machtspositie van de familie. Gaandeweg probeerden edelen rondom hun kasteel goederen en rechten te verkrijgen. Als dat lukte, ontstond er een mede door de kasteelheer gedomineerd landschap. Succesvolle adellijke geslachten, zoals de familie Van Voorst, probeerden bij voorkeur de hoge rechtspraak in het gebied rondom hun kasteel in handen te krijgen. Hun burchten waren doorgaans zwaar versterkt met meervoudige omwallingen en grachten. Voor de meeste edelen bleef het bij gebrek aan voldoende middelen echter bij een aanzet.

De bouw van kasteelmatige op representatie gerichte huizen door kleine adellijke geslachten lijkt in het Oversticht voornamelijk in de veertiende en vijftiende eeuw te hebben plaatsgevonden. De vraag is of in de tweede helft van de dertiende eeuw, toen de bisschop al sterk aan macht had verloren, sommige van deze versterkte edelmanswoningen ook al bestonden. Dat is goed mogelijk, maar de bronnen ontbreken om de burchten scherp te kunnen dateren. Veel kastelen zijn niet archeologisch onderzocht en voor de tweede helft van de dertiende eeuw zijn weinig historische teksten overgeleverd die iets meedelen over kastelen in het Oversticht.

Van sommige kastelen, zoals Goor, is het onduidelijk of ze als bisschoppelijke burcht of als versterkte woning van een edelman zijn gebouwd. Een ander voorbeeld van zo'n onduidelijke situatie betreft het huis te Almelo. De heer van Almelo beschikte aan het eind van de dertiende eeuw over een burcht met borgmannen, die dan echter wel gevestigd was

op leengoed van de bisschop. In de veertiende eeuw was de heer van Almelo een van de succesvolste bisschoppelijke leenmannen. Hij probeerde toen een eigen heerlijkheid rondom zijn burcht te vormen. Maar hoe is deze edelman aan de burcht gekomen? Heeft hij het bouwwerk zelf, al dan niet met bisschoppelijke toestemming, laten bouwen? Of was kasteel Almelo van oorsprong bisschoppelijk bezit dat net als Coevorden en Kuinre ontvreemd is geraakt? En mogen we dan in de burcht een opvolger zien van het oudere bisschoppelijk kasteel de Schulenborg? Mogelijk dat een onderzoek naar het ontstaan van het Almelose kasteellandschap meer inzicht in deze kwestie kan bieden. De landschappelijke ligging sluit een bisschoppelijke stichting niet uit, want Almelo ligt op een plek waarlangs men vanuit Salland naar Ootmarsum en *vice versa* moest trekken. Ter hoogte van het kasteel kon via dekzandkopjes een diep beekdal worden doorkruist.

Rond het midden van de veertiende eeuw ontwikkelde het kastelenlandschap van het Oversticht zich in een andere richting. Dat kwam omdat, behalve de adel, nu ook de steden over sterke eigen machtsposities beschikten en die wensten te behouden en uit te breiden. De vier hoofdsteden van het Oversticht waren Groningen, Deventer, Zwolle en Kampen. De Sallandse steden werkten veel met elkaar samen en besloten vanaf ongeveer 1350 steun te bieden aan de bisschop, die tot dan toe niet meer tegen autonome vazallen kon optreden als gevolg van zijn al meermaals genoemde zwakke financiële positie. Zwolle, Deventer en Kampen ondervonden namelijk veel hinder van kasteelbezitters die het handelsverkeer belemmerden. De Sallandse steden hadden er dus belang bij dat hun macht werd gebroken. Dat deden ze door met eigen troepen de burchten te verwoesten of te slechten. Soms regelde een stad zelf de belegering. Soms ook werkten de drie steden samen, in coöperatie met de bisschop. Dat laatste gebeurde vooral tijdens de episcopaten van Jan van Arkel, Floris van Wevelinkhoven en Frederik van Blankenheim. De Groningers wilden evenmin kastelen rondom de stad hebben. Zij regelden de verwoesting of sloop van hinderlijke versterkingen in de buurt zonder bisschoppelijke inmenging.

We zien zo dat tussen ongeveer 1350 en 1400 de steden, al dan niet in samenwerking met de bisschop, verschillende expedities uitvoerden tegen individuele kasteelheren. Het doel van dit soort tochten was om de versterkingsarchitectuur van de adellijke huizen te slopen. Soms verwoestten de steden zoals gezegd de versterkingen zelf. Maar het kwam ook voor dat ze een burcht opkochten om die vervolgens te laten slechten. Verder zagen de Sallandse steden er met de bisschop op toe dat edelen geen nieuwe kastelen meer bouwden met een militair-functionele architectuur. Dat betrof rond 1380 met name de laaggelegen edelmanshuizen met een sterke hoofdburcht, die werden omringd door meerdere grachten en eventueel bolwerken. Deze maatregel betekende dat na ongeveer 1380 in Salland, en na ongeveer 1400 in de rest van Oversticht, geen van de edelmanswoningen nog een militair-functionele verdedigingsarchitectuur had, of slechts een zeer beperkte.[4]

Parallel aan deze ontwikkeling liep de beveiliging van de grenzen van het Oversticht door middel van de constructie van kastelen en landweren. Eerst wist de bisschop (vooral Jan van Arkel en Floris van Wevelinkhoven) in samenwerking met Zwolle, Deventer en Kampen het land Salland veilig te stellen door de bouw van Arkelstein, Waardenborg, Hardenberg en de aanleg van de Sallandse landweer. Deze verdedigingswerken lagen, net als de oudere bisschoppelijke kastelen, op strategische plekken in het landschap, veelal daar waar een land- of waterweg een grens kruiste. Een verschil met de eerdere perioden was dat er nu echt sprake was van een systematisch georganiseerde territoriale grenskastelenbouw. De bisschop vertrouwde het beheer van elk van deze nieuwe kastelen niet meer toe aan een burggraaf die zijn ambt erfelijk in leen had, maar aan een afzetbare kastelein. Zo hoopte hij te voorkomen dat de beheerders zich de hun toevertrouwde versterkingen zouden toe-eigenen. Omdat de steden nu zo vaak samenwerkten met de bisschop, hadden zij ook zeggenschap in de aanstelling van kasteleins. Daarnaast bouwden ze ook zelf versterkingen.

Frederik van Blankenheim was uiteindelijk de man die de bisschoppelijk-territoriale macht ook in de andere delen van het Oversticht wist de consolideren, namelijk in Twente, Drenthe

4 1450 vormt de eindgrens voor deze veronderstelling.

en het Gorecht. Tijdens zijn episcopaat is het aantal permante bisschoppelijke kastelen flink uitgebreid door de bouw van Venebrugge, Slingeborg en Blankenham, de aan/terugkoop van Kuinre en de herovering van Coevorden. In het geval van laatstgenoemde twee burchten liet Frederik een nieuwe versterking bouwen omdat de reeds bestaande bouwwerken kennelijk niet aan zijn eisen voldeden. Vollenhove bleef al die tijd functioneren. De Twents/Sallandse landweer en die bij Venebrugge zijn eveneens in de tijd van Frederik aangelegd. Vijf tijdelijke versterkingen en een landweer bij Groningen zijn ook op het initiatief van deze bisschop opgetrokken, in het kader van de Utrechts-Groningse oorlog. Deze burchten zijn echter aan het einde van het conflict ook weer afgebroken. Frederik had nog meer plannen. Zo wilde hij onder andere de Blankenborg bij Haaksbergen aankopen. Door de grenzen van dit gebied af te schermen met landweren en kastelen hoopten de bisschop en de steden dreiging van buitenaf te kunnen weren en de interne orde te handhaven. De bisschoppelijke burchten functioneerden nu als militaire, juridische, economische en administratieve centra van de laatmiddeleeuwse territoriale ambtenarenstaat. Deze politiek werd voorgezet onder Rudolf van Diepenholt, die alsnog de Blankenborg aankocht en de burcht Enschede in zijn bezit had. Het Oversticht was met dat al rond 1450 uitgegroeid tot een gesloten, door kastelen en landweren beveiligd territorium.

6.3 De langetermijnontwikkeling van micro-regionale en lokale kastelenlandschappen in het Oversticht

De analyse van het territoriale kastelenlandschap in hoofdstuk 3 bracht twee opvallende verschijnselen aan het licht. In eerste instantie merkten we op dat de twee oudste kastelen een afwijkende ligging hadden in het landschap ten opzichte van de andere onderzochte burchtterreinen: ze waren gebouwd in de wildernis. Een tweede waarneming was dat op de kaart van het Oversticht enkele opvallende concentraties van (mogelijke) kastelen zichtbaar zijn, namelijk rondom de stad Groningen en de Kop van Drenthe, in Zuidwest-Drenthe, in Zuidwest-Twente, langs de rivieren de Regge en de Vecht en langs de IJssel tussen de steden Deventer en Zwolle. In hoofdstuk 4 en 5 hebben we twee kastelenlandschappen op lokaal en micro-regionaal niveau meer gedetailleerd en interdisciplinair bestudeerd om zo duidelijkheid te krijgen in deze verschijnselen. Het model van kasteellandschap vormde de leidraad voor de opzet van deze studies. Eerst reconstrueerden we het fysieke landschap en vervolgens plaatsten we deze gegevens tegen de ontwikkeling van het machtslandschap. Uiteindelijk resulteerde dit in een schets van de langetermijnontwikkeling van het kastelenlandschap van de deelstudiegebieden.

Voor de casus van de Hunenborg hebben we in samenwerking met de historisch-ecoloog H. Smeenge en de archeoloog H. Scholte Lubberink veldwerk kunnen verrichten. De daaruit voorgekomen data zijn gebruikt voor de reconstructie van het middeleeuwse lokale kasteellandschap. Het veldwerk was gericht om gegevens te verzamelen over ouderdom, gebruiksduur, functies en bouwheer van de burcht en het omringende gebied. Vervolgens hebben we de burcht, zoals in paragraaf 6.2 is uiteengezet, geplaatst tegen de resultaten van het territoriale kastelenlandschap.

In hoofdstuk 5 hebben we als casus het cluster Zuidwest-Twente nader uitgewerkt. Dat stelde ons in staat de wederzijdse invloed tussen kasteel en landschap door de tijd nauwkeurig op regionaal niveau te volgen (zie paragraaf 5.14 voor de reconstructie van het Zuidwest-Twenste kastelenlandschap). Op deze manier wilden we meer inzicht krijgen in de dynamiek van dergelijke clusters. We hebben in deze deelstudie verschillende mechanismen achter de ontwikkeling van het kastelenlandschap kunnen blootleggen, namelijk het ontstaan van een kasteellandschap van edelvrijen, de verandering van een kasteellandschap als gevolg van de bisschoppelijke bemoeienis, en de bouw van veertiende en vijftiende-eeuwse residenties van edelen, in het bijzonder die van de borgmannen.

Kasteel Diepenheim bleek een goed voorbeeld van de ontwikkeling van een kasteellandschap rondom een stamburcht. We zien hier dat een edelvrije op eigen goed een burcht bouwde die

generaties lang fungeerde als residentie voor het geslacht Van Diepenheim en later Van Dale-Diepenheim. In dit specifieke geval heeft de eigenaar het kasteel, nadat het was verwoest, verplaatst naar een voor hem gunstige plek in het landschap. Dat neemt niet weg dat zowel het eerste als tweede kasteel het kloppende hart van de territoriale macht van de heren Van Diepenheim en Van Dale-Diepenheim heeft gevormd. Aan de basis van de kasteelstichting stond het patrimoniale bezit van de heren van Diepenheim. Gaandeweg wist het geslacht rondom dit bezit veel goederen en rechten naar zich toe te trekken. Wie rond 1300 de heerlijkheid zou binnenstappen, trof een gebied aan waar de macht van het geslacht Van Dale-Diepenheim zowel in het fysieke als het sociale en mentale landschap tot uitdrukking kwam. Ook buiten de grenzen van de heerlijkheid bezat het geslacht veel goederen; alleen had het daar wel te maken met concurrerende machthebbers en zal de invloed minder zijn geweest.

De situatie omtrent Goor is complexer, aangezien deze burcht waarschijnlijk als bisschoppelijk kasteel is gebouwd en de aanleg ervan geplaatst moet worden binnen de twaalfde-eeuwse steunpuntenpolitiek van de bisschop van Utrecht, zoals we in 6.2 hebben besproken. De burcht lag bij de bisschoppelijke hof op een belangrijke passage in de buurt van de toenmalige grens van het Oversticht; het ten zuiden ervan gelegen Diepenheim hoorde tot 1331 immers nog niet bij het Sticht. De edelvrije bisschoppelijke burggraaf hield zijn functie erfelijk in leen. Die gebruikte het net als zijn buurman in Diepenheim als stamkasteel. Ook hij zal hebben geprobeerd zoveel mogelijk goederen en rechten naar zich toe te trekken. Over de ontwikkeling van deze fase van het kasteellandschap rondom Goor zijn weinig bronnen overgeleverd, maar de familie Van Goor moet ook een aanzienlijk goederenbezit hebben gehad. Net als zijn collega's te Coevorden en Kuinre streefde de burggraaf van Goor naar autonomie. De koning zette hem rond het midden van de dertiende eeuw af, waardoor de bisschop weer zeggenschap kreeg over de burcht. Met deze daad stopte ook de vorming van het zojuist besproken edelvrije kasteellandschapsmodel, aangezien Goor niet meer functioneerde als stamkasteel. In het geval van Diepenheim gebeurde dit in 1331, toen de bisschop het kasteel en de heerlijkheid met toebehoren kocht.

We konden aantonen dat de bezitters van de drie oudste kastelen Goor, Diepenheim-I en Diepenheim-II in hoge mate betrokken zijn geweest bij de inrichting van het landschap. Ze gaven opdracht voor de ontginning van delen van het doorstroommoeras dat de kastelen omgaf. Om deze wildernis, waarin van nature geen waterlopen aanwezig waren, te ontwateren lieten de heren van Goor en Diepenheim beken 'aanleggen'. Gedurende het bestaan van de burchten zijn deze beken verschillende malen vergraven en veranderd ten behoeve van de afwatering, scheepvaart en het gebruik van watermolens. Verder hielden de bewoners van kasteel Diepenheim zich ook met het religieuze landschap bezig. Zo zorgden zij ervoor dat Diepenheim een eigen parochie kreeg en zich kerkelijk afsplitste van de parochie Markelo, waarbij de Diepenheimse kasteelkapel de status van kerk kreeg met recht van doop en begrafenis. Zowel in Goor als Diepenheim veranderde het nederzettingspatroon als gevolg van de aanwezigheid van de kastelen. Waar eerst de boerderijen verspreid in het dekzandlandschap lagen, ontstonden nu bij Goor en Diepenheim-II geclusterde wooneenheden met een pre-stedelijk karakter. In het geval van Goor gebeurde dit nadat de bisschop stadsrechten aan de nederzetting Het Schild had verleend, waarna grootschalige graafwerkzaamheden werden verricht om haar planmatig uit te bouwen. Of dit voor Diepenheim ook geldt, is onbekend bij gebrek aan geschreven bronnen: de vraag is of dit vóór of na de aankoop van kasteel en heerlijkheid door de bisschop in 1331 is gebeurd.

Toen de bisschop de kastelen Goor en Diepenheim in handen kreeg was er geen sprake meer van territoriumontwikkeling rondom de burchten aangezien er geen heren meer op zaten die ze als stamkastelen gebruikten. In plaats daarvan functioneerden de burchten als militaire, juridische, administratieve en economische steunpunten en als grenskastelen van het Sticht. Diepenheim verving vanaf 1331 Goor als grenskasteel. Dat raakte in de tweede helft van de veertiende eeuw buiten gebruik.

De borgmannen van de kastelen Goor en Diepenheim dienden in de buurt van het kasteel te wonen om dat te beschermen. Vanaf het midden van de veertiende eeuw, toen het Sticht

zich ontwikkelde als een territoriale ambtsstaat, stapte de bisschop af van het erfelijk in leen uitgeven van functies. Daarmee zullen ook de borgmannen als beschermers van de kastelen buiten spel zijn gezet. Weliswaar behielden de bestaande borgmannen hun status, maar voor de bescherming van de kastelen werden nu huurlsoldaten aangetrokken die onder leiding van een afzetbare kastelein stonden.

Net als andere edelen in het Sticht wilden deze borgmannen ook hun eigen residentie optuigen met bij voorkeur verdedigingsarchitectuur. We zien dat vanaf de veertiende eeuw en vooral de vijftiende en zestiende eeuw deze borgmansresidenties uitgroeiden tot adellijke huizen. De bewoners probeerden net als de edelvrije kastelheren goederen en rechten rondom hun woning te verzamelen, zij het op een veel kleinere schaal. Deze vormden in de nieuwe tijd de basis voor verschillende landgoederen die tegenwoordig nog het Zuidwest-Twentse landschap bepalen.

In hoeverre helpt de analyse van het micro-regionale kastelenlandschap van Zuidwest-Twente nu om de andere kastelenclusters in het Oversticht te begrijpen? We hebben in paragraaf 3.6 de eerste aanzet gegeven om deze clusters in een fasering te plaatsen. Detailstudies zoals die naar Zuidwest-Twente kunnen uiteraard nog meer inzicht bieden. Toch kunnen we alvast een aantal belangrijke conclusies trekken met de kennis van zowel het territoriale, micro-regionale als lokale kasteellandschap.

Allereerst blijkt dat de wisselwerking tussen de ontwikkeling van territoriaal gezag versus de ontwikkeling van lokale machtshebbers van belang is om de fasering van de regionale kastelenlandschappen te kunnen begrijpen. Bij afwezigheid van sterk centraal wereldlijk gezag vulden edelen, landschappen en steden al snel het machtsvacuüm op. Aangezien de territoriale machthebber in zo'n geval niet in staat was het versterkingsregaal te handhaven, kon in principe iedereen een kasteel bouwen die over voldoende geld en macht beschikte.

Waarom lagen er nu zoveel kastelen rondom de stad Groningen en de Kop van Drenthe, in Zuidwest-Drenthe, langs de rivieren de Regge en de Vecht, tussen de steden Deventer en Zwolle langs de IJssel en in Zuidwest-Twente? Voor elk van deze kastelenlandschappen kunnen we een ander antwoord geven, maar er zijn wel enkele gemene delers. Zo zien we dat edelen in haast alle streken versterkte huizen bouwden, vooral in de veertiende eeuw, en dat deze gebouwen na ongeveer 1400 geen of slechts een beperkte militaire-functionele verdedigingsarchitectuur hadden.

Het cluster rondom Groningen en de Kop van Drenthe kunnen we ten eerste verklaren door te wijzen op het ontbreken van bisschoppelijk gezag tussen ongeveer 1225 en 1400. Ten tweede werd de kasteelbouw er gevoed door de strijd tussen rivaliserende partijen die uit waren op het versterken van hun machtsposities. Ten derde was er de algemene ontwikkeling van edelen die op een versterkt huis wilden wonen. Ten vierde speelde in een latere fase de terugkeer van het bisschoppelijk gezag, een rol, in het bijzonder in de jaren 1400-1405, toen de bisschop de kastelenbouw opnieuw inzette als middel om zijn gezag over het gebied te herstellen.

Voor Zuidwest-Drenthe is het lastiger het voorkomen van veel kastelen te verklaren, aangezien er weinig gegevens over de sites bekend zijn. In dit landschap zijn sommige versterkingen mogelijk verrezen gedurende de partijstrijd in de dertiende en eerste helft van de veertiende eeuw in het noordelijk Oversticht. Het is echter de vraag of de andere edelmanshuizen toen al bestonden, en of ze toen ook al versterkt waren.

De hoge concentratie kastelen in de Sallandse landschappen heeft vooral te maken met de bouw van versterkte edelmanswoningen in de veertiende eeuw. Wat de locatiekeuze betreft had de adel een voorkeur voor de lager gelegen gebieden in het landschap, voor zover ze daar over land kon beschikken. Daarom vinden we relatief veel kastelen langs de randen van het Sallandse keileem-en dekzandlandschap. In Drenthe bouwden edelen hun burchten ook op dit soort locaties. In het rivierenlandschap prefereerde de adel logischerwijs liggingen langs een rivier.

In het Zuidwest-Twentse kastelenlandschap heeft, zoals gezegd, de hoge concentratie al evenzeer te maken met de behoefte van edelen om op een woning van stand te wonen. We vinden hier voornamelijk huizen van borgmannen die van oudsher dichtbij het kasteel dienden te wonen dat zij moesten beschermen, in dit geval de kastelen Goor en Diepenheim. Hoewel de borgmannen in kwestie vaak ook lenen hadden die verder van de burcht aflagen, bleven ze ook na het uit gebruik raken van het borgmanssysteem wonen in de buurt van de burcht waarvan zij borgman waren. Zo ontstond het kastelencluster in dit gebied.

6.4 Discussie: het Overstichtse kastelenlandschap in (inter) nationaal perspectief

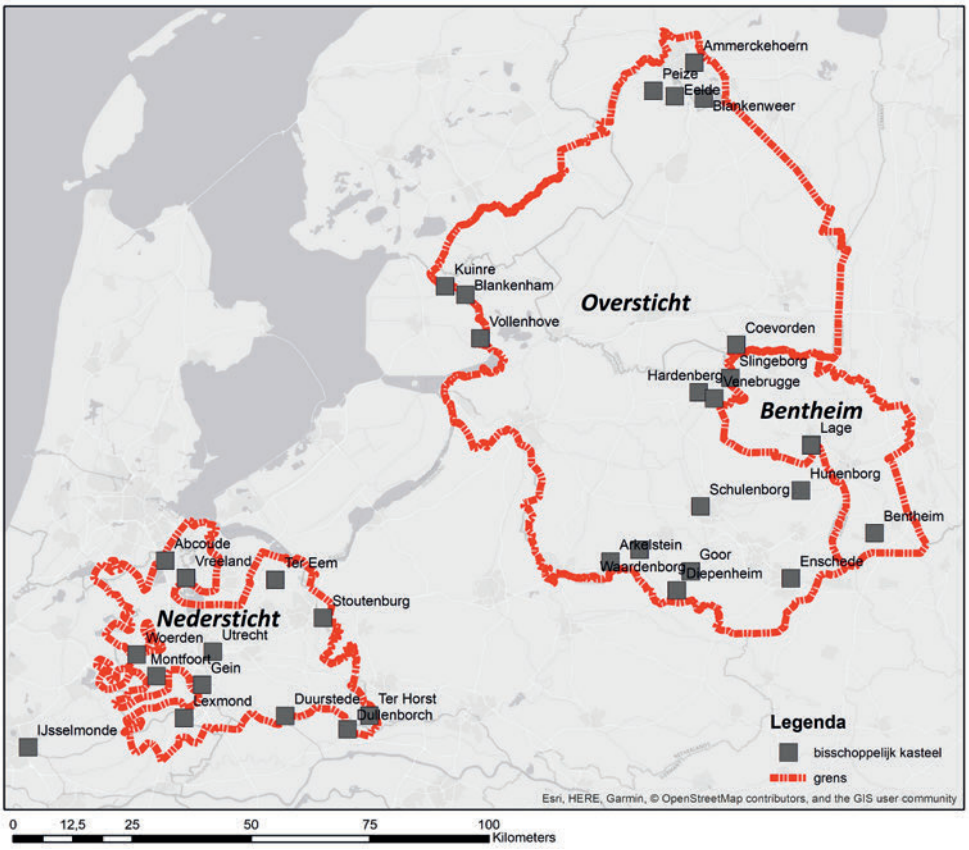
Om de hiervoor besproken bevindingen te toetsen dienen we idealiter het Oversticht te vergelijken met andere, door bisschoppen bestuurde gebieden, waarvoor kennis over de territoriale machtsopbouw, landschapsontwikkeling en kastelenbouw beschikbaar is. Willen we een gelijkwaardige vergelijking uitvoeren, dan zouden we het model van het kasteellandschap moeten toepassen op die andere laatmiddeleeuwse territoria. Dat is echter lastig omdat, zoals in paragraaf 1.2 reeds naar voren is gekomen, er op dit moment geen vergelijkbare studies voorhanden zijn die al deze bouwstenen behandelen. Het bredere wetenschappelijke belang van dit proefschrift is dan ook dat het een nieuwe werkwijze introduceert om de relatie tussen kasteel en landschap vanuit verschillende disciplines te ontsluiten (zie ook paragraaf 6.5 voor de betekenis van het model aan de wetenschappelijke debatten in het Europese en Nederlandse kastelenonderzoek) en de gegevens te interpreteren binnen de ontwikkeling van een territoriaal vorstendom.

Toch willen we proberen twee vergelijkingen met naburige territoria te maken om de resultaten in een breder perspectief te plaatsen. Een voor de hand liggende keus voor de eerste toetsing betreft die voor het Nedersticht Utrecht, aangezien dit onder dezelfde territoriale machthebber viel. Er zijn voor dit gebied genoeg kasteelkundige, landschappelijke en historische gegevens beschikbaar. Aan de hand van deze informatie kunnen we de verschillende facetten van het territoriale kastelenlandschap bespreken. Het tweede vergelijkingsgebied is dat van het Sticht Munster: het territorium van de oostelijke buurman van de bisschop van Utrecht. We moeten er daarbij wel rekening mee houden dat voor het bisdom Munster synthetiserende landschappelijke studies en kastelenstudies ontbreken die het gehele territorium bestrijken. Dat heeft er onder meer mee te maken dat het wereldlijk territorium van het bisdom uit verschillende delen bestond die verspreid lagen over de deelstaten Noordrijn-Westfalen en Nedersaksen. We kunnen hier daarom uitsluitend de kastelenpolitiek van de bisschop in relatie tot territoriumopbouw op hoofdlijnen schetsen.

De langetermijnontwikkeling van bisschoppelijke kastelen en adellijke huizen in het Nedersticht

We hebben in deze studie één deel van het Utrechtse prinsbisschoppelijk territorium bestudeerd: het Oversticht. Het Sticht Utrecht omvatte in de late middeleeuwen, zoals we in paragraaf 3.2 hebben besproken, nog een deel: het Nedersticht (figuur 6.1). Door de studies van Janssen, het *Kastelenlexicon*, het boek *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* en enkele recente publicaties te bestuderen is het mogelijk een eerste indruk van de langetermijnontwikkeling van kastelen voor dit gebied te schetsen.[5]

5 De algemene lijnen in onderstaande paragrafen zijn voornamelijk gebaseerd op Janssen 1977; 2014; Olde Meierink et al. 1995; https://www.kastelen.nl/start-kastelenlexicon-nederland.php. Deze bronnen hanteren wel andere kasteeldefinities. Voor een volwaardige vergelijking zou een uitgebreide inventarisatie moeten plaatsvinden waarin alle terreinen, die aan onze werkdefinitie voldoen, worden meegenomen.

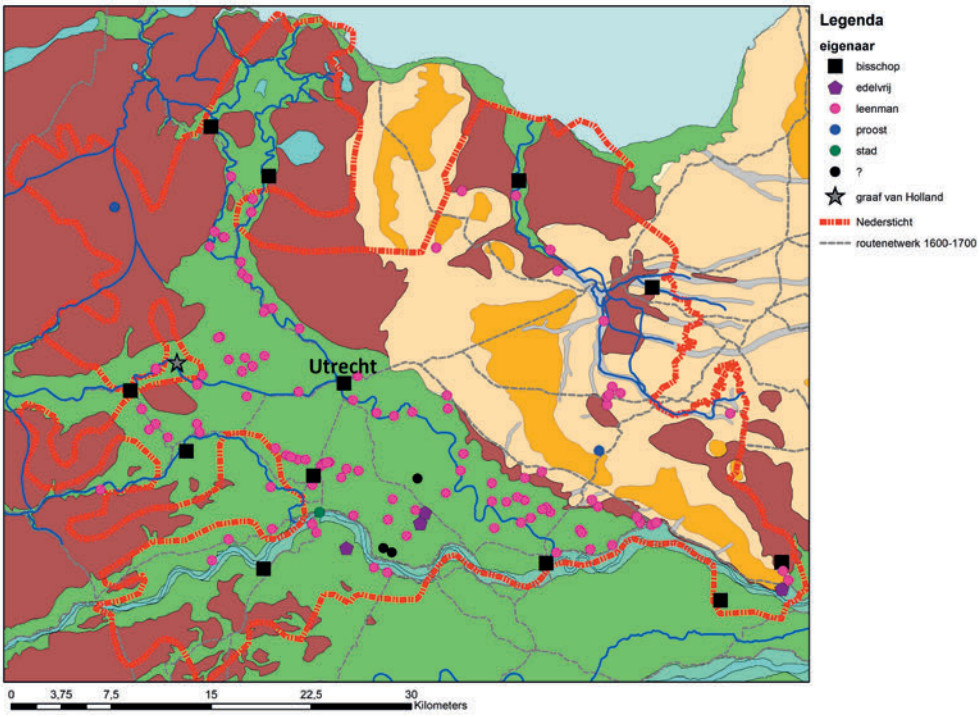

Figuur 6.1: De ligging van de bisschoppelijke kastelen ten opzichte van de grenzen van het Oversticht, het Nedersticht en het graafschap Bentheim. De Stichtse grenzen, gebaseerd op de Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, geven de situatie in de veertiende eeuw weer. De bisschoppelijke kastelen Diepenheim, Bentheim, Ter Horst, Ter Eem, Stoutenburg, Abcoude en Duurstede bestonden overigens al voordat ze in bisschoppelijke handen kwamen. Van de andere kastelen was de bisschop de opdrachtgever. Zoals hieronder wordt besproken is kasteel De Haar, hier niet weergeven, zeer waarschijnlijk ook in opdracht van de bisschop gebouwd.

Wanneer we naar het Nedersticht kijken, valt op dat daarbinnen verhoudingsgewijs meer kastelen hebben gelegen dan in het Oversticht.[6] Binnen de grenzen van de provincie Utrecht lagen vóór 1450 waarschijnlijk ten minste 133 kastelen waarvan we de locatie nu nog kennen.[7] De meeste zijn gebouwd in opdracht van leenmannen, hoewel de bisschop zelf ook kastelen bezat en de graaf van Holland in de Utrechts-Hollandse grensstreek tevens burchten liet optrekken. Daarnaast hebben enkele proosten kastelen gebouwd evenals de stad Utrecht. Kastelen van partijen zijn daarentegen niet bekend in het Nedersticht.

Het spreidingspatroon van de Nederstichtse kastelen (figuur 6.2) vertoont overeenkomsten met die van het Oversticht: waterlopen en de flanken van de Utrechtse heuvelrug waren populaire vestigingslocaties. We zien tevens dat bepaalde landschapstypen minder in trek zijn geweest, zoals de hoger gelegen delen van de Utrechtse heuvelrug en sommige ontginningsgebieden die Vos heeft aangegeven als veengebied. Het landschap dat Vos aanduidt als ingedijkt getijdengebied en rivieroverstromingsvlakten telt de meeste burchten: daar liggen ze overigens niet allemaal langs een natuurlijke waterloop, maar ook in ontginningsgebieden zoals die van Langbroek en Jutphaas.[8]

6 Het Oversticht was een aanzienlijk stuk groter dan het Nedersticht.
7 Zie https://www.kastelen.nl/start-kastelenlexicon-nederland.php, geraadpleegd op 5 juni 2020.
8 Renaud *et al.* 1995: 17-18.

Figuur 6.2: De Nederstichtse kastelen ingedeeld naar eigenaar. De kastelenpuntenlaag is gemaakt op basis van het Kastelenlexicon voor de provincie Utrecht. We hebben alle terreinen van vóór 1450, die onder onze werkdefinitie van kasteel vallen en waarvan de locatie bekend is, weergegeven. Omdat de provinciegrenzen van Utrecht niet exact overeenkomen met de grenzen van het Nedersticht vallen enkele kastelen net buiten de grens. Als ondergrond is de paleogeografische kaart van Vos gebruikt van omstreeks 1500. Groen = ingedijkt getijdengebied en rivieroverstromingsvlakten, lichtgeel = dekzandgebied, oranjegeel = stuwwallen en drumlins, bruin = veengebied (ontginningen zijn niet aangegeven). Om een eerste indruk van het wegennetwerk te krijgen is de kaartlaag van Horsten (zie paragraaf 2.8 voor de verantwoording) ook geprojecteerd. Deze kaart geeft de situering van de kastelen ten opzichte van de verschillende landschapstypen in grote lijnen weer. Verdiepend onderzoek zal waarschijnlijk meer terreinen opleveren evenals een nauwkeurigere reconstructie van het fysieke landschap.

Hoe verhoudt dit spreidingspatroon zich ten opzichte van de ontwikkeling van het Sticht als territoriaal prinsdom? We hebben de ontwikkeling van het Nedersticht al deels besproken in paragraaf 3.2. De invloed van de bisschop kwam in het latere Nedersticht reeds in de vroege middeleeuwen tot uiting. Hij beschikte daar over het *castellum* met de omringende immuniteit en goederen. In de elfde eeuw stonden binnen dit romeinse *castellum* onder andere een tufstenen bisschoppelijk paleis, een kathedraal, een verdedigingstoren en een koninklijke palts, Lofen genaamd.[9] Tot 1122, toen de stad Utrecht haar bewoonde gebied van een omwalling heeft voorzien, functioneerde het *castellum* als de belangrijkste bisschoppelijke versterking en als centrum van de bisschoppelijke macht.[10] De reorganisatie van het militaire apparaat van de bisschop was het eerst hier merkbaar.[11] De bisschop ontnam de graaf-voogd die was belast met de uitoefening van grafelijke rechten in en rondom Utrecht, het burggraafschap van Utrecht. Als nieuwe ambtenaar voor deze functie stelde de bisschop een onvrije dienstman aan.

9 Janssen 2014: 227.
10 Renaud *et al.* 1995: 13.
11 Buitelaar 1993: 81-82.

In de paragrafen 3.2 en 6.2 is het oudst bekende bisschoppelijke kasteel, IJsselmonde, al ter sprake gekomen. De burcht lag waarschijnlijk bij de monding van de IJssel ten oosten van Rotterdam (figuur 6.1). Een soortgelijke versterking was waarschijnlijk het in 1133 genoemde kasteel Lexmond, dat ook bij een monding moet worden gezocht (figuur 6.1). De graaf van Holland heeft in dit gebied na zijn overwinning op de bisschop in 1076 zijn territoriale macht uitgebouwd ten koste van het Sticht, waardoor in grote lijnen de westelijke grens van het Nedersticht vorm kreeg.[12] Over het uiterlijk van IJsselmonde en Lexmond is niets bekend.

Waar in het latere Oversticht bisschop Hartbert de militaire, juridische en bestuurlijke gezagsuitoefening reorganiseerde door de bouw van Coevorden, de aanstelling van een burggraaf in Groningen en de usurpatie van Bentheim, bleef het in het latere Nedersticht rustig met betrekking tot de bisschoppelijke kastelenbouw tot aan het episcopaat van bisschop Godfried van Rhenen. Deze bisschop liet het bisdom vier kastelen na, waaronder de Overstichtse burcht Vollenhove. In het latere Nedersticht liet hij Montfoort en Woerden optrekken langs de westgrens van het Sticht met Holland. Tevens schonk hij zijn familieburcht, Ter Horst bij Rhenen, aan het bisdom.[13] Vollenhove, Ter Horst, Woerden en Montfoort dienden niet alleen als steunpunten om de bisschoppelijke territoriale macht veilig te stellen, ze hadden ook een residentiële functie voor hun heer. Het beheer en de bescherming van deze burchten werd, zoals we al voor Vollenhove hebben besproken, overgelaten aan de burggraven en hun borgmannen.

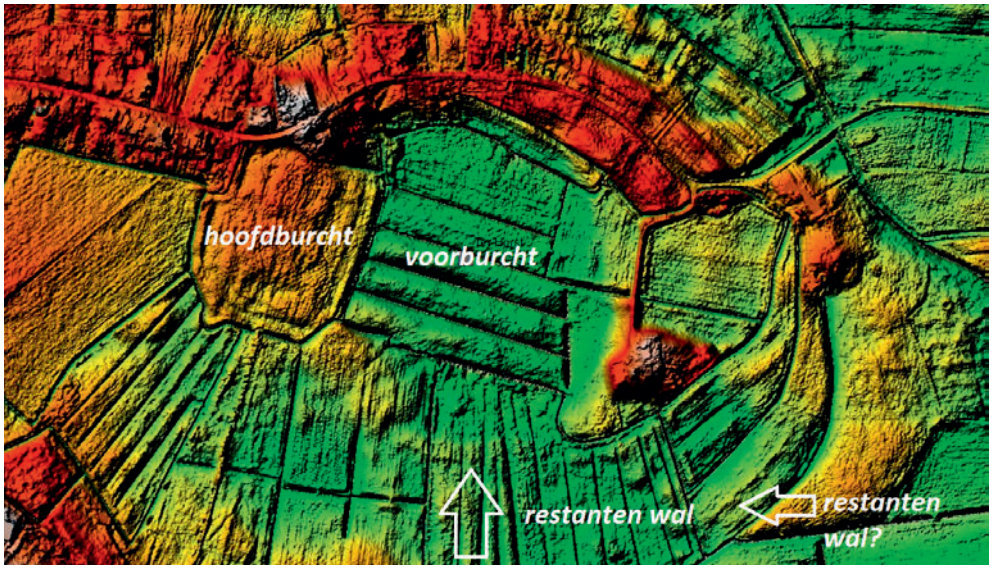
Over het uiterlijk van Montfoort, Woerden en Ter Horst is maar weinig bekend. Kasteel Montfoort zou net als Vollenhove hebben bestaan uit een ronde ovalen ringmuur waarbinnen losse gebouwen stonden zoals een toren, kapel en zaal.[14] Waarschijnlijk gold dit ook voor Ter Horst, de belangrijkste residentie van de bisschop in het Nedersticht. Op het AHN2 (figuur 6.3) is de indeling van dit kasteel nog goed zichtbaar. De bijzonder grote burcht bestond uit een rechthoekig hoofdburchtterrein van ongeveer 190 x 175 meter en een voorburchtterrein van ongeveer 350 x 350 meter. Tijdens egalisatiewerkzaamheden in 1942 zijn een polygonale ringmuur van 42 x 58 meter met daarbinnen nog een ringmuur van 40 x 45 meter met in het midden van dit geheel tufsteenrestanten van waarschijnlijk de twaalfde-eeuwse tufstenen toren gevonden.[15] Uit jongere bronnen is bekend dat op de voorburcht een kapel en een hofstede hebben gestaan. Ook zouden er op de burcht een hoenderhok, een bouwhuis en een kaatsbaan aanwezig zijn geweest.

Toen de bisschop begon met het vestigen van zijn territoriale macht stonden er reeds verschillende versterkingen in het latere Nedersticht.[16] De opvallendste was de Heimenberg bij Rhenen. In tegenstelling tot de meeste kastelen lag de Heimenberg op een hoogte, namelijk op een plateau langs de Rijn.[17] De functie van deze versterking staat ter discussie, maar archeologisch onderzoek heeft in ieder geval uitgewezen dat de Heimenberg rond 650-710 is gebouwd. Tijdens het veldwerk werd duidelijk dat de plek ook nog in de volle middeleeuwen werd benut. Een tweede vroegmiddeleeuwse versterking is gevonden in Wijk bij Duurstede: een aardwerk van 500 meter lang en 90 meter breed.[18] Waarschijnlijk was dit een vluchtburcht voor de inwoners van de vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting Dorestad.

Behalve de bisschoppelijke burchten en de hierboven genoemde vroegmiddeleeuwse versterkingen stonden er in het latere Nedersticht in de twaalfde eeuw enkele kastelen die fungeerden als residentie voor een edelvrije familie, zoals Ter Horst tot aan de schenking van bisschop Godfried. De burcht ten Goye, die voor het eerst in 1259 schriftelijk wordt vermeld, stamde waarschijnlijk al uit de twaalfde of elfde eeuw, aangezien de familie toen al in de

12 Hendrikx 2001: 61-67.
13 Janssen 2014: 229.
14 Janssen 2014: 229.
15 Olde Meierink *et al*. 1995: 260.
16 De romeinse *castra* laten we in de volgende paragrafen buiten beschouwing.
17 Van Doesburg 2008.
18 Renaud & Olde Meierink 1995: 24.

omgeving actief was.[19] Een ander oud kasteel was De Haar bij Vleuten. Aan het einde van de elfde eeuw of het begin van de twaalfde eeuw verrees deze burcht op een bisschoppelijk domein. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat De Haar werd gebouwd als een mottekasteel.[20]

Figuur 6.3: AHN2 uitsnede van Ter Horst. Hoewel het terrein in 1942 is geëgaliseerd, is de begrenzing van de hoofd- en voorburcht nog goed zichtbaar. Aan de zuid- en oostzijde zijn daarnaast diverse greppel- en walstructuren te zien die kunnen duiden op de aanwezigheid van meerdere wallen en grachten.

Wie gaf opdracht voor de bouw van De Haar en welke functies vervulde de burcht? Hierover zijn geen bronnen overgeleverd, maar door de resultaten van recent onderzoek van de historicus Jan Huiting over de bezitsverhoudingen van De Haar te combineren met onze bevindingen is het toch mogelijk om met hoge mate van zekerheid de bouwheer aan te wijzen.[21] Gezien de ouderdom en het feit dat de burcht is verrezen op een bisschoppelijk domein kan het bijna niet anders dan dat De Haar van oorsprong een bisschoppelijk kasteel is. Dat zou goed aansluiten bij de veronderstelling van Janssen dat er meer burchten zoals IJsselmonde en Lexmond zijn geweest in het ontginningsgebied in de westelijke grenszone van het latere Nedersticht.[22] Daarmee zou De Haar een soortgelijke functie kunnen hebben vervuld als deze vroegst bekende bisschoppelijke kastelen. Kastelenbouw door de bisschoppelijke meier als uiting van zijn status lijkt ons, gezien de vroege datering, zeer onwaarschijnlijk. Zoals we verderop betogen bouwde de groep van ministerialen in het Nedersticht op zijn vroegst in de dertiende eeuw kastelen.

Mogelijk heeft de Utrechtse burggraaf zich bemoeid met de bouw. In 1267 blijken namelijk bisschoppelijke goederen in Vleuten lenen te zijn van de burggraaf.[23] Als De Haar onderdeel was van de lenen die de burggraaf van Utrecht van de bisschop had ontvangen, zou er een verband kunnen zijn tussen het ambt en de burcht. Eind elfde eeuw of in het begin van de twaalfde eeuw kwam het ambt van burggraaf van Utrecht in handen van een vooraanstaand ministerialengeslacht; daarvoor werd het uitgeoefend door leden van het edelvrije geslacht Ten Goye.[24]

19 Olde Meierink *et al.* 1995: 8-9, 203-204; Buitelaar 1993: 337 stelt dat de oorspronkelijke edelvrije familie onder Gijsbert ten Goye rond 1245 is overgaan in de ministerialiteit.
20 Van der Mark & Tebbens 2013; Huiting 2013a.
21 Huiting 2013a; Huiting 2013b; Huiting 2020: 292-296.
22 Janssen 2014: 228.
23 Huiting 2013b: 38.
24 Buitelaar 1993: 81. Zie ook paragraaf 3.2.

In de dertiende eeuw en de eerste helft van de veertiende, toen de positie van de bisschop als territoriale vorst verzwakte, waren er toch enkele krachtige bisschoppen die kastelen lieten bouwen. Zo was bisschop Hendrik van Vianden verantwoordelijk voor de bouw van kasteel Vreeland, waarmee hij de interne orde probeerde te handhaven. Deze burcht bestond waarschijnlijk uit onder andere een stenen vierkanten toren. Bisschop Gwijde van Avesnes bouwde Dullenborch (ongeveer 1312) en kocht de burcht Stoutenburg aan (1315/1316), waarna hij die liet verbouwen. Van het laatstgenoemde kasteel wordt vermoed dat het een ringmuur had. Beiden burchten grensden aan Gelders gebied. Voor de militaire organisatie van deze kastelen gebruikte de bisschop het erfelijke burggraaf-borgmannensysteem, hoewel dit net als in het Oversticht tot problemen leidde.[25] De bisschoppelijke kastelen Montfoort en Woerden werden net als die van Coevorden, Kuinre en mogelijk ook Almelo en Goor elk toegeëigend door de residerende burggraaf die het als zijn eigen dynastieke kasteel ging benutten.

Het verpanden van kastelen door bisschoppen nam in het Nedersticht een aanvang onder de electbisschop Jan van Nassau. Hij zat zo om geld verlegen dat hij de bisschoppelijke burcht Ter Horst en de pas gebouwde bisschoppelijke burchten Vreeland en Montfoort verpandde. Hoewel we geen bronnen daarover kennen, is het gezien zijn slechte financiële situatie goed mogelijk dat Jan van Nassau ook in het Oversticht een aantal kastelen heeft verpand. De Hollandse graaf Floris V (1254-1296) wist goed van zijn zwakte gebruik te maken: hij kwam met bisschop Jan van Nassau overeen hem tegen zijn vijanden te helpen in ruil voor de beschikking over de bisschoppelijke kastelen en de inkomsten uit delen van het Nedersticht. Graaf Floris V ging vervolgens de strijd aan met de heren van Amstel en Woerden. Hij belegerde Vreeland en voegde ter compensatie het Amstelland en Woerdense goederen toe aan zijn eigen territorium.[26] In de latere periode onder bisschop Jan van Diest was de ontwikkeling in het Nedersticht gelijk aan die in het Oversticht: de bisschoppelijke kastelen werden verpand om geld voor de bisschoppelijke kas te genereren.[27]

Net als in het Oversticht zien we dat in deze periode van verzwakking de kastelen sterk in aantal toenamen. Vanaf het midden van de dertiende eeuw beschikten steeds meer ministerialen over middelen om een eigen kasteel op te trekken. Door in een kasteel te wonen gaf de ministeriaal aan dat hij tot de ridderstand behoorde.[28] Onder deze ministerialen-kastelenbouwers waren enkele machtige families: Van Zuylen, Van Renesse, Van Rijn en Van Wulven. Zij bezaten elk meer dan één kasteel. Vooral de familie van Zuylen wist via erfenissen en een kiene huwelijkspolitiek een flink aantal burchten in handen te krijgen. Daarnaast bezat zij ook veel land. We zien de Van Zuylens dan ook vaak terug op belangrijke posities in het bisschoppelijk gevolg. Bij de Van Wulvens resulteerde deze ontwikkeling zelfs in een kastelencluster: iedere zoon kreeg, bij wijze van spreken, zijn eigen kasteel, en die familiekastelen waren dan ook nog eens vlak bij elkaar gelegen. Het betrof hier veelal kleine versterkingen, elk naast een bijbehorende boerderij.

De meeste edelen lieten vanaf de dertiende eeuw een woontoren bouwen als hoofdburcht. Vanaf de veertiende eeuw kon dat ook een zaaltoren zijn: meestal werden de woon- en zaaltorens stapsgewijs verder uitgebouwd met nieuwe vleugels. Vermogende edelen konden zich echter ook andere vormen permitteren. Zo bestonden Sterkenburg, Vianen, Loenersloot, De Haar, Abcoude, Linschoten en Nesse uit complexen met een polygonale, ronde of ovale ringmuur. Binnenin stonden gebouwen die vaak tegen de ringmuur waren opgetrokken.[29] De edelen die opdracht gaven voor de bouw van een kasteel met een vierkante of rechthoekige plattegrond, te weten de opdrachtgevers van huis Doorn, Schonauen, Woerden, Rijnenburg, Marckenburg en mogelijk ook Schalkwijk, Nijevelt en de Kronenburg, onderhielden veelal een relatie met de graaf van Holland.[30] Adolf van Waldeck, domproost van Utrecht en waarschijnlijk de opdrachtgever van huis Doorn, was bijvoorbeeld een vertrouweling van

25 Janssen 2014: 231.
26 Renaud 1995 *et al*. 15
27 Janssen 2014: 232.
28 Renaud 1995 *et al*.: 15-16.
29 Renaud & Olde Meierink 1995: 25; Van der Mark & Tebbens 2013.
30 Renaud & Olde Meierink 1995: 26.

graaf Floris V. Daarmee verschillen de Nederstichtse edelmanswoningen van die in het Oversticht. Ringmuurversterkingen als hoofdburcht voor kastelen van leenmannen zijn in het Oversticht zeldzaam: alleen in het geval van Voorst is een dergelijk bouwvorm aangetoond. De ringmuur van Kuinre I is waarschijnlijk op bisschoppelijke instigatie verrezen. Vierkante of rechthoekige hoofdburchten werden alleen door de bisschop in het Oversticht toegepast: de meeste edelen bouwden woon-of zaaltorens van hout of steen. Het ontbreken van vierkante hoofdburchten bij kastelen van edelen kunnen we verklaren door de afwezigheid van Hollandse invloed. Ringmuren zijn er mogelijk wel meer geweest, maar die hebben we tot nu toe niet archeologisch aangetroffen.

Hoe verhield de kastelenbouw zich in het Nedersticht nu ten opzichte van het landschap? We kunnen voor enkele regionale kastelenlandschappen antwoord op deze vraag krijgen dankzij de studies van Van Doesburg *et al.*[31] Zij hebben de relatie tussen kasteel en landschap in drie gebieden in het Nedersticht onderzocht. Het gaat om kastelen gesitueerd in de regelmatige veenontginningen van Langbroek, Jutphaas en het Utrechts-Hollandse veengebied. Deze regio's werden in de elfde eeuw uitgegeven aan *locatores* die als een soort projectontwikkelaars de moerassen lieten ontginnen tot strookvormige kavels van gelijke grootte. Als het land klaar was voor landbouw werden de meeste kavels aan kolonisten uitgegeven; één of enkele blokken werden door de *locator* zelf gehouden.

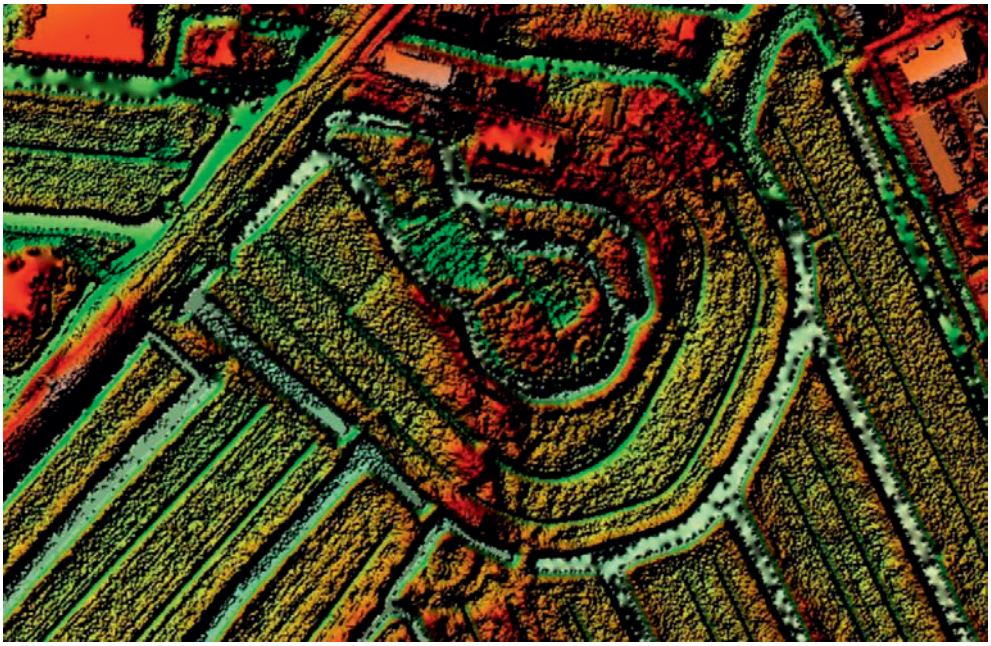
In het Nederstichtse Langbroek lagen in de middeleeuwen zeventien burchten vlak bij elkaar. Van Doesburg *et al.* vermoeden dat deze concentratie een indirect gevolg was van de ontginningen. Vanaf 1126 hebben meiers van de domeinhoven, die op de hogere gronden in dit broekgebied lagen, de ontginningen geleid. Vanaf ongeveer 1250 lieten waarschijnlijk de erfgenamen van deze dienstman-meiers de eerste twee kastelen optrekken, namelijk het polygonale kasteel Sterkenburg van de familie Van Wulven en een kasteel van de familie Van Zuylen bij de kerk van Overlangbroek. In de decennia daarna verrezen in opdracht van ministerialen vijftien bakstenen torens: de jongste dateren uit de veertiende eeuw. Het kon voorkomen dat meer dan één zoon uit een gezin een eigen burcht optrok, elk op zijn eigen deel van het familiegoed. In het geval van Langbroek lagen de goederen nog steeds in blokken bij elkaar. Zo kwam het dat de versterkingen van de families Van Zuylen, Van Wulven en Van Zijl duidelijk te onderscheiden zijn als aparte groepen binnen dit kastelenlandschap. Niet alleen eigendomsverhoudingen en maatschappelijke ontwikkelingen, maar ook de ondergrond speelde een rol in de locatiekeuze. De voorkeur ging uit naar de bouw op een dekzandrug.

Langs de Jutphase wetering in Jutphaas (Nieuwegein) lijkt een soortgelijke ontwikkeling te hebben plaatsgevonden, hoewel de kastelen hier allemaal direct aan de vaart lagen en niet op de achterliggende kavels. Van Doesburg *et al.* vermoeden dat net als in Langbroek er eerst twee oudere kastelen hebben gestaan waarna rond het midden van de dertiende eeuw minstens negen nieuwe kastelen zijn gebouwd. Waarschijnlijk waren dit ook woontorens. Net als in Langbroek zijn er familieclusters waar te nemen: de families Van Rijn en Van Jutphaas hadden meerdere burchten in handen.
De door Van Doesburg *et al.* onderzochte kastelen die in het centrale gedeelte van het Utrechts-Hollandse veengebied lagen vertonen geen relatie met oudere nederzettingen. Het gaat bijvoorbeeld om de bisschoppelijke burcht Montfoort. Dit kasteel lag in de ontginning van Heeswijk. Het moet vlak voor, tijdens of vlak na dit ontginningsproces zijn gebouwd. Heeswijk wordt namelijk voor het eerst vermeld in geschreven bronnen in 1166.

Wie de bouwheer was van verschillende ronde structuren in het centrale gedeelte van het Utrechs-Hollandse veengebied staat nog ter discussie. Zo ligt in Waarder (tegenwoordig Zuid-Holland) het terrein de Kromme Kamp, dat bestaat uit een stelsel van meervoudige wallen en grachten. Op het burchteiland zijn geen sporen van steen gevonden, wat Van Doesburg *et al.* aanleiding geeft om te vermoeden dat er houtbouw heeft gestaan. Over de datering bestaat vooralsnog geen duidelijkheid. Mogelijk is er een relatie met de ontginningen. Bestudering

31 Onderstaande alinea's zijn ontleend aan Van Doesburg *et al.* 2017a.

van het terrein op het AHN2 laat zien dat de bouwers aan de oostzijde gebruik hebben gemaakt van een natuurlijke waterloop, terwijl zij zich aan de westzijde hebben georiënteerd op de dijk.

Figuur 6.4: AHN2 uitsnede van de Kromme Kamp bij Waarder (Zuid-Holland). Dit terrein lag in het Utrechts-Hollandse veengebied. Het meet ongeveer 185 meter bij 205 meter. Langs de oostzijde is de burcht gelegd in een meander van een natuurlijke waterloop terwijl de noordzijde georiënteerd is op de dijk.

Een vergelijkbaar terrein als de Kromme Kamp was de Wiltenburg bij Oukoop, waarvoor ook geen historische vermelding is overgeleverd. Ook hier was sprake van een stelsel van meervoudige wallen en grachten. Van Doesburg *et al.* noemen nog een rond terrein bij Kamerik in verband met de ontginningen. Op het AHN2 is een rond omgracht eiland zichtbaar dat in verbinding staat met een zeven kilometer lange sloot. De oriëntatie van de gracht lijkt verband te houden met een oud ontginningspatroon, waardoor Van Doesburg *et al.* een verband tussen de ontginningen en de aanleg van het terrein vermoeden. Wat precies de functie van deze versterkingen is geweest, is vooralsnog onduidelijk. Van Doesburg *et al.* denken dat de terreinen vóór de veertiende eeuw dateren, toen de ontginningen waren voltooid. Daarna lijken ze uit gebruik te zijn geraakt

In Langbroek en in Jutphaas maakten de oudere kastelen plaats voor een nieuwe generatie woon- en zaaltorens.[32] De verdedigende waarde van deze bouwsels was beperkt. Mogelijk was dit een gevolg van toenemende invloed van de Nederstichtse steden. Net als in het Oversticht waren er in het Nedersticht kasteelheren die zich bezighielden met roofridderpraktijken. De steden Amersfoort en Bunschoten sloten daarom al in 1300 een verdrag om met elkaar kastelenbouw in de regio tegen te gaan. Deze overeenkomst biedt waarschijnlijk de verklaring waarom we in de omgeving van Amersfoort nauwelijks kastelen tegenkomen (figuur 6.2). Mogelijk hielden andere steden in deze tijd ook al toezicht op kastelenbouw. Zij gedoogden vermoedelijk wel het optrekken van representatieve woon- of zaaltorens vanaf de veertiende eeuw omdat ze die niet als bedreigend ervoeren. Dat gold ook in dit deel van het Sticht niet voor de aanleg van meervoudige wallen- en grachtenstelsels, die wel terecht als gevaarlijke militair functionele verdedigingsarchitectuur werd opgevat.

32 Hermans 2013a & 2013b.

Dat we deze vorm van verdediging dan in de veertiende eeuw zien verdwijnen, zoals Van Doesburg *et al*. vermoeden, zou goed passen bij deze veronderstelling.

Toch waren er in de veertiende eeuw wel edelmanshuizen met een militaire waarde, want de bisschop kon over verscheidene ervan beschikken als open huis. Het ging om Westenstein/Wickenburg (1300), Rijsenburg (1332), Woudenberg (1336), Montfoort (1353), Ruwiel (1357), Loenersloot (1386), Abcoude (1412) en Duurstede (1412).[33] Vergelijken we de jaartallen van hun openstelling met die van soortgelijke burchten in het Oversticht, dan valt op dat ook hier de meeste verdragen uit de veertiende eeuw dateren. Na 1379 zijn er, voor zover bekend, geen open-huisverdragen meer uitgevaardigd in het Oversticht terwijl in het Nedersticht dat nog wel gebeurde.[34]

De voornaamste bedreigingen voor het bisschoppelijk territorium kwamen van de kant van de graven van Gelre en Holland. In de tijden van bisschoppelijke verzwakking zien we dat verschillende Gelderse en Hollandse leenmannen kastelen op Stichts grondgebied bouwden en deze opdroegen aan hun externe leenheren. Mogelijk hebben de graven de totstandkoming van deze kastelen gestimuleerd om hun invloed in het Sticht te vergroten. Indien een leenman zijn huis openstelde voor zijn heer kreeg die er immers een militair steunpunt bij.[35] De kasteellenen van de graaf van Gelre in het Nedersticht betroffen omstreeks 1270 Schalkwijk, Duurstede, Zuilenburg en Loenersloot. Hollandse lenen van Floris V (1256-1296) waren Gunterstein, Nijenrode, Den Ham, Rijnenburg, Wulven en Amerongen. Laatstgenoemde burcht was tevens een open huis voor de Hollandse graaf. Hij beschikte vanaf 1333 ook over het openingsrecht van Ten Goye.

De stad Utrecht ging onder het episcopaat van Jan van Arkel met de bisschop samenwerken. De situatie is vergelijkbaar met die van de Sallandse steden. In 1352 sloot Van Arkel een verdrag met de stad Utrecht om er samen voor te zorgen dat er geen kastelenbouw meer plaatsvond op Stichts grondgebied zonder hun toestemming. Bisschop en stad belegerden diverse kastelen van edelen en lieten die na de inname vervolgens meteen slopen. Net als de steden Zwolle, Deventer en Kampen hield ook Utrecht de bouw van bedreigende bouwwerken in en buiten het Sticht in de gaten. Op deze manier lijkt er ook in het Nedersticht een einde te zijn gekomen aan het roofriddertijdperk.[36] Utrecht hielp de bisschop tevens met het afbetalen van de schulden en pandsommen. Zo kwam kasteel Vreeland dat inmiddels rechthoekig verbouwd was – waarschijnlijk heeft de graaf van Holland de verbouw gerealiseerd toen hij pandnemer was – terug aan het Sticht.[37] De Utrechters zorgden er zelfs voor dat het kasteel Ter Eem aan het bisschoppelijke kastelenbestand werd toegevoegd.[38] Deze in opdracht van een proost gebouwde burcht, bestaande uit torens, zalen en een klein binnenplein, lag aan de monding van de rivier de Eem naar de Zuiderzee. Het werd daarna de belangrijkste bisschoppelijke haven voor wanneer hij per schip van het Nedersticht naar Vollenhove reisde.

In 1375 werd in een landbrief de belofte van de bisschop vastgelegd dat hij geen kastelen meer zou verpanden zonder toestemming van de geestelijkheid, de steden en de adel van het Nedersticht. Dat betekende overigens niet dat er nooit meer burchten werden verpand.[39] De veranderingen in de manier waarop de kastelen werden geëxploiteerd, dus van erfelijk burggraaf-borgmannensysteem naar een systeem van afzetbare kasteleins, werd ook in het Nedersticht in de veertiende eeuw doorgevoerd. Daarin had Utrecht een vergelijkbare positie als Zwolle, Deventer en Kampen omdat het stadsbestuur de bisschop financieel steunde in ruil voor invloed op de verpandingen van bisschoppelijke kastelen en ambten. De Utrechters bemoeiden zich met de aanstelling van de ambtmannen en kasteleins (als die al niet in één functie waren verenigd). De nieuwe kasteleins van Vreeland en Ter Eem werden burgers die na hun overlijden het ambt niet erfelijk konden doorgeven.[40] Vreeland en Stoutenburg, later

33 Renaud *et al*. 1995: 14.
34 We hanteren de eindgrens van 1450 voor deze bewering.
35 Renaud *et al*. 1995: 14.
36 Renaud *et al*. 1995: 15.
37 Janssen 2014: 231, 232.
38 Janssen 2014: 232
39 Renaud *et al*. 1995: 16.
40 Janssen 2014: 237.

opgevolgd door Ter Eem, functioneerden als de hoofdkastelen van het Nedersticht. Het waren de burchten waar de maarschalken zetelden.[41] Ter Horst was het hoofdkasteel van het hele Sticht, aangezien de bisschop hier resideerde.

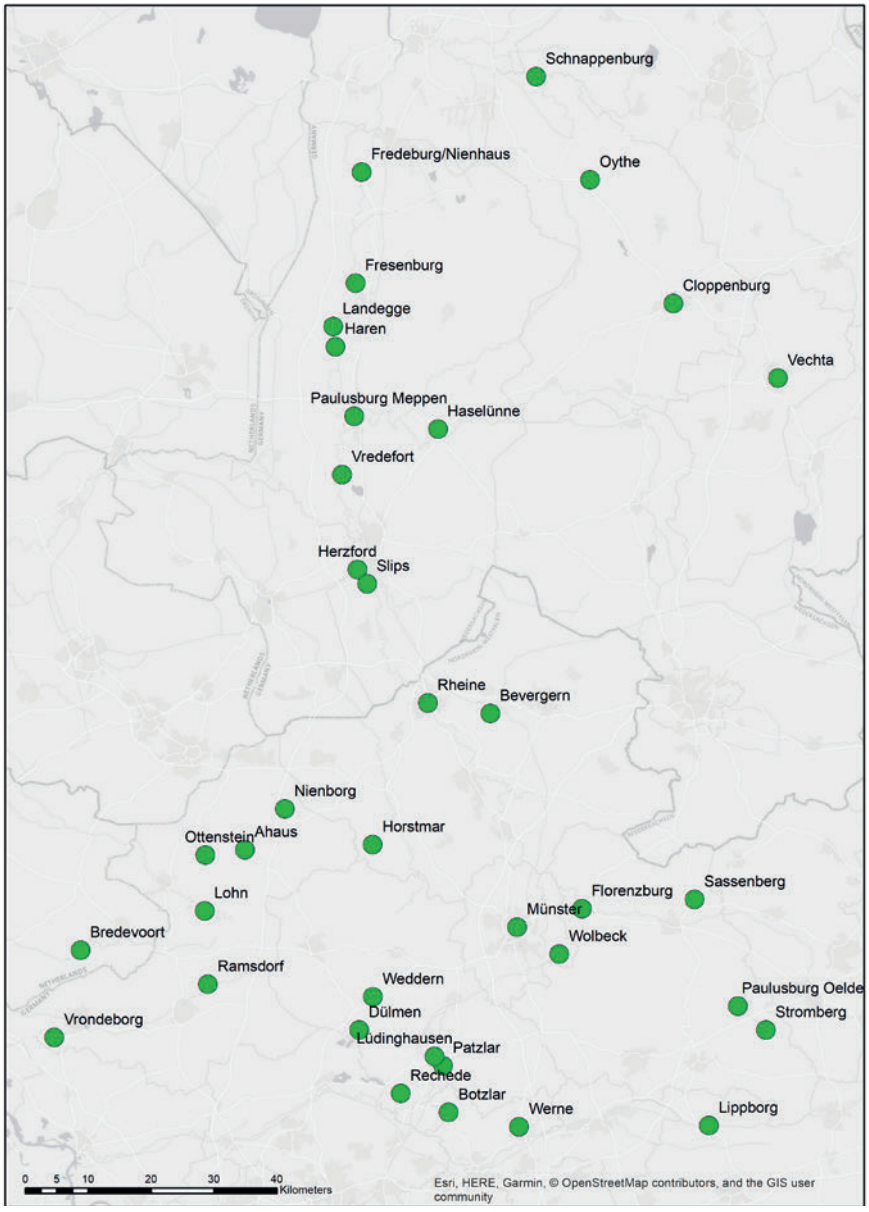
In de veertiende en eerste helft van de vijftiende eeuw hebben er in het Nedersticht weinig mutaties plaatsgevonden in het bisschoppelijke kastelenbestand. Het kasteel Stoutenburg verloor zijn positie als grenskasteel en in 1449 werden de kastelen Abcoude en Duurstede met bijbehorende heerlijkheden aangekocht van de heer van Gaasbeek. Janssen ziet in de aankoop hiervan een geïsoleerde gebeurtenis en geen doelbewust kastelenpolitiek.[42] Voor het Oversticht stelden we vast dat het aantal bisschoppelijke kastelen juist in deze periode flink toenam. Floris van Wevelinkhoven en vooral Frederik van Blankenheim zetten een actieve kastelenbouwpolitiek in om hun macht in het gebied te herwinnen en vervolgens de grenzen van het Sticht te beschermen.

Het prinsbisdom Munster

Nu we een idee hebben van de Stichtse kasteelontwikkeling in haar geheel is het interessant om deze te vergelijken met die van een ander prinsbisschoppelijk territorium. De dichtstbijzijnde collega van de bisschop van Utrecht was de bisschop van Munster. Zijn bisdom maakte eveneens deel uit van de kerkprovincie Keulen. Het Munsterse diocees omvatte in de middeleeuwen een Fries deel (het Nedersticht) en een Westfaals deel (het Oversticht). In een deel van dit diocees, maar ook in enkele regio's buiten zijn diocees, vestigde hij territoriale macht. Zo ontstond er net als in Utrecht een wereldlijk Nedersticht en Oversticht.[43] Voerde de oostelijke buurman van de bisschop van Utrecht een vergelijkbare kastelenpolitiek? Hoewel er geen studie voorhanden is over de kastelenpolitiek van de Munsterse bisschop, is het aan de hand van de dissertatie van Bockhorst wel mogelijk een indruk te krijgen van de manier hoe de bisschop burchten inzette bij de vestiging van zijn territoriale macht in het wereldlijk Nedersticht.[44] Deze studie is geschreven in de traditie van de *Landesgeschichte* waarin de ontstaansgeschiedenis van territoriale prinsdommen wordt geanalyseerd. Voor wat betreft het Oversticht en ter aanvulling op de resultaten van Bockhorst kunnen we gebruik maken van de omvangrijke publicaties van de hand van de historicus Kohl over de geschiedenis van het bisdom Munster.[45]

Hoewel de Munsterse bisschop een van de prinsen van het Duitse Rijk was, hield hij zich tot aan de tweede helft van de twaalfde eeuw, anders dan zijn Utrechtse collega, niet bezig met de uitbouw van een wereldlijk territorium.[46] Daarvoor zijn twee verklaringen aan te dragen. Ten eerste werd de bisschop van Munster omringd door machtige edelvrije geslachten zoals de heren van Ravensberg, Diepenholt, Bentheim en Tecklenburg, die zich volop inspanden om hun eigen territoriale macht te vestigen. Voor de bisschop zal door deze concurrentie weinig ruimte zijn geweest om zijn seculiere machtspositie uit te bouwen. Ten tweede kon hij tot 1252 slechts in enkele gebieden aanspraken maken op grafelijke rechten of voogdijrechten. Dat kwam omdat hij nooit door de koning met grafelijke rechten was beleend.[47] De Munsterse bisschop bezat wel omvangrijke immunitaire goederen, maar de uitoefening van jurisdictie daarbinnen liet hij net als de bisschop van Utrecht aanvankelijk over aan edelvrije voogden. Zo was bijvoorbeeld de graaf van Tecklenburg 'hoogvoogd' van het Sticht en de stad Munster.

41 Janssen 237. Zie ook 3.2 over de functie van de maarschalk.
42 Janssen 2014: 233.
43 In het Friese deel van het diocees heeft de bisschop nooit goed zijn territoriale macht kunnen doorzetten. Het wereldlijk Nedersticht omvatte aanvankelijk vooral Eemsland dat de corridor tussen het geestelijk Nedersticht en Oversticht vormde.
44 Bockhorst 1985.
45 Kohl 1999; Kohl 2002.
46 Kohl 1999: 102-112.
47 Hoffmann 1991: de bisschop van Munster staat niet in de lijst.

Figuur 6.5: Kastelen waarover de bisschop van Munster beschikking had volgens Kohl (1999). Zie tabel 6.1 voor de eigendomsrelatie van de burcht.

kasteel	op welke manier in bisschoppelijk bezit gekomen?	datering
Dülmen	nieuwbouw	1115
Lohn	gebouwd door bisschop, in erfelijk leen gegeven, in 1316 teruggekocht van edelman	1132-1151, 1316
Stromberg	?	1177
Sassenberg	verwerving, mogelijk usurpatie	circa 1180
Nienborg	nieuwbouw	1198
Rechede	?	twaalfde eeuw
Landegge	Corveyse burcht met zeggenschap bisschop	1224
Wolbeck	nieuwbouw	circa 1226/1248
Vechta	aankoop van edelman	1252
Fresenburg	aankoop van edelman	1252
Fredeburg	nieuwbouw	1261/1272
Horstmar	aankoop van edelman	1269
Lüdinghausen	open huis	1271
Botzlar	aankoop van edelman	1282
Weddern	open huis en leen	1294/1310
Haren	?	<1296
Patzlar	?	<1319
Haselünne	?	<1310/1311
Vrondeborg	verwerving (aankoop?)via edelman	1314
Ottenstein	sinds 1316 leen/open huis, 1408 veroverd	1316
Bredevoort	aankoop van edelman	1316
Slips	nieuwbouw	1336/1337
Lippborg	nieuwbouw	1347
Nienhaus	nieuwbouw	circa 1350
Rheine	goederenruil met edelman	1360
Florenzburg	nieuwbouw	1364/1381
Paulsburg Meppen	nieuwbouw	1368/1374
Vredevort	open huis en leen	1379
Bevergern	veroverd edelman	circa 1385/1400
Herzford	nieuwbouw	1382/1392
Paulusburg Oelde	nieuwbouw	1382/1392
Schnappenburg	veroverd op edelman	circa 1393
Oythe	veroverd op edelman	1400
Cloppenburg	veroverd op edelman	1400
Ahaus	aankoop van edelman	1406
Werne	bezitsverhouding onduidelijk <1400	1400
Ottenstein	sinds 1316 leen/open huis, 1408 veroverd	1408
Ramsdorf	nieuwbouw	1425

Tabel 6.1. Overzicht van de kastelen waarover de bisschop van Munster kon beschikken, gebaseerd op Kohl 1999. De bisschop van Munster heeft niet alleen burchten laten bouwen maar ook veel bestaande kastelen door aankoop, ruil of usurpatie verkregen. Voor sommige burchten is het niet duidelijk of het gaat om een in leen opgedragen burcht, of een in opdracht van de bisschop gebouwde burcht die in leen is gegeven.

Dat de bisschop van Munster in vergelijking tot met die van Utrecht pas laat begon met de opbouw van zijn wereldlijk territorium zien we weerspiegeld in de bisschoppelijke kastelenpolitiek van het Sticht Munster. In het Utrechtse Sticht zagen we dat de bisschop al vanaf ongeveer 1060/1075 kastelen inzette als middel om zijn rechten veilig te stellen, zijn territoriale macht uit te bouwen en deze vervolgens te consolideren. Tot aan de tweede helft van de twaalfde eeuw lijkt de bisschop van Munster daar nog niet aan toe te zijn geweest. Hij bezat toen slechts enkele steunpunten. In de nederzetting Munster beschikte hij waarschijnlijk al vanaf het einde van de tiende eeuw over een paleis en vanaf 1115 over de burcht Dülmen.[48] Bisschop Burchard (1092/1098-1118) liet dit kasteel bouwen ter bescherming van de weg tussen Munster en de Rijn tegen de graaf van Arnsberg-Werl en mogelijk ook tegen de graaf van Cappenberg. Hertog Lothar van Saksen verwoestte Dülmen echter in 1121. Kohl denkt dat dit een uiting is geweest van het versterkingsregaal: de bisschop zou de burcht gebouwd hebben zonder toestemming van de hertog. Er zou echter ook een ander motief achter deze daad kunnen zitten. Hertog Lothar was in deze periode bezig om een hele serie andere kastelen, waaronder Bentheim, te verwoesten omdat daar supporters van koning Hendrik V in woonden. Bisschop Burchard was ook een trouwe aanhanger van deze koning.[49] Met de verwoesting van kasteel Dülmen voorkwam hertog Lothar dat de burcht als steunpunt tegen hem werd gebruikt. Daarna heeft de bisschop Dülmen weer laten herbouwen. Net als de Utrechtse kastelen werd Dülmen bewaakt door borgmannen, die op de *Burgplatz* woonden. De dienstlieden leefden op de voorburcht (*Unterplatz*). Het kasteel werd in 1305 veroverd door graaf Everhard van der Mark (gestorven in 1308) en is nadien niet meer in Munsterse handen geweest.[50]

Interesse in de opbouw van territoriale macht zien we volgens Kohl voor het eerst onder bisschop Frederik (1152-1168).[51] Vanaf de start van zijn episcopaat begon deze bisschop met het verwerven van go- en vrijgraafschappen. In de kerspelen Emsbüren, Schepstorf en Hesepe blijkt hij aan het einde van de twaalfde eeuw een vrijgraafschap te bezitten, dat hij in leen aan de heer van Horstmar gaf. De opbouw van wereldlijke macht begon in het open gebied dat grensde aan het Sticht Utrecht. Bockhorst denkt dat de bisschop dit deed om de verbinding tussen het Friese deel van het diocees en het Westfaalse deel veilig te stellen. Daarmee nestelde hij zich in een gebied tussen het Sticht Utrecht en de stad Munster. In deze streek waren verschillende edelvrijen bezig hun territoriale macht te vestigen. Waarschijnlijk heeft ook bisschop Frederik een begin gemaakt met het beëindigen van de Teckelenburgse voogdij over Sticht en de stad Munster: dit werd uiteindelijk afgewikkeld onder zijn opvolger in 1173.[52]

Met dat al beschikte de bisschop rond 1200 alleen nog maar over aaneengesloten bezit (ongeveer het latere ambt Wolbeck) in en rondom de bisschopsstad zelf.[53] In de gebieden waar hij zijn wereldlijke aanspraken wilde versterken diende hij dus eerst overwicht te krijgen ten opzichte van zijn concurrenten. Dit was geen eenvoudige taak in een landschap waarin de machtsverhoudingen al door anderen waren bepaald. De grenzen van het Sticht Munster kregen als gevolg van deze situatie veel later vorm dan in het Sticht Utrecht.

Kastelenbouw was een belangrijk middel voor de bisschop van Munster om territoriale macht te vestigen. We zien dit terug in de bouw van kasteel Nienborg, dat in 1198 in opdracht van bisschop Herman II van Katzelenbogen (1174-1203) aan de Dinkel verrees.[54] Deze moest dienen als steunpunt in noordwestelijk Munsterland. Met niet minder dan veertig borgmannen onder leiding van een drost, kon de bisschop zijn positie hier uitbouwen en verdedigen tegen edelvrije heren zoals die van Bentheim, Steinfurt en Horstmar. Het was een ringmuurversterking van zandsteen, met daarbinnen stenen huizen van de borgmannen

48 Kohl 1999: 19.
49 Kohl 1999: 90.
50 Kohl 1999: 29.
51 Bockhorst 1985: 29; Kohl 1999: 102-105. Nader onderzoek dient uit te wijzen of deze veronderstelling van Kohl wellicht enige nuance behoeft. Bisschop Werner (1132-1151) bouwde namelijk al kasteel Lohn op een bisschoppelijke hof, volgens Kohl 1999: 36 om de westgrens van het Oversticht veilig te stellen.
52 Kohl 1999:112.
53 Kohl 1999: 554-556.
54 Kohl 1999: 114, 25, 30-31.

alsook de woning van de drost.[55] Behalve Nienborg wist deze bisschop ook diverse andere kastelen aan het Sticht toe te voegen (tabel 6.1). Bisschop Ludolf van Holte (1226-1248) liet een kasteel net buiten de stad bouwen: Wolbeck. Deze burcht was net als Ter Horst de belangrijkste bisschoppelijke residentie vanaf dat moment.

Een belangrijk keerpunt was de aankoop van het Ravenbergse bezit in 1252. Dat leverde de bisschop een min of meer gesloten territorium op in Vechta en een conglomeraat aan goederen en rechten in het Eemsland, waaronder de grafelijke rechten over een niet bij naam genoemd graafschap in Eemsgouw en een graafschap genaamd Sigeltra in de streek Hümmling.[56] Niet iedereen was even blij met deze ontwikkeling. Vlak na de aankoop van het Ravensbergse goederencomplex kwamen de naar autonomie strevende bewoners van Aschendorf, op de grens met Friesland, tegen de bisschop in opstand omdat zij hem niet als heer wensten.[57] Door vlakbij het kasteel Fredeburg te bouwen hoopte de bisschop de Aschendorfers te bedwingen. Zij verwoestten de dwangburcht echter in 1272. Rond 1350 slaagde de bisschop er toch in om op waarschijnlijk dezelfde plek het kasteel Nienhaus te bouwen, waar hij ook een drost installeerde.

In de late dertiende en veertiende eeuw wist de bisschop in het Eemsland overwicht te krijgen als territoriaal machthebber. Kasteel Landegge, waarna ongeveer 1240/1245 geen invloed van de abdij Corvey meer is waar te nemen, ging fungeren als centraal punt voor het Eemsland. De oudste vermelding van een drost dateert uit 1240. Het beheer van het district Eemsland werd tot in de loop van de veertiende eeuw ondersteund door de Fresenburg. Vanaf 1374 nam de nieuw gebouwde Paulsburg in Meppen de functie van Landegge over als ambtskasteel.

De bisschop van Munster wist deze politiek van machtsuitbreiding door de aankoop van omvangrijke conglomeraten van goederen en rechten van edelvrijen in de volgende periodes voort te zetten, hoewel tussen 1300 en 1380 als gevolg van financiële problemen deze ontwikkeling stagneerde.[58] Substantiële aankopen waren die van Horstmar in 1269 en Ahaus in 1406. Daarnaast wist de bisschop zich omstreeks 1400 door verovering verschillende Tecklenburgse kastelen, goederen en rechten toe te eigenen.[59] Vanaf het midden van de twaalfde eeuw kocht hij ook minder omvangrijke goedercomplexen en rechten, bijvoorbeeld Steinfurtse goederen in Rheine in 1346. Tevens nam hij panden aan, zoals de burcht Ringenberg en het graafschap Bocholt van de bisschoppelijke vazal Zweder van Ringenberg (in het midden van de dertiende eeuw). Bij dit alles zijn de nodige burchten aan het Sticht Munster gekomen (tabel 6.1). In de gevallen van een aankoop zoals Ravensberg betrof het kastelen die door eerdere eigenaars gebouwd waren om hun machtsopbouw te dienen. De bisschop van Munster nam dus een bestaande structuur over en integreerde de kastelen in zijn eigen territorium. Verder kocht hij ook kastelen aan van riddermatigen, bijvoorbeeld de burcht Rheda in 1245, in dit geval om zijn positie in de zuidoosthoek van het Munsterland veilig te stellen. In het gebied waarover de bisschop zijn territoriale macht stevig had gevestigd trad hij hard op tegen eigenzinnige edelen. Zo voerde bisschop Everhard van Diest (1275-1301) succesvol een strafexpeditie uit tegen de ridders van Lüdinghausen, die toen gedwongen waren zich in de ministerialiteit te begeven en hun burchten Lüdinghausen en Wolfsburg aan de bisschop over te dragen.

Aan het begin van de veertiende eeuw kwam de bisschop van Munster voor dezelfde problemen te staan als de bisschop van Utrecht. Tweedracht rondom de bisschopsverkiezingen en gewapende conflicten leidden tot een steeds groter wordende schuldenlast en verzwakking van de bisschoppelijke macht.[60] Deze ontwikkeling vond ook haar weerslag in de kastelenpolitiek. Zo vaardigde bisschop Ludwig van Hessen (1310-1357)

55 Kneppe & Siekmann 2009.
56 Bockhorst 1985: 37-38; Kohl 1999: 128-131.
57 Bockhorst 1985: 40.
58 Zie volgend paragraaf.
59 Kohl 1999 132: 84-183. We hebben in de vorige alinea vooral de grote aanwinsten genoemd. Er zijn nog meer goederen en rechten aan de bisschop gekomen.
60 Kohl 1999: 138-155.

veel open-huisverdragen uit, volgens Kohl uit kostenoverwegingen. Hij probeerde tevens bedreigende kastelenbouw door anderen tegen te gaan, bijvoorbeeld de bouw van kasteel Lichtenvoorde in 1312 in opdracht van de heer van Bronkhorst. Deze actie zou volgens de bisschop illegaal zijn aangezien de aan de graaf van Gelre in leen opgedragen burcht op Munsters grondgebied stond. Hoewel de bisschop een juridische procedure tegen de heer van Bronkhorst aanspande, bleef het kasteel bestaan.

Net als zijn Utrechtse collega Jan van Diest kampte bisschop Ludwig van Hessen met zware schulden, waardoor hij genoodzaakt was om een aantal van zijn kastelen, ambten en goederen te verpanden. Daarmee verloor hij uiteraard de zeggenschap over hetgeen wat hij in pand gaf. Vooral de verpanding van ambten vormden een probleem, omdat de ambtmannen-pandnemers niet geneigd waren trouw te blijven aan de bisschop. In 1336 vonden de standen, die zich rond 1300 als zodanig waren gaan profileren, het nodig om in te grijpen. Zij vormden de zogenoemde Stichtsraad, bestaande uit de domproost, de proost van Sint-Maurits, twee domheren, vijf leden van de hoge adel, 29 leden van de ridderschap en twee burgmeesters en schepenen van de stad Munster. Deze raad zag er voor een periode van vijf jaar op toe dat de bisschop niet op eigen gelegenheid vetes begon en verpandingen aanging of zonder toestemming ambtmannen aanstelde.

Ondanks al zijn financiële problemen wist de bisschop zijn territoriale macht toch uit te breiden door net als zijn voorgangers gerechtsgebieden en goederen te kopen. Met de aankoop van kasteel Bredevoorde probeerde hij de positie aan de westgrens te versterken, dit tot ongenoegen van de graaf van Gelre. Bisschop Ludwig heeft tevens de burchten Lippborg en Slips gebouwd. Lippborg, opgetrokken in 1347, was gericht tegen de graaf van der Mark. Slips werd in 1336/1337 gebouwd om de positie van de bisschop langs de Eems te versterken, maar deze burcht werd door de graven van Bentheim en Tecklenburg in 1337 weer verwoest. In 1346 lukte het de bisschop toch om het kasteel weer op te bouwen nadat hij met de graaf van Bentheim overeen was gekomen dat hij de burcht niet tegen deze graaf zou inzetten.

Onder Ludwigs opvolgers Adolf van Mark (1357-1363) en Jan van Virneburg (1363-1364) kwam er weinig verandering in de financiële problemen van het Sticht, hoewel bisschop Adolf door ruil wel de burcht Rheine heeft verkregen.[61] Bisschop Floris van Wevelinkhoven probeerde na zijn verkiezing in 1364 de schuldenlast te verminderen maar moest toch vele nieuwe verpandingen aangaan om oude schulden af te lossen. De standen stelden toen opnieuw een Stichtsraad aan om hierop toe te zien. Toch wist bisschop Floris twee kastelen te bouwen: de Florenzburg bij Telgte en de reeds genoemde Paulsburg in Meppen.

Floris' opvolger Potho van Pothenstein (1379-1381) gaf toestemming voor de bouw van kasteel Vredevort, dat als open huis in leen aan hem werd opgedragen. Daarmee creëerde hij een steunpunt tegen Tecklenburg. Heidenreich Wolfs van Lüdinghausen (1381-1392) wist geleidelijk de bisschoppelijke macht weer te herstellen door met geweld op te treden tegen de ongehoorzame adel in het Sticht. Zo verwoeste hij de burcht Enrading ten westen van Munster en bouwde hij de kastelen Herzford en de Paulsburg bij Oelde. Bisschop Otto van Hoya (1392-1424) versloeg in samenwerking met de bisschop van Osnabrück de graaf van Tecklenburg. Zo kon hij zijn territoriale macht in Noordwest-Duitsland, in het bijzonder in Hümmling, doorzetten. Hij kreeg gedaan dat de graaf van Tecklenburg hem in 1400 zijn burchten Schnappenburg, Cloppenburg, Oythe en Bevergern overdroeg. Met de koop van Ahaus in 1406 en de verovering van Ottenstein had bisschop Otto van Hoya zijn territoriale macht in het Over- en Nedersticht afgerond. Net als in Utrecht kon hij dit doen omdat de steden hem hielpen met het aflossen van zijn schulden.

De Munsterse bisschoppen waren veelal afkomstig uit families die Kohl beschrijft als tweederangs edelvrijen, zoals de geslachten Diepenholt, Hoya en Meurs.[62] Zij probeerden hun zonen op bisschopzetels te krijgen. Een gevolg was dat diverse Munstere bisschoppen

61 Kohl 1999: 157-162.
62 Kohl 1999: 170-175.

zich mengden in familievetes. Onder bisschop Heinrich van Meurs (1424-1450) zien we dat door de bemoeienis in familievetes het Sticht in grote financiële problemen raakte. Behalve het kasteel Ramsdorf, dat bisschop Heinrich liet bouwen in de vete tegen Kleef, kwamen er geen nieuwe kastelen meer bij in het Sticht.

De studies van Kohl en Bockhorst laten het toe om de volgende fasen te onderscheiden van de kasteelontwikkeling in relatie tot de opbouw van gesloten machtsgebieden:

- Tot circa 1150 beschikte de bisschop over immuniteiten rondom Munster (ongeveer het latere ambt Wolbeck). Op Dülmen en Lohn na bezat hij geen kastelen.
- 1150-1300 – *opbouw territoriale macht.* Toen de Munsterse bisschop begon met de uitbouw van een wereldlijk territorium nam het aantal bisschoppelijke kastelen sterk toe door aankoop en nieuwbouw. Deze kastelen dienden als middel om de uitoefening van gezag in de pas aangekochte gebieden veilig te stellen en de aldaar gelegen bezittingen te beschermen. Sommige kastelen functioneerden sinds de dertiende eeuw als centrale punten voor de uitoefening van de rechtspraak en het handhaven van orde.
- 1300-1380 – *verzwakking van de territoriale macht*. Aan het begin van de veertiende eeuw verzwakte de positie van de bisschop dusdanig door geldproblemen dat hij genoodzaakt was een groot aantal kastelen te verpanden. Daardoor had hij er maar weinig zeggenschap over. De openhuispolitiek die hij in deze eeuw voerde was een reactie op de financiële problemen in het Sticht. Desondanks zijn er wel kastelen gebouwd, geruild en aangekocht. We zien in deze periode dat de bisschop ambtmannen ging aanstellen. Zij resideerden op het hoofdkasteel van het desbetreffende district en organiseerden van daaruit het bestuur, rechtspraak en het beheer van het bisschoppelijk bezit.
- 1380-1425 – *consolidatie van de bisschoppelijke macht*. Met hulp van de steden slaagde de bisschop erin zijn schulden af te betalen. Door oorlog te voeren tegen concurrerende dynasten in naburige gebieden waar meerdere territoriale machthebbers aanspraak op maakten wist de bisschop op militaire wijze zijn wereldlijke positie te versterken. Hij bouwde nieuwe kastelen tegen de naburige territoriale magnaten, kocht verschillende burchten aan en wist ook door usurpatie zijn kastelen uit te breiden. Daarnaast kocht hij goederen en rechten aan om het territorium af te ronden. Tegen ongehoorzame adel binnen zijn eigen territorium trad hij hard op.
- 1425-1450> – *de tijd van de Westfaalse vetes*. De bisschoppelijke positie verzwakte opnieuw. Behalve Ramsdorf werden er geen nieuwe bisschoppelijke kastelen aan het Sticht toegevoegd.

Discussie

Wat levert nu de vergelijking van het Oversticht met het Nedersticht en Munster op? De voornaamste conclusie is dat de grote lijnen van de kasteelontwikkeling in het Nedersticht overeenkomen met die in het Oversticht. Op twee punten is sprake van een aparte ontwikkeling, namelijk de bouw van versterkingen door partijen in Drenthe en het Gorecht en de bisschoppelijke kastelenpolitiek tussen 1350 en 1450. We kunnen dit deels verklaren door de afstand van de bisschop tot zijn wereldlijke bezittingen: in de Stichtse districten die het verst van Utrecht aflagen had hij het minste invloed als territoriaal machthebber. Om die reden vinden we kastelen van partijen die tijdens vetes zijn gebouwd alleen in de meest noordelijk gelegen streken. Ze staan symbool voor een gebrek aan bisschoppelijk gezag zoals we reeds in 6.2 en 6.3 hebben besproken. In de rest van het Sticht ontbreken ze. Dat de bisschoppen in het Oversticht tussen 1350 en 1450 veel kastelen bouwden of verwierven, terwijl in het Nedersticht er op Abcoude en Duurstede nagelaten geen nieuwe kastelen meer werden toegevoegd aan het bisschoppelijk bezit, komt doordat het Oversticht pas later kon worden geconsolideerd dan het Nedersticht. Ongetwijfeld zal ook afstand de reden zijn geweest waarom dit rondom Utrecht eerder plaatsvond dan in het bisschoppelijk territorium ten oosten en noorden van de IJssel.

Een ander verschil is dat leenmannen van ministeriale afkomst al rond 1250 volop kastelen bouwden in het Nedersticht, terwijl in het Oversticht deze groep vooral in de veertiende eeuw eigen burchten ging optrekken. De Nederstichtse edelen bouwden voornamelijk in baksteen, terwijl in het Oversticht ook houtbouw voorkwam. Misschien was hout materiaal dat de Overstichtse edelen eenvoudig konden bemachtigen. Daarnaast kan ook worden opgemerkt dat kastelen die in opdracht van een proost zijn gebouwd tot op heden nog niet in het Oversticht zijn aangetoond.

In het Nedersticht is de invloed van de graven van Holland en Gelre duidelijk. Deze territoriale dynasten hadden de beschikking over diverse open huizen en kasteellenen in bisschoppelijk gebied. Daarbij wist vooral de graaf van Holland er zijn machtsbereik te vergroten door pand en usurpatie van een aantal bisschoppelijke burchten. Zijn leenmannen die op Stichts grondgebied woonden bouwden veelal een vierkante of rechthoekige hoofdburcht, mogelijk als uiting van hun Hollandse connectie. In het Oversticht is de invloed van externe territoriale dynasten aanzienlijk minder duidelijk waarneembaar in de kasteelontwikkeling. Hoewel de graaf van Gelre in het Oversticht enkele open huizen en kasteellenen heeft bezeten, is het van zijn kant nooit tot een actieve kastelenpolitiek gekomen. Weliswaar heeft hij door middel van pandneming de beschikking gekregen over een aantal bisschoppelijke kastelen maar heeft hij die na inlossing van de pandbedragen weer terug overgedragen. Voor zover bekend hebben zijn leenmannen die in het Oversticht gevestigd waren zelf geen hoofburchten laten optrekken die kenmerkend waren voor Gelre. De graaf heeft ook geen bisschoppelijk Overstichts kasteel toegevoegd aan zijn eigen bezit door usurpatie.

Tot slot moet worden opgemerkt dat in het Oversticht geen versterkingen gevonden zijn uit de Karolingische tijd, mogelijk omdat het gebied toen nog weinig ontwikkeld was en geen rol van betekenis speelde in de machtspolitiek.

Vergelijken we het Sticht Munster met het Sticht Utrecht, dan valt op dat de Utrechtse bisschop ongeveer een eeuw eerder is begonnen met de uitbouw van zijn territoriale macht en als gevolg daarvan ook al eerder kastelen inzette als wereldlijke steunpunten. De door de koning geschonken grafelijke rechten vormden de basis voor zijn territoriale ambities. Zoals in paragraaf 3.2 is besproken kon de bisschop van Utrecht daardoor al rond 1200 zijn macht in veel plekken doorzetten, hoewel hij een deel van zijn aanspraken moest opgeven ten gunste van andere, wereldlijke dynasten. De bisschop van Munster, die nooit met grafelijke rechten door de koning was beleend, had meer moeite om zijn macht te vestigen. Hij moest eerst zelf goederen en rechten zien te verkrijgen. In de gebieden waarop hij aanspraak kon maken, stuitte hij op verzet van andere heren die al enige tijd bezig waren met de uitbouw van hun heerschappijgebieden. Deze constatering is interessant, aangezien de graafschapsschenkingen van de koning aan de bisschop onderwerp van discussie zijn.[63] Zo wordt er beweerd dat bisschoppen hun macht niet konden vestigen in de hun overgedragen graafschappen omdat in de praktijk de zittende oude graven vaak de baas bleven. Ons onderzoek heeft echter aangetoond dat deze veronderstelling alleen voor een deel van de graafschappen geldt en dat in de andere gebieden de bisschop wel degelijk zijn nieuw verleende grafelijke rechten heeft kunnen omzetten in territoriale macht. Juist door de schenkingen van de koning verkreeg de bisschop van Utrecht een goed fundament voor de vestiging van zijn wereldlijk gezag.

Kastelen waren voor beide bisschoppen van groot belang voor de opbouw van territoriale macht. Tot ongeveer 1150, toen de bisschop van Munster begon met het vestigen van zijn wereldlijk gezag, bezat hij maar weinig kastelen. Daar kwam na het midden van de twaalfde eeuw verandering in. De bouw van de Nienborg in 1198 leert dat ook voor hem een kasteel in eerste instantie bedoeld was om met de bezetting het omringende gebied te pacificeren en zijn machts- en gezagsaanspraken hard te maken. Net als op de Utrechtse kastelen werden borgmannen ingezet voor de verdediging. Vanaf de dertiende eeuw gebruikte de bisschop van Munster burchten als centrale punten van waaruit zijn vertegenwoordigers,

63 Zie paragraaf 3.2; Hoffmann 1990: 376-377; Reuter 2006: 352; Wangerin 2017.

bijvoorbeeld de in 1240 genoemde drost van Landegge, de ordehandhaving en rechtspraak organiseerden.

In de loop van de veertiende eeuw kwamen de bisschoppen van Utrecht en Munster voor hetzelfde probleem te staan: hoge schulden, wat leidde tot een sterke verzwakking van hun gezag. Beide bisschoppen hanteerden dezelfde kastelenpolitiek. Ze vaardigden open-huisverdragen uit en verpanden veel burchten om aan geld te komen. Uiteindelijk zijn ze allebei ook uit de brand geholpen door de steden in hun gebied. Daarna voerden de bisschoppen een bewuste kastelenpolitiek om hun territorium af te ronden. Niet alleen vond er nieuwbouw plaats, maar ook werden burchten aangekocht of zelfs veroverd. In Munster gebeurde dit in de periode 1380-1425, in het Nedersticht vooral rond 1350 en in het Oversticht tussen 1350-1450. Het bleef echter voor beide bisschoppen een uitdaging om zich staande te houden in de conflicten. De bisschop van Munster is daarin het beste geslaagd: zijn kerkelijk vorstendom bleef tot 1803 als zelfstandige staat bestaan.

6.5 Het model van kasteellandschap: resultaten en bruikbaarheid voor toekomstig onderzoek

In paragraaf 1.2 hebben we geconstateerd dat het niet mogelijk is met de in de castellologie gangbare theorieën en methoden de relatie tussen kasteel en landschap op integrale wijze te onderzoeken. Daarom hebben we in hoofdstuk 1 het model van kasteellandschap geïntroduceerd dat als methodologisch en theoretisch kader diende voor de verschillende deelstudies binnen dit proefschrift. Door middel van deze aanpak hebben we geprobeerd met de beschikbare bronnen zo goed mogelijk de relatie tussen kastelen en het fysieke, sociale en mentale landschap op diverse ruimtelijke schaalniveaus systematisch door de tijd heen te reconstrueren. Met het resultaat hopen we tegenwicht te bieden tegen de nog altijd sterk morfologisch gerichte traditie van het bestuderen van kasteelterreinen vanuit een monodisciplinaire invalshoek. Architectuuronderzoek blijft relevant, maar om een evenwichtig beeld te krijgen van de functies van burchten is het van belang ook het fysieke, sociale en mentale landschap bij de studie te betrekken.

Het model is in dit proefschrift op drie schaalniveaus toegepast: op territoriaal, lokaal en micro-regionaal niveau. De analyse van het territoriale landschap leverde een overzicht op van de langetermijnontwikkeling van het kastelenlandschap in het Oversticht, terwijl de ontleding van het micro-regionale en lokale kastelenlandschap aantoonde hoe de wisselwerking tussen burcht en omgeving tot uiting kwam in het omringende fysieke landschap en in de samenleving. Door de combinatie van deze verschillende schaalniveaus was het bijvoorbeeld mogelijk de Hunenborg te interpreteren als bisschoppelijke wildernisringwalburcht. De gehanteerde aanpak heeft tevens verschillende inzichten opgeleverd die bijdragen aan bestaande discussies in de kastelenkunde, namelijk over het definitievraagstuk, de vraag wanneer architectuur militair-functioneel of symbolisch was, en de vraag vanaf wanneer kastelen niet meer werden gebouwd.[64]

Onderzoekers worstelen al sinds jaar en dag met de vraag 'wat een kasteel is' vanwege de grote variatie aan kasteelachtige bouwwerken.[65] De term kasteel kan verwijzen naar verschillende soorten gebouwen die in verschillende perioden en regio's diverse functies hadden. Door in dit onderzoek een brede werkdefinitie te hanteren hebben we geprobeerd nieuwe data te verzamelen en zo bij te dragen aan deze wetenschappelijke definitiediscussie. Het belangrijkste criterium bij de inventarisatie van kasteelachtige sites tijdens dit onderzoek was de aanwezigheid van fortificatiearchitectuur, of die nu functioneel of symbolisch was. Daarnaast diende een kasteel volgens de door ons gehanteerde werkdefinitie één of meer van de volgende functies te vervullen: die van zetel van representatie, adellijke residentie, economisch centrum, administratief en juridisch centrum, militair hoofdkwartier of controlepost.

64 Zie paragraaf 1.2 voor een uitgebreide historiografie van het kastelenonderzoek.
65 Zie paragraaf 1.4 over de problematiek rondom de definitie van kasteel.

Door deze werkwijze was het mogelijk de sites in het Oversticht, die aan de in hoofdstuk 1 opgestelde criteria voldoen, in een faseringsmodel te plaatsen (paragraaf 3.5). Dit model biedt een referentiekader om kasteelterreinen nauwkeuriger te duiden binnen een breed scala aan kenmerken. Het laat tevens zien dat er duidelijke chronologische ontwikkelingen zijn waar te nemen. De bouwheer, het politieke klimaat, de vorm, functies en landschappelijke ligging zijn daarin bepalend geweest. Juist omdat er zoveel variatie is, kan nauwelijks een grootste gemene deler voor alle bekende kasteelterreinen worden vastgesteld. Ieder kasteel is een reflectie van de wensen van zijn bouwheer in maatschappelijk en landschappelijk uiteenlopende omstandigheden. Kastelen laten zich niet eenduidig vatten in een typologie. Het is daarom niet mogelijk een strikte definitie van het kasteel te geven. Het verdient aanbeveling bij toekomstig onderzoek een brede werkdefinitie te hanteren om meer inzicht te verwerven in de achtergrond van de bouw van sites met defensiearchitectuur vanuit verschillende invalshoeken.

We komen met een dergelijk uitgangspunt dichter bij de ideeën die de middeleeuwers zelf hadden over deze bouwwerken. Zo hebben we bijvoorbeeld kunnen vaststellen dat de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden versterkte edelmanswoningen in de tweede helft van de veertiende eeuw als een gevaar beschouwden. Zoals gezegd ervoeren zij destijds niet alleen de hoofdburcht, maar ook de omringde verdedigingswerken en hun lage ligging als bedreigend. Het gaat hier onder meer om meervoudige wallen- en grachtenstelsels, voorburchten en bolwerken om kastelen.[66]

Deze constatering heeft gevolgen voor de in de Nederlandse kastelenkunde algemeen gehanteerde einddatum van kastelen. Volgens de gangbare visie verloren kastelen rond 1450 steeds meer hun militaire functie als gevolg van de snelle ontwikkeling van vuurgeschut waarmee belegeraars muren van burchten kapot konden maken.[67] In hoofdstuk 1 hebben we daarom onder meer gekozen voor 1450 als einddatering, maar hebben ons daarbij ook de vraag gesteld of deze datering voor het onderzoeksgebied wel kan worden gehandhaafd. Uit de studie naar het Overstichtse kastelenlandschap is nu gebleken dat dit laatste niet het geval is en de eindtermijn van 1450 nuance behoeft. Tijdens het onderzoek bleek immers dat de bisschop en de Sallandse hoofdsteden het de Overstichtse adel vanaf 1350 en vooral na 1400 niet toestonden om een bepaalde mate van militaire functionaliteit in adellijke huizen te gebruiken. Deze regelgeving moet dus hebben geresulteerd in een nieuwe morfologische ontwikkeling van kastelen tot adellijke residenties waarbij de militair-functionele architectuur een bescheiden of geen rol meer speelde. De bisschop en de drie Sallandse steden hielden namelijk nauwlettend toezicht op de nieuwbouw en verbouw van adellijke huizen om te voorkomen dat edellieden alsnog te veel functionele verdedigingsarchitectuur zouden gebruiken. Dit inzicht betekent dat de verandering in morfologie van adellijke huizen niet zozeer een gevolg was van beter wordend vuurgeschut, maar van maatregelen die al honderd jaar voor 1450 waren genomen. Hoewel de edelen door deze politieke ontwikkeling de vorm van hun huizen moesten afstemmen met de bisschop en de Sallandse steden, ging de traditie van de bouw van representatieve huizen ook na 1450 gewoon door.

Duidelijker is de grens van 1450 als einddatering voor de bouw of aankoop van bisschoppelijke kastelen. Er zijn geen aanwijzingen dat de bisschop nadien nog kastelen heeft verworven of laten bouwen in het Oversticht. In die tijd had de bisschop een balans bereikt in zijn kastelenpolitiek: hij gebruikte ambtskastelen en grenskastelen als instrumenten om de interne orde te waarborgen en het Oversticht te beschermen tegen dreigingen van buitenaf.

Wat levert het model van kasteellandschap nu op voor toekomstige studies? Door onderzoek te verrichten waarin eenzelfde soort aanpak wordt gehanteerd kan een beter beeld worden

66 Eerder deden verschillende onderzoekers pogingen om kastelen met meervoudige wallen- en grachtenstelsels te duiden. Zie bijvoorbeeld Spiekhout 2012; Van Doesburg *et al.* 2017b. Ons proefschrift heeft nieuwe gegevens opgeleverd over de functie van dit soort terreinen. Meervoudige omwallingen en omgrachtingen duiden niet op een specifiek kasteeltype. Ze werden om verschillende typen hoofd- en voorburchten aangelegd omdat de eigenaar militair-functionele verdedigingsarchitectuur wenste. Zie de paragrafen 3.5 en 3.6 voor een uitgebreide uiteenzetting.
67 Janssen 1996.

geschetst van de rol van het kasteel in de middeleeuwse samenleving. Vooral de studies naar territoriumopbouw zijn hierbij interessant, aangezien zo een overzicht wordt verkregen in de kasteelontwikkeling van de aan elkaar grenzende gebieden. Daarvoor hebben we in de vorige paragraaf reeds enkele aanzetten gegeven. Op deze wijze krijgen we veel meer inzicht in wat middeleeuwers zelf in een bepaalde tijd en regio dachten over de gebouwen die wij nu als kasteel beschouwen.

Het kasteellandschapsmodel kan ook als uitgangspunt dienen voor toekomstige studies naar één kasteel of een microregio. Nederlandse onderzoekers beschrijven tot op heden bij dit soort thematische studies vooral de bouwgeschiedenis en de bezitsgeschiedenis van de burcht en zijn bewoners en laten dan de andere functies vaak onderbelicht. Zoals de deelstudies naar de Hunenborg en Zuidwest-Twente hebben uitgewezen, kunnen ook de economische, sociale en religieuze functies van kastelen door toepassing van het model beter worden ontsloten.[68]

Uiteraard zijn onderzoekers voor de reconstructie van kastelenlandschappen altijd afhankelijk van de kwaliteit en kwantiteit van de beschikbare bronnen. We hebben voor het Oversticht vastgesteld dat die gegevens lang niet altijd aanwezig waren. Vooral archeologische bronnen bleken sterk ondervertegenwoordigd. Als er al archeologisch onderzoek naar een kasteel heeft plaatsgevonden, hebben onderzoekers zich meestal alleen op de hoofdburcht gericht. Onze studie heeft echter aangetoond dat niet alleen de hoofdburcht maar ook de omringde wallen, grachten, voorburchten en bolwerken essentiële onderdelen van het kasteel waren. Het zou daarom lonen bij toekomstig archeologisch onderzoek meer rekening te houden met de aanwezigheid van dergelijke structuren. Verder heeft de studie naar de Hunenborg uitgewezen dat door gericht archeologisch en historisch-ecologisch veldwerk uit te voeren het veel beter mogelijk is een kasteellandschap te reconstrueren. Archeologen zouden daarom ook bij toekomstig onderzoek er verstandig aan doen meer data te verzamelen over de paleoecologie rondom de kastelen, aangezien op deze wijze het best kan worden begrepen in wat voor soort fysiek landschap ze zijn gebouwd.

De resultaten van dit proefschrift kunnen ook worden gebruikt om nieuwe terreinen op te sporen. Uit de analyse van het Overstichtse kastelenlandschap blijkt namelijk dat bouwheren duidelijke voorkeuren hadden voor de plek waar zij hun kasteel lieten bouwen. Het zou in de toekomst lonen om op soortgelijke locaties waar nu nog geen kasteelterrein bekend is, bijvoorbeeld bij voorden, te kijken of daar fysieke sporen van versterkingen zichtbaar zijn. Onderzoekers kunnen hiervoor lucht- en satellietfoto's, het AHN, oude kaarten en toponiemen gebruiken.

Met deze bespreking over de toepassing van het model van kasteellandschap sluiten we dit proefschrift af. We hopen met dit onderzoek een bijdrage te hebben geleverd aan de ontwikkeling van een brede interdisciplinaire en ruimtelijke benadering naar kastelen en daarmee aan de theorie- en methodologievorming van kastelenonderzoek.

68 Vandenberghe 2019. Het eerste onderzoek waarin het model buiten het Oversticht is toegepast, namelijk naar het kasteel Voormezele in België, ondersteunt deze veronderstelling.

Catalogus

Inhoudsopgave

Almelo 412
Ammerckehoern 415
Ansen 416
Arkelstein 417
Batinge 422
Beerse/Beerze 423
Bentheim 424
Bevervoorde/Beverfeurde 425
Blankenborg 426
Blankenham 427
Blankenweer 428
Blankenvoorde 429
Bolwerk bij Deventer 430
Bolwerk bij Noordlaren 431
Borgbarchien 434
Borgbeuningen 436
Borg Brammelo 437
Borggreve 438
Boxbergen 439
Bredenhorst 439
Buckhorst 441
Campherbeek 443
Coevorden 445
Cortinghuis 449
Den Dam 452
Diepenheim-I 452
Den Doorn 455
Dorth 456
Duivelshof 459
Duur 460
Echten 460
Eelde 461
Eerde 461
De Eze/Eese 463
Elba 463
Elsen/Effink 465
Enschede 465
Eschede/Eeshof 466
Gerner 467
Glimmen-I 468
Glimmen II 469
Goor 470
Gramsbergen/Aeswijn 474
Grimberg 474
Gronenburg 477
Haersolte 479
Hardenberg-I 480
Hardenberg-II 480
Heeckeren/huis Goor 481
Hemercamp 482
Hemmen 483
Hengelo 484
Herinkhave 485
Hoenlo 485
Hoykink 487
Hölterhof 488
Hondeborg (Weerselo) 489
Hondeborg (Zenderen) 490
Hulsvoorde 492
Hunenborg 492
Jodenkerkhof 492
Kevelham 494
Klencke 494
Klinkenberg 495
Koerhuis 497
Koohorst 499
Kranenburg 501
Krijtenberg 503
Kuinre I 503
Kuinre-II 506
Laar (oud) 507
Lage 510
Lambert Rhetering 512
Liewerdawinkel 513
Mastenbroek Bertold van Haersolte 513
Mastenbroek Ludiken van Eerde 514
Mensinge 515
Munitio Threntonum 516
Neuenhaus/Dinkelrode 516
Nijenhuis-Diepenheim 517
Nijenhuis-Wijhe 517
Nutspete/Mitspete 518
Oldengaerde 520
Oldenhave/huis te Ruinen 520
Olidam 522
Peize-I 525
Peize-II 525
Pekkedam 526
Ramele 527
Rechteren 528
Rhaan 529
Rutenberg 531
Saterslo/Saasveld 534
Saterslo-blokhuis 535
Scherpenzeel 535
Schulenborg/Schuilenberg/Schalenberg 536
Schultinchof 539
Selwerd 539
Singraven 541
Slingeborg 542
Steenwijk 544
Stellingwerf (gepland, nooit uitgevoerd) 544
Stoevelaar 545
Swormertoren 545
Ten Clooster 547
Ter Hansouwe 548

Ter Molen/Schuilenburg 549
Terwee 551
Twickel 552
Venebrugge 553
Veste up der were 554
Vledderinge 554
Vollenhove/Olde Huis 555
Voorst-I, Voorst-II, Voorst-III 561
Vrydemahuys 564
Waardenborg/huis Holten 565
Warmelo 568
Waterburcht 569
Weldam 571
Weleveld 572
Werkeren/Voorst IV 574
Wesepe 576
Wezenberg/Weselsberg 577
Wilderink 578
Willam van Westenrode 578
Wittesheuvel 579
Wittelte-II 580
Wolfsbarge 583
Yperenberg 584
Zernike 586
Zuthem 589
Sites die niet meer zijn meegenomen in de inventarisatie 589

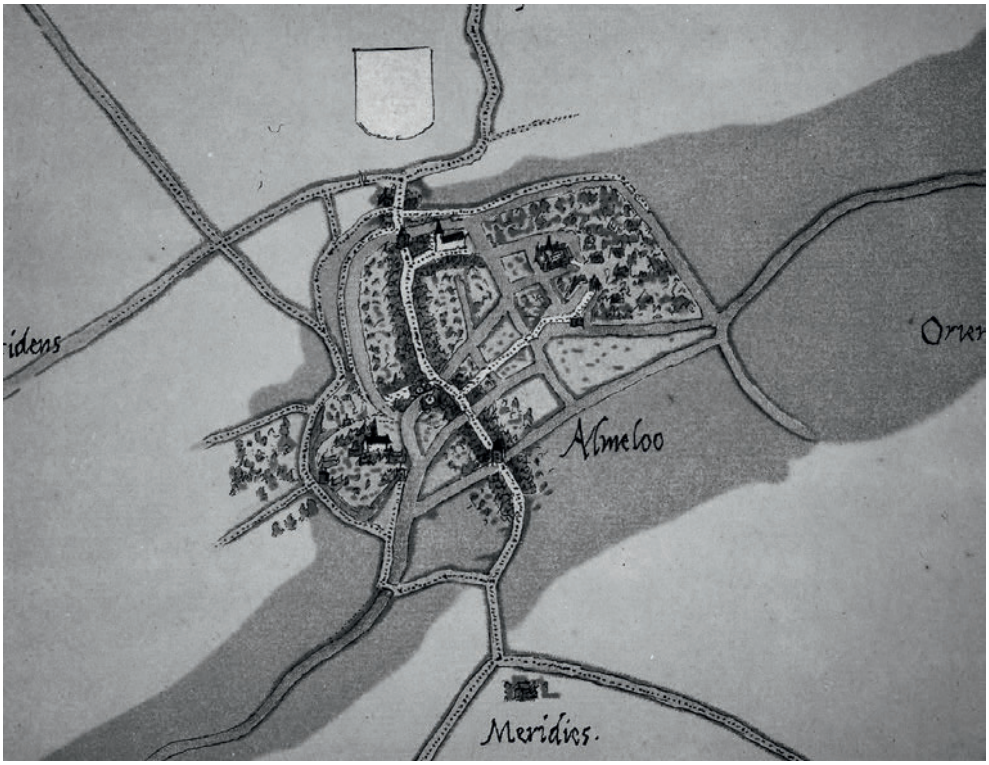
Almelo

Ten oosten van de stad Almelo ligt het kasteel Almelo. Hoewel er tegenwoordig niets meer zichtbaar is van een middeleeuws kasteel, was het in de late middeleeuwen het centrum van de lage heerlijkheid Almelo. In de achttiende eeuw lag de burcht aan het riviertje de Aa. Ter hoogte van het kasteel kwamen twee wegen uit Bentheim samen waarlangs men via Almelo richting Salland kon reizen.

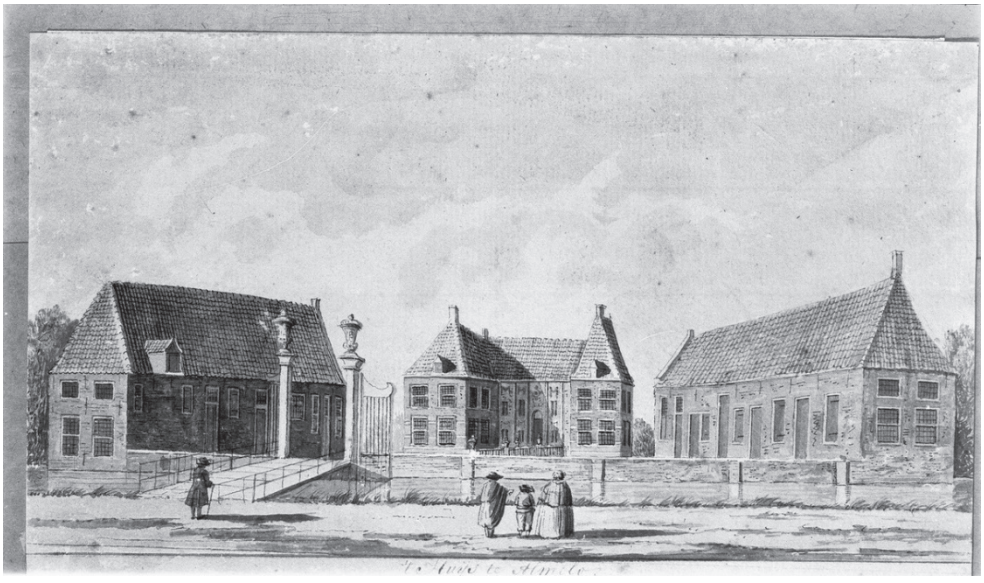

Figuur 1 Almelo: Uitsnede van het kadastrale minuutplan, vervaardigd tussen 1811-1832, met daarop het huis Almelo. Gemeente Almelo, sectie B, blad 3.

Geografische coördinaten: *X 242.310 / Y 486.290*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Almelo
Toponiem: Almelo
Datering: vóór 1272 tot heden
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Op de door Jacob van Deventer vervaardigde kaart (figuur 1 Almelo) is kasteel Almelo afgebeeld voordat er op die plek een post-middeleeuws herenhuis werd gebouwd. Volgens deze kaart heeft de nederzetting Almelo in het midden van de zestiende eeuw verschillende kernen. In het oosten ligt de burcht, in het noorden de kerk en in het zuidwesten het klooster. Het kasteel zelf is vierkant getekend. Aan de oostzijde heeft Van Deventer twee hoektorens afgebeeld die verbonden zijn door een muur. Op de binnenplaats staan verschillende gebouwen, waaronder een grote toren. Rondom de burcht zijn diverse huizen en een bos te zien.

Figuur 2 Almelo: Uitsnede van een kaart van Jacob van Deventer van de stad Almelo, midden zestiende eeuw. Het kasteel ligt in het oosten (noorden is boven).

Figuur 3 Almelo: Het huis Almelo rond 1786, tekenaar onbekend. Er zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen zichtbaar op de tekening.

Geschiedenis: De ministriaal Everhardus van Almelo is het eerste lid van de familie Van Almelo dat wordt vermeld in historische bronnen. Hij trad tussen 1157 en 1169 op als lekengetuige in diverse oorkonden.[1] Hoewel leden van het geslacht Van Almelo daarna meerdere malen in oorkonden zijn genoemd, duurt het tot 1272 voordat een kasteel Almelo wordt vermeld.[2] In het betreffende charter staat dat Hendrik van Almelo, met toestemming van de bisschop, goederen onder zijn drie jongste zonen verdeelde. Hendriks zoon Arnoldus trad op als voogd en erflater voor deze drie jongste zonen en kreeg daarom het kasteel en bijbehorende molen toegewezen.[3]

Het geslacht Van Almelo speelde in de omgeving van Almelo al vóór 1272 een belangrijke rol in de lokale samenleving. Zo verleende bisschop Otto III in 1236 aan Henricus van Almelo en de ingezetenen van het dorp Almelo toestemming om er een kapel te stichten. Bij deze kapel mocht de kapelaan de sacramenten toedienen en mensen dopen. De bisschop stond ook toe dat mensen bij de kapel werden begraven. Ter compensatie ontving de kerk van Ootmarsum jaarlijks miskoren van de Almelose parochianen en moesten zij de kerkhofmuur in Ootmarsum onderhouden. Daarnaast diende de familie Van Almelo te Ootmarsum de seend bij te wonen.[4]

In 1297 trad de bisschop wederom op voor testamentzaken van de familie Van Almelo. De heer van Almelo had toen vier kinderen uit twee huwelijken; de kinderen uit zijn huwelijk met Agnes de Sulen zouden na zijn dood het kasteel Almelo met de daarbij behorende beleende mannen en inkomsten erven.[5] Deze beleende mannen waren onder andere de acht borgmannen van kasteel Almelo die in datzelfde jaar in een andere oorkonde worden genoemd.[6] Uit deze oorkonde blijkt ook dat het kasteel Almelo een slotkapel had en dat in Almelo tevens een parochiekerk aanwezig was.[7]

In 1314 wordt kasteel Almelo vermeld in een erfeniskwestie.[8] De ridder Johannes Rading kreeg in dat jaar de voogdij over de kinderen van Arnoldus van Almelo toegewezen. Bisschop Gwijde van Avesnes belastte hem met het beheer en de bewaking van kasteel Almelo en bijbehorende goederen. Rading verklaarde deze opdracht te aanvaarden in het bijzijn van vrienden en verwanten van de gestorven Arnoldus van Almelo, waaronder Johan, de graaf van Bentheim, en Godefridus van Goor. Rading beloofde aan de bisschop dat hij zonder bisschoppelijke toestemming geen afstand zou doen van zowel de voogdij als het beheer totdat de kinderen de juiste leeftijd hadden bereikt om beleend te kunnen worden met het kasteel. Uit deze laatste belofte kunnen we opmaken dat Almelo in deze periode als bisschoppelijk leen werd gezien. Dit zou ook verklaren waarom de bisschop bij de twee eerdere testamentaire kwesties betrokken was.

Is kasteel Almelo dan in opdracht van de bisschop gebouwd, of heeft de bisschoppelijke ministriaal zelf een kasteel gebouwd en dit opgedragen aan de bisschop als leen? De bronnen geven daar geen eenduidig antwoord op. In 1318 verloor de toenmalige bisschop, Frederik van Sierck, de controle over het kasteel, want Egbert van Almelo droeg zijn kasteel op als open huis en leen aan de zoon van de graaf van Gelre.[9]

Voor de exploitatie van het kasteel bleef de heer van Almelo borgmannen gebruiken, want in 1333 komen we de borgmannen weer tegen als getuigen in een oorkonde. Het gaat nu om negentien mannen, waarvan twee vader en zoon zijn.[10] Ten opzichte van 1297 waren er dus tien borgmannen bijgekomen, hoewel het natuurlijk wel de vraag is of alle borgmannen in 1297 als getuigen hebben opgetreden.

1 OSU I nrs. 420, 444; 464; OSU II nrs. 629, 1025; OSU V nrs. 3041, 3045, 3048.
2 OSU IV nr. 1830.
3 OSU IV nr. 1830.
4 OSU II nr. 901.
5 OSU V nr. 2820.
6 OSU V nr. 2936.
7 OSU V nr. 2936.
8 UA BA nr. 208.
9 OBO III nr. 685, 686, zie aantekeningen aldaar.
10 OBO VI nr. 1562, zie aantekeningen aldaar.

Nadat de graaf van Gelre in 1336 de huidige provincie Overijssel in pand had gekregen van bisschop Jan van Diest was de Gelderse invloed ook merkbaar in Almelo. Hoewel het oorspronkelijk charter is verdwenen, blijkt uit een overgeleverde aantekening daarvan dat heer Steven van Zuylen aan de graaf van Gelre een belofte heeft gedaan over het gebruik van Almelo.[11] Conform het in 1318 uitgevaardigde leenverdrag beschouwde de graaf van Gelre Almelo als zijn kasteel. Uit een door een door de graaf aangestelde drost vervaardigde rekening blijkt voorts dat de borgmannen van Almelo, Goor en Diepenheim de graaf militair zouden bijstaan indien hij dit wenste.[12]

Nadat het Gelderse pandschap was beëindigd bleef de familie Van Almelo nauw betrokken bij de Gelderse adel. Erfdochter Beatrix van Almelo trouwde met knape Evert van Heeckeren. Zo kwam de familie Van Almelo verwikkeld in de Gelderse strijd tussen de Van Heeckerens en de Van Bronckhorsten en – als gevolge daarvan – ook met bisschop Jan van Arkel. In 1363 verzoende het echtpaar zich met de bisschop, waarna zij kasteel Almelo als open huis aan hem opdroegen.[13] Door een open-huisverdrag aan te gaan met de bisschop voorkwamen zij dat het kasteel hetzelfde lot onderging als Voorst. In de daaropvolgende decennia zijn meerdere malen verdragen uitgevaardigd tussen de Van Almelo's en de bisschop waarin afspraken over kastelenbouw zijn aangehaald en herbevestigd.[14] Uit de lijst van leenmannen blijkt dat in 1379 'Die vriheit der herscap van Almelo' nog steeds een bisschoppelijk leen was.[15]

Toch beschermde de bisschop de Van Almelo's niet altijd, want in 1389 sloot hij een verdrag met de graaf van Bentheim.[16] Zij beloofden elkaar geen schade toe te brengen. Uitgezonderd van deze overeenkomst waren de in het Oversticht gelegen huizen Almelo, Twickelo, het huis van Arend van den Grimberg en dat van Evert van Langen.

In 1492 krijgen we een kleine aanwijzing over het uiterlijk van het kasteel. In een oorkonde over een schenking van renten aan de vicarie van Almelo staat namelijk een stuk land vermeld dat 'Berchvr[…]land' heet.[17] En in 1540 is er sprake van een 'berchvrede en een stede'.[18] Van deze bergvrede is bovengronds niets meer zichtbaar, want in 1652 was het oude kasteel Almelo vervangen door een herenhuis.[19]

Ammerckehoern

Tussen 1400 en 1405 was bisschop Frederik van Blankenheim in oorlog met de stad Groningen, omdat de burgers van die stad weigerden de bisschop als heer te huldigen. In deze oorlog liet de bisschop verschillende verdedigingswerken aanleggen, waaronder Ammerckehoern ten zuidoosten van de stad Groningen bij de rivier de Hunze.

Geografische coördinaten: *X 237.824 / Y 579.690*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: Uilkenham
Datering: tussen 1400 en 1405 gebouwd, in 1405 afgebroken.
Oudst bekende functie: tijdelijk bisschoppelijk kasteel
Archeologie: Hoewel de historicus Van Den Broek de ligging van het toponiem Ammerckehoern heeft weten te traceren, zijn op oud kaartmateriaal en het AHN2 geen sporen zichtbaar van een mogelijk kasteelterrein.[20] Ter plekke zijn ook geen archeologische waarnemingen bekend.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -

11 OBO V nr. 1169, zie aantekeningen aldaar.
12 Muller 1897: 129.
13 RHA 51.
14 Zie de bijlagen van hoofdstuk 3.
15 Eijken 1995: nr. 1 en nr. 2.
16 UA BA nr. 469.
17 RHA I nr. 665.
18 Hagens 2007: 27.
19 Gevers & Mensema 1995:70.
20 Van den Broek 2016: 15-17.

Geschiedenis: Ammerckehoern is één van de vijf kastelen die zijn gebouwd in de Utrechts-Groningse oorlog in opdracht van bisschop Frederik van Blankenheim.[21] Het kan daarom op zijn vroegst in 1400 zijn opgetrokken en het moet in 1405 al weer zijn geslecht. De vijf kastelen van Frederik hadden vooral als doel het handelsverkeer van de stad Groningen te belemmeren.[22]

Ansen

Ten noorden van het Drentse zanddorp Ansen lag aan de zuidkant van de es het adellijk huis Ansen. Ansen was gebouwd op een gordeldekzandrug op de overgang naar een laagte. Tegenwoordig herinnert niets meer aan het middeleeuwse huis. Ook het herenhuis, dat in de nieuwe tijd op het terrein is gebouwd, is op een koetshuis na volledig afgebroken.

Figuur 1 Ansen: Uitsnede van het kadastrale minuutplan, vervaardigd tussen 1811-1832, met daarop de laatste restanten van het grachtenstelsel van het huis Ansen. Gemeente Ruinen, sectie A, blad 3.

Geografische coördinaten: *X 219.000 / Y 533.460*
Provincie: Drenthe
Gemeente: De Wolden
Toponiem: Huis te Ansen
Datering: 1178/1196-circa 1750
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Ansen is door Abraham de Haen en Cornelis Pronk in 1732 en 1737 getekend, maar op deze tekeningen zijn geen duidelijke middeleeuwse gebouwsporen zichtbaar.[23]

21 OGD nr. 1221.
22 Spiekhout 2016b.
23 Bos *et al*. 1989: 207.

Figuur 2 Ansen: Schets van het huis de Ansen, gemaakt door Abraham de Haen op 4 juli 1732.

Geschiedenis: Ansen wordt voor het eerst vermeld als adellijke residentie in de *Narracio* tijdens het episcopaat van Boudewijn van Bentheim (1178-1196). Het was op dat moment erfgoed van de jongste broer van de burggraaf van Coevorden, Folkert.[24] Na rebellie tegen de bisschop werd deze Folkert vastgezet op het bisschoppelijk Nederstichtse kasteel Ter Horst. Daar wist hij de dochter van de ridder Albrecht Lewe te verleiden en te trouwen. Via Albrechts sociale netwerk kreeg Folkert het vervolgens voor elkaar om met zijn vrouw op zijn erfgoed in Ansen te gaan wonen, hoewel de bisschop niet toestond dat het echtpaar op kasteel Coevorden ging wonen. De woning zal ongetwijfeld zijn verwoest door bisschop Wilbrand (1227-1233), want zijn bisschoppelijke leger brandde heel Ansen plat.[25] De nazaten van Folkert wisten desondanks in de eeuwen daarna een omvangrijk goederenbezit op te bouwen in Ansen. Omstreeks 1300 bezaten zij nagenoeg alle goederen in deze buurschap.[26]

Bos *et al*. gaan ervan uit dat met het erfgoed te Ansen de hof te Ansen wordt bedoeld dat rond 1400 in bezit is gekomen van Johan van den Goor – ook wel Johan van Steenwijk genoemd – door zijn huwelijk met erfdochter Hadewich van Ansen.[27] Uit het feit dat er een adellijke familie 'Van Ansen' bestaat kunnen we concluderen dat er een adellijke residentie te Ansen heeft gestaan vóór 1400. Het is echter onduidelijk hoe dit huis er in de middeleeuwen heeft uitgezien.

Arkelstein

Kasteel Arkelstein bij Bathmen was het belangrijkste bisschoppelijke kasteel in Salland. Niet alleen was het de woning voor de ambtman van Salland, maar ook maakte het deel uit van de Sallandse landweer die de Overstichtse grensverdediging richting Gelre vormde. Het kasteel lag ingeklemd tussen een belangrijke doorgaande handelsroute van de Hanze in het noorden en een landweer met daarin de Schipbeek in het zuiden. Dit gebied stond bekend

24 Het is onduidelijk of op dat moment de goederen in Ansen allodiaal bezit van de heren van Coevorden waren, of dat het bisschoppelijke lenen waren waarmee de bisschop de Van Coevordens had beleend. Zie ook Spek 2004a: 441.
25 Van Rij 1989: 13, 61.
26 Spek 2004a: 432, 441-468.
27 Bos *et al.* 1989: 202.

als het Bathmense broek. Tegenwoordig is het broek verdwenen en liggen de archeologische resten op een dekzandrug, die oorspronkelijk deels onder het broekbos lag. Mogelijk is het kasteel gebouwd op één van de dekzandkoppen die in dit gebied boven de broekgronden uitstaken. Ter hoogte van Arkelstein was sprake van een flessenhalssituatie: alleen ter hoogte van het kasteel en de landweer kon men de broeken passeren.

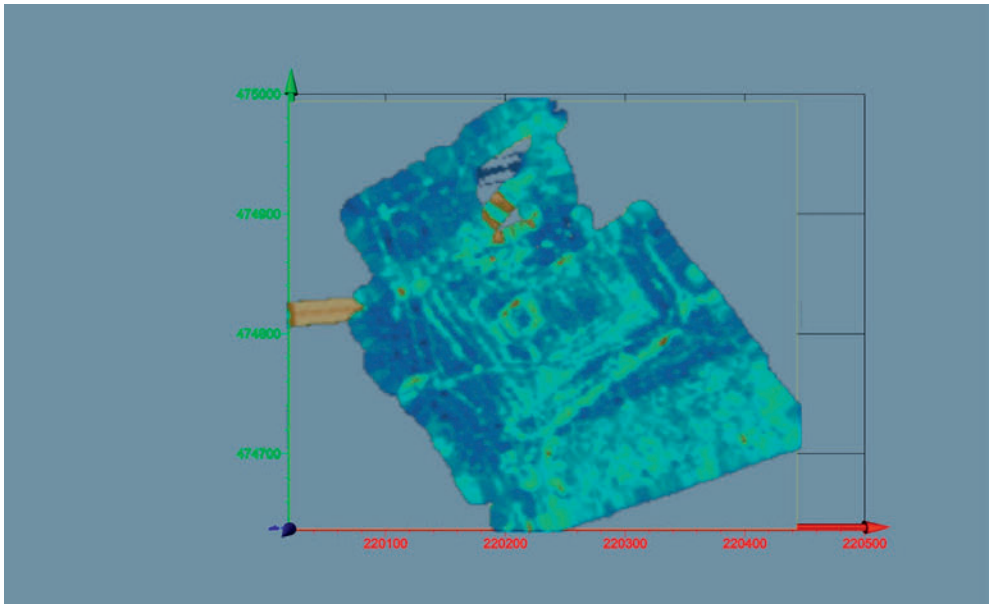
Figuur Arkelstein 1: Uitsnede van het kadastrale minuutplan, vervaardigd tussen 1811-1832, met daarop de restanten van grachten van kasteel Arkelstein. Gemeente Bathmen, sectie A, blad 2

Geografische coördinaten: *X 220.225 / Y 474.820*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Deventer
Toponiem: Arkelstein
Datering: circa 1347-1539
Oudst bekende functie: bisschoppelijk ambtskasteel
Archeologie: Net voor de Tweede Wereldoorlog bezochten de leden van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis de plek waar ooit het kasteel Arkelstein had gestaan. Het gezelschap zag ter plekke restanten van de Sallandse landweer en een terrein van ongeveer 80 x 120 meter dat werd omgeven door twee grachten.[28] De toenmalige terreineigenaar besloot echter om deze resten te egaliseren ten behoeve van de landbouw. Doornink wist tijdens het egalisatieproject een globale beschrijving en kaart te maken van verschillende gebouwsporen, een bruggenhoofd, twee putten en diverse vondsten.[29]

In 2007 verrichtten archeologen voor het eerst systematisch archeologisch onderzoek naar Arkelstein.[30] Dit onderzoek was non-destructief grondradaronderzoek op het perceel waarvan ze op grond van Doorninks waarnemingen vermoedden dat daarop de hoofdburcht van kasteel Arkelstein had gestaan. Het resultaat was boven verwachting, want er waren nog

28 Doornink 1940: 86.
29 Doornink 1940: 93.
30 Bartels *et al.* 2007a.

veel meer gebouwsporen in de grond aanwezig dan Doornink destijds had opgetekend. Uit het grondradaronderzoek blijkt dat de hoofdburcht bestond uit een rechthoekige muur van ongeveer 90 x 95 meter, waarbinnen verschillende gebouwen lagen. Aan de zuidoost- en zuidwestzijde liggen sporen van mogelijke ronde hoektorens. Op het binnenterrein is een fundering zichtbaar van een zware bakstenen constructie van ongeveer 24 x 24 meter. Mogelijk is dit de toren die ook in historische documenten wordt genoemd. Daarnaast blijkt dat op het middenterrein verschillende andere funderingen van gebouwen nog in de grond aanwezig zijn. Op basis van het grondradaronderzoek konden de archeologen ook de twee buitengrachten en het bruggenhoofd traceren. Hoewel geen gravend onderzoek is verricht kan aan de hand van oppervlaktevondsten van keramiek toch een globale datering van de gebruiksduur van Arkelstein worden gegeven, want het meeste is afkomstig uit de periode 1350-1575.[31]

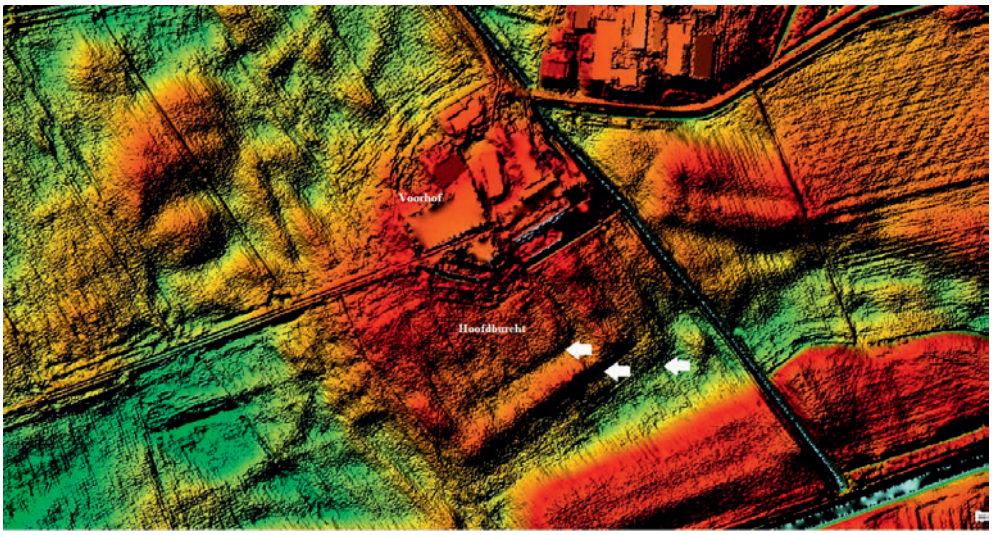

Figuur Arkelstein 2: Resultaten van het grondradaronderzoek naar de hoofdburcht van Arkelstein, uitgevoerd in opdracht van de gemeente Deventer in 2007.

In 2010 is archeologisch onderzoek verricht ten noorden van het in 2007 onderzochte terrein waarbij nieuwe inzichten over het kasteel zijn verkregen.[32] Zo konden de opgravers vaststellen dat de Sallandse landweer aansloot op het grachtenstelsel van kasteel Arkelstein. Zij konden ook waarnemen dat Arkelstein op een locatie lag waar men een beekdal kon doorkruisen. Ter plekke was dus sprake van een natuurlijke trechter. In een tweede fase heeft men echter een deel van de gracht van Arkelstein gedempt en de landweer verplaatst ten behoeve van de bouw van een voorburcht.[33] Voor dit doel heeft men de locatie eerst verhoogd met schoon wit zand. De opgravers konden geen specifiekere datering dan de veertiende of vijftiende eeuw koppelen aan deze voorburcht-fase. Op dit ophogingspakket vonden zij de fundamenten van een houten gebouw en restanten van poeren en haarden die afkomstig waren van een ander gebouw. De archeologen hebben zich moeten beperken tot het terrein dat verstoord zou worden, maar geven aan dat de voorburcht mogelijk nog omvangrijker is geweest.[34]

31 Bartels *et al.* 2007a: 105.
32 Van der Wal 2015.
33 Zie paragraaf 3.5. De opgravers verwerpen mijns inziens onterecht de naam voorburcht.
34 Van der Wal 2015: 73-75.

Aan voornoemde archeologische waarnemingen kan nog een nieuwe waarneming worden toegevoegd die gebaseerd is op de bestudering van het AHN2. Aan de zuidoostzijde van de hoofdburcht zijn namelijk sporen van niet twee, maar van tenminste drie grachten en wallen waar te nemen (figuur Arkelstein 3).

Figuur Arkelstein 3: Een uitsnede van het AHN2 van de restanten van kasteel Arkelstein. Ten zuidoosten van het kasteel liggen drie grachten die zijn aangegeven met een pijl. Bij het zuidoostelijke hoekpunt van de buitenste derde gracht ligt een restant van een wal. In theorie zou na deze wal nog een vierde gracht kunnen volgen maar daarvoor zijn geen sporen waarneembaar op het AHN2. Aan de noord- en westkant van de hoofdburcht zijn de restanten van de Sallandse landweer nog duidelijk zichtbaar.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Andries Schoemaker (1660-1735) heeft twee tekeningen van Arkelstein vervaardigd rond 1732-1733. Bartels *et al.* hebben deze vergeleken met de plattegrond van het grondradaronderzoek en komen tot de conclusie dat het onderdeel fantasie op de tekeningen groter is dan de werkelijkheid.[35]
Geschiedenis: Kasteel Arkelstein was vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw het ambtskasteel voor het district Salland: vanuit de burcht oefende de ambtman de rechtspraak en vaak ook het rentmeesterschap en het kasteleinschap uit.[36] Volgens Beke liet bisschop Jan van Arkel in 1360 het kasteel Arkelstein bouwen tussen Wegstapel en Bathmen: '…daer dede hi opslaen ene borch van houte, die hi namaels van stene maken dede ende hier Arkelsteyne; die staet in eenre wildernisse om te verhoeden overdaet'.[37] Deze bouwactiviteiten waren echter al rond 1347 begonnen, zoals Janssen op basis van de kameraarsrekeningen van de stad Deventer heeft aangetoond.[38] Bartels *et al.* hebben voor hun onderzoek ook de Deventer kameraarsrekeningen geanalyseerd. Uit hun analyse blijkt dat in 1354 de naam Arkelstein al bestond en er rond 1360 bouwactiviteiten plaatsvonden bij Arkelstein.

De Gelderse edelman Ghisebrecht van Netelhorst was het niet met de verbouwing van Arkelstein eens, want hij kwam gewapend naar het kasteel. Even later verzoenden Van Netelhorst en de bisschop zich.[39] Op 21 juli 1361 vaardigde bisschop Jan van Arkel een oorkonde uit waarin hij verklaarde een huis en versterking te hebben gebouwd, genaamd Arkelstein, die was gelegen tussen Wegstapel en Bathmen. De bouw was volgens de opsteller van de oorkonde 'ten

35 Bartels *et al.* 2007a:108.
36 Bartels *et al.* 2007a: 91-92.
37 Bruch 1982: 209.
38 Janssen & Verlinde 1977: 8.
39 Bartels *et al.* 2007: 90-91.

behoeve van de kerk, de bisschoppen van Utrecht en het Sticht'.[40] Bisschop Jan beloofde de Sallandse hoofdsteden in dit charter dat Arkelstein onder de bisschoppen zou blijven en dat de op het kasteel gestationeerde ambtlieden en andere kasteelbewoners de reizende kooplieden niet in hun handel zouden belemmeren of onrecht aan zouden doen. De opvolgers van Van Arkel moesten vóór hun inhuldiging deze oorkonde bevestigen.[41]

Figuur Arkelstein 4: Kasteel Arkelstein, getekend door Andries Schoemaker rond 1730. Deze tekening berust meer op fantasie dan op werkelijkheid.

Toch werd Arkelstein verpand door bisschop Jan van Virneburg.[42] Tijdens de pandlossing in 1380, die met hulp van de drie Sallandse steden plaatsvond, werd op aandringen van deze steden bepaald dat de bisschop als kastelein één van hun burgers moest aanstellen. Dit kasteleinschap was niet overerfbaar.[43] De kastelein kreeg een gedeelte van het kasteel toegewezen en werd daar met bewapende mannen gestationeerd. Zo moest de Deventer burger Jan ter Porten in 1380 aan de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden beloven dat hij de toren van Arkelstein met zestien mannen gedurende twee jaar zou bewaren.[44] In 1381 werd Wolter Macharijszoon aangesteld als ambtman van Salland en kastelein van het zogenoemde nederste huis op Arkelstein, om dat met twaalf gewapende mannen te bewaren. Of Jan ter Porten en zijn soldaten nog op de toren resideerden, of dat zij werden vervangen door Wolter Macharijszoon en zijn mannen, is niet duidelijk.[45]

C

40 ZR I nr. 37.
41 ZR I nr. 37.
42 Zie voor de betreffende oorkonden bijlage 3.1 en de kameraarsrekeningen van Deventer in de periode 1364-1380.
43 ZR I nr. 162.
44 GAK, afschrift in het Collectorium blz. 66.
45 ZR I nrs. 185, 198.

Uit een op 22 mei 1392 opgestelde oorkonde blijkt voorts dat de kastelein en schout van Arkelstein op specifieke delen van het kasteel werden gestationeerd. De schout kreeg het binnenste huis te Arkelstein in bewaring. Hij moest met zijn knechten de kastelein in een conflictsituatie bijstaan om de toren te behouden.[46] Deze toren was in het beheer van de steden, zo blijkt uit een op 21 mei 1395 uitgevaardigde oorkonde waarin werd bepaald dat bisschop Frederik van Blankenheim met de drie Sallandse hoofdsteden was overeengekomen dat hij de toren van Arkelstein mocht gebruiken gedurende de oorlog met Reinoud van Coevorden. Na de oorlog diende Frederik de toren weer aan de steden over te dragen.[47] Wanneer er daadwerkelijk gevaar dreigde, stuurde Deventer gewapende burgers om het kasteel te versterken, zo ook in dit geval.[48]

Door bestudering van historische bronnen kunnen we ook inzicht verkrijgen in het uiterlijk van het kasteel. We zijn de toren en het nederste huis al in diverse charters tegengekomen als locaties waar de verschillende bisschoppelijke ambtenaren resideerden. Onder het episcopaat van bisschop Floris van Wevelinkhoven is een boedelinventaris uitgevaardigd waarin de ruimten in het kasteel zijn opgesomd omdat daar bisschoppelijke bezittingen aanwezig waren.[49] Daaruit blijkt dat op het kasteel in ieder geval een keuken, bak/brouwhuis, benedenzaal van de toren, grote kamer, bovenste beddenkamer, toiletten en een poortgebouw aanwezig waren. De locatie van het poortgebouw en de toren zijn waarschijnlijk aangetroffen tijdens het grondradaronderzoek in 2007. In de boedelinventaris wekt de opsteller de indruk dat 'de nedersten sale van den toerne', 'den groten camer' en 'de bovenste beddenkamer' ruimten waren in de toren. In deze ruimten waren bedden en twee waakhoorns aanwezig. In het kasteel stonden volgens de inventaris in totaal 34 bedden en het nodige wapentuig.[50] Arkelstein had ook een voorburcht, die in 1395 voor het eerst wordt genoemd.[51] Het kasteel is grotendeels gesloopt in 1539.[52]

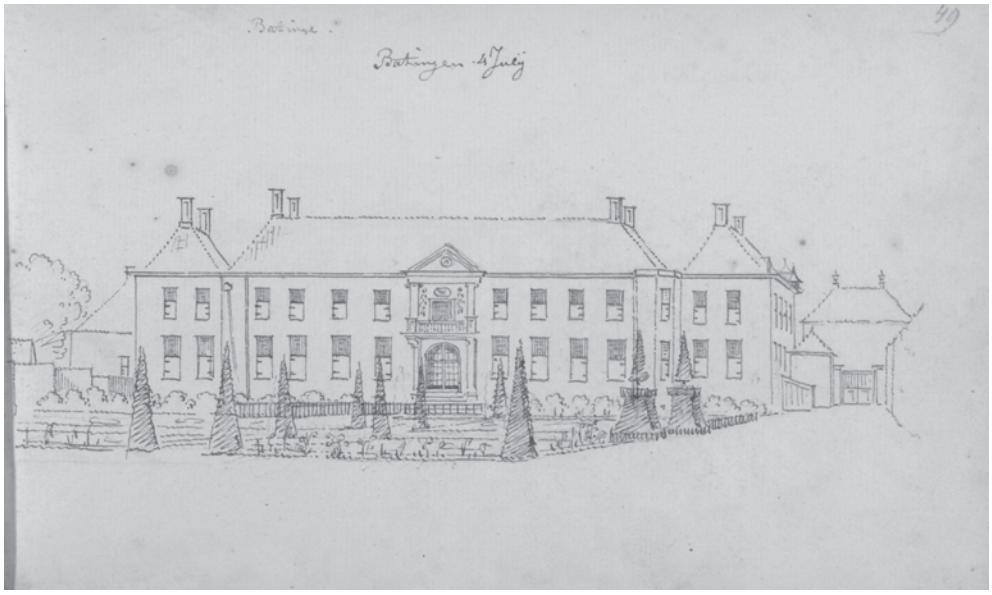
Batinge

Ten noordwesten van het Drentse zanddorp Dwingelo lag tussen de es en het beekdal van de Dwingelder stroom het kasteel Batinge. Het was gebouwd op een vlakte die grensde aan een lage dekzandrug. Tegenwoordig herinneren de dichtgegroeide grachten nog aan de aanwezigheid van Batinge.

Geografische coördinaten: *X 220.140 / Y 539.080*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Westerveld
Toponiem: Batinge
Datering: vóór 1495
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Abraham de Haen heeft in 1732 een schets gemaakt van Batinge, maar daarop zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen afgebeeld.
Geschiedenis: Het goed Batinge wordt voor het eerst vermeld in 1298-1304.[53] Gedurende de veertiende eeuw was het in het bezit van de familie Van Ansen. De historicus Slicher van Bath veronderstelt dat Batinge in 1379 een bergvrede was.[54] In de lijst van leenmannen, die hij als bron voor deze veronderstelling aanhaalt, staat niets vermeld over een bergvrede. We lezen in de betreffende passage: 'Item Jan de Vos van Steenwijc hout den hof to Dwinghelo, Bathinger-goet ende Watermole mit horen toebehoren, Endelingher ende Smedingher-goet,

46 ZR I nrs. 358, 360.
47 ZR I nr. 417.
48 Bartels *et al.* 2007a: 92.
49 Bartels *et al.* 2007a: 102.
50 Bartels *et al.* 2007a: 102.
51 Bartels *et al.* 2007a: 93.
52 Gevers & Mensema 1983: 5.
53 Bos *et al.* 1989: 203.
54 Slicher van Bath 1977a&b: 311, 285.

ende den vrien tienden to Lede ende to Dwinghelo, smal ende grof, mit sinen toebehoren.'[55] Wel kunnen we uit deze beschrijving concluderen dat het Batingegoed een leengoed van de bisschop van Utrecht was. Slicher van Bath heeft zich waarschijnlijk gebaseerd op een jonger leenprotocol, want in 1495 komen we de volgende beschrijving tegen: 'Dat Huys toe Batingen mitten berchvrede, als de ganse sate mitter visscherye ende mit synen vene gelegen is.'[56] Tot 1433 is er in de leenprotocollen sprake van een goed Batinge, in 1433 staat er uitsluitend Batinge zonder verdere toevoegingen en dan volgt in 1495 de vermelding van de bergvrede.[57] Het is verleidelijk om de bouw van deze bergvrede te plaatsen tussen de laatste vermelding van het Batingegoed in 1419 en de eerste vermelding van een bergvrede in 1495. Het is echter ook mogelijk dat de bergvrede al eerder was verrezen, maar simpelweg niet is genoemd in de bisschoppelijke administratie.

Figuur Batinge 1: Schets van het huis Batinge, getekend door Abraham de Haen op 4 juli 1732. Er zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen op deze schets te herkennen.

Beerse/Beerze

Ten zuiden van de zuidoever van de rivier de Vecht en ten noorden van de doorgaande route tussen Drenthe en Salland lag het adellijk huis Beerse. Tegenwoordig staat er op de plek van dit huis een boerderij en herinnert niets meer aan het middeleeuwse verleden.

Geografische coördinaten: *X 233.112 / Y 503.677*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Ommen
Toponiem: Hofte
Datering: vóór 1476
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -

55 Muller 1891: 772.
56 Eijken 1995: nr. 1659.
57 Eijken 1995: nr. 1659.

Geschiedenis: Dirk van Beerse is het eerste lid van de familie Van Beerse dat in historische bronnen voorkomt, namelijk in een op 1381 tijdens de bisschoppelijke rechtsdag in Vollenhove uitgevaardigde oorkonde.[58] Of de in 1405 genoemde Dirk van Voorst anders geheten van Beerse dezelfde Dirk is, valt niet met zekerheid vast te stellen. Deze Dirk werd in dat jaar beleend met Almelose leengoederen door de heer van Almelo.[59] Rond 1381 moet een Dirk dus al te Beerse hebben gewoond, aangezien hij zijn naam immers ontleende aan het bezit. Het is dus zeer aannemelijk dat in 1381 al een adellijke residentie te Beerse heeft gestaan. Hoe dit huis er heeft uitgezien, valt op basis van de huidige stand van kennis niet vast te stellen. Het huis zelf wordt pas voor het eerst in 1476 genoemd.[60]

Bentheim

Kasteel Bentheim, gelegen op een zandsteenrots, is het enige kasteel van dit onderzoek dat nog in middeleeuwse glorie tot op de dag van vandaag bestaat. Toch is het verwonderlijk dat nu juist naar dit kasteel nooit uitgebreid bouwhistorisch onderzoek is verricht.

Figuur 1 Bentheim: De kruittoren van kasteel Bentheim.

Geografische coördinaten: *X 275.620 / Y 480.777*
Provincie: Duitsland, graafschap Bentheim
Gemeente: Bentheim
Toponiem: Bentheim
Datering: circa 1143 in bisschoppelijke handen, rond 1200 vervreemd, bestaat nog steeds
Oudst bekende functie: kasteel edelvrije
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: Het huidige kasteel Bentheim is het resultaat van verschillende bouwfasen. Voor dit onderzoek is het uitsluitend relevant om vast te stellen welke bouwdelen vóór 1200, dus tijdens de Utrechtse overheersing, zijn gebouwd. Omdat er nooit uitgebreid

58 Van Doorninck 1874: 32.
59 Mensema & De Raat: 264.
60 Gevers & Mensema 1983: 259-263.

bouwhistorisch onderzoek is verricht, is dit een lastige taak. Bouwhistoricus Olde Meierink vermoedt op basis van stilistische kenmerken dat een deel van het metselwerk van de Kronenburg uit de twaalfde eeuw stamt. Dit zou volgens hem ook kunnen gelden voor de kern van de kruittoren.
Iconografie: Van kasteel Bentheim zijn verschillende tekeningen en schilderijen gemaakt vanaf de zeventiende eeuw. Hoewel deze ongetwijfeld handig zijn voor de bestudering van jongere fasen, kan er aan de hand van deze kunstwerken geen duidelijk beeld worden verkregen van de twaalfde-eeuwse fase.
Geschiedenis: Bisschop Hartbert van Bierum usurpeerde in 1143 kasteel Bentheim met bijbehorend allodiaal bezit nadat hij graaf Otto van Rijnpalts in de buurt van Ootmarsum had verslagen (zie paragraaf 3.2). Harbert liet daarop graaf Otto zijn kasteel in leen aan de Utrechtse kerk opdragen. De bisschop bepaalde dat een deel van kasteel Bentheim voor hem was en liet daar een residentie en een kapel bouwen.[61] Dat Bentheim daarna als bisschoppelijk kasteel werd gezien blijkt uit een op 28 juni 1159 uitgevaardigde oorkonde. De paus verklaarde toen dat hij de Utrechtse kerk in bescherming nam, inclusief het goederenbezit. In de bij de akte behorende lijst van bisschoppelijke bezittingen werden Coevorden en Bentheim genoemd als bisschoppelijk kastelen.[62]

Onder het episcopaat van bisschop Boudewijn (1178-1196), die de broer was van de graaf van Bentheim, is de leenband tussen de bisschop en de graaf volgens de anonieme schrijver van de *Narracio* sterk verwaarloosd als gevolg van broederliefde.[63] Dit blijkt ook uit een valse oorkonde, het zogenoemde *Memoriale Adelboldi*, dat de werkelijke situatie aan het einde van de twaalfde eeuw zou weerspiegelen.[64] Hierin wordt de graaf van Bentheim wel als grote leenman van de Utrechtse kerk vermeld, maar naast het burggraafschap van Utrecht en vele goederen wordt het kasteel Bentheim niet genoemd, dit in tegenstelling tot kasteel Goor. Bentheim is dus slechts voor een periode van ongeveer vijftig jaar Stichts geweest, maar vervulde in die periode wel een residentiële functie voor de bisschop.

Bevervoorde/Beverfeurde

In de door de bisschop gestichte stad Rijssen liggen de restanten van het huis Bevervoorde dat als residentie van het gelijknamige geslacht diende. Bovengronds is niets meer zichtbaar van dit huis.

Geografische coördinaten: *X 232.190 / Y 480.700*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Rijssen-Holten
Toponiem: Bevervoorde
Datering: vóór 1505-1939
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: In 1995 hebben archeologen de resten van het adellijk huis Bevervoorde opgegraven. De resultaten daarvan zijn gepubliceerd door de toenmalige provinciaal archeoloog Verlinde.[65] Tijdens de opgraving vonden de archeologen fundamenten van een bakstenen huis van 21 x 20 meter buitenwerks met een fundamentbreedte van 0,75 meter. De muren waren zowel op puin als keien gefundeerd of lagen koud op de grond. Het huis was opgebouwd uit kloostermoppen van slechte kwaliteit en de buitenmuren werden vanuit de binnenkant ondersteund door een houten constructie. De opgravers vonden ook scherfmateriaal, maar konden daar geen specifieke datering aan verbinden in relatie tot de gevonden sporen. Verlinde meent daarom dat de bouw zowel in de veertiende, vijftiende als eerste helft van de zestiende eeuw kan hebben plaatsgevonden, maar niet vóór 1300. De ovale vorm van het grachtenstelsel, zoals dit op de kadastrale minuut van 1832 te zien is, is waarschijnlijk niet de oorspronkelijke vorm. Een eenduidig antwoord op de vraag of we hier te maken hebben met een adellijke residentie van vóór 1450, valt op basis van de beschikbare archeologische gegevens niet vast te stellen.

61 Van Rij 1989: 4-5.
62 OSU nr. 426.
63 Van Rij 1989: 4-5.
64 OSU nr. 174: In hoofdstuk 5 wordt dieper ingegaan op de context van dit *falsum*.
65 Verlinde 1996a: 155.

Volgens de historici Hesselink-van der Riet en Kohl zouden tijdens de opgraving ook de resten van een houten toren van 11 x 13 meter zijn gevonden, die volgens hen dateert van 1250. Hoewel zij refereren naar het genoemde opgravingsverslag, maakt Verlinde zelf helemaal geen melding van deze toren uit 1250, hij sluit bouw vóór 1300 zelfs uit. Waarop Hesselink-van der Riet en Kohl zich op baseren, is onduidelijk.[66]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het adellijk geslacht Van Bevervoorde wordt voor het eerst vermeld in 1323.[67] Volgens Woolderink is deze familie afkomstig uit de buurschap Rectum van het erve Bevervoorde of Berfde aldaar, dat in 1503 een leen was van de heer van Almelo.[68] De eerste vermelding van een huis Bevervoorde in Rijssen dateert pas van 1505.[69]

Blankenborg

De Blankenborg was gelegen in het Twentse plaatsje Haaksbergen en is aangekocht door bisschop Rudolf van Diepenholt in 1449. Vóór de aankoop was de Blankenborg in bezit van de edelvrije familie Van Ahaus. De exacte locatie van de burcht is tot op heden niet gevonden.

Geografische coördinaten: *X 277.700 / Y 464.220*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Haaksbergen
Toponiem: Haaksbergen
Datering: vóór 1377-circa 1560
Oudst bekende functie: kasteel edelvrije
Archeologie: Hulshoff heeft in 1968 en 1969 samen met leden van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis archeologisch onderzoek verricht naar het terrein waarvan hij vermoedde dat daar de Blankenborg had gestaan. Hij trof toen de restanten van een gracht, een wal, verschillende palen en vlechtwerk bedekt met leem aan. De artefacten van de opgraving dateerden volgens hem uit de twaalfde en dertiende eeuw.[70] Overtuigend bewijs voor de aanwezigheid van het kasteel ter plekke ontbrak.

In 1992 troffen arbeiders funderingsresten aan in een serie bouwputten, bestaande uit één laag van blokken Bentheimer zandsteen van circa 45 x 20 x 17,5 centimeter op 1,20 meter diepte. De funderingen hadden een lengte van tenminste 25 meter en verlengden zich buiten de bouwput. De blokken zandsteen waren met ijzeren krammen en vermoedelijk lood met elkaar verbonden. Aangezien deze waarnemingen los van systematisch archeologisch onderzoek zijn vastgesteld, is het niet mogelijk om de gevonden sporen nader te dateren en in context te plaatsen.[71] In de jaren daarop zijn in Haaksbergen verschillende kleine opgravingen verricht, maar ook deze opgravingen hebben geen duidelijke resten van een kasteel opgeleverd.[72]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De Blankenborg wordt voor het eerst genoemd in 1377. Het was in bezit van Hendrik I van Ahaus, maar hij verkocht toen de burcht samen met de goederen Tranenhof, Pastinkfort, Roitlich, Wergerinck en de kate te Buese aan zijn broer Ludolf van Ahaus.[73] Hoe de familie Van Ahaus aan dit kasteel is gekomen of wanneer zij dit hebben gebouwd valt op grond van de huidige bronnen niet vast te stellen.

66 Hesselink-van der Riet & Kohl 2005: XII.
67 Hulshoff 1970: 316.
68 Woolderink 2015a: nr. 2548. Zie ook 'Koohorst' in deze catalogus. In de buurschap Ypelo bouwde namelijk een lid van het geslacht Bevervoorde in de veertiende eeuw een kasteel.
69 Gevers & Mensema 1995: 519.
70 Jordaan 1969: 116-119; Coops 1969.
71 Archis wng 22180.
72 Spit 2008: 2979-2981; Op dit moment is een werkgroep in Haaksbergen bezig om de locatie van de Blankenborg te achterhalen.
73 Hesselink- van der Riet & Kohl 2005: 112.

Deventenaren vernielden de Blankenborg in 1378.[74] Daarna zal de Blankenborg weer zijn herbouwd, want Frederik van Blankenheim en de drie Sallandse hoofdsteden hadden in 1404 serieuze plannen om de Blankenborg, toen in handen van Ludolf van Ahaus, te kopen.[75] Hoewel er zelfs een samenkomst is geweest om de aankoop te regelen, is de koop om onbekende redenen toch niet doorgegaan. Wellicht had de verkoop van Ahaus in 1406 aan de bisschop van Munster iets met het afzien van de koop te maken aan de zijde van de familie Van Ahaus. Ludolf van Ahaus koos er namelijk voor om op de Blankenborg te blijven wonen en niet in Ahaus.[76]

Pas in 1449 kocht de bisschop de Blankenborg daadwerkelijk aan nadat hij in 1432 al de eerste stap had gezet door verschillende goederen en tienden te kopen die oorspronkelijk bij het kasteel hoorden.[77] Door de koop veranderde ook de functie van het kasteel: in plaats van een adellijke residentie functioneerde het nu als een bisschoppelijk kasteel binnen de grenskastelenpolitiek van de Utrechtse bisschop. Al in 1448 had de bisschop een kastelein geregeld, te weten Roelof van Bevervoorde die ook de functie van ambtman van Twente bekleedde.[78] Roelof had zowel het ambt Twente als de kastelen Blankenborg en Lage van bisschop Rudolf van Diepenholt in onderpand gekregen als dank voor zijn financiële steun.[79]

Blankenham

Blankenham is een Sallands plaatsje dat vroeger aan de kust van de Zuiderzee lag en tegenwoordig grenst aan de provincie Flevoland. In de vijftiende eeuw stond op deze plek een bisschoppelijk kasteel dat vermoedelijk in opdracht van bisschop Frederik van Blankenheim is verrezen. De locatie is echter tot dusver niet teruggevonden. Mogelijk ligt het net als de Kuinderburchten buitendijks en is het verzwolgen door de zee. Het suffix -ham verwijst mogelijk naar de ligging in een meander van een rivier.

Geografische coördinaten: *X 190.095 / Y 530.800*
Provincie: Overijssel of Flevoland
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: vóór 1418-na 1450
Oudst bekende functie: bisschoppelijk ambtskasteel
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het bisschoppelijk kasteel Blankenham wordt voor het eerst genoemd op 4 juni 1418. Bisschop Frederik van Blankenheim stelde toen Pelgrim van den Rutenberg aan om 'dat Schultampt ons kerspels to Blanckenham mitten Berchvrede indem Hamme mit allen horen toebehoren Ende daar toe bevelen wy hem dat Dycampt van den kerspelen Yselhamme ende Blanckenham mitten gesworen aldaar te regieren, te verwaeren ende de bedrieven als een guet Schult ende Dycgreve schuldig is te doen'. [80] Of het kasteel toen al geruime tijd bestond, of dat we te maken hebben met een kasteel dat in opdracht van bisschop Frederik is gebouwd, wordt niet duidelijk uit deze bron. De Sallandse hoofdsteden, die in de vijftiende eeuw vaak inspraak hadden op de kasteleinaanstellingen van bisschoppelijke kastelen, zijn in het geval van dit kasteel niet betrokken bij de aanstelling.

Frederik gaf de naam Blankenham twee jaar later aan het gebied. Deze bisschop vaardigde toen een oorkonde uit waarin hij de lieden die bij de dijk in de buurschap In den Hamme in het kerspel van IJsselham woonden, verlof verleende om een kerk te bouwen. Het kerspel van deze nieuwe kerk kreeg toepasselijk de naam Blankenham.[81]

74 Jordaan 1969: 67-69.
75 De Meyer 1971: 232-233, 243.
76 Tschuschke 2007: 440-442.
77 Tschuschke 2007: 442; Racer 1787, 343.
78 UA BA nr. 3.II fol. 45.
79 UA BA nr. 3.II fol. 76 vs en 77.
80 Racer 1787: 312-314.
81 UA BA nr. 371.

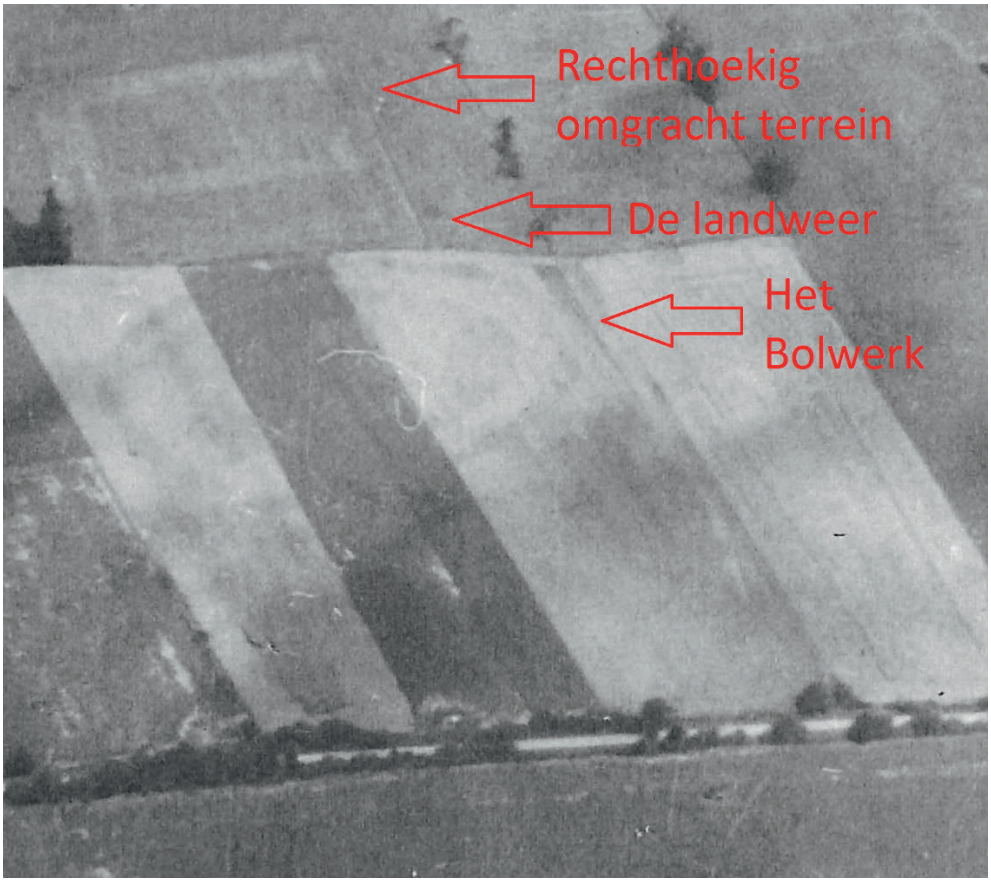
Blankenweer

Tussen 1400 en 1405 was bisschop Frederik van Blankenheim in oorlog met de stad Groningen omdat de burgers van die stad de bisschop niet als heer wilden huldigen. In deze oorlog liet de bisschop vijf kastelen aanleggen. Het kasteel Blankeweer ten noorden van Noordlaren diende als hoofdkwartier van de bisschoppelijke troepen. Deze versterking was tevens onderdeel van een landweer die de vrije koningsweg – de huidige Zuidlaarderweg – afsloot tussen Groningen en het zuiden.

Geografische coördinaten: *X 239.800 / Y 572.100*
Provincie: Groningen
Gemeente: Haren
Toponiem: Blankenweer
Datering: 1400-1405
Oudst bekende functie: tijdelijk bisschoppelijk kasteel
Archeologie: Het toponiem Blankeweer is altijd blijven bestaan bij het Besloten Veen ten noorden van Noordlaren. Ter hoogte van dit toponiem liggen de restanten van twee mogelijke kasteelterreinen en van een meer dan 2 kilometer lange landweer. Het terrein ten zuiden van de landweer, dat bekend staat onder de naam Het Bolwerk, is rond van vorm en lijkt op luchtfoto's door tenminste twee grachten te worden omringd. Ten noorden van de landweer en tegenover het ronde terrein is een rechthoekige verkleuring van waarschijnlijk een tweede grachtenstelsel zichtbaar. Deze verkleuring is alleen waarneembaar op een luchtfotoserie uit 1965 en komt niet op andere foto's voor. Tot op heden heeft er op beide terreinen geen archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Wat precies de relatie van deze terreinen is ten opzichte van kasteel Blankeweer valt met de huidige stand van kennis niet met zekerheid te zeggen.[82] Vooral over de datering en functie van Het Bolwerk bestaan verschillende hypothesen.[83]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Kasteel Blankeweer was één van de vijf kastelen die bisschop Frederik van Blankenheim had laten bouwen in de Utrechts-Groningse oorlog tussen 1400 en 1405. De voornaamste functie van dit kasteel was om de handelswegen van en naar Groningen te blokkeren.[84] Na de verzoening met de stad Groningen heeft de bisschop Blankeweer op verzoek van de Groningers laten slopen, zo blijkt uit een passage uit een in 1405 opgestelde oorkonde: 'Item sal men nederlegghen alle slote, die in der veden upgeslaghen sin, als Blanckeweer, Blanckenvoirt, to Peyse, to Eelde ende ter Ammerckehoern'.[85]

Van vijf aangelegde kastelen nam Blankeweer de voornaamste plek in, zo blijkt uit bestudering van oorkonden en de kameraarsrekeningen van Zwolle en Deventer.[86] Blankeweer was de uitvalsbasis van de bisschoppelijke troepen, die onder andere bestonden uit burgers van de vijf Stichtse hoofdsteden Zwolle, Deventer, Kampen, Utrecht en Amersfoort. Vanaf 1402 is er ook een kastelein op Blankeweer aanwezig. In de bronnen worden behalve een kasteel ook andere verdedigingswerken genoemd, te weten zware bolwerken en een landweer. Deze verdedigingswerken zijn niet meteen in 1400 verrezen, want in 1402 vonden nog grootschalige graafwerkzaamheden op Blankeweer plaats. In de Deventer kameraarsrekeningen van dat jaar staat vermeld dat op 7 november Deventer een bode naar Vollenhove zond om de stand van zaken op te maken.[87] Bisschop Frederik had namelijk zijn ambtman bevolen om de kerspelburen – waarschijnlijk worden hiermee de kerspelburen uit Salland bedoeld – met de klokslag op te roepen om naar Blankeweer te gaan om aldaar graafwerkzaamheden te verrichten. Het ging om een grote hoeveelheid mensen, want Deventer vreesde dat er te weinig wagens beschikbaar waren om al deze mensen te vervoeren. In de daaropvolgende dagen werden deze wagens gezocht bij Arkelstein, Bathmen en Holten, hoewel inmiddels het bericht was binnengekomen dat er opnieuw een jaar lang vrede was gesloten.[88]

82 Spiekhout 2016b
83 Zie in de catalogus beschreven stukken over 'Bolwerk' en 'Mitspete' voor de discussie over deze terreinen
84 Spiekhout 2016b
85 OGD nr. 1221
86 Spiekhout 2016b; Zie bijlage VIII van hoofdstuk 3
87 Zie bijlage 3.7 van hoofdstuk 3. Ik wil graag Jeroen Benders bedanken voor de hulp bij het interpreteren van enkele passages.
88 Zie bijlage 3.7 van hoofdstuk 3.

Figuur 1 Blankeweer: Luchtfoto bij het toponiem Blankeweer uit 1965. Op de betreffende luchtfotoserie zijn niet één, maar twee verkleuringen te zien.

Blankenvoorde

Tussen 1400 en 1405 was bisschop Frederik van Blankenheim in oorlog met de stad Groningen omdat de burgers van die stad de bisschop niet als heer wilden huldigen. In deze oorlog liet de bisschop verschillende verdedigingswerken aanleggen, waaronder ook Blankenvoorde. Waar dit kasteel precies heeft gelegen, is tot op heden niet duidelijk.

Provincie: Groningen of Drenthe
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: 1400-1405
Oudst bekende functie: tijdelijk bisschoppelijk kasteel
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Blankenvoorde is één van de vijf versterkingen die bisschop Frederik van Blankenheim heeft laten bouwen in 1400 tijdens de Utrechts-Groningse oorlog en die hij na de verzoening tussen hem en de stad in 1405 heeft laten slechten.[89] In tegenstelling tot Blankeweer wordt dit kasteel alleen in 1405 genoemd. Het gaat om twee vermeldingen, waarvan de eerste vermelding in de maandrekeningen van de stad Zwolle staat vanwege de

89 OGD II nr. 1221.

kosten van een reis die Zwolse burgers maakten naar Blankeweer en Blankenvoorde.[90] De tweede vermelding is afkomstig uit de eerder aangehaalde oorkonde. Hoewel de locatie van Blankenvoorde niet is gevonden, moet deze worden gezocht in de kop van Drenthe of ten zuiden van de stad Groningen in het Gorecht.[91]

Bolwerk bij Deventer

Het Bolwerk lag in een doorgang van de stadslandweer van Deventer rondom de Mars. Deze landweer behoede Deventer voor mogelijke aanvallen vanuit Gelre.

Figuur 1 Bolwerk bij Deventer: Fragment van een kaart van de IJssel tussen Wilp en Deventer met daarop het Bolwerk, vervaardigd tussen 1550 en 1570.

Geografische coördinaten: X 207.399 / Y 474.464
Provincie: Overijssel
Gemeente: Deventer
Toponiem: -
Datering: 1421/1422-1521/1813
Oudst bekende functie: versterking van de stad
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -

90 Elte & Berkenvelder 1976: 45.
91 Spiekhout 2016b: 36-37.

Iconografie: Het Bolwerk bij Deventer is afgebeeld op een tussen 1550 en 1570 vervaardigde kaart (figuur 1 Bolwerk bij Deventer). We zien bij de naam Bolwerk twee gebouwen: een langgerekt gebouw op een verhoging aan de voorzijde en daarachter een torenachtig gebouw dat niet op een verhoging staat.
Geschiedenis: Deventenaren hebben het Bolwerk bij Deventer tussen 1421 en 1422 gebouwd.[92] De versterking bestond uit een toren en waarschijnlijk ook uit tenminste één wal, aangezien de stad Deventer daarop in 1435 doornstruiken liet planten.[93]

Bolwerk bij Noordlaren

Het Bolwerk ligt ten noorden van Noordlaren langs de oostzijde van de Zuidlaarderweg. Ter plekke moest de reiziger een moeras genaamd het Besloten Veen doorkruisen om de reis te vervolgen: er is dus sprake van een natuurlijke flessenhalssituatie. Over wie, wanneer en waarom het Bolwerk is aangelegd bestaan verschillende hypothesen. Omdat er tot op heden geen gravend onderzoek is verricht, kunnen deze niet worden getest.

Geografische coördinaten: *X 239.800 / Y 572.100*
Provincie: Groningen
Gemeente: Haren
Toponiem: Kampsteeg
Datering: -
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: Tot op heden is er geen archeologisch onderzoek verricht naar het zogenoemde Bolwerk (zie figuur 1 Blankeweer). Het is daarom niet mogelijk dit terrein te dateren. Wel bestaat er een uitgebreide beschrijving van het Bolwerk uit 1848 toen het reliëf nog beter intact was.[94] De restanten van de versterking bestonden destijds uit een ronde hoogte met een binnenplein van 40 à 50 meter in diameter. Om dit binnenplein lagen meerdere wallen en grachten. De volgorde was: wal, gracht, wal, gracht, wal met een interval om de 12 meter. De binnenste wal lag 1,5 meter hoger dan het binnenplein en de daaropvolgende gracht was maar liefst 3,5 meter dieper dan het binnenplein; de tweede wal had een hoogte van 2 tot 2,5 meter. De beschrijving was destijds lastig te maken, aangezien het Bolwerk stevig was begroeid. Er lagen baksteenbrokken van 15 centimeter breed en 9 á 10 centimeter dik op het terrein. Een reconstructie van de afmetingen op grond van een recente luchtfoto heeft uitgewezen dat de buitendiameter van het grachtenstelsel circa 140 meter bedraagt. Morfologisch gezien vertoont het terrein overeenkomsten met Wolfsbarge.[95] Uit bestudering van het AHN2 blijkt dat het Bolwerk in een meer dan 2 kilometer lange landweer was gelegen en dat er tenminste één wal het Bolwerk met de Zuidlaarderweg verbond.[96]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het Bolwerk kan op basis van zijn naam niet direct worden gekoppeld aan een historische bron. Wel zijn er door verschillende onderzoekers hypothesen opgesteld over de oorsprong van het Bolwerk. De amateurhistoricus Overdiep ziet in het Bolwerk het dertiende-eeuwse Drentse hoofdkwartier, *castrum* Mit- of Nutspete.[97] Deze identificatie is gebaseerd op een reconstructie van de plundertocht van de Groningse burggraaf in Drenthe, zoals deze globaal in de *Narracio* staat beschreven.[98]

De inmiddels gepensioneerde stadsarchivaris Van den Broek koppelt nog meer historische vermeldingen aan het Bolwerk op grond van de identificatie van het terrein als Mit- of Nutspete. Zo zou het kasteel Laar van de burggraaf van Coevorden, dat na de strafexpedities als gevolg van de Slag bij Ane in opdracht van bisschop Wilbrand van Oldenburg moest worden afgebroken, hetzelfde kasteel zijn als Mitspete. Van den Broek neemt ook aan dat Mitspete gelijk mag worden gesteld met het Bolwerk.[99]

92 Brokamp 2013: 17; stadsrekeningen Deventer IV, 298-299.
93 Brokamp 2013: 17; stadsrekeningen Deventer VI, 59-60.
94 Janssen 1848: 142-143.
95 Zie 'Wolfsbarge' in deze catalogus.
96 Spiekhout 2016b.
97 Overdiep 1963: 241-247.
98 Zie "Mits/Nutspete" in deze catalogus.
99 Van Rij 1989: 63; Van den Broek 2007: 296.

Het *munitio Threntonum*, dat in een in 1339 uitgevaardigde oorkonde wordt genoemd, moeten we volgens Van den Broek ook vereenzelvigen met het Bolwerk.[100] In dit charter verklaarden de burggraaf van Coevorden, de schout van Eelde, de etten en het Land van Drenthe enerzijds en de stad Groningen en het Gorecht anderzijds dat zij elkaar beloften hadden gedaan met betrekking op wederzijdse bescherming en ordehandhaving. Het stadsbestuur beloofde aan de Drentse partij veiligheid in de stad Groningen en in een deel van het Gorecht ter hoogte van de huidige Peizerweg. Verder garandeerden beide partijen elkaar veiligheid in het deel van het Gorecht dat was gelegen tussen de stad en het *munitio Threntonum* in het zuiden. Tevens garandeerden zij deze veiligheid op de rivieren de Drentse Aa en de Hunze, het gebied dat daartussen lag en het gebied ten westen van de Drentse Aa.[101]

Een in 1357 uitgevaardigde oorkonde, waarin Reinoud van Coevorden en het Land van Drenthe beloofden de 'veste up der were' te slopen, zou volgens Van den Broek ook betrekking hebben op dezelfde versterking.[102] In de betreffende oorkonde lezen we: 'Nu het kasteel Selwerd neder is beloven wij, sc. Reinout van Coevorden en Drenthe, de veste up der were te zullen slopen en noch ter plaatse, noch tussen de were en de stad Groningen ooit nog een vesting te zullen maken.' [103] De versterking moet daarna grondig zijn opgeruimd, want in 1400 liet bisschop Frederik van Blankenheim ter plekke kasteel Blankeweer bouwen, aldus Van den Broek.[104]

Verschillende auteurs zouden dus tussen circa 1230 en 1357 maar liefst vier verschillende namen hebben gebruikt voor één kasteelterrein, te weten het Bolwerk. In het artikel 'De Vijf van Frederik' heb ik echter kanttekeningen geplaatst bij de identificatie van het Bolwerk als Mitspete en gesteld dat het Bolwerk weleens onderdeel kan zijn geweest van de Blankeweer.[105]

In eerst instantie is er een belangrijk argument aan te dragen waarom Mitspete, het *munitio Threntonum* en de 'veste up der were' wel mogelijk dezelfde terreinen kunnen zijn, zoals Van den Broek heeft beweerd. Ze fungeren namelijk allemaal als versterking van de Drenten. Voor Laar, dat volgens de anonieme schrijver van de *Narracio* een eigenkasteel van de heren van Coevorden was, zijn de functies niet bekend.[106] De vertaler van de *Narracio*, Van Rij, stelt overigens in tegenstelling tot Van den Broek, dat met Laar een kasteel wordt bedoeld aan de Vecht tussen Gramsbergen en Emlicheim in het graafschap Bentheim (Duitsland). Van Rij beargumenteert zijn veronderstelling niet.[107] Het toponiem Laar komt vaker voor dan alleen in de kop van Drenthe; te denken valt aan het Sallandse kasteel Laar nabij Coevorden.[108] De bisschop zal ongetwijfeld de eigenkastelen van de Van Coevordenaren hebben willen slechten om verdere machtsuitbouw van deze familie te voorkomen. Kasteel Laar hoeft volgens ons niet noodzakelijkerwijs bij de Larens in de kop van Drenthe gezocht te worden.

Dan volgt de vermelding van Mit- of Nutspete, dat blijkens de historische vermeldingen als Drentse versterking fungeerde om weerstand te bieden aan de bisschoppelijke legers. Over de ligging van deze sterkte is de volgende passage uit de *Narracio* van belang: 'Op een dag kort daarna heeft vóór zonsopgang een groep heldhaftig een krachtige aanval ingezet op de nieuwe verschansing bij Nutspete. Anderen trokken energiek verder en brandden heel Laren met kerk en al plat; daar joegen ze veel mensen, die er toen ter markt gekomen waren, op de vlucht en ze maakten paarden en talloze koeien, die daar ten verkoop waren gebracht, op hen buit. Op de terugtocht namen ze de verschansing in. Daaruit voerden ze vele strijdrossen en zesendertig kloeke, dappere krijgslieden weg; al wat er verder in de verschansing was staken

100 OGD 357, Van den Broek 2007: 297.
101 Van den Broek 2007: 51, 312. De uitleg van de oorkonde is gebaseerd op de uitleg zoals deze door Van den Broek is gegeven op 312.
102 Van den Broek 2007: 297, OGD 453.
103 OGD 453, De interpretatie van de oorkonde is gemaakt en beschikbaar door Van den Broek.
104 Van den Broek 2007: 376 voetnoot 346.
105 Spiekhout 2016: 41.
106 Van Rij 1989: 63.
107 Van Rij 1989: 63, voetnoot 162.
108 Zie 'Laar' in deze catalogus.

ze in brand.'[109] De aanhangers van de prefect, die de aanvallen uitvoerden, bestonden op dat moment uit Groninger burgers en Hunsigoers. Om vanuit de stad naar Noord-, Mid- en Zuidlaren te gaan, zouden ze dus langs het Bolwerk komen. Zowel Overdiep als Van den Broek gaan er daarom vanuit dat het Bolwerk wel Mit- of Nutspete moet zijn.[110]

Toch hoeft deze veronderstelling niet te betekenen dat het Bolwerk nu Mit- of Nutspete is. Tussen de stad Groningen en Noord-, Mid- en Zuidlaren hebben namelijk meer omgrachte terreinen gelegen die ook in aanmerking kunnen komen, want de schrijver van de *Narracio* is nu ook niet weer zo precies met zijn beschrijving. Daarnaast valt het Bolwerk in de dertiende eeuw onder het Gorecht en niet onder Drenthe. Het is niet aannemelijk dat Mit- of Nutspete, het hoofdkwartier van de Drenten, gelegen was op Gorechts grondgebied.[111] Het Gorecht was immers het jurisdictiegebied van de burggraaf van Groningen. Deze burggraaf was gedurende de dertiende eeuw in conflict met de Drenten en zal geen Drentse kastelenbouw op Gorechts grondgebied hebben getolereerd.

Van den Broek geeft als oplossing voor dit dilemma dat de grens van het Gorecht moet zijn opgeschoven na een scheidsrechterlijke uitspraak ter beslechting van vijandelijkheden in het tweede kwart van de dertiende eeuw.[112] Dit moet dan vóór 1249 zijn gebeurd, want toen was Noordlaren een Gorechts dorp.[113] Landschappelijk gezien zou dat ook de meest logische locatie zijn voor een natuurlijke grens, want het oude met veen opgevulde beekdal bij het Besloten Veen vormde een barrière tussen het Gorecht en de Larens. Daarnaast is er nog een aanwijzing dat het gebied ten zuiden van het Besloten Veen onder Drents grondgebied zou vallen, want uit de aangehaalde passage blijkt dat er te Laren een kerk werd verwoest. Van den Broek gaat ervan uit dat hiermee Noordlaren wordt bedoeld. Verwoesting had vanuit Gronings perspectief alleen maar zin als een Drentse kerk werd aangepakt. Als met de kerk van Laren inderdaad die van Noordlaren en niet die van Zuidlaren wordt bedoeld, zou dit betekenen dat deze ten tijde van de verwoesting in 1232 nog steeds Drents was.[114] Indien deze hypothese juist is, zou ter hoogte van het Besloten Veen Mit- of Nutspete kunnen hebben gelegen.

Maar is het Bolwerk dan het juiste terrein? Over deze kwestie heeft de amateurhistoricus Overdiep zich eerder gebogen. Ter hoogte van het Besloten Veen komt namelijk alleen maar het toponiem van het bisschoppelijk kasteel Blankeweer voor en niet dat van Mit- of Nutspete. Toch kan het Bolwerk volgens Overdiep onmogelijk Blankeweer zijn. Uit historische bronnen is immers bekend dat Blankeweer in een landweer ligt. Overdiep meent in het veld de landweer waar te nemen parallel langs de Vogelzangsteeg, dus aan de noordzijde van het Besloten Veen. Het Bolwerk kan volgens Overdiep niet Blankeweer zijn, want deze versterking ligt volgens hem niet in een landweer. De door Overdiep beschreven landweer is echter niet overtuigend traceerbaar op kaartmateriaal en het AHN2. Mogelijk heeft hij de wallen langs de weg als landweertracé aangewezen. Langs de zuidzijde van het Besloten Veen is wel een landweer waarneembaar op het AHN2 waar het Bolwerk tegenaan ligt. Daarmee kan de argumentatie van Overdiep betreffende de landweer precies worden omgedraaid.[115]

Een tweede argument waarom het Bolwerk weleens door Frederik en zijn vijf Stichtse hoofdsteden kan zijn gebouwd, is de morfologische overeenkomst tussen het Bolwerk en Wolfsbarge. Deze kastelen zullen naar alle waarschijnlijkheid zijn verrezen in opdracht van dezelfde bouwheer met hetzelfde doel. Dat past vooral bij Frederik, die op systematische wijze het handelsverkeer tussen Groningen en het Oversticht wilde afsluiten.[116] Nu zullen sommigen denken 'maar rond is toch kenmerkend voor de dertiende eeuw en dus ouderwets rond 1400?' Deze veronderstelling is echter achterhaald, zoals in hoofdstuk 3 uitvoerig is

109 Van Rij 1989: 89.
110 Overdiep 1963: 241-247.
111 Gosses 1941: 61.
112 Van den Broek 2007: 297.
113 Van den Broek 2016: 297.
114 Van Rij 1989: 89 ziet Noordlaren als de bedoelde kerk.
115 Spiekhout 2016.
116 Zie in deze de catalogus 'Blankeweer' en 'Wolfsbarge'.

besproken. We kijken namelijk bij het Bolwerk niet naar het gebouw wat op het middenterrein staat, maar naar de ronde vorm van het meervoudige wallen- en grachtenstelsel. En, zoals is gebleken uit hoofdstuk 3, wordt juist deze vorm van verdediging als militair-functioneel gezien. Rond 1400 zorgden de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden ervoor dat zij versterkingsarchitectuur toepasten en zagen ze erop toe dat anderen dat in beperkte mate of niet deden. Een ronde meervoudige omwalling en omgrachting is dus geen bezwaar voor een datering rond 1400, hoewel meervoudige omwallingen en omgrachtingen – die overigens ook vierkant of rechthoekig konden zijn – al sinds de twaalfde eeuw worden gebruikt.[117]

En zijn het *munitio Threntonum* en 'de veste up der were' dezelfde sterkten, zoals Van den Broek heeft beweerd? Gezien de context van de oorkonden delen wij zijn mening dat deze twee versterkingen dezelfde kunnen zijn. Interessant is hierbij het suffix -were. Van den Broek heeft er reeds op gewezen dat ook bij Blankeweer het suffix -weer voorkomt. Dit zou kunnen betekenen dat beide sterkten zijn gelegen op dezelfde plek, namelijk op de weer. Volgens Van der Laak *et al*. gebruikte men het toponiem -weer voor plekken waar een landstrook of een complex landerijen was gelegen tussen twee sloten, waarbij een van de smalle uiteinden van de landstrook grensde aan een dijk of een enkel perceel land dat in een polder lag. De naam weer werd ook gebruikt voor het gebiedsdeel waar gezamenlijke ingezetenen verplicht waren om het aangrenzende dijkvak te onderhouden.[118] Zulke -weer toponiemen vinden we op veel meer plekken en zijn dus niet specifiek voorbehouden aan het Besloten Veen. We kunnen dus alweer niet met zekerheid de historische vermeldingen aan het Bolwerk koppelen.

Voor de identificatie van het Bolwerk als de sterkte *munitio Threntonum* en 'de veste up der were' valt nog een tweede bezwaar op te merken. Vanaf 1249 viel Noordlaren sowieso onder het Gorecht. Wat doet de Drents-Coevordense versterking dan op Gorechts grondgebied? Was de grens dan toch weer veranderd in de tussentijd? Kwam er vanuit Groningen simpelweg niet genoeg verzet op gang om deze Drents/Coevordense versterking op Gorechts grondgebied te slopen? Of lag deze sterkte toch op een andere locatie? We kunnen ons ook afvragen of deze veertiende-eeuwse versterking een voortzetting is van Mit- of Nutspete, of dat deze later is gebouwd op een andere locatie. Tussen de vermeldingen van de sterkten zit immers een periode van meer dan honderd jaar. Er is nog geen eenduidig antwoord op de vraag wat het Bolwerk is, hoe oud het is, door wie het is gebouwd, of er meerdere fasen in die bouw zitten en of er sprake is van continuïteit. De enige manier om voornoemde hypothesen te testen en antwoord te krijgen op de gestelde vragen, is door het Bolwerk archeologisch te onderzoeken.

Borgbarchien

Ten zuidwesten van de havezate Rheebruggen liggen de restanten van een mogelijk kasteel dat bekend staat onder de Drentse naam Borgbarchien. Ter plekke is de heuvel nog goed zichtbaar in het landschap. In de middeleeuwen lag dit terrein in de Oude Aa, een riviertje dat tevens de zuidgrens van de marke Ansen vormde. Daaromheen lag het beekdal met groenlanden.

Geografische coördinaten: *X 216.366 / Y 553.062*
Provincie: Drenthe
Gemeente: De Wolden
Toponiem: Borgbarchien
Datering: middeleeuwen, specifiekere datering niet mogelijk
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: Het mogelijke kasteelterrein Borgbarchien bestaat uit een 3 meter hoge heuvel die wordt omringd door een gracht van 17,5-25 meter breed. De diepte van deze gracht bedraagt maximaal 2,4 meter.[119] In 1998 heeft het archeologisch bureau RAAP veldwerk naar Borgbarchien verricht door middel van een boorcampagne, hoogtemetingen en geofysisch

117 Zie bijvoorbeeld het Duitse kasteel Dale, dat in hoofdstuk 5 wordt behandeld.
118 Ter Laak 2005: 131-132.
119 Van Doesburg 2002: 21-22; Van Doesburg 2003.

onderzoek.[120] Vervolgens heeft de RCE in 2002 een deel van het terrein opgegraven.[121] Uit deze onderzoekcampagnes blijkt dat de bouwers aan de west- en oostkant van de gracht de bestaande waterloop van de Olde Aa hebben gebruikt. Het andere deel van de gracht is waarschijnlijk uitgegraven, maar de archeologen konden moeilijk in het bodemprofiel het verschil tussen gracht en rivier herkennen. Borgbarchien werd eerst omgeven door een vrij ruime bocht van de Olde Aa, maar gaandeweg het bestaan van het terrein kwam de waterloop steeds dichter bij de heuvel te liggen en ging deze zelfs ondergraven. Als reactie daarop heeft de eigenaar op de erosieplek tevergeefs beschoeiing aangebracht. Toen dit niet bleek te werken heeft hij de waterloop van het oosten naar het westen verlegd.[122] In de grachtvulling vonden de archeologen slechts één vondst, te weten een timmermansbijl van ijzer die niet nauwkeuriger kon worden gedateerd dan 1000-1300.[123] In de buurt van Borgbarchien is een scherf van vroeg gedraaid steengoed gevonden uit de dertiende eeuw.[124]

Figuur 1 Borgbarchien: De begroeide restanten van het kasteelterrein Borgbarchien, gelegen langs de Oude Aa.

De heuvel bestaat uit geelgrijze tot roodbruine zandlagen met roestvlekken. Zulke roestvlekken kunnen alleen maar zijn ontstaan onder natte omstandigheden. Het is volgens de opgravers daarom goed mogelijk dat voor de aanleg grond uit de directe omgeving van het beekdal is gebruikt. Daarnaast vonden zij aanwijzingen dat de heuvel twee fasen heeft gekend. In de eerste fase had de heuvel een hoogte van 2,5 meter en was dus nog geen motte. Op dit niveau troffen de archeologen namelijk de restanten aan van een mogelijk oud loopvlak. Deze laag werd afgedekt door een pakket zand met daarin kleine stukjes houtskool van 40-50 centimeter. Daarop lag nog een pakket zand met een kleine veldkei. Soortgelijke veldkeien troffen de archeologen ook op de heuvel aan. In enkele 'schatgraversputten' lagen verschillende oranjerode rand- en wandscherven van kogelpotaardewerk die uit de late middeleeuwen dateren.[125] Tijdens de onderzoeken heeft men te weinig vondsten aangetroffen om het complex nauwkeuriger te dateren.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -

120 Scholte Lubberink 1999.
121 Van Doesburg 2002.
122 Spek 2004a:446.
123 Van Doesburg 2002: 180, 182.
124 Spek 2004a: 445
125 Van Doesburg 2003: 181.

Geschiedenis: Er zijn geen middeleeuwse bronnen bekend waarin Borgbarchien wordt vermeld. Uit onderzoek naar het goederenbezit in de marke Ansen, waartoe Borgbarchien behoort, blijkt dat in de dertiende en het begin van de veertiende eeuw de meeste erven grotendeels eigendom waren van een zijtak van de familie van Coevorden; de Van Ansens.[126] Aangezien het aangetroffen vondstmateriaal op een dertiende-eeuwse ouderdom wijst, is het waarschijnlijk dat de familie Van Ansen verantwoordelijk is geweest voor de bouw van het terrein. We zouden in Borgbarchien dan een Drents/Coevordense versterking kunnen zien die functioneerde in de periode van de partijstrijden in het noordelijk deel van het Oversticht.

Borgbeuningen

In het richterambt Oldenzaal in de buurschap Beuningen ligt het adellijk huis Borgbeuningen. Het huis grenst direct aan de rivier de Dinkel en is gelegen aan de zuidelijke oever daarvan. Bij Borgbeuningen lag in de middeleeuwen een doorgaande route: men kon er de Regge passeren.[127]

Figuur 1 Borgbeuningen: Uitsnede van het kadastrale minuutplan, vervaardigd tussen 1811-1832, met daarop de inmiddels verlande grachten van Borgbeuningen. Gemeente Losser, sectie A, blad 3.

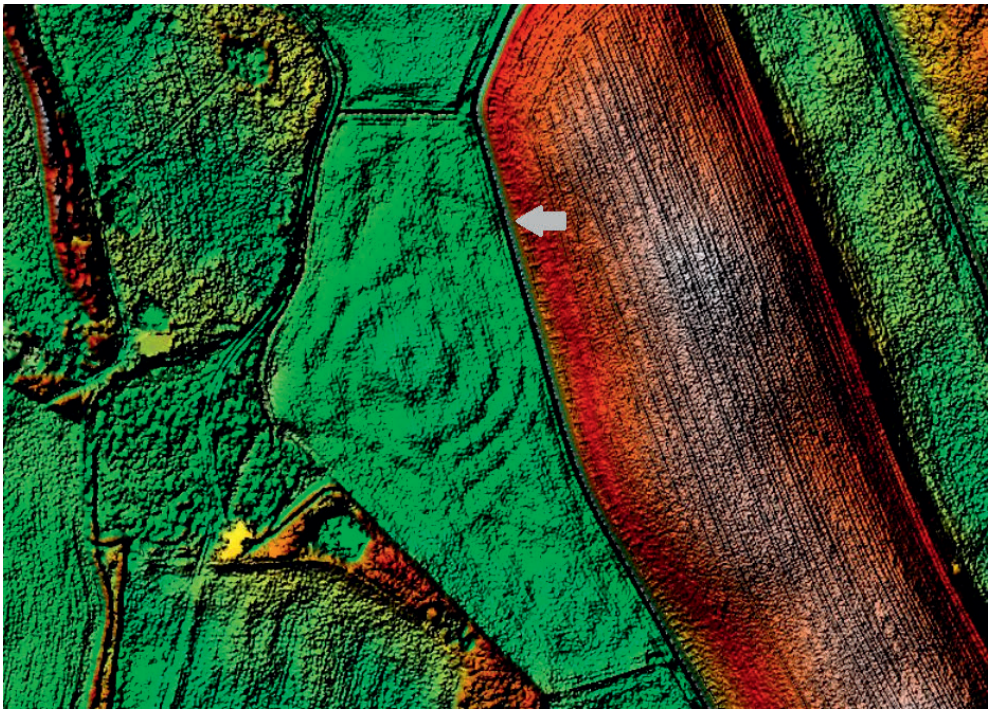
Geografische coördinaten: *X 264. 220 / Y 487.530*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Losser
Toponiem: Borgbeuningen/De Borg
Datering: vóór 1613
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Er zijn twee tekeningen bewaard gebleven waarop het in 1709 afgebroken huis is afgebeeld. Deze tekeningen zijn vervaardigd door Abraham Meyling en gekopieerd door

126 Van Doesburg 2002: 22.
127 De exacte locatie van de oversteekplaats kon niet meer worden bepaald, aangezien men in de achttiende eeuw de weg heeft rechtgetrokken. Op de Kraaijenhof kaart zijn twee voorden rondom Borgbeuningen weergegeven. De dichtstbijzijnde zal op een afstand van circa 100 tot 300 meter van het huis hebben gelegen.

Andries Schoemaker in 1734.[128] Op deze tekeningen zijn geen aanwijzingen te vinden voor middeleeuwse bouwdelen.
Geschiedenis: Het oudst bekende lid van het riddermatige geslacht Van Beuningen is Heinricus de Boninge. Hij trad in 1207 op als lekengetuige in een oorkonde.[129] In 1313 is er voor het eerst sprake van de hof Beuningen waarmee Frederik van Beuningen was beleend door Herbertus van Putten. [130] Mensema en Gevers denken echter dat het adellijk huis Borgbeuningen pas in de zestiende eeuw is gebouwd, want in 1613 veronderstelde de buurman Gerhard Voet tot Beugelkamp dat het huis Beuningen was ontstaan uit een katerstede en niet uit een gewaard erf. Hij vond ook dat Borg Beuningen niet meer dan een spieker was.[131] Waarschijnlijk heeft deze uitspraak enige nuance nodig. De hoge ouderdom van deze riddermatige familie duidt er volgens ons op dat ook al in de middeleeuwen in Beuningen een adellijke residentie moet hebben gestaan.

Borg Brammelo

Tussen de Twentse buurschappen Brammelo en Langelo liggen de restanten van een terrein met een stelsel van meervoudige wallen en grachten en een rechthoekige voorburcht. Lokaal noemt men deze plek De Borg.[132] Het kasteelterrein is gebouwd in een broekgebied.

Figuur 1 Borg Brammelo: Een uitsnede van het AHN2 van Borg Brammelo. De grachten, wallen en de voorburcht zijn nog goed zichtbaar.

Geografische coördinaten: X 244.250 / Y 463.700
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Borg Brammelo
Datering: -

128 Gevers & Mensema 1995: 389.
129 OSU V nr. 3045.
130 Van Doorninck & Molhuysen 1902: 3. Woolderink stelt echter dat erve huis Borgbeuningen, ook wel bekend als de Borg, een adellijke vrijing en allodiaal bezit was. Vóór 1313 was dit erf al in bezit van de familie Van Beuningen: Woolderink 2014: nr. 187A.
131 Gevers & Mensema 1995: 388.
132 Dank aan de archeoloog Norbert Eeltink voor de literatuur- en fototips.

Oudst bekende functie: -
Archeologie: Op het erf Vregelman liggen de restanten van een rond stelsel van meervoudige wallen en grachten dat lokaal bekend staat onder de naam De Borg. In de Tweede Wereldoorlog waren deze restanten nog zichtbaar boven het maaiveld. Een ooggetuige heeft toen een verhoogd terrein waargenomen dat werd omringd door drie grachten met daartussenin wallen. Toen leden van de historische kring Haaksbergen in 1970 een bezoek brachten aan De Borg was het gehele terrein echter geëgaliseerd.[133] Toch is op het AHN2 het stelsel van meervoudige wallen en grachten goed zichtbaar. Niet alleen zijn er sporen van vier concentrische grachten te zien, maar ook een omgracht rechthoekig voorburchtterrein in het noorden (figuur 1 Borg Brammelo). De diameter van de buitenste gracht bedraagt circa 100 meter en die van de binnenste verhoging circa 35 meter.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Borg Brammelo staat niet vermeld in historische bronnen. Ongeveer 300 meter ten zuidoosten van de burcht ligt de boerderij Vregelman die vóór 1449 toebehoorde aan de familie Van Ahaus.[134] Dit geldt ook voor de Belshof ten westen van Borg Brammelo.[135] De hof te Lintelo ten zuiden was tot 1265 een leen van Lohn (Duitsland) en kwam daarna ook in handen van Ahaus.[136] De burcht was dus, voor zover we dat kunnen nagaan, gelegen te midden van middeleeuws grondbezit dat in handen was van edelvrijen. Mogelijk zijn zowel boerderij Vregelman als de Belshof afkomstig uit de Diepenheimse boedel. Ludolf van Diepenheim/Van Ahaus heeft mogelijk deze goederen van zijn vader verkregen toen hij zich ging vestigen in Ahaus in het eerste kwart van de twaalfde eeuw.[137]

Borggreve

In de Twentse buurschap Tilligte liggen de restanten van een omgracht terrein dat de naam Borggreve draagt. Het is gebouwd aan de flank van een dekzandrug op de grens met lager gelegen broekgronden. Tegenwoordig is er niets meer van deze omgrachting zichtbaar in het maaiveld.

Geografische coördinaten: *X 261.200 / Y 493.240*
Naam: Borggreve
Provincie: Overijssel
Gemeente: Dinkelland
Toponiem: Borggreve
Datering: -
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: Voordat men Borggreve in 1963 egaliseerde zou er ter plekke een 6 meter brede ovalen gracht zichtbaar zijn geweest.[138] Het terrein is nooit systematisch archeologisch onderzocht, maar er zijn wel verschillende vondsten bekend, namelijk een graf, een grijsbakkend gedraaide kan en een waterput uit de late middeleeuwen.
Geschiedenis: De oudste vermeldingen van zowel een huis als een familie Borggreve staan in een oorkonde die tussen 1320 en 1329 is uitgevaardigd. Knape Gerard Borggreve verkocht toen tijdelijk een rente over zijn woning.[139] Uit deze passage kunnen we concluderen dat Borggreve functioneerde als huis voor dit riddermatige geslacht.

Het erve Borggreve of Borggrevink was sinds 1332 horig aan de commanderij van de Duitse Orde in Ootmarsum.[140] Dat blijkt uit een in dat jaar vervaardigde oorkonde waarin Herman van Lage verklaarde dat Gert Borchgrevync, zijn zuster Ermike en de vijf kinderen van Gert de erven genaamd het Grote en Lutteke Burchgrevynck met de daartoe behorende lieden

133 Overbeeke 1970: 184.
134 Woolderink & Ooink 2015: nr.2187.
135 Woolderink & Ooink 2015: nr. 2183.
136 Woolderink & Ooink 2015: nr. 2178
137 Zie hoofdstuk 4 grondbezit, de heren van Diepenheim.
138 Archis II (wng 2418).
139 OBO III nr. 723: zie aantekeningen aldaar.
140 Woolderink & Ooink 2015: nr. 708.

hadden verkocht aan de landscommandeur van Utrecht en de heren van de commanderij te Ootmarsum. De familie Borggrevink had blijkbaar financiële problemen, want een deel van de koopsom gebruikten zij om een bestaande schuld af te lossen.[141] Omdat de commanderij Borggreve als hofhorig goed in eigendom had, moeten zij het als allodiaal goed hebben verkregen. De familie Borggreve bezat dus mogelijk ook het erf allodiaal. Opvallend is dat deze familie niet optrad als getuigen in oorkonden in de omgeving. Van wie zij hun riddermatige status hebben verkregen en welke heer zij dienden, is niet duidelijk.

Boxbergen

Het huis Boxbergen lag tussen Wesepe en Diepenveen aan de westkant van de gegraven Soesterwetering, een waterloop die zorgde voor de ontwateringen van de omringende broekgebieden. Boxbergen was gebouwd aan de flank van een kleine dekzandkop op de grens naar lagere broekgronden die mogelijk tijdens de bouw al waren ontgonnen. [142] *Tegenwoordig is er van dit huis niets meer zichtbaar boven de grond.*

Geografische coördinaten: *X 208.828 / Y 481.568*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Olst-Wijhe
Toponiem: Boxbergen
Datering: vóór 1416
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Cornelis Pronk heeft in 1730 een gewassen pentekening vervaardigd van Boxbergen, maar daarop zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen zichtbaar.[143]
Geschiedenis: In een verslag van de ledenvergadering van de VMORG uit 1948 staat vermeld dat Boxbergen eigendom was van Seino van Dorth in 1344. [144] Seino zou volgens de opsteller van het verslag zijn goed Boxbergen in leen hebben gegeven aan zijn jongere broer, Hendrik van Dorth. In het desbetreffende verslag staat geen referentie naar de bron waaruit deze informatie afkomstig is.

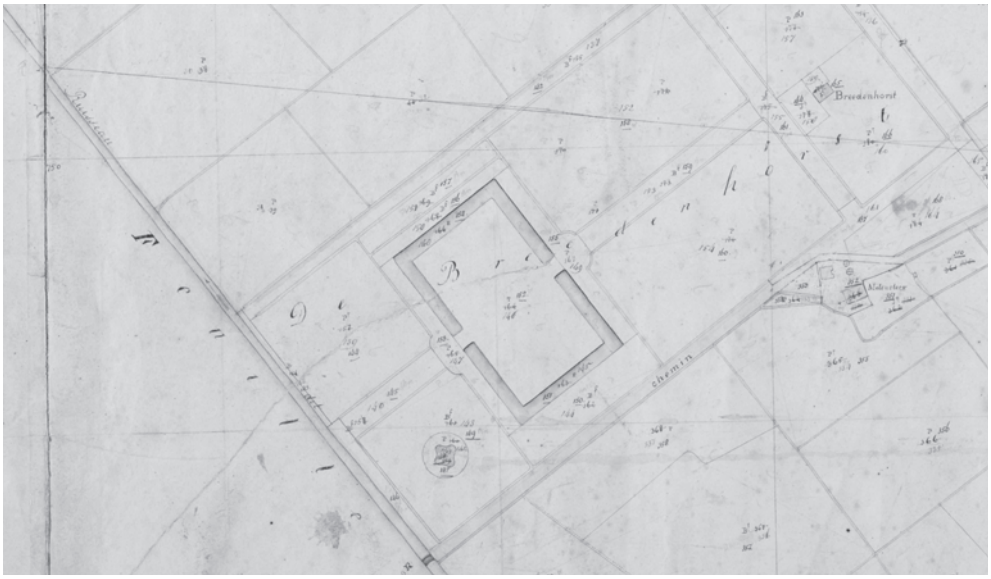
De kameraars van de stad Deventer hebben diverse vermeldingen over de Gelderse edelman Berend Hadeking, de eigenaar van Boxbergen, opgenomen in hun rekeningen.[145] Dat komt omdat hij in conflict was met deze stad. De partijen verzoenden zich in 1394. Gevers en Mensema hebben uit één van deze notities afgeleid dat Boxbergen was versterkt, aangezien de kameraars het woord vrede vermelden: 'It. des manendaghes na Zantghangen 13 ghesellen die in der nacht in een hoelt up die vyande utgeghaen weren want die vrede van Berent Hadeking uytghegaen was vor hoer teeringhe.'[146] In de door hen aangehaalde passage heeft het woord vrede echter geen betrekking op een bergvrede, maar op een verzoening tussen Hadeking en de stad Deventer. Er is dus helemaal geen sprake van een versterkt huis in deze bron, hoewel wij wel vermoeden dat Boxbergen een kasteel kan zijn geweest. Berends zoon, Zweder Hadeking, verkocht Boxbergen aan Herman van Keppel in 1416. Van Keppel was in datzelfde jaar aangesteld als ambtman Twente.[147]

Bredenhorst

Ten noordwesten van Heino lag het kasteel Bredenhorst in een lager gelegen gebied naast een dekzandrug. De blokvormige verkaveling en de naam Het Middenblok doen vermoeden dat dit gebied in de loop van de middeleeuwen is ontgonnen. Waarschijnlijk

141 OBO IV nr. 996; OBO V 1201; OBO VI 1431 (zie aantekeningen aldaar).
142 De Meyer 1968: 199. In 1396 werd de wetering van Berend Hadeking, de bewoner van Boxbergen, opgeschoond. Deze vermelding zou heel goed betrekking kunnen hebben op de Soesterwetering.
143 Vervaardiger Cornelis Pronk, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 61597.
144 Gevers & Mensema 1983: 219; Anoniem 1948: xxx.
145 De Meyer 1968: 45, 64, 199; Van Doorninck 1887: 439, 441, 444, 516, 551-552, 579, 615-616, 619, 629-630, 634, 636.
146 De Meyer 1968: 64.
147 Gevers & Mensema 1983: 219.

zijn deze ontginningen vóór de bouw van de Bredenhorst uitgevoerd. Als bouwlocatie heeft men namelijk niet de rand van het dekzand opgezocht, maar een laagte direct naast een dekzandrug. Het grachtenstelsel van de Bredenhorst ligt tegen een wetering aan.

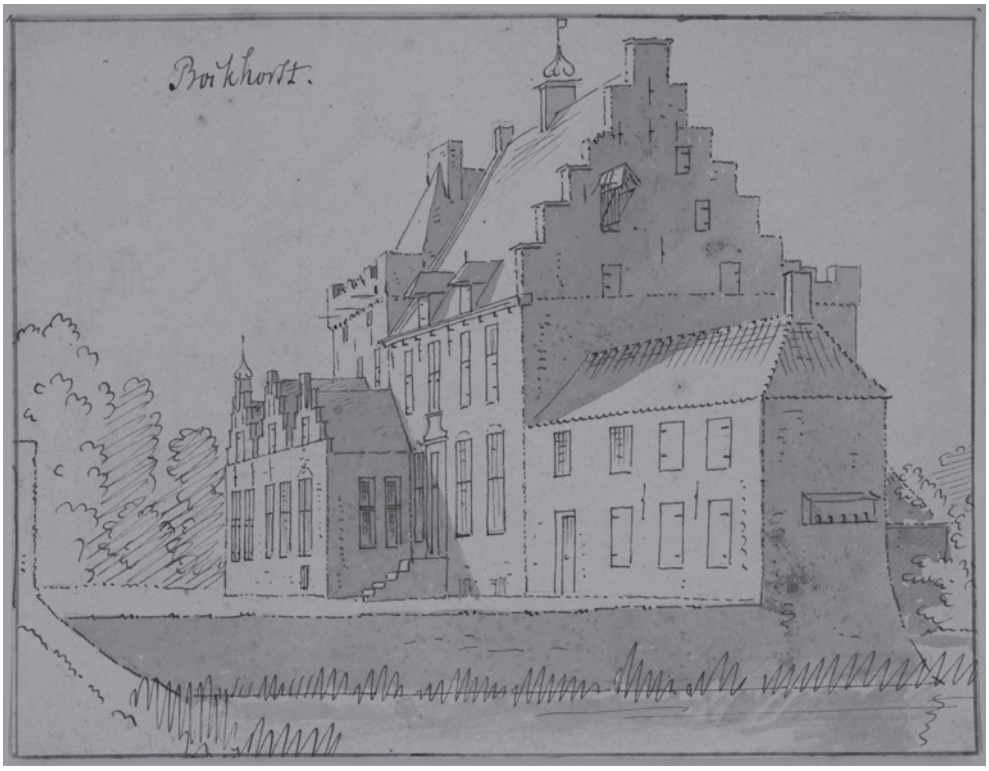
Figuur 1 Bredenhorst: Uitsnede van het kadastrale minuutplan, vervaardigd tussen 1811 en 1832, met daarop het grachtenstelsel van de Bredenhorst. Gemeente Heino, Sectie D, blad 1.

Geografische coördinaten: *X 210.548 / Y 495.156*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Raalte
Toponiem: Bredenhorst
Datering: vóór 1382-1804
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Er zijn twee pentekeningen van de Bredenhorst bekend die vermoedelijk door Jacobus Stellingwerf en Andries Schoemaker zijn vervaardigd tussen circa 1731-1733 naar voorbeeld van een reeds bestaande tekening.[148] De tekeningen van Stellingwerf zijn echter lang niet altijd betrouwbaar. Omdat niet bekend is naar welk voorbeeld Schoemaker de tekening heeft vervaardigd, geldt deze ook als mogelijk onbetrouwbaar.
Geschiedenis: Kasteel Bredenhorst wordt voor het eerst vermeld in 1379/1382 als borgleen van het Nederstichtse bisschoppelijke kasteel Ter Horst. De daarmee beleende borgman, Herman van Voorst, hield van de bisschop in leen: 'Siin Huys to Bredenhorst to enen openen huys ende een hoeve lants in Overmarke to eynen borchlenene ter Horst.'[149] We kunnen op grond van deze vermelding verschillende conclusies trekken. Ten eerste was Bredenhorst een adellijke residentie van Herman van Voorst. Daarnaast was het ook een open huis voor de bisschop: het was dus versterkt. Zulke open-huisverdragen, in combinatie met lenen, komen we vooral tegen in de eerste helft van de veertiende eeuw. Het is dus goed mogelijk dat de juridische status van Bredenhorst als open huis ook al ouder is dan 1379.[150] Aanvankelijk was kasteel Bredenhorst een erfelijk leen van de familie Van Voorst. Toen de erfdochter Agnese van Voorst stierf beleende de bisschop in 1423 Herman van Rechteren ermee.[151]

148 Gevers & Mensema 1983: 161.
149 Eijken 1995: nr. 475.
150 Zie paragraaf 3.3 voor open huizen en kastelen die in leen zijn uitgegeven.
151 Eijken 1995: nr. 150.

Buckhorst

Kasteel Buckhorst was in de middeleeuwen het centrum van een lage heerlijkheid. Het was gebouwd op een zuidelijke oeverwal van de rivier de IJssel, dus eigenlijk aan de Gelderse zijde van deze waterloop. Toch rekende men het tot het Oversticht. Tegenwoordig is boven het maaiveld niets meer zichtbaar van het huis.

Figuur 1 Buckhorst. Schets van het huis Buckhorst door Cornelis Pronk, omstreeks 1730 gemaakt. De gekanteelde zaaltoren aan de achterkant is naar verwachting het oudste gebouw. De rechter aanbouw met trapgevel is waarschijnlijk vijftiende-eeuws.

Geografische coördinaten: *X 197.750 / Y 502.530*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Kampen
Toponiem: Buckhorst
Datering: vóór 1213-1840
Oudst bekende functie: kasteel edelvrije
Archeologie: In 1988 vond onder leiding van de toenmalige provinciaal archeoloog Verlinde onderzoek plaats naar het kasteelterrein Buckhorst in verband met de bouw van een meststal met mestkelder.[152] Het opgravingsteam trof de restanten aan van een tot dan toe onbekende gracht van 15 meter breed en 3 meter diep, die rond 1750 was gedempt. Het team vond ook restanten van bijgebouwen, maar kon op grond van de opgravingsgegevens niets zeggen over de vorm van het middeleeuwse huis.

In 2010 hebben archeologen geofysisch onderzoek naar Buckhorst verricht.[153] Van tevoren hadden zij op basis van geschreven bronnen en kasteelportretten een verwachtingsmodel gemaakt van de bouwfasering en plattegrond van de gebouwen. Tijdens het geofysisch

152 Verlinde 1989: 69-71.
153 Warning & Jordanov 2010: 14-15.

onderzoek bleken de aangetroffen fundamenten te corresponderen met de verwachting. Omdat het onderzoek non-destructief was, konden de archeologen geen dateringen geven aan de aangetroffen fundamenten. Tot de middeleeuwse fasen rekenden zij de restanten van een mogelijke zaaltoren met de afmetingen van 20 x 12,5 meter buitenwerks en een mogelijke vijftiende-eeuwse zijvleugel van 15 x 15 meter buitenwerks. Mogelijk dat de oudste fase al teruggaat tot de twaalfde eeuw, want op het terrein werden restanten van tufsteen aangetroffen.[154]

Bouwgeschiedenis: -

Iconografie: De archeologen die in 2010 veldwerk verrichtten naar Buckhorst hebben in hun rapportage verschillende kasteelportretten geanalyseerd.[155] Ze vermoeden dat de zaaltoren die op tekeningen van Pronk en De Haen zichtbaar is uit de elfde of twaalfde eeuw stamt (zie bijvoorbeeld figuur 1 Buckhorst). Deze datering is niet gebaseerd op archeologie, waardoor hij minder sterk is, zoals de archeologen zelf ook aangeven. Wel is duidelijk dat dit gekanteelde gedeelte dateert uit de middeleeuwen, aangezien het bouwsel een aanzienlijk stuk robuuster is dan de aangrenzende gebouwen. Een ander middeleeuws gedeelte dat zichtbaar is op de tekeningen, is de dwarsvleugel. Volgens de archeologen is de vleugel in 1422 door Johan III van Buckhorst gebouwd. Waarop zij deze veronderstelling baseren is onduidelijk.

Geschiedenis: De familie Van Buckhorst behoorde in de twaalfde eeuw tot de edelvrije stand. In 1133 trad een lid van het geslacht Van Buckhorst voor het eerst op als getuige in een oorkonde. Rudolf van Steinfurt verklaarde in dat charter dat hij zijn goederen in Vollenhove schonk aan de kerk in Letthe.[156] Kasteel Buckhorst wordt voor het eerst in 1213 vermeld in een verloren gegane oorkonde waarvan het regest is opgesteld door baron Spaen rond 1779.[157] In de betreffende oorkonde zou de Utrechtse bisschop Otto I van Gelre toestemming verlenen om kasteel Buckhorst te repareren en op te timmeren, maar met een muurdikte van slechts één steen.[158] Deze toestemming viel samen met het verkrijgen van de lage rechtspraak. Bisschop Otto I verklaarde namelijk in datzelfde jaar dat alle horigen in de kerspelen Wilsem en Zalk, die woonden op de hoeven die toebehoorden aan Dirk en Hendrik van Buckhorst, uit de horigheid werden bevrijd. Eén van de voorwaarden was dat aan deze twee heren Buckhorst de lage rechtspraak werd toevertrouwd. De hoge rechtspraak bleef in handen van de bisschop.[159] In 1213 was kasteel Buckhorst dus naast een stamkasteel ook het centrum van een lage heerlijkheid.

Als de heren van Buckhorst rond 1213 een bouwwerk hadden aangelegd zoals was afgesproken in de oorkonde, heeft dit niet lang gestaan. Bisschop Otto II van Lippe (1216-1227) verwoestte de burcht samen met twee andere kastelen, die beiden Voorst heetten. Hij brandde Buckhorst plat, maar liet de toren staan. Reden van de toorn van Otto II waren lopende conflicten tussen hem en de graaf van Gelre over onder andere de hoge tolkosten bij Lobith. De heren van Buckhorst en Voorst hadden zich achter de graaf geschaard. Die had de inwoners van Salland opgestookt tegen de bisschop met het argument dat het een te zware belasting was om de bisschoppelijke paarden tweemaal per jaar te onderhouden.[160] Volgens Beke, die zich op oudere bronnen baseert, hebben de borgmannen van de kastelen Buckhorst, Voorst I en Voorst II in naam van de graaf de Sallanders uiteindelijk overgehaald om zich tegen de bisschop te keren. 'Want die borchsaten van dien castelen desen twist ierst hadden ghemaket ende hadden dat ghemene volc van Zallant ierst ghetroost totter onhoorsamheit.'[161]

De heren van Buckhorst hebben zich na de verwoesting van het kasteel met de bisschop

154 Warning & Jordanov 2010: 14.
155 Warning & Jordanov 2010: 14-20.
156 [153] OSU I nr. 339; Gevers & Mensema 1983: 402-403 zeggen dat het geslacht Van Buckhorst volgens OBO I nr. 41 (zie aantekeningen aldaar) al in 1093 bestond. Zij zijn voorbij gegaan aan het feit dat deze oorkonde vals is.
157 Schaap 1981b: 221-224.
158 Schaap 1981b: 235.
159 OSU II nr. 613.
160 Van Rij 1989: 34-37.
161 Bruch 1982: 106.

verzoend, maar tijdens de Slag bij Ane verloren zij hun leven aan de zijde van hun heer.[162] Gevers en Mensema hebben erop gewezen dat de mannelijke edelvrije lijn Van Buckhorst hiermee mogelijk is uitgestorven. De ministeriaal Gijsbert van Buckhorst, die vanaf 1230 voorkomt in historische bronnen, trouwde volgens Gevers en Mensema met een dochter Van Buckhorst en ontleende zijn naam aan dit huwelijk. Gijsbert is waarschijnlijk afkomstig uit de ministeriale stand waardoor de familie Van Buckhorst de status van ministeriaal in plaats van edelvrij kreeg.[163]

Buckhorst moet een groot kasteel zijn geweest van militaire betekenis, want het werd beschermd door borgmannen. Behalve de vermelding van Beke blijkt namelijk uit een in 1433 uitgevaardigde oorkonde dat heer Johan van Buckhorst zijn neef Jan Blankenvoret met de in Wilsum gelegen goederen heeft beleend, die daarvoor toebehoorden aan Dirck van den Zonnenberghe. Deze goederen waren, aldus het charter, een borgleen van kasteel Buckhorst.[164] Dit is de enige bekende vermelding van zo'n borgleen van Buckhorst. Mogelijk was het borgmannensysteem in 1433 al niet meer actief in gebruik, maar gebruikte men de toevoeging 'borgleen' als rudiment van een eerdere periode. In 1277 worden twee kasteleins van Buckhorst vermeld: Wilhelmus en Gerardus.[165]

De bisschop en de Sallandse hoofdsteden hebben de militaire betekenis van Buckhorst aan het einde van de veertiende eeuw teruggedrongen, want in 1391 legde de eigenaar, Johan van Buckhorst, schriftelijk vast dat kasteel Buckhorst geen of beperkte militair-functionele verdedigingsarchitectuur mocht hebben. Johan beloofde dat hij en zijn nakomelingen het huis Buckhorst, dat hij aan het bouwen was en waarvan de vorm was toegestaan, niet zou versterken zonder toestemming van de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden. Ook zouden hij en zijn opvolgers nooit vanuit zijn huis het bisdom of de bisschop schade toebrengen.[166] Deze akte werd door zijn nakomelingen herhaald.[167]

Campherbeek

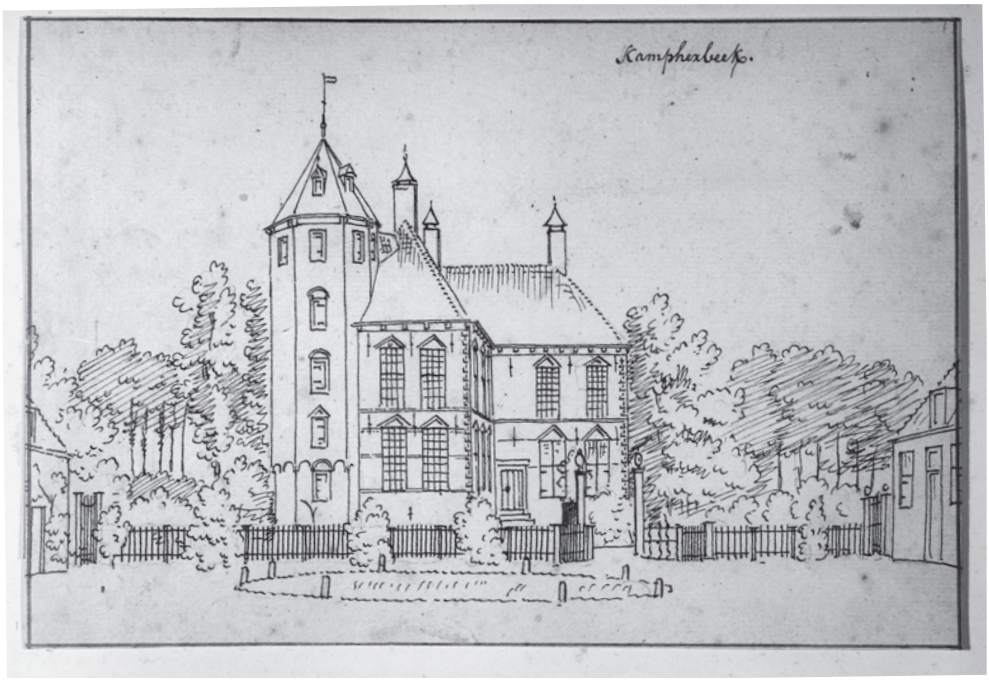
Ten noordoosten van de stad Zwolle, in de buurschap Berkum, lag in de late middeleeuwen het huis Campherbeek op een dekzandrug. Ongeveer 300 meter ten zuiden van dit huis lag een doorgaande weg en op ongeveer 600 meter ten oosten ervan stroomde de Vecht. Tegenwoordig is het hele terrein overbouwd en herinnert niets meer aan Campherbeek.

Geografische coördinaten: *X 206.040 / Y 504.060*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Zwolle
Toponiem: Campherbeek
Datering: vóór 1595-1783
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: Op het terrein zijn in 1962 enkele losse vondsten aangetroffen van keramiek en bakstenen uit vermoedelijk de late middeleeuwen.[168]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie:
Volgens Gevers en Mensema was Campherbeek een omgrachte edelmanswoning met een middeleeuwse kern, die in de zestiende eeuw was opgenomen in nieuwbouw.[169] Deze veronderstelling baseren zij op een tekening uit 1729 van Cornelis Pronk waarop een toren te zien is. Op de betreffende tekening zijn mijns inziens geen overtuigende middeleeuwse gebouwsporen zichtbaar, hoewel de polygonale toren in theorie wel een hoge ouderdom zou kunnen hebben.

162 Roolfs *et al*. 2011: 58-59.
163 Gevers & Mensema 1983: 403.
164 Schaap 1981b: 235.
165 OSU IV nr. 1953.
166 RHA 121; ZR I 333.
167 Zie bijlage 3.5 voor een opsomming van deze verdragen van de nakomelingen van Johan.
168 ARCHIS wng nr. 12925.
169 Gevers & Mensema 1983: 416-418.

Figuur 1 Campherbeek: Detail van het kadastrale minuutplan van de gemeente Zwollekerspel met daarop het huis Campherbeek, kaartblad F-01.

Figuur 2 Campherbeek: Topografische tekening van het huis Campherbeek rond 1729. Vervaardiger Cornelis Pronk.

Geschiedenis: De archeoloog Van Beek heeft op omslachtige wijze Campherbeek proberen te koppelen aan diverse historische vermeldingen van andere kastelen. Voordat het adellijk huis Campherbeek werd gebouwd, zou volgens hem op dezelfde locatie het bisschoppelijk

kasteel de Schulenborg hebben gestaan. Zijn belangrijkste argument is de veronderstelling dat de in 1123 genoemde Schulenborg in Salland lag en dat het in 1378 genoemde toponiem Sculenborch in Berkum betrekking zou hebben op het kavel waarop Campherbeek stond. Aangezien andere Schulenborgen op grond van ligging en ouderdom zouden afvallen, moet de Schulenborg te Berkum wel het voormalig bisschoppelijk kasteel zijn, aldus Van Beek.[170]

In 1985 ging Van Beek nog een stap verder. Het tweede kasteel Voorst, dat door bisschop Otto II is verwoest, zou ook op de locatie van Campherbeek hebben gestaan. Van Beek geeft wel aan dat hij deze veronderstelling niet verder kan onderbouwen.[171] Mijns inziens is zowel de historische koppeling van Campherbeek aan het bisschoppelijk kasteel Schulenborg als aan één van de verwoeste kastelen Voorst twijfelachtig. Hagens heeft immers overtuigend aangetoond dat de Schulenborg bij Almelo het in 1123 verwoeste bisschoppelijke kasteel is.[172] Bovendien is er geen bewijs aan te dragen dat één van de kastelen Voorst te Campherbeek stond.

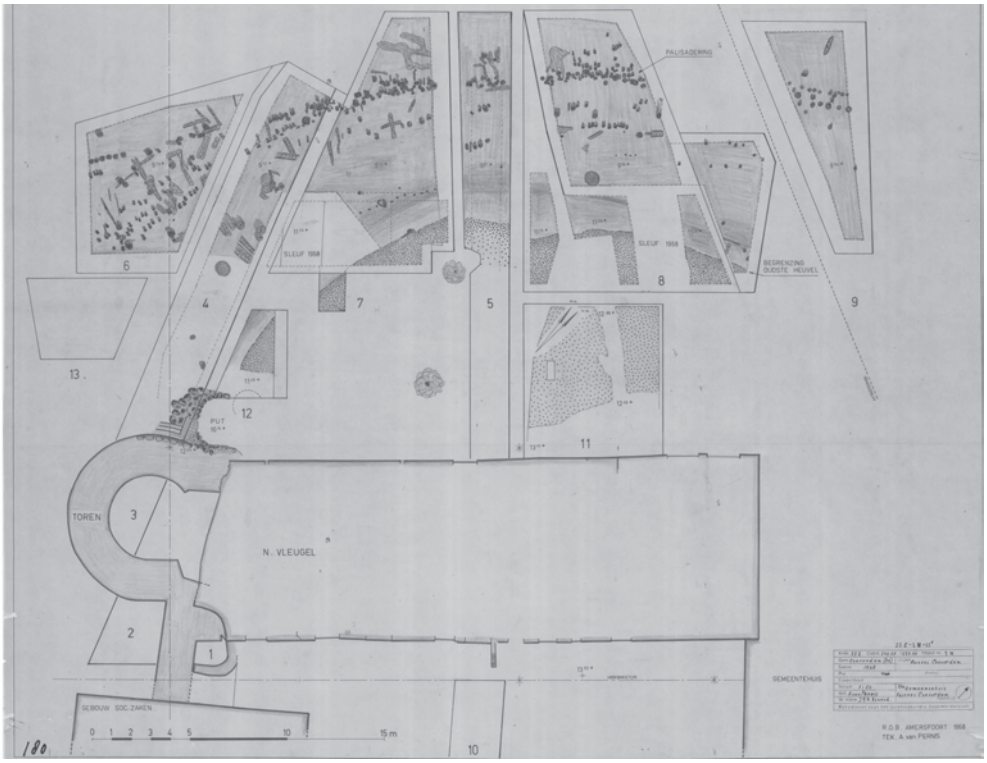
Maar hoe oud is het huis Campherbeek dan wel? Vanaf 1365 worden leden van het geslacht Campherbeek vermeld.[173] Ze waren bisschoppelijke leenmannen.[174] Naar verwachting zal daar ook een huis van stand bij hebben gehoord. De eerste vermelding van een huis dateert pas van 1595.[175]

Coevorden

Tussen de uitgestrekte veenmoerassen lag in de middeleeuwen een belangrijke doorgaande weg die Salland met Drenthe verbond. Precies langs deze cruciale passage door de venen verrees in de eerste helft van de twaalfde eeuw één van de eerste bisschoppelijke kastelen: Coevorden. Het kasteel bestaat nog steeds, hoewel het slechts een schaduw is van wat het ooit is geweest. Naast het kasteel ontstond in de middeleeuwen een stad.

Geografische coördinaten: *X 246.607 / Y 520.304*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Coevorden
Toponiem: Coevorden
Datering: vóór 1150-heden
Oudst bekende functie: tweede generatie bisschoppelijk kasteel
Archeologie: Er zijn verschillende archeologische opgravingen uitgevoerd naar kasteel Coevorden. De omvangrijkste opgravingen hebben onder leiding van Renaud plaatsgevonden tussen 1958-1968, maar de resultaten zijn nooit volledig gepubliceerd. Toen Janssen in 2009 zijn onderzoek naar Coevorden publiceerde, moest hij het met beperkte opgravingsdocumentatie doen, omdat een groot deel van de documentatie was verdwenen.[176] Wel kon Janssen aan de hand van deze gegevens verschillende conclusies trekken over de verschijningsvorm van kasteel Coevorden. Het kasteel was in de twaalfde eeuw gebouwd op een ophoging van tenminste 2 à 3 meter. Omdat de heuvel was afgetopt in een latere bouwfase, kon Janssen niet meer de oorspronkelijke hoogte ervan vaststellen. Toch neemt hij aan dat het oorspronkelijke kasteel een motte was, aangezien het talud van de heuvel zeer stijl was. Vanaf het maaiveld gezien bedroeg de diameter van de motte 40 meter. De heuvel werd geheel omringd door een houten beschoeiing.[177]
In 2014 is een onderzoeksrapport verschenen van een opgraving van onder andere de kasteelgracht van Coevorden.[178] Daaruit blijkt dat in de middeleeuwen een natuurlijke waterloop in de nabijheid van het kasteel stroomde. De opgravers hebben tevens de restanten van een mogelijke waterradmolen bij het kasteel gevonden.

170 Van Beek 1982: 510; Van Beek 1985.
171 Van Beek 1985: 36-37.
172 Zie in deze catalogus 'Schulenborg'.
173 Gevers & Mensema 1983: 416.
174 Vanaf 1379 kunnen de lenen worden gevolgd, waarschijnlijk is de leenband al ouder. Getuige Eijken 1995: nr. 156 treden ze ook op als achterleenheer.
175 Gevers & Mensema 1983: 417.
176 Janssen 2009; Janssen 1972.
177 Janssen 2009: 103.
178 Lenting & Van den Graaf 2014: 273.

Figuur 1 Coevorden: Overzichtstekening van de opgravingsputten van Renaud. Put 10 (onderaan de tekening) loopt nog verder door en staat niet volledig weergegeven. Op de tekening is de begrenzing van de veronderstelde motteheuvel te zien. De uitbreiding van het platform rond 1400 is ook zichtbaar. Links op de tekening staan de fundamenten van een toren afgebeeld.

Rond 1400 heeft een grote verbouwing van de burcht plaatsgevonden. Men heeft toen de motte afgetopt en het middenterrein vergroot. Gebouwsporen van de constructies op de motte zijn bij deze ingreep verloren gegaan. Tijdens de verbouwing van het kasteel heeft men niet alleen het platform vergroot, maar ook een grote ronde toren gebouwd. Zoals onder het kopje 'geschiedenis' wordt behandeld, is deze toren naar alle waarschijnlijkheid één van de vier hoektorens van een vierkant of rechthoekig kasteel. Het nieuwe platform waarop het kasteel stond werd omringd door houten beschoeiingen en naar buiten gerichte staketsels.[179]

Gedurende dit promotieonderzoek zijn door opmerkzaamheid van Michiel Rooke (NAD Nuis) en Vincent van Vilsteren (Drents Museum) de opgravingstekeningen en -documentatie van de opgravingen van Renaud teruggevonden. Behalve de reeds bekende vlaktekening gaat het hier voornamelijk om profiel- en detailtekeningen. Het past niet binnen het tijdsbestek van dit promotieonderzoek om deze opgraving volledig uit te werken. De grote vraag is uiteraard wat de uitwerking van zo'n opgraving toevoegt aan de bestaande kennis. Want hoewel de opgravers destijds gedetailleerd de sporen hebben getekend, kunnen de tekeningen slechts ten dele worden gebruikt. In tegenstelling tot moderne opgravingen hebben de archeologen op hun opgravingstekening geen spoornummers uitgedeeld, geen sporen beschreven en nauwelijks vondstnummers geregistreerd. En dit zijn nu juist de gegevens die nodig zijn om de functies van en de chronologische verhouding tussen de gevonden sporen te begrijpen. Hoewel specifieke bestudering wellicht toch nieuwe gegevens op kan leveren, blijft de fasering, zoals deze is geschetst door Janssen in 2009, overeind.

179 Janssen 2009: 103-106.

Bouwgeschiedenis: Het kasteel Coevorden, zoals we dat nu kennen, is het resultaat van een restauratie die is uitgevoerd tussen 1968-1972. Battjes & Ladrak hebben in 2007 bouwhistorisch onderzoek verricht naar de burcht. Zij konden de oudere gedeelten slecht interpreteren omdat de buitenkant van het kasteel ten tijde van het onderzoek was bedekt met een roze laag verf. Zij komen tot de conclusie dat het tweede huis – dat is de zaalbouw die op de opgravingstekening in verband staat met de toren – het oudste moet zijn, maar verbinden daaraan geen datering.[180]

Iconografie: Jacob van Deventer heeft kasteel Coevorden op zijn kaart afgebeeld. Zo krijgen we een indruk hoe Coevorden er rond het midden van de zestiende eeuw mogelijk heeft uitgezien. De burcht was toen waarschijnlijk al deels afgebroken, want we zien op de kaart niet vier torens, maar één toren. Wel heeft Van Deventer verschillende gebouwen weergegeven die in een vierkante of rechthoekige oriëntatie ten opzichte van elkaar staan. Mogelijk stonden op de hoekpunten daarvan de andere drie torens.

Figuur 2 Coevorden: Kasteel en stad Coevorden omstreeks het midden van de zestiende eeuw. Kaart vervaardigd door Jacob van Deventer.

Geschiedenis: Kasteel Coevorden wordt voor het eerst genoemd tijdens het episcopaat van bisschop Hartbert van Bierum. Deze bisschop liet voor zichzelf op kasteel Coevorden een residentie bouwen. Hij beleende tevens zijn jongste broer met het burggraafschap van Coevorden en de jurisdictie over Drenthe.[181] Wanneer de bisschop in de twaalfde eeuw eens in de vier jaar naar het Sticht reisde om recht te spreken en wereldlijke zaken te regelen in Drenthe, moest de burggraaf van Coevorden zijn heer één nacht onderdak bieden.182 Hij droeg dan de sleutels van het kasteel over aan de bisschop waarop deze de burcht met bisschoppelijke manschappen liet bezetten. Vervolgens diende de burggraaf zes weken

180 Janssen 1972.
181 Van Rij 1989: 2-3; Blok 1985: 151.
182 Van Rij 1989: 10-13.

mee te reizen in het bisschoppelijke gevolg. Bij terugkomst in Coevorden overhandigde de bisschoppelijke bezetting het kasteel weer aan de burggraaf. Met dit gebruik komt nadrukkelijk de band tussen leenheer en leenman tot uiting. Rond 1200 kwam mogelijk aan dit gebruik een einde, want toen droeg de bisschop de wereldlijke rechtspraak in het vierde bisschopsjaar over aan de door hem aangestelde schout van Eelde.183

Over het uiterlijk van het kasteel Coevorden ten tijde van de burggravendynastie is weinig vermeld in geschreven bronnen. De anonieme schrijver van de *Narracio* stelt dat er in 1229 een voorburcht was waar een molen stond. Deze voorburcht werd door een brug en een poort met de hoofdburcht verbonden.[184]

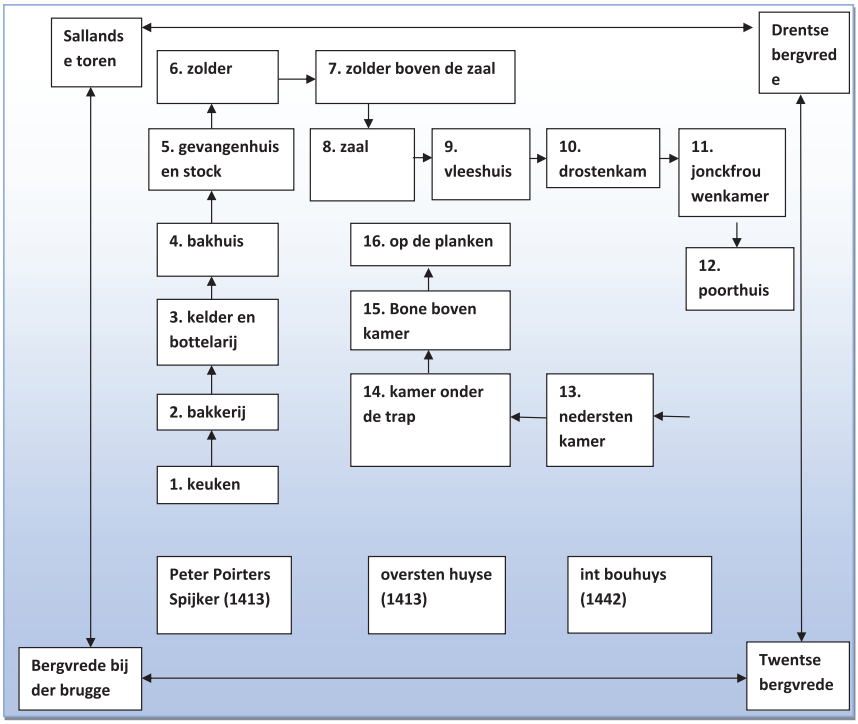
Vanaf het episcopaat van Hartbert tot aan de verovering van het kasteel door Frederik van Blankenheim bleef Coevorden in theorie een bisschoppelijk kasteel dat in leen was gegeven aan het nageslacht van Harberts jongste broer. In de praktijk werd Coevorden het stamkasteel van de Van Coevordens. Dit geslacht probeerde vanaf het einde van de twaalfde eeuw zijn machtspositie te versterken ten koste van het bisschoppelijke gezag. De houding van de Van Coevordens leidde tot conflicten met de bisschop, waardoor kasteel Coevorden meerdere keren is belegerd en uit het bezit van de Van Coevordens is geraakt. De Coevordenaren wisten het kasteel steeds weer terug te krijgen.[185] Hun zelfstandigheid werd nog vergroot toen – waarschijnlijk in de eerste helft van de veertiende eeuw – de burggraaf van Coevorden het kasteel in pand kreeg. Toen bisschop Frederik van Blankenheim deze pandsom wilde inlossen, weigerde burggraaf Reinoud dit, waarop Frederik het kasteel succesvol belegerde en het zo weer in bisschoppelijk bezit bracht. Frederik stelde daarna op het kasteel een niet-erfelijke ambtman aan die verantwoordelijk was voor de rechtspraak in Drenthe.[186]

Bisschop Frederik van Blankenheim liet na de verovering een nieuw kasteel Coevorden bouwen. Van dit gebouw zijn verschillende inventarissen bewaard gebleven, waarin per ruimte alle bezittingen van de bisschop staan beschreven. Deze documenten zijn steeds vervaardigd na de aanstelling van een nieuwe kastelein. Janssen heeft deze inventarissen, daterend uit de periode 1413-1450, gebruikt om de ronde te reconstrueren die men liep gedurende het opstellen daarvan. Zo kon hij ook overzicht verkrijgen in de ruimten en gebouwen die op kasteel Coevorden aanwezig waren.

De belangrijkste conclusie uit de analyse van Janssen is dat de hoofburcht van kasteel Coevorden in de vijftiende eeuw vierkant of rechthoekig van vorm was. In iedere inventaris noemt de opsteller namelijk steeds vier bergvreden of torens die op de hoeken van de hoofdburcht moeten hebben gestaan. Ze zijn vernoemd naar een locatie of richting, namelijk de brugtoren, de Drentse, Sallandse en Twentse toren. In de torens stond voornamelijk militair materieel, hoewel de Drentse toren ook werd gebruikt als tolhuis. Op de Sallandse toren woonde waarschijnlijk een wachter, want daar waren een bed, een haard en een hoorn aanwezig. De kern van het kasteel werd gevormd door het huis, dat bestond uit een kelder, begane grond en een zolder. Waarschijnlijk behoorden de keuken, bakkerij, kelder, bottelarij, bakhuis, gevangenis, zolder, zolder boven de hal, vleeshuis, drostenkamer en dameskamer tot deze kern, want zij werd steeds achter elkaar genoemd. Verder stond op de hoofdburcht een poortgebouw, dat volgens Janssen apart zal hebben gestaan.[187]

Vanaf 1416 noemen diverse opstellers verschillende ruimten waarvan de locatie niet duidelijk is: de nedersten kamer, de kamer onder de trap, het blokhuis, op den bone boven de kamer en op de planken. Daarnaast vermeldt een opsteller in 1413 Peter Poirters Spijker in het Oversten huyse. In 1442 komt alleen de vermelding van bouhuys als vertrek voor. Janssen vermoedt dat het vertrek de nedersten kamer diende als slaapkamer voor de bisschop, aangezien daar in 1442/1450 naar wordt gerefereerd als 'mijne heren bedde'.[188]

183 Zie 'Waterburcht' in de catalogus en paragraaf 3.3.
184 Van Rij 1989: 67.
185 Tromp 1985.
186 Zie kopje 'bezetting eigenkastelen'.
187 Janssen 2009: 109-111.
188 Janssen 2009: 107-112.

Figuur 3 Coevorden: Het resultaat van het onderzoek van Janssen (2009). Schematische reconstructie van de kasteelplattegrond van kasteel Coevorden op basis van de loopschema's van de inventarisopstellers tussen 1413 en 1450.

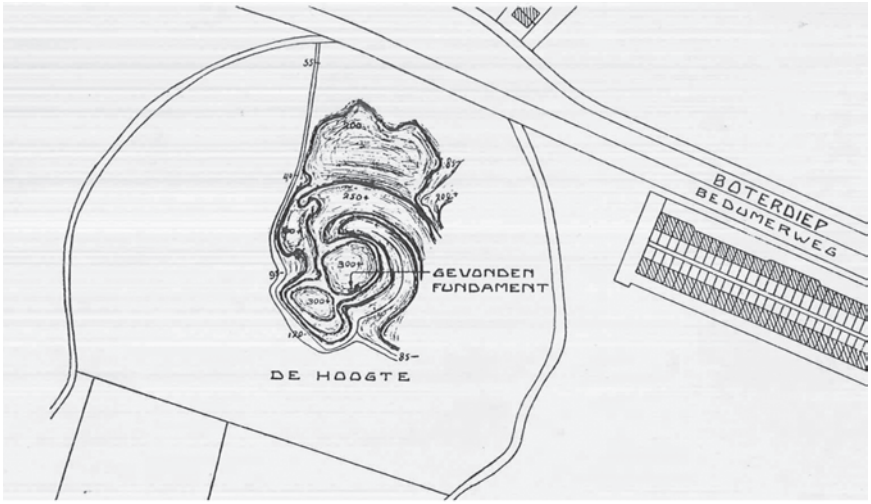
Cortinghuis

Ten noorden van de stad Groningen lag in een meander van de rivier de Hunze het kasteel Cortinghuis dat in 1336/1337 is verwoest. De burcht lag langs de Woldijk, een verhoogde weg/dijk die de Ommelanden met de stad Groningen verbond. Tot 1919 kon men op dit terrein nog sporen zien van twee heuvels die deels werden omringd door een gracht. In dat jaar moest het terrein echter plaatsmaken voor nieuwbouw. Alleen de verzakking van huizen, waarmee men in latere jaren kampte, herinnert nog aan de ligging van de grachten.[189]

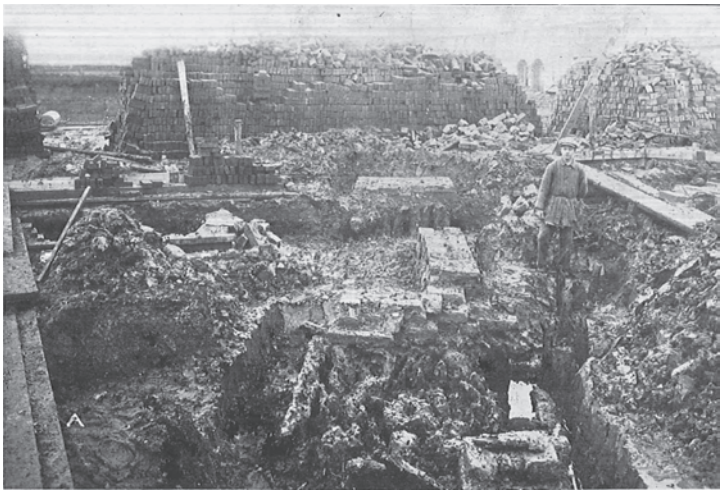
Geografische coördinaten: *X 233.527 / Y 583.856*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: De Hoogte
Datering: <1336
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Het Cortinghuis stond al vroeg in de belangstelling van onderzoekers. In 1839 publiceerde Feith een artikel waarin hij de resten van dit kasteel heeft afgebeeld.[190] Toch werden de laatste restanten van het Cortinghuis weggehaald, omdat in 1919 ter plekke een nieuwe wijk werd gebouwd. De architect Mulock Houwer heeft destijds een kaart laten vervaardigen van de aan het maaiveld zichtbare resten van het Cortinghuis.[191] Uit

189 Brouwer *et al.* 1959: 125-127.
190 Feith 1839: 136; zie ook Mulock Houwer 1921 voor de kritiek op Feith op de vereenzelviging met het Cortinghuis als kasteel Selwerd.
191 Mulock Houwer 1921.

deze kaart blijkt dat de burcht bestond uit twee verhoogde eilanden, die werden omringd door tenminste één gracht. Het omgrachte gebied was gelegen in een meander van de rivier de Hunze. Op het grootste eiland trof Mulock Houwer de resten van een op palen gefundeerde spaarboogfundering aan. Of deze spaarboogfundering deel was van een toren, zaal of een ringmuur, valt op basis van de overgeleverde bronnen niet met zekerheid vast te stellen, omdat er te weinig van is opgetekend. De fundering bestond uit een raamwerk van eikenhouten palen waarop vervolgens bakstenen waren gemetseld (figuur 3 Cortinghuis).

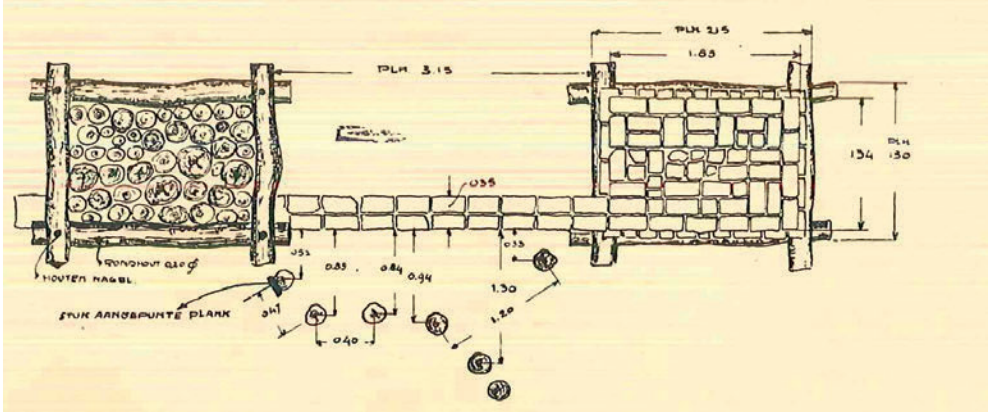

Figuur 1 Cortinghuis: De restanten van het Cortinghuis zoals deze vlak voor de overbouwing in 1919 erbij lagen. De locatie van de gevonden fundamenten van een mogelijke toren zijn aangegeven op de kaart.

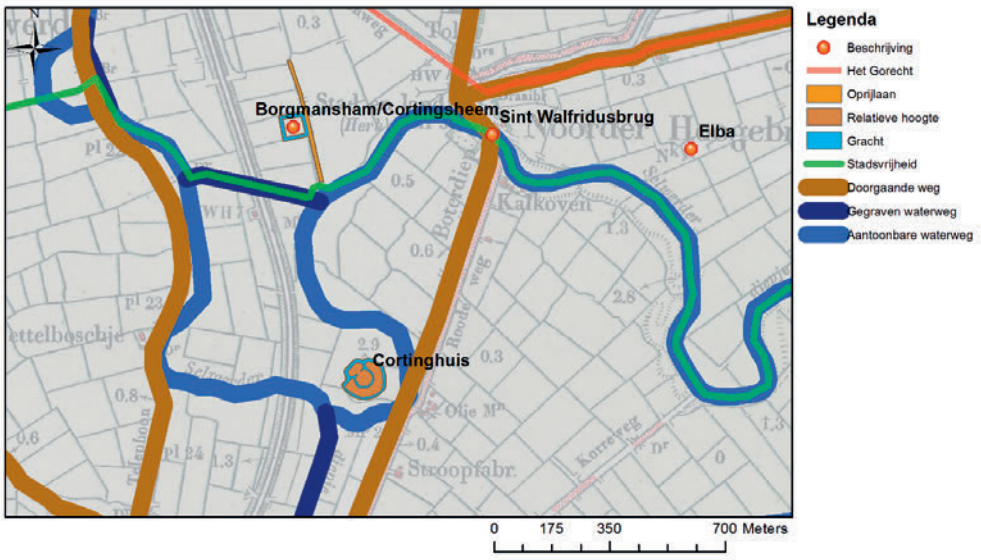

Figuur 2 Cortinghuis: Foto van de gevonden fundamenten op het grootste burchteiland. De stenen op de achtergrond zijn nieuw en bestemd voor de woonwijk.

Wanneer we de in 1919 opgetekende vorm van het grachtenstelsel vergelijken met dat van de andere Overstichtse kastelen, bestaat het vermoeden dat Feith en Mulock Houwer niet het volledige grachtenstelsel hebben laten optekenen, aangezien de gracht niet beide burchteilanden omringde.

Figuur 3 Cortinghuis: Schematisch bovenaanzicht van een deel van de in 1919 gevonden fundamenten. Deze spaarboogfunderingen bestonden uit een raamwerk van in de grond geslagen houten palen.

Figuur 4 Cortinghuis: De situering van de aangetroffen resten ten opzichte van de wegen en waterwegen. De burcht lag ten tijde van de bouw in een meander van de Hunze vlakbij een doorgaande weg.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het is onduidelijk wie het Cortinghuis heeft laten optrekken en wanneer de bouw heeft plaatsgevonden. De burcht is verrezen op grond dat van oorsprong net niet tot het Oversticht behoorde, aangezien het aan de noordzijde en dus Hunsingose zijde van de Hunze lag. Toch zal dit stuk land als gevolg van het foreestrecht wel bij het Oversticht zijn ingelijfd, indien men vanuit de Hunze was begonnen om vanuit de Groningse kant te ontginnen. De ham waarin het kasteel lag droeg de naam Borgmansham. Wellicht was het goed oorspronkelijk een borgleen van een Groningse borgman.[192]

Er is slechts één historische vermelding van het Cortinghuis bekend. In de kroniek van Lemego, zoals deze is opgenomen in het werk van Benninge, lezen we: 'Item dit is voert an van Kortinghe hues, to dat worde omme gestortet; die datum is MCCC ende XXXVI in

192 Van den Broek 2007: 284, 292, 306.

profesto Petri et Pauli.'[193] Volgens deze bron moet de datum van de verwoesting op 28 juni in het jaar 1336 of 1337 hebben plaatsgevonden.[194] Wie verantwoordelijk was voor de verwoesting, van wie het huis was en met welk doel het huis werd verwoest, wordt niet in de kroniek vermeld. De inmiddels gepensioneerde stadsarchivaris van Groningen, Van den Broek, brengt de verwoesting van het Cortinghuis in verband met de strijd tussen de stad Groningen en enkele Friese landen.[195]

In 1382 deed de edelman Roelof Polman afstand van zijn aanspraken op de abt en het klooster Selwerd. Deze claims had hij verkregen door het bezit van 'Hendrick Curtinges guede ende erve, dat in Borchmannehamme gheleghen is…'.[196] De familie Polman was volgens Van den Broek rechtsopvolger van Hendrick Curtinge.[197]

Den Dam

In het schoutambt Hellendoorn lag in de late middeleeuwen het adellijk huis Den Dam. Het was gebouwd op de grens van hogere pleistocene grond en het lagere beekdal van de Regge, die ten oosten van het huis stroomde. Ongeveer 300 meter ten westen lag een knooppunt van verschillende doorgaande routes. Tegenwoordig is er niets meer zichtbaar van Den Dam.

Geografische coördinaten: *X 227.600 / Y 489.800*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hellendoorn
Toponiem: Den Dam
Datering: <1503
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: In 1968 is een deel van de fundamenten van het voormalig adellijk huis Den Dam opgegraven onder leiding van Hulshoff. Tijdens de opgraving vond hij sporen van verschillende bouwfasen waarvan de oudste volgens hem uit de late middeleeuwen dateren, aangezien het vroegste scherfmateriaal uit de veertiende eeuw stamt.[198] Helaas is de opgraving erg summier uitgewerkt, waardoor het niet mogelijk is om inzicht te verkrijgen in relatie tussen de gevonden sporen en structuren.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het geslacht Ten Damme bestaat al vóór 1382.[199] Er is dan sprake van een Rixa ten Damme. Zij woonde niet op het goed waaraan zij haar naam ontleende, maar bij haar man in Hellendoorn. Het huis Den Dam zou pas rond 1503 zijn gebouwd volgens Gevers en Mensema.[200] Toch kan het huis volgens ons ouder zijn, want Rixa ontleende immers haar naam aan het bezit van Den Dam. Mogelijk was zij erfdochter van het geslacht.

Diepenheim-I

Uit overlevering is bekend dat het kasteel Diepenheim-I in de buurt van watermolen De Haller lag, waarlangs in de late middeleeuwen de weg naar Haaksbergen liep. De amateurarcheoloog Bert Terlouw heeft in 2018 de mogelijke restanten van deze burcht ontdekt op satellietfoto's.

Geografische coördinaten: *X 236.182 / Y 468209*
Provincie: Overijssel
Gemeente: 't Hof van Twente
Toponiem: Diepenheim
Datering: vóór 1115-1177

193 Van den Hombergh 2012.
194 Van den Hombergh 2012: 47.
195 Van den Broek 2007: 301.
196 OGD nr. 707.
197 Van de Broek 2007: 375 voetnoot 318.
198 Hulshoff 1968: 68.
199 Eijken 1995: nr. 508.
200 Gevers & Mensema 1983: 168-174.

Oudst bekende functie: kasteel edelvrije
Archeologie: De amateurarcheoloog Bert Terlouw heeft in 2018 op luchtfoto's ten westen van de Haller *cropmarks* ontdekt die mogelijk duiden op de aanwezigheid van een stelsel van meervoudige wallen en grachten. Nader onderzoek moet uitwijzen of dit de restanten van het eerste kasteel Diepenheim zijn.

Figuur 1 Diepenheim-I: Op de satellietfoto van 09-06-2019 zijn vlakbij De Haller potentiële restanten van een meervoudig stelsel van wallen en grachten zichtbaar.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het eerste kasteel Diepenheim zou volgens dorpspastoor Albert, de auteur van de veertiende-eeuwse Diepenheimse kroniek, al hebben bestaan in de dagen van Bernard I van Diepenheim (circa 1105 - circa 1118-1127): 'dat Casteel toe Diepenhem ist hem angeervet van sijnen Voor Olderen'.[201] Of zijn familie de burcht op eigen initiatief heeft gebouwd, of dat zij het van de koning hebben verkregen, is niet bekend.[202] Dit eerste kasteel Diepenheim, gespeld als *Diepena* in de desbetreffende bron, werd samen met kasteel Ahaus rond 1177 verwoest door troepen van de bisschop van Munster.[203] De locatie van de burcht is tot op de dag van vandaag niet met zekerheid teruggevonden (zie 'Diepenheim-I, archeologie'). Wel kan op grond van de Diepenheimse kroniek een indicatie voor de ligging van dit eerste kasteel worden gegeven. Toen Albert namelijk zijn kroniek op schrift stelde, vermelde hij dat bij een watermolen in Diepenheim de restanten van dit eerste kasteel nog steeds zichtbaar waren.[204] In die periode is er rondom Diepenheim maar één watermolen die ten tijde van het opstellen van de Diepenheimse kroniek aantoonbaar heeft bestaan, namelijk watermolen De Haller aan de Molenbeek ten oosten van het huidige stadje Diepenheim.[205] Daar zullen we dus naar alle waarschijnlijkheid ook het eerste kasteel Diepenheim moeten zoeken.

201 Jongbloed 2014: 43.
202 Tschuschke 2007: 315.
203 Jongbloed 2019: hoofdstuk 2.
204 Jongbloed 2014: 43.
205 Zie hoofdstuk 5.

Diepenheim-II

Op het grensgebied tussen de natte vlieren en het dekzandlandschap ligt kasteel Diepenheim-II. De oorsprong van deze burcht gaat terug tot aan circa 1177-1188, toen graaf Hendrik van Dale trouwde met Regenwite van Diepenheim. Graaf Hendrik liet na de verwoesting van Diepenheim-I een nieuw kasteel bouwen. Dit deed hij niet op de locatie van de eerste burcht Diepenheim, maar op de plek waar tegenwoordig nog steeds het huis te Diepenheim staat. Ongeveer 300 meter ten westen van Diepenheim-II lag een belangrijke doorgaande noord-zuid route en ongeveer 600 meter ten oosten konden de natte vlieren worden doorkruist om zo de stuwwal te bereiken. Behalve het grachtenstelsel en de zogenoemde Kasteelbelt, waarop het huidige huis Diepenheim ligt, herinnert er tegenwoordig niets meer aan deze middeleeuwse periode. Ten oosten van het kasteel ontwikkelde in de late middeleeuwen een stadje.

Figuur 1 Diepenheim-II: Uitsnede van het kadastrale minuutplan uit 1811-1832 met daarop kasteel, kerk en stad Diepenheim. Gemeente Diepenheim, Sectie B, blad 1.

Geografische coördinaten: *X 234.160 / Y 468.780*
Provincie: Overijssel
Gemeente: 't Hof van Twente
Toponiem: Diepenheim
Datering: circa 1177-1188-heden
Oudst bekende functie: kasteel edelvrije
Archeologie: Het huidige huis Diepenheim is gelegen op een verhoging, de zogenoemde Kasteelbelt, die wordt omringd door twee veelhoekige grachten. Renaud verrichtte in 1960 archeologisch onderzoek naar de Kasteelbelt. Hij voerde twee verkennende onderzoekcampagnes uit waarbij hij enkele proefsleuven op het terrein liet graven.[206] Daaruit blijkt dat de oudste fase van de hoofdburcht heeft bestaan uit een brede ringwal die was aangelegd op een dekzandrug. In de veertiende eeuw heeft men het binnenterrein, dus de ruimte binnen deze ringwal, dichtgeschoven zodat een platform ontstond waarop vervolgens een bakstenen kasteel is gebouwd.[207]

206 Renaud 1960: 189, 215.
207 Renaud 1960: 215.

Rondom het huidige huis Diepenheim zijn tijdens de aanleg van een riolering diverse bakstenen muurrestanten aangetroffen.[208] Ten zuiden van de kerk vonden arbeiders muurrestanten met een breedte van 60 centimeter. De muur was gefundeerd op keien. In de buurt van het graf van graaf Schimmelpenninck vonden zij een muur die een breedte had tussen de 75 en 125 centimeter. Aan de noordzijde van de Grotestraat troffen de arbeiders muurresten aan samen met bouwafval. Alle stenen hadden dezelfde afmetingen, namelijk circa 28 x 14 x 6,5 centimeter.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Na de verwoesting van kasteel Diepenheim-I in 1177 heeft de Westfaalse graaf Hendrik I van Dale, die trouwde met erfdochter Regenwite van Diepenheim en zo Diepenheim met toebehoren in zijn bezit kreeg, een nieuwe burcht laten bouwen. Dit deed hij op een andere locatie.[209] Het nieuwe kasteel werd de stamzetel van het geslacht Van Dale-Diepenheim. De familie probeerde in de omgeving van de burcht de territoriale macht naar zich toe te trekken. Voor de bescherming van het kasteel zette de graaf borgmannen in.[210] Het Diepenheims-Daalse territorium-in-opbouw behoorde tot 1331 niet tot het Sticht, want toen bisschop Jan van Diest uiteindelijk in 1331 het Daalse en Diepenheimse bezit kocht, werd namelijk expliciet in de oorkonde vermeld dat zowel de heerlijkheid Diepenheim als het graafschap Dale vrij en eigen goederen waren.[211]

De verkoop had gevolgen voor de functie van Diepenheim-II: in plaats van een stamkasteel werd het nu een bisschoppelijk ambtskasteel.[212] De burcht bleef na de verkoop het centrale punt voor het bestuur van de voormalige heerlijkheid, die door de bisschop was omgezet in een ambt. De borgmannen en dienstmannen uit de Daals-Diepenheimse periode zijn door de bisschop overgenomen en behielden hun eigen recht.[213] Waarschijnlijk is het ook de bisschop geweest die opdracht heeft gegeven voor het dichtschuiven van het woonplatform binnen de ringwal zodat daarop een nieuw bouwwerk kon verrijzen.

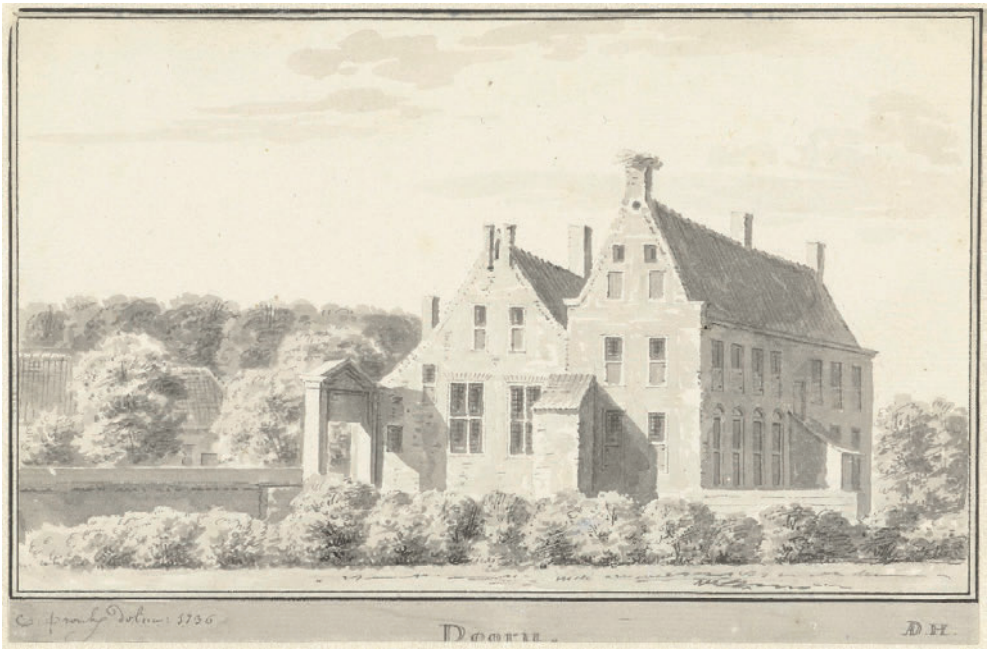
Tussen 1436 en 1438, gedurende het Utrechtse schisma, is kasteel Diepenheim-II grondig verbouwd zodat het voldoende bescherming kon bieden tegen vijandige troepen uit Borculo.[214] Uit een door het Deventer stadsbestuur gemaakt overzicht van kostenposten voor de verbouwing blijkt dat op het kasteelterrein op dat moment een zaal stond, want deze moest met dakpannen worden bedekt. In 1465, mogelijk al eerder, stonden te Diepenheim tevens een koerhuis, een poorthuis en lagen er diverse bruggen.[215]

Den Doorn

Ten noordoosten van Zwolle lag het adellijk huis Den Doorn op een rivieroeverwal van de IJssel. Op circa 800 meter in noordoostelijke richting lag het huis Haerst, wat een relatie tussen beide huizen doet vermoeden.

Geografische coördinaten: *X 205.090 / Y 507.430*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Zwolle
Toponiem: Den Doorn
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Datering: circa 1427/1480-heden
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Op de oudste tekening van Den Doorn, vervaardigd door Cornelis Pronk, zijn geen duidelijk middeleeuwse gebouwsporen zichtbaar.

208 Hijszeler 1960: 145.
209 Jongbloed 2014: 21; Philippi & Bannier 1904: 386.
210 Zie hoofdstuk 5 voor een uitgebreide beschrijving over Diepenheim-II en de borgmannen.
211 UA BA nr. 78.
212 Zie hoofdstuk 5 voor een uitgebreide beschrijving van Diepenheim onder bisschoppelijk bewind.
213 Snuif 1925: bijlage II.
214 Benders & Bloemink 1996.
215 Benders & Bloemink 1996: 19.

Figuur 1 Den Doorn: Tekening van Den Doorn gemaakt door Cornelis Pronk in 1736, naar een voorbeeldtekening van Abraham de Haen.

Geschiedenis: Het huis Den Doorn zal tussen 1427 en 1480 zijn gebouwd.[216] In 1427 werd Den Doorn namelijk nog als aanzienlijk goed vermeld en in 1480 als huis dat in eigendom was van de familie Mulert.

Dorth

In het schoutambt Bathmen, op de grens van het Oversticht en Gelre, lag in de middeleeuwen het kasteel en de hof Dorth. De bewoner was zowel leenman van de bisschop van Utrecht als van de graaf van Gelre. Zijn kasteel lag in een vlakte van sneeuwsmeltwaterafzettingen tussen twee dekzandruggen in. Huis Dorth bestaat nog steeds, maar zover bekend zijn er geen middeleeuwse sporen zichtbaar.

Geografische coördinaten: *X 215.970 / Y 471.310*
Provincie: Overijssel/Gelderland
Gemeente: Deventer/Lochem
Toponiem: Dorth
Datering: vóór 1329-heden
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Het kasteel en de hof Dorth zijn in 1603 op een door kaartenmaker Bernard Kempinck vervaardigde kaart afgebeeld, die de kaart 'naar het leven' heeft getekend (figuur 1 Dorth). Hoewel het om een kleine tekening gaat, is deze wel relevant omdat dit de enige afbeelding is waar het huis te zien is vóór de nieuwbouw in 1606.[217] Kasteel Dorth zou rond 1603 hebben bestaan uit twee kasteeleilanden die werden omgeven door een gracht. Op het noordelijke kasteeleiland zijn twee hoge rechthoekige gebouwen te zien, waarvan het meest westelijke gebouw een kleine uitbouw heeft richting het zuiden. Dit terrein staat door middel van een brug in verbinding met het zuidelijke eiland. Daar is ook de ingang van het complex. Aan de westzijde van het zuidelijke eiland zien we namelijk een poortgebouw dat

216 Gevers & Mensema 1983: 421.
217 Jas *et al.* 2013: 302.

aan de oost-, zuid- en westzijde wordt omgeven door U-vormige bebouwing. Op dit zuidelijke terrein staat ook een groot gebouw met een mogelijke trapgevel. Buiten het kasteelterrein is aan de westzijde een watermolen zichtbaar en aan de noordzijde de hof Dorth.

Figuur 1 Dorth: Kasteel en hof Dorth, vervaardigd door Bernard Kempinck in 1603. Het noorden is links richting de hof Dorth.

Abraham Rademaker heeft tussen 1685 en 1735 een tekening gemaakt van het huis Dorth, maar daarop zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen zichtbaar.

Geschiedenis: Kasteel Dorth lag in het grensgebied tussen Gelre en het Oversticht en vormde de kern van de heerlijkheid Dorth. In 1311 is de hof Dorth in bezit van Eliger van Heeckeren. Zijn zoon Seino ging zich Van Dorth noemen.[218] In dit grensgebied kreeg de bewoner van Dorth te maken met twee territoriale machthebbers, wat ook blijkt uit verschillende verdragen. Zo droeg Seino van Dorth op 26 februari 1329 Dorth als open huis op aan bisschop Jan van

218 Gevers & Mensema 1983: 11. Wanneer Dorth een heerlijkheid is geworden en of het om een lage of hoge heerlijkheid ging, laten Gevers en Mensema in het midden.

Diest en ontving het terug in leen.[219] De bouw van een kasteel zal waarschijnlijk tussen 1311 en 1329 hebben plaatsgevonden in opdracht van Seino van Heeckeren/van Dorth.[220] Door de uitvaardiging van een open-huisverdrag en het aangaan van een leenband probeerde de bisschop waarschijnlijk een mogelijke dreiging vanuit kasteel Dorth te neutraliseren en er tevens een vazal bij te krijgen. Overigens bleef naast het kasteel ook de hof te Dorth bestaan als Stichts leen, dat in leen werd gehouden door de heer van Dorth.[221]

Figuur 2 Dorth: Tekening van het huis Dorth, vervaardigd door Abraham Rademaker tussen 1685 en 1735.

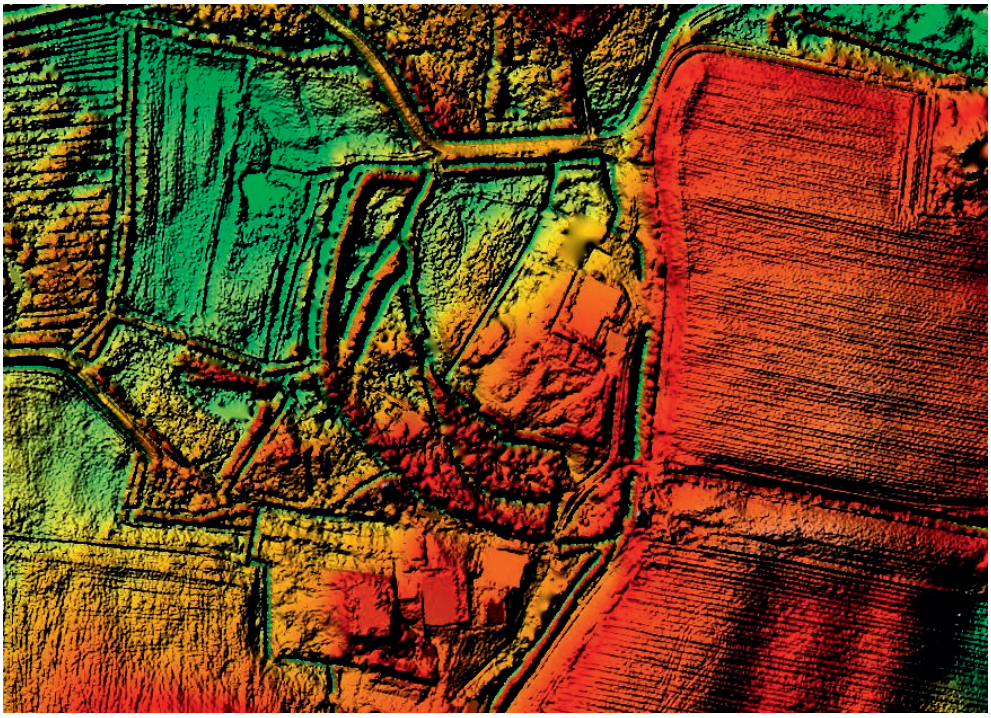
Gevers en Mensema gaan ervan uit dat het open-huisverdrag betrekking had op het bisschoppelijk leengoed de hof Dorth dat op Overstichts territorium lag. Na 1329 zou er volgens hen op Gelders grondgebied een nieuw kasteel zijn gebouwd.[222] In 1348 beloofden Seino van Dorth en zijn zoon namelijk aan de hertog van Gelre dat deze hun kasteel tegen wie dan ook mocht gebruiken als open huis, mits de hertog dit veertien dagen van tevoren liet weten.[223] Gevers en Mensema gaan echter voorbij aan het feit dat open-huisverdragen niet per definitie betrekking hoeven te hebben op kastelen in een specifiek territorium. Zo beschikte de graaf van Gelre in het Oversticht bijvoorbeeld over kasteel Voorst als open huis.[224] Naar mijn mening kunnen de open-huisverdragen uit 1329 en 1348 betrekking hebben op één en hetzelfde kasteel. De graaf van Gelre had zich ook in 1333 al met kasteel Dorth beziggehouden, want toen beloofde Seino van Dorth aan de graaf dat hij zijn huis Dorth tussen 6 januari en 22 februari 1333 niet zou versterken of weerbaar zou maken op verbeurte van al zijn goederen voor zoverre deze waren gelegen in het graafschap Gelre.[225]

219 Racer 1787: 295.
220 Van Wissing 2013: 301.
221 Eijken 1995: nr. 8.
222 Gevers & Mensema 1983: 13.
223 OBO VI 1458: zie aantekeningen aldaar.
224 Zie paragraaf 3.3.
225 OBO IV 1014: zie aantekeningen aldaar.

Duivelshof

Aan de flank van de Oldenzaalse stuwwal, ten noorden van Losser, stond in de middeleeuwen de Duivelshof in de buurschap De Lutte. In tegenstelling tot veel andere terreinen lag de Duivelshof niet in een beekdal, maar op de overgang naar een vlakte van grondmorene en een dekzandrug.

Geografische coördinaten: *X 265.226 / Y 479.153*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Losser
Toponiem: Duivelshof/Duivelshoek
Datering: vóór 1385-heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: De Duivelshof is een boerderij in de Twentse buurschap De Lutte. Rondom de boerderij liggen de sporen van een stelsel van meervoudige wallen en grachten. Aan de west- en zuidzijde is dit stelsel rond van vorm en aan de noord- en oostzijde rechthoekig. Hulshoff heeft in 1964 een opgraving verricht naar de Duivelshof. Hij heeft vastgesteld dat circa 50 tot 100 meter ten zuiden van de boerderij verschillende gedempte grachten lagen. In een straal van circa 100 meter vond hij verschillende blauwgrijze aardewerkscherven en scherven van het type Siegburg. Dit perceel zou de naam Het Kerkhof dragen.[226]

Figuur 1 Duivelshof: Het stelsel van meervoudige wallen en grachten van de Duivelshof is duidelijk zichtbaar op het AHN2.

In 2002 heeft Scholte Lubberink de resultaten van nieuw archeologisch onderzoek naar de Duivelshof gepubliceerd. Hij heeft in dit rapport de loop van het stelsel van meervoudige wallen en grachten gereconstrueerd.[227] Deze resultaten zijn gebruikt bij de herinrichting van het terrein in 2006, zoals dit nu op het AHN2 zichtbaar is (figuur 1 Duivelshof).[228] Tijdens zowel

226 Hulshoff 1964b: 301.
227 Scholte Lubberink 2002; Scholte Lubberink 2006.
228 Scholte Lubberink 2002; Scholte Lubberink 2006.

het onderzoek in 2002 als de herinrichting van het terrein in 2006 zijn geen archeologische vondsten aangetroffen, zodat we de grachten niet specifieker kunnen dateren.[229]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De tienden over de Duivelshof waren een Stichts leen waarmee de bisschop rond 1379 Johan Snoye had beleend, zo blijkt uit het leenprotocol van die periode.[230] Aangezien in deze vermelding staat 'Johan Snoye geheiten Duvelshof…' heeft Olde Meierink geconcludeerd dat deze Johan ook de bewoner van de Duivelshof was.[231] De leden van de familie Snoye, waarschijnlijk afkomstig van het erve Snoyink in De Lutte, waren dienstmannen van de graaf van Bentheim. Het erf zelf was tot 1455 allodiaal bezit van de familie Snoye, waarna zij het verkochten aan het Bentheimse klooster Frenswegen.[232] In 1455 blijkt de Duivelshof domeingoed te zijn van dit klooster.[233]

Duur

Het kasteel Duur is alleen bekend uit historische bronnen. Hoewel tegenwoordig nog steeds een buurschap Duur bestaat, is niet precies bekend waar het kasteel heeft gestaan.

Geografische coördinaten: *X 204927 / Y 486350*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Olst-Wijhe
Toponiem: Duur
Datering: vóór 1347
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Volgens Doornink was het kasteel Duur eigendom van de familie Doornink. Het kasteel wordt voor het eerst in 1347/1348 vermeld als 'castrum Dure' en is dan Gelders leengoed.[234] In 1363 is Duur echter gesloopt op last van de stad Deventer.[235] Daarna is het huis niet meer opgebouwd, want in 1394 staat in de leenprotocollen van de Utrechtse bisschop 'Dat guedt toe Duer, dair dat huijs up plach te staen, mit alle zijnen toebehoeren, als 't heren Otten van Doernic plach te wesen, als dat gelegen is in den kerspell van Olst in der marcken van Duer.'[236]

Echten

In Zuidwest-Drenthe, ten zuidoosten van Ruinen, lag het huis Echten langs een doorgaande route tussen Ruinen en Ommen. Het huis is gebouwd aan de flank van een keileemopduiking pal naast de Echteler stroom.

Geografische coördinaten: *X 223.610 / Y 525.510*
Provincie: Drenthe
Gemeente: De Wolden
Toponiem: Huis te Echten
Datering: circa 1450-heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: Janssen heeft in 1985 een uitgebreid bouwhistorisch verslag gemaakt

229 Scholte Lubberink 2002: 235; Scholte Lubberink 2006.
230 Eijken 1995: nr. 844.
231 Olde Meierink 1980: 175.
232 Olde Meierink 1980: 175.
233 Woolderink 2014: nr. 30.
234 Van Doorninck 1894: nrs. 29, 51.
235 Doornink 1938: 255: Van Doorninck 1894: nr. 69.
236 Eijken 1995: nr. 886.

van de bouwfasen van huis Echten.[237] Daarbij kwam hij op basis van stilistische kenmerken en het baksteenformaat tot de conclusie dat het oudste gedeelte van het huis – dat is de zaalbouw in de oostkant van het huidige huis – rond het midden van de vijftiende eeuw is gebouwd.
Iconografie: Cornelis Pronk heeft in 1732 het huis Echten getekend, maar op deze tekening zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen zichtbaar.[238]
Geschiedenis: De oudste vermelding van een telg uit het geslacht Van Echten dateert van 1262. Een ridder, genaamd Folkert van Echten, trad toen op als getuige in een oorkonde betreffende de verkoop van de hof te Eemster aan het klooster te Ruinen.[239] Stamvader Folkert is naar alle waarschijnlijkheid verwant aan een tak van de familie Van Coevorden. De leengoederen van de Van Echtens, die eveneens in Echten en omgeving lagen, hadden zij in leen van de Van Coevordens en hun verwanten, de Van Borculo's.[240]

De mogelijk oudste vermelding van het huis te Echten dateert van 1353, toen Hendrik van Coevorden en zijn vrouw aan Folkert van Echten de hofstede in Echten verkochten tezamen met andere goederen en rechten.[241] Of deze hofstede gelijk gesteld mag worden met de residentie van het geslacht Van Echten, valt niet met zekerheid te zeggen. In de veertiende eeuw was de familie betrokken bij ontginningen rondom Echten en wisten zij in het ontgonnen gebied de nederzetting Koekange te stichten, dat in 1331 ook een eigen parochiekerk kreeg.[242]

Eelde

Tussen 1400 en 1405 was bisschop Frederik van Blankenheim in oorlog met de stad Groningen omdat de burgers van die stad hem niet als heer wilden huldigen. In deze oorlog liet de bisschop verschillende kastelen bouwen, waaronder één in of bij het dorp Eelde. De locatie van dit kasteel is tot op heden niet teruggevonden.

Geografische coördinaten: *X 233.687 / Y 572566*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Tynaarlo
Toponiem: Eelde
Datering: 1400 of later, 1405 afgebroken
Oudst bekende functie: tijdelijk bisschoppelijk kasteel
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Bisschop Frederik van Blankenheim heeft in de Utrechts-Groningse oorlog een kasteel in Eelde gebouwd om de (water)wegen van en naar de stad Groningen af te sluiten. Uit een in 1405 uitgevaardigde oorkonde blijkt dat het kasteel moest worden geslecht. [243] Aan te nemen valt dat de bisschop een tijdelijke versterking heeft laten bouwen.[244]

Eerde

Ten zuidoosten van het stadje Ommen ligt het kasteel Eerde op een dekzandrug op de grens met het Eerderbroek.[245] *In de middeleeuwen liep aan de noordzijde van het kasteel een doorgaande weg. De rivier de Regge, die zowel aan de oost-, zuid- als westkant langs de burcht stroomde, lag op een afstand van ongeveer 1 kilometer. Het huidige bouwwerk is verrezen in 1715 en wordt tot op de dag van vandaag omringd door een gestileerde*

237 Bureau Monumentenzorg van de provincie Drenthe 1985: 44-56.
238 Bos *et al.* 1989: 213.
239 OGD nr. 130.
240 Brood 1980: 11.
241 Brood 1980: 84.
242 Bureau Monumentenzorg van de provincie Drenthe 1985: 100.
243 OGD 1221.
244 Spiekhout 2016b.
245 Gevers & Mensema 1983: 265-272.

tuinaanleg. Onder dit herenhuis en de tuinaanleg liggen de resten van een veertiende-eeuws kasteel van de beruchte 'roofridder' Evert van Essen.

Geografische coördinaten: *X 227.372 / Y 500.171*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Ommen
Toponiem: Eerde
Datering: vóór 1380-heden
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Tijdens opgravingen rondom kasteel Eerde hebben archeologen geconstateerd dat de burcht in de middeleeuwen werd omringd door tenminste vier grachten.[246] Het huidige huis staat nog precies in het midden van deze grachten. Naar verwachting zal het middeleeuwse kasteel ook in het centrum van het concentrische grachtenstelsel hebben gestaan. Er zijn dus nog middeleeuwse resten in of onder het huidige huis te verwachten. Hoewel de opgravers geen walrestanten tussen de grachten hebben aangetroffen, valt aan te nemen dat deze er wel zijn geweest. Het vondstmateriaal in drie van de vier grachten was afkomstig uit de veertiende eeuw. De derde gracht was, in tegenstelling tot de andere drie, in een latere fase uitgediept en heeft daarna tot aan de zeventiende eeuw opengelegen.[247]
Bouwgeschiedenis: In het huidige huis zijn geen middeleeuwse bouwsporen bekend.
Iconografie: -
Geschiedenis: De achternaam Van Eerde wordt in 1334 voor het eerst vermeld toen een lid van het riddermatige geslacht Rading zich Van Eerde ging noemen.[248] Kasteel Eerde komt pas meer dan veertig jaar later in historische bronnen voor, namelijk in een op 8 april 1380 uitgevaardigde oorkonde.[249] Bisschop Floris van Wevelinkhoven en de schepenen en raden van Zwolle en Deventer waren toen overeen gekomen dat ze samen kasteel Eerde zouden aanvallen, aangezien de kasteelheer Evert van Essen een bedreiging voor het Sticht vormde. De bisschop beloofde dat hij de kosten van de slechting van kasteel Eerde betaalde en de twee steden beloofden dat zij het beleg op eigen kosten zouden voeren totdat het kasteel was ingenomen. Evert, die zijn achternaam ontleende aan zijn voogdijtaak over goederen van de abdij Essen in Salland, vormde overigens al langere tijd een bedreiging voor kooplieden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een in 1376 uitgevaardigde kostenpost uit de kameraarsrekeningen van Deventer waarin staat dat Evert burgers uit Kampen gevangenhield op Eerde.[250]

De *Vermeerderaar* van Beke bericht uitvoerig over de daaropvolgende strijd. Volgens Beke was Evert van Essen verantwoordelijk voor de bouw van het kasteel: 'Daerna in den jaer ons Heren m ccc lxxx Evert van Essen hadde een casteel ghemaect in den lande over Ysel van stene ende van houte, dat Eerden hiet, also starc, dat hi daerop woude verbeiden alle die hem comen mochten. Ende toech vele an hem: bosche, woude, lande ende lude in Zallant, die den biscop van Utrecht toebehoerden, ende dede so vele ombescheits in Zallant, beide steden ende landluden, dats grote claghe voer den biscop Florens quam.'[251] Vervolgens vond de belegering van Everts kasteel Eerde plaats. Niet alleen de steden deden mee aan het beleg, maar ook de Nederstichtse heren Van Egmond, Van IJsselstein en Van Arkel met hun gevolg. De burcht werd met een blijde en met steenbussen beschoten. Dit had echter weinig effect volgens de *Vermeerderaar* van Beke, want 'Mer alle dat men schieten of werpen mochte, en scade den houten huse niet, want die stene stoyten daer weder of oft balle gheweest hadden, want die stile ende balken waren so groet ende dicke als molenstanders ende stonden bi dichte die ene bi den anderen, mer dat steenwerc worp si al te stucken.'[252] Pas na vijf weken gaf Van Essen zich over, terwijl het kasteel nog overeind stond. De bisschop poogde om het te slopen maar het houtwerk was zo sterk dat dit mislukte. Vervolgens stak hij het in brand en brandde het gebouw nog een maand door, aldus de *Vermeerderaar* van Beke.[253]

246 Van Dalfsen 2011: 34-40.
247 Van Dalfsen 2011: 34-40.
248 Gevers & Mensema 1983: 265-266.
249 ZR I nr. 161.
250 De Hullu 1897: 346.
251 Bruch 1982: 231-232.
252 Bruch 1982: 231-232.
253 Bruch 1982: 231-232.

Maar hoe betrouwbaar is deze beschrijving? Wanneer we voornoemde gebeurtenissen vergelijken met de verzoeningsoorkonde tussen Van Essen en de bisschop blijkt dat de beschrijving van de *Vermeerderaar* in ieder geval op één punt afwijkt. In deze oorkonde bepaalden de partijen dat niet de bisschop maar Van Essen zelf zijn hofstede moest afbreken, op voorwaarde dat hij materiaal en gereedschap binnen een maand mocht wegvoeren.[254]

De historici Van den Elzen en De Meyer hebben aan de hand van de Deventer kameraarsrekeningen het beleg gereconstrueerd. Hun reconstructie correspondeert deels met de beschrijving van de *Vermeerderaar*. Zo gebruikte de stad Deventer een blijde en steenbussen in het beleg. Ook lukte het de legermacht maar niet om het kasteel kapot te krijgen. Over de in de kameraarsrekeningen vermelde oplossing waarmee de bisschop en de steden kasteel Eerde verkregen maakt de *Vermeerderaar* van Beke echter geen melding. Deventer kocht namelijk de burcht van Van Essen.[255] Uit de kameraarsrekeningen blijkt ook dat deze daarna is gesloopt: '…. Do men den berch effende daer Evert hues van Essen ghestaen hadde… '.[256] Het adellijk huis Eerde is in de daaropvolgende decennia herbouwd.[257] In 1379 is er nog sprake van een bouwhuis te Eerde, in 1419 wordt gesproken van een hofstede te Eerde en in 1433 van het huis te Eerde.[258]

De Eze/Eese

Ten noorden van Steenwijk ligt het huis De Eze in de gelijknamige buurschap midden op een keileemopduiking. Hoewel het geslacht Van der Eze al in de middeleeuwen bestaat, is het met de huidige stand van kennis niet duidelijk hoe het huis er in die periode heeft uitgezien.

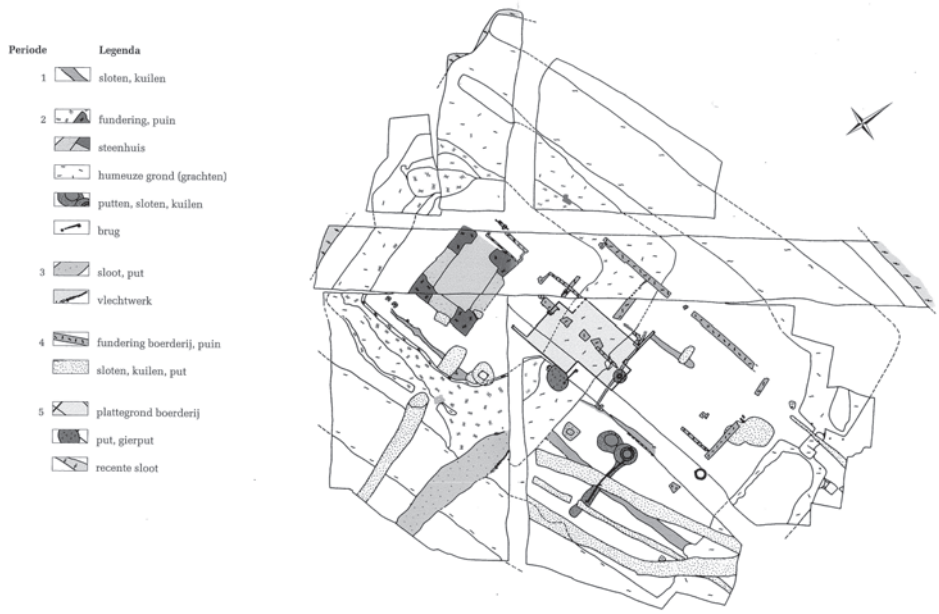
Geografische coördinaten: *X 203.852 / Y 538.984*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Steenwijkerland
Toponiem: De Eese
Datering: vóór 1402-heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het geslacht Van der Eze wordt vanaf 1263 vermeld in historische bronnen. De eerste aanwijzingen voor een goed te Eze dateert van 1340.[259] Het functioneerde toen waarschijnlijk al als de woning van edelman Boldewijze van der Eze, wiens dochter huwde met Herman van Kuinre. Vanaf 1402 was De Eze een Stichts leen waarmee de bisschop Herman van Kuinre de jonge had beleend. Behalve dit erf, dat als eerste goed werd vermeld, hield Herman nog 26 andere goederen in leen: ' Die Eze mit allen horen toebehoren. Item Coninghoff….etc '.[260] Deze goederen zullen zo ongeveer de gehele buurschap De Eze hebben omvat. Geen wonder dat in 1415 De Eze als heerlijkheid wordt aangeduid, hoewel het niet duidelijk is of het hier om een hoge of lage heerlijkheid gaat.[261] Het huidige huis is in 1619 gebouwd en wordt omringd door een ronde gracht.[262]

Elba

Ter hoogte van de Groningse wijken Van Starkenborgh en De Hunze lag in de middeleeuwen een kasteel. Aangezien de naam niet bekend is, duiden onderzoekers het aan met de naam van de latere nabijgelegen boerderij: Elba. Voorheen stroomde vlakbij het kasteel de rivier de Hunze.

254 ZR I nr. 164.
255 Van den Elzen & De Meyer 1981: 5-7.
256 De Hullu & Acquoy 1900: 388; Van de Elzen & De Meyer 1981.
257 Gevers & Mensema 1983: 266.
258 Eijken 1995: nr. 982.
259 Gevers *et al.* 2004: 81.
260 Eijken 1995: nr. 1311.
261 Gevers *et al.* 2004: 82.
262 Gevers *et al.* 2004: 83.

Geografische coördinaten: *X 234.474 / Y 584.216*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: Van Eesterlaan
Datering: circa 1300-circa 1400
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: In 1988 vonden archeologen voorafgaand aan de bouw van de wijk De Hunze een kasteelterrein (figuur 1 Elba).[263] De kern bestond uit een omgracht rechthoekig burchteiland van circa 20 x 21 meter. Oorspronkelijk was dit burchteiland tenminste 1,95 meter hoog en de omringende gracht had een breedte van circa 8,5 meter. Op het eiland troffen de opgravers funderingen aan van een gebouw – een mogelijke toren – dat de afmetingen van circa 8 x 10,8 meter buitenwerks had. Dit gebouw was gefundeerd op spaarbogen. In de hoeken van het rechthoekige funderingsspoor troffen de archeologen nog winkelhaakvormige restanten daarvan aan. Volgens Kortekaas was de spaarboogfundering opgebouwd uit twee lagen baksteenpuin, met daartussen een kleilaag van 40 centimeter. De vier spaarboogfunderingen waren verbonden door funderingsgreppels van harde klei. De totale breedte van de fundering verschilde tussen de 1 en de 2,4 meter.[264]

Figuur 1 Elba: Vlaktekening van het archeologisch onderzoek naar kasteel Elba. De opgravers troffen een grachtenstelsel, fundamenten van een toren en twee waterputten aan.

Het gehele kasteeleiland werd omringd door een tweede 6 meter brede gracht die verder naar het oosten lag en daardoor een tweede terrein omsloot van circa 20 x 32 meter (figuur 1 Elba). Kortekaas interpreteert dit gedeelte als voorhof. Op dit terrein vonden de archeologen verschillende grondsporen uit de kasteelfase, namelijk twee elkaar doorsnijdende waterputten, een kuil en een sloot.[265] Via een brug, waarvan twee houten palen en een ligger zijn teruggevonden, konden de bewoners van het binnenste kasteeleiland naar de voorhof gaan.[266]

263 Kortekaas 1994.
264 Kortekaas 1994: 11-12.
265 Kortekaas 1994: 14.
266 Kortekaas 1994: 18.

Op basis van de aangetroffen vondsten en sporen concludeert Kortekaas dat er twee gebruiksfasen van het kasteel zijn geweest. Aan het begin van de veertiende eeuw, vóór de bouw van de vermeende toren, moet er al een bakstenen gebouw hebben gestaan. Zo bestaat de grachtvulling van de binnenste gracht uit een puinlaag van baksteen en dakpannen die is overdekt met een nieuwe middeleeuwse laag. Ook zijn de spaarboogfunderingen van de vermeende toren gefundeerd op puin. Tot deze eerste fase behoren ook de brugpijlers, want die zijn eveneens overdekt door een jongere laag. Dit geldt ook voor één van de twee waterputten op de voorhof, aangezien deze sporen elkaar doorsnijden.[267] De gevonden funderingen van de vermeende toren, een mestachtige laag, een brandlaag in de gracht en de tweede waterput met aanvoerbuis rekent Kortekaas tot de tweede gebruiksfase. Deze fase dateert hij op basis van het vondsmateriaal globaal in de tweede helft van de veertiende eeuw en mogelijk het begin van de vijftiende eeuw.[268]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Er zijn geen historische bronnen overgeleverd waarin Elba wordt vermeld. Toch heeft Alma aan kunnen tonen dat het kasteel uit de tweede fase naar alle waarschijnlijkheid eigendom is geweest van de Ommelandse hoofdelingenfamilie Onsta.[269] Deze familie was rond 1400 niet alleen actief in de Ommelanden, maar onderhield ook nauwe contacten met bisschop Frederik van Blankenheim en financierde zelfs de bisschoppelijke aanval op de stad Groningen in de Utrechts-Groningse oorlog.[270] Of de familie Onsta ook verantwoordelijk was voor de bouw van het eerste kasteel valt met de huidige stand van kennis niet te achterhalen.

Elsen/Effink

Aan de flank van de Markelose stuwwal, op de grens met het lagere broekgebied, lag tot 1821 het adellijke huis Elsen. Gedurende de ruilverkaveling in de twintigste eeuw is het terrein geëgaliseerd waardoor er nu niets meer zichtbaar is boven de grond van het huis.[271]

Geografische coördinaten: *X 233.708 / Y 475.974*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Huis te Elsen/Effink
Datering: vóór 1538
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Havezate Elsen, ook wel bekend onder de naam Effink, was vóór 1331 eigendom van de graaf van Dale-Diepenheim. In 1379, toen de bisschop Elsen als leengoed in bezit had, werd het goed Effink namelijk beschreven als 'enen pondeschen leen van der heerscap Diepenem.' Daarmee bedoelde de opsteller van het leenprotocol dat dit goed oorspronkelijk Diepenheims bezit was voordat de bisschop van Utrecht in 1331 Diepenheim aankocht.[272] In 1471 had Elsen de status dienstmansgoed en was daarom vrij van belastingen.[273] De eerste vermelding van een huis dateert van 1538.

Enschede

Onder de bebouwing van de stad Enschede liggen de restanten van het bisschoppelijk kasteel Enschede. De exacte locatie is tot op de dag van vandaag nog niet gevonden.

Geografische coördinaten: *X 258.100 / Y 471.300*
Provincie: Overijssel

267 Kortekaas 1994: 18-19.
268 Kortekaas 1994: 19.
269 Alma 1994: 33.
270 Spiekhout 2016b.
271 ARCHIS monument nr. 13621.
272 Eijken 1995: nr. 583; UA BA nr. 78.
273 Gevers & Mensema 1995: 234-240.

Gemeente: Enschede
Datering: vóór 1433
Oudst bekende functie: bisschoppelijk ambtskasteel
Toponiem: -
Archeologie: Tot op heden is de exacte locatie van dit kasteel nog niet gevonden.[274]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: In 1895 schreef de amateurhistoricus Benthem in zijn boek *De Geschiedenis van Enschede en zijne naaste omgeving* over kasteel Enschede het volgende: 'Wanneer die burcht ontstaan is, is niet met zekerheid te bepalen. Aanvankelijk zal hij van hout en klei zijn opgetrokken; in 1225, toen hij vergeefs door de bisschop werd belegerd, was hij ongetwijfeld van steen….'.[275] Deze bewering, die niet kan worden onderbouwd met primaire bronnen, heeft toch navolging gekregen in recentere literatuur.[276] Een kwart eeuw later publiceerde Benthem naar aanleiding van commentaar op de eerste druk een verbeterde versie van *De Geschiedenis van Enschede en zijne naaste omgeving*. Daarin beweert hij dat Enschede een heerlijkheid was, een veronderstelling die hij baseerde op een suggestie van Racer.[277] Over kasteel Enschede schrijft Benthem in deze druk dat het al in het begin van de veertiende eeuw bestond en dat het werd bewoond door Aleid en Hendrik van Besten.[278] Waarop Benthem deze vermelding baseerde, is wederom onduidelijk. Weliswaar komen we rond 1384/1385 de vermelding 'Aleit, die wijlneer was des greven van Enschede' tegen, maar in de door Benthem aangehaalde primaire bronnen wordt nergens melding gemaakt van een kasteel in Enschede.[279]

Gedurende het bronnenonderzoek naar de Overstichtse kastelen hebben we geen enkele bron gevonden waarin vóór 1433 sprake is van een kasteel, laat staan een heerlijkheid Enschede. Op grond van de huidige gegevens zien wij daarom (nog) geen bewijs om kasteel Enschede aan het riddermatige geslacht Van Enschede te koppelen. Kasteel Enschede wordt voor het eerst in 1433 vermeld als bisschoppelijk kasteel, maar verdwijnt daarna ook weer uit de bronnen.[280] Everwijn, graaf van Bentheim en heer tot Steinfurt kreeg in dat jaar de opdracht van elect-confirmaat Rudolf van Diepenholt om het drostambt Twente met het huis Enschede te beheren.[281]

Eschede/Eeshof

In de Twentse buurschap Tubbergen ligt het adellijk huis Eschede, ook wel bekend onder de naam de Eeshof. De havezate is gebouwd op een grondmorenevlakte en ligt langs de driesprong van de weg tussen Almelo, Ootmarsum en Den Ham. Aan de noordkant wordt het huis ingeklemd door de Heinemansbeek, een gegraven waterloop die in verbinding staat met het grachtenstelsel.

Geografische coördinaten: *X 249.700 / Y 492.350*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Tubbergen
Toponiem: Eeshof
Datering: vóór 1500-heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: In 2004 en 2005 zijn er twee opgravingen verricht op het terrein van Eschede. Aanvankelijk dachten de opgravers in 2004 dat het terrein was verstoord en konden ze op basis van de behaalde resultaten geen uitspraak doen over de ouderdom en omvang van

274 Hulshoff 1990; Dijkstra & Verlinde 1992; Spitzers & Diependaal 2010: 51.
275 Benthem 1895: 27; Benthem 1900.
276 Spitzers & Diependaal 2010: 15; Stroink 1962.
277 Benthem 1920: 3; Racer 1782: 95.
278 Benthem 1920: 35.
279 Eijken 1995: 869; Benthem 1920: 35.
280 Janssen 1977: 151.
281 UA BA nr. 372 I fol. 58, 59.

het adellijk huis.[282] In 2005 werd het onderzoek onder beperkte omstandigheden voortgezet. Toen troffen de archeologen de restanten van een gracht aan. De oudste vondsten uit de gracht dateren van de late middeleeuwen.[283]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Eschede stond in de middeleeuwen bekend onder de naam de hof Tubbergen. De naam Eschede is afkomstig van de familie Van Eschede die vanaf 1411 met het goed was beleend. De hof wordt voor het eerst vermeld in 1316 en was leengoed van het kasteel Bronckhorst (Gelderland).[284] Wanneer de Van Eschede's op de hof zijn gaan wonen valt niet op te maken uit geschreven bronnen.

Gerner

Het kasteel Gerner lag aan de oostkant van Dalfsen aan de rand van een es. Ten oosten van het kasteel stroomde de rivier de Vecht. Tegenwoordig liggen de restanten van Gerner onder de uitbreiding van het dorp Dalfsen en herinnert niets meer aan het middeleeuws adellijk huis.

Geografische coördinaten: *X 214.550 / Y 503.140*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Dalfsen
Toponiem: Gerner
Datering: vóór 1380-1818
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Tussen 1975 en 1977 hebben archeologen onderzoek verricht naar het huis Gerner.[285] Tijdens de eerste onderzoekscampagne in 1975 legden zij op het middenterrein van Gerner, zichtbaar op het kadastrale minuutplan, een kruissleuf aan. Daaruit blijkt dat de resten van het huis niet ouder zijn dan de zeventiende eeuw. Het middeleeuwse kasteel lag waarschijnlijk ongeveer tussen de 50 en 100 meter ten westen van dit gebouw. Daar troffen ze namelijk kloostermoppen, restanten van een gracht en veel dertiende- en veertiende-eeuwse vondsten aan. Ten tijde van de opgraving was dit terrein in gebruik als tuin: het kon daarom niet verder worden onderzocht.[286]

In 1976 en 1977 hebben de archeologen de opgraving naar het zeventiende-eeuwse huis voortgezet. De belangrijkste conclusie van dit onderzoek is dat de brede rechthoekige gracht van het post-middeleeuwse huis Gerner was gegraven door de ovale of ronde gracht van het middeleeuwse kasteel.[287] In de middeleeuwse gracht troffen zij een veertiende-eeuwse wan, dat is een schaalvormige mand om het kaft van het koren te scheiden, aan.[288]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: In 1729 is het post-middeleeuwse huis getekend. Er zijn geen sporen zichtbaar die wijzen op een middeleeuwse fase.[289]
Geschiedenis: Albert van Gerner is het oudst bekende lid van de familie Van Gerner. Hij trad in 1263 op als getuige in het open-huisverdrag van kasteel Coevorden.[290] In 1348 wordt weer een Albert van Gerner vermeld. Zijn dochter, die was getrouwd met de heer van Almelo, heeft Gerner waarschijnlijk in de Almelose boedel gebracht.[291] Het huis Gerner wordt voor het eerst genoemd in een op 14 mei 1350 uitgevaardigde oorkonde. De gebroeders Arnd, Aelbert en Egbert van Almelo verklaarden toen goederen, die zij gezamenlijk bezaten, onderling te hebben verdeeld. Hun familieleden Hendrik van den Damme en Hendrik van Essen adviseerden de gebroeders in deze boedelscheiding. Arnd kreeg het huis Gerner

282 Tuinstra: 2004.
283 Tuinstra: 2005.
284 Gevers & Mensema 1995: 444-446.
285 Verlinde & Van Beek 1976: 562; Verlinde & Van Beek 1977: 580; Verlinde & Van Beek 1978.
286 Verlinde & van Beek 1976: 28-29.
287 Verlinde & Van Beek 1978: 48.
288 Verlinde & Van Beek 1976: 22.
289 Gevers & Mensema 1983: 58.
290 OSU III nr. 1591.
291 Gevers & Mensema 1983: 57.

en Aelbert het huis en de hof Ter Molen, wat een leen was van het huis Almelo.[292] Gerner was echter een bisschoppelijk leen.[293] Via overerving kwam Gerner in het bezit van de nakomelingen van Aelbert van Almelo, die zich Van Hulsen noemden. Erfdochter Hadewich van Hulsen trouwde vervolgens met Hendrik van Essen.[294]

De achttiende-eeuwse kroniekenschrijver Nagge beweert dat Gerner tijdens een strafexpeditie van bisschop Floris van Wevelinkhoven is afgebroken. [295] Bisschop Floris belegerde namelijk rond 1380-1381 samen met de Sallandse hoofdsteden diverse kastelen en liet deze daarna slechten, waaronder het kasteel Eerde van Evert van Essen, de broer van Hendrik van Essen. Dat ook Gerner tot één van deze kastelen behoorde, kan niet worden geverifieerd met oudere bronnen. In het vervolg op de kroniek Beke maakt de anonieme schrijver geen melding van verwoesting of slechting van Gerner.[296] Ook in de onderzochte oorkonden is niets gevonden dat wijst op de afbraak van de burcht.[297] Wel blijkt uit de kameraarsrekeningen van Deventer dat Hendrik van Essen actief betrokken was bij het conflict tegen de bisschop en de Sallandse steden.[298] Opmerkelijk is dat over kasteel Eerde, de belegering daarvan en de verzoening veel kostenposten staan vermeld, maar kasteel Gerner nooit wordt genoemd. Pas in de zestiende eeuw is het eerste schriftelijke bewijs voorhanden van het functioneren van Gerner als adellijk huis, terwijl het archeologisch bewijs veel verder teruggaat.[299]

Glimmen-I

De prefectenfamilie van Groningen bouwde Glimmen-I als reactie op de dreiging van de Coevordenaren en de Drenten in 1227. Hoewel uit de context valt op te maken dat dit kasteel in het Gorecht in de buurt van de grens met Drenthe is gebouwd, is de exacte locatie van kasteel Glimmen niet met zekerheid vastgesteld.

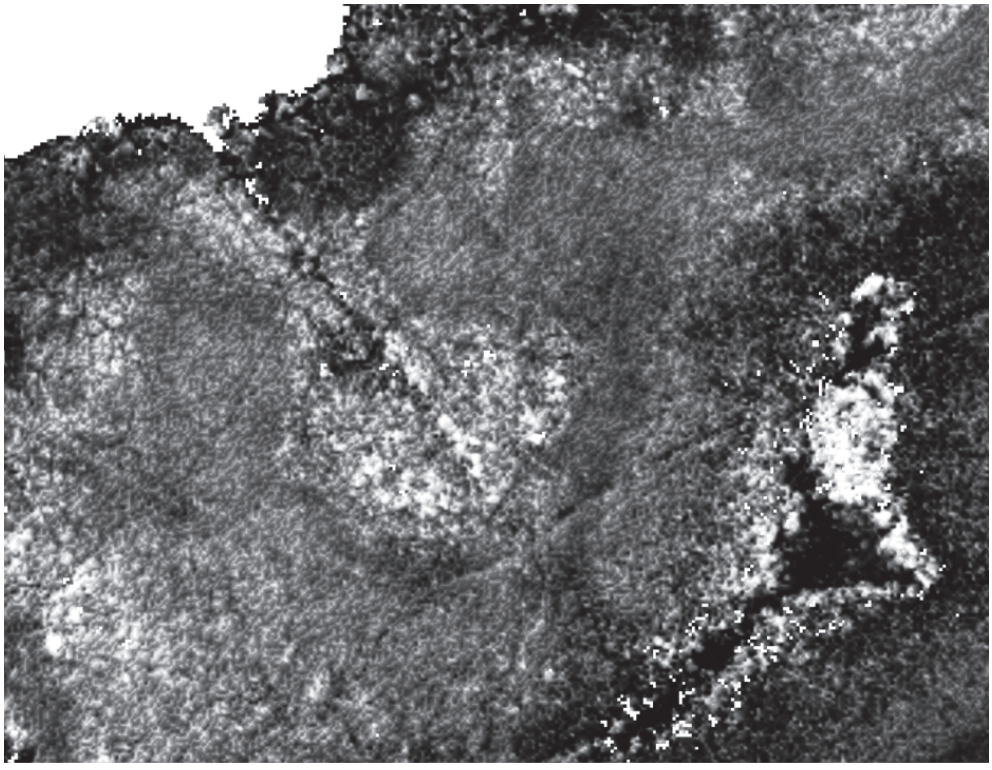
Geografische coördinaten: *zie Glimmen-II*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: -
Datering: 1227
Oudst bekende functie: versterking van partij
Archeologie: De exacte locatie van Glimmen-I is nooit gevonden, hoewel het mogelijk is dat Glimmen-II eigenlijk Glimmen-I is. Zonder daterend archeologisch onderzoek is het niet mogelijk om de sites met zekerheid aan elkaar te koppelen. Om deze reden behandelen we de terreinen afzonderlijk in deze catalogus.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Volgens de anonieme schrijver van de *Narracio* liet de Groningse prefect Egbert in 1227 een kasteel te Glimmen bouwen: 'Intussen begon Egbert met zijn verwanten bij Glimmen een versterking te bouwen en hij beweerde dat dit geen schendig was van de opgelegde wapenstilstand, omdat de versterking en de grond binnen zijn rechtsgebied lagen. Maar Roelof stormde er met de Drenten op af en maakte die versterking met de grond gelijk, waarbij hij tegelijk ook de hele familie van Egbert in handen kreeg.'[300] De prefectenfamilie bouwde het kasteel dus op een plek die binnen hun rechtsgebied viel, maar de buren beschouwden de ligging ervan als dreigend. Een dergelijke situatie zouden we verwachten bij een grens. Behalve deze vermelding zijn geen andere middeleeuwse vermeldingen bekend waarin een kasteel bij Glimmen wordt genoemd.

292 RHA I nr. 39.
293 Eijken 1995: nr. 96.
294 Gevers & Mensema 1983: 57.
295 Gevers & Mensema 1983: 58; Nanninga Uitterdijk 1915: 178.
296 Bruch 1982: 232.
297 Zie bijlagen hoofdstuk 3.
298 De Hullu & Acquoy: 229 ,249 ,272, 280, 287, 290, 328- 329, 333-336 en 358.
299 Gevers & Mensema 1983: 59.
300 Van Rij 1989: 44-45.

Glimmen II

Aan de Drentse zijde van de Aa bij Glimmen liggen in het beekdal de restanten van een omgracht terrein. In de middeleeuwen vormde de Drentse Aa de grens tussen het Gorecht en Drenthe. Ongeveer 470 meter ten zuiden van het terrein ligt een belangrijke doorgaande route.

Geografische coördinaten: *X 237.183 / Y 572.427*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: -
Datering: -
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: Glimmen-II is nooit archeologisch onderzocht. Het bestaat uit tenminste één eiland van ongeveer 46 meter in diameter. Een mogelijk tweede eiland lijkt te verdwijnen in de Drentse Aa aan de noordzijde. Het noordelijk deel van de gracht staat in directe verbinding met deze rivier. De site is ontdekt op een historische luchtfoto door de amateurhistoricus Overdiep.[301]

Figuur 2 Glimmen-II: Een uitsnede van het AHN2 van Glimmen-II. Hierop is het burchteiland en de gracht te zien. Een mogelijk tweede eiland ten noorden van het eerste eiland verdwijnt in de Drenste Aa.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het probleem van de site Glimmen-II is dat het ligt op een locatie waar op basis van historische bronnen meerdere kastelen kunnen worden verwacht. Zo zou het Glimmen-I of Mit/Nutspete kunnen zijn. Bisschop Frederik van Blankenheim heeft in deze streek rond 1400 ook een kasteel laten bouwen, genaamd Blankenvoorde. We kunnen bovendien niet

301 Overdiep 1977: 26.

uitsluiten dat er nog meer niet in bronnen genoemde terreinen in het beekdal van de Drentse Aa hebben gelegen.

Goor

Het kasteel Goor is waarschijnlijk op een dekzandrug of -kop gebouwd. Ten noorden van de burcht lag een wildernis, ten zuiden de bewoonde wereld. Zowel ten oosten als ten westen van Goor kwamen verschillende handelswegen samen. Wie vanuit Twente richting Deventer wilde reizen moest gedwongen langs Goor om in het oosten de natte vlieren te doorkruisen over de verhoogde Bandijk. Ongeveer 280 meter ten westen van het kasteel lag de gegraven Regge, maar oorspronkelijk was het gebied rondom Goor een groot doorstroommoeras zonder natuurlijke waterlopen. Tegenwoordig wordt de locatie waar kasteel Goor heeft gestaan deels gebruikt als kerkhof en deels als woonwijk. Slechts het baksteenpuin dat in de omgespitte voortuinen van de huizen ligt herinnert aan de aanwezigheid van een middeleeuws kasteel.

Geografische coördinaten: *X 237.046 / Y 472.785*
Provincie: Overijssel
Gemeente: 't hof van Twente
Toponiem: Goor
Datering: vóór 1200-circa 1400
Oudst bekende functie: tweede generatie bisschoppelijk kasteel
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Zie figuur 5.14.
Geschiedenis: In het zogenoemde *Memoriale Adelboldi*, een valse oorkonde uit 1021 waarin de opsteller de zeven hofambten van de Utrechtse kerk tussen 1178 en 1196 beschrijft, wordt kasteel Goor voor het eerst genoemd. Deze bron geeft de ideologie weer waarin de graven als steunpilaren van het bisschoppelijk gezag functioneerden en de bisschop boven de graven stond in hiërarchie.[302] Kasteel Goor is volgens de opsteller een door de bisschop in leen gegeven kasteel. De leenman was de graaf van Goor die in deze oorkonde wordt genoemd als één van deze zeven grote leenmannen van de bisschop. Hij handhaafde en verdedigde krachtens de oorkonde de rechten van Sint Maarten en de Utrechtse kerk als banier- of vaandeldrager.[303] Dat dit *Memoriale Adelboldi* op feiten is gebaseerd, blijkt uit verschillende bronnen waarin we de graaf van Goor ook daadwerkelijk in deze functie tegenkomen, zoals bij de overdracht van het bisschoppelijk kasteel Ter Horst en tijdens de Slag bij Ane.[304]

Wanneer, in opdracht van wie en met welke doelen het kasteel is gebouwd, staat niet beschreven in bronnen. Wel kunnen we op grond van indirecte aanwijzingen en waarnemingen daar een hypothese over opstellen. De toenaam 'Van Goor' vinden we voor het eerst in geschreven bronnen rond 1140-1150.[305] Het geslacht was echter al lang daarvoor verbonden aan het bisschoppelijke hof als *advocatus* (beschermvoogd).[306] Dat we leden van dit geslacht zowel als Stichts banierdrager als Stichts beschermvoogd tegenkomen, schept wellicht wat verwarring. Deze verwarring kan direct worden weggenomen, want de functies van beschermvoogd en banierdrager hoorden bij elkaar. Immers, als banierdrager moest de graaf de kerkelijke rechten verdedigen en handhaven; de waardigheid van banierdrager was dus verbonden aan die van beschermvoogd.[307] Waarom gebruikten deze beschermvoogd, die zijn ambt erfelijk in leen had, pas rond 1140-1150 de toenaam Van Goor? Mogelijk is het antwoord op deze vraag dat hij zich rond die periode had gevestigd op kasteel Goor. [308] Uiteraard moet de kanttekening worden geplaatst dat er weinig bronnen zijn en dat op grond van de huidige kennis deze hypothese niet kan worden bewezen.

302 Buitelaar 1993: 83.
303 Muller & Bouman 1920: 160-162; Tenhaeff 1913: 129-130.
304 OSU nr. 499; Van Rij 1989: 48-49.
305 De Groot 1937: 388; Van Vliet 2002: 382; Jongbloed 2006: 69; Jongbloed 2010: 34.
306 Formsma 1935: 43.
307 Maris 1954: 18-19.
308 De Groot 1937: 388.

Deze veronderstelling zorgt ook meteen voor een dilemma. Heeft de graaf kasteel Goor gebouwd als stamkasteel? Of heeft de bisschop van bovenaf de bouw geregisseerd en werd zijn beschermvoogd, die mogelijk reeds door hem was belast met de bescherming van het bisschoppelijke domein Goor, als burggraaf op het bisschoppelijk eigenkasteel Goor aangesteld? Formsma biedt een mogelijke oplossing voor dit vraagstuk. Hij ziet de graaf van Goor als een door de bisschop aangestelde ambtenaar die was belast met de uitoefening van de grafelijke rechten in Twente. De dingplaats en het kasteel van het gerechtsdistrict waren gelegen in Goor en daar ging de graaf zich dus ook na verloop van tijd naar noemen.[309] Formsma treft de vergelijking met de positie van de burggraaf van Coevorden waar bisschop Harbert één van zijn broers plaatste op kasteel Coevorden en hem beleende met Drenthe.[310] De graaf van Goor zou volgens Formsma als bisschoppelijke ambtenaar naar het reeds bestaande bisschoppelijke eigenkasteel Goor zijn gezonden en daarbij hoogstwaarschijnlijk de rechtspraak over Twente in leen hebben gekregen. Dat Goor inderdaad in het graafschap Twente lag, blijkt uit een oorkonde die is vervaardigd tussen 1027 en 1054 waarin een edele klerk, Adolfus genaamd, zijn erfgoed dat in het graafschap Twente van graaf Godeschalk gelegen is, aan de kerk van Sint Maarten schenkt.[311] De woorden 'id est Gore' zijn later bijgeschreven bij Twente.[312] Het voorkomen van een schout van Twente tussen 1213 en 1273, ene Frederik van Arreth, hoeft niet per se te betekenen dat de graaf van Goor geen rechtspraak uitoefende. Daarvoor haalt Formsma wederom de vergelijking met Coevorden aan. In Drenthe kwam immers naast de kastelein van Coevorden ook een schout van Drenthe voor, namelijk een leenman uit Eelde.[313]

Maris denkt echter dat de graven van Goor al veel langer in de streek actief waren. Zij traden mogelijk op als bisschoppelijke graven omtrent de Utrechtse immuniteit Deventer en waren dus voogd van deze tweede bisschopsstad. Hoewel Maris geen datering geeft, zouden de graven dit al kunnen hebben gedaan in de tijd dat de Utrechtse bisschop in Deventer zetelde in 895-925. Aan deze functie zouden ze dan ook hun ambten als banierdrager en beschermvoogd te danken hebben. Hun positie in Deventer moet in de loop der eeuwen zijn verzwakt, doordat de rechtsmacht werd toegewezen aan schouten en Deventer territoriaal gezien onder het schoutambt Salland werd ingedeeld.[314] Wanneer Maris' theorie klopt, zouden de graven van Goor al veel langer rondom Deventer actief zijn geweest en hadden zij ter hoogte van Goor mogelijk ook al bezittingen waar zij een stamkasteel lieten bouwen.

Jongbloed heeft nog op een andere mogelijkheid gewezen, namelijk dat de beschermvoogd van Goor door de bisschop is aangesteld als beschermer voor het domein Goor.[315] Na verloop van tijd is deze beschermvoogd uitgegroeid tot hoogvoogd van het Sticht. In deze versie van het verhaal staan beide opties voor de bouw van kasteel Goor open, namelijk dat de Goorse edelvrije – waarschijnlijk in overleg met de bisschop – een stamslot lieten bouwen op het bisschoppelijke domein Goor of dat de bisschop zijn beschermvoogd als burggraaf op het bisschoppelijk kasteel Goor aanstelde.

Een belangrijke aanwijzing dat het om een door de bisschop gebouwd kasteel gaat is volgens ons de ligging van Goor op territoriaal niveau. De situering van kasteel Goor is vergelijkbaar met dat van twaalfde-eeuwse bisschoppelijke kastelen van de tweede generatie.[316] In tegenstelling tot kastelen die door edelvrijen en ministerialen werden gebouwd, lagen bisschoppelijke kastelen vaak op scharnier- en trechterpunten in het landschap die voor de bisschop van territoriaal belang waren. Goor ligt ook op zo'n punt. Wanneer we de waarneming van de locatiekeuze met de vermelding van Goor als bisschoppelijk kasteel in het *Memoriale Adelboldi* combineren, zou de graaf van Goor inderdaad goed een door de

309 Formsma 1935: 42-43.
310 Formsma 1935: 44.
311 OSU I nr. 186.
312 Formsma 1935: 41; Ter Kuile 1963: 32-33.
313 Formsma 1935: 45-47.
314 Maris 1954: 28.
315 Persoonlijke mededeling van Jongbloed. Zie voor zijn commentaar op Maris: Jongbloed 2006: 69; Jongbloed 2010: 34.
316 Zie hoofdstuk 3.

bisschop aangestelde burggraaf op een bisschoppelijk eigenkasteel kunnen zijn geweest. Of de rechtspraak van het graafschap Twente bij het ambt van burggraaf hoorde, valt niet met zekerheid te zeggen.

Daarna komt kasteel Goor pas weer in de bronnen voor halverwege de dertiende eeuw.[317] Volgens Beke klaagden de bisschop en de Utrechtse kerk bij de koning over het onrecht dat de graaf van Goor aan de bisschop zijn 'lande ende an sinen luden' bezorgde. De koning eiste verantwoording van de graaf, maar deze kwam niet op zijn zitting opdagen. Daarop volgde volgens Beke rond 1250-1258 een koninklijke strafexpeditie waar het koninklijke leger het volk van de graaf verjaagde en hemzelf gevangen nam. De koning overhandigde de graaf vervolgens aan de bisschop. Alle rechten en goederen, en daarmee dus ook het kasteel Goor, vielen vanaf dat moment volgens het leenrecht terug aan de bisschop.[318]

Lang heeft de bisschop niet van kasteel Goor kunnen genieten, want in 1262 blijkt het kasteel door toedoen van de graaf van Gelre te zijn afgebrand.[319] Het kasteel moet in de jaren na de Gelderse brandstichting zijn hersteld, want in 1297 vaardigde de bisschop op kasteel Goor een oorkonde uit.[320] Volgens de auteur van de Tielse kroniek zou een nieuw kasteel Goor onder het ambtstermijn van Gwijde van Avesnes zijn verrezen. De auteur spreekt expliciet over de nieuwbouw van Goor en Tollenburg en over de aankoop van de Stoutenburg.[321] Nu moet daarbij wel de kanttekening worden gemaakt dat de Tielse kroniek is geschreven door een anonieme schrijver in de vijftiende eeuw die onder andere oudere kronieken heeft gebruikt voor zijn verhaal.[322] De beschrijving kan daardoor minder betrouwbaar zijn. Ook in Beke vinden we deze vermelding terug, echter Beke stelt dat de drie kastelen Dullenburg (Tollenburg), Goor en Stoutenburg allen nieuwbouw zijn.[323]

De aanleiding tot nieuwbouw was waarschijnlijk een conflict tussen de bisschop en 'die van Goor' enerzijds en de burgers van Groenlo anderzijds. In 1311 werd namelijk een oorkonde uitgevaardigd waarin 'die van Groenlo' beloofden het door hun in brand gestoken kasteel Goor te herstellen. In deze oorkonde vinden we ook een beschrijving welke gebouwen zij in brand hadden gestoken: het huis, de kapel, de bergvrede en alle verdere bezittingen van de bisschop. De burgers van Groenlo hadden de keuze gekregen: ze mochten de verbrande gebouwen herstellen of de bisschop 100 mark uitkeren.[324]

Het valt aan te nemen dat het herstelde kasteel gelegen was ten oosten van de pas aangelegde stadskern Het Schild. We zien op de door Jacob van Deventer vervaardigde kaart (figuur 5.14) een achtvormige indeling terug, waar stadskern en kasteel elk omgracht waren. De burcht was in de zestiende eeuw al afgebroken, maar het braakliggende burchteiland is door Van Deventer nog opgetekend.

Kasteel Goor fungeerde niet alleen als centraal punt voor het uitvaardigen van oorkonden, maar het was ook regelmatig de ambtswoning voor de schout van Twente. Bisschop Jan van Diest verpandde het kasteel meermaals voor meestal een periode van een jaar.[325] Het uitoefenen van de functie van kastelein ging veelal gepaard met het uitoefenen van het schoutambt van Twente.[326] In 1330 ging deze bisschop nog een stap verder, want hij verpandde zijn eigen broer voor een periode van een jaar het burggraafschap van Goor, het schoutambt van Twente en het schoutambt van Salland.[327] Goor, als ambtswoning van de schout van Twente en daarmee een belangrijke schakel in het bestuur van het Oversticht, stond in het eerste kwart van de dertiende eeuw aan de top van de Stichtse kastelenhiërarchie als bisschoppelijk kasteel.

317 Maris 1954: 10,15. Maris dateert het vertrek van de graaf rond 1255.
318 Bruch 1982: 129.
319 OSU III nr. 1550.
320 OSU V nr. 2852.
321 Kuys *et al.* 1983: 101.
322 Kuys *et al.* 1983: XLVI.
323 Bruch 1982: 174.
324 UA BA nr. 206, 52.
325 Muller 1889: 15, 150.
326 Muller 1889: 211.
327 Muller 1889: 289.

De aankoop van kasteel Diepenheim door bisschop Jan van Diest in 1331 veranderde de positie van de burcht Goor binnen het Sticht. Goor was aanvankelijk het zuidelijke scharnierpunt op de grens richting de heerschappij van Diepenheim. Na de aankoop van Diepenheim en Dale bleef Goor weliswaar een scharnierpunt, maar dan een die niet meer op een territoriale grens lag. Bovendien was kasteel Diepenheim nu ook een bisschoppelijk kasteel geworden. Toen graaf Hendrik van Solms en heer van Ottenstein voor een periode van een jaar werd aangesteld als schout van Twente, mocht hij kiezen tussen de kastelen Goor of Diepenheim als zijn ambtswoning.[328] In de daaropvolgende jaren verloor bisschop Jan zijn gezag over Goor, aangezien hij het kasteel moest verpanden om de aankoop van nota bene het Diepenheims-Daalse goederencomplex te bekostigen. Zo kwam kasteel Goor, net als het kasteel en het land van Vollenhove, het land Salland en het land Twente in 1336 onder het gezag van graaf Reinoud II van Gelre te staan.[329]

Bisschop Jan van Arkel loste de pandsom in waardoor kasteel Goor weer onder bisschoppelijk gezag kwam. Van Arkel verkoos op 27 maart 1347 Reinoud van Coevorden om het bewind over de burcht Goor en het schoutambt Twente voor de Utrechtse kerk uit te oefenen. Voor het handhaven van de openbare orde mocht Reinoud op kosten van de bisschop dertig gewapende ruiters onderhouden. Dat aantal mocht met een maximum van vijftien extra ruiters worden uitgebreid. Wanneer de bisschop Reinoud uit zijn burggraafschap zou ontslaan, moest Reinoud binnen drie maanden het kasteel en het schoutambt vrij aan de bisschop opleveren.[330] Een jaar later stak Gijsbrecht van Bronchorst kasteel Goor in brand.[331]

De laatste aanwijzingen dat Goor nog in gebruik was als bisschoppelijk kasteel vinden we ten tijde van bisschop Jan van Virneborg. Deze bisschop bevestigde namelijk de rechten van de borgmannen van Goor en liet in de zogenoemde Bandijkclausule vastleggen dat de plek Goor ten alle tijde bereikbaar diende te zijn.[332] In 1370 namen edelen deze bisschop echter in Goor gevangen.[333] Daarna komen we geen aanwijzingen meer tegen dat het kasteel nog in gebruik is.

De opsteller van het leenprotocol van 1379 noemt een leen 'huis te Goor' dat door de bisschop in leen is gegeven aan Reynolt van Coevorden.[334] Behalve het huis kreeg Reynolt ook de hof Goor en aanverwante inkomsten, het 'olde ende nyen tobehoren' en rechten in leen. Deze beschrijving wekt de indruk dat het gaat om een deel van kasteel Goor waarbij de hof Goor als inkomstenbron fungeerde. Het huis Goor waren we immers al eerder tegenkomen als gebouw dat door de burgers van Groenlo was verwoest. Vanaf 1681 wordt het huis te Goor Heeckeren genoemd. Daarmee wordt de suggestie gewekt dat het kasteel Goor en het huis Goor/Heeckeren identiek zijn. In dat geval zou Heeckeren dus een voortzetting kunnen zijn van een deel van het bisschoppelijke kasteel Goor.
Mensema en Gevers zien Heeckeren als de ambtswoning van de kastelein.[335] Heeckeren wordt daarom als apart kasteelterrein besproken.

In het oudste register van de vrijwillige rechtspraak van Goor wordt het kasteel in 1403, 1405 en 1406 genoemd als plaatsaanduiding, te weten '…eren gaerden gheleghen achter der Borch'.[336] Ook wordt twee keer een bergvrede genoemd. In het eerste stuk uit 1382 gaat het om 'tusschen den berchvrede en zinen spikere.'[337] In het andere stuk uit 1399 wordt een 'stede ende hus' verkocht 'tendes den berchvrede.'[338] Op basis van deze vermeldingen kunnen we concluderen dat tot tenminste 1406 het kasteel nog steeds aanwezig was. Wanneer het kasteel dan precies is gesloopt, wordt niet duidelijk uit de bronnen.

328 Muller 1889: 409.
329 UA BA nr. 384.
330 OGD I nr. 394.
331 Bruch 1982: 194.
332 Snuif 1911.
333 Schneider 1994: 128-129; Van Doorninck 1889: 288.
334 Eijken 1995: 622.
335 Gevers & Mensema 1995: 307.
336 Vredenberg 1974: 11, 62,65-66.
337 Vredenberg 1974: 11, 48.
338 Vredenberg 1974: 60.

Gramsbergen/Aeswijn

Kasteel Gramsbergen is gebouwd langs de zuidwestelijke oever van de rivier de Vecht tegen de Oude Bisschopsdijk. Aan de zuidzijde van het kasteel ontstond in de late middeleeuwen een klein stadje en ongeveer 600 meter ten oosten van de burcht lag een belangrijke doorgaande route. Tegenwoordig zijn de resten van kasteel Gramsbergen verdwenen onder bebouwing.

Geografische coördinaten: *X 242.138 / Y 514.661*
Naam: Gramsbergen
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hardenberg
Toponiem: Gramsbergen
Datering: 1339-1822
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Er heeft geen archeologisch veldonderzoek plaatsgevonden op het terrein van kasteel Gramsbergen, maar er zijn wel diverse laatmiddeleeuwse vondsten bekend. Het gaat om een blokje steen met daarop drie monniksfiguren in bas-reliëf uitgekerfd, een vrouwenbeeld, een ijzeren zwaard en een fragment van een natuurstenen zonnewijzer.[339]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Aan het einde van de zeventiende eeuw is een tekening van Gramsbergen gemaakt door een anonieme tekenaar, maar daarop zijn geen duidelijke gebouwsporen te zien uit de middeleeuwen.[340]
Geschiedenis: In de rekeningen van de drost van Twente van de jaren 1336-1339, dat is dus de periode dat graaf van Reinoud II van Gelre het Oversticht had gepand van bisschop Jan van Diest, lezen we dat Reinouds drost was betrokken bij de bouw van een kasteel te Gramsbergen dat buiten zijn ambtsgebied lag.[341] Het zou gaan om protest van de drost tegen de bouw van de burcht.[342] Wie dit kasteel bouwde en waarom, is niet overgeleverd. Waarschijnlijk is de in 1385 genoemde Egbert van Gramsbergen op dat moment de eigenaar van de burcht. Vanaf 1442 is er sprake van een heerlijkheid Gramsbergen.[343]

Grimberg

Op een dekzandrug in de Twentse buurschap Notter lag in de late middeleeuwen het adellijk huis Grimberg. Ten zuiden van het huis lag op ongeveer 130 meter afstand een doorgaande weg. Zowel aan de oost-, zuid- als westzijde werd het kasteel vanaf een afstand van ongeveer 600 meter omringd door de rivier de Regge. Tegenwoordig zijn er in het maaiveld nog steeds resten van het grachtenstelsel zichtbaar.

Geografische coördinaten *X 233. 450 / Y 482.520*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Wierden
Toponiem: Grimberg
Datering: circa 1300-1820
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Van 1963 tot 1970 zijn er onder leiding van Hulshoff opgravingen verricht naar het adellijk huis Grimberg.[344] Helaas zijn er geen veldtekeningen bewaard van deze opgravingscampagnes.[345] Wel heeft Hulshoff een globale beschrijving gepubliceerd van de gevonden archeologische sporen.[346] Uit de opgraving blijkt dat de gebouwen van de hoofdburcht op een rond verhoogd eiland van circa 30 meter in diameter stonden. Het

339 Archis II, wng 4802.
340 Gevers & Mensema 1983: 102.
341 Muller 1897: 130, 175.
342 Gevers & Mensema 1983: 102.
343 Gevers & Mensema 1983: 102.
344 Hulshoff 1970: 321.
345 Met dank aan de archeologen J. Jansen en A. Verlinde, die hebben nagekeken of er ook veldtekeningen van onder andere de Grimberg waren. Er zouden ooit deeltekeningen zijn gemaakt van de waargenomen structuren in het veld, maar het is niet gelukt om deze te traceren.
346 Hulshoff 1970: 321.

burchteiland werd nog deels omringd door een ronde gracht. Hulshoff trof op het burchteiland de restanten aan van een keienfundering van 1,20 meter breed met de afmetingen van 7 x 7 meter binnenwerks. Aan de westzijde hiervan vond hij aangrenzend een fundering van 7 x 3,5 meter. In de zuidwestelijke hoek van de binnengracht lag tevens een fundering op palen, mogelijk het restant van een toren. Hoewel Hulshoff op basis van morfologie heeft geconcludeerd dat de oudste fase uit de veertiende eeuw dateert, bewijst hij dit niet met archeologische vondsten.[347]

Het is niet exact duidelijk hoe de door Hulshoff beschreven sporen ten opzichte van elkaar zijn georiënteerd. Op 136 foto's van de opgraving, die in het bezit zijn van de Oudheidkamer Twente, vinden we wel sporen terug die aan de beschrijving van Hulshoff voldoen. Vooral de vierkante fundering van keien is duidelijk zichtbaar op deze foto's (figuur 1 en 2 Grimberg). Ook liggen er verschillende grote rechthoekige stenen bij deze keien.

Figuur 1 Grimberg: Detailfoto van de keienfundering zoals deze tijdens de opgravingen in de jaren zestig is aangetroffen.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het huis Grimberg wordt voor het eerst vermeld in het testament van Egbert van Almelo in 1297. Hij wees toen het huis en erf te Grimberg toe aan zijn tweede vrouw, Mechteld van Lymborch.[348] Vanaf 1303 gingen de nakomelingen uit dit huwelijk zich Van Grimberg noemen, waarmee we mogen aannemen dat Grimberg toen reeds als adellijke residentie functioneerde.[349] Uit een goederenverkoop in het jaar 1475 blijkt dat het huis onder andere bestond uit een vrede. Daarmee zal waarschijnlijk een bergvrede worden bedoeld. Het restant van deze vrede zou de keienfundering kunnen zijn die Hulshoff heeft aangetroffen tijdens de opgraving. Behalve het huis hoorden ook de nabijgelegen veer en verschillende goederen tot de verkoop.[350]

347 Hulshoff 1970: 321.
348 RHA I nr. 9.
349 Gevers & Mensema 1995: 298-303.
350 Gevers & Mensema 1995: 299.

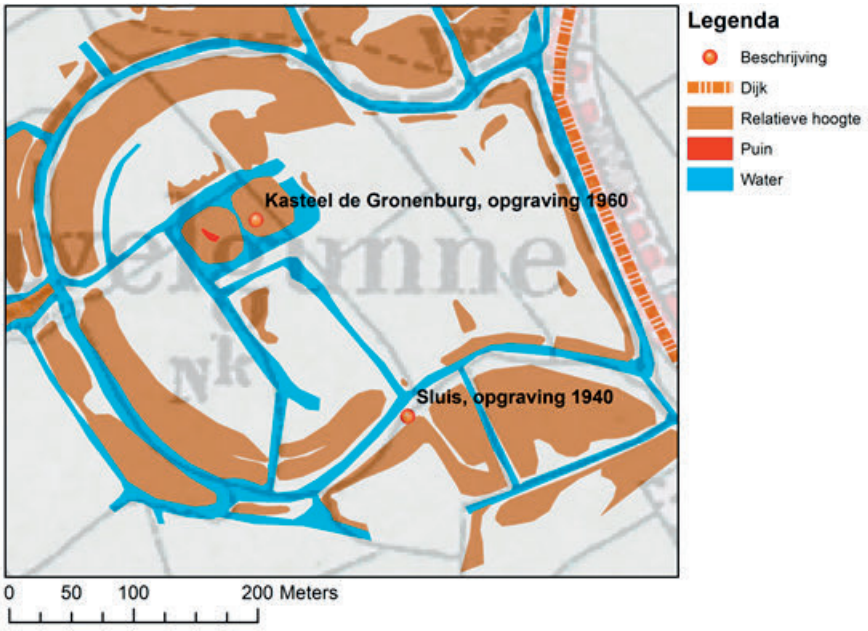
Figuur 2 Grimberg: De keienfundering was onderdeel van een vierkant spoor.

In de historische bronnen is naast voornoemde adellijke residentie sprake van een mogelijk tweede huis Grimberg in Notter. Dit huis was een borgleen van het bisschoppelijke kasteel Goor waarmee de Goorse borgmanfamilie Keding was beleend.[351] In het leenprotocol van 1394 staat vermeld 'Tot enen borchleen toe Goer: dat Huys ten Grijmberge mit alle sijnen toebehoeren, als dat gelegen is in den kerspel van Rijsen.'[352] Na 1422 werd de familie Van Twickelo met dit leen beleend.[353] Een verklaring voor deze 'dubbelganger' zou kunnen zijn dat er twee huizen Grimberg waren waarvan de ene een adellijk huis was voor de familie Van Grimberg en de andere een gewoon goed waarmee een Goorse borgman was beleend. De naam Grimberg verwijst immers naar een bepaalde terreingesteldheid: op deze plek kunnen meerdere huizen hebben gestaan. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat het huis Grimberg wel een Stichts leen was, maar dat dit door de beleende in achterleen is gegeven aan de familie Van Grimberg.

351 Voor Grimberg zie bijvoorbeeld RHA nrs. 238-239, 258.
352 Eijken 1995: nr. 271.
353 Eijken 1995: nr. 271.

Gronenburg

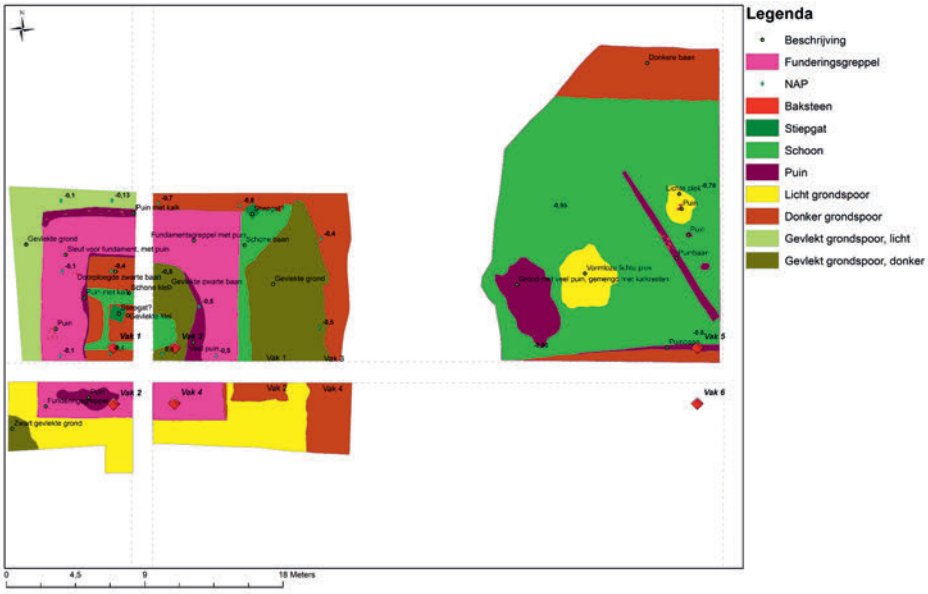
In de late middeleeuwen lag net buiten de stad Groningen het kasteel de Gronenburg in een meander van de Hunze. Dit kasteel speelde in de middeleeuwen meerdere malen een belangrijke rol in gewapende conflicten. Tegenwoordig is de Gronenburg volledig vergraven. Ter plekke ligt nu de Finse haven.[354]

Figuur 1 Gronenburg: De restanten van kasteel de Gronenburg, zoals deze er in 1940 bijlagen.

Geografische coördinaten: *X 235863 / Y 581642*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: Gronenburg
Datering: vóór 1242 - na 1338
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: In 1940 heeft de archeoloog Van Giffen ten zuiden van de Gronenburg een houten sluis opgegraven. Bij deze gelegenheid heeft hij ook de restanten van de Gronenburg en de meander waarin het kasteel lag laten inmeten en optekenen. Uit deze tekening blijkt dat de Gronenburg bestond uit een omgracht terrein bestaande uit twee kasteeleilanden (figuur 1 Gronenburg). Rondom de meander zijn verschillende aftakkingen van waterlopen te zien die het restant kunnen zijn van een stelsel van meervoudige wallen en grachten.[355]
In 1960 is een noodopgraving naar de Gronenburg verricht onder leiding van de archeoloog Waterbolk naar het meest zuidwestelijk gelegen kasteeleiland. Op dat eiland trof hij de funderingen van een bakstenen gebouw – waarschijnlijk een toren – van 13 x 13 meter buitenwerks aan (figuur 2 Gronenburg). De artefacten die het opgravingsteam vond zijn niet gekoppeld aan de gevonden sporen en structuren.[356]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -

354 Feith 1910: In 1910 heeft de historicus Feith een monografie van de Gronenburg geschreven, maar hij heeft daarbij het verkeerde terrein aangewezen. Zie Spiekhout 2013: 36-37. In deze masterscriptie is ook de opgraving van 1960 uitgewerkt.
355 Spiekhout 2013: 127.
356 Spiekhout 2013: 118-129. Het zou nog lonen om in de toekomst de losse vondsten die met zekerheid afkomstig zijn van de Gronenburg nader te determineren.

Figuur 2 Gronenburg: vlaktekening van het tweede vlak, zoals dit is opgegraven in 1960. De fundamenten van een stevig gefundeerd gebouw – waarschijnlijk een toren – waren goed te herkennen.

Geschiedenis: De oudste vermelding van de Gronenburg is afkomstig uit de kloosterkroniek van abdij Bloemhof in Wittewierum.[357] Volgens de auteur, abt Menko, was het kasteel in 1242 verwikkeld in een partijstrijd tussen de Groningse prefectenfamilie enerzijds en de Gelkingen en Papelingen anderzijds. De laatste partij werd gesteund door de Eelder ridder Thizo en door ene Rudolf, die via zijn moeder verwant was aan de vijand: de prefectenfamilie. Thizo en Rudolf probeerden de prefect Egbert en zijn familie uit te schakelen. In eerste instantie hadden zij succes, want ze vermoordden zijn oudste zoon. Egbert junior en zijn broer Godeschalk wisten echter te ontkomen en riepen hulp in van hun neven in Peize en Norg, waarna het huis van Egbert junior werd versterkt. In het krijgsgeweld werden de stad Groningen, het dorp Eelde, de Gelkingse versterking Liewerdawinkel, adellijke huizen in Peize en de Gronenburg verwoest. Uit de context van de kroniek valt te concluderen dat de Gronenburg in handen was van de prefectenpartij. Menko vermeldt tevens dat de Gronenburg de oorsprong van het conflict tussen voornoemde partijen was, maar geeft niet aan waarom.[358]

Na 1242 moet de Gronenburg weer zijn opgebouwd, want in 1250 zou volgens abt Menko het kasteel voor een tweede keer zijn verwoest, alleen nu door de Ommelanders. Menko vermeldt ook de reden waarom de prefectenpartij het kasteel aanvankelijk heeft gebouwd, namelijk tegen de inwoners van Drenterwolde. De Gronenburg zou een bedreiging zijn voor velen, maar in het bijzonder voor de omwonenden, aldus de abt. Hij beschrijft tevens de ligging van het kasteel; het was volgens Menko gelegen aan de oever van de rivier de Hunze die de burcht bijna geheel omringde.[359]

Wat bedoelt abt Menko nu precies met deze passage? Van den Broek heeft zich reeds gebogen over dit vraagstuk.[360] Hij vermoedt dat de bouw van het kasteel te maken had met ontginningen. Rond 1240 lagen ter hoogte van Drenterwolde ontgonnen gebieden waar zich kolonisten hadden gevestigd. Mogelijk waren die ontginningsprocessen begonnen zonder bemoeienis van de prefect en probeerde hij door middel van de bouw van de Gronenburg zich te mengen in deze processen, of misschien de regie te verkrijgen. Waarschijnlijk wilde de

357 Jansen & Janse 1991: 346, 382.
358 Jansen & Janse 1991: 346.
359 Jansen & Janse 1991: 382.
360 Van Den Broek 2007: 300-301.

prefect, als vertegenwoordiger van het bisschoppelijk gezag, meer inkomsten uit het nieuwe land halen, hetgeen tot conflicten leidde met de inwoners, aldus Van den Broek. Aan de andere kant wijst Van den Broek erop dat de Gronenburg en verschillende andere Gorechtse kastelen als verdedigingsgordel rondom het stadsgebied lagen.

Na de tweede verwoesting is de Gronenburg wederom opgebouwd. In 1338 is het kasteel versterkt in een conflict, maar in een scheidrechtelijke uitspraak werd bepaald dat de burcht moest worden teruggebracht in de oorspronkelijke staat.[361] In de vijftiende eeuw blijkt de Gronenburg bisschoppelijk eigendom te zijn. Bisschop Rudolf van Diepenholt verklaarde toen dat hij aan de Groningse burger Lambert Hach het heem en de hofstede Gronenburg met landen en onlanden had verpacht. Een kleine hofstede aan de zuidzijde van het diep behoorde ook tot het verpachte goederencomplex.[362] Dat bisschop Rudolf van Diepenholt in het bezit was van de Gronenburg, was waarschijnlijk het gevolg van de acties van zijn voorganger, Frederik van Blankenheim. Deze bisschop wist de heerlijkheid het Gorecht weer in bisschoppelijk bezit te krijgen. Daarvoor zal de Gronenburg (leen)bezit van de prefectenfamilie zijn geweest.[363] Uit de bronnen wordt niet duidelijk hoe de Gronenburg werd geëxploiteerd. We weten dus niet of het kasteel ook als een adellijke residentie functioneerde of dat het uitsluitend als een militair steunpunt diende. Het is wel duidelijk dat het kasteel een zekere mate van militair belang had.[364]

Haersolte

De edelman Bertold van Haersolte had de ambitie om een kasteel te bouwen. Dit probeerde hij in 1366 op zijn eigen goed de hof Haersolte ten noordoosten van Zwolle. Drie jaar later probeerde hij het in de Mastenbroek (zie Mastenbroek-Bertold) ten westen van Zwolle. In beide gevallen stootte Van Haersolte op weerstand van de drie Sallandse hoofdsteden.

Geografische coördinaten: *X 205.748 / Y 507.767*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Zwolle
Toponiem: Haerst/Haersolte
Datering: 1366
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: In 1617 werd het huis Haerst gebouwd. De opdrachtgever, Zweder van Haersolte, liet boven de ingang een gevelsteen plaatsen waarop een gedicht stond waarin hij symbolisch verwees naar de mogelijke voorganger van Haersolte.[365] Dat dit gedicht niet op fantasie, maar op werkelijkheid is gebaseerd, blijkt uit de Deventer kameraarsrekeningen. In het jaar 1366 hebben de kameraars namelijk diverse kostenposten opgenomen over de bouwactiviteiten van heer Bertold van Haersolte.[366] Niet alleen voerden de Sallandse hoofdsteden overleg over de bouwactiviteiten van Bertold, maar ook organiseerden zij een expeditie waarin afgevaardigden van de drie Sallandse hoofdsteden de 'tymmeringhe' met eigen ogen gingen aanschouwen. Uit één van de kostenposten wordt duidelijk dat deze 'tymmeringhe' betrekking heeft op het huis van Bertold: 'Der stad bode van Swolle die onsen scepenen eynen breef brochte van dat sy horen ghesellen senden woelden omme te besien heren Bertoldes hues van Haerzolte.'[367] Dit huis zal naar verwachting moeten worden gezocht op de hof Haersolte, ook bekend als de hof Haerst.[368]

361 OGD nr. 354.
362 Rutgers 1901: nr. 559.
363 Zie hoofdstuk 3. De prefect hield, als bisschoppelijke leenman, waarschijnlijk deze goederen oorspronkelijk in leen van de bisschop.
364 Zie ook Spiekhout 2016a
365 Gevers & Mensema 1983: 434, 438 voetnoot 3. Met dank aan Ben Olde Meierink die mij hierop attendeerde.
366 Van Doorninck 1887: 544, 609, 633.
367 Van Doorninck 1887: 609.
368 Eijken 1995: nr. 1550.

Of Bertold zijn verbouwing heeft kunnen afmaken, is niet duidelijk, maar er is een indicatie dat hij er niet in is geslaagd om zijn huis op de gewenste manier te versterken. Twee jaar later probeerde hij namelijk in de Mastenbroek een kasteel te bouwen. Het recht op de slagen in de Mastenbroek ontleende hij overigens aan het bezit van de hof Haersolte.[369]

Hardenberg-I

Na de Slag bij Ane liet bisschop Wilbrand van Oldenburg met hulp van inwoners van de nederzetting Zwolle een burcht genaamd Hardenberg bouwen om van daaruit het ontvreemde bisschoppelijke kasteel Coevorden te bedwingen. Dit deed de bisschop op de plek Nijenstede langs de Vecht. Kasteel Hardenberg-I stond op de locatie waar in de veertiende eeuw de stad Hardenberg is gebouwd. Tot op heden is de exacte locatie nog niet gevonden.

Geografische coördinaten: *X 238.760 / Y 510.311*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hardenberg
Toponiem: Hardenberg
Datering: 1229 - vóór 1362
Oudst bekende functie: tijdelijk bisschoppelijk kasteel
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Kasteel Hardenberg-I is in 1229 gebouwd door bisschop Wilbrand van Oldenburg met onder andere hergebruikt materiaal van het oudere bisschoppelijke kasteel de Schulenborg. De functie van Hardenberg-I was volgens de anonieme schrijver van de *Narracio* het beschermen en verdedigen van het Sticht bij de IJssel. Vanuit Hardenberg-I werden strafexpedities richting het ontvreemde bisschoppelijke kasteel Coevorden georganiseerd.[370] Zwolle heeft geholpen met de financiering van de bouw van de burcht. In ruil voor deze financiële steun en de strijd tegen de Drenten heeft bisschop Wilbrand van Oldenburg aan deze nederzetting stadsrechten verleend.[371]

Hardenberg raakte echter in verval, want in de kroniek van Beke staat dat bisschop Jan van Arkel in 1358 het stadje Hardenberg versterkte en 'dede den berch slechten ende begraven ende men seit, dat daer in voertiden ene borch te staen plach de al in den gront vervallen was.'[372] Dit zal dan het kasteel van bisschop Wilbrand zijn geweest. Mogelijk is deze berg het restant van een motte.

Hardenberg-II

Net als in het geval van Hardenberg-I is ook de exacte locatie van kasteel Hardenberg-II tot op heden niet gevonden. Uit historische bronnen is bekend dat dit kasteel in of naast de stad Hardenberg lag.

Geografische coördinaten: *X 238.760 / Y 510.311*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hardenberg
Toponiem: Hardenberg
Datering: circa 1362-circa 1407
Oudst bekende functie: bisschoppelijk ambtskasteel
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Volgens de opsteller van een op 18 september 1362 uitgevaardigde oorkonde bouwde Jan van Arkel ter bescherming van zijn land en de Utrechtse kerk een vesting te

369 Zie 'Mastenbroek-Bertold' in deze catalogus.
370 Van Rij 1989: 66-67.
371 OSU II nr. 803.
372 Bruch 1982: 206.

Hardenberg en gaf hij deze stadsrechten.[373] Hoewel deze vermelding in eerste instantie betrekking lijkt te hebben op een versterkte nederzetting, blijkt uit een op 26 juni 1364 door koning Karel uitgevaardigde oorkonde dat de bisschop Hardenberg als kasteel zag.[374] De koning gaf toen namelijk de bisschop toestemming om tol te heffen op alle goederen die in en uit het Sticht werden gevoerd. De opbrengst daarvan was bedoeld voor de bekostiging van het onderhoud van de kastelen Vredeland, Eemsbroek, Arkelstein en Hardenberg.

De *Vermeerderaar* van Beke meent dat bisschop Floris van Wevelinkhoven in Hardenberg een stenen kasteel met toren, slaapkamer en grote stallen heeft laten bouwen; dit moet dus een aanvulling of nieuwbouw zijn geweest op de reeds bestaande verdedigingswerken. Bisschop Floris zorgde er ook voor dat de steden Hardenberg en Ommen werden ommuurd.[375] Deze vermelding in de *Vermeerderaar* van Beke wordt bevestigd in een op 10 april 1388 uitgevaardigde oorkonde waarin staat dat verschillende vervallen lenen van de zonen van Johan Schuring in het Spangerkerspel, te weten erven en goederen, aan Johan Haghen zijn verkocht en beleend ten behoeve van de bouw en versterking van de kastelen Vollenhove en Hardenberg.[376]

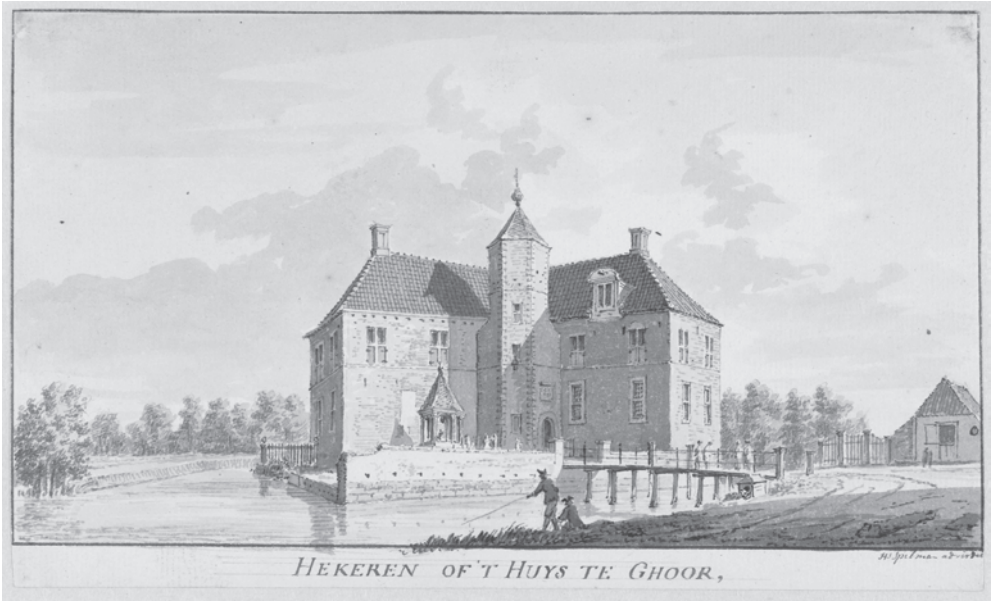
Janssen suggereert dat Hardenberg, dat volgens hem na 1393 niet meer in de bronnen wordt genoemd, mogelijk uit gebruik is geraakt nadat kasteel Coevorden werd terugveroverd en dat ter vervanging van Hardenberg de kastelen Slingeborg en Venebrugge zijn gebouwd.[377] Dit is echter iets later gebeurd, want in 1407 wordt de kastelein van Hardenberg nog genoemd.[378] Waarom bisschop Floris dit kasteel liet bouwen is niet bekend. Op grond van de oorkonde uit 1407 weten we in ieder geval dat er op Hardenberg een kastelein aanwezig was.

Heeckeren/huis Goor

Ten noordoosten van de stad Goor ligt het huis Heeckeren te midden van een nieuwbouwwijk. Vroeger lag dit adellijk huis aan de rand van de Zenkeldammerhoek en stond het grachtenstelsel in verbinding met de gegraven Zeldammer beek. Waarschijnlijk is het huis op de overgang van een pleistocene dekzandrug naar het moeras opgetrokken, maar omdat het huidige terrein is overbouwd, kan dit niet met zekerheid worden vastgesteld. Ongeveer 450 meter in het zuiden lag een belangrijke doorgaande weg.

Geografische coördinaten: *X 236.235 / Y 474.115*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Huis te Heeckeren
Datering: vóór 1400
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: Archeologisch onderzoek naar Heeckeren heeft uitgewezen dat het voorterrein is opgehoogd met een laag grond waarin veertiende-eeuws materiaal ligt. Omdat deze grond van elders kan zijn aangevoerd is het niet verantwoord om conclusies aan deze waarnemingen te verbinden.[379]
Bouwgeschiedenis: De binnenmuren van de noordelijke vleugel van het huidige huis Heeckeren stammen volgens de archeoloog Oude Rengerink mogelijk uit de veertiende eeuw.[380]
Iconografie: De tekenaar Hendrik Spilman heeft van Heeckeren een tekening vervaardigd in de achttiende eeuw naar een voorbeeld van een schets van Cornelis Pronk, alleen daarop zijn geen overtuigende middeleeuwse bouwsporen zichtbaar.

373 ZR I nr. 45; Bruch 1982: 206. De *Vermeerderaar* van Beke plaatst de bouw in 1358.
374 UA BA nr. 46 fol. 65, 66 vs.
375 Bruch 1982: 239.
376 ZR I nr. 289.
377 Janssen 1977: 150. Zie hoofdstuk 3 over kastelenpolitiek.
378 ZR II nr. 774.
379 Oude Rengerink 2011: 8-13.
380 Oude Rengerink 2011: 8.

Figuur 1 Heeckeren: Tekening van het huis Heeckeren, gemaakt door Hendrik Spilman tussen 1735 en 1784 naar een voorbeeld van Cornelis Pronk.

Geschiedenis: Het huis Heeckeren was in de late middeleeuwen verwant aan kasteel Goor. Wat deze verwantschap precies heeft ingehouden is op basis van het beschikbare historische bronmateriaal onduidelijk. De naam Heeckeren wordt in 1463 voor het eerst gebruikt in plaats van de benaming huis te Goor om hetzelfde Stichtse leengoed aan te duiden.[381] Vanaf 1400 was het vruchtgebruik van het huis in bezit van de familie Van Coevorden. Het leen bestond toen uit 'Dat Huys ende Hoff van Ghoer mit allen horen toebehoren, rechten olden ende nyen tobehoren, soe als die gelegen zyn toe Ghoer ende in den kerspel van Ghoer.'[382] Tijdens de Opstand is Heeckeren verbrand. Omstreeks 1596 is het huis echter weer opgebouwd en rond het midden van de zeventiende eeuw heeft het huis grotendeels het uiterlijk gekregen zoals het vandaag de dag nog te zien is.[383]

Hemercamp

Het kasteel Hemercamp komen we slechts één keer tegen in geschreven bronnen. Waar het precies heeft gelegen, is niet duidelijk. Het zou ook in Gelderland kunnen worden gezocht. Aangezien het terrein tot op heden geen aandacht heeft gekregen in de literatuur, wordt het meegenomen in deze catalogus.

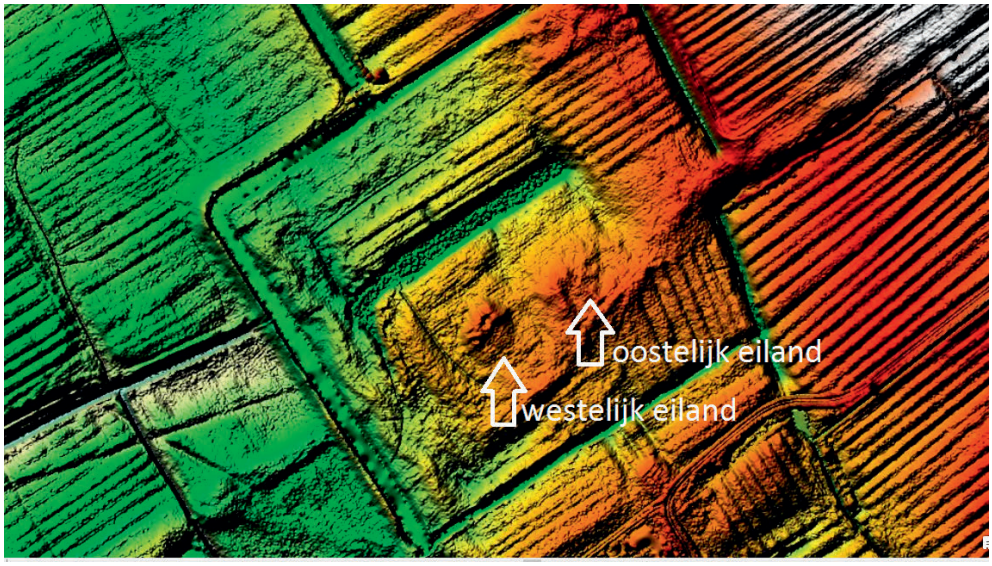
Geografische coördinaten: -
Provincie: -
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: vóór 1378
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Kasteel Hemercamp wordt slechts één keer genoemd, namelijk in een op 23 oktober 1378 uitgevaardigde oorkonde. Hierin staat dat: 'Sweder van der Schulenborg

381 Gevers & Mensema 1995: 308.
382 Eiken 1995: nr. 622.
383 Gevers & Mensema 1995: 309, 315.

en zijn vrouw Hadewighe van Almelo beloven dat zij de akten die Arend en Albert van Almelo geheten van Hulsenen, broers, hadden ten laste van Vrederick en Johan van der Eze, sprekende op de heerlijkheid Almelo, zullen overdragen aan Everd van Heker, heer tot Almelo, knape, en Beatrix, jonkvrouwe van Almelo, en dat zij genoemde Everd en diens vrouw op hun sloten Hemercampe en ter Molen zullen beschermen en helpen tegen de aanvallen van Vrederick van Zuelen en Henrick van Ampsem en dat hij zich in het veld onder de banier van de heer van Almelo zal scharen en hem na aanmaning een hengst zal leveren.'[384] Hemercamp was dus blijkbaar een bezit van de Gelders edelman Sweder van Schulenborg of behoorde tot de bruidsschat van Hadewige van Almelo. Uit de oorkonde wordt niet duidelijk waar Hemercamp heeft gelegen. Het zou, gezien de afkomst van Sweder, ook in Gelderland kunnen worden gezocht.

Hemmen

In het dorp Haren lag in de middeleeuwen de hof Hemmen aan de oostelijke rand van de Hondsrug. De hof was gebouwd op het keileem op een glooiing van hellingafspoeling die westwaarts geleidelijk overging in het beekdal van de Drentse Aa. Ten opzichte van de infrastructuur lag de hof ongeveer 475 meter ten oosten van de Herenweg en ongeveer 595 meter ten westen van de Drentse Aa. Tegenwoordig is het huis verdwenen, maar zijn ter plekke nog wel gracht- en walrestanten in het veld waarneembaar.

Figuur 1 Hemmen. Een uitsnede van het AHN2 waar de vermeende twee burchteilanden van Hemmen op zichtbaar zijn.

Geografische coördinaten: *X 235.448 / Y 577.259*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: Hemmen
Datering: vóór 1394
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: Tot op heden heeft er geen archeologisch onderzoek naar Hemmen plaatsgevonden, maar op luchtfoto's en het AHN2 is het grachtenstelsel goed zichtbaar. Waarschijnlijk bestond de kern van Hemmen uit twee eilanden die werden omringd door een rechthoekige gracht.
Bouwgeschiedenis: -

384 RHA I nr. 91.

Iconografie: -
Geschiedenis: De hof te Hemmen is in de veertiende en vijftiende eeuw in bezit van de riddermatige familie Polman. Dit geslacht hield de hof in 1394 en mogelijk ook al eerder in leen van de bisschop van Utrecht.[385] Het is onduidelijk of de hof in 1394 al was versterkt en functioneerde als huis voor de familie Van Polman.

Hengelo

Aan de zuidwestrand van de Hengelose es lag het huis Hengelo. Ongeveer 200 meter ten zuiden daarvan lag een belangrijke doorgaande weg en circa 200 meter ten westen stroomde de Woolderbeek, die ook in verbinding stond met het grachtenstelsel van de hof.

Geografische coördinaten: *X 250.707 / Y 476.520*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hengelo
Toponiem: Hengelo
Datering: circa 1300/1400-1830
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: In 1995 is uitgebreid archeologisch onderzoek verricht naar het hoofdburcht- en voorburchtterrein van het in de negentiende eeuw gesloopte huis Hengelo.[386] Daaruit blijkt dat op het terrein van het zeventiende-eeuwse huis verschillende middeleeuwse voorgangers hebben gestaan. De oudste fase, die de opgravers niet specifieker hebben kunnen dateren dan de veertiende eeuw, bestaat uit een restant van een gebouw met een fundering van heipalen waarop Bentheimer zandsteenbrokken zijn gelegd. De fundering heeft afmetingen van 5 x 3,7 meter buitenwerks en wordt omspoeld door een gracht van tenminste 10 meter breed. De archeoloog Verlinde heeft dit als de restanten van een weerspieker geïnterpreteerd.[387]

In de vijftiende eeuw breidde men het omgrachte binnenterrein uit door de noordelijke gracht te dempen en deze 15 meter in noordelijke richting op te schuiven. Er werd naast het veertiende-eeuwse gebouw een groter bakstenen bouwwerk aangelegd. De opgravers konden niet precies vaststellen of dit nieuwe gebouw in één of twee fasen is opgetrokken. Het was buitenwerks 10 x 8 meter. Wanneer er sprake was van een eerste en tweede fase zou het bouwwerk in de eerste fase de afmetingen van 10 x 4 meter buitenwerks hebben gehad. Rond 1525/1530 bouwde men een nieuw adellijk huis met voorterrein.[388]
Het is de archeologen niet gelukt om op basis van de gevonden sporen, structuren en vondsten tot een duidelijk inzicht in de functies van de gebouwen te komen. Om deze te verklaren hebben zij zich daarom vooral gewend tot geschreven bronnen, zoals onder het kopje 'geschiedenis' wordt toegelicht.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De hof Hengelo was een Stichts leen waarmee in de late middeleeuwen het riddermatige geslacht Van Rutenberg was beleend.[389] Deze familie had de hof echter in achterleen gegeven aan de leenkamer van het adellijk huis Zuthem.[390] De erfmarkenrichterschappen van de markes Woolde, Groot Driene, Klein Driene en Oele waren aan de hof verbonden.[391] Of er ook in de veertiende en vijftiende eeuw al sprake was van adellijke bewoning kan niet worden vastgesteld op basis van de beschikbare bronnen.

De eerste vermelding van een huis dateert pas van circa 1525-1530. Dit gebouw verrees in opdracht van Frederik van Twickelo.[392] Uit het jaar 1559 is een getuigenverklaring bekend

385 Eijken 1995: nr. 1853. Zie ook Brood 1998.
386 Verlinde 1996.
387 Verlinde 1996: 90-95.
388 Verlinde 1996: 85, 95-97, 101.
389 Eijken 1995: nr. 288.
390 Woolderink 2013: nr. 1666a.
391 Woolderink 2013: nr. 1666a.
392 Reynders *et al.* 1996: 56.

waarin getuigen beweren dat vóór de bouw van dit huis op dezelfde plek een grote hoge spieker stond met daaromheen grachten en bruggen en dat Frederik van Twickelo af en toe op deze spieker verbleef.[393] Nu gaan de opgravers aan de hand van deze historische verklaring ervan uit dat de gevonden sporen en structuren uit de veertiende en vijftiende eeuw spiekers waren. Ik denk dat deze veronderstelling enige nuance nodig heeft. Het woord spieker kan in 1559 een andere betekenis hebben dan rond 1400 toen het gebouw werd opgetrokken. Bovendien blijkt uit de verklaring dat de vermeende spieker een woonfunctie had.

Herinkhave

In de Twentse buurschap Fleringen ligt het adellijk huis Herinkhave, ook wel bekend als de Heringhof of de hof Fleringen. Het huis was gebouwd aan de rand de Fleringer Es op de overgang naar het Fleringer veld. Ongeveer 535 meter ten zuiden van het huis lag een doorgaande weg.

Geografische cöordinaten: *X 250.700 / Y 489.340*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Tubbergen
Toponiem: Herinkhave/hof Fleringen
Datering: vóór 1530-heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: In het huidige huis zijn, voor zover bekend, geen middeleeuwse bouwsporen aanwezig.
Iconografie: -
Geschiedenis: Het oudst bekende lid van de familie Fleringen is Hugo de Fledre. Hij trad in 1133 op als getuige in een schenkingsoorkonde waarin Rudolf van Steinfurt verklaarde dat hij goederen gelegen in Vollenhove schonk aan de kerk in Letthe.[394] De oudste vermelding van de hof Fleringen is afkomstig uit het leenregister van graaf Otto van Bentheim, dat beleningen bevat tussen 1346 en 1364.[395] De graaf beleende heer Bernard van Zebelingen met de hof. Tussen 1364 en 1379 moet de graaf Fleringen hebben verkocht of geruild met de bisschop van Utrecht, want in 1379 blijkt de hof een Stichts leen te zijn. Hadewijch van Fleringen is dan door de bisschop van Utrecht ermee beleend onder het hulderschap van haar man Aernd Grubbe.[396] Daarna blijft het vruchtgebruik van Fleringen in bezit van de familie Van Grubbe.[397] Vanaf 1530 verscheen de bezitter van de Herinkhave op de landdag.[398]

Hoenlo

Ten zuiden van het dorp Olst ligt het adellijk huis Hoenlo langs de Diepenveenseweg richting Deventer. Ongeveer 1,6 kilometer ten westen ligt een andere doorgaande weg die het dijktracé van de IJssel volgt. Hoenlo is gebouwd op een lager deel in het landschap, namelijk een vlakte van ten dele verspoelde dekzanden. Rondom het huis liggen meerdere dekzandkoppen en -ruggen.

Geografische coördinaten: *X 205.243 / Y 482.274*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Olst-Wijhe
Toponiem: Hoenlo
Datering: vóór 1357-heden
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -

393 Reynders *et al*. 1996: 19-21.
394 OSU I nr. 348.
395 Prinz 1941: 99.
396 Eijken 1995: nr. 1123.
397 Gevers & Mensema 1995: 454-455.
398 Gevers & Mensema 1995: 455.

Iconografie: In 1732 heeft Cornelis Pronk de voorkant van het huis Hoenlo getekend. Hoewel hij het metselwerk niet zeer gedetailleerd heeft weergegeven zouden de toren aan de rechterkant van de tekening en de achtergelegen zaalbouw een middeleeuwse oorsprong kunnen hebben.

Figuur 1 Hoenlo: Tekening van het huis Hoenlo, vervaardigd door Cornelis Pronk in 1732. Mogelijk hebben de rechter toren en de daarachter gelegen zaalbouw een middeleeuwse ouderdom.

Geschiedenis: Hoenlo wordt voor het eerst vermeld in de kameraarsrekeningen van de stad Deventer. In 1344 noemt een kameraar ene Theodicrum de Hoenlo en in 1345 wordt Hoenlo als plaats genoemd.[399] Kameraar Herbord van Rectem noteerde in 1363 een kostenpost voor de betaling van een Deventer stadsbode die naar Hoenlo werd gestuurd om een brief van de bisschop aan de jonkvrouw van Hoenlo te overhandigen.[400] De kameraars van het jaar 1365, Dirk bi den Brincke en Gosen ton Duno, hebben ook diverse kostenposten opgenomen met betrekking tot Hoenlo.[401] Hoewel deze beschrijvingen summier zijn, blijkt uit de kostenposten dat er ruiters en wellicht ander volk namens de stad Deventer voor het huis Hoenlo gestationeerd waren. In verband met deze kwestie was Albert van Gerner, die met andere niet bij name genoemde bondgenoten op Hoenlo was gelegerd, niet meer welkom in de stad Deventer.

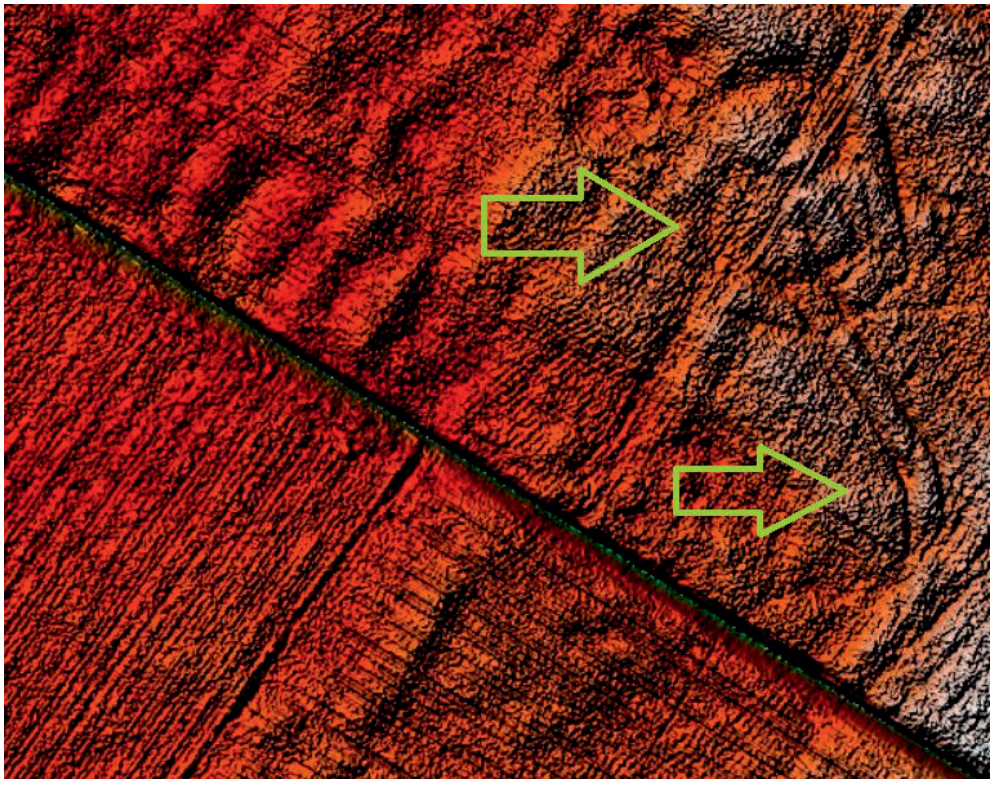
Van Gerner was in 1370 bezig met bouwwerkzaamheden op Hoenlo, hetgeen argwaan opwekte bij de Deventenaren.[402] Deze bouwwerkzaamheden deed Albert op Stichts leengoed, want de hof Hoenlo en de tienden daarover waren in 1379 lenen van de bisschop.[403] Deventer zond afgezanten om de 'tymmeringhe' van Van Gerner te bekijken.[404]

399 Van Doorninck 1888.
400 Van Doorninck 1887: 267.
401 Van Doorninck 1887: 437, 488, 490.
402 Van Doorninck 1889: 288.
403 Eijken 1995: nr. 904.
404 Van Doorninck 1889: 288.

Wolter Machoriszoon van Oldeneel, die na de dood van Albert van Gerner door de bisschop werd beleend met Hoenlo, wilde rond 1386 ook de hof versterken.[405] Hij had dit al eerder geprobeerd met een goed in Wapenveld (Gelderland), maar dit ging waarschijnlijk niet door. De drie Sallandse steden wisten in 1394 Van Oldeneel over te halen om te stoppen met de bouw.[406] Via Van Oldeneels dochter kwam Hoenlo in het bezit van de familie Van Laar.[407]

Hoykink

In de buurschap Dulder, vroeger onderdeel van het richterambt Oldenzaal, liggen de restanten van de havezate Hoykink, ook wel bekend onder de namen Hoykinkhof en Bevervoorde. Direct ten westen van de huisplaats liggen de mogelijke restanten van een middeleeuws kasteel in het Westerinker Broek, dat we gemakshalve kasteel Hoykink noemen. Ten westen van dit terrein ligt de Fleringer Molenbeek.

Figuur 1 Hoykink: AHN2 afbeelding van de mogelijke voorganger van Hoykink. In het reliëf zijn mogelijk de restanten van een grachtenstelsel en een toegangsweg zichtbaar.

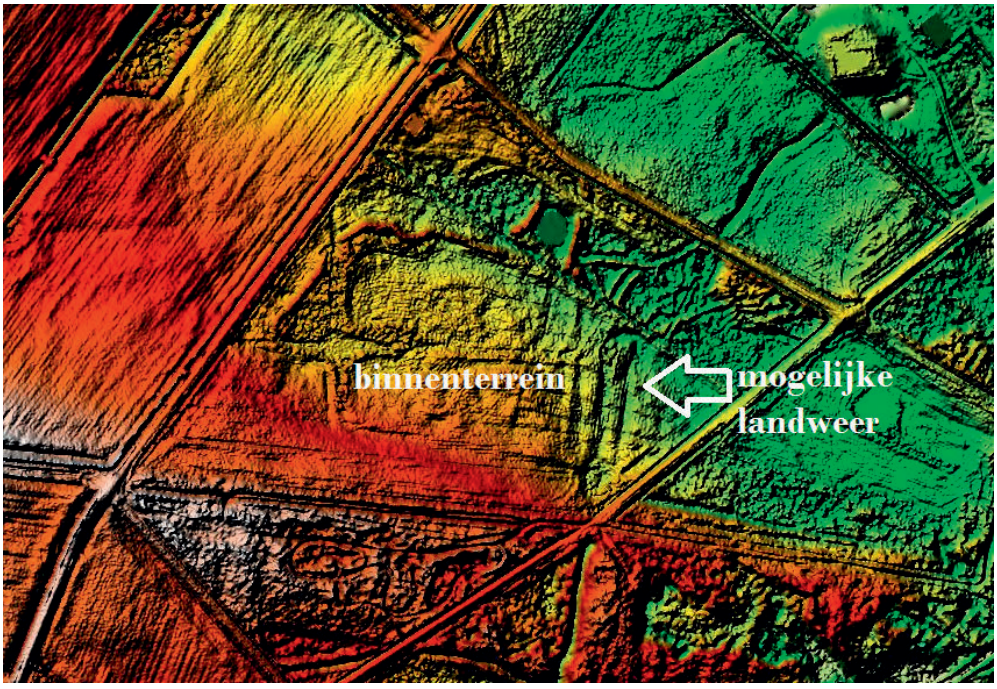
Geografische coördinaten: *X 250.502 / Y 485.574*
Provincie: Overijssel
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: ?
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman

405 Eijken 1995: nr. 904.
406 Beelaerts van Blokland 1915: 365-366.
407 Eijken 1995: nr. 904.

Archeologie: De amateurarcheoloog Bert Terlouw heeft op luchtfoto's ten westen van de voormalige havezate Hoykink hoogstwaarschijnlijk de restanten van een middeleeuwse voorganger ontdekt. Zowel op het AHN2 als op satellietfoto's zijn twee omgrachte kasteeleilanden van elk ongeveer 23 meter in doorsnede evenals een mogelijke toegangsweg zichtbaar.[408]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De oudste vermelding van Hoykink dateert van 1379. In dat jaar beleende de bisschop Gert Snoye met 'Den Hoykinchof ende dat Stroed.'[409] Het goed blijft daarna in de familie Snoye tot 1433: toen beleende de bisschop de vrouw van Herman van der Heyden ermee.[410] Uit deze vermelding blijkt overigens niet dat op het goed een kasteel lag.

Hölterhof

Ten westen van de stuwwal van Enschede ligt het mysterieuze terrein de Hölterhof. Het is aangelegd op een daluitspoelingswaaier aan de rand van de stuwwal. De Hölterhof grenst direct aan de wildernis van het Aamsveen.

Figuur 1 Hölterhof: Een uitsnede van het AHN2 van de Hölterhof. Vooral de driedubbele omgrachting aan de oostzijde, die volgens de archeologen onderdeel is van een breder defensiewerk, is nog goed zichtbaar.

Geografische coördinaten: *X 261.493 / Y 468.100*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Enschede
Toponiem: Aamsveen
Datering: ?

408 Zie Open Satelliet Portaal: 0,8m Triplesat 23-07-2018.
409 Eijken 1995: nr. 780.
410 Eijken 1995: nr. 780; Gevers & Mensema 1995: 405.

Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: De Hölterhof lag in een landweer, die aan de oostzijde bestond uit een meervoudige omwalling en omgrachting. Ter hoogte van de Hölterhof had men tegen de landweer een rechthoekige omgrachting aangelegd. De contouren van het terrein zijn vóór egalisatie door de Nederlandse Heidemaatschapij ingemeten.[411] Het gehele complex bleek toen de afmetingen van 168 x 144 meter te hebben. Tijdens het daaropvolgende egalisatieproces werden verschillende middeleeuwse artefacten aangetroffen.[412]
In 2004 is nieuw veldonderzoek naar de Hölterhof verricht door het archeologisch bureau RAAP.[413] De archeologen hebben tijdens dit onderzoek zowel boringen gezet als enkele sondageputjes gegraven. Uit de resultaten blijkt dat de huidige ondergrond bestaat uit een fijn leemarmig zandpakket met fijn grind. Oorspronkelijk lag op deze grondlaag veen. In de sondageputjes troffen de opgravers aardewerk, verbrand leem, gebroken stukken natuursteen en houtskool aan. Deze waarnemingen zijn gedaan op het hoogste terreindeel van 50 x 70 meter. De oostelijke grachten maakten volgens de archeologen deel uit van een omvangrijker defensiewerk.[414]
Iconografie: -
Geschiedenis: -

Hondeborg (Weerselo)

Circa 2 kilometer ten noorden van Oldenzaal liggen in de buurschap Rossum de restanten van een mysterieus omgracht terrein genaamd de Hondeborg. Over de datering, bebouwing en functie van dit terrein bestaat geen duidelijkheid.

Geografische coördinaten: *X 259.844 / Y 484.183*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Dinkelland
Toponiem: Kamphuis/Hondeborg
Datering: ?
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie : Olde Meierink lokaliseerde de Hondeborg op de markegrens tussen Berghuizen en Rossum, waar op oude kaarten de naam Hondeborg was geschreven.[415] Recenter onderzoek heeft uitgewezen dat dit niet de juiste locatie is. Archeologen hebben namelijk geen aanwijzingen voor een kasteel ter plekke aangetroffen.[416] De amateurhistoricus Woolderink wist deze situatie te verklaren, want het toponiem Hondeborg was verkeerd ingeschreven op oude kaarten.[417] Op het terrein dat Woolderink heeft aangewezen als Hondeborg zijn wel duidelijke restanten zichtbaar van een omgrachting (figuur 1 Hondeborg Weerselo).
Geschiedenis: Over de geschiedenis van de Hondeborg is niets bekend. Het erf wordt pas in 1824 voor het eerst genoemd en is dan allodiaal bezit. [418]
Iconografie: -
Geschiedenis: -

C

411 Holwerda 1910: 54.
412 Holwerda 1910: 54.
413 ARCHIS wng nr. 402613.
414 ARCHIS wng nr. 402613.
415 Olde Meierink 1980: 187-189.
416 Ik ben een dag met de archeoloog Hans Oude Rengerink en Henk Koop mee geweest in het veld om een verkennend archeologisch onderzoek te doen. Uit de verschillende boringen bleek dat de vermeende site bij Berghuizen niet meer is dan een eenmanses.
417 Met dank aan Henk Woolderink.
418 Woolderink, richterambt Oldenzaal, nr. 232D.

Figuur 1 Hondeborg Weerselo: Uitsnede van het kadastrale minuutplan met daarop de restanten van een grachtenstelsel, kaart vervaardigd tussen 1811-1832, gemeente Weerselo, sectie F, blad 04.

Hondeborg (Zenderen)

Midden in de Azelerbeek in de buurschap Zenderen lag in de late middeleeuwen het kasteel de Hondeborg. Tegenwoordig zijn de restanten van twee heuvels nog steeds zichtbaar in het veld. Op één van de twee heuvels staat een boerderij met de naam Hondeborg.

Geografische coördinaten: *X 245.766 / Y 480.814*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Borne
Toponiem: Hondeborg
Datering: <1333-?
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: De Hondeborg bestaat uit een ronde gracht die een binnenterrein omsluit van ongeveer 40 á 44 meter in diameter. Tegen dit omgrachte eiland ligt aan de noordoostkant een tweede verhoging – mogelijk een voorburchtterrein – maar op historische kaarten en het AHN2 is ter plekke geen gracht zichtbaar. Mogelijk is dit terrein wel omgracht geweest, maar heeft men later de gracht gedempt.

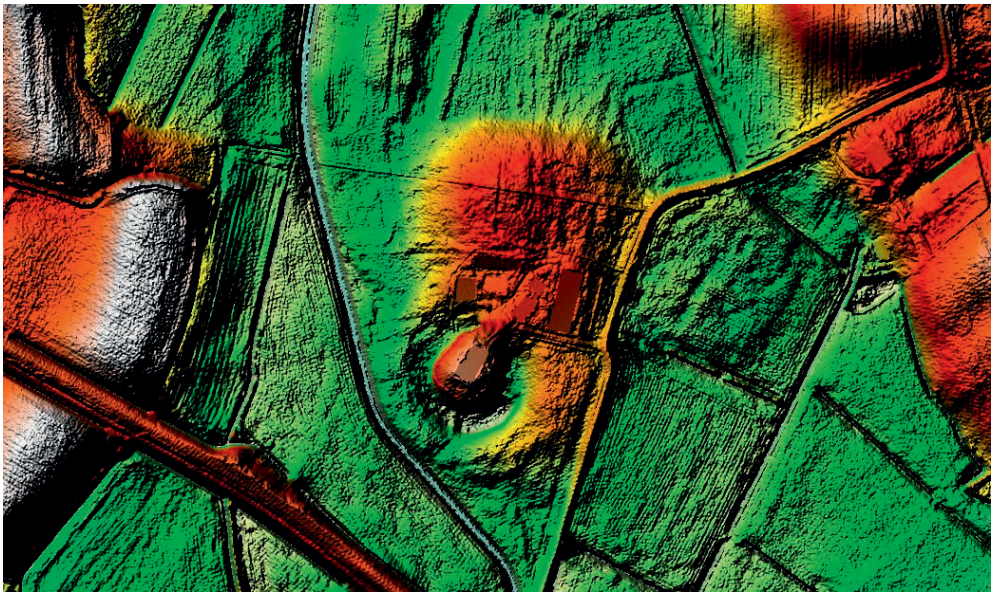
In 2013 is een opgravingsrapport verschenen van proefsleuvenonderzoek naar de gracht van de Hondeborg.[419] Uit dit onderzoek blijkt dat de breedte oorspronkelijk tussen de 14,5 en 18 meter bedroeg. De opgravers hebben vastgesteld dat het kasteeleiland in een latere fase is verlaagd. Uit de vulling van de gracht kwamen echter geen vondsten uit de middeleeuwen.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: In 1333 verklaarden de gebroeders Bernd en Gerard van Zebelinghen ten overstaan van de bisschoppelijke dienstmannen Gerard van Dolre, Gerard van Laer, Johan van Awike en Gerard Snuye dat zij aan bisschop Jan van Diest hun huis genaamd Ter Hondsborch met voorburcht en diverse goederen hadden opgedragen als open huis en dit als dienstleen hadden terugontvangen.[420] Uit deze oorkonde kunnen we afleiden dat de Hondeborg een bepaalde mate van verdedigbaarheid bezat, want anders zou er geen open-

419 Scholte Lubberink 2013: 14-15.
420 UA BA nr. 319x.

huisverdrag voor worden uitgevaardigd. De leenband heeft standgehouden, want in 1379 werd de Hondeborg in leen gehouden door de vrouw van Evert van der Eze.[421]

Figuur 1 Hondeborg Zenderen: Uitsnede van het kadastrale minuutplan van de Hondeborg in Zenderen, vervaardigd tussen 1811-1832. Gemeente Borne, sectie E, blad 2.

Figuur 2 Hondeborg Zenderen: Een uitsnede van het AHN2 van de Hondeborg in Zenderen. De hoefijzervormige gracht is goed zichtbaar.

421 Eijken 1995: nr. 39.

Hulsvoorde

Waar de Drenten in 1395 probeerden kasteel Hulsvoorde te bouwen is tot nu toe niet precies bekend. Op basis van de naam is te verwachten dat ze de versterkingen wilden bouwen bij een voorde. Waarschijnlijk lag de bouwplaats in de buurt van de huidige Hulsvoorderdijk ten noorden van Coevorden.

Geografische coördinaten: -
Provincie: Drenthe
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: 1395
Oudst bekende functie: versterking van partij
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Ter voorbereiding op de belegering van kasteel Coevorden heeft bisschop Frederik van Blankenheim met zowel de Friezen als de Drenten verdragen afgesloten betreffende de beperking van kastelenbouw.[422] Behalve deze algemene verdragen maakten voornoemde partijen een specifieke afspraak over het kasteel Hulsvoorde dat de Drenten in 1395 bezig waren te bouwen. Frederik sprak namelijk met de Friezen af dat de Drenten dit kasteel zouden afbreken wanneer de bisschop Coevorden had veroverd.[423] De Drenten stemden hiermee in en Hulsvoorde zal dus niet hebben gefunctioneerd.[424]

Hunenborg

Zie voor een verdere beschrijving van dit kasteel hoofdstuk 4.
Geografische coördinaten: *X 260.200 / Y 489.800*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Dinkelland
Toponiem: De Hunenborg

Jodenkerkhof

In de Sallandse buurschap Collendoorn ligt langs de Vecht een restant van een mogelijk kasteelterrein. Dit bestond aanvankelijk uit twee kasteeleilanden, maar tegenwoordig is alleen het westelijke eiland overgebleven, aangezien men het andere heeft vergraven tijdens de kanalisatie van de Vecht. Gedurende de middeleeuwen maakte het grachtenstelsel deel uit van deze rivier. De naam Jodenkerkhof dateert van na de middeleeuwen, toen de Joodse gemeenschap het terrein als begraafplaats gebruikte.

Geografische coördinaten: *X 239.191 / Y 511.284*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hardenberg
Toponiem: Jodenkerkhof
Datering: ?
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: Het resterende kasteeleiland heeft een diameter van circa 30 meter. Hoewel er geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden naar het Jodenkerkhof, krijgen we toch een indruk van het terrein door bestudering van de rond 1783 vervaardigde Hottingerkaart (figuur 1 Jodenkerkhof). Daarop is een omgracht burchteiland afgebeeld dat bestaat uit twee verhogingen die in een meander van de Vecht lagen. Het grachtstelsel bestond deels uit de rivier zelf en deels uit een vermoedelijk gegraven gracht aan de oostzijde.[425]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -

422 Zie bijlagen hoofdstuk 3.
423 Ter Kuile 1975: nr. XLVII, p. 243.
424 Ter Kuile 1975: nr. XLVII p. 243.
425 Archis II, monument number 13327.

Figuur 1 Jodenkerkhof: Hottingerkaart uit circa 1783 met daarop een omgracht terrein in een meander van de Vecht. Het terrein bestaat uit twee verhogingen en het grachtenstelsel staat in verbinding met de Vecht.

Figuur 2 Jodenkerkhof: Tegenwoordig is nog één van de twee heuvels van Jodenkerkhof zichtbaar in het maaiveld, de andere heuvel is vergraven.

Geschiedenis: Jodenkerkhof is niet vermeld in geschreven bronnen, maar ongeveer 470 meter ten noordwesten van het terrein ligt het adellijk huis Hogeholt, dat mogelijk een opvolger is. In 1393 blijkt de edelman Johan Hundenberg door bisschop Frederik van Blankenheim te zijn beleend met 'guet ten Holte mit al synen toebehoeren, gelegen in den kerspell van Hardenbergh.'[426]

Kevelham

Ten zuidoosten van het Twentse stadje Goor stond het adellijk huis Kevelham op een dekzandrug. Deze rug werd omringd door broeken die in de loop van de middeleeuwen zijn ontgonnen. Ongeveer 530 meter ten oosten van Kevelham lag de dichtstbijzijnde doorgaande weg. Tegenwoordig staat op de plek van het huis een boerderij en herinnert er naast de naam niets meer aan het huis.[427]

Geografische coördinaten: *X 237.449 / Y 471.327*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Kevelham
Datering: vóór 1394 - circa 1734
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De erfnaam Kevelham wordt voor het eerst in 1379 vermeld als borgleen van kasteel Goor, waarmee de borgman Wolter Weldam was beleend. Wolter werd in 1392 opgevolgd door de borgman Willam Splinter van den Weldam.[428] Via Willams dochter, die trouwde met Herman (I) van Beckum, werd Kevelham de residentie van het adellijk geslacht Van Beckum vanaf 1394.[429]

Klencke

Wanneer een reiziger in de middeleeuwen van Oosterhesselen naar Sleen reisde, moest diegene een laaggelegen beekdal doorkruisen. Dit kon het beste ter hoogte van het huis Klencke, want daar was de te overbruggen afstand over laaggelegen grond het kortst. Deze edelmanswoning is gebouwd op de overgang van de hogere pleistocene gronden naar het lagere beekdal. De Klencke bestaat nog steeds, hoewel er niets meer zichtbaar is van middeleeuwse bouwfasen.

Geografische coördinaten: *X 246.843 / Y 531.614*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Coevorden
Toponiem: Klencke
Datering: vóór 1482-heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Leden van de familie Klencke verschijnen vanaf 1219 in historische bronnen in de rol van bisschoppelijke ministerialen.[430] Zij waren betrokken in de Overstichtse politiek en steunden de bisschop actief in zijn strijd tegen de Drenten en Coevordenaren in de dertiende eeuw. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een in 1263 uitgevaardigde oorkonde waarin Gerard Klencke en Hacko van Hardenberg door bisschop Hendrik van Vianden werden belast met de tijdelijke

426 Eijken 1995: nr. 426.
427 Gevers & Mensema 1995: 320-324.
428 Eijken 1995: nr. 629.
429 Gevers & Mensema 1995: 320.
430 OGD I nr. 64.

bewaring van het teruggewonnen kasteel Coevorden. Gerard en Hacko hadden de bisschop namelijk geld geleend en kregen daarom het kasteel in pand. Om te voorkomen dat Gerard en Hacko te veel zeggenschap over Coevorden kregen, vaardigde bisschop Hendrik ook een open-huisverdrag uit.[431]

Drie jaar later beschrijft abt Menko in zijn kloosterkroniek ook een Gerard Klencke.[432] Deze Gerard was wijbisschop, maar hield zich tevens bezig met wereldlijke zaken. Hij had namelijk samen met andere bisschopsgezinde edelen vooraan gestaan bij de verwoesting van een kasteel-in-aanbouw in Eelde.[433]

In het eerste kwart van de veertiende eeuw was de familie Klencke verdeeld over de trouw richting de bisschop, zoals de historicus Tromp al heeft uiteengezet.[434] Er is dan geen sprake meer van een bisschopsgezinde partij, maar van verschillende edelen die onderling met elkaar in conflict waren. Of de familie Klencke in de dertiende en veertiende eeuw ook al woonde op het huis Klencke valt niet met zekerheid te zeggen; het huis zelf wordt pas voor het eerst vermeld in 1482.[435] Aan te nemen valt dat de familie Klencke ook al vóór deze periode in het bezit was van een adellijk huis waaraan zij hun naam ontleenden.

Klinkenberg

Ten noordwesten van het Drentse plaatsje Zwinderen en ten westen van het dorp Gees liggen de restanten van een mottekasteel dat de naam de Klinkenberg draagt. De motte is gelegen in het beekdal van het Loodiep, ook wel de Geeserstroom genoemd. Het kasteel grensde direct aan deze beek. De huidige gekanaliseerde loop stroomt tegenwoordig ten oosten van de Klinkenberg. Circa 300 meter ten noorden van het kasteel ligt de weg tussen Coevorden en Ruinen. Het reliëf van de Klinkenberg is naar aanleiding van een opgraving van de RCE gereconstrueerd als archeologisch monument.[436]

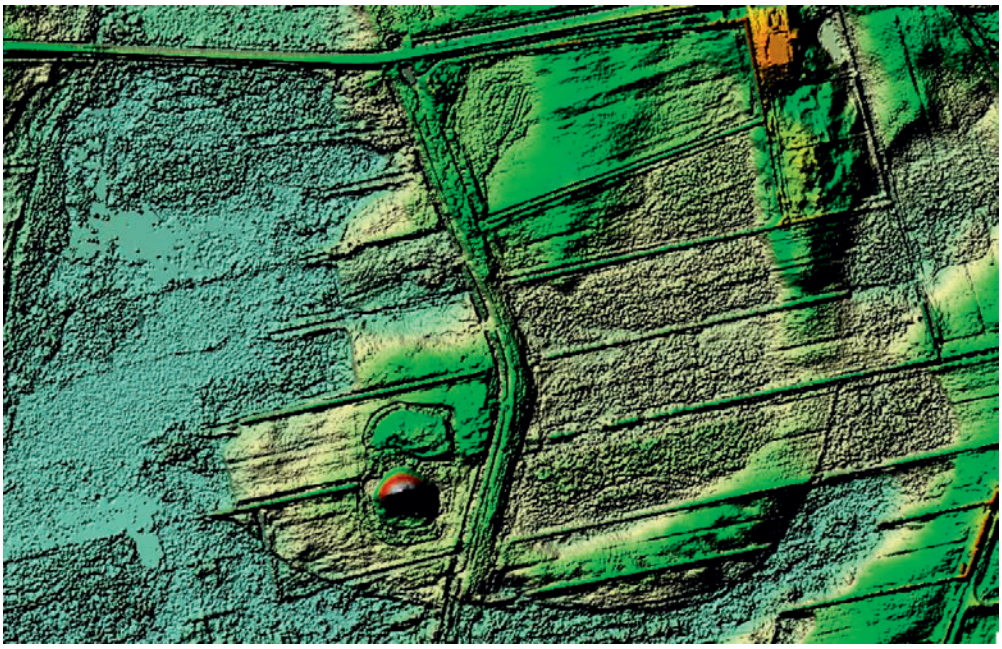
Geografische coördinaten: *X 240.593 / Y 529.152*
Gemeente: Coevorden
Toponiem: Klinkenberg
Datering: circa 1239
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: Het mottekasteel Klinkenberg bestaat uit twee kasteeleilanden: het zuidelijk gelegen, bijna ronde kasteeleiland van ongeveer 40 à 45 meter in doorsnede, en het noordelijke, niervormige kasteeleiland met afmetingen van ongeveer 55 x 23 meter.

Er zijn verschillende archeologische onderzoeken naar de Klinkenberg verricht: een kleinschalige veldwerkcampagne in 1991, geofysisch onderzoek in 1998 en opgravingen in 2002.[437] Op basis van deze onderzoeksresultaten kunnen we concluderen dat de Klinkenberg het restant is van een tenminste 3 meter hoog mottekasteel. Oorspronkelijk waren de kasteeleilanden hoger, maar ze zijn in 1936 grotendeels afgegraven. Beide kasteeleilanden worden omringd door een nu weer zichtbaar gemaakte gracht van ongeveer 10,5 tot 15 meter breed en een diepte van ongeveer 1,4 meter.

We kunnen een indruk krijgen van hoe de Klinkenberg er vóór de afgraving in 1936 moet hebben uitgezien, want in 1848 heeft de conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, Leonard J.F. Janssen, een beschrijving van het terrein gepubliceerd.[438] Volgens hem waren de kasteelheuvels ongeveer 5 tot 6,2 meter hoog. Beide heuvels werden gescheiden door een tussengracht en waren aan de buitenkant omringd door een gracht van ongeveer 6

431 OSU III nr. 1591.
432 Jansen & Janse 1991: 410-411.
433 Jansen & Janse 1991: 410-411.
434 Tromp 1985: 183.
435 Bos *et al.* 1989: 100-106.
436 Van Doesburg 2002: 174.
437 Jelsma 1991; Scholte Lubberink 1999; Van Doesburg 2002.
438 Janssen 1848: 132.

meter breed. Janssen zag dat aan de zuidzijde van de Klinkenberg een noordwest-zuidoost georiënteerde sloot lag waarvan één zijde werd omgeven door een wal van circa 0,5 meter hoog. Mogelijk gaat het hier om de paraboolvormige greppel en verhoging ten zuiden van het kasteelterrein die ook op het AHN zichtbaar is (figuur 1 Klinkenberg).

Figuur 1 Klinkenberg: Een uitsnede van het AHN2 van de Klinkenberg. De contouren zijn deels het resultaat van herinrichting als archeologisch monument. Ten zuiden en oosten van het kasteelterrein is een paraboolvormige greppel waarneembaar waar, volgens een ooggetuigenbeschrijving uit 1842, ook een wal heeft gelegen. Mogelijk zijn de verhogingen langs de greppel restanten van deze wal.

De opgraving in 2002 leverde verschillende belangrijke inzichten op over de verschijningsvorm, ouderdom, gebruiksduur en functie van de Klinkenberg. Aangezien er zeer weinig baksteenresten zijn gevonden tijdens de opgraving, concludeert archeoloog Van Doesburg dat de gebouwen naar alle waarschijnlijkheid van hout zijn geweest. Deze houtbouw is niet lang gebruikt, want de grondsporen doorsnijden elkaar niet. Daarnaast zijn er maar weinig vondsten aangetroffen, wat ook een belangrijke indicatie is voor een korte gebruiksduur.[439] In de gracht werden houtrestanten gevonden: één paal is dendrochronologisch gedateerd op circa 1239 (± 8 jaar).[440]

De Klinkenberg vervulde waarschijnlijk een militaire functie, want tijdens de opgraving in 2002 troffen de opgravers diverse wapens aan in de onderste grachtvulling. Zij vonden een kruisboog, vier pijlpunten en veel veldkeien van dezelfde grote. De veldkeien zouden volgens Van Doesburg kunnen zijn gebruikt als projectielen. Daarnaast troffen de archeologen verschillende planken, balken en palen aan die sporen van verbranding vertonen.[441]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Er is geen historische bron overgeleverd waarin de Klinkenberg wordt genoemd. Wel suggereert de naam een verband met de adellijke familie Klencke, die in de dertiende eeuw de bisschop steunde in de strijd tegen de Drenten en de Coevordenaren.[442]

439 Van Doesburg 2002: 192-193.
440 Van Doesburg 2002: 188-189.
441 Van Doesburg 2002: 188-189.
442 Zie "Klencke" in deze catalogus.

Koerhuis

Het Koerhuis was één van de verdedigingstorens in de stadslandweer van Deventer om de stadsweide de Teuge. Deventenaren hadden deze wachttoren gebouwd om een belangrijke doorgaande weg tussen de stad Deventer en het hertogdom Gelre te bewaken. Tegenwoordig zijn de resten van het Koerhuis verdwenen onder de uitbreiding van Deventer.

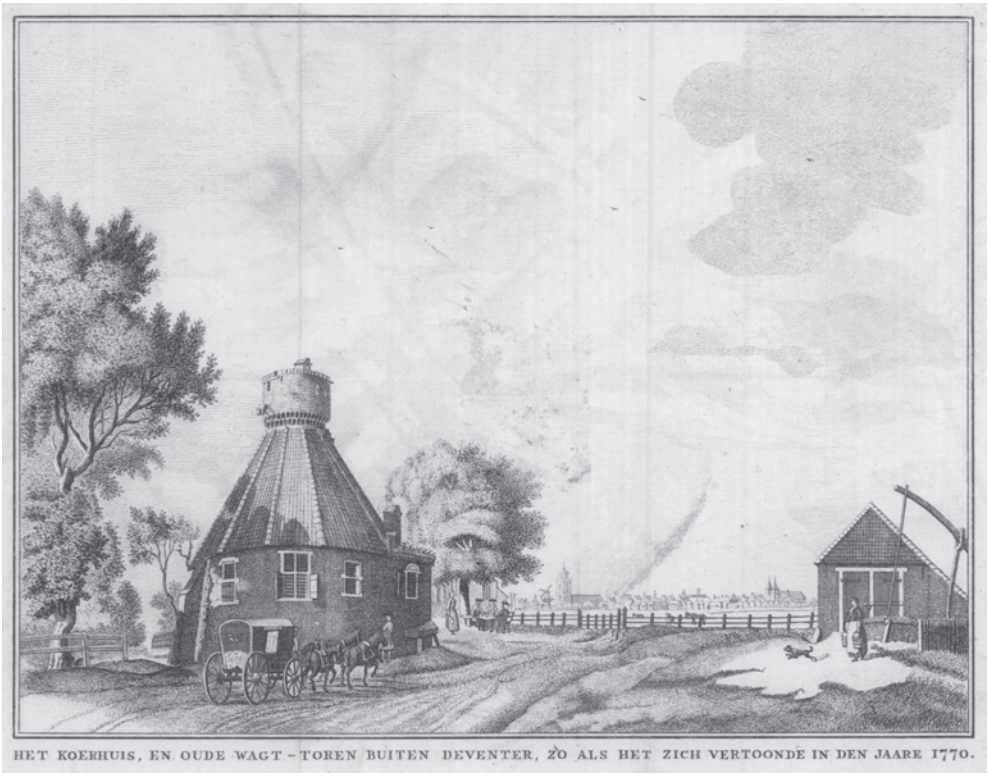
Figuur 1 Koerhuis: Uitsnede van het kadastrale minuutplan, vervaardigd tussen 1811-1832. Gemeente Deventer, sectie C, blad 1. We zien de ronde vorm van het Koerhuis nog duidelijk terug op deze kaart.

Figuur 2 Koerhuis: Fragment van een kaart van de IJssel tussen Wilp en Deventer, vervaardigd tussen 1550 en 1570. Op deze kaart is het Koerhuis afgebeeld als een ronde toren.

Geografische coördinaten: *X 209.300 / Y 472.450*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Deventer
Toponiem: Koerhuis
Datering: vóór 1405-1866
Oudst bekende functie: versterking van de stad
Archeologie: -

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: We krijgen een indruk van de verschijningsvorm van het Koerhuis door de bestudering van verschillende historische prenten en kaarten. Zowel op een kaart uit 1567 als op twee prenten uit 1726 en 1770 hebben de tekenaars een rond, torenachtig gebouw afgebeeld (figuren Koerhuis 2 en 3). Het middelpunt van dit gebouw bestaat uit een kleine toren die is omringd door een bredere ronde ringmuur. De ruimte tussen de ringmuur en de toren is overdekt met een dak.[443] Het ronde burchteiland had een diameter van 16 meter en de kleine toren had een diameter van 4,5 meter.[444]
Geschiedenis: Vanaf 1340 tot 1370 hebben Deventenaren rondom de stad Deventer landweren aangelegd.[445] Waarschijnlijk hebben zij in deze periode ook al wachttorens gebouwd.[446] De eerste vermelding van het Koerhuis dateert van 1405.[447] Kameraar Frederik van der Eze heeft toen een kostenpost opgenomen in zijn rekening 'voer wachterloen uppen toernen uppen Toeghe ende uppen Mersch'.[448] Met de toren op de Toeghe bedoelde de kameraar een toren die was gelegen in de landweer bij stadsweide de Teuge, namelijk het Koerhuis.[449] Zoals de naam aangeeft – 'koeren' betekent 'uitkijken' – was het Koerhuis in eerste instantie een wachttoren en had het vooral een strategische functie. Toch vervulde het Koerhuis tenminste nog één andere functie, want in 1409 was de toren de plek waar vertegenwoordigers van de steden Deventer en Zutphen vergaderden.[450]

Figuur 3 Koerhuis: Kopergravure van het Koerhuis rond 1770, vervaardigd door Jan de Beijer.

443 Brokamp 2013: 14.
444 Brokamp 2013: 15.
445 Brokamp 2013: 15, 73-76.
446 Brokamp 2013: 15.
447 De Meyer 1971: 310.
448 De Meyer 1971: 310.
449 Brokamp 2013: 110.
450 De Meyer 1971: 459; Brokamp 2013: 17.

Koohorst

Op het boerenerf Langeler, gelegen in het Twentse richterambt Kedingen in de buurschap Ypelo, liggen de restanten van kasteel Koohorst. Dit kasteel was gebouwd aan de flank van een dekzandrug op de overgang naar een vlakte van ten dele verspoelde dekzanden. Ongeveer 750 meter ten westen van het terrein stroomde de Regge en ongeveer 350 meter ten zuiden lag een weg, hoewel het niet zeker is of deze weg een hoge ouderdom heeft. Tegenwoordig is er niets meer zichtbaar van het kasteel.

Geografische coördinaten: *X 237.452 / Y 481.248*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Wierden
Toponiem: Koohorst
Datering: <1398

Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Toen in 2010 de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Wierden werd opgesteld, hebben archeologen Koohorst getraceerd aan de hand van historische kaarten.[451] Tot op heden heeft er geen archeologisch onderzoek naar Koohorst plaatsgevonden. Ten noordoosten van het terrein zijn naast deze bekende gegevens mogelijke restanten van een landweer waarneembaar die aansluiten op het erf Langeler.

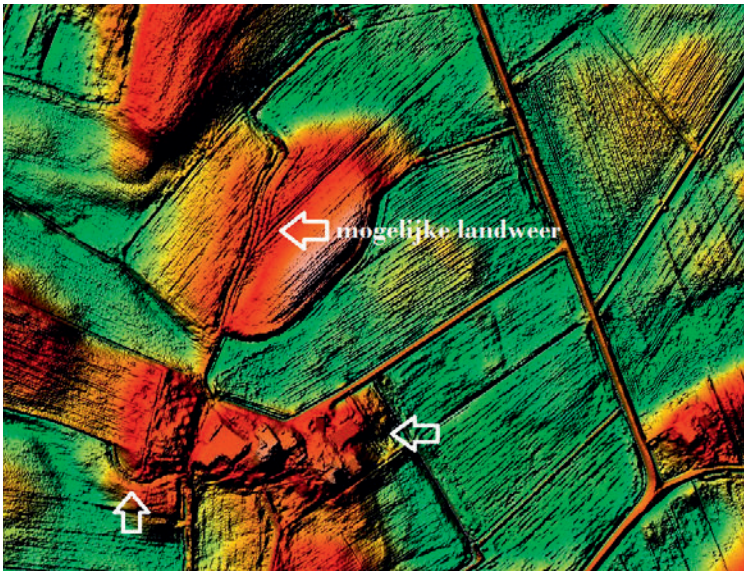

Figuur 1 Koohorst. Uitsnede van het kadastrale minuutplan, vervaardigd tussen 1811-1832. Gemeente Wierden, sectie C, blad 2. De ronde gracht van de Koohorst is nog goed zichtbaar.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Kasteel Koohorst zou heel goed het al in 1344 genoemde huis Ypelo kunnen zijn van Rudolf van Bevervoorde.[452] Deventenaren belegerden in dat jaar zijn huis en braken het na hun overwinning af.[453] De eerste vermelding van kasteel Koohorst dateert van 1398. Stadsboden van de drie Sallandse hoofdsteden reden toen naar Ypelo om 'Everts tymmeringhe van Langhen ghehieten die Kohorst' te bekijken.[454] Everts huis was ouder, want reeds in 1389 beloofden de bisschop van Utrecht en de graaf van Bentheim elkaar geen schade te zullen doen. Uitgezonderd van deze overeenkomst waren de in het Oversticht gelegen huizen Almelo en Twickelo, en de huizen van Arend van den Grimberg en Evert van Langen.[455] Wellicht was deze Bentheimse dreiging ook wel de reden voor bouwwerkzaamheden. Die

451 Buesink *et al*. 2010: 62.
452 Doornink 1938: 255.
453 Doornink 1938: 255.
454 De Meyer 1968: 303.
455 UA BA nr. 469.

waren al in 1394 begonnen, want in dat jaar zond de stad Deventer een brief naar Kampen om de stad te informeren dat Herman van Twickel en Evert van Langen in het land van Twente bezig waren met 'tymmeringhe'.[456]

Figuur 2 Koohorst: Een uitsnede van het AHN2 van het boerderijerf Langeler waarop diverse greppel- of grachtstructuren zichtbaar zijn. Het ronde grachtenstelsel dat we op de kadastrale minuut zagen is verdwenen onder gebouwen (meest oostelijke pijl).

De Sallandse steden stonden argwanend tegenover de bouwactiviteiten van Evert, want in 1397 was er wederom bodenverkeer tussen Kampen en Deventer over de kwestie.[457] Verschillende malen reisden afgezanten van de stad af richting de bouwplaats om met eigen ogen te aanschouwen wat Evert liet bouwen.[458] Niet alleen de Deventenaren namen deel aan deze inspectiereizen, maar ook de schepenen van Kampen en Zwolle.[459] In 1398 zijn diverse kostenposten opgenomen in de Deventer kameraarsrekeningen over het huis van Evert, namelijk voor reizen naar 'Everts hofstede van Langhen', een vergadering tussen de Sallandse hoofdsteden over Van Langen en een brief van de heer van Borculo, die zich blijkbaar ook met de kwestie bemoeide.[460] In 1399 bracht de ambtman van Diepenheim samen met afgevaardigden van de Sallandse steden een bezoek aan de Koohorst.[461] Hoewel de kameraars niet vermeldden waarom zo streng werd toegezien op de bouwwerkzaamheden, zullen de drie Sallandse steden hebben willen voorkomen dat Evert een militair-functioneel kasteel bouwde.[462]

De Koohorst in Ypelo was in 1379 een Stichts dienstleen dat tot 1460 in leen werd gehouden door de adellijke familie Van Langen.[463] In Ypelo komen we echter ook een erf genaamd Koohorst tegen, dat tafelgoed was van de bisschop van Utrecht. Het erf moest in 1385 afdrachten leveren aan de hof te Wiene en werd pas in 1820 uit dit domaniale stelsel bevrijd.[464] Het dienstleen Koohorst staat echter later bekend onder de naam van de eigenaar,

456 De Meyer 1968: 12.
457 De Meyer 1968: 212.
458 De Meyer 1968: 214, 241.
459 De Meyer 1968: 241.
460 De Meyer 1968: 265, 272, 205.
461 De Meyer 1968: 331.
462 Zie hoofdstuk 3.
463 Eijken 1995: nr. 731.
464 Woolderink 2015: nr. 2671.

namelijk als het erf Langeler. Een verklaring voor het bestaan van twee erven Koohorst in Ypelo zou kunnen zijn dat er sprake is geweest van een erfsplitsing.[465] In de leenregisters staat verder in 1484 een uitgebreidere beschrijving van Koohorst: 'Dat goet toe Coehorst mitter molen, vysscherye ende allen synen toebehoeren, ghelegen in den kerspel van Ryssen in die buerscop van Yppeloe ende van Enteren.'[466]

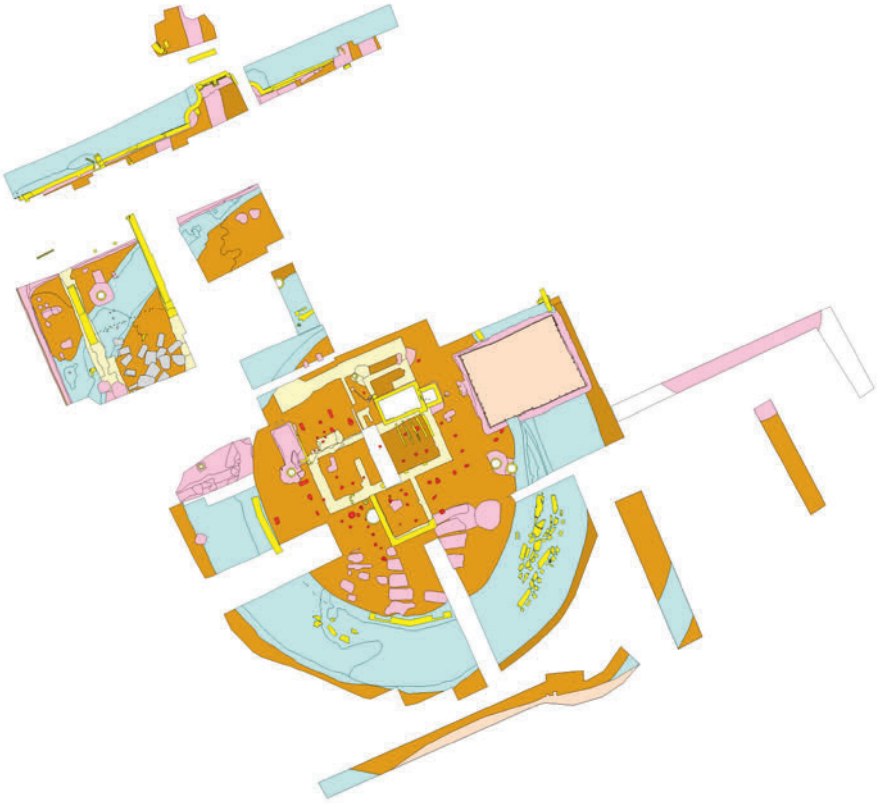
Kranenburg

Circa 3 kilometer ten noordoosten van de stad Zwolle stond het kasteel Kranenburg. Rondom dit huis lagen diverse doorgaande wegen. Tegenwoordig resteert niets meer van de Kranenburg.

Geografische coördinaten: *X 205.493 / Y 504.981*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Zwolle
Toponiem: Kranenburg
Datering: circa 1375-1844
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Tijdens archeologisch onderzoek in 2004 en 2005 konden de opgravers vaststellen dat de oudste fase van de Kranenburg bestond uit een T-vormige houten hoofdburcht die werd omringd door twee concentrische grachten.[467] Dit houten, driebeukige gebouw had een T-vormige plattegrond van 20 x 11 meter buitenwerks, met een uitbouw in het zuiden van 9 x 8 meter buitenwerks. Hoewel het bij het onderzoek niet mogelijk was om de paalsporen specifiek te dateren, bleek al het vondstmateriaal op het terrein niet ouder te zijn dan 1375 en zal de houtbouw dus ook in deze periode zijn verrezen. De opgravers gaan er om onduidelijke redenen van uit dat de Kranenburg in deze oudste fase als een tiendschuur of een spieker functioneerde. Daar is wat mij betreft echter geen enkel archeologisch of historisch bewijs voor aan te dragen.[468]

Het is aannemelijker dat de houtbouw al functioneerde als adellijk woonhuis, want in de tweede bouwfase volgden de bouwers de oorspronkelijke vorm van de houtbouw, maar voerden ze het nu in baksteen uit. Helaas konden de opgravers ook deze tweede fase niet aan de hand van archeologische bronnen dateren.[469] De verstening verliep als volgt: op de plek waar de hoofdvleugel van het houten gebouw stond, verrees een stenen zaalbouw van 12 x 6 meter met een gewelfde kelder. Op het middenterrein is vervolgens een veelhoekige ringmuur van baksteen gebouwd, die een muurdikte van circa 40 centimeter had en een funderingsgreppel van circa 1 meter breed. Zowel de zaalbouw als de ringmuur hadden bakstenen met het formaat 28/27 x 14 x 5 centimeter en 26 x 13 x 6 centimeter. De hoogte van de muur bedroeg circa 2,5 meter.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: In 1633 verkeerde Kranenburg in ruïneuze toestand. Tekenaar Gerard ter Borch heeft toen diverse tekeningen gemaakt van het huis. Daarop heeft hij vermoedelijk de bakstenen zaalbouw afgebeeld die we ook uit de opgraving kennen. Toch mogen we niet te veel conclusies verbinden aan deze tekeningen, want het is niet duidelijk hoe betrouwbaar ze zijn.
Geschiedenis: De Kranenburg komt voor het eerst voor in geschreven bronnen in 1471. Het huis was toen eigendom van de familie Campherbeek, maar deze verkocht het aan Reinold van den Clooster.[470] Aangezien het gebouw als steenhuis wordt aangeduid, kunnen we ervan uitgaan dat het hoofdgebouw in deze periode al van steen was. Of de Kranenburg al eerder als adellijk huis werd gebruikt, is onduidelijk, hoewel de archeologie daar wel op wijst.

465 Woolderink 2015: nr. 2659.
466 Eijken 1995: nr. 731.
467 Klomp 2008; Klomp 2009.
468 Klomp 2008: 97-100; Klomp 2009: 286-287.
469 Klomp 2008: 100-104; Klomp 2009: 277-295.
470 Gevers & Mensema 1983: 440; Ten Hove 2008: 25-26.

Figuur 1 Kranenburg: Opgravingsplattegrond met daarop de resultaten van het onderzoek uit 2004-2005 naar de Kranenburg. De rode sporen geven de oudste fase van circa 1375 weer. Toen was de Kranenburg in hout opgetrokken.

Figuur 2 Kranenburg: Een van de tekeningen van de ruïne van het huis Kranenburg, vervaardigd door Gerard ter Borch in 1633.

Krijtenberg

Ten zuidoosten van Wijhe lag het huis Krijtenberg op de flank van een dekzandrug die ten oosten van het huis overgaat in een vlakte van ten dele verspoelde dekzanden. Ongeveer 430 meter ten noorden lag de dichtstbijzijnde doorgaande weg. Tegenwoordig is ter plekke nog steeds een restant van een rond omgracht eiland te zien dat een diameter heeft van circa 15 meter. Of dat eiland onderdeel was van een tuinaanleg of van het grachtenstelsel, is onduidelijk.[471]

Geografische coördinaten: *X 207.050 / Y 488.150*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Olst-Wijhe
Toponiem: Krijtenberg
Datering: vóór 1448-1820
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Cornelis Pronk vervaardigde in 1730 een gewassen pentekening van het huis Krijtenberg, maar daarop zijn geen duidelijke middeleeuwse gebouwsporen traceerbaar.[472]
Geschiedenis: Het huis Krijtenberg is gebouwd op een borgleen van het bisschoppelijk kasteel Ter Horst: 'Tot enen borchleen onss Huys Ter Horst 26 mergen ende drie hont lants in den kirspel van Wye ende up Wyer Merssche gelegen mit hoeren toebehoeren.'[473] In 1439 komt dit leen in handen van de familie Krijte. De eerste vermelding van een adellijk huis dateert van 1448 en is ook afkomstig uit de bisschoppelijke leenregisters. Toen Evert Krijte in dat jaar met het goed werd beleend, heeft de opsteller van het register vermeld dat op dit leen een steenhuis stond dat tevens de woning was van Evert Krijte.[474] Na 1505 wordt dit leengoed zelfs de Krijtenborg genoemd.[475]

Kuinre I

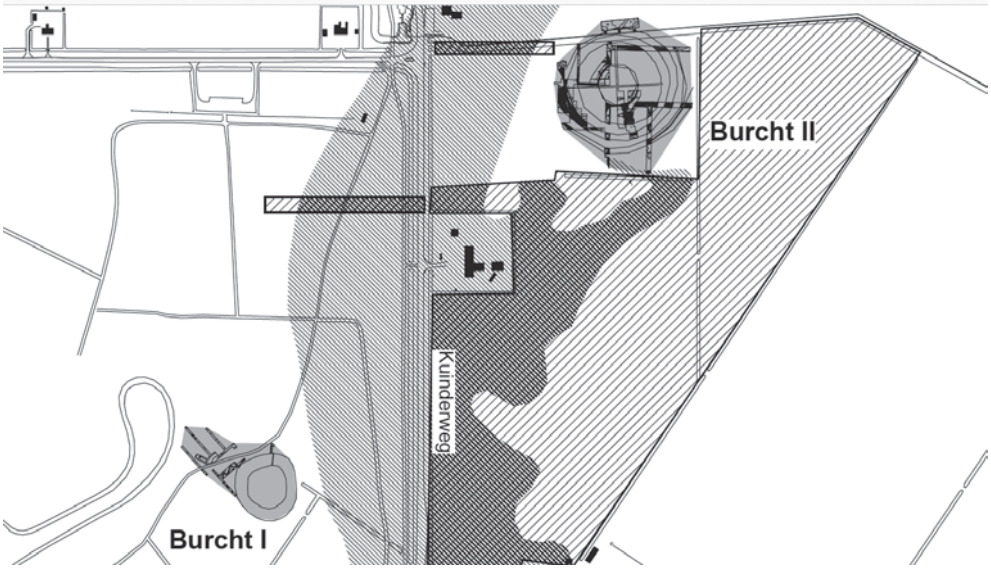
Het kasteel Kuinre-I is in de loop van de middeleeuwen verzwolgen door de zee. Na de inpolderingen van de Noordoostpolder bleek in 1942 dat resten van het kasteel toch nog bewaard zijn gebleven. Toen kasteel Kuinre werd gebouwd, lag het niet aan zee, maar in een ontgonnen gebied in het binnenland, langs het riviertje de Kuinder of Tjonger.[476] *Volgens diverse geschreven bronnen stond het kasteel op een berg.*[477] *Tegenwoordig is de plek ingericht als archeologisch monument.*

Geografische coördinaten: *X 185.560 / Y 532.640*
Provincie: Flevoland
Gemeente: Noordoostpolder
Toponiem: Kuinderbos
Datering: 1150/1200-1350/1375
Oudst bekende functie: tweede generatie bisschoppelijk kasteel
Archeologie: Na de ontdekking van kasteel Kuinre-I in 1942 hebben archeologen verschillende veldcampagnes uitgevoerd naar de overblijfselen van de burcht.[478] De archeologen Van Doesburg en De Boer konden op basis van deze resultaten een fasering

C

471 Zie ARCHIS wng 13054. Hier gaat de opsteller van het formulier ervan uit dat het huis op het omgrachte eiland heeft gestaan.
472 Gevers & Mensema 1983: 372.
473 Eijken 1995: nr. 1434; vergelijk Racer 1781: 293-294. Van Krijtenberg had de beschikking over de Kuener hoven in het kerspel Wijhe, buurschap Tongeren. Hij diende hier het huis en de berg te onderhouden.
474 Eijken 1995: nr. 1434.
475 Eijken 1995: nr. 1434.
476 Van Doesburg & De Boer 2001: 19, 35, 81.
477 De Boer & Geurts 2002: 111. De berg heeft in de tweede oorkonde betrekking op terreingesteldheid en niet op een mottekasteel. Zie ook Van Doesburg & De Boer 2001: 76.
478 Van Doesburg & De Boer 2001 hebben al deze resultaten opnieuw bekeken en verwerkt in hun archeologische rapportage.

schetsen van de verschillende bouwfasen.[479] Het kasteel is volgens hen gebouwd in de tweede helft van de twaalfde eeuw in een reeds ontgonnen landschap. De bouwers hebben toen een verhoogd kasteeleiland aangelegd, dat aan de basis een diameter van 45 meter had en werd omgeven door ten minste twee grachten. Naar verwachting zal deze verhoging een motte zijn geweest.[480]

Figuur 1 Kuinre-I: De ligging van de Kuinderburchten en de rivier de oude Kuinder ten opzichte van de huidige topografie. Beide burchten hadden een stelsel van meervoudige wallen en grachten.

In de dertiende eeuw – de opgravers konden deze fase niet nauwkeuriger dateren – verrees een ringmuur die op het maaiveld was gefundeerd. Dit kan alleen zijn gebeurd wanneer de bouwers de oudere verhoging hadden geëgaliseerd, of als ze de ringmuur rondom de bestaande verhoging hadden gebouwd. Als bouwmateriaal voor de ringmuur hebben ze overwegend baksteen gebruikt, maar tijdens de opgraving zijn ook twee fragmenten tufsteen aangetroffen.[481] De bouwers hebben de ringmuur gefundeerd op houten ingeheide palen, waarop ze spaarbogen hebben opgemetseld. Over het aantal grachten dat in deze fase heeft opengelegen bestaat onduidelijkheid door het gebrek aan aangetroffen vondstmateriaal. Het maximumaantal kan zes zijn geweest, maar het is ook mogelijk dat het er minder waren. De archeologen hebben geen onderzoek verricht naar een eventuele voorburcht, maar het tracé van de buitenste drie grachten aan de zuidwestzijde zou volgens hen nog een terrein kunnen hebben omringd.[482]

Gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw heeft men de eerste en derde gracht gedempt en daartussenin een nieuwe tweede gracht gegraven. Of de andere grachten nog open waren, konden de archeologen niet met zekerheid vaststellen, aangezien de grachtvulling sterk was geërodeerd als gevolg van de invloed van de zee. Alle tot dusver aangetroffen vondsten zijn ouder dan 1375, dus het kasteel zal rond die tijd zijn verlaten.[483]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -

479 Van Doesburg & De Boer 2001: 28-29.
480 Van Doesburg & De Boer 2001: 75.
481 Van Doesburg & De Boer 2001: 54.
482 Van Doesburg & De Boer 2001: 76.
483 Van Doesburg & De Boer 2001: 28.

Figuur 2 Kuinre-I: Het kasteeleiland van de burcht Kuinre-I is weer zichtbaar gemaakt in het landschap. In de dertiende eeuw stond daarop een ringmuur. Rondom dit burchteiland lag een stelsel van meervoudige wallen en grachten.

Geschiedenis: De eerste bewijzen in schriftelijke bronnen voor het bestaan van een kasteel te Kuinre dateren uit 1197 en hebben betrekking op de vestiging van de territoriale macht van Willem van Holland in Friesland.[484] De kasteelheer van Kuinre bood verzet tegen Willem. De kwestie liep dusdanig uit de hand dat Willem van Holland een kasteel bij de Oosterzee liet bouwen om de burcht Kuinre te bedwingen. Hij wist deze vervolgens te veroveren, waarna hij het kasteel liet afbreken.[485]

In 1201 krijgen we inzicht in de vraag van wie Kuinre nu precies was. De bisschop van Utrecht en de graaf van Gelre gingen in dat jaar een verbond aan waarin de graaf aan de bisschop beloofde te verhinderen dat zijn schoonzoon, Willem van Holland, de bisschop op kasteel Kuinre en op andere plekken zou lastigvallen.[486] Uit de context van deze oorkonde kunnen we dus concluderen dat Kuinre in deze periode eigendom van de bisschop was. Omstreeks 1197 was Hendrik Grus de bewoner van het kasteel. De Boer en Geurts hebben uiteengezet dat Grus waarschijnlijk de bisschoppelijke gezagsdrager ter plekke was.[487] Hij diende toezicht te houden op de ontginningen in het stroomgebied van de Kuinder en de Linde. Na de verzoening tussen de bisschop en Willem kreeg Grus zijn goederen bij Kuinre terug en zal ook het kasteel in ere zijn hersteld.

Daarna is voor een periode van meer dan 160 jaar geen geschreven bron overgeleverd over de verhouding tussen de bisschop en zijn burggraaf op kasteel Kuinre. Algemeen wordt aangenomen dat de burggraaf van Kuinre, net zoals de burgraaf van Coevorden, streefde naar autonomie. Vooral de eigen muntslag rond 1300 – met munten waarop Herman III van Kuinre zichzelf graaf noemt – speelt een doorslaggevende rol in deze aanname.[488]

484 De Boer & Geurts: 32.
485 De Boer & Geurts: 32.
486 OSU II nr. 554.
487 De Boer & Geurts 2002: 18-19, 29, 31.
488 De Boer & Geurts 2002: 34.

Pas in 1363 krijgen we inzicht in de manier waarop kasteel Kuinre werd geëxploiteerd. Herman van Kuinre verklaart dan dat 'die borghe ende hofstat tot Kuynre, daer ons huys ende veste op staet, mit den erve, dat daer toebehoert, ende daer om gheleghen is', tafelgoederen zijn van de bisschop en de Utrechtse kerk. Deze zaken hield Herman erfelijk in leen in 'dienstmans staet', op de voorwaarde dat hij Kuinre openstelde voor de bisschop en elk jaar vier emmers boter op het kasteel Vollenhove afleverde. De bisschop bepaalde dat alle huizen en versterkingen die op dat moment op de berg stonden of in de toekomst gebouwd zouden worden, inclusief voorburchten grachten en ander toebehoren, bisschoppelijke dienstlenen zouden zijn.[489] Mogelijk is deze oorkonde uitgevaardigd als reactie op de verwoesting van kasteel Voorst in 1362.[490] De opsteller van de oorkonde heeft dan een bestaande situatie beschreven waarin Herman van Kuinre zijn verhouding ten opzichte van de bisschop erkende en bevestigde. Omdat het kasteel ook nog eens op tafelgoed van de bisschop is gebouwd, kunnen we er op basis van deze oorkonde van uitgaan dat de bisschop de bouwheer is van Kuinre-I.

Kuinre-II

Nadat de Van Kuinres het eerste kasteel Kuinre opgaven als gevolg van de oprukkende zee, bouwden zij circa 500 meter noordoostelijk een nieuwe burcht (figuur 1 Kuinre-I). Ook dit kasteel lag weer vlak bij het riviertje de Kuinder. Tegenwoordig zijn de resten alleen op enkele luchtfoto's zichtbaar in de vorm van verkleuringen in het land op de plekken waar de grachten hebben gelegen.

Geografische coördinaten: *X 185.950 / Y 533.060*
Provincie: Flevoland
Gemeente: Noordoostpolder
Toponiem: Kuinderweg
Datering: circa 1375-1534/1536
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Van Doesburg en De Boer hebben, net als bij Kuinre-I, alle archeologische gegevens die bekend zijn over Kuinre-II verzameld en gecombineerd met de resultaten van hun eigen veldonderzoek. Zij concluderen op basis van deze gegevens dat het tweede kasteel Kuinre in de veertiende eeuw is gebouwd en tot aan het begin van de zestiende eeuw heeft bestaan.[491] De hoofdburcht stond op een ronde verhoging waarvan de exacte hoogte niet meer kon worden vastgesteld. Deze verhoging werd omgeven door een paalstelling waaromheen een stelstel van meervoudige grachten en wallen lag: het aantal grachten bedroeg vier. De buitenste gracht overbrugde tot aan het middenterrein een maximum van 46 meter. Tussen de tweede en derde gracht bleken nog de restanten van een wal aanwezig te zijn, die aan de basis een maximale breedte had van 14,5 meter. In deze eerste fase lag een brug aan de zuidzijde die het terrein verbond met de tweede en eerste gracht.[492] Er werden geen funderingen van gebouwen gevonden op het middenterrein, maar wel baksteenpuin, waaruit we kunnen concluderen dat het kasteel (of delen daarvan) uit baksteen was opgetrokken.[493]

Volgens Van Doesburg en De Boer zijn alle grachten rond het einde van de veertiende eeuw of het begin van de vijftiende eeuw gedempt. Men heeft het middenterrein van het kasteel vervolgens vergroot tot een diameter van 50 meter. In deze fase werden tevens drie nieuwe concentrische grachten gegraven. De afstand van de buitenste gracht tot het middenterrein bedroeg nu 51 meter. Daarnaast werd een nieuwe brug aangelegd tussen de eerste en de tweede gracht.[494] De binnenste gracht, die met 20 meter breedte ook het breedst van de drie grachten was, is tot aan de zestiende eeuw open geweest.[495]

489 De Boer & Geurts 2002: 111.
490 De Boer & Geurts 2002: 39.
491 Van Doesburg & De Boer 2001: 46-53.
492 Van Doesburg & De Boer 2001: 46.
493 Van Doesburg & De Boer 2001: 39.
494 Van Doesburg & De Boer 2001: 48.
495 Van Doesburg & De Boer 2001: 83.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het tweede kasteel Kuinre is de opvolger van het door de zee verzwolgen kasteel Kuinre-I. De Boer en Geurts gaan ervan uit dat twee vermeldingen van 'tymmeringhe' in de Deventer stadsrekeningen van 1378 betrekking hebben op de bouw van Kuinre-II door de Herman van Kuinre. [496] Hoewel het woord 'tymmeringe' ook betrekking kan hebben op een verbouwing van het eerste kasteel, is uit archeologisch onderzoek gebleken dat Kuinre-I juist in deze periode is verlaten en naar verwachting de bouw van het tweede kasteel is begonnen. De kostenpost moet dus wel betrekking hebben gehad op nieuwbouw.[497]

Lang hebben Herman en zijn familie niet genoten van hun nieuwe kasteel, want in 1407 verkochten zij het samen met de hoge en lage rechtspraak van de heerlijkheid Kuinre aan bisschop Frederik van Blankenheim.[498] Frederik benadrukte in een oorkonde over de verkoop dat ook dit kasteel, conform de in 1363 uitgevaardigde oorkonde van Kuinre-I, bisschoppelijk tafelgoed was, en dat het niet om een verkoop, maar om de afkoop van de rechten van de familie Van Kuinre ging. Het voornaamste doel van de afkoop was om de 'paelen onses Gestichts te vermeerren'.[499] Ongetwijfeld zal Frederik ook mogelijke dreigingen vanuit dit kasteel hebben willen neutraliseren. Niet alleen teisterde Herman van Kuinre kooplieden, hij steunde ook de Hollandse graaf Albrecht van Beieren, die een actieve usurpatie-politiek voerde.[500] Door Kuinre aan te kopen voorkwam Frederik dat dit kasteel zou kunnen dienen als uitvalsbasis van Albrecht. Vanzelfsprekend steunden de Sallandse steden de bisschop. Zij schoten het aankoopbedrag voor en kregen in ruil daarvoor zeggenschap over de aanstelling van de ambtman op Kuinre en vrijheid van tol in de heerlijkheid. [501]

Nu Kuinre weer onder bisschoppelijk gezag functioneerde, vervulde het kasteel vooral een juridische en militaire functie, die werd uitgevoerd onder leiding van de ambtman en tevens kastelein van Kuinre. De belangrijkste taken van de ambtman waren om de heerlijkheid Kuinre en de landen Salland en Vollenhove te beschermen tegen roof en geweld, en om de burgers van de drie Sallandse hoofdsteden op zee en op het water – wellicht wordt met 'water' het riviertje de Kuinder bedoeld – bescherming te bieden binnen zijn vermogen.[502] De ambtman regelde ook de bezetting van het kasteel. Zo moest ambtman Tydeman Schuersack in 1427 op het kasteel 25 man legeren.[503]

In 1427, ten tijde van het ambt van Schuersack, is een inventaris van de bisschoppelijke bezittingen op kasteel Kuinre-II opgesteld. Behalve dat we hier informatie krijgen over wat voor objecten er van de bisschop in het kasteel aanwezig waren, worden er ook verschillende vertrekken genoemd. Het gaat om de 'bussencamer, buttelrye, backers kelre, koeken, vangen huys, camer ende in den zael, in den zael, in de stalle, in den waechuys, in de plaetse'.[504] In deze ruimtes zien we de verschillende functies van het kasteel terugkomen, namelijk een militaire functie (de bussencamer en het waechuys), een leeffunctie (buttelrye, backers kelre en de koeken), een representatieve en residentiele functie (de camer en de zael) en tot slot een juridische functie (het vangen huys).

Laar (oud)

Op de plek waar de Vecht en de Regge samenkomen, liggen de restanten van 't Olde Laar. Het terrein wordt ingesloten door de twee rivieren, maar ligt het dichtst tegen de Regge aan. Ongeveer 1,5 kilometer ten noordoosten van dit terrein is het Nieuwe Laar gebouwd.

496 De Boer & Geurts 2002: 59.
497 De Boer & Geurts 2002: 61.
498 ZR II nr. 773.
499 De Boer & Geurts 2002: 112 nr. 3.
500 De Boer & Geurts 2002: 66-69.
501 ZR II nr. 773.
502 ZR II nr. 773.
503 ZR III nr. 1427.
504 De Boer & Geurts 2002: 113 114.

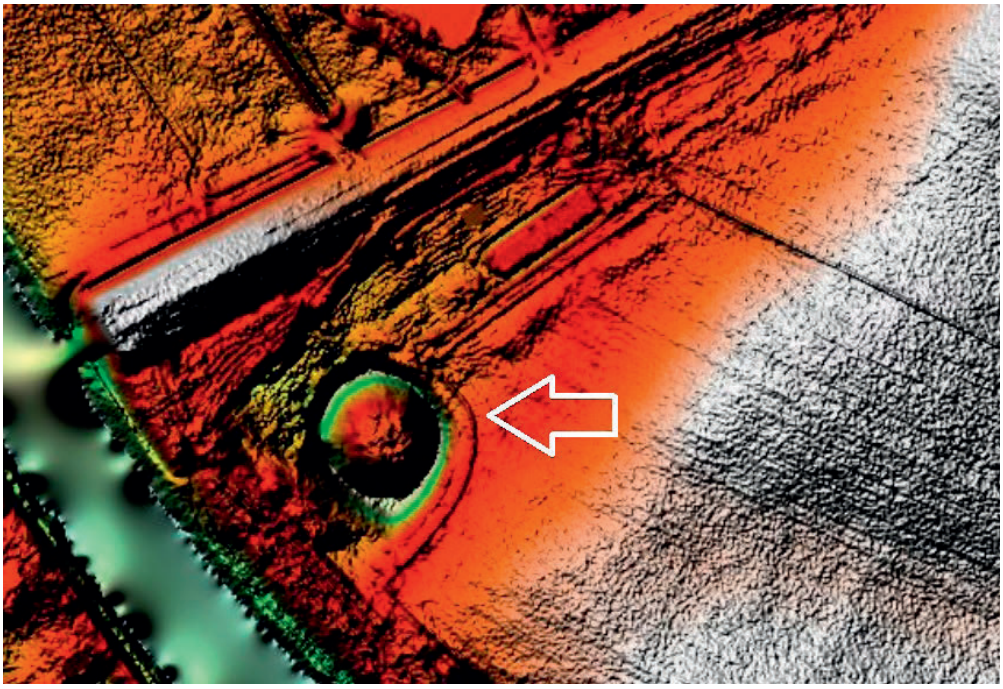

Figuur 1 Laar: Hottingerkaart omstreeks 1783 met daarop de ligging 't Olde Laar en het Laar.

Geografische coördinaten: X 223.240 / Y 503.070
Provincie: Overijssel
Gemeente: Ommen
Toponiem: Laermanshoek
Datering: ?
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Het terrein Oude Laar bestaat uit een opgehoogd middenterrein van 32 meter in diameter dat wordt omringd door een gracht. Tot op heden heeft er geen archeologisch onderzoek naar het Oude Laar plaatsgevonden, maar vlak bij de site zijn scherven gevonden uit de dertiende tot en met de vijftiende eeuw.[505] Het gaat om aardewerk van de typen Siegburg, proto-steengoed en grijsbakkend gedraaid aardewerk.[506]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Er zijn verschillende historische bronnen bekend waarin een kasteel Laar wordt genoemd dat mogelijk in het Oversticht lag. Zo schrijft de anonymus van de *Narracio*

505 Rijksmonumentnummer 45805.
506 ARCHIS wng nr. 21496.

dat na overgave van de Coevordenaren aan de bisschop van Utrecht deze familie onder andere afstand deed van de kastelen Coevorden en Laar.[507] De bisschop liet kasteel Laar vervolgens direct afbreken. De vertaler van de *Narracio*, Van Rij, stelt dat dit kasteel lag tussen Gramsbergen en Emlichheim in het graafschap Bentheim, maar geeft daarvoor geen argumentatie.[508] Ook Von Bruch is dezelfde mening toegedaan, maar ook hij geeft geen overtuigend bewijs dat de overblijfselen van het in Bentheim gelegen kasteel Laar van het in 1227 gesloopte kasteel zijn.[509] Laar is een veelvoorkomende naam. Zo kent Drenthe de plaatsnamen Noord-, Mid- en Zuidlaren, en vinden we aan de Sallandse kant van de Vecht ook een kasteel Laar. Waar het in 1227 afgebroken kasteel Laar heeft gestaan en hoe de Van Coevordens in eigendom hiervan zijn gekomen, kan wat mij betreft met de huidige stand van kennis niet worden verklaard.

Figuur 2 Laar: Een uitsnede van het AHN2 van het Oude Laar.

In 1380 wordt weer een kasteel Laar genoemd in geschreven bronnen in verband met verschillende strafexpedities die de bisschop en de Sallandse hoofdsteden uitvoerden naar kastelen van edelen in Salland. De burcht Eerde was na een mislukte belegering door hen aangekocht en gesloopt.[510] De bewoners van kasteel Laar gaven zich vervolgens zonder strijd over aan de bisschop, aldus de *Vermeerderaar* van Beke.[511] De eigenaar van Laar, Engelbert van Zalne, verklaarde op 24 mei 1380 verzoend te zijn met bisschop Floris van Wevelinkhoven, de drie Sallandse hoofdsteden en het hele Sticht Utrecht, en hij beloofde vanuit Laar niets tegen de bisschop of het Sticht te ondernemen.[512] Toch zal Van Zalne zich niet aan de afspraak hebben gehouden, want in 1381 bracht een bisschoppelijke bode een brief aan de stad Deventer waarin stond 'dat die vyande ton Lare upghejaghet weren'.[513] Zijn collega Johan van Rysen heeft zelfs nog vóór 1381 opgeschreven dat de bisschop

507 Van Rij 1989: 62-63.
508 Van Rij 1989: 62-63.
509 Von Bruch 1962: 206-207.
510 Zie 'Eerde' in deze catalogus.
511 Bruch 1982: 231-232. Hier staat Lage, maar dit is een verschrijving voor Laer of Lare.
512 ZR I nrs. 163, 166.
513 De Hullu & Acquoy 1900: 370.

daadwerkelijk van plan was om het huis Laar aan te vallen: 'Des Donred. na onser Vrouwen dach nat. bi Johan van Rysen ende Hademan van Heten die ton Hardenberch ghereden weren an onsen heren van Utrecht de hi trecken woelde vor dat huys ton Lare.'[514] Daarna volgt direct een kostenpost over de belegering van kasteel Ter Molen, waaruit we kunnen concluderen dat beide acties in dezelfde periode plaatsvonden.

Maar op welk kasteel Laar heeft deze kwestie betrekking? Als kandidaten voor het in 1380 genoemde kasteel Laar dragen Gevers en Mensema de voorganger van de latere havezate het Nieuwe Laar bij Ommen aan, maar ook het Bentheimse Laar.[515] Beiden liggen binnen het bereik van het bisschoppelijk kasteel Hardenberg. In de veertiende eeuw was het Bentheimse Laar in eigendom van de gelijknamige riddermatige familie, die in 1434 naast het huis beschikte over de heerlijkheid Laar.[516] Toch is het wat mij betreft waarschijnlijker dat het in 1380 genoemde Laar het bij Ommen gelegen kasteel is, aangezien in deze periode vooral Sallandse kastelen werden aangepakt.[517] Ook blijkt uit een in 1384 uitgevaardigde oorkonde dat het huis te Laar diende te worden verplaatst, wat overeenkomt met twee huizen Laar op historische kaarten. Engelbert van Zalne en zijn vrouw Jutte van den Laer verklaarden toen dat zij afstand deden van hun huis Laar. De daarbij behorende voorburcht en vestingwerken zouden zij laten slechten. De Van Laars en hun nakomelingen mochten geen versterking meer bouwen op dezelfde oever van de Vecht. Maar aan de andere zijde van de Vecht, op het hoge land, mochten ze wel een huis zonder grachten bouwen als ze daarvoor toestemming kregen van de bisschop, jonkheer Reynold van Coevorden en de drie Sallandse hoofdsteden.[518]

Bij deze veronderstelling moeten wel verschillende kritische kanttekeningen worden geplaatst. Het oude huis te Laar lag meer aan de oever van de Regge dan aan de oever van de Vecht, hoewel de verdedigingswerken zich ook kunnen hebben uitgestrekt tot aan de Vecht. Het nieuwe huis Laar lag niet op hoge grond, maar op lage grond, vrij dicht aan de oever van de Vecht, en was omgeven door een gracht. Dat komt niet overeen met wat er was afgesproken in de oorkonde. Zonder verder archeologisch onderzoek kunnen we de koppeling tussen de historische vermeldingen en de archeologische terreinen (nog) niet met zekerheid maken.

Interessant in deze discussie is een losse vermelding in de Deventer kameraarsrekeningen in 1406. Daarin staat dat Deventenaren naar Coevorden zijn gereden om 'ende te besiene. Heynen tymmeringe van den Lare'.[519] Het is niet duidelijk of deze verdachte bouwwerkzaamheden losstaan van voornoemde kastelen, of dat deze betrekking hebben op een van deze kastelen.

Lage

Kasteel Lage is gebouwd aan de oosteroever van de rivier de Dinkel in het huidige graafschap Bentheim in Nedersaksen (Duitsland). In de middeleeuwen behoorde Lage tot het Sticht Utrecht. Tegenwoordig staat er nog steeds een ruïne van het huis, hoewel die niet publiekelijk toegankelijk is in verband met instortingsgevaar.

Geografische coördinaten: *X 262.335 / Y 499303*
Provincie: graafschap Bentheim, Nedersaksen, Duitsland
Gemeente: n.v.t.
Toponiem: Lage
Datering: vóór 1270-heden
Oudst bekende functie: tweede generatie bisschoppelijk kasteel
Archeologie: -

514 De Hullu & Acquoy 1900: 390.
515 Gevers & Mensema 1983: 276.
516 Von Bruch 1962: 198.
517 Zie hoofdstuk 3.
518 ZR I nr. 227.
519 De Meyer 1971: 333.

Bouwgeschiedenis: Hoewel er in Lage een kasteelruïne staat, heeft er tot op heden geen uitgebreid bouwhistorisch onderzoek plaatsgevonden. Jansen vermoedt op basis van historische bronnen en opmetingen van de ruïne dat rond 1445 de burcht is herbouwd als een vierkant compact zaaltorenkasteel van 30 x 30 meter.[520] Binnen dit vierkant lagen verschillende torens en zalen evenals een binnenplaats.
Iconografie: -
Geschiedenis: Kasteel Lage wordt voor het eerst vermeld in 1270. In dat jaar stelde electbisschop Jan van Nassau de ridder Herman van Saterslo erfelijk aan als burggraaf op kasteel Lage.[521] Hoe de bisschop aan dit kasteel is gekomen, of dat hij het misschien zelf heeft gebouwd, is onduidelijk. In de betreffende oorkonde bepaalde de bisschop dat de burggraaf continu verblijf diende te houden in het versterkte gedeelte van het kasteel, de kasteeltoren, als bisschop Jan zelf niet aanwezig was. In ruil voor zijn diensten kregen Herman en zijn opvolgers de molen van het kasteel als borgleen.[522] Herman van Saterslo, tevens schout van Twente, bezat overigens in 1266 al een huis in Lage.[523] In de daaropvolgende jaren hebben de nakomelingen van Herman, die zich Van Lage gingen noemen, het burggraafschap erfelijk uitgeoefend.

De bisschop van Munster verwoestte Lage rond het eerste kwart van de veertiende eeuw.[524] De aanleiding voor de verwoesting was een vete van 1324 tot 1326, waarbij graaf Reinoud van Gelre in conflict raakte met de Munsterse bisschop Ludwig van Hessen (zie paragraaf 6.4). Bisschop Jan van Diest en zijn burggraaf te Lage schaarden zich aan de Gelderse kant en keerden zich tegen de bisschop van Munster, die op zijn beurt het kasteel Lage verwoeste.[525] Van Diest wilde Lage vervolgens herstellen, op voorwaarde dat Herman van Lage beloofde vanuit zijn kasteel, dat een Stichts leen was, geen kwaad te doen aan zowel de bisschoppen van Utrecht als aan die van Munster. Bisschop Jan van Diest beloofde aan Herman om het huis Lage vóór 29 september 1330 te zullen afbouwen.[526]

Daarna is Lage uit bisschoppelijk eigendom geraakt, want 1346 kocht bisschop Jan van Arkel het kasteel Lage met toebehoren aan voor het Sticht.[527] Hulshoff stelt dat Lage onder het episcopaat van Jan van Diest is verkocht aan de schoonzoon van de burggraaf van Lage, de Gelderse ridder Elbert van Eyle.[528] Veddeler denkt echter dat de betreffende overdracht geen koop, maar een inlossing van een pandsom was.[529] Mogelijk gaat het om een gerechtelijke uitspraak, want de heer van Lage werd tijdens het Gelderse pandschap tussen 1336 en 1339 gevangengehouden door de drost van Twente.[530]

Op Lage waren borgmannen aanwezig, zo blijkt uit een in 1342 uitgevaardigde oorkonde waarin de bisschoppelijke burggraaf Herman beloofde niemand op het huis toe te laten zonder toestemming van de Gelderse ridder Elbert. De borgmannen bewaarden kasteel Lage voor Elbert totdat hij zijn belofte – het is niet duidelijk wat voor belofte dit was – betreffende kasteel Lage aan de hertog van Gelre had voldaan.[531] Met deze vermelding weten we nu ook dat er nog wel bisschoppelijke dienstmannen op Lage aanwezig waren, maar dat zij de bewaring moesten overdragen aan Elbert. Dit kan zowel bij een pand als bij verkoop zijn gebeurd.

In 1346 droegen de bisschoppelijke burggraaf Herman van Lage en zijn vrouw het huis te Lage en nagenoeg al hun andere leengoederen uit vrije wil over aan bisschop Jan van

520 Jansen 2014: 236.
521 OSU IV nr. 1775; Hulshoff 1957: 41.
522 OSU IV nr. 1775;Hulshoff 1957: 41.
523 OSU III nr. 1704 gaat om een huis (*domus*) te Lage dat in bezit is van de Van Saterslo's.
524 Veddeler 1970: 90.
525 Von Bruch 1962: 186. Dat Lage in 1380 zou zijn verwoest door de bisschop van Utrecht, zoals Bruch beweert, is onjuist, aangezien hij hier Lage verward met Laar.
526 Veddeler 1970: 90; UA BA nr. 370.
527 UA BA nr. 171x; Bruch 1982: 192.
528 Hulshoff 1957: 44.
529 Veddeler 1970: 90.
530 Muller 1897: 129.
531 UA BA nr. 171x.

Arkel.[532] Veddeler stelt dat deze overdracht te maken had met het feit dat de mannelijke lijn van het geslacht Van Lage bij Herman ophield. Daarmee viel kasteel Lage met toebehoren terug aan de bisschop.[533] Op 7 juli 1349 erkende Elbert van Eyle dat hij van bisschop Jan van Arkel 750 marken aan gouden schilden had ontvangen voor het huis te Lage, die de bisschop hem nog verschuldigd was.[534] Zowel Elbert van Eyle als Herman van Lage had dus nog rechten op het kasteel, wat niet alleen in de context van een verkoop, maar ook in die van een verpanding past. Herman kreeg namelijk ook geld van de bisschop voor de aankoop, maar aangezien bisschop Jan niet genoeg geld had om Herman te betalen, inde Herman elk jaar 100 mark uit de gruit van Deventer en de hof te Colmschate totdat de afbetaling met de bisschop was geregeld.[535] Het lijkt er dus sterk op dat de rechten van de erfelijke burggraaf Herman werden afgekocht en de pandsom van de vermeende pander Elbert werd ingelost.

Nu Lage weer in bisschoppelijke handen was, koos bisschop Jan van Arkel als nieuwe kastelein en ambtman van Lage de edelman Reinoud van Coevorden – niet te verwarren met de Reinoud van Coevorden die op kasteel Coevorden zetelde. Zijn aanstelling was een pand, zodat de bisschop de grote kosten van de aankoop kon drukken.[536] Daarmee kreeg, waarschijnlijk onbedoeld, de bewaring van het kasteel Lage in de daaropvolgende eeuw een ouderwets karakter met de erfelijke burggraafdynastie Van Coevorden, omdat de bisschop niet genoeg geld had om het pand in te lossen.[537] Uiteindelijk leende hij in 1445 het bedrag van de stad Kampen en loste zo het pand in.[538] Daarna werd het kasteel grondig verbouwd.[539]

Hulshoff heeft een in 1449-1450 opgemaakte inventaris van kasteel Lage getranscribeerd en gepubliceerd.[540] In tegenstelling tot bijvoorbeeld de inventarissen van Coevorden en Kuinre zijn op deze inventaris alleen maar spullen beschreven en geen vertrekken. Wel heeft Hulshoff een categorisering gemaakt van de functies die de spullen vervullen. Hij onderscheidt de categorieën wapens en munitie, beddengoed, keukengoed, huisraad, etenswaren en vee.

Lambert Rhetering

Lambert Rethering was in 1373 bezig met het bouwen van een kasteel. Het bouwsel werd door Deventenaren als dreigend beschouwd en daarom door hun verwoest. De locatie van de bouwplaats is tot op heden niet teruggevonden.

Geografische coördinaten: -
Provincie: -
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: 1373
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: In 1373 stuurde het Deventer stadsbestuur een bode naar de 'tymmeringhe' van Lambert Rethering om dit bouwsel te inspecteren.[541] Klaarblijkelijk was de 'tymmeringhe' dusdanig verontrustend dat Deventer besloot om de stadsschutterij naar het bouwsel te sturen. We lezen namelijk: 'den schutten tot drincghelde die gheghaen weren mit Dirc bi den Brincke ende Johan den Hoyer ende bezaghen Lamberts tymmeringhe Rethering'.[542] De inspecties van de stad Deventer zijn niet alleen bij observaties gebleven, want 'een

532 UA BA nr. 171xx.
533 Veddeler 1970: 90.
534 UA BA nr. 172.
535 UA BA nr. 172.
536 OGD nr. 508 treedt Reinoud voor het eerst op als ambtman.
537 Hulshoff 1957: 46-60.
538 UA BA nr. 3.II fol. 46.
539 Veddeler 1970: 92.
540 Hulshoff 1954.
541 De Hullu 1897: 12.
542 De Hullu 1897: 14-15.

deel van den scepenen ende raet ende mit eyn deel anderen luden do sie gheweest hadden ende hadden mit der ghemeynten Lambert Retherings gravene gheeffent'.[543] De graafwerkzaamheden van Lambert werden dus door Deventenaren ongedaan gemaakt. Helaas wordt uit de rekeningen niet duidelijk waar Lambert een kasteel aan het bouwen was. In de bisschoppelijke leenprotocollen komen we de naam Retering één keer tegen. De tienden van dit goed, dat was gelegen in de buurschap Aeriën, in het schoutambt Ommen en Den Ham, waren in 1379 bestemd voor de kasteelheer van Eerde.[544]

Liewerdawinkel

Liewerdawinkel lag naar verwachting net in het Gorecht, op de plek waar de paden uit Eelde en Peize samenkwamen in of vlak bij het zogenoemde Gelkingerland. Tot op heden is de exacte locatie niet gevonden.[545]

Geografische coördinaten: -
Provincie: -
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: 1228
Oudst bekende functie: versterking van partij
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het kasteel Liewerdawinkel wordt slechts één keer genoemd in geschreven bronnen, namelijk door abt Menko in de kloosterkroniek van de Ommelandse abdij de Bloemhof. Volgens de abt stond op een plek genaamd Liewerdawinkel de versterking van de Gelkingen. Dit stadspatriciaatsgeslacht probeerde samen met verschillende edelen, waaronder leden van de schoutenfamilie van Eelde, de Groningse prefectenfamilie ten val te brengen. De prefectgezinde partij slaagde er volgens abt Menko in 1242 in om Liewerdawinkel te verwoesten.[546] Volgens de vertalers van de Latijnse kloostertekst zou de abt met Liewerdawinkel de hoek bij Liewerdewolde hebben bedoeld, waar de paden uit Eelde en Peize samenkwamen en de heerlijkheid Groningen begon.[547] Daarmee rijst de vraag of de in de *Narracio* niet bij naam genoemde versterking uit 1228 bij Peize, die door de Eeldense schoutenfamilie en Gelkingers is gebouwd, dezelfde is als Liewerdawinkel.[548] In de betreffende passage wordt beschreven hoe Utrechtse ridders de versterking binnenkwamen en vervolgens vijanden gevangennamen en verschillende mensen doodden. De ligging, eigenaar en functie passen bij de beschrijving van Liewerdawinkel.[549]

Mastenbroek Bertold van Haersolte

De edelman Bertold van Haersolte heeft naar alle waarschijnlijkheid op zijn slag in de Mastenbroek een kasteel proberen te bouwen, hoewel we op het betreffende slag geen sporen (meer) zien van een kasteelterrein. Dat bouwen deed Bertold vier jaar nadat de Mastenbroek in 1364 was verdeeld. Bertold had overigens al twee jaar eerder geprobeerd om zijn eigen leengoed, de hof Haersolte, te versterken (zie Haersolte).

Geografische coördinaten: *X 200.291 / Y 507.541*
Provincie: Overijssel
Gemeente: -
Toponiem: -

543 De Hullu 1897: 55.
544 Eijken 1995: 965.
545 Van den Broek 2007: 250-251, 373-374. Zie ook deze passage omtrent de lezing en interpretatie van de naam Liewerdawinkel, dat in het oorspronkelijk handschrift eigenlijk als Knerdawinkel staat vermeld.
546 Jansen & Janse 1991: 345.
547 Jansen & Janse 1991: 345, voetnoot 27.
548 Van Rij 1989: 58-59.
549 Van den Broek 2007: 288.

Datering: 1368
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Op de vrijdag na de geboorte van Maria in 1368 bracht een stadsbode van Zwolle een brief aan Deventer over 'heren Bertoldes tymmeringhe in Mastenbroec'.[550] In datzelfde jaar organiseerden de Sallandse hoofdsteden een vergadering over 'Bertoldes tymeringhen van Haerzolten ende Hermans van Weselsberghen'.[551] Op basis van deze twee vermeldingen kunnen we concluderen dat Bertold van Haersolte in de Mastenbroek bezig was met de bouw van een kasteel. Zoals in hoofdstuk 3 is uiteengezet, bedoelden de Deventer kameraars met 'tymmeringhe' in voornoemde context de bouw van adellijke huizen die een bepaalde mate van militaire functionele verdedigingsarchitectuur hadden en die mogelijk een bedreiging zouden vormen voor burgers en handelaren.

De historici Van de Pas en Zeiler hebben op basis van een grondregister uit 1390 een reconstructie kunnen maken van de verschillende belanghebbenden in Mastenbroek en hun grondbezit. Uit deze studie blijkt dat Bertold van Haersolte aldaar land bezat.[552] Waarschijnlijk is dat ook het land geweest waarop Bertold zijn kasteel bouwde. De vraag is nu of Bertold daarin is geslaagd, aangezien de steden zich zorgen maakten over deze bouwactiviteiten en mogelijk hebben geprobeerd om die tegen te gaan. In latere bronnen zijn geen aanwijzingen te vinden dat in de Mastenbroek naast Werkeren andere kastelen stonden. In 1379 blijkt de slag bisschoppelijk leengoed te zijn, maar er staat nergens iets vermeld over een kasteel.[553] Bertold is er dus waarschijnlijk niet in geslaagd om zijn bouwproject af te maken.

Mastenbroek Ludiken van Eerde

Vlak na de verdeling van de Mastenbroek in 1364 begon Ludiken van Eerde met de bouw van een kasteel aldaar in 1369. De aanbouw moest echter stop worden gezet op last van de Sallandse hoofdsteden. Op welke slag het kasteel van Ludiken in de Mastenbroek zou verrijzen, valt met de huidige stand van kennis niet met zekerheid te zeggen, hoewel er een kleine indicatie is dat de bouwplaats mogelijk op de slagen van de kerspelburen van Oldeneel dient te worden gezocht.

Geografische coördinaten: *X 202.357 / Y 508.133*
Provincie: Overijssel
Gemeente: ?
Toponiem: ?
Datering: 1369
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: In 1369 was de edelman Ludiken van Eerde bezig met het bouwen van een kasteel in Mastenbroek. Deze bouwactiviteiten werden als dusdanig bedreigend door de drie Stichtse hoofdsteden beschouwd dat de kwestie onderwerp werd op hun vergadering te Werven.[554] De druk die Deventer in naam van de drie Sallandse hoofdsteden daarna op Ludiken uitoefende had effect, want Ludiken besloot om 'van den selven tymmer dat hi dat laten wolde omme onse stad wille'.[555] Zoals in hoofdstuk 3 is uiteengezet, bedoelden de Deventer kameraars met 'tymmeringhe' de bouw van adellijke huizen die een bepaalde mate van militaire functionele verdedigingsarchitectuur hadden. Ludiken van Eerde was net als Bertold van Haersolte bezig met de bouw van een kasteel in het pas ontgonnen Mastenbroek.

550 Van Doorninck 1889: 81.
551 Van Doorninck 1889: 143.
552 Van der Pas & Zeiler 1995: 63.
553 Eijken 1995: nrs. 1568 t/m 1570.
554 Van Doorninck 1889: 186.
555 Van Doorninck 1889: 187.

Wie was deze Ludiken van Eerde en hoe komt hij aan grond in het in 1364 verdeelde Mastenbroek? Antwoord op de eerste vraag valt met de huidige stand van kennis niet te geven. Ludiken wordt namelijk in de studies naar de familie Van Eerde en de aanverwante families Reding en Van Essen niet opgemerkt.[556] Gezien de toenaam Van Eerde is het aannemelijk dat Ludiken familie was van erfdochter Margriet van Eerde, die met Evert van Essen was gehuwd. De enige andere historische vermelding van een Ludiken van Eerde vinden we in de bisschoppelijke leenprotocollen. Rond 1379 was hij door de bisschop beleend met een goed binnen het schependom van het Gelderse stadje Hattem: 'Dat goet dat Dirix van Heten plach te wesen, mit al synen toebehoren, ghelegen in den kerspel van Hattem.'[557]

Waarom Ludiken aanspraak maakte op een slag in Mastenbroek valt niet te herleiden. De historici Van der Pas en Zeiler hebben aan de hand van een grondregister uit 1390 geprobeerd om te reconstrueren hoe de Mastenbroek verdeeld was onder verschillende belanghebbenden in 1364.[558] In hun reconstructie vinden we echter geen belanghebbende genaamd Ludiken van Eerde, of een ander persoon met de toenaam Van Eerde. Wanneer we kijken naar degenen die aanspraken op de Mastenbroek maakten, valt op dat slechts drie adellijke heren direct recht hebben op het gebruik van de slagen, namelijk Wolter van Voorst, Bertold van Haersolte en Frederik van der Eeze. De andere rechthebbenden zijn de omliggende steden en de kerspelburen.

Ludiken kan zijn aandeel hebben geruild of verkocht. Maar we mogen ook niet uitsluiten dat dit door overerving bij een andere adellijke lijn is terechtgekomen, of dat Ludiken zijn goed als bruidsschat heeft gekregen. Een kleine aanwijzing voor mogelijk verwantschap vinden we in de leenprotocollen. Het goed dat Ludiken in leen hield van de bisschop van Utrecht kwam na zijn dood in handen van Werner Bast, die weer werd opgevolgd door Machoris van Oldeneel. Bast komen we niet tegen in de Mastenbroek als belanghebbende, maar de kerspelburen Van Oldeneel bezaten in de Mastenbroek grond.

Mensinge

Aan de zuidkant van het dorp Roden staat het huis Mensinge. Het erve Mensingegoed bestond al in de middeleeuwen en moet ergens tussen circa 1379 en 1557 zijn uitgegroeid tot adellijk huis. De bouwers hebben gekozen voor een hoger gelegen grondmorene-opduiking als ondergrond. Direct naast het huis ligt een weg en op ongeveer 230 meter ten zuiden een beekdal.

Geografische coördinaten: *X 225.130 / Y 572.460*
Naam: Mensinge
Provincie: Drenthe
Gemeente: Noordenveld
Toponiem: Mensinge
Datering: vóór 1480
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: Er is nooit archeologisch onderzoek verricht naar Mensinge. Bos *et al.* menen dat op oude luchtfoto's aan het Steenbergerdiep een mogelijke voorganger van Mensinge te zien is, maar zij geven geen verwijzing naar een luchtfoto.[559] Tot op heden is de locatie van de door hun beschreven structuur niet gevonden.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De naam Mensingegoed kan zijn afgeleid van de mannelijke voornaam Menzo. Deze naam komen we veelvuldig tegen onder leden van de Groningse prefectenfamilie,

556 Beelaerts van Blokland 1931; Schaap 1966; Schutte 1967.
557 Eijken 1995: nr. 1802.
558 Van der Pas & Zeiler 1995: 63.
559 Bos *et al.* 1989: 406-407 Navraag bij de historische vereniging Norg heeft geen resultaten opgeleverd.

maar of dit goed van deze familie was, kan niet worden bewezen.[560] De eerste vermelding van het Mensingegoed dateert van 1379.[561] Het blijkt dan een borgleen te zijn van het bisschoppelijk kasteel Vollenhove, waarmee Steven Zyghers is beleend. Aan te nemen valt dat de vermelding 'borgleen' een oudere situatie weerspiegelt, en dat het Mensingegoed al langere tijd als zodanig in leen werd uitgegeven door de bisschop.[562] Het is onduidelijk vanaf wanneer Mensinge als adellijk huis fungeerde. De eerste indicatie daarvoor dateert pas van 1480.[563]

Munitio Threntonum

Het munitio Threntonum, dat vrij vertaald kan worden als de versterking van de Drenten, lag ten zuiden van de stad Groningen. De exacte locatie is niet met zekerheid gevonden.

Geografische coördinaten: -
Provincie: -
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: vóór 1339 en na
Oudst bekende functie: versterking van partij
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het *munitio Threntonum* wordt slechts eenmaal genoemd in een op 1339 uitgevaardigde oorkonde.[564] De burggraaf van Coevorden, de schout van Eelde, de etten en het Land Drenthe enerzijds en de stad Groningen en het Gorecht anderzijds beloofden elkaar wederzijdse bescherming en ordehandhaving. Zo beloofde het stadsbestuur aan de Drentse partij veiligheid in de stad Groningen en in een deel van het Gorecht, ter hoogte van de huidige Peizerweg, de verbinding tussen Groningen en Drenthe. Verder werd bepaald dat beide partijen veiligheid voor elkaar zouden garanderen in het deel van het Gorecht dat was gelegen tussen de stad en het *munitio Threntonum* in het zuiden. Eveneens garandeerden zij deze veiligheid op de rivieren de Drentse Aa en de Hunze, het gebied dat daartussen lag en het gebied dat ten westen van de Drentse Aa lag.[565] Zoals bij het catalogusdeel Het Bolwerk is uitgewerkt, zouden dit *munitio Threntonum* en 'de veste up der were' heel goed hetzelfde kasteel als bij Mit-/Nutspete kunnen zijn, aangezien de functie hetzelfde is. Hard bewijs hiervoor ontbreekt echter.

Neuenhaus/Dinkelrode

In het graafschap Bentheim, in de buurt van de Nederlandse grens, ligt de plaats Neuenhaus. Hoewel dit kasteel tot het Nedergraafschap Bentheim behoorde, heeft bisschop Frederik van Blankenheim in 1418 het in pand weten te krijgen, samen met het kerspel Uelsen.

Geografische coördinaten: *X 262.730 / Y 502.098*
Provincie: -
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: 1418 in pand bisschop
Oudst bekende functie: kasteel edelvrije
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -

560 Bos *et al.* 1989: 407.
561 Eijken 1995: nr. 1692.
562 Bos *et al.*1989: 409. Zij gaan ervan uit dat de vermelding 'borgleen' betekent dat we te maken hebben met een versterkt huis Mensinge, maar dit is onjuist. Een borgleen is een vergoeding voor een borgman in ruil voor zijn diensten op een kasteel, in dit geval Vollenhove.
563 Bos *et al.* 1989: 409.
564 OGD nr. 357.
565 Van den Broek 2007: 51, 312. De uitleg van de oorkonde is gebaseerd op de uitleg op pagina 312.

Geschiedenis: Kasteel Neuenhaus, dat ook bekend stond onder de naam Dinkelrode, was aanvankelijk een kasteel van de graaf van Bentheim. Het komt in 1328 voor het eerst voor in geschreven bronnen en wordt dan aangeduid als nieuw. Nabij de burcht ontstond de stad Neuenhaus.[566] Zowel de stad en het kasteel als het kerspel Uelsen werden na belegering door Frederik van Blankenheim in 1418 als pand voor het Sticht verworven.[567]

De aanleiding voor de belegering van Neuenhaus was een twist tussen enerzijds de ambtman van Twente en tevens kastelein van Lage, Wolter van Coevorden, en anderzijds de erfopvolger van de graaf van Bentheim, Everwijn van Guterwijc. In 1417 had Everwijn Twente geplunderd. Hoewel het om een persoonlijke twist ging, bemoeide bisschop Frederik zich ermee. Hij koos de zijde van zijn ambtman en ondernam met de drie Sallandse hoofdsteden een militaire expeditie naar Neuenhaus. Na de overwinning werd Van Guterswijc gedwongen tot een betaling van 8300 gulden. Totdat het volledige bedrag was ingelost, hield de bisschop Neuenhaus en het kerspel Uelsen – dat bijna de helft van het *Niedergrafschaft* van Bentheim omvatte – in pand voor een periode van tenminste vijf jaar. Het lukte Everwijn niet om de pandsom terug te betalen, maar omdat hij het Sticht hielp, werd in 1427 de pandsom verlaagd naar een bedrag van 4000 gulden. De voorwaarde was wel dat Neuenhaus en toebehoren voor eeuwig een Stichts leen zouden zijn.[568] We komen Neuenhaus vervolgens voor het eerst als Stichts leen in het leenregister tegen in 1435.[569]

Nijenhuis-Diepenheim

Ten oosten van het stadje Diepenheim ligt het Nijenhuis, dat tegenwoordig nog steeds te bewonderen is. Hoewel het herenhuis, de tuinaanleg en de bijgebouwen allemaal dateren uit ná de middeleeuwen, dateert de oorsprong van het huis wel uit de middeleeuwen. Het Nijenhuis is gebouwd aan de flank van een dekzandkop op de overgang naar een lager gelegen gebied. Ongeveer 180 meter ten oosten van het huis lag de gegraven Molenbeek.

Geografische coördinaten: *X 236.090 / Y 469.038*
Provincie:
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Nijenhuis
Datering: 1379/1382-heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: In 1379-1382 wordt 'dat Nyehuys in der vriheit to Diepenheim' voor het eerst met zekerheid vermeld in het bisschoppelijke leenprotocol als Stichts leen van de Diepenheimse borgman Arnd Sticke.[570] Het Nijenhuis wordt mogelijk ook al genoemd in de goederenlijst van graaf Hendrik van Dale.[571] In deze lijst komen echter meerdere huizen voor met de naam *nova domus*.[572] Wanneer het Nijenhuis de uitstraling van een adellijk huis kreeg, is niet met zekerheid vast te stellen. Gevers en Mensema wijzen erop dat binnen het Deventer stadsbestuur in 1401 onrust was ontstaan over een actie van Arnd Sticke, die op een van zijn goederen iets aan het verbouwen was. Aangezien Arnd op dat moment beschikking had over het Nijenhuis, zou deze vermelding betrekking hebben op dit goed.[573]

Nijenhuis-Wijhe

Ten zuiden van Heino, in de buurschap Wechterholt, lag het bisschoppelijk leengoed het Nijenhuis. In de late middeleeuwen is op dit leengoed een adellijk huis verrezen.

566 Veddeler 1970: 54-55, 58.
567 Zie hoofdstuk 3.
568 Veddeler 1970: 55
569 Eijken 1995: nr. 1905.
570 Eijken 1995: nr. 311.
571 Zie bijlage hoofdstuk 5.
572 Philippi & Bannier 1904.
573 Gevers & Mensema 1995: 183; De Meyer 1971: 17.

Geografische coördinaten: *X 205.460 / Y 496.930*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Zwolle
Toponiem: Zuthem
Datering: vóór 1450
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie:
Bouwgeschiedenis: Olde Meierink *et al*. hebben op basis van bouwhistorisch onderzoek kunnen vaststellen dat in het huidige Nijenhuis de kelder van de zuidwestelijke vleugel uit het midden van de vijftiende eeuw dateert.[574] Verder hebben zij sterke aanwijzingen gevonden dat deze laatmiddeleeuwse vleugel verbonden was aan een noordvleugel, die is gesloopt. Van deze verdwenen noordvleugel zijn langs de gracht restanten van een muur gevonden van 1,25 meter dik. Olde Meierink *et al*. vermoeden vanwege de muurdikte dat de verdwenen noordvleugel nog ouder was dan de zuidwestelijke vleugel. Hierin zouden we een laatmiddeleeuwse zaalbouw kunnen zien, die naar verwachting eerst solitair heeft gestaan voordat er vleugels tegenaan werden gebouwd.[575]
Iconografie: -
Geschiedenis: De oudste vermelding van het goed Nijenhuis dateert van 1379. Het was toen een bisschoppelijk leengoed waarmee Otto van Bymmen was beleend.[576] In de leenprotocollen staan geen verdere aanwijzingen over het uiterlijk van het goed.

Nutspete/Mitspete

De locatie van kasteel Nutspete of Mitspete is nooit met zekerheid teruggevonden. Volgens de historische overlevering lag het nabij de stad Groningen. Of het om slechts enkele honderden meters of enkele kilometers afstand ging, is niet duidelijk.

Geografische coördinaten: -
Provincie: -
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: 1231-1232
Oudst bekende functie: versterking van partij
Archeologie: De amateurhistoricus Overdiep heeft beargumenteerd dat Nutspete gelijk mag worden gesteld met het Bolwerk bij Noordlaren.[577] Veel onderzoekers zijn hem daarin gevolgd.[578] Recentelijk heb ik bij deze vereenzelviging verschillende kanttekeningen geplaatst (zie 'Bolwerk Noordlaren' in deze catalogus).[579] Door het Bolwerk en andere archeologische sporen in het Besloten Veen in de toekomst te onderzoeken, kan wellicht meer inzicht worden verkregen in ouderdom, gebruiksduur en functies ervan.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Over kasteel Nutspete is relatief veel historische informatie beschikbaar. Dat komt doordat het meerdere malen een rol speelde in de historische bron de *Narracio*. Daarin staan de twisten tussen de bisschop en de Groningse prefectenpartij enerzijds, en de Drenten, Gelkingen en Coevordenaren anderzijds beschreven. De eerste keer dat de naam Nutspete in de *Narracio* voorkomt is in 1228, wanneer de pas ingehuldigde bisschop Wilbrand van Oldenburg op verzoek van zijn ministerialen heeft besloten om wraak te nemen op de Coevordenaren en de Drenten vanwege hun daden tijdens de Slag bij Ane. Op 30 september 1228 voerde bisschop Wilbrand de wraakactie uit en viel hij Drenthe op zes plekken met verschillende legers binnen. Het eerstgenoemde leger, dat onder leiding stond van graaf Boudewijn van Bentheim, werd met een groot aantal krijgslieden en kruisboogschutters vooruit gezonden naar Groningen. De graaf viel vervolgens samen met

574 Olde Meierink *et al*. 1995.
575 Olde Meierink *et al*. 61.
576 Eijken 1995: nr. 1480.
577 Overdiep 1963.
578 Van den Broek 2007: 296-297; Noomen 2009: 18.
579 Spiekhout 2016b; zie in deze catalogus 'Bolwerk bij Noordlaren' en 'Blankeweer'.

de prefect van Groningen bij de locatie Nutspete de tegenstanders aan, maar ze hadden weinig succes.[580]

De plek Nutspete wordt in 1231 wederom genoemd, toen de bisschop een kruistocht uitvoerde om de ongehoorzame Drenten en Coevordenaren te straffen. In het Oversticht had de bisschop drie legers verzameld voor dit doel. Wilbrand kreeg tevens steun vanuit het Friese gebied. De bisschop voerde het Friese leger zelfs in eigen persoon aan. Dit bisschoppelijke Friese leger zou ter hoogte van Nutspete, vlak bij Groningen, slag leveren tegen Drenten en (Friese) Fivelingoërs, maar slaagde daar niet in vanwege de overmacht van krijgsvolk van de vijand en de zware regenval.[581]

In de winter van 1231-1232 deed de bisschop een nieuwe poging om de rebellie te onderdrukken. Daarbij liet hij de stad Groningen versterken. De Drenten reageerden daarop door zelf een kasteel (*castrum*) te bouwen bij Nutspete, ter bescherming van hun land aldaar. In het kasteel legerden zij een niet bij getal genoemd groot aantal krijgslieden. Deze krijgslieden werden onderhouden met soldij en goederen die afkomstig waren van door de Drenten geconfisqueerde bezittingen van de bisschop en zijn dienstmannen uit Drenthe. Hiermee zullen naar verwachting de bisschoppelijke tafelgoederen en leengoederen worden bedoeld. Tussen de stad Groningen en Nutspete werden voortdurend aanvallen uitgevoerd, waarbij de mannen van de bisschop er uiteindelijk in slaagden om Nutspete in te nemen. Aldaar doodden zij enkelen en namen ze ook vijanden gevangen.[582] Na verschillende krijgssuccessen van de bisschoppelijke kant werd in het bijzijn van de abten van verschillende Friese kloosters op 14 maart 1232 een scheidsrechterlijke uitspraak gedaan tussen de bisschopsgezinde partij en de Drenten, Coevordenaren en hun bondgenoten. De zitting was bij Nutspete.[583]

De uitspraak zorgde echter niet lang voor vrede, want de Coevordenaren en de Drenten verbraken het gesloten verdrag om de Fivelgoërs te helpen. Ook kasteel Nutspete werd hersteld en versterkt. De Drenten legerden opnieuw een niet bij getal genoemd groot aantal krijgslieden in het kasteel, die zij wederom betaalden met de geconfisqueerde bisschoppelijke goederen. Het krijgsgeweld brak los en prefect Egbert van Groningen belegerde het herstelde Nutspete. Nadat eerst het dorp Laren was platgebrand, nam hij Nutspete in. Egbert en zijn aanhangers haalden uit kasteel Nutspete een bezetting van 36 man en daarnaast vele strijdrossen. Al het overige in het kasteel staken zij in brand.[584]

Toen de bisschop vernam dat de scheidsrechterlijke uitspraak was geschonden, was hij vastberaden om de Drenten en de Coevordenaren te straffen. Het bisschoppelijke leger viel als vergelding de Drenten aan en verwoestte verdedigingswerken, waaronder een wal. Volgens Van Rij zou het gaan om verdedigingswerken van Nutspete.[585] De anonieme kroniekenschrijver eindigt zijn verhaal ook te Nutspete, want op 20 september 1232 werd daar het bisschoppelijke leger afgeslacht.[586]

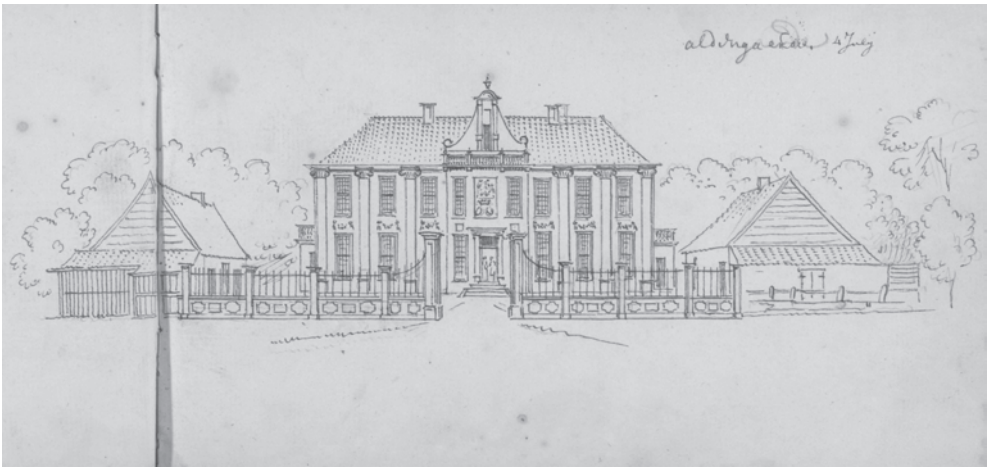
Behalve deze gedetailleerde informatie, die de anonieme schrijver van de *Quedam Narracio* heeft opgeschreven, is er ook nog een charter bekend waarin de laatstgenoemde slachting wordt vermeld. Het gaat om een op 21 juli 1233 uitgevaardigde oorkonde waarin bisschop Wilbrand van Oldenburg het klooster Mariënberg in Salland sticht voor onder andere de nagedachtenis van degenen die in deze slag het leven lieten.[587] In deze oorkonde is er geen sprake van de plek Nutspete, maar van Mitspete. Na 1232 komt de naam Mit- of Nutspete niet meer voor in geschreven bronnen. Zoals Van den Broek heeft uiteengezet vinden we in de veertiende eeuw twee vermeldingen van versterkingen die een soortgelijke functie hadden.[588]

580 Van Rij 1989: 60-61.
581 Van Rij 1989: 80-81.
582 Van Rij 1989: 82-83.
583 Van Rij 1989: 84-87
584 Van Rij 1989: 88-89
585 Van Rij 1989: 95.
586 Van Rij 1989: 94-97.
587 OSU II nrs. 859, 860.
588 Zie 'Bolwerk Noordlaren, 'Veste up der Were' en 'Munitio Threntonum' in deze catalogus.

Oldengaerde

Het huis Oldengaerde ligt aan de rand van de Dwingelder es, op een overgang van een grondemorenewelving naar een vlakte van grondmorene, ongeveer 1,5 kilometer ten westen van de Dwingelder stroom. Hoewel het huis een laatmiddeleeuwse oorsprong heeft, herinnert er tegenwoordig niets meer aan deze periode.

Geografische coördinaten: *X 219.634 / Y 537.681*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Westerveld
Toponiem: Oldengaerde
Datering: 1420/1435-heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Abraham de Haen vervaardigde een tekening van Oldengaerde in 1732, maar daarop zijn geen middeleeuwse gebouwsporen zichtbaar.

Figuur 1 Oldengaerde: Het huis Oldengaerde, tekening vervaardigd door Abraham de Haen in 1732.

Geschiedenis: De oudst bekende bewoner van Oldengaerde is Reynolt van Echten, die vanaf 1435 aantoonbaar op het huis te Oldengaerde woonde.[589] Hij wordt gezien als de stamvader van het geslacht Van Echten op Oldengaerde.[590] Reynolt is waarschijnlijk de opdrachtgever geweest voor de bouw van het adellijk huis. De grond waarop hij de woning liet bouwen had hij van zijn vader geërfd.[591]

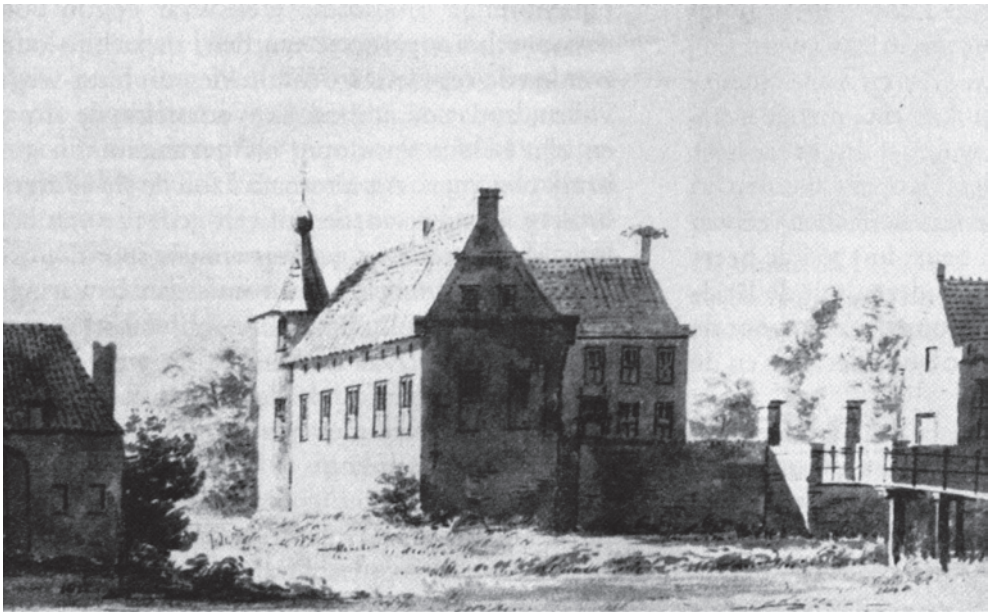
Oldenhave/huis te Ruinen

Oldenhave, ook wel bekend als het huis te Ruinen, was de stamzetel van het geslacht Van Ruinen. Hoewel we niet weten hoe het huis er in de middeleeuwen uit heeft gezien, is het aannemelijk dat het toen als stamkasteel van de Van Ruinens fungeerde en het centrum van de heerlijkheid Ruinen vormde. Het huis lag op de grens van een grondmorenewelving naar een grondmorenevlakte. Ongeveer 850 meter ten oosten van de woning lag een waterloop en op ongeveer 390 meter ten noordwesten een doorgaande weg. Tegenwoordig zijn alleen nog de resten van het grachtenstelsel zichtbaar, want Oldenhave is in 1820 gesloopt.

Geografische coördinaten: *X 219.950 / Y 530.100*
Provincie: Drenthe

589 Bos *et al.* 1989: 162.
590 Brood 1980: 29.
591 Bos *et al.* 1989: 162.

Gemeente: De Wolden
Toponiem: Oldenhave
Datering: <1379/1382-1820
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Cornelis Pronk heeft in 1732 een tekening vervaardigd van Oldenhave. Wellicht dat de zaalbouw op de voorzijde van deze tekening een middeleeuwse ouderdom heeft. Om dit te kunnen vaststellen, zou archeologisch onderzoek moeten plaatsvinden.

Figuur 1 Oldenhave: Tekening van het huis te Ruinen, vervaardigd door Cornelis Pronk in 1732.

Geschiedenis: De familie Van Ruinen is een oud ministerialengeslacht waarvan we het eerste lid, Otto van Ruinen, tegenkomen als getuige op een in 1139 uitgevaardigde oorkonde.[592] Bos *et al*. vermoeden dat deze ministerialen de voogdij over het klooster Ruinen uitoefenden. Het klooster zou een leidende rol hebben gespeeld in de ontginningen van de woeste grond rondom Ruinen. De latere heerlijkheid Ruinen is waarschijnlijk ontleend aan de immuniteit die oorspronkelijk tot het klooster behoorde en waarover de Van Ruinens de wereldlijke rechtspraak regelden.[593]

De Oldenhave wordt voor het eerst vermeld in 1379. Het blijkt dan een Stichts leengoed te zijn dat samen met verschillende andere goederen, tienden en rechten door de bisschop in leen is gegeven aan Arend Huys.[594] Deze leenman is door de bisschop in dezelfde periode beleend met 'Die daghelix gherechte to Runen, to Buddincwolde, Hakeswolde ende ter Bulynghe myt horen toebehoren.'[595] Het woord dagelijks, dat wil zeggen de lage rechtspraak, is in de Utrechtse lijst van leenmannen doorgehaald en komt niet voor in de Drentse lijst van leenmannen, terwijl er in latere beleningen uitsluitend sprake is van een heerlijkheid.[596] Bos *et al*. stellen daarom dat de heren Van Ruinen niet alleen de lage rechtspraak, maar ook hoge rechtspraak bezat.[597] Met een riddermatig geslacht dat hoge heerlijke rechten uitoefende

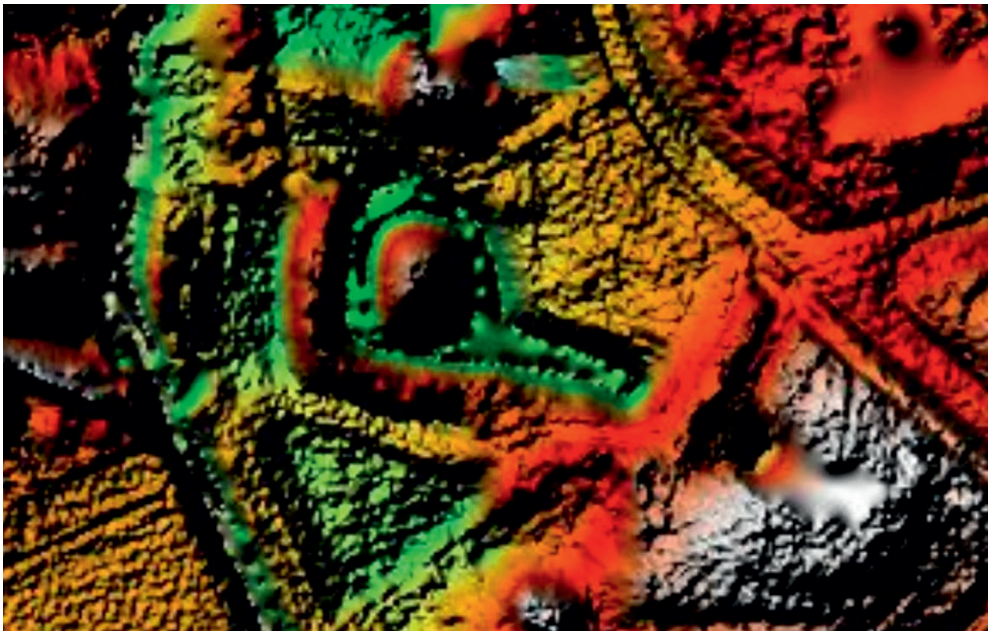
592 OGD I nr. 27.
593 Bos *et al*. 1989: 225-233.
594 Eijken 1995: nr. 1699.
595 Eijken 1995: nr. 1698.
596 Eijken 1995: nr. 1698.
597 Bos *et al*. 1989: 226.

over een rechtsgebied waar zij ook nog eens veel goederen bezaten, zouden we ook een kasteel verwachten.

Olidam

Ten zuiden van het stadje Goor liggen de restanten van een rond omgracht terrein met een verhoging. Dit is mogelijk de locatie van het huis Olidam. Een andere theorie is dat hier een spieker heeft gestaan en het kasteel Olidam in de buurt heeft gelegen. Rondom het terrein, dat is aangelegd op de grens van een dekzandrug en een laagte, liggen tegenwoordig nieuwbouwhuizen. Direct ten oosten van Olidam stroomde een gegraven beek waarachter een doorgaande noord-zuidroute lag.

Geografische coördinaten: *X 236.620 / Y 471.660*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Olidam
Datering: circa 1400-circa 1600
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman

Figuur 1 Olidam: Een uitsnede van het AHN2van het terrein Olidam.

Archeologie: Naar het vermeende Olidam zijn in 1965 en 1966 twee opgravingscampagnes verricht door de Nederlandse Jeugd Bond voor Geschiedenis (NJBG). De opgraversleider Hulshoff was in de veronderstelling dat het ronde terrein de restanten van het adellijk huis Olidam waren. Hoewel er geen opgravingstekeningen zijn overgeleverd heeft Hulshoff wel een uitgebreide beschrijving gemaakt van de aangetroffen archeologische sporen. Het terrein bestaat volgens hem uit een rond burchteiland dat ongeveer 1,60 meter hoog is en een diameter heeft tussen de 14,50 en 18 meter.[598] Daaromheen ligt een gracht met een oorspronkelijke breedte tussen de 15 en 20 meter. Deze gracht stond in verbinding met de Poolbeek.[599]

598 Hulshoff 1965.
599 Hulshoff 1965: 144.

Tijdens de opgravingscampagne in 1966 heeft Hulshoff aangetoond dat in een latere fase de gracht aan de oostzijde circa 5 meter is versmald en is voorzien van een beschoeiing.[600] Uitsluitend aan de zuid- en westzijde werd de gracht omringd door een circa 1,5 meter hoge wal van zand die tenminste één keer tijdens gebruik is opgehoogd.[601] Aan de buitenzijde van de wal lag een tweede gracht van 5 meter breed, gevolgd door nog een wal van 8 meter breed. Hulshoff toonde tevens aan dat er een driehoekig voorburchtterrein lag: dit was aan drie zijden omgracht. Het voorburchtterrein was echter grotendeels geëgaliseerd waardoor de meeste archeologische sporen verloren zijn gegaan.[602]

Figuur 2 Olidam: Het team van Hulshof tijdens de eerste campagne in 1965 aan het werk op het burchteiland.

Op het burchteiland troffen de opgravers sporen aan van een rechthoekig gebouw van 10,5 x 7 meter buitenwerks: de fundering van de buitenmuur had een dikte tussen de 40 en 50 centimeter. Als steunpunt voor de constructie hebben de bouwers gebruik gemaakt van keien (stiepen) die zij op de hoekpunten hebben neergelegd. De opgravers troffen binnen de fundering een keldervloer aan van plavuizen, zogenoemde rode estrikken, met de afmetingen van 15,5 x 15,5 x 3,5 centimeter. Het is niet duidelijk hoe het opgaande muurwerk er heeft uitgezien, maar er zijn wel restanten van baksteen gevonden (27 x 13 x 6 centimeter). In de laatste campagne vonden ze de ingang die bestond uit trapsgewijs gestapelde bakstenen.[603] Het vondstmateriaal, te weten aardewerkscherven, ijzer en gebrandschilderd glas, heeft volgens Hulshoff een datering van ruwweg 1400-1600.[604]

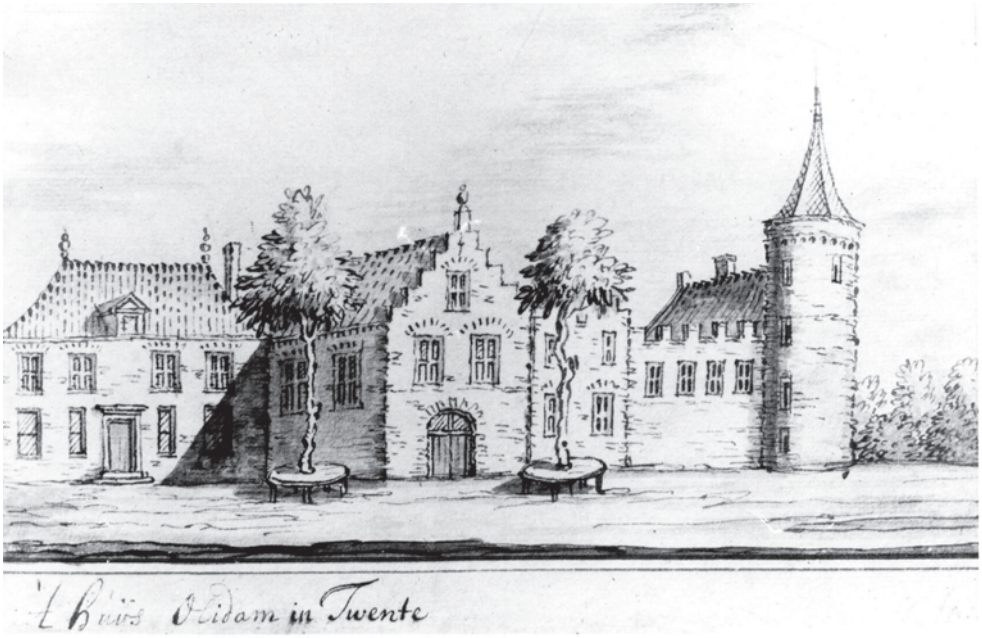
Bouwgeschiedenis: -

Iconografie: In het archief van de Oudheidkamer Twente is een foto aanwezig van een kasteelportret van Olidam. De tekenaar en datering zijn onbekend. Daardoor is het ook lastig om deze tekening op waarde te schatten, want lang niet alle kasteelportretten geven een betrouwbare weergave van de werkelijkheid. Als deze afbeelding inderdaad waarheidsgetrouw is, kan het ronde omgrachte terrein in de nieuwbouwwijk onmogelijk hetzelfde terrein zijn als havezate Olidam.

600 Hulshoff 1966b: 100.
601 Hulshoff 1965: 144.
602 Hulshoff 1965: 145-146.
603 Hulshoff 1966b: 99-100.
604 Hulshoff 1966a: 28-30, Hulshoff 1966b:100.

Figuur 3 Olidam: In de burchtheuvel vond het team van Hulshoff in 1965 een plavuizenvloer van rode estrikken van 15,5 x 15,5 x 3,5 centimeter.

Figuur 4 Olidam: Op deze vermoedelijk achttiende-eeuwse tekening van de havezate Olidam, waarvan de tekenaar en precieze datering niet bekend zijn, zien we een huis dat uit meerdere vleugels bestaat. Bij dit soort portretten is het altijd de vraag in hoeverre ze een betrouwbare weergave van de werkelijkheid zijn. Wanneer we het getekende huis vergelijken met het opgegraven terrein, valt op dat de vormen totaal niet met elkaar corresponderen.

Geschiedenis: Omstreeks 1379 waren zowel Gerijt van Bevervoorde als Rolof van den Hovele beleend met 'Den Olydam' door de bisschop van Utrecht.[605] Waarschijnlijk was Van Bevervoorde de eerste leenman en had hij het goed vervolgens in achterleen gegeven aan Van den Hovele, zoals dit ook kan worden aangetoond voor de situatie in 1320.[606] Hoewel het door Hulshoff opgegraven terrein aan onze werkdefinitie van kasteel voldoet,

605 Eijken 1995: nr. 635.
606 Gevers & Mensema 1995: 331.

twijfelen Gevers en Mensema aan de identificatie van dit kasteelterrein als Olidam. Deze twijfel is gebaseerd op een waarneming uit 1841, waar de nabijgelegen boerderij De Pool ook wel bekend stond onder de naam Olidam. Pool zou volgens Gevers en Mensema een verbastering zijn van Pol, wat refereert naar een versterkte verhoging. De boerderij zou de opvolger van Olidam zijn. In het door Hulshoff opgegraven terrein zien Gevers en Mensema zonder duidelijke argumentatie eerder een spieker van een dienstman van Goor. Helaas is de boerderij De Pool afgebrand in 1945 en daarna vergraven. Bestudering van historisch kaartmateriaal geeft geen uitsluitsel in dit vraagstuk.[607]

Peize-I

Uit diverse dertiende-eeuwse verhalende bronnen blijkt dat in Peize meerdere adellijke huizen en versterkingen hebben gestaan. Toch is het tot op heden onduidelijk waar de genoemde terreinen hebben gelegen.

Geografische coördinaten: *X 228.962 / Y 573.946*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Noordenveld
Toponiem: -
Datering: <1251
Oudst bekende functie: versterking van partij
Archeologie: Archeologen hebben gedurende de opgraving naar de havezate Peize niets gevonden wat wijst op een mogelijke middeleeuwse voorganger.[608]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: In de geschreven bronnen zijn diverse adellijke huizen en versterkingen vermeld die in of nabij Peize lagen in de dertiende eeuw. De heren van Peize worden voor het eerst in 1177/1178 genoemd tijdens het episcopaat van bisschop Godfried.[609] Ze zijn in deze jaren betrokken bij verschillende conflicten, zo delen de anonieme schrijver van de *Narracio* en abt Menko ons mee.[610] De eerste vermelding van huizen van leden van het geslacht Van Peize dateert van 1242. Gedurende de partijstrijd tussen de prefectenfamilie en hun aanhangers enerzijds en de Gelkingers en Papelingers en hun aanhangers anderzijds verwoestte laatstgenoemde partij de huizen van de ridders van Peize.[611] De Van Peizes steunden namelijk de Groningse prefectenfamilie en de bisschop. Het ging om de huizen van de gebroeders Adolf en Rudolf en diens neven. Tijdens de verwoesting werd veel kostbare huisraad verbrand of geroofd en boomgaarden gingen verloren. In de desbetreffende passage duidt Menko de huizen te Peize aan met *domus*, terwijl hij de Gronenburg een *castrum* noemt. Mogelijk waren de huizen van de ridders van Peize in 1242 niet versterkt of hadden zij een andere functie dan de Gronenburg.

Volgens abt Menko werd in 1251 te Peize een versterking (*munitio*) verwoest. Deze versterking lijkt, gezien de context, op dat moment in handen te zijn van de Groningse prefectgezinde partij.[612] Al eerder kwamen we vermeldingen van een versterking in de buurt van Peize tegen, maar deze was in handen van de tegenstanders van de prefect.[613] De in 1251 genoemde versterking kan dus een andere zijn, maar het is ook mogelijk dat de verwoeste versterking is hergebruikt door de tegenpartij. Hierna worden geen huizen en versterkingen van de ridders van Peize meer genoemd in historische bronnen.[614]

Peize-II

In de Utrechts-Groningse oorlog liet bisschop Frederik van Blankenheim vijf kastelen bouwen om het handelsverkeer van en naar de stad Groningen te ontregelen. Van drie van deze

607 Gevers & Mensema 1995: 330-331.
608 De Wit & Schoneveld 2000: 16-17.
609 OGD I nr. 37.
610 Jansen & Janse 1991: 346, 385; Van Rij 1989: 7.
611 Jansen & Janse 1991 346.
612 Jansen & Janse 1991: 385.
613 Zie in deze catalogus 'Liewerdawinkel'.
614 Bos *et al.* 1989: 384.

kastelen, waaronder een niet bij name genoemd kasteel bij Peize, is de locatie tot op heden niet teruggevonden.

Geografische coördinaten: *zie Peize-I*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Noorderveld
Toponiem: Peize
Datering: <1405
Oudst bekende functie: tijdelijk bisschoppelijk kasteel
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Peize-II is één van de vijf kastelen die is gebouwd in de Utrechts-Groningse oorlog in opdracht van bisschop Frederik van Blankenheim.[615] Het kan daarom op zijn vroegst in 1400 zijn gebouwd en het is in 1405 alweer gesloopt. De vijf kastelen van Frederik hadden vooral als doel om het handelsverkeer van de stad Groningen te belemmeren.[616] We zouden deze versterking dus in de buurt van een weg en/of waterweg verwachten in of bij Peize.

Pekkedam

Ten oosten van kasteel Diepenheim-II lag het adellijk huis Pekkedam. Hoewel dit huis al in de middeleeuwen bestond weten we niet wanneer het precies is gaan functioneren als adellijke residentie. Het ligt op korte afstand van een doorgaande weg en is gebouwd op de grens van een dekzandrug en een laagte. Tegenwoordig resteert er niets meer van dit huis.

Figuur 1 Pekkedam: Pekkedam omstreeks 1732, tekening vervaardigd door Cornelis Pronk.

Geografische coördinaten: *X 235.350 / Y 468.770*
Provincie: Overijssel

615 OGD nr. 1221.
616 Spiekhout 2016.

Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Pekkedam
Datering: 1379/1382-circa 1815
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Cornelis Pronk heeft het huis Pekkedam getekend, maar op deze tekening zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen zichtbaar.
Geschiedenis: Pekkedam was tijdens het bewind van de graven van Dale-Diepenheim een borgleen van kasteel Diepenheim. We komen het als zodanig tegen in de goederenlijst van de graven van Dale-Diepenheim als *domus Pekedam cum attinentiis*.[617] Na de bisschoppelijke overname is Pekkedam niet voortgezet als borgleen, maar we komen wel Godiken van Wolde geheten van Peckedamme tegen in de lijst van Diepenheimse borgmannen.[618] We mogen daarom aannemen dat in 1379 een borgman woonachtig was op het huis Pekkedam. Helaas hebben we geen gegevens over de verschijningsvorm van het huis in de late middeleeuwen.

Ramele

Aan de zuidoostkant van Ramele, ongeveer 100 meter ten noorden van de Rameler vloedgraven, lag een terrein met drie concentrische grachten op een plek dat Het Goor wordt genoemd. Lokaal stond dit terrein bekend onder de naam Spiekerbelt. Het was aangelegd in een zeer nat gebied, namelijk een met veen opgevulde dalvormige laagte.[619] *Ongeveer 180 meter ten westen van het terrein lag een doorgaande weg.*

Figuur Ramele 1: Uitsnede van het kadastrale minuutplan, vervaardigd tussen 1811 en 1832. Gemeente Raalte, Overijssel, sectie L, blad 01.

Provincie: Overijssel
Gemeente: Raalte
Toponiem: Het Goor, Spiekerbelt

617 Zie in de bijlage van hoodstuk 5 GL 534.
618 Zie bijlage van hoofdstuk 5 de lijst van Diepenheimse borgmannen rond 1379.
619 Van Doesburg *et al.* 2009: 25.

Datering: ?
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: Ramele staat op het kadastrale minuutplan van 1832 aangegeven als een terrein dat één burchteiland heeft waaromheen drie concentrische grachten liggen. De binnenste gracht is breder dan de buitenste twee grachten. Aan de noordoostzijde zijn twee haakse rechte grachten te zien die in verbinding staan met een weg. Mogelijk omsluiten deze een toegangsweg naar de burcht of zijn ze het restant van een landweer. Tijdens een kleine boorcampagne hebben archeologen vastgesteld dat deze grachten inderdaad ter plekke hebben gelegen. De buitenste twee grachten hebben een maximale breedte van 6 meter en de binnenste gracht heeft een breedte tussen de 6 en de 10 meter. Het binnenterrein was verhoogd, maar de oorspronkelijk hoogte kon niet meer worden vastgesteld. De onderzoekers hebben geconstateerd dat tussen de grachten wallen hebben gelegen.[620]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Er zijn geen geschreven bronnen bekend waarin het terrein of kasteel worden genoemd. Het toponiem Spiekerbelt pleit voor een functie als spieker, maar het stelsel met meervoudige wallen en grachten is militair-functioneel en hoort dus eerder bij een kasteel. Van Doesburg *et al.* vermoeden dat het terrein mogelijk verbonden is aan de ridders van Ramele die in twaalfde- en dertiende-eeuwse bronnen worden vermeld.[621]

Rechteren

In het voormalige schoutambt Dalfsen in de buurschap Rechteren ligt één van de meest imposantste nog bestaande adellijke huizen van het Oversticht, namelijk kasteel Rechteren. Het is ook één van de weinige Overstichtse kastelen waarvan nog middeleeuwse bouwdelen boven de grond zichtbaar zijn. Kasteel Rechteren is gebouwd op de grens van een dekzandrug en het dal van de rivier de Vecht, die ongeveer 800 meter ten noorden van het huis stroomde. Op ongeveer 100 meter van het huis lag een doorgaande weg.

Figuur 1 Rechteren: Uitsnede van de kadastrale minuut, vervaardigd tussen 1811 en 1832. Gemeente Dalfsen, sectie E, blad 7.

620 Van Doesburg *et al.* 2009: 24-25.
621 Van Doesburg *et al.* 2009: 23.

Geografische cöordinaten: X 216.310 / Y 501.580
Provincie: Overijssel
Gemeente: Dalfsen
Toponiem: Rechteren
Datering: circa 1320-heden
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Tijdens de negentiende en twintigste eeuw zijn bij restauraties van kasteel Rechteren verschillende fundamenten gevonden, waaronder de restanten van een trapeziumvormige muur.[622] Deze muur dateert uit de zestiende eeuw.[623]
Bouwgeschiedenis: De ronde toren en de zaalbouw met uitbouw dateren uit de middeleeuwen.[624]
Iconografie: Op de oudste bekende afbeelding van kasteel Rechteren uit 1680, vervaardigd door Gerrit Grasdorp, zijn de middeleeuwse toren en zaalbouw te zien.[625]
Geschiedenis: Rechteren wordt voor het eerst vermeld in een goederenruil op 31 mei 1315. Vóór deze datum was Rechteren een hof dat behoorde tot het allodiale bezit van de graaf van Bentheim. Hij had die in leen gegeven aan de zoon van Hake van den Rutenberg. In de oorkonde staat dat de graaf Rechteren ruilde met knape Herman van Voorst tegen twee huizen.[626]

Rond 1320 is door de nieuwe eigenaren te Rechteren een kasteel gebouwd, want op 27 maart verklaarde bisschop Frederik van Sierck dat hij zijn verwanten Roderick en Herman van Voorst het recht verleende om het kasteel Rechteren, dat zij aan de bisschop hadden opgedragen en als leen en open huis hadden terugontvangen, mochten verbouwen en versterken.[627] In 1326 werd deze overeenkomst herhaald tussen erfopvolger Zweder van Rechteren en bisschop Jan Van Diest.[628]

Kasteel Rechteren had in 1352 een bijzondere positie in Salland. Bisschop Jan van Arkel kwam in dat jaar met de drie Sallandse hoofdsteden overeen dat niemand in Salland voor een periode van drie jaar een nieuw kasteel mocht verbouwen of vergroten, op Voorst en Rechteren na.[629]

Via het huwelijk van erfdochter Lutgaerde van Rechteren kwam kasteel Rechteren in het bezit van de familie Van Heeckeren. Het echtpaar nam in 1365 het initiatief om vóór de burcht een kapel te stichten.[630] In 1376 werd de kapel met de twee bijbehorende altaren ingewijd.[631] Lutgaerde werd via haar man betrokken bij de strijd tussen de Van Heeckerens en de Van Bronkhorsten.[632] Hierdoor kwam het echtpaar ook in conflict met de bisschop, maar in 1363 verzoenden de partijen zich onder de voorwaarde dat ze kasteel Rechteren niet tegen de bisschop zouden gebruiken.[633] In 1367 werd dit verzoeningsverdrag door bisschop Jan van Virneborg herhaald met als toevoeging dat kasteel Rechteren een open huis van de bisschop zou zijn.[634] In 1379 blijkt zowel de leenband als het open-huisverdrag nog steeds te gelden.[635]

Rhaan

Aan de zuidelijke oever van de Regge lag in de late middeleeuwen op ongeveer 220 meter van de rivierloop het kasteel Rhaan in de gelijknamige buurschap. Het huis was gebouwd

622 Goutbeek 1988: 230.
623 Janssen *et al.* 2001: 131.
624 Goutbeek 1988: 229; Janssen *et al.*2001: 131.
625 Gevers & Mensema 1983: 81.
626 OBO III nr. 656 (zie huisarchief Almelo voor de gehele oorkonde)
627 UA BA nr. 370 fol. 187.
628 HCO huisarchief Rechteren inv. nr. 840.
629 ZR I nr. 7.
630 Huisarchief Rechteren nr. 1693.
631 Huisarchief Rechteren nr. 1696.
632 Gevers & Mensema 1983: 81.
633 RHA nr. 51.
634 RHA nr. 61.
635 Eijken 1995: nr. 150.

in het beekdal van de Regge. Op ongeveer 400 meter ten zuidwesten lag een doorgaande weg. Tegenwoordig resteert er niets meer van Rhaan.

Geografische coördinaten: *X 227.450 / Y 494.310*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hellendoorn
Toponiem: Rhaan
Datering: vóór 1385-circa 1840
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Rhaan is nooit archeologisch onderzocht, maar er zijn wel verschillende keramische vondsten op het terrein aangetroffen. Het gaat om middeleeuwse aardewerk van de typen Paffrath, geelbakkend Pingsdorf en kogelpot.[636]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Cornelis Pronk heeft twee tekeningen van Rhaan vervaardigd waarop mogelijk een middeleeuwse zaaltoren te zien is.
Geschiedenis: In 1382-1385 wordt Rhaan voor het eerst genoemd in het leenprotocol van de bisschop van Utrecht als de hof Raden met toebehoren. De bisschop heeft dan Rixa ten Damme onder hulderschap van haar man Henrik Schaap beleend met de hof. Als toevoeging staat daarbij geschreven 'Dat huys mitter veste to Raden, die en beleende hoer mijn heer niet; ende die bleven staende tot allen rechte.'[637] Dus het huis met de versterking gaf de bisschop niet in leen aan Rixa. Hij beleende namelijk in 1384 Wolter van Voorst daarmee, hoewel de familie Van Dam wel eerder met het huis en veste waren beleend.[638] Tot aan 1432 bleef Rhaan in eigendom van de familie Van Voorst, daarna kwam het kasteel via het huwelijk terecht in het bezit van de familie van Heeckeren.[639]

Figuur 1 Rhaan: Rhaan van voren, tekening vervaardigd door Cornelis Pronk in 1732. De linkervleugel zou een middeleeuwse ouderdom kunnen hebben.

636 ARCHIS wng nr. 19283.
637 Eijken 1995: nr. 508.
638 Eijken 1995: nr. 516.
639 Gevers en Mensema 1983: 184.

Figuur 2 Rhaan: Zijaanzicht van het huis Rhaan, vervaardigd door Cornelis Pronk in 1732. De rechtervleugel zou mogelijk een middeleeuwse ouderdom kunnen hebben.

Rutenberg

Op ongeveer 310 meter afstand van de rivier de Vecht in de buurschap Ankum ligt aan de noordelijke oever van deze rivier kasteel Rutenberg op een dekzandrug. Hoewel er tegenwoordig een neoclassicistisch landhuis staat, was Rutenberg in de late middeleeuwen het stamkasteel van het gelijknamige geslacht. Op ongeveer 230 meter afstand van Rutenberg lag een doorgaande oost-westroute.

Geografische coördinaten: *X 211.800 / Y 503.680*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Dalfsen
Toponiem: Rutenberg
Datering: <1328-heden
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Cornelis Pronk heeft in 1730 twee tekeningen vervaardigd van Rutenberg. Daarop is een toren te zien die naar verwachting een middeleeuwse oorsprong heeft. Ook de zaal die aan de toren vast zit zal naar verwachting laatmiddeleeuws zijn.
Geschiedenis: Het kasteel Rutenberg wordt voor het eerst vermeld als onderdeel van een aanzienlijke goederenverkoop in 1328 van Bentheimse leengoederen aan bisschop Jan van Diest.[640] De daarbij betrokken Bentheimse dienstmannen werden in hun eed jegens de graaf van Bentheim ontslagen. Van Diest nam dus het gehele bezit met alle bijbehorende rechten en dienstmannen over. Als eerste goed werd in de overdracht het kasteel Rutenberg vermeld waar knape Hake van den Rutenberg woonde. Door de aankoop was Rutenberg een bisschoppelijk kasteel geworden. De burcht vervulde echter voor zover bekend geen substantiële rol als bisschoppelijk kasteel en functioneerde vooral als stamslot voor de Van Rutenbergs. We komen deze familie vanaf 1276 tegen in de geschreven bronnen.[641]

640 OGD I nr. 313.
641 OSU IV nr. 1907.

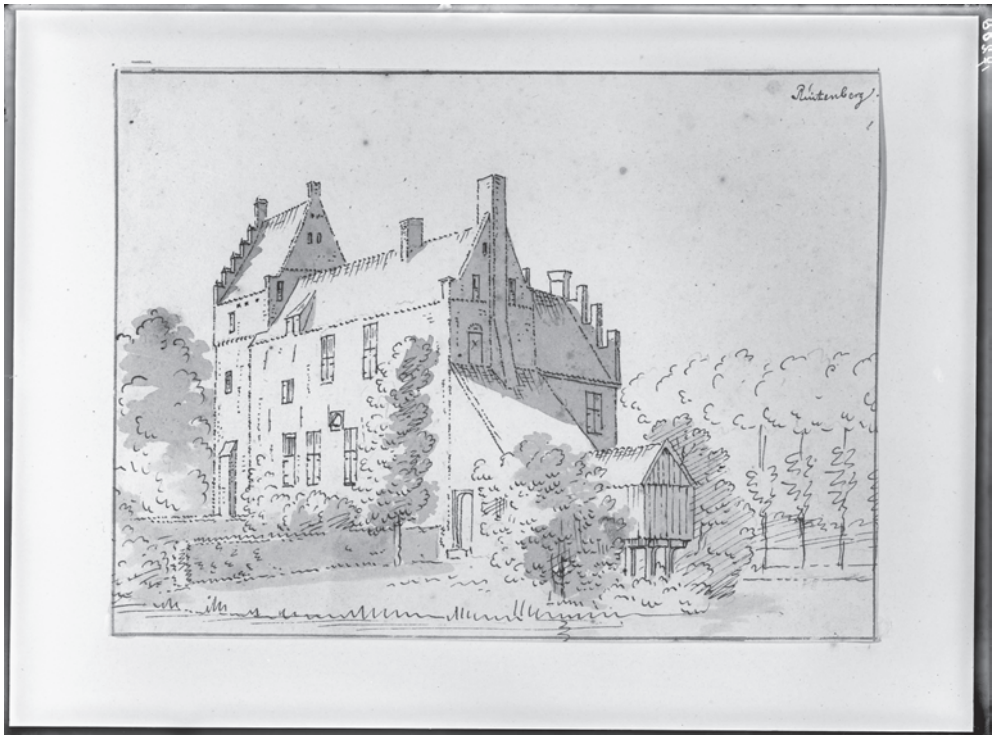

Figuur 1 Rutenberg: Tekening van kasteel Rutenberg omstreeks 1730 vanaf de voorkant gezien, vervaardigd door Cornelis Pronk.

Een lid van het geslacht Van Rutenberg was in 1365 bezig met de verbouwing/nieuwbouw van een kasteel. In dat jaar zijn namelijk verschillende afgevaardigden van de stad Deventer naar Zalk gevaren, om vanaf die plek samen met schepenen van de stad Kampen hun reis te vervolgen: 'alse te besiene Dyrix tymmeringhe van den Rutenberghe'.[642] De vraag bij deze vermelding is of deze bouwactiviteiten betrekking hadden op kasteel Rutenberg of dat deze Dyrix een telg was van de familie Van Rutenberg die op eigen (leen)goed een kasteel aan het bouwen was in de omgeving van Zalk. Waarschijnlijk gaat het om de laatste optie vanwege de keuze voor Zalk aan de Kamperkant van de IJssel als de ontmoetingsplaats voor het gezelschap. Een andere indicatie daarvoor is het ontbreken van afgevaardigden uit Zwolle. Als het om Rutenberg zou gaan zouden we verwachten dat zij ook meededen aan de inspectie, want deze burcht lag het dichtst bij de stad Zwolle. Hard bewijs ontbreekt echter voor dit potentiële 135ste kasteelterrein.

In 1379 is 'Dat bouhuys ten Rutenberghe' een Stichts leen.[643] De beschrijving bouwhuis, dat veelal als synoniem voor een schuur werd gebruikt, doet vermoeden dat we hier niet te maken hebben met het kasteel Rutenberg. Echter, in 1422 werd hetzelfde leen beschreven als 'Dat Huys van den Rutenberge alse dat gelegen is', dus de beschrijving moet toch wel betrekking hebben op kasteel Rutenberg.[644]

642 Van Doorninck 1887: 515.
643 Eijken 1995: nr. 77.
644 Eijken 1995: nr. 77.

Figuur 2 Rutenberg: Tekening van kasteel Rutenberg omstreeks 1730 vanaf de achterkant gezien, vervaardigd door Cornelis Pronk.

Op last van de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden mocht kasteel Rutenberg in 1389 slechts beperkte militair-functionele kasteelarchitectuur hebben. Eigenaar en bewoner Egbert Hake van den Rutenberg kreeg van de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden wel toestemming om zijn huis te verbouwen, mits hij zich aan verschillende beloften hield. Egbert moest beloven dat hij zich nooit tegen de bisschop of zijn opvolgers noch de drie Sallandse hoofdsteden zou keren. Daarnaast moest hij beloven zijn huis niet verder te versterken met grachten, bolwerken en voorburchten dan op dat moment het geval was, tenzij hij daar eenstemmige toestemming van voornoemde partijen voor kreeg. Ook mocht hij de huidige verbouwing voltooien met zolders, deuren en vensters. Egbert mocht tevens de stenen van het oude huis uit de gracht halen. Bovendien werd hem toegestaan de oude gracht te ruimen en te zuiveren, maar hij mocht geen nieuwe grachten aanleggen. Elke nieuwe bezitter van het huis zou, schriftelijk daartoe aangemaand, binnen twee maanden bij akte dezelfde beloften moeten afleggen.[645]

Behalve dat deze akte een interessant voorbeeld is van de door de bisschop en de Sallandse steden gevoerde kastelenpolitiek, geeft het ook de nodige informatie over kasteel Rutenberg rond 1389. Klaarblijkelijk was er sprake van een oud kasteel Rutenberg, dat mogelijk door geweld was vernield. Dit zou verklaren waarom Van Rutenberg de stenen van het oude huis uit de gracht wilde halen. Ook wordt duidelijk dat Rutenberg niet alleen bestond uit een huis, maar tevens uit verschillende verdedigingswerken die men voorburchten en bolwerken noemde.

645 ZR I nr. 311; RHA nr. 306; ZR III nr. 1823.

Saterslo/Saasveld

In het Twentse richterambt Oldenzaal in de buurschap Dulder lag kasteel Saterslo. De burcht was gebouwd aan de rand van een escomplex op de overgang naar een laagte langs de gegraven Saasvelderbeek. Tegenwoordig staat op de plek van Saterslo een kerk en herinneren alleen de grachten nog aan het kasteel. Op ongeveer 800 meter ten zuiden van Saterslo lag een doorgaande route.

Geografische coördinaten: *X 252.040 / Y 483.450*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Dinkelland
Toponiem: Saterslo
Datering: vóór 1361-1812
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Van het huis Saasveld heeft Cornelis Pronk in 1729 twee tekeningen vervaardigd, één van deze tekeningen is overgeleverd als reproductie door Abraham de Haen uit 1730 (figuur 1 Saterslo). Mogelijk heeft de zaalbouw, links afgebeeld op de tekening, een middeleeuwse oorsprong.

Figuur 1 Saterslo: Tekening van kasteel Saterslo vanuit het binnenplein gezien, in 1730 vervaardigd door Abraham de Haen naar een schets van Cornelis Pronk.

Geschiedenis: Het riddermatige geslacht Van Saterslo komt al vanaf 1145 voor in historische bronnen.[646] Kasteel Saterslo wordt pas in 1361 vermeld.[647] De kroniekenschrijver Beke, die

646 Gevers & Mensema 1995: 411.
647 Bruch 1982: 209; Gevers & Mensema 1995:420. Zij stellen dat het niet 1360 is maar 1361, zoals blijkt uit Van Doorninck 1887: 19.

overigens de gebeurtenis onterecht in 1360 in plaats van 1361 dateert, bericht dat bisschop Jan van Arkel een blokhuis liet bouwen om het kasteel Saterslo te bedwingen. Na de verzoening werden zowel het blokhuis als kasteel Saterslo afgebroken.[648]

Wat er in de daaropvolgende decennia met Saterslo is gebeurd, is niet duidelijk. De hof Saterslo blijkt in 1379 een Stichts leen te zijn dat in leen werd gehouden door Godeken van Saterslo.[649] Pas in 1717 wordt in de beleningen gesproken over het huis Saterslo in plaats van de hof. Gevers en Mensema gaan ervan uit dat de hof een voortzetting was van het afgebroken kasteel Saterslo.[650] In ieder geval is Saterslo na de verwoesting herbouwd, want in 1510 werd het door Karel van Gelre versterkt. Het kasteel brandde uiteindelijk af.[651]

Saterslo-blokhuis

Bisschop Jan van Arkel bouwde in 1361 een tijdelijke versterking om het kasteel Saterslo te bedwingen. Dit blokhuis moet dus in de buurt van het kasteel hebben gelegen, maar waar dit precies is geweest, is tot op heden niet bekend.

Geografische coördinaten: *zie Saterslo*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Dinkelland
Toponiem: Saterslo
Datering: 1361
Oudst bekende functie: tijdelijk bisschoppelijk kasteel
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het blokhuis van Saterslo was een tijdelijke versterking die was gebouwd in opdracht van bisschop Jan van Arkel. Volgens de kroniekenschrijver Beke wilde de bisschop met dit blokhuis de heer van Saterslo bedwingen, zodat deze geen overlast kon bezorgen aan de omgeving. Nadat de bisschop zijn superioriteit had getoond, werden zowel het blokhuis als het kasteel Saterslo afgebroken.[652] We hebben hier dus met een uitsluitend militair en tijdelijk kasteel te maken.

Scherpenzeel

Wie vanaf Markelo over de stuwwal richting Goor reisde kwam, zodra hij of zij van de stuwwal was afgedaald, in een laaggelegen gebied terecht dat bekend staat onder de naam Waterland. Net voor het begin van de hoger gelegen bebouwing van het stadje Goor lag direct langs deze weg huize Scherpenzeel.

Geografische coördinaten: *X 236.138 / Y 472.468*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Scherpenzeel
Datering: vóór 1313-1792
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Scherpenzeel bestond al in 1313, want in een lijst van Goorse borgmannen wordt ''t kind van Scarpenzeel' genoemd als twintigste borgman van kasteel Goor.[653] Scherpenzeel was omstreeks 1379 echter geen borgleen, maar een gewoon Stichts leen

648 Bruch 1982: 209.
649 Eijken 1995: 779.
650 Gevers & Mensema 1995: 412.
651 Gevers & Mensema 1995: 413.
652 Bruch 1982: 209.
653 Immink & Marris 1969: 199.

waar Willam van den Lare die jonghe mee beleend was.[654] Dat Berend ten Thye zijn status als borgman in 1515 aan het bezit van Scherpzeel ontleende, zoals Gevers en Mensema beweren, wordt niet door de bronnen ondersteund. De familie Ten Thye was namelijk een oud borgmannengeslacht, want we komen al een Hardekijn van den Tye als vijfde borgman van Goor tegen in de lijst van 1313. In 1379 wordt borgman Jan Tye vermeld. Deze borgmannenfamilie zal dus ook in 1515 naar alle waarschijnlijkheid een beroep hebben gedaan op de erfelijke functie van borgman en niet op het bezit van Scherpenzeel.[655] Het adellijk huis Scherpenzeel kan dus zijn gebouwd door een borgman, maar was in het einde van de veertiende eeuw geen borgleen en ook niet in bezit van een borgman. Gevers en Mensema vermoeden dat Scherpenzeel mogelijk heeft behoord tot het bezit van de heren van Almelo.[656] Of het in 1313 al een kasteelachtig voorkomen had, valt op basis van de huidige stand van kennis niet te bepalen.

Schulenborg/Schuilenberg/Schalenberg

Onder een esdek tussen Almelo en Wierden liggen de restanten van één van de alleroudste kastelen van het Oversticht: de Schulenborg. Hoewel het in eerste oogopslag lijkt dat dit kasteel in de nabijheid van een weg is opgetrokken, was dit niet het geval ten tijde van de bouw. Deze weg is namelijk pas aan het begin van de vijftiende eeuw aangelegd. Aan het begin van de twaalfde eeuw lag de Schulenborg op een dekzandkop in de wildernis.

Geografische coördinaten: *X 239.100 / Y 486.440*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Almelo
Toponiem: Schulenborg
Datering: vóór 1123-1229
Oudst bekende functie: eerste generatie bisschoppelijk kasteel
Archeologie: De amateurarcheoloog Eshuis heeft de Schulenborg ontdekt in 1950.[657] Onder een opgehoogd ovaalvormig esdek van 220 x 100 meter, genaamd Schulenborg, lagen de resten van een kasteel, bestaande uit twee kasteeleilanden en een gracht.[658] Eshuis groef twee kleine putjes in het esdek. In het westelijke kasteeleiland ging het om een putje van 1 x 1 meter. Daar trof hij houtskool, dierlijk botmateriaal, een kogelpot, keien en tufsteen aan.[659] Aan de zuidwestelijke zijde van dit eiland vond hij twee palen, die volgens hem mogelijk het restant waren van een brug over de gracht.[660] Op het oostelijke eiland groef Eshuis ook een dergelijk putje. Dit oostelijke eiland was volgens hem rechthoekig van vorm en had afmetingen van 80 x 70 meter. Onder een 0,5 meter dikke plaggenlaag volgde een geploegde laag waaronder de resten van een 1 meter hoge zandduin lagen. Daarin trof hij een keienfundering aan.[661] De westelijke en oostelijke eilanden werden van elkaar gescheiden door een 35 meter brede depressie, waaronder Eshuis de resten van een 1,5 meter diepe gracht vaststelde.[662]

De archeoloog Verlinde gaf andere afmetingen van de gracht en het kasteeleiland dan Eshuis.[663] Volgens hem was de gracht tussen de twee eilanden niet 35, maar 5 á 10 meter breed. Het meest westelijke deel had een hoogte van circa 3 meter en een diameter van circa 50 á 60 meter. Verlinde interpreteerde daarom de Schulenborg als resten van een mottekasteel.[664]

654 Eijken 1995: nr. 636; Gevers & Mensema 1995: 226-227. Zij gaan ervan uit dat 't kind van Scarpenzeel refereert naar een borgleen, maar dit wordt niet ondersteund in de door hun aangehaalde bronnen. Zie ook paragraaf 5.7.
655 Zie paragraaf 5.7: en bijlagen 5.2 t/m 5.5.
656 Gevers & Mensema 1995: 227.
657 Eshuis 1950: 34; Eshuis 1976: 7-9.
658 Verlinde & Hagens 2002: 245.
659 Eshuis 1950.
660 Eshuis 1950.
661 Eshuis 1950.
662 Verlinde & Hagens 2002: 246.
663 Verlinde & Hagens 2002: 245.
664 Verlinde & Hagens 2002: 245; Janssen 1996: 28.

Deze classificering van de Schulenborg als mottekasteel bleek onjuist te zijn. In het kader van de actualisering van het monumentenregister heeft archeologisch bureau RAAP in 2001 de resultaten van nieuw booronderzoek op de Schulenborg gepubliceerd.[665] Daaruit blijkt dat het gehele terrein was overdekt met een esdek van circa 60-70 centimeter dik. De archeologen vermoeden dat op het hoogste westelijke kasteeleiland de hoofburcht heeft gelegen en op het oostelijke terrein de voorburcht. Daar ligt het esdek direct op het dekzand en konden de archeologen geen sporen vinden van een ophogings- of cultuurlaag.

Op het terrein van de vermeende hoofdburcht troffen de archeologen langs de rand een andere profielopbouw aan dan in het centrale gedeelte. In het centrum bleek onder het esdek een ophogingspakket te liggen van gemengd zand. Daaronder volgde een onverstoorde cultuurlaag van 25 centimeter dik waarin aardewerk, houtskool en botmateriaal werd gevonden. De archeologen hebben ook in een boring de restanten van een haardplaats vastgesteld. Onder de cultuurlaag lag nog een laag van maximaal 2 meter dik, die bestond uit vuil zand. De archeologen interpreteren deze laag als ophogingspakket, bedoeld om de natuurlijke komvorm van de dekzandkop op te vullen. Daaronder lag de natuurlijke ondergrond. Aan de randen van het kasteeleiland troffen zij de cultuurlaag niet aan, hier rustte het pakket van gemengd zand direct op de oorspronkelijke ondergrond.[666]

De archeologen konden niet met zekerheid vaststellen of er een buitengracht rondom de Schulenborg heeft gelegen. Dat kwam omdat aan zuidzijde van het oostelijke kasteeleiland een beekloop is aangetroffen van ongeveer 25 meter breed. Deze beekloop stroomde tevens langs het westelijke terrein. Ze konden op andere locaties wel een gracht aantonen, namelijk tussen het oostelijke en westelijk kasteeleiland. Deze gracht had een breedte van ongeveer 5 meter en was opgevuld met grond van de kasteeleilanden. Op de plek waar de gracht overging in de beekloop bleek dat de gracht twee keer was uitgegraven: waarschijnlijk was deze beekloop grotendeels of geheel verland toen het kasteel werd aangelegd.[667]

De archeologen concluderen op basis van het booronderzoek dat de Schulenborg een ringwalburcht was en geen motte. Het kasteel was gebouwd in een moerassig gebied op twee vrij hoge dekzandkoppen die door een deels of geheel verlande beek van elkaar werden gescheiden. De zandkop van het westelijke hoofdburchtterrein had van nature een komvorm. Daarom werd de kom voorafgaand aan de bewoning opgevuld zodat een min of meer vlak plateau ontstond. Aan de rand van het plateau hebben ze geen cultuurlaag aangetroffen, hier zou dus heel goed een wal kunnen hebben gelegen. Het gemengde zandpakket is volgens de archeologen afkomstig van de westzijde van de kop. Zij gaan ervan uit dat deze tweede ophogingslaag diende voor een nieuwe bewoningsfase, hoewel daar geen cultuurlaag van bewaard is gebleven.[668]

In deze interpretatie gaan de archeologen ervan uit dat de bovenste laag van gemengd zand ook in de eerste fase is gebruikt rondom het kasteel, maar ze zien de tweede laag toch als latere ophoging. Ik denk dat het gemengde zand uit de tweede fase net zo goed afkomstig zou kunnen zijn van de wal rondom het binnenterrein. Na het verlaten van het kasteel is deze waarschijnlijk dichtgeschoven of geërodeerd waardoor het zand zowel in de gracht als op het hoofdburchtterrein terecht is gekomen. Dit zou verklaren waarom het gemengde zand rondom de hoofdburcht direct op het maaiveld ligt en we op het binnenterrein dezelfde laag zowel onder als op de cultuurlaag tegenkomen. [669]

Geschiedenis: De Schulenborg wordt voor het eerst in 1123 vermeld in de zogenoemde Rijkskroniek.[670] Deze verhalende tekst is geschreven tussen 1148 en 1152 en is tot stand gekomen in het Saksische gebied; de schrijver wordt de Saksische Annalist genoemd.[671]

665 Wng nr. 427292 Deze beschrijving staat alleen in ARCHIS.
666 Wng nr. 427292
667 Wng nr. 427292.
668 Wng nr. 427292.
669 Met dank aan de archeoloog Oude Rengerink, die mij op dit verslag van RAAP attendeerde en stelde dat de Schulenborg een ringwalburcht was en geen mottekasteel.
670 Verlinde & Hagens 2002: 249-250; Hagens 1985.
671 Nass 2006: VIII-IX.

Volgens hem werd de bisschoppelijke burcht de Schulenburg in dat jaar ingenomen door koning Hendrik V.[672]

Volgens de historicus Tschüschke had de belegering van de Schulenborg te maken met de koninklijke politiek. De laatste Salische koning Hendrik V probeerde zijn invloed in Saksen te intensiveren. De Saksische adel, onder leiding van hertog Lothar van Süpplinburg, verzette zich succesvol tegen hem. Hertog Lothar werd zelfs uiteindelijk koning. De tweestrijd bereikte ook de Utrechtse bisschop Godebald. Hij verbond zich met de gravin van Holland, die tevens de halfzus van hertog Lothar was, tegen koning Hendrik V. Bisschop Godebald was in conflict met de koning gekomen als gevolg van een ruzie tussen het koninklijk gevolg en de bisschoppelijke dienstmannen.[673] Koning Hendrik V reageerde op Godebalds verraad door het bisschoppelijk kasteel de Schulenborg te belegeren en zo Godebald schade toe te brengen. De koninklijke troepen slaagden erin het bisschoppelijk kasteel te veroveren. Hertog Lothar en Theodric, de bisschop van Munster, schoten los van elkaar bisschop Godebald te hulp om het kasteel te bevrijden van de koninklijke troepen. Een tussenliggend moeras verhinderde echter dat de legers van hertog Lothar en bisschop Theodric de Schulenborg konden belegeren.

Vervolgens besloten hertog Lothar en bisschop Theodric om het koningsgezinde Deventer aan te vallen met als doel de koning ook naar deze plek te lokken. Het plan werkte, want koning Hendrik V besloot de Schulenborg op te geven om de stad Deventer te helpen. Terwijl de koning uit het kasteel was gelokt, namen hertog Lothar en de Munsterse bisschop de Schulenborg in, versterkten de *castellanni* (burchsoldaten) en brachten proviand naar de burcht.[674] Nog in hetzelfde jaar verzoende bisschop Godebald zich met koning Hendrik V en werd de Schulenborg verbrand.[675]

We komen meer dan honderd jaar later weer een vermelding van een bisschoppelijk kasteel tegen met de naam de Schulenborg, en wel in de *Narracio*. De historicus Hagens heeft reeds uiteengezet dat dit kasteel hetzelfde moet zijn als het kasteel dat in 1123 werd genoemd.[676] Na de verbranding moet de Schulenborg dus weer zijn opgebouwd. Volgens de anonieme schrijver van de *Narracio* liet bisschop Wilbrand het kasteel Hardenberg bouwen met gebruik van poortdeuren en planken van de Schulenborg.[677] Hagens trekt daaruit de conclusie dat de Schulenborg overbodig was geworden.[678] Deze conclusie wordt ondersteund door een in 1243 uitgevaardigde oorkonde. Daarin staat vermeld dat electbisschop Otto III zijn ministeriaal Hendrik van Almelo beleende met verschillende tienden uit Delden, Ootmarsum en elders in Twente, die voorheen als borgleen van de Schulenborg in leen waren gegeven aan de inmiddels overleden ridder Herman van Roden.[679] Na de belening van Hendrik van Almelo met de borglenen van de Schulenborg in 1243 komt de burcht, behalve voornoemde borgleen dat nog in 1379 wordt genoemd, niet meer voor in de bronnen.

Op basis van de hierboven besproken gegevens kunnen we verschillende conclusies trekken over deze vroege bisschoppelijke burcht, hoewel we niet weten hoe de bisschop aan het kasteel is gekomen. In ieder geval heeft het meer dan honderd jaar bestaan tot dat het in 1229 overbodig was geworden. Uit de beschrijvingen blijkt vooral dat de burcht een militaire functie vervulde, hoewel andere functies niet mogen worden uitgesloten. Dankzij de Saksische Annalist krijgen we ook een aanwijzing over de bezetting, deze zou volgens hem hebben bestaan uit *castellani*. Daarmee bedoelt hij waarschijnlijk borgmannen. We komen immers in 1243 nog een borgleen tegen van de Schulenborg.[680]

672 Winkelmann 1864.
673 Tschuschke 2007: 307-310.
674 Winkelmann 1864: 116; Nass 2006: 577.
675 Winkelmann 1864: 118; Nass 2006: 578, 585.
676 Hagens 1985: 45.
677 Van Rij 1989: 66-67.
678 Hagens 1985: 44.
679 RHA I nr. 3.
680 RHA I nr. 3; Eijken 1995: nr. 772.

Schultinchof

De Schultinchof is gebouwd op een dekzandrug die grenst aan het beekdal van de Dinkel, die ongeveer 590 meter ten oosten van dit terrein stroomde. Tegenwoordig zijn de restanten van de Schultinchof niet meer zichtbaar.

Geografische coördinaten: *X 265.888 / Y 476.101*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Losser
Toponiem: -
Datering: 1395
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: Tijdens een niet-archeologische opgraving kon worden vastgesteld dat de Schultinchof werd omringd door tenminste één gracht met een breedte tussen de 4,2 en 5,5 meter en een wal van 3 meter breed. De bouwhistoricus Olde Meierink heeft geprobeerd het grachten- en wallenstelsel te reconstrueren. Volgens hem zou het ovaalvormig zijn geweest en omsloot het een terrein met een diameter tussen de 75 en 100 meter.[681] Het is goed mogelijk dat er net als bij de nabijgelegen Duivelshof sprake was van een meervoudig wallen- en grachtenstelsel.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Olde Meierink heeft tevens de geschiedenis van de Schultinchof onderzocht.[682] De hof wordt volgens hem voor het eerst vermeld in 1395. Het blijkt dan een Stichts leen te zijn dat in leen werd gehouden door Wilken Scholtinc. Ook het erve Egbertinc en verschillende tienden behoorden tot dit leen. Scholtinc heeft de bisschop in 1419 verzocht om Lieffaert des Greve met voornoemde goederen te belenen. Daarna bleef het leengoed tot in 1498 in bezit van deze familie.[683]

Selwerd

Ten noordwesten van de stad Groningen, net buiten de wijk Selwerd, liggen de restanten van het kasteel Selwerd op de grens van een vlakte van getij- of riviermondafzetting en een vlakte van getijafzettingen. Ongeveer 412 meter ten oosten van het kasteel lag een doorgaande weg en ongeveer 415 meter ten westen een waterloop. Ter plekke is de aftekening van de twee kasteeleilanden nog duidelijk te zien in het veld. Vroeger lag het kasteel direct ten zuiden van klooster Selwerd.

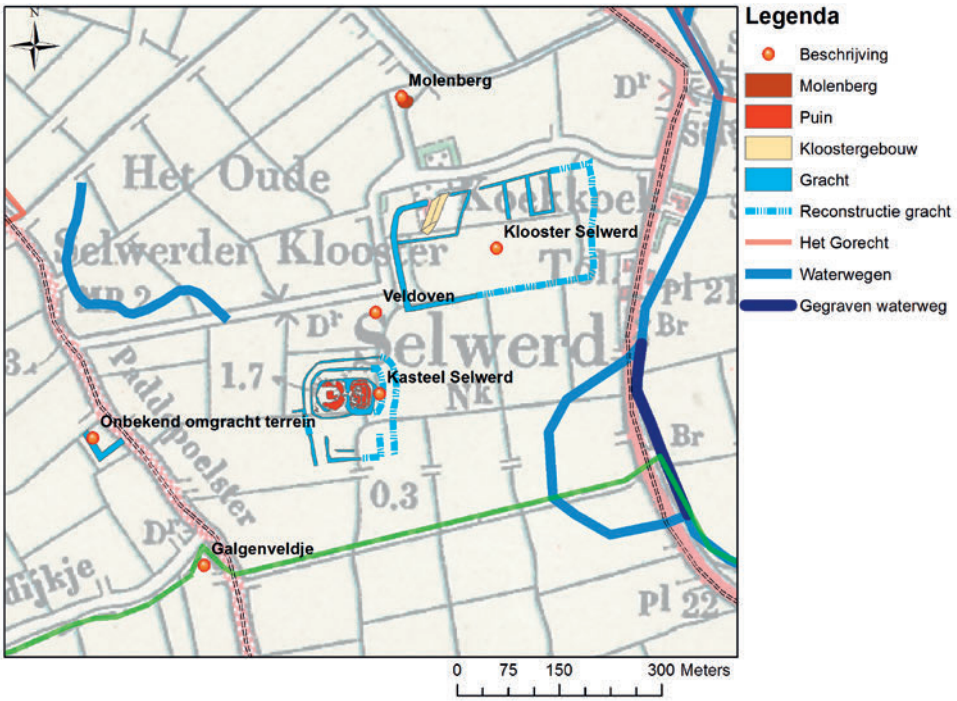
Geografische coördinaten: *X 232.200 / Y 584.840*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: De Huppels
Datering: vóór 1357
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Het terrein van kasteel Selwerd bestaat uit twee, door een gracht gescheiden, kasteeleilanden die worden omringd door tenminste drie grachten en wallen. De resten van de wallen en grachten rondom het westelijke eiland zijn nog duidelijk te zien op het AHN2. Dit eiland heeft de afmetingen van ongeveer 41 x 41 meter: het oostelijke eiland van ongeveer 41 x 27 meter. Op een luchtfoto uit 1932 is zichtbaar dat dit grachten- en wallenstelsel zich verder uitstrekt naar het zuiden.[684]

Exaltus & Orbons hebben in 1995 non-destructief onderzoek uitgevoerd naar Selwerd door middel van geofysische weerstandsmetingen, booronderzoek en hoogtemetingen.[685] Zij konden aan de hand daarvan vaststellen dat op het oostelijke eiland baksteenpuin in de grond aanwezig was. Het gaat om de mogelijke restanten van een rechthoekig gebouw met de afmetingen van ongeveer 9 x 12 meter. Exaltus & Orbons troffen nog veel meer

681 Olde Meierink 1980: 185-186.
682 Olde Meierink 1980: 182-185.
683 Eijken 1995: nr. 839.
684 Spiekhout 2013a.
685 Exaltus & Orbons 1995. Zie ook Acker Stratingh 1840.

baksteenpuin aan, maar ze konden niet vaststellen of dit funderingsresten waren of secundair slooppuin afkomstig van het gebouw op het westelijke eiland. Op het oostelijke kasteeleiland vermoeden de onderzoekers de aanwezigheid van een rechthoekige muur die het kasteeleiland omsloot. Tijdens later onderzoek zijn ten noorden van het kasteelterrein baksteenovens gevonden.[686]

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het kasteel Selwerd was het stamkasteel van de familie Van Selwerd die een deel van de heerlijkheid het Gorecht bezaten.[687] In 1311 noemde een lid van het Groningse burggravengeslacht zich voor het eerst Van Selwerd, dus rond die tijd zal er te Selwerd al een adellijke residentie hebben gestaan.[688] Het kasteel wordt voor het eerst genoemd in een op 1357 uitgevaardigde oorkonde: 'Nu het kasteel Selwerd neder is beloven wij, sc. Reinout van Coevorden en Drenthe, de veste up der were te zullen slopen en noch ter plaatse, noch tussen de were en de stad Groningen ooit nog een vesting te zullen maken.'[689]

Figuur 1 Selwerd: De restanten van kasteel Selwerd ten opzichte van de toenmalige infrastructuur en grenzen. De burcht is net buiten de stadsvrijheid gebouwd (groene lijn). Ten noordoosten van het kasteel lag het klooster Selwerd. De ligging van het puin is gebaseerd op de resultaten van het non-destructief onderzoek.

Waarschijnlijk heeft de niet met jaartal genoemde passage in de kroniek van Sicke Benninge betrekking op deze verwoesting. Daarin staat vermeld dat het huis Selwerd, dat lag bij het klooster Selwerd, werd gesloopt. 'Selwarder hues is gewonnen gewest van die van Gronnigen om en kenna dat Kortinges hues gewonnen is ende neder gestortet, ende die steenen van dessen voerscreven huesen sijen gevoert toe Gronnigen; ende daer van sint gemaeket IIII

686 Ufkes & Schoneveld 1997: 23.
687 In 1379 is het gerecht Selwerd een Stichts leen dat door Herman van Selwerd in leen werd gehouden. Eijken 1995: nr. 1848.
688 OGD nr. 235.
689 OGD nr. 453. De interpretatie van de oorkonde is gemaakt en beschikbaar gesteld door Jan van den Broek.

steenen toerens, twe kleijnen ende twe groeten, in der stadt mueren gelegen an der noerder siedt van Sunte Wolburgen kercke, van den olden toeren an voert in sueden streckende.'[690] Tijdens deze daad werd Rolf Prediker, die waarschijnlijk door erfgenaam Reinoud van Coevorden was belast met het kasteleinschap van het kasteel na de dood van Hendrik van Selwerd, met zijn gezellen gevangen genomen en in de stad tot de dood veroordeeld.[691]

Op 14 februari 1360 wordt het huis Selwerd weer vermeld in een oorkonde die is opgesteld ten behoeve van het huwelijk tussen Ida van Selwerd – de erfdochter van Hendrik van Selwerd – en Herman van Coevorden. Daarin wordt een huis Selwerd genoemd waaraan het gericht van Selwerd en het gericht van Groningen verbonden waren.[692] Of dit huis op dezelfde locatie stond als het rond 1357 verwoeste kasteel, is niet met zekerheid vast te stellen. Waarschijnlijk is het weer opgebouwd of waren er plannen voor de opbouw. Tevergeefs, want de burgers van de stad Groningen kochten het kasteel Selwerd in 1361 en lieten het vervolgens slechten.[693]

Tot 1411 maakten de Van Selwerds aanspraak op twee van de drie delen van de heerlijkheid het Gorecht.[694] Bisschop Frederik van Blankenheim wist in dat jaar echter tot een schikking te komen. Hendrik van Selwerd deed toen afstand van zijn aanspraken op het Gorecht in ruil voor het kasteleinschap en de daaraan verbonden goederen en inkomsten op het bisschoppelijke kasteel de Slingeborg.[695]

Singraven

In het schoutambt Ootmarsum in de buurschap Denekamp ligt het huis Singraven direct langs het riviertje de Dinkel op ongeveer 112 meter ten westen van een doorgaande weg. Op de plek waar deze weg de Dinkel kruist zal oorspronkelijk sprake zijn geweest van een voorde, veer of brug. Hoewel het huis een middeleeuwse oorsprong heeft, herinnert er ter plekke tegenwoordig niets meer aan deze periode.

Figuur 1 Singraven: Uitsnede van het kadastrale minuutplan van Denekamp, sectie G, blad 8.

690 Van den Hombergh 2012: IIA, 47.
691 Van den Hombergh 2012: 47; zie ook Dijkstra 1973: 27-28.
692 OGD nr. 475.
693 Dijkstra 1973: 29.
694 Van den Hombergh 2012: 47-48; Eijken 1995: nr. 1848. Zie ook Spiekhout 2016b.
695 ZR II nr. 867.

Geografische coördinaten: *X 263.818 / Y 488.522*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Dinkelland
Datering: circa 1415-heden
Toponiem: Singraven
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Cornelis Pronk heeft in 1729 een tekening vervaardigd van Singraven, maar daarop zijn geen middeleeuwse bouwsporen te herkennen.[696]

Geschiedenis: 'Den Syngraven' was een Stichts leen waar in 1379 verschillende mensen mee waren beleend door de bisschop van Utrecht: de vrouw van Evert van der Ese, de vrouw van Singrave onder het hulderschap van Jan van Soestele en ook Godert Singraven.[697] Na 1398 heeft de bisschop één persoon met Singraven beleend, namelijk Johan Hondenberg, in opdracht van Gerrit van Awijc, geheten Syngrave. Het goed blijft dan in de familie Hondenberg gedurende de vijftiende eeuw.[698]

Het is waarschijnlijk ook de familie Hondenberg geweest die op het goed Singraven een kasteel liet bouwen. De Deventer kameraar Steven Mommen maakte namelijk in 1415 een notie dat een stadsbode uit Oldenzaal de stad Deventer een brief had gebracht waarin stond dat Hondeberg te Singraven bezig was met bouwwerkzaamheden.[699] Collega-kameraar Frederik van der Eze noteerde in datzelfde jaar tevens een kostenpost over deze kwestie. Hij was namelijk samen met medeburger Gelmer Meynoltszoon naar het bisschoppelijk kasteel Ter Horst gereden om met de bisschop en afgevaardigden van Kampen over verschillende staatszaken te praten, waaronder 'Honderberges tymmeringe ten Zingraven'.[700] Deze bouwactiviteiten zullen ongetwijfeld betrekking hebben gehad op de bouw van verdedigingswerken rondom het huis, iets dat de Sallandse steden en de bisschop nauwlettend in de gaten hielden. Toch is Singraven – waarschijnlijk onder strenge controle en specifieke voorwaarden van de bisschop en de drie Sallandse steden – versterkt, want in een in 1436 uitgevaardigde oorkonde wordt gerefereerd naar de bezitter van de 'vestinge' Singraven.[701]

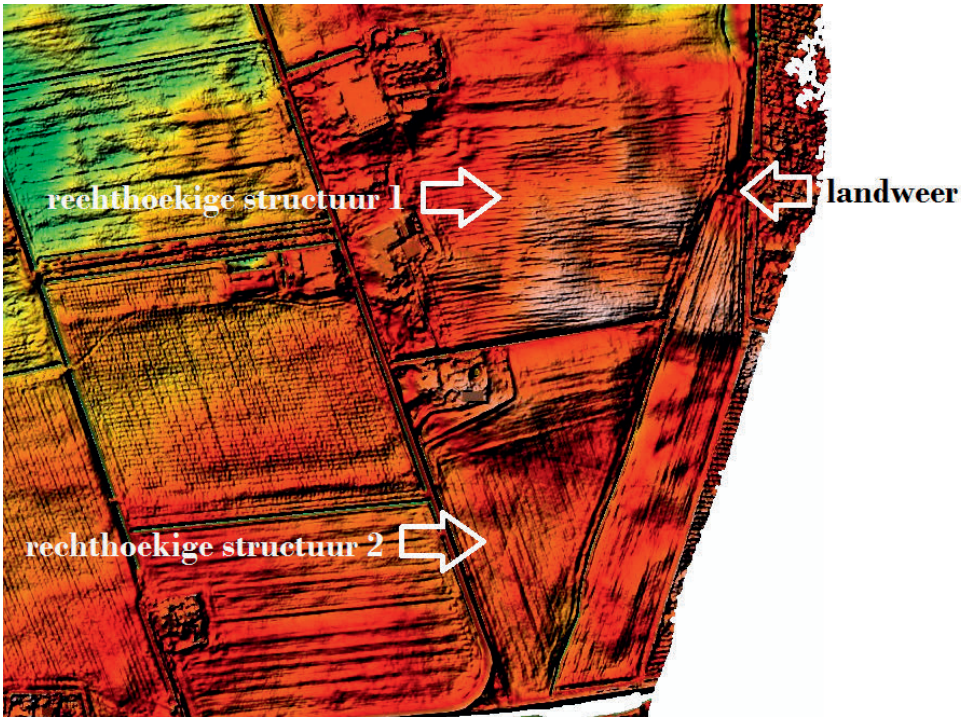
Slingeborg

Op de grens tussen het Sticht en het graafschap Bentheim en langs een belangrijke doorgaande route door de venen stond in de vijftiende eeuw het bisschoppelijk kasteel de Slingeborg. De naam Torensteeg herinnert nog aan de bergvrede die daar ooit heeft gestaan. Het gebouw stond niet geïsoleerd, maar lag in een gelijknamige landweer. De exacte locatie van het terrein is niet met zekerheid bekend, maar de landweer is nog wel zichtbaar op het AHN2.

Geografische coördinaten: *X 245.399 / Y 513.353*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hardenberg
Toponiem: Torensteeg
Datering: vóór 1399
Oudst bekende functie: bisschoppelijk ambtskasteel
Archeologie: Het onderzoek dat archeologen naar de Slingeborg hebben verricht, is op de verkeerde locatie uitgevoerd.[702] Het juiste verdedigingswerk lag meer dan 1 kilometer ten oosten van de onderzoekslocatie op de grens tussen Overijssel en Bentheim en is in 2012

696 Gevers & Mensema 1995: 477.
697 Eijken 1995: nr. 1112.
698 Eijken 1995: nr. 1112.
699 De Meyer 1973: 188.
700 De Meyer 1973: 224.
701 RHA I nr. 285.
702 ARCHIS wng nr. 402617.

door de historicus Ten Hove opgemerkt.[703] De Slinge bestond uit onder andere een toren die op het perceel genaamd 'De Slingenberg' was gebouwd. Deze toren maakte deel uit van een landweer.[704] Op het AHN2 zijn de restanten van deze landweer goed zichtbaar evenals diverse rechthoekige structuren die mogelijk overblijfselen van het kasteel kunnen zijn (figuur 1 Slingeborg).
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: We komen de Slingeborg voor het eerst tegen in de stadsrekeningen van Zwolle. De Zwolse kameraars hebben een kostenpost opgenomen voor een reis naar de Slingeborg in de negende financiële maand van de Zwolse stadsrekeningen uit 1399.[705] Daaruit kunnen we concluderen dat de Slingeborg dus in 1399 al bestond. In 1403 heeft een kameraar kosten genoteerd voor een reis naar de landweer bij de Slingeborg.[706] Vervolgens blijkt uit een kostenpost uit 1405 wat de Zwollenaren daar deden, want de kameraar vermeldt 'doe men die lantwere ter Slynge groef'.[707] Ze waren dus in ieder geval verantwoordelijk voor de aanleg van de landweer waarin het kasteel lag. Of kasteel en landweer als een totaalpakket zijn aangelegd, of dat het kasteel reeds enige tijd bestond en pas later de landweer is aangelegd, blijft met de huidige gegevens onduidelijk.

Figuur 1 Slingeborg: Een uitsnede van het AHN2 met de locatie waar ooit de Slingeborg stond. We zien verschillende sporen die mogelijk verband houden met de ligging van de verdedigingswerken van de Slingeborg. De landweer is nog goed zichtbaar.

Behalve de kostenposten uit de Zwolse stadsrekeningen zijn diverse aanstellingsoorkonden van de kastelein bewaard gebleven.[708] De eerste oorkonde dateert van 1411. Bisschop Frederik van Blankenheim stelde toen in de aanwezigheid van de drie Sallandse hoofdsteden

703 Ten Hove 2012: 126.
704 Ten Hove 2012: 126.
705 Elte & Berkenvelder 1970: 71.
706 Elte & Berkenvelder 1970: 23.
707 Elte & Berkenvelder 1976: 51, 62.
708 Volgens Janssen 2014: 235 voetnoot 71: UA BA inv. nrs. 95-2; 372-I fol 102 v.; 329; 372-II 11 v.; 373 fol. 80 v.-81.

Hendrik van Selwerd levenslang aan als kastelein op de bergvrede de Slynge en gaf hem daarvoor het huis en de tienden te Brucht en het weggeld als vergoeding, op de voorwaarde dat Hendrik dit ten behoeve en op kosten van het Sticht zou bewaren. Eerdere kasteleins van de Slynge hadden ook deze vergoedingen gekregen. Hendrik kreeg tevens de beschikking over de accijns binnen Gramsbergen, het gerecht Hardenberg buiten de stad en een lijfrente van 50 guldens per jaar uit het rentambt Salland. In ruil voor voornoemde goederen en rechten deed Hendrik afstand van zijn aanspraken op het gericht Selwerd en op enkele goederen op ten gunste van de bisschop.[709]

Bisschop Rudolf van Diepenholt stelde in 1446 Geryt van Tuyll aan als kastelein op de Slynge. In de ambtsbrief lezen we dat Geryt van de bisschop als taak kreeg om bouwwerkzaamheden te verrichten aan de burcht.[710] Hij moest namelijk een goede stenen voet van tussen de 20.000 en 30.000 stenen leggen onder de bergvrede en dit bestaande bouwwerk verbouwen en verbeteren. Rondom de bergvrede diende Geryt planken te plaatsen, beide grachten schoon te maken en op te ruimen, en een nieuwe brug aan te leggen. Deze ambtsbrief geeft een indruk van het uiterlijk van de burcht. De kern bestond mogelijk uit een bergvrede van hout en aarde die in 1446 een bakstenen voet kreeg. Dit gebouw werd omringd door een soort palissade van planken, gevolgd door een stelsel van twee grachten. Waarschijnlijk hebben rondom die grachten ook wallen gelegen.

Steenwijk

In het dorp Steenwijk stond in 1229 een toren waarin bisschoppelijke ministerialen werden gelegerd om de bisschop te helpen in de strijd tegen de Coevordenaren. Waar deze toren exact heeft gelegen, is tot op heden niet duidelijk.

Geografische coördinaten: X 204297 / Y 533547
Provincie: Overijssel
Gemeente: Steenwijk
Toponiem: -
Datering: 1229
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De auteur van de *Narracio* schrijft dat bisschop Wilbrand van Oldenburg in 1229 een strafexpeditie uitvoerde naar de Coevordenaren en de Drenten, aangezien de Coevordenaren het kasteel Coevorden weer hadden ingenomen en de bisschoppelijke vertegenwoordigers ter plekke hadden gedood of gegijzeld. In Vollenhove riep de bisschop zijn onderdanen op om zich tegen de Coevordenaren en de Drenten te verdedigen. Hij liet tevens bisschoppelijke ministerialen stationeren in het dorp Steenwijk en in de *turri* aldaar. De vertaler van de Latijnse tekst van de *Narracio*, Van Rij, heeft *turri* vertaald als kasteel, hoewel het letterlijk toren betekend.[711] Uit de context valt op te maken dat de bisschop recht kon uitoefenen op het gebruik van deze toren. Dit kan alleen als het om bisschoppelijk eigendom gaat of als er sprake is van een open-huisverdrag. In theorie zou het ook om de kerktoren van Steenwijk kunnen gaan.

Stellingwerf (gepland, nooit uitgevoerd)

Bisschop Gwijde van Avesnes had plannen om in Stellingwerf een bisschoppelijk kasteel te bouwen om zijn ongehoorzame onderdanen aldaar te bedwingen. Hoewel bisschop Gwijde al een voor ons onbekende locatie had uitgezocht, is het kasteel niet afgemaakt.

Geografische coördinaten: -
Provincie: Friesland

709 ZR II nr. 867.
710 Racer 1781: 331-332.
711 Van Rij 1989: 68-69.

Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: 1309
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Beke deelt ons mee dat bisschop Gwijde van Avesnes heeft geprobeerd om in Stellingwerf tevergeefs een bisschoppelijk kasteel te bouwen. Hij was aldaar 'mit wisen wercluden' op zoek gegaan naar 'enen vasten grond, opdat hi daerof die onhoorsame Vriesen mochte bestriden'.[712] Tot daadwerkelijke bouw is het niet gekomen, want bisschop Gwijde moest de paus bezoeken en liet daarom de bouw van het kasteel liggen.[713] Toch geeft deze beschrijving ons uniek inzicht in het proces dat voorafging aan de bouw van een bisschoppelijk kasteel en over de achterliggende functie van de te bouwen burcht. De bisschop wilde vanuit dit steunpunt proberen de ongehoorzame 'Friezen' te bestrijden. Ook wilde hij dat de Stellingwervers hem betaalden voor het gebruik van de hooi- en weidelanden in IJsselham en Blankenham en dat van de gruit van Stellingwerf.[714] Beke dateert de gebeurtenis rond 1311. Uit een in 1309 uitgevaardigde oorkonde blijkt dat deze al eerder heeft plaatsgevonden, want daarin wordt de Friezen opgedragen om onder andere de schade van de belegering van kasteel Vollenhove, die was toegebracht tijdens de afwezigheid van de bisschop, te vergoeden op straffe van excommunicatie.[715]

Stoevelaar

Ten noordwesten van het stadje Goor lag aan de rand van de stuwwal het huis Stoevelaar in de buurschap Herike. Het enige wat nog resteert van Stoevelaar is een bouwhuis uit 1744. De dichtstbijzijnde doorgaande weg lag op ongeveer 800 meter van Stoevelaar en de dichtstbijzijnde waterloop op meer dan 1500 meter.

Geografische coördinaten: *X 235.210 – Y 473.550*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Stoevelaar
Datering: vóór 1379 - heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Stoevelaar, ook wel de Stoevelhof geheten, wordt voor het eerst in 1379 genoemd. Dit goed was samen met het goed De Matene een borgleen van kasteel Goor en diende als vergoeding voor de diensten van het borgmannengeslacht Ten Tye.[716] In twee aktes wordt gesproken over een 'Johan van Tye van dier Stuvelborch' en een 'Johanne van der Stuvelborch'.[717] De toevoeging -borch is mijns inziens een belangrijke indicatie dat het toen al een huis was dat onder onze werkdefinitie van kasteel valt. Hoe het goed Stoevelaar er in de middeleeuwen heeft uitgezien, is tot op heden niet onderzocht.[718]

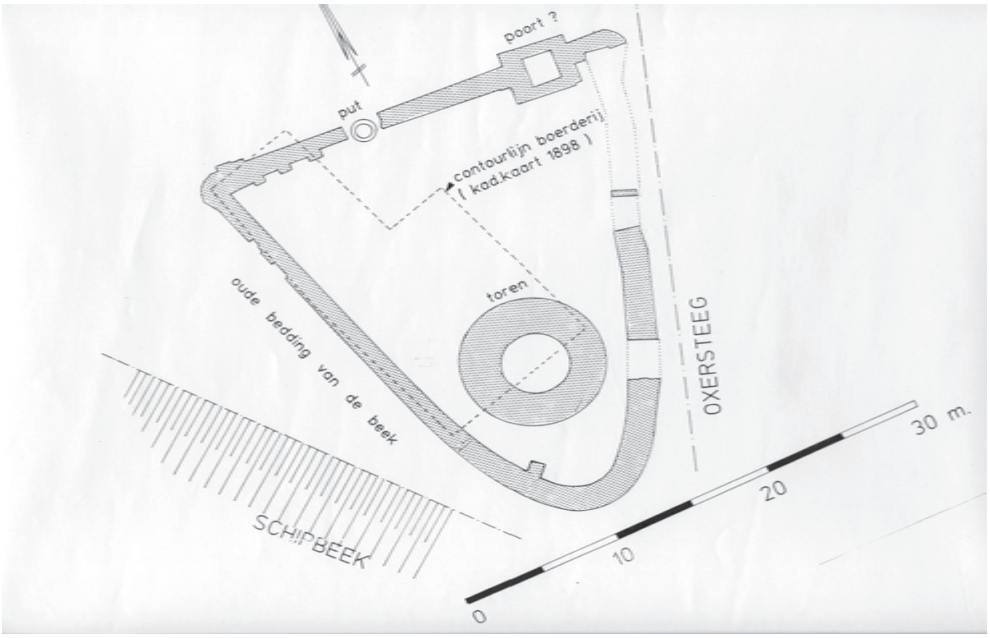
Swormertoren

Te Colmschate vonden archeologen in 1994-1995 de resten van één van de versterkingen uit de Deventer landweer, namelijk die van de zogenoemde Swormertoren. Tot die tijd hadden de resten onder een boerderij gelegen. Deze werd in 1994 gesloopt. Vanuit de

712 Bruch 1982: 168-170.
713 Bruch 1982: 170.
714 Mol 2010: 12.
715 UA BA nr. 425. Het geschil loopt dus nog steeds in 1313.
716 Eijken 1995: nr. 649.
717 Vredenberg 1974: 19, 27. Er staat in beide oorkonden geen jaartal vermeld, maar het register van de vrijwillige rechtspraak van de stad Goor bevat stukken tussen 1333 en 1408.
718 Gevers & Mensema 1995: 348.

Swormertoren bewaakten de Deventenaren een doorgang in de Sallandse landweer tussen Gelders en Stichts gebied. Het verdedigingswerk was gebouwd op een dekzandrug op de grens met een laagte waar de gegraven Schipbeek stroomde.

Geografische coördinaten: *X 211.930 / Y 472.600*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Deventer
Toponiem: Toornemans brug
Datering: 1409/1410-1649
Oudst bekende functie: versterking van de stad
Archeologie: De Swormertoren was één van de verdedigingswerken in de Sallandse landweer. De versterking bestond uit een ronde toren met een diameter van 8,60 meter buitenwerks. De muren hadden een dikte van 2,23 meter. Zowel de buitenkant als de kern van de muur waren opgebouwd uit niet eerder gebruikte bakstenen die het formaat van 27/28 x 14 x 6/7 centimeter hadden. De toren werd omringd door een driehoekige muur die een maximale muurdikte had van 1,20 meter. Deze muur bestond tevens volledig uit baksteen. Ter hoogte van de noordzijde van de driehoekige muur troffen de archeologen de restanten van een vierkanten structuur aan, die zij interpreteren als mogelijke restanten van een poortgebouw. Aan de westzijde vonden zij een beekloop. [719]

Figuur 1 Swormertoren: Opgravingstekening van de Swormertoren. We zien de funderingen van een ronde toren omringd door een driehoekige muur. In het noorden van deze muur zat waarschijnlijk een poortgebouw.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Te Swormen lag een brug waar de stad Deventer rond 1406 belangen had. In dit jaar verrichtten Deventenaren namelijk bouwwerkzaamheden aan deze brug.[720] Een Deventer kameraar heeft in 1409 een kostenpost opgenomen die waarschijnlijk betrekking heeft op de bouw van de Swormertoren: 'It. up den selven dagh Rotger die toe Wye gelopen

719 Verlinde 1996a: 152-153.
720 De Meyer 1971: 363.

was an den Richter. omme waghene stien calc ende zant toe Zwormen te vueren.'[721] Mogelijk was de bouw een reactie op gebeurtenissen in 1408 toen 28 Deventenaren de wacht hielden te Swormer. Zij dienden vijanden uit Gelders gebied te weren aangezien de hertog van Gelre en de bisschop met elkaar in conflict waren.[722] De kameraars vermeldden in 1409 niet expliciet een toren, maar namen wel kostenposten op waaruit blijkt dat te Swormer wachters aanwezig waren.[723] De eerste vermelding van een toren dateert pas van 1410.[724] Rond 1515 is de Swormertoren uit gebruik geraakt en in 1649 is deze gesloopt.[725]

Ten Clooster

Ten zuidwesten van Coevorden lag het adellijk huis Ten Clooster langs een belangrijke doorgaande route tussen Drenthe en Salland. Het huis was gebouwd op de overgang van een dekzandrug naar het beekdal van de Coevordense Vecht. Tegenwoordig is boven het maaiveld niets meer zichtbaar van Ten Clooster.

Geografische coördinaten: *X 245.086 / Y 519.573*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Coevorden
Toponiem: Klooster
Datering: vóór 1517 - circa 1673
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: Het Archeologisch Biologisch Instituut (BAI, nu GIA) van de Rijksuniversiteit van Groningen deed in 1963 een opgraving naar het huis Ten Clooster. De resultaten daarvan zijn gepubliceerd in Bos et al.[726] Daaruit blijkt dat Ten Clooster bestond uit een rechthoekig grachtenstelsel dat een binnenterrein omsloot. De gracht had een breedte van 10 meter en werd omringd door een 1,5 meter dikke wal. Op het middenterrein troffen de archeologen geen duidelijke fundamenten aan, maar wel restanten van paalfunderingen en muurresten van kloostermoppen. Hoewel tijdens de opgraving verschillende vondsten zijn aangetroffen, waaronder aardewerk, baksteen, dakpannen, puin en Bentheimer zandsteen, konden de archeologen de sporen niet specifieker dateren. Van de geringe aardewerkscherven bestaat het vermoeden dat deze uit de dertiende eeuw dateren.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Er zijn verschillende afbeeldingen bekend van het huis Ten Clooster op kaarten uit de Tachtigjarige oorlog, maar deze corresponderen niet met de opgravingsresultaten.[727] De tekeningen zijn waarschijnlijk geen betrouwbare afspiegeling van de werkelijkheid.
Geschiedenis: Ten Clooster was gelegen op de plek waar vermoedelijk in de dertiende eeuw het klooster Maria in Campis stond. De Drenten en Coevordenaren hadden dit moeten bouwen als boetedoening voor hun rol tijdens de Slag bij Ane. Rond 1258 werd dit klooster echter verplaatst naar Assen en moeten de voormalige kloosterlanden in handen van een adellijke familie zijn gekomen. Bos *et al.* vermoeden zelfs dat delen van de voormalige kloostergebouwen zijn omgebouwd tot adellijk woonverblijf.[728] Tot 1328 was het goed Ten Clooster een leen van de graaf van Bentheim. In dat jaar heeft bisschop Jan van Diest van de graaf veel in het Oversticht gelegen goederen gekocht waaronder ook een goed met de naam Clooster bij Coevorden. Het werd toen in leen gehouden door Hako van den Rutenberg.[729] Als Ten Clooster in deze periode al een kasteelachtig voorkomen had, was dit naar alle waarschijnlijkheid in de oorkonde vermeld, aangezien Rutenberg wel als kasteel werd aangeduid.

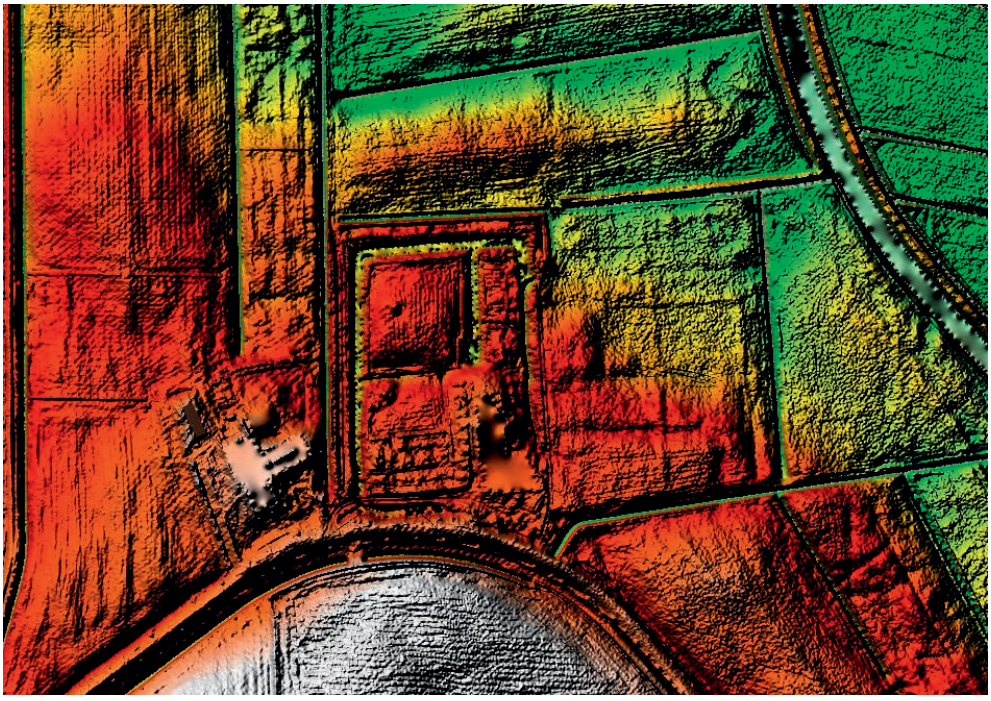
Ongeveer vijftig jaar later was 'Dat goet Ten Cloester' nog steeds een leen van de familie Van Rutenberg. Niets wijst er in de leenprotocollen van de daaropvolgende jaren op dat

721 De Meyer 1971: 456.
722 De Meyer 1971: 424.
723 De Meyer 1971: 467, 488-490.
724 De Meyer 1971: 511.
725 Bartels et al. 2007a: 94; Brokamp 2013: 15.
726 Bos *et al.* 1989: 84.
727 Bos *et al.* 1989: 82-81.
728 Bos *et al.* 1989: 79.
729 OGD I nr. 313.

het goed uitgegroeid was tot een adellijk huis.[730] Toch komen we in 1341 al een Johan van den Clooster tegen. Hij had mogelijk door een huwelijk met een dochter uit de familie Van Rutenberg de beschikking gekregen over het huis als achterleen. Vanaf die periode zal Ten Clooster hebben gefunctioneerd als adellijke residentie, aangezien Johan zich erna vernoemde.[731] Pas in 1517 kan het huis zelf worden aangetoond.[732]

Ter Hansouwe

Direct langs de weg tussen de dorpen Eelde en Peize aan de westzijde van het Eelderdiepje ligt het opmerkelijke huis Ter Hansouwe. Het is gebouwd op een plek waar de reiziger vroeger het beekdal van het Eelderdiepje het beste kon oversteken. Wie tegenwoordig een blik op het huis werpt ziet duidelijk dat het bestaat uit verschillende bouwfasen. Alleen secundair gebruikte bakstenen in de muren van Ter Hansouwe herinneren nog aan het middeleeuwse huis.

Figuur 1 Ter Hansouwe: Een uitsnede van het AHN2 waarop het grachtenstel van Ter Hansouwe goed zichtbaar is. Het rechthoekige terrein is opgesplitst in twee noord-zuid georiënteerde vierkante kasteeleilanden van circa 50 x 50 meter. Aan de oostzijde ligt nog een smal omgracht rechthoekig terrein. Het huidige huis is deels over de grachten gebouwd.

Geografische coördinaten: *X 231.733 – Y 573.216*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Noordenveld
Toponiem: Ter Hansouwe/De achterste Horst
Datering: vóór 1376-heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: Tot op heden is er geen archeologisch onderzoek naar Ter Hansouwe uitgevoerd. Zowel op oude kaarten als op luchtfoto's en het AHN2 is duidelijk te zien dat Ter Hansouwe was omgracht door een rechthoekig grachtenstelsel dat in verbinding stond met

730 Eijken 1995: nr. 1636.
731 Bos *et al.* 1989: 80.
732 Bos *et al.* 1989: 80.

het Eelderdiepje. De landschapshistoricus Zomer heeft terecht opgemerkt dat het huidige huis niet past binnen het grachtenstelsel en dat een eventuele voorganger eerder in de noordwesthoek gezocht moet worden.[733]
Bouwgeschiedenis: De bouwhistorici Batjes & Ladrak hebben onderzoek verricht naar het huis Ter Hansouwe.[734] Uit hun studie blijkt dat er middeleeuwse kloostermoppen in het gebouw aanwezig zijn die grofweg uit de veertiende eeuw dateren. Het gaat om secundair gebruikte bakstenen die men in de onderzijde van de noordmuur en in een gedeelte van de oostmuur heeft gemetseld.[735] De stenen kunnen afkomstig zijn van een voorganger, maar ze kunnen net zo goed van een andere locatie zijn aangevoerd.
Iconografie: -
Geschiedenis: We komen voor het eerst een lid van de familie Ter Hansouwe tegen in 1376. Het gaat om Johan ter Hansouwe, die tienden te Noord-Sleen in leen hield van Reinoud van Coevorden.[736] In 1383 kocht deze Johan van Godekin van Echten goederen in Haren.[737] Hoewel de Ter Hansouwes als leenmannen aan de Van Coevordens waren verbonden, huldigde Herman ter Hansouwe Frederik van Blankenheim in 1395 als bisschop.[738] Daarmee keerde Johan zich dus tegen zijn heer Reinoud, hoewel hij in tegenstelling tot andere Drenten niet mee had gevochten in de belegering van Coevorden. De Ter Hansouwes komen we in de daaropvolgende jaren tegen als leenmannen van de bisschop.[739] Het huis Ter Hansouwe wordt voor het eerst 1418 genoemd, maar het is niet duidelijk hoe het er toen uit heeft gezien.[740]

Ter Molen/Schuilenburg

Direct aan de westoever van de Regge, langs een belangrijke middeleeuwse handelsroute tussen Salland en Twente, liggen de resten van kasteel Ter Molen, ook wel de Schuilenburg genoemd. Ter plekke kan via de Schuilenburgerbrug de Regge doorkruist worden. Of deze brug er ook al in de middeleeuwen was, is niet bekend, maar op deze plek lagen de dekzandkoppen dusdanig dicht bij elkaar dat het een logische locatie was om de Regge over te steken. Het huidige terrein is ingericht als archeologisch monument, hoewel de gereconstrueerde motte hypothetisch is.

Geografische coördinaten: *X 228.729 / Y 491.626*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hellendoorn
Toponiem: Schuilenburg
Datering: <1339-circa 1775
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Uit archeologisch onderzoek naar het hoofdburchtterrein van het adellijk huis Ter Molen blijkt dat de locatie niet ouder is dan de vijftiende eeuw. Waar het veertiende-eeuwse kasteel heeft gelegen is tot dusver onduidelijk. Archeologen troffen de restanten aan van een gebouw dat was opgetrokken uit kloostermoppen van 26 x 13,5/14 x 6 centimeter. Af en toe is ook Bentheimer zandsteen in het muurwerk verwerkt. Of deze bouwfase uit de vijftiende eeuw stamt, vermelden de onderzoekers niet. Buitenwerks had het gebouw afmetingen van 18 x 18 meter. Het stond op een kasteeleiland van 26 x 26 meter. Vanaf circa 2 meter van het gebouw af zijn de restanten van een kademuur aangetroffen.[741]
Iconografie: In 1733 heeft Cornelis Pronk een tekening vervaardigd van Ter Molen. Daarop is een zaalbouw te zien die mogelijk een laatmiddeleeuwse ouderdom heeft.
Geschiedenis: De eerste vermelding van Ter Molen dateert van 1339. Er is dan sprake van een huis, zaal en hof. Samen met het zwanenvlot bij de Duivelskate, de wind en de molens in de parochie Hellendoorn en een haven te Eelen werd het goed door Johan van der Molen

733 Zomer 2010: 10.
734 Battjes & Ladrak 2010: 36, 106.
735 Battjes & Ladrak 2010: 36, 106.
736 Zomer 2010: 9; Keverling Buisman 1980: 27.
737 OGD nr. 719.
738 OGD nr. 902.
739 Eijken 1995: nr. 1706, De tienden te Sleen waren nu een direct Stichts leen; Eijken 1995: nr. 1370. Herman ter Hansouwe was tussen 1403 en 1410 beleend met tienden in Vollenhove.
740 Zomer 2010: 10.
741 Verlinde 1999: 179-182; Verlinde 1996a: 155.

verkocht aan Johan van Almelo. De verkoop ging uitsluitend om het vruchtgebruik van deze Stichtse leengoederen.[742]

Figuur 1 Ter Molen: Tekening van Ter Molen rond 1733, vervaardigd door Cornelis Pronk.

In de periode 1375-1376 werden er bouwwerkzaamheden aan Ter Molen verricht. Burgers van de stad Deventer ervaarden die als dreigend. De zorgen liepen zo hoog op dat de schepenen en raden van de stad besloten om het huis te belegeren.[743] Na de verovering van Ter Molen werd het huis gesloopt.[744]

Op 23 oktober 1378 was het kasteel Ter Molen waarschijnlijk weer volledig herbouwd, want het wordt samen met kasteel Hemercamp beschreven in een oorkonde: 'Sweder van der Schulenborg en zijn vrouw Hadewighe van Almelo beloven dat zij de akten die Arend en Albert van Almelo geheten van Hulsenen, broers, hadden ten laste van Vrederick en Johan van der Eze, sprekende op de heerlijkheid Almelo, zullen overdragen aan Everd van Heker, heer tot Almelo, knape, en Beatrix, jonkvrouwe van Almelo, en dat zij genoemde Everd en diens vrouw op hun sloten Hemercampe en ter Molen zullen beschermen en helpen tegen de aanvallen van Vrederick van Zuelen en Henrick van Ampsem en dat hij zich in het veld onder de banier van de heer van Almelo zal scharen en hem na aanmaning een hengst zal leveren.'[745]

Kasteel Ter Molen werd echter enkele jaren daarna weer verwoest. Volgens de *Vermeerderaar* van Beke gebeurde dit in 1380. Na de verwoesting van Eerde zouden de bewoners van kasteel Ter Molen zich hebben overgegeven aan de bisschop zonder strijd, waarna het kasteel op last van de bisschop werd afgebroken.[746] Een nauwkeuriger inzicht in deze gebeurtenissen kan worden verkregen aan de hand van de Deventer kameraarsrekeningen. Daaruit blijkt dat de overgave van Ter Molen niet in 1380, maar in 1381 heeft plaatsgevonden. Kameraar Johan die Hoyer maakte in dat jaar twee notities over kosten die betrekking hadden op een belegering. Zo werd er door een Deventer stadsbode een brief van de stad Deventer gestuurd aan '…onsen heren van Utrecht tot Zwolle, to Hasselt, ton Hardenberghe ende vor dat hues tor Molen'.[747] Enkele dagen later reed een deel van de schepenen en raden van Deventer richting Ter Molen '…do onse ghemeynte uytghetrecket was vor dat hues Ter Molen'.[748] Kameraar Johan van Rysen noteerde nog meer informatie over de situatie bij Ter Molen en die bij kasteel Laar, dat Deventer ook wilde belegeren. Betreffende Ter Molen was volgens de kameraar een groot deel van de Deventer gemeente samen met de bisschop naar het huis getrokken en hebben ze het vervolgens 'ghewonnen'.[749] In tegenstelling tot wat de *Vermeerderaar* beweert duiden

742 Gevers & Mensema 1983: 189.
743 De Hullu 1897: 219, 230-231, 314-315.
744 De Hullu 1897: 266.
745 RHA I nr. 91.
746 Bruch 1982: 232; Nanninga Uitterdijk 1915: 178.
747 De Hullu & Acquoy 1900: 370.
748 De Hullu & Acquoy 1900: 370.
749 De Hullu & Acquoy 1900: 390.

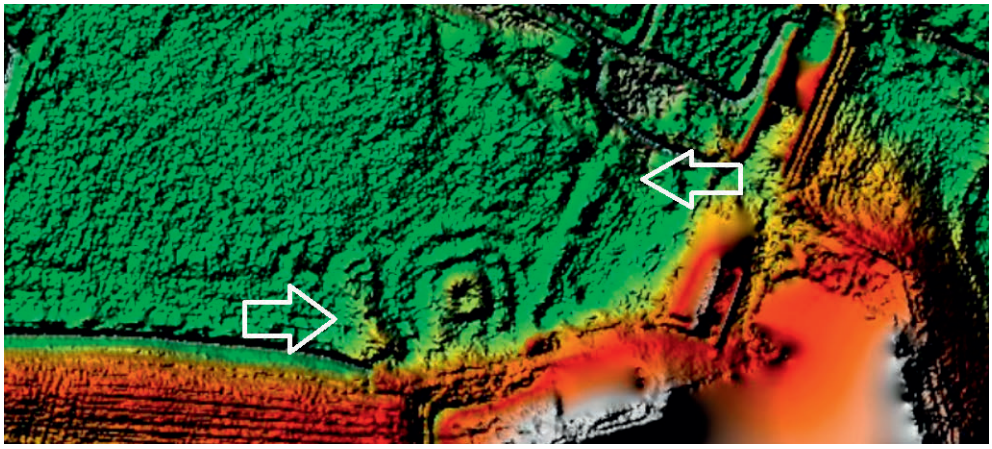
voornoemde kostenposten op militair ingrijpen. De kostenposten uit de kameraarsrekeningen sluiten eerder aan bij de bewering van de geschiedschrijver Nagge, die stelt dat het huis Ter Molen is belegerd, maar zonder bestorming is veroverd.[750]

Het goed Ter Molen bleef ook na de belegering samen met de hof Hulsen en het goed Meyering bisschoppelijk leengoed, waarmee in 1394 Hadewych, de vrouw van Zweder van Schulenborg, was beleend.[751] In de bisschoppelijke leenprotocollen wordt echter nergens melding gemaakt van een kasteel of adellijk woonhuis op dit goed. In 1457 werd aan de beschrijving van leengoederen toegevoegd dat bij het erf Ter Molen het recht op de wind hoorde in het gerecht van Hellendoorn samen met de water- en windmolens.[752] De eerste vermelding van een huis ná de verwoesting in 1381 dateert pas van 1443.[753]

Terwee

Ten oosten van het stadje Hasselt liggen de restanten van een terrein dat wordt omringd door een stelsel van meervoudige wallen en grachten. Aangezien het terrein direct ten noorden van de voormalige havezate Terwee ligt, hebben we waarschijnlijk te maken met de voorganger van dit huis.

Geografische coördinaten: *X 204.032 / Y 512.337*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hasselt
Toponiem: Terwee
Datering: vóór 1450
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: De restanten van de mogelijke voorganger van Terwee zijn ontdekt op luchtfoto's en het AHN2 door de amateurhistoricus Bert Terlouw. Op het AHN2 is duidelijk zichtbaar dat het terrein bestaat uit tenminste één burchteiland met een diameter van circa 15 meter dat wordt omringd door een stelsel van tenminste twee wallen en grachten. Aan de westzijde van het terrein is een deel van een derde wal zichtbaar en aan de oostzijde ligt een langgerekt wallichaam dat in verbinding staat met het grachten- en wallenstelsel. Mogelijk heeft het stelsel zich verder uitgestrekt naar de locatie van de havezate Terwee (figuur 1 Terwee) in het zuiden. Tot op heden heeft er geen archeologisch onderzoek naar het kasteelterrein plaatsgevonden. Vlakbij de kasteelplaats is middeleeuws aardewerk gevonden.[754]

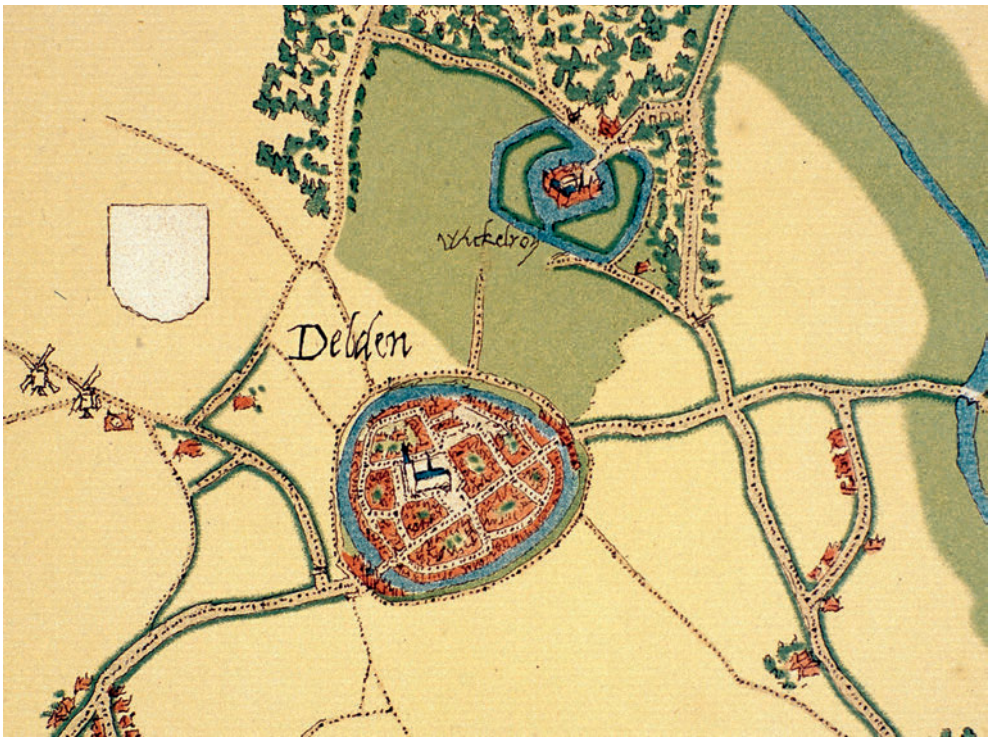
Figuur 1 Terwee: AHN2 opname van het meervoudige grachten- en wallenstelsel en een mogelijke landweer.

750 Nanninga Uiterdijk 1915: 178.
751 Eijken 1995: nr. 542.
752 Eijken 1995: nr. 542.
753 Gevers & Mensema 1983: 191.
754 Archis wng nr. 12887.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het huis Terwee komt pas na 1450 voor in geschreven bronnen.[755]

Twickel

Het huis Twickel, dat ten noorden van het stadje Delden ligt, is het centrum van één van de meest omvangrijkste landgoederen in Nederland. De oorsprong van Twickel gaat terug tot in de middeleeuwen. Het huis is gebouwd op grondmorenewelving ten oosten de Azelerbeek. Zowel aan de zuid-, west- als noordkant liggen doorgaande wegen op ongeveer een afstand van 210 meter van het huis.

Figuur 1 Twickel: Uitsnede van een door Jacob van Deventer vervaardigde kaart rond het midden van de zestiende eeuw. Hierop is het huis Twickel goed te zien.

Geografische coördinaten: *X 245.6280 / Y 476.222*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Twickel
Datering: vóór 1389-heden
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: Scholte Lubberink & Olde Meierink hebben een samenvatting gegeven van de stand van onderzoek naar Twickel en dit samengevoegd met de resultaten van hun eigen onderzoek.[756] Zij constateren dat er tot op heden geen aanwijzingen zijn gevonden voor '… oudere, middeleeuwse bewoning en bouwsporen onder de binnenplaats en in het muurwerk van het huidige huis.'[757] Toch vermoeden zij op basis van diverse archiefbronnen dat er wel een oudere fase moet zijn geweest.[758]

755 Gevers & Mensema 1983: 152-158.
756 Scholte Lubberink & Olde Meierink 2017: 11-24.
757 Scholte Lubberink & Olde Meierink 2017: 66.
758 Scholte Lubberink & Olde Meierink 2017: 69-73.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Op de door Jacob van Deventer vervaardigde kaart is huis Twickel te zien aan het begin van de zestiende eeuw. Het huis heeft dan twee grachten: het kasteeleiland wordt omringd door een brede ronde gracht. Daaromheen ligt nog een grotere ovalen gracht.
Rond 1727-1734 zijn er diverse tekeningen vervaardigd van huis Twickel, maar daarop zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen te zien.[759]
Geschiedenis: Gevers en Mensema vermoeden dat Twickel is gebouwd op het goed Eysinch dat in 1347 door Herman van Twickelo is gekocht. Het huis Twickel zou dus zijn naam hebben ontleend aan de familie, en niet de familie aan het huis.[760] Uit het leenrepertorium blijkt dat er een verband bestaat tussen het Stichtse dienstleengoed Eysinch, huis Twickel en verschillende andere goederen in de buurschap Deldeneresch. In 1610 staat namelijk de toevoeging 'Den Hoff toe Eijsinck offt het Huis to Twickelo cum appendtiis Waninck, Rouweler, Tanckinck ende Altena.'[761]

Kasteel Twickel wordt voor het eerst vermeld in 1389 in een verdrag tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Bentheim.[762] Zij beloofden elkaar geen schade toe te brengen. Uitgezonderd van deze overeenkomst waren de in het Oversticht gelegen huizen Almelo en Twickelo, en de huizen van Arend van den Grimberg en Evert van Langen. De graaf mocht dus wel militair optreden tegen deze huizen. Zowel Evert van Langen als Herman van Twickel waren in 1394 bezig met 'tymmeringhe', want in dat jaar zond de stad Deventer een brief naar Kampen over deze bouwwerkzaamheden.[763]

Herman van Twickel vervulde belangrijke functies in het Oversticht. Zo was hij kastelein van het bisschoppelijke kasteel Diepenheim en drost van Twente.[764] In 1408 was op Twickel een gevangenis aanwezig waar Herman in de functie van drost gevangenen kon laten opsluiten.[765] Hoewel Herman van Twickel meehielp in het bestuur van het Oversticht, maakte de Deventer kameraar Herman Splithof in 1410 een aantekening over verdachte bouwactiviteiten van hem: '…Lambert van Enschede die gelopen was an de van Aldenzale dat sie vernemen solden van tymmeringen ende hofsteden die Herman van Heiden ende Herman van Twiclo begonden te tymmerne…'.[766] Beide Hermannen zullen dus bezig zijn geweest met het versterken van hun goed.

Venebrugge

Het bisschoppelijk kasteel Venebrugge lag langs een belangrijke doorgaande route tussen het Sticht en Bentheim vlakbij de grens van deze territoria. Ter plekke was sprake van een flessenhalssituatie, want via een dekzandkop kon men de venen tussen Bentheim en Salland doorkruisen.

Geografische coördinaten: *X 241.966 / Y 509.00*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hardenberg
Toponiem: Venebrugge
Datering: <1413-1870
Oudst bekende functie: bisschoppelijk ambtskasteel
Archeologie: De locatie Venebrugge is nooit archeologisch onderzocht. Na de middeleeuwen zijn tussen 1799 en 1800 te Venebrugge omvangrijke defensiewerken aangelegd waardoor het lastig is om middeleeuwse fasen te ontdekken.[767]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -

759 Gevers & Mensema 1995: 157-158.
760 Gevers & Mensema 1995: 152-158.
761 Eijken 1995: nr. 220.
762 UA BA nr. 469.
763 De Meyer 1968: 12.
764 Scholte Lubberink & Olde Meierink 2017: 28.
765 De Meyer 1971: 432; Scholte Lubberink & Olde Meierink 2017: 28.
766 De Meyer 1971: 469-470; Scholte Lubberink & Olde Meierink 2017: 29.
767 ARCHIS wng nr. 13331.

Geschiedenis: De bergvrede Venebrugge wordt in diverse aanstellingsoorkonden van kasteleins vermeld vanaf 1413.[768] In 1500 blijkt dat naast deze bergvrede ook een landweer met slagboom te Venebrugge is gelegen: de bewoner van het kasteel diende zowel de bergvrede als de landweer te onderhouden.[769]

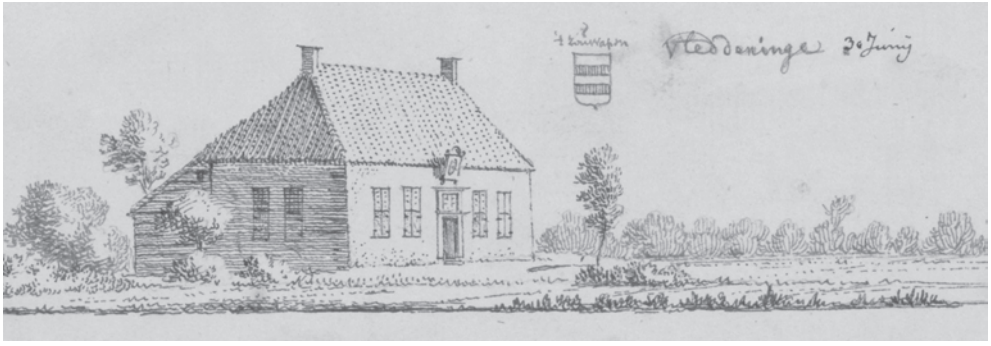
Veste up der were

De veste up der were wordt slechts in één keer genoemd in 1357. Het lag op Drents gebied in de buurt van de stad Groningen. Tot op heden is de exacte locatie niet met zekerheid gevonden.

Geografische coördinaten: -
Provincie: Groningen of kop van Drenthe
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: vóór 1357
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De zogenoemde 'veste up der were' wordt vermeld in één oorkonde die in 1357 is uitgevaardigd: 'Nu het kasteel Selwerd 'neder' is beloven wij, sc. Reinout van Coevorden en Drenthe, 'de veste up der were' te zullen slopen en noch ter plaatse, noch tussen de 'were' en de stad Groningen ooit nog een vesting te zullen maken.'[770] De 'veste up der were' lag dus in de buurt van de stad Groningen. Waar dit precies is geweest, valt echter niet met zekerheid aan te tonen. Omdat het kasteel in handen was van de burggraaf van Coevorden en de Drenten, zou dit dezelfde versterking kunnen zijn als het *Munitio Threntonum* en misschien Mit-/Nutspete.[771]

Vledderinge

Ten noordoosten van Meppel lag in de middeleeuwen het huis Vledderinge tussen het riviertje de Wold Aa en de handelsweg richting Ruinen. Tegenwoordig herinnert er niets meer aan het huis, want het is verdwenen onder een uitbreiding van de stad Meppel.

Figuur 1 Vledderinge: Schets van het huis Vledderinge omstreeks 1732, vervaardigd door Abraham de Haen.

768 Volgens Janssen 2014: 235, voetnoot 71: UA BA nr. 371 fol 201x v. -202x; inv. nr. 372-I, fol 42 v.-43; inv. nr. 373, fol. 27-27 v.
769 Eijken 1995: nr. 409.
770 OGD nr. 453, De interpretatie van de oorkonde is gemaakt en beschikbaar gesteld door Jan van den Broek.
771 Zie voor de discussie over deze terreinen in deze catalogus 'Bolwerk Noordlaren', '*Munitio Threnthonum*' en 'Veste up der were'.

Geografische coördinaten: X 209.713 / Y 524.057
Provincie: Drenthe
Gemeente: Meppel
Toponiem: Vledderinge
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Datering: vóór 1414 - circa 1970
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Abraham de Haen heeft in 1732 een schets gemaakt van Vledderinge, maar daarop zijn geen overtuigende middeleeuwse bouwsporen te zien.
Geschiedenis: Het is niet duidelijk wanneer het goed Vledderinge als adellijk huis is gaan functioneren, hoewel in 1227 al een riddermatige familie Vledderinge bekend is.[772] Hugo, Dirk en Herman van Vledderinge zijn volgens een oorkonde uit 1402 betrokken in rechtszaken tegen Johan van Coevorden.[773] De genoemde adel in de oorkonde is Drents-Sallands: het is aannemelijk dat het hier gaat om edelen die woonachtig zijn op het Drentse goed Vledderinge. Het huis wordt in 1414 voor het eerst genoemd en in 1466 als allodiaal en edel goed aangeduid.[774]

Vollenhove/Olde Huis

In de tweede helft van de twaalfde eeuw verrees naast de rond 1050 gestichte Sint-Nicolaaskerk het bisschoppelijk kasteel Vollenhove. Zowel kerk als kasteel lagen op een pleistocene opduiking van keileem die was bedekt met een dunne laag dekzand. Ten westen van het kasteel lag aan het begin van de volle middeleeuwen nog een uitgestrekt veenlandschap. Gaandeweg de twaalfde en dertiende eeuw is dit landschap echter verzwolgen door de zee, waardoor Vollenhove aan het water kwam te liggen.[775]

Geografische coördinaten: *X 192.929 / Y 521.658*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Vollenhove
Toponiem: Olde Huis
Datering: 1156/1164-1854
Oudst bekende functie: tweede generatie bisschoppelijk kasteel
Archeologie: Kastelloog Renaud heeft in 1969 een poging gewaagd om een opgraving te verrichten naar de hoofdburcht van kasteel Vollenhove. Hij kwam naast restanten van tufsteen en baksteen geen gebouwsporen tegen, omdat het grootste deel van het kasteel was vergraven in de negentiende eeuw ten behoeve van de aanleg van een jachthaven.[776]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Van kasteel Vollenhove zijn verschillende afbeeldingen en kaarten bewaard gebleven. Op de oudste kaart, vervaardigd door de cartograaf Jacob van Deventer, is de ovaalvormige hoofdburcht zichtbaar, met daaromheen bebouwing. Ten noordwesten van de hoofdburcht is een vierkante groep gebouwen te zien, die samen als voorburcht dienden. Bouwhistoricus Olde Meierink heeft verschillende tekeningen geanalyseerd en komt tot de conclusie dat de hoofdburcht van kasteel Vollenhove bestond uit een ovale ringmuur waar aan de binnenzijde bebouwing tegenaan stond.[777] De door de tekenaars De Haen en Pronk vervaardigde afbeeldingen van het kasteel geven een indruk van hoe het opgaande muurwerk er heeft uitgezien. Duidelijk naar voren komt de stevige donjon die heel goed uit de beginfase van het kasteel kan dateren.

C

772 Bos *et al.* 1989: 198-201.
773 OGD nrs. 1105, 1106.
774 Brood 1980: 198.
775 Olde Meierink 1985: 101-102.
776 Renaud 1969: 17-18.
777 Olde Meierink 1985: 103.

Figuur 1 Vollenhove: De nederzetting Vollenhove met in het noordwesten kasteel Vollenhove en de kerk. Het noorden is boven. Uitsnede van een kaart van Jacob van Deventer, circa 1560.

Figuur 2 Vollenhove: Tekening van het binnenplein van kasteel Vollenhove met daarop de donjon, getekend door Cornelis Pronk naar een tekening van Abraham de Haen. Datering 1730

Figuur 3 Vollenhove: Tekening van de voorzijde van kasteel Vollenhove, getekend door Cornelis Pronk naar een tekening van Abraham de Haen. Datering 1730.

Figuur 4 Vollenhove: Tekening van het binnenplein van kasteel Vollenhove, getekend door Cornelis Pronk naar een tekening van Abraham de Haen. Datering 1730

Geschiedenis: De anonieme schrijver van de *Narracio* deelt mee dat kasteel Vollenhove is gebouwd door bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178), die naast deze burcht ook de kastelen Ter Horst, Montfoort en Woerden liet bouwen in het Nedersticht.[778] Omdat de bisschop al in 1165 oorkonden in Vollenhove liet uitvaardigen, gaan Gevers *et al*. ervan uit dat omstreeks deze periode de burcht al bestond.[779] De kroniekenschrijver Beke en de opstellers van de lijst van de Utrechtse bisschoppen, beide laatmiddeleeuwse bronnen, delen de reden mee van de bouw van het kasteel. Vollenhove zou zijn opgetrokken tegen de Friezen.[780] Aangezien het de plek was waar de bisschop oorkonden uitvaardigde, had het kasteel tevens een administratieve functie.[781] Ook zal de bisschop naar alle waarschijnlijkheid al in de twaalfde eeuw een eigen gereserveerd gedeelte in de burcht hebben gehad. In het eerste decennium van de dertiende eeuw liet de bisschop in Vollenhove zilverbaren maken om daarmee de schuldeisers in Siena en Rome te betalen.[782]

Over de manier waarop Vollenhove in de twaalfde en dertiende eeuw functioneerde zijn slechts enkele bronnen overgeleverd. Meer dan honderd jaar na de bouw, in 1270, wordt voor het eerst een kastelein van Vollenhove genoemd, te weten de ridder Peregrinus van Putten.[783] In 1230 komt iemand van diezelfde naam al voor in een oorkonde, maar of hij kastelein was staat niet vermeld.[784] Wel hadden de Van Puttens in Vollenhove hun belangrijkste hof liggen, eveneens genaamd Putten. Behalve de Van Puttens hebben mogelijk ook de Van Radings in de twaalfde en dertiende eeuw een functie op het kasteel vervuld, aangezien zij daar vlakbij een erf bezaten en in de oorkonden naar voren komen als Vollenhoofse dienstmannen.[785]

Pas onder het bewind van bisschop Gwijde van Avesnes krijgen we beter inzicht in de militaire organisatie van het kasteel. Dat is vooral 'te danken' aan de Stellingwervers die Vollenhove hebben belegerd. Beke bericht uitvoerig over deze belegering, die volgens hem in 1311 plaatvond. Uit een in 1309 uitgevaardigde oorkonde blijkt dat de Stellingwervers al eerder de strijd waren aangegaan, want daarin wordt hen opgedragen om onder andere de schade van de belegering van kasteel Vollenhove te vergoeden.[786]

Beke geeft in zijn beschrijving informatie over de bezetting van de burcht. Het kasteleinschap was volgens hem in handen van ene Herman die de broer van de proost van Deventer was. Op het kasteel waren 'borgsaten' (borgmannen) aanwezig die het verdedigden.[787] Na de aanval van de Stellingwervers werd in 1313 Herman Vleesch als schout aangesteld.[788] Vleesch verzocht de bisschop om een borgleen in ruil voor zijn diensten. De bisschop maakte voor Vleesch een nieuw leen dat bestond uit een versterkt huis en de uitkering van een geldbedrag. Aangezien er in de betreffende oorkonde ook melding wordt gemaakt van residentieplicht en bewaring van het kasteel, mogen we ervan uitgaan dat Herman naast de schoutfunctie ook de kasteleinfunctie diende uit te voeren. Het versterkte huis zal op of vlakbij het kasteel hebben gelegen.[789] In 1379 bestond het geldleen nog steeds.[790]

Rond 1324 heeft bisschop Jan van Diest het kasteel en schoutambt van Vollenhove in pand gegeven aan Jan Redenc voor een periode van vier jaar. Volgens de betreffende oorkonde viel ook het militair beheer van het kasteel onder de verpande goederen en rechten.[791] In

778 Van Rij 1989: 6-7. Ter Horst bestond overigens al.
779 Gevers *et al.* 2004: 13.
780 Bruch 1982: 85; Jamar & Kalveen 2005: 74-75. Het is de vraag of dit ook daadwerkelijk al in de twaalfde eeuw het geval was.
781 Janssen 2014: 230.
782 Benders & Benders 2007.
783 OSU IV nr. 1783.
784 Benders 2005: 21.
785 Benders 2005: 21-25.
786 UA BA nr. 425. Zie ook OBO III nrs. 563, 634. Het geschil loopt dus nog steeds in 1313.
787 Gevers *et al.* 2004: 58-59; Bruch 1982: 170-172.
788 Benders 2005; Benders twijfelt aan de vereenzelviging van Herman Vleesch met Herman van Kuinre, zoals andere auteurs deze hebben verondersteld. Zie noot 6.
789 RK I nr. 30.
790 OGD I nr. 242; Hermans dochter trouwde met een Van der Ese. In 1379 is het geldleen nog steeds in het bezit van deze familie. Zie Eijken 1995: nr. 1405.
791 Muller 1889: nr. 3.

1326 en 1329 wordt Jan Redenc zowel schout als rentmeester van Vollenhove genoemd.[792] Klaarblijkelijk verenigde de bisschop in het pandverdrag de functies van kastelein, schout en rentmeester in één persoon. Hiermee herbergde het kasteel militaire, juridische en economische functies. Dit zien we ook terug in charters. Zo komt de juridische centrumfunctie van het kasteel naar voren in een op 1351 uitgevaardigde oorkonde waarin bisschop Jan van Arkel de rector van het Heilige Geestgasthuis van Kampen machtigde om geestelijken, die zich in de stad schuldig hadden gemaakt aan misdrijven, onder begeleiding over te brengen naar kasteel Vollenhove om aldaar overgedragen te worden aan de schout.[793]

Was het kasteleinschap van Vollenhove erfelijk? De historicus Benders vermoedt van niet, want in 1270 was deze functie nog in handen van de Van Puttens, maar in 1313 stelde de bisschop een nieuwe kastelein aan.[794] Wel waren de Van Puttens in 1379 nog steeds beleend met 'Dat borchleen to Vollenhove ende dat dearin roeret. Item 32 beleende manne'. Maar ook het later ingestelde borgleen, bestemd voor de kastelein Vleesch, wordt in 1382 nog genoemd als borgleen van Vollenhove.[795] Toch is het volgens ons onduidelijk of het kasteleinschap al aan het begin van de veertiende eeuw een niet-erfelijk ambt was. De functie van Herman Vleesch werd ingevoerd na de belegering van Vollenhove.[796] Wellicht hoopte bisschop Gwijde met de aanstelling van 'vers Vleesch' in de toekomst militair beter te kunnen reageren op de opstandige Stellingwervers. Hij gebruikte nog wel een leenband om Vleesch aan te stellen, wat wijst op een erfelijke functie. Pas ten tijde van bisschop Jan van Diest (1322-1340) was het kasteleinschap duidelijk niet meer erfelijk.[797]

Recentelijk heeft de rechtshistoricus Wever de militaire bezetting van Vollenhove onderzocht. Hij gaat ervan uit dat in de vijftiende eeuw kasteel Vollenhove nog werd beschermd door borgmannen. Wever baseert deze veronderstelling op een laatmiddeleeuwse inventaris van Vollenhove, die is opgesteld tussen 1393 en 1423. Hierin worden niet 32 (van 32 beleende mannen), maar zestien harnassen genoemd die op kasteel Vollenhove aanwezig waren. Op grond daarvan meent Wever te kunnen concluderen dat de feitelijke bezetting van het kasteel niet uit 32, maar uit zestien borgmannen bestond, hoewel er 32 pieken aanwezig waren. Ook in het leenregister meent Wever zestien borglenen van kasteel Vollenhove te zien. Daarom concludeert hij dat een dergelijk borgleen was verdeeld over twee personen die elkaar afwisselden, immers zestien is de helft van 32.[798]

In tegenstelling tot de borgmannen in Goor en Diepenheim waren de Vollenhoofse borgmannen volgens Wever boerenleenmannen, aangezien zij veel minder goederen in leen hadden.[799] De oorsprong van de Vollenhoofse borgmannen moet volgens hem worden gezocht in 1231. Na de Slag bij Ane diende de burggraaf van Coevorden twaalf van zijn vazallen en hun leengoed af te staan aan de bisschop. Deze vazallen zouden vervolgens onder het gezag van de Vollenhoofse kastelein zijn geplaatst als borgmannen. Dat er in 1379 zestien borglenen in Drenthe liggen, kan volgens Wever worden verklaard door erfsplitsingen in latere perioden.[800]

Hoewel de theorie van Wever in eerste instantie logisch klinkt, moeten er toch enkele kanttekeningen bij worden geplaatst. Ten eerste gaat Wever ervan uit dat de term 'dienstmannegoed' gelijk gesteld mag worden aan een borgleen. Eijken wijst er echter op dat deze term meer algemeen werd gebruikt voor de bisschoppelijke ministerialen die de bisschop dienden.[801] Het zestiende dienstmannengoed Hilleboldinch te Wachtum (Zuidoost-Drenthe) behoorde mijns inziens daarom niet tot de Vollenhoofse borglenen. Een ander borgleen dat in 1396 wordt vermeld, namelijk de gruit van Olderberkoop (Friesland) die in leen werd gehouden door Johan Catreep, wordt daarentegen niet genoemd door Wever.[802]

792 Muller 1889: nrs 516, 877.
793 RK I nr. 118.
794 Benders 2005: 22, 26.
795 Eijken 1995: nrs. 1404, 1405.
796 Bruch 1982: 170-172.
797 Wielinga 1981, 76.
798 Wever 2016a: 84.
799 Wever 2016: 80.
800 Wever 2016: 81-84.
801 Eijken 1995: 11, nr. 1653.
802 Eijken 1995: 1723.

Een tweede kanttekening plaatsen wij bij de veronderstelling dat eind veertiende-eeuwse en vijftiende-eeuwse bronnen representatief zouden zijn om het borgmannensysteem te onderzoeken. Bestudering van vooral de Goorse borgmannen in hoofdstuk 5 heeft namelijk uitgewezen dat het systeem aan sterke dynamiek onderhevig is geweest. De situatie in de laatmiddeleeuwse bisschoppelijke administratie is niet per definitie representatief voor eerdere eeuwen.[803] Zo vergelijkt Wever Vollenhove met laatmiddeleeuws Goor, dat toen negen borgmannen had, maar gaat hij voorbij aan het feit dat in 1313 twintig borgmannen kasteel Goor beschermden.[804] Bovendien is het moeilijk voorstelbaar dat een bisschop als Frederik van Blankenheim en zijn niet-erfelijke kastelein op Vollenhove, daadwerkelijk uitsluitend gebruik maakten van 'ouderwetse' borgmannen voor de bescherming van één van de belangrijkste bisschoppelijke kastelen. Het is volgens ons mogelijk dat de vermelding van de borg- of koddelenen van Vollenhove in 1433 rudimenten zijn van een eerdere periode en daarom een onvolledig beeld geven. We hebben dit ook gezien voor de Schulenborg. Hoewel dit kasteel al in de dertiende eeuw niet meer functioneerde staat er in veertiende- en vijftiende-eeuwse leenaktes nog altijd één borgleen van de Schulenborg vermeld.

De veronderstelling dat de Drentse borgmannen op hun boerderijen woonden, meer dan 60 kilometer van kasteel Vollenhove af, is naar mijn mening ook niet plausibel. Voor kasteel Goor bleek dat in de hoogtijdagen van het borgmannensysteem de borgmannen residentieplicht hadden op het kasteel. Daarnaast hielden zij goederen in leen die ver buiten de burcht lagen. Wever gaat er op grond van zijn rekensom vanuit dat de borgmannen elkaar afwisselden. Maar deze rekensom klopt niet, zoals we hebben gezien, omdat het dienstmannengoed er niet bij hoort en het vergeten borgleen in Friesland geen boerderij is.

Voorts gaat Wever voorbij aan de vraag hoe kasteel Vollenhove vóór 1231 werd beschermd. Het kasteel bestond toen toch al minstens zeventig jaar en zal een bezetting hebben gekend. Werd deze bezetting ingeruild voor de Coevordense vazallen? Of dateert het borgmannensysteem pas van 1231?

Op grond van voornoemde kanttekeningen ben ik niet overtuigd van de ideeën van Wever. De beschikbare bronnen bieden helaas te weinig informatie om de geschiedenis van de borgmannen van kasteel Volllenhove door de tijd heen te reconstrueren. Wel wil ik op grond van de beschikbare informatie een alternatieve hypothese poneren. Als de Van Puttens inderdaad tot aan het begin van de veertiende eeuw actief het burggraafschap erfelijk hebben uitgeoefend, dan waren zij als vertegenwoordigers van de bisschop ook persoonlijk verantwoordelijk voor de rekrutering van de borgmannen. We zouden dan het in 1379 genoemde leen van Pelgrim van Putte, 'Dat borchleen to Vollenhove ende dat dearin roeret. Item 32 beleende manne', kunnen opvatten als de economische basis voor het borgmanschap dat de burggraaf diende te verdelen. Rond 1313 was dit leen het belangrijkste bisschoppelijk leen van de Van Puttens.[805] Misschien dat zij ook nog in 1379 als vertegenwoordigers van de borgmannen optraden, maar het is ook goed mogelijk dat we slechts naar een rudiment van een eerdere periode kijken.

In 1521 is een inventaris van kasteel Vollenhove opgeschreven die door de historicus Sterk is getranscribeerd.[806] Hoewel deze inventaris qua tijdsperiode buiten onze onderzoeksperiode valt, krijgen we door bestudering een goede indruk van de aanwezige gebouwen die waarschijnlijk ook al lang voor de opmaak van de inventaris bestonden. De volgende ruimten worden achtereenvolgens genoemd: 'op myns gnedigen heren kaemer, in myns gnedigen heern scryffkamerken, op der Deurwaerders kamer, op Hans screrers kaemer, opdie rechtkaemer, opdie Bentemsche camer, opp meyster Herman Haegens kaemer, opdes oelden Doemdeekens kaemer, opp die scryffkaemer, indie spyllekaemer, opp meyster Evertz kaemer, opdes hoevemeysters kaemer, opdie snyderye, indie sylverkaemer, indie batstoeve, onder indie iseren poerte, inden ganck vander iseren poerten, opder schutten kaemer, boeven die schutten kaemer, boeven op die iseren poirte, boeven op myns gnedigen heren oratorium, in myns genedigen heren oratorium, indie Nije Capelle, indie garwekaemer, int

803 Zie hoofdstuk 5.
804 Zie hoofdstuk 5.
805 Van Doorninck & Molhuysen 1902: 8; *primo castellanatum in Vollenho….*
806 Sterk 1980: 201-207.

voirborgte dair der Stadholders perde plegen te staene, item op meyster Herman Haegens staell, int backhues, opt kamerken int backhues, den kelner by dat zwnt, des coeckenmeysters kaemer, indie oelde Capelle, achter optie oelde Capelle, op Groenewaeltz kaemer, opdes jagemeysters kaemer, opdie Rydderkaemer, boeven opt groete sael, opt saetloene dair boeven, opt tempelken, op heer Jan Cappelaens kaemer, opten Thorne, vorden toeren opt kamerken, opt nye scryffkamerken, int groete saell, indie stooue, indie coekene, indie spysekamer, boeven die coekene.' Dan volgt een tussenpassage over bussen van de stad Kampen. Daarna gaat de inventaris verder met: 'opdie plaetze, inden hoeltkelder, inden vleysch kelder, boeuen des doirwaerders kaemer, optie liberie, indie buttelrie.'

Het eerste deel van de inventaris bevat een opsomming van residentiële, administratieve, religieuze en juridische ruimten. Daarna volgt de beschrijving van het poortgebouw dat tenminste één etage had. Vervolgens beschrijft de opsteller van de inventaris de voorburcht, waarna hij diverse ruimten noemt die te maken hebben met het dagelijks leven op het kasteel, zoals de keuken en de stallen. Aansluitend maakt hij de inventaris op in de kamer voor de jachtmeester, waarna hij bij de oude kapel aanbeland. Daarna noemt hij de ridderkamer, grote zaal en de toren. Op basis van iconografisch onderzoek weten we dat de toren op de hoofdburcht stond. Waarschijnlijk was de opsteller net voor of na het jachthuis naar de hoofdburcht gelopen. De grote zaal had tenminste één verdieping en mogelijk zelfs twee, want de opsteller noemt een verdieping boven de zaal en de 'saetlone' daarboven. Op de hoofdburcht waren tevens diverse ruimten voor voedselbereiding en opslag aanwezig.

Voorst-I, Voorst-II, Voorst-III

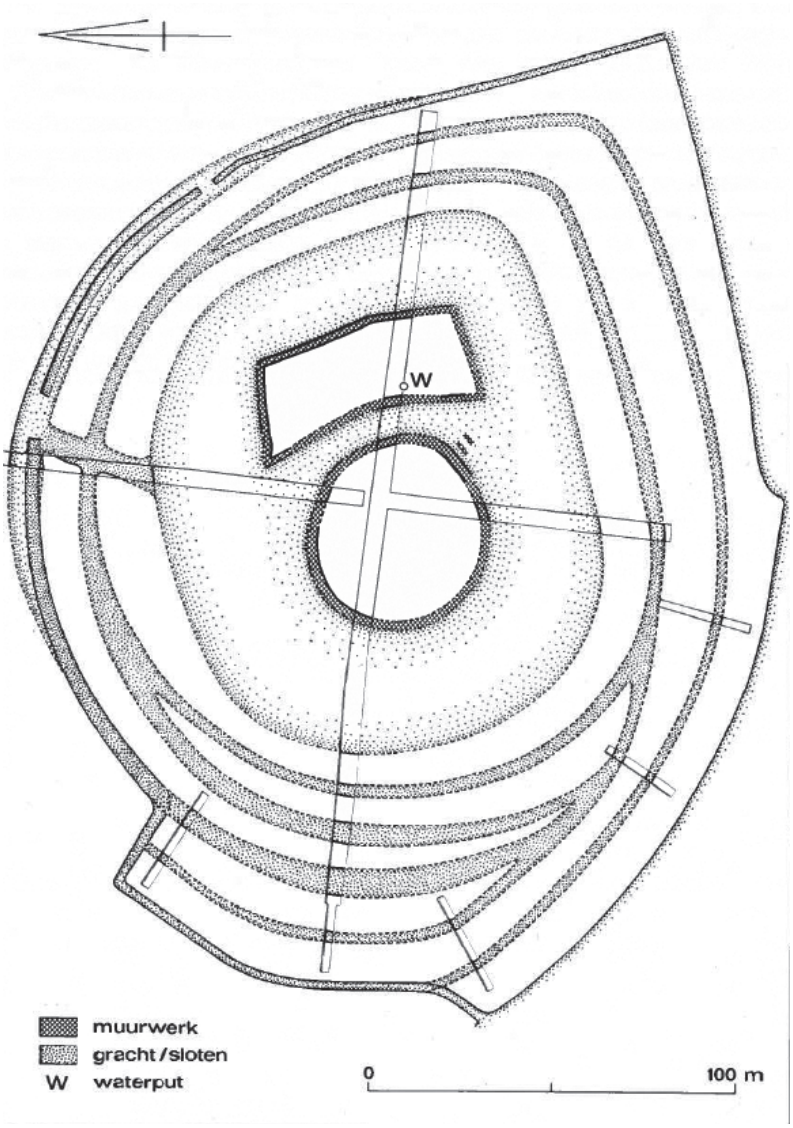
Tegenwoordig ligt het kasteelterrein Voorst-III te midden van uitbreidingswijken van de stad Zwolle. In de veertiende eeuw stond op deze plek één van de meest indrukwekkendste kastelen van het Oversticht. Het was gelegen in een rivierkomvlakte op een rivierduin in de buurt van de IJssel in het ontginningsgebied van de Mastenbroek. Ongeveer 550 meter ten noordoosten lag een doorgaande weg en ongeveer 1,5 kilometer ten westen de IJssel. Naast dit kasteel Voorst-III zijn er ook nog de oudere kastelen Voorst-I en Voorst-II geweest. Waar deze precies hebben gelegen, is tot op heden niet duidelijk.

Geografische coördinaten: *X 200.020 / Y 503.700*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Zwolle
Toponiem: De Steen
Datering: Voorst I & II vóór 1219-1227 - Voorst III circa 1260/1280-1362
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: In 1983 is een uitgebreid archeologisch rapport over kasteel Voorst-III gepubliceerd.[807] Uit dit onderzoek blijkt dat de burcht bestond uit twee kasteeleilanden die waren omringd door een stelsel van meervoudige wallen en grachten. Op het westelijke ovaalvormige kasteeleiland lag de hoofburcht. Op het oostelijk gelegen eiland, dat de vorm van een geknikte rechthoek had, was de voorburcht gesitueerd. Beide eilanden waren van elkaar gescheiden door een tussengracht die weer in verbinding stond met een gracht die tussen de 30 en 40 meter breed was. Rondom deze gracht lag een stelsel van min of meer concentrische smalle grachten die elk een breedte tussen de 4 en de 8 meter hadden. In totaal, afhankelijk van de zijde waarvan het grachtenstelsel wordt benaderd, lagen er tussen de drie en zes grachten rondom het kasteel.[808] In de grachten zijn aanwijzingen voor hindernissen gevonden, zoals mogelijke restanten van staketsels.[809]

Naar het kasteel zijn twee opgravingscampagnes verricht in 1981 en 1982.[810] De archeologen hebben gedurende dit onderzoek zoeksleuven in de vorm van een kruispatroon over het kasteelterrein aangelegd. Deze waren 450 meter lang en 4 meter breed. Tijdens de opgraving

807 Verlinde 1983: 19-27.
808 Verlinde 1983: 19-27.
809 Verlinde 1983: 24-25.
810 Verlinde 1983: 20.

werden op beide kasteeleilanden gebouwsporen gevonden. Op het westelijke eiland troffen de opgravers de restanten van uitbraaksleuven aan van een ovaalvormige ringmuur die, getuige het puin, was opgebouwd uit baksteen. Deze was gefundeerd op keien en enkele fragmenten tufsteen. Aan de oostelijke kant konden ze nog de resten van deze fundering waarnemen. De diameter van de muur bedroeg binnenwerks tussen de 44 en 48 meter. De hoofdburcht was aangelegd op een rivierduin, maar deze is in een latere periode circa 1 á 1,5 meter verlaagd waardoor het oorspronkelijk loopvlak verloren is gegaan.

Figuur 1 Voorst: De interpretatie van de opgravingsgegevens van 1981-1982. De reconstructie van het grachtenstelsel is vooral afgeleid van luchtfoto's.

Het gebouw op het oostelijke eiland was niet op een rivierduin gebouwd, maar op rivierzand. Ook dit eiland was ommuurd. Bij de noordmuur kon nog een muurbreedte worden vastgesteld, namelijk 1,30 meter. De bouwers hadden de muur koud gefundeerd op de ondergrond. De vorm van de muur was een geknikte rechthoek met de binnenwerkse afmetingen in de noord-zuidrichting van 57 meter en in de oost-westrichting 22 meter. Hoewel het binnenterrein niet was afgegraven werden er, naast een waterput, geen bouwsporen aangetroffen.[811] Direct ten oosten van het kasteelterrein zijn tijdens eerder onderzoek de restanten van baksteenovens gevonden.[812]

De archeologen hebben geen restanten van Voorst-I en Voorst-II gevonden tijdens de opgraving, hoewel de losse tufsteenvondsten in de fundering van de ringmuur mogelijk afkomstig zijn van tenminste één van deze twee kastelen. Aangezien de meeste vondsten niet ouder zijn dan circa 1260, lijkt het er sterk op dat Voorst I-en Voorst-II op een andere locatie hebben gestaan of dat de sporen daarvan grotendeels verdwenen zijn als gevolg van latere bouwactiviteiten. In de waterput van het oostelijke eiland troffen de archeologen veel materiaal uit 1280 aan. Het overige grootste gedeelte van het vondstmateriaal was niet ouder dan 1325.[813]

Bouwgeschiedenis: -

Iconografie: -

Geschiedenis: De schrijver van de *Narracio* maakt als eerste melding van twee kastelen Voorst. Bisschop Otto II van Lippe (1216-1227) verwoestte volgens hem deze kastelen.[814] Deze bisschop had een conflict met de graaf van Gelre, met name omdat de graaf naar mening van Otto II te hoge tolkosten hief voor de inwoners van het Sticht. Hoewel het conflict aanvankelijk beslecht leek, stookte de graaf van Gelre de inwoners van Salland op om tegen de bisschop te rebelleren. Bisschop Otto II ondernam vervolgens een strafexpeditie en verwoestte, nadat hij het Sallandse leger had verslagen, drie belangrijke kastelen, te weten twee kastelen genaamd Voorst en een derde genaamd Buckhorst. De kastelen Voorst waren in bezit van twee broers, die beiden de naam Herman droegen.[815] Hoe lang deze kastelen toen al bestonden, is niet bekend, maar sinds 1195 worden al leden van het geslacht Van Voorst vermeld.[816]

Kasteel Voorst moet in de jaren daarna weer zijn opgebouwd, want op 11 juli 1295 verklaarden Zweder en Herman van Voorst dat ze hun kasteel Voorst voor graaf Reinoud van Gelre openstelden.[817] De graaf had namelijk Voorst ontzet toen het door de drie Sallandse hoofdsteden en enkele edelen werd belegerd. De bisschop bemiddelde tussen beide partijen. Om ervoor te zorgen dat Voorst geen uitvalbasis werd voor de graaf om het Oversticht binnen te vallen, bepaalden de partijen dat de heren van Voorst de graaf van Gelre niet mochten steunen in een conflict met de bisschop.

Vanaf 1328 ontstond in de Mastenbroek een conflict over de eigendomsrechten over de te ontginnen gebieden in deze wildernis, waar ook de familie Van Voorst bij betrokken was. Nadat de heren van Voorst in een scheidsrechterlijke uitspraak over de verdelingen van deze rechten zich te kort voelden gedaan, verklaarden zij samen met de benadeelde kerspelen op 21 januari 1330 de oorlog aan bisschop Jan van Diest. Hun verzet mocht niet baten, want de bisschop wist de opstandelingen te verslaan.[818]

Kasteel Voorst behoorde tot één van de Stichtse kastelen die speciale privileges had. Bisschop Jan van Arkel was op 6 mei 1352 met de drie Sallandse hoofdsteden overeengekomen dat niemand in Salland tussen Holten, Nyenstede en Emelwerden voor een periode van drie

811 Verlinde 1983: 21-24.
812 Verlinde 1983: 29.
813 Verlinde 1983: 33-34.
814 Van Rij 1989: 34-35 Het conflict vond plaats na de vijfde kruistocht waaraan Otto II deelnam. Hove dateert deze gebeurtenis van 1224; Ten Hove 2005: 32.
815 Van Rij 1989: 34-37.
816 OSU I nr. 526.
817 OSU V nr. 2719.
818 Ten Hove 2005: 33.

jaar nieuwe kastelen mocht bouwen of vergroten, op de kastelen Voorst en Rechteren na.[819] Kasteel Rechteren was het stamkasteel van een tak van de familie Van Voorst en tevens een open huis en leen van de bisschop. Het is mogelijk dat op een zeker moment ook zo'n open-huisverdrag en leenband zijn opgesteld voor Voorst in relatie tot de bisschop, hoewel daar geen oorkonden van bewaard zijn gebleven. Een dergelijk verdrag zou in ieder geval verklaren waarom kasteel Voorst ook dergelijke privileges had.

Bisschop Jan van Arkel had de bijstand van de heren van Voorst nodig tegen de invallen van de graaf van Gelre.[820] De toenmalige kasteelheer, Zweder van Voorst, probeerde van deze situatie te profiteren door in ruil voor zijn steun de nodige privileges af te dwingen bij Van Arkel. Daarin leek hij aanvankelijk te slagen, want hij sloot met de bisschop overeenkomsten over het bezit van de goederen van de abdij Essen, de verdeling van de Mastenbroek en de toewijzing van leengoederen en rechten door de bisschop aan hem. Hij mocht nu de lage rechtspraak rondom de burcht uitoefenen. Ook zou de bisschop Van Voorst helpen om een parochiekerk te Voorst te stichten.[821] Zweder van Voorst probeerde op deze manier rond zijn kasteel een aaneengesloten bezit van goederen en rechten te creëren. Volgens de historicus Ten Hove zijn deze afspraken uiteindelijk niet uitgevoerd, omdat de familie Van Voorst betrokken raakte in de strijd tussen de Van Heeckerens en de Van Bronkhorsten. De Van Voorsten hoorden bij eerstgenoemde partij.[822] Nadat de Van Heeckerens op 25 mei 1361 waren verslagen was ook de positie van Zweder van Voorst verzwakt. Volgens Ten Hove is deze verzwakking ook de reden waarom uiteindelijk in 1362 kasteel Voorst werd belegerd.[823] De nieuwe hertog Eduard van Gelre sloot namelijk een bondgenootschap met bisschop Jan van Arkel. Beiden wilden graag af van Van Voorst. De stad Zwolle wilde dat ook en sloot zich aan bij de bisschop. Tot slot werden ook nog Deventer en Kampen geronseld om het kasteel succesvol te belegeren, waarna het vervolgens werd afgebroken.[824]

De *Vermeerderaar* van Beke heeft de belegering beschreven. Behalve een schets van de veldslag krijgen we aan de hand van deze tekst ook een indruk van het uiterlijk van kasteel Voorst.[825] Deze beschrijving komt aardig overeen met wat archeologisch is aangetroffen. Het kasteel had volgens de *Vermeerderaar* dubbele grachten, was aan beide zijden omgeven door een ringmuur en had een vierkante voorburcht. De ringmuur zou 80 voet hoog en 12 voet dik zijn geweest.

Uit het verzoeningsverdrag tussen de bisschop en de zonen van de inmiddels overleden Zweder van Voorst kan nog meer informatie worden vergaard over het uiterlijk van de burcht.[826] Er staat namelijk in dat de bisschop de hofstede tot Voorst mocht behouden zoals deze binnen de buitenste grachten was gelegen inclusief de buitenste voorburcht en het huis, voor zover dit met rode steen van de binnenste voorburcht was bekleed. Getuige dit stuk was er dus sprake van een hofstede die aan de buitenste grachten van het stelsel van meervoudige wallen en grachten was verbonden en van een tweede voorburcht die blijkbaar niet helemaal was geslecht. Waarschijnlijk hebben de afbuigende grachten in het oosten en het westen van het kasteel iets te maken met de ligging van deze twee terreinen. Tijdens het archeologisch onderzoek zijn de hofstede en de tweede voorburcht niet gevonden, omdat deze waarschijnlijk buiten de zoeksleuven lagen. Kasteel Voorst was dus nog omvangrijker dan dat archeologisch is gekarteerd.

Vrydemahuys

Het Vrydemahuys wordt slechts één keer in een oorkonde genoemd. Het was gelegen in de buurt van de stad Groningen, maar de exacte locatie is tot op heden niet gevonden. Volgens

819 ZR I 7.
820 Bruch 1982: 195.
821 UA BA nr. 443.
822 Ten Hove 2005: 34.
823 Ten Hove 2005: 34-35.
824 Bruch 1982: 211.
825 Bruch 1982: 211-212.
826 ZR I nr. 52.

de voormalig stadsarchivaris Van den Broek lag het huis in de Oosterstadshamrik, want deze ham heette vroeger de Vrydemahamrik. Waarschijnlijk wordt met de ham een bocht in de Hunze bedoeld.[827]

Geografische coördinaten: *X 234.578 / Y 582703*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: -
Datering: vóór 1339
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Het Vrydemahuys, dat naar verwachting het kasteel van de familie Vrydema was, komt alleen in een in 1339 uitgevaardigde oorkonde voor waarin werd bepaald dat het huis moest worden afgebroken.[828]

Waardenborg/huis Holten

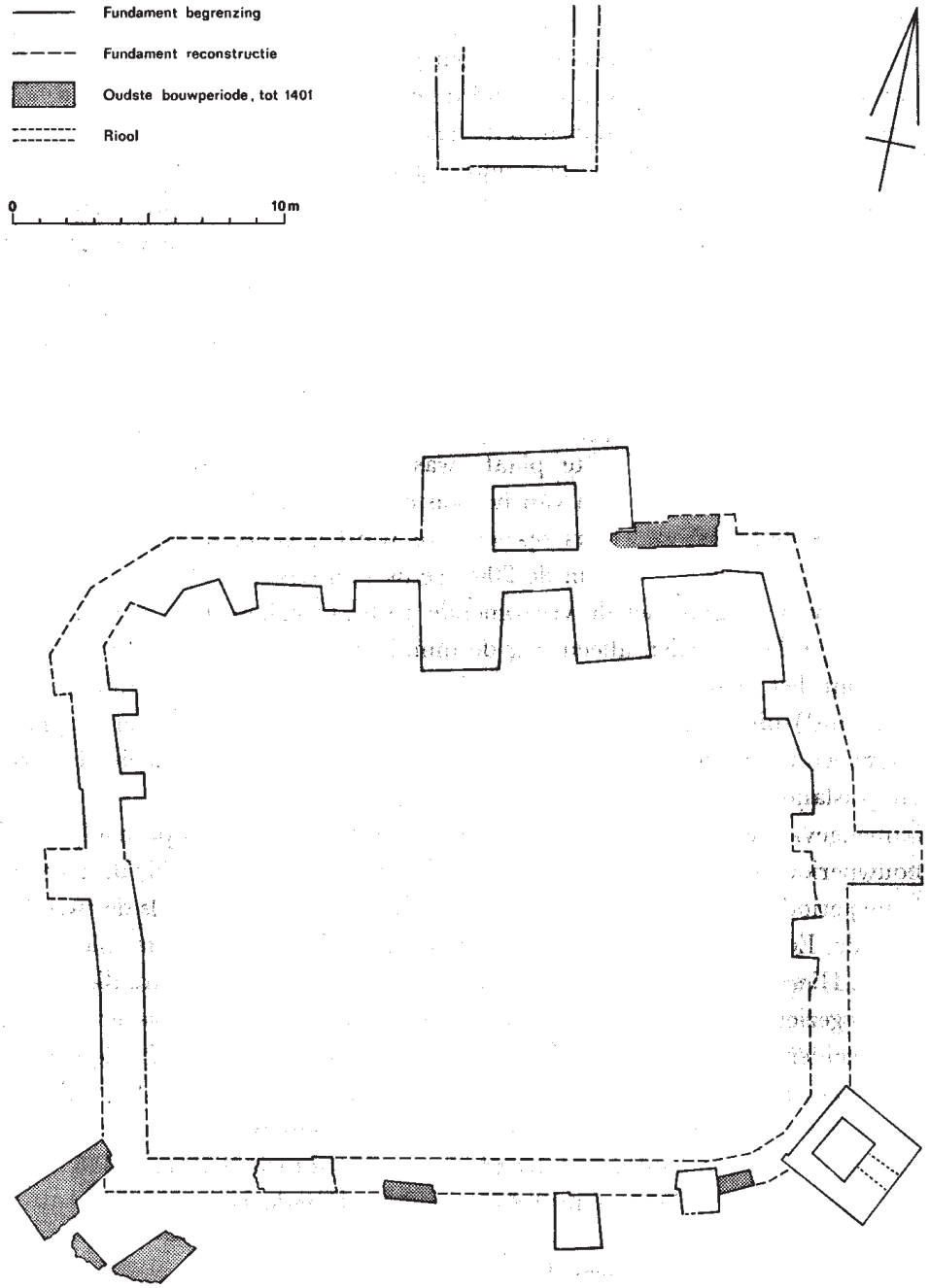
De Waardenborg lag in de buurschap Holten langs een voor de Hanze belangrijke landroute. Ter hoogte van het kasteel werd de weg ter plekke door een landweer afgesloten, zodat de reiziger langs de Waardenborg diende te gaan om zijn of haar weg te vervolgen. Deze burcht is één van de weinige Overstichtse kastelen die op een stuwwal is gebouwd. Tegenwoordig zijn de resten van de hoofdburcht van de Waardenborg als archeologisch monument beter zichtbaar gemaakt.

Geografische coördinaten: *X 226.295 / Y 477.332*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Rijssen-Holten
Toponiem: Waardenborg

Datering: 1379-1529/1531
Oudst bekende functie: bisschoppelijk ambtskasteel
Archeologie: De Waardenborg bestond uit een rechthoekig voorburcht- en een rechthoekig hoofburchtterrein die in verbinding stonden met de Sallandse landweer. De restanten van deze landweer zijn nog in het noordoosten te zien in het maaiveld. In 1972 is het hoofdburchtterrein van de Waardenborg opgegraven. Uit dit onderzoek blijkt dat de hoofdburcht werd omgeven door een met leem beklede vierkanten gracht van 20 meter breed en 3,50 meter diep. Op het binnenterrein troffen de opgravers de fundamenten aan van een rechthoekige ommuring van 25 x 30 meter. De muurdikte bedroeg circa 1,5 meter. Langs de muur waren steunberen aangebracht. Aangezien de archeologen bakstenen van verschillende formaten vonden en er soms ook sprake was van afwijkende diktes in de muurfragmenten, vermoeden zij dat het bouwwerk het resultaat is van verschillende bouwfasen.

De muur had in de zuidoostelijke en zuidwestelijke hoeken vierkante uitstekende torens. In de noordmuur werden de resten van een poortgebouw gevonden, dat in een latere fase in de ommuring was gebouwd. De zuidwestelijkste hoektoren behoorde wel tot de oorspronkelijke aanleg, in tegenstelling tot de zuidoostelijke hoektoren, die als privaat functioneerde getuige de aanwezige afvoerkoker. Ter hoogte van het poortgebouw lag een ophaalbrug die in verbinding stond met de niet-onderzochte voorburcht. Daar lag tevens een bruggenkelder van 3 meter breed waarin de brug kon wegzakken. Ten noorden van het poortgebouw vonden de opgravers in de gracht de restanten van een gemetseld bruggenhoofd.[829]

827 Van den Broek 2007: 293.
828 Van den Broek 2007: 293-294; OGD nr. 360.
829 Janssen & Verlinde 1977: 12-16.

Figuur 1 Waardenborg: De opgravingsresultaten van het veldwerk naar de Waardenborg in 1972. De opgravers troffen de fundamenten van een rechthoekige ringmuur, twee torens en een poortgebouw aan.

Figuur 2 Waardenborg: De hoofdburcht van de Waardenborg is tegenwoordig ingericht als archeologisch monument.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De historicus en archeoloog Janssen en de provinciaal archeoloog Verlinde hebben in 1977 een archeologisch en historisch rapport gepubliceerd over de Waardenborg naar aanleiding van archeologisch onderzoek ter plaatse.[830] Zij komen op basis van kostenposten in de kameraarsrekeningen van Deventer tot de conclusie dat de Waardenborg is gesticht in 1378 bij de aanleg van een nieuwe landweer. Het is 1381 weer herbouwd nadat het in 1380 was verwoest. De burcht is tussen 1529 en 1531 gesloopt. Janssen en Verlinde menen dat de invloed van de bisschop op dit kasteel beperkt was en dat vooral de stad Deventer, weliswaar met goedkeuring van de bisschop en Zwolle en Kampen, de aanstellingen omtrent de kasteleins regelde.[831] In 1378 is er overigens sprake van een bergvrede bij Holten waarmee waarschijnlijk een deel van de Waardenborg wordt bedoeld.[832]

Aan de functie van kastelein was in 1382 geen ambt, rechtsgebied of een goederencomplex gekoppeld.[833] De kastelein mocht van wagens en karren die langs de tolboom te Holten kwamen – deze tolboom stond bij het kasteel – een Volmerschen penning tol heffen om daarvan zijn mannen, het kasteel en zichzelf te onderhouden. Vier gewapende mannen dienden de burcht te bewaren. In 1383 werd bepaald dat de kastelein altijd een Deventer burger moest zijn.[834] De bisschop verpandde het kasteel in 1401 voor een periode van 32 jaar aan Gerrit Borre.[835] Janssen en Verlinde hebben erop gewezen dat deze pandaanstelling onderdeel was van een plan van de bisschop om het kasteel te verbouwen. Door het in pand

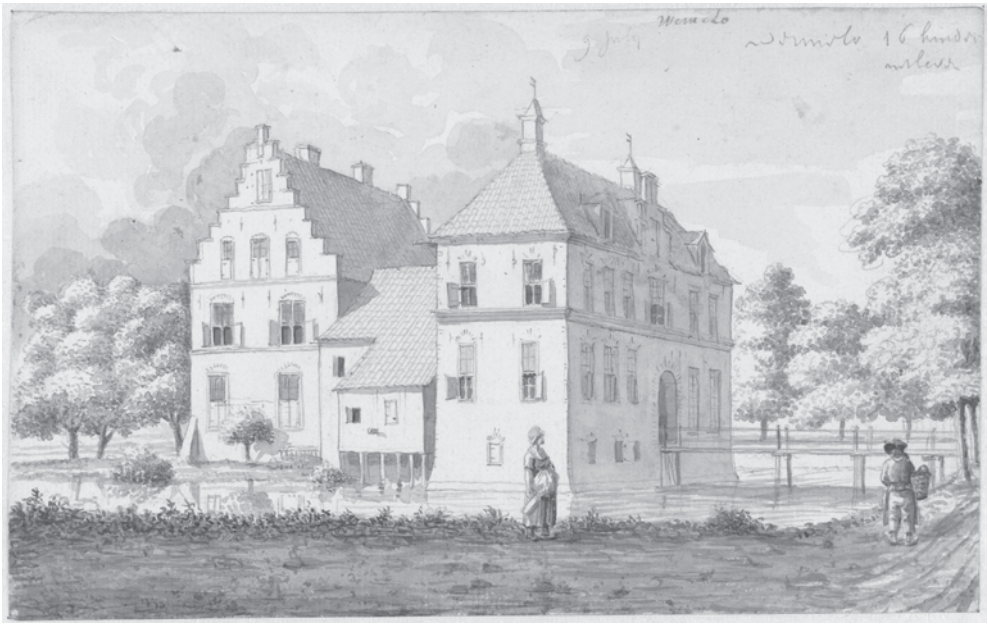
830 Janssen & Verlinde 1977: 10.
831 Janssen & Verlinde 1977: 22.
832 De Hullu & Acquoy 1900: 238.
833 ZR I nr. 199.
834 GAD nr. 52.
835 OO IIA 1851 t/m 1853.

te geven aan de rijke Gerrit Borre konden de bouwactiviteiten door deze Deventer burger worden bekostigd. Behalve het weggeld voegde de bisschop twee erven in Holten en het richtambt Holten toe als inkomsten voor de kastelein.[836] Daarmee kreeg het kasteel naast een militaire en een tolfunctie nu ook juridische betekenis.

Warmelo

Direct ten zuidoosten van het huis te Diepenheim ligt het adellijke huis Warmelo. Het is gebouwd aan de flank van een kleine dekzandrug op de overgang naar lager terrein. Aan de oostzijde lag direct naast het huis een doorgaande weg. Ten westen lag een beek. Tegenwoordig staat op het goed Warmelo een herenhuis en herinnert niets meer aan de middeleeuwse fase.

Geografische coördinaten: *X 234.347 / Y 468.187*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Warmelo
Datering: vóór 1415 - heden
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: In 1734 hebben Cornelis Pronk en Abraham De Haen tekeningen van het huis Warmelo gemaakt, maar daarop zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen te zien.[837]

Figuur 1 Warmelo: Tekening van het huis Warmelo, vervaardigd door Johan Smetterling tussen 1761 en 1828 naar het voorbeeld van Cornelis Pronk uit 1732.

Geschiedenis: We komen in 1339 een Diepenheimse borgman tegen die Wigbold Arnoldssone van Wermelo heet.[838] Mogelijk fungeerde Warmelo toen reeds als borgmansresidentie. Het huis zelf wordt pas in 1415 vermeld, want toen werd Warmelo aangenomen tot een Stichts

836 Janssen & Verlinde 1977: 26.
837 Gevers & Mensema 1995: 202-203.
838 Gevers & Mensema 1995: 200; OBO V nr. 1157.

leen in ruil tegen de tienden over het goed Willing te Bele en de tienden over het goed Uding in Geesteren, beiden gelegen in Gelderland.[839] Over het middeleeuwse uiterlijk van Warmelo zijn geen bronnen bekend.

Waterburcht

Ten zuiden van het dorp Eelde, ter hoogte van de Borgstukken, liggen de restanten van een middeleeuws kasteel dat bekend staat onder de naam de Waterburcht. Het kasteel is gebouwd in een dalvormige laagte zonder veen. Het lag langs een doorgaande weg tussen Eelde en Donderen en naast een zijtak van het Eelderdiep: de Oosterloop. Ter hoogte van de Waterburcht is sprake van een flessenhalssituatie. Men moest hier laagtes doorkruisen om de weg te vervolgen. Tegenwoordig zijn een deel van de wallen en de kasteeleilanden beter zichtbaar gemaakt voor publiek. De Waterburcht is een zeer uniek terrein. Alleen bij dit kasteel kunnen we de restanten van een stelsel met meervoudige wallen en grachten boven het maaiveld zien. Overigens is de naam de Waterburcht recent gegeven, want in de vijftiende eeuw stond deze plek bekend onder de naam Ter Borch.

Geografische coördinaten: *X 233.882 / Y 571.769*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Tynaarlo
Datering: vóór 1453-1798/1799
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Toponiem: Borgstukken
Archeologie: De Waterburcht te Eelde bestaat uit een ovalen stelsel van meervoudige wallen en grachten dat een doorsnede heeft tussen de circa 160 en 185 meter. Op het AHN2 is dit stelstel goed te zien. De burcht bestaat uit tenminste vijf tot zeven grachten die overigens niet altijd regelmatig in elkaar overlopen. De grachten worden van elkaar gescheiden door wallen. Het centrum van het kasteel bestaat uit twee eilanden die op basis van resultaten van archeologisch onderzoek zijn gereconstrueerd. Ten noordoosten van het ovalen grachtenstelsel buigen twee grachten af richting de huidige weg. Deze zouden een mogelijk voorburchtterein kunnen omsluiten, maar deze mogelijkheid is tot op heden niet onderzocht.

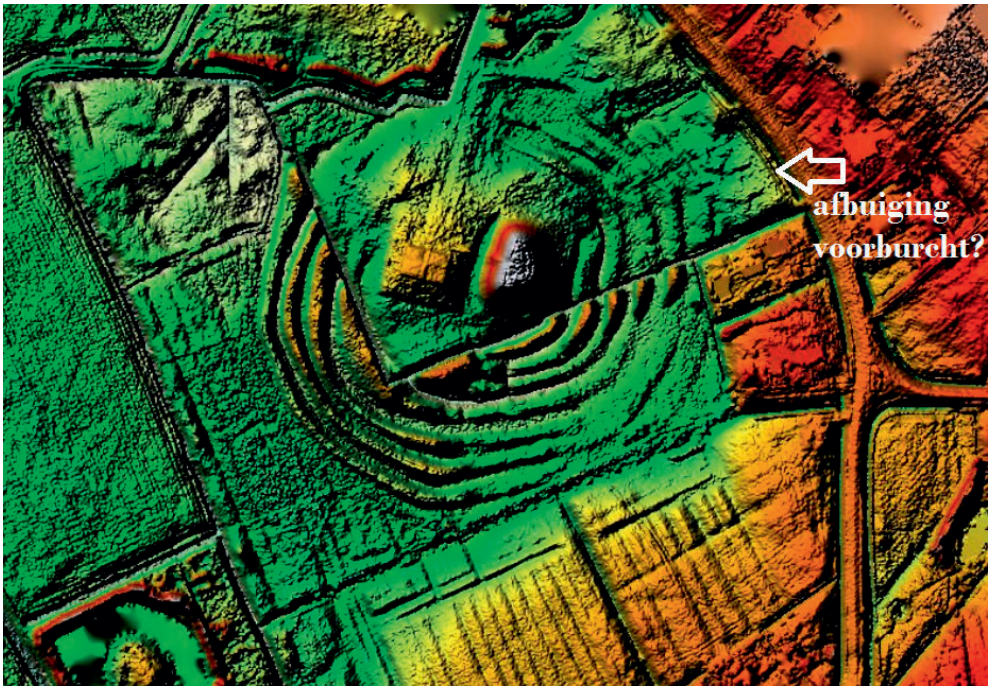
Er zijn verschillende archeologische veldwerkcampagnes uitgevoerd naar de Waterburcht. De eersten vonden plaats in de jaren zestig van de vorige eeuw.[840] In 1960 en 1961 heeft de Nederlandse Heidemaatschappij in opdracht van de archeoloog Van Giffen twaalf kleine proefsleuven op elk kwart van de grachten gegraven.[841] Uit de profielen blijkt dat de grachtinsteek overal komvormig was. Het terrein bestond volgens de rapporteur uit leemhoudende zandgrond die plaatselijk was vermengd met veen, steen- en houtresten.

In 1966 liet Van Giffen twee grotere putten graven: een langwerpige sleuf van 50 meter lang waar geen duidelijke gebouwsporen uit naar voren kwamen en een driehoekige put op het meest westelijke burchteiland waarin hij de resten van de havezate Ter Borch vond. [842] Dat Van Giffen in de lange sleuf niets aantrof, komt waarschijnlijk omdat deze het centrum van het oostelijke kasteeleiland heeft gemist. In 1967 was een nieuwe opgraving ingepland naar het oostelijke eiland, maar deze is niet uitgevoerd. Veel opgravingsdocumentatie uit de jaren zestig is verloren gegaan, waardoor we cruciale informatie over de gevonden sporen, structuren en vondsten missen.[843]

De meeste informatie over het uiterlijk van de Waterburcht is verzameld tijdens non-destructief veldwerk dat door de archeoloog Van Vilsteren in 1989 is gepubliceerd.[844] Het onderzoek bestond uit weerstandsmetingen, magnometrisch onderzoek, boringen, hoogtemetingen en

839 Eijken 1995: leen 317.
840 Anonimus 1960; Anonimus 1961; Anonimus 1966; Anonimus 1967.
841 Anonimus 1961.
842 Anonimus 1966.
843 Van Vilsteren 1989: 32.
844 Van Vilsteren 1989: 10-11.

de interpretatie van luchtfoto's. De resultaten van deze opgraving zijn samengevoegd op een kaart.[845] Behalve de ligging van vier grachten hebben de onderzoekers de locatie van de latere havezate Ter Borch weten te lokaliseren op het westelijke eiland. Op het oostelijk kasteeleiland, dat D-vormig was, vonden zij geen fundamenten. Aangezien de gracht rondom dit eiland erg breed was, vermoedt Van Vilsteren dat hier oorspronkelijk een motte lag die was opgeworpen met de vrijgekomen grond van de gracht. De archeologen wisten ook de ligging van de oprijlaan van de latere havezate Ter Borch te traceren.[846] Inmiddels blijkt op het AHN2 dat de Waterburcht nog een omvangrijker en complexer grachtenstelsel heeft gekend dan Van Vilsteren in 1989 kon reconstrueren.

Figuur 1 Waterburcht: Een uitsnede van het AHN2 van de Waterburcht te Eelde. Aan de zuidzijde zijn tenminste zeven grachten zichtbaar, aan de oostzijde vijf. Ter hoogte van de haakse hoek zijn de wallen beter zichtbaar gemaakt. Aan de noordoostelijke wegkant buigen de grachten af richting het noordoosten: mogelijk omsloten deze grachten een terrein.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: In de literatuur wordt de Waterburcht geassocieerd met de residentie van de schout van Eelde, hoewel deze koppeling niet met zekerheid te bewijzen is. Ene Bertold uit Eelde is omstreeks 1200 waarschijnlijk door de bisschop beleend met het schoutambt van Drenthe in het vierde bisschopsjaar, dat is het jaar waarin oorspronkelijk de bisschop zelf recht sprak. De andere drie jaren deed de bisschoppelijke burggraaf op het kasteel Coevorden dat.[847] De eerste vermelding van een schout van Drenthe naast de burggraaf van Coevorden dateert van 1206-1207.[848]

Gedurende de dertiende eeuw woonden Bertold en zijn nakomelingen in Eelde en waren zij betrokken bij de partijstrijd tussen de Groningse prefect en de bisschop enerzijds en de

845 Van Vilsteren 1989: 52.
846 Van Vilsteren 1989.
847 Blok 1985: 154. Zie ook Maris 1954: 45 en paragraaf 3.4 over de mogelijke rol van de schout.
848 OGD I nr. 43.

Gelkingers, Drenten en Coevordenaren anderzijds.[849] Abt Menko heeft in zijn kloosterkroniek vermeld dat schout Rotger en zijn broers de voornaamste bondgenoten waren van de Gelkingse partij van Thizo en Rudolf. De prefectenpartij stak het dorp Eelde in brand als vergelding.[850] De schoutenfamilie was al eerder actief betrokken bij de partijstrijd, want de niet bij naam genoemde versterking in 1228 bij Peize is namelijk door de Eeldense schoutenfamilie en de Gelkingers gebouwd.[851]

De eerste vermelding van een kasteel te Eelde dateert van 1266. Abt Menko heeft in zijn kloosterkroniek beschreven dat de zonen en de neven van schout Rotger een kasteel begonnen te bouwen in Eelde, maar dat dit kasteel-in-aanbouw door 'men' werd verwoest. Aangezien volgens abt Menko kort daarop de zonen van heer Adolf van Peize werden gedood, omdat ze samen met de wijbisschop Gerard Klencke vooraan hadden gestaan bij de verwoesting van de Eeldense burcht, kunnen we aannemen dat in ieder geval zowel ridders uit Peize als een bisschoppelijke afgezant van bisschop Hendrik van Vianden tot 'men' behoorden.[852] Drie jaar eerder had een Gerard Klencke samen met Hacko van Hardenberg kasteel Coevorden in bewaring gekregen van de bisschop. Of deze Gerard de in 1266 genoemde wijbisschop was, of dat er twee Gerards waren, is niet duidelijk. Wel blijkt dat de familie Klencke in deze periode actief bisschop Hendrik van Vianden steunde.[853]

Deze vermelding van een kasteel te Eelde roept de nodige vragen op. Op basis van Menko's beschrijving kunnen we namelijk concluderen dat het kasteel-in-aanbouw (nog) niet de residentie van de schout was. Deze moet vóór 1266 ook al ergens hebben gewoond. Daarnaast is het niet duidelijk of het in 1266 verwoeste kasteel weer is opgebouwd, of het is gaan functioneren als residentie van de schoutenfamilie en of we het dan gelijk mogen stellen met de Waterburcht.

Pas in 1453 wordt de Waterburcht met zekerheid genoemd. Bos *et al*. hebben reeds verondersteld dat Hake ter Borch toen precarie aan de bisschop moest betalen over zijn onroerend goed de Borch en toebehoren in Eelde. Aangezien Ter Borch de naam is voor het huis op de Waterburcht dat het recht tot havezate kreeg, moet het dus in dit document wel gaan om de Waterburcht.[854] De familie Ter Borch komen we tegen vanaf 1392.[855] Aan te nemen valt dat zij hun naam hebben ontleend aan het bezit van de Waterburcht. De familie Ter Borch is verwant aan de Eelder schultenfamilie en andere riddermatigen uit Eelde en omgeving.[856]

Weldam

Ten zuiden van Goor ligt langs de Molenbeek het huis Weldam. Het is gebouwd in een laagte aan de grens met een dekzandrug. Ongeveer 600 meter ten oosten van Weldam lag een doorgaande weg tussen Goor en Diepenheim. Tegenwoordig staat er ter plekke een statig herenhuis en herinnert niets meer aan het middeleeuwse Weldam.

Geografische coördinaten: *X 236.700 / Y 470.600*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hof van Twente
Toponiem: Weldam
Datering: vóór 1379
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -

849 Jansen & Janse 1991: 347.
850 Jansen & Janse 1991: 346-347.
851 Van Rij 1989: 58-59.
852 Jansen & Janse 1991: 410-411.
853 OSU III nr. 1591.
854 Bos *et al.* 1989: 311. In 1379 is er ook al sprake van een Papo ter Borch (OGD 584), maar of dit om iemand uit Eelde gaat, valt niet vast te stellen.
855 Roemeling 1968: 215.
856 Roemeling 1973a: 199-202.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Cornelis Pronk heeft in 1732 twee tekeningen van het huis Weldam vervaardigd, maar daarop kan niet met zekerheid worden vastgesteld of delen van het huis uit de middeleeuwen dateren.[857]
Geschiedenis: De naam Weldam wordt voor het eerst vermeld in 1269. De ministeriaal Eilert van den Weldamme is dan betrokken bij een dienstvrouwruil tussen de graaf van Bentheim en de graaf van Dale-Diepenheim.[858] Omstreeks 1379 was Weldam net als Kevelham in bezit van Wolter van Weldam. Hij hield het goed in leen van de bisschop van Utrecht.[859] Hoewel Weldam al in de dertiende eeuw als adellijke residentie fungeerde, is het niet duidelijk wanneer Weldam de uitstraling van een adellijk huis kreeg. In 1568 en 1645 heeft Weldam verschillende verbouwingen ondergaan, wat ongetwijfeld de zichtbaarheid van middeleeuwse bouwfasen heeft vertroebeld.[860]

Weleveld

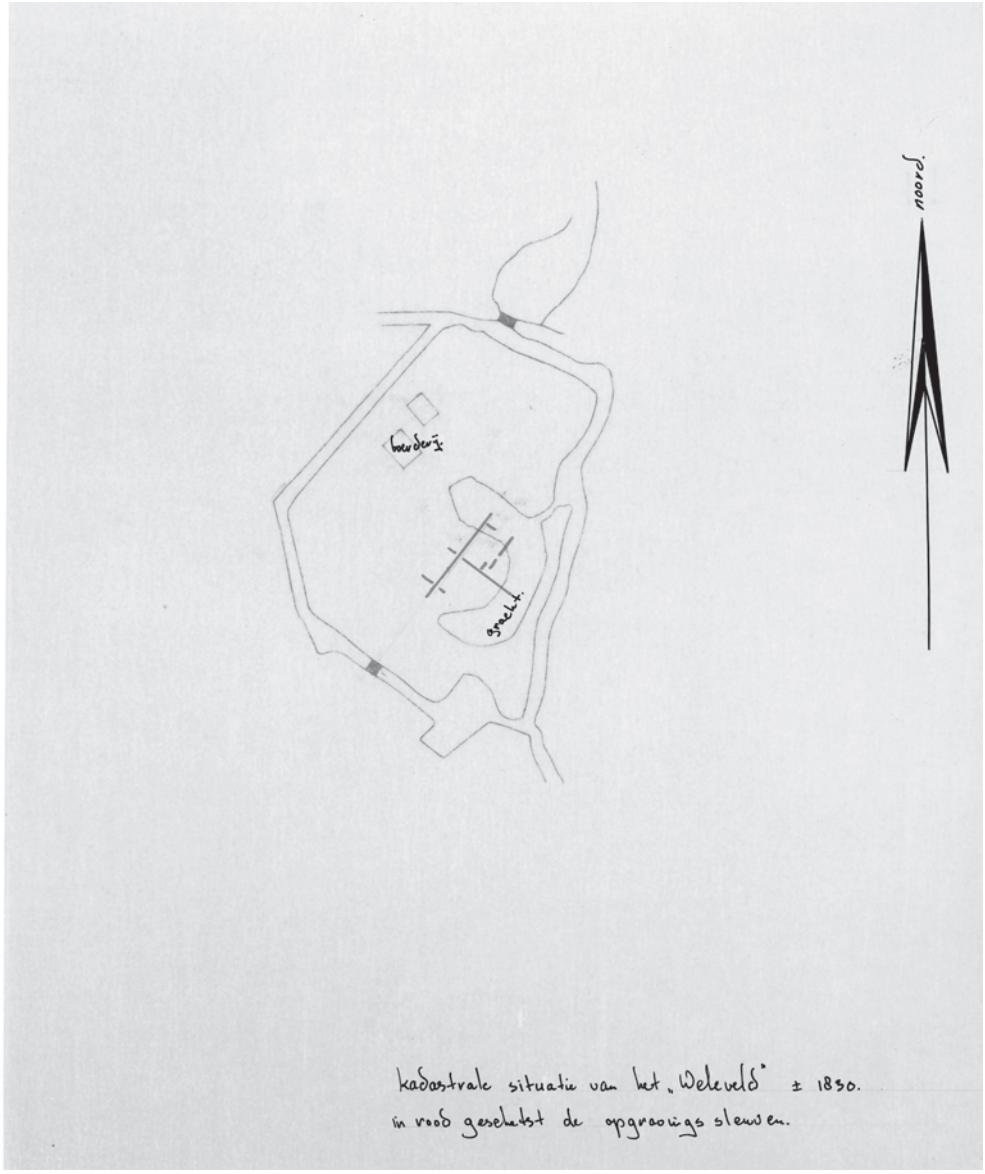
In het richterambt Borne in de buurschap Zenderen liggen de restanten van het adellijk huis Weleveld. Vlakbij het huis kruiste een landweg het riviertje de Aa. In 1994 zijn de restanten van Weleveld zichtbaar gemaakt voor publiek.

Geografisch coördinaten: *X 247.500 / Y 482.800*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Borne
Toponiem: Weleveld
Datering: vóór 1353-1804
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: In 1964 hebben leden van de Nederlandse Jeugdbond voor de Geschiedenis (NJBG) onder leiding van Hulshoff verschillende proefsleuven gegraven te Weleveld over een vlak van 30 x 40 meter. Tijdens de opgraving constateerden zij dat de gracht meer dan 22 meter breed was en dat ter hoogte van het huis veel bouwpuin lag van zware bakstenen (variërend tussen de 25 x 12 x 5 tot 22 x 10 x 4 centimeter) en Bentheimer zandsteenblokken en -afslagen. De meeste sporen en vondsten zijn van na de middeleeuwen. Alleen aan de zuidoostelijke kant vonden ze blauwgrijs gesmoord aardewerk en keramiek uit de vijftiende en zestiende eeuw. Overtuigend bewijs voor een middeleeuws adellijk huis hebben zij niet aangetroffen.[861]

In 1994 is wederom archeologisch onderzoek naar Weleveld uitgevoerd omdat de grachten van het huis opnieuw werden uitgegraven. Tijdens deze opgraving vonden de archeologen alleen vondsten uit de nieuwe tijd.[862] In 2013 is vervolgens geofysisch onderzoek verricht naar delen van het huis Weleveld, maar ook dit onderzoek heeft geen concrete aanwijzingen opgeleverd over mogelijke middeleeuwse bouwfasen.[863] Of het middeleeuwse huis Weleveld dus op de onderzochte plek heeft gestaan, blijft vooralsnog onduidelijk.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Cornelis Pronk heeft rond 1732 het huis Weleveld geschetst. Deze schets is overgenomen door Hendrik Spilman.[864] Er zijn geen duidelijke middeleeuwse bouwsporen op te herkennen.
Geschiedenis: Vanaf 1244 komt het riddermatige geslacht Van Weleveld voor in historische bronnen. Door een huwelijk met vermoedelijk de erfdochter Van Weleveld kwam het in handen van de familie Van Ruinen. Eén van de Van Ruinens, Otto, vestigde zich op Weleveld en ging zich ook naar dit goed noemen. Hij bezat de hof Weleveld met verschillende in de buurt gelegen goederen als achterleen van de heer van Ruinen, die op zijn beurt het

857 Gevers & Mensema 1995: 370-371.
858 Gevers & Mensema 1995: 367; UA BA nr. 2 (Diversorium van Frederik van Blankenheim, fol. 147 vs).
859 Eijken 1995: 640.
860 Gevers & Mensema 1995: 366-370.
861 Hulshoff 1964: 265-266.
862 Verlinde & Vreenegoor 1995.
863 Verschoof-Van der Vaart 2014.
864 Gevers & Mensema 1995: 104.

Weleveldse goederencomplex weer in leen had gekregen van de bisschop van Utrecht.[865] In 1353 wordt de hof te Welevelde voor het eerst vermeld.[866]

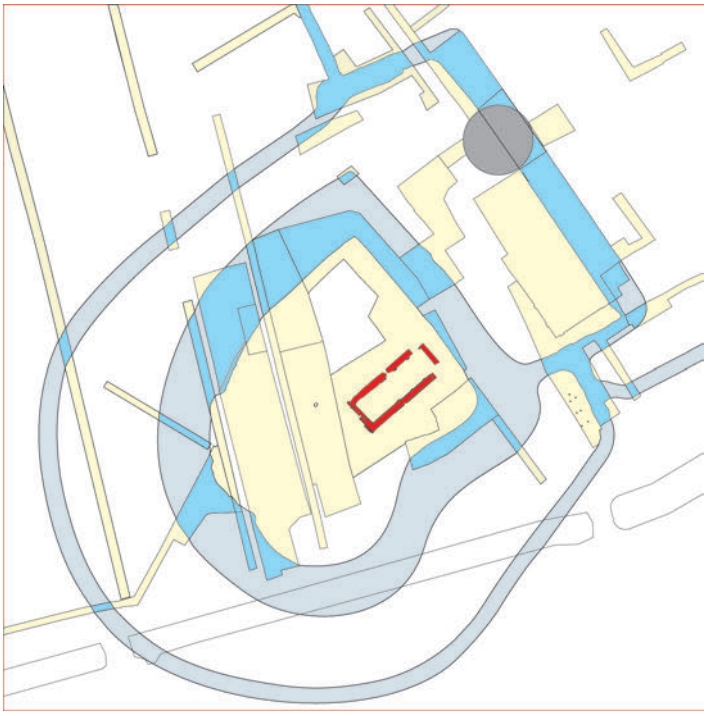
Figuur 1 Weleveld: De locatie van de opgravingssleuven van Hulshoff, getekend op de kadastrale situatie omstreeks 1832.

865 Spits 2003: 9-28, Gevers & Mensema 1995: 101-103.
866 OGD nr. 425.

Werkeren/Voorst IV

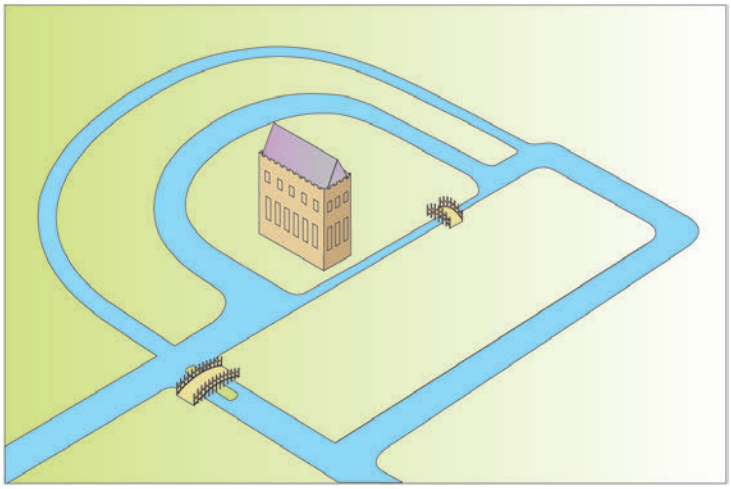
Werkeren is gebouwd op een dekzandkop in de Mastenbroek vlakbij een doorgaande weg.[867] *Dit kasteel lag circa 1,5 kilometer ten noorden van het in 1362 verwoeste kasteel Voorst; opmerkelijk is dat tussen de twee kastelen nagenoeg één rechte lijn richting het noorden is te trekken. Tegenwoordig worden de resten van Werkeren omsloten door een nieuwbouwwijk van Zwolle.*

Geografische coördinaten: *X 200.027 / Y 505.119*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Zwolle
Toponiem: Werkeren
Datering: 1367-circa 1800
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: In 2000 is archeologisch onderzoek verricht naar de restanten van Werkeren.[868] Het oudste vondstmateriaal op het terrein was afkomstig uit de twaalfde en dertiende eeuw, maar er zijn geen aanwijzingen gevonden dat er in die tijd ook al een kasteel stond. Dat is pas rond 1368 gebouwd. In deze eerste fase werd de hoofdburcht, waarop een zaaltoren was opgetrokken, omringd door een dubbele gracht en het voorburchtterein door één gracht. De binnenste gracht rondom de hoofdburcht had een afmeting tussen de 12 en de 18 meter breed en de tweede buitenste gracht tussen de 4 en 5 meter. De resten van de zaaltoren waren 10,2 x 25,8 meter buitenwerks. Het gaat hier waarschijnlijk om het kelderniveau van dit gebouw. Binnenwerks was de zaaltoren in vijf ruimten verdeeld van elk 7 x 4,5 meter; tussen deze ruimten werden aanzetten van bogen aangetroffen. Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat de zaaltoren tegelijkertijd in gebruik was met een brug naar het voorburchtterrein. De kapdatum van de palen van deze brug is ongeveer 1367.

Figuur Werkeren 1: De plattegrond van het kasteel Werkeren omstreeks 1368.

867 Clevis 2005: 86.
868 Clevis 2005: 86-90.

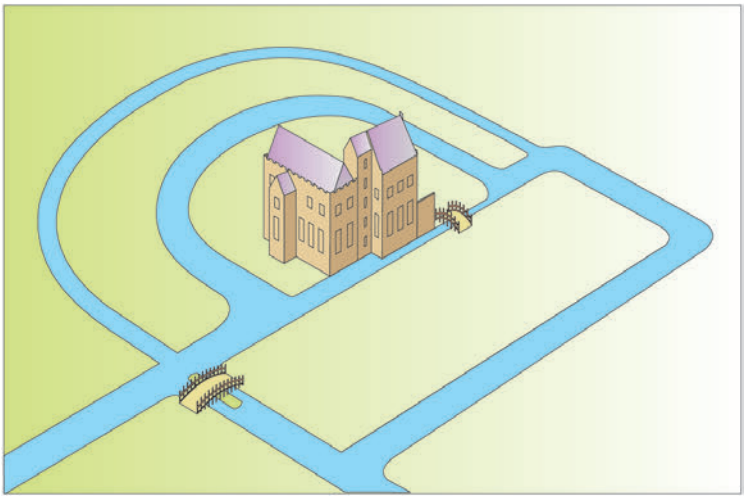
Figuur Werkeren 2: Reconstructie van kasteel Werkeren omstreeks 1368.

Rond 1400-1440 is huis Werkeren uitgebreid met een kleine aanbouw aan de zuidzijde en een traptoren, gevolgd door een grotere aanbouw aan de noordoostzijde. Zo kreeg het huis Werkeren een L-vormige plattegrond. Ook een beerkelder aan de westzijde van de zaaltoren en een muur aan de oostzijde van de gracht worden door de opgravers tot deze tweede fase gerekend.[869]

Figuur Werkeren 3: Reconstructie van de plattegrond van het kasteel Werkeren omstreeks 1400.

869 Clevis 2005: 90-92.

Figuur Werkeren 4: Reconstructie van kasteel Werkeren omstreeks 1400.

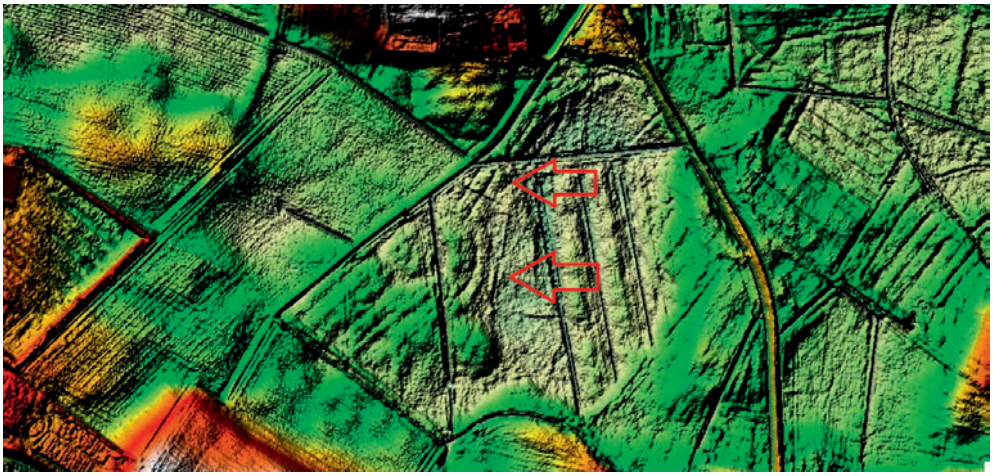
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Andries Schoemaker heeft, waarschijnlijk aan de hand van een bestaande schets, rond 1732-1733 het huis Werkeren getekend. Hoewel de kwaliteit van de tekening te wensen over laat, is de zaaltoren zichtbaar. Alleen op de eerste verdieping zijn ramen aanwezig. De plattegrond correspondeert met hetgeen dat tijdens archeologisch onderzoek is aangetroffen.[870]
Geschiedenis: Gevers en Mensema menen dat Werkeren in 1440 was gebouwd door Johan van Ittersum.[871] Na het archeologisch onderzoek in 2000 bleek deze veronderstelling niet juist te zijn. De opgravers hebben daarom een nieuwe hypothese opgesteld, namelijk dat de familie Van Voorst verantwoordelijk was voor de bouw van Werkeren. Het huis is namelijk opgetrokken op grondbezit van dit geslacht. Bovendien is het enkele jaren na de verwoesting van Voorst-III verrezen.[872] Roelof van Ittersum, die rond 1400 in het bezit was van Werkeren, zou mogelijk verantwoordelijk kunnen zijn voor de verbouwing in de tweede fase.[873]

Wesepe

In de Sallandse buurschap Wesepe liggen de restanten van een kasteelterrein met een rond stelsel van meervoudige wallen en grachten. Het terrein is gebouwd op lagere gronden tussen twee dekzandruggen in. De bouwheer en functie van Wesepe zijn niet overgeleverd in geschreven bronnen.

Geografische coördinaten: *X 211.324 / Y 482.442*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Olst-Wijhe
Toponiem: Wesepe
Datering: ?
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: De restanten van Wesepe zijn ontdekt op luchtfoto's en het AHN2 door de amateurarcheoloog Bert Terlouw. Daarop is tenminste één kasteeleiland te zien dat wordt omgeven door tenminste twee grachten. Aan het terrein zit een mogelijke toegangsweg of landweer vast die zich in noordoostelijke richting uitstrekt.

870 Ten Hove 2005: 65.
871 Gevers & Mensema 1983: 460.
872 Ten Hove 2005: 42-49.
873 Clevis 2005: 86.

Figuur 1 Wesepe: AHN2 uitsnede van Wesepe. Aan de oostzijde zijn de restanten van tenminste twee wallen en grachten zichtbaar. Ten noorden van het grachtenstelsel zijn twee rechte greppels of grachten te zien die aansluiten op het grachtenstelsel: mogelijk gaat het om de overblijfselen van een landweer of toegangsweg.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: -

Wezenberg/Weselsberg

In 1365 en 1368 was Herman van Wezenberg bezig met het (ver)bouwen van een kasteel op of in de buurt van zijn goed Wezenberg. Deze bouwactiviteiten werden door de Sallandse hoofdsteden als bedreigend beschouwd. Nadat Herman zich had misdragen werd Wezenberg in 1372 belegerd en met kelder en al afgebroken.

Geografische coördinaten: *X 209.474 / Y 485.934*
Provincie: -
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: circa 1365-1373
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Al in 1365 zal Wezenberg versterkt zijn, want in dat jaar reden Deventenaren naar Wezenberg om aldaar een 'tymmer' te bekijken, zo blijkt uit de kameraarsrekeningen.[874] Gedurende het daaropvolgende jaar maakten de Deventenaren een soortgelijke tocht naar deze plek.[875] De stad Deventer blijkt in 1368 in conflict te zijn met Herman van Wezenberg en Albert van Gerner (zie 'Hoenlo'), want beide heren waren niet welkom in de stad.[876] Ter hoogte van Wezenberg waren Deventenaren in datzelfde jaar actief bezig om een wetering te graven, maar het is niet duidelijk of deze graafactiviteiten aanleiding waren voor de ontstane vete.[877] Van Wezenberg heeft waarschijnlijk zijn goed tussen 1365 en 1368 als kasteel gebouwd of verbouwd, want de vergadering van de drie Sallandse hoofdsteden te Werven ging in 1368 over de 'tymeringhen' van Bertold van Haersolte en Herman van

874 Van Doorninck 1887: 633.
875 Van Doorninck 1887: 459.
876 Van Doorninck 1889: 84.
877 Van Doorninck 1889: 68.

Wezenberg.[878] Zoals uiteengezet is in hoofdstuk 3 hebben dit soort vermeldingen betrekking op kastelenbouw die door de drie Sallandse hoofdsteden als bedreigend werd beschouwd.

In 1372 blijkt dat Herman van Wezenberg zich bezig hield met 'roofridderpraktijken', want hij en zijn aanhangers hadden 'in der Ysel' spek gevorderd dat eigendom was van de heer van Vyanen.[879] Een jaar later belegerden Deventenaren het huis en braken het met kelder en al af.[880] Een deel moet ook in brand zijn gestoken, want de Deventer kameraars maken zelfs melding van vier vaten teer die zij voor dit doel hebben gekocht van de handelaar Johan Scelen.[881]

De vraag is nu of het kasteel van Van Wezenberg stond op zijn Stichts leengoed Wezenberg in de buurschap Hengevelde in Wijhe, waaraan hij ook zijn naam ontleende, of op een ander goed, zoals bondgenoot Albert van Gerner die kasteel Hoenlo liet bouwen.[882] Van Wezenberg had ook het goed Duer in de buurschap Duur in leen, waar eerder het kasteel Duur van Otto van Doornik op had gestaan.[883] Ook hield hij de Dijdinghehof in Olst, de hof te Egen en het goed Bruckeler in Helledoorn en het Vilstermansgoed in de buurschap Vilsteren in leen van de bisschop.[884] Omdat de Deventer kameraars expliciet de bezichtiging op de locatie Wezenberg noemen, is het scenario waarbij Herman een kasteel bouwde op zijn belangrijkste goed het waarschijnlijkste.

Wilderink

Het mogelijke kasteelterrein Wilderink ligt op de grens van een dekzandrug en een laagte in de Twentse buurschap Woolde. Ongeveer 320 meter ten noorden lag een doorgaande weg en 430 meter ten zuiden een gegraven waterloop waarvan de ouderdom niet bekend is. Tegenwoordig zijn de middeleeuwse resten verdwenen onder nieuwbouw.

Geografische coördinaten: *X 249.146 / Y 475.901*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Hengelo
Toponiem: Wilderink
Datering: vóór 1500
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: Na de afbraak van een boerderij werden tijdens niet-archeologische graafwerkzaamheden de resten van een kleiig grachtenstelsel, een paalspoor en een kuil gevonden. Op het terrein lagen restanten van een kogelpot en grijsbakkend aardewerk.[885]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: Uit historische gegevens blijkt dat Wilderink vóór 1500 bestond, want toen stond de eigenaar miskoren af aan de kerk van Delden.[886] Het goed was rond 1600 allodiaal.

Willam van Westenrode

In de buurt van het Sallandse stadje Wilsum was de edelman Willam van Westenrode in 1365 bezig met de bouw van een kasteel. De exacte locatie is tot op heden niet bekend.

Geografische coördinaten: *X 195.407 / Y 503.285*
Provincie: Overijssel
Gemeente: -

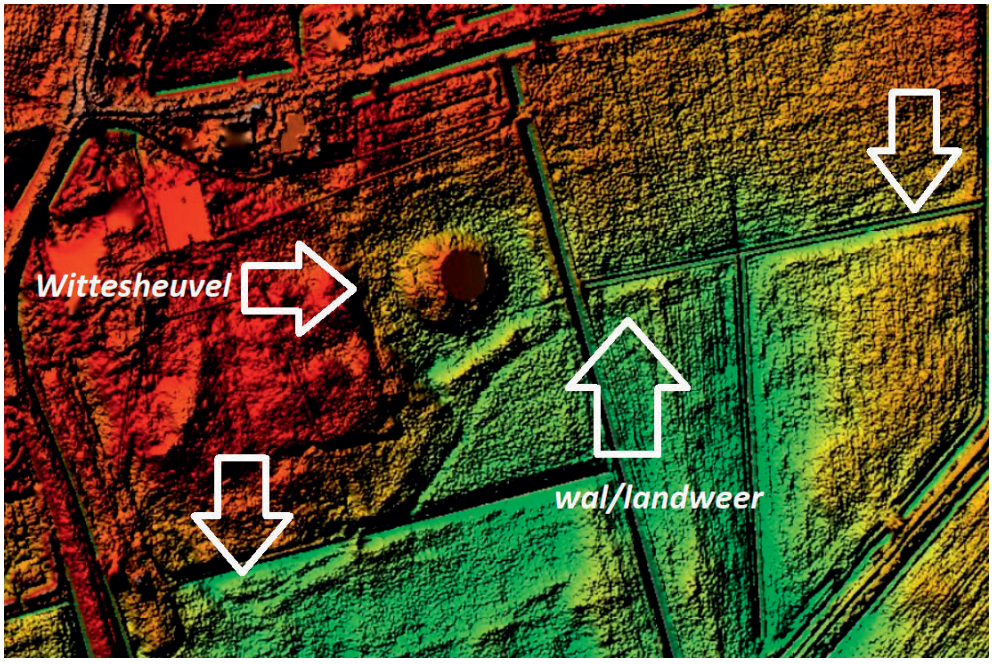
878 Van Doorninck 1889: 143.
879 Van Doorninck 1889: 456.
880 De Hullu 1897: 74.
881 De Hullu 1897: 85.
882 Eijken 1995: nr. 1433.
883 Eijken 1995: nr. 866.
884 Eijken 1995: nrs. 518, 539, 927, 1062.
885 ARCHIS wng nr. 24475.
886 Woolderink 2013: nr. 1448.

Toponiem: -
Datering: 1365-?
Oudst bekende functie: kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: In 1365 bracht de stadsbode van Kampen de stad Deventer een brief met het verzoek 'van der tymmeringhen te besien van Willams van Westenrode'.[887] Twee afgevaardigden van Deventer zijn vervolgens naar het stadje Wilsum gevaren om vanuit daar samen met de schepenen van Kampen de bouwactiviteiten van Willam te inspecteren.[888] Het is onduidelijk wat er daarna met de 'tymmeringhe' is gebeurd.

Aangezien de afgevaardigde Deventenaren in Wilsum hadden afgesproken is het aannemelijk dat Willam op het goed Westenrode of in de buurt daarvan een kasteel heeft proberen te bouwen. In 1379 blijkt het goed Westenrode in bezit te zijn van Herman van Westenrode. Het is gelegen in de buurschap Zalk, dus aan de zuidelijke kant van de IJssel.[889]

Wittesheuvel

Aan de zuidoostrand van het Drentse dorpje Wittelte liggen de restanten van een mottekasteel. De motte is tegenwoordig nog goed te zien in het landschap. Wittesheuvel is gebouwd op de grens van een grondmorene-opduiking en een vlakte van sneeuwsmeltwaterafzettingen.

Figuur 1 Wittesheuvel: De motte Wittesheuvel is goed zichtbaar op het AHN2. Daarop is tevens te zien dat het terrein aan de zuidzijde in verbinding staat met een oost-west lopende wal. In het westen volgt deze landweer de contouren van de dekzandrug.

Geografische coördinaten: *X 217.190 / Y 538.398*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Westerveld

887 Van Doorninck 1887: 505-506.
888 Van Doorninck 1887: 517.
889 Eijken 1995: nr. 1430.

Toponiem: Wittesheuvel
Datering: -
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: Janssen heeft in 1848 een beschrijving gepubliceerd van Wittesheuvel.[890] Ter plekke was volgens hem een verhoging van 6 meter zichtbaar met een diameter van 30 meter. De verhoging werd omringd door een gracht van 20 meter breed. Op de heuvel vond hij restanten van aardewerk. De door Janssen gegeven afmetingen corresponderen aardig met hetgeen we kunnen meten op het AHN2. Daarop zijn de contouren van de kasteelheuvel en de gracht nog goed zichtbaar. De heuvel meet vanaf de voet gezien niet 30, maar 40 meter in diameter. Wanneer de gracht daarbij wordt gerekend bedraagt de totale diameter circa 80 meter. De gracht heeft een breedte van circa 20 meter, zoals Janssen reeds vaststelde. Ter plekke is één vondst geregistreerd, namelijk die van een steengoed kan uit de late middeleeuwen of nieuwe tijd.[891] Op het AHN2 is aan de zuidzijde een mogelijke landweer zichtbaar. Wittesheuvel ligt deze structuur aan.
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: -

Wittelte-II

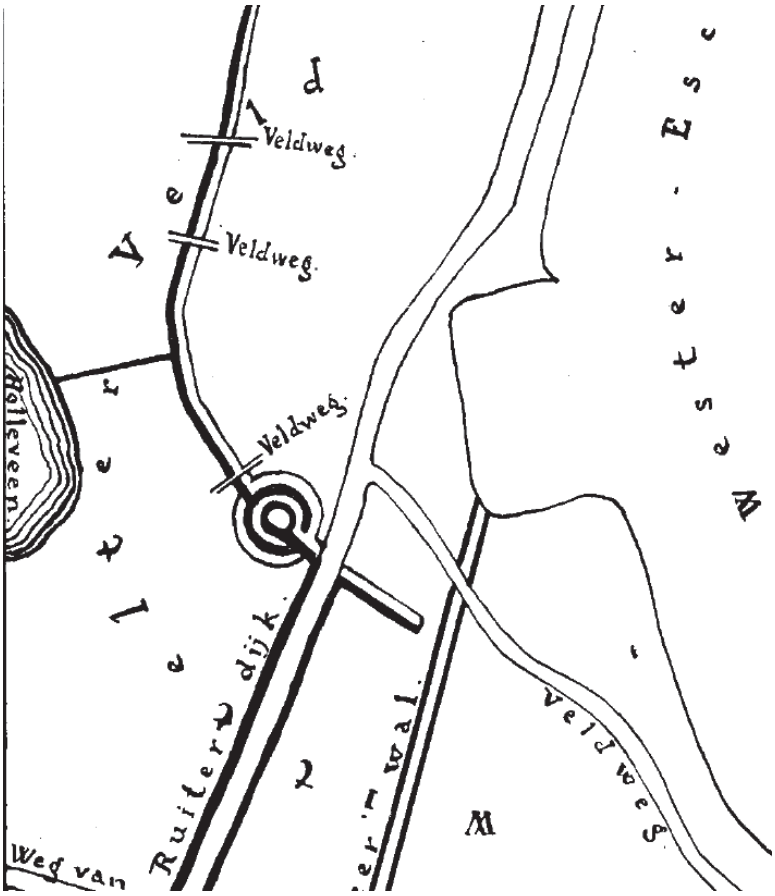
Ten westen van het Drentse plaatsje Wittelte lag een landweer met daarin tenminste één versterking met meervoudige wallen en grachten. Het verdedigingswerk sloot de Ruiterdijk af. Tegenwoordig zijn ter plekke nog de flauwe restanten van de landweer en de gracht zichtbaar op het AHN2.

Geografische coördinaten: *X 215.947 / Y 538.334*
Provincie: Drenthe
Gemeente: Westerveld
Toponiem: -
Datering: ?
Oudst bekende functie: ?
Archeologie: De pioniersarcheoloog Janssen heeft in 1848 naast een beschrijving van Wittesheuvel ook een beschrijving van een 'schans' gemaakt die ten noordwesten op de heide van Wittelte lag.[892] Volgens hem was het terrein rond van vorm en had het een platte bovenkant. De middellijn – Janssen heeft niet aangegeven of hij dit gemeten heeft vanaf het platform of vanaf de voet – bedroeg ongeveer 15 meter en de hoogte ongeveer 3 tot 4 meter. Rondom de heuvel lag een droge gracht van 2 meter breed, gevolgd door een wal van 3 meter breed en 2 tot 3 meter hoog. Daarna volgde een tweede droge gracht van 2 meter breed en tot slot een lage wal waar Janssen geen verdere afmetingen van heeft beschreven. De eerste wal en de tweede gracht verlengden zich in zuidelijke richting in een lengte van circa 350 meter. In het noorden verlengden deze wal en gracht zich ook, maar dit gaat volgens Janssen om slechts enkele meters. Ongeveer 40 meter ten noorden van het terrein ging de wal echter weer verder in een lengte van 50 meter. Aan de oostzijde van het terrein lag volgens Janssen een wal die breder was dan de rest, namelijk 8 meter.[893]

In 1907 publiceerde Van Os de nodige verbeteringen op de waarnemingen van Janssen. Hij gaf de resultaten van nieuwe opmetingen weer op een schetskaart (figuur 1 Wittelte-II).[894] Volgens Van Os waren op het middenterrein ingravingen van schatgravers waarneembaar. Nameting van het grachten- en wallenstelsel leverde andere maten op dan die Janssen had gepubliceerd. De grachten waren 3 meter breed en de wallen 5 meter. De landweer zou zich niet zuidwaarts, maar noordwest- en daarna noordwaarts hebben uitgestrekt, vanaf de buitenste wal en gracht over ongeveer 300 meter en niet 350 zoals Janssen heeft beweerd.

890 Van Doesburg 2002: 16; Janssen 1848: 131-132.
891 ARCHIS wng nr. 214732.
892 Van Doesburg 2002: 16.
893 Jansen 1848: 128-129.
894 Van Os 1907. Met dank aan Hans van Westing die mij op dit artikel attendeerde.

Deze landweer werd op enkele plaatsen doorbroken door een veldweg. Tot ongeveer 200 meter waren de wal 6 meter en de gracht 3 meter breed. De overige 100 meter waren zowel de gracht als wal 3 meter breed en was de wal lager.[895] Van Os interpreteert het terrein als vergaderplaats voor volksvergaderingen.[896]

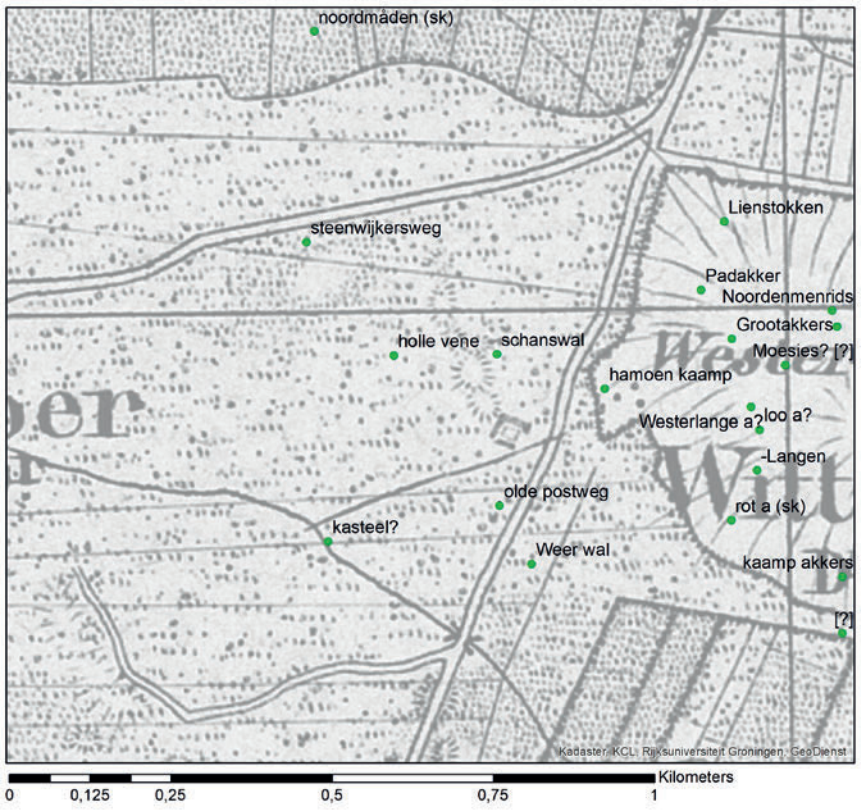

Figuur 1 Wittelte-II: De sporen van Wittelte-II en de landweer in 1907.

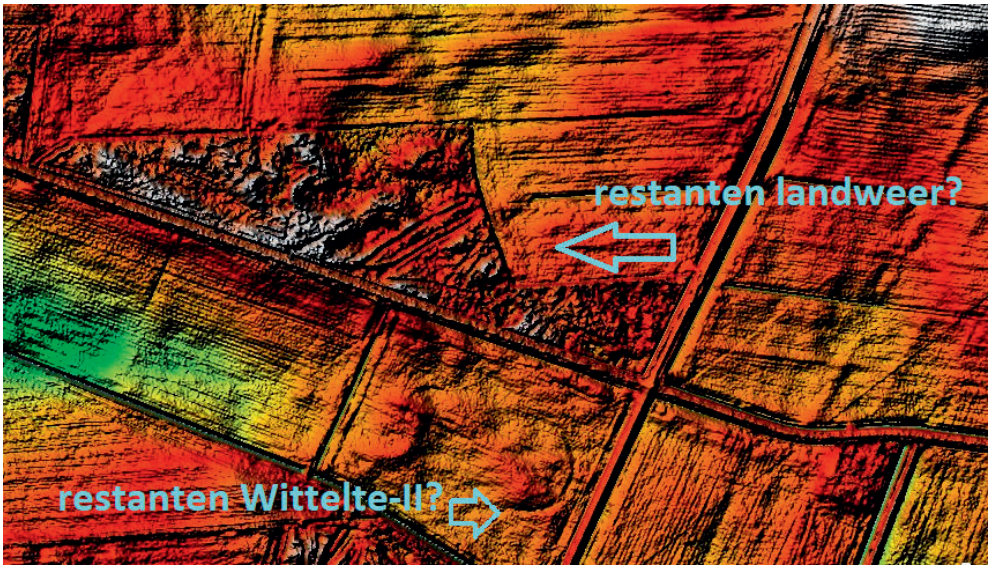
Ik denk echter dat we te maken hebben met een middeleeuws verdedigingswerk in een landweer. Soortgelijke terreinen zijn onder andere het Bolwerk bij Noordlaren, Wolfsbarge, Wesepe en Ramele. De landweer is recentelijk door de archeoloog Jager nog waargenomen: hij heeft zelfs een stukje tracé gefotografeerd. Jager dateert overigens de landweer zonder verdere argumentatie in de Tachtigjarige Oorlog.[897] Nader onderzoek zou moeten uitwijzen hoe oud Wittelte-II is, zodat het in een historische context kan worden geplaatst. Dan dient ook de relatie met Wittesheuvel te worden onderzocht, want ook dit terrein ligt in een landweer. Het lijkt erop dat de op een dekzandrug gelegen nederzetting Wittelte was beschermd door zware verdedigingswerken.

Interessant is dat op de toponiemenkaart van Wieringa ter hoogte van het mogelijke kasteelterrein de veldnaam 'kasteel?' staat. Daarnaast houden de toponiemen "Weer wal" en "schanswal" mogelijk verband met de landweer (zie figuur 2 Wittelte-II).

895 Van Os 1907: 35-36.
896 Van Os 1907: 61.
897 Jager 2014: 198, 219.

Figuur 2 Wittelte-II: Topografische militaire kaart 1850 met daarop de veldnamen geprojecteerd zoals deze zijn verzameld door Wieringa (groene stippen op de kaart). Vlakbij het toponiem 'kasteel?' zijn op het AHN2 sporen (figuur 3 Wittelte-II) te zien van de ronde omgrachting. De cartograaf heeft het verdedigingswerk te veel naar het oosten getekend en het grachtenstelsel ten onrechte vierkant afgebeeld.

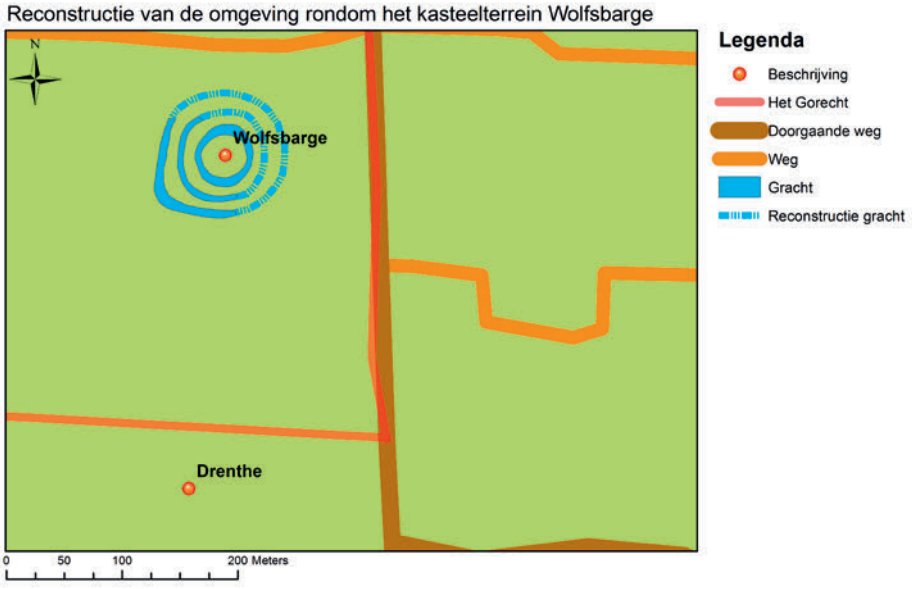
Figuur 3 Wittelte-II: Uitsnede van het AHN2. Daarop zijn de restanten van Wittelte-II te zien.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: -

Wolfsbarge

Ten oosten van het Zuidlaardermeer in het gehucht Wolfsbarge liggen de restanten van een terrein met een stelsel van meervoudige wallen en grachten. In de late middeleeuwen lag Wolfsbarge 110 meter ten westen van een secundaire doorgaande weg richting de stad Groningen op de grens van het Gorecht met Drenthe. Tegenwoordig herinnert alleen een ronde perceelsloot aan het terrein.

Geografische coördinaten: *X 244.150 / Y 571.400*
Provincie: Groningen
Gemeente: Hoogezand-Sappemeer
Toponiem: Wolfsbarge
Datering: ?
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: Wolfsbarge bestaat uit een rond eiland dat wordt omringd door drie concentrische grachten en wallen. De maximale diameter van de buitenste gracht bedraagt 115 meter. In 1986 is archeologisch onderzoek verricht naar Wolfsbarge.[898] Archeologen hebben over het midden van het terrein een 130 meter lange en 1,80 meter brede zuid-noord georiënteerde sleuf gegraven. Uit de opgraving blijkt dat het middenterrein een lengte, gemeten van gracht tot gracht, van 34 meter had. Behalve een restant van opgebrachte grond hebben de archeologen geen verdere sporen aangetroffen op het middenterrein. Waarschijnlijk zijn deze verloren gegaan als gevolg van diepploegen. Volgens de boer is geruime tijd een vierkant op het ronde eiland zichtbaar geweest met zijden van ongeveer 15 á 25 meter. Dit vierkant had lichte leemachtige verkleuringen aan de hoekzijden. Mogelijk stond er in de middeleeuwen een op spaarboogfunderingen gebouwde structuur op het middenterrein. De funderingen waren blijkbaar tot in het maaiveld aangebracht.

Figuur 1 Wolfsbarge: Reconstructie van het kasteelterrein Wolfsbarge en de omringde wegen en grenzen.

898 Groenendijk 1987: 177-181; Groenendijk 1986.

Het meeste vondstmateriaal is afkomstig uit de grachten. Deze waren ingegraven tot in het dekzand. Ten tijde van het bestaan van het kasteel lag op dit zandpakket geërodeerd hoogveen. In de grachten hebben de archeologen vooral bouwmateriaal gevonden, namelijk stukken baksteen, resten van dakpannen, hout, keien en mogelijk huttenleem. De binnenste gracht had een breedte tussen de 10 en 13 meter en was, ten opzichte van het maaiveld, 90 centimeter diep. Hierin lag het meeste vondstmateriaal. De middelste gracht was aanzienlijk minder breed, namelijk tussen de 6 en 4 meter. Deze had een diepte tussen de 60 en 70 centimeter en bevatte slechts weinig vondstmateriaal. Voor de buitenste gracht hebben de opgravers een breedte van 6,5 meter vastgesteld. Deze was slechts 50 centimeter diep en bevatte nog minder vondstmateriaal dan de tweede gracht.[899]

Morfologisch gezien vertoont Wolfsbarge zeer veel overeenkomsten met het Bolwerk bij Noordlaren. Het valt aan te nemen dat beide kastelen door dezelfde bouwheer en met hetzelfde doel zijn aangelegd in dezelfde periode. Wolfsbarge zou goed passen binnen de kastelenpolitiek van Frederik van Blankenheim in de Utrechts-Groningse oorlog. Specifieker daterend onderzoek zou hier uitsluitsel over moeten geven.[900]
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: -

Yperenberg

In de stadslandweer van de stad Deventer, gelegen rondom de stadsweide de Mars, lag in de vijftiende eeuw de Yperenberg net binnen de stadsvrijheid. Het verdedigingswerk was gebouwd op de grens van een meanderrug en een geul van een meanderend afwateringsstelsel.

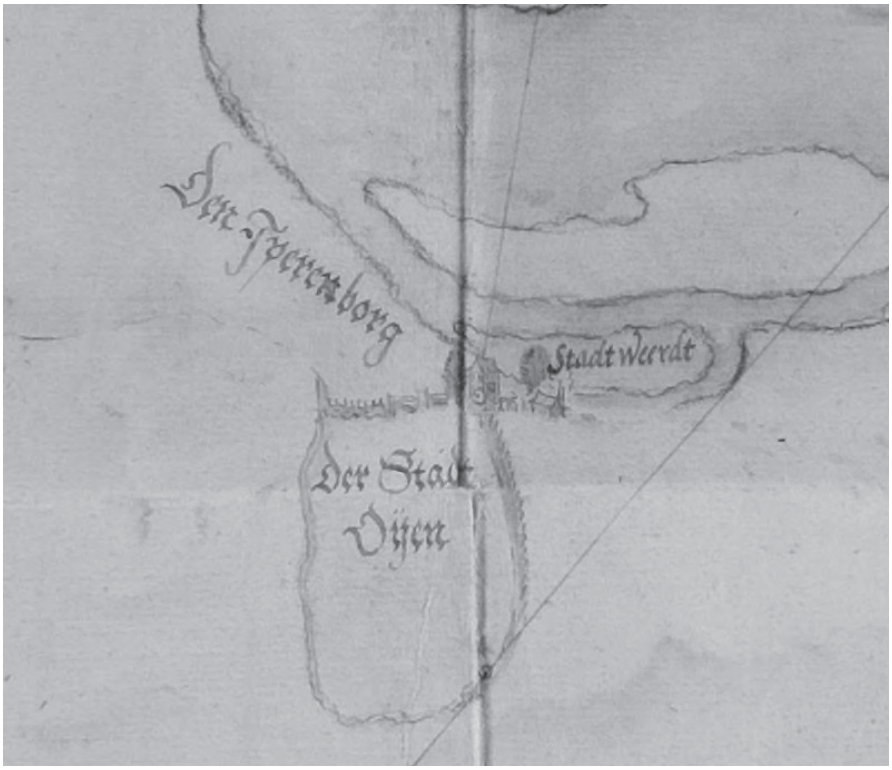

Figuur 1 Yperenberg: Uitsnede van het kadastrale minuutplan, vervaardigd tussen 1811-1832.

899 Groenendijk 1987: 177-181.
900 Spiekhout 2016b: 42.

Gemeente Deventer, sectie D, blad 3.

Geografische coördinaten: *X 208.099 / Y 470.812*
Provincie: -
Gemeente: -
Toponiem: -
Datering: vóór 1405-?
Oudst bekende functie: versterking van de stad
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: Van de Yperenberg zijn meerdere afbeeldingen bewaard gebleven. De oudste afbeelding staat op een rond 1567 door Van Doetecum vervaardigde kaart (figuur 2 Yperenberg). Hierop is een vierkant torenachtig gebouw afgebeeld. In 1744 heeft Jan de Beijer een tekening van de Yperenberg vervaardigd. Daarop zijn meerdere gebouwen te zien waarvan het hoogste gebouw een schuin aflopend dak heeft. Brokamp vermoedt dat dit gebouw oorspronkelijk hoger is geweest.[901]
Geschiedenis: De naam Yperenberg is afkomstig van een kaart uit 1567 (figuur 2 Yperenberg). In de kameraarsrekeningen van Deventer wordt de Yperenberg de 'toren op de Mars' genoemd. De eerste vermelding dateert van 1405.[902]

Figuur 2 Yperenberg: Fragment van een kaart van de IJssel tussen Wilp en Deventer, vervaardigd in 1567.

901 Brokamp 2013: 16.
902 Brokamp 2013: 17; De Meyer 1971: 310.

Figuur 3 Yperenberg: Tekening van de Yperenberg vervaardigd in 1776.

Zernike

In het meest noordwestelijke deel van het Oversticht liggen de restanten van verschillende grachtenstelsels uit de middeleeuwen. De terreinen zijn gelegen op de grens van een vlakte van getij-afzetting en een vlakte van een getij-riviermondafzetting. Tegenwoordig liggen ze in het Groningse stadsdeel Zernike.

Geografische coördinaten: *X 231.310 / Y 584.860*
Provincie: Groningen
Gemeente: Groningen
Toponiem: Zernike
Datering: circa 1190-1400
Oudst bekende functie: onbekend
Archeologie: Per toeval zijn tijdens bouwwerkzaamheden in de Groningse wijk Zernike de restanten van een bakstenen gebouw ontdekt. Uit diverse veldwerkcampagnes blijkt dat rondom dit gebouw verschillende grachtenstelsels lagen (figuur 1 Zernike).[903] In totaal hebben archeologen drie middeleeuwse verdedigingswerken gevonden. Het meest noordelijke terrein was ruitvormig en bestond uit één burchteiland waarop restanten van stenen bebouwing zijn aangetroffen. De archeologen hebben op basis van het vondstmateriaal vastgesteld dat dit terrein het jongste van de drie was. Een in de gracht als beschoeiing hergebruikte houten balk had een kapdatum van 1236-1237 ± 6 jaar en het aardewerk dateerde uit de dertiende tot veertiende eeuw.[904]

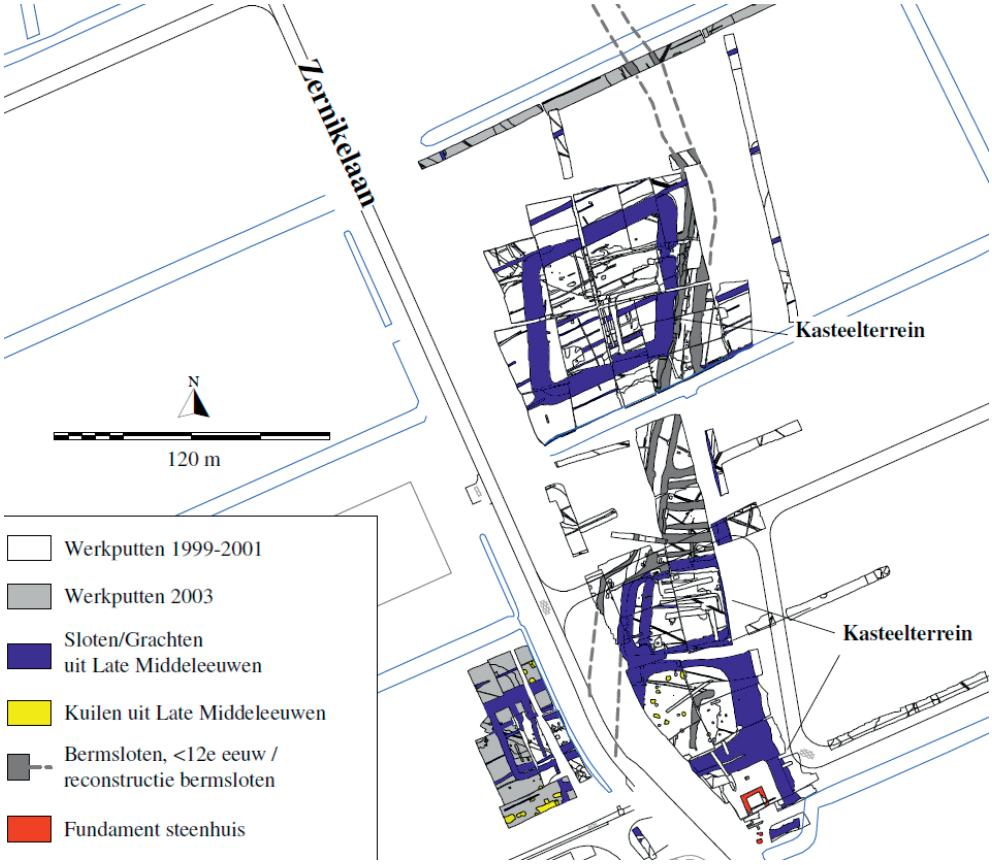
Het tweede grachtenstelsel, dat direct ten zuiden van het ruitvormige terrein lag, bestond uit twee omgrachte en opgehoogde burchteilanden. De afmetingen van het noordelijke burchteiland bedroegen ongeveer 35 x 35 meter en die van het zuidelijke ongeveer 38 x 40

903 Kortekaas 1999: 558; Kortekaas 2000: 308; Kortekaas 2001: 309; Kortekaas 2003: 557; Wieringa & Helfrich 2010.
904 Kortekaas 2003: 27.

meter. Het oudste vondstmateriaal dateert van het einde van de twaalfde en het jongste uit de veertiende eeuw: daarmee is dit terrein de oudste van de vier.[905]

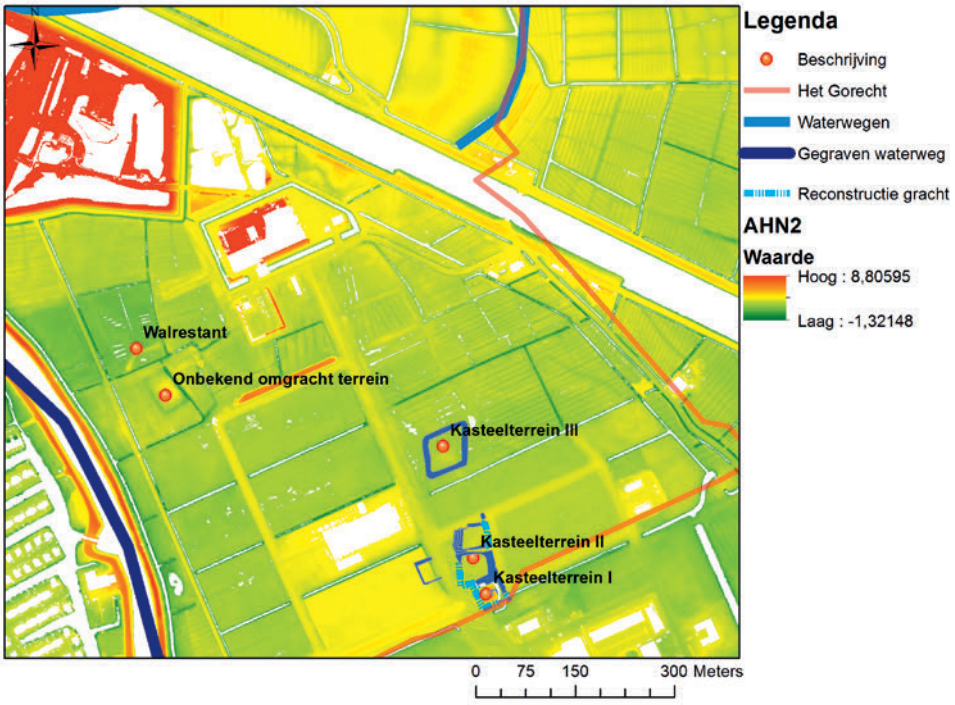
In het zuidoosten lag een derde grachtenstelsel, dat aan de noordkant in verbinding stond met het tweede. De opgravers hebben op dit derde terrein de funderingsrestanten van voornoemd bakstenen gebouw aangetroffen.[906] Dit gebouw is vermoedelijk een toren geweest, aangezien het was gefundeerd op een zware grondverbetering van zandige kleikluitjes. Buitenwerks bedroegen de afmetingen 10,3 x 11,4 meter. Het rechthoekige burchteiland had afmetingen van 22 x 27 meter. De archeoloog Kortekaas dateert de bouw van het terrein met een vierkante omgrachting uit het begin van de dertiende eeuw op basis van het baksteenformaat van het metselwerk. De vondsten op het terrein dateren uit de dertiende en veertiende eeuw.[907] Zowel het eerste als het grachtenstelsel zijn uitbreidingen op het tweede terrein.

Ten westen van deze grachtenstelsels ligt nog een vierde terrein dat nog zichtbaar is op het AHN2. Dat bestaat uit tenminste één gracht en een wal. Het is vooralsnog niet duidelijk wat de relatie van dit terrein is ten opzichte van de hierboven besproken grachtenstelsels.

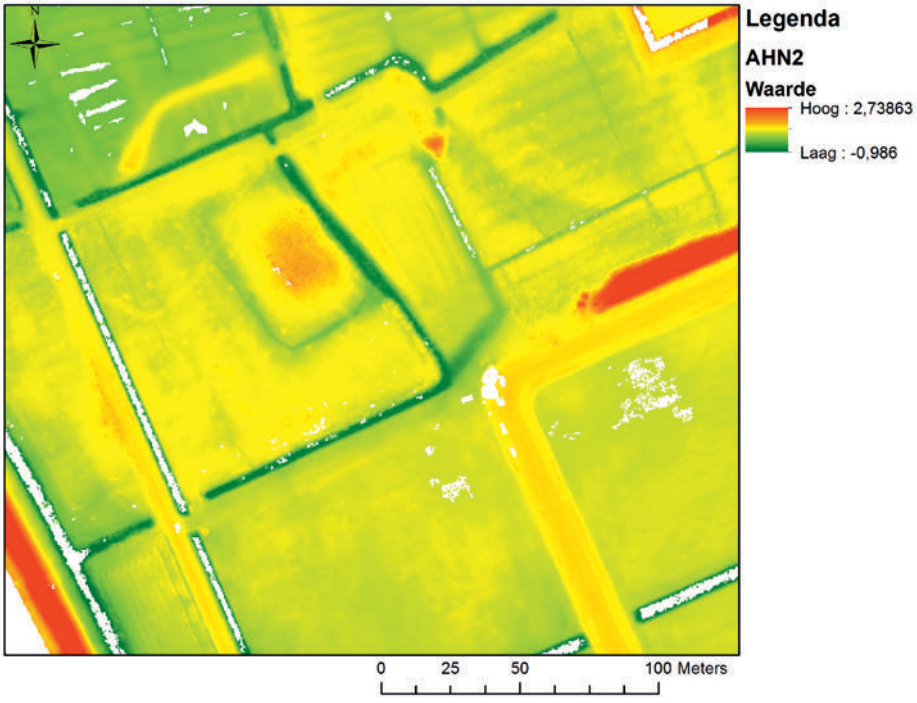

Figuur 1 Zernike: De drie opgegraven omgrachte terreinen te Zernike. Het terrein met de twee burchteilanden is het oudste, gevolgd door de uitbreiding met het bakstenen gebouw in het zuiden. Het noordelijke ruitvormige terrein is het jongste.

905 Kortekaas 2003: 27.
906 Kortekaas 2001: 16.
907 Kortekaas 2001: 22; Kortekaas 2003: 27.

Figuur 2 Zernike: Overzicht van de omgrachte terreinen in het gebied Zernike.

Figuur 3 Zernike: Ten westen van de opgegraven grachtenstelsels ligt nog een omgracht terrein (zie ook figuur 2 Zernike). Aan de noordwest- en zuidzijde zijn ook nog restanten van een wal te zien.

Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: -
Geschiedenis: De archeoloog Kortekaas verbindt de kasteelterreinen van Zernike aan de Van Selwerds en de roofridder Rolf Prediker, die ook tot de familie van Selwerd behoorde.[908] Laatstgenoemde zou volgens geschreven bronnen een kasteel hebben bezeten die halverwege de veertiende eeuw op last van de stad Groningen is geslecht.[909] Dijkstra stelt echter dat deze Rolf het kasteel Selwerd bewaarde voor Hendrik van Selwerd.[910] Dat de Van Selwerd iets te maken hebben met deze terreinen is waarschijnlijk, aangezien deze binnen het land Selwerd liggen in de nabijheid van het kasteel Selwerd.

Zuthem

In de buurschap Zuthem, gelegen in het schoutambt Zwolle, lag het huis Zuthem op een rivierkomvlakte tussen twee dekzandruggen in. Op deze vlakte komen veel -broek toponiemen voor. Dit zal de oorspronkelijke vegetatie zijn geweest voordat het gebied werd ontgonnen.

Geografische coördinaten: *X 205.460 / Y 496.930*
Provincie: Overijssel
Gemeente: Zwolle
Toponiem: Zuthem
Datering: <1521
Oudst bekende functie: mogelijk kasteel leenman
Archeologie: -
Bouwgeschiedenis: -
Iconografie: In 1732 heeft Abraham de Haen een tekening vervaardigd van Zuthem, maar daarop zijn geen middeleeuwse bouwsporen zichtbaar.[911]
Geschiedenis: Wanneer een adellijk huis te Zuthem is gebouwd, is niet overgeleverd in geschreven bronnen.[912] De riddermatige familie Van Zuthem wordt voor het eerst in 1347 genoemd. Rond 1521 is er voor het eerst sprake van een adellijk huis te Zuthem.

Sites die niet meer zijn meegenomen in de inventarisatie

Het aantal kastelen en mogelijke kastelen dat ik heb geïnventariseerd geeft de stand van kennis weer op 9 september 2018. Door de extreme droogte van dat jaar zijn door de amateurhistoricus Bert Terlouw veel nieuwe waarnemingen in Twente en Salland gedaan. Sommige van deze waarnemingen konden niet meer op tijd in deze dataset worden verwerkt. Het gaat om onderstaande opgesomde terreinen. Toekomstig veldwerk moet uitwijzen of dit sporen van middeleeuwse kastelen zijn. Een uitgebreide analyse van satellietfoto's, het AHN2 en oude kaarten zal ongetwijfeld nog veel meer potentiële kastelen opleveren. Mogelijk vallen in de toekomst ook enkele sites af die in deze catalogus besproken zijn. De teller zal dus niet op 134 blijven staan.

- ***Geografische coördinaten***: *X 234425 / Y 469488*. Interessante sporen van een omgrachting in de buurt van kasteel Diepenheim-II.
- ***Geografische coördinaten***: *X 237268 / Y 467066*. Een interessant omgracht terrein in Markvelde. Een veldverkenning leverde aardewerk uit de twaalfde of begin dertiende eeuw op. Ongeveer 500 m ten zuidwesten komt het toponiem Blankenburg voor op de Topografische Militaire Kaart van 1850.

908 Kortekaas 2003: 28.
909 Van den Broek 2007: 294, 304.
910 Dijkstra 1973.
911 Gevers & Mensema 1983, 492.
912 Gevers & Mensema 1983: 490-491.

Curriculum Vitae

Diana Spiekhout (1988) rondde in 2010 haar bachelor archeologie af aan het Groninger Instituut voor Archeologie. Daarna deed ze de onderzoeksmaster: *Art History and Archaeology: Material Culture Studies in Art, Architecture and Archaeology.* In 2013 studeerde ze *cum laude* af waarna ze begon aan dit promotieonderzoek. Sinds 14 mei 2018 is ze werkzaam bij het Fries Museum als conservator middeleeuwen en terpencultuur. Daar was ze inhoudelijk verantwoordelijk voor de tentoonstelling *Wij Vikingen* (19 oktober 2019 tot en met 15 maart 2020).

Tijdens het schrijven van het proefschrift heeft ze tal van lezingen gegeven en verschillende artikelen gepubliceerd. Het artikel *De Vijf van Frederik; bisschoppelijke kastelen- en landwerenpolitiek in het noordelijkste deel van het Oversticht* kwam tijdens de droge zomer van 2018 zelfs landelijk in het nieuws. Ze werkte daarnaast mee aan verschillende bijdragen in de tentoonstellingspublicatie *Wij Vikingen: Friezen en Vikingen in de Lage Landen*, waarvan ze tevens één van de twee eindredactrices was.

Samenvatting

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht; de ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450

In de hier gepresenteerde studie hebben we ons tot doel gesteld het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht te reconstrueren. Lange tijd waren de burchten in dit gebied, dat in de late middeleeuwen ongeveer de huidige provincies Overijssel en Drenthe omvatte, evenals het toenmalige Gorecht in de huidige provincie Groningen en een deel van Stellingwerf in het huidige zuidoosten van Friesland, nauwelijks onderzocht. Het doel van dit onderzoek was om in deze kennislacune te voorzien door de ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen te analyseren en te verklaren in relatie tot het landschap in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450.

Daarbij stuitten we op een probleem. Een studie van de kasteelontwikkeling vereist raadpleging van verschillende typen bronnen: uit de archeologie, geschiedenis, architectuurgeschiedenis, landschapsgeschiedenis en kunstgeschiedenis. Het Europese kastelenonderzoek biedt echter geen sluitend theoretisch en methodologisch kader om deze soorten bronnen integraal te ontsluiten. Wel hebben enkele onderzoekers in de afgelopen decennia laten zien dat veel inzicht in de kastelen en hun rol in de middeleeuwse samenleving kan worden verkregen wanneer deze versterkingen worden onderzocht in relatie tot het hun omringende landschap. Zo'n landschappelijke benadering in de kastelenkunde heeft een tweevoudig vertrekpunt: ten eerste had het landschap invloed op de locatie van het kasteel en ten tweede gaf dat kasteel gedurende zijn bestaan mede vorm aan het omringende landschap. In de studies die zich hierop richtten, ontbreekt het echter aan een onderzoeksmethode waarin de veelzijdigheid van kastelen op systematische wijze vanuit verschillende disciplines kon worden onderzocht.

Op basis van door deze overwegingen hebben we daarom in hoofdstuk 1 een drieledig model van kasteellandschap geïntroduceerd als hulpmiddel om de wisselwerking tussen kasteel en landschap in het Oversticht te bestuderen. Dit model is gebaseerd op de ideeën van de Deense geograaf Kenneth Olwig en de Nederlandse landschapsfilosoof Maarten Jacobs. Olwig heeft aangetoond dat het Germaanse woord *lantskip/lantscap*, zoals dit in de middeleeuwen algemeen in grote delen van Noordwest-Europa werd gebruikt, niet alleen refereerde aan een historisch-politiek territorium met zijn fysieke kenmerken, maar ook aan de traditioneel daarbij behorende regionale samenleving en haar instituties, gewoonten en gebruiken. Dit concept, als een combinatie van een tastbare fysieke ruimte en een meer immaterieel sociaal en cultureel landschap, is verder uitgewerkt door Jacobs. Op basis van de driedelige ontologie van Habermas ontwierp Jacobs een driedimensionaal model van de verschillende realiteiten van landschap. Als eerste dimensie is er volgens hem die van het fysieke landschap (*matterscape*) dat zou bestaan uit alle soorten natuurlijke en culturele fysieke kenmerken, structuren en patronen. Deze kunnen positivistisch worden getest met natuurwetenschappelijke methoden. Ten tweede onderscheidt Jacobs een sociale dimensie van het landschap (*powerscape*), waarin alle sociale en economische relaties, rechten en culturele aspecten, inclusief taal tot uiting komen. Deze dimensie kan men dan rekenen tot het domein van de sociale, economische en geesteswetenschappen. Tot slot onderscheidt Jacobs de individuele mentale dimensie van het landschap (*mindscape*), die de persoonlijke waarden, gedachten, gevoelens en houdingen die individuen hebben ten opzichte van het landschap omvatten. Studies daarnaar vallen traditioneel onder het domein van de psychologie, de culturele geografie en de kunst.

Om tot een reconstructie van het Overstichtse kasteellandschap te komen is niet alleen een landschapsdefinitie, maar ook een definitie van het kasteel nodig. De huidige in de Nederlandse kastelenkunde gehanteerde definitie bleek niet geheel geschikt, omdat deze veel kasteelterreinen buiten beschouwing zou laten. Daarom is in hoofdstuk 1 een brede

werkdefinitie opgesteld die inhoudt dat alle sites die een functionele of symbolische vorm van verdedigingsarchitectuur hebben en deze combineren met een economische, administratieve/juridische, representatieve of militaire functie – steden en kloosteruithoven uitgezonderd –, als kasteel beschouwd dienen te worden.

Deze definities van kasteel en landschap vormden de basis voor het kasteellandschapsmodel. Om de wisselwerking tussen kastelen en de omgeving te kunnen onderzoeken, dienden we de drie dimensies uit het model van Jacobs te reconstrueren. Daarvoor waren verschillende bouwstenen nodig. De eerste bouwsteen vormde de inventarisatie van alle terreinen die aan voornoemde definitie van kasteel voldoen, plus de terreinen waar waarschijnlijk sprake is van verdedigingsarchitectuur uit de middeleeuwen, maar waarvan de context niet precies bekend is. Latere adellijke huizen die al in de middeleeuwen bestonden, maar waarvan geen bronnen over het uiterlijk overgeleverd zijn, hebben we in de inventarisatie ook meegenomen als mogelijk kasteel.

Een tweede bouwsteen vormde een reconstructie van het fysieke middeleeuwse landschap (*matterscape*) op territoriaal niveau. Als uitgangspunt hebben we de situatie omstreeks 1400 genomen, met de kanttekening dat het landschap tussen 1050 en 1450 – de formatieve periode van de onderzochte kastelen – aan belangrijke veranderingen onderhevig is geweest. De reconstructiekaart mag daarom niet zonder de achtergrondinformatie uit de hoofdstukken 2 en 3 en, de catalogus worden geïnterpreteerd. Toch is de kaart van groot belang voor de interpretatie van de kastelen op territoriaal niveau. Terreingesteldheid en toegankelijkheid waren in de middeleeuwen bepalend voor de locatiekeuze van bewoning en de ligging van routes. Alleen de hoge en droge, uitstekende pleistocene delen van het landschap en de oeverwallen langs de rivieren waren rond het jaar 1000 bewoond. Een graafschap als Drenthe lag bijvoorbeeld grotendeels ingesloten door veenmoerassen en kon toen over hoge en droge grond slechts via Groningen of Coevorden worden bereikt. In de volle middeleeuwen ontgonnen de inwoners van het Oversticht talrijke veenwildernissen, zoals die tussen Coevorden en Emmen, en in de Mastenbroek bij Zwolle. Deze agrarische veenontginningen zijn ook op de kaart weergeven. Daarnaast zijn in de twaalfde tot veertiende eeuw veel broekgebieden in Salland en Twente ontgonnen. De veranderende toegankelijkheid in bepaalde periodes en de dynamiek die deze met zich meebracht zijn zonder twijfel van invloed geweest op de locatiekeuze van kastelen. Dat geldt ook voor de ligging van de burchten ten opzichte van de door de mens gecreëerde elementen in het landschap zoals wegen, nederzettingen en vergaderplaatsen.

Door de kenmerken van kastelen te analyseren en deze vervolgens in de ruimte te projecteren was het mogelijk waarnemingen te doen in tijd en ruimte. Zo bleken de oudste burchten Hunenborg (bij Volthe) en Schulenborg (bij Almelo) een afwijkende ligging te hebben ten opzichte van de andere kastelen, namelijk in een afgelegen wildernis buiten de doorgaande verkeersroutes. Jongere burchten daarentegen treft men juist wel in de directe nabijheid van land- of waterwegen. Hoewel de eerste kastelen waarschijnlijk al in de elfde eeuw tot stand zijn gekomen, werden de meeste burchten opgetrokken in de periode 1300-1400 door leenmannen van voornamelijk de bisschop van Utrecht. De kastelen lagen overigens niet overal gelijkmatig verspreid in het landschap. Er is duidelijk sprake van clustering rondom de rivieren. Verder zijn opvallende concentraties waar te nemen in Zuidwest-Twente, Groningen/de Kop van Drenthe en de zuidrand van Drenthe. Het centrale deel van Drenthe daarentegen was 'leeg'.

De in het fysieke landschap waargenomen ontwikkelingen zijn een uiting van de samenleving die ze heeft voortgebracht. Onderzoeken waarom een Overstichtse bouwheer in een bepaalde tijd een burcht op een zekere locatie bouwde vereist daarom een ontleding van de politieke, economische en sociale verhoudingen binnen de middeleeuwse samenleving (*powerscape*) inclusief de geschreven en ongeschreven regels die daarbinnen van kracht waren. Daartoe is in hoofdstuk 3 het vol- en laatmiddeleeuwse machtslandschap van het Oversticht in kaart gebracht. Centraal stond daarbij de relatie tussen de ontwikkeling van territoriaal gezag en de kastelenbouw. Door eerst de bisschoppelijke kastelenpolitiek

te bestuderen en vervolgens de uitwerking daarvan te analyseren was het mogelijk de waarnemingen in het fysieke landschap te koppelen aan die van het machtslandschap. Zo kon een meer integraal zicht worden verkregen op de bouw van kastelen vanuit vorm, tijd, ruimte en samenleving.

Op basis hiervan bleek het mogelijk om de hoofdlijnen van de kastelenbouw door de tijd heen vrij scherp in beeld te krijgen. Hoewel de bisschop al decennia voor circa 1060/1075 over grafelijke rechten en immunitaire goederen beschikte die hij had gekregen van de koning, zien we dat hij zich pas vanaf het bewind van koning Hendrik IV ging gedragen als prinsbisschop. Zijn veranderende rol viel samen met algemene ontwikkelingen in het Duitse Rijk. Vanaf het midden van de elfde eeuw zien we dat grootgrondbezitters en magnaten begonnen met het opbouwen van territoriale macht. Verschillende factoren, zoals een toenemend dynastiek bewustzijn van edelen, de economische groei van stad en platteland, ontginningen evenals de stichting van boerderijen, kloosters en steden, stimuleerden het ontstaan van vorstendommen.

Tegelijk met deze veranderingen verschenen in het bisdom Utrecht de eerste kastelen. Zover we historisch kunnen nagaan zette de bisschop de burchten in om zijn aanspraken op wereldlijke rechten en goederen veilig te stellen. Omdat in deze periode de koning en bisschop een goede verhouding met elkaar hadden, is het zelfs denkbaar dat de koning bij de bouw van die kastelen betrokken is geweest. Voor de twee oudste kastelen in het Oversticht, de Hunenborg en de Schulenborg, konden we aantonen dat de bouwheer een duidelijke voorkeur had voor een bepaalde locatiekeuze. Hij liet ze namelijk aanleggen op een dekzandkop in een vrij ontoegankelijke wildernis. De opzet was tweeledig. Ten eerste waren ze door hun locatie en opzet zo ontoegankelijk, dat een leger de kastelen niet gemakkelijk kon innemen. Ten tweede lagen ze vanuit regionaal perspectief wel zo gunstig – in het centrum van het graafschap Twente – dat het van hieruit mogelijk was met bereden wapendragers het gehele gebied te bestrijken. Het waren dus waarschijnlijk uitvalsbases met een bezetting van burchtsoldaten die de beschikking hadden over paarden.

Hoewel de Schulenborg en Hunenborg nog wel in de twaalfde eeuw functioneerden, bouwde de bisschop geen soortgelijke in de wildernis gelegen ringwalburchten meer na 1140. In plaats daarvan liet hij nu kastelen optrekken op strategische punten in het landschap die van belang waren voor de beveiliging van de verkeersroutes en de grensverdediging: ze functioneerden als een soort poorten. Ook de burcht Vollenhove, die mogelijk als ringwalversterking is gebouwd, lag op zo'n locatie. De bisschop heeft deze burcht langs de vaarroute laten bouwen die hij – en wellicht ook vele anderen – nam wanneer hij vanuit Utrecht over de Zuiderzee naar het Oversticht reisde. Toen in de loop van de twaalfde eeuw door veenafslag een waterloop bij Kuinre vrij kwam te liggen, liet de bisschop deze dan ook afsluiten met een mottekasteel: Kuinre-I. Mogelijk moeten we de burcht Goor, die toen bij een belangrijke passage door moerassig gebied op de grens met Diepenheim lag, eveneens als zo'n bisschoppelijk kasteel zien. Daarnaast functioneerde in deze periode de stad Groningen als burcht, gelegen op een kruispunt van land- en waterwegen. Ook daar werd een bisschoppelijke burggraaf gestationeerd. Waarschijnlijk fungeerde Deventer, de toegangspoort naar het Oversticht via de IJssel, waar ook een bisschoppelijk paleis stond, in deze periode ook als een dergelijk steunpunt. Het oosten van het bisschoppelijk territorium werd tenslotte afgesloten door de veroverde burcht Bentheim, gelegen aan een belangrijke oost-westroute.

Voor de exploitatie van zijn kastelen stelde de bisschop burggraven aan die hun ambt erfelijk in leen kregen. De militaire bezetting bestond waarschijnlijk al in deze periode uit borgmannen, ook wel burchtsoldaten genoemd. Zij waren permanent aanwezig op het kasteel en dienden deze te beschermen. In de twaalfde eeuw waren er, voor zover bekend, nog geen andere kastelenbouwers dan de bisschop in het latere Oversticht. Te Diepenheim, waar in de twaalfde eeuw de gelijknamige edelvrije familie op een kasteel woonde, oefende de bisschop toen nog geen wereldlijk gezag uit.

De Hunenborg en de Schulenborg raakten in de dertiende eeuw buiten gebruik. Uit de studie naar het lokale kasteellandschap van de Hunenborg (hoofdstuk 4) blijkt dat destijds het landschap rondom deze burcht natter werd als gevolg van bovenstrooms gelegen ontginningen en de daarmee gepaard gaande grotere afvoer van oppervlaktewater. De wateroverlast was op zeker moment zelfs zo groot dat een verhoogde toegangsweg moest worden aangelegd om bij de Hunenborg te komen. Mogelijk heeft deze landschappelijke verandering de bruikbaarheid van de twee kastelen negatief beïnvloed. Daarnaast speelde waarschijnlijk een rol dat het concept van wildernisburchten in deze periode niet langer functioneel was. Geen enkele Overstichtse kastelenbouwer heeft het namelijk na 1200 nog toegepast. Aangezien de bisschop in de dertiende eeuw een steeds duidelijker zicht kreeg op de grenzen van zijn territorium, was het voor hem interessanter om grenskastelen te bouwen.

In het eerste kwart van de dertiende eeuw vinden we voor het eerst aanwijzingen dat andere machtspartijen dan de bisschop in het Oversticht kastelen bouwden en ontwikkelden. De edelvrije familie Van Buckhorst blijkt dan bijvoorbeeld de beschikking te hebben over een kasteel. Het ministerialengeslacht Van Voorst had er zelfs twee. Mogelijk hadden ook de Van Coevordens in deze tijd reeds de burcht Laar in hun bezit. Zernike bestond ook al. Overigens zijn deze burchten, op Zernike na, vroeg of laat tijdens strafexpedities verwoest of geslecht door de bisschop. Duidelijk is verder dat de bisschop in het geval van Buckhorst heeft geprobeerd de militair-functionele kastelenbouw te beperken. Door een burcht van naar autonomie strevende potentaten op Stichts grondgebied te doen verwoesten, brak hij de macht van de adellijke families waartoe ze behoorden en voorkwam de bisschop dat in zijn territorium vijandelijke militaire steunpunten ontstonden.

Vanaf 1227 deed zich een nieuwe ontwikkeling voor in de kastelenbouw in verband met de partijstrijd in het noordelijke deel van het Oversticht. Hoewel de bisschop in zijn rol als territoriaal machthebber verschillende pogingen heeft gewaagd de partijen te verzoenen, lukte hem dit niet vanwege zijn zwakke financiële positie. In deze fase konden partijen zonder bisschoppelijke toestemming gemakkelijker versterkingen opbouwen. Deze hadden vrijwel altijd alleen een militaire functie en werden gebouwd op strategische locaties. Een goed voorbeeld is de versterking Nutspete/Mitspete, die de Drenten bouwden op een plek waar zij eerder een veldslag hadden gestreden.

Een groot probleem voor de bisschop was dat hij in de dertiende eeuw en in de eerste helft van de veertiende eeuw de controle verloor over zijn eigen kastelen. Dat kwam omdat de bisschoppelijke vertegenwoordigers, de burggraven, hun functie erfelijk in leen hadden. Hoewel ze in theorie hun heer moesten dienen, streefden velen van hen naar onafhankelijkheid. De van oorsprong bisschoppelijke kastelen groeiden onbedoeld uit tot de stamkastelen van deze leenmannen. Dit gebeurde het eerst in Coevorden. Al aan het einde van de twaalfde eeuw bleek de hier residerende burggraaf niet steeds de belangen van de bisschop te behartigen. De situatie escaleerde in 1227, toen hij met een aantal partijgangers zich tegen zijn heer keerde. In een ultieme poging de macht van deze leenman te breken bouwde de bisschop daarop in 1229 kasteel Hardenberg langs de Vecht als dwangburcht tegen Coevorden. Daar wisten nabestaanden van de slachtoffers van de veldslag bij Ane de burggraaf gevangen te nemen en te doen veroordelen. Deze uitschakeling had op lange termijn echter weinig succes. De Van Coevordens wisten in de decennia nadien de bisschoppelijke burcht andermaal in handen te krijgen en te houden, tot 1395. Hun collega-burggraven in Kuinre en Goor streefden ook naar deze autonomie. De laatste is overigens door de koning uit zijn functie gezet.

Ondanks de problemen met deze erfelijke exploitatievorm veranderde de bisschop zijn beleid tot ongeveer 1350 niet. Hij bouwde of verwierf de burcht Lage, die als grenssteunpunt tegen het inmiddels uit handen van de bisschop geraakte territorium van Bentheim lag en gaf ook daar weer het burggraafschap erfelijk aan een vazal in leen. De poging om een dwangburcht in Stellingwerf te bouwen in 1309 had verschillende motieven. Niet alleen hoopte hij vanuit dit steunpunt effectief de ongehoorzame Friezen te bestrijden en het verloren gegane

territorium weer terug te winnen, ook wilde hij dat de Stellingwervers hem betaalden voor het zomergebruik van hooi- en weidelanden van zijn horigen in IJsselham en Blankenham.

Het was in dit politiek wispelturige klimaat dat anderen dan de bisschop hun kans schoon zagen zelf kastelen te bouwen met militair-functionele architectuur. Vooral in Drenthe en het Gorecht zien we dat in de tweede helft van de dertiende eeuw nieuwe versterkingen verrezen, zoals Eelde (mogelijk de Waterburcht), de Klinkenberg en de Gronenburg. Of deze burchten uitsluitend als militaire versterkingen dienden in de partijstrijd van het noordelijk Oversticht, of dat zij ook als huizen voor edelen functioneerden, blijft vooralsnog onduidelijk. Net als in de voorgaande perioden werd de locatie strategisch gekozen. Van de Gronenburg is bekend dat deze met opzet in een meander van de rivier de Hunze werd gebouwd, zodat deze vrijwel geheel door deze waterloop werd omsloten. Ook het Cortinghuis, Jodenkerkhof en Borgbarchien zijn op zo'n plek binnen het hoefijzer van een meander tot stand gekomen.

De verzwakking van bisschoppelijke macht had in de veertiende eeuw ook gevolgen in Salland en Twente. Steeds meer edelen, veelal bisschoppelijke leenmannen, kozen er hier voor hun huis te versterken. Aan het begin van de veertiende eeuw betrokken ze de bisschop nog wel bij hun bouwplannen. Hij verleende hun het versterkingsrecht, sloot open-huisverdragen met ze en liet hen de burchten in leen aan de Utrechtse kerk opdragen. Op deze manier hoopte hij zeggenschap te behouden over vreemde kastelen op Stichts grondgebied. Gedurende de dertiende eeuw bleken echter steeds meer edelen ook zonder bisschoppelijke toestemming hun huizen te versterken. Dat is te verklaren door de zwakke financiële positie van het bisdom, waarin de vorstbisschop genoodzaakt was allerlei burchten, goederen en zelfs landsdelen te verpanden, waardoor hij de zeggenschap daarover verloor. Wie geen geld had voor ordehandhaving, kon ook niet optreden tegen illegale kastelenbouw.

De edelen in kwestie lieten hun versterkte huizen soms bouwen op eigen goed maar soms ook op leengoed. In het geval van de oude edelvrije adel, die tevens grootgrondbezitter was, ging het om allodiaal goed. Burchten van edelvrijen komen vanaf de twaalfde eeuw voor. Ze zijn gebouwd toen de bisschop nog niet de volledige wereldlijke rechten over het betreffende gebied in handen had of er nog helemaal geen rechten uitoefende. Dit geldt voor de kastelen Diepenheim, Bentheim en Buckhorst. Van Diepenheim-II is bekend dat het een ringwalburcht was. Net als de bisschoppen zetten de edelvrijen van deze kastelen borgmannen in voor de verdediging. Vanaf de dertiende eeuw en vooral in de veertiende eeuw bouwden ook de edelen uit de ministerialenstand kastelen. Dat deden ze niet alleen op allodiaal bezit, maar ook op leengoed. Zowel de edelvrijen als de ministeriale edelen lieten hun versterkte huizen optrekken in laaggelegen gebied of op de grens van hoog naar laag. Veelal stonden deze adellijke huizen in de buurt van verkeersroutes en op oud cultuurland. Wanneer er opeenvolgende generaties edelen op zo'n kasteel woonden ging het huis functioneren als stamslot. Het kasteel stond dan symbool voor de machtspositie van de familie. Gaandeweg probeerden edelen rondom hun kasteel goederen en rechten te verkrijgen. Als dat lukte, ontstond er een mede door de kasteelheer gedomineerd landschap. Succesvolle adellijke geslachten, zoals de familie Van Voorst, probeerden bij voorkeur de hoge rechtspraak in het gebied rondom hun kasteel in handen te krijgen. Hun burchten waren doorgaans zwaar versterkt met meervoudige omwallingen en grachten. Voor de meeste edelen bleef het bij gebrek aan voldoende middelen echter bij een aanzet.

De bouw van kasteelmatige, op representatie gerichte, huizen door kleine adellijke geslachten lijkt in het Oversticht voornamelijk in de veertiende en vijftiende eeuw te hebben plaatsgevonden. De vraag is of in de tweede helft van de dertiende eeuw, toen de bisschop al sterk aan macht had verloren, sommige van deze versterkte edelmanswoningen ook al bestonden. Dat is goed mogelijk, maar de bronnen ontbreken om de burchten scherp te kunnen dateren. Veel kastelen zijn niet archeologisch onderzocht en voor de tweede helft van de dertiende eeuw zijn weinig historische teksten overgeleverd die iets meedelen over de kastelen in het Oversticht.

Rond het midden van de veertiende eeuw ontwikkelde het kastelenlandschap van het Oversticht zich in een andere richting. Dat kwam omdat, behalve de adel, nu ook de steden over een sterke eigen machtsposities beschikten en die wensten te behouden en uit te breiden. De vier hoofdsteden van het Oversticht waren Groningen, Deventer, Zwolle en Kampen. De Sallandse steden werkten veel met elkaar samen en besloten vanaf ongeveer 1350 steun te bieden aan de bisschop, die tot dan toe niet meer tegen autonome vazallen kon optreden als gevolg van zijn al meermaals genoemde zwakke financiële positie. Zwolle, Deventer en Kampen ondervonden namelijk veel hinder van kasteelbezitters die het handelsverkeer belemmerden. De Sallandse steden hadden er dus belang bij dat hun macht werd gebroken. Dat deden ze door met eigen troepen de burchten te verwoesten of te slechten. Soms regelde een stad zelf de belegering. Soms ook werkten de drie steden samen, in coöperatie met de bisschop. Dat laatste gebeurde vooral tijdens de episcopaten van Jan van Arkel (1342-1364), Floris van Wevelinkhoven (1379-1393) en Frederik van Blankenheim (1393-1423). De Groningers wilden evenmin kastelen rondom de stad hebben. Zij regelden de verwoesting of sloop van hinderlijke versterkingen in de buurt zonder bisschoppelijke inmenging.

We zien zo dat tussen ongeveer 1350 en 1400 de steden, al dan niet in samenwerking met de bisschop, verschillende expedities uitvoerden tegen individuele kasteelheren. Het doel van dit soort tochten was om de versterkingsarchitectuur van de adellijke huizen te slopen. Soms verwoestten de steden zoals gezegd de versterkingen zelf. Maar het kwam ook voor dat ze een burcht opkochten om die vervolgens te laten slechten. Verder zagen de Sallandse steden er met de bisschop op toe dat edelen geen nieuwe kastelen meer bouwden met een militair-functionele architectuur. Dat betrof rond 1380 met name de laaggelegen edelmanshuizen met een sterke hoofdburcht die werden omringd door meerdere grachten en eventueel bolwerken. Deze maatregel betekende dat na ongeveer 1380 in Salland, en na ongeveer 1400 in de rest van Oversticht, geen van de edelmanswoningen nog een militair-functionele verdedigingsarchitectuur had, of slechts een zeer beperkte.

Parallel aan deze ontwikkeling liep de beveiliging van de grenzen van het Oversticht door middel van de constructie van kastelen en landweren. Eerst wist de bisschop (vooral Jan van Arkel en Floris van Wevelinkhoven) in samenwerking met Zwolle, Deventer en Kampen het land Salland veilig te stellen door de bouw van Arkelstein, Waardenborg, Hardenberg en de aanleg van de Sallandse landweer. Deze verdedigingswerken lagen, net als de oudere bisschoppelijke kastelen, op strategische plekken in het landschap, veelal daar waar een land- of waterweg een grens kruiste. Een verschil met de eerdere perioden was dat er nu echt sprake was van een systematisch georganiseerde territoriale grenskastelenbouw. De bisschop vertrouwde het beheer van elk van deze nieuwe kastelen niet meer toe aan een burggraaf die zijn ambt erfelijk in leen had, maar aan een afzetbare kastelein. Zo hoopte hij te voorkomen dat de beheerders zich de hun toevertrouwde versterkingen zouden toe-eigenen. Omdat de steden nu zo vaak samenwerkten met de bisschop, hadden zij ook zeggenschap in de aanstelling van kasteleins. Daarnaast bouwden ze ook zelf versterkingen.

Frederik van Blankenheim was uiteindelijk de man die de bisschoppelijk-territoriale macht ook in de andere delen van het Oversticht wist de consolideren, te weten in Twente, Drenthe en het Gorecht. Tijdens zijn episcopaat is het aantal permante bisschoppelijke kastelen flink uitgebreid door de bouw van Venebrugge, Slingeborg en Blankenham, de aan/terugkoop van Kuinre en de herovering van Coevorden. In het geval van laatstgenoemde twee burchten liet Frederik een nieuwe versterking bouwen omdat de reeds bestaande bouwwerken kennelijk niet aan zijn eisen voldeden. Vollenhove bleef al die tijd functioneren. De Twents/Sallandse landweer en die bij Venebrugge zijn eveneens in de tijd van Frederik aangelegd. Vijf tijdelijke versterkingen en een landweer bij Groningen zijn ook op het initiatief van deze bisschop opgetrokken, in het kader van de Utrechts-Groningse oorlog. Deze burchten zijn echter aan het einde van het conflict ook weer afgebroken. Frederik had nog meer plannen. Zo wilde hij onder andere de Blankenborg bij Haaksbergen aankopen. Door de grenzen van dit gebied af te schermen met landweren en kastelen hoopten de bisschop en de steden dreiging van buitenaf te kunnen weren en de interne orde te handhaven. De bisschoppelijke burchten

functioneerden nu als militaire, juridische, economische en administratieve centra van de laatmiddeleeuwse territoriale ambtenarenstaat. Deze politiek werd voorgezet onder Rudolf van Diepenholt, die alsnog de Blankenborg aankocht en de burcht Enschede in zijn bezit had. Het Oversticht was met dat al rond 1450 uitgegroeid tot een gesloten, door kastelen en landweren beveiligd territorium.

De analyse van het territoriale kastelenlandschap in hoofdstuk 3 bracht twee opvallende verschijnselen aan het licht. In eerste instantie merkten we op dat de twee oudste kastelen een afwijkende ligging hadden in het landschap ten opzichte van de andere onderzochte burchtterreinen: ze waren gebouwd in de wildernis. Een tweede waarneming was dat op de kaart van het Oversticht enkele opvallende concentraties van (mogelijke) kastelen zichtbaar zijn, namelijk rondom de stad Groningen en de Kop van Drenthe, in Zuidwest-Drenthe, in Zuidwest-Twente, langs de rivieren de Regge en de Vecht en langs de IJssel tussen de steden Deventer en Zwolle. In hoofdstuk 4 en 5 hebben we twee kastelenlandschappen op lokaal en micro-regionaal niveau meer gedetailleerd en interdisciplinair bestudeerd om zo duidelijkheid te krijgen in deze verschijnselen. Het model van kasteellandschap vormde de leidraad voor de opzet van deze studies. Eerst reconstrueerden we het fysieke landschap en vervolgens plaatsten we deze gegevens tegen de ontwikkeling van het machtslandschap. Uiteindelijk resulteerde dit in een schets van de langetermijnontwikkeling van het kastelenlandschap van de deelstudiegebieden.

Voor de casus van de Hunenborg hebben we in samenwerking met de historisch-ecoloog H. Smeenge en de archeoloog H. Scholte Lubberink veldwerk kunnen verrichten. De daaruit voorgekomen data zijn gebruikt voor de reconstructie van het middeleeuwse lokale kasteellandschap. Het veldwerk was gericht om gegevens te verzamelen over ouderdom, gebruiksduur, functies en bouwheer van de burcht en het omringende gebied. Als eerste hebben we in deze casus de resultaten van het archeologisch onderzoek besproken. Daaruit blijkt dat de Hunenborg rond 1050/1075-1100 is gebouwd en rond 1200 is verlaten. Vervolgens is het omringende landschap voor en tijdens het gebruik van de burcht gereconstrueerd. Smeenge heeft vastgesteld dat het landschap ten tijde van de Hunenborg aan verandering onderhevig is geweest. De bouwheer heeft het kasteel laten bouwen op een bolle dekzandkop te midden van een vrijwel ongestoord groot bosgebied. In de dertiende eeuw, toen de Hunenborg werd verlaten, vernatte dit landschap echter als gevolg van bovenstrooms gelegen ontginningen. Waarschijnlijk heeft men toen de toegangsweg naar de burcht verhoogd. Door vervolgens een gedetailleerde reconstructie te maken van het machtslandschap en de resultaten te vergelijken met die van het territoriale kasteellandschap is aannemelijk gemaakt dat de Hunenborg een bisschoppelijk kasteel was.

In hoofdstuk 5 hebben we als casus het cluster Zuidwest-Twente nader uitgewerkt. Dat stelde ons in staat de wederzijdse invloed tussen kasteel en landschap door de tijd nauwkeurig op regionaal niveau te volgen. Op deze manier wilden we meer inzicht krijgen in de dynamiek van dergelijke clusters. We hebben in deze deelstudie verschillende mechanismen achter de ontwikkeling van het kastelenlandschap kunnen blootleggen, namelijk het ontstaan van een kasteellandschap van edelvrijen, de verandering van een kasteellandschap als gevolg van de bisschoppelijke bemoeienis, en de bouw van veertiende en vijftiende-eeuwse residenties van edelen, in het bijzonder die van de borgmannen.

Kasteel Diepenheim bleek een goed voorbeeld van de ontwikkeling van een kasteellandschap rondom een stamburcht. We zien hier dat een edelvrije op eigen goed een burcht bouwde die generaties lang fungeerde als residentie voor het geslacht Van Diepenheim en later Van Dale-Diepenheim. In dit specifieke geval heeft de eigenaar het kasteel, nadat het was verwoest, verplaatst naar een voor hem gunstige plek in het landschap. Dat neemt niet weg dat zowel het eerste als tweede kasteel het kloppende hart van de territoriale macht van de heren Van Diepenheim en Van Dale-Diepenheim heeft gevormd. Aan de basis van de kasteelstichting stond het patrimoniale bezit van de heren van Diepenheim. Gaandeweg wist het geslacht rondom dit bezit veel goederen en rechten naar zich toe te trekken. Wie rond 1300 de heerlijkheid zou binnenstappen, trof een gebied aan waar de macht van het

geslacht Van Dale-Diepenheim zowel in het fysieke als het sociale en mentale landschap tot uitdrukking kwam. Ook buiten de grenzen van de heerlijkheid bezat het geslacht veel goederen; alleen had het daar wel te maken met concurrerende machthebbers en zal zijn invloed minder zijn geweest.

De situatie omtrent Goor is complexer, aangezien deze burcht waarschijnlijk als bisschoppelijk kasteel is gebouwd en de aanleg ervan geplaatst moet worden binnen de twaalfde-eeuwse steunpuntenpolitiek van de bisschop van Utrecht. De burcht lag bij de bisschoppelijke hof op een belangrijke passage in de buurt van de toenmalige grens van het Oversticht; het zuiden ervan gelegen Diepenheim hoorde tot 1331 immers nog niet bij het Sticht. De edelvrije bisschoppelijke burggraaf hield zijn functie erfelijk in leen. Die gebruikte het net als zijn buurman in Diepenheim als stamkasteel. Ook hij zal hebben geprobeerd zoveel mogelijk goederen en rechten naar zich toe te trekken. Over de ontwikkeling van deze fase van het kasteellandschap rondom Goor zijn weinig bronnen overgeleverd, maar de familie Van Goor moet ook een aanzienlijk goederenbezit hebben gehad. Net als zijn collega's te Coevorden en Kuinre streefde de burggraaf van Goor naar autonomie. De koning zette hem rond het midden van de dertiende eeuw af, waardoor de bisschop weer zeggenschap kreeg over de burcht. Met deze daad stopte ook de vorming van het zojuist besproken edelvrije kasteellandschapsmodel, aangezien Goor niet meer functioneerde als stamkasteel. In het geval van Diepenheim gebeurde dit in 1331, toen de bisschop het kasteel en de heerlijkheid met toebehoren kocht.

We konden aantonen dat de bezitters van de drie oudste kastelen Goor, Diepenheim-I en Diepenheim-II in hoge mate betrokken zijn geweest bij de inrichting van het landschap. Ze gaven opdracht voor de ontginning van delen van het doorstroommoeras dat de kastelen omgaf. Om deze wildernis, waarin van nature geen waterlopen aanwezig waren, te ontwateren lieten de heren van Goor en Diepenheim beken 'aanleggen'. Gedurende het bestaan van de burchten zijn deze beken verschillende malen vergraven en veranderd ten behoeve van de afwatering, scheepvaart en het gebruik van watermolens. Verder hielden de bewoners van kasteel Diepenheim zich ook met het religieuze landschap bezig. Zo zorgden zij ervoor dat Diepenheim een eigen parochie kreeg en zich kerkelijk afsplitste van de parochie Markelo, waarbij de Diepenheimse kasteelkapel de status van kerk kreeg met recht van doop en begrafenis. Zowel in Goor als Diepenheim veranderde het nederzettingspatroon als gevolg van de aanwezigheid van de kastelen. Waar eerst de boerderijen verspreid in het dekzandlandschap lagen, ontstonden nu bij Goor en Diepenheim-II geclusterde wooneenheden met een pre-stedelijk karakter. In het geval van Goor gebeurde dit nadat de bisschop stadsrechten aan de nederzetting Het Schild had verleend, waarna grootschalige graafwerkzaamheden werden verricht om haar planmatig uit te bouwen. Of dit voor Diepenheim ook geldt, is onbekend bij gebrek aan geschreven bronnen: de vraag is of dit vóór of na de aankoop van kasteel en heerlijkheid door de bisschop in 1331 is gebeurd.

Toen de bisschop de kastelen Goor en Diepenheim in handen kreeg was er geen sprake meer van territoriumontwikkeling rondom de burchten aangezien er geen heren meer op zaten die ze als stamkastelen gebruikten. In plaats daarvan functioneerden de burchten als militaire, juridische, administratieve en economische steunpunten en als grenskastelen van het Sticht. Diepenheim verving vanaf 1331 Goor als grenskasteel. Dat raakte in de tweede helft van de veertiende eeuw buiten gebruik.

De borgmannen van de kastelen Goor en Diepenheim dienden in de buurt van het kasteel te wonen om dat te beschermen. Vanaf het midden van de veertiende eeuw stapte de bisschop af van het erfelijk in leen uitgeven van functies. Daarmee zullen ook de borgmannen als beschermers van de kastelen buiten spel zijn gezet. Weliswaar behielden de bestaande borgmannen hun status, maar voor de bescherming van de kastelen werden nu huursoldaten aangetrokken die onder leiding van een afzetbare kastelein stonden.

Net als andere edelen in het Sticht wilden deze borgmannen ook hun eigen residentie optuigen met bij voorkeur verdedigingsarchitectuur. We zien dat vanaf de veertiende eeuw

en vooral de vijftiende en zestiende eeuw deze borgmansresidenties uitgroeiden tot adellijke huizen. De bewoners probeerden net als de edelvrije kastelheren goederen en rechten rondom hun woning te verzamelen, zij het op een veel kleinere schaal. Deze vormden in de nieuwe tijd de basis voor verschillende landgoederen die tegenwoordig nog het Zuidwest-Twentse landschap bepalen.

In hoofdstuk 6 hebben we tot slot de onderzoeksresultaten vergeleken met de kasteelontwikkeling in het Nedersticht Utrecht en het Sticht Munster. Voor wat betreft het Nedersticht komen de resultaten grotendeels overeen. Op twee punten is sprake van een aparte ontwikkeling, namelijk de bouw van versterkingen door partijen in Drenthe en het Gorecht en de bisschoppelijke kastelenpolitiek tussen 1350 en 1450. Het ontstaan van het vorstbisdom Munster kende daarentegen een andere ontwikkeling: de Munsterse bisschop begon pas rond het midden van de twaalfde eeuw met de uitbouw van zijn wereldlijk territorium. Vanaf de veertiende eeuw vertoont de bisschoppelijke kasteelontwikkeling tussen beide prinsbisdommen overeenkomsten: eerst was sprake van verzwakking van de bisschoppelijke macht als gevolg van een hoge schuldenlast, vervolgens hielpen de Stichtse steden de bisschop om zijn macht te herstellen en te consolideren.

Tot slot hebben we besproken wat het in dit proefschrift geïntroduceerde model van kasteellandschap heeft bijgedragen aan de bestaande wetenschappelijke discussie. De toepassing ervan op territoriaal niveau bleek de belangrijkste schakel te zijn om de burchten te duiden: het was mogelijk de kasteelontwikkeling vanuit de bouwheer, het politieke klimaat, de vorm, functies en landschappelijke ligging door de tijd heen te reconstrueren. Zo kregen we inzicht in wat de middeleeuwers zelf in een bepaalde tijd en regio dachten over de gebouwen die wij nu als kasteel beschouwen. De resultaten hiervan dragen niet alleen bij aan de kennisvorming van Overstichtse kastelen, maar bieden ook inzichten voor het scherper definiëren van het begrip kasteel, voor het onderscheiden van de militair-functionele versus de representatieve architectuur van kastelen en voor het bepalen van de relatie tussen kasteel en landschap.

Op territoriaal niveau was het niet mogelijk om de wisselwerking tussen kasteel en landschap tot in het detail te reconstrueren. Dat kon wel in de deelstudies op lokaal en micro-regionaal niveau naar de Hunenborg en Zuidwest-Twente: we hebben zowel de invloed van het landschap op de kastelen als dat van de burchten op hun omgeving door de tijd heen kunnen vaststellen. In hoeverre het model van kasteellandschap toepasbaar is op een gebied, hangt af van de beschikbare bronnen. De Overstichte bronnen lieten het niet toe om het gedeelte *mindscape* goed te onderzoeken. Het lijkt in de toekomst echter zeker lonend om het model in te zetten voor andere gebieden, bij voorkeur op verschillende schaalniveaus. Zo kan een complex verschijnsel als een burcht beter in context worden geplaatst. We hopen met dit onderzoek een bijdrage te hebben geleverd aan de ontwikkeling van een brede interdisciplinaire en ruimtelijke benadering naar kastelen en daarmee aan de theorie- en methodologievorming van kastelenonderzoek.

Summary

The castle landscape of the Oversticht region in the Middle Ages; the development of episcopal castles, noble houses and fortifications in relation to the landscape and society in the Northeastern Netherlands between 1050 and 1450

The study presented in this dissertation attempts to reconstruct the medieval castle landscape of the Oversticht region (Northeastern Netherlands). For a long period of time, the castles had not been researched in this area, which consisted of almost the entire present-day provinces of Overijssel and Drenthe as well as the former Gorecht area in the present-day province of Groningen and part of the Stellingwerf area in present-day southeast Friesland. The purpose of this study was to make up for this knowledge gap by analysing the development of the castles of the bishop of Utrecht noble houses and fortifications and explaining their relationships with the landscape in this part of the Netherlands between 1050 and 1450.

However, we were soon faced with a problem. A study of the development of castles requires consulting various types of sources: from those in archaeology, history and the history of architecture to those in landscape architecture and art history. Yet the study of European castles does not provide a comprehensive theoretical and methodological framework for an integrated approach to accessing and combining these sources. Some researchers in recent decades have shown that significant insight can be gained into castles and their role in mediaeval society when fortifications are researched in relation to the surrounding landscape. The landscape approach in the study of castles is based on two assumptions: firstly, that the landscape influenced the decision for the location of the castle and secondly, and in turn, that the castle helped to shape its surroundings during the course of its existence. Nevertheless, in studies that took this approach, a research method appeared to be lacking for the systematic study of the versatility of castles from a variety of disciplines.

Inspired by the aforementioned considerations, we decided to introduce a three-part model of a castle landscape in chapter one as a tool for studying the interaction between castles and landscapes in the Oversticht region. This model is based on the ideas of Danish geographer Kenneth Olwig and Dutch landscape philosopher Maarten Jacobs. Olwig demonstrated that the Germanic word *lantskip/lantscap*, which was generally used in the Middle Ages in large parts of northwestern Europe, did not only refer to a historical and political territory with its physical characteristics but also to the corresponding traditional regional society and its institutes, customs and practices. This concept, as a combination of a tangible physical environment and a more immaterial social and cultural space, was further elaborated by Jacobs. Based on the three-partite ontology by Habermas, Jacobs developed a three-dimensional model of the various realities of landscapes. The first dimension, according to him, is the physical landscape (*matterscape*) that supposedly exists of all types of natural and cultural physical characteristics, structures and patterns. These can be tested positivistically using methods from the natural and spatial sciences. Secondly, Jacobs identified a social dimension to the landscape (*powerscape*), in which all social and economic relations, rights and cultural aspects, including language, are expressed. This dimension can then be included in the domain of social studies, economics and humanities. Finally, Jacobs distinguished the individual mental dimension of the landscape (*mindscape*), as the personal values, thoughts, feelings and attitudes that individuals possess with regard to the landscape. Research into these aspects is traditionally the domain of psychology, cultural geography or the arts.

In order to create a reconstruction of the castle landscape in the Oversticht area, definitions are needed of both the landscape and the castle. The current definition used in Dutch castle studies turned out to be less suitable because it excludes many castle sites. For this reason, a broad working definition is drawn up in chapter one, which states that all sites with a functional or symbolic type of defensive architecture that is combined with an economic, administrative/legal, representative or military function – excluding cities and convent outposts – should be viewed as a castle.

These definitions of castle and landscape formed the basis for the castle landscape model. To study the interaction between castles and their environments, we had to reconstruct the three dimensions of Jacobs' model. Various building blocks were required for this purpose. The first building block constituted an inventory of all the sites that meet the aforementioned definition of a castle, plus all the sites that likely hold defensive architecture from the Middle Ages but whose context is not entirely known. Noble homes constructed at later dates and that already existed in the Middle Ages but of which no sources remain that describe the exterior have also been included in the inventory as possible castles.

A second building block formed a reconstruction of the physical mediaeval landscape (*matterscape*) at a territorial level. We decided to take the situation circa 1400 as a starting point, although it should be noted that the landscape was subject to a number of important changes between 1050 and 1450, the formative period of the castles in this study. The reconstruction map should therefore not be interpreted literally without the associated background information from chapters two and three and that in the catalogue. Yet the map is of huge importance to the interpretation of the castles at a territorial level. Site conditions and accessibility in the Middle Ages determined the choice of location of settlements and the position of routes. Only the high and dry protruding parts of the landscape from the Pleistocene and the levees along the rivers were inhabited around the year 1000. Counties such as Drenthe, for example, were partially enclosed by bogs and could only be reached via Groningen or Coevorden, across high and dry land. In the High Middle Ages, colonists of the numerous bogs and marshes in the Oversticht region, such as those between Coevorden and Emmen and in the Mastenbroek area near Zwolle, began reclaiming them. These agricultural peat reclamations have also been included in the map. In addition, in the twelfth to fourteenth century, many brookland areas in Salland and Twente were reclaimed. The changing accessibility in certain periods and the dynamic brought by these periods have without doubt influenced the choice of location for castles. This also applies to the positioning of the elements that humans added to the landscape, such as roads, settlements and meeting places.

By analysing the characteristics of castles and then projecting them into the space, it became possible to make observations in time and space. As it turned out, the location of the oldest fortifications of Hunenborg (near Volthe) and Schulenborg (near Almelo) deviated from the other castles in terms of their locations, namely in remote wilderness far away from the interregional traffic routes. Younger structures, on the other hand, are found closer to country roads or waterways. The first castles that were built in the area were probably erected in the period between 1300 and 1400, mainly by vassals of the bishop of Utrecht. The castles were by no means equally spread out across the landscape; there is a clear clustering around rivers. Other noticeable concentrations can be observed in the southwest of Twente, Groningen, the north of the Drenthe region and the southern edge of this province. In comparison, the central part of Drenthe was left empty.

The developments observed in the physical landscape are an expression of the society that produced them. Researching why a regional lord commissioned the construction of a castle in the Oversticht area at a certain location and at a certain time therefore requires a careful examination of the political, economic and social conditions in Mediaeval societies (*powerscape*), including the written and unwritten rules in force at the time. For this purpose, chapter three includes an overview of the power landscape of the High and Late Middle Ages in the Oversticht region. In studying this aspect, the focus was laid on the relationship between the development of territorial authority and castle building. By studying episcopal castle politics and analysing the results, it became possible to link the observations made in the physical landscape to the power landscape. This way, a more comprehensive overview could be gained of the construction of castles based on form, time, space and society.

Based on this overview, it turned out to be possible to get a relatively clear overview of the broad outlines of castle building throughout the ages. Although the bishop had been granted count's rights decades before 1060 to 1075, and owned immutable goods gifted to him by

the King, we discovered that he only began acting as a prince-bishop since the reign of King Henry IV. His changing role coincided with general developments in the German Empire. From the mid-eleventh century, wealthy landowners began rebuilding their territorial power. Various factors, such as the increasing dynastic consciousness of noblemen, the economic growth of cities and the countryside, reclamations and the establishment of farms, convents and cities, promoted the creation of principalities.

Concurrently with these changes, the first castles appeared in the bishopric of Utrecht. Insofar as we can observe from a historic point of view, the bishop used the castles to secure his claims to secular rights and goods. Because the King and the bishop had a harmonious relationship at the time, it is even conceivable that the King was involved in the construction of those castles. For the two oldest castles in Oversticht, Hunenborg and Schulenborg, we were able to show that the commissioner had a clear preference for a choice of location. He had them constructed on a coversand ridge in a fairly inaccessible area of wilderness. The reason was twofold. Firstly, they were so inaccessible thanks to their location and positioning that an army would not easily be able to overthrow them. Secondly, from a regional perspective, their location was highly favourable – the centre of the province of Twente – that from here, it was possible to cover the entire area with armourbearers on horseback. These were likely bases protected by a battalion of castle soldiers with access to horses.

Although the Schulenborg and Hunenborg were still in operation in the twelfth century, the bishop did not build any similar ringworks after 1140. Instead, he commissioned the construction of castles at strategic points in the landscape that were important for securing traffic routes and border defence, so they functioned as gateways. Castle Vollenhove, that may also have been built as a ringwork, was also built in this type of location. The bishop commissioned the construction of this castle along the shipping route that he and likely many others would take when they travelled from Utrecht across the Zuiderzee to the Oversticht region. When, in the course of the twelfth century, bog erosion opened up a waterway near Kuinre, the bishop commissioned the construction of a motte castle to close it, called Kuinre-I. We may need to view the Goor castle, then located next to an important passage through a marshy area bordering Diepenheim, as a similar type of bishop's castle. We should also be aware that at the time, the city of Groningen functioned as a castle, as it was located at an intersection of roads and waterways. There, an episcopal burgrave was stationed. The city of Deventer probably served as the gateway to the Oversticht area via the IJssel river. Deventer also boasted a bishop's palace, which performed a similar supporting role at the time. In the eastern part of this territory, the conquered castle of Bentheim offered protection, located along an important east-to-west route.

For the operation of his castles, the bishop of Utrecht appointed burgraves whose posts granted to them in fealty and could be inherited. The military garrison at the time probably already consisted of castle soldiers, who were also called *borgmannen*. They were permanently present at the castle and were expected to protect it. In the twelfth century, as far as we know, there were no castle builders other than the bishop in the region that later became known as Oversticht. At Diepenheim, the eponymous free noble family lived in a castle at that time, not under the secular authority of the bishop.

Hunenborg and Schulenborg were decommissioned in the thirteenth century. A study into the local castle landscape of Hunenborg (in chapter four) shows that, at the time, the landscape around this castle became wetter as a result of the cultivation happening upstream and the associated major drainage of surface water. The water damage became so considerable that a raised access route had to be constructed to reach Hunenborg. It is possible that this change in the landscape had a negative impact on the usability of the two castles. Another reason that may have contributed to this was the idea that remote castles were no longer functional in this period. This is shown by the fact that no local castle builder undertook such a project after 1200. As the bishop of Utrecht gained more awareness of the borders of his territory in the thirteenth century, it became more appealing to him to construct border castles.

The first clues that powers other than the bishop began building and developing castles in Oversticht date back to the first quarter of the thirteenth century. The free noble family Van Buckhorst then appeared to own a castle, for example. The ministeriales of Van Voorst even had two. It is possible that the Van Coevordens had possession of Laar castle at this time. Zernike castle also already existed. Moreover, these castles, with the exception of Zernike, were destroyed or demolished by the bishop at some point during punitive expeditions. It is also clear that, in the case of Buckhorst, the bishop attempted to limit the construction of castles for military or defensive purposes. By destroying a castle of potentates striving for autonomy on episcopal grounds, he subverted the power of the noble families they belonged to and avoided situations through which hostile military strongholds would arise in his territory.

From 1227, a new development in castle construction arose in connection with the party conflict in the northern part of the Oversticht region. Although the bishop, in his role as a territorial ruler, made various attempts to reconcile the parties involved, he was unable to achieve his goals due to his precarious financial position. In this phase, parties found it easier to erect fortifications without permission from the bishop. These were almost exclusively structures with a military function, built at strategic locations. A prime example is the Nutspete/Mitspete fortification, built by inhabitants of the region of present-day Drenthe in a place where they had previously fought a battle.

In the thirteenth century and the first half of the fourteenth century, the bishop lost control of his own castles. This was a huge problem for him and was caused by the fact that his representatives, the burgraves, had been granted their positions in fealty. Although, in theory, they were required to serve their lord, many of them desired independence. The castles that belonged to the bishop's territory unintentionally became the ancestral homes of these vassals. This first occurred in Coevorden. As early as the late twelfth century, it became clear that the resident burgrave was not working in the interests of his bishop. The situation escalated in 1227, when he and a number of his party turned against their lord. In a final attempt to subvert the power of his vassal, the bishop built Hardenberg castle along the Vecht river, to serve as a stronghold for keeping the burgrave of Coevorden under control. Here, descendants of the victims of the battle at Ane were able to capture the burgrave and sentence him. However, in the long term, this removal yielded little result. The Van Coevorden family was able to regain control and keep their bishop's castle in the decades after, until the year 1395. Their fellow burgraves in Kuinre and Goor wanted the same autonomy. The latter, however, was forcefully removed from his position by the King.

Despite the problems with this inherited form of servitude, the bishop did not change his policy until 1350. He built or acquired the Lage castle, which served as a border stronghold against the Bentheim territory (previously under the control of the bishop), and there granted the position of burgrave in fealty to a vassal. Various motives resulted in the attempt to construct a castle at Stellingwerf in 1309. Not only did the bishop hope to effectively subdue the disobedient Frisians from this stronghold and regain control of the lost territory, he also wanted the residents of Stellingwerf to pay him for the use of hay meadows and pastures belonging to his serfs at IJsselham and Blankenham during the summer months.

In this turbulent political climate, other parties saw an opportunity to build their own castles with functional military architecture. In Drenthe and the Gorecht area in particular, new fortifications were constructed in the second half of the thirteenth century, such as that in Eelde, Klinkenberg and Gronenburg. Whether these fortifications served a solely military function in the battle of the parties of the northern Oversticht region, or also as homes for noble families, is as yet unclear. As in previous periods, the locations were strategically chosen. In regard to Gronenburg, we know that it was intentionally built in a meander of the Hunze river, resulting in an almost complete enclosure of this watercourse. Cortinghuis, Jodenkerkhof and Borgbachien were also positioned in a similar place within the horseshoe of a meander.

In the fourteenth century, the weakening of the bishop's rule had consequences for the areas of Salland and Twente too. More and more nobles there, mainly vassals of the bishop, chose to fortify their residences. In the early fourteenth century, they still involved the bishop in their plans. He would grant them fortification rights, conclude open house agreements with them and ask them to offer the castles in fealty to the church of Utrecht. This way, he hoped to retain control over the odd castles in the Oversticht. During the thirteenth century, however, more noble families began fortifying their homes without approval from the bishop. This can be explained by the weak financial position of the bishopric, in which the prince-bishop was obliged to pledge a number of castles, goods and even areas of land, causing him to lose control. Those without access to money were also unable to take action against illegal castle building.

The nobles in question sometimes commissioned fortified homes to be built on their own land, but sometimes also on a fiefdom. In the case of the old free nobility, who were also landowners, this involved allodial land. Castles of free nobles were constructed from the twelfth century onwards. They were built when the bishop did not yet have full secular control of the area in question or did not exercise any rights at all yet. This applies to the castles of Diepenheim, Bentheim and Buckhorst. Diepenheim-II is known to be a ringwork. In addition to the bishops, the free nobles of these castles used *borgmannen* for their defence. From the thirteenth century, and mainly from the fourteenth century, the ministeriales also built castles – not only on allodial land but also on fiefdoms. Both the free nobility and the ministeriales had their homes erected in low-lying lands or on the border of high and low lands. These homes were mainly located near traffic routes and on former agricultural land. When successive generations of noble families lived at these castles, the homes would begin to function as ancestral seats. The castles would then serve as symbols of the families' legal positions. Over the years, noblemen would attempt to acquire goods and rights in the area surrounding their castles. If this worked, a landscape would arise that was partially dominated by the lord of the castle. Successful noble families, such as the Van Voorst family, preferred to attempt to obtain jurisdiction in the area surrounding their castle. Their castles tended to be heavily fortified with multiple ramparts and moats. For most noblemen, the lack of sufficient means meant that only attempts were made.

The construction of castle-like homes with a focus on representation by small, noble families, appears to have taken place in the Oversticht area mainly in the fourteenth and fifteenth centuries. The question is whether or not some of these fortified noble homes already existed during the second half of the thirteenth century, when the bishop had already lost considerable power. This appears likely, although sources for correctly dating the structures are lacking. No archaeological research has been done on many of the castles and few historical texts from that era on the topic of castles in the Oversticht area have remained.

Around the mid-fourteenth century, the castle landscape of Oversticht began to develop in another direction. This was due to the fact that, with the exception of nobility, cities also began to hold strong positions of power that they wished to not only retain, but to expand as well. The four main cities of the Oversticht area were Groningen, Deventer, Zwolle and Kampen. The cities in the Salland region worked closely together and decided from approximately 1350 onwards to offer support to the bishop, who until then was unable to stand up to autonomous vassals as a result of his aforementioned weak financial position. Zwolle, Deventer and Kampen had a great deal of trouble with the castle owners, who hindered commercial traffic. The Salland cities therefore had a vested interest in subverting their power. They did so by destroying or removing the castles with their own troops. Sometimes, a city would organize their own siege. The cities also occasionally worked together, in cooperation with the bishop. The latter mainly occurred during the episcopates of Jan van Arkel (1342-1364), Floris van Wevelinkhoven (1379-1393) and Frederik van Blankenheim (1393-1423). The residents of Groningen were also averse to having any castles around their city. They arranged for the destruction or demolition of bothersome fortifications in the area without the bishop's involvement.

We also see that, between 1350 and 1400, either alone or in cooperation with the bishop, the cities conducted various expeditions against individual castle lords. The purpose of these tours was to demolish the defensive architecture of the noble homes. As stated previously, the cities' residents would sometimes demolish the fortifications themselves. Sometimes, however, they would purchase a castle for the purpose of demolishing the entire structure. The cities in Salland also worked with the bishop to ensure that nobles did not build any more castles with architecture intended to serve a military purpose. Around 1380, this mainly pertained to low-lying noble homes with a strong main castle surrounded by multiple moats and sometimes bulwarks. This measure meant that after around 1380 in Salland and roughly 1400 in the rest of the Oversticht region, none of the noble homes were left with architecture with a military purpose or only a very limited amount.

Parallel to this development was the securing of the Oversticht borders by means of the construction of castles and land ditches (*landweren*). First, the bishop (mainly Jan van Arkel and Floris van Wevelinkhoven) was able to secure Salland land in cooperation with the cities of Zwolle, Deventer and Kampen with the construction of Arkelstein, Waardenborg, Hardenberg and the creation of the Salland land ditch. These defences were located in strategic places in the landscape, mainly at an intersection between a border and a road or waterway. A difference with the previous periods was that territorial border castle building was now systematically organized. The bishop no longer entrusted the management of these castles to a burgrave whose title was granted in fealty, but to a dischargeable castellan. This way, he hoped to prevent the managers from taking ownership of the castles in their care. Because cities now often worked with the bishop, they were also involved in the appointment of castellans. They also constructed their own fortifications.

In the end, Frederik van Blankenheim was the man who knew how to consolidate the bishop's territorial power in other parts of the Oversticht region, including in Twente, Drenthe and the Gorecht area. During his episcopate, the number of permanent episcopal castles was greatly expanded with the construction of Venebrugge, Slingeborg and Blankenham, the purchase and buyback of Kuinre and the recapture of Coevorden. In the case of the two latter castles, Van Blankenheim had a new castle built because the existing structures apparently did not meet his needs. Vollenhove continued to function throughout that time and the Twente/Salland land ditch and the castle at Venebrugge were also constructed during the time of Van Blankenheim. Five temporary fortifications and a land defence ditch at Groningen were also erected at the bishop's request, in the context of the war between Utrecht and Groningen. At the end of the war, these fortifications were demolished again. But Van Blankenheim had more up his sleeve, such as his plans to purchase Blankenborg near Haaksbergen. By protecting the borders of this area with land ditches and castles, the bishop and the cities hoped to be able to ward off external threats and manage internal order. The bishop's castles now functioned as military, legal, economic and administrative centres of the late medieval territorial civil service. These politics were continued under the reign of Rudolf van Diepenholt, who went on to acquire Blankenborg and who owned the castle of Enschede. As a result of all of the above, by 1450, the entire Oversticht area had grown into a closed off and secure territory with castles and land ditches.

The analysis of the territorial castle landscape in chapter three revealed two noteworthy phenomena. First, we noticed that the two oldest castles had a deviating location in the landscape compared to other researched castle sites, in that they were constructed in the wilderness. A second observation was that, on the map of the Oversticht area, several noteworthy concentrations of castles and possible castles are visible; namely around the city of Groningen, the north of the Drenthe area, the southwest of Drenthe, the southwest of Twente, along the Regge and Vecht rivers and along the IJssel river between the cities of Deventer and Zwolle.

In chapters four and five, we studied two castle landscapes at the local and micro-regional level at a more detailed and interdisciplinary level, to get more clarity on these phenomena. The model of the castle landscape formed became the guiding principle for the design of

these studies. We first reconstructed the physical landscape and we then compared this data with the development of the power landscape. Finally, this resulted in a sketch of the long-term development of the castle landscape of sub-areas of study.

For the case of Hunenborg, we were able to do a lot of fieldwork in cooperation with historical ecologist H. Smeenge and archaeologist H. Scholte Lubberink. The resulting information was used for the reconstruction of the local castle landscape of the Middle Ages. Fieldwork focused on collecting data on the age, term of use, use and commissioner of the castle and the surrounding area. In this case, we first discussed the results from the archaeological study. These demonstrated that Hunenborg was built sometime between 1050 to 1075 and 1100 and was abandoned around 1200. Next, the surrounding landscape before and during the construction of the castle was reconstructed. Smeenge determined that the landscape was subject to change at the time of Hunenborg. The commissioner of the construction of the castle wanted it built on a coversand ridge in the middle of a mostly uninhabitated and large forest area. In the thirteenth century, when Hunenborg was deserted, this landscape became wetter as a result of the cultivations upstream. It is likely that locals then raised the access route to the castle. By creating a detailed reconstruction of the power landscape (including ownership rights) and comparing the results to those of the territorial castle landscape, we have shown that it can be reasonably assumed that Hunenborg castle belonged to the bishop of Utrecht.

In chapter five, we provide an in-depth case study of the cluster of southwest Twente. This allowed us to carefully track the reciprocal influence between castle and landscape on a regional level throughout time. This way, we aimed to gain more insight into the dynamics of these types of clusters. In this case study, we were able to uncover various mechanisms behind the development of the castle landscape, for example the emergence of the castle landscape of free nobles, the changes to which the landscape was subject as a result of interference by the bishop and the construction of fourteenth and fifteenth-century residences of nobles, and those of *borgmannen* in particular.

Diepenheim castle turned out to be an excellent example of the development of a castle landscape around an ancestral castle. Here, we observe that free nobles built a castle on their own land, which then served as the residence for the Van Diepenheim and later Van Dale-Diepenheim family. In this specific case, the owner moved the castle (after it had been destroyed) to a location in the landscape that was suitable for him. Nevertheless, the first and second castle formed the beating heart of the territorial power of the Van Diepenheim and Van Dale-Diepenheim lords. The patrimonial property of the lords of Diepenheim laid the foundation for the castle. As time went on, this family was able to acquire many goods and rights around Diepenheim. Those who entered the seigneury around 1300 found themselves in an area where the power of the Van Dale-Diepenheim family was expressed both in the social and the mental landscape. The family also possessed many goods beyond their borders; however, there they would have to deal with competing rulers and they would have had less influence.

The situation in the Goor area is more complex because this castle was probably built as an episcopal castle and its construction should be viewed in light of the twelfth-century territorial politics of the bishop of Utrecht. The castle, constructed at an episcopal manor, was located near the Oversticht border at the time; after all, the south-lying Diepenheim castle did not belong to the Sticht until 1331. The free noble burgrave retained his inherited position that was granted in fealty. He used it in the same way as his neighbour in Diepenheim did, as an ancestral castle. He also tried to acquire as many goods and rights as he could. Few sources remain about this phase of the development of the castle landscape around Goor, but the Goor family must have possessed a considerable number of goods. In addition to his colleagues in Coevorden and Kuinre, the burgrave of Goor wanted autonomy. The King ousted him in the mid-thirteenth century, giving the bishop control over the castle once again. This act also ended the formation of the above-mentioned castle landscape model of free nobles, considering that Goor was no longer functioning as an ancestral seat. In the case

of Diepenheim, this occurred in 1331, when the bishop purchased the castle, the seigneury and the associated land and structures.

We were able to show that the owners of the three oldest castles, Goor, Diepenheim-I and Diepenheim-II, were involved to a great degree in the design of the landscape. In order to dewater this wilderness, which contained no natural waterways, the lords of Goor and Diepenheim commissioned the creation of artificial streams. During the existence of the castles, these streams were dug out and changed multiple times for the purpose of dewatering, for shipping and for the use of watermills. Furthermore, the occupants of Diepenheim castle were also involved in the religious landscape. For example, they ensured that Diepenheim was given its own parish and was separated ecclesiastically from the parish of Markelo, in which the castle chapel was given the status of church with the right to baptise and bury. Both in Goor and Diepenheim, the settlement pattern as a result of the presence of the castles changed. Where farms were first spread across the coversand landscape, residential units with a pre-urban character began to crop up. In the case of Goor, this happened after the bishop granted the settlement Het Schild city rights, after which large-scale excavation work was performed for planned additions. Whether or not this also applies to Diepenheim is unknown due to a lack of written sources: the question is whether or not this happened before or after the purchase of the castle and the seigneury in 1331.

When the bishop obtained ownership of the Goor and Diepenheim castles, there was no longer any territorial development in the area around the castles as there were no longer any lords who used them as ancestral castles. Instead, the castles functioned as military, legal, administrative and economic support structures and as border castles for the Oversticht. Diepenheim replaced Goor as a border castle from 1331 because, due to the seigneury, the border of the diocese moved south. However, the castle was decommissioned in the second half of the fourteenth century.

The *borgmannen* of the Goor and Diepenheim castles served near the castle in order to protect it. From the mid-fourteenth century, the bishop stopped appointing individuals to positions of fealty. This effectively ended the function of *borgmannen* as the protectors of castles. Although existing *borgmannen* retained their status, mercenaries who reported to the removable castellan now protected the castles.

Just like other nobles in the Oversticht, these *borgmannen* also wanted to construct their own residences, preferably with defensive architecture. From the fourteenth and mainly around the fifteenth and sixteenth centuries, these *borgman* residences turned into noble homes. In the same manner as the actions of the free noble castle lords, the occupants of these residences began collecting goods and rights in their immediate surroundings, albeit at a smaller scale. In the new era, these locations would become the basis for the various country houses and landed estates that still dominate the landscape in southwest Twente to this day.

In chapter six, we compared the research results to castle development in the Nedersticht Utrecht and the Sticht Munster. For Nedersticht, the results are largely comparable. A different kind of development can be observed in two areas, namely the construction of fortifications by parties in Drenthe and the Gorecht area, and episcopal castle politics between 1350 and 1450. The Sticht of Munster, on the other hand, underwent a different development as the bishop of Munster only began building his secular kingdom around the mid-twelfth century. From the fourteenth century, episcopal castle development between both territories showed developments; first, a weakening of the episcopal power resulting in a high debt burden and next, the cities in the Sticht aided the bishop in restoring his authority and consolidating his power.

Finally, we have discussed how the model of the castle landscape introduced in this dissertation contributes to academic debate. Its application at the territorial level turned out to be the most important link to understand castles, as it was possible to reconstruct castle development through time based on the commissioner's point of view, the political

climate and the form, function and location in the landscape. In this way, we gained insight into how mediaeval people themselves, in their times and regions, viewed the buildings that we now consider castles. Our results not only contribute to the body of knowledge about castles in the Oversticht area but also offer insight that helps to more clearly define the concept of a castle, distinguishing functional military architecture and the representative architecture of castles and information to help to identify the relationship between castles and the surrounding landscapes.

At a territorial level, it was impossible to reconstruct the interaction between the castles and landscapes in detail. This was possible, however, in local and micro-regional level casestudies into Hunenborg and southwest Twente, where we were able to determine the influence of the landscape on castles throughout the ages. Determining whether the model of the castle landscape applies to a specific area depends on the sources available. The sources from the Oversticht area did not allow for a clear study of the *mindscape* aspect. We believe that it would definitely be worthwhile to use the model for other areas in the future, preferably at various scale levels. This way, a complex phenomenon such as a castle could more accurately be placed in the right context. We hope that this study will contribute to the development of a broad interdisciplinary and spatial approach to castles and, by extension, to the theory and methodology formation of castle research.

Zusammenfassung

Die mittelalterliche Burgenlandschaft der Region Oversticht; Die Entwicklung von bischöflichen Burgen, Adelshäusern und Befestigungen in Verbindung mit der Landschaft und der Gesellschaft im Nordosten der Niederlande im Zeitraum von 1050 bis 1450

Mit der hier vorgestellten Studie möchten wir die mittelalterliche Burgenlandschaft der Region Oversticht rekonstruieren. Lange Zeit sind die Burgen in diesem Gebiet, das im Spätmittelalter ungefähr die heutigen niederländischen Provinzen Overijssel und Drenthe umfasste, ebenso wie das damalige Gebiet Gorecht in der heutigen Provinz Groningen und ein Teil von Stellingwerf im heutigen Südosten Frieslands, kaum untersucht worden. Ziel dieser Forschungsarbeit ist es, diese Wissenslücke zu schließen, indem die Entwicklung von bischöflichen Burgen, Adelshäusern und Befestigungsanlagen rekonstruiert und in Bezug auf die Landschaft im Nordosten der Niederlande zwischen 1050 und 1450 erklärt wird.

Dabei sind wir auf verschiedene Probleme gestoßen. Eine Studie der Burgenentwicklung erfordert die Konsultation verschiedener Arten von Quellen: aus der Archäologie, Geschichte, Architekturgeschichte, Landschaftsgeschichte und Kunstgeschichte. Die europäische Burgenforschung bietet jedoch keinen schlüssigen theoretischen und methodischen Rahmen, um diese Art von Quellen multidisziplinär oder interdisziplinär vollständig zu erschließen. Einige Forscher der letzten Jahrzehnte haben jedoch gezeigt, dass sich ein großer Einblick in Burgen und ihre Rolle in der mittelalterlichen Gesellschaft gewinnen lässt, wenn man diese Festungen im Verhältnis zur umgebenden Landschaft betrachtet. Ein solcher landschaftskundlicher Ansatz in der Burgenforschung hat einen zweifachen Ausgangspunkt: Zum einen beeinflusste die Landschaft die Lage der Burg, zum anderen prägte die Burg während ihres Bestehens die umgebende Landschaft mit. Den Studien, die sich darauf konzentrierten, mangelte es jedoch an einer Forschungsmethode, mit der sich die Vielseitigkeit von Burgen, ausgehend von verschiedenen Disziplinen, systematisch untersuchen ließ.

Inspiriert von diesen Überlegungen haben wir daher in Kapitel 1 ein dreiteiliges Modell der Burgenlandschaft als Instrument zur Untersuchung der Interaktion zwischen Burg und Landschaft in Oversticht eingeführt. Dieses Modell basiert auf den Ideen des dänischen Geographen Kenneth Olwig und des niederländischen Landschaftsphilosophen Maarten Jacobs. Olwig hat gezeigt, dass sich das germanische Wort *lantskip/lantscap*, wie es im Mittelalter in weiten Teilen Nordwesteuropas gebräuchlich war, nicht nur auf ein historisch-politisches Territorium mit seinen physischen Eigenschaften bezog, sondern auch auf die traditionell damit verbundene regionale Gesellschaft und ihre Institutionen, Sitten und Gebräuche. Dieses Konzept als eine Kombination aus einem greifbaren physischen Raum und einer eher immateriellen sozialen und kulturellen Landschaft wurde von Jacobs weiter ausgearbeitet. Auf der Grundlage der dreiteiligen Ontologie von Habermas entwarf Jacobs ein dreidimensionales Modell der verschiedenen Realitäten der Landschaft. Seines Erachtens besteht die erste Dimension aus der physischen Landschaft (*matterscape*), die aus allen möglichen natürlichen und kulturellen physischen Merkmalen, Strukturen und Mustern besteht. Diese können mit naturwissenschaftlichen Methoden positivistisch getestet werden. Zweitens unterscheidet Jacobs eine soziale Dimension der Landschaft (*powerscape*), in der alle sozialen und wirtschaftlichen Beziehungen, Rechte und kulturellen Aspekte, einschließlich der Sprache, zum Ausdruck kommen. Diese Dimension kann dann als Teil der Domäne der Sozial-, Wirtschafts- und Geisteswissenschaften betrachtet werden. Drittens konstatiert Jacobs die individuelle mentale Dimension der Landschaft (*mindscape*), die die persönlichen Werte, Gedanken, Gefühle und Einstellungen umfasst, die Individuen gegenüber der Landschaft haben. Studien in diesem Bereich fallen traditionell in den Bereich der Psychologie, Kulturgeographie und Kunst.

Um eine Rekonstruktion der Burgenlandschaft der Region Oversticht zu erreichen, ist nicht nur eine Landschaftsdefinition, sondern auch eine Definition der mittelalterlichen Burg erforderlich. Die derzeitige Definition, die in den Niederlanden verwendet wird, erwies sich als nicht ganz geeignet, da sie viele Burgstätten auslassen würde. Aus diesem Grund wurde in Kapitel 1 eine weit gefasste Arbeitsdefinition ausgearbeitet, nach der alle Stätten, die eine funktionale oder symbolische Form der Verteidigungsarchitektur aufweisen und diese mit einer wirtschaftlichen, administrativen/juristischen, repräsentativen oder militärischen Funktion verbinden - mit Ausnahme von Städten und Klöstern - als Burgen betrachtet werden.

Diese Definitionen von Burg und Landschaft bildeten die Grundlage für unseres Burgenlandschaftsmodell. Wenn wir die Interaktion zwischen Burgen und ihrer Umgebung untersuchen wollen, müssen wir die drei Dimensionen von Jacobs' Modell rekonstruieren. Für diese Rekonstruktion wurden verschiedene Bausteine benötigt. Der erste Baustein war die Inventarisierung aller Geländeformen, die der obigen Definition einer Burg entsprechen, sowie der Gelände, bei denen es sich wahrscheinlich um Verteidigungsarchitektur aus dem Mittelalter handelt, deren Kontext jedoch nicht genau bekannt ist. Spätere Adelshöfe, die bereits im Mittelalter existierten, für die aber keine Quellen über ihr Aussehen überliefert sind, haben wir ebenfalls als mögliche Burg in die Inventarisierung aufgenommen.

Ein zweiter Baustein war die Rekonstruktion der physischen mittelalterlichen Landschaft (*matterscape*) auf territorialer Ebene. Als Ausgangspunkt haben wir die Situation um 1400 genommen, wobei zu beachten ist, dass die Landschaft zwischen 1050 und 1450 - der Entstehungszeit der untersuchten Burgen - erheblichen Veränderungen unterworfen war. Die Rekonstruktionskarte sollte daher ohne die Hintergrundinformationen aus den Kapiteln 2 und 3 sowie den Katalog nicht buchstäblich interpretiert werden. Dennoch ist die Karte für die Interpretation der Burgen auf territorialer Ebene von großer Bedeutung. Territoriale Bedingungen und die Erreichbarkeit waren im Mittelalter entscheidend für die Wahl der Standorte für Unterkünfte und die Lage der Wege. Nur die hohen, trockenen, aus dem Pleistozän herausragenden Teile der Landschaft und die Uferwälle entlang der Flüsse waren um das Jahr 1000 besiedelt. Eine Grafschaft wie Drenthe war zum Beispiel weitgehend von Hochmoore umgeben und konnte nur über Groningen oder Coevorden über höher gelegene, trockene Böden erreicht werden. Im Hochmittelalter kultivierten die Bewohner von Oversticht zahlreiche Torfmoore ab, wie zum Beispiel zwischen Coevorden und Emmen und in Mastenbroek bei Zwolle. Diese landwirtschaftlichen Hochmoorkolonisationen sind ebenfalls auf der Karte eingezeichnet. Darüber hinaus wurden im zwölften bis vierzehnten Jahrhundert viele Sumpfe, Niedermoorgebieten und Bachtäler in Salland und Twente kultiviert. Die sich in bestimmten Epochen verändernde Zugänglichkeit und die damit einhergehende Dynamik beeinflussten zweifellos die Standortwahl der Burgen. Dies gilt auch für die Lage der Burgen im Verhältnis zu den vom Menschen geschaffenen Elementen in der Landschaft, wie Straßen, Siedlungen und Versammlungsstätten.

Durch die Analyse der Charakteristika von Burgen und Schlössern und ihre anschließende Projektion in den Raum war es möglich, Beobachtungen in Zeit und Raum anzustellen. So hat sich herausgestellt, dass sich die ältesten Burgen, die Hunenborg (in der Nähe von Volthe) und die Schulenborg (in der Nähe von Almelo), in einer anderen Lage als die anderen Burgen befanden, das heißt in einer abgelegenen Wildnis abseits der Hauptverkehrswege. Jüngere Burgen hingegen finden sich in unmittelbarer Nähe von Land- oder Wasserwegen. Obwohl die ersten Burgen wahrscheinlich bereits im elften Jahrhundert gebaut worden sind, wurden die meisten von ihnen in der Zeit von 1300-1400 von Lehnsmännern, hauptsächlich vom Bischof von Utrecht, errichtet. Übrigens waren die Burgen nicht gleichmäßig in der Landschaft verteilt, sondern deutlich um die Flüsse herum gruppiert. Darüber hinaus sind auffällige Konzentrationen im Südwesten von Twente, in Groningen/der Spitze von Drenthe und am Südrand von Drenthe zu beobachten. Der zentrale Teil von Drenthe hingegen war „leer".

Die in der physischen Landschaft beobachteten Entwicklungen sind Ausdruck der Gesellschaft, die sie hervorgebracht hat. Die Untersuchung, warum ein Erbauer in Oversticht an einem ganz

bestimmten Standort zu einer ganz bestimmten Zeit eine Burg errichtete, erfordert daher eine differenzierende Analyse der politischen, wirtschaftlichen und sozialen Beziehungen innerhalb der mittelalterlichen Gesellschaft (*powerscape*) einschließlich der darin geltenden geschriebenen und ungeschriebenen Regeln. Zu diesem Zweck rekonstruiert Kapitel 3 die vollständige und spätmittelalterliche Machtlandschaft in Oversticht. Im Mittelpunkt stand dabei die Beziehung zwischen der Entwicklung der territorialen Herrschaftsansprüche und dem Bau von Burgen. Indem zunächst die bischöfliche Burgenpolitik untersucht und anschließend deren Auswirkungen analysiert wurden, ließen sich die Beobachtungen in der physischen Landschaft mit denen der Machtlandschaft verbinden. Auf diese Weise war es möglich, einen ganzheitlicheren Blick auf den Bau von Burgen aus der Perspektive von Form, Zeit, Raum und Gesellschaft zu erhalten.

Auf dieser Grundlage ließ sich ein recht scharfes Bild der Hauptlinien des Burgenbaus im Laufe der Zeit erstellen. Obwohl der Bischof bereits Jahrzehnte vor ca. 1060/1075 gräfliche Rechte und Immunitäten besaß, die ihm vom König zugestanden waren, ist festzustellen, dass er erst seit der Herrschaft König Heinrichs IV. als Fürstbischof zu agieren begann. Sein Rollenwechsel fiel mit den allgemeinen Entwicklungen im Deutschen Reich zusammen. Ab Mitte des elften Jahrhunderts ist zu beobachten, dass wohlhabende Landbesitzer begannen, ihre territoriale Macht aufzubauen. Verschiedene Faktoren, wie das zunehmende dynastische Bewusstsein der Adeligen, das wirtschaftliche Wachstum von Stadt und Land, die Urbarmachung von Land und die Gründung von Bauernhöfen, Klöstern und Städten, stimulierten die Entstehung von Fürstentümern.

Gleichzeitig mit diesen Veränderungen entstanden die ersten Burgen im Bistum Utrecht. Soweit wir das historisch feststellen können, nutzte der Bischof die Burgen, um seine Ansprüche auf weltliche Rechte und Güter zu sichern. Da König und Bischof in dieser Zeit ein gutes Verhältnis zueinander hatten, ist es sogar denkbar, dass der König an dem Bau beteiligt war. Für die beiden ältesten Burgen in Oversticht, die Hunenborg und die Schulenborg, konnten wir aufzeigen, dass der Erbauer eine klare Präferenz für einen bestimmten Standort hatte. Er ließ sie auf einem Decksandrücke in einer eher unzugänglichen Wildnis bauen. Die Absicht war eine doppelte: Erstens waren die Burgen aufgrund ihrer Lage und Anordnung so unzugänglich, dass eine Armee sie nicht ohne weiteres besetzen konnte. Zweitens lagen sie aus regionaler Sicht - im Zentrum der Grafschaft Twente - so günstig, dass es möglich war, von hier aus das gesamte Gebiet mit berittenen Waffenträgern abzudecken. Es handelte sich daher wahrscheinlich um Operationsbasen mit einer Besatzung von Burgsoldaten, die Pferde zur Verfügung hatten.

Obwohl die Schulenborg und die Hunenborg noch im zwölften Jahrhundert genutzt wurden, baute der Bischof nach 1140 keine ähnlichen ringförmigen Wehrburgen mehr in der Wildnis. Stattdessen ließ er nun Burgen an strategischen Punkten in den verschiedenen Kulturlandschaften errichten, die für die Sicherheit der Verkehrswege und die Grenzverteidigung von Bedeutung waren: Sie funktionierten im Prinzip wie Stadttore. An einem solchen Ort befand sich auch die Burg Vollenhove, die möglicherweise als Ringwallbefestigung gebaut wurde. Der Bischof hatte diese Burg entlang der Schifffahrtsroute errichten lassen, die er - und vielleicht viele andere - nahmen, wenn sie von Utrecht über die Zuiderzee zum Oversticht reisten. Als im Laufe des zwölften Jahrhunderts ein Wasserlauf bei Kuinre durch Torfmoorerosion freigelegt wurde, ließ der Bischof diesen mit einer Mottenburg abschließen: der Kuinre-I. Möglicherweise sollte man auch die Burg Goor, die sich damals in der Nähe eines wichtigen Durchgangs durch sumpfiges Gebiet an der Grenze zu Diepenheim befand, als eine solche bischöfliche Burg betrachten. Darüber hinaus fungierte die Stadt Groningen während dieser Zeit als Burg, die an einer Kreuzung von Land- und Wasserwegen lag, und in der auch ein bischöflicher Burggraf stationiert war. Wahrscheinlich fungierte in dieser Zeit auch Deventer, das Tor zu Oversticht über die IJssel, wo sich ebenfalls ein Bischofspalast befand, als ein solcher Stützpunkt. Der Osten des bischöflichen Territoriums wurde schließlich durch die eroberte Burg Bentheim, an einer wichtigen Ost-West-Route gelegen, abgeriegelt.

Für den Betrieb seiner Burgen ernannte der Bischof Burggrafen, die ihr Amt in Erbfolge verliehen bekamen. Die militärische Besatzung der Burgen bestand in dieser Zeit wahrscheinlich bereits aus Burgmännern, die auch als ‚Burgsoldaten' bezeichnet wurden. Sie waren ständig in der Burg anwesend und mussten sie schützen. Im zwölften Jahrhundert gab es, soweit bekannt, in der Region des späteren Oversticht noch keine anderen Burgenbauer als den Bischof. In Diepenheim, wo im zwölften Jahrhundert die gleichnamige Adelsfamilie in einer Burg wohnte, übte der Bischof noch keine weltliche Autorität aus.

Die Hunenborg und die Schulenborg wurden irgendwann im dreizehnten Jahrhundert nicht mehr genutzt. Eine Untersuchung der lokalen Burgenlandschaft von Hunenborg (Kapitel 4) hat gezeigt, dass zu dieser Zeit die Landschaft um diese Burg infolge der flussaufwärts gelegenen Urbarmachungen und des damit verbundenen erhöhten Abflusses von Oberflächenwasser feuchter wurde. Der Anstieg des Grundwasserstandss war irgendwann so gravierend, dass eine erhöhte Zufahrtsstraße gebaut werden musste, um die Hunenborg zu erreichen. Möglicherweise hat diese Veränderung der Landschaft die Nützlichkeit der beiden Burgen negativ beeinflusst. Darüber hinaus spielte wahrscheinlich auch die Tatsache eine Rolle, dass das Konzept, Burgen in der Wildnis zu bauen, in dieser Zeit nicht mehr funktionsfähig war. Kein einziger Oversticht Burgbauherr hat dieses Konzept nach 1200 noch angewandt. Als der Bischof im dreizehnten Jahrhundert eine immer klarere Sicht auf die Grenzen seines Territoriums gewann, war es für ihn viel interessanter, Grenzburgen zu bauen.

Im ersten Viertel des dreizehnten Jahrhunderts finden wir zum ersten Mal Hinweise darauf, dass andere Machthaber als der Bischof in Oversticht Burgen gebaut und ausgebaut haben. Die königsfreie Familie Van Buckhorst zum Beispiel schien eine Burg zur Verfügung zu haben, das bischöfliche Ministerialengeschlecht Van Voorst sogar zwei. Es ist möglich, dass die Van Coevordens zu dieser Zeit bereits Burg Laar besaßen. Zernike in der nähe von Groningen existierte bereits. Übrigens wurden, abgesehen von Zernike, diese Burgen früher oder später vom Bischof bei Strafexpeditionen zerstört oder abgerissen. Ferner ist festzustellen, dass der Bischof im Fall von Buckhorst versuchte, den militärisch-funktionalen Bau von Burgen einzudämmen. Indem er eine Burg von Potentaten zerstörte, die auf dem Territorium des Stifts Autonomie anstrebten, brach er die Macht der Adelsfamilien, zu denen sie gehörten. So verhinderte der Bischof, dass feindliche Militärstützpunkte auf seinem Territorium entstanden.

Ab 1227 kam es infolge einer kriegerischen Auseinandersetzung im nördlichen Teil des Oversticht zu einer neuen Entwicklung im Burgenbau. Obwohl der Bischof in seiner Rolle als territorialer Machthaber mehrere Versuche unternahm, die Parteien zu versöhnen, gelang ihm dies wegen seiner schwachen finanziellen Position nicht. Während dieser Zeit konnten die Parteien leichter Festungen ohne die Erlaubnis des Bischofs bauen. Diese hatten fast immer nur eine militärische Funktion und wurden an strategischen Standorten errichtet. Ein gutes Beispiel ist die Festung Nutspete/Mitspete, die die Drenther an einer Stelle bauten, an der sie zuvor eine Schlacht geführt hatten.

Ein großes Problem für den Bischof war, dass er im dreizehnten Jahrhundert und in der ersten Hälfte des vierzehnten Jahrhunderts die Kontrolle über seine eigenen Burgen verlor. Das lag daran, dass die bischöflichen Vertreter, die Burggrafen, ihr Amt in Erbfolge verliehen bekamen. Obwohl sie theoretisch ihrem Herrn dienen sollten, strebten viele von ihnen nach Unabhängigkeit. Ursprünglich bischöfliche Burgen entwickelten sich unbeabsichtigt zu Stammburgen dieser Burgherren. Dies geschah zuerst in Coevorden. Bereits am Ende des zwölften Jahrhunderts zeigte sich, dass der hier residierende Burggraf nicht immer die Interessen des Bischofs vertrat. Die Situation eskalierte 1227, als sich der Burggraf von Coevorden und eine Reihe von seinen Anhängern gegen ihren Herrn wandten. In einem letzten Versuch, die Macht seines Feudalherrn zu brechen, errichtete der Bischof 1229 Burg Hardenberg an der Vechte als Bollwerk gegen Coevorden. Dort gelang es Hinterbliebenen der Opfer der Schlacht von Ane, den Burggrafen zu fassen und zu verurteilen. Diese Exekution hatte jedoch auf lange Sicht wenig Erfolg. In den folgenden Jahrzehnten gelang es den Van Coevordens, die bischöfliche Burg wiederum zu erobern und sie bis 1395 zu halten. Auch

die anderen Burggrafen in Kuinre und Goor strebten diese Autonomie an. Letzterer wurde im Übrigen vom König seines Amtes enthoben.

Trotz der Probleme mit dieser erblichen Form des Unterhalts von Burgen änderte der Bischof seine Politik erst um 1350. Er baute oder erwarb die Burg Lage in der Niedergrafschaft Bentheim, die als Grenzstützpunkt an der Grenze zu dem inzwischen aus den Händen des Bischofs gefallenem Bentheimer Territorium lag, und verlieh die Burggrafschaft erneut in Erbfolge an einen Burggrafen zu Lehen. Der Versuch, 1309 eine Zitadelle in Stellingwerf zu errichten, hatte verschiedene Motive. Der Bischof versuchte nicht nur, die ungehorsamen Friesen von dieser Festung aus zu bekämpfen und das verlorene Territorium zurückzugewinnen, er wollte auch, dass die Stellingwerver ihn für die Sommernutzung von Heu- und Weideland seiner Untertanen in IJsselham und Blankenham bezahlten.

In diesem politisch sehr unbeständigen Klima sahen andere als der Bischof ihre Chance, Burgen mit militärisch-funktionaler Festungsarchitektur zu bauen. Besonders in Drenthe und Gorecht ist festzustellen, dass in der zweiten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts neue Befestigungen entstanden, wie Eelde (möglicherweise die Wasserburg), der Klinkenberg und die Gronenburg. Ob diese Burgen ausschließlich als militärische Befestigungsanlagen in den kriegerischen Auseinandersetzungen in Nord-Oversticht dienten oder ob sie auch als Haus von Adligen fungierten, bleibt vorerst unklar. Wie in früheren Zeiten wurde der Standort strategisch gewählt. Es ist bekannt, dass die Gronenburg absichtlich in einem Mäander des Flusses Hunze gebaut wurde, so dass sie fast vollständig von diesem Wasserlauf umschlossen war. Auch das Cortinghuis, der Jodenkerkerkhof und Borgbarchien wurden an ähnlicher Stelle im Hufeisen eines Mäanders gebaut.

Die Schwächung der bischöflichen Macht im vierzehnten Jahrhundert hatte auch Folgen in Salland und Twente. Immer mehr Adelige, meist bischöfliche Lehnsherren, entschieden sich dafür, ihr Haus hier zu befestigen. Zu Beginn des vierzehnten Jahrhunderts bezogen sie den Bischof noch in ihre Baupläne mit ein. Er gewährte ihnen das Recht auf Befestigung, schloss mit ihnen Offene-Häuser-Verträge ab und ließ sie diese Lehensschlösser der Utrechter Kirche widmen. Auf diese Weise hoffte er, die Kontrolle über die fremden Burgen auf dem Gebiet des Stifts zu behalten. Im Laufe des dreizehnten Jahrhunderts konnten jedoch immer mehr Adlige ihre Häuser auch ohne bischöfliche Erlaubnis zu Festungen ausbauen. Dies lässt sich durch die schwache Finanzlage des Bistums erklären, in der der Fürstbischof gezwungen war, alle möglichen Schlösser, Güter und sogar Teile des Landes zu verpfänden, wodurch er die Kontrolle verlor. Wer kein Geld für die Aufrechterhaltung von Recht und Ordnung hatte, konnte auch nicht gegen den illegalen Burgenbau vorgehen.

Die betreffenden Adeligen ließen ihre befestigten Häuser manchmal auf ihrem eigenen Grundstück, manchmal aber auch auf Lehngrundstücken bauen. Im Falle des alten königsfreien Adels, der auch ein Großgrundbesitzer war, handelte es sich um allodialen Besitz. Burgen von Königsfreien gibt es seit dem zwölften Jahrhundert. Sie wurden errichtet, als der Bischof noch keine vollen säkularen Rechte über das betreffende Gebiet hatte oder überhaupt keine Rechte ausübte. Dies gilt für die Burgen Diepenheim, Bentheim und Buckhorst. Diepenheim-II soll eine Ringmauerburg gewesen sein. Genau wie die Bischöfe setzten auch die Königsfreien dieser Burgen Burgmänner zur Verteidigung ein. Ab dem dreizehnten und vor allem im vierzehnten Jahrhundert bauten die Lehnmänner (Ministerial-Adeligen) auch Burgen. Sie taten dies nicht nur auf allodialen, sondern auch auf Lehngütern. Sowohl die Adeligen als auch die Ministerial-Adeligen ließen ihre befestigten Häuser in tiefliegenden Gebieten oder an der Grenze von hoch zu tief bauen. Oft lagen diese Adelshäuser in der Nähe von Verkehrswegen und auf altem Kulturland. Wenn mehrere Generationen von Adligen aufeinanderfolgend in einer solchen Burg lebten, bekam das Haus allmählich eine Funktion als Stammburg. Das Schloss galt damals ein Symbol für die Machtposition der Familie. Nach und nach versuchten Adelige, Güter und Rechte rund um ihr Schloss zu erlangen. Gelang dies, entstand eine teilweise vom Schlossherrn dominierte Landschaft. Erfolgreiche Adelsfamilien, wie die Familie Van Voorst, versuchten vorzugsweise, sich der hohen Rechtsprechung in der Umgebung ihres Schlosses zu bemächtigen. Ihre Burgen waren in der Regel stark befestigt

mit mehreren Wällen und Burggräben. Für die meisten Adeligen blieben diese Vorhaben jedoch mangels ausreichender Mittel in ihren Anfängen stecken.

In Oversticht scheint der Bau von Burgen durch kleine Adelsfamilien vor allem im vierzehnten und fünfzehnten Jahrhundert stattgefunden zu haben. Die Frage ist, ob in der zweiten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts, als der Bischof bereits stark an Macht verloren hatte, einige dieser befestigten Adelshäuser bereits existierten. Das ist durchaus möglich, aber es fehlen die Quellen, um die Burgen scharf datieren zu können. Viele Burgen sind archäologisch nicht erforscht, und in der zweiten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts sind nur wenige historische Texte über Burgen in Oversticht erhalten geblieben.

Um die Mitte des vierzehnten Jahrhunderts entwickelte sich die Burgenlandschaft des Oversticht in eine andere Richtung. Dies lag daran, dass neben dem Adel nun auch die Städte eine starke eigene Position innehatten und diese erhalten und ausbauen wollten. Die vier Hauptstädte des Oversticht waren Groningen, Deventer, Zwolle und Kampen. Die Salländischen Städte Deventer, Zwolle und Kampen arbeiteten ihrerseits viel zusammen und beschlossen ab etwa 1350, dem Bischof, der bis dahin wegen seiner bereits mehrmals erwähnten schwachen finanziellen Lage nicht mehr gegen autonome Vasallen vorgehen konnte, Unterstützung anzubieten. Schließlich wurden Zwolle, Deventer und Kampen durch die Burgbesitzer, die den Handel behinderten, stark eingeschränkt. Daher hatten die Salländischen Städte großes Interesse daran, dass deren Macht gebrochen wird. Sie taten dies, indem sie die Burgen mit ihren eigenen Truppen zerstörten oder verwüsteten. Manchmal organisierte eine Stadt selbst die Belagerung, manchmal arbeiteten die drei Städte zusammen, in Kooperation mit dem Bischof. Letzteres geschah vor allem während der Episkopate von Jan van Arkel (1342-1364), Floris van Wevelinkhoven (1379-1393) und Frederik van Blankenheim (1393-1423). Die Groninger wollten ebenfalls keine Burgen in der Umgebung der Stadt. Sie veranlassten die Zerstörung oder den Abriss lästiger Befestigungsanlagen in der Nachbarschaft ohne bischöfliche Einmischung.

Wir können feststellen, dass zwischen etwa 1350 und 1400 die Städte, mal in Zusammenarbeit mit dem Bischof mal ohne, verschiedene Feldzüge gegen einzelne Burgherren durchführten. Zweck dieser Expeditionen war der Abriss der Festungsarchitektur der Adelshäuser. Manchmal zerstörten die Städte selbst die Festungen. Es kam aber auch vor, dass sie eine Festung kauften und diese abreißen ließen. Darüber hinaus sorgten die Städte Sallands gemeinsam mit dem Bischof dafür, dass die Adeligen keine neuen Burgen mit militärisch-funktionaler Architektur mehr bauten. Dabei ging es um 1380 vor allem um niedrig gelegene Adelshäuser mit einer starken Hauptburg, die von mehreren Burggräben und eventuellen Burgmauern umgeben waren. Diese Maßnahme bedeutete, dass nach etwa 1380 in Salland und nach etwa 1400 im übrigen Oversticht keines der Adelshäuser mehr eine militärisch-funktionale Verteidigungsarchitektur besaß, oder nur noch eine sehr begrenzte.

Parallel zu dieser Entwicklung verlief die Sicherung der Grenzen des Oversticht durch den Bau von Burgen und Landwehren. Zunächst gelang es dem Bischof (insbesondere Jan van Arkel und Floris van Wevelinkhoven) in Zusammenarbeit mit Zwolle, Deventer und Kampen, das Land Salland durch den Bau von Arkelstein, Waardenborg, Hardenberg und den Bau der Salland-Landwehr zu sichern. Diese Verteidigungsanlagen befanden sich, genau wie die älteren Bischofsburgen, an strategischen Stellen in der Landschaft, wo ein Land- oder Wasserweg eine Grenze überquerte. Im Unterschied zu den früheren Epochen gab es nun tatsächlich einen systematisch organisierten Bau von territorialen Grenzburgen. Der Bischof überließ die Verwaltung dieser neuen Burgen nicht mehr einem Burggrafen, der in Erbfolge sein Amt verliehen bekam, sondern einem Burggrafen, der abgesetzt werden konnte. Auf diese Weise hoffte er zu verhindern, dass sich die Verwalter die ihnen anvertrauten Befestigungsanlagen aneigneten. Da die Städte nun oft mit dem Bischof zusammenarbeiteten, hatten sie auch ein Mitspracherecht bei der Ernennung der Burggrafen. Darüber hinaus bauten sie auch selbst Festungen.

Frederik van Blankenheim war schließlich derjenige, dem es gelang, die bischöflich-territoriale Macht auch in den anderen Teilen des Oversticht zu festigen, und zwar in Twente, Drenthe und im Gorecht. Während seiner bischöflichen Amtszeit wurde die Zahl der ständigen Bischofsschlösser durch den Bau von Venebrugge, Slingeborg und Blankenham, den An- bzw. Rückkauf von Kuinre und die Rückeroberung von Coevorden beträchtlich erhöht. Im Falle der beiden letztgenannten Burgen ließ Frederik eine neue Befestigungsanlage errichten, da die bestehenden Gebäude offensichtlich nicht seinen Anforderungen entsprachen. Vollenhove funktionierte die ganze Zeit weiter. Die Landwehren Twente/Salland und in der Nähe von Venebrugge wurden ebenfalls zu Frederiks Zeit gebaut. Auf Initiative dieses Bischofs wurden im Rahmen des Utrechter-Groninger Krieges auch fünf provisorische Festungen und eine Landwehr bei Groningen errichtet. Aber auch diese Burgen wurden zum Ende des Konflikts wieder abgerissen. Frederik hatte noch andere Pläne. So wollte er zum Beispiel die Blankenborg bei Haaksbergen kaufen. Indem der Bischof und die Städte die Grenzen dieses Gebietes mit Landwehren und Burgen abschirmten, hofften sie, Bedrohungen von außen abzuwehren und die innere Ordnung aufrechterhalten zu können. Die bischöflichen Burgen fungierten nun als militärische, rechtliche, wirtschaftliche und administrative Zentren des spätmittelalterlichen territorialen Beamtenstaates. Diese Politik wurde unter Rudolf van Diepenholt fortgesetzt, der die Blankenborg kaufte und die Burg Enschede besaß. Damit hatte sich Oversticht bereits um 1450 zu einem geschlossenen Territorium entwickelt, das durch Burgen und Landwehre geschützt war.

In Kapitel 3, nach der Analyse der Landschaft der Territorialburgen, stellten wir fest, dass zwei Phänomene hervorstechen. Erstens war zu erkennen, dass die beiden ältesten Burgen im Vergleich zu den anderen untersuchten Burgen eine andere Lage in der Landschaft aufwiesen: Sie wurden in der Wildnis gebaut. Zweitens waren auf der Karte des Oversticht einige auffällige Konzentrationen von (möglichen) Burgen zu sehen, und zwar um die Stadt Groningen und den Kopf von Drenthe, in Südwest-Drenthe, im Südwesten von Twente, entlang der Flüsse Regge und Vechte und entlang der IJssel zwischen den Städten Deventer und Zwolle. In den Kapiteln 4 und 5 haben wir zwei Burgenlandschaften auf lokaler und mikroregionaler Ebene detaillierter und interdisziplinär herausgearbeitet, um diese Phänomene zu verdeutlichen. Das Modell der Burgenlandschaft diente als Leitfaden für die Gestaltung dieser Studien. Zuerst haben wir die physische Landschaft rekonstruiert und dann haben wir diese Daten mit der Entwicklung der Machtlandschaft verglichen. Am Ende ist hieraus eine Skizze der langfristigen Entwicklung der Burgenlandschaft der Teilstudiengebiete hervorgegangen.

Für den Fall Hunenborg konnten wir in Zusammenarbeit mit dem historischen Ökologen H. Smeenge und dem Archäologen H. Scholte Lubberink Feldforschung betreiben. Die daraus resultierenden Daten wurden für die Rekonstruktion der mittelalterlichen lokalen Burgenlandschaft verwendet. Die Feldforschung zielte darauf ab, Daten über Alter, Nutzungszeit, Funktionen und Erbauer der Burg und der Umgebung zu sammeln. In diesem Fall diskutierten wir zunächst die Ergebnisse der archäologischen Forschung. Sie zeigen auf, dass die Hunenborg um 1050/1075-1100 erbaut und um 1200 aufgegeben wurde. In der Folge wurde die umgebende Landschaft vor und während der Nutzung der Burg rekonstruiert. Smeenge stellte fest, dass die Landschaft zur Zeit der Hunenborg Veränderungen unterworfen war. Der Erbauer ließ die Burg auf einem runden Decksandhügel inmitten eines fast ungestörten großen Bruchwaldgebietes errichten. Im dreizehnten Jahrhundert, als die Hunenborg aufgegeben wurde, wurde diese Landschaft jedoch als Folge der flussaufwärts gelegenen Urbarmachung feucht. Wahrscheinlich wurde damals die Zufahrtsstraße zur Burg erhöht. Indem anschießend eine detaillierte Rekonstruktion der Machtlandschaft erstellt worden ist, und deren Ergebnisse mit der territorialen Burgenlandschaft verglichen wurden, ist anzunehmen, dass es sich bei der Hunenborg um eine Bischofsburg gehandelt haben muss.

Als Fallstudie haben wir in Kapitel 5 den Cluster Südwest-Twente näher ausgearbeitet. Dies ermöglichte es uns, die gegenseitige Beeinflussung von Burg und Landschaft im Laufe der Zeit auf regionaler Ebene genau zu verfolgen. Auf diese Weise wollten wir mehr Einblick in die Dynamik solcher Cluster gewinnen. In dieser Teilstudie konnten wir verschiedene

Mechanismen hinter der Entwicklung der Burgenlandschaft aufdecken, nämlich die Entstehung einer Burgenlandschaft der Adeligen, die Veränderung einer Burgenlandschaft durch bischöfliche Eingriffe und den Bau von Adelsresidenzen des vierzehnten und fünfzehnten Jahrhunderts.

Schloss Diepenheim erwies sich als gutes Beispiel für die Entwicklung einer Burgenlandschaft um eine Stammburg herum. Wir sehen hier, dass ein Adeliger auf seinem eigenen Grundstück ein Schloss baute, das über Generationen als Residenz für die Familie Van Diepenheim und später Van Dale-Diepenheim diente. In diesem besonderen Fall verlegte der Besitzer die Burg nach ihrer Zerstörung an einen für ihn günstigen Ort in der Landschaft. Dennoch bildeten sowohl die erste als auch die zweite Burg das schlagende Herz der territorialen Macht der Herren Van Diepenheim und Van Dale-Diepenheim. Grundlage des Burgenbaus war der erbherrliche Besitz der Herren von Diepenheim. Nach und nach gelang es der Familie, um diesen Besitz herum viele Güter und Rechte zu erwerben. Wer um 1300 die Herrlichkeit betrat, fand ein Gebiet vor, in dem die Macht der Familie Van Dale-Diepenheim sowohl in der physischen als auch in der sozialen und mentalen Landschaft zum Ausdruck kam. Auch außerhalb der Grenzen ihrer Herrlichkeit besaß das Geschlecht viele Güter, nur hatte es dort mit konkurrierenden Herrschern zu tun und der Einfluss muss geringer gewesen sein.

Die Situation rundum Goor ist komplexer, da diese Burg wahrscheinlich als bischöfliche Burg errichtet worden ist und im Rahmen der Förderpolitik des Bischofs von Utrecht aus dem zwölften Jahrhundert zu betrachten ist. Die Burg befand sich am bischöflichen Hof an einer wichtigen Passage nahe der ehemaligen Grenze des Oversticht, da Diepenheim bis 1331 noch nicht zum Sticht gehörte. Der königsfreie bischöfliche Burgherr behielt sein Amt in Erbfolge. Wie sein südlicher Nachbar in Diepenheim nutzte auch er die Burg als Stammburg. Auch er muss versucht haben, sich so viele Güter und Rechte wie möglich einzuverleiben. Über die Entwicklung dieser Phase der Burgenlandschaft um Goor sind nur wenige Quellen überliefert, aber die Familie Van Goor muss auch über einen beträchtlichen Güterbesitz verfügt haben. Genau wie in Coevorden und Kuinre strebte der Burgherr von Goor nach Autonomie. Der König setzte ihn um die Mitte des dreizehnten Jahrhunderts ab, so dass der Bischof die Kontrolle über die Burg wiedererlangte. Mit diesem Akt wurde auch die Bildung des soeben diskutierten königsfreien Burgenlandschaftsmodells gestoppt, da Goor nicht mehr als Stammburg fungierte. Im Fall von Diepenheim geschah dies 1331, als der Bischof die Burg samt Herrlichkeit und allen dazugehörigen Gütern kaufte.

Wir konnten nachweisen, dass die Besitzer der drei ältesten Burgen Goor, Diepenheim-I und Diepenheim-II in hohem Maße an der Gestaltung der Landschaft beteiligt waren. Sie gaben die Urbarmachung von Teilen des Sumpfes in Auftrag, der die Burgen umgab. In diesem sumpfigen Gebiet, in dem es von Natur aus keine Wasserläufe zur Entwässerung gab, ließen die Herren von Goor und Diepenheim Gräben anlegen. Während des Bestehens der Burgen wurden diese Gräben verschiedene Male neu ausgegraben und für die Entwässerung, den Schiffsverkehr oder den Einsatz von Wassermühlen umgebaut. Darüber hinaus kümmerten sich die Bewohner von Schloss Diepenheim auch um die religiöse Landschaft. So sorgten sie dafür, dass Diepenheim eine eigene Pfarrei bekam und von der Pfarrei Markelo getrennt wurde, wodurch die Schlosskapelle von Diepenheim den Status einer Kirche mit einem Recht auf Taufe und Bestattung erhielt. Sowohl in Goor als auch in Diepenheim veränderte sich das Siedlungsmuster durch die Existenz der Burgen. Waren die Bauernhöfe zunächst in der Decksandlandschaft verstreut, so entstanden nun in Goor und Diepenheim-II gehäufte Wohneinheiten mit vorstädtischem Charakter. Im Fall von Goor geschah dies, nachdem der Bischof der Siedlung Het Schild die Stadtrechte erteilt hatte, woraufhin umfangreiche Erdarbeiten durchgeführt wurden, um sie systematisch zu entwickeln. Ob dies auch auf Diepenheim zutrifft, ist aufgrund fehlender schriftlicher Quellen nicht bekannt: Die Frage ist, ob dies vor oder nach dem Kauf von Burg und Herrschaft durch den Bischof im Jahre 1331 geschah.

Als die Burgen Goor und Diepenheim in die Hände des Bischofs gelangten, gab es um die Burgen herum keine territoriale Entwicklung mehr, da es keine Herren mehr gab, die

sie als Stammburgen nutzten. Stattdessen fungierten die Burgen als militärische, rechtliche, administrative und wirtschaftliche Stützpunkte und als Grenzburgen des Oversticht. Diepenheim löste Goor ab 1331 als Grenzburg ab, da sich die Grenze des Stiftes durch den Kauf der Herrlichkeit nach Süden verlagerte. In der zweiten Hälfte des vierzehnten Jahrhunderts wurde sie nicht mehr genutzt.

Die Burgherren der Burgen Goor und Diepenheim mussten in der Nähe der Burg wohnen, um sie zu schützen. Ab der Mitte des vierzehnten Jahrhunderts nahm der Bischof von der erblichen Verleihung dieser Ämter Abstand. Damit waren die Burgherren als Beschützer der Burgen ins Abseits geraten. Zwar behielten die bisherigen Burgherren ihren Status bei, aber zum Schutz der Burgen wurden nun Söldner angeworben, die von einem Burgmann, der abgesetzt werden konnte, angeführt wurden.

Wie andere Adelige im Sticht wollten auch diese Burgmänner ihre eigene Residenz schmücken, vorzugsweise mit Verteidigungsarchitektur. Ab dem vierzehnten und insbesondere ab dem fünfzehnten und sechzehnten Jahrhundert ist zu beobachten, dass die Residenzen dieser Burgmänner zu Adelshäusern heranwuchsen. Wie die königsfreien Burgherren versuchten die Bewohner, Güter und Rechte rundum ihre Häuser zu sammeln, wenn auch in viel kleinerem Maßstab. Diese bildeten in der neuen Ära die Grundlage für verschiedene Landgüter, die noch heute die Landschaft im Südwesten von Twente prägen.

In Kapitel 6 schließlich verglichen wir die Forschungsergebnisse mit der Burgenentwicklung in Nedersticht Utrecht und im Bistum Münster. In Bezug auf das niederländische Bistum sind die Ergebnisse weitgehend ähnlich. In zwei Punkten gibt es getrennte Entwicklungen: beim Bau von Befestigungsanlagen durch Herrscher in Drenthe und Gorecht und bei der bischöflichen Burgenpolitik zwischen 1350 und 1450. Die Entstehung des Fürstbistums Münster hingegen hatte eine andere Entwicklung. Der Münsteraner Bischof begann mit der Ausdehnung seines säkularen Territoriums erst etwa in der Mitte des zwölften Jahrhunderts. Ab dem vierzehnten Jahrhundert weist die bischöfliche Burgenentwicklung zwischen den beiden Fürstentümern Ähnlichkeiten auf: Zuerst gab es eine Schwächung der bischöflichen Macht aufgrund einer hohen Verschuldung, dann halfen die Städte der Bistümer dem Bischof bei der Wiederherstellung und Festigung seiner Macht.

Abschließend diskutierten wir den Beitrag des in dieser Dissertation vorgestellten Modells der Burgenlandschaft zum bestehenden wissenschaftlichen Diskurs. Seine Anwendung auf territorialer Ebene erwies sich als das wichtigste Bindeglied zur Identifizierung der Burgen: Es war möglich, die Burgenentwicklung aus der Perspektive des Erbauers, des politischen Klimas, der Form, der Funktionen und der landschaftlichen Lage im Laufe der Zeit zu rekonstruieren. Auf diese Weise erhielten wir Einblick in das, was die mittelalterlichen Menschen selbst zu einer bestimmten Zeit und in einer bestimmten Region über die Gebäude dachten, die wir heute als Burg betrachten. Die Ergebnisse tragen nicht nur zur Bildung von Wissen über die Burgen in Oversticht bei, sondern auch zum wissenschaftlichen Diskurs über die Definition einer Burg, über militärisch-funktionale versus repräsentative Architektur von Burgen und die Erforschung von Burg und Landschaft.

Auf territorialer Ebene war es nicht möglich, die Interaktion zwischen der Burg und der Landschaft im Detail zu rekonstruieren. In den Teilstudien auf lokaler und mikroregionaler Ebene in Hunenborg und Südwest-Twente war dies jedoch möglich: Wir konnten sowohl den Einfluss der Landschaft auf die Burgen als auch den Einfluss der Burgen auf ihre Umgebung im Laufe der Zeit feststellen. Inwieweit das Modell der Burgenlandschaft auf ein Gebiet anwendbar ist, hängt von den verfügbaren Quellen ab. Die Oversticht-Quellen erlaubten es nicht, den Teil des *mindscape* richtig zu rekonstruieren. Es wird sich in Zukunft sicherlich lohnen, das Modell für andere Gebiete anzuwenden, vorzugsweise in verschiedenen Dimensionen. Auf diese Weise kann ein komplexes Phänomen wie eine Burg besser in den Kontext gestellt werden. Wir hoffen, mit dieser Forschung einen Beitrag zur Entwicklung eines breiten interdisziplinären und räumlichen Zugangs zu Burgen und damit zur Theorie und Methodik der Burgenforschung geleistet zu haben.

Bibliografie

Lijst van gebruikte archieven

https://historischcentrumoverijssel.nl/
- Oude toegang via gedrukte oorkonden en regesten: Gemeentearchief Deventer (GAD).
- Huisarchief Rechteren, inventaris nr. 840.

https://www.stadsarchiefkampen.nl/ Oude toegang via gedrukte oorkonden en regesten: Gemeentearchief Kampen (GAK).

https://hetutrechtsarchief.nl/ Het Utrechts archief. Oude toegang (UA) bisschoppelijke archieven via gedrukte oorkonden en regesten.

Lijst van uitgegeven bronnen

Oorkondenboek Groningen en Drenthe: (http://www.cartago.nl/nl/edities-sp-650641196/register-ogd) 2012.

Berkenvelder, F.C., 1980. Zwolse regesten I 1350-1399. Zwolle, Waanders.

Berkenvelder, F.C., 1983. Zwolse regesten II 1400-1425. Zwolle, Waanders.

Berkenvelder, F.C., 1986. Zwolse regesten III 1426-1450. Zwolle, Waanders.

Berkenvelder, F.C. & S. Elte, 1994. Jaarrekening van Zwolle 1402. Zwolle, Gemeentearchief van Zwolle.

Bordewijk, H. & R.M. de Raat, 1993. Regestenlijst van het huisarchief Almelo 1154-1578, deel I. Zwolle, Rijksarchief Overijssel.

Bruch, J., 1982. Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland. Den Haag, Martinus Nijhoff.

Doorninck, J.I. van, 1857. Tijdrekenkundig register op het oud provinciaal archief van Overijssel I. Zwolle, de Erven J.J. Tijl.

Doorninck, J.I van, 1874. Tijdrekenkundig register op het oud provinciaal archief van Overijssel: aanhangsel a. Zwolle, de Erven J.J. Tijl.

Doorninck, J.I. van, 1888. De cameraars-rekeningen van Deventer, eerste deel 1337-1347. Deventer, Deventer boek- en steendrukkerij.

Doorninck, J.I. van, 1887. De cameraars-rekeningen van Deventer, derde deel, eerste helft 1361-1366. Deventer, Deventer boek- en steendrukkerij.

Doorninck, J.I. van, 1889. De cameraars-rekeningen van Deventer, derde deel, tweede helft 1367-1372. Deventer, Deventer boek- en steendrukkerij.

Doorninck, P.N. van, 1894. Oorkondenboek van het geslacht Doornick of Doorninck tot op 1813. Haarlem, Gebroeders van Bredevoorde.

Doorninck, P.N. van & P.C Molhuysen, 1902. Staat der bezittingen van Herbertus van Putten en andere leden van zijn geslacht omstreeks 1313. Haarlem, gebroeders van Brederode.

Eijken, E.D., 1995. Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805. Zwolle, Historische centrum Overijssel (https://www.historischcentrumoverijssel.nl/onderzoek/mijn-familie/andere-indexen/leenrepertorium?highlight=leenrepertorium) geraadpleegd op [2015, 30-09-2015].

Elte, S. & F.C. Berkenvelder, 1970. Maandrekening van Zwolle 1399. Zwolle, Archiefdienst van Zwolle.

Elte, S. & F.C. Berkenvelder, 1973. Maandrekening van Zwolle 1401. Zwolle, Archiefdienst Zwolle.

Elte, S. & F.C. Berkenvelder, 1975. Maandrekening van Zwolle 1403. Zwolle, Archiefdienst Zwolle.

Elte, S. & F.C. Berkenvelder, 1976. Maandrekening van Zwolle 1405. Zwolle, Gemeentelijke Archiefdienst.

Gumbert-Hepp, M, J.P. Gumbert & J.W.J. Burgers, 2007. Annalen van Egmond. Hilversum, Verloren.

Heeringa, K., 1940. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel II. S'Gravenshage, Rijksuitgeverij.

Hombergh, F.A.H. van den & E.O. van der Werff, 2012. Sicke Benninge: Croniken der Vrescher Landen Mijten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen; geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530. Band I. Den Haag, Huygens ING.

Hombergh, F.A.H. van den & E.O. van der Werff, 2012. Sicke Benninge: Croniken der Vrescher Landen Mijten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen; geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530. Band II. Den Haag, Huygens ING.

Hullu, J. de, 1897. De cameraars-rekeningen van Deventer, vierde deel 1373-1376. Deventer, Deventer boek en Steendrukkerij, vroeger firma J. de Lange.

Hullu, J. de & J. Acquoy, 1900. De cameraars-rekeningen van Deventer. Vijfde deel 1377-1381. Deventer, Deventer Boek- en Steendrukkerij, vroeger firma J. de Lange.

Hulst, K. van, 1862. Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen I. Kampen.

Immink, P.W.A. & A.J. Maris, 1969. Registrum Guidonis; het zogenaamde register van Guy van Avesnes Vorst-Bisschop van Utrecht (1301-1317). Met aansluitende stukken tot 1320. Utrecht, Kemink en zoon N.V.

Jamar, J.T.J. & C.A. van Kalveen, 2005. Catalogus Episcoporum Ultrajectinorum. Lijst van de Utrechtse bisschoppen 695-1378; Uitgave en vertaling. Utrecht, het Utrechts archief.

Jansen, H.P.H. & A. Janse, 1991. Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum. Verloren, Hilversum.
Keijzer, B. de, 2015. De oudste lijst van leenmannen van de bisschop van Utrecht 1379. Hilversum, Verloren.

Kemkes, H., Theuerkauf, G. & Wolf, M., 1995. Die Lehnregister der Bischöfe von Münster bis 1379. Munster, Regensberg.

Ketner, F., 1949. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel III. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.

Ketner, F., 1954. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel IV. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.

Ketner, F., 1959. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel V. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.

Krumbholtz, R., 1908-1913. Westfälisches Urkundenbuch VIII; Die Urkunden des Bistums Munster von 1301 - 1325. Munster, Regensberg.

Kuile, G.J. ter, 1963. Oorkondenboek van Overijssel I. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.

Kuile, G.J. ter, 1964. Oorkondenboek van Overijssel II. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.

Kuile, G.J. ter, 1966. Oorkondenboek van Overijssel III. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.

Kuile, G.J. ter, 1967. Oorkondenboek van Overijssel IV. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.

Kuile, G.J. ter, 1968. Oorkondenboek van Overijssel V. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.

Kuile, G.J. ter, 1969. Oorkondenboek van Overijssel VI. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.

Kuile, G.J. ter, 1975. Het Tweede Diversorium van Frederik van Blankenheim. Verslagen en mededeelingen vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlands recht XIV 2, 205-288.

Kuys, J., L. de Leeuw, V. Paquay & R. van Schaïk, 1983. De Tielse kroniek; een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566. Amsterdam, Verloren.

Mensema, A.J. & R.M. de Raat, 1993. Leenrepetorium van het huis Almelo (1380) 1390-1775 (1805). Zwolle, Rijksarchief Overijssel.

Meyer, G.M. de, 1968. De stadsrekeningen van Deventer deel I, 1394-1400. Groningen, Wolters-Noordhoff n.v.

Meyer, G.M. de, 1971. De stadsrekeningen van Deventer deel II, 1401-1410. Groningen, Wolters-Noordhoff n.v.

Meyer, G.M. de, 1973. De stadsrekeningen van Deventer, deel III, 1411-1415. Groningen, Tjeenk Willink.

Meyer, G.M. de, 1976. De stadsrekeningen van Deventer, deel IV, 1416-1424. Groningen, Tjeenk Willink

Meyer, G.M. de, 1979. De stadsrekeningen van Deventer, deel V, 1425-1434. Groningen, Wolters-Noordhoff n.v.

Meyer, G.M. de, 1984. De stadsrekeningen van Deventer, deel VI, 1435-1440. Utrecht, Rijksuniversiteit Utrecht.

Mieris, F. van., 1754. Groot charterboek der graaven van Holland van Zeeland en Heeren van Vriesland, deel II. Leiden, Pieter van der Eyck.

Muller, S., 1889. De registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht, 1325-1336, deel I. Utrecht, Kemink & zoon.

Muller, S., 1891. De registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht, 1325-1336, deel II. Utrecht, Kemink & zoon.

Muller, S., 1897. Bijdragen en Mededelingen van het historisch genootschap 18. Rekeningen van den Drost van Twenthe over 1336-1339. s'Gravenshage, Martinus Nijhoff.

Muller, S. & A.C. Bouman, 1920. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel I. Utrecht, Kemink & zoon.

Nanninga Uitterdijk, J., 1915. Historie van Overijssel door W. Nagge. Zwolle, De Erven J.J. Tijl.

Nass, K., 2006. Die Reichskronik des Annalista Saxo. Hannover, Hahnsche Buchhandlung.

Nissen, P. & V. Hunink, 2004. Vita Radbodi. Het leven van Radboud. Nijmegen, Vantilt.

Pertz, G.H., 1859. Monumenta Germaniae Historia XVI. Hannover.

Philippi, F. & W.A.F. Bannier, 1904. Das Güterverzeichnis Graf Heinrichs vond Dale (1188), herausgegeben von Dr. F. Philippi und Dr. W.A.F. Bannier, mit Einleitung von Dr. Philippi. Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap 25, 365-443.

Prinz, J., 1941. Das Lehnregister des Grafen Otto von Bentheim (1346-64). Osnabrück, Meinders & Elstermann (J.G. Risling).

Rij, H. van, 1989. Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen. Hilversum, Verloren.

Rij, H. van, 1999. Alpertus van Metz: Gebeurtenissen van deze tijd. Een fragment over bisschop Diederik van Metz. De mirakelen van de heilige Walburg in Tiel. Hilversum, Verloren.

Roolfs, F.H., H. Riedel-Bierschwale & V. Honemann, 2011. Een cronike van den greven van Benthem; Edition und Übersetzung einer spätmittelalterlichen Chronik über die Grafen von Bentheim. 2de editie, Bielefeld, Verlag für Regionalgeschichte.

Rutgers, C.P.L., 1901. Inventaris van het huisarchief Farmsum. s'Gravenshage.

Sloet, L.A.J.W., 1872. Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutpfen deel I. s'Gravenshage

Vredenberg, J.P., 1974. Het oudste register van de vrijwillige rechtspraak der stad Goor (1333-1408). Zwolle, Vereeniging Overijsselsch Regt en Geschiedenis.

Lijst van geraadpleegde literatuur

Aarts, B., 2012. De vroege burchten in het oostelijk deel van het rivierengebied (NL/D); hoofdlijn met opmerkingen in de marge. In: Aarts, B & W. Landewé, B. Olde Meierink, F. Vogelzang (red.), Ambitie in steen; bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland. Wijk bij Duurstede, Nederlandse Kastelenstichting, 37-54.

Acker Stratingh, G., 1840. Het kasteel Selwerd. De Groninger Volksalmanak 1840, 111-135.

Alberts, W.J, 1970. De Middeleeuwen staatkundig beschouwd. In: Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.C.W.J. Hijszeler,

A.C.F. Koch, E.C. Maschewski, E. Vroom (red.), Geschiedenis van Overijssel. Zwolle, Waanders, 61-68.

Alma, R.H., 1994. Bewoningsgeschiedenis tot 1765. In: Broekhuizen, P.H., H. van Gangelen, K. Helfrich, G.L.G.A. Kortekaas & R.H. Alma (red.), Oudheden onder Hunze; archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk. Groningen, Stichting Monument en Materiaal, 25-64.

Anonimus, 1847. De Hunenborg. Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren 13, 203-204.

Anonimus, 1960. Rapport 3734. Arnhem, Nederlandse Heidemaatschappij.

Anonimus, 1961. Rapport 984.

Anonimus, 1966. Verslag van de Stichting Oud-Drenthe over het jaar 1966. Nieuwe Drentse Volksalmanak 84.

Anonimus, 1967.Verslag van de Stichting Oud-Drenthe over het jaar 1967. Nieuwe Drentse Volksalmanak 85.

Archeologische werkgroep Rijssen, 2007. Rijssen, een strategisch verscholen plaats. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 135-140.

Armitage, E.S., 1912. The Early Norman Castles of the British Isles. London, John Murray.

Arnold, B., 1991a. Count and Bishop in Medieval Germany. A study of Regional Power, 1100-1350. Pennsylvania, Pennsylvania Press.

Arnold, B., 1991b. Princes and territories in medieval Germany. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, Cambridge University Press.

Austin, D., 1984. The castle and the landscape. Landscape History 6, 69-81.

Bachmann, C., 1999. Rechtverhältnisse. In: Böhme, H.W., B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock Werner, J. Zeune (red.), Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch, Band II: Geschichte und Burgenlandschaften. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 33-41.

Bartels, M., 2006. De Deventer wal tegen de Vikingen. Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse wal en stadsmuren (850-1900) en een vergelijking met andere vroegmiddeleeuwse omwalde nederzettingen. Deventer, Gemeente Deventer.

Bartels, M., D. Schütten & E. Mittendorf, 2007a. Arkelstein, het grootste kasteel in de Sallandse landweer; archeologisch en historisch onderzoek naar kasteel Arkelstein (1347-1649) in Bathmen-Loo, gemeente Deventer. Overijssels Erfgoed, archeologische en bouwhistorische kroniek 28, 87-112.

Bartels, M. & H. Slechte, 2007b. Deventer, missiepost en handelsnederzetting aan de IJssel, Overijsselse Historische Bijdragen 122, 37-54.

Battjes, J. & H. Ladrak, 2007. Het kasteel Coevorden; bouwhistorische opname. Erica, Battjes & Ladrak bouwhistorici.

Battjes, J. & H. Ladrak, 2010. Het huis. In: J. Battjes, H. Ladrak, R.Nip, G. de Vries, J. Zomer (red.), Het huis ter Hansouwe bij Peize (Noord-Drenthe); het landschap, het huis en de bewoners, Groningen/Assen, Stichting het Drentse landschap, 34-115.

Beek,van, R., B. Groenewoudt & L. Keunen, 2014. Establishing the dates of farm sites (A.D. 800-present) in Salland (the Netherlands); an interdisciplinary approach. Journal of Field Archaeology 39/1, 51-66.

Beek, R. van, 1982. Archeologische kroniek van Overijssel over 1980/1981. Schuilenborch, Berkum, gemeente Zwolle. Overijsselse Historische Bijdragen 97, 204-205.

Beek, R. van, 1985. Over een opstand en twee kastelen Voorst. Zwolse historisch jaarboek 2, 29-38.

Beek, R. van, M.T.I.J. Gouw-Bouwman & J.A.A. Bos, 2015. Mapping regional vegetation developments in Twente (the Netherlands) since the Late Glacial and evaluating contemporary settlement

patterns. Netherlands journal of Geosciences 94, 229-255.

Beelaerts van Blokland, W.A., 1915. De riddermatigheid der Oldeneel's. Nederlandsche Leeuw 33, 362-366.

Beelaerts van Blokland, W.A., 1931. De afstamming van het oud-adellijk geslacht Van Eerde. De Nederlandsche Leeuw 49, 129-134.

Beelearts van Blokland, W.A. & C. Dumas, 2005. De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker. Zwolle, Waanders.

Benders, J.F., 2005. Uit de schaduw van het kasteel: Vollenhove van de 12de eeuw tot omstreeks 1400. In: J. Mooijweer (red.), Vollenhove, stad en vermaarde zonen: negen opstellen bij de viering van 650 jaar stadsrecht, Kampen, IJsselacademie, 17-42.

Benders, J.F. & J.W. Bloemink, 1996. Het Utrechtse Schisma en een Twents kasteel: de versterking van het huis Diepenheim, 1436-1438. In: J.C. Bedaux, H. de Beer, N. Herweijer, J. van Lidth de Jeude, H.J, Nalis, H.H.J. te Riele, E.T. Suir (red.), Deventer jaarboek. Deventer, Arko uitgeverij bv, 6-21.

Benders, J. & J.F. Benders, 2007. Quid sunt 'marce sterlingorum fabricate apud Vollenho?' A numismatic puzzle in the diocese of Utrecht at the beginning of the thirteenth century. The Numastic Chronicle 167, 183-187.

Benthem, A., 1895. Geschiedenis van Enschede en zijne naaste omgeving. Enschede, Joh. Peteri.

Benthem, A., 1900. De burcht van Enschede en zijne adellijke gerechtigheden. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 21, 54-66.

Benthem, A., 1920. De geschiedenis van Enschede en zijne naaste omgeving. Tweede editie, Enschede, J. van der Loeff.

Berns, W.R., 1980. Burgenpolitik und Herrschaft des Erzbischofs Balduin von Trier (1307-1354). Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag.

Besteman, J.C., 1981. Mottes in the Netherlands: a provisional survey and inventory. In: Hoekstra, T.J., H.L. Janssen, I.W.L. Moerman (red.), Liber castellorum: 40 variaties op het thema kasteel. Zutphen, De Walburg Pers, 40-59.

Blockmans, W. & P. Hoppenbrouwers, 2002. Eeuwen des onderscheids; een geschiedenis van middeleeuws Europa. Amsterdam, Prometheus.

Bloemendal, A. T., P. Meerdink, L.H. Maas & A.H.G. Schaars, 1992. Boerderij- en veldnamen in Winterswijk. Doetichem, Stichting Staring Instituut.

Blok, D.P., 1985. De vroege Middeleeuwen, tot ca. 1150. In: J. Heringa, D.P. Blok, M.G. Buist & H.J. Waterbolk (red.), Geschiedenis van Drenthe. Meppel/Amsterdam, Boom, 141-170.

Bockhorst, W., 1985. Geschichte des Niederstifts Munster bis 1400. Munster, Aschendorffsche Verlagbuchhandlung.

Bode G.B., M. Losse, G, Strickhausen & J. Zeune, 1999. Formen und Typen im Überblick. In: H.W. Böhme, B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock-Werner, J. Zeune (red.), Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch, Band I: Baufromen und Entwickelung. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 182-190.

Boer, P. de & A.J. Geurts, 2002. Oude burchten in het nieuwe land; de middeleeuwse kastelen van Kuinre in de Noordoostpolder. Lelystad, De Twaalfde Provincie.

Böhme, H.W., B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock Werner, J. Zeune (red.), 1999a. Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch, Band I. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Böhme, H.W., B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock Werner, J. Zeune (red.), 1999b. Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch, Band II. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Böhme, H.W. & R. Friedrich, 2008. Zum Stand der Hochmittelalterlichen Burgenforschung in West- und Süddeutschland. In: P. Ettel, A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill (red.), Château Gaillard 23. Caen, CRAHM, 45-59.

Bolink, J. & S. Siebelink, 2007. Goor, dubbelstad op twee bultjes. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 71-78.

Bos, A., 1938. De Oude Regge. De Navorscher 87, 49-71.

Bos, J., F.J. Hulst & P. Brood (red.), 1989. Huizen van stand; geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners. Amsterdam, Boom.

Bourgeois, L., 2006. Les résidences des élites et les fortifications du haut Moyen Âge en France et en Belgique dans leur cadre Européen: aperçu historiographique (1955-2005). Cahiers de civilisation médiévale 49, 113-141.

Bouwman, M.T.I.J., J.A.A. Bos & R. van Beek, 2013. Van wildernis naar cultuurlandschap; een reconstructie van de regionale vegetatieontwikkeling van Twente in het Holoceen. Amersfoort, ADC ArcheoProjecten.

Braat, W.C., 1941. Souburg en Middelburg. Leiden, Brill.

Braat, W.C., 1945. Twee vroegmiddeleeuwsche burchten bij Keppel. Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

Braat, W.C., 1954. Burgh op Schouwen. Leiden, Brill.

Braun, H., 1936. The English castle. B.T. Batsford, London.

Bregman, E.P.H. & F.W.H. Smit, 2012. Genesis of the Hondsrug; a Saalien megaflute, Drenthe, the Netherlands. Utrecht, Steering group.

Broek, J. van den, 2007. Groningen, een stad apart; over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600). Assen, Van Gorcum.

Broek, J. van den, 2011. Een kronkelend verhaal: nieuw licht op de oude Hunze. Assen, Van Gorcum.

Broek, J. van den, 2016. Drie vergeten toponiemen: Omerke, Edikan en Ammerkehorn. Stad & Lande 25/1, 12-17.

Brokamp, B., 2007a. Landweren in Nederland, deel I, beschrijving. Utrecht, Universiteit van Utrecht.

Brokamp, B., 2007b. Landweren in Nederland, deel II, inventarisatie. Utrecht, Universiteit van Utrecht.

Brokamp, B., 2013. Landweren bij Deventer. Een historisch geografisch onderzoek naar de laat-middeleeuwse verdegingslinies in de gemeente Deventer. Alphen aan den Rijn, Gemeente Deventer & Coroneal.

Brokamp, B., 2012. Middeleeuwse landweren in Nederland. In: H. Baas, B. Groenewoudt, P. Jungerius & H. Renes (red.), Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap. Amersfoort, Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed, 105-121.

Brood, P., 1980. Rijksarchief in Drenthe. Inventaris van de archieven van het huis te Echten en de Algemene Compagnie van 5000 morgen te Hoogeveen (1275) 1316-1953. Assen, Rijksarchief Drenthe.

Brood, P., 1998. Een speurtocht door het Groninger recht. De verpachting van de Hof te Hemmen als casus. In: De Boer, D.E.H., Nip, R.I.A. & Van Schaik, R.W.M. (red.), Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Assen, Van Gorcum, 126-138.

Brouwer, J., G. Overdiep & H. Praamstra, 1959. De herinnering aan het Cortinghuis. De Groningse Volksalmanak 1959, 117-127.

Brown, R.A., 1954. English medieval castles. London, B.T. Batsford LTD.

Bruch, R. von, 1962. Die Rittersitze des Emslandes. Munster, Aschendorff.

Bruns, F. & H. Weczerka, 1962a. Hansische Handelsstrassen: Atlas. Böhlau Verlag, Köln.

Bruns, F. & H. Weczerka, 1962b. Hansische Handelsstrassen; Index. Böhlau Verlag, Köln.

Bruns, F. & H. Weczerka, 1962c. Hansische Handelsstrassen; Text. Böhlau Verlag, Köln.

Buesink, A., M.A. Tolboom & H.M.M. Geerts, 2010. Gemeente Wierden. Archeologische inventarisatie en verwachtingskaart. BAAC rapport v-09-0172. Den Bosch, BAAC bv.

Buitelaar, A.L.P., 1993. De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek. Verloren, Hilversum.

Bureau Monumentenzorg van de provincie Drenthe, 1985. De monumenten van Drenthe. Assen, Bureau Monumentenzorg van de provincie Drenthe.

Cathcart King, D.J., 1983. Castellarium Anglicanum : an index and bibliography of the castles in England, Wales, and the islands. New York, Kraus International Publications.

Cathcart King, D.J., 1988. The castle in England and Wales; an interpretative history. London & Sydney, Croom Helm.

Cauchies, J.M. & J. Guisset (red.), 2011. Lieu de pouvoir, lieu de gestion le château aux XIIIe-XVIe siècles: maîtres, terres et sujets. Turnhout, Brepols.

Clark, G.T., 1884a. Mediaeval military architecture in England, deel I. London, Wyman & Sons.

Clark, G.T., 1884b. Mediaeval Military Architecture in England, deel II. London, Wyman & Sons.

Clevis, H., 2005. De havezate Werkeren. In: Clevis, H & M. Klomp (red.), Havezate Werkeren: de Heren van Werkeren en hun kasteel. Stichting Promotie Archeologie, Zwolle, 83-101.

Cohausen, A. von, 1898. Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters. Wiesbaden, C.W. Kreidel.

Coops, R., 1968. Verslag N.J.B.G.kamp Haaksbergen 5-17 augustus 1968. Aold Hoksebarge 1/4, 51-55.

Coops, R. 1969. Opgravingen Blankenborgh 1969. Aold Hoksebarge 4/2, 116-119.

Cori, J.N., 1895. Bau und Einrichtung der deutschen Burgen im Mittelalter. Linz a. Donau, Städtebilder-Verlag.

Coulson, C.L.H., 1979. Structural Symbolism in Medieval Castle Architecture. Journal of the British Archaeological Association 132, 73-90.

Coulson, C.L.H., 1994. Freedom to Crenellate by License: An historiographical revision. Nottingham Medieval Studies 38, 86-137.

Creighton, O.H., 2002. Castles and landscapes. London/New York, Continuum.

Creighton, O.H. & R.A. Higham, 2004. Castle studies and the 'landscape' agenda, Landscape History 26, 5-18.

Creighton, O.H., 2009. Castle studies and the European medieval landscape: traditions, trends and future research directions. Landscape History 30/2, 5-20.

Creighton, O.H., 2012. Early European castles: aristocracy and authority, AD 800-1200. London, Bristol Classical Press.

Dalfsen, J. van, 2011. Eerde, Kasteel Eerde, Gemeente Ommen (Ov). Utrecht, De Steekproef b.v.

Datema, P., 1993. Is Umbalahe (1042) een oude aanduiding van het (omme)land van Vollenhove? Overijsselse Historische Bijdragen 108, 5-18.

Davison, B.K., 1967. The Origins of the Castle in England: the Institute's Research Project. Archaeological Journal 74, 202-211.

Debord, A., 2000. Aristocratie et pouvoir. Le rôle du château dans la France médiévale. Paris, Picard.

Dijkstra, C.E., 1973. Over de ondergang van kasteel Selwerd. Groninger Volksalmanak, 24-30.

Dijkstra, G. & A.D. Verlinde, 1992. Vroegere Borg van Enschede is nog steeds niet gelocaliseerd. Onderzoek aan de Hofstraat levert niets op. 'n Sliepsteen 8, 29.

Doesburg, J. van, 2002. Waarderend Archeologisch onderzoek naar de motteversterkingen Borchbarchien te Rheebruggen (gemeente Westerveld) en de Klinkenberg bij Gees (gemeente

Coevorden) in 2002. Amersfoort, Rijkdienst voor het Cultureel erfgoed. (ongepubliceerd manuscript)

Doesburg, J. van, 2003. Roofridders, boze boeren en bronzen kanonnen. Archeologisch onderzoek naar de mysterieuze kasteelheuvels Borgbarchien bij Rheebruggen en de Klinkenberg te Gees. Nieuwe Drentse Volksalmanak 120, 172-175.

Doesburg, J. van, 2008. Het geheim van de Heimenberg ontsluierd? De datering van de Walburg bij Rhenen. In: Bultje-van Dillen, L. (red.), De geschiedenis van Rhenen. Utrecht, Matrijs, 36-45.

Doesburg, J. van, 2012. Ambitie in baksteen; over de achtergronden van het Langerbroeker kastelenlandschap. In: B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meierink & F. Vogelzang (red.), Ambitie in steen; bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland. Wijk bij Duurstede, Nederlandse Kastelenstichting, 99-116.

Doesburg, J. van & P.C. de Boer, 2001. Burchten op de bodem van de zee: Aanvullend Archeologisch onderzoek (AAO) naar de burchten van Kuinre (RAM 91). Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed.

Doesburg, J. van, J.W. de Kort, Th. Spek & B. Terlouw, 2009. Verkennend booronderzoek naar een omgracht complex uit de Middeleeuwen te Ramele, gemeente Raalte (prov. Overijssel). Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Doesburg, J. van, T. Hermans, B. van der Laan & H. Renes, 2017a. Kastelen in middeleeuwse veenontginningen. Tijdschrift voor historische geografie 2/4, 212-230.

Van Doesburg, J. van, B. van der Laan & M. van der Heiden, 2017b. Ronde versterkingen met meerdere concentrische grachten in de schijnwerpers. Grubben, R. & T. Hermans (red.), 'Zij waren van groote en zware steenen'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Nederland. Wijk bij Duurstede, Nederlandse Kastelenstichting, 45-64.

Doesschate, A.T., 1935. Varia uit het oud-archief van Goor. Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 51, 1-39.

Doesschate, A.T., 1938. Over den vermoedelijken oorsprong van Goor. Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 54, 18-63.

Doorninck, J.I. van, 1890. Dalensche leengoederen. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel 10, 89-92.

Doornink, G.J., 1935. Uit de geschiedenis van de Schipbeek. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 51, 61-89.

Doornink, G.J., 1938. Bijdrage tot de wording van het Oversticht. Bijdrage voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidskunde zevende reeks IX, 244-262.

Doornink, G.J., 1940. De ontgraving van den Arkelstein. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 56, 90-94.

Dorrestijn, B.J., L.H. Maas & A.H.G. Schaars, 2002. Boerderij- en veldnamen in Aalten. Doetichem, Stichting Staring Instituut.

Driessen, A.M.A.J., G.P. van de Ven & H.P. Wasser, 2000. Gij Beken eeuwig vloeijend; water in de streek van Rijn en IJssel. Utrecht, Matrijs.

Dumbar, G., 1732. Het Kerkelyk en Wereltyk Deventer. Deventer, Hendrik Willem van Welbergen.

Dumbar, G., 1859. Verhandeling over het graafschap Goor en beschrijving van de Heerlijkheid Almelo en Vriezenveen. Deventer, J. de Lange.

Ebhardt, B., 1939. Der Wehrbau Europas im Mittelalter; Versuch einer Gesamtdarstellung der europäischen Burgen. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft.

Ebhardt, B., 1958. Der Wehrbau Europas im Mittelalter II, teil I. Stollhamm, Helmut Rauschenbusch.

Ebhardt, B., 1958. Der Wehrbau Europas im Mittelalter II, teil II. Stollham, Helmut Rauschenbusch.

Eggenstein, G., 1999. Die “Fuchsspitze” und die “Burgstätte" an der Lippe in Datteln-Markfeld Kreis Recklinghausen. Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe 9, 129-138.

Eggink, G.H., R. ten Pas & L.H. Maas. 1995. Boerderij- en veldnamen in Borculo. Doetinchem, Stichting Staring Instituut.

Eijken, E.D., 1996. De Overstichtse lenen en hun recht. Overijsselse Historische Bijdragen 111, 9-71.

Elzen, E.W.F. van & G.M. de Meyer, 1981. Knokken en dokken. Veiligheid en welstand van een 14e-eeuwse stad. Overijsselse Historische Bijdragen 96, 5-27.

Engen, H. van & R. Rutte, 2007. Met dank aan de landsheer. Enkele hoofdlijnen in de ontstaansgeschiedenis van de Overijsselse steden. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 177-204.

Eshuis, G.J., 1950. Middeleeuwse vluchtburchten, of vluchtheuvels bij hoog water? Dagblad van het Oosten.

Eshuis, G.J., 1976.Van Boerenland tot Stadsrand. Enschede, Witkam.

Essenwein, A. O. von, 1889. Die Kriegsbaukunst. Darmstadt, Bergsträsser.

Ettel, P., 2008. Frühmittelalterliche Burgen in Deutschland zum Stand der Forschung. In: P. Ettel, A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill (red.), Château Gaillard 23. Caen, CRAHM, 161-186.

Exaltus, R. & P.J. Orbons, 1995. Archeologisch onderzoek op kasteelterrein Selwerd. Amsterdam, RAAP.

Exaltus, R. & P.J. Orbons, 1996. Raap-rapport 213, gemeente Wijhe, archeologisch onderzoek op kasteelterrein Nijenhuis. Amsterdam, Stichting RAAP.

Feith, M.O., 1839. Iets over het Cortinghuis. Groningse Volksalmanak, 135-146.

Feith, H.O., 1910. Groenenberg-Euvelgunne. Groningse Volksalmanak 1910, 158-168.

Feldmann, B., 1995. Die Höfe des Munsterlandes und ihre grundherrlichen Verhältnisse. Munster, Aschendorffsche Verlagbuchhandlung GmbH & co.

Finck von Finckenstein, A., 1989. Bischof und Reich. Untersuchungen zum Integrationsprozess des ottonisch-frühsalischen Reiches (919-1056). Sigmaringen, Jan Thorbecke.

Flambard Héricher, A.M. & B. Lepeuple, 2008. Topographie et prospection; Une approche renouvelée de l’étude des châteaux 1980-2006. In: P. Ettel, A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill (red.), Château Gaillard 23. Caen, CRAHM, 189-204.

Formsma, W.J., 1935. De graaf van Goor en het graafschap Twente. De Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 51, 40-48.

Formsma, W.J, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis, 1973. De Ommelander Borgen en Steenhuizen. Assen, Van Gorcum.

Fournier, G., 1978. Le château dans la France médievale; essai de sociologie monumentale. Paris, Aubier Montaigne.

Frankewitz, S., 2003. De Gelderse landsheerlijke burchten van de dertiende tot het einde van de vijftiende eeuw. In: Evers,M., W. TH. M. Frijhoff, G. Nijsten, G.H.A.V. B. Thissen & J.M. van Winter (red.), Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel. Het hertogdom Gelre. Utrecht, Matrijs, 187-206.

Geerdink, E., 1895. Eenige Bijdragen tot de geschiedenis van het archidiaconaat en aartspriesterschap Twenthe en Calendarium St. Plechelmi te Oldenzaal. Uit de nagelatene schriften en mededeelingen van wijlen J. Geerdink, pastoor te Lutte. Vianen, Snelpersdruk De Vijfheerenlanden.

Geerts, G.J., 1989. Goor, de oude en de nieuwe stad. Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 105, 7-13.

Gevers, A.J. & A.J. Mensema, 1995. De havezaten in Twente en hun bewoners. Zwolle, Waanders Uitgevers.

Gevers, A.J. & A.J. Mensema, 1983. De Havezaten in Salland en hun bewoners. Alphen aan den Rijn, Cannaletto.

Gevers, A.J. & A.J. Mensema, 1985. Over de Hobbelende Bobbelde Heyde: Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen op reis door Overijssel, Drente en Friesland in 1732. Alphen aan den Rijn, Canaletto.

Gevers, A.J., A.J. Mensema & J. Mooijweer, 2004. De Havezaten in het land van Vollenhove en hun bewoners. Alphen aan den Rijn, Canaletto Repro Holland.

Gevers, A.J., 2007a. Gramsbergen, het laatste vestingstadje op de weg naar Drenthe. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 82-85.

Gevers, A.J., 2007b. Ommen, een strategisch gelegen plaatsje langs de Vecht. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 122-125.

Gietman, C., 2013. Van Gelderse adel. In: Jas, J., F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, A. te Stroete, M. Wingens (red.), Kastelen in Gelderland. Utrecht, Matrijs, Utrecht, 39-52.

Gosses, I.H., 1941. De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente tot den tijd der Republiek. Groningen/Batavia, J.B. Wolters.

Goudriaan, K., 1998. De derde orde van Sint-Fransiscus in het bisdom Utrecht. Een voorstudie. Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis 1, 205-260.

Goutbeek, A., 1988. De ringmuur van kasteel Rechteren. Castellogica, verkenningen. Mededelingen van de Nederlandse Kastelen Stichting 2, 229-234.

Grabandt, L.G.C., 1998. De Heerlijkheid Diepenheim tot 1331. Diepenheim, Historische vereniging "Old Deep'n".

Grathoff, S., 2005. Mainzer Erzbischofburgen; Erwerb und Funktion von Burgherrschaft am Beispiel der Mainzer Erzbischöfe im Hoch- und Spätmittelalter. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.

Groenendijk, H., 1987. Een middeleeuwse versterking bij het Zuidlaardermeer. Noorderbreedte 6, 176-181.

Groenendijk, H., 1986. Verkenning ronde burcht Wolfsbarge. Groningen, Universiteit van Groningen. Intern document

Groenewoudt, B., 1989. Prehistorische woonplaatsen in een landschap. Landschap 6, 301-317.

Groot, J. de, 1937. Nieuwe gezichtspunten aangaande den oorsprong van het geslacht de Vos van Steenwijk. De Nederlandsche Leeuw 55, 385-396.

Groothedde, M., 2013a. Charcoal and Iron Production at and around Zutphen (AD 850–1200). Medieval and Modern Matters 4, 61-80.

Groothedde, M., 2013b: Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening. Zutphen, Gemeente Zutphen.

Gruben, R., A. Wielinga & M. Saan, 2008. De Delftse colleges kastelenkunde van prof. dr. Jaap Renaud. s' Hertogensbosch, BAAC.

Haan, M.J.A. de, 2005. Gegevens onderzoek voorburcht (AMR-project). (interne documentatie RAAP)

Haartsen, A., 2007. Cultuurhistorie en waterbeheer in de graafschap. In: Beenakker, J.J.J.M., F.H. Horsten, A.M.J. De Kraker & H. Renes (red.), Landschap in ruimte en tijd: liber amicorum aangeboden aan prof. dr. Guus J. Borger bij gelegenheid van zijn 65e verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de historische geografie aan de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit. Amsterdam, Aksant, 136-146.

Haartsen, A.J. & J.D.H. Harten, 2010. Rivierkleilandschap. In: Barends, S, H.G. de Baas, M.J. de Harde, J. Renes, R. Rutte, T. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vries & F.J. Woudenberg (red.), Het Nederlandse landschap; een historisch-geografische benadering, Utrecht, Matrijs, 80-95.

Hagens, H., 1979. Molens, Mulders, Meesters; negen eeuwen watermolens in

de Gelderse Achterhoek, Salland en Twente. Hengelo, Duoprint b.v.

Hagens, H., 1985. De Schulenborg bij Almelo, 't Inschrien 3, 43-46.

Hagens, H., 2007. Almelo, dorp-veste-stad. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 23-29.

Harkel, ten L., 2013. A Viking Age Landscape of Defence in the Low Countries? The ringwalburgen in the Dutch Province of Zeeland. In: Baker, J., S. Brookes & A. Reynolds (red.), Landscapes of Defence in Early Medieval Europe. Turnhout, Brepols, 223-260.

Haslinghuis, E.J. & H. Janse, 1997. Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie. Derde editie, Leiden, Primavera Pers.

Haze, D., 2007a. Grafhorst, een gewenste stad. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 79-81.

Haze, D., 2007b. Kampen, handelsstad aan de IJssel. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 101-108.

Haze, D., 2007c. Wilsum, een kortstondig handelsplaatsje. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 158-161.

Heeringen, R. van, 1995. De burgterreinen in hun huidige gedaante. In: Heeringen, van, R., P.A. Hendrikx & A. Mars (red.), Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland. Goes, De Koperen Tuin. 13-36

Heine, H.W., 2008. Burgenlandschaft Aller-Leine.Tal. Bausteine zur Erfassung und Erschließung einer Kulturlandschaft. In: P. Ettel, A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill (red.), Château Gaillard 23. Caen, CRAHM, 205-209.

Helderman, J., 1837. Nog iets meer over den Hunenborg in Volthe (1). Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren 3, 218-227.

Heller, J., 1829. Ueber die Bauart der altdeutschen Ritterburgen in besonderer Beziehung auf die Fränkischen, vorzüglich der Altenburg bei Bamberg. Bamberg, Dresch.

Hemelrijck, M. van, 1950. De Vlaamse krijgsbouwkunde. Lannoo, Tielt.

Henderikx, P.A., 1995. De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief In: Heeringen, van, R., P.A. Henderikx & A. Mars (red.), Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland. Goes, De Koperen Tuin, 71-112.

Henderikx, P.A., 2001 (1997). De bisschop van Utrecht in het Maas-Merwede gebied in de elfde en twaalfde eeuw. In: Bavel, B. van, G. van Herwijen & K. Verkerk (red.), Land water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de middeleeuwen. Hilversum, Verloren, 38-67.

Herdick, M., 2001. Eliten und Wirtschaft: Handwerk und Gewerbe im Bereich mittelalterlicher Herrschaftssitze. Burgen und Schlösser 42, 143-153.

Hermans, D.B.M., 2013a. Middeleeuwse woontorens in Nederland; de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm band I. Leiden, universiteit van Leiden.

Hermans, D.B.M., 2013b. Middeleeuwse woontorens in Nederland; de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm band II. Leiden, Universiteit van Leiden.

Herrnbrodt, A., 1958. Der Husterknupp; eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters. Köln, Böhlau.

Hesselink- van der Riet & T. & W. Kohl, 2005. De heerlijkheid Bevervorde/ Beverförde in Twente. Bad Bentheim, Stichting de Twentse Krans.

Hesselink-Zweers, D., 2007. Hardenberg, een bisschoppelijk kasteel wordt vestingstad. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 87-93.

Hijszeler, C.C.W.J., 1960. Archeologisch nieuws. Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige bond 13, 145-145.

Hijszeler, F.R., 1969. Wat er heeft gestaan (de derde dimensie van de middeleeuwse geschiedenis te hulp geroepen: de archeologie van de middeleeuwen). In Schelhaas, H., G.Dekkers & H.Wiersma (red.), Overijssel '69. Van der Loeff, Enschede, 83-103.

Hochfelden, G.H.K von, 1859. Geschichte der Militär-Architektur in Deutschland mit Berücksichtigung der Nachbarländer von der Römerherrschaft bis zu den Kreuzzügen nach Denkmälern und Urkunden. Stuttgart, Ebnert & Seubert.

Hoffmann, H., 1990. Grafschaften in Bischofshand. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 46, 375-480.

Hogenstijn, C.M., 2012. Een perfecte Lantcaerte van Overijssel: de kaarten van Overijssel door Nicolaas ten Have in het licht van hun tijd. Zwolle, IJsselacademie.

Hoppenbrouwers, P.C.M., 2002. Van waterland tot stedenstand. De Hollandse economie ca. 975 - ca. 1570. In: Nij, T. de, & E. Beukers (red.), Geschiedenis van Holland I. Hilversum, Verloren, 103-148.

Holwerda, J.H., 1909. De Huneschans bij het Uddelermeer. Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden III, 1-51.

Holwerda, J.H., 1910. Lonneker bij Enschede. Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 4, 54-55.

Holwerda, J.H., 1917. De Hunenborg in Twente. Verslagen en Mededeling Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 33, 1-31.

Horsten, F., 2005. Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw: een historische wegenatlas. Amsterdam, Aksant.

Hove, J. ten, 2005. De heren van Werkeren. In H. Clevis & M. Klomp (red.), Havezate Werkeren: de Heren van Werkeren en hun kasteel. Zwolle, Stichting Promotie Archeologie, 27-74.

Hove, J. ten, 2007. Zwolle, stad in driestromenland. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 162-176.

Hove, J. ten, 2008. De bezitters en bewoners. In: M. Klomp (red.), Een Steenhuys ontmanteld. Archeologisch en historisch onderzoek van de havezate Kranenburg in Zwolle, Zwolle, Waanders, 23-96.

Hove, J. ten, 2012. Grensgang: een historische reis langs de randen van Overijssel. Kampen, IJsselacademie.

Hoven van Genderen, A.J. van den, 1997. De mijter en de macht. In: Dekker, C., Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528. Utrecht, Uitgeverij het Spectrum, 187-208.

Hoven van Genderen, A.J. van den, & C. Dekker, 1997. De jurisdictie. In: Dekker, C., Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528. Utrecht, Uitgeverij het Spectrum, 209-231.

Huiting, J. H., 2013a. Institutionele geschiedenis. In: Heijenbrok, J., G. Steenmeijer & K. Timmers (red.), Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde. Zwolle, Wbooks, 20-29.

Huiting, J.H., 2013b. Eigenaren en bewoners van het Kasteel tot circa 1890. In: Heijenbrok, J., G. Steenmeijer & K. Timmers (red.), Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde. Zwolle, Wbooks, 34-103.

Huiting, J.H., 2020. Domeinen in beweging. Samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen.

Hulshoff, A.L., 1953. Het schattingsregister van Twente van 1475. Zwolle, Koninklijke drukkerij en uitgeverij van de erven J.J. Tijl n.v.

Hulshoff, A.L., 1954. Inventaris van het slot Lage uit 1449-1450. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 69, 113-124.

Hulshoff, A.L., 1957. Het slot te Lage en het Sticht Utrecht. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 72, 38-62.

Hulshoff, A.L., 1964a. Archeologisch nieuws: Overijssel. Bulletin KNOB 17, 265-266.

Hulshoff, A.L. 1964b. Archeologisch nieuws: Overijssel. Bulletin KNOB 17, 301-302.

Hulshoff, A.L., 1965. Archeologisch nieuws: Goor. Bulletin KNOB 18, 144-145.

Hulshoff, A.L., 1966a. Goor: de opgraving van Olidam in Twente. Fibula 7/2, 28-31.

Hulshoff, A.L., 1966b. Archeologisch nieuws: Overijssel, Goor. Bulletin KNOB 10, 99-100.

Hulshoff, A.L., 1968. Opgraving havezate Den Dam, Hellendoorn. 't Inschrien 1/2, 55-56.

Hulshoff, A.L., 1970. Van torens en tinnen; de versterkte edelmanshuizen. In: Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.C.W.J. Hijszeler, A.C.F. Koch, E.C. Maschewski & E. Vroom (red.), Geschiedenis van Overijssel. Zwolle, Waanders, 310-321.

Hulshoff, A.L., 1990. Borg van Enschede gelocaliseerd. 'n Sliepsteen 6, 10-11.

Hupperetz, W., 1996. Middeleeuwse kastelen in Limburg: verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel. In: Hupperetz, W.M.H., J.H.M.M. van Hall, E.M. Kloek & L.H.M. Wessels (red.), 1996. Middeleeuwse kastelen in Limburg. Venlo, Limburgs museum.

Hupperetz, W. 2005a. Een schets van de middeleeuwse territoriale ontwikkeling van de Limburgse gebieden. In: Hupperetz, W., B. Olde Meierink & R. Rommes (red.), Kastelen in Limburg; burchten en landhuizen 1000-1800. Utrecht, Matrijs, 17-23.

Hupperetz, W. 2005b. Onderzoek naar kastelen in Limburg - een terugblik en een perspectief. In: Hupperetz, W., B. Olde Meierink & R. Rommes (red.), Kastelen in Limburg; burchten en landhuizen 1000-1800. Utrecht, Matrijs, 11-16.

Hupperetz, W., B. Olde Meierink & R. Rommes (red.), 2005. Kastelen in Limburg; burchten en landhuizen (1000-1800). Utrecht, Matrijs.

Jacobs, M.H., 2006. The Production of Mindscapes; a comprehensive theory of landscape experience. Wageningen, Wageningen University.

Jager, S.W., 2014. De archeologische rijkdom van de gemeente Westerveld. Assen, Het Drentse landschap.

Janse, A., 1993. Grenzen aan macht; de Friese oorlogen van de graven van Holland omstreeks 1400. Den Haag, Stichting Hollandse Historische reeks.

Janse, A., 2002. Een in zichzelf verdeeld rijk. Politiek en bestuur van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw. In: Nij, T. de, & E. Beukers (red.), Geschiedenis van Holland I. Hilversum, Verloren, 69-102.

Janssen, C.F., 1972. Het kasteel van Coevorden. Coevorden, Gemeente Coevorden.

Janssen, H.L., 1977. The castles of the bishop of Utrecht. In: M. Bouard (red.), Chateau Gaillard; etudes de Castellologie médiévale VIII. Caen, Université de Caen, 135-158.

Janssen, H.L., 1990. The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research. In: Besteman, J.C., J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), Medieval Archeology in the Netherlands. Assen/Maastricht, Van Gorcum, 219-264.

Janssen, H.L. 1992. Het kasteel centraal. Wijk bij Duurstede, Nederlandse Kastelenstichting.

Janssen, H.L. 1996. Tussen woning en versterking: het kasteel in de middeleeuwen. In: Janssen, H.L., J.M.M. Kylstra Wielinga & B. Olde Meierink (red.), 1000 jaar kastelen in Nederland: functie en vorm door de eeuwen heen. Utrecht, Matrijs, 15-141.

Janssen, H.L., 2008. Medieval Castle Research in the Netherlands In: P. Ettel, A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill (red.), Château Gaillard 23. Caen, CRAHM, 237-251.

Janssen, H.L., 2009. Het kasteel Coevorden; inventarissen uit de 15e en 16e eeuw als bron voor bouwgeschiedenis. In Janssen, H.L. & W. Landewé (red.), Middeleeuwse kastelen in veelvoud; nieuwe studies over oud erfgoed. Wijk bij Duurstede, Nederlandse Kastelenstichting, 101-132.

Janssen, H.L., 2014. The Border Castles of the Bishopric of Utrecht c.1050-1528. From Military Strongholds to Seats of Power and Authority. In: Ettel, P., A.M. Flambard Héricher & K. O'Conor (red.), Château Gaillard 26. Château et frontiére, Caen, Craham, 225-242.

Janssen, H.L. & A.D. Verlinde 1977. Holten, het bisschoppelijk kasteel de Waardenborg. Fibula-van Dishoeck/R.O.B., Bussum, Amersfoort.

Janssen, H.L., Hoekstra, T.J., Olde Meierink, B. 2001, Fortification of castles in the Northern Netherlands during the Gelre-Habsburg conflict (1492-1543). In: Château Gaillard; études de castellologie médiévale. Caen, CRAHM, 123-143.

Janssen, L.J.F., 1848. Drentsche Oudheden. Utrecht, Kemink en zoon.

Jas, J., F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, A. te Stroete & M. Wingens (red.), 2013. Kastelen in Gelderland. Utrecht, Matrijs.

Jelsma, J., 1991. Ruilverkaveling Mars- en Westerstroom. Een beperkte archeologische kartering, inventarisatie en waardering; BAI-rapport 22. Groningen, Biologisch Archeologisch Instituut.

John, S., 2015. Reframing the feudal revolution. Political and Social Transformation Between Marne and Moselle, c. 800-c.1100, by Charles West. The English Historical Review 111, 692-694.

Johnson, M., 2002. Behind the Castle Gate; from Medieval to Renaissance. London, Routledge.

Jongbloed, H., 2006. Tussen 'paltsverhaal' en 'IJssellinie'. Averda 'van Zutphen' (11 augustus 961) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046). Bijdragen en mededelingen Gelre historisch jaarboek voor Gelderland XCVII, 57-130.

Jongbloed, H. 2010. Ommekeer aan de IJssel. Graaf Godschalk (16 december 1063) en de opkomst van Zutphen. Bijdragen en mededelingen historisch jaarboek voor Gelderland CI, 27-80.

Jongbloed, H. 2014. De Diepenheimse kroniek; schrijver, datering, betrouwbaarheid, tekstoverlevering, vertaler en editie. Overijsselse Historische Bijdragen 129, 9-60.

Jongbloed, H. 2015. Cunegunde van Dale-Diepenheim (1301/04-24 augustus 1335). Tussen harnas en habijt. Overijsselse Historische Bijdragen 130, 9-59.

Jongbloed, H., 2019. Proefschrift (ongepubliceerd manuscript).

Joosting, J.G.C. & S. Muller, 1915. Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen. Eerste afdeeling. De indeling van het bisdom. s' Gravenhage, Martinus Nijhoff.

Jordaan, D., 1969. Het kasteel te Blankenborch te Haaksbergen. Aold Hoksebarge, 2/1, 67-69.

Kalkwiek, K.A., 1976. De hertog en zijn burchten. Zaltbommel, Europese bibliotheek.

Kalveen, C.A. van, 1985. De Late Middeleeuwen, 1395-1522. In: J. Heringa, D.P. Blok, M.G. Buist & H.J. Waterbolk (red.), Geschiedenis van Drenthe. Meppel/Amsterdam, Boom, 197-240.

Kerber, D., 1999a. Die Burg als Element des Landesausbaues. In: Böhme, H.W., B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock Werner, J. Zeune (red.), Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch, Band II: Geschichte und Burgenlandschaften. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 68-72.

Kerber, D., 1999b. Das Burgenbauregal. In: Böhme, H.W., B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock Werner, J. Zeune (red.), Burgen in Mitteleuropa:

ein Handbuch, Band II: Geschichte und Burgenlandschaften. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 66-68.

Kerber, D., 1999c. Burgenpolitik. In: Böhme, H.W., B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock Werner, J. Zeune (red.), Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch, Band II: Geschichte und Burgenlandschaften. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 73-78.

Keverling-Buisman, F., 1980. Aanvullingen op het 'Drentse' oorkondenboek I. Nieuwe Drentse volksalmanak, 16-27.

Kleis, G., 2008. De stadsbrief van Coevorden. Gemeente Coevorden, Coevorden.

Klomp, M., 2005. De eerste 'Stenen Huizen' in Overijssel. In: Clevis, H. & M. Klomp (red.), Havezate Werkeren: de Heren van Werkeren en hun kasteel, Zwolle, Stichting Promotie Archeologie, 9-26.

Klomp, M., 2008. Bouwen en verbouwen. In: Klomp, M. (red.), Een Steenhuys ontmanteld. Archeologisch en historisch onderzoek van de havezate Kranenburg in Zwolle, Zwolle, Waanders, 23-96.

Klomp, M., 2009. Steenhuizen rond Zwolle. Werkeren en Kranenburg onderzocht van een archeologisch-historisch perspectief. In: Janssen, H.L. & W. Landewé (red.), Middeleeuwse kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed. Wijk bij Duursteden, Nederlandse Kastelenstichting, 277-295.

Kneppe, C. & M. Siekmann, 2009. Westfälischer Städteatlas 10. Wischhafen, GSV Städteatlas Verlag.

Kneppe, C., 2014. Aufbau und Funktion von westfälischen Landwehren; Ein Überblick. In: Kneppe, C. (red.), Zu Erscheinungsbild, Funktion und Verbreitung spätmittelalterlicher Wehranlagen. Beiträge zum Kolloquium der Altertumskommission für Westfalen am 11. und 12. Mai 2012 in Munster. Munster, Aschendorff Verlag, 13-24.

Kohl,.W., 1999. Germania Sacra. Historisch-Statische Beschreibung der Kirche des alten Reiches. Neue Folge 37.1. Die Bistümer der Kirchenprovinz Köln. Das Bistum Munster 7.1. Die Diözese. Berlijn/New York, De Gruyter.

Kohl,.W., 2002. Germania Sacra. Historisch-Statische Beschreibung der Kirche des alten Reiches. Neue Folge 37.1. Die Bistümer der Kirchenprovinz Köln. Das Bistum Munster 7.2. Die Diözese. Berlijn/New York, De Gruyter.

Kolks, Z. & A.D. Verlinde, 1991. Goor en Delden, van buurtschap tot stad. 't Inschrien 23/1, 7-16.

Kolks, Z., 2007a. Diepenheim, een ministadje op een doodlopende zandrug. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 55-58.

Kolks, Z., 2007b. Enschede, een stadje bij een landgrens. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 59-65.

Kolks, Z., 2007c. Delden, doorgangsstadje op een kleine stuwwal. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 31-36.

Koning, J., 1827. Geschiedenis van het Slot te Muiden, en Hoofts leven op hetzelve. Amsterdam, J. van der Hey.

Koopstra, M., 2001. De Duitse Orde in Drente: stichting en bezits-verwerving van de commanderij Bunne. In: E.H. De Boer, G. Gleba & R. Holbach(red.), …In guete freuntlichen nachbarchlichen verwantus und hantierung... Oldenburg, Oldenburger Schriften zur Geschichtwissenschaft. Oldenburg, Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 271-302.

Kortekaas, G.L.G.A. 1994. De opgraving en de resultaten. In: Broekhuizen, P.H., H. van Gangelen, K. Helfrich, G.L.G.A. Kortekaas, R.H. Alma (red.), Oudheden onder Hunze; archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk. Stichting Monument en Materiaal, Groningen, 3-24.

Kortekaas, G.L.G.A., 1999. Archeologie in 1998. Hervonden stad 1999, 4-25.

Kortekaas, G.L.G.A., 2000. Archeologie in 1999. Hervonden stad 2000, 5-24.

Kortekaas, G.L.G.A., 2001. Jaarverslag archeologie in 2000. Hervonden stad 2001, 5-22.

Kortekaas, G.L.G.A., 2003. Jaarverslag archeologie in 2002. Hervonden stad 2003, 5-32.

Kortekaas, G.L.G.A. & E. van der Werff, 2004. Gruno's Veste. Een wandeling langs de vestingwerken van middeleeuws Groningen. Studio van Stralen, Groningen.

Kortekaas, G.L.G.A, K. Helfrich, J. Huis in 't Veld & A. Wieringa, 2008. Jaarverslag archeologie in 2006-2007. Hervonden stad 2008, 6-59.

Kossmann-Putto, J.A., 1982. Bestuur en rechtspraak tussen Eems en Schelde circa 1100-1400. In: Blok, D.P., W. Prevenier, D.J. Roorda, A.M. van der Wouden, J.A. van Houtte, H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Th. van Tijn & H. Bathazar (red.), Algemene geschiedenis der Nederlanden III. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 11-59.

Kuile, E.H. ter, 1954. Kastelen en adellijke huizen. Amsterdam, Contact.

Kuile, G.J. ter, 1974. Geschiedkundige Aanteekeningen op de Havezathen van Twenthe, tweede druk. Hengelo, Broekhuis B.V.

Kuile, G.J. ter, 1968. Diepenheim in de historie. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 83, 19-28.

Kuile, G.J. ter, 1970. Rechtskundige verschijnselen in de middeleeuwen. In: Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.C.W.J. Hijszeler, A.C.F. Koch, E.C. Maschewski & E. Vroom (red.), Geschiedenis van Overijssel, tweede editie. Zwolle, Waanders, 69-89.

Kuiper, G.J.M., 1959. Huis en klooster St. Antonius te Albergen. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen.

Kuys, J. 2004. Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Nijmegen, Valkhof pers.

Laak, J.C. ter, 2005. De taal van het landschap. Pilotproject Toponiemen in de Berkelstreek; een verkennend onderzoek naar de bruikbaarheid van geografische namen voor het reconstrueren van de geschiedenis van het Oost-Nederlandse landschap. Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Landewé, W., 2009. Burchten met een boodschap. Kastelen en kuisheid in de Middelnederlandse literatuur. In: Janssen, H.L. & W. Landewé (red.), Middeleeuwse kastelen in veelvoud: nieuwe studies over oud erfgoed. Wijk bij Duurstede, Nederlandse Kastelenstichting

Landewé, W., 2012. Versleutelde verhoudingen. Een interdisciplinair onderzoek naar middeleeuwse mannelijke en vrouwelijke poortwachters en sleutelbewaarders. In: B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meierink & F. Vogelzang (red.), Ambitie in steen; bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland. Wijk bij Duurstede, Nederlandse Kastelenstichting, 117-130.

Lanen, R.J., van., B.J. Groenewoudt, Th. Spek, E. Jansma 18-11-2016, 18-11-2016-last update, Route persistence. Modelling and quantifying historical route-network stability from the Roman period to early-modern times (AD 100-1600): a case study from the Netherlands [Homepage of Springer Link], [Online]. Available: https://doi.org/10.1007/S12520-016-0431-Z [2017, december].

Langen, G. de & H. Mol, 2019. Noormannen en de Kerk in de Friese landen. In: Stoter, M. & D. Spiekhout (red.), Wij Vikingen. Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen. Zwolle, Waanders, 22-41.

Leask, H.G., 1941. Irish castles and castellated houses. Dundalk, Dundalgan press.

Lennep, J. van & W.J. Hofdijk, 1854. Merkwaardige kasteelen in Nederland I, deel 1. Amsterdam, Tielkemeijer.

Lennep, J. van & W.J. Hofdijk, 1854. Merkwaardige kasteelen in Nederland I, deel 2. Amsterdam, Tielkemeijer.

Lennep, J. van & W.J. Hofdijk, 1855. Merkwaardige kasteelen in Nederland II, deel 1. Amsterdam, Tielkemeijer.

Lennep, J. van & W.J. Hofdijk, 1857. Merkwaardige kasteelen in Nederland II, deel 2. Amsterdam, Tielkemeijer.

Lennep, J. van & W.J. Hofdijk, 1861. Merkwaardige kasteelen in Nederland III, deel 1. Amsterdam, Tielkemeijer.

Lennep, J. van & W.J. Hofdijk, 1861. Merkwaardige kasteelen in Nederland III, deel 2. Amsterdam, Tielkemeijer.

Lenting, K. & W.S. van den Graaf, 2014. Van voorde tot vestinggracht. Archeologisch onderzoek in de voormalige voorde, kasteelgracht en citadelgracht van Coevorden. Zevenaar, Archeodienst.

Liddiard, R., 2005. Castles in context: power, symbolism and landscape, 1066 to 1500. London, Windgather Press.

Maas, G., Toelichting geomorfologische kaart Oost-Nederland (bijgewerkt). Ongepubliceerd rapport.

Maas, L.H. & A.H.G. Schaars, 2004. Boerderij- en veldnamen in Eibergen. Doetichem, Historische Kring Eibergen

Mark, R. van der & L. Tebbens, 2013. De vroegste voorgangers van het kasteel. In: Heijenbrok, J., G. Steenmeijer & K. Timmers (red.), Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde. Zwolle, Wbooks, 104-113.

Mathys, A., 1983. Histoire et châteaux des apanages du comté de Chiny (Xe-XIII s.). Archaeologia Belgica 255, 251-280.

Mathijsen, M., 2013. Historiezucht; de obsessie met het verleden in de negentiende eeuw. Nijmegen, Vantilt.

Maris, A.J., 1954. Van voogdij tot maarschalkambt; bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen voornamelijk in het Nedersticht. Utrecht, H. de Vroede.

McNeill, T.E., 1997. Castles in Ireland; Feudal Power in a Gaelic World. London/New York, Routledge.

Meerman, J.W., 2002. Boerderij- en Veldnamen in Neede. Oud-Noordijk, Historische Vereniging Oud Noordijk.

Meulemeester, J. de, de, 1995. Quelques réflexions sur les résidences des princes territoriaux dans les anciens Pays-Bas méridionaux. Archéologie Médiévale XXV, 87-113.

Meulemeester, J. de, W. Dhaeze & G. Farion, 2002. Attert/Nobressart: une fortification de terre et de bois de type petite enceinte circulaire à Heinsert. Chronique de l'Archéologie wallonne 10, 211-214.

Meulemeester, J. de & P. Mignot, 2008. Castellologie Belge; Un survol historiographique. In Ettel, P., A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill. Château Gaillard 23. Caen, CRAHM, 92-103.

Mol, J.A., 2010. Stellingwerf en Schoterland als vrije Friese landgemeenten en hun strijd tegen de bisschop. In: Bloemhoff, H. & C. Zuil (red.), Soe sullen die Stellinge. Lezingen van het historisch symposium 'Stellingwarf' 700. Olderberkoop. Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 11-31.

Mol, J.A., 2011. De middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: dateringen en faseringen. Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis 14, 46-90.

Molhuijsen, P.C., 1843. Een Romeinsche legerplaats bij Ootmarsum. Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren 9, 169-185.

Mooijweer, J., 2007. Vollenhove, stedelijk verblijf van bisschop, ridder en visser. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 149-157.

Muller, S., 1978. Het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandse gewesten. In: Rutgers, C.A. (red.), De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen, tweede editie. Den Haag, Martinus Nijhoff, 76-94.

Mulder, E.F.J. de (red.), 2003. De ondergrond van Nederland. Groningen, Wolters-Noordhoff.

Mulock Houwer, J.A., 1921. De Hoogte. Groningse Volksalmanak 1921, 97-144.

Neefjes, J., O. Brinkkemper, L. Jekee & W. Van de Griendt (red.), 2011. Cultuurhistorische altas van de Vecht. Biografie van Nederlands grootste kleine rivier. Wbooks, Zwolle.

Nijhof, P., 1982. Watermolens in Nederland. Zwolle, Waanders.

Noomen, P.N., 1990. Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad. In: Boersma, J.W., J.F.J. van den Broek & G.J.D. Offerman (red.), Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen. Bedum, Profiel, 97-144.

Noomen, P.N., 2009. De stinzen in middeleeuws Friesland. Hilversum, Verloren.

O'Conor, K., 2008. Castle studies in Ireland; the way forward. In: P. Ettel, A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill (red.), Château Gaillard 23. Caen, CRAHM, 329-339.

Olde Meierink, B., 1980. Monumenten van Losser 1. Losser, Stichting Historische Kring Losser.

Olde Meierink, B., 1985. Het ontstaan en de ruimtelijke ontwikkeling van Vollenhove. In: V.T. van Vilsteren & D.J. de Vries (red.), Van beek en land en mensenhand. Feestbundel voor R. van Beek bij zijn zevenstigste verjaardag, Utrecht, Matrijs, 101-117.

Olde Meierink, B., G. van Baaren, R.G. Bosch van Drakestein, B.G.J. Elias, E. de Ligt, M.A. Kok, C.H. Staal, F. Vogelzang & C.C.S. Wilmer (red.), 1995. Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht. Utrecht, Matrijs.

Olde Meierink, B., J. Kamphuis & L. Wevers, 1995. Bouwgeschiedenis van het Nijenhuis. In: P. Arends, N. Koek, E. Mattie & M. Werkman (red.), Kasteel het Nijenhuis. Van buitenplaats tot museum. Heino, Hannema-de Stuers Fundatie, 59-78.

Olde Meierink, B., G. van Baaren, R.G. Bosch van Drakestein, B.G.J. Elias, E. de Ligt, M.A. Kok, C.H. Staal, F. Vogelzang & C.C.S. Wilmer (red.), 1995. Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht. Utrecht, Matrijs.

Olwig, K., 1996. Recovering the Substantive Nature of Landscape. Annals of the Association of American Geographers 86, 630-653.

Oman, C., 1926. Castles. New York, Beekman House.

Oram, R., 2008. Castles, Concepts and Contexts; Castle studies in Scotland in Retrospect and Prospect. In: P. Ettel, A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill (red.), Château Gaillard 23. Caen, CRAHM, 349-359.

Os, H.G., van, 1907. De Wittelter schans (met schetskaartje). Nieuwe Drentsche Volksamanak, 25, 34-51

Oude Nijhuis, J., 2007. Oldenzaal, van hof naar stad. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 109-121.

Oude Rengerink, J.A.M., 2011. Bureauonderzoek archeologie Huis Heeckeren te Goor, gemeente Hof van Twente. Inventarisatie van archeologische waarden en advies in het kader van de aanwijzing tot wettelijk beschermd archeologisch monument. Zwolle, het Oversticht.

Overbeeke, J. 1970. Bodemvondsten in Brammele. Aold Hokseberge 3/4, 184-185.

Overdiep, G. 1963. Mitspete of Nutspete. Nieuwe Drentse volksalmanak 81, 241- 247.

Overdiep, G., 1977. De slag bij Ane. Overdiep, Peize.

Palmboom, E.N., 1995. Het kapittel van Sint-Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw). Hilversum, Verloren.

Pas, W. van der, 1995a. Van den tvist die geroert es van den Mastbroke. In: F. Pereboom, J. Kummer & H. Stalknecht (red.), Onarmd door IJssel en Zwartewater; zeven eeuwen Mastenbroek. Kampen, IJsselakademie, 31-42.

Pas, W., van der, 1995b. De verdeling van Mastenbroek in nieuw perspectief. In: F. Pereboom, J. Kummer & H. Stalknecht (red.), Onarmd door IJssel en Zwartewater; zeven eeuwen Mastenbroek. Kampen, IJsselakademie, 43-56.

Pas, W., van der & F.D. Zeiler 1995. De vorming van een polder. In: F. Pereboom, J. Kummer & H. Stalknecht (red.), Onarmd door IJssel en Zwartewater; zeven eeuwen Mastenbroek. Kampen, IJsselakademie, 57-68.

Picardt, J., 1660. Korte beschrijvinge van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteten der Provintien en Landen gelegen tusschen de Noord-zee, de Yssel Emse en Lippe. Amsterdam, Tymon Houthaak.

Piepers, W., 1960. Burg Holtrop; tausend Jahre Baugeschichte einer niederrheinischer Wasserburg. Bedburg-Erft, J. Neunzig.

Piper, O., 1914. Abriss der Burgenkunde. Berlin/Leipzig, Göschensche Verlagshandlung.

Piper, O., 1905. Burgenkunde: Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes. München, R. Piper & Co.

Platt, C., 2007. Revisionism in Castle Studies: A Caution. Medieval archaeology 51, 83-102.

Post, R.R., 1970. De kerk in het midden; de middeleeuwse kerk. In: Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.C.W.J. Hijszeler, A.C.F. Koch, E.C. Maschewski, E & Vroom (red.), Geschiedenis van Overijssel. Zwolle, Waanders, 106-116.

Post, R.R., 1978. Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen. In: C.A. Rutgers (red.), De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen, tweede editie. Den Haag, Martinus Nijhoff, 160-170.

Pot, C. van der, 1954. De oostelijke buurman van het Oversticht. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 69, 95-111.

Prov. adviescommissie tot behoud van Landelijke Monumenten, 1967. Jaarverslag 1965 van de Afdeling Monumenten. Nieuwe Drentse volksalmanak 85, 258-285.

Racer, J.W., 1782. Overysselsche gedenkstukken, tweede stuk, vervattende de opkomst en samenstelling van de provincie Overijssel. Kampen, J.A. Chalmot.

Racer, J.W., 1787. Overysselsche gedenkstukken, zesde stuk, vervattende een betoog van de voornaamste rechten en vrijheden der stad Genemuden en een betoog der stad Grafhorst, omtrent de bezwaaren in het gebruik van haare rechten en vrijheden. Kampen, J.A. de Chalmot.

Racer, J.W., 1793. Overysselsche gedenkstukken, Zevende stuk, vervattende een onderzoek en geschiedverhaal van het Graafschap Dalen en Heerlykheid Diepenheim; en van het oud Zalland en daaromstreeks gelegen gewesten; en van het dykrecht van den Bandyk te Goor. Kampen, J.A. de Chalmot.

Renaud, J.G.N., 1951. Spangen: de geschiedenis van een kasteel. Stichting IVIO, Amsterdam.

Renaud, J.G.N. 1960. Archeologisch nieuws: Overijssel. Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige bond 13, 146, 216.

Renaud, J.G.N., 1962. Archeologisch nieuws: Overijssel. Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige bond 15, 67.

Renaud, J.G.N., 1966. Variaties op het thema kasteel. Van Gorcum, Assen.

Renaud, J.G.N., 1969. Vollenhove, gem. Vollenhove (O.). Kasteel. Jaarverslag 1969 ROB. Amersfoort, ROB, 17-18.

Renaud, J.G.N., 1983. Castellologie in Overijssel. In: Het kasteel Voorst; macht en val van een Overijsselse burcht circa 1280-1362 naar aanleiding van een opgraving. Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Zwolle, 3-16.

Renaud, J.G.N., Hoekstra, T.J.,Mank & W.C., 1991. Een leven vol kastelen: vrijmoedige vragen aan castelloloog Renaud. Doorn, Nederlandse Kastelenstichting.

Renaud, J.G.N., B. Olde Meierink, F. Vogelzang & O. Vervaart, 1995. De politieke betekenis van kastelen in het middeleeuwse Sticht. In: Olde Meierink, B., G. van Baaren, R.G. Bosch van Drakestein, B.G.J. Elias, E. de Ligt, M.A. Kok, C.H. Staal, F. Vogelzang & C.C.S. Wilmer (red.), Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht. Utrecht, Matrijs, 11-22.

Renaud, J.G.N. & B. Olde Meierink, 1995. De ontwikkeling van kastelenbouw in het Sticht tot in de 16de eeuw. In: Olde Meierink, B., G. van Baaren, R.G. Bosch van Drakestein, B.G.J. Elias, E. de Ligt, M.A. Kok, C.H. Staal, F. Vogelzang & C.C.S. Wilmer (red.), Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht. Utrecht, Matrijs, 23-29.

Renes, H., 1996. Kastelen in het landschap. In: Hupperetz, W.M.H., J.H.M.M. van Hall, E.M. Kloek & L.H.M. Wessels (red.), Middeleeuwse kastelen in Limburg, Venlo, Limburgs Museum, 61-76.

Reyen, P.E. van, 1965. Middeleeuwse kastelen. Fibula - Van Dishoeck, Bussum.

Reynders, H., 1988. Castrum Dahl. 't Inschrien 20/4, 57-62.

Reynders, H., 1996. De historie van het Huys Hengelo. In: Reynders, H., Verlinde, A., Kolks, Z. & Kottman, J (red.), Historie en opgraving van het Huys Hengelo en zijn voorgangers. Hengelo, Stichting Oald Hengel, 7-60.

Roelofs, A., 1983. Catherina-klooster Almelo en Klooster Maria Vlucht Op de Glaan. Losser, Stichting historische kring Losser.

Roemeling, O.D.J., 1968. De afstamming van Aline Ovingh. De Nederlandsche Leeuw 85, 201-217.

Roemeling, O.D.J., 1973a. Enkele adellijke geslachten in de middeleeuwen. De Nederlandsche Leeuw 90, 190-219.

Roemeling, O.D.J., 1973b. Enkele adellijke geslachten in Drenthe in de middeleeuwen. De Nederlandsche Leeuw 90, 238-298.

Ronnes, H. 2006. Architecture and Élite Culture in the United Provinces, England and Ireland 1500-1700. Amsterdam, Pallas Publications.

Ronnes, H., 2012. 15e- en 16e-eeuwse wooncultuur in de Lage Landen: de boedelinventaris en ruimtespecialisatie in kastelen. In: B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meierink & F. Vogelzang (red.), Ambitie in steen; bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland. Wijk bij Duurstede, Nederlandse Kastelenstichting, 207-228.

Rooi, C.J. de, 2005. Water stroomt waar het niet gaan kan; de ontwikkeling van het bekenstelsel in de Achterhoek. (ongepubliceerde masterscriptie)

Rutgers, C.A., 1970. Jan van Arkel, bisschop van Utrecht. Groningen, Wolters-Noordhoff.

Rutgers, C.A., 1978. De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen. Den Haag, Martinus Nijhoff.

Rutte, R., 2002. Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de - 13de eeuw). Walburg Pers, Zutphen.

Schaap, J.W., 1966. Het adellijk geslacht Reding. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 69, 65-78.

Schaap, J.W., 1979. De burggraven van Groningen. De Nederlandsche Leeuw 96, 71-103.

Schaap, J.W., 1981a. De heren van Ruinen en hun heerlijkheid. De Nederlandsche Leeuw 98, 270-322.

Schaap, J.W., 1981b. Het huisarchief Buckhorst, Kamper almanak 1981, 221-240.

Schaïk, R.W.M. van, 2008. Een samenleving in verandering: de periode van de elfde eeuw en twaalfde eeuw. In: Hillenga, M., C.G., Santing, C.G., M.G.J. Duijvendak, & H. Feenstra (red.), Geschiedenis van Groningen I; Prehistorie-Middeleeuwen. Zwolle, Waanders, 124-167.

Scheftel, M., 2012. Holz und Steinbau am Beispiel der Lusthäuser des Klerus und der vermögenden Bürgerschaft im späten Mittelalter und der frühen Neuzeit in Lübeck. Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit: Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 4, 209-218.

Schellart, A.I.J.M., 1955. Ronde burchten in Nederland I. Wassenaar.

Schellart, A.I.J.M., 1958. Ronde burchten in Nederland II. Rijswijk.

Schellart, A.I.J.M., 1960. Ronde burchten in Nederland III. Muiderberg.

Schlüter, D., 2017. Bisschoppelijke burcht met stenen bouwsels en borgmannen. De Steenhof is de oude naam van de Hunenborg in Volthe. 't Inschrien 2017/3, 12-18.

Schlüter, D., 2018a. Relatie tussen bouwhistorie Plechelmus en Hunenborg. 't Inschrien 2018/1, 12-18.

Schlüter, D., 2018b. Metaaldetector Hunenborg zoekt sleutel tot de historie. 't Inschrien 2018/2, 18-25.

Schmedding, L.C.M., 1899. De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht. Leiden, J.W. van Leeuwen.

Schmidt, F., 2007a. Hasselt, een handelsstadje in de schaduw van Zwolle. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 94-100.

Schmidt, F., 2007b. Steenwijk, strategisch gelegen langs de noordgrens. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 141-148.

Schmidt-Wiegand, R. & W. Milde, 2006. Der Oldenburger Sachsenspiegel. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.

Schneider, R., 1994. Deventer zwischen dem Stift Utrecht und dem Herzogtum Geldern vom 13. bis zum späten 14. Jahrhundert. Möglichkeiten und Grenzen städtischer Aussenpolitik im Kräftespiel zweier Territorien. Munster, Zentrum für Niederlande-Studien.

Scholte-Lubberink, H.B.G., 1993. Archeologisch onderzoek in het Hunzedal (provincie Drenthe): adviezen met betrekking tot de bescherming van archeologische waarden. Amsterdam, RAAP archeologisch adviesbureau b.v.

Scholte Lubberink, H.B.G., 1999. RAAP-rapport 406; Provincie Drenthe, de havezate huis Rheebruggen en de motte Borchbarchien te Rheebruggen en de motte Klinkenberg te Gees. Geofysisch onderzoek. Amsterdam, RAAP archeologisch adviesbureau b.v.

Scholte Lubberink, H.B.G., 2002. RAAP-Rapport 772; De Duivelshof in De Lutte. Gemeente Losser. Een archeologisch onderzoek. Amsterdam, RAAP archeologisch adviesbureau b.v.

Scholte Lubberink, H.B.G., 2006. RAAP-Notitie 1554 Herinrichting De Duivelshof, gemeente Losser. Archeologisch toezicht op civieltechnische werkzaamheden. Amsterdam, RAAP archeologisch adviesbureau b.v.

Scholte Lubberink, H.B.G., 2011. RAAP-Rapport 2276. Het St. Plechelmusplein te Oldenzaal. Gemeente Oldenzaal Archeologisch vooronderzoek (proefsleuven) en archeologische begeleiding. Weesp, RAAP archeologisch adviesbureau.

Scholte Lubberink, H.B.G., 2013. Raap-rapport 2748. Herstel gracht de Hondeborg te Zenderen, gemeente Borne. Archeologisch vooronderzoek: proefsleuven. Weesp, RAAP archeologisch adviesbureau.

Scholte Lubberink, H.B.G. & B. Olde Meierink, 2017. Raap-rapport 3226. De oudste bouwfasen van huis Twickel te Delden. Gemeente Hof van Twente. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Weesp, RAAP archeologisch adviesbureau.

Scholte Lubberink, H.B.G., H. Smeenge & D. Spiekhout, 2018. RAAP-Rapport 3377 Een soodanigh heerensaal…dat nu oock gantschelijck verwildert en verdestrueert is; de Hunenborg te Volthe, gemeente Dinkelland, nieuw archeologisch onderzoek. Weesp, RAAP archeologisch adviesbureau.

Schorn, E.A., 2001. De Horde, archeologische prospectie te Diepenheim. BAAC-rapport 00.095-1. s'Hertogenbosch, BAAC bv.

Schuchardt, K., 1931. Die Burg im Wandel der Weltgeschichte. Potsdam, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, Wildpark-Potsdam.

Schutte, O. 1967. Het riddermatige geslacht van Essen. De Nederlandsche Leeuw 84, 44-76.

Schutten, G.J., 1981. Varen waar geen water is; reconstructie van een verdwenen wereld. Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930. Oldenzaal, Dinkeldruk.

Schuyf, J., 1981. Beyond the castle: moated sites in the Netherlands. In: Hoekstra, T.J., H.L. Janssen, I.W.L. Moerman (red.), Liber castellorum: 40 variaties op het thema kasteel. Zutphen, De Walburg Pers, 144-153.

Slicher van Bath, B.H. 1943a. Mensch en land in de middeleeuwen; bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland, deel 1. Assen, Van Gorcum & comp. n.v.

Slicher van Bath, B.H. 1943b. Mensch en land in de middeleeuwen; bijdragen tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland, deel 2. Assen, Van Gorcum & comp. n.v.

Slicher van Bath, B.H., 1977a. Mensch en land in de middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland I, 2e editie. Assen, Gysbers & Van Loon.

Slicher van Bath, B.H., 1977b. Mensch en land in de middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland II, 2e editie. Assen, Gysbers & Van Loon.

Smeenge, H., 2020. Historische landschapsecologie van Noordoost-Twente. Acht interdisciplinaire studies op het snijvlak van aardkunde, ecologie en cultuurhistorie (ca. 13.000 BP – heden). Ede, GVO drukkers & vormgevers. Ongepubliceerd proefschrift.

Smit, J.G., 1968. Aantekeningen over het grondbezit in Zuid-Twente gedurende de middeleeuwen. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 83, 9-28.

Smit, J.G., 1969. Aantekeningen over het grondbezit in Zuid-Twente gedurende de middeleeuwen. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 84, 1-7.

Smit, J.G., 1971. Aantekeningen over het grondbezit in Zuid-Twente gedurende de middeleeuwen. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 86, 7-20.

Snuif, C.J. 1911. De Bandijk van Goor. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 27, 87-93.

Snuif, C.J., 1925. Het borgmansrecht van Goor. Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis 6, 196-221.

Song, B. & G. Eggenstein 2012. "Fuchsspitze" und "Burgstätte" in Datteln-Markfeld. Archäologie in Westfalen-Lippe 3, 114-117.

Spek, T., 2004a. Het Drentse esdorpenlandschap; een historisch-geografische studie deel I. Matrijs, Utrecht.

Spek, T., 2004b. Het Drentse esdorpenlandschap; een historisch-geografische studie deel II. Matrijs, Utrecht.

Spek, T., 2010. Grootgrondbezit in middeleeuws Salland. In: Spek, T., H. van der Velde, H. Hannink & B. Terlouw (red.), Mens en land in het hart van Salland. Utrecht, Matrijs, 95-136.

Spek, T., 2014. Domeinhoven en domeingoederen van de bisschop van Utrecht en de Utrechtse kapittels in middeleeuws Drenthe. Westerheem 3, 243-259.

Spek, T., F. Zeiler & E. Raap, 1996. Van de Hunnepe tot de zee; de geschiedenis van het Waterschap Salland. Kampen, IJsselakademie.

Spek, T. & E. van Olst, 2015. Zwervende erven komen tot rust; esdorpen en boerderijen. In: Spek, T., F.D. Zeiler, E. Raap, F. Pereboom (red.), Landschapsbiografie van de Drentsche Aa. Assen, Koninklijke van Gorcum, 185-215.

Spiekhout, A.G.M., 2012. De bedreiging van kasteelcomplexen met een meervoudige ronde omgrachting. Paleo-aktueel 23, 73-79.

Spiekhout, A.G.M., 2013. Het kastelenlandschap van het Gorecht. Een interdisciplinaire studie naar de samenhang tussen de landschappelijke ligging, verschijningsvorm en de historische functie van middeleeuwse kastelen in het voormalig Gorecht (Provincie Groningen). Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.

Spiekhout, A.G.M. 2016a. Unraveling Location Choice Motives of Castles in the Gorecht Seigniory. In: Ettel, P., A.M. Flambard Héricher, K. O'Conor (red.), Château Gaillard 27. Château et commerce. Caen, Craham, 283-290.

Spiekhout, A.G.M. 2016b. De Vijf van Frederik; bisschoppelijke kastelen- en landwerenpolitiek in het noordelijkste deel van het Oversticht. Historisch Jaarboek Groningen, 30-45.

Spiekhout, A.G.M. & H. Smeenge 2014. De Hunenborg: een bijzondere tweeledige ringwalburcht bij Volthe. In: G. Goorhuis (red.), Jaarboek Twente 2015, Enschede, Twents Media, 96-107.

Spiekhout, D. & T. Spek 2017. Het kastelenlandschap van Goor en Diepenheim tussen 1000-1450. Een interdisciplinaire en diachrone studie naar de wisselwerking tussen kasteel en landschap. Tijdschrift voor historische geografie 2/4, 194-211.

Spits, J., 2003. Och ewig is so lang. Zeven eeuwen Weleveld. Havezate, landgoed en bewoners. Walburg Pers, Zutphen.

Spit, N., 2008. Archeologisch onderzoek in het dorp, Aold Hoksebarge 41/1, 2979-2981.

Spitzers, T.A., 1996. Nederzettingsontwikkeling van Deventer tot 1200. In: Magdelijns, J.R.M., H.J. Nalis, R.H.P. Proos, D.J. de Vries (red.), Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving. Arko Uitgeverij BV, Nieuwegein, 88-103.

Spitzers, T.A. & S. Diependaal, 2010. Archeologische begeleiding onder Protocol opgraven: Oud Markt 26 te Enschede, Gemeente Enschede. Doetichem, Synthegra.

Spoolder, J., 1995. Tot voordeel van stadt ende geveren; het borgmannencollege van Diepenheim. (niet uitgegeven masterscriptie).

Steegh, A.W.A.T., 1982. Een kasteel ter stede; Noordbrabantse kastelen historisch-geografisch gezien. In: Boven, M. van & T. Martin (red.), Kastelen in Brabant; van burcht tot landhuis. s'Hertogensbosch, Noordbrabants museum, 18-27.

Sterk, J., 1980. Philips van Bourgondië (1465-1524), bisschop van Utrecht als protagonist van de Renaissance zij leven en maecenaat. Zutphen, Walburg Pers.

Stocker, D., 1992. The shadow of the general's armchair. Archaeological Journal 149, 415-420.

Stork, J.H., 1844. Germaansche en Romeinsche oudheden, gevonden in de gemeente Weerselo. Overijsselsche Almanak voor oudheden en letteren 10, 193-200.

Storms-Smeets, E., 2013. Waar kastelen verrijzen. In: Keverling Buisman, J.J.F., E. Storms-Smeets, A. te Stroete, M. Wingens (red.), Kastelen in Gelderland. Utrecht, Matrijs, 15-24.

Stöver, R.J. (red.), 2000. Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland. Zutphen, Walburg Pers.

Strickhausen, G., 1998. Burgen der Ludowinger in Thüringen, Hessen und dem Rheinland. Studien zu Architektur und Landesherrschaft in Hochmittelalter. Darmstadt, Marburg.

Stroink, L.A., 1962. Stad en land van Twente, tweede editie. W.G.Witkam, Enschede.

Swallow, R.E., 2015. Cheshire castles in context, doctor of Philosophy. Chester, University of Chester.

Sweetman, P.D., 2000. Medieval castles of Ireland. Rochester, Boydell press.

Tenhaeff, N.B., 1913. Diplomatische studiën over Utrechtse oorkonden der Xe tot XIIe eeuw. Utrecht, A. Oosthoek.

Tenninglo, J., J.Roelink H.J.M. Kamp, M. Kamp, J.N.A. Gerard, M. Gerard, J Smit & M.J.A. van Kerkhoff, 1977. Landweren in en om Ootmarsum. Stichting Heemkunde Ootmarsum, Ootmarsum.

Theuws, F., 2001. Maastricht as a centre of power in the Early Middle ages. In: Jong, J. D, F. Theuws & C. van Rhijn (red.), Topographies of Power in the Early Middle Ages. Leiden, Brill, 155-216.

Theuws, F., 2003. De sleutel van Sint-Servaas: uitwisseling, religie, identiteit en centrale plaatsen in de Vroege Middeleeuwen. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Thompson, A.H., 1912. Military architecture in England during the Middle Ages. London, H. Frowde.

Toy, S., 1955. A history of fortification from 3000 B.C. to A.D. 1700. London, Heinemann.

Tromp, H.M.J., 1985. Drenthe, Coevorden en de bisschop, 1150-1395. In: J. Heringa, D.P. Blok, M.G. Buist & H.J. Waterbolk (red.), Geschiedenis van Drenthe. Meppel/ Amsterdam, Boom, 171-196.

Tschuschke, V., 2007. Die Edelherren von Ahaus; ein Beitrag zur Geschichte des westfälischen Adels im Mittelalter. Vreden, Landeskundliches Institut WestMunsterland.

Tys, D, P. Deckers & B. Wouters, 2016. Circular, D-shaped and other fortifications in 9th- and 10th-Century Flanders and Zeeland as Markers of the Territorializing of Power(s). In: Christie, N. & H. Herold (red.), Fortified settlements in Early Medieval Europe. Oxford & Philadelphia, Oxbow books, 175- 191

Tuinstra, S.J., 2004. Een archeologische opgraving op 'De Eeshof' te Tubbergen, gemeente Tubbergen (Ov.). Groningen, ARC-bv.

Tuinstra, S.J., 2005. Een archeologische opgraving met beperkingen op 'De Eeshof' te Tubbergen, gemeente Tubbergen (Ov.). Groningen, ARC-bv.

Ufkes, A.& J.Schoneveld, 1997. Een archeologisch onderzoek ten noorden van kasteelterrein Selwerd, gem. Groningen. Groningen, ARC-bv.

Vandenberghe, M., 2019. Het kasteel van Voormezele. In: Cuyt, H. & J. Decorte (red.), 950 jaar Voormezele. Het verhaal van een verdwenen kasteel en de abdij. Poperinge, CO7, 18-41.

Veddeler, P., 1970. Die territoriale Entwicklung der Grafschaft Bentheim bis zum Ende des Mittelalters. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Veen, J. van der, 1952. Een en ander uit het verleden en over de oorsprong van Diepenheim. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 67, 23-46.

Veen, J. van der, 1960. De Diepenheimse erven uit de jaren 1188, 1578 en 1601. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 75, 1-26.

Verhulst. A., 1966. De grafelijke burchten in Vlaanderen van de IXde- - XIIde eeuw. Jaarboekje Nederlandse Kastelenstichting, 13-38.

Verlinde, A.D., 1975. Datering en identificatie van twee Twentse vluchtburchten. 't Inschrien 7, 59-64.

Verlinde, A.D., 1983. Het kasteel Voorst; opgravingsplattegrond en reconstructies. In: Het kasteel Voorst; macht en val van een Overijsselse burcht circa 1280-1362 naar aanleiding van een opgraving. Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Zwolle, Waanders, 17-36.

Verlinde, A.D., 1985. Stadskernonderzoek te Goor; op het spoor van een gestichte stad. In: Vilsteren, V.T. van & D.J. de Vries (red.), Van beek en land en mensenhand. Utrecht, Matrijs, 55-66.

Verlinde, A.D., 1989. Zalk, Gemeente IJsselmuiden, Jaarverslag ROB 1988, 69-71.

Verlinde, A.D., 1996a. Archeologische kroniek 1995. Overijsselse Historische Bijdragen 111, 137-155.

Verlinde, A., 1996b. De opgraving van het Huys Hengelo. In: Reynders, H., Verlinde, A., Kolks, Z. & Kottman, J (red.), Historie en opgraving van het Huys Hengelo en zijn voorgangers. Hengelo, Stichting Oald Hengel, 61-102.

Verlinde, A.D., 1999. Archeologische kroniek 1998. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 114, 163-182.

Verlinde, A.D., 2007. Een voorbeschouwing over het ontstaan van het verschijnsel 'stad'. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 13-22.

Verlinde, A.D. & R. van Beek, 1976. Dalfsen, gem. Dalfsen. Kasteel en huis Gerner. Jaarverslag ROB 1975, 28-29.

Verlinde, A.D.& R. van Beek, 1977. Dalfsen, gem. Dalfsen (Ov.). Kasteel Gerner. Jaarverslag ROB 1976, 22.

Verlinde, A.D.& R. van Beek, 1978. Dalfsen, gem. Dalfsen (Ov.). Kasteel Gerner. Jaarverslag ROB 1977, 48.

Verlinde, A.D., R.A. van Zuidam & T. Bruins, 1978. De Hunenborg bij Ootmarsum, een vroege bisschoppelijke burcht aan de Dinkelloop. Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 12, 396-405.

Verlinde, A.F. & E. Vreenegoor 1995. Archeologische kroniek van Overijssel 1994. Verslagen en mededelingen Vereeniging tot beoeffening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 110, 153-171.

Verlinde, A.D. & H.Hagens, 2002. Almelo, de Schulenborg, een motte-kasteel onder een eenmans-es. Archeologische kroniek van Overijssel over 2001, 245-250.

Verschoof-Van der Vaart, W.B., 2014. Havezate Weleveld in Zenderen, gemeente Borne; een geofysisch onderzoek (elektrisch, weerstands-, magnometrisch en grondradaronderzoek). Weesp, RAAP.

Vervloet, J.A.J., 2010. Zandlandschap. In: Barends, S, H.G. de Baas, M.J. de Harde, J. Renes, R. Rutte, T. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vries & F.J. Woudenberg (red.), Het Nederlandse landschap; een historisch-geografische benadering, tiende editie. Utrecht, Matrijs, 132-161.

Vilsteren, V.T. van, 1989. Castrum in Elethe: een non-destructief archeologisch onderzoek naar de resten van de zogenoemde Waterburcht te Eelde (gem. Eelde). Assen, Drents Museum.

Vliet, K.J. van, 2002. In kringen van kanunniken; Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227. Walburg Pers, Zutphen.

Vreenegoor, E., G. van Haaff, J. ten Hoopen, J.W. Noordam, J. Buurman, R. de Man, E. Jansma & B. van Geel, 1995. Weerselo, Volthe. Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 1994, 206-207.

Vries, D.J., de, 1994. Bouwen in de Late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalig Over- en Nedersticht. Utrecht, Matrijs.

Wal, M. van der & Mittendorff, E. & Berends, A., 2015. Boerderij voor de Burcht. Archeologisch onderzoek naar de landweer van Overijssel en de voorhof van het kasteel Arkelstein (gemeente Deventer). Rapportages archeologie Deventer nummer 47. Deventer, Gemeente Deventer.

Wangerin, L., 2017. The governance of Ottonian Germany in historiographical perspective. History Compass 15, 1. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/hic3.12367

Warning, S. & M. Jordanov, 2010. RAAP-Rapport 2062. Plangebied Havezateterrein Buckhorst, Zalk, Gemeente Kampen. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek. Weesp, RAAP bv.

Waterbolk, H.J., 1990. Drenthe, Salland en Twente in de vroege middeleeuwen. Overwegingen van een archeoloog. In: Berns, J.B. & P.A. Hendrikx, P.H.D. Leupen, E.N. Palmboom & R. Rentenaar (red.), Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hilversum, Verloren 357-368.

Waterbolk, H.J., 1985. Archeologie. In: Heringa, J., D.P. Blok, M.G. Buist & H.T. Waterbolk (red.), Geschiedenis van Drenthe. Assen, Boom, Meppel/Amsterdam, 15-88.

Weeling, J. 1837. De Hunenborg in Volthe. Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren 2, 1-50.

West, C., 2013. Reframing the feudal revolution. Political and Social Transformation Between Marne and Moselle, c. 800-c.1100. Cambridge, Cambridge University Press.

Wever, B., 2016a. De Drentse borglenen van het kasteel Vollenhove. Nieuwe Drentse Volksalmanak 133, 75-90.

Wever, B., 2016b. Foreesrecht in Drenthe. Waardeel 2016/2, 19-27.

Wielinga, J.M.M., 1981. Met geld meer mans. Utrecht, Universiteit van Utrecht. Ongepubliceerde masterscriptie

Wieringa, A.R. & K. Helfrich, 2010. Proefsleuven aan de Zernikelaan te Groningen. Stadse Fratsen 25. Stichting Monument en Materiaal, Groningen.

Wilmanns, M., 1973. Die Landgebietspolitik der Stadt Bremen um 1400 unter besonderer Berücksichtigung der Burgenpolitik des Rates im Erzstift und in Friesland. Hildesheim, Lax.

Winkelmann, E., 1864. Der Sächsische Annalist. Berlin, Franz Dunker.

Wissing, P. van, 2013. Dorth. In: Jas, J., F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, A. te Stroete & M. Wingens (red.), Kastelen in Gelderland. Utrecht, Matrijs, 301-302.

Winter, J.M. van, 1997a. Bisschop Balderic en de rijkskerk. In: Dekker, C., Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528. Utrecht, Uitgeverij het Spectrum, 103-114.

Winter, J.M. van, 1997b. De rijksbisschoppen in de 11e eeuw. In: Dekker, C., Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528. Utrecht, Uitgeverij het Spectrum, 181-186.

Winter, J.M. van, 1997c. Het opdringen van de graaf van Holland. In: Dekker, C., Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528. Utrecht, Uitgeverij het Spectrum, 115-130.

Wit, M.J.M. de & J. Schoneveld, 2000. Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het huis te Peize, gemeente Noordenveld. Groningen, Archaeological Research & Consultancy.

Woolderink, H., 2006. De hof te Borne. 800 jaar geschiedenis van De Hof, de Kerk en het dorp Borne. 1206-2006. Tweede editie. Haaksbergen, Heemkundevereniging Bussemakerhuis te Borne.

Woolderink, H., 2013. Historisch boerderij-onderzoek in het richterambt Delden. Enschede, Vereniging Oudheidkamer Twente.

Woolderink, H. 2014. Historisch boerderij-onderzoek in het richterambt Diepenheim. Vereniging Oudheidkamer Twente.

Woolderink, H., 2015a. Historisch boerderij-onderzoek in het richterambt Kedingen. Vereniging Oudheidkamer Twente.

Woolderink, H., 2015b. Historisch boerderij-onderzoek in Noord-Twente/ Nedergraafschap Bentheim. Enschede, Vereniging Oudheidkamer Twente.

Woolderink, H. & Ooink, E. 2015. Historisch boerderij-onderzoek in het richterambt Haaksbergen. Vereniging Oudheidkamer Twente.

Zeiler, F.D., 1995. Een broek vol rieten. In: Pereboom, F., J.Kummer, H. Stalknecht (red.), Onarmd door IJssel en Zwartewater; zeven eeuwen Mastenbroek. Kampen, IJsselakademie, 13-28.

Zeiler, F.D., 2005. Vollenhove: van bos tot drostambt. In: Mooijweer (red.), Vollenhove, stad en vermaarde zonen; negen opstellen bij de viering van 650 jaar stadsrecht. Kampen, IJsselacademie, 6-16.

Zeiler, F.D., 2007. Genemuiden, een zorgenkindje van de bisschop. Overijsselse Historische Bijdragen 122, 66-69.

Zeiler, F.D., 2009. De ware aard van Umbalaha. Overijsselse Historische Bijdragen 124, 15-23.

Zeune, J., 2006. Altag auf Burgen im Mittelalter. Braubach, der Deutschen Burgenvereinigung.

Zeune, J., 1999. Rezeptionsgeschichte und Forschungsgeschichte. In: H.W. Böhme, B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock Werner & J. Zeune (red.), Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch, Band I: Baufromen und Entwickelung. Darmstad, Wissenshaftliche Buchgesellshaft, 16-37.

Zimmer, J., 2008. La castellologie luxembourgoise ajourd'hui et demain. In: P. Ettel, A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill (red.), Château Gaillard 23. Caen, CRAHM, 407-421.

Zomer, J., 2010. Het landschap. In: Battjes, J., H. Ladrak, R.Nip, G. de Vries & J. Zomer (red.), Het huis ter Hansouwe bij Peize (Noord-Drenthe); het landschap, het huis en de bewoners. Groningen/Assen, Stichting het Drentse landschap, 2-33.

Zomer, J., 2016. Middeleeuwse veenontginningen in het getijdenbekken van de Hunze. Een interdisciplinair landschapshistorisch onderzoek naar de paleogeografie, ontginning en waterhuishouding (ca 800 - ca 1500). Groningen, Rijksuniversiteit Groningen.

Lijst van gebruikte kaarten

Actueel hoogtebestand Nederland: (https://www.ahn.nl/). 2012

Nicolaas ten Have: (https://www.geoportaaloverijssel.nl/metadata/dataset/ee3e4139-75b3-48af-900e-0076185d0c6b). (2018)

Noordhoff Atlas Productions, 2011. De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland. Groningen, Noordhoff Atlas Productions.

Geudeke, P. & Zandvliet, K., 1990, Grote historische atlas van Nederland 1:50000 2 Noord-Nederland 1851-1855. Groningen, Wolters-Noordhoff Atlas produkties.

Vos, P., in voorbereiding. Palaeogeographical maps of the Netherlands: (www.archeologieinnederland.nl) 2014

Maas, G. -, Geomorfologische kaart Oost-Nederland (bijgewerkt). 2014.

Bonnebladen: (http://www.hisgis.nl/hisgis/rasterkaarten/bonnebladen). 2014

Historische kaarten Westfalen: (https://www.geoportal.nrw/). 2016.

Historische kaarten Niedersachsen: (http://www.lgln.niedersachsen.de/startseite/geodaten_karten/historische_karten/). 2016

Visscher 1660-1670: http://beeldbank-groningen.nl/beelden/detail/69505b43-0d16-ff2f-0dad-c3c05456af32/media/c6011686-45f9-4361-6fe0-e34582a9fc8e?-mode=detail&view=horizontal&q=vis-scher%20kaart&rows=1&page=15. 2018

SGrooten: http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000046188. 2018.

Lijst van gebruikte websites

Kastelenlexicon Nederlandse kastelenstichting: (https://www.kastelen.nl/start-kastelenlexicon-nederland.php). 2012

Archis: https://archis.cultureelerfgoed.nl/#/login
Europäisches Burgen-Institut, EBIDAT - Burgendatenbank des Europäischen Burgeninstitutes, Burg Dahl (Selm): (http://www.ms-visucom.de/cgi-bin/ebidat.pl?id=4200). 2016

Middelnederlands woordenboek: http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=06582&lemma=diep&domein=0&conc=true 2019

Vos, P., M. van der Meulen, H. Weerts en J. Bazelmans 2018: Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu, Amsterdam (Prometheus). https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/paleografische-kaarten 2019

Afbeeldingverantwoording

Omslag:
Foto's door Albert Speelman

Hoofdstuk 1
Figuur 1.1 Van Lennep & Hofdijk 1855. https://www.kastelen.nl/kasteel-beeldbank.php?id=146&prov=3

Figuur 1.2: https://en.wikipedia.org/wiki/Bodo_Ebhardt#/media/File:Bodo_Ebhardt_1912_D%C3%BChrkoop.jpg

Figuur 1.3: foto door Marian Spiekhout-Vonk.

Figuur 1.4: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04043L03.

Figuur 1.5: gemaakt door de auteur.

Figuur 1.6: M. Slooves in opdracht van het Kenniscentrum Landschap / Rijksuniversiteit van Groningen.

Tabel 1.1. Indeling van middeleeuwse kastelen in Duitsland op basis van landschappelijke ligging, vorm en functie door Bode et al. (1999).

Tabel 1.2 Morfologie en chronologie van middeleeuwse kasteeltypen in Nederland volgens Ter Kuile (1954).

Tabel 1.3. Morfologie en chronologie van middeleeuwse kasteeltypen volgens Van Reyen (1965).

Tabel 1.4. Morfologie en chronologie van middeleeuwse kasteeltypen volgens Renaud. Deze indeling is nooit door hemzelf gepubliceerd, maar opgesteld door enkele leerlingen op basis van Renaud's colleges in Delft (Gruben et al. 2008).

Tabel 1.5: Morfologie, chronologie en opdrachtgevers van middeleeuwse kasteeltypen in Nederland volgens Janssen (1996).

Hoofdstuk 2
Figuur 2.1: Collectie Oudheidkamer Twente inventarisnummer F01986.

Figuur 2.2: Collectie Oudheidkamer Twente inventarisnummer F01988. Foto door J.J. Deinse.

Figuur 2.3: BI-1891-3186-51(R): http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.444611.

Figuur 2.4: RP-T-1900-A-4404: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.225555.

Figuur 2.5: Afbeelding gemaakt door Esgo Kuiper, gebaseerd op de Bosatlas van de geschiedenis van Nederland 2011, 145.

Figuur 2.6: Afbeelding gemaakt door Shera van den Wittenboer.

Figuur 2.7: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.9019

Figuur 2.8: AHN2.

Figuur 2.9: Tekening gemaakt door auteur.

Figuur 2.10: AHN2.

Figuur 2.11: AHN2.

Figuur 2.12: Tekening gemaakt door auteur, ondergrond Topografisch-militaire Kaart.

Figuur 2.13: Tekening gemaakt door auteur.

Figuur 2.14: Collectie Oudheidkamer Twente inventarisnummer F03664, luchtfoto door KLM.

Figuur 2.15: Foto door Albert Speelman.

Figuur 2.16: RP-T-1900-A-4405: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.225552.

Figuur 2.17: Tekening gemaakt door auteur.

Figuur 2.18: Vervaardiger Cornelis Pronk, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer TH-263.

Figuur 2.19: Mulock Houwer 1919.

Figuur 2.20: Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer F05219.

Figuur 2.21: Tekening gemaakt door auteur, gebaseerd op originele veldtekeningen RCE.

Figuur 2.22: Afbeelding gemaakt door Shera van den Wittenboer.

Figuur 2.23: Afbeelding gemaakt door Shera van den Wittenboer.

Figuur 2.24: Afbeelding gemaakt door Shera van den Wittenboer.

Figuur 2.25: Geomorfologische kaart en Topografisch-militaire Kaart via Kenniscentrum Landschap RUG.

Figuur 2.26: Tresoar: https://www.tresoar.nl/ontdek/-Friesland-in-kaart-gebracht/Pages/HomePage.aspx

Figuur 2.27: https://www.drentsarchief.nl/onderzoeken/kaarten?mivast=34&miadt=0&mizig=187&miview=ldt&milang=nl&micols=1&mizk_alle=pijnacker

Figuur 2.28: Vervaardigd door Nicolaas ten Have. Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer K0014.

Figuur 2.29: Vervaardigd door Jacob van Deventer. Collectie Oudheidkamer Twente, invenatrisnummer K0367.

Tabel 2.1. Overzicht van de geraadpleegde cartografische bronnen.

Tabel 2.2. De terminus ante quem voor de kastelen en de terminus ante quem voor de eerste vermelding van een adellijke familie. Soms zit er wel een hiaat van meer dan twee eeuwen tussen deze vermeldingen.

Tabel. 2.3. De ligging van de Overstichtse kasteelterreinen ten opzichte van de terreinvormen. Dit kon voor 92 kasteelterreinen worden vastgesteld.

Tabel 2.4: Tabel waarin is weergegeven hoe de kastelen waren gelegen ten opzichte van de bodem. Dit kon voor 88 kasteelterreinen worden bepaald.

Grafiek 2.1: Overzicht van de bouwdatum van 40 dateerbare middeleeuwse kastelen in het Oversticht, ingedeeld in intervallen van 50 jaar. Van de overige 94 bekende kasteelterreinen in deze regio is niet precies bekend wanneer ze zijn gebouwd.

Grafiek 2.2: Overzicht van de vroegste historische vermeldingen c.q. archeologische of bouwkundige dateringen van 117 middeleeuwse kasteelterreinen in het Oversticht, weergegeven in intervallen van vijftig jaar. Van de overige 17 terreinen is geen datering bekend (n=134).

Grafiek 2.3: Vergelijking tussen de terminus ante quem analyse met de analyse van de kastelen waarvan de bouwdatum wel bekend is. Hoewel de percentages fluctueren, blijft de langetermijnontwikkeling in toename en afname van kastelenbouw in de periode 1050-1450 nagenoeg hetzelfde.

Grafiek 2.4: Grafiek waarin is weergeven wanneer de Overstichtse kastelen uit gebruik raakten, verdeeld over intervallen van 50 jaar (n=134).

Grafiek 2.5: Frequentieverdeling van de eerst aantoonbare eigenaren van middeleeuwse kasteelterreinen in het Oversticht (n=134).

Grafiek 2.6: Chronologisch overzicht van de eerst aantoonbare eigenaren van de middeleeuwse kastelen in het Oversticht, ingedeeld in intervallen van 50 jaar (n =134).

Hoofdstuk 3:

Figuur 3.1: J.W. van Aalst, www.opentopo.nl. De grenzen zijn gebaseerd op de Bosatlas van de geschiedenis van Nederland 2011, 145. Voor wat betreft het Oversticht zijn deze verfijnd.

Figuur 3.2: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.163750.

Figuur 3.3: Museum Catharijneconvent, Utrecht, foto door Ruben de Heer.

Figuur 3.4: Museum Catharijneconvent, Utrecht, foto door Ruben de Heer.

Figuur 3.5: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.513779.

Figuur 3.6: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.439978.

Figuur 3.7: Foto door auteur, genomen op 27-07-2017

Figuur 3.8: Stadsarchief Kampen https://www.stadsarchiefkampen.nl/doorzoek-beeldbank?mivast=69&miadt=69&mizig=216&miview=gal&milang=nl&micols=1&mires=0&mizk_alle=blankenheim

Figuur 3.9: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.514416

Figuur 3.10: AHN2.

Tabel 3.1: De langetermijnontwikkeling van kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen.

Tabel 3.2: Langetermijnontwikkeling van middeleeuwse kastelen in het Oversticht aan de hand van zes onderscheidende kenmerken: 1. Bouwperiode en hoofdkenmerk; 2. Bouwheer; 3. Kasteelvorm; 4. Landschappelijke ligging; 5. Functie en exploitatievorm; 6. Bouwkundige kenmerken.

Hoofdstuk 4:

Figuur 4.1: Foto door Albert Speelman:

Figuur 4.2: J.W. van Aalst, www.opentopo.nl.

Figuur 4.3: Collectie Oudheidkamer Twente, vervaardigd door Hendrik Willink van Weerselo. Inventarisnummer PR0627.15. Volgens de OKT zou dit door J.J. Deinse zijn gedaan, zie paragraaf 4.2.

Figuur 4.4: Holwerda 1917.

Figuur 4.5: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Figuur 4.6: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.7: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.8: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.9: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.10: Tekening door auteur op basis van gegevens RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.11: Foto door auteur. Foto genomen op 22 februari 2018 in noordelijke richting.

Figuur 4.12: Tekening door auteur op basis van gegevens RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.13: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.14: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.15: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.16: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.17: Afbeelding vervaardigd door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 4.18: Achtergrond AHN2.

Figuur 4.19: Holwerda 1917.

Figuur 4.20: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.21: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.22: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.23: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018. Object afkomstig uit de collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer OKT 504.

Figuur 4.24: RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.25: Tekening door auteur op basis van gegevens RAAP: Scholte Lubberink et al. 2018.

Figuur 4.27: Vervaardigd door H. Smeenge.

Figuur 4.28: Foto: H. Smeenge.

Figuur 4.29: Foto: H. Smeenge.

Figuur 4.30: Foto: H. Smeenge.

Figuur 4.31: Geomorfologische kaart Maas 1:25.000.

Figuur 4.32: Vervaardigd door H. Smeenge, achtergrond Hottingerkaart.

Figuur 4.33: Vervaardigd door Nicolaas ten Have. Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer K0014.

Figuur 4.34: Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek SAB, toegangsnummer 1236, archiefstuk 253.

Figuur 4.35: Foto door auteur. Foto genomen op 23 februari 2018.

Figuur 4.36: Achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 4.37: Foto door auteur. Foto genomen op 23 februari 2018.

Tabel 4.1: Vervaardigd door H. Smeenge. Overzicht van de OSL-dateringen van de hoofdburcht bestaande uit de meest waarschijnlijke dateringen met standaardafwijking met behulp van diverse technieken. Door onvoldoende bleking heeft geen enkele van deze monsters een nauwkeurige datering opgeleverd.

Tabel 4.2: Vervaardigd door H. Smeenge. Overzicht en datering van fossiele bodems. De monsters waar een * voor staat zijn onbetrouwbaar omdat het hier gaat om bodemmateriaal dat slechts ten dele is gebleekt.

Tabel 4.3: Vervaardigd door H. Smeenge. Overzicht van de bodemprofielen en pollenmonsters op en rond het terrein van de Hunenborg die in 2016 door H. Smeenge en B. van Geel zijn onderzocht.

Tabel 4.4: De laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in de marke Volthe.

Tabel 4.5: De laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in de marke Tilligte.

Tabel 4.6: De laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in de marke Groot Agelo.

Tabel 4.7: De laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen in de marke Klein Agelo.

Grafiek 4.2: Verdeling van de blooteigendom in de marke Volthe in de late middeleeuwen. De meeste goederen zijn in handen van de bisschop en de adel.

Grafiek 4.3. Verdeling van de blooteigendom in de marke Tilligte in de late middeleeuwen. De meeste goederen waren in handen van kloosters.

Grafiek 4.4: Verdeling van de blooteigendom in de marke Groot Agelo in de late middeleeuwen. De meeste goederen zijn in handen van de bisschop en kloosters.

Grafiek 4.5: Verdeling van de blooteigendom in de marke Klein Agelo in de late middeleeuwen. De meeste goederen zijn in handen van kloosters.

Grafiek 4.6: Verdeling van de blooteigendom in de marken Volthe, Tilligte, Groot Agelo en Klein Agelo. De meeste goederen waren in de late middeleeuwen handen van kloosters en de bisschop van Utrecht.

Hoofdstuk 5

Figuur 5.1: J.W. van Aalst, www.opentopo.nl.

Figuur 5.7: Foto door B. Song.

Figuur 5.8: Foto door B. Song.

Figuur 5.4: Hottingerkaart kaartblad N1-N2, via Kenniscentrum Landschap.

Figuur 5.5: Kaart vervaardigd door auteur.

Figuur 5.7: Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer SCH093, schilder James de Rijke, Hilversum.

Figuur 5.8: Kaart door auteur.

Figuur 5.9: Vervaardigd door Jacob van Deventer. Toegangsnummer 302OIK, Nederlandse Steden in de 16e eeuw. Plattegronden van Jacob van Deventer: Kaart van Goor https://historischcentrumoverijssel.nl/archieven/?miview=inv2&mivast=20&mizig=210&miadt=45&miaet=1&micode=1236&minr=23395890

Figuur 5.10: Kaart door auteur.

Figuur 5.11: Kadastrale kaart 1811-1832: minuutplan Diepenheim, Overijssel, sectie B, blad 01, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04013B01.

Figuur 5.12: Kaart door auteur.

Figuur 5.13: Geomorfologische kaart Maas 1:25.000 & Topografisch-militaire Kaart .

Figuur 5.14: Geomorfologische detailkaart Maas 1:25.000 en Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 5.15: Kaart door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 5.16: Stadsarchief Deventer, toegang Markelse Schipbeek (702), nummer 172.

Figuur 5.17: Kaart door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 5.18: Vervaardigd door Nicolaas ten Have. Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer K0014.

Figuur 5.19: Kaart door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 5.20: Kaart door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 5.21: Kaart door auteur.

Figuur 5.22: Kaart door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 5.23: Kaart door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 5.24: Kaart door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 5.25: Kaart door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Figuur 5.26: Kaart door auteur, achtergrond Topografisch-militaire Kaart 1850.

Tabel 5.1: Samenhang tussen geomorfologie, bodemgesteldheid, vegetatie en toponiemen van het stuwwallandschap van Zuidwest-Twente.

Tabel 5.2: Samenhang tussen geomorfologie, bodemgesteldheid, vegetatie en toponiemen van het dekzandlandschap van Zuidwest-Twente.

Tabel 5.3: Samenhang tussen geomorfologie, bodemgesteldheid, vegetatie en toponiemen van het broek- en vlierlandschap. Voor een verantwoording, zie paragraaf 5.4.

Tabel 5.4. Bisschoppelijke leenmannen en hun lenen in Zuidwest-Twente, zoals deze worden vermeld in het bisschoppelijke leenregister van 1379. In totaal gaat het om 73,5 boerderijen. Veel van de genoemde leenmannen waren tevens borgman op de kastelen van Goor of Diepenheim.

Tabel 5.5. De ontwikkeling van het Zuidwest-Twentse kastelenlandschap, uitgedrukt in vijf fasen. De verandering van eigenaar van Goor, Diepenheim-I en Diepenheim-II heeft geleid tot veranderingen in het landschap rondom de kastelen.

Hoofdstuk 6

Figuur 6.1: Kaart vervaardigd door auteur. Grenzen gebaseerd op de Bosatlas van de Nederlandse geschiedenis. Achtergrond Open Street Map ArcGis.

Figuur 6.2: Kaart vervaardigd door auteur. Grenzen gebaseerd op de Bosatlas van de Nederlandse geschiedenis. Achtergrond Paleogeografische kaart: Vos, P., M. van der Meulen, H. Weerts en J. Bazelmans 2018: Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu, Amsterdam (Prometheus). https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/paleografische-kaarten 2019

Figuur 6.3: AHN2.

Figuur 6.4: AHN2.

Figuur 6.4: Open Street Map ArcGis.

Tabel 6.1. Overzicht van de kastelen waarover de bisschop van Munster kon beschikken, gebaseerd op Kohl 1999.

Catalogus

Figuur 1 Almelo: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04001B03.

Figuur 2 Almelo: Foto door J.P. de Koning, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 195.992.

Figuur 3 Almelo: Vervaardiger onbekend, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 48.354.

Figuur 1 Ansen: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN03023A03.

Figuur 2 Ansen: BI-1891-3186-51(R): http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.444611.

Figuur Arkelstein 1: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04004A02.

Figuur Arkelstein 2: Copyright gemeente Deventer, met dank aan M. Bartels.

Figuur Arkelstein 3: AHN2.

Figuur Arkelstein 4: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/52/Kasteel_Arkelstein_bij_Deventer.jpg.

Figuur Batinge 1: BI-1891-3186-49(R): http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.444609.

Figuur Bentheim 1: Foto door auteur. Foto genomen op 27-08-2017.

Figuur Blankeweer 1: Drents Archief, Stichting Oud Drenthe EB5, inv.nr. 1412, Luchtfotoserie van drie foto's uit 1965.

Figuur 1 Bolwerk bij Deventer: Gelders archief: Toegang 0012, Inventaris nummer 670a.

Figuur 1 Borgbarchien: Foto door Albert Speelman.

Figuur 1 Borgbeuningen: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04034A03.

Figuur 1 Borg Brammelo: AHN2.

Figuur 1 Bredenhorst: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04026D01.

Figuur 1 Buckhorst: Vervaardiger Cornelis Pronk, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer TH-263.

Figuur 1 Campherbeek: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04062F01.

Figuur 2 Campherbeek: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer TH-285.

Figuur 1 Coevorden: Scans afkomstig van de RCE, gecategoriseerd onder stad Coevorden.

Figuur 2 Coevorden: Vervaardigd door Jacob van Deventer.

Figuur 3 Coevorden: Figuur gemaakt door auteur, gebaseerd op Janssen 2009.

Figuur 1 Cortinghuis: Mulock Houwer 1921, 141.

Figuur 2 Cortinghuis: Mulock Houwer 1921, 138.

Figuur 3 Cortinghuis: Mulock Houwer 1921, 140.

Figuur 4 Cortinghuis: Afbeelding vervaardigd door auteur, achtergrond Bonnebladen.

Figuur 1 Diepenheim-I: Opname verkregen via https://www.spaceoffice.nl/nl/satellietdataportaal/toegang-data/licentievoorwaarden/ 09-06-2019 SuperView Satellite – distributed by SpaceWill.

Figuur 1 Diepenheim-II: Kadastrale kaart 1811-1832: minuutplan Diepenheim, Overijssel, sectie B, blad 01, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04013B01.

Figuur 1 Den Doorn: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.225551.

Figuur 1 Dorth: Gelders Archief, toegangsnummer 0124, Hof van Gelre en Zutphen 4481.

Figuur 2 Dorth: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.59117.

Figuur 1 Duivelshof: AHN2.

Figuur 1 Elba: Kortekaas 1994.

Figuur 1 Glimmen-II: AHN2.

Figuur 1 Grimberg: Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer F05219.

Figuur 2 Grimberg: Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer F05242.

Figuur 1 Gronenburg: Tekening door auteur.

Figuur 2 Gronenburg: Tekening door auteur.

Figuur 1 Heeckeren: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.234392.

Figuur 1 Hemmen: AHN2.

Figuur 1 Hoenlo: Vervaardiger Cornelis Pronk, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer TH-230.

Figuur 1 Hoyking: AHN2.

Figuur 1 Hölterhof. AHN2.

Figuur 1 Hondeborg Weerselo: Kaart vervaardigd tussen 1811-1832, gemeente Weerselo, sectie F, blad 04.

Figuur 1 Hondeborg Zenderen: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04007E02.

Figuur 1 Jodenkerkhof: Hottingerkaart uit ongeveer 1783. Kaart F met daarop Hardenberg en Gramsbergen. Via Kenniscentrum landschap RUG.

Figuur 2 Jodenkerkhof: foto door Albert Speelman.

Figuur 1 Klinkenberg: AHN2.

Figuur 1 Koerhuis: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04012C01.

Figuur 2 Koerhuis: Gelders archief: Toegang 0012, Inventarisnummer 670a.

Figuur 3 Koerhuis: Vervaardigd door Jan de Beijer. Historisch centrum Overijssel, NL-ZlHCO_TP000856.

Figuur 1 Koohorst: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04055C02.

Figuur 2 Koohorst: AHN2.

Figuur 1 Kranenburg: Tekening P. Rogers (Archeologie Zwolle). Bron: Michael Klomp, 2009. Met dank aan de gemeente Zwolle.

Figuur 2 Kranenburg: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.430833.

Figuur 1 Kuinre-I: Van Doesburg & De Boer 2001, 10.

Figuur 2 Kuinre-I: Foto door Albert Speelman.

Figuur 1 Laar: Hottingerkaart omstreeks 1983, kaartblad E met daarop Ommen. Verkregen via KCL RUG.

Figuur 2 Laar: AHN2.

Figuur 1 Oldengaerde: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.444610.

Figuur 1 Oldenhave: Vervaardigd door Cornelis Pronk.
Olidam.

Figuur 1 Olidam: AHN2.

Figuur 2 Olidam: Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer F05049, foto L. Sevenster.

Figuur 3 Olidam: Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer F05057, foto L. Sevenster.

Figuur 4 Olidam: Collectie Oudheidkamer Twente, inventarisnummer F05774, foto L. Sevenster.

Figuur 1 Pekkedam: Vervaardiger Cornelis Pronk, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer TH-277.

Figuur 1 Ramele: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04043L03.

Figuur 1 Rechteren: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04008E07.

Figuur Rhaan 1: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.367626.

Figuur Rhaan 2: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.367624.

Figuur Rutenberg 1: Vervaardiger Cornelis Pronk, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer TH-268.

Figuur Rutenberg 2: Vervaardiger Cornelis Pronk, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer TH-267.

Figuur 1 Saterslo: Vervaardiger Abraham de Haen, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 48516.

Figuur 1 Selwerd: Tekening door auteur, achtergrond Bonnebladen.

Figuur 1 Singraven: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04011G08.

Figuur 1 Slingeborg: AHN2.

Figuur 1 Swormertoren: Verlinde 1996a.

Figuur 1 Ter Molen: Tekening van Ter Molen rond 1733, vervaardigd door Cornelis Pronk Gevers & Mensema 194.

Figuur 1 Ter Hansouwe: AHN2.

Figuur 1 Ter Molen: Gelders archief, toegang 1551 topografische Atlas Gelderland. https://www.geldersarchief.nl/bronnen/foto-s-en-films?miview=inv2&mivast=37&mizig=210&miadt=37&miaet=1&micode=1551&minr=43435664

Figuur 1 Terwee: AHN2.

Figuur 1 Twickel: NL-DvHCO, HCO Stadsarchief Deventer, ID 1236, Kaarten Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek (SAB), inv. nr. 299OIK. https://historischcentrumoverijssel.nl/archieven/?mivast=20&miadt=45&mizig=101&miview=gal&milang=nl&micols=1&mizk_alle=jacob%20van%20deventer

Figuur 1 Vledderinge: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.444581.

Figuur 1 Vollenhove: Uitsnede kaart Jacob van Deventer, ca. 1560. Oudheidkamer Twente object K0451

Figuur 2 Vollenhove: RP-T-1900-A-4405: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.225552.

Figuur 3 Vollenhove: RP-T-1900-A-4396: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.225536

Figuur 4 Vollenhove: RP-T-1900-A-4404: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.225555

Figuur 1 Voorst: Verlinde 1983.

Figuur 1 Waardenborg: Copyright gemeente Deventer, met dank aan M. Bartels

Figuur 2 Waardenborg: Foto door Albert Speelman.

Figuur 1 Warmelo: http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.235989.

Figuur 1 Waterburcht: AHN2.

Figuur 1 Weleveld: Opgravingstekening van Weleveld van de campagnes van Hulshoff. Afkomstig uit het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten Overijssel A.D. Verlinde.

Figuur 1 Werkeren: Clevis 2005: 87.

Figuur 2 Werkeren: Clevis 2005: 87.

Figuur 3 Werkeren: Clevis 2005: 91.

Figuur 4 Werkeren: Clevis 2005: 91.

Figuur 1 Wesepe: AHN2.

Figuur 2 Wesepe: https://www.satellietdataportaal.nl/ juli 2018.

Figuur 1 Wittelte-II: Van Os 1907.

Figuur 2 Wittelte-II: Topografisch-militaire Kaart 1850. De digitale laag met toponiemen is afkomstig van het Drents Archief.

Figuur 3 Wittelte-II: Uitsnede AHN2.

Figuur 1 Wolfsbarge. Tekening door auteur.

Figuur 1 Yperenberg: Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer MIN04012D03.

Figuur 2 Yperenberg: Gelders archief: Toegang 0012, inventarisnummer 670a.

Figuur 3 Yperenberg: Gelders archief: Toegang 1551 Topografisch-historische Atlas Gelderland, inventarisnummer 1580 Yperenberg (Iperenberg) bij Wilp, 1776. Vervaardigd door Pieter van der Kloet.

Figuur 1 Zernike: Kortekaas 2003.

Figuur 2 Zernike: AHN2 en tekening auteur.

Figuur 3 Zernike: AHN2.

Bijlagen

Bijlage 2.1 Database van de besproken Overstichtse kastelen en mogelijke kastelen

x	y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
242310	486290	**Almelo**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal of bisschop	1272	kasteel
237824	579690	**Ammerckehoern**	**tijdelijk bisschoppelijk kasteel**	nee	nee	nee	ja	bisschop	1405	kasteel
219000	533460	**Ansen**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1196	mogelijk kasteel
220225	474820	**Arkelstein**	**bisschoppelijk ambtskasteel**	ja	nee	ja	ja	bisschop	1347	kasteel
220140	539080	**Batinge**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1492	kasteel
232401	503817	**Beerse**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1476	mogelijk kasteel
275620	480777	**Bentheim**	**kasteel edelvrije**	nee	ja	ja	ja	bisschop	1143	kasteel
232190	480700	**Beervoorde**	**mogelijk kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal	1505	mogelijk kasteel
247757	463797	**Blankenborg (Haaksbergen)**	**kasteel edelvrije**	ja	nee	nee	ja	edelvrij	1377	kasteel
189804	530835	**Blankenham**	**bisschoppelijk ambtskasteel**	nee	nee	nee	ja	bisschop	1418	kasteel
?	?	**Blankenvoorde**	**tijdelijk bisschoppelijk kasteel**	nee	nee	nee	ja	bisschop	1405	kasteel
239800	572100	**Blankenweer**	**tijdelijk bisschoppelijk kasteel**	nee	nee	nee	ja	bisschop	1400	kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
adellijke residentie	bergvrede	?	2R5	laag	zEZ21-VI hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	enkeerdgronden	?	ja
bisschoppelijk	?	?	1M35	laag	gMn83C-V knippige poldervaaggronden; klei; profielverloop 3	poldervaaggronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	3K14/4K6	hoog	Hn23-Bb veldpodzolgronden; lemig fijn zand	veldpodzolgronden	?	nee
bisschoppelijk	rechthoekig	baksteen	3L5	hoog	cHn21-VI laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	laarpodzolgronden	ja	ja
adellijke residentie	bergvrede	?	2M4	laag	pZn23-Vb gooreerdgronden; lemig fijn zand	gooreerdgronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	3K14	hoog	bEZ21-VII hoge bruine enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	enkeerdgronden	?	ja
bisschoppelijk	hoogtekasteel	Bentheimer zandsteen	zandsteen	hoog	?	?	nee	ja
adellijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	ja
adellijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	ja
bisschoppelijk	bergvrede	?	?	?	?	?	?	?
bisschoppelijk	?	?	?	?	?	?	?	?
bisschoppelijk	?	?	?	?	?	?	?	ja

x	y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
207399	473464	**Bolwerk Deventer**	**versterking van de stad**	nee				stad	1421/ 1422	kasteel
239800	572100	**Bolwerk Noordlaren**	**onbekend**	nee	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
244250	463700	**Borg Brammelo**	**onbekend**	nee	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
216400	533060	**Borgbarchien**	**onbekend**	ja	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
264220	487530	**Borgbeuningen**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1613	mogelijk kasteel
261200	493240	**Borggreve**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	circa 1320	mogelijk kasteel
208828	481568	**Boxbergen**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1416	mogelijk kasteel
210548	495156	**Bredenhorst**	**kasteel leenman**	nee	nee	ja	ja	ministeriaal	1379	kasteel
197750	502530	**Buckhorst**	**kasteel edelvrije**	ja	nee	ja	ja	edelvrij	1213	kasteel
206040	504060	**Campherbeek**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1595	mogelijk kasteel
246607	520304	**Coevorden**	**tweede generatie bisschoppelijk kasteel**	ja	ja	ja	ja	bisschop	circa 1140	kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
stad	?	?	4L15	hoog	Rn52AG-VI kalkhoudende poldervaaggronden; zavel; profielverloop 2	poldervaaggronden	?	ja
?	?	baksteen	4K1	hoog	Hn23x-Vb veldpodzolgronden lemig fijn zand en mKX-VI zeer ondiepe keileem, potklei, enz.	veldpodzolgronden	ja	ja
?	?	?	2M9	laag	pZg23-IIIb beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	ja	nee
?	motte	?	2R2	laag	pZg23-IIIb beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	3R7	laag	U2829nr001 kleiige beekdalbodem	kleiige beekdalbodem	?	ja
?	?	?	3K14	hoog	pZg23F-IV beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	3K14/ 2M24	middel	U27ORnr036 beekeerdgronden; lemig fijn zand en zEZ21-VII hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig	enkeerdgronden/ beekeerdgronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	2R2	laag	kZn21-III vlakvaaggronden; leemarm en zwak lemig fijn zand en pZg23-IIIb beekeerdgronden; lemig fijn zand	vlakvaaggronden/ beekeerdgronden	?	ja
adellijke residentie	zaaltoren, zijvleugel	tufsteen, baksteen	3K25	hoog	Zn50A-Vb kalkhoudende vlakvaaggronden; matig fijn zand	vlakvaaggronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	?	laag	fkZn23-IIIb vlakvaaggronden; lemig fijn zand	vlakvaaggronden	?	ja
bisschoppelijk	motte, later vierkant	baksteen, ijzeroer	?	?	?	?	?	ja

x	y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
233527	583856	**Corting-huis**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministe-riaal	circa 1336	kasteel
227600	489800	**Den Dam**	**mogelijk kasteel leenman**	ja	nee	nee	nee	ministe-riaal	circa 1503	mo-gelijk kasteel
236182	468209	**Diepen-heim-I**	**kasteel edelvrije**	nee	nee	nee	ja	edelvrij	1115	kasteel
234160	468780	**Diepen-heim-II**	**kasteel edelvrije**	ja	nee	nee	ja	edelvrij	1188	kasteel
205090	507430	**Den Doorn**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1480	mo-gelijk kasteel
215970	471310	**Dorth**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1329	kasteel
265226	479153	**Duivels-hof**	**mogelijk kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministe-riaal	1382	mo-gelijk kasteel
204927	486350	**Duur**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1348	kasteel
223610	525510	**Echten**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	ja	nee	ja	ministe-riaal	circa 1450	mo-gelijk kasteel
233687	572566	**Eelde**	**tijdelijk bisschoppelijk kasteel**	nee	nee	nee	ja	bis-schop	1405	kasteel
227372	500171	**Eerde**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministe-riaal	1334	kasteel
203852	538984	**Eese**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1264	mo-gelijk kasteel
234474	584216	**Elba**	**onbekend**	ja	nee	nee	nee	?	circa 1300	kasteel
233708	475974	**Elsen**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1300-1350	mo-gelijk kasteel
258100	471300	**Enschede**	**bisschoppelijk ambtskasteel**	nee	nee	nee	ja	bis-schop	1433	kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
adellijke residentie	spaarboog-fundering toren?	baksteen	1M35	laag	Mn85C-V kalkarme poldervaaggronden; klei; profielverloop 5	poldervaaggronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	2R6	laag	pZg23-VI beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	ringwal, kapel	baksteen	3K14	hoog	?	?	ja	ja
adellijke residentie/ bisschoppelijk	?	?	3K25	hoog	Zn21-IV vlakvaaggronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	vlakvaaggronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	2M8	laag	cHn21-VI laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	laarpodzolgronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	3K16	hoog	Hn21x-V veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	veldpodzolgronden	ja	nee
adellijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	?
adelllijke residentie	zaalbouw	baksteen	3L2A	hoog	zEZ21x-VI hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	enkeerdgronden	?	ja
bisschoppelijk	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	?	?	3L5	hoog	pZg23-VI beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	Ja	ja
adellijke residentie	?	?	11B6	hoog	cY23x-Vb loopodzolgronden; lemig fijn zand en cHn23x-Vb laarpodzolgronden lemig fijn zand	loopodzolgronden/ laarpodzolgronden	?	nee
?	spaarboog-fundering toren?	baksteen	1M35	laag	gMn83C-V knippige poldervaaggronden; klei; profielverloop 3	poldervaaggronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	3L6/4E3	hoog	cHn23-VI laarpodzolgronden; lemig fijn zand	laarpodzolgronden	?	ja
bisschoppelijk	?	?	?	?	?	?	?	ja

X	Y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
249700	492350	**Eschede**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1531	mogelijk kasteel
214550	503140	**Gerner**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal	1350	kasteel
?	?	**Glimmen-I**	**versterking van partij**	nee	nee	nee	ja	partij	1227	kasteel
237183	572427	**Glimmen-II**	**onbekend**	nee	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
237046	472785	**Goor**	**tweede generatie bisschoppelijk kasteel**	nee	nee	nee	ja	edelvrij/ bisschop	circa 1178-1196	kasteel
242138	514661	**Gramsbergen**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1336/ 1339	kasteel
233450	482520	**Grimberg**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal	1297	kasteel
235863	581642	**Gronenburg**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal	1242	kasteel
205748	507767	**Haersolte**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1366	kasteel
?	?	**Hardenberg-I**	**tijdelijk bisschoppelijk kasteel**	nee	nee	nee	ja	bisschop	1230	kasteel
238760	510311	**Hardenberg-II**	**bisschoppelijk ambtskasteel**	nee	nee	nee	ja	bisschop	1362	kasteel
237413	473011	**Heeckeren**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1400	mogelijk kasteel
?	?	**Hemercamp**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1378	kasteel
235438	577278	**Hemmen**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	?	mogelijk kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
adellijke residentie	?	?	2M3	laag	pZg23-IIIb beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	3K14	hoog	bEZ23G-VI hoge bruine enkeerdgronden; leemarm en zwal lemig fijn zand	enkeerdgronden	?	ja
militaire versterking	?	?	?	?	?	?	?	?
?	?	?	2R4	laag	kVc-II koopveengronden op zeggeveen, rietzeggeveen of (mesotroof) broekveen	koopveengronden	?	nee
adellijke residentie/ bisschoppelijk	bergvrede, kapel	?	?	?	?	?	?	ja
adellijke residentie	?	?	3R7/3K14	middel	fRn95C-II kalkloze poldervaaggronden; zware zavel en lichte klei; profielveroop 5	poldervaaggronden	?	ja
adellijke residentie	bergvrede	natuursteen, baksteen?	3L5	hoog	pZg23-VI beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	ja
?	toren	baksteen	1M35	laag	gMn83C-V knippige poldervaaggronden; klei; profielverloop 3	poldervaaggronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	4K14	?	spVz-IIIb weideveengronden	weideveengronden	?	ja
bisschoppelijk	motte?	?	?	?	?	?	?	ja
bisschoppelijk	toren, slaapkamer, stallen	?	?	?	?	?	?	ja
adellijke residentie	?	?	3L5	hoog	?	?	?	nee
?	?	?	?	?	?	?	?	?
?	?	?	4H3/10B1	hoog	pZg23x-V beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	ja

x	y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
250707	476520	**Hengelo**	**mogelijk kasteel leenman**	ja	nee	ja	ja	ministeriaal	1350	mogelijk kasteel
250700	489340	**Herinkhave**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1530	mogelijk kasteel
205243	482274	**Hoenlo**	**kasteel leenman**	nee	nee	ja	ja	ministeriaal	1365	kasteel
261493	468100	**Hölterhof**	**onbekend**	ja	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
259844	484183	**Hondeborg Weerselo**	**onbekend**	nee	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
245798	480788	**Hondeborg Z**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal	1333	kasteel
?	?	**Hulsvoorde**	**versterking van partij**	nee	nee	nee	ja	partij	1395	kasteel
250502	485574	**Hoykink**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
260200	489800	**Hunenborg**	**eerste generatie bisschoppelijk kasteel**	ja	nee	nee	nee	bisschop	circa1070	kasteel
239191	511284	**Jodenkerkhof**	**onbekend**	nee	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
237449	471327	**Kevelham**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1394	mogelijk kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
?	?	heipalen, Bentheimer zandsteen, later baksteen	3L5	hoog	?	?	?	ja
adellijke residentie	?	?	2M8	laag	Hn21-VI veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand en fkpZg23-III beekeerdgronden; lemig fijn zand	veldpodzolgronden/ beekeerdgronden	?	nee
adellijke residentie	toren? zaal?	?	2M14	laag	kZn21-III vlakvaaggronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	vlakvaaggronden	?	nee
?	?	?	4G5	hoog	Hn21-III veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	veldpodzolgronden	?	nee
?	?	?	4K16/2R2	middel	Hn23-Vb veldpodzolgronden; lemig fijn zand en bEZ23-VI hoge bruine enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	veldpodzolgronden/ enkeerdgronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	3K18	hoog	fpZg23-IV beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	nee
militaire versterking	?	?	?	?	?	?	?	?
?	?	?	2R5	laag	pZg23 beekeerdgronden; lemig fijn zand	?	?	ja
bisschoppelijk	ringwal, representatief gebouw	Bentheimer zandsteen, tufsteen, houtbouw, veldkeien	3K14	hoog	Hn21F-VII veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	veldpodzolgronden	?	nee
?	?	?	3R7/3K14	middel	fpZg23-IIIb beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	3L5	hoog	zEZ23-VII hoge zwarte enkeerdgrond; fijn zand en pZg23-IIIb beekeerdgronden; lemig fijn zand	enkeerdgronden/ beekeerdgronden	?	nee

x	y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
246845	531615	**Klencke**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1482	mogelijk kasteel
240593	529152	**Klinkenberg**	**onbekend**	ja	nee	nee	nee	?	1239	kasteel
209300	472450	**Koerhuis**	**versterking van de stad**	nee	nee	ja	ja	stad	1405	kasteel
237452	481248	**Koohorst**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1344	kasteel
205493	504981	**Kranenburg**	**kasteel leenman**	ja	nee	ja	ja	ministeriaal	circa 1350	kasteel
207050	488150	**Krijtenberg**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1448	mogelijk kasteel
185560	532640	**Kuinre I**	**tweede generatie bisschoppelijk kasteel**	ja	nee	nee	ja	bisschop	1197	kasteel
185950	533060	**Kuinre II**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal/bisschop	circa 1375	kasteel
223240	503070	**Laar (oud)**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1380	kasteel
262335	499303	**Lage**	**tweede generatie bisschoppelijk kasteel**	nee	ja	nee	ja	bisschop	1270	kasteel
?	?	**Liewerdawinkel**	**versterking van partij**	nee	nee	nee	ja	partij	1228	kasteel
?	?	**Lambert Rethering**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1373	kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
?	?	?	3L2A/1R4	mid-del	pZg23-IIIb beekeerdgron-den; lemig fijn zand	beekeerd-gronden	?	ja
militaire versterking	motte	hout, baksteen	2R5/1R4	mid-del	fpZg23t-III beekeerdgron-den; lemig fijn zand	beekeerd-gronden	?	nee
militaire versterking	torentje, ringmuurtje	?	2R5	laag	Rd10A-VII kalk-houdende ooi-vaaggronden; lichte zavel	ooivaaggron-den	?	ja
?	?	?	3K18	hoog	pZg23-IV beekeerdgron-den; lemig fijn zand	beekeerd-gronden	?	nee
adellijke residentie	toren, zaal	?	3L5	hoog	Zn21-VI vlak-vaaggronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	vlakvaag-gronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	3K14	hoog	U27ORnr005 mengelgronden	mengelgron-den	?	ja
adellijke residentie	ringmuur op spaarboog	baksteen, tufsteen	3H13	hoog	Zn50AW-IV kalkhoudende vlakvaaggronden; matig fijn zand en zVcF-VII meer-veengronden op zeggeveen, rietzeggeveen of broekveen	vlakvaag-gronden/ meerveen-gronden	ja	?
adellijke residentie/ bisschop-pelijk	kamer, zaal, gevangenis, diverse bij-gebouwen	baksteen	3H13	hoog	Zn50AW-IV kalkhoudende vlakvaaggronden; matig fijn zand en zVcF-VII meer-veengronden op zeggeveen, rietzeggeveen of broekveen	vlakvaag-gronden/ meerveen-gronden	ja	?
adellijke residentie	?	?	3R7	laag	zEZ21-VII hoge zwarte en-keerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	enkeerdgron-den	?	nee
bisschop-pelijk	toren	?	beekdal	laag	?	?	?	ja
militaire versterking	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	?	?	?	?	?		ja	?

X	Y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
202357	508133	**Masten-broek-Ludiken**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1369	kasteel
200291	507541	**Masten-broek-Bertold**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1368	kasteel
225130	572460	**Mensinge**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1480	mo-gelijk kasteel
?	?	**Mit/Nut-spete**	**versterking van partij**	nee	nee	nee	ja	partij	1231	kasteel
?	?	**Munitio Threnton-num**	**versterking van partij**	nee	nee	nee	ja	partij	1339	kasteel
262730	502098	**Neuen-haus**	**kasteel edelvrije**	nee	nee	nee	ja	bis-schop	n.v.t.	kasteel
211208	492376	**Nijenhuis W**	**kasteel leenman**	nee	ja	nee	ja	ministe-riaal	circa 1379	kasteel
236090	469038	**Nijenhuis D**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	circa 1379	mo-gelijk kasteel
219634	537681	**Olden-gaerde**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1420/ 1435	mo-gelijk kasteel
219950	530100	**Olden-have**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	circa 1379	mo-gelijk kasteel
236620	471660	**Olidam**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	circa 1400	mo-gelijk kasteel
228585	573883	**Peize**	**versterking van partij**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1251	kasteel
?	?	**Peize II**	**tijdelijk bisschoppelijk kasteel**	nee	nee	nee	ja	bis-schop	1400/ 1405	kasteel
235350	468770	**Pekke-dam**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	circa 1379	mo-gelijk kasteel
213507	487294	**Ramele**	**onbekend**	ja	nee	nee	nee	?	?	mo-gelijk kasteel
216310	501580	**Rechteren**	**kasteel leenman**	nee	ja	ja	ja	ministe-riaal	1320	kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
adellijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	?	?	3L2	hoog	pZg23x-V beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	ja
militaire versterking	?	?	?	?	?	?	?	?
militaire versterking	?	?	?	?	?	?	?	?
bisschoppelijk	?	?	beekdal	laag	?	?	?	ja
adellijke residentie	?	?	3L5	hoog	U27ORnr029 laarpodzolgronden	laarpodzolgronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	2M24	laag	kpZg23-IIIb beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	2M4/3L2A	middel	Hn21-VI veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	veldpodzolgronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	4K6/3L2	hoog	Hn23x-VI veldpodzolgronden; lemig fijn zand	veldpodzolgronden	?	nee
?	?	?	?	?	kpZg23F-IV beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	ja
?	?	?	?	?	?	?	?	?
bisschoppelijk	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	?	?	3L5	hoog	zEZ23-VI hoge zwarte enkeerdgronden; fijn zand	enkeerdgronden	?	ja
?	?	?	2R2	laag	fpZg23-IIIb beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	ja	nee
adellijke residentie	toren, zaalbouw	?	2M25	laag	fZn21-III vlakvaaggronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	vlakvaaggronden	?	ja

X	Y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
227450	494310	**Rhaan**	**kasteel leenman**	nee	nee	ja	ja	ministeriaal	1385	kasteel
211800	503680	**Rutenberg**	**kasteel leenman**	nee	nee	ja	ja	ministeriaal	1328	kasteel
252040	483450	**Saterslo**	**kasteel leenman**	nee	nee	ja	ja	ministeriaal	1361	kasteel
?	?	**Saterslo blokhuis**	**tijdelijk bisschoppelijk kasteel**	nee	nee	nee	ja	bisschop	1361	kasteel
236138	472468	**Scherpenzeel**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1313	mogelijk kasteel
239100	486440	**Schulenborg**	**eerste generatie bisschoppelijk kasteel**	ja	nee	nee	ja	bisschop	1123	kasteel
265888	476101	**Schultinchof**	**mogelijk kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal	1395	mogelijk kasteel
232200	584840	**Selwerd**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal	1357	kasteel
263491	488631	**Singraven**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1415	kasteel
245399	513353	**Slingeborg**	**bisschoppelijk ambtskasteel**	nee	nee	nee	ja	bisschop	1399	kasteel
204297	533547	**Steenwijk**	**onbekend**	nee	nee	nee	ja	?	1229	mogelijk kasteel
?	?	**Stellingwerf**	**onbekend**	nee	nee	nee	ja	bisschop	1309	kasteel
235210	473550	**Stoevelaar**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1379/1382	mogelijk kasteel
211887	472609	**Swormertoren**	**versterking van de stad**	nee	nee	nee	nee	stad	1409	kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
adellijke residentie	zaalbouw?	?	3R7	laag	pZg23-VI beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	nee
adellijke residentie	toren, zaal	?	3K14	hoog	fZn23-III vlakvaaggronden; lemig fijn zand	vlakvaaggronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	2R2	laag	fpRn86-III leek/woudeerdgronden; klei; profielverloop 3, of 3 en 4, of 4	leek-/woudeerdgronden	?	nee
bisschoppelijk	?	?	?	?	?	?	?	nee
adellijke residentie	?	?	?	?	kpZgn23F-IV beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	ja
bisschoppelijk	ringwalburcht	tufsteen, veldkeien	4K14	hoog	kpZgn23-III beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	3K14	hoog	U2829nr001 kleiige beekdalbodem	kleiige beekdalbodem	?	ja
adellijke residentie	toren	baksteen	1M35	laag	kMn68C-III knippoldervaaggronden; zavel en lichte klei; profielverloop 4 of 4 en 3	knippoldervaaggronden	ja	ja
adellijke residentie	?	?	3R7	laag	U2829nr001 kleiige beekdalbodem	kleiige beekdalbodem	?	ja
bisschoppelijk	bergvrede	?	?	?	?	?	?	nee
?	toren	?	?	?	?	?	?	?
bisschoppelijk	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	?	?	2M9/3K16	middel	pZg23-IV beekeerdgronden; lemig fijn zand	beekeerdgronden	?	nee
militaire versterkingtoren, driehoekmuur, poortgebouw	toren, driehoekmuur, poortgebouw	baksteen	2R5	laag	fRn62C-III kalkloze poldervaaggronden; zavel en lichte klei; profielverloop 2	poldervaaggronden	?	ja

X	Y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
245086	519573	**Ten Cloos-ter**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	ja	ja	ministe-riaal	1517	mo-gelijk kasteel
231733	573216	**Ter Hansou-we**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	ja	nee	ja	ministe-riaal	1418	mo-gelijk kasteel
228600	491550	**Ter Molen**	**kasteel leenman**	ja	nee	ja	ja	ministe-riaal	1378	kasteel
204032	512337	**Terwee**	**onbekend**	nee	nee	nee	nee	?	1488	mo-gelijk kasteel
245628	476222	**Twickel**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministe-riaal	1389	kasteel
241966	509000	**Vene-brugge**	**bisschoppelijk ambtskasteel**	nee	nee	nee	ja	bis-schop	1413	kasteel
?	?	**Veste up der were**	**versterking van partij**	nee	nee	nee	ja	?	1357	kasteel
209713	524057	**Vledde-ringe**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1466	mo-gelijk kasteel
192929	521658	**Volenho-ve**	**tweede generatie bisschoppelijk kasteel**	ja	nee	ja	ja	bis-schop	circa 1165	kasteel
?	?	**Voorst I**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	circa 1219/ 1227	kasteel
?	?	**Voorst II**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	circa 1219/ 1227	kasteel
200020	503700	**Voorst III**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministe-riaal	circa 1260/ 1280	kasteel
234578	582703	**Vrydema-huys**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministe-riaal	1339	kasteel
226295	477332	**Waarden-borg**	**bisschoppelijk ambtskasteel**	ja	nee	nee	ja	bis-schop	1378	kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
adellijke residentie	?	?	3L5	hoog	vEZ23-VI hoge zwarte enkeerd-gronden; fijn zand	enkeerdgron-den	?	ja
adellijke residentie	?	?	3L2	hoog	cHn23-VI laarpod-zolgronden; lemig fijn zand	laarpodzol-gronden	?	ja
adellijke residentie	zaalbouw?	baksteen	3R7	laag	pZg23-VI beekeerdgron-den; lemig fijn zand	beekeerd-gronden	?	ja
?	?	?	2M81ykd	laag	pVc	Weideveen-gronden op zeggeveen, rietzeg-geveen of (mesotroof) broekveen/ vlakvaag-gronden; grof zand	?	nee
adellijke residentie	?	?	3L2A	hoog	zEZ23-VI hoge zwarte enkeerd-gronden; fijn zand	enkeerdgron-den	?	ja
bisschop-pelijk	bergvrede	?	?	?	?	?	?	ja
?	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	?	?	2R1	laag	zVC-II meerveen-gronden op zeg-geveen, rietveen of broekveen	meerveen-gronden	?	ja
bisschop-pelijk	donjon, kapel, ring-muur?	?	10B3	hoog	Zn23x-V vlakvaag-gronden; lemig fijn zand	vlakvaag-gronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	ringmuren/ meerdere voorburch-ten	baksteen/ tufsteen	?	?	?	?	ja	nee
adellijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	?
bisschop-pelijk	vierkant, torens, pri-vaat, poort-gebouw	baksteen	11B3	hoog	zEZ23-VIII hoge zwarte enkeerd-gronden; fijn zand	enkeerdgron-den	?	ja

x	y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
234347	468167	**Warmelo**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1415	mogelijk kasteel
233882	571769	**Waterburcht**	**kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal	1453	kasteel
236700	470600	**Weldam**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1268	mogelijk kasteel
247500	482800	**Weleveld**	**mogelijk kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	ministeriaal	1353	mogelijk kasteel
211324	482442	**Wesepe**	**onbekend**	nee	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
195407	503285	**Westenrode**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1365	kasteel
209474	485934	**Wezenberg**	**kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1365	kasteel
200027	505119	**Werkeren**	**kasteel leenman**	ja	nee	ja	ja	ministeriaal	1367	kasteel
249146	475901	**Wilderink**	**mogelijk kasteel leenman**	ja	nee	nee	ja	?	1500	mogelijk kasteel
215947	538334	**Wittelte-II**	**onbekend**	nee	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
217190	538398	**Wittesheuvel**	**onbekend**	nee	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
244150	571400	**Wolfsbarge**	**onbekend**	ja	nee	nee	nee	?	?	mogelijk kasteel
208099	470812	**Yperenberg**	**versterking van de stad**	nee	nee	ja	ja	stad	1405	kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
adellijke residentie	?	?	3K14	hoog	zEZ23-Vb hoge zwart enkeerd-gronden; fijn zand	enkeerdgron-den	?	ja
adellijke residentie	?	baksteen	2R2	laag	pZg23x-V beekeerdgron-den; lemig fijn zand	beekeerd-gronden	ja	ja
adellijke residentie	?	?	3L5/2M24	mid-del	fkpZg23-III beekeerdgron-den; lemig fijn zand	beekeerd-gronden	?	nee
adellijke residentie	?	?	2R5	laag	fpRn59-IV leek-/woudeerdgron-den; zavel; pro-fielverloop 5, of 5 en 2, of 2	leek-/wou-deerdgron-den	?	ja
?	?	?	2M24	laag	pZg23 beekeerd-gronden; lemig fijn zand	beekeerd-gronden	ja	nee
adelllijke residentie	?	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	kelder	?	?	?	?	?	?	?
adellijke residentie	zaaltoren, zijvleugel, traptoren, beerkelder	baksteen	4K14/3N4	mid-del	kHn21-VI veld-podzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand en Rn47Cwp-III kalk-loze poldervaag-gronden; zware klei; profielver-loop 3, of 3 en 4	veldpodzol-gronden/ poldervaag-gronden	?	ja
?	?	?	3L5	hoog	Hn23t-V veldpod-zolgronden; lemig fijn zand	veldpodzol-gronden	?	ja
?	?	?	?	?	?	?	?	?
?	motte	?	3L2A	hoog	Hn23x-Vb veld-podzolgronden lemig fijn zand en pZg23-IIIb beekeerdgron-den;lemig fijn zand	veldpodzol-gronden/ beekeerd-gronden	?	nee
?	?	?	2M44	laag	Hn21-VI veld-podzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	veldpodzol-gronden	?	ja
versterking	?	?	4L14/2R11	mid-del	Rd10A-VII kalk-houdende ooi-vaaggronden; lichte zavel	ooivaaggron-den	?	ja

x	y	naam	oudst bekende functie	arch.	bouw.	icon.	gesch.	eerst bekende eigenaar	*terminus ante quem* site	classificatie
231310	584860	**Zernike**	**onbekend**	ja	nee	nee	nee	?	circa 1190	mogelijk kasteel
205460	496930	**Zuthem**	**mogelijk kasteel leenman**	nee	nee	nee	ja	ministeriaal	1521	mogelijk kasteel

functie	plattegrond hoofdburcht	bouwmateriaal	geomorfologie	ligging	bodem	bodem(grond)	meervoudig wal/gracht	weg
?	woontoren	?	1M35	laag	kMn63C-III knippoldervaaggronden; zavel en lichte klei; profielverloop 3	knippoldervaaggronden	?	ja
adellijke residentie	?	?	1M23	laag	Rv01C-III kalkloze drechtvaaggronden; profielverloop 1	drechtvaaggronden	?	ja

Bijlage 3.1 Bezetting en verpandingen eigenkastelen

Algemene opmerking: De inhoudsbeschrijving van de oorkonden is overgenomen van Nederlandse regesten of vertalingen, namelijk: het oorkondenboek van Overijssel en Overijsselse oorkonden (ongepubliceerd vervolg aanwezig in het HCO) van Ter Kuile, Regesten van het huisarchief Almelo van Mensema en Mooijweer, Overysselsche Gedenkstukken van Racer, groot charterboek van Van Mieris en Zwolse Regesten van Berkenvelder. Waar nodig is de tekst genormaliseerd.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Schulenborg	Aanwezigheid *castellanni* in de Schulenborg.	1123	Nass 2006: 577.
Coevorden	Graaf Eilert van Bentheim werd door bisschop Wilbrand van Oldenburg aangesteld als burggraaf van Coevorden. Dit gebeurde met een grote plechtigheid die veel uitgaven vereiste.	1229	Van Rij 1989: 65, 77.
Hardenberg	Aanwezigheid van "burchtsoldaten" (castellanis) op kasteel Hardenberg.	1231	Van Rij 1989: 74-75.
Coevorden	Gerard Clenke en Hacko, zoon van wijlen Stephan ridder van Hardenberg, ridders, verbinden zich het kasteel te Coevorden als een open huis voor bisschop Hendrik van Vianden en de Utrechtse kerk te zullen houden en bewaren als getrouwe borgmannen schuldig zijn te doen, met inachtneming van de volgende voorwaarden: (1) zij hebben de bisschop 200 pond Deventer munt geleend, die de bisschop hun bij afrekening met de vergoeding van de gemaakte onkosten, voor zover de som van 60 pond niet wordt overschreden, zal terugbetalen (2) na betaling van deze vergoeding en het geleende geld zullen zij afzien van het kasteel, en zal de bisschop daarover de volledige beschikking hebben (3) zolang de betaling nog niet heeft plaats gevonden, zal de bisschop over kasteel Coevorden als open huis kunnen beschikken (4) Gerard Clencke, Hacko, Nicholaus zoon van Boydekin en Rodolf Clencke, ridders, hebben zich plechtig verbonden deze bepalingen te zullen nakomen, terwijl Herman van Voorst, Gijsbert van Buckhorst, Henrik van Almelo, Albert van Gerner, ridders, Frederik Radinc, knape, die van buiten Drenthe komen, en Egbert van Groningen, Mewikin van Ruinen, Rodolf van Anece, Folkert van Echten, ridders, en Roldolf Van Ese uit Drenthe, zich voor de bisschop hebben borg gesteld (5) de borgen hebben beloofd om, wanneer men zich niet aan deze bepalingen mocht houden, op eerste aanmaning te Deventer in leisting te zullen gaan totdat de bisschop en de kerk voldaan zullen zijn.	19-07-1263	OSU III nr. 1591.
Goor	Eerste vermeldingen van borgmannen in Goor.	16-09-1263	OSU III nr. 1595.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Lage	Electbisschop Jan van Nassau verklaart dat hij ridder Herman van Saterslo erfelijk belast heeft met het kasteleinschap van zijn kasteel en kerk te Lage; dat hij tot nakoming van deze aanstelling de edelen Wilhelm van Bronckhorst, Gerhard van Batenborg, Suederus van Bosinchem, Frederik van Beuningen, ridders, alsmede zijn zwager Johannes van Cuijk, knape, als borgen stelt om op de eerste aanmaning van Herman voornoemd te Deventer in leisting te gaan.	circa 1270	OSU IV nr. 1775.
Vollenhove	Aanwezigheid van borgmannen op kasteel Vollenhove.	1309/1313	Bruch 1982: 170-172.
Vollenhove	Bisschop Gwijde van Avesnes verklaart dat hij met toestemming van de kapittels aan Herman Vleesch, schout te Vollenhove, een erf heeft afgestaan om daar een woonhuis op te bouwen; dit huis verklaart de bisschop op eigen kosten te hebben versterkt. Bovendien geeft de bisschop aan Vleesch een jaarrente van 15 pond zwarte tournooisen in erfelijk leen uit de gruit van Kampen, waarin de residentieplicht in en de bewaring van het kasteel Vollenhove is verbonden. Dit leen vererft van vader op oudste zoon.	16-10-1313	UA BA nr. 3. Afschrift diversorium Rudolf van Diepenholt fol. 178.
Goor	Henrik van Almelo verklaart dat hij afstand heeft gedaan van alle rechten en eigendom van de versterking in Almelo, van de goederen van Philip van Almelo, de proost van Oudmunster te Utrecht en van de goederen van heer Arnold van Almelo, kanunnik te Oldenzaal, zowel in mensen, goederen geld als anderszins, waarop hij zijn neven Egbert en Johan gebroeders van Almelo of hun erfgenamen zou kunnen aanspreken; ontvangend van zijn ooms, opdat de twist die tussen hen bestond wordt bijgelegd, in ruil voor het "burggravium" (=burggraafschap) dat hij had in het kasteel Goor en dat hem door de bisschop van Utrecht is afgenomen en rechtens is afgeëist… (hierop volgen goederen en getuigen).	16-09-1316	RHA nr. 17.
Vollenhove	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij Jan Redenc (1) met ingang van 4 juli voor vier jaar het huis Vollenhove en het schoutambt aldaar in pand heeft gegeven voor 500 pond zwarte tournooisen, de konings tournooisen, tot 16 penningen gerekend, die hij hem heeft geleend (2) hij Jan Redenc jaarlijks 300 pond voor zijn gewone uitgaven zal betalen, waaronder de kosten voor poort-, toren- en andere wachters vallen (3) hij bovendien nog extra onkosten zal vergoeden en hem niet zal ontslaan voordat hoofdsom en jaargeld zijn betaald.	1324?	Muller 1889: 3.
Goor	Bisschop Jan van Diest verklaart dat zijn broers heer Thomas van Diest en heer Arnoldus de Rume met zijn bloedverwant heer Wilhelm van Boxtel, zich bij de Lombarden van 's-Hertogenbosch voor de betaling van het bedrag van 1740 pond zwarte tournooisen borg hebben gesteld, welke som binnen een jaar voldaan moet worden. Bisschop Jan zal hen daarvoor schadeloos stellen en daarom een hunner overeenkomstig het hem door prelaten en kapittelen verleende verlof in het bezit zal stellen van kasteel Goor en het schoutambt Twente, totdat het verschuldigde bedrag is voldaan.	02-04-1325	Muller 1889: 14-16.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Goor	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij Frederik van der Esa, ridder, voor de duur van een jaar het kasteel Goor en het schoutambt Twente heeft toevertrouwd; dat hij hem 300 pond vergoeding voor zijn gewone en buitengewone uitgaven heeft beloofd, en dat hij hem niet zal ontslaan voordat de bisschop aan Frederik het schuldige geld heeft uitbetaald.	19-08-1327	Muller 1889: 150.
Goor	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij Hendrik Weldam heeft benoemd tot kastelein van het huis te Goor en schout van Twente: hij belooft hem 100 Brabantse mark vergoeding voor zijn gewone en buitengewone onkosten, terwijl hij hem niet zal ontslaan voordat alle door de schout gedane uitgaven zijn terugbetaald. Bisschop Jan van Diest stelt de ingezetenen van zijn land Twente in kennis van de benoeming van Henricus Weldam tot kastelein van het kasteel Goor en schout van Twente, en draagt hen op de schout bij te staan bij de verdediging van het landschap en hem in alles gehoorzaam te wezen.	07-09-1328	Muller 1889: 211-212.
Vollenhove	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij zijn broer, heer en ridder Thomas van Diest, voor een jaar heeft benoemd tot kastelein en schout van Vollenhove in verband met het door hem aan de bisschop geleende bedrag van 700 pond zwarte tournooisen. Dat hij hem 400 pond vergoeding voor zijn gewone en buitengewone uitgaven toekent, terwijl hij hem niet zal ontslaan voordat hij heer Thomas het geleende geld en de gemaakte onkosten heeft terugbetaald.	24-09-1329	Muller 1889: 283.
Goor	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij de rekening van Hendrik van Weldam, schout van Twente, tot op heden heeft afgehoord en dat hij, bisschop, hem 249 Brabantse mark en kleingeld schuldig is gebleven. Dat de bisschop hem het kasteel Goor en het schoutambt niet zal ontnemen zolang voornoemd bedrag aan hem of zijn erfgenamen niet is terugbetaald en dat hij hem kasteel Goor en het schoutambt Twente tot wederopzeggens toe wederom opdraagt volgens de vroeger overeengekomen voorwaarden.	18-10-1329	Muller 1889: 215.
Goor	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij zijn broer heer Arnd van Diest voor een jaar heeft benoemd tot kastelein van zijn kasteel te Goor en tot schout van Salland en Twente; daarvoor heeft de bisschop Arnd voor zijn gewone uitgaven 700 pond zwarte tournooisen toegezegd, de groot voor 16 penningen gerekend, alsmede vergoeding van zijn buitengewone onkosten; tevens verklaart de bisschop dat hij heer Arnd niet zal ontslaan voordat deze alles ontvangen heeft wat hem toekomt.	29-01-1330	Muller 1889: 289.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Vollenhove	Diverse edelen staan borg voor bisschop Jan van Diest voor en bedrag van 4000 pond zwarte tournooisen. Graaf Willem van Henegouwen heeft beloofd te bevorderen dat deze edelen hun geld terugontvangen. Bisschop Jan van Diest heeft daarom de kastelein Thomas van Diest en borgmannen van kasteel Vollenhove opgedragen om alleen op last van de graaf het kasteel over te leveren totdat het geld is betaald aan deze edelen. Bij gebreke van een kastelein zal de bisschop in overleg met de graaf een nieuwe kastelein benoemen, terwijl de graaf dit alleen zal doen bij afwezigheid van de bisschop (deze oorkonde geldt ook voor Ter Horst en Stoutenburg, alleen deze kastelen liggen in het Nedersticht).	22-02-1331 24-02-1331	Van Mieris 1754: 508-509.
Diepenheim	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij omwille van de hulp die hij bij de aankoop van huis en heerlijkheid Diepenheim en het graafschap Dalen ten behoeve van het Sticht heeft ondervonden van de kapittels van de Dom, Oudmunster, Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie, deze goederen niet zal vervreemden of verpanden en geen kastelein zal aanstellen zonder toestemming van voornoemde kapittels.	08-04-1331	Zie aantekeningen OBO IV nrs. 971-973.
Goor	Johan van Kemmenade, drost van Twente tijdens het Gelderse pandschap, heeft zijn ambtzetel op kasteel Goor.	1336-1339	Muller 1897: 130.
Goor of Diepenheim	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij graaf en ridder Hendrik van Solms en heer van Ottenstein heeft toegezegd het huis te Goor of dat van Diepenheim onbezwaard als ambtswoning te zullen leveren vóór 23 mei aanstaande voor de tijd dat hij schout van Twente is. Dat hij in dit laatste geval als kastelein van Diepenheim en rechter van de heerlijkheid Diepenheim onbezwaard als ambtswoning voor een jaar 100 pond zwarte tournooisen zal ontvangen onder dezelfde voorwaarden waarop hij al 300 pond heeft ontvangen. Een en ander met dien verstande, dat de tot de heerlijkheid Diepenheim behorende renten ingevorderd zullen worden door de rentmeester van Twente. *Graaf Hendrik moet Diepenheim hebben gekozen, want Goor wordt een aantal maanden later in pand gegeven.*	24-01-1333	Muller 1889: 407-409.
Vollenhove en Goor	Verschillende edelen hebben zich borg gesteld voor bisschop Jan van Diest voor een bedrag van 28000 pond zwarte tournooisen en hebben daarvoor de kastelen Vollenhove, Goor, Ter Horst, Stoutenburg, de bisschoppelijke tollen en alle geestelijke en wereldlijke rechtsmacht over de IJssel in pand gekregen.	05-06-1333	UA BA nrs. 78, 207.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Vollenhove en Goor	Graaf Reinoud II van Gelre heeft 43000 pond zwarte Tournooisen aan bisschop Jan van Diest geleend en heeft daarvoor het kasteel en land Vollenhove, het land Salland en bij de Vecht en het huis Goor en Twente in pand gekregen onder verschillende voorwaarden. … (4) Alle door de graaf aangestelde kasteleins en schouten moeten zweren de rechten van de bisschop te zullen handhaven … (6) herstelwerkzaamheden aan de kastelen moeten door de rentmeesters met toestemming van de bisschop plaats vinden, of bij verzuim van dien door de graaf op kosten van de bisschop (7) de graaf zal het land Diepenheim beschermen op kosten van de bisschop; verder vallen Diepenheim, Kampen, Coevorden, Friesland en Drenthe buiten dit verdrag.	27-03-1336	UA BA nr. 384.
Lage	Aanwezigheid borgmannen (eerste vermelding).	05-03-1342	UA BA nr. 171.
Vollenhove en Goor	Overeenkomst tussen bisschop Jan van Arkel en de graaf van Gelre betreffende de lossing van de pandsom van de landen Salland, het land bij de Vecht, Twente, Vollenhove en de kastelen Vollenhove en Goor.	31-01-1346	UA BA nr. 385.
Goor	Heer Reinoud van Coevorden oefent namens bisschop Jan van Arkel het bewind over het huis te Goor en het schoutambt Twente uit. De bisschop en heer Reinoud zijn overeengekomen dat: (1) Reinoud zal op zijn kosten voor het handhaven van de openbare orde 30 gewapende ruiters onderhouden, waarvan de bisschop hem daarvoor jaarlijks 400 Brabanste mark zal betalen (2) het aantal ruiters mag met 15 man worden uitgebreid en de door de bisschop te betalen vergoeding zal nader worden geregeld in verband met het aantal mannen en de tijd van indienstneming (3) de bisschop heeft Reinoud 1200 pond kleine penningen geleend, een gouden schild gerekend tot 32 penningen, waarvoor Reinoud de bisschop jaarlijks 120 pond zal betalen (4) wanneer de bisschop Reinoud van het schoutambt en kasteleinschap wenst te ontheffen zal hij, binnen drie maanden na de oplevering van het schoutambt en het kasteel door Reinoud, de aan dien verschuldigde gelden terugbetalen (5) Reinoud belooft met Heinric, heer van Borculo, Johan van Kuinre, ridders, en Johan van den Clooster, knape, dat hij op aanzeggen van de bisschop schoutambt en kasteel vrij aan hem zal opleveren, of bij afwezigheid van de bisschop aan zijn broer Robbrecht van Arkel, heer van den Berghe, Hubrecht den Scheynke heer van Culenborch, heer Henric van Vyanen en heer Jacob van Lichtenberch.	20-03-1347	OGD nr. 394.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Vollenhove	Knape Ye Uterloe verklaart dat hij de opdracht van bisschop Jan van Arkel, om het slot Vollenhove te bewaren, heeft aangenomen en wel met dien verstande, dat hij het kasteel op eerste aanmaning vrij en onbelast aan de bisschop zal overgeven. Is de bisschop gevangen genomen, dan zal hij het slot pas overgeven wanneer de bisschop uit gevangenschap is bevrijd en aan niemand anders; is de bisschop overleden, dan zal hij het overgeven aan zijn broer heer Zweder Uterloe en heer Johan van Culemborgh.	29-03-1349	UA BA nr. 386.
ambtskastelen Salland, Twente en Diepenheim	Bisschop Jan van Arkel zal Frederik van Hekeren 28000 pond kleine penningen betalen voor zijn onkosten voor de ambten Salland, Twente en Diepenheim waarna Frederik de ambten en de kastelen zal ontruimen (naam kastelen niet genoemd).	05-05-1354	ZR I nr. 13.
Diepenheim	Betaling pandsom Diepenheim door bisschop Jan van Arkel aan Frederik van Heeckeren.	04-03-1355	UA BA nr. 352.
Arkelstein	Bisschop Jan van Arkel verklaart dat hij ten behoeve van de kerk, de bisschoppen en het Sticht het huis en de vesting Arkelstein heeft gebouwd. Hij belooft de schepenen, raden en burgers van de drie Sallandse hoofdsteden dat (1) het kasteel nooit vervreemd of verpand zal worden (2) de ambtlieden en degene die op het kasteel wonen niet de kooplieden zullen hinderen en (3) alle volgende bisschoppen eerst deze akte moeten bevestigen voordat zij worden ingehuldigd in de drie Sallandse hoofdsteden	21-06-1361	ZR I nr. 37.
Vollenhove	Verpanding Vollenhove en Nederstichtse sloten om het losgeld van bisschop Jan van Virneburg te bekostigen die in Goor gevangen is genomen.	1368	Bruch 1982: 215.
Vollenhove	Afbetaling van losgeld gebruikte panden Vollenhove en Nedersticht door bisschop Arnold van Horn.	1371	Bruch 1982: 219.
Arkelstein	Bisschop Arnold van Horn verklaart dat bij zijn intrede Wouter van Voorst op het huis Arkelstein zat en hij dat huis niet terug kan krijgen voordat aan Wouter 5000 oude Franse schilden zijn terugbetaald. Dat die van Kampen hem 1500 oude Franse schilden geleend hebben, welk geld zij in drie jaar uit de schatting van Salland mogen heffen of bij gebreke daarvan uit de renten van de bisschop in Salland en Mastenbroek.	21-12-1376	OO I 663-666, zie aantekeningen aldaar.
Arkelstein en Vollenhove	Schepenen en raad van Zwolle verklaren dat zij aan de ambtman en rentmeester van Salland en de kastelein van het huis te Vollenhove en ten Arkelstein en hun opvolgers het volgende beloven: (1) Zwolle zal ze steunen wanneer zij in moeilijkheden raken met de opvolgers van bisschop Arnold van Horn als zij de door hen beheerde sloten en ambten niet willen overleveren op grond van het verdrag, dat zij hebben gesloten met Zwolle inzake 5000 oude schilden die Zwolle en zij aan Wouter van Voorst hebben betaald en (2) Zwolle zal pas een nieuwe bisschop als landsheer erkennen wanneer deze aan de ambtman en kasteleins akten gegeven zal hebben waarbij hun vorderingen erkend worden.	21-12-1376	ZR I nr. 144.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Arkelstein en Vollenhove	Bisschop Arnold van Horn verklaart dat toen hij bisschop van Utrecht werd Wouter van Voorst op kasteel Arkelstein was gestationeerd als ambtman van Salland. De bisschop moest Wouter eerst 5000 oude schilden betalen om het kasteel en ambt weer in handen te krijgen, waarvoor Zwolle de bisschop geld heeft geleend. De kastelein van Vollenhove moet onder ede zweren dat hij kasteel Vollenhove niet aan de volgende bisschop zal uitleveren totdat dit geldbedrag aan Zwolle is terugbetaald.	21-12-1376	ZR I nr. 145.
Lage	Bisschop Arnold van Horn verlengt ten behoeve van Reinoud van Coevorden de door zijn voorgangers gedane verpanding van huis en ambt te Lage voor een schuld van 3607 oude gouden Franse schilden	09-09-1377;15-09-1377	UA BA nr. 3.
Diepenheim	Goedert van Schoenbeke heeft van heer Reynolt van Brederode en Gennep het huis te Diepenheim met de hoge en lage heerlijkheid in pand gekregen voor 500 oude schilden die Reynolt hem schuldig was. Hij verklaart met Reynolt een overeenkomst te hebben gesloten	31-07-1378	Van Mieris III: 345.
Diepenheim	Goedert van Schoenbeke belooft huis, stad en ambt Diepenheim voor heer Reynolt van Brederode en Gennep te bewaren zolang de bisschop het pandschap niet heeft ingelost	14-11-1379	Stads-archief Deventer 0690 inv. nr, 107-9.
Vollenhove	Bisschop Floris van Wevelinkhoven verklaart aan Jacob van der A en zijn zoon 2900 oude Franse schilden schuldig te zijn omdat de vorige bisschop, Arnold van Horn, van hun deze 2900 oude Franse schilden heeft geleend en die niet heeft ingelost. Bisschop Floris verpandt hun daarvoor het kasteleinschap van Vollenhove, het schoutambt van Vollenhove en Hasselt, en het rentmeesterschap van het huis en land van Vollenhove.	1379	UA BA 281-1/3.6.10.2/ nr. 1181.
Vollenhove en Diepenheim	Inlossing pandsom Vollenhove, Diepenheim en Nederstichtse sloten door bisschop Floris van Wevelinkhoven; daarvoor had bisschop Arnold ze verpand om een oorlog te bekostigen.	1379	Bruch 1982: 233.
aanstelling kasteleins, rentmeester en ambtman	Bisschop Floris van Wevelinkhoven verklaart tegenover de burgermeesters, schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden dat hij (1) alleen diegenen tot kastelein, rentmeester en ambtman aanstelt, die in aanwezigheid van burgmeesters, schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden bij ede zullen beloven tegenover een ieder het landrecht van Salland te zullen handhaven en (2) de bisschop zal kasteleins, rentmeesters en ambtmannen die zich hier niet aan houden ontslaan.	14-11-1379	ZR I nr. 159.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Arkelstein	Bisschop Floris van Wevelinkhoven verklaart dat hij (1) het huis Arkelstein met instemming van de drie Sallandse hoofdsteden weer aan het Sticht wil brengen (2) als hij daarin slaagt zal de kastelein een burger zijn van één van de drie Sallandse hoofdsteden. Deze burger krijgt vast jaargeld om het huis en huispersoneel te onderhouden, moet trouw zweren aan de bisschop en de drie steden en bij overlijden of overplaatsing van de bisschop moet de kastelein het huis aan de drie steden overleveren ten behoeve van het Sticht (3) wanneer Arkelstein door een vijand zou zijn ingenomen zal de bisschop, als Deventer daarom vroeg, eerst Arkelstein heroveren (4) de bisschop voornoemde punten overeen zou komen met Deventer en Zwolle, ook al zou Kampen zich terugtrekken.	01-05-1380	ZR I nr. 162.
Arkelstein	De drie Sallandse hoofdsteden hebben 3350 oude gouden schilden gegeven aan Hendrik van Stakenborch die het huis Arkelstein in pandschap had, waardoor dit huis weer aan het Sticht is gekomen.	19-07-1380	ZR I nr. 169.
Arkelstein	Deventer burger Jan ter Porten belooft onder ede in tegenwoordigheid van de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden dat hij de toren van Arkelstein met 16 mannen gedurende twee jaar ten behoeve van deze partijen zal bewaren.	1380 (moet na de pandlos-sing zijn gebeurd)	GAK afschrift in het Collec-torium blz. 66.
Lage	Reynold van Coevorden heeft van bisschop Floris van Wevelinkhoven het kasteel en ambt Lage gepand wegens een schuld van 3607 oude Franse schilden en belooft deze op besproken voorwaarden te bewaren.	08-03-1380	OGD II nr. 676.
Diepenheim	Bisschop Floris van Wevelinkhoven verpandt kasteel Diepenheim aan de heer van Brederode.	11-09-1380	RHA nr. 97.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Diepenheim	Bisschop Floris van Wevelinkhoven verklaart dat hij ter voorkoming van verdere schade voor Salland de pandsom van kasteel en heerlijkheid Diepenheim, die door zijn voorgangers waren verpand aan de heer van Brederode, wil inlossen. De bisschop is echter niet in staat om uit de bisschoppelijke renten het pand in te lossen. Daarom betalen de drie Sallandse hoofdsteden de pandlossing onder bepaalde voorwaarden: (1) van de 2500 oude schilden worden ¾ betaald uit de eerstvolgende Twentse bede en vervolgens uit de boeten die zijn uitgedeeld in de heerlijkheid Diepenheim [ZR I 173 spreekt van 2/3!] (2) het huis en de heerlijkheid Diepenheim dienen als onderpand voor de steden (3) de kastelein moet een eed afleggen voor de drie steden om te beloven dat hij het huis en de heerlijkheid voor het Sticht en de drie steden zal bewaren (4) de bisschop zal geen ambtman of kastelein benoemen zonder instemming van de drie steden (5) de ambtman of kastelein mag het huis Diepenheim bij overlijden, overplaatsing of gevangenneming van de bisschop aan niemand overdragen alvorens de opvolgende bisschop te Deventer, Kampen en Zwolle ontvangen zal zijn en daar soortgelijke akten als deze met betrekking op het huis Diepenheim zal hebben uitgevaardigd.	11-12-1380 zie ook 20-03-1382 (ZR I nr. 197)	ZR I nrs.172, 173, 197.
Diepenheim	Godiken van Sconebeke verklaart dat hij van de drie Sallandse hoofdsteden en bisschop Floris van Wevelinkhoven het huis, stad, ambt en heerlijkheid in beheer heeft gekregen totdat de 1050 oude schilden, waarmee het voornoemde is belast, zijn afbetaald.	30-03-1381	ZR I nr. 177.
Arkelstein	Bisschop Floris van Wevelinkhoven stelt met raad van de drie Sallandse hoofdsteden Wolter Macharijsz. aan tot ambtman van Salland en kastelein van het nederste huis ten Arkelstein om dat met twaalf goede met lansen gewapende mannen te bewaren, die ieder voorzien moeten zijn van twee paarden. *Het verdrag kent tien voorwaarden. Voorwaarde 10 houdt in dat Wolter pas uit zijn ambt ontzet mag worden wanneer het geld, dat hij de bisschop heeft voorgeschoten i.v.m. de betaling van de vorige ambtman Jacob van Apeldoorn, heeft terugbetaald.*	03-09-1381 zie ook 23-03-1382 (ZR I nr. 198)	ZR I nrs. 185, 198.
Arkelstein	Bisschop Floris van Wevelinkhoven belooft aan de drie Sallandse hoofdsteden om Arkelstein weer onder zijn macht te brengen en een kastelein afkomstig uit één van de drie hoofdsteden te benoemen, die daarvoor een vaste jaarlijkse bezoldiging zal genieten.	07-11-1381	RHA nr. 101 ZR I nr. 188.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Diepenheim	Heer Reynoud van Brederode en Gennep verklaart dat bisschop Floris van Wevelinkhoven de 2500 oude schilden heeft afgelost waarvoor huis en heerlijkheid Diepenheim waren verpand, waarbij heer Reynoud aan Godert van Schonenbeke opdraagt huis en ambt aan de bisschop over te geven.	1381	Van Mieris III: 383.
Waardenborg	De Deventer burger Willem van Mille geheten van der Maze verklaart dat hij van bisschop Floris van Wevelinkhoven en de steden Deventer en Zwolle het huis te Holten genaamd de Waardenborg heeft ontvangen en dat hij dit huis met 4 mannen zal bewaren onder de volgende voorwaarden: (1) hij zal het kasteel na verzoek van de twee steden of bij overlijden, gevangenname of overplaatsing van de bisschop binnen drie dagen teruggeven aan het Sticht en de twee steden (2) hij mag van wagens en karren, die langs de tolboom te Holten, die bij het kasteel staat, een Volmerschen penning tol heffen om daarvan zijn mannen, het kasteel en zichzelf te onderhouden.	06-05-1382	ZR I nr. 199.
bewaring kastelen burgers	Schepenen van de drie hoofdsteden komen overeen dat niemand van hun burgers van enig heer een kasteel in bewaring zal nemen zonder toestemming van zijn stad en dat geen nieuw burger zal worden aangenomen voordat hij deze overeenkomst heeft bezworen.	23-11-1383	ZR I nr. 214.
Waardenborg	Bisschop Floris van Wevelinkhoven belooft aan de stad Deventer dat het huis te Holten altijd zal worden bewaard door een burger van Deventer.	16-12-1383	GAD nr. 52.
Diepenheim	Knape Herman van Weselberg verklaart van de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden het huis, ambt en heerlijkheid Diepenheim te hebben aangenomen onder zekere voorwaarden.	09-04-1385	OO I 944, zie aantekeningen aldaar.
Diepenheim	Godeken van Schonenbeke verklaart dat hij van bisschop Floris van Wevelinkhoven en de drie Sallandse hoofdsteden de pandsom voor huis, heerlijkheid en stad Diepenheim heeft ontvangen en het voornoemde op Pinksteren overhandigen zal.	19-04-1385	ZR I nr. 241.
Lage	Reynolt van Coevorden verklaart het hem verpande huis en ambt van Lage ten behoeve van bisschop Floris van Wevelinkhoven in bezit te hebben.	13-03-1390	OGD nr. 803.
Diepenheim	Bisschop Floris van Wevelinkhoven en de drie Sallandse hoofdsteden hebben aan Derck van Wisch het beheer van het huis, stad en ambt Diepenheim met het gerecht en de opbrengsten daarvan, behalve de heergewaden van de dienst- en borgmannen, opgedragen, totdat de 715 oude schilden aan Derck zijn terugbetaald.	12-05-1391	ZR I nrs. 334, 335.
Diepenheim	Heer van Emmichem, Egbert van Gramsberg en Egbert, Hake, en Roelf van Rutenberg verklaren dat, nu de bisschop en de drie steden met Dirk van Wisch een overeenkomst hebben aangegaan betreffende het ambt Diepenheim, zij er voor instaan en borg staan dat hij het kasteel weer overlevert op grond van de daarvan bestaande brieven.	15-05-1391	ZR I nr. 336.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Arkelstein	Ridder Robert van Apeltern, schout van Salland (zie ZR I 354) belooft de drie Sallandse hoofdsteden onder ede dat hij (1) het schoutambt Salland en het binnenste huis ten Arkelstein ten behoeve van bisschop Floris van Wevelinkhoven, de voornoemde steden en het Sticht tot wederopzeggens zal beheren (2) hij zal met zijn knechten de kastelein te hulp komen om de toren te behouden (3) hij zal het schoutambt en het binnenste huis ten Arkelstein niet vervreemden (4) bij overlijden, gevangenneming of overplaatsing van de bisschop zal hij voornoemde zaken pas aan de landsheer overdragen nadat deze een akte heeft gegeven aan de drie steden die dezelfde strekking heeft als deze akte.	22-05-1392	ZR I nr. 358.
Arkelstein	Ridder en schout van Salland (zie ZR I 359), Herman van Randenrode, belooft de drie Sallandse hoofdsteden om (1) het schoutambt van Salland en het binnenste huis van Arkelstein met zijn knechten getrouwelijk te zullen beheren (2) hij ieder volgens het Sallandse landrecht zal beschermen (3) hij de kastelein van de toren van Arkelstein met zijn knechten te hulp zal komen als dat nodig is (4) hij voornoemde zaken niet van het Sticht zal ontvreemden (5) hij voornoemde zaken niet zal overdragen aan een nieuwe landsheer, nadat deze in de drie Sallandse hoofdsteden is toegelaten, hem zijn jaargeld heeft teruggeven en een akte is opgesteld die dezelfde strekking heeft als deze akte.	16-12-1392	ZR I nr. 360 zie ook ZR I nr. 367 betaling jaargeld/ overlijden bisschop.
Diepenheim	Bisschop Frederik van Blankenheim en de drie Sallandse hoofdsteden hebben het beheer van de stad, ambt en heerlijkheid Diepenheim overgedragen aan Johan van Buckhorst, die daarmee zal handelen zoals een goede kastelein en ambtman verplicht is te doen, tot hem de 715 oude schilden zijn terugbetaald waarmee voornoemde zaken zijn belast omdat Johan dit bedrag aan Derck van Wisch heeft afgelost.	08-02-1394	ZR I nr. 384.
Diepenheim	Bisschop Frederik van Blankenheim verklaart dat 1875 van de in totaal 2500 oude Schilden, die de drie Sallandse steden hebben betaald om de pandsom te lossen van de heer van Brederode, nog moeten worden betaald. Daarom geeft de bisschop aan de steden het huis, ambt en heerlijkheid in onderpand (2) Frederik zal alleen met instemming van de steden een kastelein aanstellen en (3) de kastelein en ambtman zal bij dood, gevangenneming of overplaatsing van de bisschop pas de voornoemde zaken aan de nieuwe landsheer overdragen wanneer er een akte van soortgelijke strekking is opgesteld.	12-12-1394 zie ook ZR I nr. 402: Van Wisch heeft zijn geld ontvangen	ZR I nrs. 400, 402.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Coevorden	Bisschop Frederik van Blankenheim verklaart dat hij en zijn opvolgers om de scheiding van het huis en de burcht van Coevorden en het land van Drenthe van het Sticht voor de toekomst onmogelijk te maken, de volgende punten zullen worden nagekomen (1) voortaan zal de bisschop alleen een ambtman over het huis en burcht Coevorden aanstellen met toestemming van de drie Sallandse hoofdsteden en het land van Drenthe. Deze ambtman moet uit Drenthe of Salland afkomstig zijn (2) de ambtman zal Salland tegen roof, brand en geweld moeten beschermen (3) de ambtman zal het huis en de burcht Coevorden na het overlijden of de overplaatsing van een bisschop aan niemand over mogen dragen dan na toestemming van de drie Sallandse hoofdsteden te hebben verkregen en een eed van trouw aan de steden en de landsheer te hebben afgelegd (3) de burgers van de drie Sallandse hoofdsteden krijgen voor hun goederen te water en te land in Drenthe en Coevorden vrijheid van tol en weggeld.	07-03-1395	ZR I nr. 407.
Coevorden	Bisschop Frederik van Blankenheim wil de pandsom van Coevorden inlossen, maar de Reynold van Coevorden weigert het recht van de bisschop te erkennen. Daarom gaat Frederik oorlog voeren en leent ter bekostiging daarvan geld.	09-05-1395	ZR I nr. 414.
Vollenhove	Hake van de Rutenberg, schout en kastelein van Vollenhove, verklaart tegenover de drie Sallandse hoofdsteden dat hij het schoutambt niet zal overdragen aan iemand anders voordat de door de drie steden gewaarborgde schuld van bisschop Frederik voor de Coevordense oorlog, die hij aan de bisschoppelijke rentmeester Gerrit Comhaer verschuldigd is, ieder jaar binnen de eerstkomende drie jaar voor een derde gedeelte afgelost zal zijn.	14-05-1395	ZR I nr. 415.
Coevorden	Bisschop Frederik verklaart dat de ambtman of schout van Coevorden alleen door de bisschop kan worden aangesteld met toestemming van de drie Sallandse hoofdsteden en het land Drenthe.	14-08-1395	ZR I nr. 422.
Coevorden	Frederik van Blankenheim wordt gehuldigd door de 'wijsheid', gezworenen en gemene land van Drenthe nadat Frederik heeft aangenomen ze te beschermen tegen Coevorden en de pandsom van het kasteel Coevorden in te lossen.	14-08-1395	OGD nr. 901.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Coevorden	Bisschop Frederik verklaart dat hij (1) geen ambtman op Coevorden zal plaatsen zonder toestemming van de drie Sallandse hoofdsteden en de 'wijsheid' van Drenthe (2) de betreffende ambtman moet afkomstig zijn uit Drenthe of Salland (3) de ambtman zal geen lening mogen aangaan met het huis als onderpand en zal Salland moeten beschermen (4) de ambtman zal na overlijden of overplaatsing van de bisschop het huis en de stad aan niemand mogen overdragen dan met toestemming van de steden totdat de opvolgende bisschop aan de drie steden een soortgelijke akte als deze heeft uitgegeven (5) de bisschop kan de ambtman op advies van de drie steden en de wijsheid van Drenthe afzetten (6) de drie steden zullen te water en te land van vrijdom van tol en weggeld kunnen genieten in het Sticht en Drenthe en Coevorden	26-12-1395 zie ook ZR II nr. 697: 11-02-1405	ZR I nr. 430 ZR II nr. 697.
Coevorden	Zweder van Rechteren zal voor de bisschop, de drie Sallandse hoofdsteden en de 'wijsheid' van het land Drenthe het huis en de stad Coevorden bewaren evenals het schoutambt Drenthe onder de volgende voorwaarden (1) hij en zijn opvolgers zullen jaarlijks aan de bisschop verantwoording doen over alle renten, boeten en inkomsten die zij als ambtman hebben ontvangen (2) indien eerder afrekening door de bisschop wordt gewenst, moet dit binnen zes weken gebeuren (3) Zweder moet het kasteel en de stad versterken, waartoe hij boven de renten en andere inkomsten 1000 oude Franse schilden mag aanwenden, waarover hij tegen de schepenen van de drie Sallandse steden echter verantwoording moeten afleggen aan de hand van rekeningen (4) Zweder krijgt het huis en de stad in onderpand totdat de schuld van deze 1000 oude Franse schilden volledig is afgelost (5) na overlijden of overplaatsing van de bisschop mag Zweder het huis en de stad aan niemand overleveren zonder toestemming van de drie Sallandse steden (6) Zweder mag bij benoeming van een andere kastelein pas het huis aan deze persoon overdragen wanneer diegene een door de drie steden bezegelde akte van zijn aanstelling heeft getoond (7) Zweder moet te allen tijde naar vermogen helpen om Salland te beschermen (8) wanneer de bisschop Zweder of zijn opvolger vervangt, moet hij dit de kastelein binnen drie maanden laten weten en hem het al toekomende geld terugbetalen.	31-12-1395	ZR I nr. 431.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Coevorden	Schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden verklaren dat zij, nu bisschop Frederik van Blankenheim er na veel moeite en kosten in is geslaagd het huis en de stad Coevorden te herwinnen en hij een akte heeft uitgevaardigd, waarin hij heeft verklaard, dat hij, om het huis niet weer van het Sticht te laten vervreemden, slechts met toestemming van de drie steden een ambtman uit Salland of Drenthe tot kastelein zal benoemen, die moet beloven het huis en de stad Coevorden voor het Sticht Utrecht in bewaring te zullen nemen zonder geld te lenen met het huis als onderpand, er mee instemmen Zweder van Rechteren als kastelein aan te stellen, die, om het huis te versterken, boven de renten en inkomsten, nog 1000 oude Franse schilden voor dit doel zal mogen besteden, mits hij daarover aan de hand van rekeningen verantwoording aflegt aan de schepenen van de drie Sallandse steden, waar tegenover Zweder van Rechteren, tot deze som aan hem zal zijn afbetaald, het huis, de stad en het ambt Coevorden in onderpand krijgt.	02-02-1396	ZR I nr. 433.
Coevorden	Knape Zweder van Rechteren verklaart dat hij van bisschop Frederik van Blankenheim het huis en de stad Coevorden ingevolge een door hem bezegelde akte in bewaring heeft ontvangen, hetgeen op voorstel van de drie Sallandse hoofdsteden is gebeurd, zodat hij tegenover de drie steden onder ede het volgende belooft: (1) hij zal het huis en de stad Coevorden ten behoeve van het Sticht Utrecht in bewaring nemen zonder geld te lenen met het huis en de stad Coevorden als onderpand (2) hij zal het huis en de stad Coevorden na overlijden of overplaatsing van de bisschop aan niemand overleveren dan met toestemming van de drie steden (3) hij zal het huis en de stad Coevorden evenmin aan een opvolger overleveren dan nadat deze een door de drie steden bezegeld akte van zijn aanstelling overgelegd heeft (4) hij zal naar vermogen Salland vrijwaren voor en beschermen tegen roof, brandstichting en plundering.	02-02-1396	ZR I nr. 434.
geen verpanding kastelen	Financiële regeling met Reynold van Coevorden waarin de drie Sallandse hoofdsteden aan de bisschop 15000 oude schilden lenen zodat hij Reynold kan betalen en geen Stichtse sloten hoeft te verpanden. De tweede voorwaarde luidt: de bisschop zal zijn ambtlieden en kasteleins van Vollenhove, Coevorden, Arkelstein en Hardenberg laten zweren, dat zij na zijn overlijden of overplaatsing geen andere bisschop zullen erkennen dan nadat deze de genoemde som geld heeft terugbetaald *(behalve van Hardenberg zijn deze akten bewaard gebleven, in zekere zin krijgen dus de drie Sallandse steden de kastelen in onderpand).*	31-05-1397	ZR I nr. 485.
Arkelstein	Verpanding Arkelstein aan de drie hoofdsteden.	17-06-1397	OGD nr. 963.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Vollenhove	Egbert Hake van den Rutenberg, schout en kastelein van Vollenhove, verklaart dat hij het kasteel en ambt van Vollenhove voor de drie Sallandse hoofdsteden in bewaring heeft genomen omdat zijn heer, bisschop Frederik van Blankenheim, van deze steden 15000 oude schilden heeft geleend. Daarbij verklaart Egbert dat hij het kasteel en ambt niet aan een nieuwe bisschop of iemand anders namens deze te zullen overleveren totdat de geldsom aan de drie steden is afbetaald of zij daarvoor genoegdoening hebben ontvangen.	17-06-1397 05-05-1400 met Ghert Borre	ZR I nrs. 489, 572.
Arkelstein	Ridder Herman van Randenrade, ambtman van Salland en kastelein van kasteel Arkelstein, verklaart dat hij dit kasteel en het ambt Salland voor de drie Sallandse hoofdsteden in bewaring heeft genomen voor de door de steden aan de bisschop geleende 15000 oude schilden, bedoeld voor Reynold van Coevorden.	17-06-1397	ZR I nr. 490.
Vollenhove	Egbert Hake van den Rutenberg, kastelein en schout van Vollenhove, verklaart op verzoek van bisschop Frederik van Blankenheim tegenover de drie Sallandse hoofdsteden dat hij na overlijden of overplaatsing van de bisschop niet het huis en ambt Vollenhove aan een nieuwe landsheer zal overdragen nadat deze de som van 3762 oude schilden en 3 plakken voldaan zal hebben of een deel heeft afgelost met voldoende onderpand aan de steden. Dit bedrag hebben de steden namelijk aan Gerit Comhaer vanwege het rentambt van Salland betaald. Egbert zal, indien hij door de huidige bisschop uit zijn ambt zou worden ontslagen, alleen het huis en ambt overdragen als de nieuwe kastelein en schout een bevredigende akte aan de drie steden heeft gegeven.	18-11-1397	ZR I 512.
Arkelstein	Bisschop Frederik van Blankenheim verklaart dat de drie Sallandse hoofdsteden op zijn verzoek het huis Arkelstein en het ambt Salland aan de heer van Voorst, ambtman van Salland, hebben toevertrouwd om dat ten behoeve van hen te beheren.	24-03-1398	ZR I nr. 522.
Arkelstein	Heer Zweder van Voorst, Keppel en Ahaus, ambtman van Salland en kastelein van Arkelstein, verklaart aan de drie Sallandse hoofdsteden dat hij (1) het huis Arkelstein en het ambt Salland binnen vier jaren niet aan een nieuwe landsheer zal overdragen, wanneer de bisschop zou overlijden of worden overgeplaatst, nadat diegene aan de drie steden de schuld 15000 oude schilden of het resterende bedrag (van de afbetaling van Reynold van Coevorden) heeft afbetaald of aan de drie steden een akten heeft gegeven waarin deze schuld wordt erkend. (2) hij het ambt Salland en kasteel Arkelstein niet zal ontruimen voordat zijn opvolger aan de drie steden een akte heeft gegeven die van dezelfde strekking is als deze (3) hij ervoor zal zorgen dat de beden en schattingen uit het ambt Salland volledig aan de drie steden worden uitgekeerd.	15-04-1398	ZR I nr. 528.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Vollenhove	De schout, rentmeester en kastelein van Vollenhove, Ghert Borre, verklaart dat hij voor de drie Sallandse hoofdsteden het verpande kasteel Vollenhove bewaart.	05-05-1400	OO IIA 1603.
Waardenborg	Bisschop Frederik van Blankenheim verhuurt aan Gerrit Borre het huis te Holten (de Waardenborg) met toebehoren voor 32 jaar met een bedrag van 75 pond jaarlijks. Gerrit Borre is verplicht om het kasteel in staat van verdediging te houden.	16-02-1401	OGD II nr. 1060.
Coevorden	Frederic van der Eze is door bisschop Frederik van Blankenheim met goedvinden van de drie Sallandse hoofdsteden aangesteld als ambtman van Coevorden. Hij belooft huis, kasteel en stad onder de genoemde voorwaarden te bewaren. Ook verklaart hij van de drie steden 1000 oude schilden te hebben ontvangen die hij aan de erfgenamen van de overleden Zweder van Rechteren heeft betaald.	04-09-1404	ZR II nr. 683.
Coevorden	Schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden verklaren, dat zij, hoewel bisschop Frederik van Blankenheim, heeft verklaard, dat hij over het huis, de burcht en de stad Coevorden, die met grote moeite en onkosten weer aan het Sticht zijn gekomen, slechts met toestemming van de drie steden een ambtman uit Salland of Drenthe zal aanstellen, nadat deze bij ede verklaard zal hebben het huis, de burcht en de stad Coevorden trouw ten behoeve van het Sticht te zullen bewaren zonder geld te lenen met Coevorden als onderpand, aan Johan van Buchorst, die met hun toestemming tot ambtman van Coevorden is benoemd, toestaan 1000 oude Franse schilden te verhalen op de inkomsten van zijn ambt, aangezien Frederik van der Eze, die vóór hem ambtman van Coevorden was, dit bedrag heeft betaald aan de overleden Zweder van Rechteren, die daarvoor ambtman van Coevorden was, en die dit bedrag destijds, voortkomende uit onderhoud en verbouwing van het huis en slot van Coevorden, met hun toestemming heeft voorgeschoten.	11-02-1405	ZR II nrs. 697, 698.
Waardenborg	De Deventer burger Gerit Borre verklaart dat hij van bisschop Frederik van Blankenheim het huis Holten genoemd de Waerdenborch heeft ontvangen en dat moet bewaren voor het Sticht en de stad Deventer. Hij ontvangt daarvoor het weggeld te Holten.	04-14-1406 22-04-1406 (2x)	OO IIA 1851 t/m 1853, zie aantekeningen aldaar.
Arkelstein	Lubbert Essing (**deze burger uit Zwolle was ook kastelein op Blankeweer, zie bijlage 3.7**) verklaart dat hij, aangezien bisschop Frederik van Blankenheim hem tot zijn ambtman te Salland heeft aangesteld en de drie Sallandse hoofdsteden het huis Arkelstein in onderpand hebben van de bisschop en dat aan Lubbert in beheer hebben gegeven, hij het volgende heeft beloofd: (1) hij zal Arkelstein ten behoeve van het Sticht trouw beheren (2) na een aanmaning daartoe aan de portier van Arkelstein zal hij het huis binnen veertien dagen aan de drie steden overdragen (3) hij zal het huis Arkelstein binnen veertien dagen aan de drie steden overdragen als hij als ambtman van Salland wordt ontslagen. Diverse lieden staan hiervoor borg.	13-05-1407	ZR II nr. 758.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Kuinre	Bisschop Frederik van Blankenheim geeft de drie Sallandse hoofdsteden, die hem behulpzaam zijn geweest in het betalen van de koopsom van Kuinre, waarborgen omtrent de aan te stellen ambtman of kastelein, en verleent hun daar vrijdom van tollen.	27-09-1407	UA BA nr. 2 fol. 273 (B).
Vollenhove, Coevorden, Arkelstein, Hardenberg en Kuinre	Financiering koop Kuinre. Daarin staat onder andere dat bisschop Frederik van Blankenheim de kasteleins en ambtlieden van de genoemde kastelen bij ede en akte heeft laten beloven dat zij na het overlijden of overplaatsen van de bisschop geen nieuwe landsheer zullen erkennen of toelaten tot hun sloten dan nadat deze de 4500 oude schilden of wat daarvan als bisschoppelijke schuld resteert, aan de drie steden is afbetaald of hun een soortgelijke akte als deze overhandigd is.	27-09-1407	ZR II 774.
Arkelstein	Lubbert Essing, ambtman van Salland, belooft de drie Sallandse hoofdsteden, dat hij in geval van overlijden of overplaatsing van de bisschop, diens opvolger zijn ambt en huis Arkelstein niet zal overgeven totdat de steden hun aandeel van 4500 oude schilden voor de koop van Kuinre hebben ontvangen.	14-10-1407	ZR II nr. 778.
Slingeborg	Bisschop Frederik van Blankenheim heeft in aanwezigheid van de drie Sallandse hoofdsteden een schikking getroffen met Hendrik van Selwerd, die aanspraken doet op het gericht van Selwerd dat het Sticht heeft verworven. Hendrik doet (1) afstand van zijn aanspraken op de heerlijkheid en het gericht van Selwerd en diverse goederen (2) hij zal in ruil daarvoor levenslang als kastelein op de bergvrede de Slynge worden aangesteld en krijgt daarvoor het huis en de tienden te Brucht in eigendom en het weggeld, zoals kasteleins voor hem dat hebben bezeten, op de voorwaarde dat hij dit ten behoeve en op kosten van het Sticht zal bewaren (3) hij zal de accijns binnen Gramsbergen en in het gerecht Hardenberg buiten de stad verkrijgen (4) hij zal een lijfrente van 50 guldens per jaar krijgen uit het rentambt Salland.	29-03-1411	ZR II nr. 867.
Coevorden	De drie Sallandse hoofdsteden verklaren dat bisschop Frederik van Blankenheim Herman van Haersolte als ambtman en kastelein te Coevorden heeft aangesteld. Herman krijgt jaarlijks uit zijn ambt 50 oude schilden totdat aan hem het bedrag van 600 oude Francrixschen schilden afbetaald is, aangezien Johan van Buchorst, die vóór Herman ambtman was, dit bedrag heeft betaald aan Frederik van der Eze, die daarvoor ambtman was en dit geld heeft voorgeschoten en gebruikt voor het onderhoud en de verbouwing van het huis en slot Coevorden.	01-02-1413	ZR II nrs. 907, 908.
Vollehove	Bisschop Frederik van Blankenheim wijst voor de terugbetaling van 500 gouden Franse kronen, die de stad Kampen voor hem aan de hertog van Gelre heeft betaald, deze stad een bedrag toe van 100 oude Franse schilden jaarlijks uit de renten, die de stad Deventer hem schuldig is, en verbindt daarvoor het huis en ambt Vollenhove.	01-02-1413	UA BA nr. 2 fol. 273 (B).

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Vollenhove	Bisschop Frederik van Blankenheim wijst voor de terugbetaling van 500 gouden Franse kronen, die de stad Deventer voor hem aan de hertog van Gelre heeft betaald, een bedrag toe van 100 oude Franse schilden jaarlijks uit de renten, die de stad Deventer hem schuldig is, en verbindt daarvoor het huis en ambt Vollenhove.	28-02-1413	UA BA nr. 371, blz. 121.
Diepenheim	Bisschop Frederik van Blankenheim en de drie Sallandse hoofdsteden verklaren dat zij Hendrik van Kuinre de stad, het ambt en de heerlijkheid van Diepenheim in beheer hebben gegeven totdat de 815 oude schilden, waarmee het voornoemde is bezwaard, zijn terugbetaald. Hendrik belooft (1) dat hij, behalve ten behoeve van het huis, geen eikenhout mag hakken en geen verbouwingen aan het huis mag laten verrichten zonder toestemming van voornoemde partijen (2) hij geen horigen mag ruilen (3) hij geen oorlog mag voeren zonder toestemming van de bisschop en de drie steden (4) hij zal hem aangedaan onrecht binnen 6 weken moeten melden aan de voornoemde partijen en intussen gepaste maatregelen nemen (5) hij zal geen vijanden van het Sticht onderdak mogen verlenen (6) de bisschop en de drie steden zullen op hun eigen kosten gebruik mogen maken van het huis te Diepenheim (7) Hendrik mag het voornoemde niet van het Sticht vervreemden; daarvoor staan enkele adellijke lieden borg (8) Hendrik zal het voornoemde na overlijden, gevangenneming of overplaatsing van de bisschop niet aan een andere landsheer overdragen zonder toestemming van de drie steden (9) wanneer Hendrik uit zijn ambt zou worden ontslagen, moet hem dit twee maanden tevoren worden bericht in één van de drie steden of waar hij dat elders wenst en 815 oude schilden zullen hem dan moeten worden terugbetaald	23-06-1414	ZR II nrs. 947, 948.
Coevorden	Bisschop Frederik van Blankenheim verklaart dat hij met toestemming van de drie Sallandse hoofdsteden en de wijsheid van Drenthe het huis, slot en stad Coevorden en het ambt Drenthe aan Deric van Voorst in bewaring heeft gegeven, zodat Frederik aan Deric en zijn gezellen alle schade zal vergoeden, die zij zouden mogen ondervinden bij het bestrijden van vijanden van de bisschop, binnen en buiten het ambt Drenthe. *In 1004 staat dat Deric 450 oude Francrixsche schilden heeft voorgeschoten ter afbetaling van Herman van Haersholt. Deze kostenpost is voorgekomen uit het onderhoud en verbouwing van het huis en slot.*	12-07-1416	ZR II nrs. 1003, 1004.
Coevorden	De drie Sallandse hoofdsteden geven aan bisschop Frederik van Blankenheim toestemming om het slot en de stad Coevorden te verbinden voor een betaling van 450 oude Franse schilden, die de nieuwe ambtman van Coevorden, Deric van Voorst, ten behoeve van de bisschop aan zijn voorganger Herman van Haersholt heeft betaald.	02-07-1416	UA BA nr. 371 blz 118.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Blankenham/ bergvrede in dem Hamme	Bisschop Frederik van Blankenheim verklaart dat hij Pelgrim van den Rutenberg het schoutambt van het kerspel Blankenham met de bergvrede in de Hamme heeft opgedragen, evenals het dijkambt van de kerspelen IJsselham en Blankenham.	04-06-1418	Racer VI, 312.
Neuenhaus	Bisschop Frederik van Blankenheim geeft de drie Sallandse hoofdsteden, die hem hebben geholpen Neuenhaus en het kerspel Uelsen aan het Sticht te brengen, waarborgen omtrent het ambtmanschap aldaar en geeft hun vrijdom van tol.	04-06-1418	ZR II nr. 1106.
Neuenhaus	Bisschop Frederik van Blankenheim maakt voor het geval Everwijn van Guterswijc Neuenhaus bepalingen over de bestemming van te ontvangen 8300 Overlandse Rijnse guldens.	05-06-1418	ZR II nr. 1108.
Neuenhaus	Wolter van Coevorden verklaart in aanwezigheid van diverse edellieden tegenover de drie Sallandse hoofdsteden dat hij (1) zich als ambtman en kastelein van bisschop Frederik van Blankenheim betreffende Neuenhaus zal houden aan hetgeen tussen de drie steden en de bisschop is overeengekomen (2) hij belooft bij ede aan de burgemeesters van de drie steden het huis getrouw ten behoeve van het Sticht te zullen bewaren (3) hij zal Neuenhaus na overlijden of overplaatsing van de bisschop aan niemand overdragen dan nadat diegene aan de drie steden een soortgelijke akte als deze heeft gegeven (4) hij zal Neuenhaus niet aan een andere ambtman of kastelein overdragen dan nadat deze bij akte hetzelfde beloofd zal hebben als in deze akte staat (5) hij zal de bewoners van Salland en Twente tegen beroving, brandstichting en andere gewelddadigheden beschermen.	na 04-06-1418	ZR II nr. 1107.
Neuenhaus	Bisschop Frederik van Blankenheim krijgt het kasteel Neuenhaus en het kerspel Uelzen in pand van Everwijn van Guterswijc totdat Everwijn de pandsom van 8000 Rijnslandse Overlandse guldens heeft terugbetaald binnen vijf jaar.	26-05-1418	Racer II: 203-205.
Vollenhove	Bisschop Frederik van Blankenheim verpandt aan de steden Kampen en Zwolle het ambt van dijkgraaf van Mastenbroek voor 80 oude schilden, die zij ten behoeve van de bisschop aan de vroegere dijkgraaf Johan ter Haeselt hebben betaald, en verbindt voor die schuld het Huis te Vollenhove.	09-02-1419	ZR II nr. 1135.
Vollenhove	Bisschop Frederik van Blankenheim draagt aan Wolter Morriaen en Huge Gheije het ambt van Mastenbroek op, met name het ambt van Kampen, Kamperveen, IJsselmuiden, Genemuiden, Wilsem en Ense. Zij worden tevens gezet in het ambt en huis van Vollenhove met bevel aan Pelgrim van den Rutenberg, schout en kastelein aldaar, om ambt en huis niet aan zijn opvolger over te geven voordat zij ten volle zijn gekweten.	24-06-1419	UA BA nr. 371 fol. 255.
Coevorden	Bisschop Frederik van Blankenheim heeft met toestemming van de drie Sallandse hoofdsteden en de wijsheid van Drenthe Frederik van Hekeren geheten van Rechteren aangesteld als bewaarder van het kasteel en de stad Coevorden en het ambt Drenthe	26-06-1420	ZR II nr. 1177.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Geen sloten verpanden	Bisschop Frederik van Blankenheim mag ambten en inkomsten aan beide zijden van de IJssel verpanden, maar niet de sloten. De verpanding is onder andere nodig voor het afbetalen van de schulden voor de bouw van kasteel Kuinre, het beleg van Neuenhaus en het onderhoud van alle bisschoppelijke kastelen	01-06-1420	RBU II 2130.
Coevorden	De drie Sallandse hoofdsteden stemmen ermee in dat de pas aangestelde bewaarder van kasteel Coevorden, Frederik van Hekeren, het kasteel en het ambt Coevorden in onderpand krijgt totdat de 250 oude schilden, die Frederik aan de vorige bewaarder heeft betaald en ooit zijn gebruikt voor de bouw en onderhoud van het kasteel, zijn afgelost. Frederik mag daarvoor jaarlijks 50 oude schilden achterhouden uit de inkomsten van het ambt Coevorden.	24-07-1420	ZR II nr. 1180.
Arkelstein	Deric die Zuer Helmichsoen geeft zijn ambtbrief als ambtman van Salland en kastelein van Arkelstein over.	22-04-1421	ZR II nr. 1196.
Kuinre	Willem Tyasen belooft de drie Sallandse hoofdsteden om de hem als kastelein en burggraaf van Kuinre te hunnen behoeve opgelegde verplichtingen na te zullen komen.	03-08-1421	UA BA nr. 2 fol. 277.
Waardenborg	Schepenen en raden van Deventer geven een nadere verklaring op de brief, die Egbert van den Rutenberge hun heeft gegeven wegens zijn aanneming van het huis en het weggeld te Holten.	26-05-1423	OO II A 2773, zie aantekeningen aldaar.
Vollenhove	Bisschop Frederik van Blankenheim verklaart aan Willem Hertcamp, schout te Giethoorn, schuldig te zijn wegens geleend geld 34 oude Franse schilden en 45 Gelderse Wilhelmus guldens, betaald tot lossing van huis en ambt Vollenhove onder bisschop Floris van Wevelinkhoven.	09-06-1423	UA BA nr. 372.I fol. 155.
Vollenhove	De postulaat Rudolf van Diepenholt belooft aan de drie Sallandse hoofdsteden om geen kastelein en ambtman op het huis Vollenhove aan te stellen zolang deze ook niet aan de drie steden trouw heeft gezworen. Ook belooft Rudolf dat het huis en slot nooit verpand zullen worden, waardoor ze van het Sticht zouden kunnen ontvreemden.	02-11-1424	ZR II nr. 1281.
Vollenhove	De postulaat Rudolf van Diepenholt verklaart dat Pelgrim van den Rutenberg, voormalig kastelein te Vollenhove, in tegenwoordigheid van de ridderschap van Salland en de drie Sallandse steden, verantwoording van het door hem gevoerde financiële beleid heeft afgelegd. De postulaat zal op een tijdstip, door de ridderschap en steden te bepalen, ten aanzien van Pelgrim handelen zoals zij dit wensen.	04-11-1424	ZR II nr. 1283.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Diepenheim	De postulaat Rudolf van Diepenholt en schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden verklaren dat zij Matheus van Graefsdarp aanstellen als kastelein en ambtman van de stad, het ambt, het huis en de heerlijkheid van Diepenheim onder de volgende voorwaarden (1) Matheus zal uit de inkomsten de 815 oude schilden mogen behouden, die hij betaald heeft aan ridder Herman van Keppel om Diepenheim te lossen (2) hij zal slechts eikenhout mogen hakken als dit gebeurt ten behoeve van het slot (3) hij mag kosten, ten behoeve van het huis gemaakt, in rekening brengen (4) hij mag geen horigen ruilen of beden heffen dan met toestemming van de postulaat en de drie steden (5) hij mag vijanden van de postulaat en de drie steden niet helpen of in de stad, het ambt, het huis en de heerlijkheid in andere handen doen overgaan, dan met hun toestemming (6) de hem nog resterende schuld zal in één van de drie steden worden afgelost wanneer hij zijn functie neerlegt of wordt ontzet, wat hem twee maanden tevoren schriftelijk zal moeten worden meegedeeld.	03-12-1424	ZR II nr. 1286.
Vollenhove	Herman van Kuinre, schout van Vollenhove, belooft aan postulaat Rudolf van Diepenholt dat hij het slot Vollenhove, in geval van overlijden of verplaatsing van de postulaat, aan niemand zal overgeven zonder toestemming van schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden.	30-01-1425	ZR II nr. 1291.
Vollenhove	De postulaat Rudolf van Diepenholt heeft Herman van Kuinre benoemd tot schout en rentmeester van Vollenhove en stelt hem aan in het slot van Vollenhove en het ambt van Hasselt	31-01-1425	UA BA nr. 372.I fol. I.
Vollenhove	Herman van Kuinre, schout van Vollenhove, houdt het kasteel, schoutambt en rentambt van Vollenhove in onderpand van postulaat Rudolf van Diepenholt omdat hij 1500 oude schilden heeft betaald aan zijn voorganger Pelgrim van den Rutenberg.	01-07-1425	ZR II nr. 1302.
kastelen Twente	Wolter van Coevorden verklaart, dat bisschop Frederik van Blankenheim aan hem het ambt, de sloten en de landen van Twente heeft opgedragen en dat hij gezworen heeft deze te besturen zoals dit staat vastgesteld.	22-10-1425	UA BA nr. 372.I.
Arkelstein	Johan, zoon te Asperen, te Voorst en heer van Keppel, door postulaat Rudolf van Diepenholt aangesteld tot ambtman van Salland, belooft de drie Sallandse hoofdsteden het huis Arkelstein te bewaren. Hij heeft Arkelstein in onderpand	19-02-1426	ZR III nr. 1312.
Arkelstein	Postulaat Rudolf van Diepenholt verleent Johan, zoon te Asperen, te Voorst en heer van Keppel, een ambtbrief als ambtman van Salland. Hij betaalt aan zijn voorganger Derk die Zuer 940 oude Franse schilden waarvoor hem het ambt in pand wordt gegeven.	19-03-1426/20-03-1426	UA BA nr. 372.I fol. 14.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Kuinre	Postulaat Rudolf van Diepenholt verklaart dat hij met toestemming van de schepenen en raden van de drie hoofdsteden Tydeman Schuersack op de volgende voorwaarden tot kastelein en burggraaf van Kuinre aangesteld heeft (1) Tydeman dient het slot en de heerlijkheid als een goed ambtman en kastelein te beheren en jaarlijks over zijn beheer verantwoording af te leggen (2) hij is verplicht 25 man op het huis te Kuinre te legeren, waardoor hij volgend jaar 325 Franse schilden zal krijgen, gaande uit de langen Uuterdijck, de tijns, het veerecht, de erven en de jaarrenten, die bij het huis Kuinre behoren (3) hij zal over de inkomsten uit de tollen en boeten verantwoording moeten afleggen (4) hij zal alle noodzakelijke huisraad, behalve bedden en toebehoren, aan de postulaat in rekening kunnen brengen (5) onkosten, door hem in verband met het gebouw en de huisraad gemaakt, zullen hem of zijn erfgenamen binnen een kwartaal na het einde van zijn kasteleinschap worden terugbetaald, mits hij voor deze bouwinkomsten toestemming van de postulaat en de drie steden heeft gekregen en rekeningen toont (6) hij dient aan de postulaat en de drie steden een akte te overhandigen (dit is ZR III nr. 1357) waarbij hij onder ede belooft het huis en ambt van Kuinre onder dezelfde voorwaarden te zullen beheren als zijn voorganger Willam Tyasen dat heeft gedaan.	10-10-1427	ZR III nr. 1356.
Kuinre	Tydeman Schuersack verklaart dat hij door postulaat Rudolf van Diepenholt is aangesteld als beheerder van het huis, de burcht en de heerlijkheid Kuinre op voordracht van de schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden. Hij belooft (1) het huis, de burcht en de heerlijkheid volgens de tussen de bisschop en de drie steden gesloten akten te beheren (2) hij zal voornoemde zaken niet vervreemden van het Sticht (3) hij zal voornoemde zaken nooit in onderpand geven (4) hij zal voornoemde zaken bij overlijden of overplaatsing van de bisschop alleen aan een landsheer overdragen wanneer deze aan de drie steden een soortgelijke akte als deze heeft gegeven met betrekking tot Kuinre (5) hij zal Salland en Vollenhove tegen roof en brandschatting en de burgers van de drie steden te water en te zee beschermen.	10-10-1427	ZR III nr. 1357, 1358.
Venebrugge	Postulaat Rudolf van Diepenholt draagt Esken ten Velcamp de bergvrede geheten de Veenbrugge met toebehoren op om die als kastelein te besturen zoals zijn voorganger, Frederik van Diffelt, dat heeft gedaan. Esken heeft 173 gulden aan Frederik afbetaald, welke onder de vorige bisschop Frederik van Blankenheim vertimmerd zijn. Esken wordt niet binnen zes jaar afgezet. Daarna kan hij pas worden afgezet als de som is terugbetaald (uitgebreid regest Tijdrekenkundig Register F p. 254-255).	10-03-1429	UA BA nr. 372.I fol. 42 vs.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Kuinre	De postulaat Rudolf van Diepenholt stelt met goedvinden van de drie Sallandse hoofdsteden Bartold Hagen aan tot kastelein en burggraaf van Kuinre na Tydeman Schuersack voor een periode van twee jaar. Bartold krijgt het beheer over het huis, slot en de heerlijkheid Kuinre evenals de lange Uyterdijck met de Moelencamp, de Berchmaet en andere daarbij behorende landerijen en ook over de inkomsten uit jaarrenten, tollen, accijnzen en boeten, alles op dezelfde voorwaarden als waarop Tydeman dit beheerde, met dien verstande, dat alle inkomsten gedurende deze twee jaren aan Bartold zullen toevallen op de voorwaarde dat hij de postulaat en de drie steden een akte geeft met bepaalde voorwaarden, namelijk dat hij onder ede belooft voornoemde zaken getrouwelijk te zullen beheren, wat uit een rekening zal moeten blijken wanneer zijn functie is beëindigt, wat hem een half jaar van te voren zal worden medegedeeld (**ambtbrief zelf niet bewaard**).	07-03-1430	ZR III nr. 1415.
Coevorden	Postulaat Rudolf van Diepenholt draagt Seyger van Hekeren genaamd van Rechteren op, Frederik van Hekeren genaamd van Rechteren, ambtman van Coevorden en Drenthe, tot wederopzeggens toe in diens ambt te vervangen.	03-04-1432	Huisarchief Rechteren inv. nr. 25.
Diepenheim	Elect-confirmaat Rudolf van Diepenholt belooft de borg- en dienstmannen van Diepenheim in hun rechten te zullen handhaven.	03-07-1433	UA BA nr. 194.
Enschede	Everwijn, graaf van Bentheim en heer tot Steinfurt verklaart dat elect-confirmaat Rudolf van Diepenholt hem het drostambt Twente met het huis Enschede heeft opgedragen.	22-07-1433	UA BA nr. 372 I fol. 58, 59.
Diepenheim	Postulaat Rudolf van Diepenholt en de drie Sallandse hoofdsteden verklaren dat zij Johan van Bevervoorde aanstellen als kastelein en ambtman van de stad, het ambt, het huis en de heerlijkheid Diepenheim tot hem de 500 oude schilden, die hem daaruit toekomen, en nog 60 Arnoldus guldens, die hem als bouwonkosten toekomen, zullen zijn afbetaald, en wel op de volgende voorwaarden (1) Johan mag slechts eikenhout hakken als dit gebeurt ten behoeve van het slot (2) hij mag kosten, die ten behoeve van het gebouw zijn gemaakt en waarvoor toestemming is gegeven, in rekening brengen (3) hij mag geen horigen ruilen of beden heffen zonder toestemming van de postulaat en de drie steden (4) hij mag de vijanden van de postulaat en de drie steden niet helpen of de stad, ambt, huis en heerlijkheid in andere handen doen overgaan dan met hun toestemming (5) de hem nog resterende schuld zal in één van de drie Sallandse hoofdsteden aan hem worden afgelost, wanneer hij met zijn functie stopt of eruit wordt ontzet. Dat laatste dient hem drie maanden van tevoren te worden meegedeeld. Verschillende edelen staan borg voor Johan.	24-04-134	ZR III nr. 1513.
Kuinre	Seyne Mulert, ambtman en kastelein van Kuinre, belooft de drie steden dat hij kasteel en heerlijkheid zal bewaren op de gewone voorwaarden.	06-11-1434	OO II A 3433, zie aantekeningen aldaar.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Diepenheim	Bisschop Rudolf van Diepenholt en de drie Sallandse hoofdsteden verklaren dat zij aan Rudolf van den Hondenberg de stad, het ambt en de heerlijkheid Diepenheim met de inkomsten daarvan, behalve de heergewaden van de dienst- en borgmannen en de belastingen van deze heerlijkheid, als kastelein en ambtman in beheer gegeven hebben, totdat hem de 500 oude schilden, gemunt door de Rooms koning of de koning van Frankrijk, die hem vanwege de heerlijkheid Diepenheim nog toekomen, terugbetaald zijn, benevens de 60 Arnoldus guldens, die wijlen Johan van Bevervoorde met hun toestemming aan de verbouwing van het huis te Diepenheim heeft besteed, en wel onder de volgende voorwaarden (1) Rudolf mag geen eikenhout kappen, tenzij ten behoeve van de heerlijkheid (2) hij mag slechts aan het huis verbouwen na toestemming van de bisschop en de drie steden, die dan de onkosten van de verbouwing ook zullen betalen, behalve de kosten van de timmerlieden en het hout voor de verbouwing, dat in de heerlijkheid zelf is gekapt (3) Rudolf mag geen horigen ruilen of kopen (4) hij mag geen vete aangaan, tenzij ten behoeve van de heerlijkheid en na verkregen toestemming van de bisschop en de drie steden (5) hij mag het huis, de stad, het ambt en de heerlijkheid van Diepenheim niet van het Sticht vervreemden, maar dient dit alles aan de drie steden over te dragen wanneer de bisschop mocht overlijden of zou worden overgeplaatst (6) wanneer de bisschop het huis en de heerlijkheid van Diepenheim aan een ander wil toevertrouwen, zal hij dit drie maanden tevoren schriftelijk aan Rudolf mededelen (7) Rudolf zal het hem nog uit het ambt en de heerlijkheid van Diepenheim toekomende bedrag in één van de drie steden ontvangen. Diverse edelen staan voor Rudolf borg.	01-11-1435	ZR III nr. 1557, 1559.
Blankenham/ in den Hamme	Bisschop Rudolf van Diepenholt draagt Hessel Mulert Hermanszoon het schoutambt van het kerspel Blankenham met de bergvrede in den Hamme op.	24-07-1437	UA BA nr. 372.I fol. 42 vs.
Vollenhove	Bisschop Rudolf van Diepenholt verpandt aan Wolter Morriaen de schout- en rentambten van Vollenhove voor 450 oude Franse schilden. Wolter belooft verschillende schuldeisers van de bisschop te betalen wegens de lossing van het huis en het ambt van Vollenhove.	10-06-1439	UA BA nr. 372.I fol. 95 vs.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Coevorden	Bisschop Rudolf van Diepenholt benoemt Aleph van Haern met toestemming van de drie Sallandse hoofdsteden en de wijsheid van Drenthe tot kastelein van Coevorden en rentmeester van Drenthe. Aleph (1) dient de burcht, het huis en de stad Coevorden en het schoutambt, het rentambt en alle inkomsten daarvan getrouwelijk te beheren, zonder geld te lenen met dit ambt als onderpand (2) hij is verplicht ieder jaar of binnen zes weken nadat hem dat is meegedeeld, verantwoording af te leggen van zijn financiële beheer (3) hij mag het huis, de burcht, de stad en het rentambt na het overlijden of het overplaatsen van de bisschop slechts na daarvoor verkregen toestemming van de drie steden in andere handen laten overgaan, nadat de opvolgende bisschop aan de drie steden de privileges heeft bevestigd, die zij van wijlen bisschop Frederik van Blankenheim inzake het huis, de burcht en de stad Coevorden hebben ontvangen (4) de opvolger van Aleph kan slechts worden aangesteld nadat aan Aleph drie maanden tevoren zijn ontslag is meegedeeld (5) de opvolger van Aleph dient tegenover de drie steden hetzelfde te beloven wat Aleph ook heeft beloofd (5) Aleph zal het land Salland beschermen tegen roof, brand en geweld.	13-12-1442	ZR III nr. 1813.
Vollenhove	Gerrit van IJsselmuiden, schout en kastelein van Vollenhove, belooft het slot van Vollenhove bij overlijden van bisschop Rudolf niet aan diens opvolgers over te geven voordat de 2300 Beierse gulden, die de bisschop aan Kampen schuldig is, zijn terugbetaald.	20-04-1443	OO II B 4068, zie aantekeningen aldaar.
Arkelstein	Hendrik van Essen is door bisschop Rudolf van Diepenholt aangesteld als ambtman van Salland. Hij verklaart tegenover de schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden dat hij (1) het huis Arkelstein namens de drie steden ten behoeve van het Sticht zal beheren en (2) bij het beëindigen van zijn ambt of na een aanmaning hiertoe het huis binnen veertien dagen aan de drie steden zal overdragen. Verschillende edelen staan hiervoor borg.	02-05-1443	ZR III nr. 1837.
Vollenhove	Gerijt van IJsselmuiden, schout van Vollenhove, belooft bisschop Rudolf van Diepenholt en de drie Sallandse hoofdsteden dat hij (1) het slot Vollenhove getrouwelijk ten behoeve van het Sticht en de drie steden zal beheren (2) na het overlijden of overplaatsen van de bisschop of bij zijn eigen ontslag hij dit slot niet zonder toestemming van de drie steden aan een ander zal overdragen. Verschillende edelen staan voor hem borg.	05-05-1443	ZR III nr. 1839.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Diepenheim	Bisschop Rudolf van Diepenholt en de drie Sallandse hoofdsteden verklaren aan Claes van Overhagen het beheer te hebben gegeven over de stad, het ambt, het huis en de heerlijkheid van Diepenheim en de inkomsten daaruit, met uitzondering van de heergewaden van de dienst- en borgmannen en de belastingen van deze heerlijkheid, als kastelein en ambtman, totdat hem de 500 oude schilden, gemunt door de Rooms koning of de koning van Frankrijk, die hem vanwege de heerlijkheid van Diepenheim nog toekomen, terugbetaald zullen zijn, benevens de 60 Arnoldus guldens, die wijlen Johan van Bevervoorde met hun toestemming aan de verbouwing van het huis te Diepenheim heeft besteed, en wel op de volgende voorwaarden (1) Claes mag geen eikenhout kappen tenzij ten behoeve van de heerlijkheid (2) hij mag slechts het huis verbouwen na toestemming van de bisschop en de drie steden, die dan de onkosten van de verbouwing ook zullen betalen, behalve de kosten van de timmerlieden en het hout voor de verbouwing dat in de heerlijkheid zelf is gekapt (3) Claes mag geen horigen ruilen of kopen, jaarrenten of goederen verkopen of een vete aangaan, tenzij na toestemming van de bisschop en de drie steden (4) hij zal het huis en de heerlijkheid niet van het Sticht vervreemden (5) hij zal het huis en de heerlijkheid aan de drie steden overdragen wanneer de bisschop mocht overlijden of zou worden overgeplaatst voordat de schuld aan Claes is afbetaald (6) het huis en de heerlijkheid kan slechts met toestemming van de drie steden aan een ander dan Claes worden toevertrouwd, nadat hem dit drie maanden van tevoren schriftelijk is meegedeeld en Claes een schadeloosstelling voor het hem toekomende bedrag uit het ambt en de heerlijkheid in één van de drie steden heeft ontvangen. Verschillende edelen staan hiervoor borg.	06-07-1443	ZR III nr. 1844.
Lage	Bisschop Rudolf van Diepenholt verpandt de tol en de gruit binnen Kampen (door bisschop Frederik van Blankenheim al aan de stad verpand voor de betaling van 977 Franse schilden) voor de betaling van 1150 Franse schilden door Kampen voorgeschoten voor de lossing van kasteel Lage.	26-07-1445	UA BA nr. 3.II fol. 46.
Kuinre	Herman van der Vecht, door bisschop Rudolf van Diepenholt aangesteld tot ambtman en kastelein van Kuinre, belooft aan de drie Sallandse hoofdsteden dat (1) hij het kasteel, het huis en de heerlijkheid zal bewaren ten behoeve van het Sticht (2) hij zal het huis, het kasteel en de heerlijkheid niet met schulden bezwaren (3) hij zal het huis, het kasteel en de heerlijkheid na overplaatsen of overlijden van de bisschop niet zonder toestemming van de drie steden aan iemand anders overdragen (4) hij zal voornoemde zaken ontruimen wanneer de bisschop dit beveelt (5) hij zal de inwoners van Salland en Vollenhove en de burgers van de drie steden naar vermogen beschermen tegen roof, brand en gewelddadigheden (6) hij zal het huis, het kasteel, de bolwerken en de bruggen op zijn kosten in goede staat houden.	06-04-1446	ZR III nr. 1936.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Slynge	Bisschop Rudolf van Diepenholt geeft aan Gherydt van Tuull zijn bergvrede van Slynghe in beheer en zijn tienden te Brucht, vroeger bewaard door Hendrik van Selwerd en andere kasteleins	08-09-1446	UA BA nr. 329.
Blankenborg	Bisschop Rudolf van Diepenholt geeft Rudolf van Bevervoorde een ambtsbrief als kastelein van de Blankenborg en ambtman van Twente (zie ook Racer VI 337)	22-02-1448	OO II B 4447.
Lage en de Blankenborg	Bisschop Rudolf van Diepenholt belooft Roelof van Bevervoorde, ambtman en rentmeester van Twente die zich voor 2000 Rijnse gulden heeft borg gesteld, welke schuld de bisschop bij Goedert van de Roer en Dirc van Lintelo Diricszoon had aangegaan, schadeloos te houden; hij staat hem de sloten Lage en Blankenborg met het rentambt van Twente af totdat zijn vorderingen voldaan zijn.	22-07-1449	UA BA nr. 3.II 76 vs.
Lage en de Blankenborg	Bisschop Rudolf van Diepenholt belooft Roelof van Bevervoorde, ambtman en rentmeester van Twente, die zich borg heeft gesteld voor een schuld van 1700 Rijnse gulden, door de bisschop bij Matheus van Sconevelde genoemd van Graessdorp aangegaan, schadeloos te houden. Hij staat hem de sloten Lage en Blankenborg met het rentambt Twente af, totdat zijn vorderingen voldaan zijn.	14-12-1449	UA BA nr. 3.II fol. 77.
Blankenham/ in den Hamme	Bisschop Rudolf van Diepenholt draagt Herman Wegghe het schoutambt van Blankenham en de bergvrede aldaar op.	22-01-1450	UA BA nr. 372 fol. 26.
Coevorden	Wolter Stelling verklaart dat hij, aangezien hij op voorspraak van de drie Sallandse hoofdsteden van bisschop Rudolf van Diepenholt het huis, het kasteel en de stad Coevorden in beheer heeft gekregen, de drie steden het volgende beloofd (1) hij zal het huis, het kasteel en de stad Coevorden nimmer van het Sticht vervreemden of bezwaren (2) hij zal de voornoemde zaken ten behoeve van het Sticht beheren (3) hij zal voornoemde zaken na het overlijden of overplaatsen van de bisschop niet aan een nieuwe landsheer of nieuwe kastelein en ambtman overdragen dan nadat deze aan de drie steden akten van dezelfde strekking ten aanzien van voornoemde zaken zal hebben gegeven (4) hij zal als kastelein en ambtman van Coevorden steeds proberen Salland te beschermen tegen roof en gewelddadigheden. Verschillende edelen staan borg.	01-02-1450	ZR III nr. 2071.
Vollenhove	Bisschop Rudolf van Diepenholt belooft de drie Sallandse hoofdsteden geen ambtman of kastelein op zijn huis te Vollenhove te zullen plaatsen voordat deze toezegt bij overlijden of mutatie van de bisschop het slot slechts met hun goedvinden over te geven.	25-07-1450	ZR III nr. 2091.
Arkelstein, Holten, Diepenheim, Coevorden en Kuinre	Bisschop Rudolf van Diepenholt verklaart tegenover burgermeesters, schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden dat hij de privileges en rechten, zoals zij die van zijn voorgangers hebben ontvangen, inzake de kastelen Arkelstein, Holten, Diepenheim, Coevorden en Kuinre, bevestigt, evenals het landrecht van Salland en het recht van de andere landen in het Oversticht.	25-07-1450	ZR III nr. 2090.

Bijlage 3.2 Aankoop van kastelen

Kastelen	Inhoud	Datering	Bron
Rutenberg	Bisschop Jan van Diest koopt verschillende goederen, waaronder kasteel Rutenberg, van graaf Johan van Bentheim, zijn vrouw Mechteld en hun kinderen.	15-04-1328	OGD I nr. 313.
Diepenheim	Willem van Boxtel en zijn vrouw Kunegunde verkopen aan bisschop Jan van Diest het kasteel en de heerlijkheid Diepenheim evenals het graafschap Dalen voor 11000 pond zwarte tournooisen.	17-01-1331	UA BA nr. 78.
Lage	Elbrecht van Eyle, ridder, verklaart dat hij aan bisschop Jan van Arkel ten behoeve van het Sticht het huis Lage voor 1700 mark te Zutphen en te Deventer gangbare munt heeft verkocht met alle rechten die hem en zijn vrouw Jutte toekomen na dode van zijn schoonvader Herman van Lage en van zijn schoonmoeder. Dat de koper reeds 200 mark heeft betaald en dat de overige 1500 mark te Zutphen of elders op 1 mei aanstaande betaald zullen worden. Dat Elbrecht verder aan de bisschop heeft beloofd op diens aanmaning met zijn echtgenote naar Deventer of elders te zullen komen om het slot aan de koper te leveren. Elbert belooft ook bij wanprestatie met Johan van Ossenbreec, ridder, Rutgher van Eyle, en Johan van Eetvelt, knapen, op aanmaning van de bisschop te Deventer in een herberg te komen inrijden.	02-05-1346	UA BA 171x.
Lage	Herman van Lage en zijn vrouw Lisebet van Diest verklaren dat zij aan bisschop Jan van Arkel ten behoeve van het Sticht het huis Lage en al hun andere eigen- en leengoederen hebben overgedragen met mannen, borgmannen, horigen *et cetera* met uitzondering van een waardeel in de buurschap van der Lutte, in het kerspel van Oldenzeel gelegen.	01-10-1346	UA BA nr 171xx.
Lage (overdracht)	Jutte van Lage, echtgenote van Elbrecht van Eyle, ridder, haar kinderen Diederik, Margriet en Lisebet verklaren onder bijstand van Elbrecht van Eyle voornoemd dat zij aan bisschop Jan van Arkel, ten behoeve van het Sticht het huis te Lage hebben opgedragen met alle goederen, die bij het overlijden van hun vader en grootvader Herman van Lage nog zullen toevallen, en dat zij met hand en mond afstand van hun rechten hebben gedaan.	07-04-1347	OGD nr. 395.

Kastelen	Inhoud	Datering	Bron
Kuinre (aankoop)	Bisschop Frederik van Blankenheim verklaart dat hij ter bescherming van zijn land en onderdanen van Herman van Kuinre de oude en zijn zonen Herman en Hendrik diens huis met de berg ter Kuinre en de hoge en lage heerlijkheid van Kuinre heeft gekocht en wel voor 6200 oude Franse schilden, die hem zijn voorgeschoten door de burgermeesters, schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden, zodat hij aan hen het volgende heeft beloofd: (1) over de heerlijkheid van Kuinre zal hij slechts met toestemming van de drie steden een ambtman uit Salland of het land Vollenhove aanstellen, die gehouden zal zijn het huis en de heerlijkheid van Kuinre, maar ook Salland en Vollenhove te beschermen tegen roof en geweld en de burgers van de drie steden ter zee en op water te helpen waar hij kan (2) de ambtman van Kuinre zal het huis en de heerlijkheid van Kuinre na het overlijden of overplaatsen van de bisschop niet zonder toestemming van de drie steden in andermans handen over mogen laten gaan dan nadat de nieuwe bisschop aan de drie steden een akte van dezelfde inhoud als deze akte gegeven zal hebben (3) de ambtman van Kuinre zal een eed moeten afleggen dat hij zich zal houden aan de bepalingen, die omtrent het ambt door de bisschop en de drie steden bij de akte zijn vastgesteld (4) de burgers van de drie steden zullen met hun goederen in de heerlijkheid van Kuinre te water en te land van tollen en weggeld vrijgesteld zijn.	27-09-1407	RHA nr. 175 ZR II nr. 773.
Blankenborg (aankoop)	Ridder Reynart van der Roer en zijn naaste verwanten verklaren voor de ambtman van Twente, Rudolf van Bevervoorde en zijn keurgenoten, aan bisschop Rudolf van Diepenholt, het goed Blankenborg in het kerspel Haaksbergen te hebben verkocht en met hand en mond te hebben geleverd.	16-09-1449	Racer VI: 343.
Blankenborg (aankoop)	Bisschop Rudolf van Diepenholt verklaart dat hij met financiële steun van de Twentse ridderschap en de Twentse steden het kasteel en de heerlijkheid Blankenborg heeft gekocht met als doel de grenzen van het bisdom te versterken. Het huis en de heerlijkheid moeten in het bisdom blijven en de ambtman of kastelein dient uit Twente komen.	20-04-1452	RHA nr. 346.

Bijlage 3.3 Open huizen

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Coevorden	Zie bijlage 1 voor de inhoud.	19-07-1263	OSU III nr. 1591.
Voorst	Zweder en Herman van Voorst verklaren dat zij hun kasteel Voorst voor graaf Reinoud van Gelre openstellen om hem te steunen, aangezien hij dit kasteel op verzoek van de heren van Voorst heeft ontzet toen het door de drie Sallandse hoofdsteden en enkele edelen werd belegerd. Bemiddeling heeft plaatsgevonden door de bisschop. Wel is bepaald dat de heren van Voorst de graaf van Gelre niet mogen steunen als het om een conflict met de bisschop gaat.	7-11-1295	OSU V nr. 2719.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Almelo	Egbert, heer van Almelo, verklaart dat hij zijn kasteel heeft opgedragen aan Reinoud II, zoon van de graaf van Gelre, als open huis en dat van hem in leen heeft terugontvangen.	26-04-1318	OBO nr. 685, zie aantekeningen aldaar.
Rechteren	Bisschop Frederik van Sierck verklaart dat hij zijn verwanten Roderik van Voorst en Herman van Voorst, knapen, het recht heeft verleend om het kasteel Rechteren dat zij aan hem hebben opgedragen en als leen en open huis hebben terugontvangen, te verbouwen en te versterken.	27-03-1320;	Muller 1889: 312.
Rechteren	Bisschop Jan van Diest verklaart dat Zweder van Rechteren, knape, zijn kasteel in Rechteren aan hem heeft opgedragen en het van de Utrechtse kerk in leen heeft terugontvangen, mits Zweder het kasteel als open huis voor de bisschop ter beschikking stelt, terwijl de bisschop hem vergunt het kasteel op te bouwen, te verbouwen of te versterken.	13-04-1326	Huisarchief Rechteren inv. nr. 840.
Dorth	Seyno van Dorth, knape, verklaart zijn huis te Dorth van bisschop Jan van Diest en de kerk van Utrecht voor 3 pond in erfelijk leen te hebben ontvangen onder de belofte het van hen als open huis te houden.	26-02-1329	Van Mieris 1754: 479.
Hondeborg	De broers Bernd en Gerard van Zebelinghen verklaren ten overstaan van Gerard van Dolre, Gerard van Laer, Johan van Awike en Gerard Snuye, mannen van de bisschop, dat zij aan bisschop Jan van Diest hebben opgedragen en als dienstleen hebben terugontvangen hun huis met voorburcht genaamd Ter Hondsborch en diverse goederen (zie regest). Zij verklaren dat hun huis Ther Hondsborch een open huis voor het Sticht zal zijn.	24-10-1333 en 26-10-1333	UA BA nr. 319x.
Almelo	Heer Steven van Zuylen doet de hertog van Gelre een belofte over het gebruik en toezeggen van zijn huis in Almelo (mogelijk open huis, niet helemaal duidelijk, hangt mogelijk samen met verpanding van Overijssel, de oorspronkelijke oorkonde is verloren gegaan).	05-06-1339	OBO V nr. 1169, zie aantekeningen aldaar.
Dorth	Seyne van Dorth en zijn zoon beloven aan hertog Reinoud van Gelre dat hij hun kasteel tegen wie dan ook mag gebruiken als open huis mits hij dit 14 dagen van tevoren laat weten.	19-12-1348	OBO VI nr. 1458, zie aantekeningen aldaar.
Almelo & Rechteren	Bisschop Jan van Arkel verklaart dat hij vrede heeft gesloten, ter bijlegging van hun onderlinge twist en oorlog, met Frederik van Hekeren, ridder, en diens vrouw Lutgaerde van Rechteren, alsmede Frederik met Everde van Hekeren, knape, en diens jonkvrouwe Bate van Almelo, waarbij wordt overeengekomen: (1) dat de laatste nooit meer hun lijve, slote en veste tegen de onderdanen van de bisschop zullen gebruiken (2) dat zij hun slot te Almelo voor een open huis voor de bisschop zullen houden (3) dat zij de bisschop hulp zullen bieden tegen diens vijanden, behalve tegen Frederik van Voorst, diens broers en hun eigen broers en leenmannen (4) dat zij zich geen hooggericht in Almelo of onderhorige dorpen zullen aanmeten, maar misdadigers zullen overleveren aan de dienaars van de bisschop ….. *et cetera* (6) dat Frederik en zijn vrouw tegen betaling van 4000 pond de bisschop alle goederen die zij van hem hebben zullen teruggeven, waarvoor ze dan als enig onderpand het hoog- en laaggericht te Haaksbergen krijgen, op voorwaarde dat zij daar, zonder toestemming van de bisschop, geen vesting zullen bouwen … *et cetera* (zie regest)	16-04-1363	RHA nr. 51.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Kuinre	Herman II van Kuinre verklaart dat hij kasteel Kuinre in leen (erfleen in dienstmannenstat) houdt van de bisschop van Utrecht en dat dit een open huis voor de bisschop is.	01-08-1363	De Boer & Geurts 2002: Bijlage III nr. 2.
Almelo & Rechteren	Frederick van Hekeren genaamd van der Eeze, ridder, zijn echtgenote Lutgert van Rechteren alsmede Evert van Hekeren genaamd van der Eeze, knape, en zijn echtgenote Bate, jonkvrouwe van Almelo, verklaren dat zij met bisschop Jan van Virneborg de volgende verzoening en overeenkomst hebben gesloten: (1) zij zullen niet meer met leven, huis, slot en veste optreden tegen de bisschop en diens mannen, tenzij men ze geweld aandoet (2) de huizen Almelo en Rechteren zullen open huizen zijn voor de bisschop, behalve tegen diegenen met wie ze verbonden zijn (3) zij zullen geen vijanden van de bisschop in hun huizen halen, maar daarentegen helpen bij de uitlevering van misdadigers (4) zij zullen binnen het bisdom Utrecht geen hooggericht aanmatigen (5) zij zullen de huizen Almelo en Rechteren niet vervreemden zonder toestemming van de bisschop …. *et cetera*	04-05-1367	RHA nr. 61.
Bredenhorst	Herman van Voorst houdt het huis Bredenhorst in het buurschap Heino als open huis in leen als borgleen van kasteel Ter Horst (Nedersticht).	<1379	Eiken nr. 475; De Keijzer 2015: 62.
Almelo	Evert van Hekeren genaamd van der Eze en zijn vrouw Bate, jonkvrouwe van Almelo, verklaren een overeenkomst te hebben gesloten met bisschop Frederik van Blankenheim, waarbij is vastgesteld dat (1) zij zich nooit tegen het bisdom zullen keren (2) dat zij, wanneer zij worden aangevallen de bisschop om arbitrage zullen verzoeken, maar bij afwijzing hiervan door de tegenpartij of bij plundering, platbranden of gijzeling zich zullen verdedigen (3) dat het huis, slot en veste een open huis zal zijn voor de bisschop (4) dat zij de vijanden van de bisschop geen bescherming zullen bieden (5) hen, die in het bisdom een misdaad hebben begaan zullen uitleveren (6) dat zij zelf in de heerlijkheid geen hoge rechtspraak zullen uitoefenen. (7) dat zij Almelo nooit in vreemde handen zullen brengen zonder medeweten van de bisschop (8) zij geen oorlog zullen beginnen, maar een beroep zullen doen op de arbitrage van de bisschop (9) mochten zij op enig punt in gebreke blijven dat zij dan te Deventer bijeen zullen komen om een schikking te treffen	29-12-1394	RHA I nr. 131.

Bijlage 3.4 Kastelen die in leen zijn gegeven

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Coevorden	Bisschop Hartbert van Bierum geeft aan zijn jongste broer het kasteel Coevorden en het schoutambt Drenthe met bijbehorende rechten in leen om dit volgens het leenrecht voor hem en de volgende bisschoppen te bewaren.	1141>-<1150	Van Rij 1989: 2-5.
Bentheim	Bisschop Hartbert van Bierum laat graaf Otto van Rijnpalts het kasteel Bentheim en allodiale goederen van de graaf in leen opdragen aan hem met de beperking, dat de bisschop een deel van het kasteel voor zichzelf houdt om aldaar een residentie en kapel te vestigen.	circa 1146	Van Rij 1989: 4-5.
Lage	Zie bijlage 3.1 voor inhoud.	circa 1270	OSU IV nr. 1775.
Almelo	Ridder Johannes Rading verklaart in tegenwoordigheid van diverse verwanten en vrienden van de overleden Arnoldus van Almelo dat hij door bisschop Gwijde van Avesnes belast is met de voogdij over de kinderen van Arnoldus en het beheer en de bewaking van het kasteel Almelo en hun goederen. Johannes heeft beloofd aan de bisschop dat hij van de voogdij of het beheer geen afstand zal doen en voornoemde zaken niet zonder toestemming van de bisschop aan derden zal overgeven zolang de kinderen niet oud genoeg zijn om met het kasteel beleend te kunnen worden. Wanneer ze dat wel zijn zal hij ze in het bezit van die goederen stellen.	18-11-1314	UA BA nr. 208.
Almelo	Zie bijlage 3.3 voor de inhoud.	26-04-1318	OBO nr. 685, zie aantekeningen aldaar.
Rechteren	Zie bijlage 3.3 voor de inhoud.	27-03-1320;	Muller 1889: 312.
Rechteren	Zie bijlage 3.3 voor de inhoud.	13-04-1326	Huisarchief Rechteren inv. nr. 840.
Dorth	Zie bijlage 3.3 voor de inhoud.	26-02-1329	Van Mieris 1754: 479.
Lage	Knape Herman van Lage verklaart aan bisschop Jan van Diest hem of het Sticht geen schade te zullen toebrengen van uit zijn huis te Lage, dat hij van het Sticht in leen houdt, tenzij hij van de bisschop en het Sticht onrecht ondervindt en men jegens hem geweld pleegt. Hij verklaarde dit in de tegenwoordigheid van Arnd van Boxtel proost van Arnhem, Hendric van Boxtel kanunnik van Sint-Gereon in Keulen, Bernd kanunnik in Oldenzaal en rentmeester van Twente, Gerard van Engde, Roelof van Coevorden, en onder mede-bezegeling van Bernd heer van Ahuis, ridder, en Adulf Brantelghet, knape, dedingslieden.	01-12-1329	OGD nr. 320.
Hondeborg	Zie bijlage 3.3 voor de inhoud.	13-09-1333	UA BA nr. 319x.

Kuinre	Zie bijlage 3.3 voor de inhoud.	01-08-1363	De Boer & Geurts 2002: bijlage III nr. 2.
Bredenhorst	Zie bijlage 3.3 voor de inhoud.	<1379	Eiken nr. 475; De Keijzer 2015: 62.
Neuenhaus	Graaf Everwijn van Bentheim verklaart tegenover de postulaat Rudolf van Diepenholt en de drie Sallandse hoofdsteden en het land van het Sticht over de IJssel dat hij hen, gedurende de huidige oorlog op hun kosten zal bijstaan met zijn onderdanen tegen de hertog van Gelre en zijn bondgenoten, behalve tegen Hendrik van Meurs, confirmaat te Munster, en zijn bisdom, terwijl eventueel afgeloste sommen inzake Neuenhaus, nog tot een jaar na beëindiging van de huidige oorlog in mindering gebracht kunnen worden op de hem nog toekomende 4000 Rijnsche gulden, mits dat Neuenhaus een Stichts leen blijft.	12-04-1427	ZR III nr. 1344.
Neuenhaus	Everwijn, graaf van Bentheim en heer van Steinfurt, verklaart bij ede tegenover de postulaat Rudolf van Diepenholt, zijn opvolgers als bisschoppen van Utrecht en de schepenen en raden van de drie Sallandse hoofdsteden dat hij, daartoe aangemaand binnen 14 dagen nadat hem of de bewaker van zijn slot Bentheim daarvan mededeling is gedaan, naar Deventer zal komen wanneer de bisschop van Utrecht naar deze zijde van de IJsel komt, om daar, overeenkomstig vroeger daarvan opgemaakte akten en uitspraken, Neuenhaus tot een Stichts leen te ontvangen.	16-01-1429	ZR III nr. 1377.

Bijlage 3.5 Toepassingen versterkingsrecht

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Buckhorst	Bisschop Otto van Utrecht geeft aan Hendrik en Derk van Buckhorst het lage gericht van Buckhorst. Hendrik en Derck beloven het huis Buckhorst te repareren en weer op te bouwen en het maar één steen dik te maken (dit is een interpretatie vóór Spaen, oorspronkelijk charter verloren)	1213	Schaap 1981: 235 (huisarchief Buckhorst).
Buckhorst en Voorst (2x)	Verwoesting van de twee kastelen Voorst en Buckhorst door bisschop Otto II van Lippe.	1219-1227	Van Rij 1989: 34-37.
Glimmen-I	Verwoesting kasteel Glimmen, dat nog in aanbouw was, door burggraaf Roelof van Coevorden en de Drenten	1227	Van Rij 1989: 45.
Laar	Slechting van het kasteel Laar, dat van de heren van Coevorden was, in opdracht van bisschop Wilbrand van Oldenburg.	1228	Van Rij 1989, 62-63.
Rechteren	Zie bijlage 3.3 voor de inhoud.	27-03-1320;	Muller 1889: 312.
Castrum Eelde	Een kasteel in aanbouw van de Drents gezinde Eelder schultenfamilie wordt verwoest door onder andere wijbischop Gerard Klencke en de zonen van de heren van Peize.	1266	Jansen & Janse 1991: 410-411.
Rechteren	Zie bijlage 3.3 voor de inhoud.	13-04-1326	Huisarchief Rechteren inv. nr. 840.
Lage	Zie bijlage 3.4 voor de inhoud.	01-12-1329	OGD nr. 320.
Dorth	Seyno van Dorth belooft graaf Reinoud van Gelre dat hij zijn huis Dorth tussen 6 januari en 22 februari niet zal versterken of weerbaar zal maken, op verbeurte van al zijn goederen voor zoverre deze gelegen zijn in het graafschap.	06-01-1333	OBO IV 1014, zie aantekeningen aldaar.
Huis Ypelo/ Koohorst?	Deventer burgers belegeren het huis van Rudolf van Bevervoorde in Ypelo en breken het daarna af.	1344	Doornink 1938: 255.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Geen nieuwe kastelen	Bisschop Jan van Arkel is met de drie Sallandse hoofdsteden overeengekomen dat niemand in Salland tussen Holten, Nyenstede en Emelwerden voor een periode van drie jaar nieuwe kastelen mag bouwen of vergroten, behalve Voorst en Rechteren. De bisschop en de drie Sallandse steden zullen gezamenlijk optreden tegen degene die bij de grens een kasteel bouwt.	06-05-1352	ZR I nr. 7.
Slechting Selwerd en de veste up der were	Reinoud van Coevorden heeft Selwerd geslecht en beloofd de 'veste up der were' te slopen. Daarnaast belooft hij tussen deze were en de stad Groningen geen nieuwe versterkingen meer te bouwen.	02-06-1357	OGD 453; vertaling niet goed aldaar, goede vertaling ter beschikking gesteld door Van den Broek.
Saterslo	Afbraak Saterslo na bouw dwangblokhuis door bisschop Jan van Arkel.	1360 (moet 1361 zijn, zie Gevers en Mensema 1995: 420)	Bruch 1982: 209.
Voorst	Bisschop Jan van Arkel verklaart dat hij aan de schepenen en raad van de stad Zwolle heeft beloofd dat hij hen naar vermogen zal helpen wanneer de stad nu of later in oorlog of aanklacht betrokken zou raken ten gevolge van oorlog, waarin de stad nu was verwikkeld tegen de heren Van Voorst en hun helpers. Als de bisschop één of meer huizen in Salland verovert zal/zullen deze door de drie Sallandse hoofdsteden worden geslecht.	18-07-1362	ZR I nr. 43.
Voorst	Verwoesting kasteel Voorst door bisschop Jan van Arkel en de drie Sallandse hoofdsteden.	1362	Bruch 1982: 212; stadsrekeningen Deventer 1362 deel 3/1: 136-139.
Duur	Kasteel Duur wordt gesloopt op last van de stad Deventer.	1363	Van Doorninck 1894: nr. 69.
Almelo & Rechteren	Zie bijlage 3.3.	16-04-1363;	RHA nr. 51.
Hoenlo	Aanval op Hoenlo door burgers uit Deventer.	1365	Van Doorninck 1887: 437, 488, 490.
Almelo & Rechteren	Zie bijlage 3.3.	04-05-1367	RHA nr. 61.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
'tymmeringen' in Mastenbroek	Ludiken van Eerde ziet af van zijn 'tymmeringe' op last van de stad Deventer, naar aanleiding van een vergadering van de drie Sallandse hoofdsteden. Wat er met de 'tymmeringe' van heer Bertold in Mastenbroek is gebeurd, wordt niet duidelijk.	1268/1269	Van Doorninck: 81, 186, 187.
Puttenstein en huis Elburg	Bisschop Arnold van Horn belooft aan de schepenen, raad en gemeente van Kampen dat men het huis Puttenstein zonder dralen zal veroveren en verwoesten, evenals het huis te Elburg (deze huizen lagen buiten het Sticht).	13-12-1373	GAK collectorium blz. 2.
Wezenberg	Verwoesting en afbraak Wezenberg door burgers uit Deventer.	1373	De Hullu 1897: 74.
Ter Molen	Belegering en afbraak van het huis Ter Molen door burgers uit Deventer en Zwolle.	1375/1376	De Hullu 1897: 266.
Eerde	Bisschop Floris van Wevelinkhoven sluit een verbond met Deventer en Zwolle tegen Evert van Essen om gezamenlijk het huis Eerde te belegeren.	06-04-1380	Bruch 1982: 765.
Eerde/Ter Molen/ Laer	Verwoesting Eerde en overgave Ter Molen en Lage (=Laer) door bisschop Floris van Wevelinkhoven=> daarna afbraak.	1380	Bruch 1982: 231-232.
Eerde	Bisschop Floris van Wevelinkhoven is met de schepenen en raden van Deventer en Zwolle overeengekomen dat zij (1) Evert van Essen aanvallen en een beleg voor kasteel te Eerde slaan vóór donderdag 3 mei 1380 (2) het beleg wordt pas opgebroken nadat het kasteel ingenomen is waarna de bisschop het kasteel op zijn kosten laat slechten en afbreken (3) de twee steden beloven het beleg op eigen kosten te zullen voeren totdat het kasteel is ingenomen.	08-04-1380	ZR I nr. 61.
Laer	Engelbert van Zalne verklaart verzoend te zijn met bisschop Floris van Wevelinkhoven, de drie Sallandse hoofdsteden en het hele Sticht Utrecht en zal vanuit zijn huis Laer niets tegen de bisschop of het Sticht ondernemen.	24-05-1380	ZR I nrs. 163/ 166.
Eerde	De bisschoppelijke partij is verzoend met Evert van Essen, die belooft niets vijandig vanuit kasteel Eerde meer te zullen nemen tegen de bisschoppelijk partij. Daarnaast wordt onder andere vastgelegd dat (1) Evert zijn huis zal overdragen en de hofstede afbreken. Het materiaal mag binnen een maand worden weggevoerd mits bepaalde lieden hiermee instemmen. (2) Evert belooft dat hij niets vijandigs meer zal ondernemen tegen het Sticht, in het bijzonder Zwolle en Deventer.	28-05-1380	ZR I nrs. 164, 165.
Geen kastelenbouw in Salland	Floris van Wevelinkhoven en de drie Sallandse hoofdsteden zijn overeengekomen dat het niemand zal worden toegestaan nieuwe sloten of vestingen te bouwen of reeds bestaande te versterken in Salland zonder toestemming van de bisschop of de drie steden, behalve de sloten welke tot het Sticht behoren. Mocht dit wel gebeuren zullen voornoemde partijen gezamenlijk optreden.	07-10-1381 soortgelijk verdrag 05-10-1383 (ZR I nr. 212)	RHA nr. 100; ZR I nrs. 187, 212.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Laer	Engelbert van Zalne en zijn vrouw Jutte van den Laer onderwerpen zich aan bisschop Floris van Wevelinkhoven en de steden Zwolle, Deventer en Kampen en (1) doen afstand van hun aanspraken op huis Laer en al hun gebied (2) staan toe dat hun hofstede ten Lare, waar zij op wonen, met de voorburcht en vestingwerken wordt geslecht (3) zij zullen, evenals hun erfgenamen, geen vesting meer op dezelfde oever van de Vecht mogen bouwen als waar Laer staat (4) aan de andere zijde van de Vecht op het hoge land zullen zij dat zonder grachten wel mogen doen, maar slechts met toestemming van de bisschop, jonkheer Reinoud van Coevorden en de drie Sallandse hoofdsteden (5) zij zullen nooit meer vijandelijkheden ondernemen tegen de bisschop en zijn opvolgers, de drie Sallandse hoofdsteden en het Sticht.	30-09-1384	ZR I nr. 227.
Rutenberg	Egbert Hake van den Rutenberg heeft toestemming gekregen van de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden om zijn huis te verbouwen. Hij belooft (1) dat hij zich nooit tegen de bisschop of zijn opvolgers noch de drie Sallandse hoofdsteden zal keren (2) hij zijn huis niet verder zal versterken met grachten, bolwerken en voorburchten dan nu het geval is, tenzij met eenstemmige toestemming van voornoemde partijen (3) hij mag de huidige verbouwing voltooien met zolders, deuren en vensters, de stenen van het oude huis uit de gracht halen en de oude gracht ruimen en zuiveren, maar hij mag geen nieuwe grachten aanleggen (4) elke nieuwe bezitter van het huis zal, schriftelijk daartoe aangemaand, binnen twee maanden bij akte jegens de voornoemde partijen deze beloften moeten afleggen.	06-10-1389	ZR I nr. 311.
Rutenberg	Egbert Hake van den Rutenberg belooft vanuit zijn huis Ten Rutenberge aan bisschop Floris van Wevelinkhoven en de drie Sallandse hoofdsteden nooit iets vijandigs te zullen ondernemen of het zonder hun toestemming te zullen versterken.	07-12-1389	RBU 1130.
Beperking functionele versterking Buckhorst	Johan van Buckhorst belooft dat hij en zijn nakomelingen het huis Buckhorst, dat Johan aan het bouwen is en waarvan de vorm is toegestaan, niet zal versterken zonder toestemming van de bisschop en de drie Sallandse hoofdsteden. Ook zullen hij en zijn opvolgers nooit vanuit zijn huis het bisdom of de bisschop schade toebrengen.	06-05-1391	ZR I nr. 333.
Almelo	Zie bijlage 3.3.	29-12-1394	RHA I nr. 131.
Sloop Hulsvoorde	Het kasteel in aanbouw, Hulsvoorde, dat de Drenten aan het bouwen zijn, zal worden afgebroken nadat kasteel Coevorden zal zijn veroverd.	1395	Ter Kuile 1975: 243, nr. XLVII.

Kasteel	Inhoud	Datering	Bron
Geen kastelenbouw Drenthe, behalve Coevorden	Verbond tussen bisschop Frederik en verschillende Friese landschappen waarin wordt besloten dat geen andere kastelen in Drenthe mogen worden gebouwd dan kasteel Coevorden. Coevorden mag niet verder worden versterkt. De betreffende Friese landschappen en de Drenten krijgen inspraak op de aanstelling van de ambtman te Coevorden.	18-04-1395	ZR I nr. 409.
Laer	(herhaling 24 mei 1380) Henrik van Laer, zoon van Engelbert van Zalne en Jutte van Laer, belooft zich te zullen houden aan de onderwerping van zijn ouders aan de bisschop van Utrecht en de drie Sallandse hoofdsteden.	06-05-1395	ZR I nr. 412.
Verbod kastelenbouw in Drenthe	Verbond tussen bisschop Frederik van Blankenheim en Drenthe. Het aanstellen van een ambtman van Coevorden wordt bepaald door de landschap Drenthe en de drie Sallandse hoofdsteden. Er mogen geen sloten worden gebouwd in Drenthe naast Coevorden.	14-08-1395	OGD nr. 900.
Geen sloten in Drenthe tegen stad Groningen	Bisschop Frederik van Blankenheim belooft dat hij in Drenthe geen slot zal bouwen dat ten nadele van de stad Groningen kan zijn.	14-06-1419	RHA nr. 214.
Laer	Bekrachtiging verdrag door Johan van den Laer zoals deze door zijn grootouders Engbert en Jutte van den Laer en zijn vader Hendrik van den Laer met bisschop Floris van Wevelinkhoven en de drie Sallandse hoofdsteden zijn getroffen inzake het huis Laer.	24-02-1423	UA BA nr. 2.
Beperking functionele fortificatie Rutenberg	Frederik van Rutenberg belooft vanuit zijn gelijknamige huis de bisschop, de drie Sallandse hoofdsteden of het bisdom niet te schaden. Ook belooft hij zijn huis niet meer te versterken; niet met vestingwerken en ook niet met grachten.	10-12-1442	RHA nr. 306.
Buckhorst	Johan van Buckhorst belooft zijn huis te Buckhorst op de oude hofstede twee stenen dik te timmeren. Hij zal nooit meer schade doen aan de bisschop, het Sticht of de drie Sallandse hoofdsteden.	09-07-1422	OO II A 2696, zie aantekeningen aldaar.
Sloten Oversticht	De postulaat Rudolf van Diepenholt verklaart, indien hij op het eerstvolgende concilie afgezet mocht worden, dat hij het Sticht en de sloten overdraagt aan de ridderschap van het Sticht aan deze zijde van de IJssel en aan de steden Deventer, Kampen, Zwolle, Groningen, Oldenzaal *et cetera*.	21-10-1424	UA BA nr. 372.I fol 19 vs.
Geen kastelenbouw Twente	Passage in ambtbrief van Wolter van Coevorden waarin hij belooft zelf geen nieuwe kastelen in Twente te bouwen en ervoor zal zorgen dat anderen dat ook niet doen.	22-10-1425	Racer VI: 324.
Rutenberg	Frederik van den Rutenberg verklaart dat hij zijn huis ten Rutenberg voortaan nooit meer zal gebruiken tegen Rudolf van Diepenholt en zijn opvolgers en tegen de drie Sallandse steden (herhaling).	10-12-1442	ZR III nr. 1822.

Bijlage 3.6 Bisschoppelijke stadsstichtingen

Stad	Inhoud	Datering	Vermelding
Deventer	Deventer krijgt van de koning privileges geschonken die we volgens Bartels & Slechte moeten opvatten als stadsrechten.	1123	Bartels & Slechte 2007: 49-50.
Zwolle	Bisschop Wilbrand van Oldenburg schenkt aan het dorp Zwolle stadsrechten wegens de door de Zwollenaren in de strijd tegen de Drenten betoonde trouw en financiële steun bij de bouw van kasteel Hardenberg. De bisschop verheft het dorp Zwolle tot stad. De Zwollenaren mogen het nu met grachten en muren versterken. Voor het overige zullen zij de rechten genieten die de inwoners van Deventer bezitten.	31-08-1230	OSU III nr. 1413.
Rijssen	Oorspronkelijke oorkonde verloren gegaan.	05-05-1243	Archeologische werkgroep Rijssen 2007.
Ommen	Stadsrechtverlening aan Ommen door bisschop Otto III.	25-08-1248	OBO I nr. 210 , vals, zie aantekeningen aldaar.
Hasselt	Bisschop Hendrik van Vianden verklaart dat hij aan zijn burgers van Hasselt hetzelfde recht heeft gegeven als aan die van Deventer, Zwolle en Kampen, namelijk het stadsrecht van Deventer.	1252?	OSU III nr. 1282.
Goor	Bisschop Hendrik van Vianden verklaart dat hij aan de burgers en de stad van Goor dezelfde rechten heeft verleend die ook de burgers van Deventer en andere steden genieten.	16-09-1263	OSU III nr. 1594.
Genemuiden	Electbisschop Jan van Nassau verklaart dat hij het dorp Genemuiden tot een vrije stad heeft verheven en deze stad en haar bewoners dezelfde rechten heeft gegeven als Deventer, Zwolle en andere steden van Salland.	14-01-1275	OSU IV nr. 1882.
Delden	De inwoners van de buurschap Delden zijn om veiligheidsredenen op instigatie van bisschop Frederik van Sierck gaan wonen binnen de omgrachte nederzetting Nyedelden.	18-01-1322	Kolks 2007.
Enschede	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij rechten aan de stad Enschede toekend.	15-12-1325	Racer I: 111.
Grafhorst	Bisschop Jan van Diest verleent stadsrecht aan Grafhorst.	20-04-1333	Racer VI: 266.
Delden	Bisschop Jan van Diest verklaart dat hij de ingezeten van Delden het stadsrecht heeft gegeven dat ook de stad Oldenzaal bezit.	26-06-1333	Racer V: 286.
Vollenhove	Schenking van stadsrechten aan Optenkamp (Vollenhove).	12-07-1354	Mooijweer 2007
Hardenberg	Vernieuwing en verlegging stadsrechtverlening Hardenberg (dus stadsrecht al aanwezig vóór 1362).	18-12-1362	Hesselink-Zweers 2007: 89.

Bijlage 3.7 Tijdlijn Utrechts-Groningse oorlog op basis van stadsrekeningen

Kostenposten voor de oorlog in de stadsrekeningen van Deventer en Zwolle

De kostenposten van de Utrechts-Groningse oorlog kunnen in verschillende categorieën worden ingedeeld. In eerste instantie zijn er vermeldingen die betrekking hebben op het diplomatieke verkeer, namelijk het zenden van vertegenwoordigers naar vergaderingen met de bisschop, Zwolle, Deventer, Kampen, Utrecht en Amersfoort, en bodes met brieven om onderling te communiceren over de oorlog. Soms heeft de kameraar een korte vermelding genoteerd over de inhoud van deze vergaderingen. Ten tweede zijn er kosten opgenomen voor het zenden van soldaten en proviand, zoals levensmiddelen, gereedschap, bouwmateriaal en wapentuig, naar Blankeweer. Betreffende de soldaten zijn er in ieder geval schutters naar Blankeweer gestuurd, maar er staat meestal niet vermeld met wat voor wapens de andere soldaten waren uitgerust. Tot slot zijn er voor de jaren 1401 en 1404 in zowel de Deventer als Zwolse rekeningen aparte categorieën opgenomen over de Utrechts-Groningse oorlog.

In de volgende paragrafen wordt aan de hand van de verschillende kostenposten geprobeerd het verloop van de oorlog in grote lijnen per jaar te reconstrueren. De Deventer stadsrekeningen lenen zich daar het best voor, aangezien deze vrijwel volledig bewaard zijn gebleven. Betreffende Zwolle zijn de maandrekeningen het gedetailleerdst, alleen in vergelijking tot de Deventer stadsrekeningen zijn de kostenposten korter en staat lang niet altijd aangegeven waarvoor de kosten zijn gemaakt. Deze maandrekeningen zijn alleen voor 1401 en 1405 bewaard gebleven. Voor de jaren 1402 tot en met 1404 zijn de nog beknoptere jaarrekeningen geraadpleegd en voor het jaar 1400 is niets overgeleverd. Voor zover ik weet zijn er geen rekeningen van Kampen, Utrecht, Amersfoort en de bisschop zelf bekend.

1400

Volgens de kameraars van de Deventer stadsrekeningen begon de oorlog op 8 september 1400, want toen reden de afgezanten van de Stichtse hoofdsteden en de bisschoppelijke aanhangers naar Groningen en kwamen terug met een oorlogsverklaring tussen het Sticht en Groningen. Dat gebeurde drie dagen nadat bisschop Frederik van Blankenheim de rechten over het Gorecht had verkregen door ruil met het Domkapittel. Rond 11 november waren de voorbereidingen voor de Groningse militaire expeditie in volle gang. Het Stichtse leger werd gestationeerd bij Blankeweer en bestond in ieder geval uit soldaten van de vijf Stichtse hoofdsteden. Hoeveel soldaten er precies naar Blankeweer werden gestuurd vermelden de kameraars niet. De expeditie duurde vijf weken. Ook wordt een proviandzending voor het eerste leger bij Blankeweer vermeld.

1401

In 1401 ging de strijd door. Op de woensdag na Pasen deelde bisschop Frederik met voornoemde steden het verlangen om opnieuw richting Groningen te trekken. Vervolgens verzocht hij aan Deventer op de zondag na Pasen 100 soldaten naar Zuidlaren te sturen. Hoeveel soldaten de andere steden en mogelijk de bisschop zelf stuurden, staat niet vermeld.

Een vertegenwoordiger van Deventer reed de maandag na Pinksteren uit naar Blankeweer voor overleg met de vertegenwoordiger van de troepen aldaar. Ze keken waar de soldaten het beste gestationeerd konden worden en waar het leger uitgebreid diende te worden. Uiteindelijk trokken 92 soldaten uit Deventer met de andere Stichtse soldaten naar Blankeweer met als doel de Groningers en de Friezen schade toe te brengen; 77 kwamen weer naar huis, de overige vijftien bleven op Blankeweer gestationeerd.

Er is dus sprake van een tweede militaire expeditie in 1401. Enkele dagen na 14 mei stuurde Deventer opnieuw vijftien soldaten om de bezetting aldaar te versterken. Hoewel de strijd doorging, werkten het Sticht en de stad Groningen rond 25 juli aan een vredesverdrag. Nadat

deze was gesloten – op grond van de vredesoorkonde weten we dat dit op 30 november was – werden de Deventenaren op Blankeweer weer naar huis gestuurd. De nieuwe vrede duurde tot aan 11 november 1402.

Vanaf dit jaar kunnen de kostenposten ook worden vergeleken met de Zwolse stadsrekeningen van 1401. Net als bij de Deventer stadsrekeningen hebben ook de Zwolse kameraars vergelijkbare kosten genoteerd betreffende de Utrechts-Groningse oorlog. In tegenstelling tot de Deventer kameraars, die uitsluitend schreven over Blankeweer als locatie, noemden de Zwolse kameraars Blankeweer een slot. Ook vermeldden de Zwolse kameraars dat op Blankeweer een ritmeester, dat is een aanvoerder van de ruiterij, aanwezig was. De Zwolse kameraars maken verschillende malen melding van soldaten, eerst 40 en later 100, die de stad richting het noorden stuurde tussen circa 23 februari en 29 april.

1402

Gedurende de vrede gaven de Deventer kameraars weinig geld uit aan de oorlog. Wel noemen zij in het midden van de zomer voor het eerst een kastelein: Johan Hagen. Naarmate het einde van de vrede naderde kwam het diplomatiek contact tussen de Stichtse steden en de bisschop vanaf 10 oktober weer op gang. De partijen bespraken vooral hoeveel mensen naar Blankeweer moesten worden gezonden. Vanaf Rolde zou een leger zich verzamelen om vervolgens naar Blankeweer te trekken.

Bisschop Frederik van Blankenheim had daarnaast ook plannen met de verdedigingswerken bij Blankeweer. Deventer stuurde namelijk op 7 november een bode naar Vollenhove om de stand van zaken op te maken, want bisschop Frederik had zijn ambtman bevolen om de kerspelburen (waarschijnlijk worden hiermee de kerspelburen uit Salland bedoeld) met de klokslag op te roepen om naar Blankeweer te gaan om aldaar graafwerkzaamheden te verrichten (vermoedelijk ten behoeve van de verdedigingswerken). Deventer vreesde echter dat er te weinig wagens beschikbaar waren om al die mensen te vervoeren. In de daaropvolgende dagen werden deze wagens gezocht bij Arkelstein, Batmen en Holten, hoewel inmiddels het bericht was binnengekomen dat er opnieuw een jaar lang vrede was gesloten. De Zwolse stadsrekeningen laten een vergelijkbaar verloop zien, want kostenposten voor de Utrechts-Groningse oorlog worden weer vermeld vanaf oktober.

1403

In het jaar 1403 hebben de Deventer kameraars weinig kosten gemaakt voor de Utrechts-Groningse oorlog. Er zijn geen aanwijzingen te vinden voor grootschalige militaire expedities waaraan de stad Deventer deelnam. Op de vijfde zondag voor Pasen is er wel overleg om soldaten naar Blankeweer te sturen. Ook wordt in 1403 een andere kastelein genoemd, Roelof Altghering, die voor een deel wordt betaald door Deventer. De Zwolse kameraars hebben eveneens weinig kosten gemaakt voor de oorlog in dit jaar.

1404

In 1404 werd de vrede van Midvasten verlengd tot de woensdag na Pasen. Toen de vrede rond Pasen alsnog dreigde te verlopen, organiseerden de bisschop en de steden een derde militaire expeditie naar Blankeweer. Zo stuurden de drie Sallandse hoofdsteden in totaal 150 man, waarvan Deventer 20 soldaten voor haar rekening nam die voor een maand soldij kregen uitbetaald. De stad Amersfoort had blijkbaar geen soldaten gezonden, want Frederik wilde door middel van een brief deze stad herinneren aan de plicht om ook 20 soldaten te zenden. De Sallandse hoofdsteden deelden deze visie niet en hingen daarom ook niet hun zegel aan deze brief.

Behalve de militaire operatie geeft de tweede kameraar ook informatie over de wijze waarop proviand naar Blankeweer werd gezonden. Een schipper bracht de goederen eerst naar Dwingeloo. Vanaf daar werden deze het met wagens naar Blankeweer vervoerd. Op de vrijdag na 13 januari is er sprake van een vierde militaire expeditie met 25 Deventer soldaten die zeven dagen onderweg waren. Tijdens deze campagne werd militair succes geboekt, want de kameraar vermeldde namelijk dat de Groningers zijn verslagen. Deventer had zes

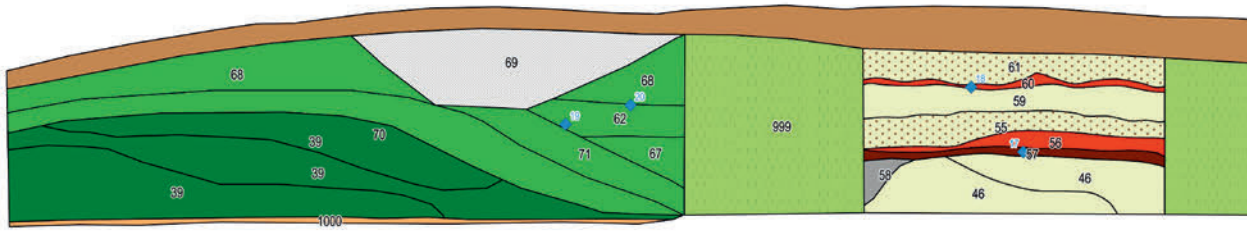
krijgsgevangen meegenomen uit Groningen die ze op een later tijdstip weer konden inruilen voor losgeld.

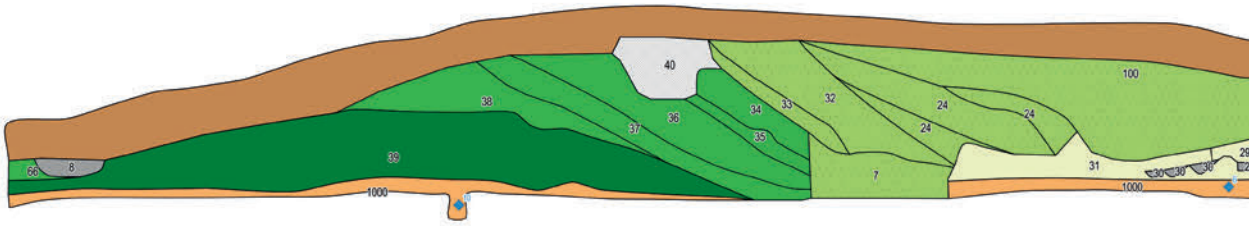
Ook de Zwollenaren waren wederom actief betrokken: 50 man met paarden en wagens bevonden zich namens de stad Zwolle in Drenthe tussen circa 15 juni en 12 juli. Net als Deventer hadden de Zwollenaren daarnaast ook nog 20 man naar Blankeweer gezonden; zij stonden onder leiding van Roelof Altghering en bleven aldaar zestien weken gestationeerd. Roelof werd daarna vervangen door Lubbert Essching die aldaar 29 weken met 20 soldaten bleef. Zowel Roelof als zijn opvolger Lubbert waren volgens beide rekeningen achtereenvolgens kastelein op Blankeweer. Daaruit kan worden geconcludeerd dat in 1404 steeds de aanvoerder van het Zwolse leger het opperbevel had op Blankeweer. In vergelijking tot Deventer was Zwolle meer vertegenwoordigd, want de Zwollenaren zonden tijdens de derde militaire expeditie in totaal 90 soldaten: 20 naar Blankeweer en 50 in Drenthe. Deventer stuurde uitsluitend 20 soldaten naar Blankeweer.

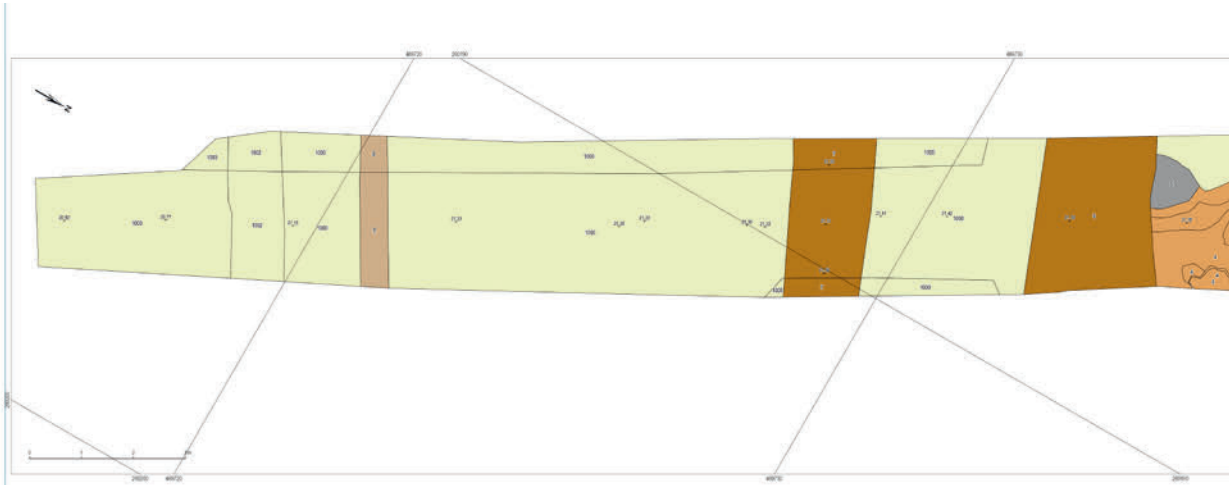
1405

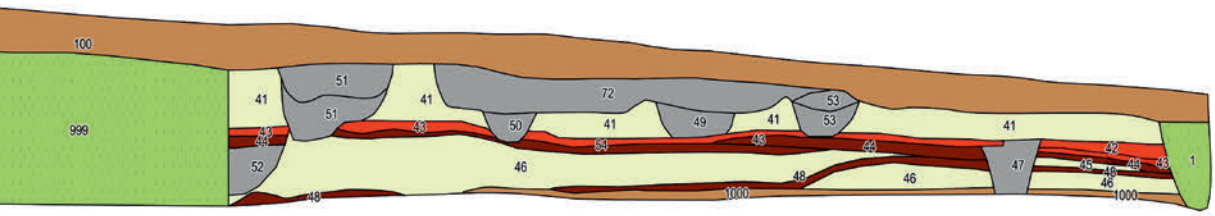
Met de vermelding dat de Groningers waren verslagen eindigen de kostenposten betreffende de oorlog in de Deventer stadsrekeningen. Op de zaterdag na 10 oktober liep een stadsbode naar Lubeck, Staden en Hamburg om de daar wonende Deventenaren te laten weten dat de oorlog voorbij was. De Zwolse kameraars maken nog wel meldingen van kostenposten en reizen naar Blankeweer. Vooral de vierdaagse reis die begon op 13 mei geeft een interessante toevoeging op de Deventer stadsrekeningen. Tijdens die reis gingen de Zwollenaren namelijk niet alleen naar Blankeweer, maar ook naar Blankevoorde.

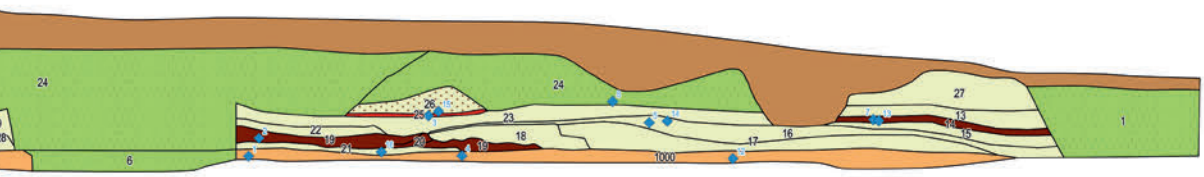
Bijlage 4.1 Profielen van de opgraving naar de Hunenborg in 2016 (zie H4 voor uitleg)

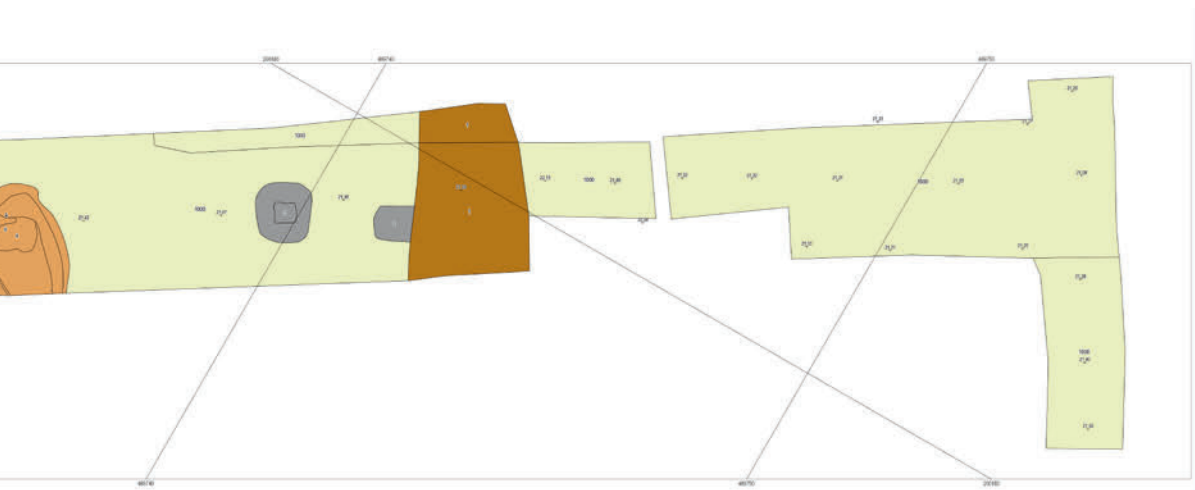

100
999
41
51
51
41
72
53
43
43
50
41
49
41
53
41
43
54
43
44
42
52
46
48
46
47
45
46
46
43
1
48
1000
1000

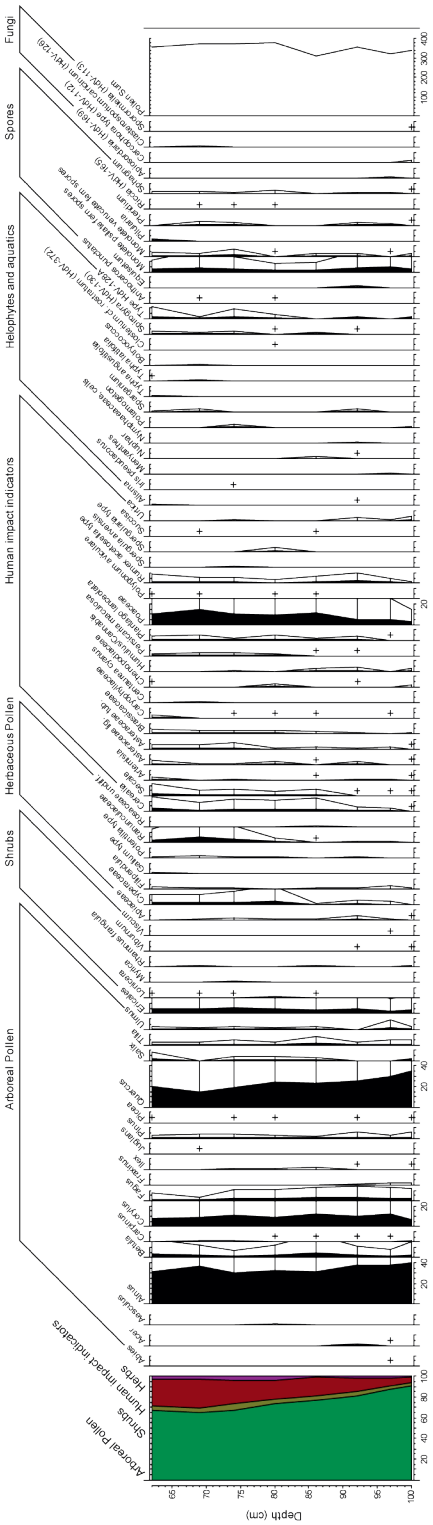

24
24
27
26
25
23
22
19
21
20
19
18
17
16
13
15
1
6
1000

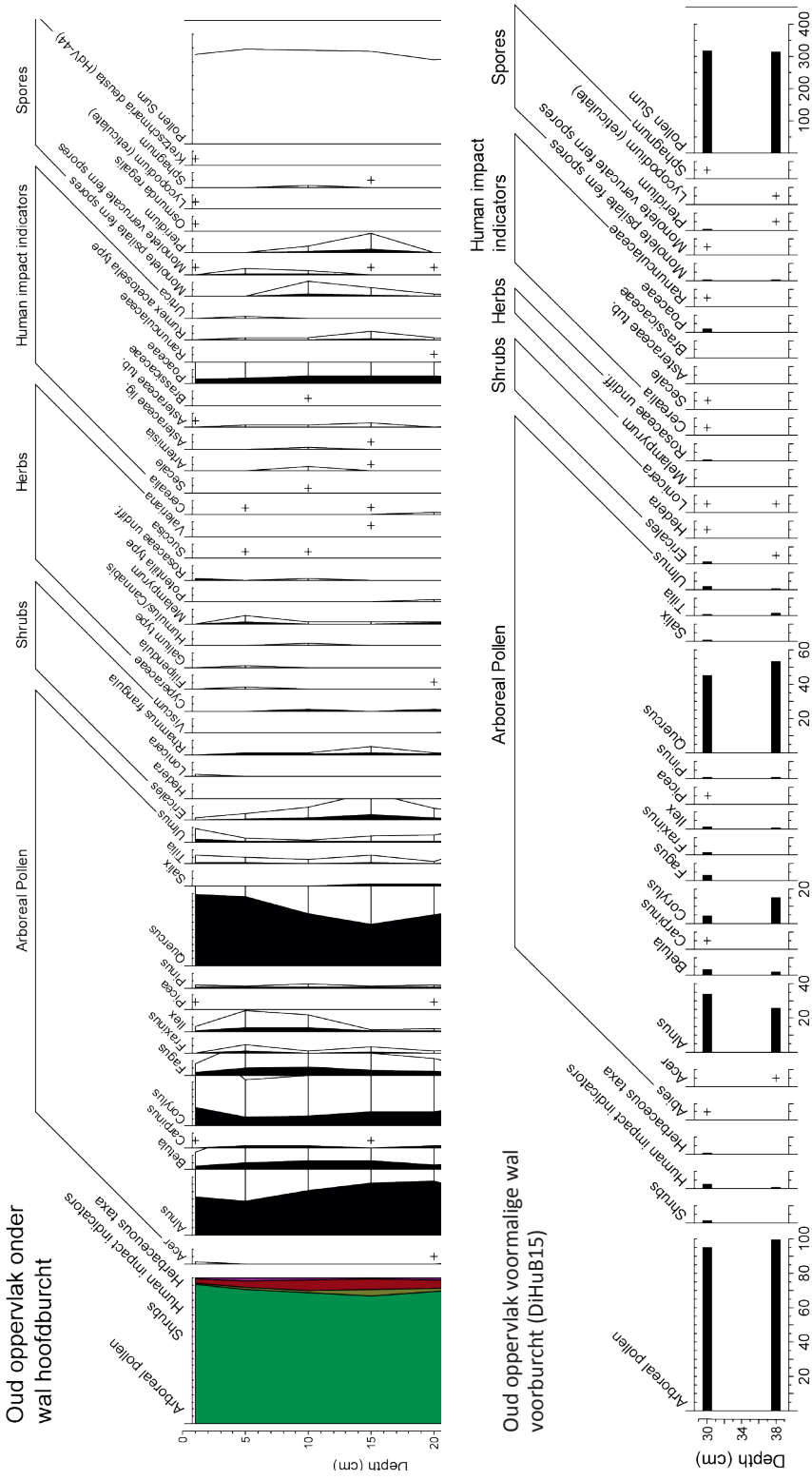

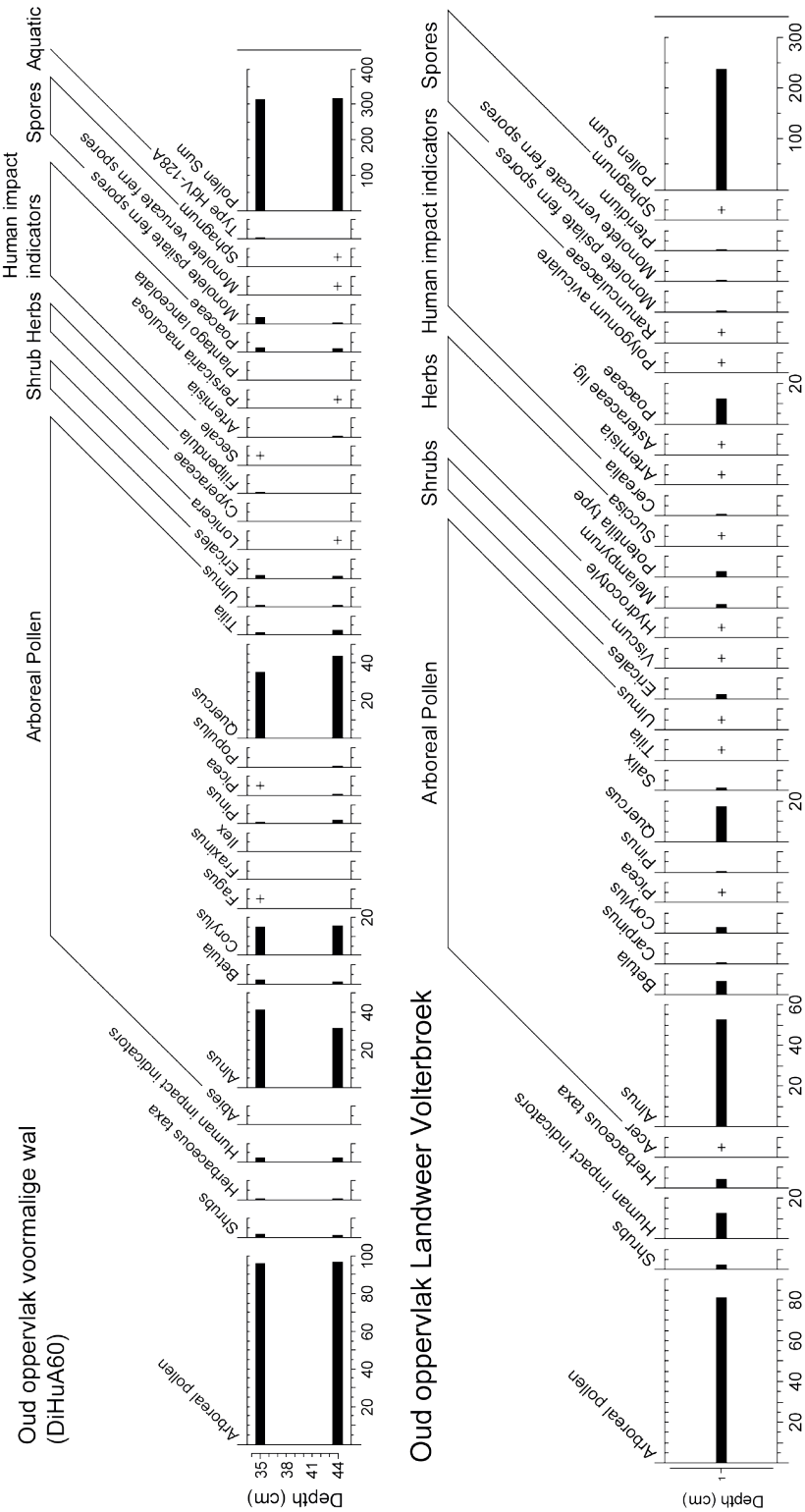
B

Bijlage 4.2 Pollendiagrammen onderzoek de Hunenborg (H. Smeenge)

Grachtvulling Voorburchtterrein Hunenborg

Oud oppervlak onder wal hoofdburcht
Oud oppervlak voormalige wal voorburcht (DiHuB15)
Arboreal pollen
Shrubs
Herbs
Human impact indicators
Spores
Depth (cm)

Oud oppervlak voormalige wal
(DiHuA60)
Depth (cm)
Arboreal Pollen
Shrub Herbs
Human impact indicators
Spores
Aquatic
Oud oppervlak Landweer Volterbroek
Shrubs
Herbs
Human impact indicators
Spores

Bijlage 5.1: laatmiddeleeuws grondbezit in Zuidwest-Twente ingedeeld naar eigenaar vruchtgebruik

naam marke	aantal boerderijen	onbekend	eigenerfd	adel	bisschop	stift Metelen	stift Vreden	kapittel st. Pieter	kapittel Deventer	Eesterhofproosdij Deventer	klooster Almelo	klooster Diepenveen	klooster Albergen	klooster Ter Hunnepe	proosdij Oldenzaal	kerk Diepenheim	kerk Delden	kerk Almelo	kerk Goor	kerk Markelo	stad Goor
kerspel Goor en stadsgericht Goor	36	6	0	15	13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0
Markelo	39	24	0	6	2	1	0	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2	0
Elsen	31	12	1	11	0	1	0	0	0	3	0	0	3	0	1	0	0	0	0	0	0
Herike	35	15	0	12	4	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Stockum	47	22,5	0	8	9	0	3	0	0	1	0	0	0	0	2	0,5	0	1	0	0	0
Wiene-Zeldam	46	15	0	9	16	0	0	0	0	0	3	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0
Hengevelde	23	15	0	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Diepenheim	13	4	0	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Markvelde	27	7	0	4	10	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0
totaal	297	120,5	1	77	57	2	3	1	4	4	3	1	3	6	4	0,5	2	1	4	2	1

Richterambt Kedingen: stadsgericht Goor

boerderijerf		categorie hoofdeigenaar rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding
Hof Goor	hof Goor; leen 622	adel	Reynolt van Coevorden	1385
Scherpenzeel	bisschoppelijk leen tot 1417	adel	Willem van den Lare die Jonghe	1313

Richterambt Kedingen: kerspel Goor

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren et cetera	oudste vermelding
(Groot) Bruggink	allodiaal	*pastorie Goor 1500*	*waarschijnlijk is dit erve Brunsbrucgen die rond 1365 uit de horigheid is ontslagen en gegeven is aan de pastorie Goor (zie Snuif, borgmansrecht Goor). Vanaf aantoonbaar pastorie 1500,*	1500	*	*
(Grote) Boswinkel	Stichts leen 616	adel	Peter van Wolde (erfelijk)	1379	*	*
(Klein) Bruggink	allodiaal	*	*	1475	*	*
Averakker/ Schultengoed	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	*	1385	*	*
Bromelham/ Bromeldam	Stichts leen 618	adel	Rolof van Hovele (erfelijk)	1379	*	*
Bruil/Broyl	allodiaal	*circa 1630 1/2 huis Weldam en 1/2 Henrick Cuyper Goor*	*	1475	*	*
Brunnekreef	borgleen Goor leen 617	bisschop van Utrecht	Godert van Heeker <1400, daarna Reynald van Coevorden (erfelijk)	1379	*	*
Dambrink	*	*1700 leen Overijssel*	*	1475	*	*
De Dam	Stichts leen 618	bisschop van Utrecht	Rolof van Hovele (erfelijk)	1379	*	*
de Heeckeren molen Goor	borgleen Goor 623	adel	Jan van Heeker	1379	herfst- en meibede kapittel Deventer	1500
De Horst/ Roesink	Stichts leen 628	bisschop van Utrecht	Willem van der Lare (erfelijk)	1379	*	*
Doesschot/ Duisschate	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	*	*
Geuzendam	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 626	1379

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren et cetera	oudste vermelding
Groothengel	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	*	*
Gymink	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	*	*
Hellekate	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	*	*
Heyink	horig<1365>allodiaal	circa 1365 pastorie Goor, daarvoor bisschop Zie artikel 12 borgmansrecht Goor	pastorie Goor	1365	*	*
Houwhedde	leen Twickel	adel		1417	*	*
Huis Heeckeren/ Huis te Goor	Stichts leen 622	adel	Reynolt en Wolter van Coevorden (erfelijk)> 1400	circa 1200	*	*
Huis Kevelham	borgleen Goor 629	adel	Wolter Weldam (erfelijk tot 1394) daarna fam van Bechum (erfelijk)	1379	tienden Stichts leen 630	1379
Huis Olydam/ Pool	Stichts leen 635	adel	Gerijt van Bevervoorde	1379	*	*
Huis Wegdam	allodiaal	adel	familie Van Coevorden	1400	*	*
Huis Weldam	Stichts leen 640	adel	Wolter Weldam tot 1392, daarna fam. Splinter (erfelijk)	1379	*	*
Luttikhedde	Stichts leen 631	?	Gerijt Keyge	1379	*	*
Luttikhengel/ Kleinhengel	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	*	1385	*	*
Meerman/ Grote Merhem	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	*	1385	tienden Stichts leen 627, miskoorn koster Goor	1379
Moerwinkel	Stichts leen 634	adel	de vrouw van Evert van der Eze	1379	*	*
Nijhuis	allodiaal	*pastorie Goor <1806*	*	1475	*	*
Reef	bodegoed, hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	*	1385	*	*

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren et cetera	oudste vermelding
Senkeldam	borgleen Goor 641	adel	het halve erf voor Reynolt van Coevorden vanaf 1400 (erfelijk)	1400	*	*
Spekenbrink	geen leenverband bekend	*1654 leen Overijssel*	*	1475	*	*
Sprokkereef	Stichts leen 638	adel	Reynolt van Coevorden (erfelijk)	1379	herfst- en meibede kapittel Deventer	1500
Suikhorst/ Wessels/ Harwes	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	*	1385	*	*
Ter Maat	Stichts leen 632	adel	Bruen van der Maat (erfelijk tot 1433)	1379	*	*

Richterambt Kedingen: buurschap Markelo

boerderijerf	eigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Bolink/Boeldink	Stichts leen 654, volgewaard in marke	adel	Coenraed van Thie (erfelijk)	1379	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1394
Breukink	volgewaard in marke	*	<1800 fam. Meiling Goor	1475	uitgang koster Markelo	1500
De Heest/Hulsbeke	Stichts leen 655, volgewaard in marke	?	Johan Werner Brokings <1394 daarna erfelijk fam. Hulsbeke	1382	uitgang koster Markelo	1500
De Wedeme/Weme/ Wedink	allodiaal	tijdelijke voorganger kerk Markelo	tijdelijke voorganger kerk te Markelo	1475	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor)	1394
Driessen	volgewaard in marke Markelo	*	*Gerrit Jan Driezes <1832*	1601	uitgang koster Markelo	1500
Elekink/Elkink	Stichts leen 654, volgewaard in marke	adel	Coenraed van Thie (erfelijk)	1379	tienden kapittel Deventer, uitgang koster Markelo	1451

boerderijerf	eigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Eppink/Kuipers	allodiaal, volgewaard in marke	*	*Hoevel tot Wezeveld 1758*	1475	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1394
Esink/Bode	hofhorig Weddehoen, bodegoed, volgewaard in marke	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht		tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1394
Hersmerink/ Hermerink	bodegoed	*	*	1475	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor)	1394
Het Loo/Loman	allodiaal, volgewaard in marke	*	*	1601	uitgang koster Markelo	1500
Hiddink	volgewaard in marke	*	huis Oldenhof < 1682	1475	tienden Stichts leen 656, uitgang koster Markelo	1395
Ikkink/Schrijvers/ Keppels	volgewaard in marke	*leen proosdij Deventer <1649*	leen proosdij Deventer <1649	1475	*	*
Jan Laufman	*	*	*	*	uitgang koster Markelo	1500
Kerkenmeijer	volgewaard in marke	*kerk van Markelo <1601*	kerk van Markelo <1601	1601	uitgang kerk Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Kloosterman/ Kloosters/Klos Hendrik	allodiaal, volgewaard in marke	*	*wed. Berend Roosedom 1832*	1832	uitgang koster Markelo, uitgang voorganger Markelo	1500
Kottink	*	*	*	1475	*	*
Krabbenbos	halfgewaard in marke	*	*Jan Roelvink <1832*	1601	uitgang koster Markelo	1500
Lammertink	allodiaal, volgewaard in marke	*	*Van Sourenborg <1682*	1475	uitgang koster Markelo	1500
Leusman/Leusmate/ Luismaat	allodiaal, volgewaard in marke	*kapittel Deventer <1682*	kapittel Deventer <1682	1601	uitgang koster Markelo	1500

boerderijerf	eigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Leuverink/Leuvelink	leen Almelo, volgewaard in marke	adel?	*	1451	uitgang koster Markelo	1500
Loink/Leunk/Lonink/ Loenink	allodiaal, volgewaard in marke	*	*1832 Jan Diekink*	1475	tienden Stichts leen 658, uitgang koster Markelo	1395
Loyink/Ludink/ Lonink	allodiaal, volgewaard in marke	*kapittel Deventer <1682*	kapittel Deventer <1682	1475	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor)	1394
Meenderink/ Mennerink	leen Gelre, volgewaard in marke	klooster Diepenveen <1409	klooster	1385	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor), koster of Markelo	1394
Merssink	*	*	*	1475	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor)	1394
Nijland	allodiaal, volgewaard in marke	Pesten gasthuis Deventer <1682	Pesten gasthuis Deventer <1682	1682	uitgang koster Markelo	<1500
Oink	volgewaard in marke	*	Gerrit Hendrik Reurslag <1832	1601	uitgang koster Markelo	1500
Oldenhof	volgewaard in marke / erfmarkerichter	adel	fam. Splinter (huis Oldenhof)	1475	*	*
Ovink	hofhorig Delden, volgewaard in marke	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1394
Pelserink/Pellerink	*	*	*	1475	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor)	1394
Rietman	halfgewaard in marke	*	*Harmanus Rietman <1832*	1601	uitgang koster Markelo	1500
Rosink/Roesink	volgewaard in marke	*	Pesten gasthuis Deventer <1682	1475	tienden kapittel Deventer, uitgang koster Markelo	1451

boerderijerf	eigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Sickink/Ziggink/ Ziggers/ Tijmansgoed	1345 Stift Vreden, daarna ? volgewaard in marke	adel	huis Oldenhof <1475; OBO VI nr. 1297, erfpacht Stift Vreden in 1345	1475	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor)	1394
Slichtman/Sligman	allodiaal, volgewaard in marke	*	Van Sourenborg 1682	1601	uitgang koster Markelo	1500
Tijman/Lutgerink/ Langerink	horig stift Metelen, volgewaard in marke	*Stift Metelen <1634*	Stift Metelen <1634	1475	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1394
Versink	*	*	*	*	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor)	1394
Volkerink/Folkerink	Stichts leen 661, halfgewaard in marke	adel	Bruen van der Maet (erfelijk)	1379	uitgang koster Markelo	1500
Wesselink/Wessels	Stichts leen 662, volgewaard in marke	adel	Jan Tye	1379	*	*
Wiemerink/ Wymerink/ Kistemaker	volgewaard in marke	*	*Huis Twickel <1526*	1475	tienden Stichts leen 663, uitgang kerk Markelo, uitgang koster Markelo	1379
Wissink	leen Almelo, volgewaard in marke	*leen huis Almelo <1503*	*	*	tienden Stichts leen 658 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1394

Richterambt Kedingen: buurschap Elsen

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, miskoren, uitgangen *et cetera*	oudste vermelding
Aaftink/Avekink	Stichts leen 582	adel	Hendric Splynter	1455	tienden Stichts leen 591	1382
Aalberink	*	*	*fam. Dikkers 1752*	1475	tienden Stichts leen 591	1382
Assink	allodiaal	stift Metelen	stift Metelen	1468	tienden leen huis Almelo	1488
Bloemendaal/ Bloemelink	Stichts leen 593	adel	de vrouw van Evert van der Eze	1379	tienden Stichts leen 591	1382
Boesink/Bosink	*	*	*leen Overijssel 1630, burgers Oldenzaal eigenaar 1636*	1475	tienden klooster Albergen	1455
Eeftink/ Everdink	Stichts leen 585 1416; leen Steinfurt >1416	adel	Godert van Heker	1379	tienden huis Almelo, klooster Albergen	1297
Effink/Essink/ Strubbe	feodaal GL 219 <1331> Stichts leen 583	adel	Willam van den Lare die Jonghe	1188-1331	tienden leen huis Almelo, tienden leen klooster Albergen	1297
Groot Letink	Stichts leen 586 1418; leen Steinfurt >1416	adel	Willam van den Lare die Jonghe	1379	tienden Stichts leen 588 1411-1435; 1411-1500 achterleen huis Almelo	1411
Groot Mensink	volgewaard in marke, allodiaal	bewoners zelf	bewoners zelf	*	*	*
Haikink/Haikers	leen huis Almelo	*	*	1485	tienden leen huis Almelo	1488
Hegeman	*	*	*Burgerweeshuis Deventer 1752*	1475	tienden leen huis Almelo	1488
Henrikink/ Heverdink	hofhorig Eesterhof proosdij Deventer	hofhorige Eesterhof proosdij Deventer (geen datum)	Eesterhof proosdij Deventer (geen datum)	1475	tienden leen huis Almelo, uitgang kapittel Deventer	1500
Holten/De Borkelt	hofhorig	Eesterhof proosdij vanaf 1765	Eesterhof proosdij Deventer vanaf 1765	*	novale tienden kapittel Oldenzaal	1267
Klein Letink/ Wolters	*	*	*	1475	tienden Stichts leen 587 *	
Klein Mensink	volgewaard in marke	*	*fam. Helmichs 1752*	1832	*	*

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, miskoren, uitgangen *et cetera*	oudste vermelding
Lentferdink/ Lentfers	*	*	*huis Ampsen 1752*	1475	tienden leen huis Almelo	1488
Leunk/Loedink/ Loink	Stichts leen 589	adel	Pilgrim Sticke	1394	tienden klooster Albergen	1455
Megelink	hofhorig proosdij Oldernzaal	*proosdij Oldenzaal <1601*	*proosdij Oldenzaal <1601*	1475	tienden huis Almelo, klooster Albergen	1297
Nysink/Nyehuis	Stichts leen 590 <1407, leen Steinfurt >1416	adel	Evert van Langhen	1379	*	*
Oonk/Odink	*	klooster Albergen	*	1477	tienden Stichts leen 591	1382
Ribbert	*	*	*koster van Wierden 1752*	1475	tienden leen huis Almelo	1488
Roesink	leen huis Almelo	*	*	1460	*	*
Rotman/Ten Raa	hofhorig Eesterhof proosdij Deventer	hofhorige Eesterhof proosdij Deventer (geen datum)	hofhorig Eesterhof proosdij Deventer (geen datum)	1475	tienden leen huis Almelo	1488
Teemker/ Tevenbrink	Stichts leen 592	adel	Pilgrim Sticke	1394	tienden klooster Albergen	1460
Tjoonk/Tyodink	allodiaal	*	*huis Herinckhave 1645*	*	tienden klooster Albergen	1460
Wassink	Stichts leen 591	adel	de vrouw van Evert van der Eze	1379	*	*
Wilgerink/ Willink	*	klooster Albergen	*	1476	tienden huis Almelo, klooster Albergen	1297
Wissink	*	*	*vanaf 1630 leen Overijssel, huis Elsen 1686 eigenaar*	1475	tienden leen huis Voorst	1439
Zendman/ Ten Zende	Stichts leen 585 1416; leen Steinfurt >1416	adel	Goder van Heker	1379	*	*
Zwaaftink/ Zwoverink	*	klooster Albergen	*	1460	tienden klooster Albergen, rente kapittel Deventer	1469

Richterambt Kedingen: buurschap Herike

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Daalwijk/Dalewijk	allodiaal	*	*Jan Hoevink <1832*	1475	tienden kapittel Deventer, uitgang koster Markelo	1451
De Pot/Potman	allodiaal	*	*Wolter Stoelhorst 1832*	1601	uitgang koster Markelo	1500
De Weele/Wellink	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden kapittel Deventer, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1451
Eertink/Erlink/ Ederkink	Stichts leen 642	adel	Willam van den Lare die Jonghe (erfelijk)	1379	tienden kapittel Deventer, uitgang koster Markelo	1451
Egbertink/Egbers/ Vinkert	Stichts leen 649	adel	Jan Tye	1379	tienden kapittel Deventer, uitgang Markelo kerk, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1451
Groot Vrielink	allodiaal	*	*Willem Götte Goor 1832*	1475	uitgang kerk Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Grote Plecht/Ten Thije?Tuink/Tijink	Stichts leen 650	adel	Coenraet van Thie (erfelijk)	1379	tienden kapittel Deventer, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1451
Grote Wierse/Groot Weersink/Groot Worsink/Warsink	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden kapittel Deventer, uitgang koster Markelo	1451
Hekshuis/Hoekhuis	borgleen Goor 649	adel	Jan Tye	1379	uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Immink	*	*kapittel Deventer <1682*	*kapittel Deventer <1682*	1475	tienden en smalle tienden kapittel Deventer, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1299
Klein Vrielink	*	*	*	1828	uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Lambertink	*	*	*	1831	tienden kapittel Deventer	1500

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Lowick/Look/ Lookman	allodiaal	Stift vreden<1225>drost Diepenheim (erfpacht)	*Zie OSU II nr. 733 Na 1225 niet helemaal duidelijk huis Wegdam <1682*	1225	uitgang koster Markelo	1500
Lutteke Plecht	volgewaard in marke	adel	huis Warmelo	1475	tienden kapittel Deventer, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1451
Lutteke Wierse/de Bekker	allodiaal	*	*huis Weldam 1653*	1475	smalle tienden Deventer kapittel, smalle tiende kapittel Deventer, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1451
Matena/Mottena	borgleen Goor 649	adel	Jan Tye	1379	tienden Stichts leen 643, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1394
Meeinges/Meenks	allodiaal	*	*	1601	uitgang koster Markelo	1500
Morsink/Marsink	halfgewaard in marke	*leen Borculo <1709*	*huis Stoevelaar <1601*	1601	tienden Stichts leen 649 (borgleen Goor)	1379
Nijhuis	Stichts leen 644	bisschop van Utrecht	*	1379	smalle tienden kapittel Deventer	1451
Odink/Udink/Oonk	Stichts leen 645	adel	Rolof van Hovele	1379	smalle tienden kapittel Deventer, uitgang voorganger Markelo, uitgang Markelo koster	1451
Philipsborg	allodiaal	*	*huis Stoevelaar <1601*	1601	uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Polink/Poel/Pool/ Polman	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden kapittel Deventer, uitgang koster Markelo	1451
Rikkerink/Rickerdink	feodaal GL 225<1331> Stichts leen 646	graaf van Dale<1331>adel	Willam van Bevervoorde	1379	tienden kapittel Deventer	1451
Ruwenschot	*	adel	Godert van Warmelo	1475	tienden Stichts leen 651	1379
Schurink	allodiaal	*	*huis Stoevelaar <1752*	1475	tienden Stichts leen 649, uitgang bisschops huis Deventer, uitgang rentmeester Twente, uitgang voorganger Markelo	1395

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Segbertink/ Sebertink	Stichts leen 651	adel	Brun van Hederke (erfelijk)	1379	tienden kapittel Deventer	1451
Smalle tienden in Herike	*	*	*	*	kapittel Deventer	1451
smalle tienden in Herike	*	*	*	*	smalle tienden kapittel Deventer	1451
Stoevelaar/Stuvelhof	borgleen Goor 649, dubbele waar in marke	adel	Jan Tye	1379	*	*
Warmelo	halfgewaard in marke	*	*leen huis Keppel <1616*	1601	uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Wichmink/Scholte	hofhorig Espelo	kapittel st. Pieter	*	1283	tienden kapittel Deventer, uitgang koster Markelo, uitgang lenrentmeester Twente	1395
Wiemerink/Wyfmink	feodaal GL 226<1331	graaf van Dale; *kapittel Deventer <1682*	Zie OBO V nr. 1111, jaartal 1336 *kapittel Deventer <1682*	1336	tienden en smalle tienden kapittel Deventer, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1299
Wilbertink/Wilbers	allodiaal	*	*Gerrit Jan Daalwijk 1832*	1475	tienden kapittel Deventer, herfst- en meibede kapittel Deventer, uitgang koster Markelo	1451
Willink/Willink Vrielink	*	pastorie te Goor (geen datum)	pastorie te Goor (geen datum)	1475	tienden kapittel Deventer	1451
Wissink	Stichts leen 650	adel	Coenraet van Thie (erfelijk)	1379	tienden Stichts leen 649, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1433

Richterambt Kedingen: buurschap Stockum

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Adelink/Alink	Stichts leen 688	adel	Arnd Sticke (erfelijk)	1394	tienden Stichts leen 688, uitgang koster Markelo	1379
Bosman	allodiaal	*	*	1812	uitgang koster Markelo	1500
Dijkink	hofhorig GL73; hofhorig Goor hof	graaf van Dale <1331> bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1188-1331	kapittel Oldenzaal, uitgang koster Markelo	1500
Effink	borgleen Diepenheim 697	adel	Godeken van Wolde (erfelijk)	1379	tienden Stichts leen 702, uitgang koster Markelo	1379
Egbers	allodiaal	*	*Berend Egberts 1832*	1601	uitgang koster Markelo	1500
Fokkert/Vokkink/ Vokkers	domeingoed bisschop (niet duidelijk welk hof)	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1601	uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Gelkink	*	kerk	pastoor te Almelo 1473	1473	tienden Stichts leen 698, rente 1 oude schilt stift Metelen, uitgang koster Markelo	1379
Greven/Grevink	allodiaal	*	*Gerrit Greven 1832*	1475	uitgang koster Markelo	1500
Groot Rensink	*	*	*leen stift Essen <1667, eigendom huis Brandlecht <1667*	1475	tienden Stichts leen 708, uitgang koster Markelo	1379
Groot Wannink	Stichts leen 688 (let op, niet alleen tienden!)	adel	Arnd Sticke (erfelijk)	1394	tienden Stichts leen 688 / smalle tienden Stichts leen 707, uitgang koster Markelo	1379
Harbertink/ Herberink/ Hadeboldink	hofhorig proosdij Oldenzaal	*Proosdij Oldenzaal <1752*	Proosdij Oldenzaal <1752	1475	tienden Stichts leen 688	1379
Hesselink	allodiaal	*	*	1475	tienden Stichts leen 688, uitgang koster Markelo	1379
Hilberink/ Hilbertink	allodiaal	*	*	1475	tienden Stichts leen 699	1379
Hoestink/ Huistede	*	*	*huis Boekelo 1682*	1475	uitgang koster Markelo	1500

boerderijerf	**blooteigendom**	**categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400**	**eigenaar rond 1400**	**oudste vermelding**	**eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera***	**oudste vermelding**
Hoevink/Hugink	*	huis Blankeborg (dus van Ahaus) <1452> adel	*fam. Ahaus*	1452	tienden Stichts leen 700, uitgang koster Markelo	1379
Hof te Stokkum / Scholte in 't hof	hofhorig GL 109; hofhorig Goor, erfmarkenrichter Stokkum	graaf van Dale <1331> bisschop van Utrecht	graaf van Dale <1331> bisschop van Utrecht	1188-1331	tienden Stichts leen 707, uitgang kerk Markelo, uitgang koster Markelo	1433
Houwboer/ Heuwboer	allodiaal	*	*<1812 huis Westervlier*	1812	uitgang koster Markelo	1500
Hungerink	*	adel	huis Weldam 1412>	1412	uitgang koster Markelo	1500
Ikkink/Ikink	hofhorig proosdij Oldenzaal	*proosdij Oldenzaal 1601*	*proosdij Oldenzaal <1601*	1475	tienden Stichts leen 702, uitgang koster Markelo	1379
Jolink	*	*	*	1812	uitgang koster Markelo	1500
Klein Wannink	allodiaal	*	*huis Weldam 1653*	1475	uitgang koster Markelo	1500
Koenderink	allodiaal	stift Vreden	*stift Vreden <1664*	1475	tienden Stichts leen 699, uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1379
Langenikink/ Langerink/ Peterman	Stichts leen 703	adel	Godert van Heker <1394> daarna fam. Sticke (erfelijk)	1379	tienden Stichts leen 703, uitgang koster Markelo	1436
Leppink/Luppink	*	stift Vreden	stift Vreden; zie OSU IV nr. 1841	1273	uitgang koster Markelo	1500
Letink	allodiaal	*	*huis Weldam 1653*	1475	tienden Stichts leen 688, uitgang koster Markelo	1394
Leunk/Loink/ Lodink	hofhorig Goor hof	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	uitgang koster Markelo	1500
Lieferdink/ Lieferink	Stichts leen 706	misschien burgers?	Johan Boeck	1460	miskoren kerk Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Lieftink/Leeftink	allodiaal	*	*Hendrik Jan Leeftink 1832*	1475	uitgang koster Markelo	1500
Luttike Rensink	hofhorig Kagelink	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	*	*
Luttike Wennink	allodiaal	0,5 vicarie Diepenheim	*	1399	uitgang koster Markelo	1500

boerderijerf	**blooteigendom**	**categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400**	**eigenaar rond 1400**	**oudste vermelding**	**eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera***	**oudste vermelding**
Meengs/Meings/ Ensink/Engensink	*	*	*leen huis Bronkhorst <1646; eigenaar burgerweeshuis 1608*	1475	sloptienden kerk Diepenheim en klooster Ter Hunnepe, uitgang koster Markelo	1387
Mensink	*	Eesterhofproosdij Deventer	*hofhorig Eesterhof proosdij Deventer (geen datum)*	1475	uitgang koster Markelo	*
Mensink	hofhorig Goor hof	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 707, uitgang koster Markelo	1433
Nazelaar/ Nazelman	allodiaal	*	*Huis Westervlier <1812*	1812	uitgang koster Markelo	1500
Nijehuis	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 707, uitgang koster Markelo	1433
Oelberink/ Oetbertink	allodiaal	*	*Huis Weldam 1612*	1475	smalle tienden Stichts leen 707, uitgang koster Markelo	1403
Rengerink	allodiaal	*	*Harming Rengering <1832*	1475	tienden Stichts leen 702, tins hof Espelo, uitgang koster Markelo	1283
Rierink/Riderink	leen stift Vreden	adel	huis Nijenhuis	1441	tienden Stichts leen 688, uitgang koster Markelo	1379
Roelvink/ Roelferdink	*	*	*Zie OBO V 1184, Grote Gasthuis Deventer <1682*	1475	tienden Stichts leen 709, uitgang kerk Markelo, uitgang koster Markelo	1379
Snellink	*	*	*Van Sourenborg <1682*	1601	uitgang koster Markelo	1500
Voortman/Voords	*	*	*burgerweeshuis Deventer <1795*	1795	uitgang voorganger Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Vruwink/ Vruggink	feodaal GL 223	graaf van Dale<1331	graaf van Dale	1188-1331	uitgang koster Markelo	1500
Wansink/ Wernsink	borgleen Diepenheim 711	adel	Wolter Weldam	1379	tienden Stichts leen 713, uitgang koster Markelo	1379
Wennink/ Wennekink	hofhorig GL 110; borgleen Diepenheim 711	graaf van Dale <1331> adel	Wolter Weldam	1188-1331	uitgang koster Markelo	1500

boerderijerf	**blooteigendom**	**categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400**	**eigenaar rond 1400**	**oudste vermelding**	**eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera***	**oudste vermelding**
Westerflier	hofhorig <1331, allodiaal<1536 adellijke vrijing	graaf van Dale GL 78	graaf van Dale <1331	1188-1331	*	*
Wolberink/ Wolbertink	hofhorig GL 80; hofhorig Goor hof	graaf van Dale <1331> bisschop van Utrecht	graaf van Dale <1331	1188-1331	miskoren kerk Markelo, uitgang koster Markelo	1500
Ziggink/Siggink	hofhorig bisschopshuis Deventer	stift Vreden	stift Vreden	1345	Stichts leen 688, herfst- en meibede huis/stad Deventer	1379

Richterambt Delden: buurschap Wiene-Zeldam

boerderijerf	**blooteigendom**	**categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400**	**eigenaar rond 1400**	**oudste vermelding**	**eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera***	**oudste vermelding**
Akkerhuis	*	adel	Johan van Bevervoorde	1477	tienden Stichts leen 179, miskoren voorgangers Delden	1379
Argelo	*	*vicarie Delden <1601*	*vicarie Delden <1601*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Assink	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 256 (borgleen Diepenheim), miskoren voorgangers Delden	1379
Bepseler	Stichts leen 275	adel	Reynolt van Coevorden	1379	tienden Stichts leen 276, miskoren voorgangers Delden	1379
Bloemendaal	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	miskoren voorgangers Delden	1500
De Braak	borgleen Goor 265	adel	Rolof van den Damme	1379	tienden Van Hoevel, miskoren voorgangers Delden	1500
De Haar	allodiaal	*kerk te Delden<1601*	*kerk te Delden <1601*	*	miskoren voorgangers Delden	1500
Dijkert/ De Dijk	*	*		*	miskoren voorgangers Delden	1500
Duis/Dues	Stichts leen 267	?	Werner ter Duse	1379	miskoren voorganger Delden	1500
Exterkate	*	*	*leen Steinfurt <1614*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Goorhuis	allodiaal	*	*de bewoners zelf 1832*	1832	miskoren voorgangers Delden	1500
Gorsveld	leen Steinfurt		*Weldam vanaf 1536*	1492	tienden Stichts leen 256 (borgleen Diepenheim), sloptienden kapittel Oldenzaal, uitgang vicarie Almelo, uitgang voorgangers Delden	1491

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Goselink	allodiaal	*	*Coert van Benen 1601*	1475	tienden Stichts leen 269, miskoren voorgangers Delden	1379
Groot Argelo/ Antony ten Ziethof	leen Van Bevervoorde	klooster Almelo	klooster Almelo	1466	miskoren voorgangers Delden	1500
Groot Argelo/ Berend ten Ziethof	leen Van Bevervoorde	klooster Almelo	klooster Almelo	1466	miskoren voorgangers Delden	1500
Hagreis	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	miskoren voorgangers Delden	1500
Heerbaard	borgleen Goor 271	adel	Rolof van den Damme, daarna fam. Splinter (erfelijk)	1379	tienden Stichts leen 269, uitgang vicarie Almelo, miskoren voorganger Delden	1500
Hemmelder	allodiaal	adel	*huis Weldam 1536*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Het Morren	allodiaal	*	*huis Twickel 1752*	1601	miskoren voorgangers Delden	1500
Hof te Weddehoen/ Hofmeier	Hof Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	zouden Stichtse tienden zijn, niet vindbaar in bisschoppelijk leenregister. miskoren voorgangers Delden	1379
Horst	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	miskoren voorgangers Delden	1500
Huisstede/ Hoesstede	allodiaal	*	*de bewoners zelf <1601*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Keizer	allodiaal	*	*Weldam vanaf 1536*	*	miskoren voorgangers Delden	1500
Koebrugge	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 256 (borgleen Diepenheim), miskoren voorgangers Delden	1379
Kolhoop	allodiaal	*	*de bewoners zelf 1601*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Krebbers	allodiaal	*	*huis Weldam 1652*	1602	miskoren voorgangers Delden	1500
Lammertink	allodiaal	*	*huis Grimberg 1601*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Langenhorst	Stichts leen 275	adel	Reynolt van Coevorden	1379	tienden Stichts leen 276, miskoren voorgangers Delden	1379

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Leusink	hofhorig proosdij Oldenzaal	*proosdij Oldenzaal <1601*	*proosdij Oldenzaal <1601*	1475	tienden Stichts leen 269, miskoren voorgangers Delden	1379
Mentink	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 256 (borgleen Diepenheim), miskoren voorgangers Delden	1379
Nijhuis	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 256 (borgleen Diepenheim), miskoren voorgangers Delden	1379
Rouweler	allodiaal	*		1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Scherphof	leen Van Bevervoorde	klooster Almelo	klooster Almelo	1466	tienden klooster Almelo, miskoren voorgangers Delden	1482
Scholten Oosterhof	hofhorig Goor	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 274, miskoren voorganger Delden	1379
Schoneveld	*	*leen Steinfurt, geen datum*	*de bewoners zelf <1601*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Spekreis	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	miskoren voorgangers Delden	1500
Spenkelink	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 272, miskoren voorgangers Delden	1379
Stokkentreef	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	miskoren voorgangers Delden	1500
Tankink	borgleen Goor 265	adel	Rolof van den Damme	1379	tienden Stichts leen 278, miskoren voorgangers Delden	1433
Tusschede	Stichts leen 279	adel	Rolof van Hoevel (erfelijk)	1379	miskoren voorgangers Delden	1500
Vaarhorst	Stichts leen 280	adel	Willam van de Lare die Olde	1379	halve tienden kapittel Oldenzaal, miskoren voorgangers Delden	1500
Volkerink	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	sloptienden Stichts leen 272, miskoren voorgangers Delden	1379
Wanink	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 256 (borgleen Diepenheim), miskoren voorgangers Delden	1379

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Weernink	hofhorig Weddehoen, bodegoed	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	uitgang Van Hoevel, miskoren voorgangers Delden	1500
Zeldam	hofhorig Weddehoen	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1385	tienden Stichts leen 256 (borgleen Diepenheim), miskoren voorgangers Delden	1500
Zuidhof/Ziethof/ Suethof	leen Steinfurt	*	*Hendrik van Merve 1601*	1422	tienden Stichts leen 277, miskoren voorgangers Delden	1379

Richterambt Delden: buurschap Hengevelde

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Bekenkamp	*	*	*	1601	miskoren voorgangers Delden	1500
Bloemen	*	*	*fam. Ten Heggeler <1815*	1601	miskoren voorgangers Delden	1500
Dat Kathe	*	*	*	1475	*	*
Gherding	*	*	*	1475	*	*
Gorsveld	*	*	*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Groot Hedde	allodiaal	*	*huis Weldam 1639*	1475	Stichts leen 239, miskoren voorgangers Delden	1500
Hannink/ Johannik/Keuper	borgleen Diepenheim GL 524 <1331> borgleen Diepenheim 240	adel	Gerd van Eeschede (erfelijk)	1188-1331	miskoren voorgangers Delden	1500
Heggeler	*	*	*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Het Hag/Hagman	*	*	*fam. Ten Heggeler <1815*	1601	miskoren voorgangers Delden	1500
Huis 't Slot/ Hofstede/ Stegeman	hofhorig GL 68 <1331> Stichts leen 247 (Z)	graaf van Dale <1331> bisschop van Utrecht	Gerd Totelinc (erfelijk)	1188-1331	miskoren voorgangers Delden	1500

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Koenderink	leen proosdij Deventer		*	1408	tienden Stichts leen 242, miskoren voorgangers Delden	1401
Konink	*	*kerk Goor <1601*	*kerk Goor <1601*	1601	miskoren voorgangers Delden	1500
Linterler	*	*	*huis Oosterhof <1692*	1601	miskoren voorgangers Delden	1500
Lovelding	*	*	*	1475	*	*
Mensink/Bolscher	Stichts leen 243	bisschop van Utrecht	Peter van Wolde (erfelijk)	1379	*	*
Oonk	*	stad Goor <1493	stad Goor <1493	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Pierik	*	*	*	1475	miskoren voorgangers Delden	1500
Schurink	*	*	*	1475	tienden Stichts leen 244	1379
Stychkate	*	*	*	1475	*	*
Usking/Essekyng	*	*	*	1475	*	*
Vluttert/de Flutter	Stichts leen 245	adel	Coenraet van Thie (erfelijk)	1379	Stichts leen 246, miskoren voorgangers Delden	1401
Wegereef	hofhorig GL 68 <1331>Stichts leen 247 (Z)	graaf van Dale <1331> bisschop van Utrecht	Gerd Totelinc (erfelijk)	1379	Stichts leen 248, miskoren voorgangers Delden	1440
Wessels	allodiaal, erfmarkenrichter marke Hengevelde	*	*huis Wegdam 1601*	1601	miskoren voorgangers Delden	1500

Richterambt Diepenheim: kerspel Diepenheim

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudste vermelding	eigenaren tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
De Helle	borgleen Diepenheim 314	adel	Werner van Warmelo	1442	*	<1442
de Schelve/ Schelfer	feodaal graaf van Dale 1331 GL 507<, borgleen Diepenheim 314 >1442	graaf van Dale GL 507 1118-1331, bisschop van Utrecht	Werner van Warmelo (1442)	1188-1331	*	<1331
Donkelaar/ Donkelman	hofhorig graaf van Dale GL 123 <1331	graaf van Dale GL 123 <1331	*	1188-1331	*	<1331
Elferink	feodaal graaf van Dale GL 506< 1331, Stichts leen 304	adel	Willem van Vorden (Beerninch)	1379	*	<1331
Het Venne	feodaal graaf van Dale GL 512 <1331, Stichts leen 316	adel	Johan van den Tie	1188-1331	*	<1331
Hogelaar	*	komt voor in parochiesplitsingsoorkonde	*	1224	*	1224
Huis Diepenheim	graaf van Dale<1331/ bisschop van Utrecht >1331 Stichts leen 303?	adel	Armgard van Hopcingen (1385)	1188-1331	*	<1331
Nijenhuis	hofhorig graaf van Dale GL 122<1331, Stichts leen 311	adel	Arnd Sticke	1188-1331	*	<1331
Pekkedam	borgleen Diepenheim graaf van Dale GL 534<1331, allodiaal <1519	adel	Familie Van Bevervoorde	1180-1331	*	<1331
Ter Bornt	feodaal graaf van Dale GL 510<1331	graaf van Dale GL 510 <1331, in 1601 allodiaal	*	1188-1331	*	<1331
Ter Maat/ Maatman	borgleen Diepenheim 309	adel	*	1379	*	1379
Warmelo	allodiaal <1415, >1415 Stichts leen	adel	Van Warmelo <1415	1415	*	1415
Wolbers	*	*	*	1500	*	1500

Richterambt Diepenheim: buurschap Markvelde

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudtse vermelding eigendomsrecht	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Bekkedam	hofhorig Kagelink	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	*	tienden Stichts leen 306 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1379
Bispelink/ Bisperink/ Bispink	*	*	*klooster Ter Hunnepe <1719*	1601	uitgang klooster Weddern	1476
Boerman/ Buurman	hofhorig Kagelink	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1311	uitgang klooster Weddern, uitgang koster Neede	1601
Bokink/ Bunkink	feodaal graaf van Dale GL 259 <1331; borgleen Goor 318	adel	Rolof van Damme (1382-1405) daarna aan klooster Ter Hunnepe	1188-1331	uitgang klooster Weddern, uitgang koster Neede	<1331
Botterhuis/ Boterhuis	*	*	klooster Ter Hunnepe	1437	sloptienden kapittel Oldenzaal, uitgang klooster Weddern, uitgang kerk Neede, uitgang koster Neede	1437
Broekhuis	hofhorig graaf van Dale GL 107 <1331 >1601 allodiaal	>	?	1188-1331	*	<1331
Brummelaar/ Brummelman	Stichts leen 305 (den halven hof)	adel	Wigbolt van Wermeloe	1452	sloptienden kapittel Oldenzaal, uitgang klooster Weddern	1452
Dammink/ Damme	hofhorig graaf van Dale GL 105<1331: Stichts leen 319	adel	Wigbolt van Warmelo (1379)	1188-1331	miskoren koster Neede	1500
De Muller/ Boevink	hofhorig graaf van Dale GL 64 <1331: allodiaal 1452	klooster Ter Hunnepe	<1452 allodiaal erve klooster Ter Hunnepe	1188-1331	uitgang klooster Weddern	1476
Ensink/ Wiedenbroek	allodiaal	*	*fam. Peckedam <1601*	1601	tienden Stichts leen 306 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1601

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudtse vermelding eigendomsrecht	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Geesink	hofhorig graaf van Dale GL 126, hofhorig Kagelink 1385 bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1188-1331	uitgang koster of Markelo	1500
Haghuis	hofhorig graaf van Dale GL 125, feodaal (!) Gl 125 en hofhorig Kagelink 1385 bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1188-1331	uitgang koster Markelo	1500
Hennink/ Hannink	hofhorig GL 63??? Stichts leen <1277, daarna blooteigendom onbekend	klooster Ter Hunnepe	zie OBO II, 338 klooster Ter Hunnepe	1277	uitgang klooster Weddern, uitgang koster Neede	1476
hof Kagelink/ Scholte Kagelink	borgleen bisdom Munster <1311,graaf van Dalen 1311-1331/ Stichts hof>1331	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht		tienden Stichts leen 306 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1379
Kamphuis/ Seckenkamp	hofhorig Kagelink	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1311	tienden Stichts leen 306 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1379
Leppink (in Noordijk/ Neede)	leen Keulen	klooster Ter Hunnepe	klooster Ter Hunnepe	1289	*	*
Leusink/ Loesink	hofhorig graaf van Dale GL 107 <1331; hofhorig Kagelink	bisschop	bisschop	1188-1331	uitgang klooster Weddern	1476
Morshuis/ Marshuis	feodaal graaf van Dale GL 523 <1331> borgleen Diepenheim 310	adel	Gerd van Eeschede	1188-1331	uitgang koster Markelo	1500
Nijenhuis	allodiaal	*	klooster Ter Hunnepe (1289-) genoemd in OBO II 1265: het moet dan aan de kerk van Conradus van Velen recognitietijns betalen	1265	tins kerk te Velen (OBO 593)	1265

boerderijerf	blooteigendom	categorie hoofdeigenaar vruchtgebruik rond 1400	eigenaar rond 1400	oudtse vermelding eigendomsrecht	eigenaar tienden, uitgangen, miskoren *et cetera*	oudste vermelding
Nijhof	hofhorig graaf van Dale GL 121 <1311-1331>hofhorig Kagelink 1385 bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1188-1311	uitgang koster of Markelo	1500
Reimelink	hofhorig graaf van Dale GL 70 <1311-1331> hofhorig Kagelink 1385 bisschop van Utrecht	*	bisschop van Utrecht		*	*
Relleker/ Relker	hofhorig Kagelink	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1331	*	*
Rypinchorst	*	klooster Ter Hunnepe	OBO V nr. 1256: 1343, Gert Knedeborn draagt goed Rypinchorst over aan convent Ter Hunnepe	1343	*	*
Scholten	allodiaal	klooster Ter Hunnepe	klooster Ter Hunnepe	1235	miskoren voorganger Neede, uitgang koster Neede	1500
Teutelink	misschien feodaal graaf van Dale GL 260: Stichts leen 320	?	Gerd Totelinc	1382	tienden klooster Ter Hunnepe	1500
Varenbrink	hofhorig Kagelink	bisschop van Utrecht	bisschop van Utrecht	1331	tienden Stichts leen 306 (borgleen Goor), uitgang koster Markelo	1379
Watermolen Markvelde	allodiaal	klooster Ter Hunnepe	*<1813 klooster Ter Hunnepe*	1601	uitgang klooster Weddern	

Bijlage 5.2 Borglenen Goor in leenrepertorium van het Sticht

nummer	toponiemen	beschrijving	*richterambt*	*buurschap*	*opmerkingen*
4	Hemminch, Ypelo	guet toe Hemminch mit den kote toe Ypeloe	Almelo	Almelo	dubbel 743
208	ten Kreyenvelde, ten Hasencampe	Kreyenvelde=> 3 molder roggen ende den smalen teenden; Hassencamp => sess schepel roggen ende den smalen tienden (1408)	Delden	Deldenerbroek	*
213	Werenberting	tienden, groff ende smal	Delden	Deldenerbroek	*
216	Berchus, Overringh, Assingh	Tienden	Delden	Deldeneresch	*
230	Oding, Rosing, Alverding, Koldenhof, Delden, Eysing: Cysenkamp (1396)	tienden: Oding, Rosing, Alverding; 4 molder over den Koldenhof, 2 molden over den hof to Delden; Eysing tienden groff ende smal	Delden	Deldeneresch	dubbel
265	Braec, Darkinc/ Tancing	dat guet ter Braek ende dat guet toe Tanchking mit hoeren toebehoren (1412)	Delden	Wedehoen	*
271	Herbertine	dat goet to Herbertine	Delden	Wedehoen	in 1433 genoemd als borgleen Diepenheim
306	Kagheldinc, Varenbrinc, Eggessinc, Seckencampe, Bekedam	tienden	Diepenheim	Diepenheim	
318	Bunckinc	dat goet to Bunckinc	Diepenheim		
349	ten Reve	Goet	Enschede	Twekkelo	*
367	die woeninge achter den Olden Berge	mit alle horen toebehoeren	Stadsgericht Goor	*	*
493	Darlo	Tienden	Hellendoorn	Daarle	eerste vermelding borgleen 1395

nummer	toponiemen	beschrijving	*richterambt*	*buurschap*	*opmerkingen*
606	Coenradinc, Loderinc, Duvels Huys	Tienden	Kedingen	Enter	*
617	Broningreve, Wiinkamp	Bronnincgreve mit allen synen olden, nyen tobehoren(1400)	Kedingen	Goor	in 1416 ook ***to den Damme***, niet meegenomen in tabel. Voor ligging **Wiinkamp** zie Ten Doesschate
623	molenstede by der Older stad to Goer ende enen garden opten Malberch; Huninghoffstede		Kedingen	Goor	*hoefstat opten Husye tot Ghoer, den garden opten Malberch, due watermolen mit oeren toebehoren (1389);hofstat gelegen tot Gore upten oversten huijs (1395); Hunninghoffstede mitten gaerden (1411); len op den Malberge- die Wijncampe (nr 617) mede en die campe ende gaerden*
629	Kevelham	*	Kedingen	Goor	*
634	Moerwinkel, ghelegen tot Wedehoen	*	Kedingen	Goor	eerste vermelding borgleen 1379-1382
649	Stuvelhof, Matene, Engberting, Mersschinc, Schurinc	mit hore toebehoringe; only tienden Mersschinc en Schurinc	Kedingen	Hericke	*
658	Sigging, Langering, Bodenhuys, Esking, Epping, Oeving, Meynerding, Loenyng, Wising, Bolding, Hermering, Merssing, Wedeking, Versing, Pelsering	Tienden	Kedingen	Markelo	eerste vermelding borgleen 1433
671	Grijmberge	mit alle sijnen toebehoeren	Kedingen	Notter	*

nummer	toponiemen	beschrijving	*richterambt*	*buurschap*	*opmerkingen*
686	Keppelrinc, Wolderinc, Boninc, Tyhuis, Kodinchuys, Mobelencote	tienden, grof ende smal	Kedingen	Rectum	*
741	Kohorst, Ypeloe	tienden; over die twie huys to Kohorst. Item over die twie huys to Ypeloe	Kedingen	Ypelo	zie leen 686
743	Hemminck, Ypeloe	guet toe Hemminck mit den kote toe Ypeloe	Kedingen	Ypelo	*
782	De Hoven, Coninxhuys, Holtcamp, Arninch, ten Weghe	huys=> Corninxhuys, Arninch, Ten Weghe	Oldenzaal	Dulder	dubbel 848
848	Vlederode, Arnich, ten Weghe, ten Slade, Herlecote	hof tot Vlederode, huys=> Arninch, ten Weghe, ten Slaten, Herlecote?	Oldenzaal	Lutte	Arninch is waarschijnlijk Aarnink in *buurschap* de Lutte, Vlederade=> Vlederen= Weederen. 349 en 643 behoorden ook tot dit leen
1100	den Zuethof, den Nyenhof, Gherdinc	Tienden	Ootmarsum	Albergen	*
1151	Nydeldingh	Tienden	Ootmarsum	Hezingen	*
1174	Ottinchof, Eppinc, Schilthuys	*	Ootmarsum	Noord Deurningen	*
1935	Wyferdinckhove	Tienden	Uelsen	Hardingen	Bentheim

Bijlage 5.3 Borgmannen genoemd in de lijst van leenmannen, uitgave Keijzer

borgman (1379)	leentype	naam van het leen	nummer in leenrepertorium
1 Aspelaen van Langhe, anders geheten Aspelaen Mulaert	**borgleen**	Ottinchof	1174
	borgleen	Eppinc	1174
	borgleen	Schilthuys	1174
	borgleen	tienden over den Zuethof	1100
	borgleen	tienden over den Nyenhof	1100
	borgleen	tienden over Gherdinc	1100
	Zutphens leen	huys to Hilderinc	185
	Zutphens leen	tienden, grof ende smal, over Monikinchof	851
	Zutphens leen	tienden ter Stege	867
2 Rolof van den Damme	**borgleen**	Bunkinc	318
	borgleen	Braec	265
	borgleen	Dankinc	265
	borgleen	Moerwinkel	634
3 Evert van Graes	**borgleen**	tienden ten Breyenvelde	208
	borgleen	tienden ten Hasencamp	208
	borgleen	tiende tot Berchus	216
	borgleen	tiende to Overing	216
	borgleen	tiende to Assingh	216
	borgleen	tiende to Nydelding	1151
4 Jan van Heker	**borgleen**	tienden to Coenradinc	606
	borgleen	tienden over Loderinc	606
	borgleen	tienden over des Duvelshuys	606
	borgleen	goet ten Reve	349
	borgleen	molenstede by de Oldenstad to Goer	623
	borgleen	garden op ten Malberch	623
5 Bruen van der Maet	**borgleen**	tienden over Kageldink	306
	borgleen	tienden over Varenbrinc	306
	borgleen	tienden over Engesinc	306
	borgleen	tienden over Seckencamp	306

borgman (1379)	leentype	naam van het leen	nummer in leenrepertorium
	borgleen	tienden over Bekedam	306
	Stichts leen	huys ter Maet	632
	Stichts leen	Volkerdinc	661
	Stichts leen	Nyehuys	644
	Stichts leen	tienden Ghelekinc	698
	Stichts leen	tienden over Voerdinc mut synen toebehoren	472
	Stichts leen	tiende over Hesselinc	437
	Stichts leen	tiende over Henrikinc	437
	Stichts leen	tiende over Matenbrendinc	437
	Stichts leen	tiende over Velschet	437
	Stichts leen	huys ten Slade	2012
	Stichts leen	dat Rot	2012
	Stichts leen	die Cotwic	2012
	Stichts leen	Gherbertinc	2012
	Stichts leen	Edelyerinc	2013
	kerkleen	Nyensteden	437
	kerkleen	Hemys	437
6 Godert van Heker	**borgleen**	Broningreve	617
	borgleen	Wiincamp	617
	Stichts leen	Langhericking	703
	Stichts leen	Everdinc	585
	Stichts leen	goet to Seende	585
	Stichts leen	Lentelinc	189
	Stichts leen	Lansinc	293
	Stichts leen	Lagheler	290
	Stichts leen	Vogherhuys	345
	Stichts leen	Overbeke	357
	Stichts leen	tiende to Oedele; Egberting;Odeling;Vocking Loehuys	254
7 Wolter Weldam	**borgleen**	Kevelham	629
	borgleen	Wermikinc	711
	borgleen	Werensinc	711
	Stichts leen	Weldam	640
8 Jan Tye	**borgleen**	Stuvelhof mit hore toebehoringe	649
	borgleen	de Matene mit hore toebehoringe	649
	dienstmannengoed	huys to Greyninc	24

borgman (1379)	leentype	naam van het leen	nummer in leenrepertorium
	dienstmannengoed	to Wessekinc	662
	dienstmannengoed	Egbertinc	649
	dienstmannengoed	tiende over Werentsinc	713
	dienstmannengoed	tiende over Mersschinc	649
	dienstmannengoed	tiende over Schurinc	649
9 Evert van Langhen			
	borgleen	tienden over Keppelerinc	686
	borgleen	tienden over Wolderkinc	686
	borgleen	tienden over Boninc	686
	borgleen	tienden over dat Tyhuys	686
	borgleen	tienden over Kodinchuys	686
	borgleen	tienden over Mobelencote	686
	borgleen	tienden over twe huys to Kohorst	741
	borgleen	tienden over twe huys to Ypelo, smal ende grod	741
	dienstmannengoed	goet ter Hulshorst	683
	dienstmannengoed	Mobelencote	686
	dienstmannengoed	twie Kedinchuys	683
	dienstmannengoed	hof to Keppelring	683
	dienstmannengoed	Kohorst	731
	dienstmannengoed	huys Ypelo	731
9	dienstmannengoed	Beverdam	731
9	dienstmannengoed	Mekinchem	731
9	dienstmannengoed	Kodiic	731
9	dienstmannengoed	Woelthuys	731
9	dienstmannengoed	Nyehuys	590
9	dienstmannengoed	Swederinc	726
9	dienstmannengoed	een waerscap to Enthere	601

Bijlage 5.4 Borglenen Diepenheim in leenrepertorium van het Sticht

nummer	toponiemen	beschrijving	richterambt	buurschap	opmerkingen
186	Benthele	den hof to Benthele	Delden	Bentelo	*
193	Nyehues	mit al sinen olden toebehoren	Delden	Bentelo	*
196	camp ghelegen by des Pottersbome	*	Delden	Bentelo	*
202	Wilmync, Kiemeringmoele	t guet te Wilmync	Delden	Bentelo	*
240	Johannic	*	Delden	Hengevelde	*
256	bysteren tiende: Tot Goersvelde, der Hofsteden, ten Nijehuijs, ten Ebbenkote, tot Menting, ter Koebruggen, tot Assing, ten Zeldam, ter Vluttert	Tienden	Delden	Wedehoen	Vluttert lies in Hengevelde
301	die Bucker ende synen kamp, in der vriheyt van Diepenhem	Des Buckerslene mitten gueden daitoe behorende (1394)	Diepenheim	Diepenheim	*
303	Dat borchleen to Dyepenheim	leen 202 en 361 horen ook bij dit leen	Diepenheim	Diepenheim	*
309	Die maet in dorpe to Diepenhem	*	Diepenheim	Diepenheim	*
310	Merschuys, gehelegn in den dorpe to Diepenheim	*	Diepenheim	Diepenheim	*
311	Nijehuys in der vriheit to Diepenheim	*	Diepenheim	Diepenheim	Stichts leen, first record borgleen 1489
314	Schelne, Helle	myt hoeren toebehoeren	Diepenheim	Diepenheim	*
319	den Dam	*	Diepenheim	Markvelde	*
361	Wiesseling, Halve hoeve, Horleborch	guet Wiesseling	Enschede	Usselo	Horleborch first record 1385
593	Uding, Willing, Esseling, Hesselinc	Tienden	Borculo lordship	Geesteren	*
697	Effing	*	Kedingen	Stokkum	*
711	Wermikinc, Werensinc	*	Kedingen	Stokkum	*

nummer	toponiemen	beschrijving	richterambt	buurschap	opmerkingen
813	Lotgherinc, Reymoldinc, Varenbroec	Reymoldinc en Varenbrinc stichts leen	Oldenzaal	Hasselo	Is Lothgerinc the only borgmansleen, or do the Stichtse leens also count?
815	Mettekinchof, Tankinc, den Gadem, Engelbertinc	only tienden Engelbertinc	Oldenzaal	Hasselo	*
1735	Mensing	2 malder kaerns, 1 malder roggen	Borculo lordship	Bele	first record borgleen 1433
1738	Willing, Hesselinc	Tienden	Borculo lordship	Bele	*
1744	Vrankenhuys, Muddenhuys	t guet to Vrankcken 5 1/2 scepel kaerns, 't guet te Muddenhuijs 2 malder roggen (1394)	Borculo lordship	Beltrum	1433 Mondenhuys
1754	Amerschoten	t gut to Amerschoten, 3 scepel roggen, 1 smaltiende	Borculo lordship	Geesteren	*
1757	Bulkeshuys, Hengstegoer, Rotarding	vijf molder uyt Bolksehuys, die tiende, smal, over dat Hengestegoer ende over Rotarding	Borculo lordship	Geesteren	dubbel 1758!
1758	Rotardinc, Hengstegoer, Nijenhuys	half is added by Nijehuis, the other yields are tienden	Borculo lordship	Geesteren	*
1762	Velthuys	2 1/2 schepel ray	Borculo lordship	Geesteren	*
1765	Henghele	huys Henghele, tienden	Borculo lordship	Hoonte	*
1771	Hilwordinc, Sakekinc, Medinc	vijf molder en smalle tienden: Sakekinc, Hilwordinc; twe Molder Medinc	Borculo lordship	Noordijk	1433 3 malder koerns, 2 malder roggen, 1 smaltiende. 2 molder haveren Medincs

Bijlage 5.5 Borglenen Diepenheim genoemd in de lijst van leenmannen, editie De Keijzer

borgman (1379)	leentype	naam van het leen	nummer in leen-repertorium
1 Jan Dalsche	**borgleen**	Mettekinchof	815
	borgleen	Tankinc	815
	borgleen	tienden over Engelberting	815
	borgleen	den Gadem	815
	Stichts leen	Rembertinc	787
	Stichts leen	tienden over Hesselinc	778
	Stichts leen	tiende over Yckershove	298
2 Arnd van Enschede			
	borgleen	tienden over Rotardinc	1758
	borgleen	tienden over Hengstegoer	1758
	borgleen	tienden over dat Nyehuys half	1758
	Zutphens leen EN borgleen	Elekinc	376
	Zutphens leen	Saelmerninc	400
	Zutphens leen	Eysinghen	386
	Stichts leen	Hertgerinc	183
3 Rotgher ten Kosencampe	**borgleen**	camp, ghelegen bij des Pottersbome	196
	Stichts leen	Otterschoten	195
4 Gerd van Eeschede	**borgleen**	Merstchuys	310
	borgleen	Johannic	240
5 Coenraet van Thie	**borgleen**	tienden Goersvelde	256
	borgleen	tienden Hofsteden	256
	borgleen	tienden Nijehuis	256
	borgleen	tienden Ebbenkote	256
	borgleen	tienden Koebruggen	256
	borgleen	tienden Assing	256
	borgleen	tienden Zeldam	256
	borgleen EN dienstmannengoed	tienden Vluttert EN Vluttert	256/245
	dienstmannengoed	Boeldinc	654
	dienstmannengoed	Elekinc	654

borgman (1379)	leentype	naam van het leen	nummer in leen-repertorium
	dienstmannengoed	Wissinc	650
	dienstmannengoed	Plecht	650
	dienstmannengoed	Beyminc	282
	dienstmannengoed	huys ten Thie	752
6 Arnd Sticke	**borgleen**	Lotgherinc	813
	borgleen	*Varenbroek*	813
	borgleen	*Reymolding*	813
	borgleen	hof to Bentele	186
	Stichts leen	Hermanninc	1733
	Stichts leen	hof te Azele	167
	Stichts leen	Reetgarinc	724
	Stichts leen	Walraveninc	724
	Stichts leen	tienden Adelding	688
	Stichts leen	tienden Hesseling	688
	Stichts leen	tienden Zigghing	688
	Stichts leen	tienden Wanning	688
	Stichts leen	tienden Ridering	688
	Stichts leen	tienden Hadeboldinc	688
	Stichts leen	Nijehuys	311
7 Pelgrim Sticke	**borgleen**	die Maet	309
8 Aelbert Belman	**borgleen**	vijf molder uyt Bulkeshuys	1757
	borgleen	smalle tienden Hengstegoer	1757
	borgleen	smallen tienden Rotardinc	1757
	borgleen	vijf molder over Hilwordinc	1771
	borgleen	vijf molder over Sakekinc	1771
	borgleen	smalle tienden Vrankenhuys	1744
	borgleen	vijf molder Muddenhuys	1744
	borgleen	die Bucker en synen camp	301
	borgleen	twe molder over Medinc	1771
9 Wigbolt van Warmelo	**borgleen**	Den Dam	319
	borgleen	tienden huys ten Henghele	1765
	borgleen	tienden Uding	1760
	borgleen	tienden Willing	1760 en 1738
	borgleen	tienden Esselinc	1760
	borgleen	tienden Hesselinc	1760 en 1738
	Stichts leen	Oldenhof	513

borgman (1379)	leentype	naam van het leen	nummer in leenrepertorium
	Stichts leen	Smedinc	528
	Stichts leen	Brunster	1251
	Stichts leen	Bynnenpoerte	1274
	Stichts leen	Gerdinc	807
	Stichts leen	Goerhuys tot enen ponde van Diepenheim	1770
10 Godiken van Wolde, geheten van Peckedamme	**borgleen**	Effinc	697
	Zutphens leen	den Kote	366
	Zutphens leen	Kotercamp	366

Bijlage 5.6 Vergelijking borgmannen Goor en Diepenheim uitgaven Muller/uitgave De Keijzer tussen het leenrepertorium

Goorse borgmannen volgens uitgave Muller, *status quo* 1379	Goorse borgmannen volgens uitgave Keijzer, *status quo* 1379
Aspelaen Mullart	Aspelaen Mulaert
Evert van Graes	Rolof van den Damme
Jan van Heker	Evert van Graes
Bruen van der Maat	Jan van Heker
Godert van Heker	Bruen van der Maet
….. Weldam	Godert van Heker
Evert van Langhen	Wolter Weldam
	Jan Tye
	Evert van Langhen

latere toevoegingen uitgave Muller	dienstmannen met een borgleen in het leenrepertorium, uitgave Eijken
Heinric van den Straten (1389)	Rembert Keding (1394)
Johan Snoye	Ghert Splynter? (1394)

Goorse borgmannen volgens uitgave Muller, *status quo* 1379	**Goorse borgmannen volgens uitgave Keijzer, *status quo* 1379**	
Gerijt van Keppel		De vrouw van Evert van der Eze (1379-1382)
Ludiken Gadde		
Aleith van Eghene (weduwe)		
Henric Bernding		

Diepenheimse borgmannen volgens uitgave Muller, *status quo* 1379	**Diepenheimse borgmannen volgens uitgave Keijzer, *status quo* 1379**	**extra notities Muller**
Johan Dalsche	Jan Dalsche	in yerste Pilgrim Sticke
Aernd van Enschede	Arnd van Enschede	Gerrit van Esschede
Gerd van Eeschede	Rotgher ten Kosencampe	Aernt van Enschede
Rotger ten Kosencampe	Gerd van Eesschede	Aelbert Morriken
Coenraet van Thie	Coenraet van Thie	Coinraet van Tye
Arnd Sticke	Arnd Sticke	Rutger van Twicle
Pelgrim Sticke	Pelgrim Sticke	Godeken van Wolde
Aelbert Belman	Aelbert Belman	die van Huepingen
Wigbolt van Warmelo	Wigbolt van Warmelo	Wicbolt van Wemrel
Godiken van Wolde, gheten Pockdedamme	Godiken van Wolde, gheheten van Peckedamme	Jan Dalsche
		Albert Belman

latere toevoegingen in de uitgave Muller		**extra notities Muller**
Henric Schele		Bernd van Roderloe Stevens soen
Claes Berse		Henric Cravelman toe Sendere
Beernt Hermans soen, borger te Deventer	opgedragen aan Zwols burger Johan Smyd	
Bernier van Losse, dienstmanstad		**Diepenheimse borgmannen genoemd in leenreptertorium**
Gerijt van Vuesting		Wolter van Hoepingen<1384
		1385 Armegard van Hopcgen
		1442 Werner op Warmelo

Bijlage 5.7 Goederenlijst van graaf Hendrik van Dale, samenwerking met Hein Jongbloed (HJ)

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
				vaste opbrengsten van de grondeigendommen van de graaf van Dale die jaarlijks moeten worden afgedragen
curia de Dalen	3		Dale, onder Bork	UA BA nr. 78.
Vorwerch de Dalen	4		Forck, Dale, onder Bork	
curia Drignen	5		Drechen, Kreis Hamm.	
curia Meckinchof	6		Meckinghofen, kerspel Datteln	
curia Oetmaresbucholte	7		Ottmarsbocholt bij Lüdinghausen	UA BA nr. 78.
aree attinentes videlicet Stertinghen	8		parrochie Ottmarsbocholt niet gevonden in Feldmann	zie: http://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/urkunden_datenbank/suche/regest_detail.php?dwudanpassen=J&regest=64684&url_zaehler_blaettern=
Vorwerc	9		Vorwick, Bauerschaft Kreuzbauerschaft, kerspel Ottmarsbocholt	
Hellekule	10		Helkuhle Bauerschaft Dorfbauerschaft, kerspel Seppenrade, vgl. GL 324 Hellekule Lüdinghausen. Dus niet Hellmann bij Coesfeld zoals P&B suggereren	
Belledinchof	11		leen 2016, den Beldinchoff, ambt Werne/buurschap Werne. Dus niet Bellering bij Steinfurt in het kerspel Laer. In Feldmann komt de naam niet voor. Wel schulte Becking te Werne. Punt op kaart in Werne	
Oldenburch	12		Schulte Altenbork, Westfalen Lüdinghausen, kerspel Bork	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
curia Holtsaten	13		Holsten, Hannover, Kreis Bersenbrück	zie Hein Jongbloed (HJ) hoofdstuk 4: vóór 1264 in handen gekomen van de bisschop van Osnabrück. Ook het andere bezit bij Ankum is mogelijk afgestoten.
area Littorpe	14		Lechtrup, Hannover, Kreis Bersenbrück kerspel Merzen	
area Helleshus	15		Helleshus, Hannover, Kreis Bersenbrück, kerspel Bippen	
area Nortrothen	16		?	
Hertlaghe	17		Hartlage, Hannover, Kreis Bersenbrück in het kerspel Ankum (deze op kaart gezet) of Hardelage in het kerspel Bippen	
Stotenhusen	18		Stottenhausen, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Redestorpe	19		Restrup, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Dothen	20		Döthen, Hannover, Kreis Bersenbrück	
alter mansus in Dothen	[20bis]		Döthen, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Sutheren	21		Sussum, Hannover, Kreis Bersenbrück	
mansus in Badershem	22		Bassum, Hannover, Kreis Bersenbrück	
mansus in Velde	23		Velde bij Loxten, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Lochzeten	24		Loxten, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Nortdorpe	25		Nortrup, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Drochorne	26		Druchhorn, Hannover, Kreis Bersenbrück	
alter mansus Drochorne	[26bis]		Druchhorn, Hannover, Kreis Bersenbrück	
tertius mansus Drochorne	[26ter]		Druchhorn, Hannover, Kreis Bersenbrück	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
Tamchem	27		Ankum, Hannover, Kreis Bersenbrück	
alter mansus Tamchem	[27bis]		Ankum, Hannover, Kreis Bersenbrück	
mansus in Holtseten	28		Holsten, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Dickinchus	29		Dickinghaus, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Bersethen	30		Besten (Bauerschaft), Hannover, Kreis Bersenbrück	
Crevinchusen	31		Krevinghausen, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Strikelo	32		Strickel, Hannover, Kreis Bersenbrück	
Menclage	33		Menslage, Hannover, Kreis Bersenbrück	
curtis in Nyenkerken	34		Neuenkirchen im Hülsen	
mansus attinentes	[34bis]		?	
mansus to Engetere	35		Engter bij Bramsche	
onderbreking hofhorig, tienden			-	**Ruil hof Herborn en mansus Harth tegen deze tienden met Aegidiusklooster.**
primo Eskinus de Bramleer	36	persoonsnaam		
domus Hesseli Damme	37		ergens in het kerspel Neede of Geesteren	
nova domus in Neede	38		Niehoes te Noordijk	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
Menze de Bodikere=> campo te Thegerinc	39+40	persoonsnaam + kampjesnaam		
Salikinc	41		leen 1771, tienden, Sakekinc, heerlijkheid Borculo/ buurschap Noordijk; Saaltink boerderij in Noordijk	Borgleen Diepenheim. Opmerking HJ: in latere periode.
domus Hungerinc	42		leen 1772, guet Hungering, heerlijkheid Borculo/ buurschap Noordijk	
Hillewardinc	43		leen 1771, tienden, Hilwordinc, heerlijkheid Borculo/ buurschap Noordijk	Borgleen Diepenheim. Opmerking HJ: in latere periode de Hilver, boerderij in Noordijk.
domus Lucinc	44		Leusink, heerlijkheid Borculo/buurschap Noordijk	
domus Medinc	45		leen 1771, tienden, Medinc, heerlijkheid Borculo/ buurschap Noordijk; Meengsman te Noordijk	Borgleen Diepenheim. Opmerking HJ: in latere periode.
domus comitis in Lare	46		waarschijnlijk Laren ten noordwesten van Lochem	
domus Rothardinc	47		leen 1757 & 1758, tienden, Rotarding, heerlijkheid Borculo/buurschap Geesteren	Borgleen Diepenheim. Opmerking HJ: in latere periode. Wel een Roterinkboos en hook, geen boerderij meer. Punt gezet bij deze namen.
domus Hincstegore	48		leen 1757 & 1758, tienden, Hengstegoer, heerlijkheid Borculo/buurschap Geesteren	Borgleen Diepenheim. Opmerking HJ: in latere periode.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Escelinc	49		leen 1760, tienden, Esseling, heerlijkheid Borculo/ buurschap Geesteren	Borgleen Diepenheim. Opmerking HJ: in latere periode. Zie ook: Hesselinc en de tienden daarover (1734/1738) Twee Esselinks (14/5 en 24/5).
Tithericus de Gesterne	50	persoonsnaam	heerlijkheid Borculo/buurschap Geesteren	
domus Werenboldi in Lempolle	51		Lempele onderdeel kerspel Geesteren	Boerderij niet exact gevonden, punt gezet bij Lemperhoek.
domus Velthusen	52		leen 1762, tienden, Velthuys, heerlijkheid Borculo/ buurschap Geesteren	Borgleen Diepenheim. Opmerking HJ: in latere periode.
domus Veden (Uding) in Bele	53		leen 1760, tienden Uding, heerlijkheid Borculo/ buurschap Geesteren; Uunk bij Geesteren?	Borgleen Diepenheim Uding. Opmerking HJ: in latere periode.
domus Bernardi in Belen	54		heerlijkheid Borculo/buurschap Bele	
domus Luberti de Bele	55		Lubberdink, heerlijkheid Borculo/buurschap Bele	Zie ook GL 97.
domus Jordaninc	56			
Blominc	57		Bleumink bij Haarlo	
domus Hest de Amerscolen	58		leen 1754, tienden, guet to Amerscoten, heerlijkheid Borculo/buurschap Geesteren Aamschot	
Ludolphus Munde	59		leen 1743, Muddenhuys, heerlijkheid Borculo/ buurschap Beltrum	Borgleen Diepenheim. Opmerking HJ: in latere periode. Boddenhuis net ten noordoosten van Groenlo op kaart ingetekend.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Bachus	60		leen 1745, tienden, Bachuijs, heerlijkheid Borculo/ buurschap Beltrum: Baks bij Beltrum	
Elyas in Nortwic	60a		*	
domus Svederi Slupere in Gronlo	60b		in Groenlo	
domus Svederi de Bramlare	61			
domus comitis in Damme	62		Dammink bij Diepenheim, Markvelde	Opmerking HJ: moet het in Markvelde gelegen erf zijn. Dit zou dan leen 319 zijn, dat later als borgleen is uitgegeven.
Henninchoven	63		erve Hennink in Markvelde	
Bovinc	64		Bovinc in Nederbiel	Ook een Bovinc bij Diepenheim/Markvelde, HJ: met Elekinc 65 ook in Nederbiel heeft dat toch een lichte voorkeur
domus Elekinc	65		Elekinc in Nederbiel	
Eigen domeingoed				
mansus in Velede (Uelede) prope Delden	66+67		richterambt Delden/buurschap Oele	Punt geplaatst in de buurschap.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
mansus in Henghevelde	68		richterambt Delden/Hengevelde	Leen 247, Wegereef en de Hofstede, richterambt Delden/buurschap Hengevelde gelegen in den heerscap van Diepenheim. Waarschijnlijk latere splitsing.
mansus in Amerscote	69		heerlijkheid Borculo/buurschap Geesteren	
mansus Remboldinc	70		Reimelink richterambt Diepenheim/buurschap Markveld	Domum Reymoldinch, leen E591 in 1364 => hofhorig aan Kagelink.
mansus in Damme	71			Zie HJ hoofdstuk 4: identificatie met het erf in Markvelde.
curtis in Buren	72			Opmerking HJ: er staat Burem, waarbij de m is gecorrigeerd uit n.
Duscecote	73		katerstede de Doest, richterambt Haaksbergen/ buurschap Boekelo	
curtis in Langhelo	74		hof te Langelo, richterambt Haaksbergen, buurschap Langelo	UA BA nr. 78, overdracht 1331 hof te Langhen, kerspel Haaksbergen.
Willerinc	75		Wilderink, richterambt Haaksbergen/buurschap Langelo	
Lenderinc	76		Lenderink Haaksbergen/buurschap Holthuizen	Leen 390, hofstede Lendering; leen 391.
Harne	77		De Haar, Deldenerbroek/richterambt Delden	Leen 203, guet ter Haern, buurschap.
Westervle	78		Westerflier, richterambt Kedingen/buurschap Stockum	Westerflier, allodiaal erve.
domus Dikinc	79		Dijkink, richterambt Kedingen/buurschap Stockum	Opmerking HJ: Dickinck te Stokkem is in zestiende-eeuwse domeinrekeningen domeingoed van Diepenheim.
Wolbrachtinc	80		Wolberink, richterambt Kedingen, buurschap Stockum	
Mescekinc	81		Mensink, richterambt Kedingen/buurschap Stockum? Naam komt veel voor, maar deze Mensink is in 1379 hofhorig bisschoppelijk goed	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
Nova domus	82		Nijehuis is een veelvoorkomende naam. Te Stockum ligt een Nijehuis dat hofhorig bisschoppelijk goed is in 1379	
Wiscekinc	83		Wissink, heerlijkheid Borculo/buurschap Zwolle	GL 202=>feodaal 1776, goet to Wissekinc, rurende van der heerscap van Diepenheim
domus in Halle	84		gericht Uelsen/buurschap Halle	leen 1925, tienden, hofstede te Halle
Ghiselbertinc de Holton	85		Holten	Opmerking HJ: Gijsberting of Syberting in Holten is eigendom van de kerk van Diepenheim. Het goed is geschonken tussen 1304-1331. Punt gezet bij Holten in Salland
Busterberghe	86		Gezien 85 lijkt mij de Beuzeberg in Holten de best optie	Er is ook een Beusbergen in de marke Stockum, maar omdat GL 85 in Holten ligt, heb ik toch maar de Bezueberg bij Holten gekozen.
Nortwic	87		leen 398, richterambt Haaksbergen/buurschap Holthuizen	Leen 398, goede ter Nortvyc, rorende van der herscap tot Diepenem Geen goed met die naam in Holthuizen, maar wel in het aangrenzende Honesch. Aldaar een punt gezet.
Henricus de Bilrebeke	88			
Rotgerus dictus Wes	89			
domus Grevinc in Ghello	90		Geverdink, Ghello=buurschap Meddo, Gelderland	Opmerking HJ: Grevink buurschap Gelle, heet tegenwoordig Meddo, kerspel Winterswijk (alwaar nog Grevinkweg) en identiek met GL 294.
curia Giflo	91		boerderijnaam onder Neede	Opmerking HJ: GL 288, de hof te Giffel is in de zestiende-eeuwse domeinrekeningen nog steeds domeingoed
domus Luscinc apud Harlo	92		heerlijkheid Borculo, buurschap Haarlo	Opmerking HJ: Vgl. 'Toponiemen' als bij GL 65-67, p. 49 *Lucinch* anno 1315-16 en *Lusinchove* 1321.
domus Fockinc	93		Fokkinc, heerlijkheid Borculo	Opmerking HJ: in de zestiende-eeuwse domeinrekeningen nog steeds domeingoed.
curia Werninchof	94		Warminchof, kerspel Neede, UA BA nr. 78	Komt voor in overdracht 1331 UA BA nr. 78. Opmerking HJ: in de zestiende-eeuwse domeinrekeningen nog steeds domeingoed.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
curia Avekinchof	95		vgl. o.a. de lenen 1924, 1247, 582, 365.	
domus Lutbertinc	96		leen 354, Lubbertinc,?	Richterambt Enschede, buurschap Usselo.
domus Rotardinc	97		Ook Rotardinc in Geesteren?	Opmerking HJ: gezien de opmerking bij 98 zou dit heel wel Rotardinc/Geesteren kunnen zijn, maar bevestiging heb ik (nog?) niet. Over Roeterink/Geesteren zie http://www.ecal.nu/archieven?mivast=26&mizig=210&miadt=26&micode=1469&miview=inv2#inv3t1
curia Borchardinc	98		Rotchardinchof, ambt Ahaus/buurschap Ortwick	Opmerking HJ: leen 2003. De curia 'B' (moet zijn R) GL 98 is stellig identiek met Eijken 2003, vooral vanwege anno 1395 het toebehoren 'Benninc?' of 'Benric?' dat ik voor 'Boginc' GL 99 houd. In WUB VIII 1396 (1320) wordt *curtis* R met *domus* B verpand. Als de pandschap in 10 jaar niet is gelost, wordt het leengoed.
domus Boginc	99		Berning Westfalen, kerspel Wüllen	Opmerking HJ: zie GL 80.
Harremole	100		Hof ter Harenmolen, richterambt Haaksbergen/ buurschap Buurse	Haremolen, genoemd in UA BA nr. 78.
domus Lambertinc in Oslo	101		Lambertink, richterambt Enschede/buurschap Usselo?	
curia Thescelinc	102		Teeselink, richterambt Diepenheim/ buurschap Markvelde/ kerspel Neede	
domus Thenninc	103		Temmink, richterambt Diepenheim/buurschap Markvelde/kerspel Neede	Opmerking HJ: Als Tem(m)inck/Neede in de zestiende eeuw nog steeds domeingoed. Zie GL 505.
domus ton Broeke	104		Broekhuis, richterambt Diepenheim/buurschap Markvelde = Brammelerbroek	
domus ton Damme	105		Dammink, richterambt Diepenheim/buurschap Markvelde	Opmerking HJ: Dit is Eijken 319 borgleen den/ die Dam, in de leenrol als *ten* Dam borgleen van Warmelo.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
curia Oldehof	106		Olthof, heerlijkheid Borculo, buurschap Noordijk	Opmerking HJ: Ik denk inderdaad dat dit O in Noordijk is, Olthoff in Borculo is in de zestiende eeuw nog domeingoed.
domus Luscinc	107		Leusink, richterambt Diepenheim/buurschap Markvelde	
curia Browinchof	108		Vrouwinchof in Geesteren (UA BA nr. 78)	Genoemd in UA BA nr. 78.
curia Stochem	109		hof te Stockum, richterambt Kedingen/buurschap Stockum	Genoemd in UA BA nr. 78, zie W.
domus Wennekinc	110		Wennink, Kedingen/buurschap Stockum	Leen 711, Wermikinc, op dat moment borgleen Diepenheim. Opmerking HJ: Wermikinc mogelijk mislezing uit Wennikinc, r+m heeft evenveel schachten als n+n.
parva domus Wennekinc	111		zie 110	Zie GL 110.
tres insule parrochie Thelerwerde	112		Tielerwaard in Gelderland	Punt bij plaatsnaam Tiel geplaatst op kaart gezet.
Bomelreweerde	113		Bommelerwaard in Gelderland	Punt bij plaatsnaam Zalt Bommel geplaatst op kaart.
Dodenweerde	114		Dodewaard in Gelderland	Punt bij plaatsnaam Dodewaard geplaatst op kaart: zie feodale goederen te Dodewaard vanaf GL 408.
curia Redhe	115		schoutambt Rheden/buurschap Rheden	Bij plaatsnaam Rheden geplaatst op kaart.
domus Berwich	116		?	
Bruninc	117		Enschede of Oldenzaal?	Opmerking HJ: het gaat hier over voogdij van Bruninc en andere hoeven en is dus in de opsomming van domeinen een vreemde eend in de bijt.
curia in Vafen	118		Vaassen, Epe, Gelderland?	
curia Mokerden	119		kerspel Almen in Gelderland	Hof Mokerden, genoemd in UA BA nr. 78 Opmerking HJ: verpand in 1327 en kennelijk niet weer gelost vóór de bisschoppelijke overname.
curia Almen	120		kerspel Almen in Gelderland	Hof te Almen, genoemd in UA BA nr. 78.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
Nova curia	121		Nijhof, richterambt Diepenheim/buurschap Markvelde, UA BA nr. 78 Nyenhof	UA BA nr. 78 overdracht Nijhof is later onderhorig aan Kagelink.
Nova domus	122		Nijenhuis, richterambt Diepenheim/buurschap Diepenheim	Leen 311 (zal later dus feodaal zijn geworden).
domus Dunckerlo	123		Donkelaar, richterambt Diepenheim/buurschap Diepenheim	UA BA nr. 78 wel genoemd bij overdracht als hof Donckerlo. Opmerking HJ: is kennelijk na 1331 afgestaan aan de kerk van Diepenheim, zie Woolderink 2787. Manuaal rentmeester Twente: afdracht tienden aan de Nijenhof p.635)
domus Mersche	124		Morshuis, richerambt Diepenheim/buurschap Markvelde	Leen 310, Merschuys, borgleen Diepenheim.
domus Bachus= (b=h, dus Hachus)	125		Haghuis, richterambt Diepenheim/buurschap Markvelde	P&B p. 374: de garfpacht van dit huis is omgezet tegen vervoer van rogge, mout en andere grondstoffen naar de keuken en bakkerij van de burcht.
domus Ghesinc	126		richterambt Diepenheim/buurschap Markvelde	Geesink, hofhorig Kagelink, zie W: P&B p. 374: de garfpacht van dit huis is omgezet tegen vervoer van rogge, mout en andere grondstoffen naar de keuken en bakkerij van de burcht.
Feodale goederen				**Lijst is reeds geordend met kerspelaanduiding, andere indeling dan boven!**
Sunt autem hec in dyocesi Osnaburgensi	127			De hele sectie Osnabrückse goederen is onjuist, zie hoofdstuk 4 HJ.
in parrochia Anchem	128		Hannover, Kreis Bersenbrück, Ankum	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
curia to Bocrode et quattuor mansi ibidem	129		Hannover, Bockraden	Zie HJ hoofdstuk 4: dit is een verkeerde overschrijving van de GL.
mansus Hernincmole	130		Hannover, Bockraden, Eggermühle	
2 mansus Lintberge	131		Limbergen, Hannover, Hülsen, kerspel Neuenkirchen	
in Kedinchem V domus et II solidi	132		Hannover, Kettenkamp, kerspel Ankum	
Westerholte	133		Hannover, Westerholte	
domus Rusvorde	134		Hannover, Rüsfort, kerspel Gehre	
in Swaghestopre III domus	135		Hannover, Schwagsdorf bei Fürstenau	
Bochorne I hurlant	136		Hannover, Kleinbokern	
Badberghe II domus	137		Hannover, Badbergen	
Westennesse I domus	138		Hannover, Wöstenesch, kerspel Ankum	Dit moet bij Eggermühlen hebben gelegen, want aldaar ligt nog een watermolen met de naam Wöstenesch.
parrochia Besthen	139		vergissing, Lintern ligt in Neuenkirchen	Zie HJ hoofdstuk 4, ook dit is een verkeerde overschrijving.
Linthorne II domus	140		Lintern, kerspel Neuenkirchen im Hülsen	
in Mershen I domus	141		Hannover, Kreis Bersenbrück, Merzen	
parrochia Lon	142		Lohne, Oldenburg, Kreis Vechta?	
II domus	[142bis]		Lohne, Oldenburg, Kreis Vechta?	Dezelfde als GL 396.
Espelo II domus, que solvunt XI molt	143		Espel bij Lingen	Dezelfde als GL 397.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
Badberghe II domus, una solvit VIII molt, altera manipulos	144		Hannover, Badbergen	Zie HJ hoofdstuk 4: het kerspel Badbergen is een verschrijving.
Batberghe, IIII case, que solvunt VII solidos	145		Hannover, Badbergen	Zie HJ hoofdstuk 4: het kerspel Badbergen is een verschrijving.
parrochia Lengerke	146		Westfalen, Kreis Lingen (wohl an der Wallage), Lengerich	
V mansi que possidebat Rutecolve	147		?	
parrochia de Anchem	148		Hannover, Kreis Bersenbrück, Ankum	
curia Drochorne	149		Hannover, Druchorn	zie hofhorig GL 26.
molendinum in Groven	150		Grovern, Hannover, Kreis Bersenbrück, kerspel Ankum	
ius patronatus in Swagestorpe	151	patronaatsrecht	Hannover, Schwagsdorf bei Fürstenau	
parrochia Kappelen prope Thekeneborch	152		Westerkappeln, Westfalen, Kreis Tecklenburg	
domus in Wallenbroeke cum attinenciis	153		Westfalen, Kreis Tecklenburg, Westerkappeln	
parrochia de Lengerke	154		Westfalen, Kreis Tecklenburg, Lengerich	
domus de Delinge	155		Dölling ten westen van Lengerich	
parrochia Oflen	156		Westfalen, Kreis Lüdinghausen, Olfen	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
mansus in Vinmen	157		Bauerschaft Vinnum in het kerspel Olfen, aldaar punt gezet	Niet duidelijk om welk huis het in Vinnum gaat.
item in Vinmen redditus unius molt annone	158		Bauerschaft Vinnum in het kerspel Olfen, aldaar punt gezet	
decima in Ternesch	159		Bauerschaft Ternsche in het kerspel Selm	Niet duidelijk om welke tienden het gaat, punt gezet in buurschap.
medietas molendini in Zulzen	160		Bauerschaft Sülsen HJ: kerspel Olfen	
domus in Ostzulzen	161		Ostsülsen, kerspel Olfen	=GL366.
domus in Zuthem	162		Westfalen, Kreis Recklinghausen, Suttum, kerspel Buer	
domus Duttelbeke	163		of Dintelbeke? P&B geven geen specifieke locatie aan	
parrochia Osterwic	164		Westfalen, Kreis Coesfeld, Osterwick (heet nu Rosendahl)	
bona dicta Kortbeke	165		Corbecke, Bauerschaft Hoven in kerspel Osterwick	
parrochia Vlarshem	166		Flaesheim, Westfalen, Kreis Recklinghausen	
mansus in Bevene	167		Westleven en Ostleven, ten oosten van Flaesheim	
mansus in Schimmen	168		?	
mansus in Bosnippe	169		Bossendorf ten westen van Flaesheim	
ibidem curia Leven	170		Westleven en Ostleven, ten oosten van Flaesheim	
curia Castorpe	171		?	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
parrochia Werne	172		Westfalen, Werne	
domus tor Umme	173		?	Opmerking HJ: toponiem komt nog medio veertiende eeuw voor als toenaam.
parrochia Borc	174		Westfalen, Altenbork, Bork	
una domus quam tenet Bernardus de Oldenborc	174a		Westfalen, Altenbork, Bork	
parrochia Wullen	175		Stift Munster/ambt Ahaus/buurschap Ortwick (ook wel geschreven als Noertwick)	
domus Steveninc	176		Stevering, Bauerschaft Ortwick in het kerspel Wullen: leen 2004, ambt Ahaus/buurschap Ortwick	Ende dat is een leen van der greefscap van Dalen.
parrochia Hesne iuxta Hammonem	177+ 178		Westfalen, Kreis Beckum, Heessen en Kreis Hamm	
curia in legione Dasbeke	179		Schulte Dasbeck? Dasbeck in Kreis Beckum	
curia Didinchof	179a		Uedinghof? Dasbeck in Kreis Beckum	
alia curia ibidem, quam possidet Gerardus de Unctorpe	179b		Dasbeck in kreis Beckum	Aangezien deze hof geen naam heeft heb ik een gok gedaan, namelijk Volkenhof. Zo staat er toch een punt in het buurschap Dasbeck voor deze hof.
parrochia Nutlon	179c		Westfalen, Kreis Munster, Nottuln	
domus Borchardinc	179d		Borgert, boerderijplaats ten noorden van Nottuln.	Feldman: Let op! Deze naam komt voor in de buurschappen Stevern, Stokkum en Uphoven.
curtis Werninchof	179e		Feldman: Werninck, S. buurschap Wellstrasse. Exacte locatie niet gevonden, punt gezet bij Wellstrasse	Zie WUB III nr. 1158. Dit goed is pas in 1282 in bezit van de graven van Dale-Diepenheim gekomen.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Smedinc	179f		Westfalen, Kreis Munster, Nottuln, Schmemann	Zie WUB III nr. 1158. Dit goed is pas in 1282 in bezit van de graven van Dale-Diepenheim gekomen. Feldman: Schmiemann, buurschap Wellstrasse. Exacte locatie niet gevonden, punt gezet bij Wellstrasse.
Westeroede domus	180		Westfalen, Kreis Munster, Nottuln, Westrow	HJ hoofdstuk 4: Schulze Westerath bij Stevern in Nottuln
parrochia Dodorpe	181		Westfalen, Kreis Koesfeld, Darup	Opmerking HJ: Over deze Darupse paragraaf t/m GL 190 zie mijn GL-verhaal.
domus Erlo	182		Ieen 2006, goet tot Erlo, Ambt Horstmar/buurschap Lymberg	Rorende van der greeflichet van Dalen Buurschap Limbergen: niet in Feldman! Punt gezet in buurschap Limbergen.
item Hermannus de Harden tenet curiam Harden	183		?	Niet in Feldmann, niet op kaart.
et duos domos	[183bis]		?	Niet in Feldmann, niet op kaart.
item Hinricus Rost et Lubertus tenent Rensenchove	183a+ 184		Reher/Resge in dorfbauerschaft van Darup?	Niet gevonden op kaart, punt gezet bij Darup.
item decima in Dodorpe	185		Westfalen, Kreis Koesfeld, Darup	
Otto de Sendene tenet Lippendorpe	185a+ 186		Westfalen, Kreis Wiedenbrück, Lippentrup, kerspel Langenberg	Het gehucht en buurschap Lippentrup bij Langenberg, gevonden op historische kaart.
Iordanus de Ascheberghe domum Hinctorpe	186a+ 187		Westfalen, Kreis Lüdinghausen, Hentrup, kerspel Ascheberg bauerschaft Hegener	=GL 339.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
item domus Vrilinc	188		HJ: Moet in Hövel iets ten zuiden van Darup hebben gelegen, in kerspel Darup Friling, bauerschaft Hövel	
Gherardus de Ulfen mansum situm in Zulzen	188a+ 189		Westfalen, Sülsen, kerspel Olfen	Sülsen is een plaatsje, aldaar een punt geplaatst.
item domus Bodekers	190		HJ: het gaat om Limbergen bij Darup, waar het goed later nog voorkomt als Bodekerinc	Punt geplaatst bij het plaatsje Limbergen.
parrochia Deventer	191		Overijssel, kerspel Deventer	
bona dicta Depen-hemeschelant	192		?	
item ibidem bona dicta Iulsinc	193		leen 58, goed to Yolsyng, schoutambt Colmschate/ buurschap Oxe	Dat rorende is van der heerscap van Dale Ingetekend op kaart bij toponiem Oxe.
parrochia Ecberghe	194		Gelderland, kerspel Eibergen	
curtis Mallande	195		Hofman, heerlijkheid Borculo/buurschap Mallem	Leen 1769, hof to Mallenden mit sinen toebehoren, rorende van Diepenem in dienstmansstad.
Ludelvinc	196		?	
domus Bomede	197		zie GL 214, echter vermoedelijk meer voorkomende erfnaam	
domus Marbeke	198		leen 1775, goed to Merbeke, heerlijkheid Borculo/ buurschap Rekken De Meerbekke 13/2	
parrochia Gronlo	199		Gelderland, kerspel Groenlo	
domus Hissekinc	200		Hissink	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Rothmundinc	201		leen 1741, Roetmondinc, heerlijkheid Borculo/ buurschap Beltrum	Rotink op verzamelplan 1882, sectie C-3-615.
quidam agri apud Gronlo	[201bis]		?	
Wiscekinc	202		Wissink, heerlijkheid Borculo/buurschap Zwolle	Leen 1776, goet Wissekinc, rurende van der heerscap van Diepenheim: Is trouwens eerst domeingoed. Opmerking HJ: vanwege GL83, maar in LR index kun je zien dat de naam meervoudig voorkomt, identificatie van 83 en 202 behoeft dus adstructie.
Helmerkin	203		leen 1739, Helmerkinc, heerlijkheid Borculo/ buurschap Beltrum	Dit vorseide leen is van der herscap van Diepenem verzamelplan kadaster 1832 Helmer.
bona dicta Gantenvort	204		?	
domus Jordaninc	205			
bona Horstwic	206		De Horst, heerlijkheid Borculo, buurschap Beltrum bij Lindevelde (niet helemaal zeker)	Leen 1740, goet Luttike Horstwijc, heerlijkheid Borculo/buurschap Beltrum en tienden, leen 1745.
parrochia Winterswic	207		Gelderland, kerspel Winterswijk	
bona dicta luttiken Wipperke	208		?	
parrochia Bocholte	209		Westfalen, Kreis Borken, Bocholt	
domus Smedinc	210		Er liggen te veel goederen van deze naam in het kerspel Bocholt Bauerschaft Hemden: Schmeignk- Bauerschaft Liedern: Schmeing en Schmeingk- Bauerschaft Mussum: Schmeing en Schmeingk	
domus Vockinc	211		Föckingk in Bauerschaft Mussum	
parrochia Gronlo	212		Gelderland, kerspel Groenlo	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Vrankinc	213		leen 1743, goet Vranckinc/leen 1744 Vrankenhuys, heerlijkheid Borculo/buurschap Beltrum	1743=> pondeschen lene, rorende van der heerscap van Diepenheim Vrakking op verzamelplan kadaster 1832? Ook een Frank aanwezig op diezelfde kaart!
domus Bomede	214		Erve Nboomes? verzamelplan kadaster 1832, blad 6 in Beltrum	Zie ook GL 197. Opmerking HJ: vermoedelijk veelvoorkomende erfnaam.
parrochia Swole	215		Overijssel, kerspel Zwolle	
una domus in Harsolte	216		leen 1550, hof to Haerste/Hersholte, schoutambt Zwolle/buurschap Haerst	
parrochia Risnen	217		Overijssel, kerspel Rijssen	
curia Entheren	218		richterambt Kedingen/buurschap Enter	Er zijn twee hoven in het leenregister en Woolderink: Langhenhof (610) en Aldenhof (612). Op de kaart is de Aldenhof aangegeven.
domus Effinc	219		leen 583, Effinc, richterambt Kedingen/buurschap Elsen	Effinc to enen pondeschen leen van der heerscap van Diepenem.
domus Swederinc	220		leen 726, dat huys to Swederinc, ric**hte**rambt Kedingen/buurschap Wierden	
una warandia in nemore Enthere	221		leen 601, een waerschap tot Enthere, richterambt Kedingen/buurschap Enter	
parrochia Marclo	222		Overijssel, kerspel Markelo	
domus Vruwinc	223		zie W:, richterambt Kedingen/buurschap Stockum	
XIIII porcorum glandes apud Stochem	224		richterambt Kedingen/buurschap Stockum	
in Hedereke una domus	225		richterambt Kedingen/buurschap Herike Mogelijk GL 996	Op kaart weergegeven bij buurschap Herike. We weten niet precies om welk huis het gaat.
Winnerinc	226		zie W:, Wiemerink, richterambt Kedingen/buurschap Herike	
Rammescamp	227		?	
parrochia Delden	228		Overijssel, kerspel Delden	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Wechorst	229		leen 295 gaat om tienden (!) Wechorst, richterambt Delden/buurschap onbekend	
domus Hertgherinc	230		leen 183, Hertgherinc richterambt Delden/buurschap Bentelo	
domus Smedinc	231		leen 197, Smedinc, leen 184 tienden, richterambt Delden/buurschap Bentelo	
domus Huboldinc	232		leen 225, guet Hubbeldinch, richerambt Delden/ buurschap Deldenerech	
domus Ruwelaer	233		leen 211, Ruwlaer, richterambt Delden/buurschap Deldenerbroek	Tot enen pondigen leen.
Rothgerinc	234		leen 203, guet Rotgerdinc, richtermambt Delden/ buurschap Deldenerbroek	
Bennekinc	235		leen 203, guet Bennekinch, richtermambt Delden/ buurschap Deldenerbroek	
domus Hildering	236		leen 185, huys to Hilderinc, richterambt Delden/ buurschap Bentelo	Zutphense leen.
Wesceling	237		leen 220, Wesseling, richterambt Delden/buurschap Deldeneresch	Pondigen leene. Erf niet in dataset, ik heb erve Wengele op de Deldeneresch als zodanig ingetekend.
parrochia Oldenzele	238		Overijssel, kerspel Oldenzaal	
domus Werninc in legione Voleth	239+ 240		Werning, richterambt Oldenzaal/buurschap Volthe	Opmerking HJ: Op 18 maart 1329 vervreemd, zie INA I/4 p. 179 regest Steinfurt/Frenswegen 1: Edelman Wilem heer van Boxtel en graaf van Dale, zijn vrouw gravin Cunegunde en hun kinderen Willem, Johan en Maria verkopen aan Herman van *Binchorst* voor 7 mark Munsters de eigendom van het erve Werninc bsch. Voleth [Volthe] ksp. Oldenzaal, dat koper tot dusver naar Zutphens recht van hen in leen hield.
parrochia Hockesberghe	241		Overijssel, kerspel Haaksbergen	
domus Salmanninc	242		leen 400, Saelmerinc, richterambt Haaksbergen/ buurschap Honesch	Zutphenschen leen
domus dicta Hop	243		leen 380, huys ten Hope, richerambt Haaksbergen/ buurschap Brammelo	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus dicta Elekinc	244		leen 376, Elekinc, richterambt Haaksbergen/ buurschap Brammelo	Zutphens leen
domus Ernestinc	245		zie W:, richterambt Haaksbergen/buurschap Buurse	
domus Svederinc	246		zie W:, Swerinc, richterambt Haaksbergen/buurschap half Brammelo	
domus tho Telinc	247		Teutellink, richtermambt Haaksbergen/buurschap Holthuizen	Opmerking HJ: De schrijfwijze *tho Telinc* van GL 247 is een uitvinding van P&B, het handschrift geeft geen enkele aanleiding om niet *Thotelinc* te schrijven.
domus Elvenjarinc	248		richterambt Haaksbergen/buurschap Honesch	Leen 396, tienden, Edelerink: niet het hele goed! Opmerking HJ: ik denk veeleer aan Elverink LR 304 ook vanwege GL 506. Vermoed sinds kort dat hier een vergissing is opgetreden.
domus Hofstede	249		zie W:, Hofstede in buurschap Holthuizen	
domus Lenderinc	250		leen 390, hofstede van Lendering, richterambt Haaksbergen/buurschap Holthuizen	
Spelemanninc	251		leen 393, tienden, Spelemeninc, richterambt Haaksbergen/buurschap Holthuizen	
Kammesgore	252		leen 392, Luttike Camesscher, richterambt Haaksbergen/buurschap Holthuizen	
parrochia Gyldehus iuxta Benthem	253		Bentheim, Hannover, kerspel Gildehaus	
domus in Barlo	254+ 255		Bardel bij Gildehaus?	Leen 1897, kate toe Barlebeke, graafschap Bentheim/gericht Gildehaus.
parrochia Nede	256		Gelderland, kerspel Neede	
domus Essekinc	257		leen 1747, Esschinc, heerlijkheid Borculo/buurschap Brammelo & leen 1753 Essching 3 scepel roggen, 2 malder haver (1753 zijn tiende)	1747 roerende van Diepenem. Nog steeds een toponiem Essinkland in het buurschap Brammelo (BrB60; BrB65), zie boerderijen- en veldnamen in Neede. Boerderijnaam is echter niet meer bekend. Punt gezet bij Essinkland.
curia dicta Ruwehof	258		leen 1766, Ruwehoff, heerlijkheid Borculo/buurschap Hoonte	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Bunkinc	259		leen 318, borgleen Goor Bunkinc, richterambt Diepenheim/buurschap Markvelde	Opmerking HJ: de toevoeging "borgleen Goor" moet haast wel een vergissing zijn, het goed wordt immers GL 259 een Diepenheims leen genoemd, en niet eens een borgleen. Als zodanig komt het ook nog voor in de leenrol. Tussen de ene registratie bij LR 318 en 1393 moet het goed geallodificeerd zijn, uit de leenband ontslagen, al of niet met inbreng van een wisselleen, want in 1405 doet de leenman van LR 318, Roelof van den Damme, afstand aan Ter Hunnepe van Bunkink dat dan als vrij eigen goed wordt aangemerkt. Waarschijnlijk was Roelof wel borgman van Goor voor één of meerdere van de goederen die hij in 1412 overdroeg aan Herman (III) van Twickelo, te weten huis ten Blankenvoorde in stad Goor, erve Hidding te Markelo, en erven Heerbaard, Ebbenkate, Tankink en de Braak in Delden/Weddehoen (HA Twickel 4477). Tankink en Braak worden ibidem 4478 als Stichtse lenen bekend en heten in LR 265-266 steeds borgleen van Goor. Waarschijnlijk is de kwalificatie van Bunkink als borgleen van Goor in LR 318 het gevolg van de uitsmeing van de kwaliteit als borgman van Roelof over ál zijn lenen.
domus Totelinc	260		leen 320? Totelinc, Richterambt Diepenheim/ buurschap Markvelde	
domus Wedinc	261		leen 1747, Neede/buurschap Brammelo	
domus Benzinc	262		Bensink in Noordijk, zie boerderij- en veldnamen Neede NoWc	Opmerking HJ:= GL 478
parrochia Ghesterne	263		Gelderland/heerlijkheid Borculo/kerspel Geesteren	
domus Gherdinc	264		Geerdink bij de Respelhoek, zie verzamelplan 1832 Geesteren	
domus Kempinc	265		't Kempe komt heel veel voor als naam	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Hermanninc	266		leen 1733, Hermannyng, heerlijkheid Borculo/ buurschap Beele	
domus Willinc	267		Groot Willinc in Overbiel op verzamelplan 1832	
domus Velthus	268		leen 1761 erve en guet ten Velthuys, Heerlijkheid Borculo/buurschap Geesteren	Leen 1761 dienstmansstat die herscap van Diepenem/leen 1762 borgleen Diepenheim: Velthuys 2,5 scepel roggen (tienden?).
domus Hurst	269		De Horst ten noorden van Geesteren	
domus Essekinc	270		leen 1734 tienden Hesseling, heerlijkheid Borculo/ buurschap Geesteren	Rorende van der heerscap van Diepenem; ook tienden 1760 Esseling, heerlijkheid Borculo/ buurschap Geesteren borgleen Diepenheim (GL 270).
novum pratum in Bele	271		leen 1736 goet Nyemate, heerlijkheid Borculo/ buurschap Bele	Zutphense leen.
Blominc	272		Bleumink te Harlo	Opmerking HJ: zie voor de tienden (niet het hele goed) GL 57.
Assinc	273		Assink in Bele=> leen 1755, goet to Arnync? Heerlijkheid Borculo/buurschap Geesteren	Pondeschen goet to Diepenem.
parrochia Lochem	274		Gelderland, kerpsel Lochem	
bona Hilzinc	275		Een Hulbrink bij Kleindochteren en een klein Hulding bij Exel	
parrochia Warensvelde	*276*		Gelderland, kerspel Warnsveld	
domus Almen	277		leen 1728, goet ten Nyehuys, richterambt Almen en Gorsel/buurschap Almen	Zutphensschen lene der heerscap van Dyepenhem.
bona dicta Almergoet	278		richterambt Almen en Gorsel/buurschap Almen	Niet gevonden op kaart, punt gezet bij naam buurschap Almen
parrochia Rede	279		Gelderland, kerspel Rheden	
curia dicta Rethof	280	DS correctie locatie	leen 1813? Schoutambt Reden/buurschap Reden	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Ewecg	281	DS correctie locatie	vgl. leen 1813	
domus Worrede	282		leen 1813, Wortreder Bossche, Schoutambt Reden/ buurschap Reden	
bona dicta Oldemat in Hekere	283+284		vgl. leen 1813	Herkhuizen's bij Rheden.
campus ibidem	[284bis]		vgl. leen 1813	Het kampje bij het toponiem Herkhuizen's bij Rheden.
domus Bivang	285		?	
parrochia Homen	286		Gelderland, Heumen bij Nijmegen	Opmerking HJ: deze Heumense post en de twee volgende (Gerard van Rothem/Rossum en de Spakebith-oorkonde) doorbreken het gewone patroon van de GL.
omnia bona de Hoemen cum iurisdictione magna parva	[286bis]		Hoge en lage rechtspraak over Heumen in Gelderland	Hoge en lage rechstpraak over Heumen.
castrum de Homen quod est situm in fundo propietatis comitis de Dalen	[286ter]		Heumen in Gelderland	Dus de grond is van de graaf, maar het kasteel niet.
execeptis bonis dictis de Haren	287		Er zijn heel veel Harens …	
c mansos sitos in comecia Sutphaniensi	287e		huizen gesitueerd in graafschap Zutphen?	
Wecelinus cui nomen erat Spakebith	287f		?	Opmerking HJ: Spakebith is de toenaam van Wecelinus.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
curtim cui nomen Giflen	288		Giffel bij Neede	
Renlo	289		HJ: Renlo=Nienberge, tegenwoordig Schulze Relau, een uitspanning	Opmerking HJ:Het goed is blijkens WUB III 252 en 259 in 1228 vervreemd aan Aegidiusklooster te Munster.
Sparclo	290		Sprakel bij Greven, kerspel Munster, Westfalen	Opmerking HJ: Sprakel ligt net zo dicht bij Nienberge (zie vorige) als bij Greven.
mansum cui nomen Mude	290a			Opmerking HJ: =tor Mode GL 348, zie GL hoofdstuk 4 van HJ, moet bij Laer liggen. Mogelijk erve Modeman/Moddeman.
mansum I in Stromberg	291		Westfalen, Kreis Beckum, Stromberg	
allodium Stiverden	292		Westfalen, Kreis Koesfeld, Stevern	Opmerking HJ: = GL 489.
mansum Lasbeec	293		Westfalen, Kreis Münser, Lasbeck	
mansum Gello	294		Ghelle in het kerspel van Winsterswijk: In boerderij- en veldnamen van Winterswijk alleen 2x Gellink. We weten ook dat het buurschap Medho vroeger Gello heette. Niet duidelijk waar Mansum Gello nu betrekking op heeft	UA BA nr. 78: het goed Ghelle in het kerspel van Winterswijk was verkocht vóór de bisschoppelijke koop. Opmerking HJ: Zie ook GL 91.
mansum Hopingen	295		Westfalen, Kreis Koesfeld, Höpingen bij Darfeld	
sciendum etiam ecclessiam cui nomen Lare ius patronatus	296	patronaatsrecht	HJ: Vermoedelijk Laer ten zuidoosten van Horstmar	Opmerking HJ: deze regel en de volgende van de tabel gaan over het patronaatsrecht van de kerk van Laer; voordracht pastoor van Laer om de beurt, Ahaus dan Diepenheim. Hierna opsomming namen van de getuigen van de scheiding van de nalatenschap van Wecelinus Spakebith.
parrochia Borcken	302		Westfalen, Kreis Borken, Borken	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
curia Weseke	303		Westfalen, Kreis Borken, Weseke (is een plaatsje)	Opmerking HJ: vanaf hier weer normale volgorde -Keppelhof te Weseke, in 1302 (INA I/2 p. 81 regest Gemen/Gemen 6) vervreemd aan Goswin van Gemen en zijn zoons Herman en Goswin door Willem graaf van Dale, vermoedelijk in verband met huwelijk van Willems zuster Catharina met Herman van Gemen.
domus Velthus	304		Bauerschaft Borkenwirthe: Velthus (Feldmann)	Er is ook nog een Feldhaus ten zuiden van Borken, maar deze staat niet in Feldmann.
domus Wenemerinc	305		Welmering, Bauerschaft Marbeck, Borken	
domus Halninchus in Wirthe	306+307		Westfalen, Gemen- en Borkenwirthe	HJ: Stellig mislezing vanuit 'Halvinchus', de schrijfwijze van de leenrol. Niet gevonden op kaart, punt gezet bij Borkenwirthe.
parrochia Lipperamerstorpe	308		Westfalen, Kreis Koesfeld, Lippramsdorf	
domus Prickinchus	309		Westfalen, Kreis Koesfeld, Pricking, dorfbauerschaft Pippramsdorf (Feldmann)	
parrochia Coesvelde	310		Westfalen, kerspel Koesfeld	
Rederekinchove	311		leen 2005, goed Regerding, Stift Munster/ambt Horstmar/buurschap Kalksbeck	Regerding niet gevonden, punt gezet bij buurschap Kalksbeck.
curia Bovinchof	312		Westfalen, Kreis Koesfeld, Flamsche, Schulte Böving	Opmerking HJ: in 1326 geruild door Willem van Boxtel tegen Nyehus buurschap Hameren kerspel Billerbeck, Racer VII oorkonden 33 en 34, het ruilgoed niet opgetekend in GL. Schulte Böving niet gevonden op kaart, punt gezet bij Flamsche. Er is ook nog een tweede Bövinck in Bauerschaft Stockum .
parrochia Epe	313		Stift Munster/ambt Sandwelle/buurschap Epe	
curtis Suttenrode	314		leen 2007, hof Suttenrode, Stift Munster/ambt Sandwelle/buurschap Epe	Ook niet in Feldmann.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
tertia presentatio ecclesie in Epe	[314bis]	1/3e kerk	HJ: één-derde patronaatsrecht	
mansus Blominchove	315		Blomer in Bauerschaft Eilermark	
parrochia Othmersboecholt	316		Westfalen, Ottmarsbocholt, Kreis Lüdinghausen	
mansus Keterinc	317		Ketterman, Bauerschaft Oberbauerschaft?	
domus Hincstinc	318		Hengstman, Bauerschaft Kreuzbauerschaft?	
domus Oldenhovele	319		Westfalen, bei Lüdinghausen, Altenhövel. Niet gevonden in Feldmann	
parrochia Ludinchusen	320		Westfalen, kerspel Lüdinghausen	
pactum XVIII denariorum quod spectat ad bona Cortbeke que sita sunt in parrochia Osterwic	321+322		Korbeck	Opmerking HJ:'een pacht van 18 penningen die horen bij Korbeck in kerspel O' zie bij GL 165, het kerspel is niet een nieuw kerspel in de opsomming maar een kerspelbepaling bij Korbeck Niet in Feldmann
domus Linthovele	323		Linthövel bij Ottmarsbocholt	Niet in Feldmann
domus Hellekule	324		Hellkuhl in Seppenrade	Opmerking HJ: Zie bij GL 10, Hellkuhl kerspel Seppenrade, naast Lüdinghausen. Niet in Feldmann.
domus Penctorpe et casa	325		Pentrup bij Lüdinghausen, Bauerschaft Bechtrup	
domus Peddenhorst	326		Pennenhorst bij Lüdinghausen, Bauerschaft Aldenhövel	
parrochia Bekehem	327		Westfalen, Kreis Beckum	
decima in Hesleer	328		Hesseler bij Beckum, een plaatjes ten zuidoosten van Oelde	
curia to Bakersbeke	328a		?	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
parrochia Olede	329		Westfalen, Kreis Beckum, Oelde	
iiii domus apud claustrum Lette	330		Westfalen, Kreis Windenbrück, de plaats Lette	
apud Claholte bona Ermereke	331+332		Clarholz	Goed niet gevonden, punt gezet bij Clarholz.
parrochia Beele	333		Westfalen, Kreis Warendorf	
apud Warendorpe curtis Grevinchof	334		Westfalen, Kreis Warendorf, Grevinghof	Grave/Grove in Bauerschaft Gröblingen. Niet gevonden op kaart. Ook een Gravenkamp in het nabijgelegen buurschap Darphorn. Punt gezet in Gröblingen.
parrochia Ostenvelde	335		Westfalen, Ostenfelde	
vi domus	[335bis]		?	
dyocesi Paderburnensi	[335ter]			
in parrochia Bracwede	336		Westfalen, Kreis Bielefeld, Brackwede	
iii domus dicte ton Bedikenlo	337		Edingloh?	
parrochia Ascheberghe	338		Westfalen, Kreis Lüdinghausen, Ascheberg	
domus Henctorpe	339	=187	Westfalen, Kreis Lüdinghausen, Hentrup, Bauerschaft Hegener	Opmerking HJ:= GL 187. Hetzelfde goed bij Racer VII 23, waarbij nog een niet gedrukte oorkonde van hetzelfde jaar en van dezelfde bladzijde van het Diversorium hoort.
curia Nyehof	340		Niet in Feldmann	
ii domus in Hinctorpe	341	vgl. GL 187 en GL 339	Westfalen, Kreis Lüdinghausen, Hentrup	Zie HJ hoofdstuk 4: vormen het wisselleen van Frederik van Meinhövel 1257.
parrochia Herborne	342		Ambt Werne/ parochie Herbern	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
curia Herborne	[342bis]		Althoff in Dorf Herbern? Tot 1224	HJ: Dit goed is in 1224 samen met huis Harth verkocht voor de tienden te Geesteren en Neede zie WUB III 200. Punt gezet op dorp Herbern.
parrochia Alen	343		Westfalen, Kreis Beckum, Ahlen	
curia Echolte	344		?	
domus Siverdinchusen	345		Westfalen, Kreis Beckum, buurschap Ester, Severinghausen (niet in Feldmann en ook niet p kaarten!)	Opmerking HJ: Leenprotocol 1324 Dalensche leengoederen blz 91: Lubbertum de Alst de domo Siverinchusen pro pacto unius molt ordei annuali.
domus Tige	346		?	
parrochia Lare	347		Ambt Horstmar/Grafschaft Steinfurt	
domus dicta tor Mode	348		Modeman/Modde, kerspel Laer, Aabauerschaft	HJ = GL 290a
parrochia Oldenberghe	349		stift Munster/ambt Wolbeck/parochie Altenberge	
domus Woltorpe	350		leen 2017, huys to Woltorpe, Ambt Wolbeck/ buurschap Altenberg in LR: volgens mij gaat het hier echter om een huis het buurschap Waltrup in de parochie Altenberge, bijv. Beerwaltrup (aldaar punt gezet)	Leenrepetorium: rorende van der greeflichet van Dalen HJ: protocol 1324 Dalensche leengoederen blz. 90. Hermannum de Woldorpe tres domos in Woltdorpe in parrochia Oldenberge jure homagii.
parrochia Metlere	351		Westfalen, Kreis Hamm, Methler	
curia dicta Adene	352		Westfalen, Nieder-en Oberaden: niet in Feldmann (zijn tegenwoordig plaatsen) Punt gezet in het midden	Protocol 1324 Dalensche leengoederen blz. 90: Gerardum dictum de Witten militem in curia Adene cum suis attinenciis sita in parrochia Metelare jure homagii.
item molendinum in Adene	[352bis]		ook punt in het midden gezet	
domus *Hukeshol*	353		?	zie GL 445.
parrochia Zelhem	354		Westfalen, Kreis Lüdinghausen, Selm	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Popenhaslen	355		Bauerschaft Hassel, Kirchspiel Bork(!) Is een buurschap, geen boerderijnaam als zodanig, punt bij buurschap	Protocol 1324 Dalensche leengoederen blz 92: Euerhardum Vriedach de bonis Popenhaslen in parrochia Zeelen jure homagii.
curia Burnewic	358	**borgleen kasteel Dalen**	?	Borgleen Dalen.
parrochia Rekelinchusen	358		Westfalen, Kreis Recklinghausen (geen parochie in Feldmann)	
curia Scerdelbeke	359	**borgleen kasteel Dalen**	Westfalen, Kreis Recklinghausen, tegenwoordig stadsdeel Scherlebeck	Borgleen Dalen. Protocol Dalensche leengoederen p. 92: Item Bernadrum de Metelare de curia Scerdelbeke in parrochia Datlen jure homagii (hier dus andere parochie!).
domus Knesternen	361		HJ = Klostern iets ten N van Datteln, waarnaar Klosterner Weg ter plaatse, heeft met Recklinghausen dus niets te maken, maar is daar door onduidelijkheid in het origineel van GL bij opgeschreven DS. Op kaart aldaar Hs Klostern	Protocol Dalensche leengoederen p. 92: Hermannum dictum Buc et…. Vridach de Penelich de domo Knosterem in parrochia Datlen jure homagii (hier dus andere parochie!).
parrochia Datlen	362		Westfalen, Datteln: parochie niet in Feldmann	
domus in Haghenhem	363		Bauerschaft Hagen ten zuiden van Datteln niet in Feldmann	Punt gezet in buurschap, immers geen huis bekend.
campus ibidem	[363bis]		netzo als 363	
domus Hetting	364		Hetting tussen Datteln en Natrup niet in Feldmann	
mansus Braken	365		Braukman bij Klostern? niet in Feldmann	
domus Ostulsen	366	=161	Sülsum bij Olfen	Protocol Daalsche leengoederen blz. 92: Goedefridum de Ahusen de bonis Oestsulsen et de bonus Seettincgoet, que possunt redimi pro 25 marcis, in parrochia Datlen jure ministeriali.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
Scedingod	367		niet in Feldman	Protocol Daalsche leengoederen blz. 92: Goedefridum de Ahusen de bonis Oestsulsen et de bonus Seettincgoet, que possunt redimi pro 25 marcis, in parrochia Datlen jure ministeriali.
mansus Nethovel cum molendino	368		Nethofel ten oosten van Natrop niet in Feldmann	
parrochia Suderwic	369		parochie niet in Feldmann	
ii domus	[369bis]		Westfalen, Kreis Borken, Süderwick	
parrochia Bilrebeke	370		Westfalen, Kreis Koesfeld, Billerbeck	
ii domus in Bokincsen	371		Westfalen, Kreis Koesfeld, Böckinhausen= Bockelsdorf	HJ (bevestiging)
domus dicta ter A	372		?	
parrochia Sendene	373		stift Munster/ambt Wolbeck/buurschap Holtendorp	
domus Renscinc	374		Dorf Senden, Rensing	Niet gevonden op kaart, punt gezet in het dorp.
domus Wedeling	375		Wierling/Weiling Bauerschaft Schölling	Leen 2020, goed Wedelinch, buurschap Holtendorp/ ambt Wolbeck.
domus Gherlinctorpe apud Bulleren	376+377		Bauerschaft Gettrup	Punt gezet op plaatsnaam Bauerschaft Gettrup, niet duidelijk om welke boerderij het gaat.
parrochia Boynen	378		Westfalen, Kreis Hamm, Bönen	
domus tor Brugen	379		Westfalen, Kreis Hamm, Bönen, Haus Brugge	
castrum cum attinentiis	[379bis]	**kasteel**	Westfalen, Kreis Hamm	Kasteel Brugen.
domus Oldenvledereke	380		Westfalen, Kreis Hamm, (Alten) Flierich	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
parrochia Drechnen	381		Westfalen, Drechen; afsplitsing parrochiekerk Flierich	Opmerking HJ: P&B zijn hier slordig: ze (P) bedoelt hier waarschijnlijk dat in D een kapel stond die door de pastoor van F werd bediend Onder een 'filiaal' verstaan we doorgaans een van een moederparochie afgesplitste dochterparochie, d.w.z. een kerkelijk district met eigen pastoor en een kerk waar gedoopt mocht worden met een kerkhof waar begraven mocht worden. Zo werd Diepenheim in 1224 filiaal(parochie) van Markelo.
ii domus in Northove	382		?	
domus ton Knape	383		Kump(e) bij Drechen	
iii solidi de Hagenberghe	384		Westfalen, Kreis Hamm, Hagenbergshoff bij Pedinghausen	
parrochia Ybbenburen	385		Westfalen Ibbenbüren	
domus Hartwici in Pusleburen	386+387		Püsselbüren	Punt gezet bij buurschap, boerderij niet gevonden in Feldmann.
domus Overslachtincmole	388		?	Overslagmolen?
domus Werensinc	389		?	
parrochia Risenbeke	390		Westfalen, Riesenbeck	
domus Bevermannes to Berghere	391+392		Berman/Bever, Bauerschaft Birgte	Opmerking HJ: Het handschrift schrijft inderdaad Berghe**r**e maar de juiste schrifwijze had moeten zijn Berghe**t**e, kopieerfoutje.
parrochia Quakenbrucgen	393		Quakenbrück, Hannover, Kreis Bersenbrück	
ii domus ten Koten	304		?	
parrochia Lon prope Vechtam	395		Lohne, Oldenburg, Kreis Vechta	Opmerking HJ: vgl. bij GL 157.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
castrum Loborch	396	**kasteel**	HJ: Lohburg ten NO van Bakum, genoemd naar buurschap Lohe aldaar	Kasteel Loborch.
due domus iibidem	[396bis]		?	Opmerking HJ: zijn dezelfde als in GL 142bis.
Espelo duo domus	397		Espel?	Opmerking HJ: zijn dezelfde als in GL 143.
parrochia Xanctis	398		Rheinprovinz, Kreis Rees, Xanten	
bona dicta uppe den Morghen	399			
castrum Ronen	400	**kasteel**	Rheinprovinz, Kreis Rees, Rönen	Opmerking HJ: Rönne bij Obermörmter, door de Rijn verzwolgen, zie https://de.wikipedia.org/wiki/Obermörmter
Hedellerweert	401		?	
una domus in Monementh	402		Rheinprovinz, Kreis Rees, Mörmter	
domus dicta Rodhe et nemus quod adiacet	403		?	
Xanterweerde et iiii domus	404		punt bij het plaatsje Wardt geplaatst ten noorden van Xanten	
parrochia Beddeburen	405		ertogdom Kleef, ambt Kleef, kerspel Bedburg	
curia Beddeburen cum attinentiis, ad istam curiam pertinent multi vasalli per infeodationem ulterius pnpheodandi	[405bis]		leen 1998, hoff to Bedebuer, punt gezet op Bedburg	
apud Genepe bona dicta to den Ende	406+407		Limburg, Gennep. Punt gezet op plaats Gennep	

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
parrochia Dodenweerde	408		Gelderland, Doodewaard	
area dicta Uterweert	409		?	
mansus Burch	410		?	Meerdere toponiemen met -burg rondom Dodewaard.
Siverdinchusen	411		?	
mansus Bemele	412		?	
mansus Hemmen	413			
Horinge	414		?	
iiii domus in Dodenweerde	415		Gelderland, Dodewaard	Punt geplaatst op plaatsnaam Dodewaard: zie ook GL 114 (hofhorig).
iii mansi in Meterne	416		HJ: Meteren bezuiden Geldermalsen maar dan niet in de Dodewaard	
insula ibidem	[416bis]		?	
mansus Husolde	417		?	
decima in Insula Godefridi	418		?	
Tristrammesweert	419		?	
Wolterswert	420		?	
parrochia Althen	421		Aalten/Gelderland	
decima	[421bis]		leen 1772: tienden in het kerspel Aalten in het buurschap Lintelo: ten Zuuderloe; ter Ae; ten Loe (er zijn drie boerderijen t'Lo); Hengevelde; Wolterding (er zijn twee Wolterdinks in Aalten); Bulsing; Wehieshoeven; Schuring; Lichtferding	Zie het boek boerderij- en veldnamen in Aalten.
parrochia Boderike	422		HJ: Westfalen/Büderich [d.i. ten W van Werl] of Rheinprovinz, Kreis Moers [d.i. tegenover Wesel] of Kreis Neuss [d.i. bij Meerbusch t.o. Düssedorf]	Opmerking HJ: geen idee welke van de 3 de juiste is; B/Werl ligt ten ZO van Kamen dat op B volgt, B/Wesel niet zover van Xanten.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
decima	[422bis]		?	
parrochia Kamene	423		Westfalen, Kreis Hamm, Kamen	
villa Werve la domus ibidem	424		ten oosten van Kamen: Heeren-Werve en Werverheide	Opmerking HJ: 'villa Werve' is naar mijn idee een nadere buurschapsbepaling voor de ene hoeve.
domus Northove	425			
iuxta Hammonem curia Berghen cum suis attinentiis	426-427		Bergerhof ten zuiden van Hamm	
parrochia Pillichem	428		Westfalen, Pelkum	
vi mansi ibidem	[428bis]		Westfalen, Pelkum	Punt gezet op plaatsje Pelkum, we weten niet om welke *mansi* het gaat.
parrochia Oldendorpe	429		Westfalen, Kreis Lübbecke, Preussisch Oldendorf	
bona dicta to Ofleten que dicuntur Hoppengod	430+431		Westfalen, Kreis Lübbecke, Hoppengoed niet met zekerheid gevonden, punt gezet op plaats Offelten. Er is ook een plaatsje Hoope ten noordoosten van Offelten, maar dit ligt m.i. net te ver uit de richting	
parrochia Goldensteden	432		Ambt Vechta, Oldenburg, Goldenstedt	
ii domus ibidem	[432bis]		Ambt Vechta, Oldenburg, Goldenstedt	
parrochia Bedeburen prope Stenwede	433+434		?	Opmerking HJ: *Stenwede* komt enkele malen in oorkonden voor en is identiek met tegenwoordige buurschap Stevede ten ZW van Coesfeld. Een toponiem Bedeburen, laat staan een kerspel, is in die omgeving echter onbekend. De leenrol schrijft onmiskenbaar *Redebueren*, zodat we misschien aan Rhede naast Bocholt moeten denken? Stemwede is een buurschap ten westen van Rahden in het bisdom Minden. Bedoelt de leenrol misschien Rahdeburen?

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
curia dicta Bedeburen	[434bis]		?	Vgl. GL 405. Hiermee wordt waarschijnlijk een andere hof bedoeld, namelijk eentje bij Stenwede, waar het dan ook maar moge liggen.
parrochia Langenvorde	435		Ambt Vechta, Oldenburg, Langförden	
domus vidue in Deghendorpe	436		Ambt Vechta, Oldenburg, Deindrup	Opmerking HJ: GL 436 = 438 = 443.
domus Bosten	437		?	
domus vidue in villa Deyndorpe	438		Ambt Vechta, Oldenburg, Deindrup	Opmerking HJ: GL 436 = 438 = 443.
parrochia Herevorst	439		Westfalen, Kreis Recklinghausen, Hervest bei Dorsten	
curia Haghenbeke	440		Westfalen, Kreis Recklinghausen, Hervest	Erf niet gevonden, punt gezet op Hervest.
parrochia Lo prope Vechtam	441		Ambt Vechta, Oldenburg, Lohne	Opmerking HJ: zie bij GL 157 en 395.
domus Roling	442		?	Opmerking HJ: waarschijnlijk 1 van de 2 bij GL 142bis en 396bis.
domus to Henghelo	442a		?	Opmerking HJ: zie vorige, dit is dan de andere van de 2.
domus Digendorpe	443		Ambt Vechta, Oldenburg, Deindrup	Staat er drie keer in: GL 436 = 438 = 443.
parrochia Linge	444		hier is een Linge in de buurt van Hamm mee bedoeld, gezien de context van Metlere	
domus Hukeshol	445		?	Opmerking HJ: zie GL 353.
curia Metlere	446		Westfalen, Kreis Hamm, Methler	Opmerking HJ: zie GL 351 en 352. Maar dan Methler als kerspel en de curia te Aden, heel opvallend is de samenhang met Hukeshol GL 353 en 455.
parrochia Hockesberghe	447		Overijssel, kerspel Haaksbergen	
domus Eysing	448		leen 386, Eysingen, buurschap Eppenzolder/ richterambt Haaksbergen	Zutphenschen leen.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
item decima eiusdem domus	[448bis]		tienden niet in LR	
domus Holekenborg	449		niet in LR, W: Horkenborg buurschap Holthuizen/ richterambt Haaksbergen	
domus Elenbroeke	450		niet in LR, W: Ellenbroek, buurschap Boekelo/ richterambt Haaksbergen	
domus Werning	451		niet in LR: W: Weernink buurschap Langelo/ richterambt Haaksbergen	
parrochia Ecberghen	452		Gelderland, kerpel Eibergen	
domus Ybekinc	453		leen 1768, Ybekinc, buurschap Hoonte/heerlijkheid Borculo	Ligt volgens LR in kerspel Gronlo! Is een leen tot enen ponde.
domus Wesceling	454		leen 1768, goet to Wesselinc, buurschap Hoonte/ heerlijkheid Borculo	Ligt volgens LR in kerspel Gronlo! Is een leen tot enen ponde.
0,5 mansus apud Huppelo dictus tho Camp	455+456		Hupsel in Eibergen	
glandes xiiii porcorum in legione Burse	457		varkensdrift (het recht om een aantal varkens in de marke naar eikels te laten zoeken)	
parrochia Enschede	458		Overijssel, kerspel Enschede	
domus Woltherding	459		leen 322 hof, to Wolterdinc, buurschap Driene / richterambt Enschede	Huis goederenlijst, hof LR.
domus Mensinckoten	460		niet in LR, W: Mensink, buurschap Twekkelo/ richterambt Enschede	
domus Vriling	461		niet in LR, W: Vrielink, buurschap Twekkelo/ richterambt Enschede	
domus ton Kothen	462		leen 366, den Kote; W: Kate buurschap Twekkelo/ richterambt Enschede	Zutphenschen leen. Er zijn wel meerdere katen in het kerspel Enschede, dus deze is niet 100 procent zeker.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
i casa dicta Korttehof	463			
glandes xii porcorum in nemore Enschede	464		varkensdrift buurschap Enschede	Opmerking HJ: zie GL 457.
glandes xii porcorum in legione dicta Oslo	465		varkensdrift buurschap Usselo	Opmerking HJ: zie GL 457.
domus Horst	466		leen 2008 huys ter Horst, ambt Sandwelle/buurschap Epe	Opmerking HJ: moet zijn Horst in kerpel Epe, staat zo aangegeven in de lijst van leenmannen.
domus Markincvort	467		leen 2008, huys to Markincvorde, ambt Sandwelle/ buurschap Epe	
domus apud Molam	468		niet in LR, mogelijk ook bij Epe?	
domus Warenvelde	469		leen 336, Vorenvelt, buurschap Enscheder esch/ richterambt Enschede? Of is hier ook een goed is het kerspel Epe bedoeld?	
parrochia Gronlo	470		Gelderland, kerspel Groenlo	
domus Schuring	471		?	
domus Ludolving	472		?	
glandes xiiii porcorum in legione Vrageren	473		buurschap Vrageren/heerlijkheid Lichtenvoorde	Opmerking HJ: zie ook GL 457.
parrochia Nedhe	474		Gelderland, kerspel Neede	
domus Wicbolding	475		?	
domus Oldehare	476		bij Loehuizen	
domus Wenningmole	477		leen 1767, Wenemaring? buurschap Hoonte/ heerlijkheid Borculo HJ lijkt me niet erg plausibel	Dyeppenhemschen leen, Molen.
domus Bensinc	478		boerderij in Noordijk No w	Opmerking HJ = GL 262.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus Rewaerding	479		leen 1737, goed Rewerdinc, heerlijkheid Borculo/ buurschap Bele	Mogelijk fout kerspel: in LR Geesteren.
campus apud Hornet	480		Bij Gr. Hornte, heerlijkheid Borculo/buurschap Noordijk	
parrochia Borc	481		Bork, Altenbork	
iii domus in Oldenborc	482		Bork, Altenbork	
parrochia Zelhem prope Kappenberghen	483		Selm bij het klooster Kappenberg en Hassel	
in villa Haslen i domus item ibidem unus campus	484		ten westen van Cappenberg ligt het buurschap Hassel	
parrochia Havekesbeke	485		Westfalen, Kreis Munster, Havixbeck	
iii domus videlicet Enghelo	486		niet gevonden in Feldmann	
Holenede	487		niet gevonden in Feldmann	
Velerde	488		niet gevonden in Feldmann	
domus Steveren	489		Westfalen, Kreis Munster, Stevern, kerspel Nottuln	= GL 292.
parrochia Wele	490		hertogdom Kleef, heerlijkheid Wehl	
domus Bomgarden	491		Groot Baar bij Wehl	
parrochia Warensvelde	492		Gelderland, Warnsveld	
unum hurlant et xiiii partes terre arabilis	[492bis]		?	Niet bekend welke locatie, punt geplaatst bij toponiem Warnsveld.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
parrochia Almen	493		Gelderland, Almen en Gorsel	
domus Holthusing	494		Holtmark bij Almen?	
parrochia Weshem	494		Westfalen, Kreis Ahaus, Wessum	
i domus in Aderlo	496		Westfalen, Kreis Ahaus, Wessum, Ahle	=Ahle bij Heek, zie Die Ortsnamen des Munsterlandes p. 107.
parrochia On	497		Hannover, Kreis Bentheim, Ohne	
domus Hillebrandinc in villa Handorpe	498		Westfalen, Kreis Steinfurt, Haddorf, kerspel Wettringen	Tegenwoordig Ohne-Haddorf, aldaar een punt gezet.
parrochia Dotinchem	500		Doetinchem	
prope Wissche una domus	501		Wisch= Terborg bij Doetichem	Bij Wisch een punt gezet, we weten immers niet om welk huis het gaat.
parrochia Halderen	502		Haltern am See	Opmerking HJ: P&B waren hier abuis: het gaat zonder de geringste twijfel om Haltern am See benoorden de Lippe.
i domus in Anrapen	503		Antrup	Opmerking HJ: Dit is Antrup kort ten zuiden van Hullern, dat niet ver ten oosten van Haltern am See ligt
apud Depenhem	504		Overijssel, bij Diepenheim	
domus Temming	505		?	Opmerking HJ: vermoedelijk wel identiek met GL 103, intussen kennelijk gefeodaliseerd en naderhand teruggevallen aan de leenheer, want Temming is in de zestiende eeuw weer domeingoed.
domus Elvenyaring	506		leen 304, Elverinc, buurschap Diepenheim/ richterambt Diepenheim	
domus Schelne	507		leen 314, Schelne, buurschap Diepenheim/ richterambt Diepenheim	Borgleen Diepenheim.
Ruwedam	508		?	
Spanreyse	509		kamp van het huis te Warmelo	

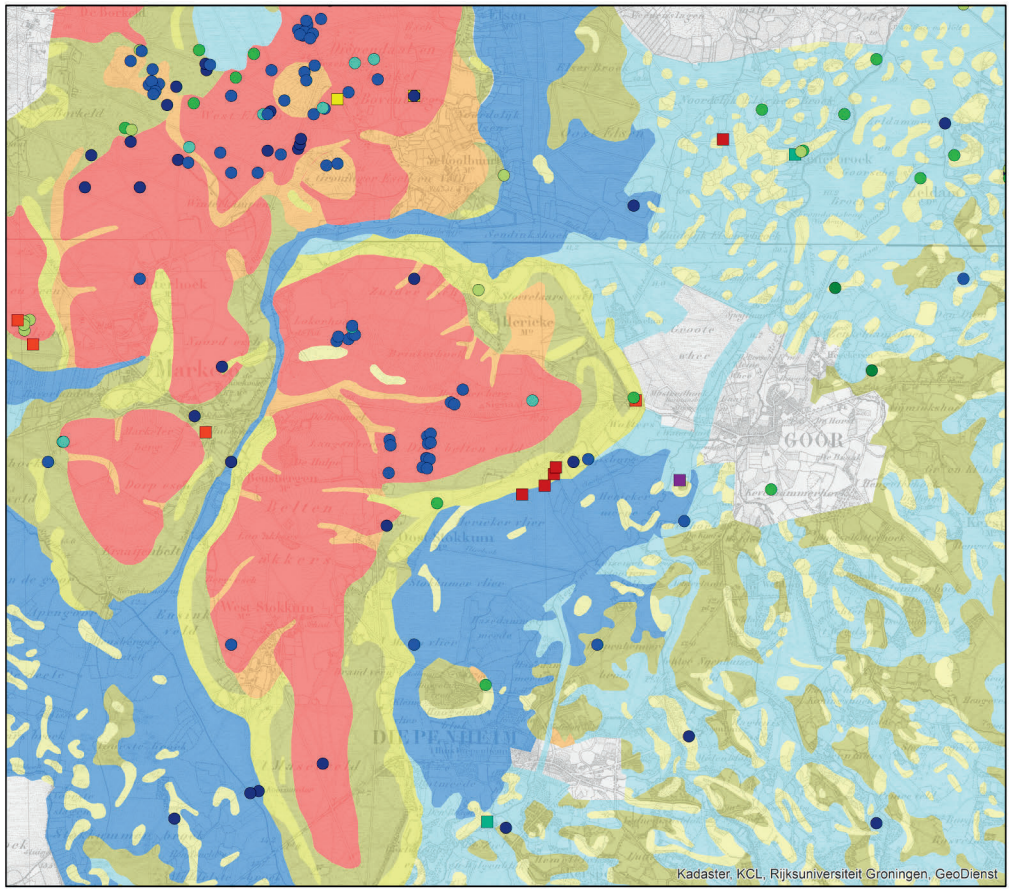
naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
domus ter Bernet	510		Ter Bornt	
Barchus	511			Opmerking HJ: Voor Haghuis zie GL 125 Dit is zonder enig voorbehoud te vereenzelvigen met Haghuis van de domeinrekeningen vanaf 1537, gezien de gelijkluidende plicht die in de plaats van de garfpacht is gekomen. *Bachus*/Haghuis kan als domeingoed van Dale-Diepenheim voor 1311 onder geen beding onderhorig geweest zijn aan Kagelink, die toestand is pas tussen 1549 en 1577 geschapen. Waar W op baseert dat *Barchus* GL 507 ook identiek zou zijn met Haghuis, snap ik niet uit zijn gepubliceerde opus en is ook weinig waarschijnlijk omdat Barchus GL 511 als leenroerig wordt aangemerkt. Het zou dan tussen GL 125 en 511 gefeodaliseerd zijn en naderhand weer geallidoaliseerd met terugkeer van de garfpacht vervangende dienst. Allemaal erg onwaarschijnlijk. Ik denk dus dat we moeten rekenen met Haghuis en *Barchus*, temeer daar die naam ook in de leenrol voorkomt als goedsnaam van een leengoed en nog eens als belending. Ik heb er geen identificatie voor.
Venehus	512		leen 316, guet ten Vene, buurschap Diepenheim/ richterambt Diepenheim	
Tijnsgoederen (wastijns, hoendertijns)			vertaling tekst HJ: "Verder zijn er rond Diepenheim talrijke kotten en kampen waarvan jaarlijk was of hoenders worden afgedragen, waarvan ik echter de namen en opbrengsten"	
			Vertaling tekst HJ: "…hier niet zal opnoemen vanwege de onzekerheid van de sterfgevallen en verandering in de namen, maar dit laat ik aan de dienstdoende portier over om op te stellen" (dit slaat nog steeds op tijnsgoederen)	
patronaatsrechten				

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
Oetmersboecholte	514			
Swagestorpe	515			
Dyepenhem	516			De kerk is in 1224 gesticht.
Ad comitem de Dalen pertinet pleno iure			HJ: hier wordt bedoeld dat de graaf van Dale het ongedeelde patronaatsrecht van O, S en D heeft, en niet een half zoals in Laer of een derde zoals in Epe	
borglenen Diepenheim	517			
primo curia Wernering	518		leen 186, hof to Benthele, buurschap Bentelo/ richterambt Delden	LR: borgleen Diepenheim.
domus Lutgherinc	519		leen 813, Lothgerinc, richterambt Oldenzaal/ buurschap Hasselo	LR: borgleen Diepenheim.
pratum et campus apud Depenhem	520		leen 303 die maet in dorpe to Diepenhem?	Borgleen Diepenheim.
curia Mettinchof	521		leen 815, Mettekinchof, richterambt Oldenzaal/ buurschap Hasselo	Borgleen Diepenheim.
iurisdictio lignorum in Benlo	522		Bentelo richterambt Delden? HJ: Vast wel, het gaat hier om het holtrichterschap c.q. de bevoegdheid tot aanstelling van de holtrichter in de marke B; zie ook GL 518	
domus ton Mersche	523		leen 310, Merschuys, richterambt Diepenheim/ buurschap Diepenheim	Borgleen Diepenheim.
domus Iohanning	524		leen 240, Johannic, richterambt Delden/buurschap Hengevelde	Borgleen Diepenheim.
decimam dimidiam apud Ghesterne	525		meerdere tienden aldaar, vgl. tabel LR borglenen	Leen 1738, tienden over Willing en Hesseling borgleen, heerlijkheid Borculo/buurschap Bele/ kerspel Geesteren.

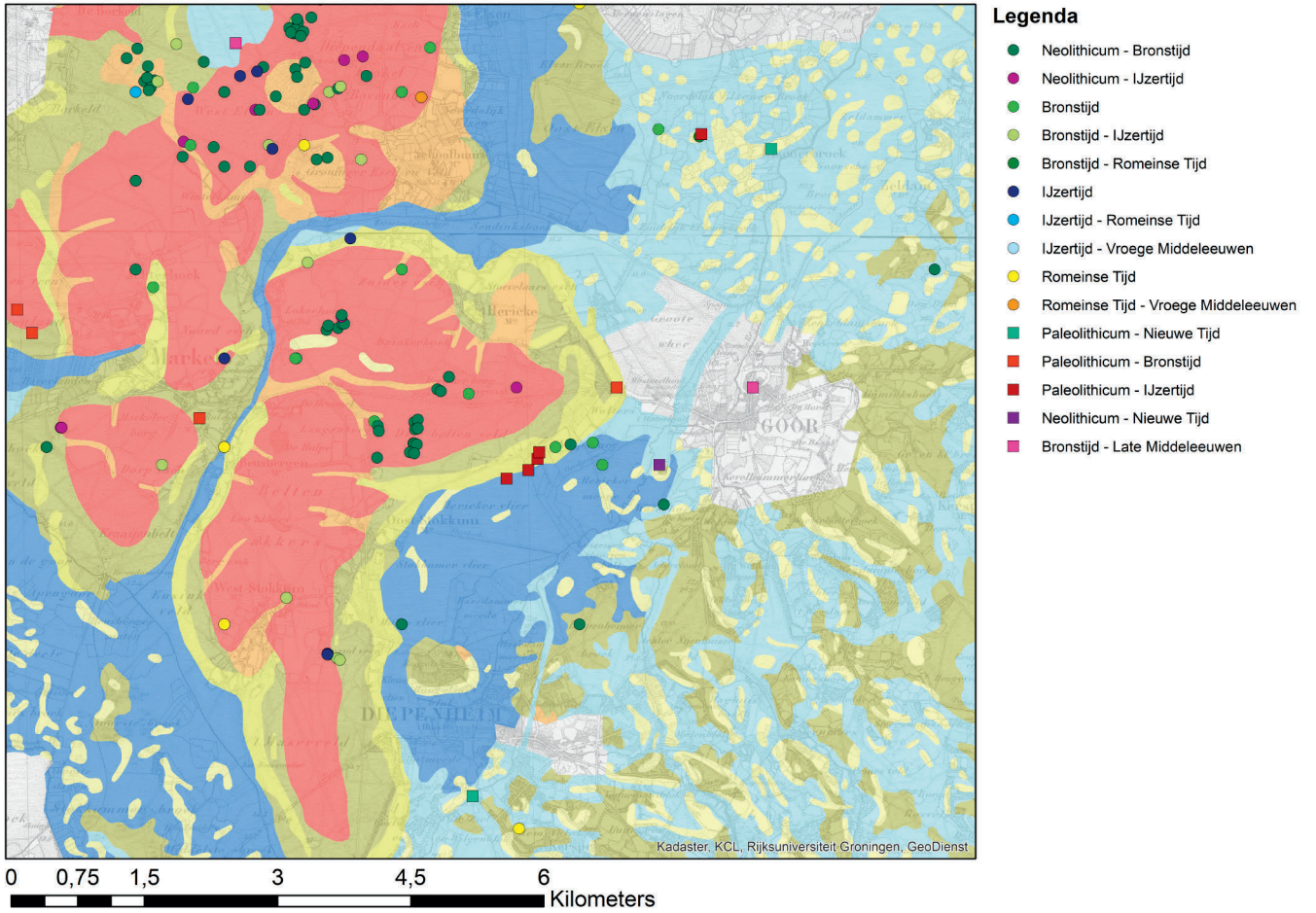
naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
una domus apud Alstede	526		stift Munster/ambt Ahaus/buurschap Altstätte; mogelijk leen 2002 Hilbrandrinc	Geen borgleen in LR . Opmerking HJ: op de plaats waar in GL deze hoeve te Alstätte staat, geeft de leenrol Ten Damme Eijken 319 als deel van het borgleen van Arnold van Warmelo. Misschien is de kwaliteit van borgleen verlegd van de hoeve te Alstätte naar ten Dam 319? Punt op kaart bij Altstätte.
domus Wilhelming	527		leen 202, guet te Wilmync, richterambt Delden/ buurschap Bentelo	Borgleen Diepenheim.
Nova domus	528		leen 193, Nyehues, richterambt Delden/buurschap Bentelo	Borgleen Diepenheim.
domus apud molam Kemmerinc	529		leen 202, Kiemeringmoele, Delden/buurschap Bentelo	Borgleen Diepenheim.
domus Ostenvelde	530		Oosterveld, buurschap Usselo/richterambt Enschede	
medius mansus apud Enschede	531		leen 361, Halve Hoeve, richterambt Enschede/ buurschap Usselo	borgleen Diepenheim. In W. twee halve hoeves, half Geesink en half Wesselink. Beiden LR 361.
pensio domus Rewaerding	532		leen 1737, goed Rewerdinc, heerlijkheid Borculo/ buurschap Bele	LR GEEN borgleen, herscap van Diepenem.
quidam agri apud Delden	533		leen 196, camp ghelegen by des Pottersbome = Boomkamp, Richterambt Delden/buurschap Bentelo	Borgleen Diepenheim.
domus Pekedam cum attinentiis	534		Pekkedam in Diepenheim	Geen borgleen in LR, pas in zeventiende eeuw in leen (312 LR) aangenomen.
campus iuxta ortum	[534bis]		kamp bij Pekkedam	
alia decima in Ghesterne	535		meerdere tienden in kerspel gelegen, vgl. tabel borglenen LR	LR: borglenen Diepenheim & tienden: 1735, 1738, 1744, 1754, 1757, 1758, 1762, 1765, 1771. Zie ook de tiendenruil in 1224.

naam		locatie: grijs = ingetekend op GIS kaart	locatie	opmerking
stroomregaal (zie kopje waterhuishouding)				
			Niet in GL gevonden, wel in LR behorend tot Diepenheim	
hof te Kemenaden (1379)	991		Hertogdom Kleef, heerlijkheid Wehl	Zutphense lene van Diepenem.
tiende van huys ten Henghele, borgleen (1765)	992	HJ: misschien GL 50	heerlijkheid Borculo/buurschap Hoonte	Borgleen.
Hademerinc en Laendinc (173)	993		richerambt Delden/buurschap Beckum	Dat men van der heerscap Diepenheim te leen holt.
Puggerslant (313)	994		richterambt Diepenheim/buurschap Diepenheim	Diepenhems leen.
hove toe Lynteloe en de Zydermolen (378)	995		richterambt Haaksbergen/buurschap Brammelo	Toe holden van der heerscop van Diepenhem. Zydermolen ligt in het buurschap Holthuizen.
goet Rikerdinc (647)	996		richterambt Kedingen/buurschap Herike Mogelijk GL 225	Te enen ponde van der heerscap van Diepenem to horen rechte.
Goerhuys (1770)	997		heerlijkheid Borculo/buurschap Noordijk	To enen ponde van Diepenhem.
goet te Holtebedorpe (2019)	998		Stift Munster/ambt Wolbeck/buurschap Holtendorp	Van Dalen.
hof Kagelink	999		Diepenheim	
kasteel Dale	1000		bij Bork, Selm	
Swinehus	1001			Tot 1282 in bezit van de graven van Dale-Diepenheim. In dat jaar geruild, zie WUB III 1282.
Honhof	1002		parrochia Greven	Tot 1282 in bezit van de graven van Dale-Diepenheim. In dat jaar geruild, zie WUB III 1282.
domus Hemberghe	1003			Tot 1282 in bezit van de graven van Dale-Diepenheim. In dat jaar geruild, zie WUB III 1282.

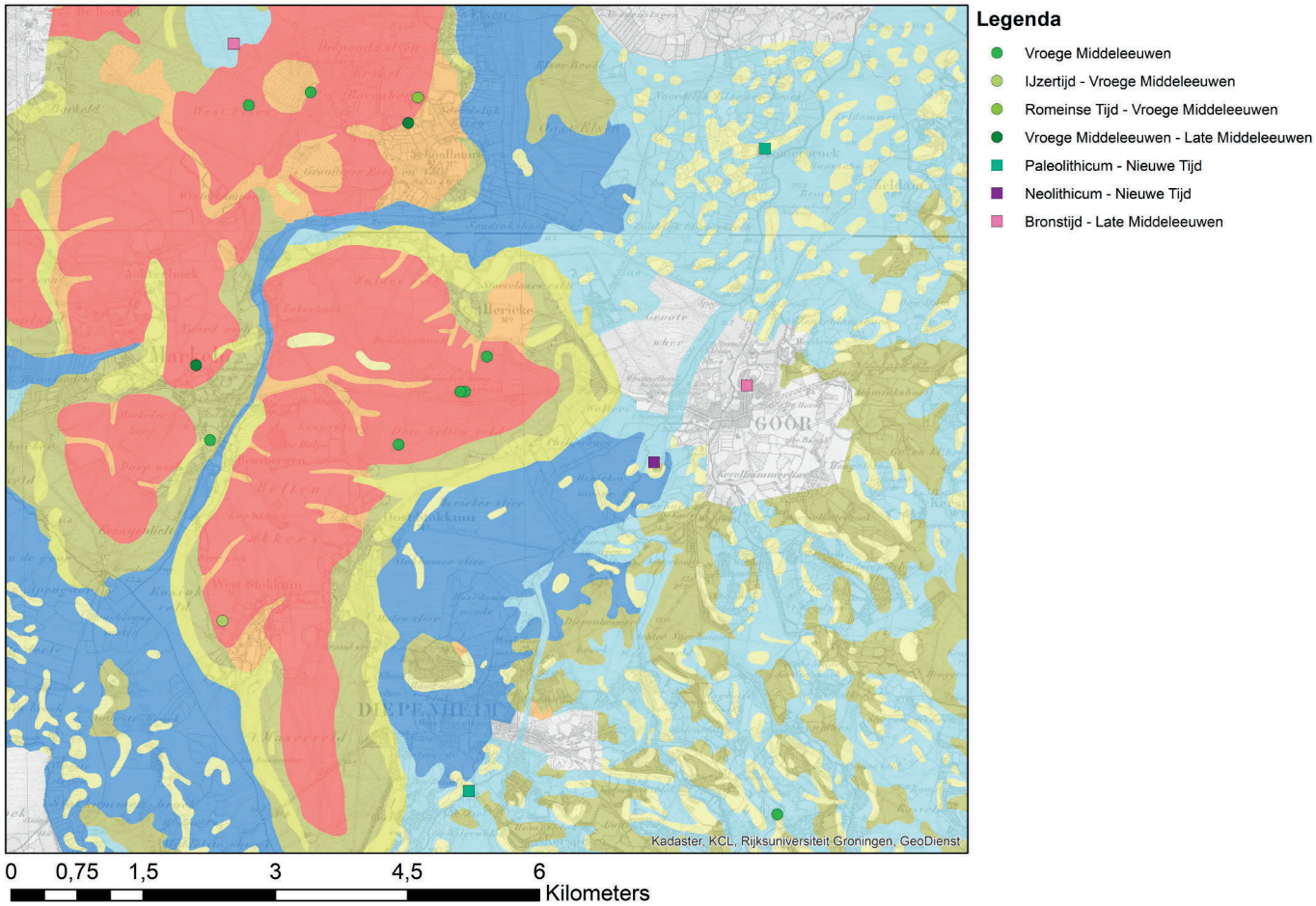
Bijlage 5.8 Archeologische waarnemingen paleolithicum-mesolithicum-neolithicum

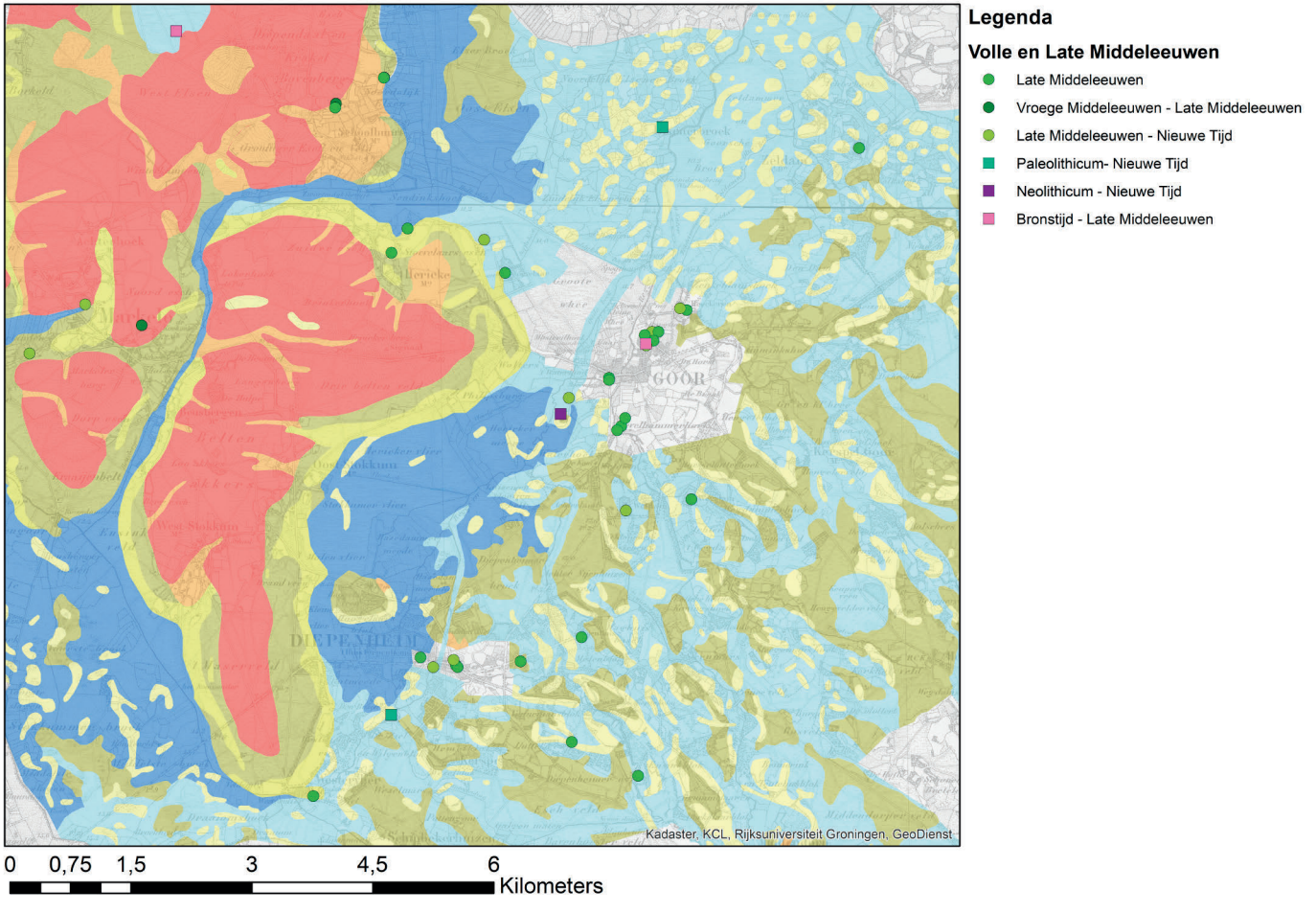
Bijlage 5.9 Archeologische waarnemingen bronstijd-ijzertijd-Romeinse tijd

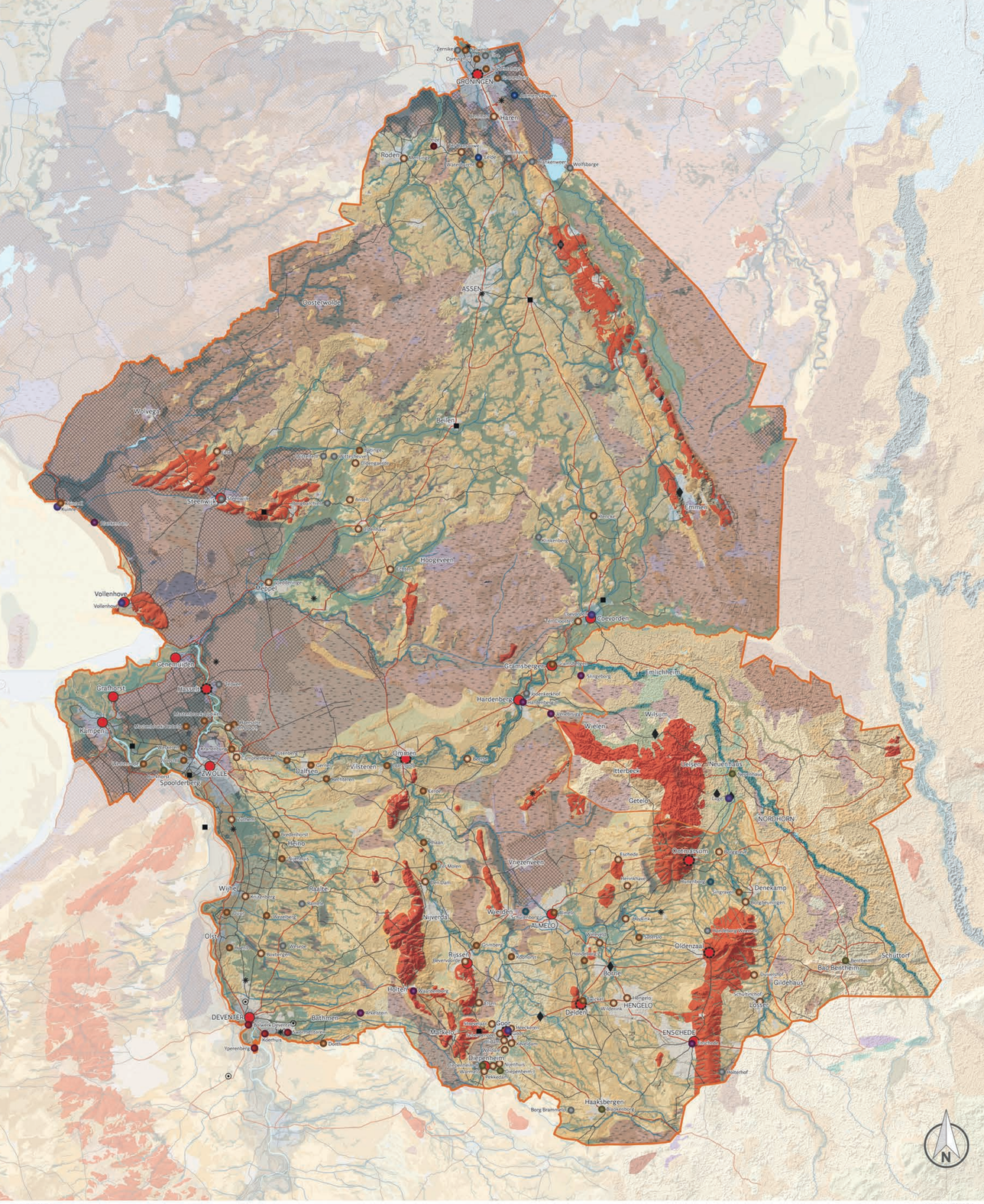

Bijlage 5.10 Archeologische waarnemingen vroege middeleeuwen

Bijlage 5.11 Archeologische waarnemingen volle en late middeleeuwen

LEGENDA

Schaal 1:200.000

ONDERGROND

- Dekzandvlakten
- Dekzandruggen
- Stuwwallen
- Natte beekdalen, moerassen en broekgronden
- Onontgonnen venen
- Agrarische veenontginningen
- Oppervlaktewater
- Huidige steden

HISTORISCHE INFRASTRUCTUUR

- Waterlopen
- Wegen 1600-1700
- Hanzewegen

BEGRENZING

- Oversticht

KASTELEN

- Kasteel leenman
- Mogelijk kasteel leenman
- Bisschoppelijk ambtskasteel
- Bisschoppelijk moeraskasteel
- Tijdelijk bisschoppelijk kasteel
- Tweede generatie bisschoppelijk kasteel
- Kasteel edelvrije
- Versterking van de stad
- Versterking van partij
- Onbekend en overig

RELEVANTE PLAATSEN

- Klooster
- Stad
- Stad, bisschopshof
- Bisschopshof
- Vergaderplaats
- Vergaderplaats, bisschopshof
- Hof

Verantwoording kastelenkaart Shera van den Wittenboer

Voor de kastelenkaart van het Oversticht is geprobeerd om de landschappelijke en hydrologische situatie te reconstrueren zoals deze er rond ca. 1500 na Chr. uit moet hebben gezien. Hierbij zijn verschillende datasets gecombineerd met als doel een zo gedetailleerd en betrouwbaar mogelijk resultaat te verkrijgen. Er is hierbij voor gekozen om voor deelgebieden waarvoor gedetailleerdere of aanvullende datasets beschikbaar waren, deze data te gebruiken. Dit heeft als gevolg dat de nauwkeurigheid van de weergegeven landschappelijke en hydrologische situatie enigszins verschilt. Zo was zowel de beschikbare hoogtedata als geomorfologische data voor het (huidige) Duitse deel van het Oversticht veel minder gedetailleerd dan voor het (huidige) Nederlandse deel. Ook binnen de Nederlandse datasets zijn er verschillen. Hieronder is per 'kaartlaag' aangegeven welke data is gebruikt en welke keuzes daarbij zijn gemaakt.

(Micro)reliëf

Om het reliëf weer te kunnen geven is gebruikgemaakt van hoogtedata. Voor het Nederlandse deel van het Oversticht is het Actueel Hoogtebestand Nederland gebruikt; voor het Duitse deel is het veel minder gedetailleerde Google Terrain gebruikt. Alle hoogtedata is gevisualiseerd als hillshade.

Geomorfologie

De Geomorfologische kaart van Nederland, schaal 1 : 50.000 (GMM), Bodemkaart van Nederland 1:50.000, Geologische Karte der Bundesrepublik Deutschland 1 : 1 000 000 (GK1000) en de Bodenübersichtskarte, schaal 1:200.000 (BÜK200) zijn gecombineerd om een grensoverschrijdende geomorfologische kaart voor het Oversticht te verkrijgen. De geomorfologische data is ten behoeve van de leesbaarheid van de kaart vereenvoudigd en teruggebracht tot de legenda-eenheden stuwwallen, dekzandruggen, dekzandvlakten en natte beekdalen, moerassen en broekgronden.
De *stuwwallen* zijn geëxtraheerd uit de GK1000 (symbolen qpa/f, t en tol) en de GMM (Legcode B en D).
De dekzandruggen (inclusief dekzandgordels) voor het Duitse deel zijn afkomstig uit BÜK200 (nrkart 3, 24,25 en 27). Voor het Nederlandse deel zijn deze afkomstig uit de GMM (Legcode C, E, F, G, H, K en L).
Dekzandvlakten voor het Duitse deel zijn afkomstig uit zijn afkomstig uit BÜK200 (nrkart 16 en 28). Voor het Nederlandse deel zijn deze afkomstig uit de GMM (legcode M, met uitzondering van 1M35 en 1M23). Hierbij hebben de ten dele verspoelde dekzandvlaktes (legcode M14) een lichte groenblauwe overlay gekregen om aan te geven dat deze een iets nattere hydrologische situatie kenden. Datzelfde geldt voor de gronden die in BÜK200 zijn aangeduid met nrkart 20.
De natte beekdalen, moerassen en broekgronden voor het Duitse deel zijn geëxtraheerd uit BÜK200 (nrkart 2, 27 en 29). Voor het Nederlandse deel is een combinatie van datasets gebruikt. Voor Drenthe is gebruikgemaakt van Spek (2004), waarbij de legendaeenheden van het stroomdallandschap zijn geselecteerd. Voor het overige deel van het Oversticht is gebruikgemaakt van de GMM (legcode R, met uitzondering van de droogdalen op de stuwwallen). De getijdeafzettingen en rivierkomvlaktes (legcode 1M35 en 1M23) zijn ingedeeld bij de natte beekdalen, moerassen en broekgronden. Deze data is aangevuld met de Vos & De Vries (2013), dataset 1500 n. Chr., met de legendaeenheden getijdengebied en rivieroverstromingsvlaktes, kwelders en rivierzone.

Veenbedekking en agrarische veenontginningen ca. 1500 n. Chr.

Voor de reconstructie van de veenbedekking rond ca. 1500 n. Chr. is voor het Duitse deel gebruikgemaakt van BÜK200 (Nrkart 25, 26, 31, 37 en 41 geselecteerd). Het betreft de legendaeenheden die duiden op veen. Het resultaat is gecontroleerd aan de hand van topografische kaarten van Lecoq, 1797-1813 en Gauß, 1827-1861. Deze legendaeenheden corresponderen met gebieden die op genoemde topografische kaarten ingedeeld worden als veengebied.
Voor het Nederlandse deel zijn de veengronden geëxtraheerd uit Vos & De Vries (2013), dataset 1500 n. Chr. (veengebied). Voor het Drentse deel is gebruikgemaakt van Spek (2004), legendaeenheid 'hoogveenlandschap'. Voor het Nederlandse deel is een aanvullende differentiatie aangebracht tussen veengronden die voor 1500 n. Chr. reeds ontginnen waren en onontgonnen gronden. Hiervoor is gebruikgemaakt van HISTLAND (2013), legendaeenheid 'agrarische veenontginningen'.

Waterlopen

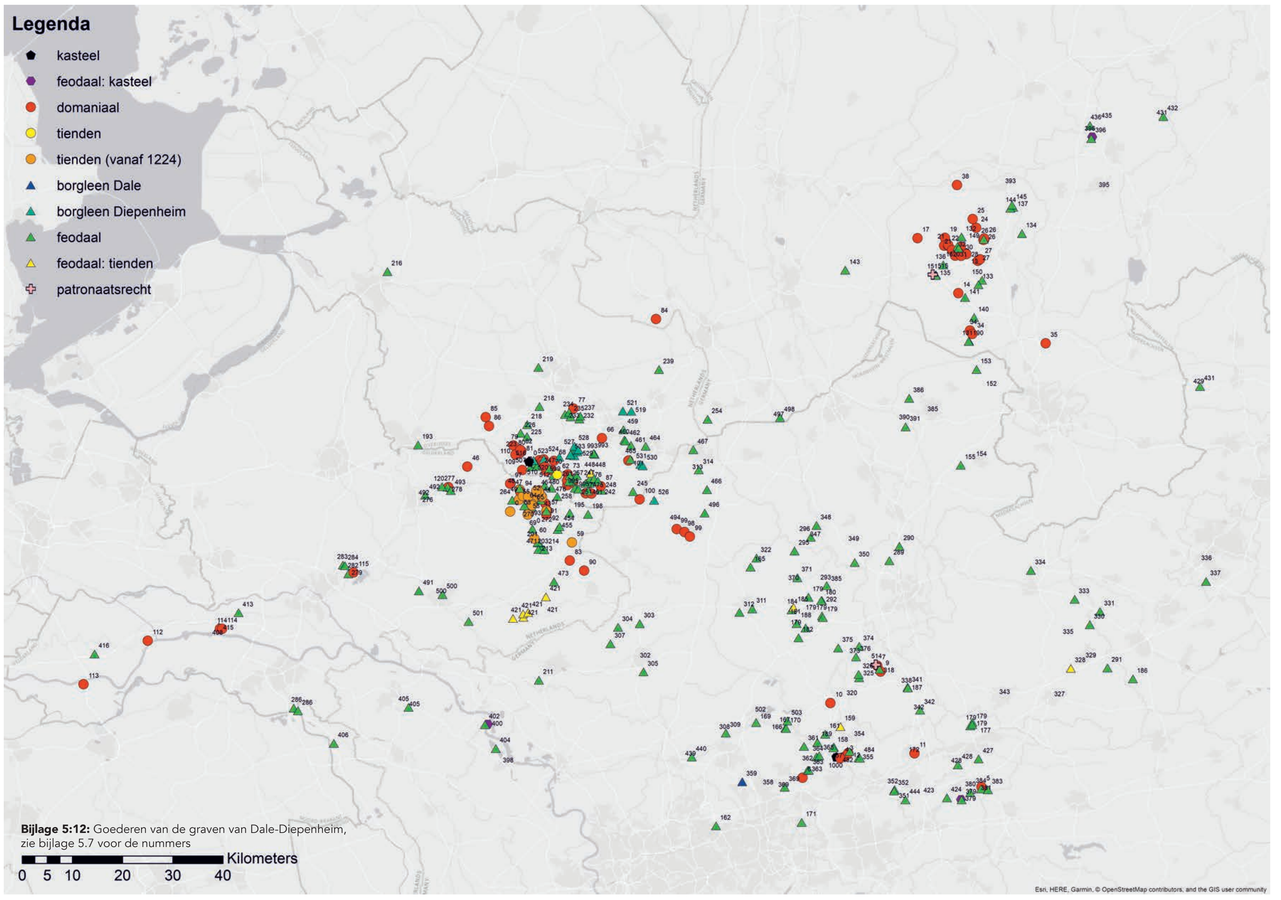
De historische waterlopen zijn geëxtraheerd uit Vos & De Vries (2013), dataset 1500 n. Chr.Voor het Duitse deel zijn de waterlopen overgenomen uit BÜK200 (Nrkart 999) en waar nodig handmatig aangevuld.

Wegen

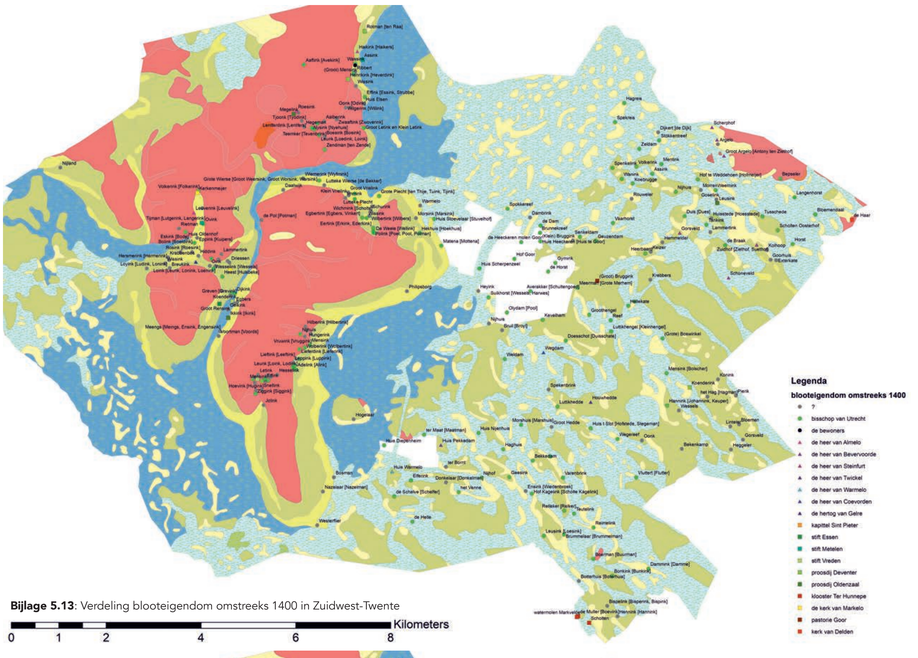
De wegenkaartlaag is gemaakt door Diana Spiekhout en wordt verantwoord in hoofdstuk 2.

Bronnen

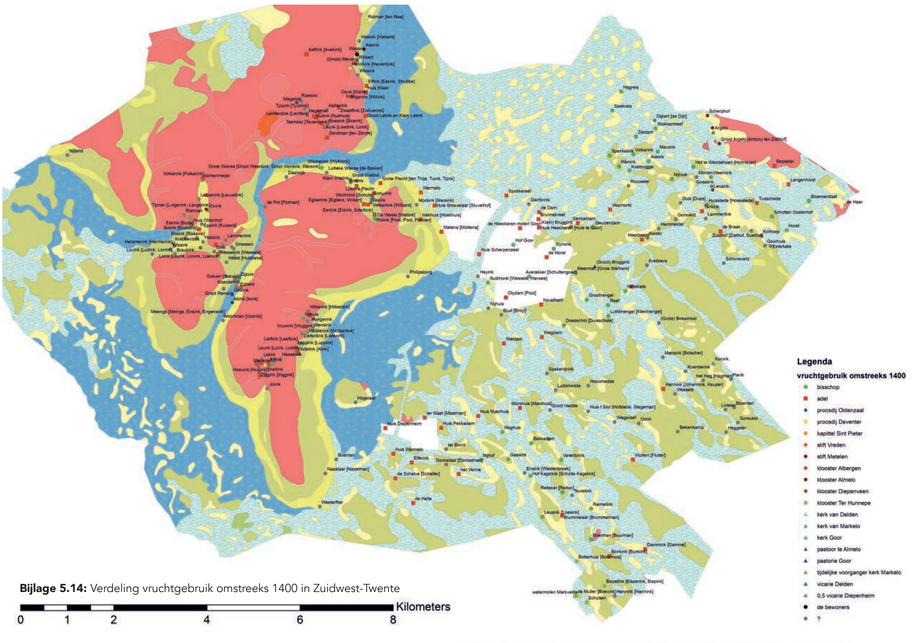
- Actueel Hoogtebestand Nederland, AHN 2, 50cm maaiveld (hillshade)
- Google Terrain (hillshade)
- Geomorfologische kaart Van Nederland (GMM), schaal 1:50.000, Wageningen Alterra
- Bodemkaart van Nederland 1:50.000, Wageningen Alterra
- Geologische Karte der Bundesrepublik Deutschland 1 : 1 000 000 (GK1000), Bundesministeriums für -Wirtschaft und Energie (BMWi)
- Bodenübersichtskarte 1:200.000 (BÜK200) Bundesministeriums für Wirtschaft und Energie (BMWi)
- Spek, T. (2004), Paleografische kaart van Drenthe aan het einde van de Vroege Middeleeuwen (circa 1000 na Christus), kaartbijlage bij: Spek, T. (2004), *Het Drentse esdorpenlandschap, een historisch-geografische studie*, Matrijs, Utrecht.
- Dirkx, G.H.P.; Nieuwenhuizen, W. (2013), *HISTLAND : historisch-landschappelijk informatiesysteem*, Wageningen University en Research.
- Vos, P. & S. de Vries (2013), 2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht, dataset 1500 n. Chr.

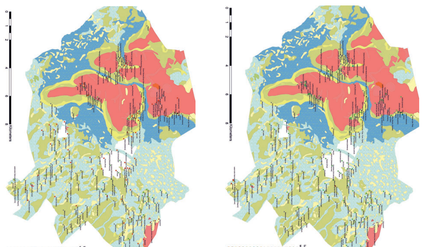
Bijlage 5:12: Goederen van de graven van Dale-Diepenheim, zie bijlage 5.7 voor de nummers

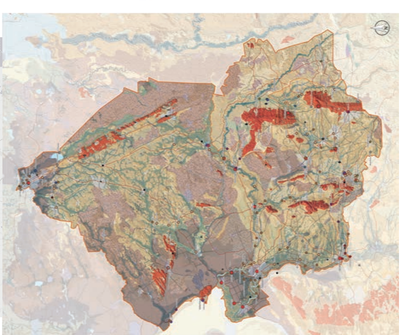
Bijlage 5.13: Verdeling blooteigendom omstreeks 1400 in Zuidwest-Twente

Bijlage 5.14: Verdeling vruchtgebruik omstreeks 1400 in Zuidwest-Twente

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht

Noordoost-Nederland staat tegenwoordig niet bekend als een kasteelrijke regio. Toch stonden hier in de middeleeuwen minstens 134 bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen. Dit gebied, dat men toen het Oversticht noemde, maakte in de late middeleeuwen deel uit van het prinsbisdom Utrecht.

In dit proefschrift analyseert Diana Spiekhout de ontwikkeling van de Overstichtse kastelen in relatie tot ruimte en tijd tussen 1050 en 1450. Daarvoor heeft zij een nieuwe methodologische en theoretische aanpak geïntroduceerd: het model van kasteellandschap. Dit model biedt de mogelijkheid om op interdisciplinaire en diachrone wijze de interactie tussen kastelen en hun omgeving te onderzoeken. Dat doet zij op verschillende schaalniveaus: eerst brengt ze het territoriale kastelenlandschap van het Oversticht in kaart waarin de kasteelontwikkeling, de wisselwerking tussen het fysieke landschap en de opbouw van de territoriale macht van de vorstbisschop van Utrecht centraal staan. Vervolgens wordt door middel van twee deelstudies de interactie tussen burcht en omgeving meer in detail bestudeerd. De eerste casus gaat over het oudste kasteelterrein; de mysterieuze in de wildernis gelegen ringwalburcht de Hunenborg (Volthe, Twente). De tweede gaat over de micro-regio Zuidwest-Twente en beschrijft hoe de kasteelheren van Goor en Diepenheim in hoge mate hun stempel hebben gedrukt op het landschap. Tot slot vergelijkt Diana de resultaten met het Nedersticht Utrecht en het Sticht Munster en toetst ze deze aan (inter)nationale discussies in de kastelenkunde.